

УДК 32-027.21+93/94
ББК 66.0:63.3(2)(4УКР)
П50

Редакційна колегія:

В. М. Литвин, головний редактор;
В. А. Смолій, відповідальний редактор частини I;
Ю. А. Левенець, відповідальний редактор частини II;
С. В. Кульчицький, О. С. Онищенко, Ю. С. Шемшученко.

Авторський колектив:

О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Є. І. Головаха, В. М. Горобець, В. М. Даниленко, О. П. Дергачов, Г. І. Зеленько, М. С. Кармазіна, Г. В. Касьянов, І. О. Кресіна, С. В. Кульчицький (керівник авторського колективу), Ю. А. Левенець, С. А. Леп'явко, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка, О. В. Русіна, О. С. Рубльов, В. А. Смолій, В. С. Степанков, В. С. Шандра, Л. Є. Шкляр.

У комплексному дослідженні, виконаному істориками, політологами, економістами, правознавцями і соціологами, уперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба проаналізувати тисячолітню історію українського народу за допомогою політологічного інструментарію. Аналіз взаємовідносин між державою та суспільством виявився потрібним для того, щоб визначити основні закономірності функціонування політичних систем і дати об'єктивну оцінку сучасній ситуації з метою її вдосконалення.

Книга розрахована як на широкий загал, так і на фахівців у галузі політичної науки та державотворчого процесу.

© Інститут історії України НАН України, 2008
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2008
© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2008

ISBN 978-966-521-487-8

Переднє слово

Важко сумніватися в тому, що українське суспільство потребує формування нової моделі політичної системи. Питання в тому, на яких засадах це може бути зроблене. На наше переконання, це необхідно робити з урахуванням як історичного досвіду, так і специфіки сучасного трансформаційного етапу, а також впливу процесів глобалізації, які сприяють інтенсифікації контактів і діалогу між цивілізаціями. Щоб не опинитися на узбіччі світових тенденцій, нам потрібно стати не лише відкритими, а й конкурентноспроможними, а це означає спиратися як на світовий досвід, так і на власні традиції. Лише це гарантує адекватну реакцію на глобальні виклики сучасності. Чи готова Україна на рівних вести діалог із сильними світу цього, тобто бути суб'єктом міжнародних відносин, впливовим, а не «запасним» геополітичним гравцем хоча б регіонального масштабу?

Відповідь на це запитання ми повинні знайти у себе самі. Безумовно, слід користатися з можливостей ширих і дружніх порад партнерів по діалогу і співпраці. Але щоб максимально використати внутрішні ресурси для поступу, нам необхідно серйозно попрацювати над «домашнім» завданням, бо ніхто за нас цього не зробить.

Тим часом, політична температура українського суспільства впродовж майже двох десятиліть залишається на екстремально високій межі. Це не дозволяє мобілізувати ресурси країни. Навіть більше, брак єдності у суспільстві та серед політичного бомонду дестабілізує ситуацію, що є неприпустимою розкішшю для країни, яка заявила про свої європейські амбіції. Адже йдеться насамперед про високі стандарти якості життя, культуру політичного діалогу між владою та опозицією, співіснування політичних світоглядів та ідеологій, строкатість яких не повинна ігнорувати інтереси народу, країни. На жаль, у нас нема достатніх підстав уважати, що найближчим часом градус політичних баталій знизиться. Ба більше, він навіть має тенденцію до підвищення. Ми увійшли у непростий конституційний процес, попереду референдум щодо вступу до НАТО. Усе це, зрозуміло, не сприятиме пошуку суспільного консенсусу.

Тому ми переконані, що ні чергові чи позачергові вибори, ні конституційні зміни, так само як і спроби знайти новий формат у стосунках політичних еліт, не обіцяють стабільності, якщо не усвідомити, хто ми є і заради чого працюємо. Лише громадський спокій, заснований на законі, чіткі та зрозумілі не лише можновладцям, а й пересічним

громадян країни дії влади і опозиції дають гарантії економічного поступу, широкого політичного консенсусу. Зрештою, це зміцнює й підносить авторитет держави на міжнародній арені, бо ніхто не хоче мати справу з нестабільною та непрогнозованою країною, що живе в режимі перманентних виборчих перегонів. Видається, що про довгоочікувану стабільність нам доводиться лише мріяти, тоді як реальність наштавхує на зовсім інші роздуми та оцінки перебігу подій. Саме такі, далеко не оптимістичні, відчуття, а головне – реалістичні оцінки та турбота про долю країни, її сьогодення та майбутнє стали підставою для наукового проекту, що втілюється у виданні, яке пропонується експертам, політикам, широкій читацькій аудиторії.

Те, що і як думають політики про наші спільні справи, знає кожний свідомий громадянин. Інформації з цього приводу не бракує, а що стосується негативу, то вона інколи просто зашкалює. На цьому тлі відчувається дефіцит оцінок та аналізу з боку фахівців, насамперед науковців, тих, хто володіє знаннями та інструментарієм аналізу подій, явищ і процесів, виходячи з більш широкого контексту знань про них, аніж кон'юнктурні емоції чи мінливі настрої. Настав час сказати вагоме слово про явища і процеси суспільно-політичного життя науковій еліті, зокрема, історикам, економістам, правникам, філософам, соціологам і політологам.

Монографічне дослідження, що пропонується, присвячене одній із животрепетних проблем нашого життя – політичній системі. Нам не бракує публікацій на цю тему, адже виходять монографії, підручники, довідникові видання, де порушуються ці питання. На шпальтах солідних видань точаться дискусії з приводу того, яка політична система була б оптимальною для України. Усе це свідчить лише про те, що ця тематика не залишає байдужими широкий загал нашого суспільства. Очевидним є і той факт, що нині чинна система влади далека від досконалості. Отож, авторський колектив, об'єднаний спільною метою – дати історичний і сучасний зрізи політичної системи на теренах нашої країни, свідомий того, що лише в поєднанні ретроспективного аналізу та сучасних підходів, моделювання процесів і тенденцій можна одержати бажаний результат, спираючись на який, законодавці та політики зможуть ефективніше працювати над удосконаленням і модернізацією політичної системи нашої країни, вносити відповідні зміни як до Конституції, так і до окремих законодавчих актів.

До безсумнівних переваг цього проекту слід віднести те, що вперше у вітчизняній історіографії здійснюється спроба аналізу тисячолітньої історії українського народу за допомогою політологічного інструментарію. Аналіз історичного досвіду взаємовідносин між державою і суспільством зумовлений необхідністю дати наукову оцінку чинній політичній сис-

темі з тим, щоб її трансформаційні зміни відбувалися з урахуванням як помилок, так і здобутків, а ціна таких змін була б не надто дорогою.

Слід сказати, що спроби модернізації політичної системи країни робилися й раніше. Часто-густо вони наштовхувалися на консерватизм масової свідомості, негативний вплив особистих і групових інтересів, брак належної кваліфікації реформаторів. Спроби ж механічно перенести хай і позитивний, але чужий досвід на вітчизняний ґрунт, як правило, не спрацьовують. Ось чому автори проекту поставили за мету якомога глибше зануритися у товщу національних політичних традицій, знайти відповіді на ті питання, які турбували наших попередників і які так само турбують сучасників.

Дослідження, про яке йдеться, складається з двох частин. Перша частина праці присвячена історичному аналізу форм взаємодії держави і суспільства, починаючи з доби Київської Русі й завершуючи кризою радянської системи, фінальною крапкою якої став крах перебудовної політики. Авторам вдалося проаналізувати та подати у вигляді цілісної картини процес становлення, функціонування і розвитку українського державотворення крізь призму різноманітних форм політико-владних інституцій. На реальних фактах і документальних джерелах доводиться, що переважна частина цих інституцій була не автохтонного походження, а стала наслідком експансії чужинців та експорту їхньої політичної практики на українські терени. Історія переконливо вчить, що експортовані моделі влади не тільки ніколи не приносили українцям волі та справедливості, а й не були ефективним засобом розв'язання соціальних, економічних, національних проблем повсякденного життя. Спроби ж інкорпорації українського потенціалу в державно-політичні структури сусідів також виявилися мало вдалимими, оскільки ті завжди викликали опір найбільш свідомої та патріотичної частини українського суспільства. Це означало, що політична система країни, яка домінувала на українському просторі, змушена була значну частину матеріальних, фінансових, організаційних і людських ресурсів витратити на нейтралізацію радикальної опозиції, що, безумовно, знижувало креативність системи, нав'язаної ззовні. Саме цим пояснюється те, що демократичні традиції українського народу знищувалися, а натомість нам нав'язувалися інші – традиції авторитарного та тоталітарного типу, централізаторські та жорстко бюрократичні стандарти державного управління. Спроби ж панівних верхів у різні періоди історії нейтралізувати визвольні рухи та процеси, знищити опозиційно-дисидентський рух на вітчизняних теренах не давали бажаного результату. Варто було тоталітарній системі дещо пом'якшити репресивний механізм, як ситуація вийшла з-під контролю. Програма реформ, задумана радянською партійною номенклатурою як перебудова системи бюрократичного правління на демократичний лад, логічно призвела до революційних змін. У кінцевому підсумку це при-

звело до руйнації радянської політичної системи, а згодом і до розвалу радянської держави загалом.

У контексті історичного аналізу політичних процесів привертає увагу не лише інституційний підхід до влади, а й, так би мовити, політико-антропологічний та історико-психологічний. Адже влада — це така субстанція, яка реалізується лише через волю, думки і дії конкретних людей — учасників процесу. Саме від суб'єктивного чинника значною мірою залежить, якою буде та чи та влада, чиїм інтересам вона служить, які цілі та цінності захищає. Такий підхід, на наш погляд, є досить продуктивним і дає можливість читачеві сприймати історичне минуле не лише як природний процес здійснення певних закономірностей суспільного розвитку, а й як реальність, породжену людьми, їхніми інтересами й учинками. Читач знайде широку панораму історичних осіб, познайомившись з політичним кредо та діями відомих постатей минулого.

Друга частина проекту присвячена політико-владним аспектам незалежної України, де узагальнюється досвід соціально-економічних реформ на ґрунті відродження приватної власності, формування приватного капіталу, вплив цих фундаментальних змін на процеси соціальної стратифікації суспільства, його політико-ідеологічних і соціально-психологічних характеристик і уподобань. Оскільки ж головна мета проекту полягає у дослідженні політичної системи під кутом зору не лише досвіду, але й викликів сучасності, то цілком закономірно, що лівову частку аналітичного матеріалу присвячено аналізу нинішніх державних інституцій. Зокрема, йдеться про інститути президентства та парламентаризму, виконавчої та судової влади. Крім того, у цій частині знайшли відображення і такі важливі питання, як аналіз партійної системи та груп корпоративних інтересів, реформування інституту місцевого самоврядування та зміцнення структур громадянського суспільства, зрештою, геополітичні впливи на українську ситуацію.

Однією з головних ознак влади є її здатність забезпечувати реалізацію ухвалених рішень. Звідси така її інтегральна характеристика, як ефективність. Її можна використовувати як критерій для оцінювання дій будь-якої влади. Проте вона не може бути самодостатньою, якщо не брати до уваги рівень демократичного розвитку країни. Саме співвідношення ефективності та демократичності влади дає можливість оцінювати переваги та недоліки однієї форми правління щодо іншої. Стосовно організації влади в нашій країні слід виходити з усієї сукупності критеріїв, щоб у кінцевому підсумку дійти висновку: яка політична система нам потрібна.

Відомо, що у центрі сучасних політичних дискусій знаходиться питання конституційної реформи, а сама Конституція в частині організації влади має визначити форму правління: президентську, парламентську чи змішану — президентсько-парламентську. В Україні, внаслідок політич-

ної реформи 2004 р., як відомо, запроваджено форму парламентсько-президентського правління. До цього часу наша країна діяла у режимі президентсько-парламентської республіки. Її головними недоліками було визнано надмірний централізм влади, занепад парламентаризму, подвоєння центру виконавчої влади – Кабінету Міністрів та Адміністрації Президента. Починаючи з першого січня 2006 р., коли набули чинності зміни до Конституції, внесені за наслідками політичної реформи, змінювалася форма правління – президентсько-парламентська на парламентсько-президентську. Останнє передбачало підвищення ролі законодавчого органу влади, зокрема, в частині збільшення його повноважень під час формування уряду, а також, що істотно, суттєве підвищення ролі Кабінету Міністрів як вищого органу в системі органів виконавчої влади.

Проте, як показав досвід, перехід до такої форми правління не приніс спокою і стабільності в суспільне життя. Інституційні конфлікти почали розгорятися з новою силою, що загрожувало втратою керованості суспільними процесами та управлінської дисципліни. Ефективність влади в особі всіх її провідних гілок – законодавчої, виконавчої та судової – опинилася на надзвичайно низькому рівні. Руйнівна боротьба між ними стала одною з причин і дострокових парламентських виборів, дискредитації судової системи. Ситуація політичної кризи 2007 р. показала, що більшим ресурсом в екстремальних ситуаціях володіє та інституція, якій підпорядковані силові структури. Попри те, що за формою правління Україна стала парламентсько-президентською республікою, владні ресурси виявилися потужнішими на боці президента, оскільки йому вдалося розпустити парламент і оголосити дострокові вибори.

У ситуації, що склалася, позитивом для влади можна вважати те, що вдалося уникнути подальшої ескалації суспільного загострення та втягування в боротьбу широких народних верств. Проте, щоб дії влади в цілому оцінити як результативні, цього замало. Влада так і не спромоглася здійснити якісні зміни у напрямку покращання стандартів життя, консолідації суспільства, реалізації євроінтеграційної стратегії, оптимізації добросусідських відносин зі стратегічними партнерами. Скоріше навпаки, у багатьох напрямках спостерігалася якщо не стагнація чи навіть деградація, то сповільнений і не завжди послідовний рух до задекларованої мети. На жаль, зроблені під впливом політичної реформи зміни суттєво не вплинули на демократизацію нашого суспільства. Внаслідок далекої від принципів демократії виборчої системи на пропорційній основі за так званими закритими списками істотно поглибився розкол між владою і суспільством, ослаб зворотний зв'язок між парламентом і народом.

Система влади, що виникла під час переходу до парламентсько-президентської форми правління, на думку авторів дослідження, не при-

вела до стабілізації в країні. Замість очікуваної консолідації суспільство фактично опинилося на межі серйозного громадянського конфлікту з важко прогнозованими сценаріями. Замість посилення демократичної складової влади й управління суспільство одержало парламент, не підконтрольний йому. Політична криза 2007 р., на думку фахівців, виявила недосконалість влади, сформованої за моделлю напівпрезидентської форми правління. Вони пропонують запровадити одну з класичних моделей: парламентську або ж президентську, де ролі гілок влади прописані більш чітко.

Широкої та фахової дискусії з цих ключових питань державного устрою в країні ще не відбулося. Отже, ця проблема зі сфери громадської уваги переміщається в тінь владних кабінетів і кулуарних торгів. Вони, як показує вітчизняний досвід, далекі від інтересів пересічних громадян.

Пропонуючи свій варіант виходу з такої ситуації, обстоюючи конструкцію, згідно з якою змішана форма правління в будь-якій з її форм не є прийнятною для України, ми залишаємо це питання відкритим для дискусій і широкого суспільного обговорення.

В Україні відповідно до Конституції діє однопалатний парламент – Верховна Рада України. Проте впродовж майже всіх років його діяльності час від часу виникає питання про доцільність створення двопалатного парламенту. Не можна не звернути увагу на те, що ця ідея періодично з'являється на політичному обрії країни, тільки-но відбувається політичне загострення між президентом і парламентом. Очевидно, що питання оптимізації структури парламенту для нашої держави стає вимогою часу і тому потребує детального аналізу. Суть його полягає в тому, щоб з'ясувати, у чому сильні і слабкі сторони двопалатної системи взагалі та чи пасує така конструкція законодавчого органу влади Україні? У пропонованому проекті читач знайде аналіз як переваг, так і недоліків різних моделей парламентаризму, а висновок повинен зробити сам.

Події останніх років показали, що політичні конфлікти в нас часто густо розв'язуються або ж інспіруються не лише політичними інститутами. У нас не виправдано політизованими є такі інституції, як Конституційний Суд, Центральна виборча комісія, які за визначенням мають бути поза політикою. Це пов'язане з так званим квотним принципом формування цих інституцій, де кожна гілка влади наділена власною квотою представництва. В інтересах політичної стабільності ми маємо відходити від такого принципу. Адже замість норми закону починають спрацьовувати інші механізми, насамперед політичні домовленості, які, на жаль, не додають прозорості та демократизму в нашій політиці, нерідко підміняють закони і Конституцію, виступають залаштунковим засобом лобювання інтересів тих чи тих груп впливу.

Політичні події останніх років виявили слабкі місця не лише в самій

конструкції влади, а й в окремих її блоках, тобто тих частинах, завдяки яким влада функціонує як цілісна система. Зокрема, однією зі слабких ланок цієї системи є взаємодія президентського секретаріату та Кабінету Міністрів.

Урегулювання правового статусу не тільки окремих органів, а й усієї системи виконавчої влади України, проведення чіткого розподілу функцій і повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевої виконавчої влади, розв'язання інших ключових завдань, які стосуються питань модернізації державного управління, безумовно, сприятиме створенню більш ефективної влади. Проте сьогодні вирішення цих і низки пов'язаних із ними завдань державного будівництва залежить від стратегії реформування влади в цілому, а отже, й від того, яку політичну систему та форму правління обере країна: парламентську, президентську чи змішану.

Серед ключових завдань модернізації влади в Україні виокремимо такі: збалансоване розмежування повноважень різних гілок шляхом оптимального розподілу владних функцій, що має визначати зміст конституційної реформи; розподіл адміністративних і політичних функцій і посад у системі виконавчої влади; реформування системи центральних органів виконавчої влади за функціональним принципом з метою оптимізації їхньої структури та децентралізації функцій державного управління. Світова практика свідчить, що перехід до нового формату правління має здійснюватися виключно еволюційним шляхом. Треба досягти збалансованого розподілу повноважень і процедур взаємодії між гілками та інститутами влади, розв'язання інших нагальних проблем суспільного життя.

Видання, яке пропонується вашій увазі, шановні читачі, спонукатиме до роздумів і дискусій на більш професійному рівні, з урахуванням історичного досвіду нашого народу, а також тих перспектив, на які очікує Україна.

Частина I.

Форми взаємодії держави і суспільства: історичний аналіз

- Розділ 1. Києво-руська спадщина
- Розділ 2. Татарська й литовська доба в історії України
- Розділ 3. Політична система України доби Речі Посполитої
- Розділ 4. Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII ст.
- Розділ 5. Політична система Гетьманату
- Розділ 6. Україна у складі Російської імперії
- Розділ 7. Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії
- Розділ 8. Українська Народна Республіка
- Розділ 9. Українська Держава
- Розділ 10. Українські землі у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини
- Розділ 11. Становлення та еволюція радянської політичної системи
- Розділ 12. Україна в добу системної кризи радянського ладу
- Розділ 13. Крах перебудовної політики

РОЗДІЛ 1.

Києво-руська спадщина

1. Витоки давньоруської державності

Застосування поняття «державність» чи «державна» до реалій архаїчного соціуму є до певної міри умовним. Саме слово «**державна**» до XVII ст. як спеціальний термін (*terminus technicus*) уживалося не у точному, звичному для нас значенні, а побутовало лиш як одне з визначень верховної влади, було метафорою її царственості та могутності¹. Змістовне наповнення та дієвість змісту поняття «державна» стосовно ранньосередньовічної Русі визначають дві спільні характерні для неї риси. Це наявність певної групи людей, що використовують силу з метою домогтися підкорення своїм командам і претендують на право командувати і право підкоряти, тобто на те, аби бути легітимною². Оця друга риса уявляється особливо важливою, бо дозволяє встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і «державним апаратом». На Русі такою розбійницькою зграєю, яка несла в собі зародки державності, була очолювана князем військова дружина, яка становила суспільний інститут привілейованих людей – професійних воїнів.

На відміну від народного ополчення, що було первісним елементом військової організації слов'ян у більш ранні часи, дружина стала постійною організацією професійних воїнів, яка стояла поза общиною і над нею. Слугуючи опорою для князів і племінної аристократії, дружина поступово перетворювалася на самостійний орган публічної влади. Саме великокнязівська дружина і була тією соціальною силою, що об'єднала племінні княжіння східного слов'янства у відносно єдине політичне утворення – Київську Русь. Це ще аморфне й крихке у IX–X ст. об'єднання науковці справедливо називають «*дружинною державою*»³. Власне, *русско* спочатку, слід гадати, й називалась князівська дружина.

За доби раннього середньовіччя дружина була, як наголошував О.Є.Пресняков, «приватноправовим, особистим союзом, заснованим на спільності вогнища й хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального устрою народної громади в особливе, самодостатнє ціле»⁴. Спершу дружина живе з князем на одному хлібі. Князь ділить зі своїми воїнами тягар воєнних походів, здобуту в них здобич, а також стіл і дах свого дому. Виокремлення князя і дружини з-поміж основної маси общинників, відчуження влади від народу, поява нового типу поселенських структур – князівських фортець наприкінці IX–X ст., було важливим чинником виникнення держави у східних слов'ян: «Спорудження кня-

зівських фортець, куди надходили данини-рента, сприяло утвердженню державності, створенню податкової системи. Дружина утворювала єдиний апарат управління у Київській Русі, сприяла поширенню на її території великокнязівської влади»⁵ й, додам, організації населення за територіальним принципом. Інституту князівської влади, нероздільно пов'язаної зі своїм дружинним оточенням, належить визначальна роль у формуванні соціально-політичних спільнот протодержавного типу.

Первісним територіально-політичним осередком Русі була Середня Наддніпрянина. У першій половині IX ст. тут склалося ранньодержавне об'єднання, відоме за джерелами під назвою «Руська земля». На зламі IX–X ст. територія цього політичного утворення обмежувалася Києвом і прилеглою до нього землею подніпровських полян. Місцева родова князівська влада невдовзі згасла, і її заступила династія Рюриковичів, утвердження якої у Києві відбулося на початку 80-х роках IX ст. До цього часу літописні джерела й відносять початок боротьби київських князів за поширення свого політичного впливу над прилеглими до Київського Подніпров'я східнослов'янськими землями. «Повість временних літ» — грандіозна пам'ятка старокиївського літописання під 883 р., зокрема, сповіщає: «*Поча Олегъ воевати Деревляны, и примучи вои, имаша на них дань по чернѣ кунѣ*»⁶. З цього літописного повідомлення випливає, що військова дружина київського князя змусила древлян визнати владу останнього й, зокрема, його право на загальний податок, який мало сплачувати все тамтешнє населення.

Князь Олег не випадково розпочав «примучувати» насамперед древлян. То був могутній союз слов'янських племен, територія якого обіймала поліські райони сучасної Київщини, Житомирщини й частково Рівненщини. Всупереч тенденційній оцінці древлян як відсталого народу, який буцімто, «*живяху звѣриньскимъ образомъ... скотьски: убиваху другъ друга, ядыху вся нечисто, и брака у них не бываше, но умываху у воды дѣвица*»⁷, в історичній ретроспективі вони постають войовничим і свободолюбним народом. Літописець мимоволі зізнається, що після смерті Кия і його братів поляни були скривджені древлянами. Це повідомлення писемного джерела підтверджується археологічними даними, які фіксують наявність древлянських старожитностей VIII–IX ст. на території сучасного Києва.

Древлянам вдалося зберегти свою автономію й за часів володарювання хозар, потіснившись з берегів середньої течії Дніпра у Полісся⁸. Однак вони не збиралися відмовлятися від своїх претензій на Київське Подніпров'я аж до середини X ст. Отже, підірвавши воєнно-політичну міць древлянського союзу племен, Олег забезпечував собі свободу дій в інших, більш віддалених від київського центру регіонах.

Наступним кроком київського державотворчого осередку на цьому шляху стало підкорення Дніпровського Лівобережжя. У 884 р. Олег здійснює похід на сіверян: «*Иде Олегъ на Сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и*

взложи на нь дань легьку, и не дастъ имъ Козаромъ дани платити, рек: “Азъ имъ противень, а вамъ не чему”»⁹. А ще через рік київський князь спрямовує свої збройні загони ще далі на північ – у басейн річки Сож, де жили літописні радимичі. Як і в попередньому випадку, ця виправа постає як звільнення лівобережних слов'ян від хозарської кормиги: «Посла къ Радимичемъ, рька: “Камо дань даете?” Они же рѣша: “Козаромъ”. И рече имъ Олегъ: “Не дайте Козаром, но мнѣ дайте”. И вдаша Ольгови по щьягу, яко же и козаромъ даяху»¹⁰.

Важливо зазначити, що київський «уряд» спершу не запроваджував на підвладних землях якихось нововведень. Найвна вже у східних слов'ян система оподаткування була цілком життєздатною й у достатній мірі могла забезпечити матеріальне утримання крихкого ще прошарку надплеємінної верхівки. Східнослов'янські плеємінні княжіння, або «Славонії» візантійських авторів, були вищою формою первіснообщинного ладу й несли в собі зародки державності¹¹. Однак ці потенції були, очевидно, надзвичайно слабкими. Цим і зумовлювалася стрімка динаміка успішних походів дружинників князя Олега. Всього за три роки, як свідчать літописи, йому вдалося підкорити своїй владі полян, древлян, сіверян і радимичів. Так, під 885 р. «Повість временних літ» сповіщає: «И бѣ обладая Олегъ Поляны, и Деревляны, и Сѣверяны, и Радимичи, а съ Уличи и Тѣверци имяше рать»¹².

У давньоруській історії розбійницькі наїзди русів поступово перетворилися на своєрідну, певним чином упорядковану систему, яка отримала назву *полюддя*. Про характер і зміст цього явища йдеться у творі «Про управління імперією», укладеному в 948–952 рр. візантійським імператором Константином VII Пурпурогенетом (Багрянородним). Змальовуючи суворий образ життя русів, добре поінформований вінченосний автор повідомляє про те, що полюддя здійснювалося взимку й тривало до весни: «Зимовий ж і суворий спосіб життя тих русів такий. Коли настає листопад місяць, в той же час їхні архонти виступають зі всіма росами з Кіава і відправляються в полюддя, що зветься “кружлянням”, а саме в Славинії вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які являються пактіотами росів. Кормлячись там впродовж усієї зими, вони знову, починаючи від квітня, коли скресає лід на річці Дніпро, повертаються в Кіав»¹³. З цього випливає, що відносини між Києвом і плеємінними княжіннями вже регулювалися якимись угодами (давньоруське «ряд», грецьке «пакт»), через що Константин Багрянородний і називає слов'янське населення цих княжінь «пактіотами».

Круговий об'їзд підвладних земель здійснювався кільцем рік у такому напрямку: через межиріччя Дніпра і Горині до древлян, потім через Любеч до радимичів й, можливо, дреговичів, далі назад Десною до сіверян й через Чернігів і Вишгород до Києва. За підрахунками Б.Рибакіова довжина всього шляху полюддя становила 1200–1500 км й охоплювала територію розміром 700×1000 км¹⁴. Проте наведені вище цифри вида-

ються перебільшеними. Адже подолати таку відстань зимою верхи на конях з вщерть навантаженими валками за шість місяців було, принаймні за часів правління Олега, Ігоря та Ольги, просто нереально.

Протягом тривалого часу київський князь зі своїми військовими слугами-дружинниками перебував на повному утриманні слов'янських громад. Користуючись монопольним правом застосування сили й оподаткування, ця, скористаймося запропонованим свого часу св. Августином терміном, пізніше використаним М.Костомаровим для позначення давньоруської дружини, «розбійницька зграя»¹⁵ розглядала полюддя як основне джерело одержання засобів для існування. Разом із тим ці «кормління» хоч і накладали на місцеве населення чималі матеріальні турботи, сприяли встановленню і зміцненню соціально-політичних зв'язків між київським князем і його підданими, досягання певного балансу правових норм і звичаїв.

Типологічно близькою паралеллю давньоруським «кормлінням» був зафіксований в деяких західноєвропейських країнах VI–X ст. інститут «королівської подорожі» (*reisekönigtum*). Характеризуючи його основні риси, А.Я.Гуревич з-поміж іншого відзначає: «Відносини між королем і його почтом, дружиною, з одного боку, і сільським населенням – з іншого, виявлялися крім усього іншого у тому, що поселяни повинні були улаштувати відвідавшому дану місцевість королю гідне прийняття, тобто впродовж певного часу харчувати його і служилих людей. *Feorm* («частування», «учта», «кормління») виявляється ключовим словом при характеристиці цього звичаю. Тут перед нами в концентрованій формі виступають гостинність і усвідомлення необхідності матеріально підтримувати владу, представник якої виступає як гарант правопорядку. Ці пригощання та учти, що вимагали від місцевих жителів чималих матеріальних витрат, не були цілком добровільними, але разом із тим і не являли собою простої данини чи примусового податку... Виконуючи функції правителя, король, який потребував матеріальної підтримки підданих, разом з тим під час постійних роз'їздів країною актуалізував свій емоційний зв'язок із її населенням»¹⁶. Так само й київський князь, щорічно виїжджаючи в полюддя, підтверджував своє право на володіння підвладними землями. Военний промисел князя і дружини був магістральним шляхом інституалізації Київської держави. Під час цього «кружляння» відпрацьовувалася модель соціальних і політичних взаємовідносин володаря зі своїми підданими.

Полюддя було характерне для перехідного періоду від соціально-потестарного до державного суспільства¹⁷. Еволюція цього інституту демонструє інтенції розвитку державотворення у східних слов'ян і тип політичних можливостей й поведінки влади, а також дозволяє говорити про більш-менш тривкі, нехай і недосконалі основи державної організації та політичної системи на Русі.

З установленням такого балансу сил київський «уряд» міг розрахо-

увати на підтримку місцевих племінних вождів в організованих ним військових походах на Візантію. Так, на двадцять п'ятому році правління у Києві князя Олега, згідно з недоладною і сумнівною літописною хронологією «Повісті временних літ», вирушаючи в похід на Царгород, київський князь «...*ноя же множество Варяг и Словенъ, и Чудь, и Словене, и Кривичи, и Мерю, и Деревляны, и Радимичи, и Поляны, и Сѣверо, и Вятичи, и Хорваты, и Доулѣбы, и Тиверци, яже суть толковины: си вси звахуться от Грекъ Великая Скуфь*»¹⁸. Як бачимо, у візії літописця то була грандіозна за своїм розмахом воєнна виправа. Вона потребувала величезних матеріальних і людських ресурсів. Крім професійних воїнів, до цієї акції київський «уряд» залучив і народне ополчення, яке рекрутувалося з усіх підвладних і союзних йому слов'янських і не слов'янських племен.

Візантійські й інші далекі походи Русі IX–X ст. сприяли інституціоналізації Давньоруської держави, її внутрішній організації та структуризації. Як зауважував М.С.Грушевський, «сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одне тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчутти одність державної організації, і тим були для неї дуже корисні. Не диво, що сі походи повторялися досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибоше розгалуженою»¹⁹. Певне уявлення про цю державно-політичну диференціацію тогочасної давньоруської спільноти дозволяють скласти русько-візантійські угоди першої половини X ст. Вельми симптоматичним у цьому відношенні є наступне повідомлення «Повісті временних літ», вміщене під 907 р.: «*И заповѣда Олег (грекам. — Авт.) дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на рускыя грады: первое на Киевѣ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскѣ, на Ростов, на Любечь и на прочаа городы; по тѣм бо городомъ седяху велиции князи, под Олгом сущи*»²⁰. Київські правителі змушені були ще рахуватися з військово-політичною міццю, на яку опиралася влада місцевих племінних князів. Ось чому від імені цього «княжжя» вони укладають угоди з Візантією, спільно ведуть міжнародну торгівлю та вирішують інші важливі питання внутрішньополітичного життя. Київська Русь кінця IX — початку X ст. була відтак своєрідною політичною асоціацією «світлих і великих» князів і «великих бояр», що «сиділи» по градам і перебували «під рукою» у великого князя київського²¹.

Послани «*от Олга великого князя Рускаго и от всѣх иже сущих под рукою его свѣтлых и великих князь и его великих бояр ... Карлы, Инегельд, Фарлоф, Веремоуд, Рулавъ, Гоуды, Роуалдъ, Карнъ, Фрелавъ, Руаль, Актеву, Труанъ, Лидоул, Фостъ, Стемид*»²² були у своїй переважній більшості представниками другорядних князів-ярлів й лише *Карли*, слід гадати, був посланий безпосередньо від Олега²³. В угоді 944 р. виступають: «*Иворъ, соль Игоревъ великаго князя Рускаго, и обѣщи сли: Вуефастъ Святославль, сынъ Игоревъ; Искусеви Ольги княгини; Слуды Игоревъ, нети Игоревъ; Оулѣбъ*

*Володиславль; Каницарь Передьславинь; Шихъбернь Сфандрь, жены Улѣблѣ; Прастѣнь Турьдуви; Либиарь Фастовъ; Гримъ Сфирьковъ; Прастѣнь Акунъ, нети Игоревъ; Кары Тудковъ; Каршевъ Турьдовъ; Егри Евлисковъ; Воистъ Вошковъ; Истръ Аминодовъ; Прастѣнь Бернов; Явтягъ Гунаровъ; Шибридь Алданъ; Коль Клековъ; Стегги Етоновъ; Сфирка...; Алвадь Гудовъ; Фудри Туадовъ; Мутуръ Оутинь»²⁴. Цей унікальний для середини X ст. реєстр князів відбиває ієрархічну структуру правлячої київської верхівки, або, сказати б слідом за М.С.Грушевським, *склад* Київської держави²⁵.*

Та обставина, що у цьому переліку князів та їхніх послів одинадцятим з черги названо Ігорового небожа на ймення Якун (Акун), здається, дає підстави думати, що такою була кількість членів власне великокнязівського дому²⁶. Решта послів були послані *«от всякоя княжьа и от всѣхъ люди Руския земля»*²⁷. Очевидно, то були члени володарних родів. Виділення членів київського великокнязівського дому з-поміж «всякого княжьа» й визнання ними їхнього монопольного права на верховну владу сприяло впорядкуванню системи ієрархічних зв'язків київського княжого дому з їхніми мужами – членами володарних родів, що сиділи по містам і племінними князями. Такою була організація державно-політичного ладу Київської Русі більшої половини X ст.

Першою серйозною спробою центральної влади обмежити прерогативи місцевої знаті стали реформи княгині Ольги (945–962 рр.). Ольга посіла київський великокнязівський стіл після трагічної загибелі у 945 р. свого чоловіка – князя Ігоря. Самочинно подвоївши норми данини, яка стягувалася київським «урядом» з населення Древлянської землі, Ігор наклав головою. З погляду племінного права вбивство київського князя, який порушив «ряд» з древлянами, було вмотивованим учинком. Ось чому древлянські мужі, як сповіщають літописні джерела, плекали намір проголосити свого князя Мала київським правителем. З цією метою вони відрядили до Києва своїх посланців просити руки Ігорової вдови. У свідомості слов'янської родоплемінної еліти влада київського князя постає як додаток до шлюбу з дружиною загиблого носія гідності цієї влади й династії. Ольгу можна уподібнити до легендарної шотландської королеви Гертруди, рука та скіпетр якої, за образним виразом Дж.Фрезера, були нероздільні²⁸. Шлюбний вінець для древлянського князя Мала був, відповідно до тогочасних уявлень, діадемою царства.

Однак Ольга, погоджуючись на словах на таку компенсацію, до часу не відкривала своїх справжніх намірів будь-що помститися за смерть свого чоловіка. І тільки згодом, зібравши достатню кількість вірних київських дружинників, вона знешкодила древлянських послів, а потім виступила війною на землю древлян. У результаті цього походу була ліквідована місцева правляча династія на чолі з князем Малом. Ця колізія яскраво висвічує драматично-напружений характер зав'язку давньоруської державності, яка зростала на протистоянні місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князя та його дружини. «Вій-

на, що вела Ольга з Древліанами по їх повстанню на Ігоря, була, — на думку М. Грушевського, — правдоподібно першим визначним актом її регентства. Вона закінчилася значним обмеженням старої древліанської автономії. Зникли старі «добрі» князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено різними контрибуціями, — ще й крім данини до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як «головщина» за вбитого чоловіка»²⁹. До цього слід додати, що стягнення «головщини», або *віри*, в архаїчних суспільствах було своєрідною сполучною, а тому вкрай необхідною ланкою між кровною помстою і порядком успадкування влади.

Підсумовуючи результати походу Ольги на Іскоростень, «Повість временних літ» під 946 р., в строгій і діловій тональності вказує на його далекосяжні наслідки: *«И възложиша на ня дань тяжьку; 2 части дани идела Киеву, а третья Вышегороду к Ользѣ; бѣ бо Вышегородѣ градъ Вользинь. И иде Вольга по Дервьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»*³⁰. Встановлення Ольгою більш суворого порядку збирання данини, визначення її обсягів, строків і певних місць зберігання, регламентація податків поклато, без перебільшення, початок існуванню Київської Русі як держави. Адже говорити про більш-менш тривку державну організацію на Русі можна лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні стосунки з племінними княжіннями регламентуються законодавчо³¹. Рішучі дії київської княгині з усього були, як видається, закріплені законодавчими нормами прецедентного (ще не феодального!) права.

Іскоростень та інші племінні «гради» древліан були знищені вщент, і життя на них уже не відродилося. Натомість за ініціативи великокнязівської влади почали встановлюватися нові фіскально-адміністративні пункти, управління якими відтепер зосереджувалося в руках князівських слуг-дружинників. Одним із таких «становищ», очевидно, і був *Ольжин град* — Вишгород. Подібні протоміські центри були, як уявляється, місцем зосередження органів державної влади і судочинства, міжплемінного торговельного обміну та релігійних відправ. Їхнім облаштуванням опікувалась Ольга й у майбутньому. Як повідомляє «Повість временних літ» під 947 р.: *«Иде Вольга Новугороду, и уставы по Мьстѣ новосты и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знаменья и мѣста и новосты, и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ея Ольжичи и доселе»*³².

Успішна війна Ольги з древліанами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах й судочинстві зміцнило владу київського княжого роду і стало дійсно «вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних княжінь, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі»³³. Події 945–947 рр. порушили «ту структуру воло-

дарювання у Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх “пактіотів” і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту³⁴. Впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов’язаних з київським державотворчим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях – погостів – сприяло зміцненню основ політичної системи Київської Русі, яка визначалася більш досконалими формами та способами перерозподілу суспільного продукту.

Наступним кроком на шляху ліквідації автономії східнослов’янських князів і закріплення їх за династією Рюриковичів стала заміна місцевих племінних правителів київськими урядовцями. У 969 р. київський князь Святослав Ігоревич уперше в політичній практиці Київської Русі призначає своїх намісників до головніших давньоруських міст для управління над прилеглими до них землями. Ними стали його сини. Молодший Володимир відправився разом зі своїм опікуном Добринею на Новгородське княжіння, Олег отримав Дrevлянську землю, а старший Ярополк залишився князувати у Києві. Цей прецедент слід трактувати не як розподіл чи виділ синам частини володінь, а лише як зосередження системи володіння землями в руках князівської сім’ї³⁵. Ця система державного управління ґрунтувалася на уявленнях про те, що «влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею так як треба. Влада – це сила роду, який час від часу наділяє нею одного із його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово *держава* в такому вживанні означає просте держання влади»³⁶.

Започаткована Святославом практика посадовлення великокнязівських намісників відповідала потребам об’єднавчої політики київського правлячого дому, сприяла інтеграції служилої і місцевої знаті, формуванню єдиної політичної системи. Втім, політичні зв’язки між синами київського князя не були ще достатньо урівноважені нормами встановленого, освяченого традицією права. Ось чому невдовзі після трагічної загибелі Святослава Ігоревича на Дніпровських порогах 972 р. між ними зав’язалися міжособні чвари. За намовою воеводи Свенельда київський князь рушив війною на свого брата Олега Дrevлянського. Спонукальним мотивом для прийняття такого рішення була, очевидно, не тільки і не стільки помста за вбивство Свенельдового сина, скільки відмова Олега визнати після смерті батька політичну залежність від старшого брата. В результаті збройного конфлікту дrevлянський князь наклав головою, а Володимир, побоюючись подібної участі, подався з Новгорода за море

до варягів. Скориставшись нагодою, Ярополк, не вагаючись, *«посадники своя посади в Новѣградѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси»*³⁷.

Причини цієї колізії, як і наступних міжкнязівських усобиць на Русі, криються у невиразності правового поля, у межах якого визначалися політичні стосунки між старшими і молодшими членами династії Рюриковичів. «Старе сімейне право ґрунтувалося на нероздільності проживання і володіння. З розподілом руйнувався сімейний союз, і звичні поняття не знали переваг і прав старшого брата над іншими. Ці поняття, що були панівними у міжкнязівських стосунках, входили в гостре протиріччя з політичною тенденцією київських князів міцно підкорити Києву підвладні області. І перший, що впливав із обставин, вихід із дилеми – прагнення об'єднати в руках київського князя всі володіння батька, бути «владає, єдиному в Русі»³⁸. Цим правом і скористався Ярополк. Однак його єдиновладдя було коротким. Як сповіщає «Повість временних літ» під 980 р.: *«Приде Володимиръ съ варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: “Идѣта къ брату моему и рѣте ему: Володимеръ ти идеть на тя, пристраивайся противу битися”. И сѣде в Новѣгородѣ»*³⁹. Потому Володимир вирушив на Полоцьк, де упокорив союзного Ярополку тамтешнього могутнього володаря – князя Рогволода, стративши його разом із синами. Зміцнивши свої позиції на півночі Русі, молодший, надміру амбітний син Святослава виступив проти Ярополка. Після підступного вбивства останнього Володимир став єдиновладним правителем на Русі.

2. Політичний лад на Русі кінця X – початку XI ст.

Утвердившись у Києві, Володимир енергійно загодився зміцнювати і розбудовувати державу. Найперше він позбавився від присутності у Києві варязьких найманців за допомогою яких прийшов до влади. Більшу частину останніх він випровадив у Візантію, а з-поміж інших, *«избра от нихъ мужи добры, смыслены и храбры и раздая им грады»*⁴⁰. Останні були надійною опорою київському князеві в організовуваних ним воєнних походах на племена в'ятичів, радимичів, дулібів і хорватів, які виокремилися із державно-політичної системи Русі. Успішним для Володимира був і похід на «Ляхів», у результаті якого йому вдалося повернути західноруські землі, що раніше потрапили під владу Польщі й зміцнити кордони Київської держави. За його правління в основних рисах завершилося об'єднання східного слов'янства, помітно посилювалися процеси політичної консолідації давньоруської спільноти.

Володимир розвинув розпочату княгиною Ольгою та її сином Святославом реформу державного управління, замінивши схильних до сепаратизму місцевих племінних князів своїми посадниками-управлінцями. У найголовніших містах Київської держави утвердилися призначені ним довірені бояри та рідні діти великого князя. Старшого свого сина Ви-

до варягів. Скориставшись нагодою, Ярополк, не вагаючись, «*посадники своя посади в Новѣградѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси*»³⁷.

Причини цієї колізії, як і наступних міжкнязівських усобиць на Русі, криються у невиразності правового поля, у межах якого визначалися політичні стосунки між старшими і молодшими членами династії Рюриковичів. «Старе сімейне право ґрунтувалося на нероздільності проживання і володіння. З розподілом руйнувався сімейний союз, і звичні поняття не знали переваг і прав старшого брата над іншими. Ці поняття, що були панівними у міжкнязівських стосунках, входили в гостре протиріччя з політичною тенденцією київських князів міцно підкорити Києву підвладні області. І перший, що впливав із обставин, вихід із дилеми – прагнення об'єднати в руках київського князя всі володіння батька, бути «владає, единому в Руси»³⁸. Цим правом і скористався Ярополк. Однак його єдиновладдя було коротким. Як сповіщає «Повість временних літ» під 980 р.: «*Приде Володимиръ съ варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: “Идѣта къ брату моему и рѣте ему: Володимеръ ти идеть на тя, пристраивайся противу битися”. И сѣде в Новѣгородѣ*»³⁹. Потому Володимир вирушив на Полоцьк, де упокорив союзного Ярополку тамтешнього могутнього володаря – князя Рогволода, стративши його разом із синами. Зміцнивши свої позиції на півночі Русі, молодший, надміру амбітний син Святослава виступив проти Ярополка. Після підступного вбивства останнього Володимир став єдиновладним правителем на Русі.

2. Політичний лад на Русі кінця X – початку XI ст.

Утвердившись у Києві, Володимир енергійно загодився зміцнювати і розбудовувати державу. Найперше він позбавився від присутності у Києві варязьких найманців за допомогою яких прийшов до влади. Більшу частину останніх він випровадив у Візантію, а з-поміж інших, «*избра от нихъ мужи добры, смыслены и храбры и раздая им грады*»⁴⁰. Останні були надійною опорою київському князеві в організовуваних ним воєнних походах на племена в'ятичів, радимичів, дулібів і хорватів, які виокремилися із державно-політичної системи Русі. Успішним для Володимира був і похід на «Ляхів», у результаті якого йому вдалося повернути західноруські землі, що раніше потрапили під владу Польщі й зміцнити кордони Київської держави. За його правління в основних рисах завершилося об'єднання східного слов'янства, помітно посилилися процеси політичної консолідації давньоруської спільноти.

Володимир розвинув розпочату княгиною Ольгою та її сином Святославом реформу державного управління, замінивши схильних до сепаратизму місцевих племінних князів своїми посадниками-управлінцями. У найголовніших містах Київської держави утвердилися призначені ним довірені бояри та рідні діти великого князя. Старшого свого сина Ви-

шеслава Володимир посадив на княжіння у Новгороді, де донедавна урядовав Добриня, Ізяслава — в Полоцьку, Святополка — в Турові, а Ярослава — в Ростові. По смерті Вишеслава до Новгорода було переведено Ярослава, Борис утвердився в Ростові, Гліб — у Муромі, Святослав — у стольному граді Древлянської землі — Искоростені, Всеволод — у Володимирі на Волині, а Мстислав — у Тмуторакані⁴¹. У такий спосіб Володимировій сім'ї вдалося монополізувати всю повноту влади на Русі. Відтак цей порядок сімейного володарювання і визначав політичну систему Київської держави: «Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були сакральним князівським родом, для якого влада є іманентною сутністю, а держава — єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім'ї, й одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності... князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло»⁴².

Вибір цих міст як центрів зосередження влади київського уряду не був випадковим. Вони були визначними осередками різноетнічних племінних об'єднань і союзів племен. Інститут посадництва — управління окремими регіонами через довірених осіб великого князя — підривав місцевий регіоналізм, що відповідало потребам об'єднаної політики київського правлячого дому, сприяло інтеграції служилої і місцевої знаті. Так народжувався стан нової аристократії, об'єднаний матеріальною основою (ще не землеволодінням!) буття та спільними елементами соціальної психології.

Однією з перших реформаторських акцій Володимира Святославича була модернізація язичницьких культів. 980 р. поблизу княжого дому на високому пагорбі забоввані ідоли язичницьких божеств — золотавого бога грози Перуна, покровителя й родоначальника вітрів Стрибога, життєдайного божества, що було уособленням сонця, покровителя шлюбу і родини, Хорса тощо. Створення єдиного загальнодержавного язичницького пантеону на основі традиційних вірувань східних слов'ян та інших етнічних груп, що проживали на території Київської держави, диктувалося необхідністю згуртування їх в єдиній політичній системі Русі. Проте її політична верхівка скоро переконалася в тому, що язичництво, нехай і реформоване, вже не відповідало цивілізаційним викликам. Для молодих варварських народів не було іншого шляху вступити в сім'ю цивілізованих народів, ніж зрєктися свого язичницького минулого: «шлях до цивілізації пролягав через християнство — єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією. Бо християнство — точніше, візантійське християнство — і було суттю цивілізації»⁴³. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти, віднайдення

нею свого, далеко не останнього місця в співдружності християнських держав. Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому одруженню Володимира з Анною Пурпурогенетою, київський князь одразу ж посів у цій ієрархії чільне місце. Запровадження християнства у Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило легітимність влади київських князів або, сказати б, удержавило державність. Згідно з тогочасним суспільним уявленням, з прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння: *«Благословен Господь Иисус Христос, иже възлюби новыя люди, Руськую землю, и просвѣти ю крещеньем святым»*⁴⁴ й, отже, *з не держави стала державою*⁴⁵. Християнізація Київської Русі вторувала шлях до поширення надбань візантійської культури, у тім числі й політичної.

Церковна організація, що формувалася, була включена за Володимира Святославича до структури державної влади та управління. Для її матеріального забезпечення київський князь виділяв десятю частину від усіх своїх прибутків. Після освячення Десятинної церкви у 996 р. Володимир, помолвившись, *«рекъ сице: “Даю церкви сей святѣй Богородици от имѣнья моего и от градъ моихъ десятую часть”. И положи написавъ клятву въ церкви сей, рекъ: “Аще кто сего посудить, да будетъ проклятъ”. И вдасть десятину Настасу Корсунянину»*⁴⁶. Ця форма перерозподілу суспільного продукту на користь церковної організації визначала на перших порах її місце в політичній системі Київської Русі.

Одночасно з упровадженням десятини Володимир надав церкві право творити суд у питаннях, що підлягали її юрисдикції. Первісне ядро так званого Устава Володимира о судах церковних, що відомий у багатьох списках XII–XVII ст., становили, як доведено у науці, грецький номоканон і настанови жони Володимира – княгині Анни. В запропонованій Я.М.Щаповим реконструкції тексту архетипу Устава Володимира, в 3-й, 4-й та 5-й його статті, зокрема, сповіщається: *«И потом летом минувшим создах церковь святую Богородицу и дах десятину к ней по всей земли Русской княженья от всего суда десятую векушу, ис торгу десятую неделю, из домов на всякое лето десятое и всякого стада и всякого жита к чюдной Матери Божии и чудному Спасу. И потом възрех в греческыи номоканун и обретох в нем, юже не подобает сих тяж и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его. И сгадав аз со своею княгинею Анною и со своими детми дал есмь святеи Богородици и митрополиту и всем епископам»*⁴⁷.

Церковне право взяло під свій контроль шлюбні відносини, регулювало норми поведінки білого і чорного духовенства й декларувало судовий імунітет відносно всього християнізованого населення країни. Виступаючи захисником соціальних низів, церква не тільки засуджувала найгрубіші форми гноблення людності Київської Русі, але й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Вона взяла під свою опіку холопів, а також людей, що мали фізичні вади, жебраків, юродивих та ін., найбільш обездолені групи населення.

Володимир спробував також пристосувати до реалій давньоруської дійсності й головні норми візантійського цивільного права. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р.: *«Живяше же Володимєрь в страѣхъ Божьи и оумножишася зело разбоеве. И рѣша епископи Володимєру: “се оумножишася разбойници, почто не казниши ихъ?” Он же рече имъ: “Боюся грѣха”. Они же рѣша ему: “ты поставленъ еси от Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье. Достойтъ ти казнити разбойника, но со испытаньемъ”. Володимєрь же отвергъ виры, нача казнити разбойники»*⁴⁸. Віра — грошовий штраф, що стягувався князівським службовцем (*вірником*) за вбивство чи покалічення дружинника чи когось із двірських слуг, згадується в законодавчому кодексі, укладеному за Ярослава Мудрого, що дістав назву «Правда Руська»⁴⁹.

Це рішення, як виявилось, мало згубні наслідки для стану князівської скарбниці. Через що Володимир невдовзі змушений був повернутися до старого порядку стягнення штрафів: *«И рѣша епископи и старци: “рать многа, оже вира то на оружьи и на коних буди”. И рече Володимєрь: “тако боуде”. И живяше Володимєрь по устроенью отьню и дѣдню»*⁵⁰. Як бачимо, ці надходження становили вагому частку поповнення державних коштів, які йшли на утримання воєнної дружини князя й усього війська.

Основні питання управління, внутрішньої та зовнішньої політики князь Володимир Святославич розв'язував разом зі своєю дружиною, від якої він залежав так само, як і його батько Святослав та дід Ігор. Дружину бачимо біля князя не тільки на війні, а й у буденних клопотах. Перед дружиною складають звіт послы Володимира Святославича, які повернулися до Києва після «випробування» ними різних релігійних вірувань. З дружиною князь *«думая о строи земленемъ, и о ратехъ, и о оуставѣхъ земленемъ»* й після запровадження християнства на Русі. Бувало, що захмелілі (*«егда же подѣпныхуться»*) дружинники після князівського пригостання невдоволено гомоніли між собою, нарікаючи на князя. Якось, як свідчить «Повість временних літ» під 996 р., будучи добре напідпитку, дружина *«начьяхуть роптати на князь глаголюще: “зло есть нашим головам: да намъ ясти деревяными лъжицами, а не сребрянными”. Се слышав Володимєрь повелѣхъ исковати лжицѣхъ сребрени ясти дружинѣ, рече сице яко: “сребромъ и златом не имам налѣсти дружину, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мои и отецъ мои доискася дружиною злата и сребра”. Бѣ бо Володимєрь любя дружину»*⁵¹. Слід зауважити, що обдарування князем Володимиром богатирів під час бенкетування на княжому дворі є усталеним мотивом героїчного билинного епосу⁵².

Внутрішній зміст інституту *дарування* в ранньосередньовічних спільнотах був наповнений соціальним динамізмом, релігійними, магічними функціями та уявленнями. Наприклад, у скандинавів епохи вікінгів, «складається погляд на золото і срібло як на такий вид багатства, в якому матеріалізуються щастя і добробут людини і його сім'ї, роду. Той, хто

накопичив багато цінних металів, за їхнім уявленнями, придбав засіб збереження і примноження успіху і щастя. При цьому золото і срібло самі по собі, безвідносно до того, у чийх руках вони знаходяться, не містять цих благ: вони стають співпричетними властивостями людини, яка ними володіє, ніби “вбирають” добробут їхнього володаря і його предків і утримують у собі ці риси. Тому-то сподвижники і дружинники знатних людей і вождів домагалися від них дарів – золотих гривень, наручних і нашійних браслетів, мечів, сподіваючись отримати таким шляхом частинку успіху і щастя, що на них були “багаті” проводирі»⁵³.

Таку ж соціальну функцію відіграло багатство в середньовічній Русі. Вона полягала в набуванні та підвищенні особистого престижу шляхом передачі свого майна іншим людям. При цьому тоді «для людини цінність мала не сама річ, а та людина, яка нею володіла, і акт передачі її новому господареві, як такої. Разом із дарувальним предметом до нього переходила частина успіху, багатства дарувальника («с-частье!»). Одночасно встановлювалися відносини особистої залежності того, хто отримував подарунок, від того, хто його зробив»⁵⁴.

Князівська дружина була неоднорідною за своїм складом, а розподілялася на дві основні частини. Її верхівка складалася з дружинників, які нерідко служили кільком поколінням князів, через що ці бували й старші за віком чоловіки називалися «старшою дружиною». З її лав і постав у IX–X ст. привілейований прошарок служилої аристократії, що став називатися *боярами*⁵⁵. Саме слово «боярин» («болярин») тюркського походження. У слов'янське середовище його привнесли протоболгари, які так називали вищу категорію сановників, що служили болгарському ханові в центральному і місцевому управлінні. Термін «боярин» вперше фіксується, як відомо, у русько-візантійській угоді 911 р. Вона є болгарським перекладом із грецької й, отож, послугувала ланкою в передачі цього терміна з Болгарії на Русь⁵⁶.

Поступово, набувши господарської самостійності, бояри відокремлюються від решти дружини і живуть по своїх дворах. Натомість «молодша» дружина перебувала при дворі князя. З молодшої дружини вибирались особисті слуги князя, його охоронці, а також призначалися дрібні урядові особи⁵⁷. У IX–X ст. ще не склалася, сказати б, їхня відомча спеціалізація.

Крім дружини, до складу найближчого оточення князя Володимира належали ще й згадувані у літописних джерелах «старейшины» і «старцы градские». Ймовірно, ці поняття були тотожними. На думку В.М.Мавродіна та І.Я.Фроянова, «старцы градские» – суспільний інститут, що постав із надр родового ладу. Вони вбачають у ньому племінну знать, «яка займалася цивільними справами, чим вона і відрізнялася від князів і їхніх бояр, що профілюються передусім у військовій царині. Найменування “градские” вони отримали тому, що перебували, як і слід було чекати від племінної знаті, у “градах” – племінних центрах»⁵⁸. Оче-

видно, термін «старцы градские» літературного походження⁵⁹, за яким ховається реальна сутність цієї гаданої інституції.

Оці помічники і радники князя й утворювали державний, сказати б, апарат управління в Київській Русі. Історики минулого доводили, що вже в епоху Володимира при князі сформувалася особлива установа, яку вони називали боярською чи князівською *думою*. В.Й.Ключевський вважав, що в X ст. до складу цієї думи – *постійної ради князя* у справах воєнного й земського управління – входили бояри, єпископи і згадувані вже старці градські, що репрезентували військово-торговельну аристократію⁶⁰. В.І.Сергеевич під *думою* розумів не інституцію, а сам акт *думання*, дію ради князя з людьми. На думку вченого, «нашій старовині була геть чужою принципова відмінність органів державного управління від органів управління приватними справами князя. Хто входив до складу княжого двору, той тому вже вважався придатним і для відправлення публічних функцій. Призначені до публічних посад, чини двору утримували за собою ті позиції, які належали їм у приватному господарстві князя»⁶¹.

Натомість М.С.Грушевський, який піддав гострій критиці цю точку зору, стверджував: «дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і нарада велася не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих планах»⁶².

Заперечуючи існування в Київській Русі боярської думи як особливої установи, С.В.Юшков наголошував на тому, що «князеві, що постійно радився з дружиною, не було ніякої рації створювати якусь особливу надбудову, якусь особливу установу, куди однаково повинна була ввійти верхівка дружини. Та й не було інших феодальних груп, які могли б протистояти дружинній організації і вимагати створення установи, що мала враховувати ці інтереси. Коли з'являються ці нові елементи, їх притягають до нарад поруч з дружиною»⁶³. Ця точка зору була підтримана й розвинена сучасною наукою. Зокрема, А.А.Горський на основі комплексного аналізу свідчень писемних джерел про князівську раду дійшов висновку, згідно з яким: «Рада при князі в Київській Русі X–XII ст. не була установою з якоюсь чіткою організаційною структурою – вона являє собою, як правило, нараду князя зі своїм найближчим оточенням, верхівкою дружини. Очевидно, висхідним пунктом еволюції ради була нарада князя зі всіма своїми дружинниками. Можливо, що в X ст. її дорадчий склад був достатньо широким. Але в ранньофеодальному суспільстві з кількісним зростанням служилого прошарку та з посиленням князівської влади рада стала нарадою вузького складу дружинної верхівки... Така рада переважно була в XII і XIII ст.»⁶⁴.

Основним нервом або вузлом міцності політичної системи на Русі в цей час був Володимирів княж-двір. Він став своєрідним «робочим» або, сказати б, *Присутственным місцем* київських нобілів кінця

X – першої чверті XI ст., центром консолідації давньоруської спільноти. Як сповіщає «Повість временних літ» під 996 р., Володимир, «*устави на дворѣ въ гридьницѣ пирѣ творити и приходити боляром, и гридемъ, и съцьским, и десяцьским, и нарочитымъ мужем при князи, и безъ князя*»⁶⁵. Княжі достойники з'являлися «*по вся недѣля*» до Володимирового двору не тільки і не стільки для того, щоб смачно попоїсти та повеселитися. Ще М.С.Грушевський звернув увагу на те, що ці Володимирові «пировання» мали трохи глибший зміст. На цих трапезах, зауважував учений, «стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут змінялися відносини сих елементів і загладжувався антагонізм їх, що відчувався, правдоподібно, дуже сильно, хоч і не можна виказати його наочно. У такім разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на “рать многу” не були викинені марно із політичного погляду»⁶⁶. Учти та свята, як і обмін дарунками, в будь-якому архаїчному суспільстві, за спостереженнями А.Я.Гуревича, є «невід'ємною і дуже важливою складовою системи суспільної комунікації, засобів соціального спілкування. Усі ці акти мали підкреслено, демонстративно формальний характер, регламентуючи поведінку людини в суспільстві. За посередництва цих актів затверджувалася і в наочній формі реалізувалася соціально-психологічна єдність суспільних колективів»⁶⁷.

Ось чому Володимирові учти не носили приватного, тобто за участі тільки найближчого оточення князя, характеру. Особливе, вочевидь привілейоване місце при дворі Володимира посідали священнослужителі, зокрема згадувані у літописних джерелах «попы царицины» та «попы корсуньски». Їм належала визначальна роль у справі християнізації Русі, церковного будівництва і просвітництва. Вони були головними радниками Володимира у питаннях впровадження норм християнської моралі, пристосування до місцевих умов основних елементів візантійського церковного права та поширення культурних надбань.

Володимирове володарювання було виразно орієнтоване на візантійські зразки. «Володимир, будуючи руську державу, – зауважував М.С.Грушевський, – забажав для цієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цісаря, захотів приодягнутись ареолою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором в'язалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній»⁶⁸. Візантійська принцеса, або «*цесариця*» Анна, як називають багрянородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, потрапивши до Києва, не вдовольнилася становищем пересічної *архонтиси*, а домагалася підійняти статус свого чоловіка до рівного їй достоїнства й увінчати його голову царською короною⁶⁹.

Уявляється малоімовірно, що і Володимиріу Святославичу єдиною нагородою за надану візантійському імператорові Василю II воєнну до-

помогу була лише рука принцеси Анни. Більшість істориків минулого і сьогодення схиляються до думки, що родинне споріднення хрестителя Русі з імператорським двором було обов'язково пов'язано з даруванням йому високого візантійського придворного титулу та відповідних інсигній, зокрема, корони кесаря, якою він коронувався⁷⁰. Дослідниками давно помічено, що на карбованих Володимиром золотих і срібних монетах зображення князя відбиває його реальні портретні риси⁷¹. Відзначаючи такі оригінальні риси обличчя князя, як грізно насуплені брови, великий м'ясистий ніс, довгі вуса та голене енергійне підборіддя, М.П.Сотникова дійшла висновку, що це зображення є *найдавнішим руським портретом X ст.*⁷² На відомих автентичних іконографічних зображеннях великий київський князь представлений з тими ж атрибутами імператорського убрання, які зафіксовані на візантійських монетах з візантійською імператорською короною на голові. Володимир також вдягнутий у плащ (корзно) з шитим на ньому золотом широким галуном, застібнутим біля правого плеча масивною підковоподібною коштовною фібулою. Його голову вінчає дорогоцінний вінець або корона, прикрашена смарагдовими та іншим коштовним камінням. Саме в такому вигляді, з хрестом у правиці, зображено Володимира на карбованих ним золотих і срібних монетах⁷³. Карбовані Володимиром монети відігравали передусім конститууючі функцію. Через їхнє посередництво відбувалася легітимація великокнязівської влади і пропагандистське прославлення Володимира та його влади, осередком якої був Київ: «*Володимер на столе, а се его сребро*». Отже, Київ-град як *locus regalis* рівнозначний трону. Володар тронує і держить владу в тому місці, де почалася державна спільнота⁷⁴. Іконографічні зображення атрибутів влади великого князя були не безтямним наслідуванням візантійських зразків, а виявом самосвідомості новонародженої християнської спільноти.

Завдяки родинному спорідненню з візантійським правлячим домом та амбітним замислам принцеси Анни київський князь отримав від своїх вінченосних шуринів з-поміж інших предметів імператорських регалій, гадаю, не тільки корону та імператорський плащ-мантію, але також і трон. Володимирів престол уперше згадується в літописних джерелах під 1015 р. Під час сум'яття, спричиненого смертю Володимира Святославича, княжа дружина, як свідчить «Повість временних літ», звернулася до його сина Бориса з такими словами: «*се дружина оу тебе отья и вои, поиди сяди Киевѣ, на столѣ* (тут і далі виділено мною. — Авт.) *отни*»⁷⁵. Сповіщаючи про утвердження в 1016 р. Ярослава Мудрого у Києві, Новгородський перший літопис стверджує, що той «*сѣде на столѣ отца своего Володимира*»⁷⁶. Літописні джерела не містять прямих даних про те, де в часи правління Володимира Святославича знаходився князівський престол. Польський історик А.Поппе вмотивовано доводить, що він містився у Десятинній церкві, яка була осередком не тільки церковно-релігійного життя, але ще й місцем проведення офіційних церемоній

світського характеру. Для останніх, очевидно, у соборі була збудована сходова вежа, якою Володимир разом зі своїм найближчим оточенням сховався на хори. Поблизу цієї вежі й хрещальні містився вихід на західну частину галереї, через що вона була у цьому місці незвично розширена й ускладнена⁷⁷. Тут, гадаю, і містився великокнязівський престол хрестителя Русі.

Будучи зятем візантійських василевсів, Володимир був вправі претендувати на царський титул. Не випадково ж, мабуть, арабські письменники Ях'я Антіохійський, Абу-Шоджа й Ібн ал-Атир називають його «царем» – так само, як і візантійського імператора⁷⁸. До цього слід додати, що й саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзебурзький іменує Володимира титулом гех – «король»⁷⁹. У Хроніці Тітмара, цей титул прикладається до англійських королів, а також до угорського короля Іштвана (Стефана) та скандинавських конунгів об'єднаної Данії.

Останні роки життя Володимира Святославича були потьмарені загостренням стосунків із сином Ярославом, який княжив тоді в Новгороді. Він відмовив батькові у виплаті щорічного «уроку», що становив дві тисячі гривень й був суттєвим джерелом поповнення державної скарбниці. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1014 р., це викликало неабияке роздратування Володимира, який вже було збирався послати до Новгорода військо, аби провчити сина, однак цьому походиві зашкодила хвороба великого князя: *«Ярославу же суццю Новгородѣ и оуроком дающею Киеву двѣ тысячѣ гривнѣ от года до года..., а Ярославъ сего не даяше к Киеву отцю своему. И рече Володимир: “Требите путь и мостити мостъ”. Хотяшеть бо на Ярослава тти на сына своего, но разболѣся»*⁸⁰. Настраханий батьковою погрозою, Ярослав послав за море найняти варягів, щоб з їхньою допомогою протистояти київському війську.

Заворохобився й Володимирів пасерб Святополк, що сидів на князівському столі в Турові. Близько 1014 р. за підозрою в змові його разом з дружиною – донькою польського короля Болеслава Хороброго – було заарештовано⁸¹. Подружжя, очевидно, запроторили до однієї з київських в'язниць. Тим часом 15 липня 1015 р. у княжому селі Берестові неподалік від Києва помер Володимир Святославич. Спільники Святополка спочатку приховали звістку про смерть Володимира. Поночі вони, розібравши межі князівськими покоями поміст, дістали його тіло й, *«обертѣвши в коверѣ и оужи свѣсиши на землю, вѣзложше и на сани везше поставиши и въ святѣи Богородици, юже бѣ создал самѣ. Се же оувѣдѣвши людѣе бе-щисла снидошася и плакашася по немѣ»*⁸².

Не гаючи часу, Святополк заходився шукати підтримки й визнання киян. Схиляючи їхні симпатії на свій бік, він *«сѣзва Кыяны и нача даяти имѣ имѣнье. Они же приимаху и не бѣ сердце ихъ с нимѣ яко братья ихъ бѣша с Борисомѣ»*⁸³. Київська дружина, яка перебувала з Борисом у воєнному поході, запропонувала йому допомогу в оволодінні Києвом: *«рѣша ему дружина отня: “се дружина оу тебе отня и вои, поиди сяди*

Киевъ». Проте Борис відмовився від спроби силою утвердитися на батьківському столі і зголосився визнати Святополка великим київським князем, мовивши: «*не буди мнѣ възнати руки на брата своего сарѣшиаго, аще и отець ми оумре то съ ми буди въ отца место*». *И се слышавше вои разидошася от него*»⁸⁴.

Хоча Борис і відмовився від своїх прав на великокнязівський престол, об'єктивно він, як й інші Володимирові сини, становив загрозу єдиновладдю Святополка. Останній, згідно з літописною нарацією, звелів своїм підручним знищити Бориса. Невдовзі такої ж самої участі зазнав Гліб і Святослав Володимировичі. Тим часом про події, що сталися у Києві по смерті Володимира, дізнався в далекому Новгороді Ярослав і відразу ж став на прю зі Святополком і його могутнім покровителем — польським королем Болеславом Хоробрим. Ця боротьба тривала довгих чотири роки і закінчилася перемогою Ярослава. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1019 р., «*Ярославъ же съде Киевъ оутерь пота с дружиною своею, показавъ побѣду и трудъ великъ*»⁸⁵.

Однак серйозну загрозу для нього становив його брат Мстислав, князь Тмутораканський, який теж ласився на Київ. Та кияни не відкрили йому міські брами, відмовившись визнати його київським князем, і Мстиславу довелося сісти на князівський стіл у сусідньому Чернігові. Тим часом Ярослав найняв варягів і виступив із Новгорода в похід на брата. Та в бойовищі, яке зав'язалося між їхніми військами поблизу Листвина на Чернігівщині, він зазнав поразки й змушений був повернутися до Новгорода. Хоча Мстислав і визнав право старшого брата на великокнязівський стіл, великодушно йому мовивши: «*Сяди в своемъ Киевѣ: ты еси старейший брат, а мне буди си сторона*», та Ярослав, однак, не наважився сісти у Києві. Посадовивши у ньому своїх *мужів*, він повернувся до безпечного йому Новгорода. У 1026 р. брати уклали мирну угоду, розподіливши сфери свого впливу і влади по Дніпру: «*Ярославъ совокупи воя многы и приде Киеву и створи миръ с братом своим Мъстиславомъ у Городѣця. И раздѣлиста по Днѣпрѣ Русскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбствѣ и уста усобица и мятежъ и бысть тишина велика в земли*»⁸⁶. Поділ Русі 1026 р. по Дніпру залишив помітний слід у суспільно-політичній свідомості тогочасної еліти. Обґрунтовуючи право на володіння спадщиною своїх батьків і дідів, князівські клани зберегли пам'ять про той прецедент. Наприклад, восени 1195 р., «*сослався Рюрикъ (Ростиславич. — Авт.) со Всеволодомъ святомъ своимъ и с братомъ своим Давидомъ, послаша мужи своя ко Ярославу и ко всемъ Олгвичемъ, рекше ему: “целоуи к намъ крестъ со всею своею братью како вы не искати отчины нашея Киева и Смоленска под нами и под нашими дѣтми и подо всемъ нашимъ Володимиримъ племенемъ, како раздѣлил дѣдъ нашъ Ярославъ по Днѣпрѣ, а Киевѣ вы не надобѣ”*»⁸⁷.

Поділ 1026 р. по Дніпру зберігся не тільки в родовій пам'яті Рюри-

ковичів. То був детонатор нестабільності, що провокував різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Хоча політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра.

Хоча, за свідченням літописця, брати жили в мирі та *братолюбстві* до самої смерті Мстислава, що наспостигла його у 1036 р., не думаю, що Ярослав почувався комфортно, спостерігаючи з київських височостей над бурхливою діяльністю Мстислава, який доклав неабияких зусиль, аби перетворити Чернігів на місто, гідне статусу столиці половини Русі. Тільки поховавши брата у ще недобудованому ним за життя чернігівському соборі св. Спаса, Ярослав міг спокійно зітхнути й без проблем успадкувати його володіння, адже єдиний, здається, син Мстислава на ймення Євстафій помер ще 1033 р. Отож, коли зійшов з життя і Мстислав, Чернігівський стіл того ж року було ліквідовано: *«перей власть его всю Ярослав и бысть самовластець Русьстѣи земли»*⁸⁸.

3. Політична організація давньоруської спільноти. Державна влада та управління (середина XI – початок XIII ст.)

Шойно ставши єдиновладним володарем Русі, Ярослав посадив на новгородське княжіння свого сина Володимира, а на тамтешню єпископську кафедру – святителя Луку Жидяту. У свого брата Судислава, єдиного з уцілілих синів Володимира, він відібрав Псковщину й запроторив його до в'язниці, з якої його випустять тільки після смерті самовладця князі Ярославичі. Ізяслав Ярославич дістав у володіння Турово-Пінщину, Святослав став княжити на Волині, а наймолодшого Всеволода київський князь з надмірної любові тримав коло себе. Одна тільки Полоцька земля залишалася не підвладною київському правителю. Єдиновладні амбіції Ярослава символічно маркують засновані ним на далеких рубежах Русі міста, що носили його імена, – Ярослав у верхів'ях Волги, Юр'їв у землі чуді (сучасний Тарту) та Юр'їв на південному степовому кордоні в Пороссі.

Правління Ярослава ґрунтувалося на відновленій ним політичній практиці Володимирового володарювання. Політична система Київської держави й «далі опиралася на династичній основі, тепер відсвіжений, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекалася по цілій Руській державі, в'яжучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичаєве право, а змагання коло

ковичів. То був детонатор нестабільності, що провокував різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Хоча політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра.

Хоча, за свідченням літописця, брати жили в мирі та *братолюбстві* до самої смерті Мстислава, що наспостигла його у 1036 р., не думаю, що Ярослав почувався комфортно, спостерігаючи з київських височостей над бурхливою діяльністю Мстислава, який доклав неабияких зусиль, аби перетворити Чернігів на місто, гідне статусу столиці половини Русі. Тільки поховавши брата у ще недобудованому ним за життя чернігівському соборі св. Спаса, Ярослав міг спокійно зітхнути й без проблем успадкувати його володіння, адже єдиний, здається, син Мстислава на ймення Євстафій помер ще 1033 р. Отож, коли зійшов з життя і Мстислав, Чернігівський стіл того ж року було ліквідовано: *«перей власть его всю Ярослав и бысть самовластець Русьстѣи земли»*⁸⁸.

3. Політична організація давньоруської спільноти. Державна влада та управління (середина XI – початок XIII ст.)

Шойно ставши єдиновладним володарем Русі, Ярослав посадив на новгородське княжіння свого сина Володимира, а на тамтешню єпископську кафедру – святителя Луку Жидяту. У свого брата Судислава, єдиного з уцілілих синів Володимира, він відібрав Псковщину й запроторив його до в'язниці, з якої його випустять тільки після смерті самовладця князі Ярославичі. Ізяслав Ярославич дістав у володіння Турово-Пінщину, Святослав став княжити на Волині, а наймолодшого Всеволода київський князь з надмірної любові тримав коло себе. Одна тільки Полоцька земля залишалася не підвладною київському правителю. Єдиновладні амбіції Ярослава символічно маркують засновані ним на далеких рубежах Русі міста, що носили його імена, – Ярослав у верхів'ях Волги, Юр'їв у землі чуді (сучасний Тарту) та Юр'їв на південному степовому кордоні в Пороссі.

Правління Ярослава ґрунтувалося на відновленій ним політичній практиці Володимирового володарювання. Політична система Київської держави й «далі опиралася на династичній основі, тепер відсвіжений, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекалася по цілій Руській державі, в'яжучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичаєве право, а змагання коло

дальшого розширення нової релігії та візантійської культури зміцнили заложені Володимиром культурні зв'язки»⁸⁹.

У період двовладдя братів Володимировичів авторитет Києва як головного політичного центру Русі дещо занепав. Либонь саме цим пояснюються причини грандіозного будівництва, яке розгорнув у Києві Ярослав. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1037 р.: «Заложы Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата; заложы же и церковь святая Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротех святых Богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастырь и святая Ирины»⁹⁰. Отже, стараннями цього великого будівничого Київ знову утверджується в статусі політичної і духовної столиці Русі. Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням з візантійського ідейного арсеналу (термін «столиця» у давньоруській мові не зафіксований). Характерною в цьому відношенні є запримічене О.В.Назаренком⁹¹ у *Службі* на освячення церкви св. Георгія у Києві (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном «першопрестольним матери градом». Отже, Ярославу вдалося вивістити статус Києва ідеологічно як рівночасного Царгороду міста.

Так само київський князь домагався надати своїй владі царського ореолу. Про це свідчить графіті Софійського собору, де Ярослава названо царем. На карбованих ним срібних монетах з написом «Ярославле сребро» разом із вольовим ликом самого князя міститься зображення св. Георгія – його небесного покровителя. У Візантії Георгія вшанували і як великомученика, і як святого воїна. У цій ролі він виступав покровителем візантійського імператора і його війська: перенісши на свої срібники і печатки образ св. Георгія, Ярослав задекларував свою рівність з візантійським імператором⁹². Можливо, цій же меті відповідало встановлення в центральному нефі Софії Київської шиферної плити з вирізьбленим за візантійським зразком зображенням геральдичного орла, яке С.О.Висоцький вважав гербом Київської Русі часів Ярослава Мудрого⁹³. Войовничо підняті до гори орлині крила покликані були символізувати міць і силу влади Ярослава.

У роки його правління було вперше складено судєбник, який дістав назву «Руська Правда». Це перше на Русі законодавче зведення поклало початок розвитку писаного права. Як засвідчує Новгородський перший літопис молодшого літопису, увійшовши вперше до Києва у 1016 р., Ярослав «сѣде на столѣ отца своего Володимира ... нача вои свои дѣлитѣ, старостам по 10 гривенъ, а смердомъ по гривнѣ, а новгородцомъ по 10 гривенъ всѣмъ, и отпусти их всѣх домовъ, и дав им правду, и уставъ списавъ, тако рекши им: “по се грамотѣ ходите, якоже списах вамъ, такоже держите”. А се есть Правда Рускаа...»⁹⁴. Правда Ярослава регламентувала норми правової поведінки не одних лише новгородців, а охоплювала всю територію Давньоруської держави. Добачаючи у найдавнішій частині Руської Правди риси дружинного права, О.Є.Пресняков слушно

наголошував на тому, що «ці норми набувають більш загального значення через те, що новгородці домоглися визнання такого ж князівського захисту як засобу обмежити самоправство дружини у її сутічках з місцевим населенням. Якщо це так, то князівська влада вперше за Ярослава спершу на новгородському ґрунті набуває характеру урядової влади і князь з “начальника дружини” становиться втіленням “земської влади”»⁹⁵. Кодифікаційна діяльність Ярослава була, отже, важливою віхою у формуванні політичного суспільства на Русі. Руська Правда зруйнувала архаїчні родоплеменні правові традиції, зрівнявши в правах пересічне населення з представниками князівської дружини⁹⁶. Єдиний закон, гарантом якого став київський князь, відповідав єдиновладній формі його правління.

Державу Ярослава прийнято називати «ранньофеодальною монархією». Якщо із визначенням її політичної форми як монархії можна погодитися, то питання щодо природи її соціально-економічного ладу потребує уточнення. Уявлення про Київську Русь середини X – початку XII ст. як відносно єдину ранньофеодальну державу є рудиментом багаторічної засоціологізованості підрадянської історичної науки з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів. Успадкована від С.В.Юшкова і Б.Д.Грекова, така схема розвитку феодалізму на Русі, по суті, й досі не зазнала суттєвих змін.

Розхоже розуміння феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів, є однобічним. Адже за такого підходу увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті й натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їхню відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому Іван Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі «можна назвати феодальним лише з великим застереженням... На Русі не було, – на його думку, – формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом»⁹⁷.

Недосконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше незакріпленість їхніх меж довго «не давало змоги у Східній Європі розвиватися “нормальним” феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі – з характерними маєтностями-

бенефіціями, всілякими імунітетами і скрупульозною регламентацією васальної служби – тільки на зламі XIII–XIV ст. і досягли повного розвитку у XVI ст. До цього часу, – на думку історика, – зв'язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в більш патріархальній формі особистих відносин, пов'язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходились в корпоративній власності»⁹⁸.

Важливими щодо цього, проте, недостатньо досі поцінованими наукою залишаються спостереження Б.М.Флорі щодо інституту так званої служебної організації та її ролі у розвитку суспільно-політичного ладу Київської Русі XI–XII ст. На основі порівняльного аналізу джерельного матеріалу XIV–XV ст. дослідник дійшов висновку про те, що «служебна організація» побутувала лише в тих країнах, де соціальні відносини ґрунтувалися на системі централізованої експлуатації за незначною питомою вагою або навіть за повної відсутності приватно-феодальних елементів. «Виникнення “служебної організації” було не результатом створення великого вотчинного господарства і поглиблення поділу праці в процесі стихійного економічного розвитку, а планомірною акцією ранньофеодальної держави, спрямованою на задоволення її різноманітних потреб в умовах слабкого розвитку товарно-грошових відносин. Виділивши з підвладного населення частину людей для відбування певних служб, держава забезпечила собі послуги, продукти й вироби, що було не під силу членам підкорених нею общин, постійно зайнятих звичайним землеробським господарством»⁹⁹. Такий характер відносин між владою і населенням у перші століття існування Київської Русі й моделював, як уявляється, своєрідність її суспільно-політичного устрою та визначальні риси політичної системи.

Рано чи пізно і до дому, хай там і не наймогутнішого володаря, приходила смерть. Відчуваючи її холодний подих, Ярослав вирішив обумовити порядок передачі влади своїм синам: *«И еще бо живушю ему, наряди сыны своя, рек имъ: “Се азъ отхожю свѣта сего, сынове мои; имѣйте в собѣ любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере. Да аще будете в любви межю собою, Бог будетъ в васъ, и покоритъ вы противныя под вы. И будете мирно живуше. Аще ли будете ненавидно живуше, в распряхъ и которающесе, то погыбнете сами, и погубите землю отецъ своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша трудомъ своимъ великым; но пребывайте мирно, послушающе брат брата. Се же поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киевъ; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимеръ, а Вячеславу Смолинескъ”. И тако раздѣли имъ грады, заповѣдавъ им не преступати предѣла братня, ни сгонити, рекъ Изяславу: “Аще кто хоцетъ обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидятъ”. И тако уряди сыны своя пребывати в любви»*¹⁰⁰. Наведений текст Ярославого «заповіту» текстологічно ґрунтується на

біблійних зразках і літературних запозиченнях із візантійських джерел. Однак сам факт такого перерозподілу земель між синами Ярослава не викликає сумнівів.

Метою цього «ряду» було, на думку О.Є.Преснякова, збереження сімейного союзу між Ярославичами заради внутрішнього миру і єдності у боротьбі з ворогами. Його «політичний» зміст дослідник добачав у спробі узгодити сімейний розподіл з потребами державної єдності: «Адже результат сімейного розподілу – припинення співволодіння і розпадання заснованої на ньому соціальної групи»¹⁰¹. При цьому О.Є.Пресняков уважав, що «ряд» Ярослава не встановлював порядку наслідування київського старійшинства й спадкоємності князівських володінь, а отже, і не вніс нічого нового до форми політичної організації Київської держави. Схожі погляди поділяють і деякі сучасні дослідники. Натомість М.Ф.Котляр обгрунтував думку про те, що Ярослав передбачав передачу Києва старшому в роді й тим самим поклав початок системі «лествичного восхождення», тобто успадкування князівських столів по горизонталі, від старшого брата до молодшого¹⁰². Звісно, ідеї Ярославого заповіту з часом будуть нівельовані не передбачуваним плином політичного життя та політичної практики. Та все ж можна сконстатувати, що поділ земель між синами Ярослава, співтовариство яких відтепер набуває якісно нового статусу референтної сімейної групи володарів Київської Русі, привів до змін в організації її політичної системи. Перехід від «*corpus fratrum*», тобто від моделі братерської сім'ї, в якій не існувало авторитета старшого брата, до сеньйорату, який закріплював за старшим у родині сином права батька¹⁰³, відбиває, на думку багатьох дослідників, відома композиція фрески в центральній наві Софійського собору в Києві з зображенням сім'ї Ярослава Мудрого. Ф.Кемпфер зводить його у ранг документа сеньйорату й убачає в ньому підтвердження присяги єдності княжої сім'ї в політичних справах¹⁰⁴. Так само і сучасний дослідник трактує княжий портрет як спрямоване у майбутнє послання Ярослава: «композиція княжої фрески в соборі св. Софії репрезентувала таку концепцію сімейного урядування над Руссю, за якої старший син мав посісти місце батька. Метою системи було забезпечити єдність сім'ї та підвладних територій»¹⁰⁵. Утім, не переконаний у тому, що цей художній образ можна вважати нотаріально засвідченим юридичним актом політичного співжиття княжої сім'ї, яким воно бачилося Ярославу після його смерті.

Говорячи про політичні наслідки Ярославого заповіту, насамперед слід відзначити, що цим «рядом» була порушена єдність «Руської землі» в Середньому Подніпров'ї, яка досі була доменом київських князів-самовладців – Володимира і Ярослава. У результаті відновлення адміністративно-політичного поділу «Руської землі» на Дніпровському Лівобережжі виникають князівські столи з центром у Чернігові та Переяславі, які стали осередками володінь старших Ярославичів. Відпо-

відно Святослав і Всеволод були наділені рівними з київським князем Ізяславом легітимними правами. Це, зокрема, засвідчує їхня спільна діяльність у всіх сферах життя країни: разом вони розпоряджалися розподілом земель між іншими князями, організовували спільні походи, впроваджували законодавчі норми. Так, стаття 2 Поширеної редакції Руської Правди сповіщає, що по смерті Ярослава *«совкупившеся сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячко Перенег, Никифор и отложижа убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша»*¹⁰⁶.

У 1059 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод звільнили із в'язниці свого дядька Судислава, проте волі йому не подарували, а постригли його у ченці Георгієвського монастиря у Києві, де той і скінчив своє життя. Після смерті у 1057 р. смоленського князя В'ячеслава брати посадили на його місце Ігоря Ярославича, *«из Володимеря выведшее»*¹⁰⁷. Слідом за Волинню вони прилучили до своїх володінь і Галичину, вигнавши звідти свого небожа Ростислава – сина Володимира Ярославича. Невдовзі Ярославичі виступили війною на Полоцьке князівство: *«Ярославичи же трие, – Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, – совокупивше вои, идоша на Всеслава»*¹⁰⁸. Холодної зимової днини Ярославичі заволоділи Мінськом, а з настанням весни виграли вирішальну битву з військами Всеслава Полоцького. Потому вони підступно заманили Всеслава до себе на переговори, *«рекше ему: “Приди к намъ, яко не створимъ ти зла”. Он же, надѣявсѣя цѣлованьи креста и приѣхавъ в лодыи чересъ Днѣпръ»*. Та брати не дотрималися хрестоцілувальної обітниці й полонили його, коли він входив до Ізяславого шатра: *«Изяславъ же приведъ Всеслава Киеву, всади и в порубъ с двѣма сынома»*¹⁰⁹. Отже, і Полоцьке князівство стало здобутком Ярославичів.

Їхня спільна, злагоджена діяльність дозволяє з впевненістю говорити про те, що вона була оперта на якусь домовленість («ряд») між старшими Ярославовими синами. Цей політичний союз у науковій літературі прийнято називати «тріумвіратом Ярославичів». Рівність кожного з його членів в очах тогочасної спільноти було санкціоновано церквою. У 60-х роках XI ст. поряд з Київською митрополією зі згоди Константинопольського патріархату з'являються титулярні (сан титулярного єпископа був персональною відзнакою, а не церковно-адміністративною посадою) митрополіти кафедри в Чернігові та Переяславі¹¹⁰. Церковне вивищення тамтешніх єпископій відповідало політичній системі володарювання старших Ярославичів. Щойно тріумвірат припинив своє існування, юрисдикція Київської митрополії була знову поширена на всю Київську Русь.

Прибравши до своїх рук значні земельні володіння, брати до часу зберігали хистку політичну рівновагу. Та помалу поміж ними визрівали суперечності, які рано чи пізно неминуче мали вилитися у відверту конфронтацію. Першопоштовхом до зруйнування тріумвірату стала га-

небна поразка Ярославичів у бойовищі з половцями на р.Альті поблизу Переяслава у 1068 р. Відмовивши «людям київським», які хотіли ще битися з половцями у видачі їм зброї і коней, Ізяслав викликав роздратування народу. У місті ширилося невдоволення, що й змусило Ізяслава податися геть із міста. Тим часом люди кинулися грабувати княжий двір. Вони проголосили своїм князем визволеного з в'язниці Всеслава.

Та тріумф останнього був недовгим. Коли весною 1069 р. Ізяслав Ярославич разом зі своїм тестем – польським королем Болеславом Хоробрим – наблизився до Києва, той не став випробовувати долю і поночі втік із табору готових до битви киян. Ранком, коли люди дізналися про втечу Всеслава, вони повернулися до Києва і скликали віче. Порадившись, вони *«послашася къ Святославу и къ Всеволоду, глаголющее: “Мы уже зло створили есмы, князя своего прогнавши, а се ведеть на ны Лядьскую землю, а поидѣта в градъ отца своего; аще ли не хочета, то нам неволя: зажгоша град свой, ступим въ Гречьску землю”»*. Дослухавшись до цих слів, Ізяслав залишив основні збройні сили поляків разом із Болеславом і рушив на Київ. Поперед себе він відправив свого сина Мстислава, який, увійшовши до міста, вчинив розправу над прихильниками Всеслава: *«И пришед Мстиславъ, и съче кыяны, и же бѣша высѣкли Всеслава, числом 70 чади, а другыя слѣпниша, другыя же без вины погубив, не испытавъ»*¹¹¹. Ізяслав помстився і Всеславу, відібравши в нього Полоцьк, в якому посадовив свого сина Мстислава, а після наглої смерті останнього – його брата Святополка. Та Всеславу вдалося вигнати того з Полоцька й утримати його у своїй владі.

Так Ізяслав залишився і без Полоцька, і без Новгороду, яким раніше поступився Святославу Чернігівському. Оце порушення, мовлячи словами М.С.Грушевського, «рівноваги паїв» змусило Ізяслава стати на шлях компромісу з Всеславом: «Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати у нього назад змінений на Полоцьк Новгород»¹¹². Таке загравання Ізяслава з Всеславом не могло не викликати спротиву амбітного Святослава, який намовив Всеволода виступити проти старшого брата. Востаннє Ярославичі продемонстрували народові свою братню любов 20 травня 1072 р. під час церемоніалу перенесення мошей святих князів-страстотерпців Бориса і Гліба у Вишгороді. А вже навесні 1073 р. змовники змусили Ізяслава знову тікати до Польщі: *«Изиде Изяславъ ис Києва, Святослав же и Всеволодъ видоста в Києвъ, мѣсяца марта 22, и съдоста на столѣ на Берестовомѣ, преступивша заповѣдь отню»*¹¹³. Молодші тріумвіри поділилися волостями Ізяслава. При цьому за обсягами володінь й відповідно владних повноважень Святослав значно вивищувався над Всеволодом. Фактично він був єдиновладним правителем Київської Русі. Тільки передчасна смерть, переконаний, зашкодила йому здійснити остаточний поворот до одноосібної монархії.

Всеволод, успадкувавши на початку 1077 р. київський престол, по-

спішив посадовити в Чернігові свого сина Володимира (Мономаха), пересунувши Святославого сина Олега на Волинь. Та повернення Ізяслава навесні того ж року на Русь змусило його поступитися своєю зверхністю над політичною системою Київської держави. Брати, поновивши угоду між собою, починають новий перерозподіл волостей, у результаті чого Чернігівські Святославичі були витіснені з батькових вотчин на далеку периферію. Та вони не облишили своїх намірів будь-що повернутися господарями належного їм спадку. У ході міжусобної війни, що її розв'язали чернігівські ізгої в 1078 р., на Нежатиній ниві поблизу Чернігова загинув Ізяслав. З його смертю пішов у небуття і тріумфірат Ярославичів, який понад два десятиліття був визначальною рисою політико-династичного устрою Київської Русі.

Всеволод Ярославич по праву «лествиничного восхожденія» повертається на київській стіл: *«сѣде Киевѣ на столѣ отца своего и брата своего, приимѣ власть Русскую всю»*¹¹⁴. Він посадовив Володимира Мономаха у Чернігові, а Ярополка у Володимирі й додав йому Туров. Єдиновладне правління Всеволода (1078–1093 рр.) годі назвати часом реставрації одноосібної монархії, радше судомною спробою зберегти надбане. Підбиваючи підсумок його, сказати б, трудам і дням, старокиївський літопис скрушно зауважив: *«Сѣдящю бо ему Киевѣ, печаль бысть ему от сыновець swoichъ, яко начаша ему стужати, хотя власти ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, рааздаваше власти имъ»*¹¹⁵. І справді, виросло ціле плем'я молодих і завятих ізгоїв, що ждали вотчин. Їхній вовчий апетит треба було якось втамувати. Отож, і доводилося великому князеві вести гнучку політику маневрів і компромісів.

Володимир Мономах до самого скону свого батька знаходився разом із ним у Києві. Однак, коли постало питання про вакантний київський престол, він не наважився його посісти, розмірковуючи так: *«аще сяду на столѣ отца своего то имам рать съ Святополком взяти яко столѣ преже отца его былъ»*¹¹⁶. Ці слова Мономаха дозволяють скласти уявлення про характер політичної системи Київської Русі на зламі XI–XII ст. Слідом за О.Є.Пресняковим уважаємо, що вони не промовляють про визнання ним родового старійшинства, а лише засвідчують «конкуренцію двох отчинних прав і відбивають бажання Мономаха відновити з Святополком двовладдя їхніх батьків з огляду на його безперервну боротьбу зі Святославичами за Чернігів»¹¹⁷. Отже, Володимиру довелося й далі розвивати батькову політику компромісів. Він поступився Черніговом Олегу Святославичу, а сам пішов князувати *«на столѣ отень»* до Переяслава.

Усобиці 70–90-х роках XI ст. й безперервні війни з половцями диктували необхідність покласти край політичній нестабільності в Київській Русі. З цією метою 1097 р. у Любечі й зібралися нащадки Ярослава Мудрого. Сюди *«для устроенья мира»* прибули разом зі старшими Святополком і Мономахом також Давид і Олег Святославичі, Давид

Ігоревич і Василько Ростиславич. Князі, як сповіщають літописні джерела, умовилися припинити усобиці й непорушно дотримуватися прав на отчини: *«Да нонъ отселъ имемся въ едино сердце и блюдем Рускыѣ земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Киевѣ Изяславу, Володимир Всеволодю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославу, а им же роздаялъ Всеволодъ города: Давиду Володимир, Ростиславичем Перемишль Володареви, Теребовль Василкови. И на том цѣловаша крестъ: “Да аще кто отселъ на кого будетъ, то на того будем вси и крестъ честный”»*¹¹⁸. Рішення Любецького з'їзду носили суперечливий характер. З одного боку, суттєвою новацією стало те, що принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, а з другого — юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим¹¹⁹. Незважаючи на те що задекларовані в Любечі принципи не усунули суперечностей у міжкнязівських стосунках, вони заклали основу для подальшої трансформації моделі політичної системи Русі.

4. Характер політичної системи Київської держави XII–XIII ст.

У другій половині XII ст. Київська Русь вступила в нову стадію свого історичного розвитку. Прогресуюча соціально-економічна еволюція давньоруського суспільства викликала появу нових форм його політичної організації.

Утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни. Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлено насамперед посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно впливало з самої «сімейної» природи взаємин між представниками розгалуженого князівського роду¹²⁰. Формування вотчинної системи відбувалося переважно за рахунок перерозподілу волостей між князям Рюрикового дому, що непомірно розрісся. Мірою того як дробилися уділи й локалізувався в них князівсько-дружинний устрій, «з династії Володимира Великого витворюється ряд місцевих, “земських” династій, що тримаються в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а зв'язані певними внутрішніми зв'язками, симпатіями з своєю землею, опираються на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні»¹²¹. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) і його син Мстислав (1113–1125 рр.) були останніми київськими князями, що зуміли утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

Одночасно з економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їхня автономія, вивисувалася роль місцевих органів державного управління. Опираючись на

Ігоревич і Василько Ростиславич. Князі, як сповіщають літописні джерела, умовилися припинити усобиці й непорушно дотримуватися прав на отчини: *«Да нонъ отселъ имемся въ едино сердце и блюдем Рускыѣ земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Киевѣ Изяславлю, Володимир Всеволождю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ города: Давиду Володимир, Ростиславичем Перемишль Володареви, Теребовль Василкови. И на том цѣловаша крестъ: “Да аще кто отселъ на кого будетъ, то на того будем вси и крестъ честный”»*¹¹⁸. Рішення Любецького з'їзду носили суперечливий характер. З одного боку, суттєвою новацією стало те, що принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, а з другого — юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим¹¹⁹. Незважаючи на те що задекларовані в Любечі принципи не усунули суперечностей у міжкнязівських стосунках, вони заклали основу для подальшої трансформації моделі політичної системи Русі.

4. Характер політичної системи Київської держави XII–XIII ст.

У другій половині XII ст. Київська Русь вступила в нову стадію свого історичного розвитку. Прогресуюча соціально-економічна еволюція давньоруського суспільства викликала появу нових форм його політичної організації.

Утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни. Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлено насамперед посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно впливало з самої «сімейної» природи взаємин між представниками розгалуженого князівського роду¹²⁰. Формування вотчинної системи відбувалося переважно за рахунок перерозподілу волостей між князям Рюрикового дому, що непомірно розрісся. Мірою того як дробилися уділи й локалізувався в них князівсько-дружинний устрій, «з династії Володимира Великого витворюється ряд місцевих, “земських” династій, що тримаються в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а зв'язані певними внутрішніми зв'язками, симпатіями з своєю землею, опираються на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні»¹²¹. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) і його син Мстислав (1113–1125 рр.) були останніми київськими князями, що зуміли утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

Одночасно з економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їхня автономія, вивищувалася роль місцевих органів державного управління. Опираючись на

підтримку земства, правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. У компетенції князівської влади було адміністративне управління і судочинство на місцях. Князі також розв'язували питання війни і миру, укладали політичні угоди з правителями сусідніх земель і зарубіжних країн тощо. Внутрішнє життя удільних князівств не знаходилася у сфері прямої компетенції глави князівської конфедерації. За спостереженнями Г.Г.Літаврїна, ця сфера була значно вужчою всевладдя візантійського василева в будь-якій із провінцій імперії. На Русі «наділений старійшинством князь знаходив юридично визнане обмеження свого волевиявлення в традиційних правах боярства і дружини, в привілеях самоврядування міст, у необхідності дотримуватися міжкнязівських угод, в розвинутому імунітеті магнатів, в своїх зобов'язаннях сюзерена по відношенню до васалів і т. д.»¹²². Управління окремими містами з прилеглими до них волостями в межах давньоруських земель-князівств, як правило, здійснювалося князівськими посадниками, якими зазвичай були місцеві бояри. Виконуючи судово-адміністративні функції, посадники слідкували за збиранням данини та її розподіленням, стягували податки і штрафи на користь князя¹²³. Все це сприяло збагаченню посадників й зростанню їхнього суспільного становища. Відтак посадництво поступово перетворюється на самостійний орган управління.

Зростання політичної й економічної моці місцевих династій і олігархів увійшло в суперечність з системою єдиновладдя (монархії). Утвердження нової політичної системи уділів усунуло цю суперечність і політична надбудова увійшла у відповідність з новими соціально-економічними реаліями у житті суспільства — на зміну монархічній формі правління прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою. З певними застереженнями можна стверджувати, що політична система Київської держави в цей період була організована на федеративних принципах. Хоча елементи федератизму й не скристалізувалися остаточно в організовану форму політичного устрою¹²⁴, тогочасна Русь у той же час і не була аморфним конгломератом земель-князівств, а залишалася відносно єдиним державним і політичним організмом.

Незважаючи на державну деструкцію Русі, її головним, загально-визнаним політичним і духовним центром залишався Київ. У період удільної роздробленості Київський стіл залишався об'єктом притягання для багатьох давньоруських князів, які розглядали його як спільну загальнодинастичну спадщину. *«И кто убо не возлюбить Киевскаго княжения, — зауважував середньовічний книжник, — понеже вся честь, слава, и величество, и глава всем землям Русским Киев, и от всех далних многих царств стицахуся всякии человеци и купци, и всяких благих от всех стран бываше в нем»*¹²⁵.

Русь-Київщина в цей час виокремлюється в об'єкт колективного сюзеренітету Рюриковичів, які шукали в ній причастя. За право воло-

діти Києвом і прилеглими до нього землями в різний час сперечалися, вступаючи у запеклу боротьбу між собою і князі ростово-суздальські, і галицькі, і смоленські, і переяславські і волинські. Претендентів на київський стіл вабили не тільки і не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Давньоруської держави й визнання «старійшинства» з боку удільних князів. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київщиною нерідко призводило до того, що на київському столі стверджувалося відразу два князя. Такими співправителями у другій половині XII ст. у Києві були, наприклад, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович, Всеволод Юрійович і Рюрик Ростиславич, В'ячеслав Володимирович й Ізяслав Мстиславич.

Не стояла осторонь цієї політичної боротьби і київська громада. Наприклад, коли у 1024 р. до Києва, в якому саме великокнязівський престол був вакантним, підійшов зі своєю дружиною князь Мстислав Тмутораканський, кияни не визнали його своїм князем (*«и не приаше его Кияне»*), через що той змушений був відмовитися від своїх претензій на Київ й осісти у рідному йому Чернігові: *«шедъ, сѣде на столѣ Черниговѣ»*¹²⁶. Після смерті в 1132 р. київського князя Мстислава Великого *«сѣде по немъ брат его Ярополк, княжа в Киевѣ»*. Кияни самі ініціювали вокняжіння останнього: *«людье бо Кьяне послаша по нь»*¹²⁷. Незважаючи на те що київська громада у 1146 р. двічі присягалася визнати своїм князем Ігоря Ольговича, він так і не став *«угодень бысть Кияномъ»* через те, що ті не хотіли *«быти акы в задничци»*, тобто щоб ними розпоряджалися як частиною князівської спадщини. Натомість вони, *«послашася къ Переяславу къ Изяславу, рекоуче: поиди, княже, к намъ, хочемъ тебе»*¹²⁸. Не почувався певним на київському престолі й князь Ростислав Ізяславич, коли після смерті свого співправителя В'ячеслава Володимировича в 1154 р. зайняв Великий Ярославів двір. Він шосили прагнув заручитися симпатією киян, роздаючи багаті подарунки, але цього було замало. Мужі і дружина напучувала свого князя такими словами: *«се Богъ поялъ строя твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми Киевѣ не оутвердилъ, а поѣди лѣпле в Киевѣ же с людьми оутвердися»*¹²⁹. Отже, найголовнішим для князя було *утвердитися/урядитися* з людьми київськими (*«порядъ положеше»*), укріпившись з ними присягою хрестоцитування.

Настраханий ультиматумом Юрія Довгорукого, який 1155 р. став табором зі своїми чернігівськими союзниками під Моровійськом, поступитися Києвом, Ізяслав Давидович вислав до нього своїх послів, які *«моляся и кланяся, река: Ци самы есмь ѣхалъ Киевѣ? Посадили мя Кияне»*. І справді, напередодні кияни, побоюючись половецького вторгнення (*«зане тогды тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше оу них ни единъ князь оу Киевѣ»*), послали канівського єпископа Дем'яна до Ізяслава зі словами: *«поеди Киеву, ать не возмутъ нас Половци. Ты еси наш князь, а*

*поѣди. Изяславъ же въѣхавъ оу Києвъ и сѣде на столѣ»*¹³⁰. Як і у випадку з Ігорем, їхніми устами говорив прагматизм.

За підрахунками М.С.Грушевського, у період від правління Ярослава до монгольської інвазії в джерелах зафіксовано близько п'ятдесяти перемін князів на київській столі, а від 1068-го до 1200/1201 р., тобто від першого до останнього відомого нам прояву політичної діяльності київської громади, – близько сорока. З того «громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або за акцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом»¹³¹. Ці умови не обмежували прав київського князя у його політичному й адміністративному управлінні й аж ніяк не можуть бути зіставлені з *рядами* Новгороду зі своїми князями.

Постійне суперництво князівських кланів у їхній боротьбі за Київ об'єктивно урівнювало боротьбу відцентрових і доцентрових політичних сил у країні. Сама Київська земля впродовж усього давньоруського періоду історії України так і не перетворилася на спадкову вотчину якогось одного князівського роду й не виділилася в окреме незалежне князівство¹³². До ординського нашестя 40-х років XIII ст. київський стіл залишався об'єктом колективного союзеренітету найбільш сильних руських князів, їхньою загальною династичною спадщиною.

Подібна форма правління визначала загальноруський характер політичної системи та державної влади у Київській Русі періоду удільної роздробленості. Її суттєвими елементами були такі політичні інститути, як князівська рада, віче, ряд, снем, собор¹³³. *Дума* (рада) при князі в домонгольській Русі так і не стала станомо-представницьким органом князівської управи («установою постійною, діючою щоденно»)¹³⁴. У цей період *дума* є лише «однією із назв ради, що складалася із довірених обраних осіб, яких князь скликає для обговорення складних державних питань. Але рішення по них ухвалює сам князь як особа, наділена верховною владою»¹³⁵. На принагідних нарадах князя з дружиною обговорювалися питання внутрішньої політики, взаємин з іншими князівськими кланами, організації воєнних походів на половців та оборони торговельних шляхів, урегулювання законодавчих норм тощо.

Так само і *віче* не мало постійних спеціальних функцій. У давньоруських джерелах цим терміном називаються народні збори міського населення. Цей інститут не був породжений практикою міського самоврядування, а виріс із племінних зборів давніх слов'ян. Візантійський автор VI ст. Прокопій Кесарійський, змальовуючи побут і звичаї слов'ян, з-поміж іншого, зокрема, зазначає: «сими народами... не править один

муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи чи щасливі, чи лихі, до громади йдуть»¹³⁶. Як засвідчують матеріали сучасних досліджень, віче було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай збігався з дружинним оточенням князя¹³⁷. Його політичні функції були ширшими в республіканському Новгороді, де князівська влада була відсунута на другий план.

На зламі XI–XII ст. зростає роль князівських з'їздів. На снємах, тобто з'їздах князів, обговорювалися та розв'язувалися питання, що мали актуальне значення для багатьох давньоруських земель і князівств. Там, зокрема, обговорювалися нові законодавчі акти, вироблялися норми між князівських відносин, стратегія боротьби з зовнішнім ворогом (половцями) тощо. Так, про перерозподіл князівських волостей ішлося на з'їздах у Любечі (1097 р.), Вітачеві (1100 р.) і Києві (1195 р.). Обговорення законодавчих проектів відбувалось на снємах у Вишгороді (1072 р.) і Берестовім поблизу Києва (1113 р.). Найчастіше з'їзди скликалися з приводу урегулювання конфліктів з половцями. Питання війни і миру з ними обговорювалися, зокрема, на снємах 1101 р. (на р.Золотчі), 1103 р. (на Долобському озері), в 1170 р. і в 1123 р. (у Києві). Ці з'їзди князів скликалися, як правило, за ініціативи київського князя і проводились на території Київської землі. Снєми не перетворилися на постійну політичну інституцію з виробленою формою й компетенціями, тому було б помилково наділяти їх функцією вищого колективного органу середньовічної Русі.

Не укорінилася у давньоруській політичній практиці й така інституція, як *собор* – загальноруські збори представників різних прошарків (станів) населення Київської Русі. Вельми симптоматичною у цьому відношенні була спроба його скликання, ініційована наприкінці XI ст. найвпливовішими князями Святополком Ізяславичем і Володимиром Всеволодовичем Мономахом. З метою розв'язання нагальних питань загальнодержавної ваги вони з-поміж інших князів запросили до Києва у 1096 р. й Олега Святославича: «*посласта къ Олгови, глаголюща сице: "Поиди Киеву, да порядъ положимъ о Русьтѣи земли пред епископы, и пред игумены, и пред мужи отецъ наших, и пред людьми градьскими, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых"*». На що Олег зарозуміло відповів: «*Нѣсть мене лѣпо судити епископу, ли игуменом, ли смердом". И не восхотѣ ити к братома своим, послушавѣ злых совѣтників*»¹³⁸. Як бачимо, у Києві чи не вперше мали зібратися загальноруські збори, склад яких не обмежувався представництвом одних лише князів. Олег не прислухався до цього заклику, можливо, не тільки через те, що легковажно довірився лихим порадам. Перед нами «характерне ставлення князя до своєї влади як до приватної справи, яка не може бути винесена на публічний суд, тобто він відносився до підданих як таких, що «вручили себе» князівській владі, але не уклали з нею *уєду*»¹³⁹. Цей приклад засвідчує неготовність окремих представників провідної князівської верстви до

системних перемін форм володарювання та політичного устрою, що їх конче потребували держава і суспільство.

Важливою інституційною ланкою політичної системи Київської Русі доби удільної роздробленості залишалася церква. Вона об'єднувала всі давньоруські землі в єдину митрополію з центром у Києві. Незважаючи на підпорядкування Константинопольському патріархату, вона була цілком самодостатньою організацією. Духовенство не вилучалося з політичного життя країни. Церква втручалась у міжкнязівські взаємини, примиряючи й згладжуючи політичні конфлікти й суперечки. Наприклад, коли у 1073 р. на київський престол зійшов Святослав Ярославич, вигнавши з Києва свого старшого брата Ізяслава, печерський ігумен Феодосій виступив на захист останнього. Він публічно звинувачував Святослава у тому, що той *«не по закону сѣдша на столѣ томѣ»*, і вимагав повернути Ізяслава *«на столѣ, иже ему благовѣрный отецъ твой предасть»*¹⁴⁰. Церква засуджувала князівські міжусобиці й доступними їй засобами запобігала їхній ескалації. *«Мы есмы приставлены в Руской землѣ от Бога востягивати вас от кровопролитья»*, – говорив наприкінці XII ст. митрополит Никифор київському князю Рюрику Ростиславичу, – *ажь ся прольяти крови крестыанскои в Руской землѣ»*¹⁴¹. Виступаючи повіреними особами міжкнязівських порозумінь, церковні ієрархи Київської Русі об'єктивно урівноважували боротьбу відцентрових і доцентрових сил, сприяли пом'якшенню соціальної напруги, консолідації і згуртуванню суспільства.

Політична структура державної влади періоду удільної роздробленості у різних регіонах Київської Русі характеризувалася своїми особливостями. Відмінною за формою була, наприклад, новгородська модель державного управління. Тут склався державно-політичний устрій боярської республіки. Вже в перші десятиліття XII ст. помітно послаблюються позиції князівської влади й натомість зростає роль віча як вищого органу новгородської республіканської держави. До сфери компетенції останнього входило право вибирати й зміщувати князів, утверджувати посадників, тисяцьких і єпископів. З 1136 р. після вигнання новгородцями князя Всеволода Мстиславича функції князівської влади у суспільно-політичному житті Новгородської республіки обмежуються. В руках князя зосереджується тепер лише виконавча влада, а посадництво стає вищим республіканським органом контролю за князівською діяльністю. Утвердження того чи іншого князя, що запрошувався на новгородський стіл, супроводжувалося «рядом» (тобто договором) з ним і хрестоцілуванням. Однією з умов цього договору було визнання князем за Новгородом його верховенства у власності на прилегли до міста землі. Після того як цей князь залишав Новгородський стіл, він повертав Новгороду й усі землі, придбані, куплені чи силоміць захоплені ним під час свого правління.

Значний вплив на державне управління Новгородської землі та ре-

альну владу мав місцевий єпископ. У середині 60-х років XII ст. за новгородським владикою було офіційно визнано право на архієпископський сан. Створення новгородської архієпископії було наслідком альянсу місцевого нобілітету з церковними ієрархами. Процедура поставлення останніх позбавляла можливості київського митрополита втручатися в церковно-політичне життя Новгородської республіки. Особливе становище новгородських ієрархів у системі організаційної структури давньоруської церкви відповідало республіканському характерові державно-політичного устрою середньовічного Новгорода.

У державно-політичній структурі Північно-Східної Русі сильними виявилися позиції князівської авторитарної влади. Піднесення останньої спостерігається вже за часів правління тут одного з синів Володимира Мономаха – Юрія Долгорукого. То був амбітний і честолюбний політик, який прагнув будь-що заволодіти столицею Давньоруської держави – Києвом й закріпити за собою керівну роль у країні. Юрій утвердився в Києві після смерті улюбленця киян князя Ізяслава Мстиславича, однак правління його було коротким (1154–1157 рр.). Його старший син Андрій, що самочинно посів князівський стіл у Володимиро-Суздальщині, був уже політиком нового типу. Він не захотів домагатися Києва й натомість прагнув утвердити столицю свого князівства в ролі осібною центру володарювання. З цією метою він у 60-х роках XII ст. активно заходився боротися з Києвом за право улаштування у Володимирі-на-Клязьмі автокефальної митрополії. Однак його честолюбним замислам не судилося збутися. В результаті боярського заколоту Андрій Боголюбський загинув у 1174 р.

Подальше зміцнення політичної єдності Північно-Східної Русі спостерігається за правління Всеволода Велике Гніздо (1176–1212 рр.), під владою якого об'єдналася Ростовська, Суздальська і Владимирська землі. Всеволод подібно київським правителям прийняв титул великого князя. Він користувався реальним авторитетом і значним впливом у політичному житті країни. Тоді відбулися і певні зрушення в системі державно-політичної організації Північно-Східної Русі. Зокрема, там з'являється новий орган державної влади, що за своїми функціями був прототипом майбутнього земського собору. За своєю соціальною природою то був станово-представницький орган, що слугував надійною опорою влади місцевого князя. Це нововведення об'єктивно урівноважувало боротьбу політичних сил і забезпечувало єдність Володимиро-Суздальської землі. Виходячи з цього, можна вважати, що державно-політичний устрій земель Північно-Східної Русі був близьким до станово-представницької монархії.

Якщо новгородська і володимиро-суздальська модель політичного устрою була глухою гілкою для подальшого розвитку власне української історії, то історичний досвід організації суспільно-політичного життя Галицько-Волинської Русі є вельми повчальним. Тут віддавна досить

міцними були позиції місцевого боярства. Зростання його політичного впливу супроводжувалося послабленням князівської влади, що виявилося вже за правління тут Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187 рр.). У 1173 р. бояри насильно змістили його з князівського столу, посадовивши у ньому слухняну маріонетку – Володимира Ярославича. Щоправда, пізніше Ярославу вдалося повернути галицький престол, однак він уже не міг запобігти дальшому занепаду князівської влади, що настала після його смерті.

У результаті тривалої і напруженої боротьби князя Романа Мстиславича з галицьким боярством йому вдалося оволодіти Галичем і на певний період твердою рукою обійняти в ньому всю повноту влади. Об'єднувач Галичини і Волині Роман Мстиславич став одним із наймогутніших правителів Русі. Він зумів підірвати політичну монолітність місцевих бояр і змусив визнати себе за самодержця. Після трагічної загибелі Романа 1205 р. під Завихостом у Польщі, Галицько-Волинська Русь була знову на цілих чотири десятиліття втягнута у вир міжособної боротьби. Знову підводить голову боярство, яке прагнуло відірвати Галичину від Волині й домагалося проголошення на галицькому столі вигідних для них кандидатів.

На Галичині боярство як урядова, служебна верства було тісно пов'язано із заможною земською господарсько-власницькою верствою¹⁴². Володіючи значними земельними маєтностями, місцева земельна аристократія в цих умовах поступово зосереджує у своїх руках головні органи місцевого управління та владні повноваження. Опираючись на свою економічну та воєнно-політичну міць, вона фактично розпоряджалася князівським столом, запрошуючи і усуваючи володарних князів. Так, коли 1211 р. сини чернігівського князя Ігоря Святославича, які спільно управляли Галичиною, вступили у конфлікт з місцевим боярством (за допомогою якого вони утвердилися тут у 1205 р.), бояри, прикликавши угорців, фізично знищили Ігоровичів, у такий спосіб усунувши їх від влади. Коли вдова князя Романа хотіла правити у Галичині від імені своїх малолітніх дітей, бояри вигнали її з міста і їй довелося шукати захисту в угорського короля. Тим часом навесні 1213 р. на галицькому престолі утвердився один із найзаможніших серед місцевих олігархів боярин Всеволод Кормильчич. То був безпрецедентний у політичній історії Київської держави випадок, який не міг не викликати осуду і засудження з боку не тільки руських князів, але й володарів сусідніх країн.

Політична влада галицького боярства і його участь у державному управлінні реалізувалася через боярську раду. Однак наявні історичні джерела не дають можливості з впевненістю відповісти на запитання, чи був цей орган постійно діючим політичним інститутом чи збирався тільки для розв'язання нагальних питань. Значення боярської ради особливо зросло у перші десятиліття XIII ст. У той час галицьке бояр-

ство набуло найбільшої могутності й впливу. З метою максимально обмежити владу галицького князя тамтешні бояри позбавили його права розпоряджатися фондом земельних володінь Галицько-Волинської Русі. Зокрема, за таких умов було поставлено на князівський стіл Данила Галицького. Як сповіщає Галицько-Волинський літопис, бояри *Данила князем назвали, а самі землю тримали*. У своїй боротьбі з боярством Данило спробував було опертися на віче. Воно скликалося в 1231 р. і 1235 р., однак реальної підтримки і допомоги Данилу з боку міської громади не було надано. Оця боротьба двох політичних сил – князівської і боярської – залишалася визначальним чинником формування місцевих особливостей державного устрою та політичної системи Галицько-Волинської Русі.

Примітки до розділу 1

1 Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С.276.

2 Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М., 1999. – С.163.

3 Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. – М., 1992. – С.39; Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. – К., 2002. – С.27.

4 Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / Подготовка текста, статьи и прим. М.Б.Свердлова. – М., 1993. – С.190.

5 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С.80-81.

6 Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ) – Л., 1926. – Т.1. – Стб.24.

7 Там само. – Стб.14.

8 Див.: Пархоменко В.А. У истоков русской государственности (VIII–IX вв.). – Л., 1924. – С.45-46; 48. Уважаючи полян вихідцями з хозарського Призов'я, дослідник відводив древлянам провідну роль у складанні давньоруської державності.

9 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.24.

10 Там само.

11 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII –X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – С.29.

12 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.24.

13 Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). – М., 1991. – С.50-51.

ство набуло найбільшої могутності й впливу. З метою максимально обмежити владу галицького князя тамтешні бояри позбавили його права розпоряджатися фондом земельних володінь Галицько-Волинської Русі. Зокрема, за таких умов було поставлено на князівський стіл Данила Галицького. Як сповіщає Галицько-Волинський літопис, бояри *Данила князем назвали, а самі землю тримали*. У своїй боротьбі з боярством Данило спробував було опертися на віче. Воно скликалося в 1231 р. і 1235 р., однак реальної підтримки і допомоги Данилу з боку міської громади не було надано. Оця боротьба двох політичних сил – князівської і боярської – залишалася визначальним чинником формування місцевих особливостей державного устрою та політичної системи Галицько-Волинської Русі.

Примітки до розділу 1

1 Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С.276.

2 Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М., 1999. – С.163.

3 Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. – М., 1992. – С.39; Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. – К., 2002. – С.27.

4 Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / Подготовка текста, статьи и прим. М.Б.Свердлова. – М., 1993. – С.190.

5 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С.80-81.

6 Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ) – Л., 1926. – Т.1. – Стб.24.

7 Там само. – Стб.14.

8 Див.: Пархоменко В.А. У истоков русской государственности (VIII–IX вв.). – Л., 1924. – С.45-46; 48. Уважаючи полян вихідцями з хозарського Призов'я, дослідник відводив древлянам провідну роль у складанні давньоруської державності.

9 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.24.

10 Там само.

11 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII –X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – С.29.

12 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.24.

13 Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). – М., 1991. – С.50-51.

- 14 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С.321.
- 15 Костомаров Н.И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904. – Кн.5. – Т.13. – С.331.
- 16 Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или О средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей: Человек в истории. – М., 2006. – С.21.
- 17 Див.: Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – С.48-51. Порівн.: Фроянов И.Я. Рабство и данничество. – СПб., 1996. – С.492-502.
- 18 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.29.
- 19 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т.1: До початку XI віка. – С.428.
- 20 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.31.
- 21 Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Истор. записки, 1972. – №89. – С.358.
- 22 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.33.
- 23 Соловьев А.В. Заметки о договорах Руси с Греками // Slavia, 1938. – Ročník XV, Sešit 3. – S.411.
- 24 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.46-47.
- 25 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1: До початку XI віку. – С.424.
- 26 Соловьев А.В. Заметки о договорах Руси с Греками. – S.411. Порівн.: Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – С.28-29.
- 27 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.47.
- 28 Див.: Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии. – С.153-154.
- 29 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1: До початку XI віку. – С.447.
- 30 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.60.
- 31 Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – С.166.
- 32 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.60.
- 33 Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. – С.26.
- 34 Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С.76.
- 35 Див.: Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.29.
- 36 Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – С.268.
- 37 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.75.
- 38 Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С.30.
- 39 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.75.
- 40 Там само. – Стб.79.
- 41 Див.: Там само. – Стб.121.
- 42 Толочко О.П. Русь: держава і образ держави: Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. – С.10.
- 43 Шевченко І. Візантія і слов'яни // Шевченко І. Україна між Сходом

і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Пер. з англ. М.Габлевич. – Л., 2001. – С.13.

44 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.119.

45 Детальніше див.: Ричка В. Середньовічна Україна-Русь: становлення ідеї християнської держави // Укр. історик, 1997. – Т.1-4 (132-135). – С.70-79.

46 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.124.

47 Шапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – М., 1972. – С.120.

48 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.126-127.

49 Див.: Памятники русского права (далі – ПРП). – М., 1952. – Вып.1.: Памятники права Киевского государства X–XII вв. – С.80.

50 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.127.

51 Там само. – Стб.126.

52 Див.: Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. – М., 1969. – С.239-248.

53 Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М., 1970. – С.72-73; Про це ширше див.: Гуревич А.Я. Дары. Обмен дарами // Словарь средневековой культуры. – М., 2003. – С.129-134.

54 Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – С.122.

55 Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.54-55; Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – М., 1989. – С.40-48. Натомість С.В.Завадська доводить, що до початку XII ст. соціальний термін «боярин» не був пов'язаний з означенням представників конкретних суспільних груп (Див.: Завадская С.В. «Болярин» – «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – М., 1986. – С.89-94.). Порівн.: Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – СПб., 2003. – С.148-149.

56 Ловмянский Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С.96.

57 Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.54.

58 Мавродин В.В., Фроянов И.Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С.32.

59 Див.: Строев В.Н. К вопросу о «старцах градских» русской летописи // Известия ОРЯС. – 1919. – Т.ХХIII, Кн.1. – С.64; Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С.101-103.

60 Ключевский В.О. Боярская дума в Древней Руси. – Пг., 1919. – С.13-28. Порівн.: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1900. – С.45-52. Довнар-Запольский М.В. Князь, его Дума и администрация // Русская история в очерках и статьях. – S.L., S.A. – Т.1. – С.258-262.

61 Сергеевич В. Русские юридические древности. – СПб., 1900. – Т.1. – С.387.

- 62 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.228.
- 63 Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.244.
- 64 Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – С.63.
- 65 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.126.
- 66 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – С.531.
- 67 Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – С.82; Его же: Пир // Словарь средневековой культуры. – С.359-360.
- 68 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1: До початку XI віка. – С.507.
- 69 Поппэ А. Святые венценосцы (Как возник культ Бориса и Глеба) // Родина: Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2002. – №11-12. – С.93; Поппэ А.В. «А от болгарыне Борис и Глеб». – С.72-76; Поппэ А.В. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба. – С.304-336.
- 70 Лебединцев П. В каком виде могут быть изображены св. Ольга и Владимир? // Киевская старина. – 1888. – №5. – С.261; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1: До початку XI віка. – С.509; Левченко М.В. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // Визант. временник. – 1953. – Т.7. – С.212.
- 71 Толстой И.И. Древнейшие русские монеты X–XI вв. – СПб., 1893. – С.16-17.
- 72 Сотникова М.П. Сребреники киевского клада 1876 г. // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – №3. – С.119; Ее же: Древнейшие русские монеты X–XI вв.: Каталог и исследование. – М., 1995. – С.174.
- 73 Див.: Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Л., 1983. – №1-51. – С.115-139.
- 74 Banaszkiwicz J. Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka. – Wrocław, 1998. – S.303-304.
- 75 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.132.
- 76 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – М.; Л., 1950. – С.175. Порівн.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.142.
- 77 Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. – С.7.
- 78 Див.: Карпов А. Владимир Святой. – М., 1997. – С.288-289.
- 79 Thietmar von Merseburg: Chronik – L.VIII. Порівн.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия (IX – первая половина XII в.) / Сост. М.Б.Свердлов. – С.61-62, 66-67.
- 80 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.130.
- 81 Латиноязычные источники по истории Древней Руси / Сост., перевод и комментарии М.Б.Свердлова. – С.62, 82-83.
- 82 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.130.
- 83 Там само. – Стб.132.
- 84 Там само.

- 85 Там само. – Стб.146.
- 86 Там само. – Стб.149.
- 87 Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.688.
- 88 Лаврентьевская летопись // Там само. – Т.1. – Стб.150.
- 89 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2: XI – XIII вік. – С.37-38.
- 90 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.151.
- 91 Див.: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее Новое время (XI–XVIII вв.): Тез. докл. науч. конф. (Москва, 3-5 декабря 1996 г.) – М., 1996. – С.70-71.
- 92 Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М., 1960. – С.51.
- 93 Див.: Висоцький С.О. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць. – К., 1994. – С.115-119.
- 94 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.175-176.
- 95 Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – С.370.
- 96 Див.: Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. – М., 2000. – Т.1: Древняя Русь. – С.182.
- 97 Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.49.
- 98 Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – С.117.
- 99 Флоря Б.Н. «Служебная организация» и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // Отечественная история. – 1992. – №2. – С.56-74.
- 100 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.161.
- 101 Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С.36.
- 102 Котляр Н.Ф. Ярослав ряд 1054 г. и его политические последствия // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С.155-156; Його ж: Історія давньоруської державності. – С.82-83.
- 103 Ширше див.: Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1985 г. – М., 1986. – С.151-154.
- 104 Kampfer F. Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter de Grossen. Studie zur Entwicklung politischer Ikonographie im byzantinischen Kulturkreis. – Recklinghausen, 1978. – S.114-116.
- 105 Козак Н. Образ і влада (Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.). – Л., 2007. – С.44.
- 106 ПРП. – Вып.1.: Памятники права Киевского государства X–XII вв. – С.108.
- 107 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.162.
- 108 Там само. – Стб.166.
- 109 Там само. – Стб.167.
- 110 Поппэ А.В. Русские митрополии Константинопольской патриархии

в XI столетии // Визант. временник. – 1968. – Т. XXVIII. – С. 97-108. Порівн.: Назаренко А.В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века // Древняя Русь: Вопр. медиевистики. – 2007. – №1. – С. 85-103.

111 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.173-174.

112 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2.: XI–XIII вік. – С.61.

113 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.182.

114 Там само. – Стб.204.

115 Там само. – Стб.216.

116 Там само. – Стб.217.

117 Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С.391.

118 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.256-257.

119 Толочко П.П. Любецкий з'їзд князів // Любецкий з'їзд князів в історичній долі Київської Русі: Мат. міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.11-13.

120 Tolochko Oleksij. «All the happy Families...» The Rurikids in the eleventh century // Neighbours of Poland in the 11 th Century /Ed. P.Urbańczyk. – Warsaw, 2002. – P.155-168.

121 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2.: XI–XIII вік. – С.50.

122 Литаврин Г.Г. Византия и славяне. – СПб., 1999. – С.474.

123 Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – С.219.

124 Ширше див.: Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т.1: Курс русской истории. – Ч.1. – М., 1987. – С.2208-22210; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.207, 536-539.

125 Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 1965. – Т.9. – С.202.

126 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.147.

127 Там само. – Стб.301.

128 Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.322-323.

129 Там само. – Стб.474.

130 Там само. – Стб.476.

131 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.212.

132 Пресняков А.Е. Княжое право Древней Руси. – С.92; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. – К., 1980. – С.187.

133 Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С.11-51.

134 Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. – С.68. Порівн.: Пашуто В.Т. Особенности структуры Древнерусского государства // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Шушарин В.П., Шапов Я.Н. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С.19.

135 Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С.587.

136 Цит. за вид.: Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Л., 2004. – Т.6: Сер. Історичні студії та розвідки (1895–1900). – С.19.

- 137 Вилкул Т. «Людьє» и князь в конструкториях летописцев XI–XIII вв. / *Ruthenica. Supplementum 1.* – К., 2007. – 216–224.
- 138 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.229–230.
- 139 Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия. – С.197.
- 140 Киево-Печерський патерик / Вид. Д.І.Абрамович. Репринтне видання. – К., 1991. – С.69.
- 141 Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.684.
- 142 Грушевський М. Галицьке боярство XII–XIII ст. // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.6: Сер. Історичні студії та розвідки (1895–1900). – С.444–445.

РОЗДІЛ 2.

Татарська й литовська доба в історії України

1. Україна в політичній системі Золотої Орди

В історії України доби пізнього середньовіччя науковці виділяють два періоди, умовно звані «татарським» і «литовським». Разом вони охоплювали понад триста років – від Батиевої навали (1239–1241 рр.) до Люблінського сейму (1569 р.), за рішеннями якого українські землі ввійшли до складу Польської Корони, котра тоді ж об'єдналась із Великим князівством Литовським у Річ Посполиту (акт, знаний як Люблінська унія)¹.

У ті часи історичне життя на теренах України формувалося під впливом зовнішніх чинників – монгольського завоювання та литовської експансії. Внаслідок першого сформувався режим залежності українських земель від Золотої Орди, другий призвів до включення більшості з них до складу Великого князівства Литовського – поліетнічної держави, що постала на руїнах Київської Русі. Утім, між цими двома періодами немає чіткої межі. Просування литовців на українські обшири відбувалося за умов збереження їхнього підданства Орді, а скасування цієї залежності не призвело до усунення «татарського чинника»: Кримське ханство, один із уламків Золотої Орди, й надалі суттєво впливало на суспільне життя в регіоні.

Батиева навала започаткувала добу татарського панування над Руссю. На обширах Євразії постало могутнє державне утворення, яке визначається науковцями як степова, чи азійська, імперія й зазвичай зветься Золотою Ордою. Щоправда, книжники XIII–XIV ст. вживали щодо заснованої Батием держави збірний етнонім «Татари» чи політонім «Орда»; у східних джерелах її називали також Білою Ордою. У науковій літературі вона іноді фігурує під назвою «улус Джучі», хоч насправді останній включав у себе ще й Синю Орду, яка формально підпорядковувалася Білій.

Початки цієї держави сягають 1243 р., коли, повернувшись із Центрально-Східної Європи, Батий облаштувався у прикаспійських степах і згодом заснував поблизу сучасної Астрахані столицне місто Сарай. Щоправда, він визнавав зверхність великого хана, котрий резидував у столиці Монгольської імперії Каракорумі; відповідно, Батий не мав права на зовнішньополітичні зносини й карбування власної монети, а завойовані ним землі вважалися «хановими та Батиевими». Цей режим

проіснував до 60-х рр. XIII ст., коли Менгу-Тимур, скориставшись усобицями в Монголії, позбувся обтяжливої залежності від метрополії.

Доти володарі Золотої Орди мусили віддавати більшу частину власних прибутків великому хану. Відповідно, з Каракорума на Русь відряджалися спеціальні чиновники, котрі мали обрахувати загальну кількість людей, з якої мав стягатися податок, званий «виходом»; перший перепис населення на теренах сучасної України відбувся на зламі 1245–1246 рр. Звичайно збір данини супроводжувався поневоленням населення, не здатного розрахуватись із ханською адміністрацією. Залежність від неї руських земель уявлювалася також залученням місцевих військових контингентів до монгольських виправ, ханською інвеститурою князів і втручанням Орди в політику останніх.

Подібні факти лягли в основу концепції «монголо-татарської кормиги», яка донедавна сприймалася як історична аксіома. Однак останніми десятиріччями вона зазнала суттєвої трансформації – аж до повного її спростування у працях Л.Гумільова² та його численних епігонів³. Близькою до реалій XIII ст. є позиція тих фахівців, котрі зауважують, що взаємини між монголами та населенням підкорених ними давньоруських земель мали складний, багатоаспектний характер, і критикують доробок радянської історіографії, котра, повністю поділяючи конвенції російської науки XVIII–XIX ст., «заперечувала легітимність татарського правління й екстраполювала це ставлення на східних слов'ян доби середньовіччя», фокусуючи увагу на їхній «героїчній боротьбі» проти загарбників – тоді як насправді у Давній Русі золотоординський режим розглядався як цілковито законний й визнавалися принципи легітимності, вироблені Чингізидами⁴.

З другого боку, не слід заплющувати очі на ті колосальні людські й матеріальні втрати, яких зазнали давньоруські землі внаслідок Батиевої навали. Йшлося про епохальну подію – катастрофу, що на кілька століть уповільнила плин історичного процесу в регіоні. Особливо позначилася вона на Середньому Подніпров'ї, яке, за висловом М.Грушевського, «в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи»: воно «стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чому нав'язуючись до традицій давніших, староруських, в іншому – розвиваючись вповні оригінально серед дозвілля цих здичавілих пустинь»⁵.

Невипадково монгольська навала осмислювалась на Русі в есхатологічних категоріях – як знак «скончання времен». У певному сенсі це й сталося на зламі 1230–1240-х роках, адже після нашестя Батия назавжди пішли у минуле традиційні реалії киево-руських часів. Причиною цього став, передусім, занепад Києва – стольного міста Давньоруської держави (де перебував «найстарший» з-поміж руських князів) і кафедри загаль-

норуської православної митрополії. Упродовж другої половини XIII ст. формалізується й узагалі припиняє своє існування київське «старійшинство»; слідом за ним відривається від київського ґрунту й митрополія, осередком якої стає Володимир-на-Клязьмі, куди на зламі XIII–XIV ст. переселяється митрополит Максим.

Щоправда, можна зустріти твердження, що Київ ще в домонгольські часи перетворився з «реальної столиці» Давньоруської держави на «символ історичної та загальноруської єдності». Однак, навіть визнаючи факт поступового змищення його політичної гегемонії в область традиції, слід враховувати специфіку середньовічного мислення (в тому числі й мислення політичного) як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичаї предків. Через це Київ у першій третині XIII ст. продовжував виступати як домінанта політичної свідомості, формуючи поведінкові стереотипи – насамперед, прагнення до здобуття київського столу, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права. За умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю. За нових історичних обставин у «столиці Русі»⁶ ствердився суздальський князь Ярослав Всеволодович: побувавши у 1243 р. у ставці Батия, він був визнаний «старей всем князем в русском языке»⁷ – що, за традицією, означало володіння Києвом.

Сам він, однак, сюди не вчашав, покладаючись на свого намісника, що його в 1245 р. зустрів, подорожуючи до Орди, Данило Галицький. Не з'явився у Києві й наступник Ярослава – Олександр Ярославич, котрий, діставши від хана після загибелі батька «Киев и всю Русьскую землю», з Каракорума повернувся до Новгороду і не заспокоївся доти, доки не відібрав у 1252 р. у свого брата Андрія Володимир, князювання в якому від часів Всеволода Юрійовича було поєднане із родовим старшинством серед місцевих князів. Після цього, за висловом Дж.Феннела, «Київ і вся Південна Русь наче вислизнули з рук правителів Північно-Східної Русі»⁸: міжкнязівські відносини тут стали регулюватися ярликами на велике княжіння володимирське.

Навряд чи можна визнати переконливими спроби пролонгувати термін існування інституту київського княжіння, а отже, і Київської Русі як реального політичного організму, посиленням на «стійку літописну традицію», згідно з якою Київ і надалі перебував у руках північно-східних князів⁹. Насправді йдеться лише про пізній, XVII ст., Густинський літопис, що в ньому Олександра Ярославича і його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, «московським і київським» та «литовським і київським» князями¹⁰. Абсурдність перших предикатів виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви породжує вміщена під 1305 р. звістка цього ж літопису про початок князювання у Києві Івана Калити, котрий, як відомо, народився у 1304 р.¹¹

Паралельно з партикуляризацією політичних амбіцій князів Північно-Східної Русі втрачають інтерес до Києва й галицько-волинські та чернігівські князі (принаймні джерела не згадують про їхні претензії на спорожнілий київський стіл). Це, за відсутністю власне київської княжої династії, означало злам традиційних механізмів, які забезпечували функціонування й відтворювання князівської влади у Києві, а разом — і в тісно зв'язаному з ним Переяславі; так відбулося «знекняжіння» цих земель.

Надалі їхня доля склалася по-різному. На Київщині князівське правління згодом відновилося: є всі підстави гадати, що десь на зламі XIII—XIV ст. тут ствердилася власна династія, яка, вочевидь, походила з Путивля. Цьому, мабуть, сприяли тогочасні усобиці в Орді — воєнне протистояння між Токтою й Ногаєм, що його кульмінацією став похід Токти на Правобережжя. Можливо, саме в атмосфері спричиненого ним хаосу, коли покинув свою кафедру митрополит Максим і, за висловом літописця, «весь Киев разбежался», вихідці з Путивльщини й утвердились у прадавній столиці Русі. Очевидно також, що, посівши київський стіл, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок зі своєю «отчиною» (де, вірогідно, князували молодші представники цього роду) — і саме його сліди й фіксуються у пізніші часи (з кінця XIV ст.) у вигляді адміністративної підпорядкованості Путивля Києву. Путивль уважався за «київський пригородок»; путивльська данина йшла до київського «скарбу» й київського «ключа», а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі¹².

Невідомо, чи належав до путивльської династії єдиний київський князь, зафіксований у джерелах першої половини XIV ст., — Федір, котрий зганьбив себе нападом на новгородського архієпископа Василя у 1331 р. У літописній звістці про події 1331 р. безсумнівною є тільки наявність у Києві, поряд із місцевим князем, татарського баскака. Баскацтво являло собою фіскально-адміністративну структуру, створену ще за Батиєвих часів¹³. Перші відомості про існування цього інституту на теренах України сягають 50-х років XIII ст.: літопис фіксує наявність баскака в галицькому Пониззі, в Бакоті¹⁴. Військові загони на чолі з баскаками збирали данину й здійснювали політичний нагляд за підпорядкованими їм територіями. Система баскацтва передбачала створення на підлеглих Орді землях укріплених поселень — осередків татарської воєнно-служилої людності; про існування одного з таких містечок, мабуть, нагадує село Батиєве на Київщині, відоме з документів литовської доби. Можливо, з плином часу населення цих невеликих стратегічних пунктів, асимілюючись, модифікувалось у так званих слуг ординських — дрібних бояр, чий обов'язки полягали в супроводженні до Орди послів та гінців великого князя литовського; таке припущення великою мірою пояснює існування значних контингентів цієї категорії слуг навіть у досить віддалених від традиційних шляхів до Орди районах України.

Баскаки спиралися у своїй діяльності на підтримку волосних старшин – отаманів; їхні функції досить чітко окреслені в літописній «Повісті про Поділля», де йдеться про трьох татарських князів, «отчичей и дедичей Подольское земли; а от них заведывали атаманы, и баскаки, приежджаючи, от тых атаманов имовали с Подольской земли дань»¹⁵.

За Батия почала оформлятися й улусна структура його держави: вже за часів Карпіні Подніпров'я було поділено між Мауци та Коренцою (Куремсою). Перший кочував на Задніпров'ї, другий – степами Правобережжя¹⁶. Цей поділ зберігся й надалі: за твердженнями східних авторів, наприкінці XIV ст. останнє становило улус Хурмадая, а Лівобережжя – «область Бек-Ярика»¹⁷. Улуси ділилися на тумени, чи «тьми», що їх номенклатуру зберегли пізніші татарські ярлики великим литовським князям; на чолі туменів стояли темники, або «князи темнии»¹⁸.

У регіонах, придатних для сезонних випасів худоби, татари зреалізували відзначене Карпіні бажання самим порядкувати на завойованих обширах. Той-таки Карпіні зауважив татарські кочовища у Подніпров'ї й відзначив, що Канів, де він опинився в лютому 1246 р., перебував «безпосередньо під татарами»¹⁹. З інших джерел відомо, що під їх безпосередню владу перейшла Переяславщина, яка остаточно припинила своє існування як окреме князівство після тотального винищення мешканців Переяслава у 1239 р.

Наслідком цих синхронних процесів (зnelюднення та «знекняжіння» українських земель і, паралельно, формування татарської адміністрації й осередків татарської людності) стало утворення поняття «Татарська земля», котре перетворилося на стійкий компонент етнополітичних уявлень XIV–XVI ст. За повідомленням венеціанця Амброджіо Контаріні, Київ, в якому він побував у 1474 р., стояв безпосередньо на кордоні з Татарією, який тягнувся вздовж Дніпра. Із плином часу цей кордон помітно посунувся на південь, однак уявлення татар про «їхню» сторону Дніпра були настільки стійкими, що кримський хан забороняв будь-яке будівництво «на нашій стороні Дніпра без нашої волі»²⁰.

Поруч із «Татарською землею» на теренах України існували й специфічні анклавні, мешканці яких підпорядковувалися безпосередньо монголам. Літопис зве їх людьми татарськими, або «сидящими за татарь». Їхні громади існували у верхів'ях Бугу й Случі (у так званій Болохівській землі) та в поріччі Тетерева. Відомості джерел про них мізерні, що й не дивно з огляду на короткочасність їхнього існування: Болохівська земля зникла як автономна адміністративна одиниця вже десь у 60-х роках XIII ст. До цього неабияких зусиль доклав Данило Галицький, обурений тим, що болохівці «от татар большую надежду имеяху», вирощуючи для них пшеницю та просо (тобто сплачуючи данину збіжжям). Деякі історики XIX – початку XX ст. пояснювали з'яву цих громад прагненням «виломитись з-під князівсько-дружинного режиму, що важким тягарем лежав на народній масі й наприкрився їй», тобто широким протикнязів-

ським рухом, котрий нібито розгорнувся на українських землях в умовах дезорганізації суспільно-політичного життя, спричиненої монгольським нашествям²¹. Гадаємо, що наявні джерела не дають вагомих підстав для таких широких узагальнень. Виразних ознак цього руху обмаль, а болохівські князі в якості його чільних репрезентантів виглядають непереконливо – хоч би як намагалися зобразити їх «людьми громадськими, виборними, а не князями з династії Володимира», «князями не дружинними, а земельними, такими, що стояли в безпосередньому зв'язку з громадою, залежали від неї». У літописах на це немає жодного натяку – і, зрештою, не дивно, що після М.Дашкевича та М.Грушевського, що на карб їхніх демократичних уподобань слід списати появу ідеї антикнязівського руху як суспільного явища, науковці акцентували увагу не так на соціальних аспектах діяльності болохівців, як на топографії їхніх міст. Серед новітніх тенденцій варто відзначити спроби потрактувати Болохівщину як «суверенний державний організм», унікальний тип суспільства²² або ж як аналог селянських республік середньовічної Швейцарії й Північної Німеччини²³. Годі й казати, що такі візії не мають під собою джерельного підґрунтя.

Аналогом болохівських громад подеколи вважають так звані Ахматові слободи на теренах давньої Чернігівщини, у Посейм'ї²⁴. Присвячена їм літописна замітка містить неоціненну інформацію про взаємини місцевих князів з ординською адміністрацією – власне, про їхній конфлікт із відкупником Ахматом, котрий перебрав на себе курське баскацтво. Паралельно він осаджував слободи, надаючи податково-фінансові пільги їхнім мешканцям; режим, створений Ахматом, був настільки сприятливим, що незабаром до нього «люди со всех сторон спешешся», тікаючи, зокрема, із володінь тамтешніх князів. Це спровокувало кривавий конфлікт, який завершився загибеллю останніх.

Реалії, зафіксовані літописцем під 1283–1284 рр. (насправді згадані події відбувалися десь між 1287–1291 рр.), далеко не завжди об'єктивно висвітлювались у науковій літературі. Знайшлося навіть місце для тверджень, буцімто конфлікт довкола Ахматових слобод являв собою народне повстання, спрямоване проти ординської кормиги. Утім, ретельний аналіз цього драматичного епізоду унаочнює брак у ньому «визвольної» складової. Неважко також помітити, що пафос самої літописної оповіді полягав не в засудженні «норова татарского», а в провіденційному твердженні: «Се же зло сотворися великое грех ради наших... Наведе Бог сего бесурменина злого за неправду нашу».

Паралельно цей літописний епізод засвідчує, що Рильське князівство, яке в давньоруський період тяжіло до Новгород-Сіверського, за часів татарської зверхності опинилось у сфері впливу курського баскака; в літературі це розцінюється як одно зі свідчень реформування монголами адміністративно-територіального устрою Давньої Русі. Тоді ж відбулися й більш масштабні устроєві зрушення, засвідчені змінами в

макротопонімії українських земель. Передусім, з політико-географічної номенклатури назавжди зник термін «Руська земля» в його первинному, вузькому, значенні (як збірне найменування Київщини, Переяславщини та Чернігівщини). Натомість постали нові, незнані за давньоруських часів поняття «Київська земля» та «Сіверська земля». Перше охоплювало не лише Київщину, а й деякі з теренів колишнього Переяславського князівства, друге – землі літописних сіверян (їхніх нащадків у XV–XVII ст. звали сіврюками) у межах давнього Чернігівського князівства, тобто територіальну округу Чернігова, Новгород-Сіверського, Рильська, Стародуба, Трубчевська, Брянська, Гомеля, Дрокова й Мглина. За галицьким Пониззям у XIV ст. закріпилася назва Поділля, яка міцно утвердилася поруч із традиційними історико-географічними термінами «Галичина» та «Волинь». У межах цих земель, як уже зазначалося, сформувалися татарські фіскально-адміністративні округи – «тьми», більшість яких у другій половині XIV ст. трансформувалася в уділи литовських князів. Збереглися у цей період і своєрідні татарські феоди, знані за іменами їхніх власників – князів Глинських та Яголдаїв, що їм за аналог вважають Касимівське царство на російських теренах²⁵.

У цілому ж ординська спадщина на українських землях є менш вагомою, ніж у Північно-Східній Русі, де, на думку деяких науковців, різноманітні соціополітичні інститути сформувалися під прямим впливом Золотої Орди та ханств, які постали на її основі (зокрема, прообразом земських соборів став курултай, помісної системи – казанський союргал, дворянства – тархани; східні впливи вбачають і в такому специфічному явищі, як опричнина та пов'язаний з нею феномен співправління)²⁶. У Південно-Західній Русі такі інституційні паралелі не фіксуються – вочевидь, тому, що тут узяли верх якісно інші тенденції, пов'язані з включенням основного масиву українських земель до складу Великого князівства Литовського.

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Початок добі литовської політичної зверхності над Південно-Західною Руссю був покладений у 1340 р., коли син литовського князя Гедіміна Любарт, завдячуючи родинним зв'язкам із Романовичами, закріявав на Волині та Галичині. Остання після 40 років запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі; отже, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, що майже вдвічі збільшило державну територію Литви. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним – як, власне, і загальні темпи розвитку цієї молодій держави.

макротопонімії українських земель. Передусім, з політико-географічної номенклатури назавжди зник термін «Руська земля» в його первинному, вузькому, значенні (як збірне найменування Київщини, Переяславщини та Чернігівщини). Натомість постали нові, незнані за давньоруських часів поняття «Київська земля» та «Сіверська земля». Перше охоплювало не лише Київщину, а й деякі з теренів колишнього Переяславського князівства, друге – землі літописних сіверян (їхніх нащадків у XV–XVII ст. звали сіврюками) у межах давнього Чернігівського князівства, тобто територіальну округу Чернігова, Новгород-Сіверського, Рильська, Стародуба, Трубчевська, Брянська, Гомеля, Дрокова й Мглина. За галицьким Пониззям у XIV ст. закріпилася назва Поділля, яка міцно утвердилася поруч із традиційними історико-географічними термінами «Галичина» та «Волинь». У межах цих земель, як уже зазначалося, сформувалися татарські фіскально-адміністративні округи – «тьми», більшість яких у другій половині XIV ст. трансформувалася в уділи литовських князів. Збереглися у цей період і своєрідні татарські феоди, знані за іменами їхніх власників – князів Глинських та Яголдаїв, що їм за аналог вважають Касимівське царство на російських теренах²⁵.

У цілому ж ординська спадщина на українських землях є менш вагомю, ніж у Північно-Східній Русі, де, на думку деяких науковців, різноманітні соціополітичні інститути сформувалися під прямим впливом Золотої Орди та ханств, які постали на її основі (зокрема, прообразом земських соборів став курултай, помісної системи – казанський союргал, дворянства – тархани; східні впливи вбачають і в такому специфічному явищі, як опричнина та пов'язаний з нею феномен співправління)²⁶. У Південно-Західній Русі такі інституційні паралелі не фіксуються – вочевидь, тому, що тут узяли верх якісно інші тенденції, пов'язані з включенням основного масиву українських земель до складу Великого князівства Литовського.

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Початок добі литовської політичної зверхності над Південно-Західною Руссю був покладений у 1340 р., коли син литовського князя Гедіміна Любарт, завдячуючи родинним зв'язкам із Романовичами, закріявав на Волині та Галичині. Остання після 40 років запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі; отже, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, що майже вдвічі збільшило державну територію Литви. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним – як, власне, і загальні темпи розвитку цієї молодій держави.

У часи розквіту Київської Русі тамтешні племена не мали будь-якої політичної організації; різючі зміни відбулись у XIII ст., коли у Поніманні склалося нове державне утворення – Литовське князівство, що його першим правителем став Миндовг, названий у Галицько-Волинському літописі «самодержцем во всей земли Литовской»²⁷. Фактором, який прискорив консолідацію місцевих племен, був потужний тиск ззовні, з боку німецьких рицарів, котрі проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Водночас підйом Литви був зумовлений занепадом давньоруських земель, що його спричинило монгольське нашествя. У другій половині XIII – на початку XV ст. ця держава зростала за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали власне Литву як за рівнем свого соціополітичного розвитку, так і за площею (у 1341 р. це співвідношення становило 2,5:1, а в 1430 р. – 12:1). Наслідком цього стало обрусіння литовської правлячої династії й усього устрою молодій держави, яка увійшла в історію як «Велике князівство Литовське, Руське та Жомоїтське».

Зовнішньополітичні успіхи литовців віддавна викликали подив у істориків. Його не можна не відчуту вже у словах польського історіографа другої половини XV ст. Яна Длугоша, котрий констатував: «Найнезнаніші з-поміж північних племен, зобов'язані русинам покорою й мізерною даниною, вони, усім на диво, чи то завдяки власній звитязі, чи то через легкодухість і бездіяльність сусідів, досягли таких успіхів, що тепер панують над русинами, під чією владою, як рабська чернь, перебували майже тисячу років»²⁸.

Наступні покоління істориків доклали чимало зусиль до з'ясування причин бурхливого розвитку Литовської держави. Однак і досі наукові реконструкції цього процесу залишаються значною мірою гіпотетичними – передусім, у тій їх частині, що стосується приєднання до Литви земель Південно-Західної Русі. На перешкоді дослідникам стає брак відповідних відомостей у джерелах, спричинений, значною мірою, реаліями постмонгольської доби: руйнацією традиційних підвалин життя, припиненням місцевого літописання, порушенням політико-династичних зв'язків із Північно-Східною Руссю, де ця традиція збереглася.

Брак джерельної інформації щодо ставлення мешканців українських земель до утвердження в регіоні литовців став підґрунтям для тверджень, що вони «переходили під литовську зверхність або добровільно, або, щонайменше – при пасивності людності» (М. Грушевський). Деякі науковці пояснюють швидке просування литовців на українські землі їхньою «співпрацею» з місцевим боярством, котрі, мовляв, обстоювали певні «національні інтереси» – вочевидь, так само примарні, як і гадані «політичні програми» литовських володарів. Інші дослідники наголошують на умілому використанні правителями Великого князівства Литовського у своїх інтересах «тенденцій до подолання феодалної роздробленості, що дедалі визначали наприкінці XIII – у першій половині XIV ст. розвиток

східнослов'янського суспільства, а також його прагнення до ліквідації залежності від Золотої Орди».

При цьому голосливими залишаються твердження про наявність у XIV ст. у Південно-Західній Русі проявів «тенденції до об'єднання земель на основі загальнооруської політичної програми» чи то «ідеї загальнооруської єдності», що її (тенденції) реалізація була ускладнена утвердженням влади Литви, хоча самі литовські князі нібито керувалися «запозиченою у феодальних кіл давньоруських земель політичною програмою відновлення колишньої єдності Русі».

Автори таких тверджень, як правило, спираються на авторитет польського дослідника Генріка Ловмянського, який вважав за можливе «привласнення» Ольгердом великоруської програми державного об'єднання всіх руських земель, покликаючись тільки на відому вимогу, висунуту представниками Ольгерда під час переговорів із Орденом, – аби «вся Русь прямо належала Литві» (1358 р.). Однак сам Г.Ловмянський наполягав на тому, що «ці слова слід розглядати в їх загальному контексті... Слова «вся Русь» тут можна розуміти не в загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом»²⁹.

Крім того, при аналізі гаданої програми «відновлення колишньої єдності Русі» залишається вповні незрозумілим те, до яких саме часів апелювали у своєму прагненні до єдності горезвісні «феодальні кола», якщо вже у XII–XIII ст. зверхність київського князя над руськими землями була суто формальною – що, до речі, й пояснює ту легкість, з якою розклатася Давньоруська держава після монгольського нашестя; подальші ж часи характеризувалися поглибленням регіонального партикуляризму, адміністративно-правовим відчуженням поодиноких земель, що у свідомості їхніх насельників територіальна належність подеколи превалювала над етноконфесійною «руськістю». Подолання цієї окремішності було справою набагато пізніших часів – і годі навіть сподіватися на «прагнення широких верств населення цих земель» у XIV ст. «об'єднатися навколо єдиного загальнооруського центра».

Здавалося б, ближчим до історичних реалій було б пояснення швидкого опанування литовцями українських земель дисфункційністю тогочасних політичних структур – але, на жаль, джерела повністю ігнорують цей аспект історичного життя. Куди легше було пояснити успіхи литовців послабленням Золотої Орди, де після загибелі хана Бірдибека (1359 р.) спалахнули феодальні усобиці. Відомо, що протягом 1359–1361 рр. в ординській столиці Сараї помінялося сім ханів, а в 1362 р., внаслідок дій беклярібека Мамай, Орда розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя, аж до приходу до влади Тохтамиша (1380 р.), були заповнені боротьбою між сарайськими правителями і маріонетковими ханами волзького Правобережжя.

Утім, не слід перебільшувати масштаби ослаблення Орди: Мамай –

фактичний правитель її правобережної частини – впродовж 60–70-х років XIV ст. утримав під своєю зверхністю землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи феодалів свого улусу. Тож, напевне, й взаємини між правобережною Ордою і Литвою будувалися у цей період не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій основі – договірній.

Треба відзначити, що дані джерел щодо воєнно-політичної взаємодії татар і литовців сягають 40–50-х років XIV ст. – періоду боротьби Литви та Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час йшлося лише про співдії литовських князів із окремими татарськими угрупованнями – можливо, тільки з подільськими татарами; що ж стосується правлячих кіл Золотої Орди, то спроба налагодження із ними політичних контактів, здійснена в 1349 р. великим князем Ольгердом, спричинила арешт литовської депутації.

Однак ця спроба не була останньою – і саме за Ольгердового князювання було досягнуто порозуміння між Литвою й Ордою; певне свідчення цього маємо у словах Ольгердових правнуків, Олександра та Сигізмунда Старого, котрі, нагадуючи кримському хану Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську «приязнь», покликалися на історичну традицію Ольгердових часів. Останніми десятиліттями було висловлено гіпотезу про можливість укладення якоїсь компромісної угоди у середині 60-х років XIV ст., коли виразно позначилося зближення Литви й Орди в політико-дипломатичній сфері³⁰.

Не відкидаючи цю точку зору, слід, однак, наголосити на тому, що немає підстав розцінювати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську; найвірогідніше, просування литовців на Південно-Західну Русь у 1350-х роках, у переддень феодалних усобиць в Орді, було обумовлено сплатою татарського «виходу», а в 1360-х роках тільки далися взнаки результати цього «симбіозу». Отже, інкорпорацію українських земель до складу Великого князівства Литовського було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди³¹. Про наявність такої залежності з певністю свідчать ярлики Тохтамиша сину Ольгерда, великому князю Ягайлу (1393 р.), де він вимагає: «...З підвладних нам волостей зібравши виходи, віддай послам, що їдуть, для передачі до скарбу» (уйгурська редакція); «... што межи твоее земле суть княжния волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте»³². Тільки визнання татарської зверхності дало можливість Ольгерду, попри значний зовнішній тиск, поширити свій політичний контроль на Південно-Західну Русь – причому відразу, а не поетапно, як це мало місце в інших регіонах (наприклад, на Полоччині та Смоленщині). Це, до певної міри, пояснює брак автентичних відомостей про приєднання українських земель до Великого князівства Литовського – його «непомітність» для тогочасних хроністів.

Великі литовські князі мали зважати на зверхність Орди аж до кінця XIV ст., коли землі Південно-Західної Русі були їм «відступлені» ярликом Тохтамиша³³. Відомо, що це не позбавило правлячі кола Литви необхідності відкупатися від татар регулярними «упоминками»; а на межі XV–XVI ст. Олександр Казимирович, намагаючись поновити союз із Кримським ханством, навіть погоджувався на фактичне відновлення татарського «виходу», обіцяючи Менглі-Гірею «с своїх людей, и с князьских, и с паньских, и с боярских в земли Киевской, и в Волынской, и в Подольской (Сіверщина на той час уже відійшла до Москви. — *Авт.*) с каждого человека головы... по три деньги дати в каждый год»³⁴. Це зайвий раз свідчить про те, якою живою була у тогочасній свідомості пам'ять про залежність від Орди українських земель.

У складі Великого князівства Литовського вони перетворилися на конгломерат удільних князівств на чолі з князями Гедимінової династії. Їхня васальна залежність від великих литовських князів полягала у «послушестве», виплаті щорічної данини та, за потреби, наданні військової допомоги «господарю»; в усьому іншому їхні володіння залишались практично автономними частинами Литовської держави; масштаб їхнього суверенітету добре характеризує карбування власної монети окремими князями. Найбільш відомими є ті, що карбувалися володарем Київщини — князем Володимиром Ольгердовичем. Вони становлять унікальні рештки його майже 30-річного правління, засвідчуючи, з одного боку, економічні можливості Київського князівства, а з другого — політичні амбіції його «Божою ласкою» володаря. Проблематичним є питання про продовження карбування монети його наступником — князем Іоанном-Скиргайлом, яке порушувалося в літературі XIX ст. Натомість лише нещодавно у науковому обігу з'явилися докази існування монет, що їх карбували володар Новгород-Сіверського князь Дмитро-Корибут та подільський князь Костянтин Коріатович³⁵.

Володіючи своїми уділами «з руки» Ольгерда, а згодом — Ягайла, удільні князі залишались у сфері верховного права «господаря». Відповідно, будь-яке великокняже пожалування фактично було наданням «до воли господарской»; переміщення князів з уділу на уділ, залежно від змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон'юнктури, були типовим явищем на початку литовської доби.

Статус самої Литовської держави не залишався незмінним. У 1385 р. великий князь Ягайло уклав Кревську унію, яка передбачала покатоличення Литви та її інкорпорацію до складу Польської держави. Ягайло доклав чимало зусиль, аби, згідно з угодою, «навік приеднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської». Однак на протипагу цьому в особі його двоюрідного брата Вітовта Кейстутовича владно заявила про себе тенденція до збереження політичної окремішності Великого князівства Литовського. Початок державному відродженню Литви

був покладений Острівською угодою, за якою Ягайло зробив Вітовта своїм намісником у Великому князівстві Литовському (1392 р.).

Невдовзі по тому найвизначніші з-поміж литовських князів, котрі мали уділи в Південно-Західній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почувалися як самостійні правителі. На жаль, тогочасні джерела не вказують, які саме причини спонукали його до цих кроків. У найдавніших білорусько-литовських літописах їх витлумачено як покарання за небажання удільних династій «чинити покору» своєму новому володарю.

Згідно з історіографічним каноном, Вітовт хотів скасувати удільний устрій у Південно-Західній Русі, передавши її в управління своїм намісникам (у літературі називаються навіть конкретні дати «розробки та затвердження» цього «рішучого наступу на удільну систему»). При цьому ігнорується «смейний» характер тогочасних міжкнязівських взаємин, гострота родинних суперечностей між нащадками Ольгерда й Кейстута, а також виявлена нещодавно роль Ягайла в усіх цих подіях³⁶. До того ж, як ще в минулому столітті відзначив Ф.Леонтович, у джерелах Вітовтових часів узагалі немає вказівок на систематичне обмеження прав удільних князів в ім'я чітко усвідомленого принципу єдинокоролівності: місцеві династії, в переважній своїй більшості, не втратили володіння, як і не були зведені до рангу «службових» князів³⁷.

Найхарактерніша в цьому сенсі доля Київського князівства, яке традиційно вважається класичною «жертвою» централізаторської політики Вітовта, котрий позбавив влади місцевого князя Володимира Ольгердовича. Історики випускають з уваги, що це аж ніяк не понизило статус князівства, позаяк його новим володарем став Скиргайло – найближчий соратник та фактичний співправитель короля Ягайла; зі смертю же Скиргайла у Києві більш ніж на тридцять років утвердились князі Гольшанські – Іван Ольгимонтович і його сини Андрій та Михайло; саме вони й сформували першу київську династію литовського походження, котру в 1440-х роках заступили нащадки Володимира Ольгердовича – князі Оленько та Семен Оленькович.

По суті, удільна система й надалі існувала у Великому князівстві Литовському; не випадково наприкінці XV ст. великий князь московський Іван III, з огляду на ситуацію у Литві, лякав її володаря (й, водночас, свого зятя) Олександра Казимировича тими державними «нестроєннями», які бувають, коли в країні «государей много»³⁸. Навіть більше – і в XVI ст. провідним принципом державного устрою Великого князівства Литовського залишався територіально-федеративний; М.Максимейко навіть уважав, що в тенденції до місцевого партикуляризму полягала логіка розвитку цієї держави, що її «землі», наділені у часи князювання Казимира Ягеллончика спеціальними обласними привілеями, в XV–XVI ст. за своїм статусом наближалися до удільних князівств попередніх часів³⁹.

Загалом, це питання ще далеке від остаточного розв'язання. Однак у будь-якому разі традиційні уявлення про «централізаторський курс» Вітовта є надто спрощеними та вразливими в багатьох аспектах. Генеровані з підсвідомою орієнтацією на гаданий литовсько-руський антагонізм (у формі боротьби між литовським «господарем» і князями — речниками інтересів окремих українських земель), нині вони мають бути відкориговані.

На жаль, студіювання історії України часів литовської політичної зверхності й досі залишається на узбіччі магістральних шляхів розвитку української історіографії. Значною мірою цей занепад литуаністичних студій є успадкованим від радянської історіографії. Не секрет, що у ній панувала москвоцентрична схема історичної еволюції народів, котрі мешкали на теренах СРСР. Будь-яке відхилення від цієї умоглядної схеми розглядалося як тупикова історична модель, а московська централізована держава імпліцитно розумілась як ідеальна й найпрогресивніша з-поміж усіх наявних соціополітичних систем.

Цілком зрозуміло, що такий підхід не стимулював об'єктивний аналіз процесів, які відбувалися на території Великого князівства Литовського — поліетнічної та поліконфесійної держави, вільної від релігійної нетерпимості й будь-яких форм ортодоксії, з широкою регіональною автономією і гарантіями особистих і станових прав. Усупереч привабливості цієї моделі суспільного та державного устрою Москва й Вільно оголошувалися потенційно нерівнозначними центрами об'єднання східнослов'янських земель; у протилежному випадку, стверджував В.Т.Пашуто, «ми муситимемо ототожнити по суті політику Дмитра Донського й Ольгерда... Однак джерела — проти такого ототожнення»⁴⁰.

Парадоксально, але в певному сенсі ці уявлення корелюють із московськими ідеологемами XVI ст., котрі, як відомо, суттєво вплинули на пізніші історіографічні схеми. Принаймні видається цікавим, що в написаному від імені князя М.Воротинського посланні Івана Грозного до польського короля й великого князя литовського Сигізмунда-Августа стверджується, що «наших великих государей вольное царское самодержавство — не как ваше убогое королевство»⁴¹. Власне, саме ця принципова несхожість моделей державного устрою згодом призвела до краху планів об'єднання Російської держави з Річчю Посполитою; їхнім кривавим фіналом стали події Смутного часу, підсумовуючи які у 1618 р. боярин Федір Шереметев, екс-прихильник королевича Володислава, заявив польським комісарам: «Не хотим ни свобод, ни вольностей ваших»⁴².

При цьому й досі залишається відкритим питання, через які обставини на руїнах Давньоруської держави постали (причому практично одночасно — як Москва, так и Литва вийшли на політичну арену в XIII ст.) настільки різні державні утворення, одне з яких еволюціонувало у бік

централізованої монархії, а друге розвивалося під знаком збереження й навіть зміцнення регіоналізму⁴³.

Повертаючись до часів Вітовта, слід зауважити, що головним результатом його правління стала не централізація Литовської держави, а посилення його особистої влади й подальша автономізація Великого князівства Литовського. У 1400 р. у Вільно був укладений новий акт польсько-литовської унії, що ним визнавався великокняжий статус Вітовта; у 1430 р. він мав стати королем, однак коронація не відбулася через перешкоди, що їх чинили поляки. Невдовзі, у жовтні 1430 р., Вітовт, травмований через прикру випадковість, пішов із життя – і вже за кілька років у країні взяли верх відцентрові тенденції, уявлені боротьбою між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем – двоюрідними братами, кожен з яких у різний час обіймав великокняжий віленський стіл.

У літературі Свидригайла традиційно змальовують як захисника національних інтересів «руського» населення Литви, борця за його політичне самовизначення й творця «Великого князівства Руського». Однак, як переконує студіювання білорусько-литовських літописів, згадане «князівство», що його інколи намагаються ув'язати з ідентичним за назвою політичним утворенням, яке планували створити за умовами Гадяцького трактату (1658 р.), існувало хіба що в уяві одного з літописців і до того ж охоплювало тільки північ Литовської Русі – землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може правити за «територіальний еквівалент» тієї руської національної ідеї, що її речником прийнято вважати Свидригайла⁴⁴.

Ще ілюзорнішими є твердження про існування ідеї «Великого князівства Руського» (або «держави Великої Руської») у XVI ст. Її глашатаєм при цьому оголошується ієродиякон Ісає Кам'янчанин, котрий у 1561 р. вирушив до Москви з метою пошуку й друкування книг для «нашого народа христіанского руского литовского да и руского московского». Очевидно, що за всього розмаїття тлумачень місії Ісаї (як культурної, дипломатичної, шпигунської) неможливо інтерпретувати його згадку про «наше государство христіанское руское Великое князство Литовское» як передвістя ще не існуючого «государства христіанского Руского Великого»⁴⁵. Відповідно, немає підстав для гіпотези про циркулювання такої ідеї в середовищі інтелектуалів XVI ст.

Не менш важливим для з'ясування політичних реалій часів литовського володарювання в Південно-Західній Русі є питання про елементи континуїтету у тогочасному устрої українських земель. Багатьма науковцями абсолютизується хрестоматійна формула литовських володарів «Мы старины не рушим, а новин не вводим», хоча в літературі останнього часу слушно занотовано, що найширше вона застосовувалась у документах зламу XV–XVI ст., коли в різноманітних сферах суспільного життя Великого князівства Литовського позначилися динамічні зрушення⁴⁶. Зрозуміло, що буквальне дотримання цього принципу прирекло б

Литовську державу на цілковиту стагнацію. Інша річ, що в більшості випадків зміни відбувалися еволюційно, поступово, стаючи на перешкоді консервації суспільних взаємин.

Особливий інтерес у цьому сенсі становить доля Київської землі, що під литовською зверхністю зберегла свою адміністративно-територіальну цілісність. Навіть більше – тут до останньої третини XV ст. продовжувала існувати традиція князівського правління. Однак після смерті князя Семена Олельковича їй було покладено край: у 1471 р. кияни під загрозою воєнної виправи проти свого міста визнали владу відрядженого Казимиром намісника – Мартіна Гаштольда, брата дружини покійного князя. Так великий князь Казимир, за висловом літописця, «царственный град Киев и княжение его в воеводство перемени»⁴⁷.

Попри це, як свідчать джерела, на східнослов'янських теренах Київ продовжував зберігати харизматичний статус «головного з-поміж усіх міст і країв». Не дивно, що ці уявлення активно використовувались у політико-ідеологічній сфері. Зокрема, у XVI ст. твердження, що Київ є, як і раніше, столицею всієї Русі, стало одним з ключових компонентів так званої реституційної теорії, якою було обґрунтоване «возз'єднання» руських воеводств Литовської держави з Коронаю Польською у 1569 р.; сама ж ця теорія сформувалась як антитеза аналогічним претензіям московських володарів, котрі з кінця XV ст. енергійно наполягали на праві вільно порядкувати у межах своєї загальноруської «отчини»⁴⁸.

Характерно, що московські ідеологи зважали на наявність у межах Київщини власної традиції князівського правління навіть тоді, коли ця традиція перервалася. Показово, що першим конкретним кроком Москви щодо «повернення» південноруських земель стало укладення у 1490 р. союзницької угоди з цесарем Максиміліаном, за якою той мав підтримати Івана III у боротьбі за «великое княжество Киевское [!], которое за собою дръжит Казимир, король польский, и его дети». Аналогічною була фразеологія польської сторони – і, відповідно, у 1569 р. Київщину було приєднано до Корони як «землю і князівство Київське»⁴⁹.

Безперечно, аналізуючи такі факти, слід зважати на інерційність суспільної думки, тривале збереження в ужитку анахронічних назв адміністративно-територіальних одиниць; однак, очевидно, далася взнаки й сталість уявлень про Київ як носія князівської традиції – уявлень, сформованих як історичною пам'яттю про давньоруські часи⁵⁰, так і реаліями XIV–XV ст., коли ця традиція реалізовувалася в інших масштабах і формах, зберігаючи свій політичний характер. Відомо, що у молдавських джерелах князя Семена Олельковича звано навіть «царем»⁵¹ – що, однак, аж ніяк не виправдовує спроби міфологізації Київського князівства як «другого українського королівства»⁵², які, окрім суто академічного, мають і політичний аспект: невипадково ім'я Олелька II прибрав собі один із сучасних поборників відродження української монархії, «оспіва-

ний» Ю. Андруховичем у «Московіаді». Невиправданою є й сліпа довіра до писемних пам'яток XVI–XVII ст., які нерідко фіксують не факти, а київські ремінісценції тогочасних книжників.

Наприклад, у фаховій літературі й досі побутує думка, що князівський стіл у Києві та його столичний статус прагнув поновити Михайло Глинський – всесильний фаворит великого князя литовського Олександра, несправедливо покривджений його наступником Сигізмундом; відтак, підняте Глинським у 1508 р. повстання, що стало однією з найважливіших подій внутрішньополітичного життя Великого князівства Литовського у першій третині XVI ст., набирає виразно «прокиївського» забарвлення.

Джерелом подібних уявлень є «Хроніка» Мацея Стрийковського, де стверджується, що брат Михайла, Василь Глинський, закликав мешканців київських «пригородків» приєднатися до повстанців під гаслом перенесення столиці Великого князівства Литовського на Русь і відтворення «Київської монархії», чим «звabив багатьох бояр київських, що з них деякі йому присягнули»⁵³. Водночас, за твердженням хроніста, сам Михайло Глинський нібито облягав Слуцьк, аби примусити одружитися з ним удову Семена Михайловича Слуцького (онука київського князя Омелька), княгиню Анастасію, і в такий спосіб дістати спадкові права на Київ.

Утім, аналіз синхронних повстанню джерел продемонстрував, що звістка Стрийковського про облогу Слуцька Михайлом Глинським є легендарною (можливо, вона запозичена з родинних переказів князів Слуцьких, із якими був особисто знайомий хроніст). Можливо також, що у версії Стрийковського відбилися намагання кримського хана Менглі-Гірея залучити Глинських до себе на службу обіцянкою «посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля»⁵⁴.

Водночас слід зауважити, що навіть після утвердження на Київщині режиму воеводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне. Вже по смерті Казимира, котрий на смертному одрі поділив Литовсько-Польську державу навпіл між синами Олександром і Яном-Альбрехтом, виник план передачі «Киева и иных городов» їхньому «обділеному долею» братові Сигізмунду з перетворенням його на співправителя Олександра в межах Великого князівства Литовського (1495–1496 рр.); по суті, йшлося про перспективу модифікації дуалістичної держави Ягеллонів у тріалістичну. Цей план так і не було реалізовано (Сигізмунд задовольнився грошовою компенсацією), однак дискусія навколо цього питання виразно засвідчує той неабиякий політичний потенціал, що його містила в собі ідея київського князіння. Надалі її не раз залучали до своїх планів політики різного штибу – від Йосипа Верещинського до Отто Бісмарка.

Важливо підкреслити й те, що з ідеєю Київського князівства пов'язані прецеденти політичної орієнтованості на Москву. У радянській іс-

торіографії їх, природно, тлумачили, як прояв «чуття єдиної родини», що зародилося вже в ті далекі часи. Таке розуміння є правильним хіба в тому сенсі, що контакти з Москвою мали, передусім, сімейне, династичне підґрунтя, як у випадку з нащадками Володимира Ольгердовича, котрий ще наприкінці XIV ст. у пошуках політичної підтримки, за уїдливою ремаркою литовського літописця, «бегал на Москву и тем пробегал отчизну свою Киев»⁵⁵. Як уже відзначалося, згодом Київ повернувся до його нащадків, яких, одначе, попри високий родинний авторитет і знатність походження (вони походили зі старшої лінії Ольгердовичів і формально мали більше прав на віленський престол, аніж нащадки Ягайла, сина Ольгерда від другого шлюбу), було фактично відсунуто від широкої політичної влади – хай у часи правління Казимира як Олелько Володимирович, так і Семен Олелькович висувалися кандидатами на великокнязівський стіл.

Після скасування Київського князівства нащадки Володимира Ольгердовича взагалі втратили будь-які політичні перспективи – що, вочевидь, і спонукало їх до дій. Відомо, що у 1481 р. онуки Володимира Ольгердовича Михайло Олелькович і Федір Іванович Бельський, а також Іван Юрійович Гольшанський, правнук Володимира Ольгердовича по матері, Юліані Олельківні, стали організаторами так званої змови князів. Її було викрито; Бельському пощастило втекти до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський наклали головами.

Через стан джерел характер згаданої «змови» й досі не прояснений. Очевидно, й для більшості сучасників наміри її організаторів залишилися таємницею. За чутками, змовники хотіли детронізувати й вбити великого князя Казимира Ягеллончика й посадити на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Для цього начебто передбачалося використати чи то весілля Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир, чи то князівські «лови». Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови намагалися відірвати від Литви землі по р.Березину й піддатися з ними Москві⁵⁶. Утім, не виключено, що змовники сподівалися на підтримку з боку великого князя московського (приводом до активізації контактів з Іваном III напередодні «змови князів» могли стати розпочаті у 1480 р. переговори про укладення шлюбу між племінницею Михайла Олельковича Оленою (дочкою Євдокії Олельківни й Стефана Молдавського) і сином Івана III Іваном Молодим). Що ж до згадки про р.Березину в контексті намірів заколотників, то вона у XV–XVI ст. уважалася традиційною межею між Литвою та Руссю (наприклад, у 1549 р. московські бояри заявляли литовським послам: предки Івана Грозного володіли всіма руськими містами, «а рубеж был тем городом с Литовской землею по Березыню»⁵⁷).

Важливим є те, що, як показали дослідження останніх років, немає зв'язку між виїздом з Великого князівства Литовського князя Федора Івановича Бельського й масовим переходом на службу до Івана III князів,

котрі резидували на «верховських» (верхньооцьких) і сіверських землях. Цей перехід, що стався на зламі XV–XVI ст., традиційно вважався ознакою тяжіння до Російської держави місцевого населення, наляканого масованим наступом на православ'я. У джерелах ознак цього «наступу», по суті, немає, а проблема політичної лояльності князів, котрі сиділи на українських землях, набагато складніша за таке її поверхове прочитання. Протягом XIV–XVI ст. Московське князівство й справді активно «вбирало» в себе «відходи» внутрішньополітичної боротьби у сусідній Литовській державі. Однак очевидне й те, що в ті часи рух емігрантів мав двосторонній напрям – хоча, зрозуміло, виїзди великоруських князів і бояр до Великого князівства Литовського ніколи не тлумачилися в літературі як прояв тяжіння до Вільна населення Північно-Східної Русі. Між тим час від часу й там мали місце масові виїзди – як, наприклад, в роки феодальної війни другої чверті XV ст.

Куди важливішим, однак, є інше. Якщо в XIV – на початку XV ст. литовські приходні досить комфортно почувались у Москві (там, наприклад, осіли князі Звенигородські й нащадки Патрикія Наримунтовича, котрі виїхали з Чернігівщини разом зі Свидригайлом у 1408 р.), то життя емігрантів початку XVI ст. склалося куди драматичніше – варто згадати хоча б долю Михайла Глинського або Василя Шем'ячича, котрі так и не змогли вписатися в московську соціополітичну модель.

Крім того, після них виходи знаті з Литовської держави взагалі припинилися (якщо, звісно, не брати до уваги короткочасний виїзд на службу до Івана IV Дмитра Вишневецького, котрий був лише епізодом у бурхливій біографії князя). Із цим цілковито узгоджується заувага папського дипломата Якоба Пізо, котрий у своєму посланні вказував на московську тиранію як фактор, що стає на перешкоді «виїздам» православних з Польсько-Литовської держави (1514 р.)⁵⁸. Отже, йшлося не стільки про зміну політичних орієнтацій населення «руських», за термінологією того часу, земель, скільки про те, що процес дивергенції двох соціополітичних систем, незалежно від того, що вважати її вихідним пунктом, зайшов надто далеко, аби вони зберігали привабливість для протилежної сторони.

3. Регіони поза державним контролем Великого князівства Литовського

Розмаїття політичних традицій, що фіксуються на теренах сучасної України, обумовлене різною історичною долею її складників. Більшість тих українських земель, що у другій третині XIV ст. потрапили під контроль литовських володарів, згодом були приєднані до Польщі (чи, за тогочасною політичною лексику, «повернені» Короні Польській). Виняток щодо цього становила Сіверщина, котра на початку XVI ст., після переходу на службу до Івана III місцевих князів та низки

котрі резидували на «верховських» (верхньооцьких) і сіверських землях. Цей перехід, що стався на зламі XV–XVI ст., традиційно вважався ознакою тяжіння до Російської держави місцевого населення, наляканого масованим наступом на православ'я. У джерелах ознак цього «наступу», по суті, немає, а проблема політичної лояльності князів, котрі сиділи на українських землях, набагато складніша за таке її поверхове прочитання. Протягом XIV–XVI ст. Московське князівство й справді активно «вбирало» в себе «відходи» внутрішньополітичної боротьби у сусідній Литовській державі. Однак очевидне й те, що в ті часи рух емігрантів мав двосторонній напрям – хоча, зрозуміло, виїзди великоруських князів і бояр до Великого князівства Литовського ніколи не тлумачилися в літературі як прояв тяжіння до Вільна населення Північно-Східної Русі. Між тим час від часу й там мали місце масові виїзди – як, наприклад, в роки феодальної війни другої чверті XV ст.

Куди важливішим, однак, є інше. Якщо в XIV – на початку XV ст. литовські приходні досить комфортно почувались у Москві (там, наприклад, осіли князі Звенигородські й нащадки Патрикія Наримунтовича, котрі виїхали з Чернігівщини разом зі Свидригайлом у 1408 р.), то життя емігрантів початку XVI ст. склалося куди драматичніше – варто згадати хоча б долю Михайла Глинського або Василя Шем'ячича, котрі так и не змогли вписатися в московську соціополітичну модель.

Крім того, після них виходи знаті з Литовської держави взагалі припинилися (якщо, звісно, не брати до уваги короткочасний виїзд на службу до Івана IV Дмитра Вишневецького, котрий був лише епізодом у бурхливій біографії князя). Із цим цілковито узгоджується заувага папського дипломата Якоба Пізо, котрий у своєму посланні вказував на московську тиранію як фактор, що стає на перешкоді «виїздам» православних з Польсько-Литовської держави (1514 р.)⁵⁸. Отже, йшлося не стільки про зміну політичних орієнтацій населення «руських», за термінологією того часу, земель, скільки про те, що процес дивергенції двох соціополітичних систем, незалежно від того, що вважати її вихідним пунктом, зайшов надто далеко, аби вони зберігали привабливість для протилежної сторони.

3. Регіони поза державним контролем Великого князівства Литовського

Розмаїття політичних традицій, що фіксуються на теренах сучасної України, обумовлене різною історичною долею її складників. Більшість тих українських земель, що у другій третині XIV ст. потрапили під контроль литовських володарів, згодом були приєднані до Польщі (чи, за тогочасною політичною лексикою, «повернені» Короні Польській). Виняток щодо цього становила Сіверщина, котра на початку XVI ст., після переходу на службу до Івана III місцевих князів та низки

московсько-литовських війн, опинилась у складі Російської держави. Цей відтинок історії регіону був порівняно нетривалим: за умовами Деулінської угоди (1618 р.) основний масив сіверських земель відійшов до Речі Посполитої.

Варто занотувати, що впродовж XVI ст. у Росії не вистачало внутрішніх сил для «перетравлення» новоприєднаних територій. Звісно, на Сіверщині була реорганізована система управління: удільних князів, чії володіння зникли у першій третині XVI ст., заступили представники московської адміністрації, намісники й волостелі⁵⁹. Однак тут не практикувалися масові «виводи» місцевого населення, котрі, як відомо, мали місце після приєднання до Москви Пскова, Новгороду, Твері та Смоленська; тривалий час не було тут і широкої роздачі земель «у помістя» вихідцям із Московщини.

Однак через окраїнне положення наприкінці XVI ст. Сіверщині (насамперед, Путивльщині) було відведено важливу роль в організації московської сторожової служби, що, у свою чергу, спричинило розміщення тут військово-служилого люду різних категорій. Про масштаби цього розміщення дає змогу судити так звана отдельная книга 1594 р., котра унаочнює, що з Російської держави на малозаселену Путивльщину посунула грандіозна міграційна хвиля. Звідси здійснювалися сторожові об'їзди незаселених теренів Східної України, де історичне життя у той час, по суті, починалося з чистого аркуша.

Зовсім іншою була ситуація на західноукраїнських землях, де традиції давньоруської державності зберегло й розвинуло Галицько-Волинське князівство, влучно назване М.Грушевським «епілогом Київської держави»⁶⁰. Переживши добу свого розквіту за володарювання Данила й Василька Романовичів, це князівство, перебуваючи під зверхністю Золотої Орди, продовжувало відігравати помітну роль у житті Центрально-Східної Європи й при їх наступниках, хоча водночас виразнішим став його поділ на дві історичні частини – Галичину та Волинь. Щоправда, ці землі знов об'єднались у єдине ціле за князювання онука Данила Романовича – Юрія Львовича (бл. 1250–1308 рр.), «мужа мудрого та ласкавого», за якого «Руська земля тішилася спокоєм і славилася своїм багатством». У цей період було навіть створено осібну галицько-волинську митрополію, хай і доволі ефемерну.

Юрія Львовича заступили два його сини – Лев та Андрій. Обидва пішли з життя десь на початку 1320-х років, і з їхньою смертю перервалася династія Романовичів. Вакантне місце посів княжич Болеслав, син мазовецького князя Тройдена й Марії Юріївни, сестри померлих князів. Католик за віросповіданням, Болеслав охрестився за православним обрядом і прийняв ім'я свого діда, Юрія Львовича, сподіваючись, вочевидь, зміцнити своє непевне становище орієнтацією на традицію. Так само не випадковим було й використання Юрієм-Болеславом печатки Юрія Львовича. Однак на подальшій долі князя негативно позначились

його прокатолицькі симпатії, котрі, як гадають, коштували йому життя: він був отруєний у квітні 1340 р.

З його загибеллю галицько-волинські землі перейшли під владу литовського князя Любарта, котрий, найвірогідніше, був одружений на дочці Юрія-Болеслава. Однак зверхність Любарта мала вповні реальний характер лише на Волині; натомість Галичина перебувала під його номінальним контролем. Тут сформувався режим боярської олігархії на чолі з «управителем чи старостою землі Руської» Дмитром Детьком, котрий раніше служив Юрію-Болеславі. У 1340 р. Детько зумів відстояти Галичину від зазіхань об'єднаних політичним союзом Польщі й Угорщини, вдавшись до допомоги хана Узбека – тодішнього зверхника українських земель.

Однак боротьба за галицько-волинську спадщину розтяглася ще на декілька десятиліть. Під владу Угорщини потрапила Шипинська земля (майбутня Буковина), включена згодом до складу Молдавського князівства. Під зверхністю молдавських господарів вона тривалий час зберігала автономію. Згодом, однак, місцевий устрій був уніфікований, а в XVI ст. на цей регіон поширила владу Туреччина. Ще одним епізодом боротьби за галицько-волинську спадщину було правління на Галичині ставленика Угорщини князя Володислава Опольського (70–80-ті роки XIV ст.), котрий мав неабиякі політичні амбіції й карбував власну монету. У 1387 р. Галичина остаточно відійшла до Польщі, що потягло за собою реформування місцевого устрою за польським зразком. З «королівства Руського» Галичина перетворилася на звичайну провінцію Корони – Руське воеводство. Така сама доля спіткала Західне Поділля, захоплене поляками у 1431 р. Шляхту обох воеводств було зрівняно у правах із польською; воєводи репрезентували місцеві інтереси у сенаті й очолювали шляхетське ополчення, а також головували на зібраннях шляхти – сеймиках.

Якщо західноукраїнські землі упевнено рухались у бік шляхетської демократії, то на півдні, в Криму, у XIV–XVI ст. визначальним був устрій, званий, як уже відзначалося вище, степовою, чи азійською, імперією, властивий Золотій Орді. У другій чверті XV ст. тут постало нове державне утворення – Кримське ханство, котре неабияк вплинуло на історичні процеси в навколишніх землях.

Власне, поява татар на теренах Таврії (як називали Крим із часів Геродота) сягає доби Батиевої навали. Тоді вони оселились у північній, степовій, частині півострова, обклавши даниною самоврядні італійські та грецькі колонії півдня. Крим став одним із улусів Золотої Орди, а його центром – містечко Солхат (сучасне м. Старий Крим). Із розвитком відцентрових тенденцій в Орді в Криму формується окремий державний організм на чолі з ханом Хаджі-Гіреєм, чії нащадки панували в Криму до кінця XVIII ст. Зазнала змін і ситуація на півдні Криму: внаслідок турецької експансії він перейшов до складу Порти (1475 р.).

Сусідство із агресивним Кримським ханством сформувало на теренах України особливі, прикордонні, форми життя – зокрема, такий соціополітичний феномен, як українське козацтво, появу якого на історичній арені вчені датують кінцем XV ст. Коліскою козацтва стала Південна Україна, котра відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людність. Документи 1490-х років згадують про козаків, котрі «ходять водою на низ, до Черкас і далей» і «рыбы привозят просоленые и вяленые».

Однак у тих краях, на випадок раптового татарського «наїзду», доводилося завжди бути напоготові. Тож із плином часу члени промислових «ватаг» набували необхідного досвіду і, при звичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч нападам кримчаків, а й самі починали громити їхні улуси, забирати худобу, грабувати купецькі каравани. Так на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово формувався цей маргінальний прошарок населення – козацтво, що починає згадуватись у документах з 90-х років XV ст.

Варто відзначити, що термін «козак» – тюркського походження (він відомий з початку XIV ст. у значенні «вартовий», до якого згодом додалися негативні конотації: «розбійник», «пройдисвіт» тощо). Завдячуючи своєю появою сусідству з «Татарією», козацтво органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів – у назвах, побуті, звичаях. Це, однак, аж ніяк не означає «чужорідності» козацтва як суспільного елемента, його «запозичення» з татарського світу. Прихильникам таких поглядів на це явище, що сягають часів М.Костомарова (цей учений обстоював думку, що «козацтво безсумнівно татарського походження, як і сама назва козак», і був переконаний, що козацька верства була сформована старостами прикордонних замків), завжди бракувало переконливих аргументів.

Порубіжні державці хіба що внесли до козацької стихії елементи військової організації (наприклад, поділ на роти), активно залучаючи козаків до боротьби з татарами, за що й удостоїлися звання гетьманів у романтичній історіографії XVIII ст. У такій іпостасі виступають на сторінках тогочасних козацьких літописів черкаський і канівський староста Остафій Дашкович, хмільницький староста Предслав Лянцкоронський та князь Дмитро Вишневецький. Останньому належить особливе місце в історії козаччини, оскільки, заклавши близько 1554 р. замок за дніпровими порогами, на острові Хортиця (він проіснував до 1557 р.), він, за висловом М.Грушевського, дав початок «ідеї Запоріжжя як постійної твердині серед степового моря»⁶¹.

Правлячі кола Польщі й Литви розглядали діяльність козацтва як дестабілізуючий фактор внутрішньо- й зовнішньополітичних відносин; прагнучи приборкати козаків, вони водночас вважали за можливе спря-

мувати їхню енергію у річище загальнодержавних інтересів. Адже, по суті, на неспокійній «україні» стихійно сформувалася сила, потреба в якій відчувалася ще в XIV ст. — недарма ж у 1358 р. представники Ольгерда під час переговорів з пруськими рицарями наполягали, щоб «Орден перемістився в пустелі між татарами й русинами для захисту останніх від татарських нападів і щоб Орден не залишив собі ніяких прав на русинів, але вся Русь безпосередньо належала б литовцям»⁶². Схожі ідеї висловлював київський католицький єпископ Й.Верещинський, котрий у 1594 р. запропонував проект організації оборони українських земель. За його задумом, на Задніпров'ї мав постати рицарський орден чисельністю 5–10 тис. осіб, який водночас був би чимось на зразок військової школи для шляхетської молоді з усієї Речі Посполитої.

Першим, хто вказав на можливість використання прикордонних відчайдухів для «послуги и оборони», був Сигізмунд I. Він висловив ідею створення козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи; однак за його життя цей проект залишився не-реалізованим. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури. Однак формування ним власних політичних інститутів було ще справою майбутнього.

Загалом, коли йдеться про XV–XVI ст., тодішнє, за виразом Михайла Грушевського, «тихе і малозамітне життя української суспільності» блякне на тлі бурхливих подій кінця XVI–XVII ст. Однак саме його неквапний плін, зрештою, обернувся тим вибухом суспільної енергії, що стався на зламі XVI–XVII ст., і тими революційними зрушеннями, які кардинально змінили перебіг вітчизняної історії.

Примітки до розділу 2

1 На час укладення цієї унії до складу Польщі вже входили Галичина та Західне Поділля; після 1569 р. поза межами Речі Посполитої залишилися Крим і Сіверщина, захоплена Московською державою у 1500 р.

2 Див. їхню критичну оцінку: Иванов С.А. Лев Гумилев как феномен пассионарности // Неприкосновенный запас. — 1998. — №1; Panarin S., Shnirelman V. Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories // Inner Asia. — Vol.3 (2001). — №1. — P.1-18.

3 Див., зокрема, працю О.Бушкова, де стверджується, що ніякого монгольського нашестя не було, а «Батий» — це «псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович і його син Олександр»: Бушков А. Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы. — М.; СПб.; Красноярск, 1997.

4 Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // Ab Imperio. — 2004. — №3. — P.131-144.

мувати їхню енергію у річище загальнодержавних інтересів. Адже, по суті, на неспокійній «україні» стихійно сформувалася сила, потреба в якій відчувалася ще в XIV ст. — недарма ж у 1358 р. представники Ольгерда під час переговорів з пруськими рицарями наполягали, щоб «Орден перемістився в пустелі між татарами й русинами для захисту останніх від татарських нападів і щоб Орден не залишив собі ніяких прав на русинів, але вся Русь безпосередньо належала б литовцям»⁶². Схожі ідеї висловлював київський католицький єпископ Й. Верещинський, котрий у 1594 р. запропонував проект організації оборони українських земель. За його задумом, на Задніпров'ї мав постати рицарський орден чисельністю 5–10 тис. осіб, який водночас був би чимось на зразок військової школи для шляхетської молоді з усієї Речі Посполитої.

Першим, хто вказав на можливість використання прикордонних відчайдушів для «послуги и оборони», був Сигізмунд I. Він висловив ідею створення козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи; однак за його життя цей проект залишився нереалізованим. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури. Однак формування ним власних політичних інститутів було ще справою майбутнього.

Загалом, коли йдеться про XV–XVI ст., тодішнє, за виразом Михайла Грушевського, «тихе і малозамітне життя української суспільності» блякне на тлі бурхливих подій кінця XVI–XVII ст. Однак саме його неквапний плін, зрештою, обернувся тим вибухом суспільної енергії, що стався на зламі XVI–XVII ст., і тими революційними зрушеннями, які кардинально змінили перебіг вітчизняної історії.

Примітки до розділу 2

1 На час укладення цієї унії до складу Польщі вже входили Галичина та Західне Поділля; після 1569 р. поза межами Речі Посполитої залишилися Крим і Сіверщина, захоплена Московською державою у 1500 р.

2 Див. їхню критичну оцінку: Иванов С.А. Лев Гумилев как феномен пассионарности // Неприкосновенный запас. — 1998. — №1; Panarin S., Shnirelman V. Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories // Inner Asia. — Vol.3 (2001). — №1. — P.1–18.

3 Див., зокрема, працю О.Бушкова, де стверджується, що ніякого монгольського нашестя не було, а «Батий» — це «псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович і його син Олександр»: Бушков А. Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы. — М.; СПб.; Красноярск, 1997.

4 Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // Ab Imperio. — 2004. — №3. — P.131–144.

5 Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.7. – К.; Л., 1909. – С.4.

6 Так назвав Київ у своїх нотатках італієць Плато Карпіні, котрий у 1245–1247 рр. здійснив мандрівку до столиці Монгольської імперії Каракорума (Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С.67). Натомість у синхронних давньоруських джерелах виразних вербальних маніфестацій столичного статусу Києва порівняно небагато (див. щодо цього: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.). – М., 1996. – С.69-72). Самий термін «столиця» починає вживатися щодо Києва ретроспективно десь із XVI ст. (зокрема, у білорусько-литовських літописах широкої редакції Київ часів Батиевої навали визначається як «столец все Руское земли»: Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). – М., 1980. – Т.35. – С.129, 146, 174 та ін.).

7 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1927. – Т.1. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Ст.470.

8 Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – М., 1989. – С.149.

9 Толочко О.П. Коли перестала існувати «Київська Русь»? Історіографічна доля одного терміна і поняття // Київська старовина. – 1992. – №6. – С.15. Порівн.: Ивакин Г.Ю. Киев в XIII–XV веках. – К., 1982. – С.19; Ричка В. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике. – 1997. – №2. – С.32; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С.8. У літературі останнього часу зустрічаються й радикальніші твердження: «У своїх принципових характеристиках Київська Русь як самобутнє державне утворення, що мало різні фази свого розвитку, не змінилося, можливо, до кінця XV ст.»; «загалом Київська Русь як політичний та культурно-історичний феномен не припиняє свого існування у 1240 р. і доживає до XV ст.» (Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М., 2003. – С.61, 65).

10 Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т.40. – С.123, 124.

11 Там само. – С.128. Докладніше про цю контрверзу див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.78-80.

12 Докладніше див.: Русина О. Студії... – С.16-21.

13 Аналіз генези цього інституту подано в праці: Väsáry I. The Origin of the Institution of Basqaqs // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1978. – T.XXXII. – Fasc.2. – P.201-206.

14 Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С.117.

15 Летописи белорусско-литовские. – С.66, 74, 138 та ін.

16 Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. – С.70.

17 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. –

М.; Л., 1941. — Т.2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном. — С.179.

18 Розов В. Українські грамоти. — К., 1928. — Т.1: XIV в. і перша половина XV в. — №3. — С.6.

19 Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. — С.67-68.

20 Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. — Л., 1971. — С.211, 212; Lietuvos Metrika. Knyga №5. — Vilnius, 1993. — P.122.

21 Див., зокрема, класичну працю Грушевського «Громадський рух в Україні-Русі в XIII віці» та коментар до неї: Грушевський М. Твори. — Т.5. — Л., 2003. — С.216-242, 493-496.

22 Див. щодо цього у рецензії: Русина О. Археологія незнання // Критика. — 2005. — №9. — С.24-26.

23 Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: Пять тысяч лет истории. — К., 2005. — С.67.

24 Див. детальний аналіз цього сюжету: Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. — М., 1996. — Вып.1. — С.5-57.

25 Русина Е. К истории «Яголдаевой тьмы» // States, Societies, Cultures: East and West. — New York, 2004. — P.1013-1024.

26 Див., зокрема: Pelenski J. State and Society in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century // Idem. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. — New York, 1998. — P.228-243; Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. — Cambridge, 1998. — P.19-21, 61; Рахимзянов Б. Наследие Золотой Орды в формировании Российского государства // Cahiers du Monde Russe. — Vol. 46/1-2 (Janvier-juin 2005). — P.29-38.

27 Галицько-Волинський літопис. — С.126.

28 Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. — Kraków, 1868. — Т.3. — S.446-447.

29 Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Из истории русской культуры. — Т.2. — Кн. 1: Киевская и Московская Русь. — М., 2002. — С.393-394.

30 Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. — М., 1980. — С.151-152.

31 Подібний режим існував і на галицьких землях, захоплених Польщею, про що свідчить лист папи Інокентія XI до короля Казимира від 1357 р. із докорами, що той продовжує сплачувати татарам щорічну данину з підвладних йому руських земель. Знання і факт польсько-литовського кондомініуму на Волині, коли, за угодою 1352 р., Юрій Наримунтович тримав Кременецьку волость «от князии литовських и от короля». Аналогічним був і статус Луцької волості Любарта за угодою 1366 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі: Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т.1. — №1. — С.1; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т.4. — К.; Л., 1907. — С.43, 47).

32 Розов В. Українські грамоти. — Т.1. — №26. — С.49.

33 Поодинок звітка про те, що брати Коріатовичі «пришед в Подольскую землю, ...боскаком выхода (тут: данини) не почали давати», міститься у складеній у середині XV ст. напівлегендарний «Повісті про Поділля» (Летописи белорусско-литовские. — С.66, 74, 138 та ін.), що мала метою довести литовські права на Поділля. Натомість в оригінальній документації цієї доби — як от у грамоті «князя и государя Подольской земли» Олександра Коріатовича (1375 р.) — фіксується сплата сріблом «дани у Татары» (Розов В. Українські грамоти. — Т.1. — №10. — С.20).

34 Акты ЗР. — Т.1. — №183. — С.211.

35 Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст. — К., 1992; Погорілець О., Саввов Р. Монети подільського князя Костянтина // Нумізматика і фалеристика. — 2004. — №3. — С.24-29; Шостопал А. Монети XIV ст., карбовані на Поділлі // Нумізматика і фалеристика. — 2007. — №3. — С.24-26.

36 Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. — №5. — Kraków, 1997. — S.155-176.

37 Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. — СПб., 1895. — С.30.

38 Сборник имп. Русского исторического общества. — Т.35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. 1487–1533. — СПб., 1892. — №43. — С.224-225. Утім, не слід забувати, що ті автократичні тенденції, котрі виразно позначились у часи правління Івана III, не вважали природними, органічно властивими Московському князівству його власні піддані. У сучасних дослідженнях нерідко цитуються слова Берсеня-Беклемішева, котрий убачав у них відхід від «старовини», спричинений появою при дворі прибулих разом із Зоєю Палеолог греків, і передпрікав: «Которая земля переставляет обычи свои, ино та земля недолго стоит» (Grala H. Człowiek wobec władzy na Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.) // Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym. — Warszawa, 1997. — S.420).

39 Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — С.38-43.

40 Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С.28.

41 Послания Ивана Грозного. — М.; Л., 1951. — С.259-260.

42 Niemcewicz J.U. Dzieje panowania Zygmunta III. — Т.3. — Kraków, 1860. — S.97.

43 Див. щодо цього: Rusina E. La similitude du dissemblable: la Russie et la grande principauté de Lituanie (XIVe – milieu du XVIe siècle) // Cahiers du Monde Russe. — Vol.46/1-2 (Janvier-juin 2005). — P.39-49.

44 Докладніше див. у публікації: Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Укр. іст. жур. — 2003. — №6. — С.3-16.

45 Див. щодо цього: Choroszkiewicz A. O misji Izajasza do Moskwy – raz jeszcze // Aetas media aetas moderna. — Warszawa, 2000. — S.413-414; Русина О. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // Укр. іст. журн. — 2006. — №3. — С.15. — Прим.35.

46 Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.3. – К., 1994. – С.71-72.

47 Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.1. – С.37.

48 Див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С.73-74.

49 Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1851. – Т.І. – Ст.; Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791 / Wyd. St.Kutrzeba, Wł.Semkowicz. – Kraków, 1932. – №138. – S.313.

50 У цьому контексті заслуговує на увагу спостереження Мартіна Груневега, котрий, побувавши у Києві 1584 р., відзначив у своїх спогадах: «Русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів» (Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // *Київська Русь: культура, традиції.* – К., 1982. – С.118).

51 Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976. – С.26, 63, 69.

52 Брайчевський М.Ю. Конспект історії України // *Старожитності.* – 1991. – №10. – С.10.

53 Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.2. – Warszawa, 1846. – S.346-347.

54 Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С.127; Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т.2. – №33. – С.40.

55 Хроника Быховца // ПСРЛ. – М., 1975. – Т.32. – С.162.

56 Софийская Вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т.6. – С.233.

57 Див.: Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. – Poznań, 1981. – S.71-72; Варонін В. Рака Бярэзіна як мяжа паміж «Руссю» і «Літвой» // *Беларускі гістарычны агляд.* – 2006. – Т.13. – Сш.2. – С.177-198. Порівн. також: Соловьев С.М. Сочинения. – М., 1989. – Кн.3. – С.604; Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського // *Наукові записки НаУКМА.* – К., 2002. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – С.66.

58 Kappeler A. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. – Bern, 1972. – S.23, 253.

59 Див. щодо цього: Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – М., 1962. – С.407-414; Русина О. Шем'ячичі та Можайські // *Історія України в особах: Литовсько-польська доба.* – К., 1997. – С.57-62; Пашкова Т.И. Местное управление в Российском государстве первой половины XVI в. – М., 2000.

60 Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Т.7. – С.VII.

61 Докладніше див.: Грушевський М. Дмитро Байда-Вишневецький // *На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст.* – К., 1994. – С.288-300.

62 Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. – С.393-394.

РОЗДІЛ 3.

Політична система України доби Речі Посполитої

1. Люблінська унія

Однією з переломних подій в долі українського народу стала Люблінська унія 1569 р. Вона була укладена на спільному сеймі, на який зібрались учасники сейму Польської Корони, сейму та Ради Велико-го князівства Литовського¹. Потреба в його проведенні була викликана кількома причинами і насамперед – проблемою успадкування престолу після польського короля і великого литовського князя Сигізмунда II Августа з династії Ягеллонів. Король був людиною похилого віку, не мав дітей і після його смерті династія Ягеллонів припиняла існування.

Понад 180 років представники цієї литовської династії правили Польщею і Литвою, що сприяло зближенню політичних еліт обох країн. У монархічних країнах проблема успадкування престолу прямо пов'язана зі стабільністю державного устрою. У цьому разі і Польща, і Литва залишалися кожна без спадкоємця правлячого монарха. Сигізмунд II Август слугував також основною ланкою, яка об'єднувала обидві країни. Він був польським королем і великим литовським князем одночасно, хоча при цьому обидві країни залишалися формально незалежними. Отже, майбутня смерть Сигізмунда II загрожувала не тільки політичною нестабільністю у кожній з країн, але і розпадом хиткої єдності між ними, яка існувала на основі персональної унії. Тому на Люблінській унії розв'язувалося питання долі Польщі та Литви після смерті останнього Ягеллона.

Треба відзначити передбачливість польської політичної еліти, яка прорахувала можливі наслідки від втрати монарха. Польська верхівка вимагала ухвалення рішень, які б привели до об'єднання двох країн на засадах, які могли запобігти їх розпаду. Разом із тим польську аристократію особливо цікавили можливості збільшити свої володіння на українських землях, оскільки в самій Польщі вільних земельних володінь уже не залишилось.

Зі свого боку, литовсько-руська (литовська, білоруська і українська) верхівка була налаштована на збереження союзу з Польщею, але формального, в кращому разі – воєнно-політичного. Литва потребувала військової допомоги у боротьбі проти Московської держави. У 1559 р. розпочалась Лівонська війна, у якій Велике князівство Литовське за-

знало низки поразок, зокрема втратило Полоцьку землю – найбільшу частину Білорусі.

Позиції литовсько-руської еліти не були єдиними. В її середовищі існувало внутрішнє протистояння між панамі і шляхтою. Пани не допускали шляхту до управління державою і обмежували її у соціальних правах і земельних володіннях. Цими проблемами особливо проймалися українська шляхта Волині. Відповідно і в питанні зближення з Польщею позиції української шляхти відрізнялися від позиції правлячої верхівки Литви. Під час Люблінського сейму це проявилось у тому, що у принципових питаннях українська шляхта підтримала польську знать і короля. Польським політикам вдалося повною мірою скористатися розколом в еліті Великого князівства Литовського.

Протягом довгої роботи Люблінського сейму (січень–червень 1569 р.) відбулося дві події, які визначили майбутню долю українського народу. Перша з них – інкорпорація українських земель до складу Польської корони. Друга – це власне Люблінська унія, яка привела до об'єднання Польщі і Литви в одну державу – Річ Посполиту. Ці події були дещо розведені в часі. Інкорпорація українських земель відбулась першою, випереджувала в часі унію і формально не була пов'язана з нею. Якби Люблінська унія не була укладена, українські землі все одно могли залишитися в складі Польщі.

Інкорпорація українських земель відбувалась шляхом видання королівських універсалів про приєднання до Польської Корони спочатку Волинського, а потім Брацлавського і Київського воєводств. Складалася по-своєму парадоксальна ситуація. Сигізмунд II, як литовський князь, передавав ці землі собі ж, але вже як польському королю.

Вирішальне значення для справи мала позиція української, насамперед волинської, шляхти, яка підтримала інкорпорацію, добиваючись собі за це значних соціальних привілеїв. Без її згоди король навряд чи б наважився піти на загострення стосунків з панами-радами, які негативно поставилися до ідей унії та інкорпорації українських земель. Українські, білоруські і литовські магнати навіть покинули сейм. Однак без допомоги шляхти вони не могли чинити опору намірам власного монарха і змушені були повернутися, щоб виторгувати собі збереження маєтків і провідних позицій в Україні.

Поведінку української шляхти на Люблінському сеймі можна вважати першим в історії усвідомленим вибором політичної приналежності українських земель. Раніше, під час татарської навали і приєднання до Великого князівства Литовського, українська еліта була змушена поступитися грубій силі чи вимушеним обставинам. Тепер же, попри тиск Польщі, вибір української шляхти був добровільним. Не маючи змоги створити власну державу, вона обирала між двома сусідами і різними моделями політичного та соціального устрою країни.

Інкорпорація українських земель до складу Польщі та Люблінська

унія мали доленосне значення для українського, польського, литовського і білоруського народів. Усі вони увійшли до складу нової держави — Речі Посполитої. Вона формувалась як федеративна держава, котра складалася з двох частин — Польської Корони і Великого князівства Литовського, які, на відміну від попередніх часів, тепер стали частинами однієї країни. Водночас кожна з них мала власний уряд, фінанси і навіть військо. Принципові зміни відбулись і на міжнародній арені. Річ Посполита ставала найбільшою за населенням і територією державою Європи, якщо не рахувати Московію.

Історики й досі сперечаються про значення Люблінської унії. Залежно від національних і політичних уподобань оцінки значно відрізняються між собою. Якщо говорити про здобутки, які принесла Україні Люблінська унія, головним з них, як видається, стало об'єднання українських земель в складі однієї держави. Цей чинник, разом із відкритістю Польщі для Європи, сприяв консолідації українського народу, швидкому розвитку його економіки і культури.

Коли мова йде про негативні наслідки унії, наголошується на польській експансії на українські землі, різкому розширенні польського земельного володіння, пришвидшенні процесу закріпачення населення, ускладненні соціальних стосунків, загостренні релігійної ситуації через поширення на схід католицизму. Всі ці процеси мали довготерміновий характер, проявились не відразу, а поступово наростали з останнього десятиріччя XVI ст. Українська шляхта, яка підтримала інкорпорацію, могла відчувати впевненість у правильності свого рішення. Проте вже наступному поколінню українців довелося розв'язувати проблеми, породжені 1569 р.

2. Основні тенденції розвитку українського суспільства

Після «темних віків» татарської і ранньої литовської доби, польський період історії України був наповнений яскравими подіями і важливими змінами у всіх сферах життя українського суспільства — політиці, економіці, соціальних відносинах, культурі. З середини XVI ст. на українських землях відбувалося швидке зростання народонаселення. Початок цьому було покладено природним приростом населення у більш заселених і економічно розвинених регіонах — на Волині, Західному Поділлі і в Галичині. На середину XVI ст. тут уже спостерігалось відносно перенаселення. З кінця XVI ст. розгорнувся процес колонізації Придніпров'я шляхом масового переселення сюди жителів з західних земель. До середини XVII ст. населення Придніпров'я — історичної Київщини (яка включала сучасні Черкащину, Полтавщину і прилеглі землі) — зросло в десятки разів. Майже необмежені можливості для розвитку сільського господарства забезпечили все зростаюче населення всім необхідним. На Придніпров'ї виростили тисячі сіл і хуторів, десятки міст і містечок. Ці

унія мали доленосне значення для українського, польського, литовського і білоруського народів. Усі вони увійшли до складу нової держави — Речі Посполитої. Вона формувалась як федеративна держава, котра складалася з двох частин — Польської Корони і Великого князівства Литовського, які, на відміну від попередніх часів, тепер стали частинами однієї країни. Водночас кожна з них мала власний уряд, фінанси і навіть військо. Принципові зміни відбулись і на міжнародній арені. Річ Посполита ставала найбільшою за населенням і територією державою Європи, якщо не рахувати Московію.

Історики й досі сперечаються про значення Люблінської унії. Залежно від національних і політичних уподобань оцінки значно відрізняються між собою. Якщо говорити про здобутки, які принесла Україні Люблінська унія, головним з них, як видається, стало об'єднання українських земель в складі однієї держави. Цей чинник, разом із відкритістю Польщі для Європи, сприяв консолідації українського народу, швидкому розвитку його економіки і культури.

Коли мова йде про негативні наслідки унії, наголошується на польській експансії на українські землі, різкому розширенні польського земельного володіння, пришвидшенні процесу закріпачення населення, ускладненні соціальних стосунків, загостренні релігійної ситуації через поширення на схід католицизму. Всі ці процеси мали довготерміновий характер, проявились не відразу, а поступово наростали з останнього десятиріччя XVI ст. Українська шляхта, яка підтримала інкорпорацію, могла відчувати впевненість у правильності свого рішення. Проте вже наступному поколінню українців довелося розв'язувати проблеми, породжені 1569 р.

2. Основні тенденції розвитку українського суспільства

Після «темних віків» татарської і ранньої литовської доби, польський період історії України був наповнений яскравими подіями і важливими змінами у всіх сферах життя українського суспільства — політиці, економіці, соціальних відносинах, культурі. З середини XVI ст. на українських землях відбувалося швидке зростання народонаселення. Початок цьому було покладено природним приростом населення у більш заселених і економічно розвинених регіонах — на Волині, Західному Поділлі і в Галичині. На середину XVI ст. тут уже спостерігалось відносно перенаселення. З кінця XVI ст. розгорнувся процес колонізації Придніпров'я шляхом масового переселення сюди жителів з західних земель. До середини XVII ст. населення Придніпров'я — історичної Київщини (яка включала сучасні Черкащину, Полтавщину і прилеглі землі) — зросло в десятки разів. Майже необмежені можливості для розвитку сільського господарства забезпечили все зростаюче населення всім необхідним. На Придніпров'ї виростили тисячі сіл і хуторів, десятки міст і містечок. Ці

землі перетворилися на один з найбільш залюднених регіонів. Відповідно відбулось і часткове переміщення центрів розвитку українського етносу з Галичини і Волині на Придніпров'я. Це стало одним з визначальних факторів розвитку України з початку XVII ст.

Важливе значення для розвитку економіки України мало зростання міст. Період до середини XVII ст. характеризувався поступовим зростанням чисельності населення міст Галичини, Волині і Західного Поділля, а також появою і швидким розвитком нових міст на Східному Поділлі і Придніпров'ї.

З кінця XVI ст. українські землі дедалі більше втягувалися в європейський ринок. Однак міжнародний поділ праці, який на той час уже склався, відводив Речі Посполитій і східним державам Європи роль сировинного придатку Західної Європи. Експорт з українських земель постійно зростав, але основним товаром було збіжжя, велика рогата худоба, мед, віск і продукція лісових промислів (поташ, дерев'яне вугілля). Найбільше від цього вигравали великі землевласники. Таким бізнесом стала займатись і значна частина шляхти. Польські публіцисти нарікали, що вона з благородного військового стану перетворювалася на примітивних торгівців.

Збільшення попиту на продовольчі товари вело до зростання землеробства і тваринництва. Землевласники йшли на збільшення панського господарства – фільварків. Це робилось шляхом посилення експлуатації підданих. Закріпачення лягло важким тягарем на українське селянство. Воно відбувалось насамперед на землях, де існувало розвинуте шляхетське землеволодіння – в Галичині, на Поділлі і Волині. Селяни реагували на закріпачення масовими втечами на схід України, де на них чекали значні масиви ще вільних від шляхетського володіння земель.

У польську добу найбільшу зовнішню загрозу для українського народу становили Туреччина і Кримське ханство. Бідою України було те, що татарська верхівка спеціалізувалась на работоргівлі. Татарські напади на українські землі були походами насамперед за полоном – ясирем. Захоплених рабів продавали на ринках Кафи, Білгорода та інших міст Причорномор'я. Звідти їх везли до Туреччини, де вони потрапляли на флот, державні роботи, в маєтки землевласників, а жінки – у гареми. Масштаби втрат українського народу від татарських нападів були катастрофічними. За приблизними підрахунками, з кінця XV до середини XVII ст. Україна втратила від 1 до 2,5 млн осіб. І це притому, що населення українських земель на середину XVII ст. становило приблизно 5 млн осіб. Татарські напади поглинали значну частину демографічного приросту населення.

Легкість, з якою татари здійснювали напади і виводили полон, пояснювалася фактичним ігноруванням польською владою проблеми оборони українських земель аж до другої чверті XVII ст. У таких умовах населення було змушене захищатися самотійно. Мешканці при-

кордонної смуги (Східне Поділля і південь історичної Київщини) були озброєні і постійно готовими до збройних сутичок. Кожне поселення на прикордонні мало укріплення. Довга боротьба на прикордонні привела до формування різноманітних недержавних збройних формувань. Найвідомішим серед них є козацтво, яке зобов'язане своїм виникненням саме боротьбі на степовому прикордонні. Важливе місце серед місцевих збройних сил посідали також приватні війська українських, а згодом і польських магнатів. Близькими до них були ополчення шляхти українських воєводств. Коли козаки, магнати і населення діяли узгоджено, ефективність їхніх дій була досить високою.

Різде зростання козацтва і покозаченого населення викликало довготривалий соціальний конфлікт. Він то перебував у стані прихованої напруги, то спалахував відкритою збройною конфронтацією. Суть конфлікту козацтва з владою Речі Посполитої полягала у тому, що Польща не визнавала соціальних привілеїв козацтва як вільного військового стану, насамперед особистих і майнових, особливо права на землю. Важливе значення мав також політичний чинник — порушення козаками монополії держави на зовнішню політику і військову справу. З кінця XVI ст. розпочались козацькі повстання проти польської влади. Бурхлива героїчна доба козацтва припала на початок XVII ст. Польща намагалася приборкати козаків, але, з іншого боку, уже не могла обійтися без їхньої допомоги у численних війнах. Тому польській владі доводилося вести напружену боротьбу за збереження влади над Україною. Це було можливим тільки шляхом досягнення взаємних компромісів, оскільки сторони не мали вирішальної переваги.

Приєднання українських земель до Польської Корони привело до ускладнення національних відносин і релігійної ситуації. До 1569 р. Галичина і Західне Поділля, які входили до складу Польщі, мали строкате в національному відношенні населення. Його основу становили українці, які жили переважно в сільській місцевості. Двохсотрічне польське панування призвело до того, що українське боярство-шляхта втратило значення провідної верстви. Тут домінували польські магнати і шляхта — Потоцькі, Жолкевські та ін. Через витіснення української еліти з провідних позицій у політичному й економічному житті українці опинились у становищі залежного і фактично безправного населення. Міста Галичини і Західного Поділля були заселені різнонаціональними громадами (поляки, вірмени, греки, євреї, німці, українці).

До середини XVI ст. Волинь, Східне Поділля і Київщина (Придніпров'я) були заселені переважно українцями. Другий після них етнічний компонент становили татари, хоча під цим терміном приховувався різноетнічний степовий елемент. Історично склалося так, що окремі групи татар або переходили на осілий спосіб життя у пристеповій зоні, або поселялися поміж українців, наприклад, в Острозі на Волині. Вкра-

плень інших національних груп на українському Придніпров'ї майже не було.

Наприкінці XVI ст. на Придніпров'ї, Східному Поділлі і, згодом, Чернігово-Сіверщині, з'явилися поляки і євреї. Їх привели за собою польські магнати, які потребували відповідної обслуги для освоєння отриманих латифундій. Поширення великого польського землеволодіння вороже зустріли всі прошарки населення сходу України – селяни, козаки і українська шляхта. Для української шляхти і козаків поляки були небажаними конкурентами на земельну власність, а для селян – новими експлуататорами. У поляках і євреях вбачали «чужих», порушників «старовини». Тому стосунки, які склалися з ними, носили яскраво виражене соціальне забарвлення. Ситуацію ускладнювали релігійні відмінності, оскільки не існувало духовної інституції, яка б об'єднувала одних з іншими. Так було закладено основи національно-релігійних конфліктів, які насправді у своїй основі були соціальними.

Домінування соціального компонента у національних відносинах з поляками і євреями в Центральній Україні є очевидним. Незважаючи на довготривалу збройну боротьбу, українці були толерантними у ставленні до мусульман-татар, які проживали на українських землях. Понад те, частина татар безболісно влилась до складу шляхетського стану, а частина взяла участь у формуванні українського козацтва. Так само не існувало гострих проблем у стосунках українців з вірменами і греками у містах Західної України.

Поява поляків-католиків на новоприєднаних землях сама по собі створила проблему стосунків між православними і католиками. Польська католицька церква була тісно інтегрованою у політичну систему країни. Світська влада перебувала під сильним впливом католицької верхівки. На українських землях королівська влада підтримувала просування католицизму на схід. Конфлікти на релігійному ґрунті в Україні розпочалися у 1570-х роках, хоча і не були частими. Протегування католицькій церкві було особливо виразним у політиці короля Сигізмунда III Вази. Це виявлялось у призначеннях на адміністративні посади, передачі католикам церков, маєтностей і монастирів. Новим фактором загострення релігійних протиріч стало укладення Берестейської унії, яка привела до створення нової церкви – уніатської. Тепер за душі вірних і за церковне майно вели боротьбу уже не дві, а три християнські церковні структури – православна, католицька та уніатська.

3. Політична еліта України

Інкорпорація українських земель до складу Польської Корони початково не привела до змін соціальної структури українського суспільства в цілому і української еліти зокрема. Водночас, з кінця XVI ст., зміни стали поступово наростати і були пов'язані, насамперед, з транс-

плень інших національних груп на українському Придніпров'ї майже не було.

Наприкінці XVI ст. на Придніпров'ї, Східному Поділлі і, згодом, Чернігово-Сіверщині, з'явилися поляки і євреї. Їх привели за собою польські магнати, які потребували відповідної обслуги для освоєння отриманих латифундій. Поширення великого польського землеволодіння вороже зустріли всі прошарки населення сходу України – селяни, козаки і українська шляхта. Для української шляхти і козаків поляки були небажаними конкурентами на земельну власність, а для селян – новими експлуататорами. У поляках і євреях вбачали «чужих», порушників «старовини». Тому стосунки, які склалися з ними, носили яскраво виражене соціальне забарвлення. Ситуацію ускладнювали релігійні відмінності, оскільки не існувало духовної інституції, яка б об'єднувала одних з іншими. Так було закладено основи національно-релігійних конфліктів, які насправді у своїй основі були соціальними.

Домінування соціального компонента у національних відносинах з поляками і євреями в Центральній Україні є очевидним. Незважаючи на довготривалу збройну боротьбу, українці були толерантними у ставленні до мусульман-татар, які проживали на українських землях. Понад те, частина татар безболісно влилась до складу шляхетського стану, а частина взяла участь у формуванні українського козацтва. Так само не існувало гострих проблем у стосунках українців з вірменами і греками у містах Західної України.

Поява поляків-католиків на новоприєднаних землях сама по собі створила проблему стосунків між православними і католиками. Польська католицька церква була тісно інтегрованою у політичну систему країни. Світська влада перебувала під сильним впливом католицької верхівки. На українських землях королівська влада підтримувала просування католицизму на схід. Конфлікти на релігійному ґрунті в Україні розпочалися у 1570-х роках, хоча і не були частими. Протегування католицькій церкві було особливо виразним у політиці короля Сигізмунда III Вази. Це виявлялось у призначеннях на адміністративні посади, передачі католикам церков, маєтностей і монастирів. Новим фактором загострення релігійних протиріч стало укладення Берестейської унії, яка привела до створення нової церкви – уніатської. Тепер за душі вірних і за церковне майно вели боротьбу уже не дві, а три християнські церковні структури – православна, католицька та уніатська.

3. Політична еліта України

Інкорпорація українських земель до складу Польської Корони початково не привела до змін соціальної структури українського суспільства в цілому і української еліти зокрема. Водночас, з кінця XVI ст., зміни стали поступово наростати і були пов'язані, насамперед, з транс-

формацією верхівки панівного стану та швидким розвитком українського козацтва.

Провідні позиції у всіх сферах життя Речі Посполитої займала шляхта. Особливі суспільні привілеї підносили її над усіма іншими станами і прошарками населення країни. Шляхта була єдиним політично повноправним станом, «політичним народом», який здійснював керівництво країною. Політична влада шляхти була організована на засадах виборності. Вона користувалась привілеєм шляхетського самоврядування на місцевому рівні і правом на участь у загальнодержавних органах влади. Формально кожен шляхтич міг обиратись на будь-які державні посади і брати участь у роботі виборних органів влади — сеймиках воєводств, сеймах Польщі і Речі Посполитої. Юридично шляхетський стан був однорідним. У ньому не було прошарків, які б мали особливі права, закріплені законом. Шляхтичі були формально рівноправними, хоча у реальному житті все було інакше.

Шляхтичі мали судовий імунітет, тобто судились тільки у власних шляхетських судах, незалежних від королівської влади. Шляхта мала особливі привілеї в економічній сфері. Тільки вона мала право на земельні володіння. Інші стани могли в різній формі користуватися землею, але їхнє право на землеволодіння було обмеженим. Маєтки перебували у приватній власності шляхтичів, з правом на вільне розпорядження ними. Шляхта також була звільнена від податків. Оподаткуванню підлягали двори підданих селян, але не шляхетське господарство. Так само не оподатковувалась будь-яка інша економічна діяльність шляхти, зокрема торгівля. Це створювало можливість швидкого збагачення економічно активній частині шляхетського стану.

Важливим привілеєм шляхти було фактичне звільнення від військової служби. Цей привілей принципово відрізняв становище шляхти з середини XVI ст. від попереднього. Раніше, у період класичного феодалізму, зокрема в часи Великого князівства Литовського, земля надавалась лише з умовою несення військової служби. Таким чином суспільство винагороджувало військовий стан, який захищав державу. Відділення земельного володіння від військової служби означало кінець класичного феодалізму. Тому з середини XVI ст. про польську і українську шляхту не можна говорити як про феодалів, хоча численні риси феодального суспільства ще збереглися. Цікаво, що в середовищі шляхти залишилось уявлення про себе як про «рицарський» стан. Шляхта пишалася цим, але це вже не відповідало новим реаліям життя. Інша річ, що традиція військово-рицарського виховання залишилась у середовищі багатьох шляхетських родин, і шляхта постачала до війська керівні кадри і професійних воїнів.

Зі звільненням від військового обов'язку шляхта фактично позбавилася основних зобов'язань перед державою і суспільством. Все, що була зобов'язана робити шляхта, так це, у разі нападу противника на

країну, брати участь у військовому ополченні (посполитому рушенні) і сплачувати надзвичайний податок. Водночас рішення про надзвичайні податки і посполите рушення ухвалювала сама шляхта, але вона далеко не завжди робила навіть це. Отже, шляхта мала лише права, але майже не мала зобов'язань перед суспільством. Таке становище шляхти об'єктивно таїло загрозу для державного устрою Речі Посполитої і було однією з причин її слабкості.

Під час інкорпорації українських земель король підтвердив за місцевою шляхтою всі привілеї, якими користувалась польська шляхта. Це стало головним здобутком української шляхти від інкорпорації і Люблінської унії. Важливою була також та обставина, що король визнав право української шляхти на земельну власність станом на 1569 р., навіть незалежно від того, існували на неї документи чи ні. На папері були враховані і національно-релігійні потреби українців. Православна шляхта визнавалась рівною з католицькою, а в юридичній практиці і діловодстві мав діяти традиційний для України Литовський статут і вживатись канцелярська українська мова.

Разом із тим королівські привілеї включали в себе позиції, які поклали початок проникненню польської земельної аристократії на українські землі. Українські шляхтичі дістали право на земельні володіння в польських воєводствах, а польські – в українських. Зовні це положення виглядало цілком логічним і таким, що не порушувало рівності польської і української еліти. Проте насправді все було інакше. Оскільки в Польщі вільних земель не було, то отримати там земельні пожалування було практично неможливо. З іншого боку, саме в українських воєводствах був великий масив державних земель, які могли перейти в руки приватних власників. Отже, польська знать, насамперед магнати, отримала доступ до маєтків на українських землях.

Інакше, ніж у Польщі, виглядала й ситуація з військовою службою. Якщо польські землі лише іноді ставали ареною збройної боротьби і більшість польської шляхти дійсно втратила ознаки військового стану, то в Україні проблема захисту від татар була актуальною повсякчас. Під час татарських нападів в українських воєводствах оголошувалось посполите рушення. Українська шляхта перебувала у постійній бойовій готовності і, фактично, за нею зберігався обов'язок військової служби.

Зі встановленням польської влади становище української еліти на українських землях дещо змінилось. Юридично панівний клас являв собою єдине ціле. Проте формальна однорідність шляхетського стану не означала рівноправності реальної. Основним чинником, який вів до поділу шляхти на різні прошарки, був матеріальний статок. Тому насправді українська еліта була виразно структурована. В єдиному шляхетському стані чітко виділялися прошарки магнатів, середньої і дрібної шляхти. Разом з тим відбулось формування нової політично активної і впливової

частини суспільства – українського козацтва, яке стало новою контролітою в Україні.

Провідні позиції у середовищі панівного стану й українському суспільстві традиційно зберігали потужні князівські роди Волині. Польське право не визнавало привілеїв князів. У юридичному відношенні Люблінська унія завдала удару по князівському прошарку, понизивши його суспільний статус до рівня шляхти. Проте в реальному житті князі значно посилили свої позиції. Визначальною стала та обставина, що невелика група князів були «супермагнатами» – найбільшими землевласниками України.

На межі XVI–XVII ст. серед князів особливо виділялись Острозькі. Глава роду князь Костянтин був найбагатшою людиною України і Речі Посполитої. Він зосередив у своїх руках власність батька – гетьмана Великого князівства Литовського і майно дружини – дочки польського гетьмана. Йому належали третина Волині, великі маєтності на Київщині, в Галичині, Польщі і за кордоном. Про багатства Острозького ходили легенди. Його річний дохід оцінювали в один мільйон злотих, що на той час становило фантастичну суму. Крім матеріальних статків, сімейство Острозьких тримало в руках важливі важелі політичної влади. Князь Костянтин займав впливовий уряд київського воєводи. Його молодший син Олександр був волинським воєводою. Старший син Костянтина Януш був краківським каштеляном. За наявної політичної традиції, в Польщі ця посада вважалась другою за значенням після королівської. Всі троє, батько і два сини, засідали в польському сенаті. Не випадково, оцінюючи вплив Костянтина Острозького на життя українського суспільства, його називали некоронованим королем Русі-України².

На початку XVII ст. потужність і вплив інших князівських родів були дещо меншими, ніж Острозьких. Однак до одного з ними суспільного прошарку «головних княжат» входило близько десятка родин – князі Збараські, Заславські, Вишневецькі, Чорторийські, Сангушки, Корецькі, Четвертинські. У першій половині XVII ст. вони тримали у своїх руках понад половину земельних володінь Волині, Київщини і Брацлавщини. Вони займали ключові уряди воєвод, каштелянів і старост. До середини XVII ст. на Волині посади воєвод (одночасно сенаторів) займали виключно князі. На Київщині і Брацлавщині князі становили більшість, хоча потім були частково витіснені польськими магнатами.

Важливим інструментом підтримки власного впливу були приватні війська українських магнатів. З часів Великого князівства Литовського князі були зобов'язані мати власні «корогви». Тепер така вимога відпала, однак кожний з «головних княжат» продовжував тримати надвірні корогви – придворні військові загони. У разі небезпеки князі збирали також значні підрозділи залежної шляхти. Чисельність приватного війська була досить значною – як правило, близько тисячі, але інколи могла сягати до 5-7 тис. осіб. Після Люблінської унії князі втратили

колишній судовий імунітет і були змушені судитись в одних судах разом зі шляхтичами. Однак насправді склалася практика фактичної непідсудності князів — і не тільки судовим органам, а часто навіть рішенням короля.

Не для всіх представників князівського прошарку принесені Люблінською унією зміни пройшли легко. Окремі князівські родини за своїм майновим становищем належали до середніх або навіть дрібних землевласників. Вони мали князівський титул, але сам по собі тепер він не давав ніяких привілеїв. Тому дрібні князі зливалися зі шляхтою і йшли на службу до «головних княжат». Деякі з них потрапляли до лав козацтва, як, наприклад, князі Ружинські. Водночас зв'язки з козацтвом були властиві також і великим князівським родам, насамперед князям Вишневецьким.

Крім князів, до магнатського прошарку належали і найзаможніші шляхетські роди, яких з литовських часів називали «панамі». Згодом термін «пан» поширився на всіх представників шляхетського стану, однак в його середовищі залишилась невелика впливова верхівка, матеріальне становище якої наближало їх за впливом до «головних княжат». Єдине, що відрізняло їх від князів, — відсутність спадкового титулу. Проте, на відміну від литовських часів, це вже не мало принципового значення. Магнатські земельні володіння мали близько 20 шляхетських родин. Це були Семашки, Гулевичі, Загоровські, Горностаї, Пісочинські, Тишкевичі, Киселі, Немиричі та ін. Що ж до їхніх прибутків, то прикладом може бути річний дохід Адама Киселя, який становив 150 тис. злотих³. Для порівняння: зарплата добре оплачуваного професійного воїна-жовніра становила менше 150 злотих на рік.

З початку XVII ст. стали відбуватись зміни в середовищі магнатського прошарку. Український князівський елемент поступово слабне. Найбільша втрата тут сталася через зникнення роду Острозьких. Понад сто років він був найпотужнішим в Україні. Смерть Костянтина і двох його немолодих синів була явищем природним, однак рання смерть чотирьох синів Олександра (двоє померло у дитячому, а двоє — у юнацькому віці) залишається загадкою — померли вони внаслідок спадкових хвороб чи стали жертвами езуїтів, оскільки всі були православними? Після смерті Острозьких їхнє майно було поділене — основна частина відійшла князям Заславським як найближчим родичам.

Після зникнення роду Острозьких на передній план вийшли родини князів Заславських, Збараських, Вишневецьких. Землеволодіння останніх, особливо Яреми Вишневецького, приростали головним чином за рахунок маєтностей на Лівобережній Україні, на сучасній Полтавщині, яку навіть називали Вишневецьчиною — з центром у Лубнах. Про могутність Вишневецьких свідчив той факт, що згодом син Яреми, Михайло Вишневецький, став польським королем.

Водночас принципова зміна в середовищі магнатського прошарку

України полягала у тому, що в ньому з'явилися, а потім міцно утвердилися представники польської еліти. Це Замоїські, Жолкевські, Потоцькі, Калиновські, Конєцпольські. Початково вони були тісно пов'язані з Галичиною і Західним Поділлям. Вони отримали великі латифундії на східних українських землях і завдяки цьому увійшли до групи найбагатших родів як України, так і Речі Посполитої. За кілька десятиріч першої половини XVII ст. в руках прийшлих великих землевласників опинилося понад 20% українських земельних володінь. Ці польські родини займали провідні позиції і в політичному житті країни, неодноразово обіймали посади коронних канцлерів і гетьманів. Вони прибрали до своїх рук і адміністративні посади воевод та старост на українських землях. Великі українські землевласники, хоч і не відійшли на задній план, але були змушені потіснитись⁴.

Поява і зростання потужності польських магнатів були прямим наслідком Люблінської унії, нехай і віддаленим у часі. Експансію великого польського земельного володіння можна віднести до основних негативних наслідків унії. Вона порушила баланс в середовищі української еліти і місцевої політичної влади. У зв'язку з цим влада ставала все більш чужою не тільки для нижчих верств населення, але й для української шляхти. Така ситуація відчуження влади від української еліти склалася в історії України вперше.

Чисельну основу шляхетського стану складала середня шляхта-зем'яни і дрібна шляхта. Їхнє становище в різних регіонах відрізнялося. На Волині і Брацлавщині вона повністю залежала від магнатів. Водночас в Галичині і на Київщині середня шляхта почувала себе досить комфортно, зберігши певні важелі місцевої влади у своїх руках. Серед земських урядників, поряд з панськими родами, зустрічаються прізвища Жоравницький, Гойський, Яковицький та ін. При цьому відомо, наприклад, що родина Жоравницьких свого часу належала до панського прошарку, але потім опустилась до верхнього прошарку дрібної шляхти. Іноді, як у випадку з Адамом Киселем, ішов зворотний процес піднесення з дрібної шляхти до магнатського рівня.

Для шляхти більш важливим, ніж майновий, був поділ на «вищу» і «нижчу» групу, який відбувся після 1560-х років, коли була проведена не тільки адміністративна реформа, але й відбулось остаточне становлення шляхетського стану. «Вища» шляхта почала користуватися всіма шляхетськими привілеями, а «нижча» залишилася під юрисдикцією старост, тобто фактично її принизили до становища простонародних верств населення. «Вища» шляхта відрізнялася від панів лише майновим становищем, тоді як «нижча» мусила вести боротьбу за збереження своїх привілеїв.

Найчисельніший прошарок шляхетського стану складала дрібні шляхтичі. За походженням вони були військово-служилими боярами литовських часів, професійними воїнами, які з покоління в покоління

займалися військовою справою. Дрібно-боярський прошарок зосереджувався навколо замків. Відомими були «кущі» овруцьких, барських, любецьких бояр.

Дрібна «убога» шляхта мала зовсім незначні земельні володіння. Прикладом може бути родина Гуляницьких. У 1583 р. сім шляхтичів цього роду мали у володінні шістнадцять селян-городників. Іноді складалася зовсім кумедна ситуація, коли на тридцять панів села Радіївці на Барщині (Поділля) припадало вісім підданих селян⁵. Тому в реальному житті дрібні шляхтичі мало чим відрізнялися за своїм становищем від селян і займалися сільським господарством нарівні з ними. Становище дрібної шляхти було складним як у майновому, так і у соціальному відношенні. Намагання влади і магнатів трактувати їх як залежне населення викликало опір, чимало дрібних бояр перейшло до лав козацтва.

Шляхетський стан, з усіма його прошарками, складав лише незначну частину населення України. На Київщині, Брацлавщині і Волині налічують близько 6,5 тис. сімей шляхти, або до 40 тис. осіб. У порпції до населення цих воєводств шляхта становила приблизно 2,5% населення⁶.

З кінця XVI ст. магнати і шляхта втратили монопольний вплив на суспільне і політичне життя східних воєводств України, оскільки з'явився новий стан – козацтво. Формально козацтво не належало до політичної еліти Польщі. Проте його реальний вплив на всі сторони життя України постійно зростав. Козацька старшина стала класичною контрелітою, яка намагалася добитись власного визнання з боку держави.

У соціальному відношенні козацтво було найбільш складним станом, який протягом XVI – першої половини XVII ст. перебував у динамічному розвитку. Його соціальне обличчя зазнавало постійних змін. У радянській історичній літературі утвердився образ козака як селянина-втікача, котрий утік на Січ від панського гніту і зайнявся боротьбою проти татар і панів. Насправді цей міф не має нічого спільного з історичним розвитком козацтва.

Початково козацтво формувалось з представників різних станів, насамперед дрібного боярства і міщан. До середини XVI ст. власне козаків ще майже не існувало, а в козакуванні, крім мешканців прикордоння, були широко задіяні представники тодішнього військового стану Литви і Польщі – бояри-шляхта, включно з найвищим прошарком – князями. В середині XVI ст. козакування вважалося найкращою школою лицарства для молодих шляхтичів. При цьому загони козакуючої шляхти очолювали прикордонні старости та українські князі – Дмитро Вишневецький, Богдан Ружинський та ін.

Найбільш задіяними у козакуванні були дрібні бояри українського Придніпров'я, які несли військовий обов'язок. Частина цих бояр стали називати себе козаками. Вирішальні зміни у формуванні козацтва сталися після Люблінської унії, яка принесла зміни у соціальній структурі па-

нівного класу. Нове законодавство не визнало належності дрібних бояр до панівного класу за фактом несення професійної військової служби, як це було раніше. Представником панівного класу, шляхтичем, визнавались тільки ті особи, які мали документальне підтвердження свого походження і земельних володінь.

Лише частина дрібного українського боярства-шляхти змогли добитись визнання шляхетських прав. Особливо ця проблема стосувалась прикордонних зі степом земель. Адже місцеві земельні володіння роздавались без документів і раніше ніхто ніколи не вимагав документів про благородне походження. Тому більшість дрібних бояр прикордоння не потрапили навіть до нижнього прошарку шляхетського стану. Зрозуміло, це викликало обурення у спадкових професійних воїнів. Проблема поглиблювалась тим, що потреба у постійній військовій службі на прикордонні не зникала. В умовах, що склалися, дрібні бояри, яких влада не визнала як шляхту, стали називати себе козаками і уже під новим іменем вимагали визнання своїх «лицарських» прав.

Польська влада до певної міри розуміла необхідність утримання військового прошарку населення, який би міг постійно займатися обороною степового кордону. Польща була зацікавлена і в тому, щоб мати безплатне військо. Тому у 1568–1572 рр. і 1578 р. були здійснені спроби формування окремого прикордонного війська, які дістали назви козацьких реформ Сигізмунда Августа і Стефана Баторія. Король Баторій затвердив за козаками певні привілеї. Якщо дещо модернізувати формулювання, то за козаками визнали права на особисту свободу, власний суд (судовий імунітет), на власність і звільнення від податків. Козацькі підрозділи мали підлягати безпосередньо владі короля через призначеного ним старшого. Ці привілеї стали юридичною основою для формування козацького стану.

Проте, визнавши за козацтвом певні привілеї на папері, влада не поспішала задовольняти їх в реальному житті. Крім того, під час колонізації Придніпров'я, магнати — спочатку українські, а потім польські — вступили в конфлікт з козацтвом через земельне питання. Придніпров'я було зоною давнього вільного земельного володіння, і козацтво стало його активним захисником. Оскільки влада опинилась у руках тих же магнатів, розпочався конфлікт козаків з місцевою, а згодом з королівською владою.

Тісний зв'язок козацтва з дрібною шляхтою підтверджується персональним складом козацької верхівки. Шляхтичами за походженням були відомі козацькі гетьмани і старшини до середини XVII ст. — Криштоф Косинський, Тихон Байбуза, Матвій Шаула, Петро Сагайдачний та ін. Шляхетське походження мали майже всі гетьмани пізнішої козацької держави: Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря, Іван Скоропадський, Іван Мазепа та ін. Легкість, з якою дрібна шляхта переходила в козацтво, засвідчувала генетичну єдність цих двох станів,

які насправді мали спільне походження, але були розведені польськими правовими нормами.

Дрібна шляхта склала основу козацької старшини. Наприклад, з уже згаданого роду походив ніжинський полковник Іван Гуляницький. Водночас козацтво було соціально неоднорідним станом. З початку XVII ст. воно частково поповнилося міщанським і селянським елементом. Загалом же козацтво стало проміжним станом між шляхтою і простонародними верствами населення.

4. Вищі державні інституції Речі Посполитої

З переходом під владу Польщі українські землі потрапили в політичну систему, яка значно відрізнялася від тієї, яка існувала у Великому князівстві Литовському.

Річ Посполита була монархією на чолі з королем. Він був представницькою фігурою і очолював виконавчу владу країни. Традиційно король відав справами оборони держави та зовнішньою політикою, призначав на уряди міністрів, а також на більшість місцевих (земських) урядів, розпоряджався фінансами, насамперед доходами з державних маєтків (королівщин). Його прерогативою і важливим важелем впливу було надання права держання і користування доходами з цих маєтків-економій. Досить довгий час королі мали право роздачі земель на власний розсуд. Король виступав вищим гарантом прав всіх станів і підданих Речі Посполитої. В такій ролі він був вищою судовою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний, а згодом – асесорський суди. Він видавав грамоти на права і привілеї окремим суспільним групам і особам, наприклад магдебурзькі привілеї містам, і був гарантом їхнього дотримання. Король скликав сейми, був впливовим учасником парламентського процесу, очолював сенат і без його згоди і підпису жоден закон не вступав в дію.

Протягом XVI ст. шляхта і магнати значно обмежили королівську владу і змогли частково поставити її під свій контроль, насамперед у фінансових питаннях. Влада короля в Речі Посполитій була значно слабшою в порівнянні з абсолютистськими монархіями і деспотіями, однак насправді монарх і надалі залишався основною дійовою особою на політичній арені країни.

Відтоді як у Литві і Польщі (з кінця XIV ст.) правила династія Ягеллонів, влада короля успадковувалась від батька до сина. Однак з 1572 р., після смерті бездітного Сигізмунда II Августа, у Речі Посполитій утвердився принцип виборності короля. Обрання монархів відбувалось на спеціальних сеймах – конвокаційному і елекційному. Першим обраним королем Речі Посполитої став Генріх Валуа. Повноцінну процедуру виборів пройшли його наступники Стефан Баторій і Сигізмунд III Ваза. Його сини і спадкоємці Владислав IV і Ян-Казимир мали менше

які насправді мали спільне походження, але були розведені польськими правовими нормами.

Дрібна шляхта склала основу козацької старшини. Наприклад, з уже згаданого роду походив ніжинський полковник Іван Гуляницький. Водночас козацтво було соціально неоднорідним станом. З початку XVII ст. воно частково поповнилося міщанським і селянським елементом. Загалом же козацтво стало проміжним станом між шляхтою і простонародними верствами населення.

4. Вищі державні інституції Речі Посполитої

З переходом під владу Польщі українські землі потрапили в політичну систему, яка значно відрізнялася від тієї, яка існувала у Великому князівстві Литовському.

Річ Посполита була монархією на чолі з королем. Він був представницькою фігурою і очолював виконавчу владу країни. Традиційно король відав справами оборони держави та зовнішньою політикою, призначав на уряди міністрів, а також на більшість місцевих (земських) урядів, розпоряджався фінансами, насамперед доходами з державних маєтків (королівщин). Його прерогативою і важливим важелем впливу було надання права держання і користування доходами з цих маєтків-економій. Досить довгий час королі мали право роздачі земель на власний розсуд. Король виступав вищим гарантом прав всіх станів і підданих Речі Посполитої. В такій ролі він був вищою судовою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний, а згодом – асесорський суди. Він видавав грамоти на права і привілеї окремим суспільним групам і особам, наприклад магдебурзькі привілеї містам, і був гарантом їхнього дотримання. Король скликав сейми, був впливовим учасником парламентського процесу, очолював сенат і без його згоди і підпису жоден закон не вступав в дію.

Протягом XVI ст. шляхта і магнати значно обмежили королівську владу і змогли частково поставити її під свій контроль, насамперед у фінансових питаннях. Влада короля в Речі Посполитій була значно слабшою в порівнянні з абсолютистськими монархіями і деспотіями, однак насправді монарх і надалі залишався основною дійовою особою на політичній арені країни.

Відтоді як у Литві і Польщі (з кінця XIV ст.) правила династія Ягеллонів, влада короля успадковувалась від батька до сина. Однак з 1572 р., після смерті бездітного Сигізмунда II Августа, у Речі Посполитій утвердився принцип виборності короля. Обрання монархів відбувалось на спеціальних сеймах – конвокаційному і елекційному. Першим обраним королем Речі Посполитої став Генріх Валуа. Повноцінну процедуру виборів пройшли його наступники Стефан Баторій і Сигізмунд III Ваза. Його сини і спадкоємці Владислав IV і Ян-Казимир мали менше

проблем, але все одно пройшли через вибори. Наступні королі, які походили з магнатських родів, діставали престол лише після напруженої передвиборної боротьби. Обмеження терміну перебування королів при владі не існувало – вони правили до кінця життя.

Для безпосереднього керівництва державними справами король призначав вищих посадових осіб, які разом становили уряд країни в сучасному розумінні слова. Це були коронний маршалок, канцлер, підканцлер, гетьмани великий і гетьман польний та підскарбій. Чиновницький апарат, який обслуговував короля і уряд, називався Коронною канцелярією. Після Люблінської унії в ній створили спеціальний підрозділ для українських земель – так звану Руську канцелярію⁷. Варто відзначити, що терміном «Русь» в Польщі позначали насамперед Галичину, а згодом – всі українські землі.

Особливе місце в структурі вищих органів влади країни займав сейм. Парламент виник у Польщі наприкінці XIV і протягом наступного XV ст. розвивався в політичній боротьбі трьох сил – короля, магнатів і шляхетського загалу. У 1493 р. було утворено двопалатний парламент, який складався з сенату і посольської ізби. Протягом першої половини XVI ст. шляхта вела напружену боротьбу за свої права, яка закінчилась значним посиленням посольської ізби у 1560-х роках, а сейму загалом – у 1570-х роках. У цей час визначилися й основні функції парламенту – насамперед, контроль за королем як носієм вищої виконавчої влади, контроль за податками і правом роздачі маєтків. Водночас сейм міг розглядати будь-які питання, які ставали актуальними для державного життя. Прерогативою сеймів було ухвалення законів (які називалися конституціями), обов'язкових для виконання всіма, у тому числі королем.

Сейм також посідав особливе місце в структурі вищої влади Речі Посполитої. Разом з королем це була єдина спільна політична інституція, яка об'єднувала Польську Корону і Велике князівство Литовське. Всі інші державні інституції (уряд, військо, фінансова і правова системи) в кожній з частин єдиної держави існували окремо.

Сейм як шляхетський парламент складався з двох палат – сенату і посольської ізби (палати послів, рицарського кола). Третім рівноправним учасником сейму був король. У термінології того часу король, сенат і посольська ізба склали три стани, які працювали в парламенті. Сенат був дорадчим органом при королі і сеймі. Закони ухвалювала посольська ізба, однак вони вступали в силу лише при згоді senatorів і короля. Отже, діяв досить складний принцип узгодження рішень.

Сенат формувався за посадовим принципом. До нього входили воєводи, каштеляни і католицькі єпископи кожного з воєводств. Отже, всі воєводства були представлені у сенаті щонайменше трьома особами. Бували окремі випадки, коли воєводства мали двох і більше каштелянів. Крім того, сенаторами були міністри: канцлер, коронний маршалок і

коронний підканцлер, коронний підскарбій. Поза сенатом залишилися гетьмани великий коронний і польний, хоча реально носії цих урядів входили до сенату, бо одночасно обіймали посади воєвод. Першими особами в сенаті вважались архієпископ гнєзнінський і краківський каштелян. Сенатори також виступали в ролі членів королівської ради, яка була найближчим дорадчим органом короля. Без консультацій з сенаторами король майже ніколи не ухвалював рішень з важливих питань. Оскільки призначення на вищі виконавчі посади в країні і воєводствах здійснював король після консультацій з сенаторами, то до сенату потрапляли майже виключно представники магнатських родів країни.

Палата послів складалася з депутатів (послів) від шляхти всіх воєводств, кількість яких залежала від чисельності шляхти у кожному воєводстві та від традиції, якою визначалося значення кожного воєводства в політичному житті Речі Посполитої. Як правило, чисельність послів коливалася від трьох до шести від кожного воєводства. На середину XVII ст. до сенату входили 150 осіб, а до посольської ізби – 178, хоча далеко не всі вони брали участь в засіданнях парламенту. Яку частину з них становили представники українських земель? Відповідно до традиції і значення воєводств Руське воєводство (з центром у Львові) давало 14 послів, Волинь – 6, Белзьке, Подільське і Чернігівське воєводства – по 4, київське і брацлавське – по 3⁸.

Отже, новоприєднані до Речі Посполитої Волинь і східні українські воєводства давали 16 послів, а Поділля і Галичина – 22. Разом у посольській ізбі було 38 послів з українських земель. Це представництво мало відрізнялося від представництва польських воєводств. Водночас, якщо брати національний і релігійний склад сейму, поляки-католики становили в ньому абсолютну більшість. Це пояснювалося як більшою чисельністю польських воєводств, так і тим, що послі від Поділля і Галичини теж були поляками, тому українці-православні Речі Посполитої були представлені в парламенті в значно меншій пропорції, ніж поляки. Ще гіршою була ситуація в сенаті. Сім українських воєводств давали понад двадцять senatorів, однак на середину XVII ст. українців-православних поміж ними майже не було.

Процедура роботи сеймів була досить докладно регламентована. Звичайні сейми мали відбуватися раз на два роки, але насправді засідали значно частіше. Часто скликалися сейми надзвичайні, пов'язані, насамперед з підготовкою до війни. У разі обрання монарха збиралися сейми конвокаційні, елекційні та коронаційні. З 1573-го до 1647 р. відбулося 68 сеймів⁹. Робота сейму тривала шість тижнів, але іноді цей термін подовжувався до двох місяців. Про скликання сеймів оголошував король після консультації з сенаторами. Він же формулював основні питання, які виносилися на сейм. Про сейми повідомляли заздалегідь, щоб шляхта воєводств могла провести місцеві сеймики, а вже через 4-6 тижнів після них збирався сейм.

Сенат і посольська ізба могли засідати окремо або разом. Роботу сенату очолював король і його присутність була обов'язковою. Лише в поодиноких випадках королі пропускали засідання через хворобу. Іноді життєві обставини примушували шукати нестандартний вихід із ситуації. Наприклад, під час сейму 1643 р. король Владислав IV хворів, тому сенатори засідали в сусідній кімнаті з його спальнею, а на прощальну церемонію цілування послами руки монарха короля винесли на ліжку, і таким чином церемонії було дотримано¹⁰.

Запропоновані королем питання спочатку обговорювали окремо. Сенатори висловлювалися по черзі, при цьому їхні голоси підраховували для визначення думки більшості. Потім про позицію сенаторів повідомляли палаті послів, де теж обговорювали це питання.

Посли від шляхти могли виступати як від себе особисто, так і висловлювати консолідовану думку депутації від кожного воеводства. Після обговорення проблеми проекти рішення виносились на голосування і вважались ухваленими, якщо за них голосувала більшість послів.

У процедурі роботи палати послів особлива роль належала маршалку, який вів засідання. Він оголошував порядок денний, надавав слово, стежив за дотриманням порядку в залі. В посольській ізбі нерідко вибухали пристрасні суперечки, тому стежити за регламентом було нелегко. Обстоюючи свою позицію, депутати не тільки брали слово і переконували своїх колег, але і галасували, відмовлялися голосувати або покидали зал і бойкотували роботу сейму. В крайніх випадках, якщо виступаючого не можна було перервати, на знак маршалка всі виходили з зали і оратор залишався сам¹¹.

До думки послів, особливо, коли йшлося про групу послів, доводилося прислухатися, оскільки існувала вимога загальної згоди всіх трьох сеймових станів на ухвалення нових законів і податків. Королі рідко користувались правом вето, діючи здебільшого через своїх прихильників. Однак «срібний вік» польського парламентаризму завершився у 1652 р., коли на засіданні посольської ізби вперше застосували принцип *liberum veto*. Варто було хоча б одному послу-шляхтичу вигукнути «не дозволяю», як рішення сейму не ухвалювалося. На практиці це означало блокування роботи багатьох сеймів і тому, хоча сеймова демократія в Польщі формально проіснувала до кінця Речі Посполитої, робота сеймів нерідко була практично паралізована. Польська політична система потрапила в замкнуте коло – держава потребувала реформ у сферах політики і права, провести їх, відповідно до чинного законодавства, міг тільки сейм, але він не діяв. Тому не випадково більшість польських істориків вбачають у принципі *liberum veto* своєрідну бомбу уповільненої дії, підкладену під польський парламентаризм і польську державність другої половини XVII–XVIII ст.

Після смерті Сигізмунда Августа у 1572 р. новоутворена Річ Посполита вперше потрапила у період безкоролів'я, який проходив над-

звичайно болісно. Вибори королем Генріха Валуа лише на короткий час вгамували пристрасті, адже вже через рік довелося шукати нового кандидата на трон, яким став Стефан Баторій. У період першого і другого безкоролів'я політичній еліті, розколотій на кілька угруповань, доводилося розв'язувати не тільки питання пошуку і лобіювання власного претендента, але і питання державного устрою, місця в ньому королівської влади, і визначення оптимального механізму елекції.

Головним політичним досягненням шляхти стало прийняття так званих Генріхових артикулів, за якими визначалася вільна елекція короля і право сеймів на призначення на державні посади. Декларувалося також і право шляхти на повстання проти короля, якщо він порушував свої обіцянки¹². Надавши небачені раніше привілеї своїм новим підданам, Генріх Валуа не витримав спілкування з ними і невдовзі втік до рідної Франції. Напружена політична боротьба привела до появи спеціальної виборчої процедури, яка включала проведення конвокаційного і елекційного сеймів¹³. Було визнано, що право на участь у виборах короля має кожний шляхтич.

Конвокаційні сейми вирости із сеймиків воєводств та з'їздів шляхти, на яких обговорювалася кандидатура короля і нагальні державні справи періоду безкоролів'я. На них визначалися з місцем і часом проведення виборів. Потім проводився елекційний сейм. У виборах короля брали участь від 3,5 тис. (вибори 1632 р.) до 20 тис. (вибори 1587 р.) осіб.

Як і на місцевих сеймиках, реалізація права на участь у виборах короля залежала від місця виборів, хоча б тому, що лише незначна частина шляхти мала кошти, достатні для далекої подорожі. Вибори короля відбувалися поблизу Варшави, отже, місцева шляхта мала найбільші можливості для участі у цій події. Не випадково, в усіх виборах королів значну частину виборців становила мазовецька шляхта – від 26 до 35%. Участь же української шляхти була вкрай обмеженою. Очевидно, шляхтич з Поділля, Сіверщини чи Київщини практично не мав можливості для такої далекої поїздки. Тож, представництво української шляхти на елекційних сеймах було більше умовним, ніж реальним і вона не мала достатніх впливів на прийняття рішень.

Водночас українська еліта брала участь у виборах королів через представництво українських магнатів. Так, на вибори 1575 р. прибув князь Костянтин Острозький, в обозі у якого було кілька сот шляхтичів з Волині і Брацлавщини¹⁴. Про активність і впливовість українських магнатів свідчить хоча б обрання на королівський трон у 1669 р. одного з їхніх представників – князя Михайла-Корибута Вишневецького.

Після Люблінської унії українська шляхта активно включилась у політичне життя Речі Посполитої. Делегації від українських воєводств їздили на сейми з власними пропозиціями і обстоювали їх прийняття в парламенті. Однак переважання в палаті послів польських депутатів вело до того, що у більшості випадків вони ігнорували українські проблеми.

Це найяскравіше виявлялося у ставленні сейму до проблеми оборони від татарських нападів. На початку XVII ст. українські послы від православної шляхти вели активну сеймову боротьбу на захист православ'я¹⁵. Православні депутати досить вміло діяли всіма можливими парламентськими методами, найважливішими серед яких були пошук союзників у сеймових колах. У релігійних питаннях такими природними союзниками виступали протестанти, а під час конфліктів короля зі шляхтою – частина польських послів. Парламентськими методами їм вдалося вирвати у Сигізмунда III поступки у релігійному питанні, а за короля Владислава IV добитися визнання православної церкви¹⁶.

Брати участь в роботі сеймів мали право лише офіційно обрані депутати від шляхти. Однак існувала практика, коли на засідання сеймів прибували представники окремих суспільних прошарків і громад зі своїми проханнями і вимогами. З початку XVII ст. такою практикою стали широко користуватися українські козаки, які направляли своїх послів одночасно до короля і на сейм. Так вони намагались використати механізм парламентської демократії для досягнення власних цілей.

Функції державної влади в Польській Короні і Речі Посполитій були традиційними для тогочасної Європи. З сучасної точки зору вони були обмеженими. Держава несла відповідальність за зовнішню політику, військову справу, безпеку підданих короля в межах країни, а також здійснювала загальне регулювання економічних відносин і збір податків. Збройні сили країни підлягали королю, однак безпосереднє керівництво військом здійснювали гетьмани. У середині XVI ст. в Польщі з'являється невелике постійне професійне «кварцяне» військо, правда, його чисельність становила лише кілька тисяч осіб.

У Польщі не існувало окремої поліцейської структури. За дотримання правопорядку відповідали місцеві структури влади – старости, міські уряди і суди, які залучали до цієї справи місцевих жителів. Наприклад, у містах з магдебурзьким правом поліцейська служба, за визначеним порядком, була обов'язком кожного міщанина. Для придушення великих соціальних конфліктів застосовували війська.

Економічний розвиток країни регулювався різними засобами, насамперед королівськими привілеями і рішеннями сеймів. Привілеї, які надавались кожному суспільному стану, визначали їхні права і обов'язки не тільки в політичній і соціальній, але і в економічній сфері. Привілеї на магдебурзьке право завжди враховували економічну специфіку конкретного міста. Іноді вони містили дріб'язкову регламентацію, наприклад, про чисельність дворів (готелів) для приїжджих.

У податковій сфері існували як прямі, так і непрямі податки. Прикладом останніх може бути обов'язок мешканців певної місцевості молоти зерно на королівських млинах. Іноді економічні механізми регулювання вміло використовувались для досягнення стратегічних державних завдань. Так, зрозумівши значення швидкої колонізації Лівобережної

України, влада йшла на звільнення поселенців від податків на певний термін. Так діяли і приватні власники землі, що давало ефективний результат.

Державні прибутки складались також із доходів від державних земель — королівщин. Ще одну статтю доходів становило державне мито. Загалом річний бюджет Польської Корони був невеликим, оскільки від податків був звільнений економічно найбагатший стан — шляхта. Відсутність достатнього фінансування була найбільшою проблемою польської влади. Шляхта навідріз відмовлялась від будь-яких змін, які обмежували їхні податкові привілеї. Тому король і уряд часто потерпали від нестачі коштів і не могли зібрати їх навіть для проведення військових кампаній. Наприклад, з цієї причини Стефан Баторій не зміг продовжити успішну для Речі Посполитої війну проти Московії, а Владислав IV — розпочати війну проти Османської імперії. З цієї ж причини Польща практично не проводила державних робіт зі зміцнення південного кордону проти татар і турків.

5. Місцеві органи влади

Українські землі в складі Речі Посполитої поділялися на 7 воєводств: Руське з центром у Львові, Белзьке з центром у Белзі (зараз містечко Львівської області), Подільське з центром у Кам'янці-Подільському, Волинське з центром у Луцьку, Брацлавське, Київське і Чернігівське (з 1635 р.)¹⁷. До певної міри можна твердити, що Польща була своєрідною федерацією воєводств. Кожне з них мало досить широкі права як самоврядні адміністративні одиниці в складі Польщі. У свою чергу, воєводства ділилися на дрібні адміністративні одиниці — староства, а також на великі судові округи — повіти. Староства, як правило, включали в себе замок і сільську округу довкола нього з кількома десятками сіл. У воєводстві могло бути навіть понад десяток староств. Паралельно існував поділ на повіти, які створювались для полегшення самоврядування шляхти. Насамперед це були судові округи, але в них могли проводитись і сеймики. Волинь і східні українські воєводства традиційно мали незначну кількість повітів: Волинське — три, Чернігівське — два, Брацлавське і Київське — лише по одному. Найдивніше виглядала ситуація з Київщиною, яка мала найбільшу в Речі Посполитій територію. В порівнянні з названими воєводствами, західноукраїнські воєводства мали більшу кількість повітів, а в Руському воєводстві існував ще й традиційний поділ на землі¹⁸.

Суб'єктом самоврядування виступала місцева шляхта. Основним органом шляхетського самоврядування були сеймики, на яких розв'язувалися важливі проблеми місцевого життя. До їхньої компетенції входили: вибори на місцеві уряди, вибори послів на сейми, складан-

України, влада йшла на звільнення поселенців від податків на певний термін. Так діяли і приватні власники землі, що давало ефективний результат.

Державні прибутки складались також із доходів від державних земель — королівщин. Ще одну статтю доходів становило державне мито. Загалом річний бюджет Польської Корони був невеликим, оскільки від податків був звільнений економічно найбагатший стан — шляхта. Відсутність достатнього фінансування була найбільшою проблемою польської влади. Шляхта навідріз відмовлялась від будь-яких змін, які обмежували їхні податкові привілеї. Тому король і уряд часто потерпали від нестачі коштів і не могли зібрати їх навіть для проведення військових кампаній. Наприклад, з цієї причини Стефан Баторій не зміг продовжити успішну для Речі Посполитої війну проти Московії, а Владислав IV — розпочати війну проти Османської імперії. З цієї ж причини Польща практично не проводила державних робіт зі зміцнення південного кордону проти татар і турків.

5. Місцеві органи влади

Українські землі в складі Речі Посполитої поділялися на 7 воєводств: Руське з центром у Львові, Белзьке з центром у Белзі (зараз містечко Львівської області), Подільське з центром у Кам'янці-Подільському, Волинське з центром у Луцьку, Брацлавське, Київське і Чернігівське (з 1635 р.)¹⁷. До певної міри можна твердити, що Польща була своєрідною федерацією воєводств. Кожне з них мало досить широкі права як самоврядні адміністративні одиниці в складі Польщі. У свою чергу, воєводства ділилися на дрібні адміністративні одиниці — староства, а також на великі судові округи — повіти. Староства, як правило, включали в себе замок і сільську округу довкола нього з кількома десятками сіл. У воєводстві могло бути навіть понад десяток староств. Паралельно існував поділ на повіти, які створювались для полегшення самоврядування шляхти. Насамперед це були судові округи, але в них могли проводитись і сеймики. Волинь і східні українські воєводства традиційно мали незначну кількість повітів: Волинське — три, Чернігівське — два, Брацлавське і Київське — лише по одному. Найдивніше виглядала ситуація з Київщиною, яка мала найбільшу в Речі Посполитій територію. В порівнянні з названими воєводствами, західноукраїнські воєводства мали більшу кількість повітів, а в Руському воєводстві існував ще й традиційний поділ на землі¹⁸.

Суб'єктом самоврядування виступала місцева шляхта. Основним органом шляхетського самоврядування були сеймики, на яких розв'язувалися важливі проблеми місцевого життя. До їхньої компетенції входили: вибори на місцеві уряди, вибори послів на сейми, складан-

ня інструкцій послам на сейми, розв'язання місцевих господарських питань.

Створення сеймиків у середині 1560-х років мало велике значення для розвитку політичного життя і свідомості української шляхти. Вони були частиною системи парламентської демократії. На місцевому рівні сеймики сприяли посиленню зв'язків поміж шляхтою одного воєводства або повіту. Це було місце зустрічей, обговорення і розв'язання місцевих проблем та обговорення проблем загальнодержавних. На сеймиках шляхта усвідомлювала себе політично активною частиною суспільства, власне шляхетським «народом».

Початки сеймової активності місцевої шляхти припали в різних регіонах України на різний час. Найраніше вони фіксуються в Галичині, яка була частиною польської Корони від кінця XIV ст. У литовській частині України волинська шляхта почала брати участь у роботі литовських сеймів з 1520-х років. У 1551 р. на сеймах київська і брацлавська шляхта захищала свої права від воєводи Фредеріка Пронського. Очевидно, існувала якась процедура виборів депутатів на загальнолитовські сейми і вона була пов'язана з місцевими з'їздами шляхти. Однак регулярна діяльність місцевих сеймиків розпочалася після реформи 1566 р., коли вони стали обов'язковими. Безкоролів'я 1570-х років сприяли різкій активізації роботи сеймиків, і вони швидко стали невід'ємною частиною життя місцевої шляхти, насамперед на Волині.

За наявної класифікації сеймики поділялися на передсеймові, післясеймові (реляційні), елекційні, депутатські. Водночас предметом обговорення шляхти ставало широке коло питань місцевого і загальнодержавного значення, незалежно від причин, з яких зібралася шляхта, тому згадана класифікація приймається не усіма дослідниками історії парламентаризму Речі Посполитої.

Регулярно відбувалися сеймики передсеймові, які мали збиратися за шість тижнів до сейму. У випадках надзвичайних сеймів термін проведення сеймиків міг скорочуватися до трьох тижнів. Післясеймові сеймики (реляційні) були призначені для заслуховування звітів послів на сейм. Він збирався через чотири тижні після сейму, однак на Київщині цей термін міг затягуватися до трьох-чотирьох місяців. Елекційні сеймики збиралися для виборів кандидатів на вакантні посади місцевого шляхетського самоврядування (підкоморія, судді, підсудка і земського писаря). Схоже завдання мали депутатські сеймики, які збиралися порівняно регулярно, у вересні. У цьому разі обирали представників воєводства (депутатів) на Коронний трибунал – це був вищий апеляційний суд країни. Місцями проведення сеймиків були: волинських – Луцьк і Володимир, київських – Київ і Житомир, брацлавських (Східне Поділля) – Брацлав і Вінниця.

Процедура оповіщення і зборів на сеймики вимагала часу. Дату проведення сеймів оголошував король через відповідні листи і універсали.

Королівські комірники розвозили їх до воєвод і старост, а ті вже розповсюджували серед шляхти. Повідомлення про сеймики також оголошували на ярмарках і в церквах. Крім того, процедура передсеймових сеймиків передбачала, що на них має бути присутнім представник короля, який доповість шляхті про стан державних справ.

Для тих часів така процедура була організаційно складною у виконанні, і страждали від цього насамперед віддалені українські воєводства. Київська шляхта неодноразово скаржилася, що листи про сеймики не доходять вчасно, так само, як не доїжджає представник короля. Вона заявляла протести з цього приводу і навіть загрожувала, що не буде брати участі у сеймах, а рішення таких сеймів буде вважати незаконними¹⁹.

Участь у роботі сеймиків могли брати особи, за якими було визнано шляхетство і які мали «осілість» (землю) у межах воєводства. Перелік учасників волинських сеймиків виглядав так: «рада, духовні і світські, княжата, урядники, дігнітарії земські, шляхта і все рицарство воєводства». Водночас існувала проблема з визначеннями (наприклад, «все рицарство воєводства»). Якщо зі шляхтичами-землевласниками все було зрозуміло, то питання права голосу шляхетської голоти, яка не мала земельної власності, було дискусійним. Дрібна шляхта особливо і не прагнула до сеймування, але проблема була пов'язана насамперед з тією її частиною, що перебувала на службі у магнатів. Вони прибували на сеймики разом зі своїми патронами і діяли в їхніх інтересах. Їх намагалися позбавити права голосу, але насправді законодавство щодо цього питання не було чітко врегульованим і все розв'язувалося індивідуально, залежно від конкретної ситуації²⁰.

На волинських сеймиках, як правило, були присутніми сенатори (у цитованій фразі – «рада»), і не тільки місцеві, оскільки земельні володіння у краї мало чимало сенаторів з інших земель. Їх нерідко відвідували також місцеві князі. З іншого боку, на Київщині сенатори (воєводи і католицькі біскупы) і князі на сеймики майже не з'являлися. Провідну роль на сеймиках грали носії місцевих урядів і почесних титулів (названі як «дігнітарії земські»). Вони, зокрема, підписували сеймові документи від імені всієї шляхти. Духовні особи могли брати участь у сеймиках, якщо вони походили з місцевої шляхти. Не випадково на засіданнях українських сеймів були присутні православні й уніатські єпископи і духовенство. Відомо також, що на українські сеймики іноді з'являлися представники козацтва і, можливо, міщан.

Щодо кількості учасників, то дослідники діяльності волинських сеймиків вважають, що їх було в середньому близько 80 осіб. Проте збиралися сеймики з чисельністю до 150 учасників, а на одному, після смерті короля Сигізмунда III у 1632 р., – аж 201. На київських сеймиках, там де можна встановити чисельність учасників, було лише по кілька десятків осіб, максимум – 62 (у 1646 р.)²¹. Нехіть київської шляхти до сеймування можна пояснити як організаційними проблемами, зокрема

значними просторами Київщини, коли доїхати до Житомира було нелегко і недешево, або просто не вистачало часу (бо листи доходили пізно), участю в обороні від татар, та й просто невірою у дієвість цього органу влади. Разом із тим правом загальної участі у сеймиках користувалася лише незначна частина дієздатної шляхти всіх регіонів Речі Посполитої. Для литовських і польських сеймиків була характерна приблизно така ж чисельність учасників²².

Отже, чисельність шляхти, яка брала участь у роботі сеймиків, була незначною. Якщо ж говорити про їхнє співвідношення з загальною чисельністю шляхти кожного воєводства (а вона є дискусійною²³), можна зробити висновок, що у роботі сеймиків брали участь менше 10% усіх чоловіків-шляхтичів, які мали на це право.

Порядок роботи сеймиків був усталений. Засідання вів сенатор (воєвода, єпископ, каштелян), якщо він був присутнім, або обраний учасниками маршалок сеймику. Він надавав голос для виступу, залагоджував суперечки, готував рішення сеймику. Особа маршалка була ключовою і тому навколо його вибору іноді точилися справжні баталії. У 1617 р. на депутатському сеймику у Володимирі магнати князь Олександр Заславський і Альбрехт Радзивілл висунули кожний свого кандидата. Однак шляхта їх відхилила і обрала на посаду третю особу²⁴.

Після виборів маршалка обговорювали основні питання. На передсеймових сеймиках зачитувались інструкції (своєрідні інформаційні повідомлення) короля. Це мали робити королівські посланці, але до Київщини вони прибували не завжди. Крім того, на сеймиках зачитували листи окремих сенаторів, якщо ті бажали оприлюднити власну думку про державні справи. Це дозволяло учасникам сеймиків ознайомитись зі справами, а з іншого боку, таким чином їх готували до прийняття певного рішення. Потім велось обговорення проблем – спочатку урядниками відповідно до їхнього рангу, а потім – всіма бажаними. Справжні пристрасті закипали під час виборів (послів на сейми, послів на Люблінський трибунал і місцевих урядників).

Голосування відбувалося просто криком і, коли одна сторона переважала, голоси протесту були просто не чутними. У складніших випадках голосували письмово, ставлячи відповідні позначки на папері. Бували також випадки, коли сеймик ділився і кожна частина обирала своїх депутатів. Так, на сейм 1585 р. прибули дві делегації від Волині: одна була сформована зі ставлеників магнатів, а другу делегувала волинська шляхта. Посли польського сейму мали вирішувати, які з них справжні, і визнали за таких послів від шляхти²⁵. Цікаво, що за такої ж ситуації на сеймі 1597 р. обидві депутатські фракції від Волині помирилися і разом брали участь у сеймі.

Способом впливу на рішення сеймиків було прибуття на засідання магнатів з численним військовим супроводом. Однак це не завжди допомагало, а нерідко викликало гострий опір шляхти. Іноді прийняття

рішення супроводжувалось справжніми баталіями. У 1641 р. під час волинського сеймику кількох шляхтичів було поранено, але сеймик успішно завершив роботу. У 1643 р. розгорілася війна за посаду земського судді. Сеймик розділювався і, незважаючи на зусилля чотирьох присутніх сенаторів, у тому числі волинського воєводи Адама Сангушка, каштеляна чернігівського Адама Киселя і католицького біскупа, та кількадемну перерву, був зірваний.

У 1634 р. релігійне протистояння привело до збройного конфлікту на брацлавському сеймику. Православна шляхта, обурена діями католиків, прибула на сеймик озброєною. Коли ж з'явилися слуги місцевого старости-католика, розпочався бій, кількох людей було поранено, і католики мусили рятуватися втечею в замок. Тоді паралельно відбулися два сеймики, на яких було прийнято відповідні протестації і обрано своїх послів. У 1645 р. київський воєвода Януш Тишкевич не допустив шляхту з табору своїх противників до участі у сеймику в Житомирі. Після збройної сутички останні були змушені відступити, а воєвода провів засідання зі своїми прихильниками²⁶.

Отже, сеймики, як і сейми, були місцями, де бурлили політичні пристрасті. Різне бачення політичних справ, групове і релігійне протистояння, персональні конфлікти – все це перепліталось у складний клубок і час від часу приводило до вибуху емоцій. Намагаючись добитись прийнятного для себе рішення, кожна фракція застосовувала різноманітні способи – переконання, кулуарні домовленості, шантаж і навіть збройну силу. Водночас політично досвідчена волинська шляхта здебільшого вміла досягати успіхів шляхом компромісів. Тому особливу роль відігравали особи сенаторів або послів, які користувалися політичним авторитетом і вміли помирити й поєднати різні сторони. На відміну від Волині, київська і брацлавська шляхта частіше потрапляла у ситуацію, коли рішення ухвалювалося не шляхом переговорів, компромісів, а за допомогою застосування сили.

Робота сеймиків завершувалась прийняттям постанов та посольських інструкцій, затвердженням кандидатур послів. Рішення сеймику оголошувалося тричі, в нього вносили поправки, а потім чистовий документ підписували присутні земські урядники і найбільш авторитетні шляхтичі. Копію документів обов'язково вписували до місцевих судових книг. Постанови давали загальну характеристику рішень сеймиків, а в інструкції вносили конкретні пропозиції як щодо загальнодержавних справ, так і місцевих проблем. Нагальним питанням українських земель був захист від татар, але польська влада робила вигляд, що це проблема регіональна. Українські парламентарі вимагали заспокоєння релігійної ситуації, звільнення від податків (особливо після нападів татар). Більш локальними були проблеми місцевих нешляхетських громад, персональні справи магнатів і шляхти та ін. Посли воеводства були зобов'язані

голосувати відповідно до інструкцій і лобювати місцеві інтереси перед сеймом і королем.

У Польській Короні і Речі Посполитій загалом існувала досить струнка ієрархія так званих земських (місцевих) урядів у воєводствах. На чолі місцевої влади стояли воєвода і каштелян. За постановами сеймів першої половини XVII ст. інші земські уряди йшли за значенням у такій послідовності: підкоморій, староста, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолий, чашник, ловчий, війський, писар, мечник, війський менший, скарбник²⁷. Існували формальні вимоги до отримання земського уряду. Претенденти мали належати до шляхетського стану і бути «осілими» на території воєводства землевласниками.

Усі ці уряди можна поділити на кілька груп. Першими йшли воєвода і каштелян, які за посадами одночасно були сенаторами і, відповідно, належали до вищої політичної еліти країни. Їх шанобливо називали дигнітаріями (від латинського *dignitas* – гідність). Іноді цю назву вживали і щодо інших місцевих урядників.

Воєвода керував шляхетським ополченням (посполитим рушенням) воєводства. У разі оголошення посполитого рушення королем, сеймом чи сеймиком, він збирав шляхту і командував нею вже як військовим підрозділом. Воєводи головували на елекційних сеймиках, які скликалися для обрання кандидатур на вакантні земські посади. Вони виконували суддівські функції щодо окремих груп населення, зокрема євреїв. На воєвод були також покладені господарські функції, наприклад, нагляду за цінами, мірами і вагами в містах. Каштелян допомагав воєводі у зборі ополчення, а за відсутності воєводи виконував його функції, тобто фактично був його заступником. За походженням уряду каштелян був комендантом центрального замку воєводства чи землі. Тому іноді, якщо воєводство складалося з кількох земель, в ньому могло бути кілька каштелянів.

Наступними за ними йшли уряди підкоморія, старости, судді, підсудка і писаря. За функціями вони були діючими, тобто особи, які їх отримували, працювали в органах влади на постійній основі. Підкоморій займався розмежуванням земель як у випадку судових позовів, так і у звичайному порядку – при поділі чи успадкуванні майна тощо. Ця посада мала особливе значення, оскільки основним багатством шляхти була земля і земельні проблеми привертали особливу увагу. В роботі йому допомагали мірники і копачі. Суддя, підсудок і писар входили до складу земського суду, тобто місцевий суд був виборним.

Важливе місце в системі місцевих органів влади займали старости. Вони призначалися королем і були прямими представниками королівської влади на місцях. Старости відповідали за обороноздатність королівського (державного) замку, урядували королівськими (державними) землями з місцевим населенням, виконували адміністративні функції для непривілейованих верств населення, охороняли громадський поря-

док. Старости очолювали гродський суд, який займався кримінальними справами, і організовували виконання судових рішень. Вони формували місцевий адміністративний апарат, зокрема самі призначали підстаросту, суддю і писаря гродського суду²⁸.

Уряд старости належав до ключових у земській ієрархії, давав доступ до отримання додаткових прибутків, зокрема на Київщині полегшував доступ до земельної власності. Тому дістати його було нелегко. Значна частина урядів старост зосереджувалася в руках магнатів. Великі магнати одночасно могли бути воєводами і тримати кілька староств навіть у різних воєводствах. У такому разі вони навіть не з'являлися на підпорядкованих їм землях, а передавали управління ними підстаростам.

Хорунжий і війський виконували свої обов'язки під час війни. Хорунжий відповідав за хоругву воєводства чи землі, а війський під час війни забезпечував громадський порядок на підвладній йому території.

Уряди стольника, підчашого, підстоля, чашника, ловчого, мечника, скарбника були виключно почесними, титулярними. Однак вони відображали престижність особи чи родини. Справа полягала ще в тому, що в Польщі не існувало спадкових титулів знаті, характерних для Західної Європи – герцогів, князів, графів, баронів. Виняток був зроблений лише для давніх князівських родів українських і білоруських земель, під час їх входження до складу Речі Посполитої. Тому так звані титулярні посади були своєрідним замінником спадкових титулів. До носіїв урядів вживалися відповідні звернення, які відображали суспільну ієрархію посад – «урожоний», «вельможний», «ясновельможний».

У зв'язку з цим за земські уряди, у тому числі титулярні, йшла вперта боротьба. Відома навіть глузлива приказка: «шляхтич без уряду – як пес без хвоста»²⁹. Отримання уряду означало визнання вагомості впливу того чи іншого шляхтича на життя місцевого суспільства, формальним виявом його матеріального статку і зв'язків. Тому земські уряди здебільшого потрапляли до рук магнатів і заможної шляхти.

Значення земських урядів для шляхетських родин полягало також у тому, що вони були пожиттєвими. Посада звільнялася тільки у разі смерті її держателя або у разі переходу на іншу посаду. Зрідка траплялися випадки, коли особу звільняли від уряду за станом здоров'я. Існувала заборона успадкування почесних урядів, хоча нерідко вони переходили від батька до сина. Водночас існувала цікава традиція, коли до дітей і навіть внуків носіїв земських урядів вживались відповідні звернення. «Старостичем» могли називати протягом всього життя сина старости, навіть якщо його батько-староста давно помер. Така згадка допомагали показати свою вищість над шляхетським загалом.

Посади судді, підсудка, писаря і підкоморія були виборними. Вибори відбувалися на спеціальних елекційних сеймиках, де шляхта воєводства (чи повіту) визначалась з кандидатурами. Їх мало були чотири на кожну посаду і пропозиції надсилали королю. Той же назначав на по-

саду одного із запропонованих кандидатів. Таким чином узгоджувалися інтереси центральної влади в особі монарха і шляхетського суспільства. Зрозуміло, що як процедура виборів, так і процедура затвердження були облутані численними інтригами, у тому числі існувала практика купівлі урядів за хабарі. Власне, деякі тогочасні європейські держави знали практику прямого продажу урядів, як це було, зокрема, у Франції, однак там це регулювалося відповідним законодавством і прибутки йшли до державної скарбниці. У випадку ж з Польщею ми бачимо швидше подібність до практик східних держав.

Інші земські уряди надавались безпосередньо королем. Тому після звільнення посади, тобто, у більшості випадків, після смерті урядника, боротьба за уряд зосереджувалась довкола двору і королівської канцелярії. Нестримне бажання отримати уряди нерідко приводило до колізій, коли вони надавались авансом, на ще не звільнені посади. Нерідкими були також випадки, коли одночасно було по кілька мечників, ловчих та ін. титулярних урядів, хоча законодавство цього не дозволяло³⁰.

Положення про те, що кандидатами на земські уряди могли бути лише місцеві землевласники, мало гарантувати захист місцевої еліти від вихідців з інших регіонів або від появи осіб, призначених центральною владою. В житті все було інакше. Для отримання права бути обраним на місцевий уряд варто було купити на території воєводства хоча б невеликий маєток. У такій ситуації перевагу над іншими верствами шляхти мали магнати, кожний з яких мав маєтки у різних воєводствах. Додаткову можливість для маніпулювання результатами виборів давав сам механізм виборів і призначень на уряди.

Зрозуміло, що, у більшості випадків, перевагу отримували особи, які мали значний вплив при королівському дворі, тобто магнати. Вони також могли концентрувати в одних руках по кілька впливових посад в одному або кількох воєводствах, хоч офіційно це заборонялося.

Важливе місце в системі органів місцевої влади посідали суди. Відповідно до станового поділу суспільства вони поділялися на кілька груп. Виключно шляхетськими були земські й підкоморські суди. Земські суди займались цивільними справами шляхти. Частина цих справ, пов'язаних винятково земельними справами, перебувала у віданні підкоморських судів. Замкові (гродські) суди призначались для кримінальних справ. Водночас, оскільки лише замкові суди були постійно діючими, вони нерідко брали до провадження цивільні та поземельні справи, принаймні записували їх до своїх книг. Суди виконували також роль нотаріальних контор, де завірялись і зберігались копії документів. На суд були покладені й функції органів слідства та виконання покарань. Поза виборними суддею, підсудком і писарем, до штату суду входили підписки і возні. Останні були одночасно слідчими і судовими виконавцями. Наприкінці XVI ст. з'явився інститут адвокатури. Існував також досить дієвий механізм вирішення суперечок через полюбовні суди³¹. Варто відзначити, що

судовий устрій базувався на нормах і засадах Литовських статутів, які діяли в Україні ще з часів Великого князівства Литовського і базувалися на місцевому праві.

Формально всі шляхтичі в судах були рівними. Водночас у діяльності судових органів яскраво виявлялася соціальна неоднорідність української еліти. Суди нерідко ухвалювали правильні рішення, однак їх виконання щодо магнатів було проблематичним. Крім шляхетських судів існували також суди для інших прошарків населення. В містах діяли суди магістрату. Селян судили старостинський і копний суди. Перший з них був державною інституцією, а другий – громадським судом. В останньому брали участь авторитетні представники сільської громади.

Окреме місце в системі органів влади займали міста з магдебурзьким правом. Вперше воно виникло в німецькому місті Магдебург, потім його перейняли більшість європейських міст. З кінця XIV ст. воно поступово поширюється на міста західної частини України. У 1499 р. магдебурзьке право отримав Київ, а до середини XVII ст. воно поширюється на всі порівняно великі міста України.

Міста з магдебурзьким правом були самоврядними громадами, які мали широкі права в адміністративній, економічній і правовій сферах. Вони сплачували державі фіксований податок і мали чітко визначені повинності, наприклад військову. У всіх інших питаннях вони були самостійними. Самоврядування в різних містах України мало свої особливості, оскільки кожному місту видавався окремий привілей. Тому велике значення мали економічна потужність міста, його соціальний і національний склад, місцеві традиції. Найбільшими містами України того часу були Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Остріг.

Органом міського самоврядування був магістрат, основною частиною якого були міська рада та її виконавчі підрозділи. Рада складалася з райців, які час від часу збиралися для розв'язання важливих міських питань. На чолі магістрату стояв міський голова – війт, і кілька бурмистрів. Вони відповідали за роботу міських служб, які займалися збором податків, стежили за дотриманням правопорядку, за санітарним станом міста та ін. Окремою гілкою міської влади був суд, так звана лава. Судові засідання очолював війт чи бурмистри, а членами суду були лавники. Всі посади у міському самоврядуванні були виборними. Вибори відбувалися раз на кілька років і в них брали участь постійні мешканці міста, які мали нерухому власність, певний капітал і сплачували податки. Це були, насамперед, купці і власники ремісничих майстерень. Особи, які не мали власності, участі у виборах не брали, однак вони і не платили податків. Формальними ознаками міського самоврядування були будинок магістрату – ратуша з годинником, печатка з гербом і прапор.

Самоврядування лежало і в основі економічного життя міст. Міська економіка базувалась на цеховому виробництві. Цехи об'єднували ремісників однієї спеціальності. Повноправними членами цеху були

«товариші» – власники майстерень. Вони обирали цехмістра і скарбника цеху, спільно розв'язували економічні й побутові проблеми. Цехи несли корпоративну відповідальність за сплату податків, якість виробів та регулювання виробництва певного продукту.

У містах зі строкатим у національному відношенні населенням мешканці міста об'єднувались у національно-релігійні громади, які початково виникали на конфесійній основі і гуртувались довкола національних церков. У Львові існували українські братства, вірменська громада, єврейський кагал. У Кам'янці-Подільському поряд існували три магістрати – польський, вірменський і руський (український). У більшості міст Галичини і Західного Поділля основні економічні та політичні позиції займали поляки.

Цехи і національно-релігійні громади формували мережу самоврядних об'єднань, спрямованих на задоволення потреб міщан. Вони діяли автономно від державної і міської влади. У цьому відношенні до певної міри можна твердити, що в містах існували елементи громадянського суспільства.

Міське самоврядування було найбільш яскравою ознакою європейської політичної системи, привнесеної на Україну через Польщу. У порівнянні з містами Західної Європи, магдебурзьке право в містах України мало обмежений характер. Водночас ця інституція мала демократичні механізми розв'язання місцевих проблем. Міське самоврядування легко прижилося на українських землях, оскільки наклалося на місцеву традицію самоврядування населення. За образним визначенням, Європа закінчувалась на сході там, де було останнє місто з магдебурзьким правом. На карті Європи такими були міста українського Лівобережжя.

6. Становлення козацької організації

Унікальним явищем в політичному житті українських земель стала Запорозька Січ. Історично цей термін вживався і вживається у кількох значеннях. У найвужчому розумінні – це укріплення, головна фортеця українських козаків на нижньому Дніпрі, за порогами. Поряд з тим, Запорозька Січ – це територія, підконтрольна козакам і фактично незалежна від влади Польщі і Кримського ханства. І третє, найширше значення терміна – це козацька військово-політична організація, яка мала власну територію і структури управління нею і козацтвом в цілому. В цьому сенсі вживалися також терміни «Кіш» і ще ширше – «Військо Запорозьке низове» або «Військо Запорозьке».

Початково Запорозька Січ утворилась як військовий форпост молодого козацтва. Вона виникла на межі Дикого Степу, на широкій дніпровській заплаві, відомій під назвою Великого луку (нині покритий водами Каховського водосховища). Дніпровські протоки та острови становили надійний природний захист від татар. На островах було зручно будувати

«товариші» – власники майстерень. Вони обирали цехмістра і скарбника цеху, спільно розв'язували економічні й побутові проблеми. Цехи несли корпоративну відповідальність за сплату податків, якість виробів та регулювання виробництва певного продукту.

У містах зі строкатим у національному відношенні населенням мешканці міста об'єднувались у національно-релігійні громади, які початково виникали на конфесійній основі і гуртувались довкола національних церков. У Львові існували українські братства, вірменська громада, єврейський кагал. У Кам'янці-Подільському поряд існували три магістрати – польський, вірменський і руський (український). У більшості міст Галичини і Західного Поділля основні економічні та політичні позиції займали поляки.

Цехи і національно-релігійні громади формували мережу самоврядних об'єднань, спрямованих на задоволення потреб міщан. Вони діяли автономно від державної і міської влади. У цьому відношенні до певної міри можна твердити, що в містах існували елементи громадянського суспільства.

Міське самоврядування було найбільш яскравою ознакою європейської політичної системи, привнесеної на Україну через Польщу. У порівнянні з містами Західної Європи, магдебурзьке право в містах України мало обмежений характер. Водночас ця інституція мала демократичні механізми розв'язання місцевих проблем. Міське самоврядування легко прижилося на українських землях, оскільки наклалося на місцеву традицію самоврядування населення. За образним визначенням, Європа закінчувалась на сході там, де було останнє місто з магдебурзьким правом. На карті Європи такими були міста українського Лівобережжя.

6. Становлення козацької організації

Унікальним явищем в політичному житті українських земель стала Запорозька Січ. Історично цей термін вживався і вживається у кількох значеннях. У найвужчому розумінні – це укріплення, головна фортеця українських козаків на нижньому Дніпрі, за порогами. Поряд з тим, Запорозька Січ – це територія, підконтрольна козакам і фактично незалежна від влади Польщі і Кримського ханства. І третє, найширше значення терміна – це козацька військово-політична організація, яка мала власну територію і структури управління нею і козацтвом в цілому. В цьому сенсі вживалися також терміни «Кіш» і ще ширше – «Військо Запорозьке низове» або «Військо Запорозьке».

Початково Запорозька Січ утворилась як військовий форпост молодого козацтва. Вона виникла на межі Дикого Степу, на широкій дніпровській заплаві, відомій під назвою Великого луку (нині покритий водами Каховського водосховища). Дніпровські протоки та острови становили надійний природний захист від татар. На островах було зручно будувати

укріплення і тому майже всі Січі, які кілька разів змінювали своє місце розташування, були саме на цій території.

Запорозька Січ як організація формувалась з дрібних ватаг козаків, котрі займалися боротьбою проти татар і турків та промислами (насамперед рибним). Потужний поштовх до формування Січі дав князь Дмитро Вишневецький, який присвятив своє життя боротьбі проти татар і при цьому опирався на «козакуюче» населення Придніпров'я. Закладений ним замок на острові Мала Хортиця справедливо вважається прообразом козацької Січі.

Для козацтва важливим було те, що князь належав до правлячої еліти країни. Він на рівних спілкувався з правителями Литви, Польщі, Московії, Туреччини і Криму, що сприяло усвідомленню козацтвом свого значення у міжнародних відносинах. Завдяки походженню і надзвичайній активності князь мав всі ознаки харизматичного лідера. Це полегшило об'єднання розпоросених козацьких ватаг в одне ціле. Героїчна смерть Вишневецького породила не тільки відому народну пісню, але й освятила його життя і здійснені ним заходи. Тому можна твердити про особливе значення Дмитра Вишневецького для початкової історії козацтва.

Князівський вплив на становлення Січі простежується і далі. У 1580-х роках лідерами низового козацтва були Богдан і Остафій Ружинські. Проте після них запорозьке козацтво вже стало обирати лідерів лише з власного середовища.

Традиція виборності керівників усіх рівнів стала яскравою ознакою демократичності українського козацтва. Структура органів влади на Січі до середини XVII ст. була дуже простою. На чолі козацької організації стояв кошовий отаман, а його найближче оточення – січову старшину – становили писар, суддя і осавул. Січове товариство ділилось на «курені» на чолі з отаманами. Під час військових дій керівництво великими підрозділами здійснювали полковники і гетьмани.

Інститут козацьких гетьманів став формуватись з кінця XVI ст. Термін «гетьман» прийшов в Польщу і Литву з Чехії, а туди потрапив з Німеччини. Посада гетьмана як командуючого військами з'явилась у Польщі і Литві на початку XVI ст. У козацькому війську назва «гетьман» з'являється починаючи з 1580-х років. Спочатку вона була неусталеною, синонімом терміна «старший». Тривалий час гетьманами називали командирів великих козацьких з'єднань чисельністю кілька тисяч осіб, які склалися з кількох полків. Тому одночасно могли діяти два-три гетьмани, яких обирали на час походу. При цьому на Запорожжі, яке традиційно вважалось центром козацтва, продовжував залишатись «старший» Війська Запорозького. Тому остаточне формування інституту гетьманської влади як вищої влади над козаками відноситься вже до часів Богдана Хмельницького.

Січова організація претендувала на керівництво всіма українськи-

ми козаками. Однак майже від початків формування козацтва існував його реальний поділ на дві частини — запорозьке і городове. Вони були близькими між собою, але все ж відмінними не тільки за місцем проживання, але й за соціальним складом і функціями.

Якщо Запорозьку Січ можна назвати постійним козацьким гарнізоном (не випадково на Січ не допускали жінок), то городове козацтво було територіальним козацьким військом. Городові козаки проживали у містах, містечках, селах і хуторах і у мирний час займалися різними видами господарської діяльності. Особи, які визнавали себе козаками, з початку XVII ст. об'єднувались у сотні, а потім у полки, які формувались за територіальним принципом. Початкове призначення цих об'єднань полягало у тому, щоб за потреби швидко мобілізувати козаків, які проживали на певній території.

Створення територіальних козацьких полків було новим явищем в адміністративному устрої України. Вони з'явилися в перші десятиріччя XVII ст. та існували паралельно з державними адміністративними структурами — воєводствами і староствами. Власне, спочатку територіально вони відповідали староствам. Владі козацьких полковників і сотників підкорялися тільки козаки. Однак їхні функції були не тільки військовими. Оскільки за козацтвом були визнані права на власний суд, полкові і сотенні суди здійснювали судочинство і захист козаків від порушень їхніх прав. У цій сфері козацькі громади часто вступали в конфлікт з державною владою, яка була в руках магнатів.

Особливе значення для подальшої долі козацтва мала та обставина, що владу козацтва стали охоче визнавати представники інших станів. Збільшилась і кількість тих, хто переходив до лав козацтва. Населення вбачало у полкових адміністраціях альтернативні органи влади, здатні захистити їхні інтереси. Якщо Запорозька Січ була центром козацтва, то мережа полків формувала територію, на яку поширювалась козацька влада.

З початку XVII ст. на Придніпров'ї встановилось фактичне двовладдя, з усіма наслідками, які породжує таке явище. Польські політики з тривогою писали, що населення не визнає старост і воєвод, що «вся влада в руках у козаків» і вони «творять свою Річ Посполиту». Зрозуміло, двовладдя не могло тривати вічно. Склався об'єктивний конфлікт різних адміністративних структур, який наклався на соціальний конфлікт між козацтвом і владою та верхівкою панівного класу. Оскільки козацтво було станом військовим, це постійно загрожувало збройним протистоянням, що неодноразово і ставалось у формі козацьких повстань 1625 р., 1630–1631 рр. і 1537–1638 рр.

Узгодження інтересів з польською владою досягалось шляхом 1) укладання реєстру козаків, які мали право користуватись козацькими правами; 2) визнання владою реєстрового козацького війська, яке було під контролем уряду. Реєстрове козацьке військо мало від 6 до 8

полків з чисельністю кожного полку в одну тисячу осіб. Реєстрове козацтво дійсно було більш лояльним до уряду, ніж козацтво запорозьке. Після придушення козацьких повстань його старшини не обирались, а призначались урядом. Проте це не змінювало суті справи і не усувало причин конфлікту, який після повстань набував прихованих форм, але не міг бути розв'язаний.

Разом з тим навіть досить слухняна реєстрова полкова адміністрація привчала населення до існування козацької системи влади. Тому в майбутньому перехід до козацької моделі державної влади відбувся без будь-яких ускладнень в організаційному плані. Сформовані на початку XVII ст. полки були паростками нової козацької держави.

Важливо відзначити, що необхідність організації окремо козацького війська, окремого прикордонного стану і окремої автономної території під владою козаків усвідомлювалась багатьма сучасниками. Цей захід розглядався як ефективний спосіб організації захисту від татар і водночас як спосіб впорядкування козацтва, а отже, і встановлення контролю над ним³².

Елементи такого автономного існування козацтва були закладені уже у перших козацьких реформах. Однак найбільш чітко такі ідеї були висловлені в 1590-х роках, у пропозиціях козацького старшого Семерія Наливайка і київського католицького біскупа Йосифа Верещинського. Останній виклав ідею створення окремого козацького князівства за Дніпром, на межі з татарськими і московськими землями. Ідея Верещинського полягала у тому, що козаки мають бути організовані на зразок рицарського ордену, з внутрішньою автономією, відповідними правами та обов'язками. Вони мали поділятися на територіальні полки на чолі з гетьманом³³. Наливайко і Верещинський, на відміну від польських політиків, не тільки зрозуміли об'єктивність процесів, які відбувалися на Придніпров'ї, але й дали найбільш прийнятні способи їх врегулювання з точки зору інтересів суспільства. Інша річ, що, як це здебільшого буває, політики не прислухались до голосу аналітиків.

Що ж до Верещинського, то його проекти слід визнати блискучим зразком політичного прогнозування. Католицький біскуп запропонував створити козацьку автономію за півсотні років до повстання держави Богдана Хмельницького. А Лівобережна Гетьманщина, яка сформувалась в роки Руїни, здавалося б, через випадкові обставини, займала територію, запропоновану для козацтва Верещинським.

7. Політична культура

Люблінська унія і перехід українських земель до складу Польщі мали велике значення для розвитку політичної культури української еліти³⁴. На початку польського панування українська знать була свідомою свого значення і не мала комплексів меншовартості. Покажемо у цьому

полків з чисельністю кожного полку в одну тисячу осіб. Реєстрове козацтво дійсно було більш лояльним до уряду, ніж козацтво запорозьке. Після придушення козацьких повстань його старшини не обирались, а призначались урядом. Проте це не змінювало суті справи і не усувало причин конфлікту, який після повстань набував прихованих форм, але не міг бути розв'язаний.

Разом з тим навіть досить слухняна реєстрова полкова адміністрація привчала населення до існування козацької системи влади. Тому в майбутньому перехід до козацької моделі державної влади відбувся без будь-яких ускладнень в організаційному плані. Сформовані на початку XVII ст. полки були паростками нової козацької держави.

Важливо відзначити, що необхідність організації окремо козацького війська, окремого прикордонного стану і окремої автономної території під владою козаків усвідомлювалась багатьма сучасниками. Цей захід розглядався як ефективний спосіб організації захисту від татар і водночас як спосіб впорядкування козацтва, а отже, і встановлення контролю над ним³².

Елементи такого автономного існування козацтва були закладені уже у перших козацьких реформах. Однак найбільш чітко такі ідеї були висловлені в 1590-х роках, у пропозиціях козацького старшого Семерія Наливайка і київського католицького єпископа Йосифа Верещинського. Останній виклав ідею створення окремого козацького князівства за Дніпром, на межі з татарськими і московськими землями. Ідея Верещинського полягала у тому, що козаки мають бути організовані на зразок лицарського ордену, з внутрішньою автономією, відповідними правами та обов'язками. Вони мали поділятися на територіальні полки на чолі з гетьманом³³. Наливайко і Верещинський, на відміну від польських політиків, не тільки зрозуміли об'єктивність процесів, які відбувалися на Придніпров'ї, але й дали найбільш прийнятні способи їх врегулювання з точки зору інтересів суспільства. Інша річ, що, як це здебільшого буває, політики не прислухались до голосу аналітиків.

Що ж до Верещинського, то його проекти слід визнати блискучим зразком політичного прогнозування. Католицький єпископ запропонував створити козацьку автономію за півсотні років до повстання держави Богдана Хмельницького. А Лівобережна Гетьманщина, яка сформувалась в роки Руїни, здавалося б, через випадкові обставини, займала територію, запропоновану для козацтва Верещинським.

7. Політична культура

Люблінська унія і перехід українських земель до складу Польщі мали велике значення для розвитку політичної культури української еліти³⁴. На початку польського панування українська знать була свідомою свого значення і не мала комплексів меншовартості. Покажемо у цьому

відношенні виглядає виступ на Люблінському сеймі князя Костянтина Вишневецького, який заявив, що він належить до народу, який своєю шляхетністю не поступиться жодному іншому народові світу³⁵.

Українська політична еліта легко засвоїла надбання шляхетської демократії, зокрема, принципи взаємності зобов'язань шляхти і держави в особі короля, свободи і недоторканості особи, верховенства, нехай і відносного, права, свободи віросповідань. Ці ідеї звучали як у повсякденній практиці політичного життя, так і лейтмотивом проходили в усіх конфліктних ситуаціях як особистого, так і соціального й релігійного характеру. Усвідомлення своїх прав було властиве не тільки для шляхти, але і для духовенства і молодой козацької старшини. Реалії функціонування шляхетської демократії мали значний вплив на політичну культуру української еліти.

Українська шляхта трактувала Люблінську унію як добровільний акт об'єднання народів, чим воно юридично і було, але чого не хотіла бачити польська шляхта. Наступний наступ поляків означав фактичне порушення умов унії. Не випадково пізніші козацькі літописи, які відображали ментальність козацької старшини (вона ж дрібна шляхта), засуджують Польщу саме за порушення умов рівноправного союзу народів, а козацькі повстання трактують як захист справедливих прав.

Проблема української шляхти полягала в тому, що в рамках федеративної Речі Посполитої вона не мала власної автономії. Білоруський і литовський народи визнавалися як єдина «литовська» політична нація і мали власне політичне утворення – Велике князівство Литовське – як автономну складову частину Речі Посполитої. Щодо українців, то вони були відсутні на політичній карті країни. Українські землі входили до польської частини Речі Посполитої, а у вужчому значенні трактувалися як частина історичної Малопольщі з центром у Кракові. Отже, великий народ, який становив третину населення Речі Посполитої і близько половини населення Польської Корони, не був представлений у федеративній державі власним автономним національним утворенням.

Така ситуація сама по собі містила загрозу стабільності запропонованого і утримуваного Польщею державного устрою. Нестабільність посилювалася ще й тим, що українське суспільство було значною мірою самодостатнім економічно і мало власні, відмінні від польської еліти, політичні інтереси. Неврахування цих інтересів Польщею, насамперед проблеми оборони від турків і татар, вело до відчуження українців від польської держави і спроб розв'язувати свої проблеми власними силами. У цьому відношенні породженням нерозв'язаних польською державою проблем стало українське козацтво. Адже воно виникло об'єктивно, як прикордонна військова спільнота, і вимагало не тільки задоволення власних станових прав, але одночасно наголошувало на особливих потребах України і українців.

У середовищі української шляхетської еліти довго зберігалося по-

чуття автономізму. Незважаючи на те, що після загибелі Київської Русі українські землі були політично залежними від інших держав, на Київщині і Волині міцно жило уявлення про власну політичну відрубність від інших земель. Такі уявлення були чітко усвідомлені в часи удільних князівств литовської доби. Потім, незважаючи на їхню ліквідацію, в намісництвах, а потім воеводствах зосереджували значні повноваження місцевої влади. Крім того, аж до початку XVII ст. місцеві органи влади, як і раніше, очолювали представники давніх князівських родів і населення, яке орієнтувалось на персоналії, довго не почувало особливих політичних змін. Основним символом такого неформального автономізму були князі Острозькі, тому зникнення цього роду привело до початку краху традиційних стосунків у владних структурах українських земель.

В оточенні князів-магнатів панували властиві для класичного феодалізму уявлення про станові стосунки за принципом «васал мого васала не мій васал». Слуги князя Костянтина Острозького не визнавали влади короля – вони виконували лише розпорядження свого патрона. Князь Ярема Вишневецький під час одного з сеймів заявив слугам, щоб вони були готові виконати його команду рубати шаблями всіх присутніх – і навіть короля.

Оскільки магнати контролювали ключові позиції політичного, суспільного і економічного життя України, визначальним у стосунках всередині шляхетського класу були не так офіційні норми шляхетської демократії, як неофіційна ієрархія влади. Значна частина шляхти перебувала в залежності або під контролем магнатів. Найбільш поширеними були стосунки, коли шляхтич ставав клієнтом магната. Фактично це було продовження класичних феодальних стосунків сюзерена і васала, однак уже в формі патрон-клієнт. У нові часи вони базувалися не на засадах норм державного права, а на взаємних особистих зобов'язаннях. Такі стосунки були поширеними в усій тогочасній післяфеодальній Європі³⁶.

В Речі Посполитій найчастіше магнат надавав шляхтичу землю, підтримував його і його родину. За це клієнт мав служити магнату там і тоді, де було потрібно останньому. Це могла бути господарська робота, військова служба у приватних військах тощо. Водночас не завжди мова йшла про поземельні відносини. Головним було те, що патрон і клієнт брали на себе неформальні зобов'язання і робили взаємні послуги.

Магнати широко використовували залежну шляхту у політичному житті. Під час роботи сеймиків і сеймів шляхтичі-клієнти намагались добитись вигідного для їхнього патрона рішення. Тому значна частина шляхти була поділена не за власними політичними уподобаннями, а за тим, чиїми клієнтами вони були. Наприклад, під час сеймів часів Владислава IV відомо півтора десятка угруповань послів, або фракцій найбільших магнатів³⁷.

Яскравим явищем життя шляхетського прошарку польської доби

була особиста і кланова ворожнеча. Найчастіше вона виявлялась у взаємних наїздах магнатів і шляхти на маєтки своїх супротивників. Іноді справа доходила до затяжних міжусобних війн. При цьому у конфліктах магнатів і шляхти найбільше страждали селяни, оскільки головним способом нашкодити противнику було знищення нерухомої і рухомої власності, пограбування і розправа з його підданими. Як відлуння шляхетських «розборок» тих часів до нас дійшла приказка «пани б'ються, а у хлопів чуби тріщать». До дрібних і кумедних прикладів таких конфліктів можна віднести факти «розправи» зі свинями суперника і спилювання чужих дерев. Проте в окремих випадках справа доходила до кривавих сутичок, спалення селянських хат і селян, або ж до справжніх боїв. Практика наїздів була досить поширеною і мала «героїв», які прославилися на цій ниві. Любителі наїздів зустрічалися навіть серед жінок-шляхтянок.

Однією з причин наїздів була слабкість місцевої влади, насамперед судової. Навіть справедливі рішення судів далеко не завжди виконувались, особливо магнатами. Тому на передній план у з'ясуванні стосунків виходило право сильного. Цікаво, що українська шляхта знала про практику дуелей, поширених у Західній Європі в середовищі благородних станів. Іноді дуелі відбувались і серед шляхтичів, однак в Україні ображені віддавали перевагу економічним способам помсти противнику.

Поряд з невірою у дієвість судової системи для значної частини української шляхти була характерна відчуженість від політичного життя загалом, якщо справа не стосувалася їх особисто. Це особливо помітно щодо досить економічно сильного українського панства, яке мало всі можливості для участі у сеймиках, створення груп впливу і лобювання важливих питань. Натомість, більша частина заможної шляхти просто усувалася від політичних проблем, живучи за принципом «моя хата скраю»³⁸.

Значна частина української еліти усвідомлювала себе складовою польської політичної нації, вважаючи себе повноправними громадянами Речі Посполитої, не втрачаючи при цьому свого національного обличчя. Отже, вперше в історії в середовищі української еліти стала формуватись так звана подвійна ідентичність і разом з нею виник конфлікт ідентичностей, характерний для політично залежних народів.

Політична орієнтація української еліти на Польщу була особливо помітною під час конфліктів з Московією. Московська держава була чужою як для шляхти, так і для козацтва. Спроби московської пропаганди наголосити на православній єдності українців і москвитів не знаходила підтримки у населення України до середини XVII ст., коли непоступливість Польщі кинула українське козацтво в обійми Москви.

Для нижчих прошарків української політичної еліти – дрібної шляхти і козацтва, як і для селянства, був характерний так званий наївний монархізм, за якого монарх виглядає особою ідеальною і політично безгрішною. Всі добрі справи і рішення йдуть від нього, а погані – від його

польського, магнатського, католицького оточення. Саме тому були поширені ідеї звернення безпосередньо до короля, в обхід представників місцевої влади.

Усі політично активні стани українського суспільства мали демократичні за формою, виборні інститути самоврядування. Органи шляхетської демократії давали відчуття певної співучасті у політичному житті країни. Інститути магдебурзького права і козацьке самоврядування створювали певні можливості для самостійного розв'язання власних проблем. Традиційні форми самоврядування існували й у найчисельнішого прошарку українського суспільства, повністю усунутого від політичного життя, – селянства. Прикладом цього є копний суд. Суддями у ньому виступали найстарші і найбільш авторитетні мешканці села.

Інша річ, що формальна виборність інститутів влади зовсім не означала реального панування механізмів демократії. Шляхетські органи влади здебільшого прикривали магнатську олігархію, а козацькі – давали можливість як для проявів охлократії, так і для формування замкненого угруповання козацької еліти. Однак, оскільки «чистої» демократії не існує взагалі, можна говорити про демократичні інституції українського суспільства доби Речі Посполитої.

У політичному житті України польської доби особливо складним і динамічним був розвиток центрально-східної України. Саме тут набрали особливої гостроти і переплелися в складний клубок політичні протиріччя і конфлікти. Це були конфлікти між українською шляхтою і польськими магнатами, чие землеволодіння і політичний контроль на українських землях швидко зростали, між православною і католицькою шляхтою, між шляхтою і новою контрелітою – козацькою старшиною, між козацтвом і владою (яка була в руках тих же польських магнатів), козацькими полковими органами влади і місцевими державними інституціями тощо.

Значна частина цих проблем концентрувалась довкола козацтва, яке, у свою чергу, було ними породжене. Життєво важлива політична проблема захисту південного кордону України і нездатність Польщі її розв'язати свого часу викликали швидкий розвиток українського козацтва. Козацьке військо було невідконтрольним польській владі, і його можна розглядати як недержавні збройні сили українського народу. Феномен козацького війська полягав у тому, що воно не мало жодної підтримки від держави, але засвідчило надзвичайну здатність до самоорганізації і мобілізації власних ресурсів. На Хотинську війну 1621 р. Річ Посполита збирала збройні сили з великим напруженням, залучивши для цього всі можливі фінансові, матеріальні і людські ресурси країни. Результатом стало те, що державі вдалося зібрати 40-тисячне військо, а козацтво збрало стільки ж, спираючись виключно на власні можливості.

Склалася парадоксальна ситуація, адже військо завжди є однією

зі складових частин державної влади. Козацьке військо було самодостатнім, що цілком логічно привело до утворення на його основі нової козацької держави.

Війна Богдана Хмельницького привела до виходу зі складу Речі Посполитої більшої частини українських земель, але після бурхливих подій другої половини XVII ст. Польща повернула собі Правобережну Україну. Отже, Галичина, Волинь, Поділля і Правобережне Придніпров'я залишалися під польським пануванням до кінця існування Речі Посполитої. Характер політичного життя на цих теренах значно змінився насамперед через посилену колонізацію й окатоличення місцевої української шляхти. Відбулося також різке послаблення центральних державних політичних інститутів, насамперед сейму. Річ Посполита перетворилась на другорядну державу, яка була об'єктом політичної боротьби її потужних сусідів. Все це негативно впливало і на історичний розвиток українського народу.

Що стосується класичного періоду перебування українських земель у складі Речі Посполитої від 1569-го до 1648 р., його можна охарактеризувати як вкрай суперечливий в суспільному житті. Політична верхівка України цієї доби користалась інституціями шляхетської демократії. Принцип виборності основних органів влади, шляхетські сеймики і сейми, міське самоврядування дозволяли політично й економічно активним верствам населення задовольняти значну частину їхніх соціальних потреб.

Шляхетська демократія мала великий вплив і на українське козацтво. Шляхта, яка переходила в лави козацтва, переносила в нього свою систему цінностей, які лягли в основу політичної ментальності козацької старшини. Головною серед них вважались права козацтва, як військового стану, на політичні, економічні й соціальні привілеї. Шляхетські вольності служили ідеалом для козацької верхівки. Так само українське духовенство, яке звикло до умов хай і «поганої», але демократії, в наступному важко уживалось із запропонованими Москвою стосунками між владою і церквою. Подібні проблеми мали і громади міст з маґдебурзьким правом. Витоки козацької України справедливо шукають як в особливостях української ментальності, реаліях Великого кордону, так і в політичному спадку Речі Посполитої. Деякі вчені XIX ст. навіть вважали, що козацтво можна розглядати як своєрідне «позашлюбне» дитя польської демократії. Питання це дискусійне, однак немає сумніву, що політичний спадок Речі Посполитої мав велике значення для історії України доби Гетьманщини.

Примітки до розділу 3

- 1 Див.: Halecki O. *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*. — Kraków, 1915.
- 2 Див.: Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej*. — Toruń, 1997.
- 3 Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. — К., 1993. — С.198.
- 4 Там само. — С.202-219.
- 5 Там само. — С.230-231.
- 6 Там само. — С.264-265.
- 7 Див.: Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. — Острів-Л., 2002.
- 8 Opaliński Edward. *Sejm srebnego wieku. 1587–1652*. — Warszawa, 2001. — S.29-30.
- 9 Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі*. — Л., 2002. — С.126.
- 10 Opaliński Edward. *Sejm srebnego wieku. 1587–1652*. — Warszawa, 2001. — S.24-25.
- 11 Там само. — S.158.
- 12 Dzięgielewski Jan. *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje. 1573–1674*. — Pultusk, 2003. — S.51.
- 13 Там само. — S.34.
- 14 Там само. — S.71-73.
- 15 Грушевський М. *Історія України-Руси*. — К., 1995. — Т.7. — С.566-583.
- 16 Там само. — Т.8. — С.158-195.
- 17 Крикун М.Г. *Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українські землі // Проблеми слов'янознавства*. — Л., 1990. — Вип.42. — С.24-41.
- 18 Крикун М.Г. *Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка*. — Л., 1994. — Т.СХХХІІІ. — С.88-118.
- 19 Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. — Warszawa, 2006. — S.76-77.
- 20 Там само. — S.83.
- 21 Там само. — S.90-92.
- 22 Opaliński Edward. *Sejm srebnego wieku. 1587–1652*. — Warszawa, 2001. — S.32.
- 23 Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. — Warszawa, 2006. — S.92.
- 24 Там само. — S.95.
- 25 Там само. — S.100.
- 26 Там само. — S.101-105.
- 27 Крикун М.Г. *Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка*. — Т.СХХХІІІ. — С.70-72.

- 28 Łosowski J. Kancelaria grodska Chełmska od XV do XVIII wieku. – Lublin, 2004. – S.46-67.
- 29 Крикун М.Г. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т.ССХХVIII. – С.76.
- 30 Там само. – С.72-86.
- 31 Старченко Н. Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI ст. // До джерел. Зб. наук. праць на пошану О.Купчинського. – К.; Л., 2004. – С.207-228; Старченко Н. Умоцвані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип.1. – С.111-144.
- 32 Лепявко С. Проекти оборони українських кордонів в політичній думці Речі Посполитої кінця XVI ст. // States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – С.565-585.
- 33 Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942. – С.104-106; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.
- 34 Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985; Сас П.М. Політична культура запорозького козацтва. – К.
- 35 Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.105.
- 36 Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej. – Warszawa, 2002. – P.129-136.
- 37 Dziągilewski Jan. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. – Warszawa, 1992. – P.104-134.
- 38 Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.196.

РОЗДІЛ 4.

Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII ст.

1. Ліквідація польської й становлення української політичної системи

На середину XVII ст. у функціонуванні політичної системи Речі Посполитої на українських землях (особливо у Брацлавському, Волинському, Київському і Чернігівському воєводствах) уже виразно окреслилися слабкі сторони, що таїли потенційні загрози її існуванню. Вони виявлялись у різних підсистемах: інституційній, комунікативній та функціональній. Зупинимося на найголовніших із них.

Як відомо, за формою державного устрою Річ Посполита становила федерацію, в якій українські землі користувалися обмеженою адміністративно-територіальною, судовою й культурно-релігійною автономією¹. Попри те, що інкорпораційна політика, яка проводилася польською політичною елітою, переслідувала досягнення повної територіальної інтеграції, а також уніфікації, причому не лише політичної, а й правової, спротив шляхти, котра вдало використовувала чинну правно-територіальну структуру Речі Посполитої (вона фактично становила собою спілку у значній мірі самостійних самоврядних територіальних одиниць – воєводств і земель²), дозволив зберегти базові елементи останньої.

Окрім цього, шляхті вдалося виробити погляд на чотири «руські воєводства» (Брацлавське, Волинське, Київське й Чернігівське) як на одну політичну спільність із загальною спадщиною й сформулювати теорію контракту, що розумівся як «вільний зв'язок руських сарматів з польськими сарматами, укладений у лоні унії»³. Відтак залишався всього один крок до появи ідеї перетворення Речі Посполитої у триєдину федерацію Польщі, Литви й Русі, що, зрозуміло, вимагало б реформування державного устрою, до чого політична еліта була не готовою. Ще один важливий аспект проблеми: у порубіжному регіоні Київського воєводства (південніше умовної лінії Тетіїв – Біла Церква – Київ – Переяслав – Лубни – Миргород) інтенсивними темпами проходив процес становлення козацького самоврядування, що означало його «виламування» з чинних владної, адміністративно-територіальної й судової систем Польщі. Не випадково точилися розмови про творення козаками своєї

окремішньої «республіки», перебирання ними на себе влади, що належала тільки королю й Речі Посполитій. Інакше кажучи, відбувалося формування нового державного організму⁴.

Істотними вадами системи державного управління, що помітно впливали на ефективність функціонування інституційної підсистеми, були слабкість центральної влади, насамперед королівської; значна самостійність «локальних осередків... без згоди яких не можна було здійснювати управління»⁵; відсутність постійно діючої королівської адміністрації, свого роду державної бюрократії, як у центрі, так і на місцях.

На її діяльності негативно позначалися напружені, якщо не відверто ворожі, відносини між католицькою, православною та греко-католицькою (уніатською) церквами, що постійно породжувало конфлікти на релігійному ґрунті.

Нагороджувалися серйозні суперечності у функціонуванні на українських теренах комунікативної підсистеми, яка визначає характер і зміст політичних відносин і характеризує «відкритість влади, її здатність до діалогу, прагнення до злагоди...»⁶. Намагаючись якомога швидше домогтися інтеграції Волині, Брацлавщини, Київщини, а пізніше й Чернігівщини з польськими землями в єдиний державно-політичний організм, влада, з одного боку, створювала сприятливі умови для колонізації й покатоличення української еліти з метою її консолідації з польською на основі польської державної ідеї, а з другого — постійно обмежувала вживання української мови, вдавалася до утисків православної віри. Вона прагнула не допустити усвідомлення українською шляхтою себе «політичним народом руським», окремішним від польського (пригадаємо: у текстах реституційних київського і волинського привілеїв 1569 р. стосовно місцевої шляхти замість поняття «народ руський» ужито аморфний термін «стани» цих провінцій⁷), аби запобігти утворенню Української/Руської держави як третьої складової Речі Посполитої, а відтак перетворенню українського народу у суб'єкт її політичного життя. Розуміння польською політичною елітою того факту, що православ'я становить собою підмур'я збереження національної самоідентичності українців/русинів, їхньої мови, культури й побуту, відкривало шлях для перетворення його на об'єкт зневаги, утисків, а то і заборон (після Берестейського собору і до 1632 р. православна церква у державі не мала правового визнання). Водночас відбувалася експансія католицизму, проїнятого ідеєю «антемурале», якою православ'я й уніатство трактувалися як антихристиянське варварство⁸.

Абсолютне домінування шляхти у соціальній структурі суспільства й політичному житті (перебрала від монарха у свої руки роль політичного суверена, утворила елекційну монархію тощо⁹) призвело до подальшого обмеження свобод міщанського стану та закріпачення селянства, котре ставало об'єктом купівлі-продажу. За визнанням дворянина короля Яна Казимира француза Каспера де Тенде, іноземців шокувало ставлення

шляхтичів до селян, котрі знаходилися у їхній власності, як до худоби, привласнення собі права розпоряджатися їхнім життям та смертю, що суперечило «засадам Євангелії»¹⁰. Намагання шляхти запровадити у 30–40-х роках XVII ст. у південних і східних обширах України кріпацтво породило небаченої гостроти соціальний антагонізм. Окрім цього, засліпленість гегемонізмом у суспільстві не дозволила їй об'єктивно оцінити значимість формування у прикордонному регіоні козацтва, а сповідувана ідеологія сарматизму виключала можливість визнання за ним прав вільного стану, якщо не рівного собі, то, в усякому разі, привілейованого («лицарського»). Спроба взагалі ліквідувати козацтво як стан спричинила ще один масштабний і потужний соціально-політичний конфлікт. Отже, у комунікативній підсистемі визрівали міжнаціональні, міжконфесійні та соціально-політичні суперечності й конфлікти, що несли в собі загрозу руйнації всієї іноетнічної моделі політичної системи, яка існувала на українських землях.

Наростала напруженість і в культурній підсистемі, основу якої становлять наявні субкультури (насамперед політична культура) й релігійна система. Перший вододіл виник у релігійній сфері. На думку польського історика Я. Тазбора, в умовах наступу контрреформації шляхетський стан почав вбачати у католицизмі обґрунтування свого панівного становища у державі, гарантію збереження влади над селянами, об'єднуючий чинник шляхетської спільноти у всій Речі Посполитій. Відбувалося злиття понять шляхтич – поляк – католик; будь-які виступи проти панівного віросповідання почали розглядатися як загроза і для станових привілеїв шляхти. У свідомості останньої започатковується сприйняття особи, що сповідувала іншу віру, вже одночасно як політичного і соціального ворога. Найбільш акумульованого вигляду це набуло у виступі відомого польського сановника Є. Оссолінського на елекційному сеймі 1632 р.: «...католицька ж віра була і є панею й господинею у своєму домі». Дисидентам же нагадувалося: «а тому стільки маєте можливостей, скільки вам з ласки дозволено»¹¹.

Дискримінаційні заходи щодо православної церкви з боку польської політичної еліти наштовхувалися на потужний спротив різних прошарків українського суспільства, в очах якого православ'я ставало найважливішим символом й атрибутом їхнього буття. Зокрема, майбутній вождь Української революції Б. Хмельницький підкреслював: «... мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди вмирили охоче»¹². Посягання на старожитню батьківську віру розглядалося як загроза існуванню власне самого народу, а відтак міжконфесійні стосунки набирали рис міжнаціонального ворогування.

Другий вододіл розширювався й поглиблювався у сфері політичної культури польського народу політичного (включаючи й українську шляхту, котра поділяла польську політичну доктрину), з одного боку, та українського козацтва й патріотично налаштованої шляхти – з іншого.

Пройнята ідеєю національної зверхності, що виступала стрижнем ідеології сарматизму («не має шляхти під сонцем понад шляхту польську і синів Корони»¹³), польська шляхта дивилася на Русь як на споконвічну невід'ємну складову теренів Польщі, заселену політично й культурно відсталим народом, який підлягав колонізації, себто денационалізації й покатоличенню¹⁴. Зі свого боку, в умовах бурхливого піднесення національної самосвідомості православне духовенство, українська шляхта, інтелігенція й козацтво формулюють такі положення концепції відрубності існування руського/українського народу:

- місце проживання русинів – священна земля предків, споконвічний руський край, Батьківщина;
- Русь – політичний простір, що охоплював власне українські землі, при цьому поза ним «абсолютно й безальтернативно» залишалися «не лише російські, а й білоруські терени»¹⁵;
- русини – народ, окремий від російського й білоруського (хоча продовжувало залишатися маркування населення України й Білорусі назвою «руський народ»);
- безперервність тяглості й легітимації політичного життя руського народу («руські землі Речі Посполитої – це не завойовані провінції Корони Польської, а частина ширшої держави, яка зберегла повноправну суверенність у середньовічному розумінні *in dominium suum rex imperator est* (тобто підданий визнає вищого володаря з умовою збереження необмеженого панування на власній території)»¹⁶);
- козацтво – політичний народ, який рівний за лицарськими правами шляхті й є таким самим «членом Речі Посполитої», як і вона;
- руський народ – третій рівноправний з польським і литовським народ Речі Посполитої, який «до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного»¹⁷.

Пріоритетними цінностями у свідомості значної частини українського православного населення стають захист віри, «прав і вольностей руського народу». Відбувалося формування нових стандартів політичної поведінки, визначальною у якій стає готовність піднятися на збройну боротьбу проти чинної політичної системи.

Істотними вадами була позначена й діяльність її функціональної підсистеми, призначення якої полягало у виробленні заходів, спрямованих на збереження, а за потреби на зміну наявної політичної ситуації. Здавалося б, що панівний режим шляхетської демократії, враховуючи наявність традиційних демократичних принципів у методах і засобах здійснення політичної влади, вчасно відреагує на появу нових політичних реалій на теренах України й шляхом пошуку компромісів віднайде механізми збереження владно-політичної інтеграції суспільства. Проте цього не сталося. Польська політична еліта виявилася нездатною ре-

формувавши державний устрій, політичні інститути тощо. Влада зробила ставку на використання виключно силових ресурсів, «вогнем і мечем» придушуючи спалахи невдоволення і виступи проти неї, вдаючись при цьому до застосування елементів етнічних чисток¹⁸. Політика репресій не розв'язувала складних проблем, а породжувала ненависть до чинної політичної системи. Як слушно зауважував М.Грушевський, «все зв'язувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення “руського народу” Польщею... Все що панувало і утискало, було “лядське” – походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене»¹⁹. Таке протистояння неминуче вело до соціально-політичного вибуху.

Взимку 1648 р. на Запорозжі спалахнуло козацьке повстання під проводом обраного гетьманом Війська Запорозького Б.Хмельницького. Його учасники домогалися скасування «Ординації» 1638 р., поновлення козацьких прав і свобод і, що важливо, визнання за козацьким регіоном автономії у складі Польщі. Проте отримали типову для способу мислення польської еліти відповідь: «... швидше будете на палі, ніж дочекаєтеся вольностей»²⁰. Після розгрому у травні польських армій біля р.Жовті Води і під Корсунем Б.Хмельницький запропонував полоненому великому гетьману М.Потоцькому передати до Варшави нові вимоги, що передбачали визнання створеного на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину й Уманщину) з визначеними кордонами, власним адміністративно-територіальним устроєм й органами виконавчої влади політичного утворення («вільного козацького князівства»), очолюваного гетьманом, яке б підлягало лише зверхності короля. Однак отримав відмову під тим приводом, що Польща ніколи не погодиться піти на такі великі поступки²¹. Отже, вже на початковому етапі Української революції польська сторона відкинула можливість пошуку порозуміння, хоча у цей час ані гетьман, ані більшість старшин і козаків не думали поривати з Річчю Посполитою. Вони домогалися лише проведення певних реформ, спрямованих на зміцнення королівської влади, визнання козацтва «політичним народом» зі своїми становими привілеями, непопорушності прав і свобод руського народу та православної церкви, перетворення козацького регіону в автономне державне утворення.

Смерть короля 20 травня 1648 р. внесла помітні корективи у перебіг подій. З одного боку, втративши потенційного союзника (як це видавалося козацтву), гетьман розіслав Україною загони під проводом досвідчених козаків, яким доручалося піднімати на боротьбу населення²², з другого – у часи безкоролів'я центр політичного життя й функціонування виконавчих органів влади перемістився у воеводства (політично-адміністративно-військово-скарбові одиниці держави)²³. У вир повстання втягуються сотні тисяч козаків, селян, міщан, дрібних шляхтичів, представників православного духовенства. «Заразившись запорозьким

духом»²⁴, вони прагнули ліквідувати польське панування, релігійні й соціальні утиски, а також «відсунути кордони Польщі аж до Вісли»²⁵.

В умовах масового характеру боротьби сповна проявилася слабкість інституційної підсистеми. Відсутність державної адміністрації на місцях, безсилля центральної влади, неспроможність провінційних владних інституцій (сеймиків, судів, земських установ) організувати спротив неочікуваному противнику сприяли успіхам повстанців. На середину серпня вони повністю оволоділи лівобережною частиною Київського воєводства й усім Чернігівським. До середини вересня у їхніх руках опинилися правобережна частина Київського, Брацлавське, Подільське, південна й центральна частини Волинського воєводств. За свідченням одного із шляхтичів, «повстання Руське і сприяглий з поганями (татарами. — *Авт.*) натовп хлопства, опанувавши повністю Україну, Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воєводства і більшу частину Волинського, міста всі, замки, фортеці... здобули, висікли, костьоли пограбували, святині потоптали, шляхти так багато, католиків, ксьондзів повбивали...»²⁶.

Нова перемога української армії під Пилявцями (23 вересня) та її похід на Захід завершили звільнення (за винятком кількох міст) усіх етнічних українських земель (включаючи й ті, що перебували у складі Великого князівства Литовського). Польська і переважна більшість української шляхти (окрім тих, котрі взяли участь у визвольній боротьбі) залишила їхні межі. Припинилося функціонування усіх без винятку польських органів влади, а в містах — дореволюційного самоврядування, католицької і греко-католицької церков, синагог і кагалів. Фактично це означало ліквідацію на звільнених теренах політичної системи Речі Посполитої.

Ситуація змінилася після укладення 21 листопада Б.Хмельницьким з новообраним королем Яном Казимиром перемир'я, що передбачало визнання Військом Запорозьким підлеглості суверенній владі монарха й відведення українського війська до традиційного козацького регіону, а відтак поновлення функціонування польської політичної системи майже на всій території України²⁷. Причина цієї найбільшої помилки гетьмана та його соратників полягала у їхній вірності ягеллонській ідеї єдності Речі Посполитої. Вони продовжували сподіватися на реформування новим королем державного устрою останньої, внаслідок чого більшість визволених українських земель (принаймні в складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського та Чернігівського воєводств) мала б отримати статус рівноправного суб'єкта федерації²⁸. Щоправда, на зворотному шляху Б.Хмельницький, всупереч домовленості, розпорядився залишати залоги у поселеннях східніше лінії верхів'я р.Горинь — м.Кам'янець-Подільський. Свідченням збереження на підконтрольних йому територіях козацьких органів влади слугував той факт, що шляхта

отримувала право повертатися до «дідичних маєтностей» тільки за умови визнання нею чинності прерогатив останньої²⁹.

Однак, незважаючи на всі заходи, відбувся трагічний за своїми наслідками поділ українських земель на дві частини, з яких одна продовжувала залишатися складовою Корони, а друга перетворювалася в окремий державний організм – козацьку Україну, кордон між якими (попри його певні зміни у той чи інший бік) скасувати так і не вдалося. Польський уряд при допомозі приватних підрозділів магнатів та шляхти, що поверталася до володінь, відразу ж за допомогою зброї почав поновлювати функціонування воєводських і повітових владних інституцій та католицьких культових споруд, відроджувати дореволюційну модель соціально-економічних відносин тощо. Цей процес супроводжувався масовим винищенням покозачених селян і міщан, котрі намагалися обстоювати свої завоювання. До літа 1649 р. їхній спротив було зламано, і на території Белзького, Руського, західних частин Волинського і Подільського воєводств в основному завершено реставрацію головних інститутів польської політичної системи³⁰.

Інакше розвивалися події на теренах козацької України. Покозачені селяни і міщани, організовані у полки, всупереч розпорядженням гетьмана, навідріз відмовилися допускати шляхту до маєтків, а урядників – до виконання владних функцій. У кінці лютого польські комісари, котрі брали участь у Переяславських переговорах з Б.Хмельницьким, повідомляли до Варшави, що «нікому не вільно [повернутися] до своїх маєтків, а ми, які їх тут маємо, дивимося на них тільки здалека»³¹. Брацлавський воєвода А.Кисіль, який очолював цю комісію, з жалем констатував: «...почавши від Случі й до Чигирини розташоване військо Хмельницького й увесь плебс аж до цього часу залишається озброєним у козацькому титулі і вважає за краще підлягати самому Хмельницькому, ніж своїм панам, котрим і до домівок не має як приїжджати»³². Представникам польської еліти кидалася у вічі «нечувана ненависть Русі до ляхів»³³. За таких обставин укладене 24 лютого перемир'я у Переяславі зафіксувало факт розподілу українських земель по умовній лінії р.Горинь – Кам'янець-Подільський³⁴, а відтак визнання польською стороною втрати свого владарювання над територією на схід від неї.

Укладений у серпні 1649 р. Зборівський договір, визнаючи політичну автономію козацької України (у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств), передбачав поновлення чинності у ній дореволюційної політичної системи. Однак відродження її підсистем проходило дуже повільно, оскільки гетьманський уряд, козацтво, а особливо поспільство всіляко протидіяли появі магнатів і шляхти, урядників, проведенню сеймиків, роботі різних судових установ тощо. Хоча формально існувало двовладдя, реальна влада належала гетьману й витвореним українським політичним інституціям. Навіть польський канцлер, інші найвищі сановники Речі Посполитої та магнати, не кажучи вже про

шляху, аби домогтися надходження прибутків з своїх володінь, змушені були звертатися по допомогу до Б.Хмельницького. Та власне й сам король клопотався у нього, щоб на місцях не чинилися перешкоди урядникам у збиранні подимного й інших податків, затверджених сеймом, оскільки коронний скарб зазнає великих збитків³⁵. Глухівський сотник у квітні 1651 р. роз'яснив севському воєводі Т.Щербатову відмінність внутрішньополітичної ситуації в Гетьманщині³⁶ від дореволюційної таким чином: пишучи до «нас, у нашу землю», все ж «не до нас пишеш, до старост да до подстаростих, которіє уже третій рок як за Вислу потекали. А до господаря нашего не пишеш пана Богдана Хмельницького, гетмана всего Войска Запорозкого, і пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозкого. Теди живіт знаєш подрузкий і знайте як писат»³⁷.

Поразка українського війська під Берестечком (липень 1651 р.) й укладення Білоцерківського договору (вересень 1651 р.) утворили сприятливі умови для втілення у життя стратегічної програми Варшави – ліквідації політичної автономії козацької України. До травня 1652 р., долаючи спротив населення, польська влада спромоглася частково утвердитися на теренах Брацлавського й Чернігівського воєводств; відбувалося відродження її органів і в Київському воєводстві, де паралельно продовжували діяти українські інститути влади. Проте розгром Б.Хмельницьким польської армії під Батогом (2 червня 1652 р.) викликав масове повстання на теренах козацької України, на яких повністю припиняється функціонування польської політичної системи. Цю ситуацію зафіксував у 1653 р. сотник П.Уманець у листі до севського воєводи: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»³⁸. Всі наступні намагання Варшави (внаслідок укладення Гадяцького договору 1658 р., полонофільської політики уряду гетьмана Павла Тетері у 1663–1664 рр., походу короля у 1663 р. у Лівобережжя, укладеного з Московською державою Андрусівського перемир'я 1667 р.) поширити на Гетьманщину власну політичну систему зазнали повної невдачі.

Водночас із руйнуванням річпосполитської політичної системи з самого початку революції спостерігався надзвичайно інтенсивний процес формування української. Його головною специфікою було те, що він відбувався в умовах істотного впливу національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби і розпочався за відсутності політичної еліти (вона також переживала своє становлення) й української державної ідеї.

Національна політична система постала не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традицій козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої по-

ловини XVII ст. Постійні військові дії зумовлювали винятково важливу роль у функціонуванні різних її підсистем мілітарного чинника. Незавершеність розбудови структури політичної системи, перебування її у стані динамічних змін негативно позначалися на діяльності інститутів політичного життя, методах і засобах реалізації політичної влади, політичних відносинах й розвитку політичної культури.

Уже впродовж перших років революції закладаються підвалини інституційної підсистеми, складовими якої виступали держава, православна церква й органи самоврядування. Процес творення Української держави відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої. Складністю відзначалося оформлення її територіального ареалу. На кінець 1648 р. до нього входили майже всі етнічні українські землі; взимку–навесні 1649 р. – терени на схід від лінії р.Горинь – Кам'янець-Подільський; внаслідок укладення Зборівського договору територія козацької України обмежується Брацлавським, Київським й Чернігівським воєводствами. Власне вони (бл. 180-200 тис. кв. км) і стають просторовою основою держави. Її кордони проходили: на заході (з Молдавією і Польшею) по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р.Случ; на півночі (з Литовським князівством) уздовж річок Словесна й Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства; на сході (з Московською державою) по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією і Кримським ханством) по нижній течії Дніпра і Дикому полю. Впродовж 1654–1657 рр. межі Гетьманщини розширилися – на заході до річок Немія і Горинь, на півночі й північному сході за рахунок Пінського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. У 1659 р. останні втрачаються. В наступні роки революції державна територія зростає за рахунок освоєння Дикого поля (виникає Торговицький полк), а східні кордони Запорожжя сягають Кальміусу, Міуса, Лугані й Сіверського Донця, а від нього до Дону й далі узбережжям Азовського моря до р.Берди, вгору по ній до Конки й Дніпра³⁹.

Населення Української козацької держави (в абсолютній більшості це були українці/русини) налічувало на 1648 р. приблизно 1,6-2 млн осіб (трохи менше або близько половини від загальної кількості мешканців всього етнічного українського ареалу). Воно усвідомлювало себе одною соціокультурною спільнотою, невід'ємною складовою якої вважало і жителів українських земель, що залишалися в складі Речі Посполитої. Виступаючи активним суб'єктом творення власної політичної системи, населення козацької України наполегливо обстоювало її самостійність і право на існування. В умовах інтенсивного формування нового суспільства воно збагачувалося новими етнопсихологічними рисами. Показово, що з середини 50-х років XVII ст. за ним все активніше закріплюється саме назва «українці», «український народ». Анонімний автор «Римованої хроніки» (80-ті роки XVII ст.), сполонізований український шляхтич, описуючи кончину Б.Хмельницького, підкреслив, що це трапилося

«з великим жалем **народу українського** (виділено нами. — *Авт.*)»⁴⁰. А за витвореною державою, яка спочатку називалася «Військо Запорозьке», закріплюється назва «Україна».

Відбувається (починаючи з 1648 р.) процес становлення базових елементів політичної влади — її суб'єкта, об'єкта та ресурсів (засобів). Визначаються основні напрями її функціонування. Складається державний апарат, очолюваний гетьманом, повноваження якого (особливо у період урядування Б.Хмельницького) були незрівнянно ширшими, ніж у короля Речі Посполитої. Щоправда (відповідно до козацького звичаєвого права), верховним органом влади була генеральна (військова) рада, до компетенції якої належало обрання гетьмана й генеральної старшини, розв'язання найважливіших політичних питань. У зв'язку зі зміцненням прерогатив гетьмана її роль помітно зменшується. Водночас з органу прямого народовладдя вона перетворюється у представницький — у роботі брали участь представники не лише від полків, сотень і запорозького козацтва, але й духовенства, міщан (міської адміністрації) й інколи покозачених селян. Витворився генеральний уряд, до складу якого, крім гетьмана, входили генеральні старшини. На відміну від Польщі, в козацькій Україні виникли ефективно діючі місцеві (полкові й сотенні) органи виконавчої влади, що жорстко підлягали по вертикалі центральному уряду.

Не схожим на польський був й адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини, яка поділялася не на воєводства й повіти, а на полки й сотні, що не становили собою самостійних і самоврядних територіальних одиниць. За формою правління у роки революції козацька держава була республікою, хоча за гетьманування Б.Хмельницького еволюціонувала у бік монархії. До 1663 р. вона функціонувала як унітарна держава, а пізніше перетворюється в поліцентричне об'єднання трьох державних утворень: Правобережної й Лівобережної Гетьманщин та Запорозжя. Непростим є питання щодо суверенітету козацької України. Попри визнання Б.Хмельницьким верховенства влади короля (до середини 1652 р.), а з 1654 р. — московського царя, Українська держава де-факто володіла всією повнотою верховної влади всередині країни й проводила незалежний зовнішньополітичний курс. Після його смерті спостерігалася тенденція збереження внутрішнього суверенітету й обмеження (інколи зведення майже нанівець) зовнішнього.

Важливу роль відігравала православна церква, що позбулася утисків й стала повноправною складовою інституційної підсистеми (католицька церква хоча й функціонувала, проте її значимість різко впала, греко-католицька взагалі припинила існування). Вона користувалася всебічною підтримкою всіх гетьманських урядів і брала активну участь у політичному житті. Щоправда, діяльність окремих ієрархів далеко не завжди сприяла зміцненню консолідації суспільства, обстоюванню національних інтересів у відносинах з іншими державами.

З польської інституційної системи в українську перейшло міське самоврядування, що функціонувало на основі магдебурзького права. Воно не було скасоване, й усі міста, які ним володіли, продовжували користуватися його привілеями. Правда, впродовж 1648 р. у цих містах відбулося переобрання війтів, бурмистрів, райців, лавників та інших посадовців. Зокрема, у першій половині червня хотимизький воєвода зауважував, що у Гадячі й Веприку «панів і урядників нікого не має, тільки міщани і війти нові з міщан»⁴¹. Аналогічні процеси відбувалися на Правобережжі й у західноукраїнських землях. Відомі факти створення органів самоврядування в містах, які до того його не мали, – у Тереволі, Рогатині, Дрогобичі, Долині, Городку, Янові та ін.⁴² Самоврядні структури створювалися і в поселеннях, які не мали магдебурзького права (ратушні міста на теренах Гетьманщини).

Помітне місце у будь-якій політичній системі посідає її регулятивна (нормативна) підсистема, що включає у себе соціально-політичні норми, на основі яких регулюються політичні відносини. На пріоритетні позиції серед них виходять норми національного права⁴³. У силу певних причин саме регулятивна підсистема відзначалася найбільшою недосконалістю у порівнянні з іншими. Річ у тім, що на теренах козацької України втратило у своїй основі чинність польське право, що регулювало суспільні відносини. Продовжували діяти лише окремі збірки писаного права, зокрема, Литовські статuti, «Саксон» у переробці П.Щербича, «Порядок» Б.Троїцького, «Право Холмське» в опрацюванні П.Кушевича, церковні книги тощо⁴⁴. На чільне місце вийшло козацьке звичаєве право, що поширило свою чинність на всю державу й стало, вочевидь, головним джерелом формування українського права. Зокрема, саме звичаєве право «займанщини» слугувало обґрунтуванням масштабного перерозподілу земельної власності на користь козацтва й посіпльства⁴⁵. Важливу роль відігравали також прийняті влітку 1648 р. «Артикули (статті) про устрій Війська Запорозького» (вони виходили за межі суто військового статуту й охоплювали інші сфери суспільних відносин і функціонування державної влади як на вищому, так і місцевому рівнях), універсали гетьманів, сотників, судові ухвали.

Водночас перетворення революційного характеру, що відбувалися у формах власності, стосунках між соціальними станами і групами, індивідом і соціальними спільнотами, з одного боку, і державними структурами – з іншого, між політичними інститутами тощо, вимагали правового оформлення у законодавчих актах. Поряд із цим спостерігалася трансформація різних моральних понять й правил поведінки⁴⁶, що також потребувало їх закріплення певними правовими нормами. Проте політична еліта Гетьманщини не була готовою усвідомити політичної значимості створення національного правового кодексу (кодексів) (вона приступила до його розробки лише у другій чверті XVIII ст.). Відсутність кодифікованого права не тільки вкрай негативно позначалася на функ-

ціонуванні політичної системи, але й виступала потенційною загрозою реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Динамічною й водночас ефективно функціонуючою виявилася комунікативна підсистема. Революційний вибух, по-перше, зруйнував типову для середньовічного станового суспільства закритість, а по-друге, не тільки виявився потужним поштовхом для розширення каналів горизонтальної (латеральної) мобільності, але вперше в історії України відкрив можливості для вибудови вертикальної соціальної мобільності. Радикальним чином змінилася соціальна структура, з якої зникли князі, магнати, середня й більшість дрібної шляхти, католицьке й греко-католицьке духовенство, євреї-орендарі. Втрата шляхтою прерогатив панівного стану зняла гостроту соціальних суперечностей у суспільстві. Адаже козацтво, що пошло у ньому привілейоване становище, упродовж революції залишалося «відкритим»: до його лав могли потрапити усі бажаючі за умови обов'язкового виконання військової повинності. Селянство стало вільним й здобуло право власності на землю й угіддя. Міщани й православне духовенство отримали відповідний суспільний статус й певні привілеї⁴⁷. Були ліквідовані також умови для міжетнічного й міжконфесійного протистояння.

Помітно складнішими виявилися відносини між владою та соціальними групами. Так, намагання уряду Б.Хмельницького реалізувати умови Зборівського й Білоцерківського договорів, якими передбачалося обмеження чисельності козацького стану й поновлення дореволюційної соціально-економічної моделі, зумовлювали масові виступи поспільства й незаможного козацтва. Невраховування гетьманом Іваном Виговським інтересів запорожців та покозачених селян і міщан стало однією з причин громадянської війни 1658–1663 рр., а політика П.Тетері, спрямована на повернення шляхти до маєтків й відродження великого магнатського й середнього шляхетського землеволодіння та польських органів влади, призвела до потужного повстання 1664–1665 рр. у Правобережній Гетьманщині й втрати ним булави. І все ж слід визнати, що влада в Українській державі виявилася незрівнянно відкритішою у порівнянні з Польщею й більш спроможною до діалогу з суспільством. У період гетьманатів⁴⁸ Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького й П.Дорошенка вона зазначувала прагнення до пошуків компромісів і злагоди у суспільстві.

Найскладнішими виявилися відносини в середині політичної еліти, що переживала процес формування. Після смерті Б.Хмельницького власне групові інтереси нерідко переважали над загальнодержавними (національними), що не без підтримки зовні породжувало міжусобиці й в кінцевому рахунку призвело до зміни державного устрою козацької України.

Відбувалося інтенсивне творення культурної підсистеми якісно нового змісту. Ліквідація підвалин домінуючої політичної культури польського «політичного народу», що ґрунтувалася на польській моде-

лі католицизму, з одного боку, дозволила викристалізувати культурно-релігійну однорідність суспільства, що позитивно позначилося на діяльності політичних інститутів, а з другого – забезпечила сприятливі умови для розвитку політичної культури українців. Її підвалиною стає сформульована Б.Хмельницьким у першій половині 1649 р. державна ідея, що передбачувала утворення незалежної держави у межах етнічно-українських земель, які знаходяться в складі Речі Посполитої.

Якісно іншою (порівняно з дореволюційною) складалася функціональна підсистема, що знайшло свої вияви як у політичному процесі, так і в політичному режимі. Нові органи влади забезпечували становлення політичної системи, її діяльність та поширення на інші українські землі. Політичний процес (особливо у періоди гетьманатів Б.Хмельницького й П.Дорошенка) характеризувався миттєвим реагуванням на зміни політичних ситуацій, причому ставка робилася не на методи примусу, а на пошук компромісів, спроможних консолідувати нове суспільство, що народжувалося, й зберегти цілісність козацької України. Слід також відзначити соціально-політичну активність козацтва й поспільства, які гостро (часто зі зброєю у руках) реагували на спроби владних структур обмежити чи скасувати ті чи інші завоювання революції. Водночас вони всіляко підтримували заходи з обстоювання суверенітету витвореної держави.

Непростим залишається питання з'ясування сутності політичного режиму, оскільки, по-перше, він знаходився у процесі становлення, а по-друге, постійно переживав трансформації. Зокрема, у 1648 р. почав встановлюватися режим партисипітарної демократії (демократії участі), оскільки козаки і поспільство брали активну участь у роботі генеральних і полкових рад, обирали старшин, помітно впливали на внутрішню і зовнішню політику уряду. У наступні роки гетьманату Богдана Хмельницького спостерігалось його явне еволюціонування у бік авторитаризму, що утверджувався у формі цезаризму, тобто «такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними інституціями зосереджувалося в руках однієї особи...»⁴⁹. Після смерті українського володаря (1657) режим втрачає риси авторитарного, набуваючи ознак олігархічного (влада тепер зосереджувалася не стільки у руках гетьмана, скільки групи генеральних старшин і полковників). Паралельно відбувалося також відродження демократичних засад, що найбільш яскраво виявилось у Правобережжі за гетьманату П.Дорошенка та у Запорозжжі. У Лівобережній Гетьманщині режим відзначався поєднанням як рис авторитаризму, так і партисипітарної демократії.

Як головну в функціональному комплексі витвореної в козацькій Україні політичної системи слід виділити стратегічну функцію (керівництво суспільством; визначення політичних цілей, спрямованих на зміцнення влади, політичних інститутів, розвиток соціальних від-

носин тощо). Найбільш ефективно вона реалізувалася за гетьманату Б.Хмельницького, коли інтенсивно розбудовувалася Українська держава, формувалося нове суспільство. Аналогічні тенденції спостерігались і в Правобережній Гетьманщині за часів правління П.Дорошенка.

Щодо функції владно-політичної інтеграції суспільства, то її реалізація відбувалася далеко не завжди ефективно. Якщо уряди Б.Хмельницького, П.Дорошенка й І.Самойловича виявилися спроможними, враховуючи інтереси провідних суспільних станів і груп, забезпечувати єдність соціуму (хоча суперечності й конфлікти мали місце), то прорахунки урядів І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері та І.Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичної боротьби, що зрештою призвело до розпаду власне самої політичної системи.

Подібне можна сказати і про функцію регулювання режиму соціально-політичної діяльності (регулятивну). Тільки за гетьманування Б.Хмельницького приділялася велика увага регламентації політичних відносин і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп з метою досягнення й збереження домінанти спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П.Дорошенка та І.Самойловича) вона далеко не завжди успішно виконувала свої безпосередні завдання. Ефективно діяла мобілізаційна функція, завдяки чому козацька Україна впродовж тривалого часу спромоглася вести успішну боротьбу із зовнішніми ворогами. У зародковому стані знаходилася функція легітимізації, покликана узгоджувати реалії політичного життя з офіційно діючими політичними і правовими нормами⁵⁰.

Виникають труднощі в маркуванні типології української політичної системи. Згідно з класифікацією, запропонованою М.Вебером, її можна зарахувати до систем традиційного типу, хоча за гетьманату Б.Хмельницького відбулася її трансформація у систему харизматичного типу.

Витворення власної політичної системи стало найбільшим здобутком Української національної революції.

2. Політичні інститути

Головним інститутом будь-якої політичної системи, безумовно, є держава. Її формування в Україні розпочалося в умовах відсутності власних управлінських структур (лише у козацькому регіоні з'явилися їх зародки) та неоформленості національної державної ідеї. Фундатором та творцем Української держави виступила не традиційна для тогочасного європейського суспільства політична еліта (князі, магнати й шляхта), а невизнана де-юре у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землеробів – козацтво. Утвердження державного організму відбувалося шляхом революційного зламу, а не пристосування до політич-

носин тощо). Найбільш ефективно вона реалізувалася за гетьманату Б.Хмельницького, коли інтенсивно розбудовувалася Українська держава, формувалося нове суспільство. Аналогічні тенденції спостерігались і в Правобережній Гетьманщині за часів правління П.Дорошенка.

Щодо функції владно-політичної інтеграції суспільства, то її реалізація відбувалася далеко не завжди ефективно. Якщо уряди Б.Хмельницького, П.Дорошенка й І.Самойловича виявилися спроможними, враховуючи інтереси провідних суспільних станів і груп, забезпечувати єдність соціуму (хоча суперечності й конфлікти мали місце), то прорахунки урядів І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері та І.Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичної боротьби, що зрештою призвело до розпаду власне самої політичної системи.

Подібне можна сказати і про функцію регулювання режиму соціально-політичної діяльності (регулятивну). Тільки за гетьманування Б.Хмельницького приділялася велика увага регламентації політичних відносин і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп з метою досягнення й збереження домінанти спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П.Дорошенка та І.Самойловича) вона далеко не завжди успішно виконувала свої безпосередні завдання. Ефективно діяла мобілізаційна функція, завдяки чому козацька Україна впродовж тривалого часу спромоглася вести успішну боротьбу із зовнішніми ворогами. У зародковому стані знаходилася функція легітимізації, покликана узгоджувати реалії політичного життя з офіційно діючими політичними і правовими нормами⁵⁰.

Виникають труднощі в маркуванні типології української політичної системи. Згідно з класифікацією, запропонованою М.Вебером, її можна зарахувати до систем традиційного типу, хоча за гетьманату Б.Хмельницького відбулася її трансформація у систему харизматичного типу.

Витворення власної політичної системи стало найбільшим здобутком Української національної революції.

2. Політичні інститути

Головним інститутом будь-якої політичної системи, безумовно, є держава. Її формування в Україні розпочалося в умовах відсутності власних управлінських структур (лише у козацькому регіоні з'явилися їх зародки) та неоформленості національної державної ідеї. Фундатором та творцем Української держави виступила не традиційна для тогочасного європейського суспільства політична еліта (князі, магнати й шляхта), а невизнана де-юре у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землеробів – козацтво. Утвердження державного організму відбувалося шляхом революційного зламу, а не пристосування до політич-

ного розвитку України річпосполитських державних інститутів. Темпи державотворення випереджали інтенсивність процесів становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї. Держава постала не на всьому ареалі етнічних українських земель, а лише на його частині. Винятково деструктивну роль у її функціонуванні відігравав геополітичний фактор.

На початковому етапі революції (лютий—травень 1648 р.) ще не проголошувалося програми витворення незалежної Української держави. Як уже зазначалося, йшлося тільки про перетворення козацького регіону в автономне державне утворення. Поширювана інформація про подібні наміри Б.Хмельницького, обростаючи чутками, викликала у представників польської еліти серйозні побоювання з приводу можливого відродження «Руського князівства» зі столицею у Києві. Прикладів цьому можна навести чимало. Так, холмський єпископ повідомляв 8 червня поморському підкоморію, що гетьман «вже титулується київським і руським князем, а далі, наступаючи, хоче під Володимиром заснувати центр війни»⁵¹. Не без обурення маршалок конвокаційного сейму Б.Лещинський констатував наявність у Б.Хмельницького намірів «заснувати Руську монархію»⁵². Згадуваний нами А.Кисіль домагався від примаса Польщі вжити найдієвіших заходів для врятування Корони від загибелі: «щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією»⁵³. В липні канцлери Польщі й Литви звертали увагу учасників сейму на неприпустимість порушення територіальної цілісності Речі Посполитої й закликали пам'ятати приклад Нідерландів. Тому утворена сеймом комісія для переговорів з Військом Запорозьким отримала суворий наказ за жодних обставин не погоджуватися ані на утворення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої», ані на скасування її влади на теренах певного регіону⁵⁴.

На щастя для Речі Посполитої, у цей час Б.Хмельницький та більшість старшини стояли на позиції не відокремлення від Корони, а реформування її устрою шляхом зміцнення королівської влади, обмеження всесилля магнатів і шляхти та виокремлення більшості українських земель у Руську державу — третього суб'єкта федерації. Проте ці плани не мали шансів на реалізацію через те, що шляхетська спільнота навіть думки не допускала про можливість розширення повноважень монарха, визнання Русі державним утворенням, а козацтва — привілейованим станом. Пізніше (у квітні 1649 р.) маршалок великий литовський О.Радзивілл в одному з листів, наголошуючи на намаганнях українського гетьмана реформувати державу, підкреслював: «...хоче усіх (шляхту і козаків. — *Авт.*) за рівних мати», але «бодай цього не дочекали»⁵⁵. Так елітою Речі Посполитої ігноруються можливості пошуку політичних компромісів для розв'язання української проблеми.

З другого боку, настрої повсталого населення відзначалися незрівнянно глибшим радикалізмом, ніж програма Б.Хмельницького.

«Не в силі стерпіти польського панування», воно, взявшись за зброю на теренах всієї України, виганяло поляків за її межі («за Віслу»), аби звільнити від них «Руську землю» й домогтися «відокремлення Русі від Корони». Показовою у цьому відношенні виглядає заява полоненого козака кам'янецькому старості: «...вже держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків...»⁵⁶.

Уже влітку–восени 1648 р. започатковується процес становлення політичної влади, що в основних рисах завершився у 1650 р. Він відзначався надзвичайною інтенсивністю і проводився як знизу, з ініціативи козаків і покозаченого поспільства, котрі створювали за козацьким зразком місцеві органи влади й управління (сотенні, а в поселеннях обирали курінних отаманів і вйтів), так і зверху – зусиллями гетьмана і генеральної старшини. Виникає характерна тільки для козацької України форма дуалістичного управління державою – через посередництво старшинської ради й гетьмана. Б.Хмельницький, вибудовуючи вертикаль жорсткої централізації, спромігся взяти під контроль утворення апарату управління, що став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави, і підпорядкував йому всі звільнені території. За спостереженням вчених, вже у 1648 р. «козацький гетьман здійснював суверенну владу і був самостійним суб'єктом зовнішньої політики»⁵⁷.

Водночас відбувалося становлення організаційної структури дипломатичної служби, хоча спеціальної установи, яка б відала проведенням зовнішньої політики, не утворилося. Незважаючи на це, склалася відносно струнка, незабюрократизована й ефективно діюча її система. На основі козацьких традицій почав складатися дипломатичний етикет. Дипломатична служба відразу ж змушена була у несприятливих геополітичних умовах утверджувати на міжнародній арені зовнішньополітичний суверенітет держави.

На середину 1650 р. на теренах козацької України відбувається конституювання національного державного організму, визначаються його функції, утверджується своєрідний адміністративно-територіальний устрій – полково-сотенний, що органічно поєднувався з військово-територіальним. Кожний полк становив собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. На цей час функціонувало 16 полків (9 правобережних і 7 лівобережних), більшість з яких збереглася і в наступні десятиріччя. У свою чергу кожен з полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці – сотні, а останні – на курені. Не виключено, що весною 1650 р. Б.Хмельницький реформував устрій Запорозжя: на базі кошових об'єднань куренів утворив військово-адміністративні одиниці – паланки, що поділялися на військово-господарчі одиниці – курені⁵⁸.

Згідно з традиціями європейської політичної практики, в якій ідея сакральної суті королівської влади посідала одне із чільних місць, на початку 1649 р. ерусалимський патріарх Паїсій, вочевидь, провів обряд

освячення («вінчання») Б.Хмельницького на гетьманство, узаконюючи таким чином його владу як владу, надану Богом «над всією контролюваною козацтвом територією». Мабуть, не випадково Паїсій титулував гетьмана князем Русі й порівнював з римським імператором Костянтином Великим, котрий проголосив християнство державною релігією⁵⁹. Викристалізовувалися функції центральних і місцевих органів влади й управління. Виникла власна судова система: діяли генеральний, полковий й сотенні суди, які замінили собою гродські, земські, підкоморські й панські, що перестали існувати. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках суд здійснювали колегії лавників і ратуші, у селах вийти й отамани (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди — суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади. Важливу роль у функціонуванні держави відіграла армія, що мала власний військовий статут. Було започатковано діяльність розвідки й контррозвідки.

Новоутворена держава повною мірою використовувала своє право на монопольне застосування примусу. Б.Хмельницький та його наступники вдавалися до нього (залучаючи за потреби й військо) з метою збереження структурованості суспільства й чинної системи соціально-економічних відносин, реалізації прийнятих генеральною радою чи гетьманами ухвал, розв'язання соціально-політичних конфліктів, придушення деструктивних виступів тощо. Примус було покладено також в основу вироблення загальноприйнятих правил поведінки (їх виконання було обов'язковим або для всього населення, або його окремих груп та індивідів, або для посадових осіб), що регулювалися відповідними нормативними актами.

Оскільки процес розбудови держави базувався на традиціях Війська Запорозького, вона почала називатися «Військо Запорозьке». З 1654 р. в офіційному листуванні вживалася дефініція «Мала Русь», дещо пізніше, як зазначалося, утверджується назва «Україна». Політичною столицею держави став Чигирин. Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбувалося становлення державної символіки. Функції герба виконував герб Війська Запорозького — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Спеціального прапора як символу держави не існувало. Частково його роль виконували гетьманські знамена.

Українська держава відзначалася специфічною соціальною моделлю, що сформувалася у роки революції на демократичних засадах суспільного устрою Запорожжя і не мала аналогів в Європі. Незавершеність становлення політичної еліти спричинила слабкість її консолідації й жорстоку міжусобну боротьбу. Через об'єктивні обставини винятково важливу роль в політичному житті держави відігравав мілітарний чинник. Відмінною рисою політичного процесу (починаючи з 1663 р.) став

поліцентризм політичної влади, обумовлений наявністю трьох державних утворень, часто відмінних за своїми зовнішньополітичними орієнтаціями, які, проте, становили собою не окремішні, незалежні одна від одної одиниці, а складові єдиної політичної системи козацької України⁶⁰.

Усе це, поза сумнівом, впливало на ефективність виконання державою своїх функцій, які поділялися на внутрішні та зовнішні. До перших належали політична, правова, соціальна, економічна й духовно-культурна. Зміст політичної функції полягав у визначенні стратегічних цілей і завдань, забезпеченні діяльності політичної системи й збереженні політичної стабільності. Зрозуміло, що за доби раннього нового часу політичні еліти не розробляли і не ухвалювали стратегічних планів розвитку суспільства. І все ж існують всі підстави стверджувати про наявність у старшини стрижневих програмних ідей (що, в залежності від обставин, зазнавали змін), для реалізації яких вони докладали максимум зусиль. Насамперед йдеться про державну ідею у формі то незалежної соборної держави у межах етнічних українських земель (за гетьманату Б.Хмельницького), то Великого князівства Руського як третьої складової Речі Посполитої (за гетьманату І.Виговського), то прийняття номінальної протекції царя (за гетьманату Ю.Хмельницького) чи султана (за гетьманату П.Дорошенка). Наступне програмне положення – це постійне обстоювання у стосунках з Річчю Посполитою й Портою «прав і свобод» руського народу та православної церкви⁶¹. Інше питання, що попри всі зусилля, внаслідок поразки революції у 1676 р., з усіх програмних положень державі вдалося реалізувати тільки мінімум – зберегти власну політичну самобутність у формі автономії у складі Росії лише на теренах Лівобережжя.

Уже зазначалося, що новостворена держава відіграла вирішальну роль як у процесі становлення української політичної системи, так і в забезпеченні функціонування її основних підсистем. Через дію багатьох чинників, включаючи зовнішні, після смерті Б.Хмельницького на чільне місце висуваються проблеми політичної стабільності й територіальної цілісності. Політична еліта, усвідомлюючи згубність тих деструктивних процесів, що започаткувалися в політичному житті України з кінця 1650-х років, усе ж виявилася безсилою змобілізувати ресурси держави і запобігти спалахам жорстокої соціально-політичної боротьби та розпаду Гетьманщини на кілька утворень. Основна причина українського феномену боротьби за єдність держави (всі без винятку гетьмани й претенденти на булаву, а також старшинські угруповання незмінно підкреслювали свою безумовну вірність і відданість цій ідеї), що оберталася лише подальшим її спустошенням й поглибленням розколу, полягала в яскраво вираженому політичному егоїзмі представників еліти, у їхньому ненаситному устремлінні до влади. Параліч і руйнація державних

структур, що мали місце у 1674–1676 рр. в Правобережній Гетьманщині, призвели до ліквідації тут витворених політичних інститутів⁶².

Держава здійснювала також, висловлюючись сучасною термінологією, правотворчу й правоохоронну функцію, намагаючись врегулювати суспільні відносини й забезпечити «елементарний порядок у суспільстві»⁶³. Реалізовувалася вона не лише через судову систему, але й центральні та місцеві органи виконавчої влади, що мали пильнувати за дотриманням норм звичаєвого і писаного права, ухвал генеральних і старшинських рад, розпоряджень гетьманів, генеральної канцелярії, генеральних старшин, полковників, сотників тощо. Найбільш ефективні заходи щодо дотримання правопорядку здійснювали уряди Б.Хмельницького й П.Дорошенка. Необхідно мати на увазі також той факт, що оскільки Українська держава перебувала у відносинах протекторату, то, відповідно до змісту укладених договорів із сюзеренами, вона змушена була вносити корективи до власної правової системи.

В умовах формування нового соціуму важко переоцінити значимість соціальної функції. Непересічні здібності Б.Хмельницького як державного діяча виявилися в тому, що, по-перше, йому вдалося запобігти спалаху громадянської війни у суспільстві (за його визнанням, «війни Русі з Руссю»⁶⁴), а по-друге, зрозумівши згубність політики повнення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, гетьман пішов на визнання соціально-економічних завоювань поспільства у роки Селянської війни. Вважаючи козацтво привілейованим станом, а селянство – потенційно «підданським» (що знайшло відображення у статтях договору 1654 р. з Росією⁶⁵), він разом з тим не допустив їхнього правового розмежування і не «закрив» привілейований стан від інших станів і груп, протидіяв відродженню і розвитку середньовічних форм землеволодіння (за винятком монастирського), зокрема, збільшенню земельної власності козацької старшини⁶⁶.

Подібна політика проводилася і за гетьманувань Ю.Хмельницького, П.Дорошенка й частково Д.Многогрішного. Попри наявні суперечності з міщанами (особливо у поселеннях, які користувалися магдебурзьким правом), гетьманські уряди (за винятком І.Брюховецького) в роки революції в цілому підтримували останніх (звільняли від військових обов'язків, розширяли привілеї, захищали від свавільників), сприяли розвитку ремесел, промислів, торгівлі. Шляхта, котра взяла участь у революції й стала важливим соціальним джерелом формування старшини, незважаючи на визнання її «прав і вольностей» урядом, що було зафіксовано умовами договору 1654 р. з Росією⁶⁷, так і не спромоглася консолідуватися у впливову соціальну групу, не кажучи вже про стан. Інакше склалася доля духовенства, котре, користуючись всебічною підтримкою політичної еліти, добилося помітного зміцнення свого економічного й суспільного становища та посилення духовного впливу на український соціум.

Започатковується виконання державою своєї економічної функції. По-перше, до Військового скарбу, яким розпоряджалися гетьман і полковники, відійшов земельний фонд вигнаних великих землевласників, королівщин й католицької церкви. Водночас встановлювався контроль з боку держави над процесом займанщини, що мало сприяти козацтву й поспільству в господарському освоєнні земель. По-друге, держава відіграла помітну роль у регулюванні поземельних відносин. По-третє, проводила досить виважену податкову політику (починаючи з 1648 р., зароджується така функція, як встановлення і стягнення з населення податків до скарбу, яка інтенсивно запрацювала з наступного року). По-четверте, займалася організацією фінансів (маємо скупі свідчення джерел про карбування Б.Хмельницьким і П.Дорошенком власної монети)⁶⁸.

Здійснювалися заходи й щодо врегулювання культурно-духовного життя. Вперше за декілька останніх сторіч української історії держава сприяла розбудові православних церков і монастирів, що послужило поштовхом для розвитку архітектури, іконописання, малярства. Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, П.Тетеря й П.Дорошенко послідовно обстоювали «права і вольності» православної церкви в Речі Посполитій, а також православного населення (українців і білорусів), що мешкало в її межах. Дуже скупі свідчення джерел промовляють про сприяння владних структур розвитку освіти. Кількісне збільшення освічених людей в роки гетьманування Б.Хмельницького відзначив у своїх записках син антіохійського патріарха Макарія П.Алепський, котрий з батьком проїхав у 1654 р. всю Гетьманщину із заходу на схід⁶⁹. Значення освіти добре розумів і П.Дорошенко. Він був твердо переконаний, що «Русь вчитися повинна», тому у переговорах з Річчю Посполитою домагався відкриття академії у Києві (з правами, які мав Краківський університет), розширення мережі шкіл і друкарень; послідовно обстоював використання української мови у функціонуванні державних та судових установ Речі Посполитої, офіційному листуванні з Військом Запорозьким тощо⁷⁰.

У роки революції сформувалися й відзначалися помітною ефективністю зовнішньополітичні функції держави (особливо за гетьманування Богдана Хмельницького). З-поміж них слід насамперед виокремити оборонну функцію, оскільки становлення й існування Української держави відбувалися не лише в умовах постійної загрози зовні, але й перманентних воєнних дій, зокрема, у кінці 40-х – 50-х років XVII ст. Супротивниками виступали Річ Посполита, Російська держава й Кримське ханство. Створена Б.Хмельницьким армія (80-100 тис. вояків) стала однією з кращих у Центральній і Східній Європі. За роки його гетьманування вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (літо 1651 р.). Усвідомлюючи слабкі сторони її формування на основі козацького ополчення, гетьман виношував наміри утворити 50-тисячне регулярне (професійне)

військо, яке б утримувалося коштами скарбниці⁷¹. Не випадково саме він ініціює появу у складі української армії підрозділів найманців (німців, сербів, волохів). Дещо пізніше П.Дорошенко формує сердюцькі, а з 1669 р. у Лівобережній Гетьманщині виникають «охотницькі» («компанійські») полки⁷². З розпадом козацької України оборонна функція зазнає істотних змін. У той час, коли Лівобережна Гетьманщина втрачає право як на проведення зовнішньої політики, так і на власну самостійну оборону, Правобережна продовжує захищати себе від агресії Речі Посполитої та Криму.

Важливу роль в утвердженні зовнішнього суверенітету відіграла дипломатична функція. Завдяки її ефективності, козацька Україна в середині XVII ст. спромоглася успішно обстоювати національні інтереси на міжнародній арені. Зокрема, відбулося утвердження новоутвореної держави як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, вдалося встановити дипломатичні відносини з рядом країн, нейтралізувати заходи польської дипломатії, спрямовані на ізоляцію України, впродовж 1648–1653 рр. підтримувати союзницькі відносини з Кримом й доброзичливі стосунки з Османською імперією. Хоча договір з Росією 1654 р. дещо обмежував зовнішній суверенітет Гетьманщини (заборонялися самостійні контакти з Річчю Посполитою й Портою), Б.Хмельницький де-факто проводив незалежну від Москви політику. Лише після його смерті дипломатична активність помітно знижується. Істотними прорахунками української дипломатії виявилось укладення Переяславського договору 1659 р. з Росією та Чуднівського договору 1660 р. з Польщею. З розпадом козацької України на дві Гетьманщини зовнішньополітична діяльність кожної із них набуває відмінних рис.

На засадах співробітництва починає формуватися політика у сфері зовнішньої торгівлі. Попри воєнні дії, які велися з Річчю Посполитою, Б.Хмельницький обстоював інтереси українського купецтва. Наприклад, у грудні 1648 р. гетьман звернувся з проханням до віленського підкоморія звільнити ув'язнених київських купців «з їх товарами і грішми», 1650 р. добився звільнення заарештованих у Польщі І.Тетерівки та П.Котовича⁷³. Значною мірою він та владні структури прикордонних полків уможливили створення сприятливих умов для ведення торгових операцій з Росією. Вочевидь, 1650 р. укладається договір з Портою, що надавав українським купцям право вільної торгівлі на теренах всієї Османської імперії і звільняв їх від сплати мита, «оплат і податків»⁷⁴. У травні 1654 р. гетьман видав універсал, яким врегульовувалися розміри мита на товари, що ввозилися іноземцями до козацької України⁷⁵. Принципів сприяння проведенню зовнішньої торгівлі дотримувалися й наступні гетьмани.

Вельми складні процеси відбувалися у становленні й еволюції форм державного правління. Як відомо, на 1648 р. козацьке самоврядування

формувався на основі республіканських засад. «Колективна воля» Війська Запорозького завжди реалізовувалася через загальну (генеральну) військову раду — форму прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло. Її ухвали були обов'язковими (під загрозою смертної кари) до виконання гетьманом, старшинами, козаками. Утвердилася практика виборності усіх старшинських посад. Виконуючи рішення рад, старшини завжди діяли від імені Війська Запорозького, й за них несла колективну відповідальність козацька спільнота. Остання жорстко контролювала дії гетьмана, часто караючи смертю винних у допущених прорахунках⁷⁶.

У лютому 1648 р. генеральна (загальна) козацька рада обрала гетьманом Війська Запорозького Б.Хмельницького й водночас, вочевидь, генеральних старшин і полковників. Упродовж першої половини року саме вона приймала ухвали з найважливіших питань й контролювала дії гетьмана. Влітку—восени на звільненій території обиралися полкові й сотенні органи влади та міського самоврядування. З другого боку, окреслюється тенденція до обмеження ролі загальної ради (її функції починає перебирати на себе старшинська рада) й розширення з початку 1649 р., після ймовірного «вінчання» Б.Хмельницького на гетьманську владу, гетьманських повноважень.

Процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти (зокрема, в офіційному листуванні гетьман починає використовувати титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман з Войском Запорозьким»⁷⁷), вступав у суперечку з виробленими козацтвом засадничими принципами політичного життя. Тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну. 22 лютого Б.Хмельницький заявив під час переговорів з польськими послами: «...мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Наступного дня, ведучи мову про українські землі, він назвав їх «своїм князівством»⁷⁸. У свідомості населення формується погляд на Б.Хмельницького як на незалежного від польського короля володаря їхньої країни. У цьому сенсі показовим є звернення 21 серпня 1649 р. козаків до обложених у Збаражі поляків: «...ляхи не стріляйте, бо вже мир [настав]; наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті»⁷⁹. Водночас припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською; втрачає чинність принцип виборності генеральних старшин і полковників, вони почали призначатися гетьманом.

Джерела засвідчують, що відтепер в руках гетьмана, котрому «належало розв'язання важливих справ» і який виступав «справжнім володарем», зосереджувалася вся повнота влади. Навесні—влітку 1651 р. генеральна канцелярія «зробила спробу усталено запровадити дода-

ток «Божою милістю» до гетьманського титулу». Глухівський сотник С.Вейчик у травні 1651 р. у листі севському воєводі титулував гетьмана «Божою милістю великого государя нашего пана Богда[на] Хмельницького», урівнюючи його у такий спосіб з титулом російського царя («Божою милістю великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича») ⁸⁰. З 1650 р. гетьман виношує намір заснування власної династії, роблячи ставку на підтримку створюваного ним серед старшини клану ⁸¹.

Після виборення козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління. У статтях договору 1654 р. з Росією було зафіксовано право гетьмана на пожиттєве володіння булавою (до часу, коли «судом Божим смерть трапиться гетьманові» ⁸²). Отже, юридично визнавалася легітимність влади Б.Хмельницького як єдиного і повновладного володаря козацької України ⁸³. Цей факт однозначно засвідчують представники української церковної і політичної еліти: «іх країни начальник і володар» (митрополит С.Косов) ⁸⁴; «Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той живим не був» (наказний гетьман А.Жданович); «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять» (перейславський полковник П.Тетеря) ⁸⁵. У квітні 1657 р. гетьман добився прийняття представницькою генеральною радою ухвали про спадкову передачу влади сину Юрію ⁸⁶. Тим самим відбулася легітимація встановленої монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманату династії Хмельницьких. В цьому був певний позитив, оскільки її утвердження сприяло б консолідації еліти й нації навколо овіяного харизмою роду як символу законності верховної влади її носіїв і цілісності України.

Проте смерть українського володаря й вчинений регентом І.Виговським у жовтні 1657 р. державний переворот зруйнували крихку будівлю української монархії, що не мала «міцної політико-культурної орієнтації» на неї «у середовищі старшини» ⁸⁷. З ініціативи нового гетьмана (на Корсунській раді він заявив: «...я без вашої військової поради жодних справ не чинитиму» ⁸⁸) розпочався процес відновлення республіканської форми державного правління. Провідну роль знову почала відігравати представницька генеральна (військова) рада, що обирала гетьманів і генеральних старшин. Козаки почали обирати сотників, а в окремих полках — і полковників. Попри певні відмінності, республіканська форма правління продовжувала існувати у Правобережній і Лівобережній Гетьманщинах та на Запорозжі. Класичних рис вона набула на Правобережжі за гетьманату П.Дорошенка, якому вдалося поєднати сильну гетьманську владу з ефективним функціонуванням генеральних і старшинських рад.

З часом відбулися істотні зміни і у формі державного устрою козацької України. Держава формувалася й функціонувала за гетьманату Б.Хмельницького як унітарна. Проте в умовах громадянської війни

1658–1663 рр. де-факто стався її розпад на дві Гетьманщини (Правобережну й Лівобережну) й квазідержавне утворення – Запорозьку Січ (Запорожжя). Враховуючи той факт, що кожна з них вважала себе складовою козацької України, припускаємо, що остання перетворилася на поліцентричне об'єднання, яке нагадувало конфедерацію. Зазначимо – лише нагадувало, бо такою за своїми ознаками не було. З другої половини 60-х – у першій половині 70-х років XVII ст. подолання політично-територіальної роздробленості перетворилося на одну з найголовніших проблем політичного життя України. Двічі, у 1668 р. і 1674 рр., вона возз'єднувалася, проте закріпити цей успіх (переважно через втручання сусідніх держав) не вдалося. У 1676 р. Правобережна Гетьманщина взагалі припинила своє існування. Запорожжя мало курінно-кошовий устрій. Термін «курінь» означав одночасно і назву приміщення, де запорожці мешкали, і назву певної військово-політичної одиниці. За межами Січі (з 1652 р. вона знаходилася на Чортомлицькому мисі біля впадіння р.Чортомлик до Дніпра⁸⁹) у розпорядженні козацького товариства перебували землі – Вольності Війська Запорозького, що в адміністративно-територіальному відношенні поділялися на округи (паланки). Відособлюючись від Гетьманщини, Запорожжя прийняло назву «Військо Запорозьке Низове».

Важливо з'ясувати прерогативи центральних і місцевих органів влади та характер їх функціонування. В умовах становлення держави в 1648 р. розпочався складний процес еволюції загальної (генеральної) військової ради з органу козацького самоврядування у найвищий державний орган козацької України⁹⁰ (збирався 5 разів). До компетенції ради належало розв'язання найголовніших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також обрання гетьмана й генеральної старшини. Оскільки вона була формою прояву прямої демократії, в її роботі брали участь десятки тисяч осіб (козаки, покозачене поспільство, часто представники духовенства). Нерідко під час обговорення (ухвали приймалися більшістю голосів за допомогою вигуків) мало місце протистояння різних поглядів, що інколи переростало у зіткнення (Ніжинська чорна рада 1663 р.).

Стихійність перебігу ради, непередбачуваність прийнятих нею ухвал, брак оперативності й ефективності стали однією з причин відмови Б.Хмельницького з початку 1649 р. від її скликань (у класичній формі збиралася тільки у травні 1651 р.). Відбувається перетворення генеральної ради у представницький орган, участь в роботі якого брали не всі козаки, а лише гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники й обрані від кожної сотні делегати (від 2-4 до 20); інколи запрошувалися представники міщан і духовенства (загальна кількість учасників ради сягала 2-4 тис.)⁹¹. Після смерті Богдана Хмельницького спостерігається відродження важливої політичної ролі генеральної ради, хоча з середини 60-х років у Лівобережній Гетьманщині прийняті нею ухвали

мають переважно формальний характер (з 1669 р. рада збирається лише за царським розпорядженням⁹²). Натомість у Правобережжі за гетьманування П.Дорошенка цей інститут, навпаки, успішно функціонував (збирався понад 10 разів⁹³), ухвалюючи рішення з найважливіших питань. На Січі загальна рада скликала тричі на рік, участь у її роботі була обов'язковою для запорожців. Вона виступала одночасно як найвищий законодавчий, адміністративний і судовий орган влади⁹⁴.

В перші роки існування держави з генеральних старшин сформувався генеральний уряд. Очолював його гетьман, котрий водночас був главою держави. Особисті якості Богдана Хмельницького, його харизма перетворили посаду гетьмана на центральну «в політичній системі Гетьманщини»⁹⁵. В умовах утвердження авторитарного режиму в сферу його функціональних обов'язків входило видання універсалів – нормативних актів, які мали силу закону на всій території козацької України; скликання й ведення генеральних і старшинських рад; командування збройними силами; призначення й звільнення з посад старшин; встановлення податків й управління фінансами; розпорядження земельним фондом; керівництво зовнішньою політикою; виконання функцій верховного судді тощо⁹⁶. Після смерті Б.Хмельницького відбувається помітне звуження сфери гетьманської влади.

Занепад з 1649 р. ролі генеральної ради водночас супроводжувався зростанням значення старшинської ради, засідання якої відбувалися або у формі зібрання генеральних старшин і полковників, або у формі проведення старшинського з'їзду. У другому випадку яскравіше проявлялися її риси як представницького органу. До компетенції старшинської ради належало розв'язання найважливіших питань політичного життя, зовнішньої політики, регулювання збору податків, використання земельного фонду держави. Вона приймала також ухвали, що мали силу закону, й відігравала важливу роль на початковому етапі процедури обрання гетьмана. Хоча Б.Хмельницький і перетворив її на дорадчий орган, однак поважав традиції Війська Запорозького і всі важливі постанови проводив як рішення ради, надаючи їм у такий спосіб необхідну легітимність в очах козацтва⁹⁷. Після його смерті старшинська рада перетворилася на впливовий самостійний орган, який претендував на рівну владу з гетьманом. Єдиним з-поміж володарів булави, котрому вдалося уникнути протистояння з нею, виявився П.Дорошенко. Він щиро визнавав, що «без ради полковників й іншого товариства нічого не можна вчинити»⁹⁸.

Важливе місце у системі центральних органів влади й управління посідав інститут генеральних старшин. До початку революції їх обирали на генеральних радах, а за гетьманування Б.Хмельницького вони призначалися. Пізніше практикувалося (в залежності від обсягів повноважень того чи іншого гетьмана) як їх обрання на генеральних чи старшинських радах, так і їх призначення. Фіксованої системи службової

ієрархії старшинських урядів не склалося; в ході революції їх роль могла зростати чи зменшуватися. Традиційно друге місце після гетьмана займав генеральний обозний, третє — два генеральних осавули, четверте — два генеральних судді, п'яте — генеральний писар; почали формуватися уряди генерального підскарб'я, генерального хорунжого та генерального бунчужного.

Кожен із них мав певні повноваження й функціональні обов'язки. Обозний відав артилерією, зведенням оборонних споруд, розташуванням табору, виконував обов'язки наказного гетьмана. Осавули займалися питаннями скликання генеральної ради, підтриманням дисципліни в армії, складанням козацьких реєстрів, організували супровід іноземних послів. Вони часто призначалися наказними гетьманами. Судді очолювали колегію генерального суду, що розглядав цивільні й кримінальні справи. Писар стояв на чолі генеральної канцелярії, зберігав державну печатку, особисто візував документи уряду, як і осавули, виконував доручення глави держави. Підскарбій керував фінансами й відав організацією збору податків. Хорунжий і бунчужний доглядали за гетьманськими клейнодами — хоругвою і бунчуком⁹⁹.

Помітну роль відігравала рада генеральної старшини (обозний, писар, два судді й два осавули), що становила собою постійно діючу структуру. Вона займалася розв'язанням зовнішньополітичних, термінових і таємних справ, здійснювала повсякденне адміністративно-господарське управління країною, виконувала функції генерального штабу й верховного суду, організувала й контролювала збір податків і мита. У період гетьманату Б.Хмельницького виконувала дорадчу функцію, пізніше перетворилася на важливий орган законодавчої, виконавчої й судової влади¹⁰⁰.

Виконавчо-розпорядчими урядовими установами виступали канцелярії, головною серед яких вважалася генеральна військова. Вона зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове й фінансове управління державою, контролювала діяльність полкових і сотенних урядів, реалізовувала зовнішньополітичний курс гетьмана, вела діловодство. Артилерійська канцелярія підпорядковувалася обозному й займалася питаннями утримання у належному стані військової артилерії. У 50-х роках XVII ст. почала формуватися фінансова канцелярія, до функцій якої перейшли організація збору податків, облік земельного фонду, контроль за доходами і витратами¹⁰¹.

Центральне місце у судовій системі посідав Генеральний військовий суд, до складу якого, крім генеральних суддів, входили гетьман, генеральні старшини і судовий писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, й питання, з якими позивачі зверталися безпосередньо до гетьмана. Останній утворював також у разі необхідності судові комісії для розв'язання особливо складних і важливих справ¹⁰².

На місцях функціонували полкові й сотенні органи управління (уряди). Полковий уряд складали полковник і полкові старшини. На перших порах важливу роль відігравала козацька полкова рада, що обирала полковників і старшин, однак з 1649 р. її роль помітно зменшується. Б.Хмельницький зосереджує у своїх руках право призначати і звільняти полковників. Ним користувалися й наступні гетьмани, хоча за умов послаблення їхньої влади відроджувалася демократична традиція обрання полковників на раді. Вони виступали носіями верховної влади на території полків й до їх прерогатив належало широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, починаючи від мобілізації козаків і до використання земельного фонду. Певною мірою інститут влади полковника був подібним до влади гетьмана. В управлінні полковники опиралися на старшину, яку складали обозний суддя, осавул і писар. Останні, як і полкова рада старшин і полкова канцелярія, виконували у межах полку функції, подібні до тих, які мали генеральні старшини, старшинська рада й генеральна канцелярія на загальнодержавному рівні¹⁰³.

Полкова модель діяльності органів влади була перенесена у сотню, де сотенний уряд очолював сотник. До його складу входили старшини й городовий отаман. До 1649 р. у сотнях, як і в полках, уряд перебував у підпорядкуванні козацької ради, що обирала його. Проте в умовах посилення інститутів гетьмана, полковників і сотників, її повноваження набувають формального характеру. Утверджується практика призначення сотників полковниками. Сотник мав широкі військові, адміністративні й судові повноваження, підлягаючи по вертикалі полковнику, чим забезпечувалася централізація влади. Сотенні осавул і писар виконували однотипні з полковими осавулами і писарем функції. Особливе місце посідав городовий отаман, наділений переважно адміністративною владою в містах. Він пильнував за збереженням у них порядку, виконував обов'язки коменданта, у відсутність сотника очолював колегію сотенного суду. Городові отамани полкових міст займали становище вище, ніж сотники, й входили до складу полкового уряду¹⁰⁴. Розв'язанням усього комплексу питань внутрішнього життя села займався сільський отаман¹⁰⁵. На курінних отаманів покладалося виконання лише військових функцій.

Владні структури Запорозжя мали певні особливості. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади була січова рада, ухвали якої були обов'язковими для усіх козаків, старшин і кошового. Вона обирала кожного року кошового отамана (за гетьманату Б.Хмельницького впродовж 1650–1657 рр. він призначався), або інколи (з кінця 50-х років) – кошового гетьмана й усіх старшин, які разом складали уряд – Кіш. Коло повноважень кошового гетьмана в історіографії ще не до кінця з'ясоване. Можливо, через запровадження цієї посади Запорозжя намагалося урівняти свій політичний статус зі

статусом Гетьманщини. Введений у науковий обіг документальний матеріал дає можливість реконструювати лише основні риси діяльності кошового отамана. Відомо, що він поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну й судову владу. Під час воєнних дій виступав головнокомандуючим війська й наділявся, по суті, диктаторськими повноваженнями. У мирний час очолював дипломатичну службу, видав військовою скарбницею, затверджував судові вироки. Другою особою в старшинській ієрархії був військовий суддя, котрий займався судочинством на основі звичаєвого права. Діловодство вів військовий писар; осавул наглядав за порядком у Січі, розслідував злочини й контролював виконання судових ухвал. Козаки куренів підпорядковувалися владі обраних отаманів. Вони часто користувалися серед запорожців більшим авторитетом, ніж кошова старшина. Наприкінці 40-х – у 50-х роках XVII ст. зростає роль старшинських сходок (рад), до участі в яких запрошувалися військові старшини, курінні отамани та досвідчені козаки-ветерани («старики»)¹⁰⁶.

Важливим інститутом політичного життя Гетьманщини були органи місцевого самоврядування. Нова українська влада при Б.Хмельницькому не лише не обмежувала міського й сільського самоврядування (за винятком кагалів, що були ліквідовані), а в окремих випадках навіть розширювала повноваження міських судів (наприклад, на початку грудня 1655 р. київський суд отримав право карати свавільних козаків)¹⁰⁷. Було підтверджено чинність магдебурзького права, згідно з яким міщани одержували самоуправління, впорядковано основи цивільного й кримінального права, норми оподаткування, ремісничі й торгівельні пільги. Укладаючи договір 1654 р., український гетьман домігся визнання міського самоврядування з боку російського уряду. Таку ж політику проводила більшість наступників Б.Хмельницького. Лише за гетьманування І.Бруховецького у Лівобережжі спостерігалось явне прагнення підпорядкувати міщан державним органам влади¹⁰⁸.

До компетенції самоврядування належали питання забезпечення добробуту міста, зокрема, організації протипожежної безпеки, нагляду за дотриманням норм моралі у поведінці міщан тощо. Очолював місто обраний його жителями вїйт, влада якого була пожиттєвою. Важливу роль відігравали виборні магістрати, що склалися з ради (райці на чолі з бурмистром, котрі займалися адміністративно-господарськими справами) та лави (члени суду, підпорядковані вїйту, що здійснювали судочинство з цивільних й кримінальних справ). Існувало самоврядування і в містах, які управлялися ратушами в складі вїйта та 2-3 бурмистрів. Вони не користувалися магдебурзьким правом. Характерним для міського життя було також цехове самоврядування та самоврядування окремих іноетнічних громад¹⁰⁹.

Функціонували й органи сільського самоврядування, яке спиралося на традиційне звичаєве право. На чолі сільських громад стояли старо-

сти (отамани, війти). Вони наглядали за збереженням правопорядку на території громади, дотриманням норм співжиття, прибуттям і від'їздом гостей, брали участь у встановленні меж землі й сінокосів, засвідченні актів купівлі-продажу, розподілі спадщини, зовнішніх зносинах громади тощо. У Лівобережжі під час революції виникли вільні військові села (у 60-х роках у Ніжинському, Переяславському й Київському полках вони становили понад половину усіх населених пунктів). Вони належали військовому скарбу й підпорядковувалися сотенному уряду¹¹⁰.

Невід'ємною складовою політичного життя козацької України стала така неполітична інституція, як православна церква, яка завдяки своїм самобутнім рисам – соборноправності, євангелістськості, демократизму й національній інституційності – перетворилася «на живий національний організм, що зберігав і конденсував духовні сили народу»¹¹¹. Попри формальне урівняння з католицькою церквою у першій половині 30-х рр. XVII ст., вона продовжувала зазнавати утисків. Тому не випадково з початку революції захист інтересів православної конфесії на теренах усієї Речі Посполитої став одним із визначальних при вибудові відносин уряду Б.Хмельницького з Варшавою. Водночас, усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові держави, гетьман всіляко підтримував його, послідовно й рішуче обстоював у козацькій Україні майнові інтереси церков і монастирів, винагороджував їх земельними володіннями і маєтками¹¹². Без істотних змін ця політика продовжувала проводитися і його наступниками, особливо П.Дорошенком. Зі свого боку, духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби спільства й козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та (в окремих випадках, що мали місце в 1648–1652 рр.) навіть у керівництві нею.

Отримавши у Гетьманщині сприятливі умови для розвитку, православна церква прагнула зміцнити автокефальні засади свого функціонування, не допустити їх обмеження й підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Про це переконливо промовляє діяльність київських митрополитів С.Косова (1647–1657), Д.Балабана (1657–1663) та Й.Тукальського (1663–1675). За даними окремих джерел, останній разом з П.Дорошенком виношував наміри утворення Київського (Українського) патріархату¹¹³. На заваді їхньої реалізації стали не лише несприятливі зовнішні чинники (постійний потужний тиск, починаючи з 1654 р., з боку Московського патріархату, підтримуваного російським урядом, спротив грецького духовенства, агресія сусідніх країн тощо) й прорахунки у політиці П.Тетері, І.Брюховецького й особливо І.Самойловича, а й відсутність консолідації самого духовенства, насамперед його верхівки. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжособної боротьби старшин за вла-

ду, поділу козацької України на дві Гетьманщини сприяли формуванню серед них кількох угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С.Косов та Д.Балабан), Росію (І.Гізель, Л.Баранович, М.Филимонович, С.Адамович), Туреччину (Й.Тукальський). Суперечності між ними де-факто призвели до розколу духовенства, різко послаблювали позитивний потенціал церкви у згуртуванні політичної еліти козацької України для обстоювання національних інтересів, у тому числі автокефалії Київської митрополії¹¹⁴.

Політична діяльність церковних ієрархів далеко не завжди була конструктивною. Так, С.Косов не відразу підтримав державотворчі зусилля Б.Хмельницького, шукав компроміси з Річчю Посполитою, інколи втручався у розпорядження гетьмана полковникам (як, наприклад, під час оборони Києва від литовців улітку 1651 р.), що створювало напружені відносини між цими найвпливовішими представниками молоді української політичної еліти. Інші вищі церковні ієрархи також не стали гетьману опорою у розбудові держави. Лише після укладення українсько-російського договору 1654 р., коли Б.Хмельницький зайняв рішучу позицію в обстоюванні автокефалізму української православної церкви, київський митрополит нарешті визнав його володарем козацької України, а інші ієрархи не сміли проводити відмінної політики у сфері захисту Київської митрополії. Щоб уберегтися від зовнішніх впливів, С.Косов змінив навіть свій титул митрополита з «Київський і всієї Росії» на «Київський і Малої Росії», аби засвідчити, яку власне «націю він представляв»¹¹⁵.

Смерть 1657 р. Б.Хмельницького й С.Косова, від'їзд нового митрополита Д.Балабана у 1658 р. з Києва, ослаблення гетьманської влади у кінці 50-х – першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л.Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів у захисті інтересів митрополії, з іншого – сприяли оформленню угруповання (переважно московфільського) духовенства, яке почало активно втручатися у державні справи. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке у Лівобережній Гетьманщині тривало до 1685 р.¹¹⁶ Росія надзвичайно вдало використовувала цю ситуація для реалізації планів щодо підпорядкування Московському патріархату Київської митрополії. Представники московфільськи налаштованого кліру, «опікуючись інтересами Москви... радилися з московськими воєводами, добували необхідну військово-політичну інформацію, передавали тексти укладених між окремими гетьманами та польською владою договорів, спостерігали за діяльністю гетьманів, старшини та московських воєвод, брали активну участь у зовнішній політиці Гетьманщини тощо»¹¹⁷. Саме прагнення послабити політичний вплив духовенства й змусило гетьмана

I.Самойловича погодитися на підпорядкування у 1685–1686 рр. Київської митрополії Московському патріархату¹¹⁸. Такою виявилася ціна втручання церковної еліти у політичну боротьбу в Гетьманщині.

3. Політичні відносини та норми їх регулювання

Фундаментальні перетворення на теренах Гетьманщини у сферах політичного устрою, соціальної структури суспільства, форм власності вимагали випрацювання механізмів регулювання політичних відносин, що істотно різнилися від дореволюційних. Як раніше уже відзначалося, правові норми, що існували у Польській Короні, у своїй більшості втратили чинність. І не лише у зв'язку з тим, що формувалася нова регулятивна підсистема української політичної системи, але і тому, що змінювалися поведінкові стереотипи в середовищі козацтва й посполитих, відмирили чи набували нового змісту їхні традиційні уявлення про правові й етичні цінності, зокрема розуміння таких понять, як «право», «справедливість», «моральність», «звичке послушенство», «стародавні права і вольності» тощо¹¹⁹. У цьому відношенні показовою є відповідь священників Литовижа (Луцький повіт Волинського воєводства) слuzі шляхтича: «...нехай ваш бісів пан не до польського права, але до пана Хмельницького нас позиває, бо ми се права лядзького не боїмо[ся]!»¹²⁰ Впадає у вічі той факт, що селяни хотіли лише «за назвою бути підданими»¹²¹, позбутися найменувань «хлопи», «мужики», «піддані» тощо. Не випадково виписані з козацького реєстру згідно з умовами Зборівського договору особи не приховували своїх образ щодо того, що «їх бідних людей і козаками не називали, а називали їх мужиками»¹²². Значна їх частина, «показачившись», повернула собі попередній статус. У Лівобережжі мешканці вільних військових сіл почали називати себе міщанами. Поширювалася спільна назва селян і міщан – «посполиті», водночас із ужитку випадає найменування «хлопи»¹²³. За спостереженнями сучасних вчених, «нові моральні поняття змушували поводитись відповідно до них, часто-густо вступаючи в конфлікт із загальновизначеними перед 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу – скасовувати, а третю – подавати на індивідуальний розгляд»¹²⁴.

Реалії революційних змін у суспільстві, за умов відсутності нового кодифікованого права, спонукали владу визнати козацьке звичаєве право і судочинство чинними на теренах всієї Гетьманщини, а не лише у Запорозжжі й традиційному козацькому регіоні. Вироблене умовами повсякденного життя на міцній підвалині природних потреб козаків і переселенців-колоністів, не обмежуваних середньовічними правовими нормами¹²⁵, воно перетворилося на основного регулятора поземельних

I.Самойловича погодитися на підпорядкування у 1685–1686 рр. Київської митрополії Московському патріархату¹¹⁸. Такою виявилася ціна втручання церковної еліти у політичну боротьбу в Гетьманщині.

3. Політичні відносини та норми їх регулювання

Фундаментальні перетворення на теренах Гетьманщини у сферах політичного устрою, соціальної структури суспільства, форм власності вимагали випрацювання механізмів регулювання політичних відносин, що істотно різнилися від дореволюційних. Як раніше уже відзначалося, правові норми, що існували у Польській Короні, у своїй більшості втратили чинність. І не лише у зв'язку з тим, що формувалася нова регулятивна підсистема української політичної системи, але і тому, що змінювалися поведінкові стереотипи в середовищі козацтва й посполитих, відмирили чи набували нового змісту їхні традиційні уявлення про правові й етичні цінності, зокрема розуміння таких понять, як «право», «справедливість», «моральність», «звичке послушенство», «стародавні права і вольності» тощо¹¹⁹. У цьому відношенні показовою є відповідь священників Литовижа (Луцький повіт Волинського воєводства) слугі шляхтича: «...нехай ваш бісів пан не до польського права, але до пана Хмельницького нас позиває, бо ми се права лядзького не боїмо[ся]!»¹²⁰ Впадає у вічі той факт, що селяни хотіли лише «за назвою бути підданими»¹²¹, позбутися найменувань «хлопи», «мужики», «піддані» тощо. Не випадково виписані з козацького реєстру згідно з умовами Зборівського договору особи не приховували своїх образ щодо того, що «їх бідних людей і козаками не називали, а називали їх мужиками»¹²². Значна їх частина, «покозачившись», повернула собі попередній статус. У Лівобережжі мешканці вільних військових сіл почали називати себе міщанами. Поширювалася спільна назва селян і міщан – «посполиті», водночас із ужитку випадає найменування «хлопи»¹²³. За спостереженнями сучасних вчених, «нові моральні поняття змушували поводитись відповідно до них, часто-густо вступаючи в конфлікт із загальновизначеними перед 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу – скасовувати, а третю – подавати на індивідуальний розгляд»¹²⁴.

Реалії революційних змін у суспільстві, за умов відсутності нового кодифікованого права, спонукали владу визнати козацьке звичаєве право і судочинство чинними на теренах всієї Гетьманщини, а не лише у Запорозжжі й традиційному козацькому регіоні. Вироблене умовами повсякденного життя на міцній підвалині природних потреб козаків і переселенців-колоністів, не обмежуваних середньовічними правовими нормами¹²⁵, воно перетворилося на основного регулятора поземельних

відносин, соціально-правового статусу селянства й козацтва, їхніх стосунків, а також у головну перешкоду феодалізації козацької старшини й заможного козацтва. Так, саме звичаєве право легітимізувало масштабний процес перерозподілу землі магнатів, шляхти, католицької церкви й польської Корони (королівщини) на користь селян, козаків і міщан, що відбувся у формі «займанщини». Зокрема, у розмові з російськими послами (кінець 1662 – початок 1663 рр.) І. Брюховецький наголошував на тому, що «хто де займе порожнє місце землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю», то може вільно проживати тут й володіти нею¹²⁶. Юридично право «займанщини», як і багато інших звичаєвих правових норм, було закріплене у збірнику законів українського права першої половини XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ»¹²⁷.

Оскільки молода політична еліта Гетьманщини була зорієнтована на правове врегулювання відносин у новому суспільстві, що формувалося, то цілком зрозуміло, що вона не могла обмежитися лише сферою звичаєвого права. Виробляючи нові нормативи суспільної поведінки, вона спиралася значною мірою і на традиційні збірки права Литви і Польщі, що не втратили своєї чинності на теренах козацької України¹²⁸. З них були почерпнуті й використовувалися політико-правові норми про недоторканість від арешту, ув'язнення й неможливість позбавлення майна без вироку, орієнтація на аргументованість звинувачення; такі принципи судочинства як змагальність сторін, гласність і відкритість судових засідань, колегіальність під час вирішення судових справ тощо¹²⁹.

У процесі формування української політичної системи відбулася істотна зміна суб'єктів політичних відносин. Основними з них стали держава з її структурними елементами й органи місцевого самоврядування. На відміну від поліетнічної Речі Посполитої, український етнос, який становив абсолютну більшість населення козацької держави (поляки, євреї, татари, молдавани й інші етнічні групи відзначалися нечисленністю), з об'єкта політичних відносин перетворився на їхнього суб'єкта. Зміни відбулися зі шляхетським станом, що втратив як монополію на владу у суспільстві, так і роль політичної нації. Переважна більшість шляхти змушена була залишити терени новоствореної держави (чимало шляхтичів також полягло у вирі боротьби), а відтак зі стану вона перетворилася на соціальну групу, що суттєво послабило її політичну вагу й звузило сфери впливу на зміст і характер політичних відносин у суспільстві. Припинилася діяльність католицької, греко-католицької й іудейської церков як функціональних суб'єктів політичного життя, а їхнє духовенство (за винятком незначної кількості католицького) або загинуло, або опинилося за межами Гетьманщини. Разом із тим, як зазначалося, докорінно змінився статус православної церкви. Вона залишилася єдиною в козацькій Україні релігійною організацією й активно включилася у політичне життя.

У функціонуванні соціальної основи чинної політичної системи провідна роль належала козацтву. Перебравши на себе роль репрезентанта української політичної нації, воно очолило процес розбудови Української держави й отримало в ній привілейоване становище, перетворившись на соціальну еліту нового суспільства. Помітної трансформації зазнали традиційні козацькі «права і вольності», які, легітимізувавшись приходом козацтва до влади, почали наповнюватися новим змістом, що відбилося не лише у відповідних ухвалах, заявах й тлумаченнях гетьманів і старшин, укладених договорах з іншими державами, але й в уявленнях «про їх можливий ідеальний стан за умови максимальної політичної суб'єктності»¹³⁰. Хоча формування козацького стану в основних рисах завершилося на 1648 р., влиття до його лав у роки революції сотень тисяч послитих і розпад козацької України на окремі державні утворення гальмували процес його внутрішньої консолідації, а відтак між окремими групами продовжували існувати певні суперечності.

Зросла роль як суб'єкта політичного життя стану міщан. Щоправда, попри те, що власне саме мешканці міст «започаткували руське культурне й національне відродження і першими сформували концепцію Русі як культурно-релігійно-історичної спільноти, вони не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю»¹³¹. Інше питання, що міщани брали активну участь у національно-визвольній і соціальній боротьбі (особливо у кінці 1640-х — першій половині 1660-х років) і в обстоюванні власних станових інтересів.

Докорінно змінився статус селянства, яке з об'єкта політичних відносин у Речі Посполитій перетворилося на їхнього суб'єкта у Гетьманщині. Здобуваючи особисту волю, права власності на землю й вступу до козацького стану, воно своїми діями помітно впливало не тільки на політику уряду, але і в цілому на політичний розвиток держави, особливо в 1648–1665 рр.

Дієвим суб'єктом політичних відносин стала політична еліта, котра, однак, переживаючи процес свого становлення, не зуміла консолідуватися, що покликала до життя проблему єдності козацької України. На суб'єкт політики перетворилися й обездолені, розорені війною, частково чи повністю злюмпенізовані маси козаків і послитих, з настроями і діями яких мусив рахуватися уряд.

У жодному разі не можна ігнорувати значимості такого суб'єкта політичних відносин, як окремих індивідів. Зрозуміло, що кожен з них належав до певної соціальної спільноти, і власне від політичної поведінки кожного з них залежала політична активність чи пасивність самої спільноти. На відміну від попереднього часу, в роки революції політична суб'єктність кожної особистості як на соціальному, так і на інституціональному й персоніфікованому рівнях проявлялася незрів-

нянно виразніше. Уперше у Центрально-Східній Європі особа селянина вийшла зі сфери паройкіальної (обмеженої інтересами власної домівки й найближчого оточення) політичної суб'єктності. Вперше її політична поведінка із закритого (бездіяльного, іммобільного) типу змінилася на відкритий (дієвий). У ще більшій мірі це стосується особи міщанина й особливо козака.

Важливим для розуміння механізмів функціонування комунікативної підсистеми є з'ясування відносин між соціальними спільнотами, що складають соціальну основу будь-якої політичної системи. У Гетьманщині сформувалася відмінна від наявної в Речі Посполитій соціальна основа політичної системи. Так, після трагічних подій міжетнічного конфлікту 1648 р., під час якого мали місце прояви елементів етнічних чисток (постраждали десятки тисяч євреїв і поляків), в утвореній Українській державі міжетнічні відносини (між українцями, з одного боку, поляками і євреями – з другого) поволі втрачають гостроту протистояння й набувають характеру мирного співіснування. З'явилася нова тенденція у розвитку українського народу. Розділений між двома соціокультурними системами, він на річпосполитських теренах втрачає власну політичну еліту (шляхту) як носія руської політичної культури й переживає період національного занепаду. Водночас в Гетьманщині спостерігаються бурхливі процеси усвідомлення населенням своєї національної ідентичності. Козацтво як репрезентант політичної нації впродовж 1650–1670-х років неодноразово робило спроби об'єднати народ у межах єдиної держави, проте всі вони виявилися невдалими¹³².

Знанали змін роль і місце шляхти. Якщо у соціальній основі польської політичної системи вона посідала домінантне становище, то в українській, по-перше, втратила статус соціального стану, перетворившись на суспільну групу, а по-друге, спромоглася лише зберегти, і то переважно формально, свої привілеї, позбувшись політичної влади. Внаслідок потужного спротиву поспільства й козацтва, всі її зусилля, незважаючи на підтримку з боку окремих гетьманських урядів (частково Б.Хмельницького, І.Виговського й особливо П.Тетері), відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин зазнали краху. Як підкреслював влітку 1664 р. П.Тетеря, «Україна ще не палаła таким страхітливим бунтом як тепер», і посполиті, незважаючи на власну погібель, продовжують боротися, «аби не мати панів», вони не хочуть, щоб пани утримували їх «під своєю владою» й користувалися «їхньою працею»¹³³.

Ще один важливий момент: шляхта могла залишитися у домівках, користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади, вступати до лав війська й обіймати у ньому старшинські посади тільки за умови вірної служби Війську Запорозькому, тобто Українській державі¹³⁴. Вона мусила відмовитися від претензій на провідну політичну роль у суспільстві й державі, визнавши її за козацтвом. Як

справедливо підмітив у свій час Ф.Шевченко, «шляхта на Україні, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької старшини...»¹³⁵. Щоправда, займаючи впливове становище серед старшин, вона виношувала наміри домогтися легітимації свого привілейованого статусу в козацькій спільноті. Перша така спроба датується 1654 р., коли у січні під час переговорів з російським посольством В.Бутурліна група старшин-шляхтичів таємно від гетьмана порушила питання, щоб «шляхта була поміж козаків знатною, і судилася б за своїм правом, і маєткам бути б за ними по-давньому. І приносили на письмі імена свої, воеводства й уряди собі розписали». Одержавши відмову, вони просили не повідомляти Б.Хмельницькому про своє клопотання, пояснюючи це тим, що «ми де так писали за своєю думкою»¹³⁶. І хоча договір 1654 р. з Росією підтверджував права і вольності шляхти, вона починає поповнювати прошарок так званих знатних військових товаришів, що інтенсивно формувалася у 1650–1670-х роках¹³⁷.

Очоливши національно-визвольну боротьбу, яка ліквідувала панування шляхти, козацтво не посіло її місця у суспільстві. Відіграючи у ньому провідну роль як правлячий стан, воно продовжувало залишатися станом дрібних землевласників-вояків, відкритим для поповнення з боку інших станів і груп (за умови виконання власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького), насамперед селян і міщан. Таким чином забезпечувалося функціонування витвореної замість горизонтального (латерального) типу соціальної мобільності, що існував до 1648 р. і передбачав наявність офіційних бар'єрів для переміщення вгору щаблями соціальної ієрархії, вертикального (до речі, це був єдиний випадок в Центральній-Східній і Східній Європі), що відкривало шлях соціальній циркуляції (наприклад, вихідці з поспільства ставали не тільки козаками, але й старшинами). Реальна можливість «покозачення», з одного боку, посполитих, як з другого – «опосполічення» козаків (через озлидніння частина тих, хто був не в змозі надалі виконувати своїм коштом військову повинність, добровільно переходила у стан міщан¹³⁸), запобігала виникненню гострих соціальних суперечностей і відкритих конфліктів між основними станами українського суспільства.

Величезні втрати у безкінечних воєнних діях і постійне поповнення козацьких лав поспільством стали відчутним гальмом процесу консолідації козацтва як стану. Продовжували також існувати розбіжності, що переростали у протиріччя й політичну боротьбу, між запорожцями й городовими козаками, мали місце, хоч і не такі гострі, як у 1620–1630-х роках, суперечності й конфлікти між реєстровим і нереєстровим козацтвом, між спадкоємними козаками та прошарком знатного військового товариства і покозаченими вчорашніми селянами й міщанами. Часто непримиренного характеру набирало протистояння тих чи інших угруповань старшини зі значною частиною козацтва, що породжувало політичні конфлікти, які переростали у кровопролитну боротьбу (грома-

дяньська війна 1658–1663 рр., міжусобиця у Правобережній Гетьманщині 1668–1669 рр.). З кінця 1650-х років почав визрівати міжрегіональний конфлікт між правобережним і лівобережним козацтвом.

Проте розбіжності в середині козацького стану відходили на другий план, коли йшлося про захист прав і свобод Війська Запорозького. Спираючись на норми звичаєвого права, козацтво рішуче протистояло поновленню великого панського землеволодіння, особливо перетворенню старшин у володарів маєтків з підданими. Це підтверджується численними джерелами. Зокрема, влітку 1657 р. переяславський полковник П.Тетеря у розмові з російськими урядовцями заявив, що «у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна», і коли козаки дізнаються, що він та родина Виговських отримали від царя маєтки, то «їх усіх тоді повбивають»¹³⁹. У травні 1659 р. козаки й старшини дуже обурилися тим фактом, що під час ратифікації Гадяцького договору «їхні побратими над заслуги свої одні nobilitовані (себто отримали шляхетство. — *Авт.*), другі обтяжені подарунками, треті маєтки і володіння вічним правом підставляли»¹⁴⁰. За свідченням одного із сучасників подій, вони заявляли обласканим польською владою товаришам: «...я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден з нас пана мати не хоче і працювати на нього не буде»¹⁴¹. Пізніше кошовий гетьман І.Брюховецький наголошував на тому, що у Війську Запорозькому на освоєваних землях «селян... нікому не вільно тримати». Адже раніше ніколи так не було, щоб гетьман, полковники, сотники й інші старшини міщанами і селянами «у містах і селах володіли без королівських привілеїв»¹⁴². Ситуація істотно змінилася в 1670-х роках, коли у Лівобережній Гетьманщині (особливо у її північно-східному регіоні) окреслився процес феодалізації соціально-економічних відносин, що супроводжувався перетворенням старшин у землевласників, котрі намагалися обернути збіднілих козаків у своїх підданих¹⁴³.

Взявши масову участь у революційних подіях, селянство рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Існують сотні свідчень джерел, що селяни «не хотіли бути підданими панів», а палко бажали, аби «не було жодного шляхтича», «стати вільними». Їхня боротьба за волю й право власності на землю й сільськогосподарські угіддя впродовж літа 1648 – першої половини 1652 рр., на відміну від інших селянських воєн у Європі, завершилася на теренах Гетьманщини перемогою. Адже вони домоглися ліквідації фільварково-панщинної моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських й козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. «Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуї! — зазначав у кінці 1660-х років анонімний автор одного з трактатів. — А якщо й випадє податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш — два [податки] на тих, котрі

не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягара на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком»¹⁴⁴. Володіючи правом власності на землю й вступу до козацького стану, селяни рішуче протидіяли намірам шляхти, вищого православного духовенства й частини старшини поновити попередні соціально-економічні відносини. І якщо у Лівобережній Гетьманщині з початку 1670-х років вони почали поволі втрачати свої завоювання, то у Правобережній цей процес загальмувався ще на деякий час.

Відносини селян з міщанами й козаками, попри певні конфлікти з козацькою старшиною, склалися, згідно з сучасними політологічними уявленнями, у формі соціального партнерства. Останнє проявлялося насамперед у спільних діях, спрямованих на захист витвореної держави, проти відродження дореволюційної системи соціально-економічних відносин, феодалізації старшини, за збереження отриманого у ході революції нового соціального статусу. Не випадково значна частина селян почала називати себе міщанами, статус яких традиційно вважався вищим, а більшість з них покозачувалася. Вважаючи себе вільними людьми, що відповідало реальному стану справ, вони прагнули набути омріяного козацького статусу, аби користуватися його правами й вольностями, але при цьому не завжди хотіли (особливо з 1660-х років) виконувати постійну військову повинність на користь Війська Запорозького. Як повідомляли на початку 1663 р. старшини російському послу, селяни «називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государевого скарбу також не виплачують»¹⁴⁵. Саме у цьому й полягала соціальна сутність покозачення. При цьому твердження окремих дослідників, що покозачені селяни залишали працю на землі¹⁴⁶, є необґрунтованими.

Аналіз джерел не підтверджує висловленої в історіографії думки, що покозачене посільство становило собою деструктивний «декласований елемент», який був «гальмом» у розбудові держави¹⁴⁷. Не варто плутати покозачених селян і міщан зі справді «декласованими» масами розорених воєнними діями і «вичавлених» різними обставинами зі звичного ритму життя й трудової діяльності осіб (часто безсімейних) різного соціального походження: селян, міщан, козаків тощо, котрі лише зазіхали «на чуже добро»¹⁴⁸. З часом вони перетворилися на досить-таки активний деструктивний суб'єкт політичних відносин, який вдало використовувався у політичній боротьбі старшинськими угрупованнями. Першим на цей шлях став полтавський полковник М. Пушкар, котрий у 1658 р., за даними літописця С. Величка, «зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини,

коси та киї, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця»¹⁴⁹.

Унаслідок масового від'їзду інонаціональних й покатоличених городян, котрі належали до привілейованої групи населення, в містах було ліквідовано ґрунт для національно-релігійних суперечностей й конфліктів. Однак продовжувала існувати певна соціальна напруга у взаєминах між козацькими й міщанськими громадами або їхніми представниками, яка, однак, не переростала у відкрите протистояння між ними. Міщани й козаки разом боролися проти загрози поновлення польського панування чи встановлення російського, перетворення міст у приватні володіння шляхти й старшин, обмеження їхніх станових прав і свобод. Інакше складалися стосунки зі старшиною, яка втручалася у міське самоврядування, зазіхала на міські земельні володіння тощо і тим самим провокувала конфліктні ситуації.

Зросла суспільна вага православного духовенства, права, свободи і привілеї якого розширювалися й послідовно обстоювалися гетьманською владою, а особлива роль у житті тогочасного суспільства забезпечувала визнання легітимності його привілейованого статусу з боку усіх станів і соціальних груп. У нижчого духовенства, яке брало активну участь у революційних подіях, а за своїм способом життя і матеріальними статками мало чим різнилося від козаків і рядового поспільства, не існувало з ними конфронтації, хоча, зрозуміло, окремі випадки зіткнень їхніх інтересів мали місце. Водночас не тільки збереження, але й помітне зростання маєтностей монастирів і вищого кліру, в яких використовувалась праця залежних селян і міщан, породжували з боку останніх різні форми соціального спротиву, зламати який часто вдавалося лише завдяки активному втручання з боку центральної влади, насамперед і особі гетьманів¹⁵⁰.

Становлення нової соціальної основи політичної системи проходило одночасно із формуванням якісно відмінної від існуючої у Речі Посполитій моделі політичних відносин державної влади із соціальними спільнотами. Із самого початку революції очолюваний Б.Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню іновірців. Гетьман рішуче засудив учинені влітку 1648 р. підрозділами М.Кривоноса погроми, стративши при цьому деяких його старшин¹⁵¹⁰. У листі до польських комісарів від 19 серпня 1648 р. Б.Хмельницький підкреслював: «...хоч ми й нижчі з народження (йшлося про порівняння з князем І.Вишневецьким. — *Авт.*), але про господа Бога краще пам'ятаємо, бо жоден з панів поляків, хто потрапив до наших гетьманських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді, і ті, кого я тепер у полках застав...»¹⁵². Виданий ним 2 серпня 1650 р. наказ білоцерківському полковнику застерігав старшин і козаків не вчиняти шкоди «ляхам, які знаходяться тепер у наших краях». Відомі також гетьманські універсали 1651–1652 рр. до польського поспільства й поляків,

«співчуваючим русинам», із засвідченням доброзичливого ставлення до них¹⁵³.

Виявлені нами джерела не фіксують антипольського спрямування внутрішньої політики і в наступників Б.Хмельницького. Щодо євреїв, то за умовами Зборівського договору їм заборонялося проживати на землях козацької України. Пізніше таких обмежень не існувало. Тому, хоч і у невеликій кількості, поляки та євреї продовжували мешкати у ряді місцевостей (переважно українського Правобережжя). Так, інвентар Білоцерківського староства 1652 р. зафіксував господарювання Яська Ляха у с. Острейки та Юзефа Ляха в Ольшанці¹⁵⁴. У м. Барі, що через своє прикордонне розташування знаходилося і в складі Гетьманщини, і в складі Польщі, у 1667 р. мешкало 30 євреїв¹⁵⁵. Маємо цінне свідчення німецького дворянина Ульріха фон Вердума, котрий у складі польського війська восени 1671 р. перебував у козацькій Україні, що у місті сусідували українці, поляки та євреї, а в Шаргороді «поміж козаками живуть різні євреї, а також римо-католики»¹⁵⁶.

Неоднозначною була політика центральної влади щодо релігійних спільнот. Всебічно підтримувалася православна (де-факто православ'я у козацькій Україні відіграло роль державної релігії) церква, причому всі гетьмани вважали своїм обов'язком послідовно обстоювати інтереси і православного населення, котре залишалося за межами держави, у складі Польщі й Литви. Не підтримувалося, хоча й не заборонялося функціонування у Гетьманщині католицької спільноти. Б.Хмельницький був переконаний, що «є один Бог і одна християнська віра», і дотримувався принципу: «хто і як хоче, хай вірить»¹⁵⁷. Подібні погляди поділяли й інші гетьмани. Ними допускалася діяльність і католицьких чернечих орденів, за винятком єзуїтського. Так, У.Вердум помітив у ряді міст і містечок співіснування церков і костьолів (Бар, Шаргород, Керниця, Іллінці), зокрема, у Барі діяли 3 костьоли, 2 церкви й синагога, а в Шаргороді – костьол з францисканським монастирем, у якому був один чернець¹⁵⁸. Хоча Б.Хмельницький, І.Виговський та П.Тетеря за певних обставин допускали можливість існування греко-католицької спільноти¹⁵⁹, фактично її не було, як і іудейської.

З початку революції (до середини серпня 1648 р.) Б.Хмельницький покладав певні надії на можливість залучення на сторону Війська Запорозького не лише шляхти, але й магнатів, а відтак гарантував недоторканість їхнього майна і маєтків. Переконавшись у марності своїх сподівань, гетьман змінив політичну тактику: під захист бралися лише ті із них, котрі приєднувалися до повстанців. Після укладення Замостянського перемир'я (21 листопада 1648 р.) він дозволив шляхті «як релігії польської, так і грецької» повернутися до «дідичних маєтностей» за умови визнання чинності української влади¹⁶⁰. Під час лютневих переговорів 1649 р. з посольством А.Кисіля Б.Хмельницький підкреслював: а захоче «хліба котрий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний

будет...»¹⁶¹. Проте внаслідок масового спротиву поспільства гетьман відмовився від реалізації проголошеного курсу. Відповідно до умов Переяславського перемир'я (кінець лютого 1649 р.), до початку роботи нової комісії (23 травня) шляхті заборонялося повертатися до своїх володінь. Змушений виконувати умови Зборівського і Білоцерківського договорів, Б.Хмельницький сприяв відновленню статусу шляхти, вимагаючи при цьому «скромного поведження» з підданими й зберігаючи у суспільстві політичне домінування козацтва. Спроби повернення до дореволюційної моделі відносин в соціальній основі чинної політичної системи зазнають повного краху не лише через масове повстання населення козацької України у червні 1652 р., а й не меншою мірою через небажання молодії української еліти віддавати владні повноваження шляхті й усвідомлення нею необхідності визнання основних соціально-економічних результатів Селянської війни¹⁶².

Хоч уряд Б.Хмельницького вважав законними соціальні права і привілеї шляхти (володіти маєтками з підданими, мати власні станові земські й гродські суди та ін.), що знайшло підтвердження в умовах договору 1654 р.¹⁶³, він вкрай неохоче йшов на надання їй земельних володінь й намагався уникати втручання у стосунки з підданими, котрі відмовлялися виконувати «звикле послушенство». Через свою нечисленність (присягнуло взимку 1654 р. цареві всього 188 осіб)¹⁶⁴, втрату владних важелів й необхідність пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу) шляхта позбавлялася ролі політичного лідера суспільства. Як зазначалося, уряди І.Виговського та П.Тетері зробили спроби за допомогою Польщі поновити дореволюційне правове становище шляхти, проте вони виявилися зірваними потужним спротивом козацтва й поспільства. А відтак до кінця революції шляхта продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою – складовою еліти Гетьманщини.

Незрівнянно більше уваги приділялося урядом козацтву. З самого початку розбудови Української держави її центральні і місцеві органи влади формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І.Виговського й П.Тетері) дбали передусім про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед це правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б.Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків. «Кожий нехай із свого ся тішить, – підкреслював він 10 серпня у наказі ніжинському полковнику П.Шумейку, – козак нехай свого глядить і своїх волностей постерегаєт, а до тих, котори не суть приняти до реєстру нашого, аби дали покой...»¹⁶⁵. Однак опір нереєстро-

вих козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали українського володаря відмовитися від свого наміру. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Проте здійснити це їм не вдалося, і воно продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

По-друге, не простою виявилася проблема внутрішньої консолідації козацького стану. Найуспішніше у цьому напрямі діяв Б.Хмельницький, котрий, з одного боку, запобігав загостренню суперечностей, а з іншого – ефективно протидіяв спробам окремих груп козацтва, зокрема запорожців й голоти, домогтися реалізації своїх намірів шляхом внутрішньостанової боротьби. Ситуація докорінно змінилася після його смерті, коли внаслідок помилок І.Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактору стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і поразки революції.

По-третє, це проблема єдності козацької старшини, зберегти яку спромігся лише уряд Б.Хмельницького. Попри зусилля його наступників, особливо П.Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо стрижневої програми – реалізації державної ідеї. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузькогосподарських інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць, що стали першим цвяхом у домовину самостійності й цілісності козацької України.

По-четверте, феодалізація старшини і заможного козацтва, що започаткувалася в останні роки гетьманату Б.Хмельницького й помітно посилилася за сприяння уряду Лівобережної Гетьманщини з початку 70-х років XVII ст. Цей процес відбувався шляхом перетворення козацької старшини на землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг», як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на вспартя дому», «на подпору дому»), придбаної за допомогою купівлі. До останньої належали й маєтки, надані польською Коронаю¹⁶⁶. Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого, створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти. Недостатнє усвідомлення урядом цих небезпек послаблювало консолідацію козацтва, таку необхідну в умовах боротьби за збереження держави.

Намагаючись опертися на підтримку православного духовенства, Б.Хмельницький відразу ж повів політику на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й ко-

зацтву втручатися «в справи духовніє церковніє священническіє» чи ображати «священников духовних отцов своїх». «...Я владою гетьманства мого, а іменем всего войска, — підкреслював гетьман в універсалі від 5 березня 1649 р. миргородському і прилуцькому полковникам, — таковим смілом за оскарженем ся і доводом слušним не тилко о бите, але і о наймнійшую словную в непристойном поступку зневагу на духовних богомолцов наших розказую такових на горле карати і до мене таковіє справи не доносячи...»¹⁶⁷. Він же щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звикле послушество». Таку ж політику проводили й інші гетьмани.

Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Проте лише Б.Хмельницькому й П.Дорошенку вдалося спрямувати цю діяльність у конструктивне русло. Як зазначалося, перший з них зумів переконати С.Косова відмовитися від втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої й Російської держави, а другий знайшов повне порозуміння з Й.Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України. В інших випадках відносини між урядом і вищим духовенством склалися досить не однозначно, що негативно позначилося на функціонуванні політичної еліти.

Не простими були стосунки центральної і місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І.Брюховецького, який зробив невдалу спробу позбавити міста самоврядування, аби підпорядкувати їхніх жителів своїй юрисдикції), починаючи від Б.Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу вїттів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полково-сотенної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть у період гетьманату Б.Хмельницького великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій щодо недоторканості їх привілеїв українською владою. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя). Однак наміри російської адміністрації поширити у 1666–1668 рр. компетенцію воеводського правління на міське населення (окрім козацтва) Лівобережної Гетьманщини, яке мало виплачувати податки до царської скарбниці, були зірвані¹⁶⁸.

У системі відносин державної влади із соціальними спільнотами

важливе місце посідала політика уряду щодо селянства. На перших порах (червень – липень 1648 р.) Б.Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження наявної моделі відносин між ними і шляхтою. Так, в охоронному універсалі Меджибожу він наказував, аби «всі роботизни, інтрати, оренди і всі прибутки і послушенства піддані віддавали, відповідно старого порядку і наказів тамтешнього старости»¹⁶⁹. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамовувати селянський рух, а й почав сприяти його розгортанню.

Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б.Хмельницький визнав козацькі права за покочаними селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Зокрема, з волинського «хлопства, котре перед цим ніколи не було у козацтві», був сформований полк І.Донця¹⁷⁰. Його керівництво у листі до князя С.Корецького (січень 1649 р.) засвідчувало, що «гетьман кожного з нас за рівного собі має і не відокремлює нас від давніх реєстрових [козаків]...»¹⁷¹. Під час переговорів у Переяславі гетьман вперше офіційно заявив польській стороні, що не «відступиться від черні», бо «то права рука наша, котрі не витерпівши хлопства, пішли в козаки»¹⁷². Разом із тим, обстоюючи інтереси православних монастирів, він заборонив записувати у козаки їхніх підданих і зобов'язував останніх виконувати «повинност і роботи вшелякие»¹⁷³.

Умови Зборівського договору змушували уряд маневрувати з тим, щоб пом'якшити гостроту соціальних суперечностей між поспільством, з одного боку, та шляхтою, котра поверталася до маєтків, з іншого. Березнева 1650 р. Київська старшинська рада прийняла ухвали, аби остання «якнайскромніше поводитася з підданими» й тимчасово задовольнилася надходженнями прибутків лише з шинків і млинів¹⁷⁴. Видаючи панам охоронні універсали, що передбачали підданство селян, гетьманська влада, по-перше, не брала на себе зобов'язань гаранта виконання ними повинностей і сплати податків; по-друге, уникала вживати репресивні заходи проти бунтівників. За умов масового спротиву поспільства і явного небажання Б.Хмельницького йти на відкритий конфлікт з ним, шляхта не спромоглася відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин. А після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану¹⁷⁵.

До останніх днів життя він не втручався у селянське господарювання, займанщину, функціонування вільних військових сіл, що виникли у козацькій Україні. Вважаючи селянство потенційно «підданським» станом, уряд Б.Хмельницького так і не провів правового розмежування між селянами і козаками й у край неохоче надавав володіння шляхті, котра

служила у Війську Запорозькому, й старшині. Припускаємо, що у 1657 р. тільки 2-3% селян Гетьманщини перебувало в особистій залежності від світських і церковно-монастирських землевласників. Решта у певній мірі користувалася здобутками Селянської війни й не переобтяжувалася податками з боку держави, у тому числі й на платню козакам, що передбачалася договором 1654 р. На переконання П.Тетері, для цього було б цілком достатньо збирати з кожного двору по 1-2 злотих¹⁷⁶.

Відсутність у Війську Запорозькому механізмів щодо легітимного врегулювання соціального статусу селянства, що перестав відповідати чинному законодавству (зокрема, Литовським статутам), залишала правові підстави для відродження традиційної для попереднього часу соціальної структури, що викликало потужний соціальний спротив. Зокрема, спроби реалізації тих статей Гадяцького та Чуднівського договорів, що утверджували шляхту в своїх дореволюційних правах, ставили під удар авторитет гетьманської влади І.Виговського і Ю.Хмельницького. Останній, аби запобігти спалаху масового селянського повстання, в кінці 1661 р. розпорядився усунути з маєтків державців, старост і підстарост, однак у квітні наступного року під тиском Варшави знову погодився на їх повернення¹⁷⁷.

Розпад козацької України 1663 р. на дві Гетьманщини зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожній із них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань (зроблений під тиском Москви перепис 1666 р., що встановлював норми оподаткування, став однією з причин нової хвилі покаяння, заворушень і повстань поспільства, які у кінцевому рахунку нівелювали його наслідки). Хоча і відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами¹⁷⁸.

Трохи інакше ці відносини склалися у Правобережжі. Курс П.Тетері на відновлення шляхетського землеволодіння й підданства селян панам викликав тут у 1664–1665 рр. масове повстання, яке коштувало йому гетьманства. Враховуючи непримиренність позицій поспільства, новий гетьман П.Дорошенко, всупереч статтям Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р.), відмовився впускати до володінь шляхту й урядників під тим приводом, що вже понад 20 років козаки «без ділчих панів, старост і урядників жили і в жодному випадку не можуть бути у підданстві й послушенстві панів»¹⁷⁹. Король М.Вишневецький влітку 1671 р. обурювався тим фактом, що П.Дорошенко «не хоче, аби пани свої власні володіння, свої ділчні маєтки в Україні відібрали й тримали...»¹⁸⁰. Анонімний автор трактату «Думка певної особи» (бл. 1668 р.), описуючи становище селян Правобережної Гетьманщини, підкреслював, що «там

жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає і так кажуть: «Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів». Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини...»¹⁸¹. Проте у результаті воєнних дій першої половини – середини 1670-х років, що вщент зруйнували Правобережну Гетьманщину¹⁸², чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів у порівнянні з 1648 р., і воно перетворилося на невелику соціальну групу.

Помітний вплив, незважаючи на своє вторинне після відносин між соціальними спільнотами значення, на становлення й розвиток української політичної системи справляли відносини між політичними інститутами. Перетворення унітарної держави у поліцентричне об'єднання Правобережної й Лівобережної Гетьманщин та Запорожжя породило гостру проблему взаємин між ними. Попри те, що їх політичні еліти усвідомлювали згубність розколу й прагнули домогтися возз'єднання у межах єдиної держави (аби переконатися у цьому, варто ознайомитися хоча б зі змістом «війни звернень» гетьманів і старшин Лівобережжя й Правобережжя упродовж осені 1663 – весни 1664 рр., проїнятих благородною ідеєю єдності населення козацької України: це один «християнський малоросійський народ», «єдинокротні брати», котрі мають спільну Вітчизну «матір нашу» тощо¹⁸³), регіональні інтереси, помножені на амбіції політиків, розпалювані зовні, виявилися сильнішими за загальнонаціональні пріоритети політичного розвитку. Возз'єднання Гетьманщин 1668 р. і 1674 р. залишалося формальним, оскільки обидва державні утворення продовжували жити власним політичним життям й не припиняли міжособної боротьби за «єдність України» під своєю гегемонією.

Важливу роль каталізатора у розвитку внутрішньополітичних процесів відіграв геополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, свідомо провокували внутрішньополітичну боротьбу за владу. Якою виявилось б «непоправною втратою для Р[єчі] П[осполитої], – підкреслював один з польських сановників у вересні 1671 р., – коли б Ханенко (кошовий гетьман Війська Запорозького Низового, претендував на владу у Правобережній Гетьманщині. – *Авт.*) з Дорошенком порозумілися й об'єдналися», бо «та ворожнеча між ними є до цього часу порятунком для Республіки»¹⁸⁴. Власне розкол політичної еліти й деструктивний характер відносин державних утворень, на які розпалася козацька Україна, стали одними із головних причин руйнації її політичної системи.

Складними й суперечливими були відносини між центральними органами державної влади, а також між ними та місцевими адміністративними установами. Центральною віссю протиріч виявилася, з одного боку, сфера розмежувань владних повноважень гетьмана та генеральної

ради; старшинської ради й генеральних старшин, з іншого. В умовах формування авторитарного режиму Б.Хмельницького вся повнота влади зосереджувалася у його руках, що викликало невдоволення (у відкритій чи прихованій формі), особливо у 1648–1651 рр., з боку частини козаків, поkozаченого поспільства, старшин тощо. Так, влітку 1648 р. окремі козаки скаржилися, що гетьман з черню не має ради (себто не скликає чорної ради), «чого перед цим не було, бо завжди чернь домогалася того, аби з нею радилися...»¹⁸⁵; виник конфлікт з наказним гетьманом М.Кривоносом, котрий відмовився виконувати його розпорядження під приводом, що «ти не є нашим присяглим гетьманом...»¹⁸⁶. Відомо також, що у першій половині 1651 р. Б.Хмельницький наштотхнувся на сильний спротив старшини (його вдалося подолати лише за допомогою зібраної у травні чорної ради), після чого він змінив на посадах деяких полковників¹⁸⁷.

Смерть українського володаря й усунення від влади восени 1657 р. Ю.Хмельницького не розв'язали даної проблеми. Швидше навпаки. Свідоме звуження І.Виговським прерогатив гетьманської влади, що розглядалося ним як тактичний хід у боротьбі за булаву, підштотхнуло запорожців і поkozачені маси поспільства до дій, спрямованих на відновлення чинності чорної ради у її класичній формі, а старшин — до розширення своїх владних прерогатив. Ці обидві тенденції перетворюються у визначальні за гетьманування Ю.Хмельницького (1659–1663), коли реальна влада у державі зосереджується у руках певного кола генеральних старшин і полковників, а гетьманські повноваження набувають номінального характеру (з'являються елементи олігархічно-республіканської форми правління)¹⁸⁸. Водночас запорожці й більшість лівобережного козацтва, невдоволені самовладдям старшин й підтримувани Москвою, домогаються на Ніжинській чорній раді (червень 1663 р.) обрання І.Брюховецького (висуванця Запорожжя) гетьманом Лівобережної України, започаткувавши тим самим розпад унітарної держави¹⁸⁹. Розбалансованість владних повноважень інституцій центральної влади негативно позначалася на політичному процесі. З великими труднощами П.Дорошенку у Правобережжі, а Д.Многогришному й І.Самойловичу у Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію, відновивши стабільність гетьманської влади, припинивши чинність класичної чорної ради й поновивши функціонування представницької генеральної і старшинської рад.

У ході революції виникали ситуації, за яких помітно ускладнювалися відносини між центральними та місцевими органами влади. Якщо Б.Хмельницький, витворивши жорстку вертикаль державного управління, домогся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. За свідченням коронного обозного А.Потоцького

(осінь 1659 р.), в Україні панувало «свавілля з боку некерованої черні»: «Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує»¹⁹⁰. На початку 1663 р. наказний лівобережний гетьман Я.Сомко визнавав, що «нині у них всякий собі керує»¹⁹¹. Влітку наступного року І.Брюховецький нарікав на той факт, що запорозький кошовий отаман «привласнює собі владу рівну гетьманській...»¹⁹². Подібна ситуація склалася і в Правобережній Гетьманщині. «Дійшло до того, – констатував восени 1664 р. полковник О.Гоголь, – що кожен козак був полковником, а кожен сотник – гетьманом»¹⁹³. За оцінкою Д.Дорошенка, на весну 1665 р. Правобережна Україна перебувала у «стані загальної анархії»¹⁹⁴. Цей процес завершився лише у 1666–1667 рр., коли зусиллями правобережного і лівобережного гетьманів поновилося нормальне функціонування полкових й сотенних урядів.

Щодо характеру взаємин центральних і місцевих органів влади й міського самоврядування, слід відзначити, що гетьмани (за винятком І.Брюховецького) прагнули не втручатися у сферу його повноважень, однак полкові й сотенні органи влади нерідко намагалися підпорядкувати собі населення міст з магдебурзьким правом і жителів ратушних міст.

4. Політична влада та її особливості

Однією із визначальних домінант політичної системи (поряд із державою) виступає інститут влади. Як на наш погляд, найбільш точно сутність останньої відбиває визначення М.Вебера: «Влада означає будь-яку можливість проводити всередині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість заснована»¹⁹⁵. При цьому цілком правомірним і виправданим для досягнення кінцевої цілі є застосування «будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства»¹⁹⁶. У козацькій Україні політична влада формувалася революційним шляхом й набула яскраво виражених національних рис. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, котрий рішуче виступив проти польського панування. Анонімний автор «Римованої хроніки» в образній формі відбив той факт, що, взявшись за зброю, українці прагнули добитися того, аби «в Руських краях» «дошенту» зникла пам'ять про польське владарювання («лядську кров») і, «щоб її духу русинський ніс і не чув», а відтак взялися «трясти Польшу за чуприну»¹⁹⁷. Ці настрої охопили всі без винятку регіони українських земель. Зокрема, захоплені до полону під стінами Кам'янця у серпні 1648 р. опришки на тортурах заявляли, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, а самі, добровільно, з огидою ставлячись до рабства і не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів»¹⁹⁸.

Прагнення жити незалежно від Речі Посполитої, безперечно, ви-

(осінь 1659 р.), в Україні панувало «свавілля з боку некерованої черні»: «Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує»¹⁹⁰. На початку 1663 р. наказний лівобережний гетьман Я.Сомко визнавав, що «нині у них всякий собі керує»¹⁹¹. Влітку наступного року І.Брюховецький нарікав на той факт, що запорозький кошовий отаман «привласнює собі владу рівну гетьманській...»¹⁹². Подібна ситуація склалася і в Правобережній Гетьманщині. «Дійшло до того, – констатував восени 1664 р. полковник О.Гоголь, – що кожен козак був полковником, а кожен сотник – гетьманом»¹⁹³. За оцінкою Д.Дорошенка, на весну 1665 р. Правобережна Україна перебувала у «стані загальної анархії»¹⁹⁴. Цей процес завершився лише у 1666–1667 рр., коли зусиллями правобережного і лівобережного гетьманів поновилося нормальне функціонування полкових й сотенних урядів.

Щодо характеру взаємин центральних і місцевих органів влади й міського самоврядування, слід відзначити, що гетьмани (за винятком І.Брюховецького) прагнули не втручатися у сферу його повноважень, однак полкові й сотенні органи влади нерідко намагалися підпорядкувати собі населення міст з магдебурзьким правом і жителів ратушних міст.

4. Політична влада та її особливості

Однією із визначальних домінант політичної системи (поряд із державою) виступає інститут влади. Як на наш погляд, найбільш точно сутність останньої відбиває визначення М.Вебера: «Влада означає будь-яку можливість проводити всередині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість заснована»¹⁹⁵. При цьому цілком правомірним і виправданим для досягнення кінцевої цілі є застосування «будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства»¹⁹⁶. У козацькій Україні політична влада формувалася революційним шляхом й набула яскраво виражених національних рис. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, котрий рішуче виступив проти польського панування. Анонімний автор «Римованої хроніки» в образній формі відбив той факт, що, взявшись за зброю, українці прагнули добитися того, аби «в Руських краях» «дошенту» зникла пам'ять про польське владарювання («лядську кров») і, «щоб її духу русинський ніс і не чув», а відтак взялися «трясти Польшу за чуприну»¹⁹⁷. Ці настрої охопили всі без винятку регіони українських земель. Зокрема, захоплені до полону під стінами Кам'янця у серпні 1648 р. опришки на тортурах заявляли, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, а самі, добровільно, з огидою ставлячись до рабства і не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів»¹⁹⁸.

Прагнення жити незалежно від Речі Посполитої, безперечно, ви-

магало від населення на звільнених теренах не просто самоорганізації, а упорядкованої організації суспільного життя. Ця потреба стала джерелом влади¹⁹⁹ і знайшла свою реалізацію в утвердженні на них суспільно-політичної організації у формі «козацького устрою», що ґрунтувався на колективній волі козацької спільноти (Війська Запорозького). Не випадково, як зазначалося, утворена держава носила офіційну назву «Військо Запорозьке». Вона ж стає й складовою титулатури гетьманів (за підрахунками П.Саса, із 171 листа за підписом Б.Хмельницького її відсутність зафіксовано лише у 14 випадках²⁰⁰). Джерелом влади були й норми українського звичаєвого права, що регулювали владні відносини, а в самоврядних містах (за винятком ратушних) — магдебурзького права. Вони визначали складну систему владних повноважень центральних і місцевих органів влади й загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. Започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретній історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського короля, російського царя, турецького султана.

Інституту влади в козацькій Україні були притаманними певні особливості, головна з яких полягала в тому, що всі основні його складові (суб'єкт, об'єкт та ресурси) переживали стадію свого формування, тобто відзначалися недовершеністю своїх внутрішніх структур і неусталеністю системи взаємодії. «Безпосереднім» носієм влади чи її суб'єктом виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, які були задіяними у прийнятті ухвал, наприклад, учасники чорних/генеральних (військових) рад. Відносини між суб'єктом та об'єктом влади у принципі мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи.

Засобом донесення основних засад політики гетьмана до центральних й місцевих органів влади, а також управлінських структур самоврядних поселень були накази як владне повеління. Відмова від їх виконання, як правило (за винятком періодів паралічу владних структур), призводила до застосування різних видів покарання об'єкта влади, до смертної кари включно (про це промовляють сотні універсалів гетьманів, полковників й інших старшин). Отже, підкорення загальній волі влади приватної чи групової волі осіб і спільнот перетворювалося на норму поведінки. Відбувалося також «нормування поведінки як узагальнення правил у відповідності із загальним інтересом»²⁰¹, чому сприяло становлення вертикальної соціальної мобільності, але перешкоджали постійні воєнні дії, люмпенізація частини населення й гострі соціально-політичні конфлікти у суспільстві.

На відміну від типової для середньовіччя польської моделі взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя, особливість української полягала в тому, що суспільство в Гетьманщині відзначалося демокра-

тичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій поспільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради (як визнавав весною 1669 р. П.Дорошенко, хоча він має гетьманську владу, але без дозволу старшини «і без ради військової» розв'язувати важливі питання не може²⁰²) перетворювалося і в її суб'єкта.

Під час революції сформувалися всі характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). На жаль, як зазначалося, не відбулося чіткого розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, що негативно позначилося на формуванні політичної системи. Уже в 1648 р. на основі козацьких традицій виник апарат управління – центральні й місцеві органи влади, що взяли під контроль усі сфери функціонування суспільства. У такий спосіб утверджувалася монополія політичної влади на регламентацію суспільного життя, обстоювання своєї суверенності щодо інших держав. Будь-які спроби Речі Посполитої чи Московської держави підпорядкувати собі управлінський апарат Гетьманщини чи обмежити її суверенітет, як правило, наштовхувалися на потужний спротив, що виливався у масові виступи проти умов Білоцерківського, Галяцького, Переяславського, Чуднівського й Московського договорів. Лише уряд Лівобережної Гетьманщини з кінця 1660-х років остаточно відмовляється (під тиском Москви) від проведення самостійної зовнішньої політики.

На думку деяких учених, влада серед засобів своєї самореалізації надавала перевагу примусу/покаранню щодо особистості й соціальних спільнот (можливо, виняток становить гетьманат П.Дорошенка). Щоправда, «покарання розглядалося не як брутальне застосування сили, а як ґрунтований на праві примус стосовно тих, хто не бажав визнавати правової норми, розпорядження гетьмана чи інших органів влади»²⁰³. Нарешті слід назвати ще таку важливу ознаку влади, як її легітимність, тобто «визнання влади суспільством, обґрунтованість і необхідність даної влади та її носіїв»²⁰⁴.

Функції політичної влади багато в чому виявлялися тотожними функціям політичної системи, про які уже йшла мова раніше. Так, найважливішою з-поміж них було керівництво й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Після 1657 р. функція влади щодо консолідації суспільства виконувалася незадовільно. Лише за гетьманування Б.Хмельницького влада спромоглася забезпечити політичну стабільність. Пізніше, як нами

уже наголошувалося, внаслідок соціально-політичної боротьби козацька Україна розпалася на три державні утворення, що часто конфліктували між собою, через що функція оптимізації політичної системи здійснювалася неефективно.

Як відомо, владний потенціал визначається ресурсами, під якими розуміються як задіяні засоби, так і ті, які можуть бути використані для функціонування і реалізації політичної влади. Першорядне значення при цьому мають демографічні ресурси, оскільки власне внаслідок діяльності людей і виникають відносини суб'єкта й об'єкта влади. Сприятливі умови для господарювання дозволяли мати на території козацької України впродовж кінця 1640–1650-х років більшу щільність населення й значно краще економічне становище, ніж на решті українських земель, що забезпечувало мобілізаційні можливості уряду у 80-120 тис. вояків. Наприклад, джерела засвідчують здивування польських жовнірів у серпні 1651 р. добробутом жителів західної Київщини («досягнули начебто обігової землі, повної збіжжя й пасік»), дешевиною продуктів харчування й напоїв у порівнянні з південною Волиною, де «ані міст, ані сіл, лише поле й попіл; ані людей, ані живих тварин не видно, лише птахи у повітрі»²⁰⁵. Проте міжусобиці, воєнні дії, безчинства татар, стихійні лиха й епідемії зумовили демографічну катастрофу першої половини 1670-х років у правобережному регіоні. Не без підстав 25 лютого 1675 р. польський король Ян Собеський в універсалі до старшини звертав увагу на її жахливі наслідки: «Мусити визнати, що то є труп огидний, а не Україна; бо певне не така, яку ви від предків своїх узяли. А хто ж у ній вигинув, якщо не народ руський? Чий попіл, як не міст славних? Чії дими, як не церквів і домів Божих? Чії гроби і могили, якщо не батьків і дітей... марно згублених? Чия, нарешті, така страхітлива пустеля?»²⁰⁶

В органічному зв'язку з демографічними ресурсами перебували економічні. Визнавши легітимність права власності на землю козаків (включаючи вчорашніх селян і міщан) і займанщини посполитих, влада витворила міцну економічну підвалину функціонування політичної системи. Спираючись на економічну потугу господарств козаків і посполитих, вона впродовж тривалого часу могла забезпечувати успішну боротьбу з ворогами незалежності, поповнювати державну скарбницю, чому сприяла також політика підтримки урядом розвитку ремесел, промислів і торгівлі. Проте руйнівні наслідки воєнних дій, міжусобиць, важких демографічних втрат істотно зменшували потенціал економічних ресурсів влади, звівши його нанівець у Правобережній Гетьманщині.

У своєму розпорядженні влада мала значні соціальні ресурси. В умовах формування системи вертикальної соціальної мобільності вона визнала статус козаків за усіма, хто погоджувався виконувати військову повинність на користь Війська Запорозького. Не пішла також на проведення розмежування козацтва від поспільства, чим гарантувала підтримку своїх політичних заходів більшістю населення. Залишався відкритим

доступ до лав старшини вихідцям із інших суспільних станів і груп (за умови, що вони здобули козацький імунітет).

Потужними, але, на жаль, не завжди ефективними були силові ресурси влади, за допомогою яких забезпечувалися оборона країни, безпека носіїв державної влади, охорона внутрішнього правопорядку, виконання чинного законодавства, розпоряджень і наказів центральних і місцевих владних інститутів тощо. Так, полкові і сотенні суди слідкували за дотриманням правових норм, виконанням розпоряджень урядових структур. Богдан Хмельницький підкреслював, що в козацькій Україні «кождий має волное право в судах ведлуг привилеов роспиратсе»²⁰⁷. Водночас звертає увагу на себе широке застосування владою при захисті різних форм власності, регулюванні соціальних відносин, розв'язанні конфліктів, упокоренні зворушень силових методів, заснованих на «військових артикулах», «праві войсковому», «срокгости войсковои», якими часто як міра покарання передбачалася смертна кара. На жаль, уряди І.Виговського, І.Брюховецького, П.Тетері, використовуючи силу (придушення опозиційних виступів), не зупинялися перед насиллям, яке завжди поставлене поза законом у будь-якому суспільстві. Для оборони держави залучалося військо (його підрозділи брали активну участь і у внутрішньополітичних чварах), розвідка й контррозвідка. Велася, особливо за гетьманатів Б.Хмельницького й П.Дорошенка, досить ефективна боротьба з кримінальними злочинцями. П.Алепський не без захоплення констатував, що «в дні Хмеля» «панують правосуддя і справедливості», і в країні козаків «немає ні злодіїв, ні грабіжників»²⁰⁸. Відомо також, що, прийшовши до влади, П.Дорошенко вжив рішучих заходів щодо викорінення бандитизму. Як засвідчував на початку липня 1667 р. київський воевода П.Шереметев, гетьман «всі ці розбої приборкав, багатьох розбійників велів повішати...»²⁰⁹.

Одним із найважливіших показників «існування і функціонування влади, а також закріплення її в суспільстві» вважається її легітимність²¹⁰. Проблема легітимності й легальності політичної влади у козацькій Україні вивчена недостатньо й потребує подальшого спеціального дослідження²¹¹. Все ж відзначимо, що проаналізована джерельна база дозволяє дати її загальну характеристику. По-перше, у сприйнятті Війська Запорозького його служба польському королю розглядалася як певний контракт з обопільними обов'язками, що передбачав присягу монарха на безумовному виконанні вимог свого контрагента. У разі їх недотримання королівською владою козацтво вважало законними як відмову служити володарю, так і право захищати свої та «руського народу» права і свободи. Саме цим пояснюється той факт, що збройний виступ 1648 р. однозначно розцінювався козацьким товариством як легітимний, а не сприймався актом свавілля чи зради²¹². Низка подібних прикладів мала місце і в політичній практиці наступних років. «Клянемося Господом Богом, — звертався восени 1650 р. Б.Хмельницький до волинської шлях-

ти, — що ми готові залишатись вірнопідданими нашого короля й.м., п.н., якщо також будуть додержані наші права і вільності, присягнуті польськими королями народові руському і надані Війську Запорозькому за його криваві заслуги»²¹³. В лютому 1671 р. правобережні полковники у листах до короля М.Вишневецького підкреслювали, що перед 1648 р. «Військо терпіло всякі утиски й мусило з такого ярма визволитись»²¹⁴.

По-друге, у свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже сформувалося сприйняття тягlosti й легітимності власного політичного життя, окремішності існування руського/українського народу, його рівноправності з польським і литовським й добровільності приєднання до польського у складі Речі Посполитої «як рівного до рівного, як вільного до вільного». Відповідно національно-релігійні утиски сприймалися як кричуще порушення прав і свобод «русського народу», що надавало законності боротьбі за визволення. Ці зміни суспільних настроїв добре відчував Б.Хмельницький, який у листі до султана (від 7 грудня 1651 р.) підкреслював: «... бачу, що це є самою Божою волею, аби народ руський залишався вільним від неволі польської»²¹⁵. У висловлюваннях такого змісту гетьманів, представників старшини, духовенства (наприклад, березнева 1669 р. проповідь Й.Тукальського²¹⁶), козаків і поспільства окреслювалися контури нового погляду на законність суверенного існування українського народу, який суперечив середньовічним уявленням про те, що «тільки княжні роди могли де-юре представляти народи в політиці, і тільки минуле могло надати легітимності сучасному...»²¹⁷.

Видатний нідерландський мислитель раннього нового часу Г.Гроціус у 1625 р., посилаючись на природне право, сформулював думку про можливість існування суверенних держав, пов'язаних не з особою спільного суверена, а з правом народів²¹⁸. Прикметно, що Б.Хмельницький також апелював до природного права на самозахист. «Нам важко схилити шию під меч, ми мусили оборонятися... — писав він у серпні 1651 р. великому коронному гетьману М.Потоцькому, — кожний готовий вмерти при своїх гнізнях і голову скласти, бо кожна пташка охороняє, як може, своє гніздо»²¹⁹.

По-третє, легітимність влади, зокрема гетьманської, обґрунтовувалася шляхом апелювання до «права захоплення» (відповідно до середньовічних правових норм, «територія, захоплена у війні, правомірно належала переможцеві») ²²⁰. Так, під час розмови 24 лютого 1649 р. з польськими комісарами у Переяславі український гетьман констатував: «...вільно мені там управляти (у Києві. — *Авт.*), мій Київ, я є володарем і воеводою київським; дав мені то Бог — і що більше — дякуючи шаблі моїй»²²¹. Поряд із цим розроблялася концепція божественного походження його влади²²², що мала слугувати переконливим аргументом на користь легітимності влади у козацькій Україні.

По-четверте, в уявленнях молоді політичної еліти смерть Владислава IV, а також обрання на трон Яна Казимира і його коронація, що

відбулися без участі представників Війська Запорозького, засвідчували, з одного боку, незалежність козацької України від Речі Посполитої, а з другого — легітимність сформованої у ній влади. «Ми... хрест цілували Владиславу королю. А нині в Польщі й у Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, — наголошував гетьман під час переговорів 29 квітня 1649 р. з російським послом Г.Унковським, — а нас Господь від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою тим від них стали вільними»²²³.

По-п'яте, визнанням законності політичної влади у міжнародно-правовій сфері слугували укладені договори з Річчю Посполитою (Зборівський, Гадяцький, Чуднівський та ін.), Московською державою (Переяславсько-Московський 1654 р., Переяславський 1659 р. та ін.), Османською імперією (1669), Кримським ханством (1648 р., 1655 р. та ін.), Молдавією (1656), Валахією (1656), Трансільванією (1656), Швецією (1657).

Важливою ознакою політичної влади є її легальність, яка закріплюється на законодавчому рівні і відповідно з чинними юридичними нормами визначає обсяги і шляхи реалізації владних повноважень²²⁴. На теренах козацької України легальна політична влада сформувалася на основі звичаєвого козацького права й традицій устрою Війська Запорозького кінця XVI — першої половини XVII ст. Їхня законність не викликала жодного сумніву у переважній більшості населення; органи міського й сільського самоврядування функціонували на традиційній правовій основі. Козацьке товариство пильнувало за дотриманням верховенства «колективної волі» Війська Запорозького. Лише вона де-юре (через ухвали військової і старшинської рад) надавала легітимності діям й рішенням володаря булави й уряду, на що зважав навіть Б.Хмельницький. «Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, — роз'яснював він у листі до великого коронного гетьмана у березні 1656 р., — то його порушити нам приватним чином не можна», бо «у цих краях, якщо щонебудь робиться без спільних і малих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями»²²⁵. Ігнорування І.Виговським норм звичаєвого права під час обрання на гетьманську посаду восени 1657 р. зумовило невизнання запорожцями й значною частиною городового козацтва легальності цього акта й стало однією з вагомих політичних причин конфлікту, що переріс у громадянську війну.

Характер легітимності політичної влади в козацькій Україні визначався поєднанням елементів, властивих таким її типам, як традиційний, харизматичний, легальний, причому на різних етапах спостерігалось явне превалювання одного з них над іншими. Зокрема, на етапі становлення виразно домінував традиційний тип, заснований

на авторитеті традицій і звичаїв Війська Запорозького. За гетьманату Б.Хмельницького яскраво проявлялися елементи харизматичного типу, якому притаманна віра суспільства у надзвичайні якості, винятковість правителя. Відомо, що більшість козацтва й поспільства сприймала його як «нового Мойсея, котрий звільнить їх від ляцької неволі»²²⁶, «батьком Вітчизни, відновлювачем [православної] релігії й давньої свободи»²²⁷, «Богом даним» гетьманом, спроможним визволити «з підданства Речі Посполитої, котрого може позбавити влади лише Бог»²²⁸. Водночас виразно спостерігалися й риси легального типу, бо влада узаконювалася нормами звичаєвого права, прийняттям відповідних актів, які регулювали діяльність політичних інститутів, використанням у разі потреби примусових санкцій. Отже, у членів суспільства формувалося «розуміння норм, установлених законом»²²⁹. Досить виразно окреслювалися етнічний тип легітимності влади. Адже замість польських сформувалися українські владні структури, утворилася також українська політична еліта, а ідея витворення й захисту національної держави завоювала пріоритетні позиції у суспільстві, що сприяло утвердженню влади й визнанню її легітимності.

Легітимність влади органічно пов'язана з її ефективністю. Найвищого свого рівня остання досягла за гетьманату Б.Хмельницького, коли влада користувалася широкою підтримкою населення. Задовільно функціонували владні структури під час гетьманувань І.Бруховецького, П.Дорошенка й І.Самойловича, але відбувалося звуження її соціальної бази. Зменшення ефективності функціонування влади засвідчувало зниження рівня її легітимності, появу процесу «ерозії влади»²³⁰, що стало наслідком взаємодії низки факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхи). 3-поміж першої групи назвемо надмірне прагнення до влади І.Виговського, П.Тетері й І.Бруховецького, недостатні вольові якості Ю.Хмельницького й брак у нього політичних здібностей, нестримне прагнення до наживи серед значної частини старшин (за твердженням С.Величка, «задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилував би...»²³¹) та ін. Вкрай негативну роль відіграла наявність так званого синдрому «закутних гетьманчиків»²³², породженого владолюбством, амбіційністю, егоїзмом старшин, котрі вели боротьбу за владу, перевагою у них особистісних й кланових інтересів над національними, державними, внаслідок чого відбулося розмивання моральних устоїв, а відтак занепад «морального обличчя» влади. Соціально-політичні конфлікти, розпад Гетьманщини на три державні утворення, відносини між якими були далекими від стабільності, вкрай несприятливе й складне геополітичне становище козацької України часто не дозволяли уряду приймати правильні ухвали, адекватно реагувати на виклики часу, зміни у соціально-політичних відносинах у суспільстві тощо.

Не можна недооцінювати значимості негативного впливу процесуального чинника, коли допущені прорахунки й невдачі породжували у гетьманів й старшин нові помилки, розчарування, надломлювали їх волю. Так, І.Виговський та його оточення, припустившись низки прорахунків у розв'язанні конфлікту з опозицією, своїми непродуманими діями спровокували вибух громадянської війни, яка започаткувала незворотні відцентрові процеси у козацькій Україні. Невдачі угруповання Ю.Хмельницького у відносинах з Московською державою й Річчю Посполитою, по-перше, дискредитували його в очах козацтва, що призвело до обвального падіння авторитету, а по-друге, знизили ефективність функціонування центральної влади, посилили децентралізацію, зумовили зростання ролі регіональної еліти. Таких прикладів можна навести чимало. Майже до нульової позначки рівень легітимності влади знижувався в роки відкритих громадянських конфліктів.

5. Формування політичної культури

Становлення й функціонування політичної системи має безпосередній взаємозв'язок зі станом розвитку політичної культури. Сьогодні існують десятки тлумачень її сутності. Критерії, на яких вони засновуються, мають досить широкий оціночний спектр. У цілому ми притримуємося запропонованого сучасними українськими істориками і політологами визначення політичної культури водночас як сукупності усталених політичних поглядів, позицій і цінностей, так і типових проявів/стереотипів публічної поведінки, психологічних орієнтацій, ментальності тощо²³³, якими обумовлюється «діяльність суб'єктів політики, функціонування політичних інституцій...»²³⁴.

Нами уже відзначалося, що під впливом революційних змін на теренах козацької України виникла якісно відмінна від попередньої політична культура, яка засновувалася на національних традиціях, коли «панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я. Почуття окремішності та руська самосвідомість набули нових функцій. Щез старий міф шляхетської свободи і рівності; нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесла йому визволення»²³⁵.

При цьому процес заміщення польського «політичного народу» (шляхти) українським «політичним народом» (козацтвом) відбувався не механічним шляхом. Адже козацтво, виступаючи репрезентантом «народу політичного», вважало його складовими також інші стани і групи українського суспільства, включаючи й селянство. І хоча трактування П.Дорошенка (зокрема, у проєкті його договору з Польщею (1668) «народом Руським» називаються ті, хто проживає на теренах, починаючи від Перемишля, Самбора й р.Вісли на заході, до Путивля й Севська на

Не можна недооцінювати значимості негативного впливу процесуального чинника, коли допущені прорахунки й невдачі породжували у гетьманів й старшин нові помилки, розчарування, надломлювали їх волю. Так, І.Виговський та його оточення, припустившись низки прорахунків у розв'язанні конфлікту з опозицією, своїми непродуманими діями спровокували вибух громадянської війни, яка започаткувала незворотні відцентрові процеси у козацькій Україні. Невдачі угруповання Ю.Хмельницького у відносинах з Московською державою й Річчю Посполитою, по-перше, дискредитували його в очах козацтва, що призвело до обвального падіння авторитету, а по-друге, знизили ефективність функціонування центральної влади, посилили децентралізацію, зумовили зростання ролі регіональної еліти. Таких прикладів можна навести чимало. Майже до нульової позначки рівень легітимності влади знижувався в роки відкритих громадянських конфліктів.

5. Формування політичної культури

Становлення й функціонування політичної системи має безпосередній взаємозв'язок зі станом розвитку політичної культури. Сьогодні існують десятки тлумачень її сутності. Критерії, на яких вони засновуються, мають досить широкий оціночний спектр. У цілому ми притримуємося запропонованого сучасними українськими істориками і політологами визначення політичної культури водночас як сукупності усталених політичних поглядів, позицій і цінностей, так і типових проявів/стереотипів публічної поведінки, психологічних орієнтацій, ментальності тощо²³³, якими обумовлюється «діяльність суб'єктів політики, функціонування політичних інституцій...»²³⁴.

Нами уже відзначалося, що під впливом революційних змін на теренах козацької України виникла якісно відмінна від попередньої політична культура, яка засновувалася на національних традиціях, коли «панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я. Почуття окремішності та руська самосвідомість набули нових функцій. Щез старий міф шляхетської свободи і рівності; нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесє йому визволення»²³⁵.

При цьому процес заміщення польського «політичного народу» (шляхти) українським «політичним народом» (козацтвом) відбувався не механічним шляхом. Адже козацтво, виступаючи репрезентантом «народу політичного», вважало його складовими також інші стани і групи українського суспільства, включаючи й селянство. І хоча трактування П.Дорошенка (зокрема, у проєкті його договору з Польщею (1668) «народом Руським» називаються ті, хто проживає на теренах, починаючи від Перемишля, Самбора й р.Вісли на заході, до Путивля й Севська на

сході й «всі є суть козаки») відноситься до більш пізнього часу, воно правильно відбиває ті політичні реалії, що склалися на українських землях на середину XVII ст. Невипадково в офіційних документах поряд з терміном «Військо Запорозьке» вживаються назви «народ наш Руський», «увесь народ Руський» тощо²³⁶.

Ідея існування окремішнього руського народу в Речі Посполитій тепер трансформується в концепцію його самостійного, незалежного буття. І.Франко, вивчаючи українські пісні й думи середини XVII ст., прийшов до висновку, що українці мали чітке усвідомлення того, що Україна – це не Польща, яка розташована над Віслою, а вони і «ляхи» – то два різних народи²³⁷. Усвідомлення необхідності боротьби з метою вигнання «ляхів» з Вітчизни/України «за річку Віслу», «в Польщу» стало основним лейтмотивом деяких із зразків тогочасного народного фольклору²³⁸.

Вироблена козацькою спільнотою система цінностей (права і вольності Війська Запорозького й руського народу, ідеал свободи, лицарська служба, демократизм, відданість товариству, патріотизм тощо) «вже на середину XVII ст. фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації»²³⁹, центральне місце серед яких зайняв комплекс знань й орієнтацій щодо політичної системи козацької України, її інституцій, принципів їх функціонування, її суспільно-політичного устрою тощо. Під впливом революційних перетворень відбувався складний, часто суперечливий процес їхнього переосмислення, наповнення новим змістом, зламу усталених стереотипів й зародження нових уявлень.

Витворення нової моделі політичної культури, яка впливала на сфери свідомості, поведінки соціуму й способи функціонування політичних інститутів, відбувалося кількома етапами. По-перше, на основі ідеї станового козацького автономізму сформувалася програма політичного автономізму Гетьманщини, яка найбільш чітко оформилася «у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до тріалітичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової»²⁴⁰. Перетворившись (у різних варіантах) під час революції на основну засаду політичних поглядів більшості старшин й козацького товариства, вона ще впродовж тривалого часу продовжувала визначати діяльність суб'єктів політики та політичних інституцій. Навіть послідовні прихильники програми незалежності козацької України у ряді випадків допускали можливість згоди на повернення до складу Речі Посполитої, проте за умови реформування її державного устрою у федерацію рівноправних суб'єктів. «Адже ми діти тієї орлиці, – писав Богдан Хмельницький у березні 1651 р. С.Косову, – золоті пера якої підскубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми широко поріднимося з любові, загрибши гнів у забуття, [тоді] обнімуться брати...»²⁴¹.

По-друге, система орієнтацій на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави. Остання стала най-

більшим досягненням розвитку політичної свідомості еліти молодого українського суспільства й, по-суті, виконувала функцію національної ідеї. Її наріжні принципи були чітко сформульовані українським володарем у першій половині 1649 р. Передбачалося звільнення «з лядської неволі» всього «народу руського»; унезалежнення від Речі Посполитої новоутвореного державного організму, який розглядався спадкоємцем княжої Русі; витворення соборної держави, до складу якої мали увійти «Вся Русь й Україна», «вся Русь Київська», терени по Львів, Галич, Холм і «до Вісли» (від «Перемишля» до «московських кордонів»), як «володіли благочестиві великі князі...»²⁴².

Отже, за спостереженням М.Грушевського, вже в ході переяславських переговорів з польськими комісарами (лютий 1649 р.) гетьман «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях», і «політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну». Аналіз виявлених джерел підтверджує слушність зробленого вченим висновку щодо того, що «козацько-шляхетська програма-minimum скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися – хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...»²⁴³. Після його смерті найбільш послідовно й рішуче цю програму прагнув реалізувати П.Дорошенко. Схилялися до неї в останні роки своєї діяльності І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький та Д.Многogrішний.

Відповідно в середовищі еліти зміцнюється переконання в необхідності забезпечити максимально можливу окремішність і суб'єктність для витвореної політичної системи. Найвищим «проявом цього прагнення став комплекс орієнтацій на суверенітет, куди входили орієнтації на сильну владу політичного лідера, підпорядкування владі українських інституцій, правових норм усіх соціальних суб'єктів, що мешкали чи перебували у Гетьманщині, орієнтації на соборність»²⁴⁴. Орієнтація на суверенність Української держави, на думку вчених, трактувалася елітою як верховне право володарювання. Її реальним втіленням стали спротив підпорядкуванню населення судовій владі російських воевод, вимоги встановлення над військами монархів-протекторів гетьманської влади, установки на суб'єктність у міждержавних відносинах, «політико-ідеологічне та історичне обґрунтування потреби національного визволення»²⁴⁵.

По-третє, в умовах гострої суспільно-політичної боротьби й розпаду козацької України у свідомості еліти й козацтва сформувалися й укоренилися ціннісні орієнтації на єдність Гетьманщини. Ю.Хмельницький у лютому 1660 р. переконував відомого польського дипломата С.Беневського, що «ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона – без нас»²⁴⁶. У лютому 1668 р. старшинська рада, зібрана П.Дорошенком, ухвалила, аби «з обох сторін Дніпра жителям бути у

возз'єднанні...»²⁴⁷. І.Самойлович у листі до кошового І.Сірка (березень 1677 р.) засвідчував, що правобережний гетьман поклав клейноди й визнав його владу «не для тимчасової слави моєї, тільки для з'єднання православного народу нашого і сил війська запорозького і возвеличення розореної України»²⁴⁸. Він неодноразово підкреслював той факт, що «нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить», іменував себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й домагався від царя, аби «бути тим всім народом єдиним під його Гетьманською владою і булавою», бо «земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину»²⁴⁹.

По-четверте, сформоване Б.Хмельницьким уявлення про соборність стало важливою політико-культурною цінністю українського соціуму. Воно перетворилося на невід'ємну складову політичної свідомості еліти, котра, попри прояви непослідовності й відступництва, намагалася «зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом»²⁵⁰. Переговори зі Швецією у першій половині 1657 р. засвідчили, що гетьман і старшини домагалися «всієї Червоної Русі до Вісли», куди сягала «грецька віра», прагнули «отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями», яку вони нікому не віддадуть²⁵¹. На початку 1668 р. П.Дорошенко підкреслював перед російською стороною необхідність об'єднання у межах держави усіх етнічних українських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир²⁵². У 1672 р. Я.Собеський звернув увагу сейму на намагання гетьмана «[визначити] краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому туди, куди лише сягають імена й церкви Руські»²⁵³.

По-п'яте, успіхи, здобуті на початковому етапі революції, помітно активізували процес формування у свідомості різних прошарків суспільства «духу національного патріотизму» шляхом «вкорінення у ній «культу козацтва» і «культу пам'яті...»²⁵⁴. Започатковується створення нового образу Вітчизни – «Матері-України» (причому вперше у символічному зображенні червоної калини) та її головного захисника – козака як типового виразника національного характеру. Витворена держава починає все частіше називатися «Україною». Прикметно, що, вживаючи цю назву, представники еліти завжди пам'ятали про існування «всього [цілого] Руського народу»²⁵⁵. Вже у польсько-турецькому Бучацькому договорі 1672 р. термін «Українська держава» вперше офіційно використано у практиці міжнародних відносин²⁵⁶. Одночасно її населення починає називати себе «українським народом».

По-шосте, символічно-сакральний зміст, який вкладався селянином у працю на землі (бо «навіть Господь оре ниву і сіє хліб»), спонукав його до прагнення, аби «та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому»²⁵⁷. Відбувалася докорінна ломка психології, свідомості й ментальності у раніше залежного напівзакріпаченого чи закріпаченого селянина, котрому, згідно з тогочасними уявленнями, «Богом призначалося» виконувати «послушенство» на користь шляхти-

ча. У нього сформувалося нове бачення справедливого суспільного ладу. Центральне місце в свідомості селянства посів ідеал козацького способу буття, до якого воно прагнуло з XVI ст. Оскільки козацтво «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю»²⁵⁸, то саме його устрій і став для селян взірцем свого соціального становища в суспільстві. Боротьба за його реалізацію виховувала у них погляд на себе як на вільних людей, рівноправних з козаками. Тепер селянин став вільним, й ідеал особистої свободи стає альфою й омегою його соціальної поведінки. Описуючи у 1663 р. дух волелюбності поспільства Брацлавщини, шляхтич М.Калушовський констатував, що в цьому краї «хоч би езуїтів посіяли, то вродяться опришки!»²⁵⁹

М.Грушевський, аналізуючи соціокультурні й соціопсихологічні наслідки революційних перемін середини XVII ст., спромігся дати винятково точну оцінку їх значимості: «...в деяких перспективах велике потрясення викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло “простих людей” над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм почути себе людьми – не простими, а повновартними. Оживило в їх думках невмирущий потяг до відзискання свого людського стану не на хвилю, а “навіки”»²⁶⁰. У цілому в роки Національної революції в козацькій Україні, відповідно до класифікації Г.Алмонда й С.Верби, сформувалася політична культура учасницького типу. В її творенні були активно задіяні різні групи населення.

* * *

Модель політичної системи, організаційне оформлення якої відбувалося в умовах Української революції середини XVII ст., позначена яскраво вираженим національним характером. В її основу покладено засади політичної організації козацтва та самобутні традиції політичної культури українського суспільства, які своїми витокami сягають часів Давньоруської держави. Разом з тим варто припустити (принаймні для цього можуть прислужитися концепції держави та суспільно-політичного устрою І.Вишенського, Й.Верещинського, С.Наливайка, П.Могили, Ф.Прокоповича, С.Яворського, хоча й вироблені на більш ранніх чи пізніших етапах), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин на етапі раннього нового часу.

Основною метою, засадничими принципами української політичної системи в кінці 1640–1670-х роках стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі.

На жаль, умови воєнного часу, тривала перерваність національного державотворчого процесу не могли не позначитися далеко не найкра-

шим чином на впорядкованості та цілісності системи, ефективності виконання функціональних обов'язків її структурними одиницями, стані консолідованості українського соціуму. Чималою мірою розвиткові деструктивних процесів сприяли також геополітичний та суб'єктивний фактори. Та, незважаючи на це, започатковані в роки революції позитивні тенденції, винесені з цього часу уроки протягом багатьох десятиріч років по тому продовжували справляти свій визначальний вплив на пошуки нових варіантів організації політичного життя в Україні.

Примітки до розділу 4

1 Шама О.І. Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-московського договору 1654 р. (про зміни в устроєвій структурі українських земель) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Мат. шостих Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1997. – Кн.1. – С.41-48; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – Вид. 2-е, перероб. та розшир. – С.199-201; Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści: próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. – 1974. – T.LXV. – Z.2. – S.243-260.

2 Makieła D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej od połowy XVII wieku do 1763 roku. Studium historyczno-prawne. – Toruń, 2003. – S.51, 54, 59-65.

3 Sysyn F.E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i reformacja w Polsce. – Wrocław, 1982. – T.XXVII. – S.77-78.

4 Восоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т.1. – С.64; Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип.8/9. – Т.11/12. – С.457; Брехуненко В., Нагельський М. Двадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Там само. – С.426; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.171-172; Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – К., 2006. – Т.1. – С.233-234.

5 Makieła D. Op. cit. – S.72.

6 Політологія. Навчально-методичний комплекс. – К., 2005. – С.230; Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2002. – С.232.

7 Pelenski J. Op. cit. – S.258-259.

8 Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Наука і культура. – К., 1993. – Вип.26-27. – С.57-58.

9 Makieła D. Op. cit. – S.67, 79, 82-83.

щим чином на впорядкованості та цілісності системи, ефективності виконання функціональних обов'язків її структурними одиницями, стані консолідованості українського соціуму. Чималою мірою розвиткові деструктивних процесів сприяли також геополітичний та суб'єктивний фактори. Та, незважаючи на це, започатковані в роки революції позитивні тенденції, винесені з цього часу уроки протягом багатьох десятиріч років по тому продовжували справляти свій визначальний вплив на пошуки нових варіантів організації політичного життя в Україні.

Примітки до розділу 4

1 Шама О.І. Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-московського договору 1654 р. (про зміни в устроєвій структурі українських земель) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Мат. шостих Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1997. – Кн.1. – С.41-48; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – Вид. 2-е, перероб. та розшир. – С.199-201; Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści: próba nowego spojrzenia // *Przegląd Historyczny*. – 1974. – T.LXV. – Z.2. – S.243-260.

2 Makieła D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej od połowy XVII wieku do 1763 roku. Studium historyczno-prawne. – Toruń, 2003. – S.51, 54, 59-65.

3 Sysyn F.E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. – Wrocław, 1982. – T.XXXVII. – S.77-78.

4 Восоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т.1. – С.64; Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип.8/9. – Т.11/12. – С.457; Брехуненко В., Нагельський М. Двадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Там само. – С.426; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.171-172; Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби // *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* – К., 2006. – Т.1. – С.233-234.

5 Makieła D. *Op. cit.* – S.72.

6 Політологія. Навчально-методичний комплекс. – К., 2005. – С.230; Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2002. – С.232.

7 Pelenski J. *Op. cit.* – S.258-259.

8 Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // *Наука і культура*. – К., 1993. – Вип.26-27. – С.57-58.

9 Makieła D. *Op. cit.* – S.67, 79, 82-83.

- 10 Chynczewska-Hennel T. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. — Warszawa, 1994. — S.110-113.
- 11 Tazbir J. Państwo bez stosów i inne szkice: Prace wybrane. — Kraków, 2001. — Т.1. — S.198-209.
- 12 Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961. — С.196.
- 13 Tazbir J. Sarmaci i świat: Prace wybrane. — Kraków, 2001. — Т.3. — S.392-394.
- 14 Дашкевич Я. Перегук віків... — С.54-58.
- 15 Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С.250-251.
- 16 Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглости в українській історіографії XVII—XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — К., 1992. — Т.1. — С.118.
- 17 Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К., 2001. — Т.ІІ. — Кн.2. — С.314-315.
- 18 Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — К., 1970. — С.106-117; Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2003. — Вип.3. — С.389.
- 19 Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VIII. — Ч.2. — С.129.
- 20 Бібліотека музею Чарторийських (далі — БМЧ). ВР. — Спр. №143. — Арк.685; Бібліотека національна (Варшава) (далі — БН). ВМФ. — №6691; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф.5. — Спр. Осолінських №3882/ІІ. — Арк.49; Воссоєдинение Украины с Россией. — Т.ІІ. — С.18.
- 21 Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 553. — Відділ ІІ. — Кн. №14. — Арк.116; БМЧ. ВР. — Спр. №142. — Арк. 165-166, 169, 203; БН. ВМФ. — №6713; Спр. №143. — Арк.744, 752-753.
- 22 Бевзо О.А. Назв. праця. — С.121.
- 23 Makieła D. Op. cit. — S.64.
- 24 Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С.20.
- 25 Rudawski W.J. Historia Polska. — Petersburg, 1855. — Т.1. — S.38.
- 26 Michałowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S.193.
- 27 АГАД. — Ф.553. — Відділ VI. — Спр. №36. — Арк.45; ЛНБ. ВР. — Ф.4. — Спр. Баворовських №1321/ІІ. — Арк.183-185.
- 28 Воссоєдинение Украины с Россией. — Т.ІІ. — С.130.
- 29 Бібліотека Вроцлавського університету (далі — БВрУ). ВР. — Спр. Акц.1949/440. — Арк.319 зв.; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських №189/ІІ. — Арк.185; Спр. №225/ІІ. — Арк.197; Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф.1230. — Оп.1. — Спр. №194. — Арк.36;

Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. – Lwów, 1869. – Т.ІІ. – S.395.

30 Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – С.144-152; Його ж. Щоб навіки єдині були // Жовтень. – 1979. – №1. – С.105-106; Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959. – С.138-140; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). – К., 1975. – С.159-160; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – К., 2006. – Т.1. – С.185-186; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Л., 1991. – С.54-56, 60-65; Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки наукового товариства ім.Шевченка (далі – ЗНТШ). – Л., 1898. – Т.ХХІІІ-ХХІV. – С.104-110; Ярошинський О.Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К., 2005. – С.98-102.

31 ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських №225/ІІ. – Арк.201.

32 Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф.465. – Спр. №41. – Арк.83.

33 Там само. – Ф.452. – Спр. №363. – Арк.240; БВрУ. ВР. – Спр. Акц. 1949/440. – Арк.319 зв. – 320, 354.

34 Документи Богдана Хмельницького. – С.105.

35 ЦДІА України. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр. №185. – Арк.108. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006. – S.288–303.

36 Термін «Гетьманщина» автори вживають як географічно-політичне поняття для означення витвореної у ході революції держави. Використовують його також як синонім назв «козацька Україна» та «Українська держава».

37 Воссоединение Украины с Россией. – Т.ІІІ. – С.25-26.

38 Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – Вид. 2-е, випр. і доп. – С.241.

39 Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – С.38-72; Його ж. «Волино царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.95-101, 147-158; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С.35-52; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Держава Богдана Хмельницького (Загальні зауваги) // ЗНТШ. – Л., 1931. – Т.СІІ. – С.136; Його ж. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С.124-136; Його ж. Богдан Хмельницький. – С.230-231; Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. – К., 1988. – С.15-20; Його ж. Проблема східних володінь запорожців у другій половині XVII – першій третині XVIII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Запоріжжя, 1997. – С.65; Смолій В.А., Степанков

В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – К., 1999. – С.203, 330.

40 Бібліотека Польської Академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. №1275. – Арк.84 зв.

41 Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т.II. – С.220.

42 Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі ... – С.118-119.

43 Шляхтун П.П. Назв. праця. – С.229-230.

44 Биркович О.І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 pp.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С.13; Гуржій О. Українська козацька держава... – С.143.

45 Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови... – С.221-222.

46 Гуржій О. Українська козацька держава... – С.126.

47 Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Л., 1999. – Вип.5. – С.575; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – С.167, 206; Їх же. Селянство в процесі розбудови... – С.202, 220-221.

48 Термін «гетьманат» вживається для означення каденції того чи іншого володаря гетьманської булави.

49 Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000. – С.50.

50 Шляхтун П.П. Назв. праця. – С.236.

51 Державний архів у Гданську (далі – ДАГ). Рецеси станів західнопруських (далі – РСЗ). – Спр. №300. 29/129. – Арк.111.

52 Michałowski J. Op.cit. – S.109.

53 Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.30.

54 Документы об освободительной войне украинского народа. – С.90, 96; Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. – Warszawa, 1980. – Т.III. – S.94-95, 103.

55 Цит. за: Czaplínský W. Dwa sejmy w roku 1652. Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku. – Wrocław, 1955. – S.17-18.

56 ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.88.

57 Петкевич К. Казацкое государство (Неиспользованная возможность построения украинского государства в XVII веке) // Природа и самоорганизация общества. – М., 2002. – С.149.

58 Стороженко І. Реформування Запорізької Січі Хмельницьким // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.504.

59 Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1995. – Т.III. – С.97-107; Його ж. Между Киевом

и Чигирином: Украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке. Мат. междунар. конф. – СПб., 2004. – С.131.

60 Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С.47; Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утворення Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміна) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип.4. – С.482.

61 Див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.; Його ж: «Волимо царя східного...» – С.13-270; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 711 с.; Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – К., 2006. – С.99-392; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С.230-422; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С.126-223; Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.146-192; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005. – Вид. 2-е, доопр. – С.50-246; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.148-354; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С.89-224, 515-572; Franz M. Op. cit. – S.282-404.

62 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.497-606; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – С.320-329.

63 Шляхтун П.П. Назв. праця. – С.257.

64 Документи Богдана Хмельницького. – С.251-252.

65 Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т.Х. – С.450; Воссоединение Украины с Россией. – Т.III. – С.565, 567; Документи Богдана Хмельницького. – С.325.

66 Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т.ХІ. – С.764-765.

67 Документи Богдана Хмельницького. – С.323; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.104, 114.

68 Бакалець О.А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С.7, 9; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.107; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.251.

69 Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1897. – С.2, 15.

70 Крикун М. Назв. праця. – С.216, 300, 303; Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) // Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze. –

Warszawa, 1997. – Т.IV-V. – С.100; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – С.141, 157; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – С.51.

71 БМЧ. ВР. – Спр. №142. – Арк.54.

72 Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С.54-67.

73 Документи Богдана Хмельницького. – С.88, 159; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.208.

74 Документи Богдана Хмельницького. – С.621-622.

75 Документи Богдана Хмельницького. – С.343; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.248.

76 Паньонка І.В. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 2000. – С.9; Сас П. Політична культура... – С.109-115; Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея... – С.236-237.

77 Документи Богдана Хмельницького. – С.64; Плохій С. Божественне право гетьманів... – С.95.

78 Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.117-118.

79 Бібліотека Ягеллонського університету (далі – БЯУ) (Краків). ВР. – Спр. №5. – Арк.863; БН. ВМФ. – №2054.

80 Воссоединение Украины с Россией. – Т.III. – С.25; Плохій С. Божественне право гетьманів... – С.96.

81 Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – К.; Л., 1992. – Вип.2. – С.78-92.

82 Воссоединение Украины с Россией. – Т.III. – С.568.

83 Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року // Укр. історик. – 1965. – №3-4. – С.11-14.

84 Акты ЮЗР. – Т.X. – С.709.

85 Акты ЮЗР. – Т.X. – С.746; Русская историческая библиотека. – СПб., 1884. – Т.VIII. – С.1261, 1264.

86 Архів Інституту історії України НАН України (далі – АПУ). – Оп.3. – Спр. №19. – Арк.11; спр.№31. – Арк.89.

87 Струкевич О.К. Політична еліта // Історія української культури: У 5 т. – К., 2003. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С.334.

88 Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т.IV. – С.34.

89 Стороженко І. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVIII століть: генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпропетровськ, 2007. – Кн.2 – С.292-294.

90 Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Генеральна рада / Окрема відбитка з вип. VI праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Ч.1. – С.12 (264).

91 Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). – Харків, 2002. – С.7-9; Козаченко

А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2001. – С.9-10.

92 Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.16.

93 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.663.

94 Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.54-55.

95 Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти... – С.254.

96 Горобець В.М. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанщини та Правобережної України // Історія української культури. – Т.3. – С.120; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.23-29; Козаченко А.І. Органи державної влади... – С.10; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.236.

97 Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.17-18; Козаченко А.І. Назв. праця. – С.11-12; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С.202, 204.

98 Акты ЮЗР. – Т.VIII. – С.53, 184; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшини // Окреме видання вип. VIII праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – К., 1930. – С.249-256.

99 Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.32-42; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.32-40; Козаченко А.І. Органи державної влади... – С.12-13; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.237-238.

100 Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.30-32; Козаченко А.І. Органи державної влади... – С.13; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшини... – С.13-14.

101 Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.42-43; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.41-44; Козаченко А.І. Органи державної влади... – С.13-14; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.244-245.

102 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.242.

103 Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.44-45; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.45-58; Козаченко А.І. Органи державної влади... – С.14-15; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С.240; Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – К., 1997. – С.8-10.

104 Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.59-69; Козаченко А.І. Органи державної влади... – С.15-16; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.240.

105 Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Назв. праця. – С.69-70.

106 Горобець В.М. Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості... – С.33-40; Його ж. Політичний устрій українських земель... – С.61-62; Паньонка І.М. Назв. праця. – С.9-11; Сергієнко Г.Я. Міжнародно-правовий статус Запорозької Січі в другій половині XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості... – С.44-55; Станіславський В.В. Запорозька

Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.558-571; Степанков В.С. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості... – С.4-14; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – С.163-187.

107 Документи Богдана Хмельницького. – С.460-461; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.241-243.

108 Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С.213; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.241-243; Падох Я. Міські суди на Україні–Гетьманщині після 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948) / Зб. за ред. Б.Крупницького. – Мюнхен, 1948. – С.101-108; Швыдько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – С.32-37.

109 Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.47-49; Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури. – Т.3. – С.239-256; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.79-80, 281-284.

110 Гурбик А.О. Назв. праця. – С.260-263; Стецюк К.І. Вільні військові села – соціальний наслідок Визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. – К., 1986. – С.115-125.

111 Колодний А.М. Християнські засади національної культури // Історія української культури. – Т.3. – С.44-45.

112 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т.2. – С.60-84; Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн.3. – С.70-77; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.170-176; Харишин М.В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.92-99; Там само. – №5. – С.57-65; Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S.124-165; Wołoszyn J.W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S.190-214.

113 АГАД. – Ф.7. – Спр. №25. – Арк.143, 198 зв.

114 Див.: Власовський І. Назв. праця. – Т.2. – С.84-96, 292-343; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С.90-104; Митрополит Іларіон. Українська Церква за час Руїни. – Вінніпег, 1956. – С.126-134, 138-173, 403-417, 432-463; Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – С.91-100; Плохій С.М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С.82-89; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство // Історія української культури. – Т.3. – С.359-369.

115 Акты ЮЗР. – Т.Х. – С.709; Когут З. Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654–1780-ті роки) // Когут З. Корін-

ня ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.119; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С.117-130; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.71; Харишин М.В. Назв. праця. – 1995. – №4. – С.92-99; №5. – С.57-65.

116 Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – С.91-94; Ричка В.М., Салій К.І. Назв. праця. – С.365-367.

117 Ричка В.М., Салій К.І. Назв. праця. – С.367.

118 Власовський І. Назв. праця. – С.326-343; Історія релігії в Україні: У 10 т. – К., 1999. – Т.3: Православ'я в Україні. – С.15-21; Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – С.96-101.

119 Гуржій О.І., Гошко Ю.Г., Гурбик А.О. Правова культура // Історія української культури. – Т.3. – С.196-198.

120 Архив Юго-Западной России (далі – Архів ЮЗР). – К., 1914. – Ч.3. – Т.IV. – С.476-477.

121 Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т.II. – С.471.

122 АПУ – Оп.3. – Спр. №9. – Арк.388-389.

123 Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови... – С.229-230.

124 Гуржій О.І., Гошко Ю.Г., Гурбик А.О. Назв. праця. – С.198.

125 Паньонка І.М. Назв. праця. – С.11; Щербак В.О. Право як станова ознака українського козацтва другої половини XVI – першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1994. – Вип.1. – С.29-49; Його ж. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.103-113; Його ж. Витоки козацького права // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.94-100.

126 Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т.VII. – С.349; Борисенко В.Й. Назв. праця. – С.83-86.

127 Гуржій О.І., Гошко Ю.Г., Гурбик А.О. Назв. праця. – С.221-225.

128 Биркович О.І. Назв. праця. – С.13; Гуржій О. Українська козацька держава... – С.143-156; Гуржій О.І., Гошко Ю.Г., Гурбик А.О. Назв. праця. – С.207-216; Струкевич О. Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.203-204.

129 Биркович О.І. Назв. праця. – С.13; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти... – С.369-378.

130 Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С.64; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти... – С.164-175; Його ж. «Права й вольності» як символ окремішності суспільно-політичного життя Гетьманщини // П'ятий конгрес міжнар. асоціації українців. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С.236-240.

131 Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С.71.

132 Див.: Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С.70-71; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... – С.56-173.

133 БМЧ. ВР. – Спр. №402. – Арк.513-518.

134 Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини (1648–1948)... – С.25-27; Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. – Мюнхен, 1948. – С.9-11; Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С.55-56.

135 Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1973. – Вип.2. – С.50.

136 Воссоединение Украины с Россией. – Т.III. – С.476.

137 Окіншевич Л. Значне військове товариство... – С.11-18; Яковлів А. Назв. праця. – С.114, 124-125.

138 Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови... – С.226; Яковлева Т. Гетьманщина... – С.77-78.

139 Акты ЮЗР. – Т.XI. – С.764-765.

140 Бібліотека Ягеллонського університету (далі – БЯУ). ВР. – Спр. №5. – Арк.895.

141 ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №189/II. – Арк.1140.

142 Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.349.

143 Борисенко В.Й. Назв. праця. – С.72-78, 166-172, 208-213; Дядиченко В.А. Назв. праця. – С.47-66; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини... – С.8-23.

144 Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.5.

145 Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.360.

146 Яковлева Т. Гетьманщина... – С.77.

147 Там само. – С.79-83; Її ж. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.61-65; Ее же. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье // Украина и соседние государства в XVII веке... – С.210-211.

148 Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т.IV. – С.51, 60.

149 Величко С. Літопис / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К., 1991. – Т.1. – С.229.

150 Див.: Борисенко В.Й. Назв. праця. – С.195-199; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1979. – №1. – С.28-29; Гришко В. Назв. праця. – С.44-46; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.171-176; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови... – С.215; Харишин М.В. Назв. праця. – №4. – С.94; Шевченко Ф.П. Назв. праця. – С.51-52; Яковлева Т. Гетьманщина... – С.427. – Таблиця V.

151 БМЧ. ВР. – Спр. №2576. – Арк.196, 270; БН. ВМФ. – №11013; ЛНБ.

ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських №225/II. – Арк.121 зв., 126 зв.; Документи Богдана Хмельницького. – С.67.

152 Документи Богдана Хмельницького. – С.67.

153 Там само. – С.182, 629-630; Мышк Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепрпетровск, 1983. – С.24-25.

154 Мишик Ю. Невідомий інвентар Білоцерківського староства 1652 року // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С.230, 236.

155 ЦДІА України. – ФКМФ 15. – Спр. №107. – Арк.4 зв.

156 Вердум У. Щоденник // Жовтень. – 1983. – №10. – С.89, 91.

157 Документи Богдана Хмельницького. – С.73, 196.

158 Вердум У. Назв. праця. – С.89-93.

159 Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація: Альманах. – К., 2000. – №1. – С.43-44; Його ж. Еліта козацької України... – С.423; Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х–80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч.1. – С.51; Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – С.73-90; Мишик Ю. Проблема унії... – С.93-99.

160 ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських №189/II. – Арк.185; ЦДІА України. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр. №194. – Арк.36; Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Л., 1996. – Ч.1. – С.137.

161 Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.118.

162 Голубуцкий В.О. Назв. праця. – С.28-30; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С.176-180; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови... – С.190-216; Степанков В.С. Аграрна політика... – С.55-60; Його ж. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип.5. – С.280-305.

163 Воссоединение Украины с Россией. – Т.III. – С.562, 567; Документи Богдана Хмельницького. – С.323; Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994. – С.20-23; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.180-181; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада... – С.185, 196; Яковлів А. Назв. праця. – С.114.

164 Воссоединение Украины с Россией. – Т.III. – С.535.

165 Документи Богдана Хмельницького. – С.179.

166 Пам'ятники історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острог; Варшава; М., 1999. – Т.V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. – С.109-110, 119-130, 140-143, 158-167, 239-240, 250-252, 254-255, 264, 401-402; Борисенко В.Й. Назв. праця. – С.71-83; Гришко В. Назв. праця. – С.42-43; Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994. – С.10-13, 15-17; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.183-195; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994. –

С.10-13, 15-17; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С.183-195; Панашенко В.В. Соціальна еліта... — С.10-20.

167 Документи Богдана Хмельницького. — С.108.

168 Борисенко В.Й. Назв. праця. — С.21-22, 213-214; Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. — К., 2006. — С.167-170; Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С.251-252, 255-257; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... — С.196-207; Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654—1954: Сб. статей. — М., 1954. — С.409-420; Швыдько А.К. Борьба городов Украины в осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII — середина XVIII в.). — Днепропетровск, 1983. — С.33-53, 69-73; Ее же. Социальные отношения... — С.32-42.

169 Мыцык Ю.А. Новые документы Б.Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1980. — С.181.

170 АГАД. — Ф.553. — Від. VI. — Спр. №36. — Арк.198.

171 ДАК. — Ф.465. — Спр. №41. — Арк.83.

172 Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С.108, 109.

173 Документи Богдана Хмельницького. — С.88, 89.

174 БМЧ. ВР. — Спр. №143. — Арк.483-490; ЦДІА України. — Ф.1230. — Оп.1. — Спр. №355. — Арк.1-2.

175 Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років... — С.289-305.

176 Акты ЮЗР. — Т. XI. — С.744-745.

177 Савчук Н.О. Назв. праця. — С.141.

178 Борисенко В.Й. Назв. праця. — С.21-22, 72-86, 165-187, 202-209; Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури... — С.10-27; Його ж. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // Історія українського селянства. — Т.1. — С.245-251; Дядиченко В.А. Назв. праця. — С.67-73; Панашенко В.В. Соціальна еліта... — С.15-19.

179 АГАД. — Ф.3. — Спр. №25. — Арк.60.

180 БМЧ. ВР. — Спр. №168. — Арк.678.

181 Мицик Ю. Козацька держава очима поляка... — С.5.

182 Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — Т.8. — С.262-264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII—XVIII ст. // Історія українського селянства. — Т.1. — С.265.

183 Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. — 1999. — №3. — С.18; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К., 2001. — Т. III. — Кн.1: (третья чверть XVII ст.). — С.385-386, 388-390, 403-404.

- 184 ДАК. – Ф.452. – Спр. №372. – Арк.123.
- 185 Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Док. і матеріали. – Рівне, 1999. – С.19.
- 186 БМЧ. ВР. – Спр. №142. – Арк.598.
- 187 Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.25.
- 188 Савчук Н.О. Назв. праця. – С.128-129.
- 189 Газін В.В. Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для Української держави // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С.38-45; Його ж: Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості... – С.72-76; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С.250-256; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С.306-317.
- 190 ПКК. – Т.III. – С.388.
- 191 Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.360.
- 192 АПУ. – Оп.3. – Спр. №30. – Арк.236.
- 193 Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т.IV. – С.461.
- 194 Дорошенко Д. Назв. праця. – С.47.
- 195 Цит. за: Шляхтун П.П. Назв. праця. – С.173.
- 196 Політологія: Навчально-методичний комплекс. – С.214.
- 197 Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово-мистецтво: Зб. статей. – К., 1998. – С.307-310.
- 198 БМЧ. ВР. – Спр. №142. – Арк.680.
- 199 Див.: Власть в жизни и наука о власти: Словарь-справочник. – М., 2004. – С.189-190.
- 200 Сас П.М. Політична культура... – С.116-117.
- 201 Там само.
- 202 Акты ЮЗР. – Т.VIII. – С.184.
- 203 Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти... – С.427, 428.
- 204 Політологія. Навчально-методичний комплекс. – С.212.
- 205 АГАД. – Ф.553. – Від. II. – Кн. №18. – Арк.158; БМЧ. ВР. – Спр. №145. – Арк.268; БН. ВМФ. – №6698; ПКК. – Т.II. – С.390, 391, 593, 594; Grabowski A. Starożytności Historyczne Polski. – Kraków, 1840. – Т.1. – С.276-281.
- 206 АГАД. – Ф.559. – Спр. №3036. – Арк.224.
- 207 Документи Богдана Хмельницького. – С.235.
- 208 Алеппский П. Указ. соч. – С.30, 114.
- 209 Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. II. – Спр. №15422. – Арк.106.
- 210 Політологія: Навчально-методичний комплекс. – С.212.
- 211 Див.: Величенко С. Назв. праця. – С.117-121; Плохий С. Божественне право гетьманів... – С.86-110.

- 212 Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип.6. – С.249-256;
- Флоря Б. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – №2. – С.36-43; Его же. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. – 2004. – №4. – С.28-34.
- 213 Документи Богдана Хмельницького. – С.196.
- 214 Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007. – С.37-38.
- 215 Документи Богдана Хмельницького. – С.233.
- 216 Крикун М. Між війною і радою... – С.279.
- 217 Величенко С. Назв. праця. – С.119; Плохій С. Божественне право гетьманів... – С.86-87.
- 218 Howard M. Wojna w dziejach Europy. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1990. – S.49.
- 219 Документи Богдана Хмельницького. – С.221.
- 220 Плохій С. Божественне право гетьманів... – С.86-87.
- 221 Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.111; Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): 36. наук. праць. – К., 1995. – С.99.
- 222 Плохій С. Божественне право гетьманів... – С.87-109.
- 223 Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.152.
- 224 Шляхтун П.П. Назв. праця. – С.189.
- 225 БМЧ. ВР. – Спр. №1656. – Арк.211; БН. ВМФ. – №16460.
- 226 Ковальский Н.П., Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С.51.
- 227 Rudawski W.J. Op. sit. – S.12.
- 228 БМЧ. ВР. Спр. №144. – Арк.682; БН. ВМФ. – №6719; Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.118.
- 229 Політологія: Навчально-методичний комплекс. – С. 212.
- 230 Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. – Л., 2001. – Вид. 4-е, перероб. і доп. – С.66.
- 231 Величко С. Назв. праця. – Т.2. – С.26.
- 232 Акты ЮЗР. – Т.VIII. – С.116-117.
- 233 Див.: Сас П.М. Політична культура... – С.10-37; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти... – С.23-94; Його ж. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.3. – С.263-280.
- 234 Політологія: Навчально-методичний комплекс. – С.368.
- 235 Сисин Ф. Чи було повстання... – С.576.
- 236 Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – С.52.
- 237 Франко І. Хмельнищина 1648–1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. – Т.XXIII-XXIV. – С.24-25.

- 238 Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С.93, 102-105, 110, 119.
- 239 Матях В.М. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.162-163.
- 240 Струкевич О. Політична еліта // Історія української культури. – Т.3. – С.321.
- 241 Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С.141.
- 242 Воссоединение Украины с Россией. – Т.П. – С.118-119, 152-158.
- 243 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.2. – С.1493-1494.
- 244 Струкевич О.К. Політична культура старшини Української козацької держави: провідні інтегральні орієнтації: Автореф. дис. ... д-р іст. наук. – К., 2005. – С.27.
- 245 Струкевич О. Орієнтації козацької еліти на політичну систему та суспільно-політичний устрій Української держави // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.176-179.
- 246 П.К.К. – Т.3. – С.417.
- 247 Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.30-31.
- 248 Цит. за: Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти... – С.158.
- 249 Чухліб Т. Іван Самойлович // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С.164-165; Його ж. Гетьмани і монархи... – С.293-295.
- 250 Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти... – С.155.
- 251 Архив ЮЗР. – К., 1908. – Т.VI. – Ч.3. – С.294-297; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – С.1331, 1432-1436; Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (s.a.). – S.144-145.
- 252 Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.30-31.
- 253 Бібліотека Варшавського університету. ВР. – Спр. №1957. – Арк.931.
- 254 Матях В.М. Формування системи політичних цінностей... – С.167.
- 255 Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – С.52-53.
- 256 Бібліотека Інституту ім. Оссолінських (Вроцлав). ВР. – Спр. №2287/ II. – Арк.72, 82; БН. ВМФ. – №24713.
- 257 Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського). – Севастополь, 1999. – С.6-8.
- 258 Компан О. Кипель у «казані історії» // Вітчизна. – 1986. – №9. – С.184.
- 259 БМЧ. ВР. – Спр. №1657. – Арк.311.
- 260 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – С.1508.

РОЗДІЛ 5.**Політична система
Гетьманату****1. Тенденції розвитку політичної системи Гетьманату
в останній третині XVII–XVIII ст.**

Характерною особливістю організації і функціонування політичної системи на українських землях у XVII–XVIII ст. була поліваріантність наявних політичних моделей та різновекторність їх еволюції. Так, політичний устрій українських земель, що підпорядковувалися гетьманові – Гетьманат (самоназва – Військо Запорозьке, а сучасна історіографічна назва – Українська козацька держава), увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, в процесі розвитку набув чимало специфічних ознак, які різнили його від свого прообразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній по відношенню до гетьманської влади Січі.

Апробована на теренах Наддніпрянської України модель організації політичної влади Гетьманату в ході української колонізації південно-західних окраїн Російської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, де постав, щоправда у дещо модифікованому вигляді, притаманний козацькій Україні полково-сотенний устрій. Принципова його відмінність від свого прообразу з Подніпров'я полягала в тому, що він не був інтегрований інститутом гетьманської влади, натомість перебував у становищі підконтрольності місцевій адміністрації Російської держави – царським воєводам.

Як перша, так і друга моделі функціонування політичної влади принципово відрізнялася від порядку організації суспільства на Правобережжі та в Західній Україні, які до другої половини – кінця XVIII ст. перебували під владою польського короля. У той же час, навіть у межах правобережного регіону до початку XVIII ст. паралельно з політичною системою Речі Посполитої розвивається антисистемний по відношенню до неї козацький устрій.

Важливе значення мала й та обставина, що впродовж усієї другої половини XVII–XVIII ст. відбуваються принципові зміни в характері функціонування політичної системи Гетьманату, що значною мірою було обумовлено скерованим на обмеження та ліквідацію української автономії, інкорпорацію українських земель до складу імперії політичним курсом російської правлячої династії, протекція якої з кінця 1660-х, а тим паче середини 1670-х років стала фактом доконаним, аргументовано заперечити який уже не змогла жодна із зацікавлених сторін.

Все це змушує при розгляді історії розвитку політичної системи України не лише окремо зупинитися на характеристичі регіональних особливостей, а й акцентувати увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій в межах її окремих складових.

Своєрідність побудови державного організму Української козацької держави та специфіка взаємодії його окремих структурних складових обумовлювалась тими специфічними умовами, в яких розпочинався і протікав процес державотворення в середині – другій половині XVII ст. Насамперед, тут варто мати на увазі ту обставину, що початок формування державного каркасу Гетьманату протікав одночасно із руйнуванням старої системи влади, що перед тим функціонувала на українських землях як одне з відгалужень державної структури Корони Польської. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому подібного роду суспільному вибуху, обумовлював потребу у спрощенні структури адміністрування, звільненні його від традиційних умовностей і обмежень.

Роль фактора, що стимулював новаторські зміни у цій сфері, відігравали досвід і традиції існування з початку XVII ст. на теренах Середнього Подніпров'я козацького самоврядування, базованого на структурі реєстрових козацьких полків.

Суттєве ж підвищення в роки революції політичної ролі Війська Запорозького як окремої соціально-політичної інституції, відповідальної тепер уже й за інші суспільні верстви (міщанство та поспільство), а також перебирання на себе ролі повноважного репрезентанта волі українського (руського) політичного народу на зовнішній арені – неминуче потребувало певного ускладнення механізму козацького самоврядування та відповідної формалізації державного життя. Реалізації цього нагального завдання сприяло активне долучення до визвольних змагань козацтва чималої групи шляхти (переважно православних і таких, що ідентифікували себе як частину православної «Русі»). Одним із промовистих свідчень накладання досвіду функціонування старої системи влади на нову модель служить заява козацького сотника, а в майбутньому – впливового лівобережного полковника Пилипа Уманця, датована початком 1650-х років: «А тепер у нас за ласкою Божою [...] тут у всім краю сіверському ні воеводи, на старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»¹.

На рівні організації центральної влади Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осавули, писар і суддя. Утім, перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму неминуче тягло за собою принципові зміни у цій ланці державного управління.

Насамперед це втілювалось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади – Генеральної військової канцелярії. Подальшого розвитку набуває система козацького судочинства. У цій сфері вибудовується певна ієрархія судових органів громад, сотень, полків, що увінчується Генеральним військовим судом й інститутом гетьманської влади як вищою касаційною інстанцією. Приблизно такі ж метаморфози відбуваються і у сфері управління фінансовою системою. Крім того, спостерігається ускладнення структури й інституту генеральної старшини, через включення до її числа хорунжого підскарбія та бунчужного, а також побудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення більш-менш універсального алгоритму поступового службового зростання старшин, що входили до складу гетьманського уряду. Усе це забезпечує формування певних традицій державного життя, зміцнює політичну систему.

Ускладнення державного життя, а також суспільно-політична стабілізація козацької України, що стає реальністю вже в останній третині XVII ст., сприяє консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за своїм складом управлінських груп вишого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріплюється практика формування старшинських династій, у важливий фактор службового зростання перетворюється чинник належності до певного старшинського роду.

Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних Генеральних (або так званих чорних) рад до – егалітарних за своєю суттю старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави.

Ще одна, досить важлива, тенденція розвитку політичної системи Гетьманату в останній третині XVII–XVIII ст. була обумовлена його підпаданням під протекцію російських монархів. Адже, якщо в середині століття, згідно з умовами Березневих статей Богдана Хмельницького 1654 р., Військо Запорозьке користувалось правами політичної автономії, то, починаючи з кінця 1650-х років, російська влада чинила тиск з метою нівелювання автономних прав Гетьманату, аж до отримання Москвою можливостей впливати на перебіг політичного життя в Україні, впровадження в її політичну систему власних владних інститутів тощо. В загальних історичних працях утвердилась думка, що цей тиск з боку владних інституцій Російської держави був перманентним, а успіхи від його реалізації поступальними. Утім, на практиці найбільший успіх російською владою був отриманий восени 1665 р., коли уряду Олексія Михайловича вдалось накинати гетьману Івану Брюховецькому інкорпораційні за своєю суттю Московські статті. У відповідності з ними Гетьманат утрачав не лише політичну, а й адміністративну автономію, зберігши автономні права тільки для козацького стану. Проте антиросійський виступ на Лівобережжі, ініційований гетьманом Іваном Брю-

ховецьким на початку 1668 р., змусив царську владу відмовитись від настільки далекосяжних обмежень суверенітету Гетьманату і в укладеному в березні 1669 р. Глухівському договорі з гетьманським урядом Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) було реанімовано положення, що закріплювали адміністративну автономію Війська Запорозького².

Зафіксована в Глухівському договорі 1669 р. адміністративна автономія Гетьманату забезпечувалась збереженням в недоторканості чинної політичної системи, сформованої на підставі розвитку іманентних інститутів влади, власних правових норм і кодексів, політичної культури тощо. Упроваджений угодою статус неодноразово підтверджувався упродовж останньої третини XVII ст. наступними договорами Війська Запорозького з царем³.

Щоправда, поруч з цим спостерігались спроби розмивання адміністративних прав Гетьманату через поширення на його територію окремих правових норм Російської держави, використання матеріальних і людських ресурсів автономії на потреби російської правлячої династії тощо. Особливо виразно ці тенденції проявились уже з початком XVIII ст., коли Петро I, намагаючись вийти на Балтику, вступив у війну зі Шведським королівством, що потребувала небаченого раніше напруження сил і можливостей держави. У контексті реалізації мобілізаційних заходів царя порушуються прерогативи гетьманської влади по управлінню козацьким військом, без узгодження з козацькою адміністрацією на задоволення потреб російської армії використовуються матеріальні і людські ресурси краю. Починаючи з 1703 р., в оточенні царя мусуються проекти реформування політичної системи Гетьманату через скасування принципу виборності козацької старшини, підпорядкування гетьмана російському військовому командуванню, заміни іррегулярного принципу формування збройних сил регулярним тощо⁴.

Політичний виступ гетьмана Івана Мазепи 1708 р. лише на деякий час примусив Петра I до демонстрування готовності до збереження в непорушності політичного устрою Гетьманату. Проте вже при обранні на гетьманство Івана Скоропадського у листопаді 1708 р. російський цар продемонстрував повну зневагу до принципу вільної гетьманської елекції, категорично відхиливши кандидатуру неугодного йому претендента Павла Полуботка та відмовивши українській стороні в правовому закріпленні гарантії непорушності української автономії в новому українсько-російському договорі. А відразу після перемоги, здобутої над союзною гетьману Мазепі шведською армією короля Карла XII під Полтавою, російська влада почала реалізацію курсу, спрямованого не лише на встановлення дієвого і ефективного контролю за внутрішніми справами Гетьманату, а й на реформування базових засад його політичної системи.

Початок цьому було покладено імплантацією до політичної системи Гетьманату у липня 1709 р. інституту царських резидентів⁵. Останні були

покликані забезпечити утвердження ефективного контролю за політичною діяльністю гетьманського проводу, а крім того, розпочати процес формування питомо російського владного центру в Україні, який би конкурував з гетьманською владою⁶.

Слідом за цим розпочався процес нищення традицій у сфері кадрового забезпечення функціонування місцевого самоврядування. Принцип виборності місцевих урядників, який перед тим зазнавав порушень з боку гетьманської влади, починаючи з 1708–1709 рр. став активно піддаватись діям російської влади, зацікавленої у формуванні цілком лояльного до інтересів російського царя старшинського корпусу. Крім того, що уряд Петра I активно втручався і порушував на свій розсуд процедуру заміщення старшинських вакансій, він започаткував процес посадки на уряди іноземних шляхтичів, котрим були абсолютно чужими українські традиції врядування. Остання обставина відіграла свою роль у процесі подальшої уніфікації державних порядків Гетьманату до загальноімперських зразків⁷.

Наступним кроком на шляху свідомого руйнування російською владою політичної системи Гетьманату стало поширення в 1712–1714 рр. на його правове поле дії регулятивних норм Російської держави у сфері торговельно-економічної діяльності – царські укази про так звані заповідні товари⁸.

Із запровадженням в Україні в 1722 р. російської владної інституції – Малоросійської колегії – розпочався завершальний етап нівелювання самобутніх рис політичної системи Гетьманату, уніфікації до загальноімперських зразків норм організації державного життя, функціонування діловодства, впровадження у правове поле російських юридичних кодексів, мобілізації матеріальних ресурсів краю на загальноімперські потреби тощо. Російська влада вчинила спробу де-факто ліквідувати інститути гетьманства і генеральної старшини, підмінити формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, трансформувати судову і фінансові системи⁹.

Визрілі по смерті Петра I в січні 1725 р. зовнішньополітичні загрози, а також внутрішнє перенапруження держави в роки правління царя-реформатора обумовило певну лібералізацію внутрішньої політики Російської імперії, в контексті якої було на певний час згорнути інкорпораційні реформи в Україні 1720-х років. У часи гетьманування Данила Апостола (1727–1734) і Кирила Розумовського (1750–1764) було навіть вчинено спроби реанімувати самобутні риси політичного устрою, створеного в добу визвольних змагань середини XVII ст., відновити в повному обсязі автономні права Гетьманату та модернізувати його устрій у відповідності з велінням часу, але за умови збереження йому політичного притаманного колориту. Утім, логіка розвитку політичної системи Російської імперії не залишала перспектив для реалізації цих починань. Започатковані в роки царювання Петра I уніфікаційні й інкорпораційні

процеси щодо України виявились незворотними, що переконливо продемонстрували заходи, розпочаті урядом Катерини II в 1764 р. ліквідацією в Україні інституту гетьманства¹⁰.

2. Інститути політичного життя Гетьманату та механізми їхньої функціональної взаємодії

Місце Генеральної ради в системі політичної взаємодії

Поняття *колективної волі* в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти від самих початків її самоорганізації посідало центральне місце.

На думку дослідників проблеми, це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виросла з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо¹¹.

Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада – як форма прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність під час воєнних кампаній і походів.

Початок Української революції середини XVII ст. не вніс суттєвих змін у характер політичної організації козацької спільноти і *загальна рада* (Генеральна, чи, як її називають сучасники, *повна рада*) за гетьманування Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше, ради проходили серед «галасів і фурій», гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що врешті наочно демонструвало вразливі місця у функціонуванні цього інституту влади й механізмів прямої демократії, чи точніше сказати – військової демократії, мірою ускладнення соціополітичної системи, перебирання нею на себе державних функцій.

Ураховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад і зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовляється від їхнього скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їхній розгляд на старшинську раду.

Утім, потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. І лише мірою зміцнення позицій гетьманської влади, Генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації

процеси щодо України виявились незворотними, що переконливо продемонстрували заходи, розпочаті урядом Катерини II в 1764 р. ліквідацією в Україні інституту гетьманства¹⁰.

2. Інститути політичного життя Гетьманату та механізми їхньої функціональної взаємодії

Місце Генеральної ради в системі політичної взаємодії

Поняття *колективної волі* в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти від самих початків її самоорганізації посідало центральне місце.

На думку дослідників проблеми, це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо¹¹.

Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада – як форма прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність під час воєнних кампаній і походів.

Початок Української революції середини XVII ст. не вніс суттєвих змін у характер політичної організації козацької спільноти і *загальна рада* (Генеральна, чи, як її називають сучасники, *повна рада*) за гетьманування Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше, ради проходили серед «галасів і фурій», гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що врешті наочно демонструвало вразливі місця у функціонуванні цього інституту влади й механізмів прямої демократії, чи точніше сказати – військової демократії, мірою ускладнення соціополітичної системи, перебирання нею на себе державних функцій.

Ураховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад і зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовляється від їхнього скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їхній розгляд на старшинську раду.

Утім, потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. І лише мірою зміцнення позицій гетьманської влади, Генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації

важливих справ, а не як інструмент їхнього розгляду й ухвали рішень. Гетьман скликає повну раду в тому разі, коли рішення щодо справ уже визріло й не потрібні довгі міркування й наради.

Після смерті Б.Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради істотно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати «шукачі» гетьманства з метою повалення чинного правителя та перебирання правління Гетьманатом до своїх рук.

Через цілу низку обставин з кінця 1650-х років інститут Генеральних рад – не лише як вкрай важливий, а просто-таки життєво необхідний елемент політичної системи Гетьманату – отримує підтримку з боку російської влади. Головна причина зацікавленості російської сторони у збереженні інституту та розширенні його функцій крилась в усвідомленні можливостей успішнішого маніпулювання настроями учасників широкого зібрання козацтва в порівнянні з тиском на кількісно вужчу та фахово ліпше підготовлену групу вищої і середньої козацької старшини. А тому ще з початком 1657 р., а особливо із серпня цього року, тобто від моменту отримання звістки про смерть Богдана Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполегливо обстоює позицію щодо необхідності вирішення всіх найважливіших справ політичного життя Гетьманату, а передовсім обрання гетьмана і затвердження нових умов договору з царем, саме на загальній, «чорній», раді. Відмова претендентів на гетьманування або й чинних регіментарів (Івана Виговського, Якіма Сомка, Демка Ігнатовича) від реалізації цієї вимоги вже апріорі сприймається як акт недружній або ж навіть протизаконний. Зокрема, саме вимога російської сторони провести в Україні загальну козацьку раду восени 1657 р., на якій обов'язково був би присутнім царський представник князь О.Н.Трубецкой, спричинила гострий конфлікт з урядом Івана Виговського, що трохи згодом переріс у справжню війну¹². Так само у доволі гострий конфлікт вилились і намагання наказного гетьмана Якіма Сомка залагодити внутрішню проблему функціонування влади в Гетьманаті у форматі старшинської ради з суттєво розширеним складом її учасників.

В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що намітилася в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберігає за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод з царем (так званих гетьманських статей, які у другій половині XVII ст. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України козацької). З деяких опосередкованих відомостей випливає, що одночасно з обранням на гетьманство відбувалось і заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників (якщо такі існували). Жодних підтверджень тому, що учасники Генеральної ради впливали якимось чином на цей процес, виявити не пощастило. Тож, логічним буде припустити, що обрання на

уряди відбувалось на старшинській раді, а на Генеральній раді лише його оприлюднювали перед широким козацьким загалом.

Однак і ті прерогативи Генеральної ради, які в середині XVII ст. були їй притаманними, з часом втрачають свій первісний зміст. Так, у відповідності з нормами українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже так звані «Нові статті» Ю.Хмельницького 1659 р. конституювали: «...Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить»¹³. Крім того, справа обрання на гетьманство як І.Виговського, так і Д.Ігнатовича (Многогрішного), І.Самойловича та І.Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд Генеральної ради¹⁴.

Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогативи Генеральної ради щодо ухвалення договірних статей з Москвою. Зокрема, в гетьманство І.Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальною, а старшинської ради¹⁵. Аналогічним чином було розв'язано питання щодо змісту нового договору Війська Запорозького з царем і на під час обрання на гетьманство Івана Мазепи, що відбулось у таборі на р.Коломак наприкінці липня 1687 р. Напередодні проведення Генеральної ради, призначеної на 25 липня, відбулась нарада в наметі російського «генералісімуса», князя Василя Голіцина, до участі в якій було запрошено, згідно з інформацією одного з очільників російського війська генерала Патріка Гордона, «знатних козаків». Саме на цій раді старшин, що проходила під головуванням царського вельможі, і відбулось узгодження договірних норм, які наступного дня були лише оприлюднені на Генеральній раді, без жодних передумов для їхнього обговорення чи відхилення.

Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ учинили творці Конституції 1710 р., узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік – на Різдво, на Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці – скликати генеральні ради. На обговорення учасників ради мали виноситись найбільш важливі питання політичного життя Гетьманату: «о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитому и о всяких дѣльхъ публичныхъ». Причому скликання Генеральної ради виступало не як право, а як обов'язок реґіментаря, адже на гетьмана покладалось зобов'язання «...ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutокъ не приводити»¹⁶.

Утім, в умовах подальшого занепаду української автономії упродовж 1708–1750-х років прерогативи Генеральної ради невпинно згубувались. Зокрема, при виборі на гетьманство Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського вирішальне слово належало російській владі, й остання не надто турбувалась тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для об-

рання нового гетьмана на противагу Івану Мазепі, котрий перейшов на бік Карла XII, козацтво схилилось до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро I рішуче заперечив проти цього, аргументуючи свою позицію тим, що той «очень хитер, может Мазеле уравниваться»¹⁷.

Не менш важливою була роль російської влади і при обранні наступників гетьмана Скоропадського. Так, після смерті останнього на початку липня 1722 р., незважаючи на численні клопотання наказного гетьмана Павла Полуботка і чинної на той час генеральної старшини, уряд Петра I упродовж другої половини 1722–1725 рр. дозволу на скликання елекційної Генеральної ради так і не надав, маючи на меті ліквідацію гетьманського сану взагалі. Коли ж політичний курс щодо Гетьманату зазнав певних трансформацій і на початку літа 1727 р. в Москві було ухвалено рішення про відновлення гетьманської форми правління (імператорський указ від 20 червня 1727 р. «О бытии в Малой России генетмана и генеральной старшины по прежнему...»¹⁸), роль інституту Генеральної ради в реалізації виборчого права козацтва була зведена до мінімуму. Зокрема, у розробленій членами Таємної верховної ради таємній інструкції російському представнику на виборах в Україні від 22 липня 1727 р. вказувалось наступне. Незважаючи на декларовану урядом обіцянку повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину», написано це «для лица». Насправді ж імператор висловив «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, представнику імператора на Генеральній раді наказувалось після прибуття до тогочасного адміністративного центру Гетьманату, до Глухова, і «обява о сем указу и раз ослав для обявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать...». Якщо резиденту стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал...». У тому ж разі, коли уповноважений імператора буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, інструкція зобов'язувала його «...то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е.И.В. в Коллегию иностранных дел»¹⁹.

Так само й при обранні на гетьманство Кирила Розумовського пошуки кандидатури і її схвалення, як про це широко відомо, мали місце не в Глухові з числа найбільш заслужених українських достойників, а в Петербурзі – з оточення осіб, наближених до імператриці Єлизавети Петрівни.

Не менш очевидною була деформація прерогатив Генеральної ради і у сфері установадства. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за традицією належало до виняткових прерогатив Генеральних

рад, поступилися місцем монаршим жалуваним грамотам²⁰, правомочність яких уже за їхнім видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони.

Отже, починаючи з 1708 р. за Генеральною радою залишились чинними лише сучасні церемоніальні функції.

Якими ж були механізми функціонування інституції? І як розв'язувалася проблема забезпечення легітимності її рішень?

Прерогатива скликання Генеральної ради належала гетьману або вищій старшині, яка урядувала в період міжгетьманства. З цією метою до полковника та полкової старшини розсилалися універсали, про зміст яких можна скласти враження хоч би зі звернення гетьмана П.Дорошенка в липні 1669 р. до товариства Прилуцького полку: «...прошу чтоб вы – коннны, пішие, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчизны своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою разливаем, есть желательные (прибывали)...»²¹.

Як правило, на Генеральній раді головував гетьман. У тому разі, коли йшлося про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник (найчастіше – генеральний обозний).

За розпорядчиків на Генеральних радах зазвичай виступали генеральні осавули – «пытано по килка крот *през асавулов* (виділено нами. – *Авт.*) войска: на чом бы воля їх была...»²². Хоча в залежності від обставин порядок впорядкування радою могли змінювати. (Так, на Переяславській раді 1654 р. місцевий полковник П.Тетеря, ймовірно, як господар міста, «...ходячи в круг, на всі стороны спрашивал: вси ли тако соизволяете?»²³)

Щодо чисельності учасників Генеральних рад і рівня їхньої регіональної і соціальної репрезентативності, то тут варто зазначити, що вони не залишалися незмінними протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі, під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з найбільш масових була Генеральна рада під Ніжином 1663 р., в роботі якої брали участь «...сорок тисяч і больше...» осіб²⁴. Не менш чисельною була й рада під Будищами 1668 р., де зішлись лівобережні і правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П.Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «...вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани...»²⁵. Згідно зі свідченнями Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І.Самойловича гетьманом «...совершенним з обох сторон Дніпра...», було також скликано «...усіх полковников и козаков чолнійших...»²⁶. Участь у Генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також «...знатні особи, которые урядом не иміют, и знатных же войсковых товарищей и все

посполство»²⁷. Щоправда, загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків²⁸ — вказує на те, що участь «всього посполства» обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50-ти тисяч.

Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути «...полковником, сотником и старшині войскової и начальным людем, *всего войска не собирая* (виділено нами. — *Авт.*)...»²⁹.

В інших, відомих нам, випадках практикувалося представництво. Так, на Корсунській раді 1657 р., що однозначно класифікується в джерелах як повна, або Генеральна, рада, були присутні «...полковники і сотники всіх полків, а з усяким сотником було черні чоловік з 20...»³⁰. На Генеральній раді в Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, «...а з ними сотників і черні у полковників чоловік по десять і менше»³¹.

Зміцнення ж позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя Гетьманату призводять до того, що російська влада, скликаючи елекційну раду 1727 р., зазиває до Глухова «...изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки...», навіть не згадуючи при цьому рядових козаків³².

До середини XVII ст. до участі у роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході розвитку революційних процесів, коли Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, склад учасників загальних рад суттєво змінився. Так, уже в гетьманство І.Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архімандритів й ігуменів православних монастирів — Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найбільш впливових представників білого духовенства — протопопів Максима Филімоновича, Григорія Бутовича та ін.³³ Надалі відомості про «духовних осіб на раду призованих» зустрічаються при описі майже усіх Генеральних рад. Наскільки серйозної ваги надавала старшина та представники царя питанню участі вищого духовенства в елекційній процедурі, видно з того, що при обранні на гетьманство І.Самойловича раду не розпочинали до тих пір, аж поки до Конотопа не прибув архієпископ Лазар Баранович³⁴. Причому, як на раді 1669, так і 1672 р., участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р. при виробленні нових умов українсько-російського договору Л.Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воєвод та наполягав на встановленні в Чернігові митрополії³⁵.

На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було заликано, крім полковників, всієї старшини і козаків, також «...і вїтїв, і

бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все посполство обох сторін Дніпра...»³⁶. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І.Брюховецького, Д.Многogrішного та І.Самойловича³⁷. Причому йдеться не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «...войскових і градцких діл к потановленню статей...» «виборних міщан»³⁸. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація – війти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

У гостру проблему суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст. вилалося питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття³⁹, виливаються у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі Генеральних рад у Гетьманаті як необхідної умови їхньої легітимності. Політичні претензії січовиків викликають різкий спротив керівництва Гетьманату. Проти цього активно виступає восени 1657 – взимку 1658 р. І.Виговський; абсурдність даної вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х років й Я.Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто «...из Запорожья пришед, должны в свои полки розойтитца...»⁴⁰. Апогеєм впливу січового товариства на перебіг Генеральних рад у Гетьманаті стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції приведених І.Брюховецьким під Ніжин запорозьких козаків. Після цього запорожці певний час зберігають свій вплив на хід Генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно, як це було в 1663 р.). Утім, вже після зречення гетьманства їх ставлеником М.Ханенком, а згодом і П.Дорошенком, участь запорожців у Генеральних радах не носить організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та виробленні умов Бендерської конституції запорожці, зважаючи на їх участь в акції гетьмана Івана Мазепи (адже на відміну від вагань значної частини городової старшини і городового козацтва, запорожці, попри свою давню ворожість до гетьмана, одноставно підтримали його антимосковські дії), відіграють надзвичайно важливу роль.

Загалом, Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва на ній делегатів, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника М.Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі в лютому поточного року була неправомочною, оскільки «...были на раде те полковники которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши...»⁴¹. Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися «...не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи»⁴².

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків по основним політичним проблемам суттєво різнилися. Так, згадану вже вище оцінку Переяславської ради 1658 р., як неправомочної, опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки⁴³. Неправомочність елекції Я.Сомка 1662 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже — «...какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якимом Сомком в гетманы...»⁴⁴.

Отже, невизначеність норм представництва на Генеральних радах становила суттєвий недолік при функціонуванні політичної системи Гетьманату. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше — польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Концептуальне розв'язання проблеми представництва козацтва на Генеральних радах було представлено в положеннях Бендерської Конституції 1710 р. Так, згідно з її нормами, до участі в Генеральних радах допускались, крім гетьмана і генеральної старшини, також полковники, полкова старшина і сотники, а також з усіх полків «генеральні радці». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708—1709 рр., окремо наголошувалось на обов'язковому допущенні до участі у засіданнях Генеральної ради представників низового козацтва⁴⁵. І знову ж таки, як і у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, участь у їх роботі для запрошених спеціальних гетьманським «ординасом» старшин і козаків була не лише правом, а й обов'язком: «Послы мѣють и повинни будуть, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничого назначеного термену не ухибляючи...».

Творці Конституції навіть закріпили в документі своєрідний кодекс «депутатської честі», закликаючи послів «о томъ всѣмъ благосовѣстно, безъ жадныхъ, приватного свого и чужого порядку, респектові, безъ душегубной зависти и вражды, совѣтовати...»⁴⁶. Утім, як відомо, цей документ вжитку в політичному житті Гетьманату так і не набув. Тож, його норми можемо розглядати лише як артикуляцію прагнень тогочасної української політичної еліти, націлених на розбудову власних політичних інститутів.

Тенденції розвитку інституту старшинської ради

Значення старшинської ради в політичному житті Гетьманату зростало мірою того, як занепадала роль рад Генеральних. Варто зазначити, що старшинські ради не являли собою продукту нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорозжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. Щоправда, на Запорозжі вони мали низку характерних ознак, які були втрачені при перенесенні в принципово нові умови функціонування. Передовсім, це стосується показної публічності в організації роботи старшинських рад на Січі. Дослідники відзначали, що, як правило, старшинські ради відбувались в присутності товариства: нарадчики збиралися на своє вузьке коло посеред зібрання загальнокозацького. Така показна публічність старшинських рад у Гетьманаті джерелами не зауважується.

Варто відзначити також, що в роки становлення і розвитку Української держави незмірно зростає значення і статус старшинських рад. Так, за гетьманування Хмельницького на розгляд старшинських рад виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, перед загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду⁴⁷. Навіть більше, саме учасники старшинської ради і санкціонували скликання, умовно кажучи, Генеральної ради (оскільки військо після виснажливої Жванецької кампанії було розпущене по домівках, а від часу ухвалення рішення про скликання Генеральної ради і до його реалізації пройшло лише декілька годин, приписувати Переяславській раді 1654 р. статус повноцінної Генеральної ради немає сенсу). Наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею⁴⁸.

Ще більше зросло значення інституту старшинської ради при наступниках Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми володаря, а отже, повинні були більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманату. Так, наприклад, саме скликана гетьманом І.Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Московією, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з Правобережним Гетьманатом і визнання протекції турецького султана⁴⁹. Керівництво Правобережної України зі свого боку також питання об'єднання двох Гетьманатів виносить на обговорення старшинської ради, в роботі якої взяли участь, крім правобережної старшини, також посланці гетьман-

ського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі⁵⁰.

Надалі старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Зокрема, саме таке ставлення до цієї інституції у січні 1669 р. артикулює гетьман Петро Дорошенко у листі до російського воєводи князя Г.Г.Ромодановського, наголошуючи на тому, що в гетьманській Україні «...без совіту полковників і іншого товаришества нічого учинити не мочно...»⁵¹.

Так само й при позбавленні влади гетьмана Демка Ігнатовича в 1672 р. чи Івана Самойловича в 1687 р. старшина обґрунтовує необхідність таких дій серед іншого й небажанням реґіментарів спільно з нею вирішувати важливі державні справи.

Відтак й участь старшини у регулярних зібраннях у гетьмана сприймаються з останньої третини XVII ст. як традиційні. Так, наприклад, повідомляючи про з'їзд старшини у гетьмана, що відбувся на початку 1677 р., джерело вказує, що зібрання відбулось «пред Богояслением Господним... по **древнему обычаю** (виділено мною. — *Авт.*) войсковому»⁵². Так само й у 1688 р. чернігівський полковник «на **обыкновенный празнишний съезд** (виділено мною. — *Авт.*) ... из дому своего отъехал»⁵³.

Освячений традицією, такий стан речей був закріплений нормами Конституції 1710 р. У відповідності з ними всі найважливіші справи — про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи — гетьман був зобов'язаний вирішувати на Генеральній раді. «Если бы зась, опроч тых вышреченных терменов, притрафлялись якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребуічие, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет з обрадою Енеральной старшины таковыя дела... управляти и отпраовати»⁵⁴.

Від початків існування Гетьманату до виняткових прерогатив старшинської ради належала (за окремими винятками) зовнішньополітична сфера. Зазвичай, вже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення — «послали», «доручили» тощо⁵⁵. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації застерігали як норми угод з російськими царями (зокрема, статті 1672 р.), так і положення Конституції 1710 р.⁵⁶ Навіть норми «Решительных пунктов» 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це «...з общего совету...»⁵⁷.

Поважне місце належало інституту старшинської ради і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право де-юре належало до виняткових прерогатив Генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на раді старшинській. Вперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесене навесні 1657 р., коли важко хворий гетьман Б.Хмельницький добився від скликаного ним у розширеному складі старшинської ради (за участю вїтїв і бур-

мистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень⁵⁸. Надалі саме на старшинських радах вперше отримали гетьманську булаву І.Виговський, Я.Сомко, П.Дорошенко та Д.Ігнатович, а вже згодом їх повноваження підтвердили Генеральні ради. Під час важкої хвороби гетьмана Д.Ігнатовича в січні 1671 р. в Батурині було скликано старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад, яка ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя⁵⁹.

Навіть у тому разі, коли питання гетьманської елекції виносилося на Генеральну раду, як правило, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було при обранні на гетьманство І.Самойловича в 1672 р., І.Мазепи – 1687 р., І.Скоропадського – 1708 р. та Д.Апостола – 1727 р.

Крім того, до компетенції старшинської ради належало питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви донесення гетьмана І.Самойловича про те, що «...за сполною обрадою и згодним заволенем всей старшины войсковое и полковников всіх на теперешнем зъезді будучих, ухвалилимы во всіх рейменту нашого полках... аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити...»⁶⁰. Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно зі старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р.⁶¹ У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і розв'язання фінансових питань, включивши положення, за яким «...каким образом ті денежные сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет...»⁶². І дійсно, саме старшинська рада за участю представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором з шинків⁶³.

Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманату. Так, Глухівські статті 1669 р. недвозначно вказували, що «за услуги войсковые» саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які надалі закріплювалися за власником царськими грамотами⁶⁴. В пізніші часи на участь старшини у розподілі земельного фонду як обов'язкової умови легітимізації поземельних відносин вказували як укази царського уряду⁶⁵, так і положення Конституції 1710 р.⁶⁶ Щоправда, на практиці такий порядок далеко не завжди дотримувався, і гетьмани нерідко перебирали на себе цю важливу прерогативу⁶⁷.

Приблизно така ж картина спостерігалася і у сфері кадрової політики. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди, або ж вибори генеральної старшини на Генеральних радах. Однак зустрічаються згадки про обрання вищої старшини – членів гетьманського уряду та полковників – і на старшинських радах. Наймасовішою була ротация, здійснена на старшинській раді, що відбулась у 1687 р. у військовому таборі на р. Коломак (була скликана в

наметі російського головнокомандуючого, фаворита Софії Олексіївни – князя В.В.Голіцина). Тоді старшинська рада за згодою Голіцина обрала ряд полковників, генеральних писаря та суддю⁶⁸.

Розширений склад старшинської ради (крім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) в 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів гродських, земських і підкоморських⁶⁹, що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Як правило, старшинські ради скликалися у разі нагальної потреби. Однак уже з гетьманства Б.Хмельницького простежувалася і певна закономірність у їх скликанні – навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдом⁷⁰, що було, на нашу думку, продиктовано потребами організації воєнних кампаній (які, як правило, проходилися в літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) саме двічі на рік – на Великдень і на Різдво (або Водохрещі).

Яким був склад учасників старшинських рад? До участі в засіданнях старшинських рад запрошувалися насамперед полковники та генеральна старшина. За спостереженням дослідників, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони відігравали на раді провідну роль⁷¹. Інколи ради проходили в розширеному складі, коли на них запрошували «всіх козацьких урядників» чи «начальних людей». Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, – сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела інформації не містять (виняток становить хіба що городові отамани гетьманських резиденцій, котрі за своїм статусом відігравали доволі важливу роль у державному житті Гетьманату).

Водночас збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були присутніми «голови сіл і міст», а квітневій 1657 р. – війти і бурмистри⁷². У пізніші часи, як уже відзначалося вище, до участі в старшинських радах або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші⁷³.

Під час оперативного вирішення поточних справ управління Гетьманатом, як правило, гетьман вдавався за допомогою до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний «малий пленум» старшинської ради⁷⁴.

Старшину на раду скликав гетьман листами з Генеральної військової канцелярії. Інколи, відправляючи запрошення, гетьман заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Зокрема, восени 1650 р. Хмельницький у присутності царського посла В.Унковського наказав генеральному писарю «...послать по всіх полковников и по старшине, чтоб їхали всі тотчас в Чигирин для того: стануть думать, что... по до-

говору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Полшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которіє наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потреббах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нині дума...»⁷⁵. Крім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники підняли клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів — «показанщини»⁷⁶.

Загалом складається враження, що важливим був не персональний склад учасників старшинської ради, а вже сам факт залучення гетьманом старшин до вирішення важливих справ. Так, добір кандидатів міг здійснювати регіментар на свій розсуд, зважаючи на фахову підготовленість і зацікавленість старшин у розгляді конкретних справ.

Роль інституту гетьманства в політичній системі козацької України

Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який, поруч з Генеральною радою, виступав одним з наріжних її каменів. Навіть більше, саме цей інститут уособлював собою сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави, вже назва якої походила від його назви, а примусова ліквідація гетьманського уряду російською владою в другій половині XVIII ст. стала початком кінця самої української держави.

Гетьманський уряд розглядався своерідною гарантією єдності козацької держави. Згідно з переконанням Петра Дорошенка, без гетьмана («без голови») Військо Запорозьке піде «врозтіч»⁷⁷; а за твердженням його наступника на гетьманстві Демка Ігнатовича, «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»⁷⁸.

Посада гетьмана, як уже підмітили дослідники⁷⁹, сприймалася тогочасним політичним народом Гетьманату в контексті побутування поняття «старший». Зокрема, гетьман Петро Дорошенко в листі до російського царя від 21 квітня 1671 р. саме у такому розумінні означував суть своїх стосунків до «цієї Малої Росії»: «...над нею же аз старшинствую»⁸⁰. Аналогічний вираз вжито і в стосунку гетьмана до «...цього малоросійського народу» — «...над ним же аз старшинствую»⁸¹. Вживання понять «гетьман» та «старший» як синонімічних спостережено також у документах, що вийшли з-під пера Якіма Сомка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича⁸². З кінця XVII ст., тобто в часи гетьманування Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, традиція зберігається й у документах, зазвичай, вживається термін «регіментар».

Функціональні похідні від такого «старшинства» доволі точно сформулював гетьман Дорошенко: «І я тепер, будучи над Військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я

говору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Полшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которіе наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нині дума...»⁷⁵. Крім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники підняли клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів — «показанщини»⁷⁶.

Загалом складається враження, що важливим був не персональний склад учасників старшинської ради, а вже сам факт залучення гетьманом старшин до вирішення важливих справ. Так, добір кандидатів міг здійснювати регіментар на свій розсуд, зважаючи на фахову підготовленість і зацікавленість старшин у розгляді конкретних справ.

Роль інституту гетьманства в політичній системі козацької України

Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства, який, поруч з Генеральною радою, виступав одним з наріжних її каменів. Навіть більше, саме цей інститут уособлював собою сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави, вже назва якої походила від його назви, а примусова ліквідація гетьманського уряду російською владою в другій половині XVIII ст. стала початком кінця самої української держави.

Гетьманський уряд розглядався своерідною гарантією єдності козацької держави. Згідно з переконанням Петра Дорошенка, без гетьмана («без голови») Військо Запорозьке піде «врозтіч»⁷⁷; а за твердженням його наступника на гетьманстві Демка Ігнатовича, «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»⁷⁸.

Посада гетьмана, як уже підмітили дослідники⁷⁹, сприймалася тогочасним політичним народом Гетьманату в контексті побутування поняття «старший». Зокрема, гетьман Петро Дорошенко в листі до російського царя від 21 квітня 1671 р. саме у такому розумінні означував суть своїх стосунків до «цієї Малої Росії»: «...над нею же аз старшинствую»⁸⁰. Аналогічний вираз вжито і в стосунку гетьмана до «...цього малоросійського народу» — «...над ним же аз старшинствую»⁸¹. Вживання понять «гетьман» та «старший» як синонімічних спостережено також у документах, що вийшли з-під пера Якіма Сомка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича⁸². З кінця XVII ст., тобто в часи гетьманування Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, традиція зберігається й у документах, зазвичай, вживається термін «регіментар».

Функціональні похідні від такого «старшинства» доволі точно сформулював гетьман Дорошенко: «І я тепер, будучи над Військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я

на той час малим будучи (малось на увазі посідання промовцем уряду полковника в гетьманування/старшування Богдана Хмельницького. — *Авт.*) старшого слухав»⁸³.

Вживання поняття «старшування» для означення владних дій гетьмана вповні корелювалось із практикою титулування гетьманів — «ясновельможний», що в перекладі на латинь звучало як «ілюстрісімум», тобто в пануючій на той час ієрархії влади «залежний володар», підвладний лише «северенісімуму» (імператору, василевсу, королю). Отже, в семантичному ряду, який означував європейську владну ієрархію другого, нижчого, щабля, український гетьман мав би стояти поряд з європейськими князями, герцогами, іншими васально залежними правителями.

Утім, скажімо, князь Д'єрдь II Ракоці, правитель Трансільванії, де князівська влада була делегована свого часу угорським королем, а крім того, перебувала під протекцією династії Османів, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертав увагу на те, що «Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»⁸⁴.

Зауваження трансільванського правителя (висловлене, до речі, не в абстрактній політологічній дискусії, а з цілком очевидною прикладною метою — довести власну перевагу у стосунку до українського правителя) правильно відбивають статус гетьманської влади в Україні в принциповому плані, але хибують під час розгляду окремих етапів еволюції даного політичного інституту — якщо не в площині писаних юридичних норм, то хоч би за фактичним станом речей. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б.Хмельницького із середини 1650-х років наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Після смерті Б.Хмельницького його наступник І.Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман «...володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять»⁸⁵, на Корсунській Генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що «...без вашої військової ради жодних справ не буду робити»⁸⁶. Однак, як справедливо відзначають політологи, в часи суспільних макрореформувань, загострень суперечностей між різними верствами й громадянськими силами, викликаних в результаті зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі — як засобі толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот⁸⁷. Реагуючи на суспільні тенденції, І.Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів — Данило — «...без жодних виборів... успадкував Велике

Гетьманство і Київське воеводство...», а другий брат – Костянтин – «...успадкував би пільне гетьманство...», щоб у такий спосіб «...на Україні не доходило до вибуху заворушень...»⁸⁸.

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно проявилися в політиці Д.Ігнатовича, І.Самойловича та І.Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника⁸⁹. Навіть гетьман П.Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків⁹⁰, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «...після нього сину і внуку його неодмінно...», але й виношував плани «...стати удільним князем...», «...удільним паном і володарем всієї України...», домогтися «...незалежної ні від кого монархічної влади...»⁹¹.

Утім, саме право вільної гетьманської елекції було одним з ключових понять узагальненого образу «козацьких прав і вольностей». Традиція його правового застереження своїми витоками сягала часів розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями першої чверті XVII ст., а у своєму концентрованому вигляді норма була легітимізована договором гетьмана Богдана Хмельницького з російським монархом Олексієм Михайловичем 1654 р. Так, в одній зі складових частин так званих «Березневих статей», а саме в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей» застерігалося: «А буде судом Божим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволити Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем»⁹². Тобто в цьому разі йшлося про право вільної, нічим і ніким не обмеженої елекції, з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов'язковим складанням новообраним регіментарем присяги цареві у присутності його уповноваженого.

Прагнучи впровадити монархічну модель організації владних відносин у Гетьманаті, Хмельницький навесні 1657 р. учинив спробу легітимізувати свої нововведення авторитетом російського царя та московського патріарха. Але інтереси російської правлячої династії в Україні насправді обумовлювали принципово інший алгоритм розвитку політики Кремля щодо моделі владної системи Гетьманату взагалі та форм проведення гетьманських виборів зокрема. Уже реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом факту визнання Юрася Хмельницького офіційним спадкоємцем гетьманства, повноважений представник царя в Україні окольничий Ф.Бутурлін зауважив:

«По смерті гетьмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде...»⁹³.

Загострення і розрив українсько-російських стосунків, що мав місце в роки гетьманування Івана Виговського, не дозволив московському керівництву реалізувати свої амбітні наміри відразу по смерті Богдана Хмельницького. Але вже під час повернення Війська Запорозького, очолюваного його сином Юрієм, під царську зверхність восени 1659 р. у сфальсифікований царськими дипломатами текст нібито договору 1654 р. було включено принципове доповнення, що зобов'язувало новообраного регіментаря Війська Запорозького «...по обраній, гетьману ездить к великому государю царю... к Москве и видети его государскія пресветлыя очи. И великій государь его царское пресветлое величество пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит»⁹⁴.

Таким чином відтепер впроваджувалася своєрідна процедура інаугурації, котра обов'язково мала проходити в Москві, у царських палацах.

Утім, фактично і Юрій Хмельницький, і його легітимний (з точки зору визнання легітимності московським керівництвом) наступник Іван Брюховецький під різними приводами таки зуміли ухилитися від впровадження цієї правової вимоги в політичне життя Гетьманату. А вже договір Війська Запорозького з царем 1669 р. (так звані Глухівські статті) був вільний від неї, містячи, натомість, в собі норму: «...им обирати гетмана по их праву, и чтоб с своего государскаго милосердія пожаловал, велелі дати в войско гетману войсковыя клейнота...»⁹⁵. Щоправда, водночас залишалась у силі норма, зафіксована в Нових статтях Юрія Хмельницького 1659 р., котра забороняла Війську Запорозькому зміщувати за будь-які проступки, за винятком лише зради царю, гетьмана з його уряду без відповідного царського дозволу: «А самим однолично гетмана, без указа царского величества, не переменять...»⁹⁶.

Отже, з формально-правового боку розв'язання проблеми гетьманської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь царя права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Крім того, де-факто утвердилася практика проведення елекційних рад за обов'язкової участі повноважних представників царя – окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та, відповідно, таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст., причому, зазвичай, виряджалися вони в Україну в супроводі царського війська.

Загалом же інститут гетьманства виступав своєрідним уособленням самої козацької державності. А тому будь-які радикальні кроки російської влади, спрямовані на обмеження автономії Гетьманату чи уніфікації його державних порядків із загальноімперськими, неминуче висували

на порядок денний російської політики питання ліквідації гетьманського сану. Так було після смерті гетьмана Івана Скоропадського в середині 1722 р. і Данила Апостола на початку 1734 р. З ліквідації інституту гетьманства розпочались й заходи уряду Катерини II, спрямовані на остаточне знищення самобутності українського державного устрою, в 1764 р., коли останній український гетьман Кирило Розумовський був відправлений у відставку.

Яким був владний статус регіментаря? І якими межами окреслювались його владні прерогативи?

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Загалом же гетьман як верховий правитель очолював усі суспільні стани та групи козацької України, користуючись правом уставодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва – в ролі прямого глави, для решти станів – як верховний арбітр.

Добре обізнаний з технологією влади в Гетьманаті, автор широкого відомого «Літописця» Самійло Величко, котрий значну частину свого життя провів на службі в Генеральній військовій канцелярії, ведучи, наприклад, мову про обрання на гетьманство Петра Дорошенка, вживав таку семантичну форму: «...і вручили йому в нагляд... правління і всі гетьманські тогочасні військові і громадянські справи»⁹⁷. Процитована форма цілком адекватно відбиває й неодноразово застосовану канцелярією гетьмана Данила Апостола офіційну формулу щодо сутності гетьманського правління: «Ми гетьман... маючи владу всілякі в Малій Росії військові і громадянські влаштувати порядки...», «...щоб у народі малоросійському одним перед іншим не могло бути образи і обтяження...»⁹⁸.

Водночас у своїй основі влада гетьмана була обмежена. Формально Генеральна рада обирала на гетьманський уряд пожиттєво, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у разі смерті володаря гетьманської булави – «Буде судом божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать...»⁹⁹. Але фактично – як засвідчила доля І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Ігнатовича та інших володарів булави, позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради чи в результаті заколоту – вибори здійснювалися «до ласки войскової».

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дійову допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитарні прагнення Д.Ігнатовича та І.Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади.

Бачення української політичної еліти щодо суті гетьманської влади та меж його повноважень у концентрованому вигляді артикульовано у Конституції 1710 р. У відповідності з її нормами, гетьман насамперед повинний був «...старатися и крѣпко застановляти, абы жадное иновѣріе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджоно...», а також «высокимъ своимъ разумомъ и искусствомъ, урядъ тотъ Гетманский... двигати, управляти и о интересахъ отчизны Малороссійской радѣти и радити», піклуватись «о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитому и о всякихъ дѣлѣхъ публичныхъ»¹⁰⁰. Крім того, він був зобов'язаний також слідкувати за тим, аби людям військовим і посполитим «збытечные не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства». Всі ці негативні прояви самовладдя гетьман мав «владгою своею возбраняти, чого и самъ, на добрый иншимъ, подручнымъ себѣ, прикладъ, мѣть выстерегаться и не чинити»¹⁰¹. Окремо наголошувалось на необхідності суворого дотримання правових засад у відбиранні та роздаванні майна Війська Запорозького — «...болшь зась Ясневельможный Гетманъ маетностей добръ войсковыхъ не мѣть самовластно себе привлащати и иншимъ, мнѣй въ Воску Запорожскомъ заслужонимъ, а найбарзый чернцамъ, попамъ, вдовамъ бездѣтнымъ, урядникомъ, посполитымъ и войсковымъ мѣлкимъ слугамъ своимъ Гетманскимъ и особамъ приватнымъ, для респектовъ якихъ колвекъ, не роздавати»¹⁰².

У разі порушення гетьманом своїх повноважень — «И если бы что противного, здорового, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнѣ неполезного усмотрено было в ясневельможном Гетману» — генеральна старшина, полковники і генеральні радці «моцны будутъ волными голосами чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публичне, на Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенье правъ и вольностей отчистыхъ упоминатися, безъ ублаженья и наименьшого поврежденья високого рейментарского гонору»¹⁰³. Водночас гетьман був зобов'язаний сприймати таку критику без образ і прагнення до помсти.

Як бачимо, у документі чітко простежується тенденція до закріплення за гетьманом прав і повноважень, спрямованих на гарантування суб'єктності Гетьманату, непорушності прав і привілеїв його станів, територіальної цілісності, конфесійної стабільності (у тогочасному її розумінні) тощо. Водночас не менш чітко в документі артикульовано й прагнення до обмеження самодержавних проявів у володарюванні українських регіментарів.

У сфері реальної політичної взаємодії протягом усієї другої по-

ловини XVII–XVIII ст. важливим чинником обмеження повновладдя гетьманів виступала російська центральна влада, а також відповідні дії російської військової адміністрації, пізніше перенесених на український ґрунт російських владних інститутів.

Зокрема, у політичному курсі Москви ще з часів правління Івана Виговського виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь або ж принаймні перерозподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Одним з наслідків реалізації такого політичного курсу була ескалація напруги і навіть збройні конфлікти сторін. Певний консенсус у цьому питанні було досягнуто на переговорах, що відбулись у березні 1669 р. в Глухові, під час елекції Демка Ігнатовича.

У відповідності з Глухівськими статтями 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі¹⁰⁴. Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також – позбавляти старшину урядів¹⁰⁵. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи реґиментареві без узгодження з Москвою відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Особливо цілеспрямовано робота по дискредитації гетьманського звання та звуження його владних прерогатив велась після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з царем Петром I і визнання ним протекторату шведського короля Карла XII у 1708 р.

Чи не в найбільш концентрованому вигляді новий курс російської влади у цій царині був артикульований у листі київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина до центрального уряду з 1710 р., в якому серед іншого зазначалось і таке: «Для нашей безопасности на Украйне надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться...»¹⁰⁶.

Суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади стало запровадження Петром I в середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана та нагляду за тим, аби він не

звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, «...неописавшись к великому государю...». Крім того, резидент мав слідкувати, аби в «...гетьмане... никакой штатости к измене и возмущению народа... не было...», у разі потреби — для запобігання «зради» — йому дозволялося використовувати два російських полки, введених до гетьманської резиденції¹⁰⁷. Надалі прерогативи резидента невпинно розширювались, аж поки в 1722 р. його не було замінено на, по суті, паралельний по відношенню до гетьманської влади інститут російської центральної влади — Малоросійську колегію. Завдячуючи сприятливим внутрішнім обставинам, зокрема смерті влітку 1722 р. гетьмана Івана Скоропадського, остання вже на середину 1723 р. фактично повністю узурпувала всю повноту влади в Гетьманаті.

Відновлення гетьманства восени 1727 р. загалом, безперечно, сприяло збереженню української козацької державності ще на декілька десятиліть. Утім, з компетенції гетьмана було забрано функції верховного командування українським військом через підпорядкування його російському командуванню, а також — право завідування фінансовою справою¹⁰⁸. Серйозні обмеження впроваджувались також і у сферу кадрової політики тощо.

Інститут генеральної старшини

Важливу роль у структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчих порадників регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини¹⁰⁹, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин, як своєрідного дорадчого органу при гетьманові, закріплювалися традиціями Української козацької держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующие, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обородо Енеральной Старшины таковые діла... управляти и отправовати»¹¹⁰.

Значно зросло значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно зі свідченнями Самовидця, гетьман Б.Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І.Виговського, генерального обозного Т.Носача та генерального судді Г.Лесницького¹¹¹. Або ж, коли в березні 1672 р. Д.Ігнатовича було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря¹¹². По смерті гетьмана Івана Скоропадського (липень 1722 р.)

звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, «...неописавшись к великому государю...». Крім того, резидент мав слідкувати, аби в «...гетьмане... никакой штатости к измене и возмущению народа... не было...», у разі потреби — для запобігання «зради» — йому дозволялося використовувати два російських полки, введених до гетьманської резиденції¹⁰⁷. Надалі прерогативи резидента невпинно розширювались, аж поки в 1722 р. його не було замінено на, по суті, паралельний по відношенню до гетьманської влади інститут російської центральної влади — Малоросійську колегію. Завдячуючи сприятливим внутрішнім обставинам, зокрема смерті влітку 1722 р. гетьмана Івана Скоропадського, остання вже на середину 1723 р. фактично повністю узурпувала всю повноту влади в Гетьманаті.

Відновлення гетьманства восени 1727 р. загалом, безперечно, сприяло збереженню української козацької державності ще на декілька десятиліть. Утім, з компетенції гетьмана було забрано функції верховного командування українським військом через підпорядкування його російському командуванню, а також — право завідування фінансовою справою¹⁰⁸. Серйозні обмеження впроваджувались також і у сферу кадрової політики тощо.

Інститут генеральної старшини

Важливу роль у структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчих порадників регіментаря, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини¹⁰⁹, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин, як своєрідного дорадчого органу при гетьманові, закріплювалися традиціями Української козацької держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребующие, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обородо Енеральной Старшины таковые діла... управляти и отправовати»¹¹⁰.

Значно зросло значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно зі свідченнями Самовидця, гетьман Б.Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І.Виговського, генерального обозного Т.Носача та генерального судді Г.Лесницького¹¹¹. Або ж, коли в березні 1672 р. Д.Ігнатовича було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря¹¹². По смерті гетьмана Івана Скоропадського (липень 1722 р.)

у Глухові відразу ж відбулася нарада генеральних старшин (наказний гетьман Павло Полуботок, генеральний писар Семен Савич, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний осавул Яків Лизогуб і генеральний хорунжий Василь Жураковський), котрі й перебрали де-факто владу до своїх рук, одночасно порушуючи перед імператором клопотання про обрання нового гетьмана¹¹³.

В ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв *генеральний обозний*. Уряд військового обозного був відомим на Запорозжі уже з початку XVII ст. З початком визвольних змагань козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. інститут генерального обозного є обов'язковою і доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату. На уряд, який увінчував службу ієрархію Війська Запорозького, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених командирів. Так, з-поміж відомих нам майже двадцяти старшин, що посідали цей уряд упродовж 1648–1687 рр., четверо – Петро Дорошенко, Іван Безпалій, Петро Забіла, Михайло Радкевич – перед тим обіймали інші генеральні уряди, а саме: генеральних суддів і осавулів. Стосовно Івана Черняти збереглися свідчення його перебування в 1620-х рр. на гетьманському уряді. Ще десять старшин (Тиміш Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець та ін.) керували полками чи входили до складу полкової старшини. З-поміж не встановлених за браком джерельних свідчень стратегій службового зростання генеральних обозних, котрі перебували на цьому високому уряді в 60-ті – на початку 70-х років XVII ст., достеменно відомо, що Іван Цесарський, Яків Корицький, Федір Бурляй ще наприкінці 1640-х років значилися в козацьких реєстрах Чигиринського та Кальницького полків.

Звертає на себе увагу й тривалість перебування старшин на уряді генерального обозного, виконання обов'язків якого потребувало неабияких організаторських здібностей і військових талантів. Так, наприклад, Тиміш Носач залишався генеральним обозним упродовж дванадцяти років, входячи до складу гетьманських урядів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері. Петро Забіла утримував у своїх руках керівництво генеральною артилерією та обозу Війська Запорозького майже двадцять років – з 1669-го по 1685 р. Досить тривалий час зберігали за собою посаду генерального обозного й деякі інші старшини, зокрема: Федір Коробка шість років, Іван Гулак – п'ять, Іван Цесарський – чотири.

В адміністративній практиці Гетьманату склалася традиція, згідно з якою, на відміну, скажімо, від генеральних писарів, суддів чи осавулів, яких могло бути двоє чи навіть більше, інститут генерального обозного посідав лише один урядовець. Щоправда, в разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості із-за цього виконання ним своїх функціональних обов'язків, вочевидь, практикувалося «на-

казничество». Принаймні відомі на сьогодні історичні джерела фіксують під 1663 р. факти титулування колишнього миргородського полковника Павла Животинського «наказним генеральним обозним», у той час, як «повний» генеральний обозний Іван Цесарський очолював делегацію Війська Запорозького, відправлену гетьманом І. Брюховецьким до Москви.

Перебування на уряді генерального обозного, як правило, увінчувало службу кар'єру козацького старшини. Так, за нашими спостереженнями, з-поміж відомих нам на сьогодні близько двадцяти осіб, котрі у другій половині XVII ст. обіймали цей високий уряд, лише двоє – Яків Корицький і Федір Коробка – по тому посідали полковницькі уряди, і ще троє – Семен Половець, Павло Животинський і Михайло Радкевич – виконували обов'язки (які можна трактувати як почесні) генеральних суддів. Петро Дорошенко з уряду генерального обозного посів гетьманський сан на Правобережжі, а решта або загинули, або потрапили в полон, або ж відійшли на спочинок (про подальшу долю певної кількості осіб через брак письмово зафіксованих свідчень про них важко щось сказати, проте вже сам факт не потрапляння в історичні джерела може слугувати опосередкованим підтвердженням відходу цих старшин від активної військової, політичної та адміністративної діяльності).

У роки революції суттєво зросла також широта повноважень та, відповідно, вплив відтепер уже генерального обозного. Функціональні обов'язки генерального обозного насамперед полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією. Обозний мав не лише командувати артилерією під час бойових дій, а й організовувати її матеріальне забезпечення («...дабы он для делания пороха в потребных материалах всемерное имел старательство...»¹¹⁴), підбирати і представляти для затвердження гетьмана та генеральної старшини штат Генеральної військової артилерії – осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного було покладено й таку важливу функцію, як ведення реєстру козацького війська¹¹⁵.

Крім прямих функціональних обов'язків, генеральний обозний інколи як наказний гетьман виступає начальником окремих козацьких формувань (наприклад, у такій ролі бачимо генерального обозного гетьмана Богдана Хмельницького Івана Черняту, гетьмана Петра Дорошенка – Якова Корицького та ін.) та заступає гетьмана під час його відсутності в Україні.

Нерідко генеральні обозні очолюють повноважні посольства до закордонних правителів. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Т.Носач очолював українську делегацію на варшавський вальний сейм, де стояло питання ратифікації Гадяцької угоди 1658 р.¹¹⁶ У липні 1663 р. генеральний обозний гетьманського уряду Івана Брюховецького Іван Цесарський, а в січні 1669 р. обозний Д.Ігнатовича Петро Забіла очолювали повноважні посольства до Москви¹¹⁷.

Надзвичайно важливу роль відігравали генеральні обозні під час проведення Генеральних рад. Зазвичай саме обозний виступав розпорядником при проведенні таких зібрань, і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади — булаву¹¹⁸.

Як генеральний обозний у військових справах, приблизно таку ж роль у цивільних справах відігравав *генеральний писар*. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без «притеснення (якої) листи жадние», згідно з положеннями Жердівських статей 1659 р., не мали офіційної сили¹¹⁹.

Як правило, у Війську Запорозькому був один генеральний писар, але інколи їх могло бути двоє. Саме двоє писарів було на початку Визвольної війни і таку ж кількість регламентували Переяславські статті 1659 р., що містили в собі вимогу: «...при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю»¹²⁰. Після розпаду України на два Гетьманати втратило свою актуальність і дане положення.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. Так, з-поміж відомих нам двадцяти шести урядників, що впродовж середини — другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря Війська Запорозького, майже половина — дванадцять — перед тим служили канцеляристами Генеральної військової канцелярії. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли такі відомі козацькі адміністратори, впливові політичні і державні діячі, як: Іван Груша, Остап Голуховський, Іван Ломиковський, Карпо Мокрієвич, Василь Кочубей та ін. Ще семеро мали досвід адміністративної роботи у державних канцеляріях Речі Посполитої — Іван Виговський та Павло Тетеря, чи полкових, сотенних або січових військових канцеляріях — Семен Савицький, Петро Суховій, Сава Прокопович, Хома Тризна та Степан Потребич-Гречаний. Відомий політичний діяч другої половини XVII ст. Михайло Вуяхевич перед тим як посісти посаду генерального писаря в уряді лівобережного гетьмана Якіма Сомка — служив писарем київського митрополита. Відомі також випадки, коли кандидати на генеральне писарство перед тим виконували функції генеральних старшин: Семен Богаченко — генерального судді, Лукаш Заборовський — генерального бунчужного.

Певною мірою унікальним є шлях, який здолав генеральний писар в уряді гетьмана Михайла Ханенка Петро Суховій. Попри свій молодий вік на момент посідання цієї посади, перед тим він устиг побувати військовим писарем на Січі та навіть гетьманом частини козацької України. І вже після складання з себе гетьманських повноважень, які перейшли саме до Ханенка, — посів місце генерального писаря в уряді останнього.

Нікому більше не довелося повторити і стратегію службового зрос-

тання Павла Тетері, котрий перед посіданням уряду генерального писаря тривалий час очолював Переяславський полк, а також деякий час був секретарем польського короля. У розпорядженні писаря перебувала спеціальна військова канцелярія, в якій працював штат канцеляристів – усі з освітою та знанням мов.

За своїм положенням генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньої політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б.Хмельницького Іван Виговський. Згідно зі свідченнями сучасників, Виговський «...абсолютно всім рядить, не доповідаючи, відправляє послів»¹²¹. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що «Виговський опанував серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином»¹²²) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги й іноземні спостерігачі завжди називали «українського канцлера» як другу, після гетьмана, за силою впливу особу Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався і генеральний писар став нарівні з іншими генеральними старшинами.

Після складання обов'язків генерального писаря з-поміж досліджених службових біографій старшин, котрі обіймали цей уряд у середині – другій половині XVII ст., найбільш типово виглядає переміщення на уряд генерального судді. Такою була, зокрема, службова кар'єра Михайла Вуяхевича, Семена Голуховського, Сави Прокоповича, Василя Кочубея. На початку XVIII ст. таким же видалося і службове зростання Василя Чуйкевича. Так само типово виглядає для цього часу і переміщення з урядів генеральних писарів на уряди полкової старшини (Степан Потребич-Гречаний, Лукаш Заборовський, Карпо Мокрієвич). Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький та Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків зуміли посісти полковницькі посади (перший з них, щоправда, тривалий час перед тим ходив до складу полкової старшини).

Після складання обов'язків генерального писаря для адміністративної практики Гетьманату другої половини XVII ст. найбільш типовим виглядає переміщення на уряд генерального судді. З-поміж досліджених нами службових біографій старшини, що посідали в цей час уряд писаря, саме таким видався кар'єрний ріст Михайла Вуяхевича, Семена Голуховського, Сави Прокоповича та Василя Кочубея. На початку наступного століття таким же було і службове зростання Василя Чуйкевича.

Не менш типово для цього часу виглядає і переміщення з урядів генеральних писарів на полкові посади, що мало місце у випадках зі Степаном Потребич-Гречаним, Лукашем Заборовським, Карпом Мокрієвичем. Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький і Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків генеральних

старшин зуміли посісти полковницькі посади (перший з названих, що-правда, перед тим тривалий час входив до складу полкової старшини).

Широко відомим генеральним писарям в урядах Богдана та Юрія Хмельницьких, відповідно, Івану Виговському та Павлу Тетері, поталанило в 1657 р. та 1662 р. успадкувати від своїх регіментарів гетьманську булаву. На початку XVII ст. такий же шлях до гетьманства, як відомо, пройшов і Пилип Орлик – генеральний писар в уряді гетьмана Івана Мазепи.

Задовго до революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській козацькій державі, як правило, було двоє *генеральних суддів*, хоч нерідко документи фіксують лише прізвище одного урядовця, що дозволяє гіпотетично стверджувати про поширеність і такого одноособового виконання повноважень. У тому ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один з них виступав «першим» («старшим»), а інший – «другим», тобто нижчим за своїм службовим рангом. Серед іншого, це відбивалося і на розмірах пожалувань, якими цар обдаровував козацьких старшин при певних нагодах.

Спостереження за персональним складом цієї групи вищих козацьких урядовців переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Із реконструйованого нами переліку осіб, що виконували обов'язки генеральних суддів упродовж середини – другої половини XVII ст., всього тридцять два прізвища – десятеро старшин, зокрема, таких широко відомих, як Федір Лобода, Антон Жданович, Петро Забіла (згодом був сотником), перед тим посідали (нерідко досить тривалий час) посади повних козацьких полковників. Ще вісім – генеральних старшин, а саме: генеральних обозних – Семен Половець, Павло Животовський та Михайло Радкевич, генеральних писарів – Михайло Вуяхевич, Сава Прокопович, Семен Богаченко та Семен Голуховський, генерального осавула – Григорій Гапанович. Інші – переважно полкової і рідше сотенної старшини (Кость Кублицький, Михайло Онацькович, Іван Домонтович, Самійло Богданович-Зарудний). Іван Безпалій – широкознаний опонент гетьмана Івана Виговського – перед посіданням на Генеральній раді 1659 р. уряду генерального судді певний час був полковником і козацьким гетьманом під зверхністю російського царя.

Прямим обов'язком суддів був розгляд і винесення вироку по цивільних справах. Для вирішення карних справ скликалася суддівська колегія – Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один з генеральних суддів.

Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Зокрема, джерела фіксують відрядження гетьманом І. Брюховецьким навесні 1665 р. генерального судді П. Забілу і військового канцеляриста Д. Пиковця до Полтави для розгляду судової тяжби між місцевим полковником Г. Витязенком та ігуменом Полтавського монастиря Г. Івашківським

за млини. В червні 1673 р. генеральний суддя П.Животовський разом з гадяцьким полковником С.Остренком засудили в Гадячі до смертної кари Т.Бута за «непристойні слова» на адресу царя¹²³.

Військовим клейнодом генеральних суддів була «комишина» або «ліска судейська чорна гібанова, просто в сребло оправная»¹²⁴. Крім «ліски»-«комишини» атрибутом влади генерального судді була також печатка військова суддівська, необхідна «...для запечатованія укончоних... справ»¹²⁵.

Як і для решти генеральних старшин, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконанням лише їх прямих функціональних обов'язків. Часто-густо генеральні судді виконували різноманітні доручення гетьмана. Так, досить часто суддів виряджали на чолі посольств до чужих країн (зокрема, генеральний суддя С.Богданович-Зарудний очолював посольства до Москви в 1652 р. та 1654 р.). Хоча діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте вони все ж брали в ній активну участь. Так, функції наказного гетьмана в походах у різний час виконували генеральні судді Антон Жданович, Іван Самойлович і Павло Животовський¹²⁶. За відсутності гетьмана Івана Мазепи в Україні влітку 1707 р. обов'язки наказного гетьмана справляв генеральний суддя Василь Кочубей¹²⁷.

У переважній більшості виконання обов'язків генерального судді так само, як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар'єру козацького старшини. З відомих нам тридцяти осіб, котрі впродовж середини – другої половини XVII ст. посідали уряди генерального судді Війська Запорозького, після складання своїх обов'язків лише один старшина (Іван Самойлович) став гетьманом, ще троє – генеральними обозними (Іван Безпалий, Михайло Радкевич та Петро Забіла), один – полковником (Михайло Суличич), двоє – полковими старшинами (Яків Улесько та Кость Кублицький) і один (Павло Животовський) – городовим отаманом (але не на тривалий період, щоб згодом знову повернутися на уряд генерального судді). Решта ж з відомих історичних персонажів загинули чи потрапили в полон (Михайло Гамалія, Іван Креховецький, Юрій Незамай, Федір Лобода, Радочинський), перейшли у ранг безурядових значних військових товаришів (Павло Животовський, Семен Половець, Прокіп Бережецький, Іван Домонтович, Антон Жданович та ін.), або ж, як Михайло Вуяхевич, знайшли спокій за монастирським муром.

Про уряд *генерального підскарбія* перші звістки доходять з часів гетьманування Б.Хмельницького, але постійно діючим він став лише в 1728 р. Коло функціональних обов'язків генерального підскарбія включали в себе питання, пов'язані з обкладанням і збиранням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарбій визначав дозорців по полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового скарбу.

Зважаючи на те, що найбільш прибутковими були збори з млинів, генеральний підскарбій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. В його прерогативи входило право видачі дозволу на побудову нових млинів, контролю за дотриманням правил їхнього користування.

З метою встановлення контролю за українськими фінансами з боку російського уряду «Решительные пункты» 1728 р. наказували «...для збору з малоросійського народу в войскової скарб доходів учредить двух подскарбієв, одного из великоросійського, и одного из малоросійського (народу)»¹²⁸.

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а пізніше і підскарбія, дослідники зараховують до складу «вищої» групи гетьманського уряду. Відповідно до складу «нижчої» генеральної старшини входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний.

В ієрархійній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідали полковницькі уряди. Один з найбільш авторитетних дослідників історії генеральної старшини, Л.Окіншевич взагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування¹²⁹. Однак наведені вище факти, зокрема щодо посідання Михайлом Суличем полкового уряду після обіймання посади генерального судді або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою чи колишнім генеральним писарем Л.Бузкевичем, а про випадки обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини годі й казати, переконливо спростовують думку авторитетного дослідника, принаймні стосовно практик другої половини XVII ст.

Призначення ж на полковничі уряди із середовища других, «нижчих» генеральних старшин, було досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого перначу пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський¹³⁰.

Утім, у випадках з генеральними осавулами були й інші, протилежні за напрямом, службові переміщення. Крім того, генеральні осавули зазвичай отримували більшу, аніж, скажімо, генеральні судді, царську платню. Усе це дозволяє переглянути запропонований Л.Окіншевичем поділ і віднести до першої, «вищої», групи генеральних старшин і урядників, котрі посідали уряд генерального осавула.

Звертає на себе увагу й той факт, що, на відміну від першої групи генеральної старшини, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко виражених функціональних обов'язків. Так, з формального боку функції *генерального хорунжого* полягали в охороні військової короги (стягу), а *бунчужного* — гетьманського бунчука, що в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних

бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Але згодом, навіть після того, як вони закріпилися серед урядів генеральних, особи, що їх обіймали, й надалі були зобов'язані «...находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імеит...»¹³¹.

Лише уряд осавула, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорожжі з кінця XVI – початку XVII ст. З початком революції *генеральні осавули* входять до складу генеральної старшини і так само, як і генеральний обозний, найтісніше пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначаються командирами окремих частин козацького війська. Зокрема, відомо, що впродовж другої половини XVII ст. з числа генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися: Демко Лісовець (двічі), Василь Томиленко, Іван Скоробагатько, Іван Богун (двічі), Парфен Нужний, Артем Мартинович, Демко Пиляй, Яків Кіндратович Лизогуб, Тиміш Шуліка (двічі), Матвій Гвинтовка (двічі), Іван Лисенко (двічі).

Вельми промовистим з точки зору функціональної націленості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків є той факт, що з числа встановлених нами сорока дев'яти прізвищ генеральних осавулів середини – другої половини XVII ст. сімнадцять старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Зокрема, такий шлях пройшли такі відомі козацькі зверхники, як Іван Креховецький, Василь Томиленко, Петро Дорошенко, Іван Богун, Демко Ігнатович, Яків Головченко, Михайло Гамалія, Іван Лисенко та ін. Ще десятеро були перед тим полковними старшинами, наприклад, Демко Лісовець, Іван Скоробагатько, Мисько Дубина та ін. Леонтій Полуботок, перш ніж обійняти уряд генерального осавула, тривалий час перебував на посаді генерального бунчужного, Михайло Миклашевський – генерального хорунжого, а Богдан Щербак – осавула Генеральної військової артилерії. Уряд городского отамана чигиринського став трампліном для Івана Ковалевського, щоб посісти посаду генерального осавула. Для Івана Мазепи подібну роль відіграла посада ротмістра надвірної корогви гетьмана Петра Дорошенка. Найбільш стрімким став злет генерального осавула в уряді Івана Виговського Федора Вовка, котрий перед тим, згідно з відомими нам джерелами, перебував на посаді сотника.

Завершення служби в якості генерального осавула також, здебільшого, увінчувалося посіданням полковницького уряду. Зокрема, саме таким чином розвивалася службова кар'єра таких відомих козацьких лідерів, як Павла Яненка-Хмельницького, Івана Скоробагатька, Демка Ігнатовича, Якова Кіндратовича Лизогуба, Якіма Головченка, Івана Лисенка, Леонтія Полуботка та ін. (всього тринадцять з сорока восьми осіб). Генеральний осавул Іван Креховецький піднявся до рівня гене-

рального судді, Петро Дорошенко – генерального обозного, а Іван Мазепа – гетьмана. Значна частина осіб (Василь Томиленко, Павло Кільдядь, Михайло Гамалія, Іван Богун, Матвій Гвинтовка, Павло Грибович і Михайло Пригара) загинула або потрапила в полон. Демко Пиляй та Федір Вовк повернулися на попередні уряди полкової та сотенної старшини.

Під час воєнних походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалися завдання організації караульної служби. В мирний час генеральний осавул частіше інших генеральних старшин виконує різного роду поліцейські функції, проводить судові розслідування та приведення до виконання вироків Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Досить політичною була їх роль під час проведення Генеральних рад, на яких вони виступали як розпорядники¹³².

Близькими до функцій генерального осавула були обов'язки генерального бунчужного і генерального хорунжого. Як і осавулам, їм також нерідко доручають командувати окремими військовими командами та підрозділами, проводити судові розслідування, засідати у Генеральному військовому суді, бути присутніми при виконанні судових вироків. Крім того, практикувалося і залучення генеральних бунчужних і хорунжих до виконання різноманітних дипломатичних доручень (хоча випадки виконання ними важливих дипломатичних завдань чи керування повноваженими посольствами до іноземних правителів не були типовими).

Загалом же, з наявного у джерелах фактичного матеріалу випливає, що як генеральний бунчужний, так і генеральний хорунжий не були жорстко прив'язані до виконання чітко обумовлених функціональних обов'язків, як це мало місце у випадку з іншими генеральними старшинами.

Поява цієї категорії вищих козацьких урядників була обумовлена ускладненням функцій гетьманського проводу в умовах стрімкого еволюціонування козацької державності середини XVII ст. Перші згадки про генерального бунчужного і хорунжого зустрічаються вже у реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де серед знатних козаків Чигиринського полку було зазначено: «Васко хорунжий бунчужный» та «Опанас Процювнин хорунжий воисковий»¹³³. Ідентифікація «Васка» як «хоружого бунчужного» дала підстави дослідникам висловити припущення стосовно того, що первісно не існувало ані чіткого розмежування їхніх функціональних обов'язків, ані диференціації між ними загалом¹³⁴. І тому згаданий вище Васько, перший з-поміж відомих нам на сьогодні військових бунчужних, у джерелах згадується і як «хорунжий Хмельницького»¹³⁵, і як «хорунжий гетманской»¹³⁶.

Тривалий час ієрархічно як бунчужний, так і хорунжий не входили до складу генеральних старшин, залишаючись посадами гетьманськи-

ми чи двірськими. Свідченням доволі невисокого соціального статусу особи, що посідала уряд «гетьманського бунчужного», може слугувати розмір річної платні, передбаченої угодою з російським царем 1654 р. У відповідності з угодою генеральному бунчужному випадало на рік 50 золотих польських, тобто так само, як полковим писарю чи хорунжому. У той час як генеральний суддя отримав шестеро, а генеральний осавул увосьмеро більше грішми та, крім того, з наданням права користування прибутками з одного млина. Навіть полковий осавул, і той отримував учетверо більше грошової платні, ніж генеральний бунчужний, не беручи до уваги прибутків з млина. Ба більше, грошова платня сотника чи писаря Генерального військового суду вдвічі перевищувала платню гетьманського бунчужного.

За нез'ясованих обставин, у так званих «Прежних статях Богдана Хмельницького» у варіанті 1659 р. (що насправді являли собою сфальсифікований російською стороною текст угоди 1654 р.) розмір грошової платні гетьманським бунчужним зріс удвічі і тепер становив відповідно уже 100 золотих польських, у той час як розміри платні решті козацької старшини залишилися незмінними.

Разом із тим незмінною залишалася і практика не включення бунчужного до складу козацьких старшин, яким передбачалося надання прибутків з млинів. І ця обставина, на наш погляд, є досить показовою щодо визначення соціального статусу гетьманського бунчужного в козацькій ієрархії середини XVII ст., а також демаркації кола його постійних функціональних обов'язків. Адже угода, аргументуючи доцільність винагородження певних категорій вищих козацьких старшин через надання їм на ранг прибутків з млинів, акцентувала увагу на їхній безперервній заангажованості військовими справами: «Да обозному ж и писарю и на судей по дву человек и на всякого полковника и ясаулам войсковым и полковым, *которые на услугах войсковых всегда бывають* (виділено нами. — Авт.), по мельнице б было»¹³⁷.

Доволі показовим є й те, що ані в угоді 1654 р., ані 1659 р., ані 1669 р. при визначенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадується інститут генеральних чи гетьманських хорунжих, хоч в урядах Б.Хмельницького, І.Брюховецького та Д.Ігнатовича фактично вони були присутніми (про що свідчать документальні відомості про осіб, котрі в цей час обіймали ці посади). Шоправда, принагідно варто зауважити, що інформація про цю групу козацьких старшин упродовж 40-х — на початку 70-х років XVII ст. все ж згадується спорадично. І лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича в 1672 р. інститут генерального хорунжого стає постійно діючим, причому впродовж 1672–1677 рр. цю посаду обіймають такі впливові козацькі старшини, як Григорій Карпович Коровка-Вольський і Степан Петрович Забіла,

що, безумовно, сприяє зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії.

Утім, в ієрархічній драбині Війська Запорозького аж до початку XVIII ст. уряд генерального хорунжого все ж стояв нижче за уряд генерального бунчужного. Причини такого становища дослідники вбачають передовсім в особистості вельми енергійного старшини, до того ж родича гетьмана Самойловича, майбутнього генерального осавула і полковника переяславського Леонтія Полуботка, котрий, упродовж 1672–1677 рр. обіймаючи уряд генерального бунчужного, неодноразово призначався наказним гетьманом та виконував важливі доручення гетьманського проводу¹³⁸.

Проте, на нашу думку, ієрархічна перевага генерального бунчужного над генеральним хорунжим простежувалася й у попередні роки і десятиліття, коли, як уже відзначалося, хорунжі взагалі не потрапляли до переліку старшин, яким була передбачена виплата грошової платні. Крім того, навіть згадки про них у джерелах зустрічаються набагато рідше, аніж про генеральних чи військових хорунжих.

Власне, у перші десятиліття існування Гетьманату як бунчужний, так і хорунжий у документах згадуються як чини двірські – «гетьманський бунчужний», «гетьманський хорунжий». Перша відома нам згадка про бунчужного, як про уряд генеральний, датується 1675 р. Саме тоді цей уряд посідав Леонтій Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом і своїй кипучій вдачі зумів посісти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Упродовж 1674–1676 рр. Самойлович тричі призначає Полуботка наказним гетьманом, а в 1677 р. переміщує на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прийшов ще один свояк гетьмана – колишній ніжинський сотник Костянтин Голуб, котрий на цій генеральній посаді пробув аж до падіння Самойловича в 1687 р., неодноразово виконуючи важливі доручення регіментаря, в тому числі й щодо заміщення його в ранзі наказного гетьмана.

Перебування на уряді генерального бунчужного служило своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорозького. Як правило, на уряд призначалися козаки, що перед тим перебували на не надто високих посадах полкової чи сотенної старшини. Зокрема, з-поміж встановлених нами двадцяти осіб, що впродовж другої половини XVII ст. перебували на уряді генерального бунчужного, перед тим як його посісти двоє – Костянтин Стриєвським і Леонтій Полуботок – належали до полкової старшини, Дмитро Мигай – охотницької старшини також полкового рівня, Костянтин Голуб – сотенної старшини. Належність до старшинського корпусу решти восьми кандидатів у джерелах не простежується, що свідчить про їхню не досить помітну роль у суспільно-політичних процесах і військових виправах,

а відтак – опосередковано, але зі значною мірою ймовірності – і про невисокий службовий статус.

Подібна ситуація збереглася і в наступні часи. Так, з числа відомих нам генеральних бунчужних кінця XVII–XVIII ст. переважна більшість козаків (Іван Скоропадський, Михайло Гамалія, Дмитро Максимович, Яків Юхимович Лизогуб та ін.) перед тим, як отримати призначення на цей генеральний уряд, певний час входили до складу полкової старшини, частина – до когорти знатних військових товаришів і бунчукових товаришів (головним чином завдячуючи заслугам своїх батьків), ще одна, значно менша, – сотенної старшини.

Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дозволив Григорію Витязенку та Костянтину Стриєвському переміститися на полковницькі уряди, Юхиму Лизогубу та Михайлу Гамалії – на уряд генерального хорунжого, Леонтію Полуботку та Івану Скоропадському – генерального осавула, а Якову Юхимовичу Лизогубу – генерального обозного.

Стосовно ж статусу самого інституту генеральних бунчужних у службовій ієрархії Гетьманату, то з кінця XVII – початку XVIII ст. відбувається його пониження порівняно з інститутом генеральних хорунжих. Свідченням цьому є вже хоч би те, що в цей час стратегія службового зростання генеральних старшин передбачає переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генерального хорунжого, а не навпаки. Зокрема, наприкінці XVII – початку XVIII ст. такий шлях пройшли Юхим Лизогуб і Михайло Гамалія. Стосовно ж решти відомих нам осіб, що в різний час обіймали уряд генерального хорунжого, то найчастіше цьому передувало посідання посад сотників чи полкової старшини (але не полковників), перебування серед значних чи бунчукових військових товаришів.

Подальше ж службове переміщення могло втілюватися у вже згадані вище приклади посідання уряду генерального осавула Михайлом Миклашевським і Михайлом Гамалією, генерального судді – Якимом Горленком, полковників – Григорієм Коровкою-Вольським, Степаном Забілою і Юхимом Лизогубом. І як пров'яв відвертого адміністративного покарання можна розцінювати переміщення генерального хорунжого в уряді Д.Ігнатовича Василя Свириденка на посаду сотника.

Загальною для всього складу генеральної старшини була прерогатива спільної разом з гетьманом участі в управлінні країною. Нехтування думки генеральних старшин під час вирішення державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д.Многогрішного в 1672 р. та І.Самойловича в 1687 р. Зокрема, при скиненні Самойловича з гетьманства старшина закидала йому серед іншого й таке: «все один ділаєт, никого к думі не призывает»¹³⁹.

Генеральній старшині належало також право доповідати гетьману про справи державної ваги. Творці Конституції 1710 р. намагалися за-

кріпити цю функцію, як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони «...всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міют ясневельможну гетману доносити и деклярации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отпраовати»¹⁴⁰.

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього може служити хоч би клопотання старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К.Розумовського у 1752 р.¹⁴¹

Протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на генеральній або старшинській раді та гетьманське призначення. З формального боку, у відповідності з традиціями Січі, під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить історичний матеріал, як правило, більшість генеральних старшин зберігали за собою свої посади. Владу втрачали лише ті з них, хто скомпрометував себе в очах російських властей, або надто тісно був пов'язаний з попереднім, уже скинутим з гетьманства, правителем. Зокрема, найбільш кардинальна зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю.Хмельницького увійшли зразу два нових генеральних судді, два писарі та осавул¹⁴².

Ще більш разючими були зміни у вищому ешелоні старшинської верстви у середині 1663 р., коли за результатами Ніжинської Генеральної ради булава гетьмана Лівобережної України потрапила до рук кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Тоді до складу нового гетьманського уряду, а також на полковницькі посади, прийшло чимало нових людей, більшість з яких перед тим навіть не залишили про себе згадки в історичних джерелах як про осіб, що належать до полкового чи сотенного ешелону старшини. Винятки становили хіба що колишній миргородський полковник Павло Животовський, обраний (чи призначений) тепер наказним генеральним обозним, новий генеральний писар Степан Потребич-Гречаний, котрий раніше входив до складу сотенної старшини Корсунського полку, новий генеральний суддя Петро Забіла та генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, котрі перед тим сотникували в Чернігівському полку. Істотні перестановки відбулися і після скинення з гетьманства Д.Ігнатовича, коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий¹⁴³.

З посиленням ролі і значення старшинської верстви в управлінні країною прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до старшинської ради. У цьому разі можливі були два варіанти: затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом, або ж вибори старшинським зібранням¹⁴⁴.

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманату у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем¹⁴⁵. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаконував положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд і здійснював призначення¹⁴⁶.

Необхідною умовою для того, аби мати право претендувати на генеральний уряд, було лише те, щоб претендент був православний і не іноземець. Дане положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р. і згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже відзначалося вище, з 1728 р. одним з генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер)¹⁴⁷.

На відміну від державної практики Речі Посполитої, в політичному житті Гетьманату джерела майже не зафіксують випадків, коли одна й та сама особа посідала одночасно декілька генеральних урядів (винятки становлять лише згадки про тимчасове виконання генеральними старшинами, як правило, осавулами, полковницьких обов'язків, за умови раптової смерті чи скинення з урядів когось із полковників).

Водночас відомо чимало випадків, коли той чи інший старшина посідав генеральний уряд як так званий наказний, тобто лише певний час виконував обов'язки генерального старшини. Найбільше поширення подібна практика набула щодо інституту гетьманства, але історичні джерела фіксують згадки і про існування «наказництва» на уряді генерального обозного, генерального осавула та генерального писаря. З джерел випливає, що у цьому разі наказництво практикувалося у зв'язку з відсутністю того чи іншого повноправного старшини в Гетьманаті, зокрема, згадки про наказного генерального обозного Павла Животовського містяться в документах другої половини 1663 р., коли «повний» генеральний обозний Іван Цесарський перебував за дорученням гетьмана у Москві.

Зважаючи на те, що генеральна старшина «...на услугах войсковых всегда обрѣтаютца і хліба пахатъ не могут...», передбачалося грошова оплата їхньої діяльності.

Порівняльний аналіз розмірів цієї платні, разом зі спостереженнями за персональними стратегіями службового зростання відомих нам генеральних старшин, дозволяє реконструювати картину ієрархічної побудови цієї соціальної групи. Зокрема, згідно з положеннями договору Війська Запорозького з царем 1654 р., на оплату генеральному писареві передбачалося виділення тисячі золотих польських, генеральним осавулам і обозному Генеральної військової артилерії – по 400, генеральним суддям – по 300, а генеральному бунчужному – 50¹⁴⁸. У так званих

«Прежних статях Богдана Хмельницького» (що, як доводять дослідники, становлять собою змінений російською стороною текст договору 1654 р.) розміри платні для переважної більшості генеральних старшин залишилися незмінними. Лише генеральному обозному було призначено платню, ідентичну тій, що її отримував генеральний писар — тисячу золотих польських. Удвічі було збільшено й платню гетьманському бунчужному¹⁴⁹. Наступні угоди Війська Запорозького з царем, укладені в 60–80-х роках XVII ст., розміри платні генеральним старшинам залишили незмінними.

За незрозумілих причин, до тексту цих договорів, вочевидь згідно з прецедентом 1654 р., не потрапляли згадки про розміри платні генеральному хорунжому, котрий на той час став уже постійним членом складу генеральної старшини. Хоч у випадках екстраординарних пожалувань царем козацької старшини з приводу тих чи інших нагод генеральні хорунжі потрапляли до числа таких осіб. Так, наприклад, при пожалуванні царем вищої козацької старшини правобережного Гетьманату, котра разом з гетьманом П.Дорошенком присягнула на вірність російському монархові, генеральний хорунжий нарівні з генеральними обозним, судьями, писарем, осавулом та полковниками отримав від імені Федора Олексійовича «по сороку соболей, по 60 рублей сорок, да по паре соболів по 10 рублей, да по атласу доброму розных цветов...»¹⁵⁰.

Так само без змін упродовж другої половини XVII ст. залишилося положення і щодо виділення генеральним обозному, писарю, судьям та осавулам на ранг прибутків кожному з одного млина, що перебували у корпоративній власності Війська Запорозького.

Загалом же з аналізу наведеного фактичного матеріалу щодо винагороди за службу генеральних старшин випливає, що за нормами угоди 1654 р. ієрархічна драбина вищого еталону козацької старшини мала такий вигляд: гетьман, генеральний писар, генеральний осавул та обозний Генеральної військової артилерії, генеральний суддя, гетьманський бунчужний. Згідно з нормами ж наступних правових актів, генеральний обозний піднявся на гору службової драбини, посівши друге, слідом за гетьманом, місце.

З наведених у табл. 5.1 показників можна зробити висновок, що перша (або вища) група генеральних старшин — гетьман, обозний, писар, осавули і судді — займали у цьому сенсі привілейоване по відношенню до решти старшин положення і конкуренцію їм тут склали лише полковники. Розмір же платні генерального або гетьманського бунчужного поступається не лише платні полковників, але й полковому осавулу, писареві Генерального військового суду, а за нормами договору 1654 р. — навіть і сотнику.

Таблиця 5.1. Розміри річного грошового і натурального жалування гетьманові і Війську Запорозькому відповідно до норм українсько-російських договорів другої половини XVII ст.

	Московський договір 1654 р.	«Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
Гетьману	Староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих; староство Чигиринське	1 тис. червоних золотих	1 тис. червоних золотих
Генеральному обозному	400 золотих польських	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральному писареві	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин	1 тис. золотих польських; млин
Генеральним суддям	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин	300 золотих польських; млин
Генеральним осавулам	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин	400 золотих польських; млин
Генеральному бунчужному	50 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Генеральному хорунжому				
Писареві Генерального військового суду	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Хорунжому Генеральної Військової артилерії	50 золотих польських			
Полковникам	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин
Полковим осавулам	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	200 золотих польських; млин	
Полковим хорунжим	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських
Полковим писарям	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських	50 золотих польських
Сотникам	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських	100 золотих польських
Сотенним хорунжим			30 золотих польських	

	Московський договір 1654 р.	«Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
Рядовим козакам	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських	30 золотих польських

Джерело: Таблицю складено на основі: ВУР. — Т.3. — С.561-563, 570; Універсали українських гетьманів... — С.116, 463; Источники малороссийской истории... — Ч.1. — С.309.

З розпису ж царського пожалування вищій козацькій старшині гетьмана Івана Самойловича з нагоди укладення Москвою перемир'я з турецьким султаном 1681 р. випливає, що ієрархія службової драбини Війська Запорозького дещо змінилася і на той час мала такий вигляд: 1) гетьман; 2) генеральний обозний; 3) полковник; 4) генеральний суддя (перший) і генеральний осавул (перший); 5) генеральний писар і генеральний суддя (другий); 6) генеральний осавул (другий); 7) генеральний хорунжий (табл. 5.2).

Таблиця 5.2. Розміри екстраординарного натурального жалування царя гетьманові та козацькій старшині (70–80-ті роки XVII ст.)

	1677 р. (П.Дорошенко)	1681 р. (І.Самойлович)
Гетьман	Соболів «сорок во 100 рублев, сорок в 90 рублев, сорок в 80 рублев, сорок в 60 рублев, сорок в 45 рублев: всего на 375 рублев; «Атласу белого венецейского, самого добраго, 10 аршин»	«бархат двоєморховой; изарбаф посеребренной земле; обер серебряная; кушак золотой; сорок соболев во 100 рублев; 2 пары соболев по 10 рублев пара»
Генеральний обозний	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов»	«бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара, камка куфтер»
Генеральний суддя	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов»	«бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара»
Генеральний писар	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов»	«бархат, обяря серебряная, пара соболев по 6 рублев пара, атлас»
Генеральний осавул	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов»	«бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара»
Генеральний хорунжий	«сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый разных цветов»	«izarбаф, обяря серебряная, пара соболев в 8 рублев»

	1677 р. (П.Дорошенко)	1681 р. (І.Самойлович)
Генеральний бунчужний	«сорока соболей по 60 рублей со-рока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	
Другий генеральний суддя		«бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев па-ра»
Другий генеральний осавул		«изорбаф, пара соболів в 10 рублев»
Полковники	«сорока соболей по 60 рублей со-рока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«бархат, обяря серебрянная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас»

Джерело: Таблицю складено на основі: Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.275.

Царський указ 1732 р. встановлював положення, за яким на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря – 453, двох генеральних суддів та підскарбів – по 300, двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного – по 200¹⁵¹.

Центральні урядові та судові установи

Центральними органами виконавчої влади Гетьманату виступали *Генеральна військова канцелярія* та *Генеральна скарбова канцелярія*. Генеральна військова канцелярія протягом усього часу існування Української держави служила інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру – звіти і листування полкової і сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. Із 1720-х років Генеральна військова канцелярія, крім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 р. і 1721 рр. «Про запровадження в Малоросії військової канцелярії», а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722–1723 рр.¹⁵²

Важливе місце в структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії – вищому органу фінансового управління в Гетьманаті. Запроваджена в 1720-х роках. Генеральна скарбова канцелярія організовувала збір податків, їхнє збереження та реалізацію видаткових статей. Діяльністю канцелярії керували генеральні підскарбії. Функції

	1677 р. (П.Дорошенко)	1681 р. (І.Самойлович)
Генеральний бунчужний	«сорока соболей по 60 рублей со-рока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	
Другий генеральний суддя		«бархат, обяря серебрянная, пара соболев по 6 рублев па-ра»
Другий генеральний осавул		«изорбаф, пара соболів в 10 рублев»
Полковники	«сорока соболей по 60 рублей со-рока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«бархат, обяря серебрянная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас»

Джерело: Таблицю складено на основі: Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.275.

Царський указ 1732 р. встановлював положення, за яким на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря – 453, двох генеральних суддів та підскарбія – по 300, двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного – по 200¹⁵¹.

Центральні урядові та судові установи

Центральними органами виконавчої влади Гетьманату виступали *Генеральна військова канцелярія* та *Генеральна скарбова канцелярія*. Генеральна військова канцелярія протягом усього часу існування Української держави служила інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру – звіти і листування полкової і сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. Із 1720-х років Генеральна військова канцелярія, крім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 р. і 1721 рр. «Про запровадження в Малоросії військової канцелярії», а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722–1723 рр.¹⁵²

Важливе місце в структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії – вищому органу фінансового управління в Гетьманаті. Запроваджена в 1720-х роках. Генеральна скарбова канцелярія організовувала збір податків, їхнє збереження та реалізацію видаткових статей. Діяльністю канцелярії керували генеральні підскарбії. Функції

контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема *Лічильна комісія*.

Найвищим судовим органом Гетьманату був *Генеральний військовий суд*. До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і зазвичай головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. В ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок ввів до складу Генерального суду асесорів. Асесорів призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби у відсутність генерального судді ухвалювали судові позови і готували їх до розгляду¹⁵³. До кінця 1720-х років функції Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії у сфері судочинства не були чітко розмежовані і нерідко дублювалися. З часів гетьмана Данила Апостола Генеральний суд виступає самостійною установою.

Полково-сотенний устрій Гетьманату

Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидко мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської¹⁵⁴. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників¹⁵⁵.

Під час становлення полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625–1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру, було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків¹⁵⁶. Тож, до певної міри можна погодитись з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попере-

контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема *Лічильна комісія*.

Найвищим судовим органом Гетьманату був *Генеральний військовий суд*. До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і зазвичай головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. В ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок ввів до складу Генерального суду асесорів. Асесорів призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби у відсутність генерального судді ухвалювали судові позови і готували їх до розгляду¹⁵³. До кінця 1720-х років функції Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії у сфері судочинства не були чітко розмежовані і нерідко дублювалися. З часів гетьмана Данила Апостола Генеральний суд виступає самостійною установою.

Полково-сотенний устрій Гетьманату

Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидку мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської¹⁵⁴. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників¹⁵⁵.

Під час становлення полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625–1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру, було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків¹⁵⁶. Тож, до певної міри можна погодитись з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попере-

дником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського і т. д.¹⁵⁷ Щоправда, сумніви викликають категоричні твердження стосовно того, що збігалися навіть межі старих і нових адміністративних одиниць, а заслугою гетьманського уряду стала лише заміна старих назв «староства» новими – «полки»¹⁵⁸. Дійсно, у межах Наддніпрянської України, точніше південної частини Київського воєводства, ще наприкінці XVI – початку XVII ст. тамтешні староства сприймалася владою Речі Посполитої як законне місце проживання реєстрового козацтва, об'єднаного в однойменні полки. Проте з початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікуються і виходять далеко за межі традиційно «козацьких» районів. Уже впродовж літа 1648 р. створюються полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства¹⁵⁹. На середину 1649 р. загальна кількість полків становила більш ніж двадцять військових одиниць, що опиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо у кількості 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах шістнадцяти полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського¹⁶⁰. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала певних змін – одні полки існували дуже короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлись. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністрянський), Волинський та Білоруський полки.

Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах: від 20-ти полків, за інформацією одних джерел, до – 35-ти, згідно з іншими (називались також показники і в 30, 27, 22 тощо)¹⁶¹. Встановити точну кількість «справжніх» полків – навіть на окремих часових відрізках – не видається за можливе уже через те, що часто-густо джерела містять далеко не вичерпну інформативність, з аналізу якої далеко не завжди можна з впевненістю встановити: мова

йде про полк як певну військову й адміністративну одиницю, чи лише як про військовий підрозділ, сформований для виконання тих чи інших бойових завдань.

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський – займали простір у 2-3 тис. кв. км.

Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський – аж понад 30 тис. кв. км. Утім, у наступні роки та десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, викликаних як розвитком міжнародних процесів, так і певними проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їх суб'єктів на українських землях. Прикладами впливу внутрішньополітичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть слугувати дії гетьмана Івана Виговського, котрий у 1658 р. як покарання полтавській старшині за антигетьманський заколот, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, передав цілий ряд полтавських сотень до складу інших сусідніх полків (досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 1670-х років, коли до полку було прилучено ряд сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П.Дорошенка, і від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер нараховується 17 сотень, стає одним з найбільших на Лівобережжі). У другій половині 1663 р. практику І.Виговського щодо послаблення впливів свої опонентів через проведення адміністративної реформи наслідуює лівобережний гетьман Іван Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський – суттєво послаблює вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

Крім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, внаслідок проведених упродовж кінця 1650–1660-х років гетьманами І.Виговським, І.Брюховецьким і П.Дорошенком реформ на козацькій території з наявних адміністративних одиниць було виділено цілий ряд нових полкових структур або відновлено існування тих, які існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліївський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Частина з них існували лише короткий час, а частина мала доволі тривалу історію і залишила по собі багату історіографічну традицію.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин при складанні Реєстру 1649 р.

було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої – значно більшої – створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк у складі дванадцяти сотень: Гадяцької, Веприцької, Грунської, Котелевської, Куземинської, Бірківської, Лютенської, Рашківської, Комишнянської, Ковалівської, Зіньківської й Опішнянської. Щоправда, спроби козацтва відновити полково-сотенну структуру з центром у Гадячі чи Зінькові мали місце ще раніше, з кінця 1650-х років, коли у документах зустрічаються згадки про полковників гадяцького та зіньківського Павла Апостола і Севастьяна Іванова, котрі перебувають під булавою опозиційного до І.Виговського самопроголошеного гетьмана І.Безпалого¹⁶². У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи Зіньківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти – утворено Гадяцький полк. Зіньківська, Опішнянська і Ковалівська сотні були повернуті полку вже гетьманом Іваном Мазепою в 1687 р. Щоправда, у 1720-х роках Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська – ліквідована. Напередодні ж ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував у своєму складі вісімнадцять сотень, оскільки, крім наявних раніше, додалися ще дві сотні у Гадячі, Опішні і Зінькові та по одній – у Ковалівці і Комишині¹⁶³.

Драматичнішою видалася доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. нараховувалося чотирнадцять сотень (близько двох тисяч козаків-реєстровців). У ході першої громадянської війни 1657–1658 рр. полк зазнав значних руйнувань і гетьман І.Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, крім чотирьох кропивнянських сотень, увійшли також сім сотень Миргородського полку та дві – Полтавського.

Загалом же несприятливий для Українського Гетьманату розвиток міжнародних процесів обумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х років його територія головним чином невпинно танула. Зокрема, наприкінці 50-х було втрачено контроль за землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі і зречення П.Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. Лише в ході колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, впродовж 1684–1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Утім, незабаром, у

1712–1714 рр., внаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки – остаточно ліквідовано. Тим часом, на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до моменту її остаточної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; зворотними процесами, пов'язаними з відродженням Нової Запорозької Січі на р.Підпільній; або ж створенням російською владою у 50–60-х роках XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців – «Нова Сербія» чи «Новослобідське козацьке поселення»).

В останній чверті XVII – середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадацький, Миргородський і Полтавський.

Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем свого резиденування й інші населені пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку знаходився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Переяславський полковник Думитрашка резидував у Баришівці. Миргородський полковник Данило Апостол облюбував для організації центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці. Вирішальними мотивами у діях київських і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воевод), крім того, у випадку з Києвом, вочевидь, бралися до уваги й загалом складність взаємин козаків з місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, імовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до мало примітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протиборства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування декількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Території полків поділялись на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Так, згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р., вона коливалася від восьми сотень у Чернігівському полку, до 23 – у Білоцерківському та 22 – у Брацлавському. Як уже відзначалось вище, нерідкими

були випадки передачі тієї чи іншої сотні чи групи сотенних одиниць з одного полку до іншого.

Доволі нерівномірно виглядають полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, що їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського – 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3 тис. 472 реєстровці, а Чигиринський – 3 тис. 222. Або ж, коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічують триста і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку – майже чотириста вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 8¹⁶⁴.

За часи громадянських війн й іноземних вторгнень 50–60-х років XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і дещо стала меншою на Лівобережжі. Так, згідно з інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації на землях Лівобережного Гетьманату, тут нараховувалося 117 сотень, у той час як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі зафіксовано існування 124. Але вже на кінець XVII – початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла – аж до 163 одиниць¹⁶⁵. Причиною чому став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка та остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату (табл. 5.3).

Таблиця 5.3. Кількість сотень Лівобережного Гетьманату на час обрання на гетьманство І.Самойловича 1672 р.

Полки	Кількість сотень
Київський	7
Переяславський	15
Миргородський	4
Полтавський	17
Прилуцький	9
Ніжинський	21
Чернігівський	14
Гадяцький	9
Лубенський	13
Стародубський	8
Всього	117

Джерело: Таблицю складено на основі: Акты ЮЗР. – Т.9. – С.907-910.

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на декілька окремих.

Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігається виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Відтак стрімко зростає чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів розв'язувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х років існували артикульовані О.Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів¹⁶⁶.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві – три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема за Реєстром 1649 р. у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні¹⁶⁷, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилась до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром нараховувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував у наявності лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню¹⁶⁸. На момент формування Полтавського полку в 1649 р. нараховувалось три міських сотні, вже через десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) – залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилась до двох одиниць.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де знаходився сотенний центр. Але інколи назва могла походити і від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше зустрічається на ранніх етапах існування козацької держави. Втім, іноді її рудименти проявляються аж до 20-х років XVIII ст. Скажімо, перепис полтавського полку 1719 р. фіксує наявність у Полтаві двох міських сотень – «сотня пана Якова Черняка полковая» і «сотня пана Дмитрія Самарського полковая», і лише наступний перепис, 1721 р., закріплює за ними відповідно назву Першої і Другої полкових сотень¹⁶⁹.

Місце інституту полковництва в політичній системі Гетьманату

Очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав *полковник*. Зважаючи на відносно високий

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на декілька окремих.

Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігається виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Відтак стрімко зростає чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів розв'язувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х років існували артикульовані О.Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів¹⁶⁶.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві – три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема за Реєстром 1649 р. у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні¹⁶⁷, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилась до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром нараховувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував у наявності лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню¹⁶⁸. На момент формування Полтавського полку в 1649 р. нараховувалось три міських сотні, вже через десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) – залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилась до двох одиниць.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де знаходився сотенний центр. Але інколи назва могла походити і від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше зустрічається на ранніх етапах існування козацької держави. Втім, іноді її рудименти проявляються аж до 20-х років XVIII ст. Скажімо, перепис полтавського полку 1719 р. фіксує наявність у Полтаві двох міських сотень – «сотня пана Якова Черняка полковая» і «сотня пана Дмитрія Самарського полковая», і лише наступний перепис, 1721 р., закріплює за ними відповідно назву Першої і Другої полкових сотень¹⁶⁹.

Місце інституту полковництва в політичній системі Гетьманату

Очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав *полковник*. Зважаючи на відносно високий

рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни були досить-таки поважними. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу — з огляду на різні обставини: як іманентні, так і привнесені ззовні.

Функціональні обов'язки полковника, як можна зробити висновок з окремих настановних документів, що збереглись донині¹⁷⁰, частково окреслювались в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковницької елекції чи призначення на полковництво, а також регулювались нормами звичаєвих практик.

Найбільш рання гетьманська інструкція, відома на сьогодні дослідникам, міститься в універсалі Б.Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. у зв'язку з призначенням на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що, як можна встановити з його текстуального аналізу, мав на меті передовсім оповісти полчан про перемену влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. Так, зокрема, Хмельницький наказував: «абисте о том відаючи, оного всі за полковника свого міли і послушни єму били, так яко на тоє належить, котрий за тим от нас суполную владзу маєт тим полком справовати, *непослушних карати і вольностей товариства нашого постерегти* (виділено мною. — Авт.)...». Крім того, у визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом — необхідністю реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р. Адже діючий перед тим полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією зборовських постанов¹⁷¹. А відтак цілком логічно виглядає наступна вимога універсалу: «...а подданих панських не укривати, і аби тамо жадная своєволя не біла...»¹⁷².

Проте, якщо пояснення лапідарності універсалу від 1 серпня 1650 р. ще можна віднайти в екстраординарності ситуації, що призвела до його термінової видачі й своєрідної форми легітимізування влади новопоставленого старшини, то стосовно іншого універсалу Богдана Хмельницького, виданого на полковництво білоруське Івану Нечаю від 29 січня 1656 р., подібний аргумент навряд чи має право на існування. Адже цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду¹⁷³. Утім, і в ньому прерогативи полковника визначались доволі загально: «Тому пану Іванови Нечаєви, полковникови нашому булорускому, позволяєм кожного з козаков, там зростаючих, добром миловати, а злом карати...». І лише зважаючи на стратегічне розташування ввіреного Нечаєві Білоруського полку, наказ містив певне уточнення, зобов'язуючи полковника також «там застаю-

чи на пограничу, постерегла, якими той полк в ціле бил захований для дальшее послуги... напристовко розних неприятелів...»¹⁷⁴.

Не зазнала принципових змін картина і в останній третині XVII ст., коли власне державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це зокрема вказує й один з небагатьох відомих дослідникам документів такого роду – універсал гетьмана Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук¹⁷⁵. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилуцьке полковництво містилась лапідарна – вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького – формула владних повноважень новопризначеного старшини: «иж он, помененъний панъ полковникъ, всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного, подлугъ слушности и заслуги, каждого карати маеть, на тое власть совершеньную оному даемъ»¹⁷⁶.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали надзвичайно широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так, полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками, як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів (про них йтиметься далі) саме інститут полковництва уособлював собою судову владу на місцях, виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді, крім того, саме на нього зазвичай збиралась так звана вини панська, тобто штраф за вчинення злочинних дій (який, до речі, в попередні часи збирався переважно на особу господаря)¹⁷⁷. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах, а також судочинстві ставили під їх контроль і міську спільноту та міське господарство, давали змогу втручатися у внутрішні справи міст.

Вочевидь, усе це унормовувалось не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їх перенесення на письмо спостерігається вже в часи реформування норм українського державного життя урядом Петра I¹⁷⁸, для якого чітке регламентування способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим¹⁷⁹. Процес впровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігся у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів (перший випадок зафіксовано ще в 1719 р., коли на полковника ніжинського

було висунуто сина царського вельможі графа Олексія Толстого Петра; втім, останній доводився зятем гетьману Івану Скоропадському, і цей випадок можна було трактувати як вияв непотизму, що не мав під собою вагомого політичного підтексту.

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресований щойно призначеному на полковництво до Стародуба майору російської армії Івану Кокошкіну, являв собою додаток до так званих «Артикулов воинских», що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в «малоросійському полку». Зокрема, наказ умотивував нехарактерне для існуючих практик призначення наявністю «несносных обид и разорений» полчан з боку колишньої місцевої влади і закликати населення їх ліквідувати. Відтак, новопризначеному старшині/командиру суворо наказувалось «яко огня боятись» повторення «тягостей», натомість «...быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьейю, ...от обычной пружних правителей гордости и суровости... удаляться и поступать с полчанами ласкаво и снисходительно». Запорукою ж дотримання інструкції-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: «и за малое сих правил преслушание» на винного чекало смертне покарання¹⁸⁰.

Кілька років по тому, реагуючи на численні порушення, зафіксовані в діяльності наступника Кокошкіна на уряді стародубського полковника, іншого російського офіцера Іллі Пашкова, російська влада розпорядилась виготовити 300 примірників інструкції та розіслати їх по всіх полках Гетьманату для широкого ознайомлення з її змістом тамтешнього товариства¹⁸¹. Зважаючи на великий наклад інструктивної продукції, неважко здогадатись, що дія її постанов поширювалась не лише на декількох російських офіцерів, призначених на полковництво в Україну, а й на місцевих старшин.

Зауважуючи роль звичаєвих практик у формуванні прерогатив полковницької влади, варто звернути увагу й на низку інших, у край важливих у цьому контексті, обставин. Зокрема, ступінь повноти влади полковника залежала від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності/віддаленості від особи регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків в середовищі владного прошарку козацтва. Крім того, важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалась на широті повноважень і ступені підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення через ті чи інші обставини гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади.

Доволі важливу роль у процесі «перетягування» владних повнова-

жень поміж гетьманським урядом та полковниками відіграла позиція російської влади, яка зазвичай, як уже неодноразово відзначалось в інших подібних контекстах, виступала союзником полкової старшини у її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених з ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей. Зокрема, вже в так званих «Нових статтях» Юрія Хмельницького 1659 р. з-під гетьманського присуду виводилась ціла група старшин, переважно полковників – переяславського Тимоша Цицюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Оникія Силича – «если какой из тех людей будет винен, с суда к смерти в каких делех, и их гетману и начальным людем, без указа великого государя его царского величества не карати...»¹⁸². Крім того, гетьману заборонялось самочинно, без винесення питання на обговорення ради, позбавляти полковників їхньої влади. Утім, є доволі вагомі причини ставити під сумнів виконання українською владою цих приписів. Щоправда, вже сам факт їхньої наявності створював правову підставу для оскарження дій гетьманського уряду перед Москвою. І в тому разі, коли царський уряд мав власні резони для покарання того чи іншого гетьмана, такі звернення використовувались серед інших аргументів для їх повалення (як це було у випадку з Демком Ігнатовичем у 1672 р. чи Іваном Самойловичем у 1687 р.).

Яким чином здійснювалось обрання на полковництво та позбавлення полковника влади?

Право вільної елекції полковників – так само, як і гетьмана – належало до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої, згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., виступало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій і цього, одного з наріжних каменів військової демократії. Зміни стосувались головним чином перебиранням гетьманом прерогативи призначення і звільнення з полковничих урядів до своїх рук. І якщо в гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого положення справ у відомих наразі документах не артикулюється, то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою,

на протипагу гетьманському ставленику, миргородський полковник Степан Довгаль, і також ряд інших старшин, легітимність яких ставилась під сумнів гетьманським проводом, проблема правомочності обрання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства — «а чтобъ выбирать въ Військо полковниковъ на радѣ, кого межъ себя излюбятъ»¹⁸³. Причому статті 1659 р. містили навіть заборону на призначення полковниками кандидатів з інших полків — вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»¹⁸⁴. Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців — «Въ Войскѣ ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кромѣ православныхъ христіянъ, иныхъ ни которыхъ вѣръ людемъ впредь не быть». Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першого, так і другого, очевидно, випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою і укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войскѣ смута и междуособіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тѣсноты»¹⁸⁵.

Приділивши так багато місця процедурі обрання на полковництво в статях 1659 р., у наступних договорах про цю прерогативу згадується вельми побіжно.

Аналіз же практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді ж суттєво різнились від правових приписів. Зокрема, виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонно-му полковнику Ілляшу Новицькому, демонструє наступну картину процедури обрання на полковництво: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів; реагуючи на нього, Самойлович видав дозвіл на проведення виборів, обрав і вислав разом зі стародубцями «отъ боку нашего значную особу» для контролю за перебігом процедури; а крім того, звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той вислав на місце проведення ради дві сотні охотників для підтримання порядку — «на рѣчи поглядай, якій межі ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будетъ прогрѣсъ»¹⁸⁶.

Активнішою роль регіментаря виглядає під час обрання на полковництво прилуцьке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура

добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком¹⁸⁷. Процедура заміщення вакансії проходила в гетьманській резиденції, в Батурині, за участі полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «дозволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький урядь пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинствѣ... знаючы бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до дѣлностей рыцерскихъ способного мужа»¹⁸⁸. Втім, зважаючи на місце проведення виборів, можна логічно припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення була набагато важливішою.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів чинила російська влада. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у разі позбавлення їх влади.

Мало того, що, наприклад, згідно з положеннями договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводились із-під юрисдикції гетьмана, в тому числі отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще гетьману, як уже згадувалось, загалом заборонялось відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді – «полковниковъ гетманъ безъ рады не повинень отставлять»¹⁸⁹.

Насправді ж, як у разі обрання на полковництво, так і у разі відсторонення небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими. Зокрема, процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавались до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. Так, у березні 1679 р., коли полтавська старшина порушила перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестаетъ з винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вона одночасно просила направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»¹⁹⁰. Гетьман, будучи не згідним з волею полчан (як це було у цьому разі), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця

Самойлович розпорядився «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би рудному батку, не толко ему полковниковъ, и кому иншому, если би ся мѣло що на якого показати несполгуют»¹⁹¹.

В окремих випадках, як у згаданій вище справі з переобранням на прилуцьке полковництво в 1678 р., могла мати місце процедура добровільного зречення полковницького пернача. Зокрема, тоді полковник Іван Маценко «доброволне зреклься своего старшынства и за оное намъ подяковаль»¹⁹². Принаймні саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р. Хоча насправді ж «добровільність» зречення могла виявитись дуже умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р., в яких мова йде про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень: «...поневажь всякіе на людей вѣрныхъ тяжести, утиски и здиства походятъ найбарзѣй отъ властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несътою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское коррупціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, надъ слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыя власти»¹⁹³.

З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли: «абы Ясневельможный Гетманъ жадными, хочъ бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупції урядовъ Полковничьихъ и иншихъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мѣють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»¹⁹⁴.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ воля Гетманской отправоватися повинны»¹⁹⁵. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтверживаны») ¹⁹⁶.

Утім, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулись принципової ваги зрушення. Зокрема, російській владі вдалось досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на пол-

ковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві.

Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Так, у вже згадуваній доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»¹⁹⁷.

На необхідність активного втручання російської влади у кадрову сферу Гетьманату, зокрема у питання призначення на полковництво та відбирання у діючих полковників владних повноважень, вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українські справи. Зокрема, той же Дмитро Голіцин, крім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу в цій царині, рекомендував Петрові I змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. — *Авт.*) и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді Федір Протасьєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках¹⁹⁸.

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер Гаврило Головін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдаватися до таких радикальних дій у цій делікатній справі, що могли б спровокувати негативні наслідки. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных»¹⁹⁹.

Проте вже на початку 1715 р., коли вдалось відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрых и вірних» по відношенню до царської влади, було видано указ Сенату, яким встановлювався новий

порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Зокрема, сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні уряди полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2-3 претенденти на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне бать может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»²⁰⁰. Й загалом, як випливає з тексту документа, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступають чи не в ролі визначального фактору.

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише участю резидента у процесі ухвалення відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х років офіційний Петербург почав вдаватись до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича або до Ніжина – сина царського вельможі графа Петра Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, діючого полковника гадяцького Івана Чарниша було царським указом переміщено на уряд генерального судді.

Ще активніше подібна практика застосовувалася під час призначення на сотництво. Зокрема, саме таким чином – через публікацію відповідних сенатських указів – сотниками в Україні стали балканські шляхтичі Федір Требинський і Гаврило Милорадович, колишній священник Федір Лісовський (останній зумів заслужити царську ласку гіпертрофованими проявами вірнопідданських настроїв, до яких Петро I був особливо чутливим після подій, пов'язаних з виступом Івана Мазепи).

Апробована в 1710-х роках практика з початком 1720-х років була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначались російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі, при створенні сприятливих умов і формуванні відповідної суспільної думки, планувалось ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Видана при призначенні інструкція зобов'язувала, крім суто іманентних функцій

(як-от: недопущення проникнення на ввірену їм територію лазутчиків з інших держав чи недопущення «тайных разговоров и пересилок» чужоземних дипломатів з місцевим населенням, охорони кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання царських указів щодо так званих заповідних товарів тощо), слідкувати за діяльністю органів місцевої влади і міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади²⁰¹.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, однозначно ширшими, прерогативами («до определения полковничества») ²⁰². Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед, чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявились не на висоті покладених на них сподівань. А крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згорання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Відтак утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решті адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи з накидання Війську Запорозькому умов «Нових статей» 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві: «А кого новых полковниковъ обируть, и тѣхъ новообранныхъ полковниковъ на вѣрное подданство и вѣчную службу привести къ вѣрѣ» ²⁰³. Причому санкції до тих старшин, котрі б посміли не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих положень документа, були надзвичайно жорсткими: «Будет кто великому государю, его царьскому величеству, по святой непорочной евангельской заповѣди... вѣры не учинить... тѣхъ людей по восковому праву казнить смертию» ²⁰⁴. З пізніших свідчень джерел можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема, по обранню/призначенню у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Федора Мовчана гетьман Самойлович, підтверджуючи законність обрання, «оразъ наъ унѣверсал ему, поиененному полковникови Прилуцкому, подавшы, мѣти хочемъ и приказуемъ, абы оному все старшое и меншое полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали» ²⁰⁵.

Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання новопоставленим старшиною присяги вірності монарху й монарший указ 1715 р. ²⁰⁶

Що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчина» – «повинень будете каждый зъ них, при обнятю своего уряду, на вѣрность и у отчинѣ на зичливость къ рейментарови своему на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленой, выконати»²⁰⁷.

Полковницька соціослужбова корпорація

Аналіз діяльності генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана переконує в тому, що кістяк адміністративної системи Гетьманату складала саме козацькі старшини, що посідали полковницькі уряди. Насамперед, саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їх руках, а не, скажімо, у руках старшин генеральних, знаходилися механізми реалізації ухвал. Крім того, у надзвичайній важливості позицій саме цієї соціальної групи переконують і стратегії службового зростання цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім шаблем перед посіданням уряду гетьманського. Службою полковницькою зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). З-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками: Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол.

Значна частина полковників після виконання своїх обов'язків по керівництву полку увійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше – писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва прийшли на уряд генеральних обозних такі відомі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Гамалія та ін.; генерального писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Достатньо показовими у сенсі престижності полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином відбулося

Що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчина» – «повинень будете каждый зъ них, при обнятю своего уряду, на вѣрность и у отчинѣ на зичливость къ рейментарови своему на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіего належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленой, выконати»²⁰⁷.

Полковницька соціослужбова корпорація

Аналіз діяльності генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана переконує в тому, що кістяк адміністративної системи Гетьманату складала саме козацькі старшини, що посідали полковницькі уряди. Насамперед, саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їх руках, а не, скажімо, у руках старшин генеральних, знаходилися механізми реалізації ухвал. Крім того, у надзвичайній важливості позицій саме цієї соціальної групи переконують і стратегії службового зростання цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім шаблем перед посіданням уряду гетьманського. Службою полковницькою зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). З-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками: Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол.

Значна частина полковників після виконання своїх обов'язків по керівництву полку увійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше – писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва прийшли на уряд генеральних обозних такі відомі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Гамалія та ін.; генерального писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Достатньо показовими у сенсі престижності полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином відбулося

заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бускевичем, генеральними судьями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським, генеральними осавулами Павлом Яненком-Хмельницьким, Іваном Скоробагатьком, Яковом Лизогубом, Яремою Петрановським та ін.

Ще одним із важливих аспектів проблеми функціонування політичної системи Гетьманату на полковому рівні є персональний склад корпорації старшин, які обіймали полковницький уряд. З його аналізу випливає, що вже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, корпорація отримує певні ознаки соціальної замкнутості, спостерігається тенденція до формування окремих полковницьких династій. Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж багатьох років утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666–1668), Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757). У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Ніжинському – Жураківських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців тощо.

Появу іноетнічних полковницьких династій – Милорадовичів, Танських, Божичів, Капністів тощо – спричинюють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Як відомо, під час кампанії молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно з переказом, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом), аніж видасть Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім, владні амбіції частини оточення Кантеміра були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а частини – старшинськими урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Наплив на українські землі чисельних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого

самоврядування. Адже останні не лише вирізнялись своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, але й своїм владним становищем були зобов'язані центральному уряду Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Тож і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилась до російського воєводи П.М.Апраксина на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших...»²⁰⁸. Історичні джерела фіксують і чисельні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. цим терміном означували не належність до цілком конкретної етнічної групи, а під ним об'єднували загалом православних вихідців з Балкан і Придунав'я).

Щоправда, з плином часу вони родичалися з українською правлячою верствою і асимілювались в український простір, який поволі, мірою уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, гадацький полковник Михайло Милорадович одружився на дочці генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв у дружини дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича, Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимі Горленку.

Загалом, варто відзначити, що вже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII – початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків, так званого непотизму, відігравав неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, наприклад, полковник стародубський (1706–1708), згодом гетьман (1708–1722) Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхиму Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому; його брат Василь Скоропадський (який, до речі, доводився зятем генеральному осавулу Павлові Грибовичу) посідав уряд чернігівського полкового обозного; швагрю І.Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714–1727), згодом генеральний підскарбій (1727–1740); зять І.Скоропадського граф Петро Петрович Толстой – полковник ніжинський (1719–1727); небіж І.Скоропадського Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш, генеральний підскарбій (1741–1758), зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана І.Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зять

гетьмана Данила Апостола; інший небіж – бунчуковий товариш, Іван Васильович Скоропадський, зять генерального осавула Степана Забіли; племінниця І. Скоропадського – Анастасія Василівна одружена з сином генерального судді бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою; внучаті племінники Скоропадського сімейними узами пов'язані з полковником полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, вже найбільш відомий серед них – миргородський полковник (1682–1727 рр.), гетьман (1727–1734 рр.) Данило Апостол – був сином миргородського і гадацького полковника, наказного гетьмана (1659–1678 рр., з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664 р.) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро і Павло посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Зять Данила Апостола Лук'ян Якович Жураківський був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей – полтавський полковник (1726–1743 рр.). Загалом же сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураківський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими і Апостолами є одними з найбільш показових, втім, вони далеко не винятки, а лише концентроване вираження універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого – суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому елементів.

Починаючи зі спроб реформування політико-адміністративного устрою Гетьманату урядом Петра I, персональний склад полковницької корпорації поповнюється представниками російської адміністрації. Першим на полковництво до Ніжина, як відомо, було призначено 1719 р. графа Петра Толстого. А вже починаючи з 1723 р. на полковництво в полки Гетьманату царськими указами призначають цілий ряд інших російських офіцерів: Івана Кокошкіна, Іллю Пашкова, Олександра Дурова, Афанасія Радішева, Михайла Богданова, Івана Хрушова та ін.²⁰⁹ (табл. 5.4).

Таблиця 5.4. Персональний склад полковницького корпусу Гетьманату в останній третині XVII–XVIII ст.

Полки	Персональний склад
Стародубський	Петро Рославець (1668–1672); (1673–1676); Сава Шумейко, брат гетьмана Демка Ігнатовича (1672–1673); Тиміш Олексієвич (1676–1678); (1687–1689); Григорій Карпович Коровка-Вольський (1678–1680); Семен Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1680–1685); Яків Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1685–1687); Михайло Миклашевський (1689–1706); Іван Скоропадський (1706–1708); Лук'ян Жоравка (1709–1719); Іван Кокоскін, російський офіцер (1723–1724); Ілля Пашков, російський офіцер (1724–1728); Семен Галецький (1728–1730); Олександр Дуров, російський офіцер (1730–1734); Афанасій Радішев, російський офіцер (1734–1741); Федір Максимович (1741–1756); Яким Борсук (1757–1759); Олександр Дублянський та Петро Миклашевський (1759–1761); граф Стефан Карнович (1762–1763); князь Юрій Хованський (1763–1769); Михайло Миклашевський, онук полковника Михайла Миклашевського (1769–1780); Яків Завадовський (1780–1782)
Чернігівський	Іван Самойлович (1668–1669); Іван Лисенко (1669–1671); Василь Многогрішний, брат гетьмана Демка Ігнатовича (1671–1672); Василь Дунін-Борковський (1672–1685); Григорій Самойлович, син гетьмана І.Самойловича (1685–1687); Яків Лизогуб (1687–1698); Юхим Лизогуб (1698–1704); Павло Полуботок, син генерального осавула Леонтія Полуботка (1704–1723); Михайло Богданов, російський офіцер (1723–1735); Володимир Измайлов, російський офіцер (1737–1748); Іван Божич, сербський офіцер, колишній полковник ніжинський (1748–1762); Петро Милорадович (1762–1783)
Ніжинський	Пилип Уманець (1669–1674); Марко Борсук (1674–1677); Яків Жураківський (1678–1685); Ярема Непрак (1686–1687); Степан Забіла, син генерального обозного Петра Забіли (1687–1694);

Полки	Персональний склад
	<p>Іван Обидовський, небіж гетьмана Івана Мазепи (1695–1701); Лук'ян Жураківський (1701–1718); граф Петро Толстой, російський офіцер, зять гетьмана Івана Скоропадського (1719–1727); Іван Хрушов, російський офіцер (1727–1742); Іван Божич, сербський офіцер (1742–1746); Семен Кочубей, онук генерального судді Василя Кочубея (1746–1751); Петро Розумовський, брат гетьмана Кирила Розумовського (1753–1771); Андрій Жураківський (1678–1685)</p>
Київський	<p>Костянтин Солонина (1669–1682; 1687–1690) Григорій Карпович Коровка-Вольський, колишній полковник стародубський (1682–1687; 1689–1690); Костянтин Мокієвський (1691–1708); Федір Коровка-Вольський, син полковника (1708–1712); Антон Танський, сербський шляхтич, зять Семена Палія (1712–1731); Михайло Танський, син полковника Антона Танського (1734–1747); Михайло Михайлович Танський, син полковника Михайла Танського, онук Антона Танського (1747–1751); Єфим Дараган (1751–1762); Олександр Безбородько (1774–1775); Лука Лукашевич (1779–1783)</p>
Прилуцький	<p>Лазар Горленко (1664–1668; 1672–1677; 1680–1687); Іван Машенко (1669–1671; 1677–1678); Семен Третяк (1671–1672); Дмитро Чернявський (1679–1680); Іван Стороженко (1687–1692); Дмитро Горленко, син полковника Лазаря Горленка (1692–1708); Іван Нос (1708–1714); Ігнат Галаган (1714–1739); Григорій Галаган, син полковника Ігната Галагана (1739–1764); Іван Галаган, син полковника Григорія Галагана, онук Ігната Галагана, зять полковника київського Єфима Дарагана (1763–1767); Петро Горленко, правнук полковника Лазаря Горленка (1767–1773); Олександр Якубович (1773–1785)</p>
Переяславський	<p>Родіон Дмитрашка-Райча (1666–1671; 1672–1674; 1687–1688); Войца Сербин (1675–1677, 1679–1683); Іван Лисенко, колишній полковник стародубський (1677–1679, 1690–1692); Леонтій Полуботок (1683–1687, 1689–1690); Іван Мирович (1692–1706); Степан Томара (1706–1715); Іван Сулима (1716–1721);</p>

Полки	Персональний склад
	<p>Василь Танський, сербський шляхтич, брат київського полковника Антона Танського (1726–1734); Василь Томара, син полковника Степана Томари (1735–1739); Семен Сулима, син полковника Івана Сулими (1739–1766); Григорій Іваненко, виходець з Валахії (1766–1781)</p>
Гадяцький	<p>Яків Терещенко (1670–1672); Федір Михайлів Криницький (1672–1678); Михайло Василевич-Самойлович (Галицький), небіж гетьмана Івана Самойловича (1678–1687); Михайло Борухович (1687–1704); Степан Трошинський (1705–1708); Іван Чарниш, зять гетьмана Івана Скоропадського (1709–1715); Михайло Милорадович, сербський шляхтич (1715–1727); Гаврило Милорадович, сербський шляхтич, брат полковника Михайла Милорадовича (1727–1729); Григорій Грабянка (1729–1738); Петро Галецький, син генерального бунчужного Семена Галецького (1738–1754); Василь Розумовський, брат гетьмана Кирила Розумовського (1755–1762); Антон Крижанівський (1762–1772); Іван Тарновський (1773–1777)</p>
Лубенський	<p>Григорій Гамалія (1668–1669; 1687–1688); Андрій Несторенко, зять гетьмана Демка Ігнатовича (1671–1672); Іван Сербин (1672–1675); Максим Ілляшенко (1676–1687); Леонтій Свічка (1688–1699); Дмитро Зеленський (1700–1708); Василь Савич, син генерального судді Сави Прокоповича (1708–1714); Андрій Маркович, брат дружини гетьмана Івана Скоропадського (1714–1727); Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757); Іван Кулябка (1757–1771); Степан Максимович (1771–1781)</p>
Миргородський	<p>Григорій Апостол (1666–1668); Григорій Гладкий (1669–1670, 1676); Михайло Кіяшко (1670–1671); Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683); Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727); Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736); Василь Капніст (1737–1751); Федір Остроградський (1752–1768); Федір Занковський (1771–1781)</p>

Полки	Персональний склад
Полтавський	Филон Гаркуша (1669–1670); Федір Жученко (1670–1672; 1679–1680; 1686–1687; 1687–1689; 1689–1691); Дем'ян Гуджол (1672–1674); Прокіп Левенець (1674–1675, 1677–1679); Павло Семенович Герчик, пасинок генерального обозного Петра Забіли (1675–1677, 1683–1686, 1687, 1692–1695); Леонтій Черняк (1680–1682, 1689); Іван Іскра, зять полковника Федора Жученка (1696–1700); Іван Левенець, син полковника Прокопа Левенця (1701–1702, 1703–1709, 1725–1729); Михайло Гамалія, син генерального осавула Андрія Гамалії, небіж лубенського полковника Григорія Гамалії, онук черкаського полковника Миська Гамалії (1702–1703); Іван Черняк, син полковника Леонтія Черняка (1709–1722); Василь Кочубей, син генерального судді Василя Кочубея, онук полковника Федора Жученка, небіж полковника Івана Іскри (1729–1743); Андрій Горленко, онук гетьмана Данила Апостола і прилуцького полковника Дмитра Горленка (1743–1774); Павло Ізмайлов (1774–1780)

Полкова старшина

При управлінні ввіреном йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду — полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного, натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків надібуємо згадки про уряд «праперщика полкового»²¹⁰, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», і «арматний хорунжий»²¹¹.

Очевидно, близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда, позиції полкового писаря, як і полкового обозного, виглядають значно слабшими, аніж позиції їх аналогів у гетьманському уряді. Так, у відповідності з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині у пізніших угодах) полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, у той час як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків

Полки	Персональний склад
Полтавський	Филон Гаркуша (1669–1670); Федір Жученко (1670–1672; 1679–1680; 1686–1687; 1687–1689; 1689–1691); Дем'ян Гуджол (1672–1674); Прокіп Левенець (1674–1675, 1677–1679); Павло Семенович Герцик, пасинок генерального обозного Петра Забіли (1675–1677, 1683–1686, 1687, 1692–1695); Леонтій Черняк (1680–1682, 1689); Іван Іскра, зять полковника Федора Жученка (1696–1700); Іван Левенець, син полковника Прокопа Левенця (1701–1702, 1703–1709, 1725–1729); Михайло Гамалія, син генерального осавула Андрія Гамалії, небіж лубенського полковника Григорія Гамалії, онук черкаського полковника Миська Гамалії (1702–1703); Іван Черняк, син полковника Леонтія Черняка (1709–1722); Василь Кочубей, син генерального судді Василя Кочубея, онук полковника Федора Жученка, небіж полковника Івана Іскри (1729–1743); Андрій Горленко, онук гетьмана Данила Апостола і прилуцького полковника Дмитра Горленка (1743–1774); Павло Ізмайлов (1774–1780)

Полкова старшина

При управлінні ввіреном йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду — полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного, натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків надібуємо згадки про уряд «праперщика полкового»²¹⁰, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють і «арматний осавул», і «арматний хорунжий»²¹¹.

Очевидно, близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда, позиції полкового писаря, як і полкового обозного, виглядають значно слабшими, аніж позиції їх аналогів у гетьманському уряді. Так, у відповідності з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині у пізніших угодах) полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, у той час як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків

і прибутки з млина. Згідно з запропонованим урядом П.Тетері проектом сеймової постанови представницького органу Речі Посполитої 1664 р., полковнику і полковому осавулу передбачалося виділення на ранг млина, а першому з них — ще й прибутків з одного староства²¹². Варто зауважити, що крім полковників настільки великі пожалування на ранг були передбачені лише гетьману, а отже, це недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького. Певну перевагу статусу полковника перед частиною генеральних старшин засвідчує і фактичний матеріал, що стосується взаємин Війська Запорозького з царем. Зокрема, у вже згаданій вище «Выписке краткой о дачах жалованья...», датованій кінцем 70-х — початком 80-х років XVII ст., розміри отриманої полковниками від царя натуральної платні з нагоди укладення перемир'я з турецьким султаном поступалися лише розмірам пожалування гетьмана і ледь-ледь генерального обозного, натомість перевищували винагороду інших генеральних старшин²¹³.

Завершуючи розгляд питання ієрархічної моделі полкового уряду, варто зауважити, що на початку становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки про наявність не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких є «першим»²¹⁴, а відтак і старшим. У документах кінця XVII—XVIII ст. подібні факти виявляються вкрай рідко, що наштовхувало на припущення про відмову від такої практики. Утім, компут Полтавського полку, складений 1719 р., фіксує наявність двох полкових осавулів і двох полкових хорунжих²¹⁵, а перепис Полтавського полку 1732 р. містить вказівку і на ієрархію стосунків між полковими осавулами, називаючи одного з них «осавулом полковим», а іншого — «другим осавулом»²¹⁶.

Порівняльний аналіз компутів 1719 р. та 1732 р. дозволяє говорити про існування практик поступового просування полковою службовою драбиною. Як бачимо з табл. 5.5, перш ніж зайняти в 1732 р. уряд полкового обозного, Лаврентій Никитович уже більше десятка років обіймав посаду полкового осавула. Те саме можна говорити і про другого полкового осавула Михайла Руденка, котрий перед тим був першим полковим хорунжим. А його колега, другий полковий хорунжий в 1719 р. Павло Герасимович, по звільненні Руденком уряду першого хорунжого перемістився на його місце. Водночас цілий ряд старшин — Антон Кованька, Тимофій Слуцький, Іван Левенець, Андрій Руновський, так само як і сам полтавський полковник Василь Кочубей, посіли уряди полкових старшин без належного досвіду адміністрування. Щоправда, для частини названих старшин настільки стрімке кар'єрне зростання можна пояснити тісними родинними зв'язками з колишніми полтавськими полковниками (Іван Левенець, Василь Кочубей) чи впливовими полтавськими старшинами (Антон Кованька).

Таблиця 5.5. Реєстр полкової старшини Полтавського полку за 1719 р. і 1732 р.

	1719 рік	1732 рік
Полковник	Іван Черняк	Василь Кочубей (син генерального судді В.Кочубея, онук полтавського полковника Ф.Жученка)
Обозний	Климентій Нашинський	Лаврентій Никитович (колишній другий осавул)
Суддя	–	Василь Зеленський (колишній гетьманський дозорця)
Писар	Григорій Богаєвський	Андрій Руновський
Осавул	Григорій Буцький	Іван Левенець (син полтавського полковника Прокопа Левенця)
Осавул другий	Лаврентій Никитович	Михайло Руденко (колишній перший полковий хорунжий)
Хорунжий	Михайло Руденко	Павло Герасимович (колишній другий полковий хорунжий)
Хорунжий другий	Павло Герасимович	
Осавул арматний	Григорій Терещенко	Тимофій Слуцький
Хорунжий арматний	Яков Фіранка	Антон Кованька (син полкового судді Олексі Кованьки)

Джерело: Таблицю складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року.. // Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №54480. – Арк.2; Виденіє... 1732 года... // Там само. – Ф.І. – №54335. – Арк.1.

З часом у практиках полкового урядування набуває поширення інститут так званого наказництва, який прикладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Найбільше поширення «наказництво» набуває у випадках з урядом полковника. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов'язки, полковників, призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності повноважного урядовця в полку, або для керування частин полку в поході, або ж по відстороненні повноправного полковника до нового обрання чи призначення. Не рідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника – їх могло бути два-три (особливо, коли справа стосувалася розпорощення полку для участі у воєнних операціях зразу на декількох театрах бойових дій та, природно, керування полковою адміністрацією на місцях).

Виконувачами обов'язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в

полкових центрах; рідше – полкову старшину; і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту «наказництва» для того, аби, уникаючи номінування «повного» полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя)²¹⁷.

Сотенне управління

Модель адміністративного устрою полку дублювалась на сотенному рівні, де владні повноваження реалізував сотник, опираючись на сотенну старшину – городского отамана, сотенного осавула (або ж декількох осавулів чи осавула і підосавула)²¹⁸, сотенного хорунжого та сотенного писаря.

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня. Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже в першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманною мобільність. Так, наприклад, порівнюючи компути Полтавського полку за 1719–1732 рр., помічаємо що впродовж усього цього часу сотницький уряд зберігають за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький – у Кишеньківській, Павло Тройницький – у Келебердській. Яков Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 р. та 1721 р., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина – Григорія Черняка. Аналогічним чином проблема заміщення сотницької вакансії була розв'язана у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов його син, Федір Федорович, і Маяцькій, де Власа Прийму замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрів зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 р. та 1732 р., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими – Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне

полкових центрах; рідше – полкову старшину; і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту «наказництва» для того, аби, уникаючи номінування «повного» полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя)²¹⁷.

Сотенне управління

Модель адміністративного устрою полку дублювалась на сотенному рівні, де владні повноваження реалізував сотник, опираючись на сотенну старшину – городского отамана, сотенного осавула (або ж декількох осавулів чи осавула і підосавула)²¹⁸, сотенного хорунжого та сотенного писаря.

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня. Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже в першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманною мобільність. Так, наприклад, порівнюючи компути Полтавського полку за 1719–1732 рр., помічаємо що впродовж усього цього часу сотницький уряд зберігають за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький – у Кишеньківській, Павло Тройницький – у Келебердській. Яков Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 р. та 1721 р., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина – Григорія Черняка. Аналогічним чином проблема заміщення сотницької вакансії була розв'язана у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов його син, Федір Федорович, і Маяцькій, де Власа Прийму замінив Андрій Прийма. У двох з трьох реєстрів зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжаровська), Павла Ждановича (Новосанжаровська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехворощанська). Двічі, у 1719 р. та 1732 р., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими – Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. і з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне

«успадкування» рангу нащадками діючого старшини не вдалося. Втім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський, і Сава Михайлович (Тарануха) не обмежились настільки коротким урядуванням, як це може скластись враження з переписних книг І принаймні до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили суцільно із суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі²¹⁹. А не потрапляння до числа козацьких урядників у 1732 р., як можна здогадатись із опосередкованих свідчень, пояснювалось тим, що на той час їх не було вже в живих²²⁰. Наступником же Колачинського на сотництві став також далеко «не випадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Олексі Кованьки – Герасим.

Звертає на себе увагу і тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною з старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежується практика пересідання з сотницького уряду в Переволочні на відповідний уряд в Орлі. Не можна також встановити і побутування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувались з числа значних козаків полкового центру.

Загалом же, в межах усього Гетьманату з кінця XVII ст. сформувалось чимало сотницьких династій, які передавали владу від батька до сина впродовж багатьох поколінь, а відтак і багатьох десятиліть. Так, наприклад, в Борзенській сотні упродовж 1654–1773 рр. сотницьку владу утримували представники династії Забіл, у Мглинській у 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, в Топальській в 1669–1782 рр. – Рубці, в Лоховицькій в 1679–1727 рр. – Гамалії, в Олишківській в 1680–1773 рр. – Шрамченки, в Городиській в 1687–1766 рр. – Петровські, в Ічнянській в 1687–1752 рр. – Стороженки, в Срібнянській в 1688–1755 рр. – Троцини, у Варвинській в 1689–1763 рр. – Тарнавські, у Шепатківській в 1692–1777 рр. – Манківські, в Дівицькій в 1694–1767 рр. – Селецькі, в Хорольській в 1701–1760 рр. – Родзянки, в Конотопській в 1707–1750 рр. – Костенецькі тощо²²¹.

Функціональні обов'язки городского отамана включали в себе прерогативи адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції, без зачіпання сфери військової. Втім, таке формальне обмеження не надто послабляло вплив цієї групи козацьких урядовців. І в цьому зв'язку передовсім варто наголосити, що сам інститут городових отаманів мав місце лише у великих козацьких центрах – полкових містах, де існувало декілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. У реєстрах козацької старшини відомості про городского отамана, як правило, містилися зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною²²².

Нерідко уряд городского отамана посідали старшини, які або перед

тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, в тому числі й уряди полковників і генеральної старшини. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли стародубський полковник Тимофій Олексієвич та чигиринський – Федір Коробка, генеральні судді Павло Животовський, Герман Гапанович та Іван Домонтович, генеральний осавул Іван Ковалевський.

Важливе місце в структурі врядування посідали також курінні отамани, які здійснювали безпосереднє врядування козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2-3 до 5-6 осіб. І хоч згадки про них, на відміну від сотенного хорунжого чи осавула, у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, не зустрічаються, історичні джерела, що відбивають хід політичних процесів, переконують у їх важливій ролі, можливо навіть дещо більших владних можливостях, аніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городского отамана (там, де останні були).

Допоміжним органом низової адміністрації були *місцеві ради*, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковництво та важливі уряди полкової старшини призначав гетьман самостійно чи за згодою старшинської ради. Вища старшина дражливо ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російського уряду. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без ради и совіту всей черни» не призначав на полкові уряди та не скидав з них²²³. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася і в положеннях Конституції 1710 р. набула такого вигляду: «Тоежь право должны будут и Полковники заховати и не постановляти, без вольного избранія цѣлой сотнѣ, Сотников и иныхъ урядникові, для коррупцій и яких же колвекъ респектові, а для урядъ своїхъ приватныхъ не повинны такъ же отъ урядов отставновляти»²²⁴.

Проте з початком XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та «всієї черні» чи «цілої сотні», а позиція офіційного Петербурга. В середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьману самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні²²⁵. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, у відповідності з яким полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2-3 претендентів на уряд – «людей заслуженных и, не подозрительных в верности...», з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішого і представляли його кандидатуру в Сенат²²⁶. Відтак затвердження призначення відтепер ставало винятковою прерогативою російського уряду.

В дійсності ж втручання центральної влади в справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з

1710-х років значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті роки – Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без врахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону²²⁷. Внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування І.Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації²²⁸. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П.Полуботка негайно прибути до нього «...для пильного інтересу без умедлення; за которого приездом тот интерес ему тут обявлен будет...», відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився²²⁹.

Спостереження за персональним складом курінної старшини дає підстави стверджувати, що лише на цьому рівні козацького самоврядування традиції військової демократії зберігались доволі тривалий час. Тож і на посаді курінного отамана більше річного терміну козаки, зазвичай, не затримувались.

Міське і сільське самоврядування

Окремішне становище в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського самоврядування.

Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми – «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»²³⁰. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебрання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування й розвивається надалі. Юридично міста поділялися на дві групи – *магістратські* й *ратушні*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діяли самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. На чолі міста стояв *війт*, який мав «...містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки винайдовати»²³¹. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини

1710-х років значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті роки – Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада призначала на старшинські посади без врахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону²²⁷. Внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування І.Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації²²⁸. Досить прикметно, що на заклик наказного гетьмана П.Полуботка негайно прибути до нього «...для пильного інтересу без умедлення; за которого приездом тот интерес ему тут обявлен будет...», відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився²²⁹.

Спостереження за персональним складом курінної старшини дає підстави стверджувати, що лише на цьому рівні козацького самоврядування традиції військової демократії зберігались доволі тривалий час. Тож і на посаді курінного отамана більше річного терміну козаки, зазвичай, не затримувались.

Міське і сільське самоврядування

Окремішне становище в політичній системі Гетьманату займала структура міського і сільського самоврядування.

Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта, в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми – «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»²³⁰. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебрання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування й розвивається надалі. Юридично міста поділялися на дві групи – *магістратські* й *ратушні*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діяли самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. На чолі міста стояв *війт*, який мав «...містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки винайдовати»²³¹. Війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини

XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом²³². Влада війта була довічна²³³. Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з *ради (райці на чолі з бурмістром)* і *лави*, або *лавничого суду*. *Райці* віддали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Члени лавничого суду (*лавники*) на чолі з війтом вершили судочинство по цивільних і кримінальних справах, виносили по них вироки аж до смертних включно²³⁴.

Давній устрій міського самоврядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городского отамана. Внаслідок чого у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося у ратуші, на чолі якої стояв *городовий отаман*. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

У містах, які користувались магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками – на окремі цехи. Останні користувались внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт – якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж випадку, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У разі, коли мешканці села відбували повинності декільком власникам чи державцям, старост назначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції війтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і в сільських поселеннях, проживали різні соціальні групи, що користувались імунітетом по відношенню до місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема, саме до числа останніх належали так звані протекціоністи, що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть – сотенної, а також окремих російських вельмож²³⁵. Крім того, існували різного роду соціо професійні групи – «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територія і виконували

різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору²³⁶. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувались центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувались правом внутрішнього самоврядування.

3. Політичний режим Гетьманату

Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дозволяє охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої.

Водночас звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату – генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) – не залишалось незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших – олігархічного.

Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдана Хмельницького. Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжіння до саме такого правління, можемо класифікувати і гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи – особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому в усіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням.

Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах – Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в договорі 1654 р., вже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем – адміністративній, за якої зберігалось самоуправління при здійсненні внутрішньої політики

різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору²³⁶. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувались центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувались правом внутрішнього самоврядування.

3. Політичний режим Гетьманату

Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дозволяє охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої.

Водночас звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату – генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) – не залишалося незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших – олігархічного.

Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдана Хмельницького. Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжіння до саме такого правління, можемо класифікувати і гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи – особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому в усіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням.

Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах – Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в договорі 1654 р., вже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем – адміністративній, за якої зберігалось самоуправління при здійсненні внутрішньої політики

та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій²³⁷.

За таких умов сувереном виступав російський монарх і де-юре його санкція була необхідною умовою для набуття правої чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливим перебирання українською владою деяких з названих функцій на себе, загальна тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII—XVIII ст. обумовлювала поступове, але невпинне обмеження автономії Гетьманату, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування²³⁸.

Політична влада в Гетьманаті за своєю суттю була моноцентричною — тобто центром ухвалення рішень виступав гетьманський уряд і центральні органи управління, яким підпорядковувались усі місцеві структури козацького врядування.

Гетьманату був притаманний і достатньо високий рівень централізації влади, принаймні якщо порівнювати його зі зразками, взятими з практик державного життя Речі Посполитої. У порівнянні ж з державними практиками Російського царства централізація Гетьманату виглядала не вельми переконливо. Адже в козацькій Україні зберігалось міське самоврядування, ґрунтоване на магдебурзькому праві чи принаймні його певних елементах. Крім того, доволі впевнено, особливо з 1710-х років, почувались на місцях представники полкової влади. Окремі з полковників, що мали потужну підтримку місцевих еліт, або ж (що було ще більш важливо) — високих покровителів в оточенні російського монарха, могли не надто залежати від гетьманської влади і, відповідно, не вельми зважати на її розпорядження. Особливого розвитку ці негативні явища набули в часи гетьманування Івана Скоропадського, коли уряд Петра I реалізовував заходи по свідомій дискредитації влади в Україні з метою її заміни загальноімперськими структурами. Проте, навіть за відсутності такого зовнішнього тиску, влада в Гетьманаті ніколи не була аж надто централізованою. Дуже значне коло владних повноважень реалізовувалось на місцевому — полковому і сотенному — рівні. Про неабиякий соціальний престиж влади полковника свідчать хоч би результати аналізу просування козацьких старшин шаблями службової ієрархії — лише як певне покарання можна розцінювати переміщення, скажімо, переяславського полковника Леонтія Полуботка на уряд генерального осавула чи гадяцького полковника Івана Чарниша — генерального судді. У той час, як прикладів зворотного службового просування — з посад генеральних старшин на полковництво — можна навести безліч, і всі вони свідчатимуть лише про успішність службової кар'єри того чи іншого старшини.

4. Політична культура

Довготривале змагання українського козацтва з елітами чужих держав сформувало в нього спрямованість на політичну окремішність та суб'єктність зорганізованого ним власного політичного інституту — Війська Запорозького. Дослідники зауважують той факт, що впродовж тривалих і виснажливих визвольних змагань спрямованість політичної діяльності козацької еліти зазнавала принципових змін: від орієнтування на станову автономію козацтва до усвідомлення потреби в автономії політичній і, врешті-решт, до обстоювання права власного суверенітету, що найбільш виразно проявляло себе в прагненні Богдана Хмельницького до перебирання на себе права верховного володарювання (претензії на запровадження власної правлячої династії) та суб'єктності у проведенні зовнішньополітичної діяльності.

Утім, зважаючи на низку чинників, орієнтування на суверенітет в умовах другої половини XVII ст. не набуло домінуючих позицій (найголовнішими серед цих факторів, вочевидь, були: несприятливість міжнародних процесів для становлення незалежної Української держави, пануючі в тогочасній Європі стійкі уявлення про права володарювання та обов'язки підданства, а також об'єктивну за своєю природою незрілість самої ідеї суверенітету української спільноти, втілювати який обов'язково мали).

Головними імперативами поведінки козацької старшини як політичної еліти Гетьманату стали показне залюбування і демонстрування поваги до славного козацького минулого, наголошування на лицарському статусі козацтва його політичній суб'єктності. У площині ж політичної практики це втілювалось у відстоювання «козацьких прав і вольностей». І навіть попри суттєві відмінності в трактуванні цих «прав і вольностей», скажімо, козацькою старшиною, «кармазиновим козацтвом» і козацькою сіромою, саме це надзавдання виступає об'єднавчою, стрижневою ідеєю політичної культури українського ранньомодерного суспільства. Як слушно зазначав з цього приводу канадський дослідник Зенон Когут, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією... ці права та привілеї формують досить міцну систему, яка глибоко вкоренилась в колективній свідомості»²³⁹.

Важливим чинником розвитку політичної культури Гетьманату виступала його політична залежність від російської монархічної влади, представники котрої в різні історичні періоди з різною наполегливістю, проте доволі послідовно демонстрували наміри цю залежність суттєво посилити.

Дослідники цілком слушно звертають увагу на принципові відмінності характеру соціального устрою та політичних систем і моделей

політичного розвитку республіканського за своєю суттю Гетьманату та Російської монархії. І вказують, що вже ця обставина об'єктивно сприяла запереченню погляду на Гетьманат як невід'ємну частину Російської імперії²⁴⁰.

Утім, у цьому зв'язку не можемо вповні погодитись з категоричною тезою, що одночасно «існування автономної козацької України було... аномальним явищем», а звідси можна зробити висновок і про його вже апіорі приреченість. Адже, як тонко спостеріг свого часу німецький дослідник Андреас Капеллер, російська політична еліта, прирощуючи впродовж багатьох віків територію своєї держави, виробила цілий арсенал прийомів і методів поширення своєї влади на нові землі, в числі яких знаходились і способи поступового, розтягнутого на десятиліття і століття упокорення прилучених народів²⁴¹. А отже, допоки існування автономії республіканського Гетьманату не входило у суперечність з державними інтересами самодержавної влади Російської імперії, доти остання не порушувала питання щодо ліквідації наявної невідповідності.

Інша річ, що потреби державного будівництва або ж різного роду політичні та воєнні інтереси російської влади в їхньому стратегічному чи навіть тактичному звучанні обумовлювали дії, спрямовані на певні трансформації політичного устрою Гетьманату, переважно у бік його уніфікації з загальноімперськими зразками. А тривале співіснування різних культур, при відвертій політичній домінації носіїв однієї з них, переважно призводило до певних мутацій тієї, що належала спільнотам, які перебували в підпорядкованому становищі.

Примітки до розділу 5

1 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид. – Л., 1990. – С.232.

2 Ширше див.: Горобець В.М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.6, кн.1. – К.; Черкаси, 1997. – С.67-75.

3 Див.: Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – Нью-Йорк, 1954; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.

4 Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С.57-59.

5 Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – М., 1859. – С.228-230; Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Дело 1806. – Л.86-87.

6 Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.61-65.

7 Там само. – С.65-66.

політичного розвитку республіканського за своєю суттю Гетьманату та Російської монархії. І вказують, що вже ця обставина об'єктивно сприяла запереченню погляду на Гетьманат як невід'ємну частину Російської імперії²⁴⁰.

Утім, у цьому зв'язку не можемо вповні погодитись з категоричною тезою, що одночасно «існування автономної козацької України було... аномальним явищем», а звідси можна зробити висновок і про його вже апіорі приреченість. Адже, як тонко спостеріг свого часу німецький дослідник Андреас Капеллер, російська політична еліта, прирощуючи впродовж багатьох віків територію своєї держави, виробила цілий арсенал прийомів і методів поширення своєї влади на нові землі, в числі яких знаходились і способи поступового, розтягнутого на десятиліття і століття упокорення прилучених народів²⁴¹. А отже, допоки існування автономії республіканського Гетьманату не входило у суперечність з державними інтересами самодержавної влади Російської імперії, доти остання не порушувала питання щодо ліквідації наявної невідповідності.

Інша річ, що потреби державного будівництва або ж різного роду політичні та воєнні інтереси російської влади в їхньому стратегічному чи навіть тактичному звучанні обумовлювали дії, спрямовані на певні трансформації політичного устрою Гетьманату, переважно у бік його уніфікації з загальноімперськими зразками. А тривале співіснування різних культур, при відвертій політичній домінації носіїв однієї з них, переважно призводило до певних мутацій тієї, що належала спільнотам, які перебували в підпорядкованому становищі.

Примітки до розділу 5

1 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид. – Л., 1990. – С.232.

2 Ширше див.: Горобець В.М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.6, кн.1. – К.; Черкаси, 1997. – С.67-75.

3 Див.: Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. – Нью-Йорк, 1954; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.

4 Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К., 1998. – С.57-59.

5 Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – М., 1859. – С.228-230; Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Дело 1806. – Л.86-87.

6 Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.61-65.

7 Там само. – С.65-66.

8 Полное собрание законов Российской империи / Изд. 2-е. – Т.5. – М., 1830. – №2793; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С.28-29.

9 Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.76-276.

10 Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.276-307; Його ж: «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.409-430.

11 Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.109.

12 Див.: Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія... – С.112-130.

13 Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1864. – Т.4. – С.266.

14 Див.: Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.106; Акты ЮЗР. – Т.7. – С.185; Эйнгорн В. Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С.845-848.

15 Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.268; Книги Разрядные по официальным оных спискам, изданные... – Т.2. – СПб., 1855. – С.991-993.

16 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.248.

17 Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... – М., 1847. – Кн.5. – С.50.

18 РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1780. – Л.92-96; Сборник РИО. – Т.63. – С.779.

19 Там само. – Л.97-102.

20 Див.: Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій третині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1993. – №.2-3. – С.70-75.

21 Цит. за: Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.327.

22 Літопис Самовидця. – С.75.

23 Акты ЮЗР. – Т.10. – С.219.

24 Окиншевич Л. Генеральна рада... – Додаток №6.

25 Акты ЮЗР. – Т.8. – С.89.

26 Літопис Самовидця. – С.118.

27 Источники малороссийской истории. – Ч.2. – С.177.

28 Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.283.

29 Акты ЮЗР. – Т.9. – С.849.

30 Там само. – Т.4. – С.57.

31 Там само. – Т.15. – С.49-50.

32 РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1806. – Л.7-8.

33 Акты ЮЗР. – Т.4. – С.100.

34 Там само. – Т.9. – С.943-944.

35 Див.: Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.302.

36 Акты ЮЗР. – Т.4. – С.262.

37 Там само. – Т.5. – С.173; Т.8. – С.50, 89; Т.9. – С.911 та ін.

- 38 Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.299.
- 39 Про перипетії політичного протистояння Коша та гетьманського уряду див.: Горобець В.М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С.33-43.
- 40 Цит за: Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.287.
- 41 Акты ЮЗР. – Т.15. – С.49–50.
- 42 Цит за: Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина.– 1887. – №2. – С.277.
- 43 Акты ЮЗР. – Т.15. – С.49-50.
- 44 Там само. – Т.7. – С.349.
- 45 Там само. – С.249.
- 46 Там само.
- 47 Там само. – С.217.
- 48 Архив ЮЗР. – Т.6, ч.3. – С.205; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.235; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.458-459.
- 49 Акты ЮЗР. – Т.7. – С.90; Літопис Самовидця. – С.104.
- 50 Там само. – С.30-31.
- 51 Там само. – Т.8. – С.53.
- 52 Там само. – Т.13. – С.5-6.
- 53 Окиншевич Л. Рада старшинська... – С.9.
- 54 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.249.
- 55 Окиншевич Л. Рада старшинська... – С.17.
- 56 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.249.
- 57 ПСЗ. – Т.8. – №5324.
- 58 Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Т.9. – Ч.2. – С.1368-1370; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... – С.96-97.
- 59 Эйнгорн В. Указ. соч. – С.735.
- 60 Акты ЮЗР. – Т.13. – С.465-466; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. – 1915. – №5. – С.169-170.
- 61 Акты ЮЗР. – Т.5. – С.189-190.
- 62 Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.319.
- 63 Окиншевич Л. Рада старшинська... – С.20.
- 64 Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.220.
- 65 Там само. – Ч.2. – С.228-231.
- 66 Там само. – С.251.
- 67 Окиншевич Л. Рада старшинська... – С.20.
- 68 Там само. – С.21; Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киев. старина. – 1898. – Кн.3. – С.479-489.
- 69 Окиншевич Л. Рада старшинська... – С.21.
- 70 Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С.235.
- 71 Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (І Рада. ІІ Генеральна старшина) // Ювілейний збірник НТШ. – Л., 1925.
- 72 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С.235.

- 73 Окиншевич Л. Рада старшинська... – С.21.
- 74 Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.94.
- 75 Акты ЮЗР. – Т.3 – С.355.
- 76 Там само. – Т.14. – С.701-702.
- 77 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.61.
- 78 Акты ЮЗР. – Т.8. – С.111.
- 79 Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. – К., 2003. – С.224.
- 80 Акты ЮЗР. – Т.9. – С.394.
- 81 Там само. – С.396.
- 82 Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. – С.225.
- 83 Акты ЮЗР. – Т.6 – С.241.
- 84 Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.236.
- 85 Акты ЮЗР. – Т.11. – Прилож. – С.764.
- 86 Там само. – Т.4. – С.43.
- 87 Див.: Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – К., 1996.
- 88 Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Зап. НТШ. – Л., 1991. – Т.222. – С.347.
- 89 Див.: Степанков В.С. Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького... – С.29; Верба І.В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1991. – С.79-84.
- 90 Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С.663.
- 91 Акты ЮЗР. – Т.8. – С.66; 138; Т.9. – С.43; Санін Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип.2. – С.24; Степанков В.С. Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького... – С.29.
- 92 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (далі – ВУР). – Т.3. – С.568.
- 93 Акты ЮЗР. – Т.11. – Прибавление №1. – С.682.
- 94 Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.115.
- 95 Там само. – С.467.
- 96 Там само. – С.119.
- 97 Величко С. Літопис. – Т.2. – С.47.
- 98 Материалы для отечественной истории / Изд. М.Судиенко. – Т.1. – К., 1853. – Отд.1. – С.119; Отд.2. – С.42, 47, 50, 53, 56.
- 99 Акты ЮЗР. – Т.4. – С.263; Т.10. – С.490; ПСЗ. – Т.1 – №119; №447; Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.219 та ін.
- 100 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.244, 245, 248.
- 101 Там само. – С.251.
- 102 Там само.

- 103 Там само. – С.249.
- 104 Там само. – Ч.1. – С.217-228; ПСЗ. – Т.1. – №447.
- 105 Акты ЮЗР. – Т.9. – С.915; ПСЗ. – Т.1. – №519.
- 106 Ширше про програму князя Д.М.Голіцина див.: Горобець В. При-
смерк Гетьманщини. – С.64-65.
- 107 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.228-231.
- 108 Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по мате-
риям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской
экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридичес-
кого и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н.П.Василенко. –
Вып.2. – Чернигов, 1902.
- 109 Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–
XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та україн-
ського права. – Вип.2. – К., 1926. – С.94.
- 110 Источники малороссийской истории... – Ч.2 – С.249.
- 111 Літопис Самовидця. – С.75.
- 112 Акты ЮЗР. – Т.9. – С.721, 735.
- 113 Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.113-130.
- 114 Экстракт... – С.272.
- 115 Акты ЮЗР. – Т.8. – С.304.
- 116 Там само. – Т.4. – С.214; Т.15. – С.351; ПКК... – Т.3. – С.313.
- 117 Акты ЮЗР. – Т.8. – С.20.
- 118 Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.110.
- 119 Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.102.
- 120 Акты ЮЗР. – Т.4. – С.267.
- 121 Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.238.
- 122 Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie. – Kraków, 1840. – Т.1. –
S.298.
- 123 Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.116; Акты ЮЗР. – Т.11. –
С.262.
- 124 Величко С. Літопис. – К., 1990. – Т.3. – С.553.
- 125 Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной кан-
целярії приключаячюхся... // Чтения ИОНЛ. – К., 1898. – Кн.12. – Отд.3. –
С.98.
- 126 Акты ЮЗР. – Т.8. – С.260; Т.11. – С.631, Окиншевич Л. Генеральна
старшина... – С.118.
- 127 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.61-62.
- 128 Сборник Русского исторического общества (далі – Сб. РИО). – СПб.,
1899. – Т.84. – С.57-58.
- 129 Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.152.
- 130 Там само. – С.140.
- 131 Цит. за: Там само. – С.142.
- 132 Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.40; Акты ЮЗР. –
Т.10. – С.217; Окиншевич Л. Назв. праця. – С.143.
- 133 Реестр Війська Запорозького... – С.27.
- 134 Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.152.

- 135 Окиншевич Л. Присмерк Гетьманщини... – С.152, прим.6.
- 136 Акты ЮЗР. – Т.8. – С.349-350.
- 137 Універсали українських гетьманів... – С.116.
- 138 Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина... – С.160.
- 139 Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.302.
- 140 Там само. – Ч.2. – С.250.
- 141 Мякотин В. Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство. – 1894. – №3. – С.217-218; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини... – С.87.
- 142 СГГД. – Т.4. – С.272; Источники малороссийской истории... – С.244. – Т.4, Ч.1. – М., 1825. – С.51.
- 143 Акты ЮЗР. – Т.9. – С.946.
- 144 Окиншевич Л. Назв. праця. – С.99.
- 145 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.229.
- 146 Окиншевич Л. Назв. праця. – С.100.
- 147 СГГД. – Т.4 – С.56.
- 148 ВУР. – Т.3. – С.561, 563.
- 149 Універсали українських гетьманів... – С.116.
- 150 Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.275.
- 151 Экстракт... – С.265.
- 152 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.307; Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії / Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С.113; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.66, 67, 171-179.
- 153 Василенко М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. – Л., 1925. – С.105-130; Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.194-195.
- 154 Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.202.
- 155 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.230.
- 156 Смолій В. А., Степанков В. Українська національна революція. – С.44.
- 157 Див.: Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – С.30.
- 158 Там само.
- 159 Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – С.35.
- 160 Див.: Реестр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – 592 с.
- 161 Див.: Літопис Самовидця. – С.22.
- 162 Див.: Акты ЮЗР. – Т.7. – С.289, 295, 302.
- 163 Лятошинський М.В. Историчний курс територіального складу Полтавщини // Исторично-географічні записки. – К., 1928. – Вип.3. – С.204; Gajesky G. The Cossack Administration... – P.355-356.
- 164 Сотенно-полковий устрій Гетьманщини... – С.500-503.
- 165 Маркевич Н. История Малороссии. – Т.5. – М., 1843. – С.109.
- 166 Порів.: Слабченко М.Е. Малорусский полк... – С.39.
- 167 Реестр Війська Запорозького 1649 року... – С.463-470.

168 Переписні книги 1666 року. – К., 1933. – С.209.

169 Компут всего полку Полтавского... 1719 року. – К.: Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР). – Ф.І. – Спр. І 54480. – Арк.1-188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721. – К.: НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – Спр. І 54481. – Арк.1-210.

170 Зокрема, це універсали гетьмана Богдана Хмельницького Лук'яну Сухині, Семену Сулимі та Івану Нечаю, а також гетьмана Івана Самойловича Павлу Мовчану. – Див.: ДБХ. – С.178-180; Універсали українських гетьманів. – С.734; Сулимовский архив. – С.80.

171 ДБХ. – С.178-179.

172 Там само. – С.179-180.

173 Ширше див.: Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998.

174 ДБХ. – С.470-471.

175 Опубліковано в: Універсали українських гетьманів. – С.734.

176 Універсали українських гетьманів. – С.734.

177 Детальніше про цей аспект проблеми див.: Горобець В. Прибуткове судівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» в судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип.7; Його ж: Полагодження конфліктів як спосіб заробітку: «зарука», «змирщина», «викидщина» у судочинстві Гетьманату (передано до друку в «Український історичний журнал»).

178 Варто зауважити, що до наукового обігу введено і варіант більш деталізованої інструкції, яка нібито була видана гетьманом Богданом Хмельницьким призначеному на полковництво Семену Сулимі в 1650 р. У ній, зокрема, вказувалося таке: «со всіма старшинами и сотниками мієт обходиться добропорядочно и доброхотно и должность званія свого управлять по Е.Ц.В. указам, малороссійским правам и наставлеіням с верхній команди; а в прошеннях и в обидах всякого давать суд и рас праву без продолженія и волокити и обидах всякого давать суд и расправу без продолжения и волокиты и обидимых достойною довольствовать сатисфакцією, а винных без штрафа и наказания не оставлять и во все исправлять себе так, как верному и поверенному Е.И.В. рабу по его рангу принадлежит». – Сулимовский архив. – С.80. Утім, нехарактерна для середини XVII ст. мова документа, зокрема, вжиті в ньому бюрократичні звороти, що прийшли в українське діловодство під впливом російських практик, недвозначно вказують на факт містифікації, здійсненої, ймовірно, не раніше аніж 1723 р.

179 Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.86-92.

180 ЧОИДР. – 1862. – Кн.4.

181 Слабченко М.Е. Малоруський полк... – С.70.

182 Універсали українських гетьманів... – С.120.

183 Там само. – С.119.

184 Там само.

185 Там само.

- 186 Там само. – С.705.
187 Там само. – С.734.
188 Там само.
189 Там само. – С.119.
190 Там само. – С.734.
191 Там само. – С.744.
192 Там само. – С.734.
193 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.251-252.
194 Там само. – С.252.
195 Там само.
196 Там само.
197 Ширше про цей аспект проблеми див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.64-66.
198 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т.16. – С.32, 33, 286, 290.
199 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т.16. – С.286.
200 Материалы малороссийской истории... – Ч.2. – С.276.
201 РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1759. – Арк.206-209; ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С.212-218.
202 РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1760. – Арк.71, 91.
203 Універсали українських гетьманів... – С.119.
204 Там само. – С.122.
205 Там само.
206 Материалы малороссийской истории... – Ч.2. – С.276.
207 Там само. – С.249.
208 Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собр. и изданные С.И.Шидловским. – СПб., 1896. – С.187; Маслійчук В.Л. Слобідська старшина. – С.121.
209 Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.209-240.
210 Див.: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723. – ІР НБУ. – Ф.І. – №54479. – Арк.6 зв.
211 Компут всего полку Полтавского... року 1719. – К.: НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – №54480. – Арк.2; Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16. – К.: НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – №54335. – Арк.1.
212 Див.: Горобець В. Козацький Гетьманат у соціалній структурі Речі Посполитої: проект устерової моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – 2000. – №1. – С.40-61.
213 Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С.275.
214 НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.ІІ. – №15408. – Арк.2-3.
215 Компут всего полку Полтавского... року 1719. – К.: НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР. – Ф.І. – №54480. – Арк.2.

216 Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16. – К.: НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР – Ф.І. – №54335. – Арк.1.

217 Ширше про це див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.209-240.

218 Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.252-255, 269-270. Щоправда, М.Слабченко, розглядаючи структуру сотенного управління Гетьманату у другій половині XVII–XVIII ст., обмежувався згадками лише про сотника, городского отамана, писаря і курінного отамана. – Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С.126.

219 Див.: Gajecy G. The Cossack Administration... – S.533, 541.

220 Підтвердженням цьому слугує згадка про «вдову Савину Таранухину», а також успадкування сином Дмитра Колачинського його маєтностей.

221 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.116.

222 РГАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Дело 52. – Л.337об.; Там само. – Дело 54. – Л.10, 934, 942 об.

223 Акты ЮЗР. – Т.4. – С.262-269.

224 Источники малороссийской истории... – Ч.2. – С.252.

225 Там само. – С.228-230.

226 Там само. – С.275-276.

227 Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.64-66; 219-223.

228 Див.: Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский архив. – 1875. – Т.1; Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722) // Киевская старина. – 1891. – Кн.ІХ, Х; Левицкий О. З розстриги сотник // Літературно-Науковий Вістник. – 1918. – Кн.1.

229 Журнал, си есть, насущная записка для... – С.128; Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.148.

230 Воссоединение Украины с Россией... – Т.3. – С.464.

231 ЧИОНЛ. – 1890. – Кн.4. – С.98; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.241.

232 Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С.32.

233 Акты ЮЗР. – Т.10. – С.614.

234 Борисенко В.Й. Назв. праця. – С.32-33.

235 Компут всего полку Полтавского... 1719 року. – К.: НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України, ІР – Ф.І. – Спр. І 54480. – Арк.188; Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // Там само. – Спр. І 54481. – Арк.210; Виденіє... 1732 года // Там само. – Спр. І 54335. – Арк.569.

236 Там само.

237 Див.: Горобець В.М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.6, Кн.1. – К.; Черкаси, 1997. – С.67-75.

238 Більш детально див.: Горобець В.М. Від союзу до інкорпора-

ції: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Його ж: Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. жур. – 1997. – №1. – С.22-42.

239 Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. – С.64.

240 Матях В.М. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.1. – С.172; Когут З. Російський централізм і українська автономія. – С.63-64.

241 Капеллер А. Россия – многонациональная империя / Пер. с нем. С.М.Червонной. – М., 1996. – 378 с.

РОЗДІЛ 6.

Україна у складі Російської імперії

1. Самодержавство як політична система

Остання чверть XVIII ст. стала поворотним рубежем, суттєвою часовою відмітиною для Лівобережної, Південної та Правобережної України, а також Криму, коли державні утворення, що функціонували на цих землях, були ліквідовані та включені до складу Російської імперії. Еліті набутих територій нав'язано умови входження, у тому числі й військово-силовими засобами, внаслідок чого та визнала легітимність влади російського абсолютного монарха.

У Росії, як і в інших монархіях, абсолютизм був закономірним етапом розвитку державності. Незважаючи на різні теорії його походження, сучасна історіографія хоча й притримується європейського його варіанта, однак зауважує суттєву відмінність російської моделі за притаманну їй слабкість станових корпорацій, розвинуту бюрократію та найголовніше глибоке проникнення кріпосницьких відносин у всі сфери життя суспільства. У цій низці бракує ще однієї характерної властивості – привілейована частина суспільства, дворянство, формувалося як служилий стан. Якщо в Європі абсолютизм постав унаслідок компромісу між шляхетним станом і буржуазією, то в Росії він сформувався до появи третього стану, що сприяло зростанню значення держави і забезпечило пануючу її роль у політичній системі¹. Ще 1815 р. Дмитро Трошинський, міністр юстиції, вдало підмітив, що в Росії державна влада ще не скоро матиме протидію, за винятком тієї, яку вона сама собі протипоставить².

Окреслені властивості зближували Росію, скоріше, із східними формами деспотичного правління, зокрема за такими ознаками, як свавілля необмеженого законами верховного носія влади, який спирався переважно на силові методи управління, а також відсутністю чітких гарантій на майнові права приватних осіб. Російський варіант самодержавства типологічно зближується з візантійським, який не знав інституції васалітету та в якому переважало вертикальне спрямування відносин підданих і самодержця³.

Інтенсивне формування абсолютизму в Росії прискорювалося реформами Петра I. Аристократія як самостійна політична сила не склалась і не запропонувала інших органів станового представництва, які б заступили скасовані Боярську думу і Земський собор. Церкву було витіснено з політичного управління внаслідок ліквідації патріаршества. Під

час розбудови імперії Петро I спирався на теоретичні принципи західноєвропейської раціональної філософії, що базувалася в основному на договірній теорії Т.Гоббса, згідно з якою держава мислилась як ідеальний суспільний організм, за допомогою якого при укладенні вдалого законодавства можна змінювати людську природу. Вдосконалені механізми влади забезпечували жорсткий порядок і мобілізували для потреб війни дієві, апробовані в Європі важелі управління. Політичний інститут абсолютної влади імператора зводився на принципі доручень, а не делегуванні (губернії очолювали найближчі сподвижники Петра I). Кількаразові адміністративно-територіальні реформи, викликані потребами воєнного часу, сприяли створенню густішої мережі державних інституцій, здатних проводити соціально-економічну та фінансово-фіскальну політику з монополічним правом держави спрямовувати економіку, особливо торгівлю, та контролювати їхні статки для державних потреб. Поєднання військової й адміністративно-судової влади на місцях спрямовувалося на своєчасний збір тільки-но запровадженого замість подвірного подушного податку та забезпечувало зростаючу регулярну армію, яка надовго стала вагомим інструментом державного насилля над цивільним населенням. Унаслідок держава формувалася, віддаючи перевагу неекономічному примусу, а тому політичні, соціальні та й економічні сфери суспільства розвивалися розбалансовано.

Петрова «Табель про ранги» сформувала критерії конструювання бюрократії, залежної від верховної влади. Юридичне оформлення абсолютизму завершилося прийняттям статуту про успадкування престолу 1722 р., коли Петро I, порушуючи династичну традицію, оголосив про своє право призначати наступника престолу⁴.

Масштабні Петрові починання не витримали перевірки часом, його наступники не були послідовними, енергійними та наступальними, царюючи, вони не особливо переймалися проблемами державного управління. У протидії дворянства і держави перемогу отримали перші, добившись полегшення служби із пожиттєвої до 25-річної та до повної ліквідації її обов'язковості. А тому у наслідку більшість реформ було переглянуто й спрощено. Відхід від принципів Петра I припинила Катерина II, і мобілізувало її до цього повстання Омеляна Пугачова та події Великої французької революції.

Оскільки українські землі були включені до складу імперії за Катерини II, то на її політичних поглядах варто зупинитися докладніше. Тим більше, що нею були запропоновані та практично втілені нові засади, спрямовані на реформування відносин влади і суспільства. На відміну від попередників, Катерина II гостріше відчула незавершеність реформ Петра I і, використовуючи просвітницькі моделі розподілу влади Шарля Монтеск'є та Чезарія Беккарії, ідеями яких захоплювались також Фрідріх II та Йосиф II, вона конструювала станову монархію, в якій кожен стан мав би свої представницькі органи влади. Найперше, за допомо-

гою ідей просвітників-державників обґрунтована концепція правової регламентації самодержавства та громадянських прав. За її ідейним та правовим доведенням закони в державі запроваджуються лише монархом. Хоча в теоретичних здобутках одного з її опонентів Дені Дідро уже стверджувалося, що в політиці єдиним джерелом права є народ, а право на суверенітет належить нації⁵. Принципи необмеженої влади самодержавства, які потім російські імператори лише вдосконалювали, надовго стали основними у житті російського суспільства. Наступним у її просвітницькій концепції було поєднання ідеї самодержавства із становою моделлю суспільства⁶. Формування станів на час захоплення Катериною престолу було далеким від завершення: вони не мали законодавчої бази на права і привілеї, станової організації і самоврядування, судової системи. Для реалізації свого бачення станового поділу вона, як і Петро I, обрала один-єдиний важіль – державу, оскільки тогочасне суспільство не мало жодних інших інституцій. Наступники престолу продовжили цю традицію покладатися лише на державну владу у будь-яких ситуаціях, коли слід було мобілізувати життєві сили перед викликами та потрясіннями XIX–XX ст.

Станову політику Катерині II найбільше вдалося втілити на практиці при формуванні дворянської корпорації. За Жалуваною грамотою 1785 р. дворяни отримали від держави найбільше економічних і соціальних можливостей – монопольне право на душеволодіння, володіння заселеними маєтками взамін на відбування військової та державної служби. Катерині II вдалося подолати протиріччя, наявне в середовищі самого дворянства, зокрема між аристократичним і служилим, та не допустити дворянство до політичної влади. Створити за західними взірцями міщанський стан, незважаючи на підготовлену Жалувану грамоту містам, верховній владі не вдалося, хоча заснуванням ремісничих цехів і купецьких гільдій вона могла контролювати і спрямовувати їхню торгово-промислову діяльність. З політичних міркувань – через небажання налаштовувати проти верховної влади дворянство – Катерина хоча й підготувала проект Жалуваної грамоти для державних селян, але не наважилася реалізувати її⁷.

Відмінність між політикою абсолютизму та ідеалами Просвітництва була різною, і особливо у наслідках соціальних практик. Станове суспільство у завершальному вигляді так і не було створено, адже стани, навіть привілейовані, не отримали представництва при верховній владі, що стало звичним явищем у Європі. Однак ідея станового ладу дала додаткові імпульси для зміцнення самодержавства, і щоб ослабити нехай і незначну аристократичну опозицію, Катерина II запропонувала російському суспільству нову модель адміністративно-територіального управління з раціональною і ефективною системою влади, яка протрималася до епохи Великих реформ Олександра II. Підготовленим імператрицею законодавчим актом «Учреждение для управления Всероссийской им-

перии» 1775 р. поєднувалася самодержавна форма управління і законність, територіальний і системний, централізований й децентралізований підходи та вдосконалювалися способи формування мало витратного бюрократичного апарату імперії. Мережа інституцій створювалась на принципах розподілу адміністративної, фінансової, військової та судової влади, становості, відмовою від буквально сприйнятої Петром I колегіальності управління. Місцева влада організовувалася на призначуваний та виборній основі, що гарантувало залучення до функціонування держави представників різних соціальних структур та дозволяло забезпечити державні органи відповідними кадрами. Однак російська дійсність погано вписувалася у сконструйовані схеми. Поєднання названих принципів з адміністративним контролем призводило до того, що ідеї розподілу влади, незалежності суду, відділення карного судочинства від цивільного не були до кінця реалізовані. А виборні, підпорядковані губернським державним інстанціям посади врешті-решт замикались у своїх діях на верховній владі, а не на інтересах місцевих громад. Оптимізація й раціоналізація управління не сприяла появі громадської ініціативи європейського взірця в основному через соціально-економічні чинники, в основі яких лежало кріпосне право.

За царювання Катерини II різко виявилися геополітичні чинники, пов'язані з інтенсивним зростанням імперії, які суттєво впливали на внутрішнє політичне життя й вимагали додаткових імперських зусиль та ідей для панування над іншими народами. Вони були зведені імператрицею до трьох найоб'ємніших принципів: русифікація, централізація, уніфікація, а також насильне поширення православ'я⁸, які запроваджувалися у життя військово-поліцейськими методами. Найбільшого розмаху набула русифікація через адміністрування, поширення російської мови і культури на значні імперські території.

Олександр I продовжував ототожнювати державу з верховною владою, коли монарх не обмежувався навіть формальним станово-представницьким органом. На противагу Катерині II він зосередив увагу не так на декларації принципів Просвітництва, як на створенні інституційної системи для стабільності і законності державного управління та працював над вдосконаленням механізмів керування, які позбавили б його владу будь-якої випадковості. Ідея просвіченого монарха як ідеального варіанта верховної влади надовго, аж до ХХ ст., постійно виношувалася адміністративною елітою⁹. І сам імператор, і його оточення найбільше переймалися проблемою поліпшення влади, її законності, оскільки революції в Європі та деспотія Павла I давали для цього серйозні підстави. Ідея панетатизму найбільш яскраво виявилася в діяльності М.М.Сперанського, з цілісної схеми вдосконалення державної політичної системи якого Олександр I відібрав лише ті інституції, що зміцнювали його самодержавство й насамперед Державну раду, якій було надано законодавчих функцій (1810 р.) Цей підхід, спрямований на

вдосконалення чинного устрою, переносився й на галузеве управління шляхом заміни колегіального принципу міністерським єдиноначалієм, а також на бюрократію, формування якої спиралося на надання їй спеціальних знань, особливо правових. Конча потреба мати досконалий професійний апарат сприяла заснуванню університетської мережі та реформування системи набуття освіти.

За царювання Миколи I найпершим засобом зміцнення самодержавства стала ідея законності, яку імператор підхопив від Катерини II й озвучив у 47-й статті Основних законів імперії. «Империя Российская управляется на твердых основаниях положительных законов, учреждений и уставов, от самодержавной власти исходящей»¹⁰. Закони розцінювались як правові вказівки його влади, добросовісне виконання яких мало здійснюватися не лише через страх, а й на совість. У час перебування на троні Миколи I самодержавство досягло найбільшого розквіту і стало догматом і самоціллю, і у правовому світогляді людини того часу кожний орган, кожний посадовець був представником монаршої волі.

Тож Російська імперія до маніфесту 17 жовтня 1905 р. являла собою у всіх відношеннях необмежену монархію, в якій імператор зосереджував законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, а також військову, фінансову та релігійну. Лише двох вимог він мусив дотримуватися: сповідувати православ'я та установлених Павлом I законів про успадкування престолу¹¹, згідно з якими імператорська родина набула статусу найголовнішої владної інституції. А заснування ним Департаменту уділів гарантувало імператорському дому матеріальну захищеність і економічну незалежність.

Політична система влади, що балансувалась на самодержавстві як об'єктивній реальності, враховувалась елітою набутих імперією земель. Верховна влада, в свою чергу, конструювала взаємовідносини між центром і регіонами не лише силовими засобами, військово-адміністративними реформами, поширенням привілеїв і пільг на знать приєднаних народів, а й за допомогою зовнішніх оформлень царської влади – ритуалів, церемоній, символів та її сакралізацію. А також постійно формувалися уявлення про імперію, серед яких ідеї єдності території і народів висувалися на перше місце.

2. Завершальна фаза інтегрування українських земель

Концепції просвіченого абсолютизму й необмеженої влади монарха не витримували випробування на неросійському політико-правовому просторі й найперше їх піддала сумніву Гетьманщина. Спроби Кирила Розумовського зміцнити внутрішньополітичну незалежність країни значною мірою послужили передумовою її ліквідації. Катерина II запровадила інституційно нове політичне управління. Замість посади гетьмана створювався центральний орган, Малоросійська колегія (1764 р.). Цим

вдосконалення чинного устрою, переносився й на галузеве управління шляхом заміни колегіального принципу міністерським єдиноначалієм, а також на бюрократію, формування якої спиралося на надання їй спеціальних знань, особливо правових. Конча потреба мати досконалий професійний апарат сприяла заснуванню університетської мережі та реформування системи набуття освіти.

За царювання Миколи I найпершим засобом зміцнення самодержавства стала ідея законності, яку імператор підхопив від Катерини II й озвучив у 47-й статті Основних законів імперії. «Империя Российская управляется на твердых основаниях положительных законов, учреждений и уставов, от самодержавной власти исходящей»¹⁰. Закони розцінювались як правові вказівки його влади, добросовісне виконання яких мало здійснюватися не лише через страх, а й на совість. У час перебування на троні Миколи I самодержавство досягло найбільшого розквіту і стало догматом і самоціллю, і у правовому світогляді людини того часу кожний орган, кожний посадовець був представником монаршої волі.

Тож Російська імперія до маніфесту 17 жовтня 1905 р. являла собою у всіх відношеннях необмежену монархію, в якій імператор зосереджував законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, а також військову, фінансову та релігійну. Лише двох вимог він мусив дотримуватися: сповідувати православ'я та установлених Павлом I законів про успадкування престолу¹¹, згідно з якими імператорська родина набула статусу найголовнішої владної інституції. А заснування ним Департаменту уділів гарантувало імператорському дому матеріальну захищеність і економічну незалежність.

Політична система влади, що балансувалась на самодержавстві як об'єктивній реальності, враховувалась елітою набутих імперією земель. Верховна влада, в свою чергу, конструювала взаємовідносини між центром і регіонами не лише силовими засобами, військово-адміністративними реформами, поширенням привілеїв і пільг на знать приєднаних народів, а й за допомогою зовнішніх оформлень царської влади – ритуалів, церемоній, символів та її сакралізацію. А також постійно формувалися уявлення про імперію, серед яких ідеї єдності території і народів висувалися на перше місце.

2. Завершальна фаза інтегрування українських земель

Концепції просвіченого абсолютизму й необмеженої влади монарха не витримували випробування на неросійському політико-правовому просторі й найперше їх піддала сумніву Гетьманщина. Спроби Кирила Розумовського зміцнити внутрішньополітичну незалежність країни значною мірою послужили передумовою її ліквідації. Катерина II запровадила інституційно нове політичне управління. Замість посади гетьмана створювався центральний орган, Малоросійська колегія (1764 р.). Цим

кроком верховна влада підкреслювала, що вона повертається до жорстких управлінських принципів Петра I. Аби не було протистояння, як у першій Малоросійській колегії та для оптимального співвідношення владних повноважень до складу другої введено чотирьох українців, урядовців із старої адміністрації, і чотирьох росіян; і тим, і тим було надано однакові ранги. Катерина II напрацювала чіткий план дій і виклала їх у таємних інструкціях і указах, суть яких полягала в тому, щоб, зламуючи українську державність, контролювати демографічні і природні ресурси південно-західного порубіжного краю. При цьому слід було не відштовхнути українське старшинство, а навпаки, сприяти його входженню до імперії. Аби позбавити Кирила Розумовського честолюбних прагнень повернути гетьманство, государиня підтвердила його володільні права на маєтки, що він отримав від Єлизавети Петрівни, та призначила річне жалування в 50 тис. руб. і щорічну пенсію у розмірі 10 тис. руб., однак одержував він їх з малоросійських податків.

Унікаючи серйозних ускладнень та конфліктів в управлінській практиці, важливо було запровадити новий адміністративно-територіальний поділ для раціонального контролю за місцевою владою та надходженням податків до загальноросійської скарбниці. Йшлося також про мобілізацію населення на утримання військ. Для цього важливо було виявляти гнучкість та адекватно реагувати на місцеву кон'юнктуру, а також постійно здобувати прихильність української знаті, не відлучаючи її від місцевого управління. Обговорювалися взаємозалежні практичні заходи, найперше – припинення вільного переходу селян від одного поміщика до іншого, бо саме він дозволяв якнайповніше переписати населення. Інакше не можливо було з'ясувати демографічні та господарські можливості Гетьманщини та запровадити подушний податок, який встановив би, врешті-решт, які ж статки мали надходити до російської скарбниці. У планах імператриці було багато й інших заходів та пропозицій, що конструювалися нею з теорій просвіченого абсолютизму та спрямовувалися на раціональне стимулювання державного механізму й модернізацію управління¹². Однак на протигагу Петру I вона вважала, що зосереджуватися лише на силових засобах не варто, а слід вдаватися до гнучкості, лавірування, політики «волчьих зубов и лисьего хвоста»¹³.

В оточенні імператриці було не так багато сановників, які змогли б підхопити стратегічні рішення Катерини II. Президентом Малоросійської колегії вона призначила П.О.Рум'янцева, за яким котилася слава мужнього учасника Семилітньої війни і розумного урядовця, якості, що цінувалися лівобережною елітою. Через батька, який тут служив у 1738–1840 рр., та місцевого педагога Тимофія Сенютовича він ще замолоду знав Гетьманщину, чим вигідно відрізнявся від конкурентів, що, безперечно, враховувалося імператрицею¹⁴. Підбирати здібних та досвідчених політиків з безпосередньою їй відповідальністю також було суттєвим для далекоглядних планів імператриці. Тож П.О.Рум'янцеву

ввірялася військова і цивільна влада в Україні, йому підпорядковувалася Запорозька Січ, через те за його посадою закріпилась більш відповідна назва – генерал-губернатора, а не президента.

З ліквідацією хоча й формально, але виборної гетьманської посади розпочалася структуризація влади, приведення її у відповідність до соціальної структури російської вертикалі. За гетьмана Розумовського владу в Україні було поділено на виконавчу, судову, військову і фінансову, до чого сама Катерина II приступить лише 1775 р. Щоб зламати такий поділ, Генеральна військова канцелярія як найвищий орган виконавчої влади гетьмана вводилася структурною частиною до Малоросійської колегії. А центральна судова інстанція – Генеральний військовий суд – з виборними від полків перетворювався на департамент Колегії з відмінною виборного принципу. Подібним чином було зруйновано й Канцелярію малоросійського скарбу, фінанси тепер контролювала Колегія, а головнокомандувачем українським військом і військами, що тут дислокувалися, ставав П.О.Рум'янцев. Місцевий полково-сотенний лад з виборним принципом і поділом влади як більш ефективний практично не зазнав змін, за деяким винятком судової системи та позбавленням виборності на сотенному рівні.

Унаслідок добре спланованої політики розпочалося інтегрування до імперського організму еліти через певні її поступки, серед яких найзначнішим було невтручання у формування її відносин з селянством, до складу якого дедалі частіше зараховувалося обезземелене козацтво. Її представники – Безбородько, Трощинський¹⁵ та ін. – продовжували обіймати важливі посади в уряді Катерини II, формуючи соціальну політику для України. Суперечності та часто провоковані конфлікти, що наростали, посилювали значення російської влади, до якої дедалі частіше почав апелювати старшинський корпус. Проте найбільш дієвим було врахування його прагнень зрівнятися в соціальному статусі з російським дворянством, щоб користуватися привілеями, з яких найважливіші – володіння землею, участь у місцевому врядуванні, звільнення від оподаткування, відбування рекрутської служби, позбавлення тілесних покарань та ін. У Великоросії привілейований стан формувалася в основному двома шляхами: через державну статську чи військову службу та за походженням. Аби вийти зі складної ситуації щодо чисельності шляхетського стану, Катерина передала його розв'язання на місцеві дворянські зібрання, а П.О.Рум'янцев запропонував поширити на українців «Табель про ранги». Інакше кажучи, привілейоване становище слід було заслужити. Ця пропозиція спричинила наростання конфронтації між центром і козацькою старшиною, одна частина якої вважала її несправедливою та принизливою, а інша – оцінила можливість здобути дворянство службовою кар'єрою. У цьому питанні генерал-губернатор поєднав суворий контроль радикального державника за дотриманням субординації під час призначення чинів і лояльного, а то й співчутливого

ставлення до тієї старшини, котра дістала посади не внаслідок проведення виборів, а за вислугу. Останнім за ретельну службу надавалися нові чини, титули та рангові маєтки. Цю політику не важко зрозуміти, оскільки зміна статусу супроводжувалася розмежуванням старшини з козацтвом, з якого формувалися регулярні полки для російської армії та на яке поширювався російський військовий статут (1768 р.).

До просвітницьких ідей імператриці варто віднести й спроби зближити стани й верховну владу, для чого нею скликалася Законодавча комісія 1767–1768 рр., в якій найбільшу опозицію продемонстрували лише представники від України, котрі різко висловили «імператриці своє розуміння гарантій на привілеї»¹⁶. Дискусійний характер, який супроводжував вибори делегатів, сприяв консолідації шляхти колишньої Гетьманщини на основі збереження судочинства за Литовським статутом, утриманні за нею місцевих урядів, збереження права на вільне шинкування. Опір урядовому тиску продемонстрували приблизно 1 тис. шляхтичів, та найбільше занепокоїла генерал-губернатора вимога ніжинців обирати гетьмана¹⁷. Усе це вказувало на те, що опозиційні настрої легко могли перерости в автономістські вимоги.

Катерина II, не вникаючи у місцеві відмінності соціальних структур, різко заблокувала суперечку щодо шляхів і чисельності переведення шляхти в дворянство, поширила 1779 р. в колишній Гетьманщині «Учреждения для управления Всероссийской империи» 1775 р., супроводжуючи відкриття намісництв пожалуванням чергових чинів українській старшині. Упродовж трьох років було переоблаштовано не лише адміністративний поділ, а й трансформовано владу та соціальний зріз українського суспільства, яке все ще відрізнялося від російського. Визнавалося за козацькою старшиною право на дворянство (1781 р.). Відмінності військово-політичної та соціальної організації були зламани за запровадженням подушного податку (1783 р.), реорганізацією лівобережних козацьких полків у регулярні частини російської армії, проведенням секуляризації церковних земель (1785 р.). Унаслідок цих трансформацій чи не найбільше постраждало міщанство українських міст, бо через поширення на них міського положення 1785 р. воно втрачало особисті права, які зрівнювали їх зі шляхетством, і ставало податним міським станом¹⁸. А невдовзі, 1789 р., запроваджено й рекрутський набір. Менше, ніж півстоліття знадобилося російській владі, щоб підготувати соціальний ґрунт, а потім різко впродовж кількох років закріпитися в колишній Гетьманщині. Адміністративна централізація не була властива лише їй. Подібні заходи були вжиті й щодо прибалтійського краю та Фінляндії. Тим більше, що згідно з вимріяними планами імперія тільки-но набула землі – Правобережну та Південну Україну і Крим, які на думку двору, не повинні були повторювати задовгий інтеграційний шлях Гетьманщини.

Трансформація українського суспільства за роки правління П.О.Ру-

м'янцева ще не означала, що Малоросія, позбуваючись своєрідності, ніяк не реагувала на ці зміни. Конфлікти усувалися тим, що Павло I значно зменшив інтеграційні оберти Катерини II. Замість намісництва створювалася Малоросійська губернія, частково поверталися колишні органи управління, особливо у судовій сфері. Запроваджені імператрицею державні інституції почали функціонувати і, скоріше за все, влаштовували тогочасне суспільство, оскільки в їх основу покладалася давно апробований у Гетьманщині виборний принцип. Дворянство отримало власні виборні повітові органи та суди з правом судитися собі рівними. Можливість довести належність до привілейованого стану, покладена імператрицею на місцеві дворянські зібрання за відсутності чітких критеріїв, кого вважати дворянином, дозволили українській шляхті безболісно перейти до привілейованого стану аж до найнижчих чинів. Життя міст, хоча й поволі, без динамічного зростання розвитку торгівлі й ремесел, організовувалося за жалуваною для них грамотою та благочинним статутом: міщани поділялися на шість категорій, кожна з яких мала можливість через вибори обстоювати свої інтереси у магістраті чи ратуші¹⁹. Створення більш-менш сприятливих умов для знаті пришвидшувало інтеграцію українських станів і руйнувало традиційну для Малоросії соціальну структуру за рахунок покріпачення селянства і біднішої частини козацтва та переведенням міщанства до непривілейованого стану.

Павло I щодо поділу властей та станового суспільства як основи державного ладу поділяв принципи Катерини II. Однак уважав, що держава має забезпечувати соціальну рівновагу за рахунок зменшення привілеїв дворянства (звідси і його репресії) та що кожен зі станів мав відігравати свою роль у державі. Його модель поліцейської держави будувалася на створенні централізованої системи, яка замикалася на монархові, особиста роль якого різко зростала, особливо в законодавчому процесові²⁰.

Олександр I, в оточенні якого перебували представники помісного малоросійського дворянства, не бачив жодної загрози цілісності імперії, коли йшлося про збереження традиційного для України територіального виокремлення. На його переконання, Росія не могла бути унітарною державою, а вимагала обласницького управління, що пов'язувалося з генерал-губернаторськими регіонами. Малоросія не становила винятку і створенням 1802 р. Малоросійського генерал-губернаторства уряд повертався до незавершених свого часу П.О.Рум'янцевим інтеграційних завдань. Замість Малоросійської створювалися дві губернії – Чернігівська і Полтавська, управління якими здійснював генерал-губернатор, сановник, котрий представляв тут інтереси верховної влади та який пропонував монархові власне бачення шляхів подолання непорозуміння між вимогою центру і можливостями краю. Цю посаду обіймали урядовці, що володіли управлінською культурою та мали досвід спілкування

з місцевою і петербурзькою малоросійською знаттю. Остання не проминула можливості впливати на вибір імператора і, як правило, малоросійськими генерал-губернаторами ставали сановники, що сповідували управлінські принципи Просвітництва, були пов'язані з Україною родинними зв'язками. Їхні адміністративні здібності були використані на впорядкування станового статусу малоросійських козаків, на мобілізацію діяльності російських державних установ. Найколотнішою серед них постаттю був М.Г.Репнін, одружений з онукою К.Розумовського. У перші роки перебування в Малоросії М.Г.Репнін був вимогливим до місцевої еліти, контролював діяльність присутствених місць, відвертаючи протекцію та корупцію, які заважали здійснювати державні завдання, основними серед яких були: вчасна сплата податків та виконання повинностей, а також утримання російського війська та забезпечення його рекрутськими наборами. Як урядовець сформований на ідеалах Просвітництва, намагався втілювати їх у життя, при чому розумів, що держава повинна вдосконалювати становий поділ суспільства, контролювати його та забезпечувати через нього власні інтереси. Фінансово-фискальна політика уряду повинна бути, на його переконання, далекоглядною і захищати нижчі класи, які постійно наповнюють державну скарбницю²¹. Як ставленик Олександра I намагався сприяти намірам імператора у можливій ліквідації кріпацтва, починаючи з Малоросії, де його соціальні корені не були такими глибокими, як у російських губерніях. Однак найбільшої пошани заслужив у тієї частини української шляхти, яка вимагала переглянути її права на повноцінне переведення у дворянство. Обстоювання за малоросійським козацтвом певних станових привілеїв викликали непорозуміння у його відносинах з Миколою I, однак спроба використати козаків проти Листопадового польського повстання 1830 р. поновили його авторитет у верховної влади, хоча й не гарантували звільнення від посади. Період його врядування (у 1816–1834 рр.) виявився найбільш сприятливим для того, щоб місцева еліта почала сприймати російську владу практично як власну та використовувати державні інституції за їхнім призначенням.

Наступні 20 років існування Малоросійського генерал-губернаторства були використані верховною владою для того, щоб остаточно утвердити російську владну мережу та ліквідувати залишки малоросійських особливостей, таких як право на вільне гуральництво, впорядкування законодавства з усуненням чинності Литовського статуту та залишків магдебурзького права при з'ясуванні цивільних справ тощо.

Малоконфліктність у відносинах російської влади і місцевої еліти при включенні Малоросії кінця XVIII ст. до складу Росії вбачається у кількох вимірах. Інтегрування здійснювалося повільно, із урахуванням матеріальних інтересів привілейованих станів та спрощення соціальної структури суспільства. На кожний стан поширювалася повноцінна правова норма. Її отримали й козаки у вигляді складеного М.Г.Репніним

статуту про управління малоросійськими козаками²². Держава перебирала на себе найважливіші управлінські функції, такі як захист кордонів, урегулювання відносин між станами, а також соціальне забезпечення у разі надзвичайних ситуацій. Інші питання перебували у віданні її місцевих установ та органів, де служили представники місцевого дворянства. Поєднання державного управління та станового самоврядування найбільш вдалося при організації дворянських установ. Тож після ліквідації 1856 р. генерал-губернаторської форми управління Малоросія позбавлялася останньої специфічної інституції, і владні структури та адміністративна система на її території практично нічим не відрзнялися від моделі управління у внутрішніх російських губерніях. Кожну з губерній очолював губернатор, призначуваний імператором, що представляв державні інтереси, як і губернське при ньому правління. Унаслідок поділу влади окремо функціонували казенні палати, що забезпечували фіскальні інтереси держави, прикази громадської опіки, що перебирали на себе турботу про соціальні потреби та судові установи, котрі перебували під значним впливом дворянських представників. Те саме можна сказати й про міські органи влади, які базувалися на принципі самоврядування. Хоча повноцінної участі станів у місцевому управлінні не відбулося, їхні представники були залежними від центральної влади, стаючи, по суті, частиною державного апарату, оскільки посадовці на виборних посадах підпадали під «Табель про ранги», схвалювалися губернаторами та генерал-губернаторами, виконувані ними обов'язки оплачувалися державним жалуванням, і тому вони забезпечували політику центру на місцях. Ця здатність мобілізувати людські ресурси, поєднуючи діяльність державних інституцій з самоврядними органами давала можливість уникати конфронтації при з'ясуванні багатьох соціальних проблем.

3. Включення Південної України та Криму до імперії

Характер включення Північного Причорномор'я та Криму, як і геополітична ситуація, що склалась внаслідок перемоги Росії над Туреччиною в 1774 р., вплинули на ставлення держави до місцевого населення і його проблем. Інтегрування цього історичного регіону у складі імперії традиційно пов'язувалося з діяльністю довіреної особи імператриці, якою на цей раз виявився Г.О.Потьомкін, названий «віце-королем Півдня», адже його намісницька влада поширювалася на Азовську й Новоросійську, з 1775 р. — й Катеринославську губернії та Таврійський повіт. Переможниця Катерина II і двір не особливо рахувалися з позицією сусідніх держав, а зосередились на внутрішніх проблемах, намагаючись у короткий термін міцно закріпитися у набутих землях. Чи не найперше уваги потребувало Запорозьке військо, хоча би через те, що після Кючук-Кайнарджийського миру козаки, вважаючи себе державою в державі з виокремленою територією, вимагали надати їм землі, при-

статуту про управління малоросійськими козаками²². Держава перебирала на себе найважливіші управлінські функції, такі як захист кордонів, урегулювання відносин між станами, а також соціальне забезпечення у разі надзвичайних ситуацій. Інші питання перебували у віданні її місцевих установ та органів, де служили представники місцевого дворянства. Поєднання державного управління та станового самоврядування найбільш вдалося при організації дворянських установ. Тож після ліквідації 1856 р. генерал-губернаторської форми управління Малоросія позбавлялася останньої специфічної інституції, і владні структури та адміністративна система на її території практично нічим не відрзнялися від моделі управління у внутрішніх російських губерніях. Кожну з губерній очолював губернатор, призначуваний імператором, що представляв державні інтереси, як і губернське при ньому правління. Унаслідок поділу влади окремо функціонували казенні палати, що забезпечували фіскальні інтереси держави, прикази громадської опіки, що перебирали на себе турботу про соціальні потреби та судові установи, котрі перебували під значним впливом дворянських представників. Те саме можна сказати й про міські органи влади, які базувалися на принципі самоврядування. Хоча повноцінної участі станів у місцевому управлінні не відбулося, їхні представники були залежними від центральної влади, стаючи, по суті, частиною державного апарату, оскільки посадовці на виборних посадах підпадали під «Табель про ранги», схвалювалися губернаторами та генерал-губернаторами, виконувані ними обов'язки оплачувалися державним жалуванням, і тому вони забезпечували політику центру на місцях. Ця здатність мобілізувати людські ресурси, поєднуючи діяльність державних інституцій з самоврядними органами давала можливість уникати конфронтації при з'ясуванні багатьох соціальних проблем.

3. Включення Південної України та Криму до імперії

Характер включення Північного Причорномор'я та Криму, як і геополітична ситуація, що склалась внаслідок перемоги Росії над Туреччиною в 1774 р., вплинули на ставлення держави до місцевого населення і його проблем. Інтегрування цього історичного регіону у складі імперії традиційно пов'язувалося з діяльністю довіреної особи імператриці, якою на цей раз виявився Г.О.Потьомкін, названий «віце-королем Півдня», адже його намісницька влада поширювалася на Азовську й Новоросійську, з 1775 р. — й Катеринославську губернії та Таврійський повіт. Переможниця Катерина II і двір не особливо рахувалися з позицією сусідніх держав, а зосередились на внутрішніх проблемах, намагаючись у короткий термін міцно закріпитися у набутих землях. Чи не найперше уваги потребувало Запорозьке військо, хоча би через те, що після Кючук-Кайнарджийського миру козаки, вважаючи себе державою в державі з виокремленою територією, вимагали надати їм землі, при-

дбані Росією внаслідок війни з Портою²³. Катерина ж навпаки, вважала, що із набуттям Криму імперія більше не потребує Запорозького війська, захисні функції якого себе вичерпали, а тому підтримала пропозицію Потьомкіна ліквідувати цю «дивну, — за її визначенням, — республіку» за допомогою регулярних військ. Козацьку еліту було заарештовано, а кошового П.Калнишевського заточено в Соловецький монастир. Спільні козацькі землі залишено у користуванні рядових козаків, а найбільші та найкращі угіддя передано російським сановникам і самому Потьомкіну. Інших козаків переведено до купецького чи міщанського стану, а з основної маси сформовано Чорноморське козацьке військо, якого потребувала російська армія для чергової війни з Туреччиною.

Що ж до Кримського ханства, до складу якого входив Кримський півострів, Степова Україна й Кубань, то воно у соціально-економічному відношенні являло собою донедавна феодальну державу із слабкою центральною владою, обмежуваною султаном шляхом постійної зміни ханів. Васальна залежність Гіреїв від Оттоманської імперії виявлялася також у підпорядкуванні її господарського розвитку військовим потребам і найперше безперервному постачанню військ Туреччині. Фактично хан поділяв владу з шістьма аристократичними родинами, які володіли всіма землями, причому найстарший роду — бей — здійснював і адміністративну, і судову владу над населенням свого «бейлика». Привілейоване становище посідали також мурзи і духовенство. Перші як служилий стан отримували від хана у тимчасове користування помістя, духовенство ж володіло землею (вакуфи) безконтрольно. Татарські селяни були особисто вільними, і за користування землею, часто у спільному володінні, виконували чисельні повинності; натомість значний контингент становили раби, що відігравали чималу роль у соціальній структурі татарського суспільства. Основними сферами доходів було скотарство, землеробство та виноробство, а також торгівля рабами.

Соціальна і політична диференціація татарського етносу враховувалась владою і, щоб заручитися підтримкою Гіреїв, ханство одержало, щоправда на кілька років (1774—1783 рр.), суверенітет, з установами шось на зразок російського протекторату, який припинявся з його анексією 1783 р. З його території виводилися турецькі гарнізони, а на престол посаджено ставленика Росії Шагін-Гірея. Найкращі землі та соляні озера, що належали султанові, перейшли йому, однак без чіткого поділу на ханські і державні. Малозрозумілі реформи, зорієнтовані на європейські зразки, які намагався проводити Шагін-Гірей, налаштували проти нього аж до повстання все суспільство, чим не проминула скористалася верховна влада Росії. Для його придушення до Криму вводилися війська (1776 р.), чим відразу змінювався автономний статус Кримського ханства. Маніфестом від 6 жовтня 1776 р. Катерина II обіцяла зберігати права і свободи всіх етносів Криму — татар, казахів, ногаїв, греків, вірмен, євреїв, караїмів, а найголовніше татарської верхівки, чії права

на земельну власність як й інші привілеї зберігалися. Така лояльність зіграла не останню роль у війні з Туреччиною (1787–1791 рр.), унаслідок перемоги над якою Росія повністю анексувала Крим.

Щоб підвести татарську систему управління у відповідність до російської, мусульманській татарській знаті дозволено було кооптуватися до російського дворянства, з обов'язковим доведенням свого шляхетського походження за умови володіння землею з селянами, однак кріпаками у них могли бути лише мусульмани. Становище татарських селян прирівнювалося до державних російських. Лояльність місцевого населення, яке через традиції й особливо релігійні зв'язки, було тісно пов'язане з Оттоманською імперією, досягалася видачею татарській знаті підтверджувальних листів на посади каймаків і кадіїв. Однак масове переселення татар до мусульманських держав не припинялося і щоб зупинити його Г.О.Потьомкін увів покарання російських чиновників за порушення місцевих звичаїв і традицій, і найперше запровадив розрахунок за провіант. Татари, в свою чергу, висунули низку зустрічних вимог – заборонити росіянам відвідувати гареми, звільнити їх від постачання рекрутів, від постоевої повинності, видавати паспорти бажаючим відвідувати Мекку і т. п. Російські війська були виведені з населених місць і переселені у землянки. Набір рекрутів як і офіцерів почав здійснюватися добровільно. Перспектива отримати жалування і здобути військові чини зумовила достатньо високе поповнення татарами-добровольцями російської армії. Проповіді муллів, що татари потрапили під владу не одновірного государя, значно зменшилися після призначення їм грошового утримання, й найперше муфтію, а повернення «сороковини», яку їм сплачувало населення, практично звели її нанівець. Розірвавши в такий спосіб однастайність духовенства, влада змушувала його виконувати ті ж функції, що й православна церква, що особливо помітно при з'ясуванні відповідності між чисельністю муллів і населенням, бо тим, хто не мав «парафій», запропоновано перейти до інших станів²⁴.

Складніше було знаходити спільну мову з неосілими ногайцями, непостійність політичної орієнтації яких спричинила їх виселення в уральські степи. Однак ті, хоча й прийняли присягу російському государеві, повернулися до Криму, де вступили в нерівний бій з армією О.В.Суворова. Малозрозумілим й до цього часу залишається виселення з Криму християнського населення – греків і вірменів (усього 31 тис. осіб.) Перші були поселені в районі сучасного Маріуполя, а вірмени – в Новій Нахичевані. Цією акцією Катерина II позбавила колишнє державне утворення найрозвинутіших етносів, які спеціалізувалися на торгівлі й ремеслах.

Для забезпечення трансформації татарського суспільства Кримському ханству надано статус Таврійської області й створено російські державні установи, згідно з «Учреждением для управления Всероссийской империи» 1775 р. Серед них найпершими були Таврійське обласне

і Татарське магометанське духовне правління. Перше, надіялося повноваженнями місцевого уряду й забезпечувало військово-стратегічні й господарські заходи імперії. До його складу увійшли представники місцевої знаті при загальному керівництві барона Й.А.Ігельстрома, який був начальником російських військ у Криму. Друге ж повинне було переглянути та узаконити земельні володіння духовенства. Спільність загальних принципів управління виявилася в адміністративному поділі області на повіти, із заснуванням у кожному з них присутствених місць, на службу до яких запрошувалися й татари з такого ж розміру жалуванням, як і російські чиновники. Петербурзькі ж урядовці запропонували схему переходу знаті у дворянство, за якою лише старший син бея міг користуватися шляхетськими привілеями. У наслідку ревізії таким правом скористалися всього 334 татарські родини. Що ж до селянського стану, то уряд не пішов на його закріпачення, а залишив усталену форму землекористування на договірній основі і наймі. І все ж, незважаючи на обережну політику російського уряду, татарська знать була незадоволена, оскільки не одержала в своє володіння ханських земель і доходів, як і статків тих, хто емігрував до Порти. Всі вони відійшли до російської скарбниці.

Однією з основних проблем для місцевої і центральної влади залишалась малонаселеність південного краю, і політика підтримки еміграції була актуальною й на кінець XVIII ст. Катерина II притримувалася популярної на той час економічної доктрини фізіократів про залежність державної міцності від чисельності населення, а також про пріоритет сільського господарства перед іншими галузями. Проте на відміну від попередньої, дещо стихійної, тепер хвиля колонізації здійснювалась більш планомірно з переглядом пільг для переселенців. Основні заохочення – наділення землею, податкові пільги, гарантія особистої свободи, захист від покріпачення, вільне віросповідання – залишалися чинними й для нових іноземних колоністів, які продовжували переселятися на південь імперії, однак терміни несплати податків зменшувалися. Навіть більше, закривалися очі на минуле походження розкольників, дезертирів, злочинців, османських біженців. Вони як і військові поселенці, покликані були зміцнювати морський кордон, створювати на Півдні іншу, ніж у Великоросії соціальну структуру, економічна сфера якої будувалась на наймі вільної ринкової робочої сили, а не на позаекономічному примусові.

Довгоочікуване володіння морським узбережжям вимагало прискореного налагодження дієздатного пограниччя, зміцнюючими центрами якого ставали міста-порти. Аби ті швидко стали на ноги, їм запроваджено гнучкішу від російських міст структуру влади. Для забезпечення розвитку міжнародної торгівлі, військово-морського та карантинного захисту у містах-портах запроваджувалася державна посада градоначальника, повноваження якого прирівнювалися до губернатора, але обмежувалися

містом і його околицями. Як правило, вони поєднували в одній особі військову і цивільну владу, були одночасно начальниками портів, командирами місцевих військових гарнізонів, комендантами, однак найбільше переймалися державним регулюванням розвитку міжнародної торгівлі й поліпшенням місцевої інфраструктури. Для градоначальника контроль за надходженням податків та забезпеченням рекрутами не було основним завданням, як для губернаторів внутрішньої Росії. Градоначальники уособлювали дещо спрощений бюрократичний ланцюг влади, бо напряду підпорядковувалися імператору та відповідним міністрам.

Соціальна структура півдня, відмова від надзвичайних методів її врегулювання та завдання, які ставив перед собою уряд у якнайшвидшому його освоєнні та зміцненні вплинули й на специфіку організації влади, суть якої полягала у модифікації намісницької посади у генерал-губернаторське управління порубіжним регіоном. Цю посаду понад 30 років обіймав надзвичайно здібний сановник М.С.Воронцов (у 1823–1854 рр.), який, постійно узгоджуючи з верховною владою власне бачення з'ясування місцевих проблем, намагався поєднати інтереси центру й регіону. За його безпосередньої участі була створена мережа державних інституцій, зокрема й Управління Одеського навчального округу (з 1830 р.), за допомогою якого вмгло мобілізувалась російська освітньо-культурна традиція для русифікації всіх етносів, що співіснували на півдні.

4. Правобережна Україна

Здавалося, що Правобережна Україна, включена до складу Росії внаслідок міжнародних договорів, не вимагатиме особливої політики від верховної влади. Факт ліквідації Речі Посполитої й чинного на набутих землях подібного до російського соціального ладу з пануючою кріпосницькою системою, дозволив Катерині II не тільки не відступати від попередньої моделі приєднання, а й скоротити перехідний інтеграційний період. Поширенням на місцеву знать привілеїв російського дворянства вона сподівалась утримувати там політичну владу. Однак повстання поляків зі знаменитим зойком Тедеуша Костюшка «*Finis Poloniae*» змусило її шукати нетипові шляхи порозуміння із західною елітою, зокрема й Правобережної України. А перше і друге польські повстання стали тим викликом імперії, що вплинув на затяжний інтеграційний період, який тривав тут практично до кінця XIX ст. та змусив імперію постійно переглядати та вдосконалювати політичні підходи й державні механізми управління цим краєм. Відразу після придушення повстання верховна влада намагалася якнайшвидше інтегрувати економічно розвинуті землі, щоб за їхній рахунок компенсувати військові витрати казни. Тож, ігноруючи суттєві відмінності соціоетнічної структури, Катерина II, відразу, не виводячи війська, поширила на правобережні землі росій-

містом і його околицями. Як правило, вони поєднували в одній особі військову і цивільну владу, були одночасно начальниками портів, командирами місцевих військових гарнізонів, комендантами, однак найбільше переймалися державним регулюванням розвитку міжнародної торгівлі й поліпшенням місцевої інфраструктури. Для градоначальника контроль за надходженням податків та забезпеченням рекрутами не було основним завданням, як для губернаторів внутрішньої Росії. Градоначальники уособлювали дещо спрощений бюрократичний ланцюг влади, бо напряду підпорядковувалися імператору та відповідним міністрам.

Соціальна структура півдня, відмова від надзвичайних методів її врегулювання та завдання, які ставив перед собою уряд у якнайшвидшому його освоєнні та зміцненні вплинули й на специфіку організації влади, суть якої полягала у модифікації намісницької посади у генерал-губернаторське управління порубіжним регіоном. Цю посаду понад 30 років обіймав надзвичайно здібний сановник М.С.Воронцов (у 1823–1854 рр.), який, постійно узгоджуючи з верховною владою власне бачення з'ясування місцевих проблем, намагався поєднати інтереси центру й регіону. За його безпосередньої участі була створена мережа державних інституцій, зокрема й Управління Одеського навчального округу (з 1830 р.), за допомогою якого вміло мобілізувалась російська освітньо-культурна традиція для русифікації всіх етносів, що співіснували на півдні.

4. Правобережна Україна

Здавалося, що Правобережна Україна, включена до складу Росії внаслідок міжнародних договорів, не вимагатиме особливої політики від верховної влади. Факт ліквідації Речі Посполитої й чинного набутих землях подібного до російського соціального ладу з пануючою кріпосницькою системою, дозволив Катерині II не тільки не відступати від попередньої моделі приєднання, а й скоротити перехідний інтеграційний період. Поширенням на місцеву знать привілеїв російського дворянства вона сподівалась утримувати там політичну владу. Однак повстання поляків зі знаменитим зойком Тедеуша Костюшка «*Finis Poloniae*» змусило її шукати нетипові шляхи порозуміння із західною елітою, зокрема й Правобережної України. А перше і друге польські повстання стали тим викликом імперії, що вплинув на затяжний інтеграційний період, який тривав тут практично до кінця XIX ст. та змусив імперію постійно переглядати та вдосконалювати політичні підходи й державні механізми управління цим краєм. Відразу після придушення повстання верховна влада намагалася якнайшвидше інтегрувати економічно розвинуті землі, щоб за їхній рахунок компенсувати військові витрати казни. Тож, ігноруючи суттєві відмінності соціоетнічної структури, Катерина II, відразу, не виводячи війська, поширила на правобережні землі росій-

ський адміністративно-територіальний лад та державні інституції згідно з «Учреждения для управления Всероссийской империи» 1775 р., що відразу почала з'ясовувати демографічний і господарський потенціал Правобережжя.

Польський спротив ламався наступом на земельну форму власності, що становила основу економічної незалежності знаті. Характерною ознакою поземельних відносин в Правобережній Україні була відсутність формально зафіксованих меж земельних володінь, суперечки навколо яких з'ясовували межові суди, кількість яких вразила російських чиновників. Російська влада, не маючи такої судової традиції, вдалася до проведення генерального межування, а при ревізії й перегляді земельних володінь знову зіткнулася з дещо відмінними від власних форм землеволодіння та землекористування. У Речі Посполитій пануючим було вотчинне володіння з орендною та заставною посесіями, більш поширеним — володіння з неповним правом на користування та розпорядження землею, яке надавалось польським королем на державні маєтності, а також зі специфічними формами церковного землеволодіння. Їхні історичні форми виявлялися в обмеженому праві власності та поділялися вони на старостинські (пожиттєве управління), успадкування маєтків за службу (ленні), довготривале володіння (емфітеутичні), фіксованому платежі за право володіння (поезуїтські) та ін.²⁵ Польські правові норми на відміну від російських не забороняли різним верствам набувати орендних прав володіння поміщицькими маєтками, а держава не втручалася у поземельні відносини між поміщиками і кріпаками, вона лише регламентувала їх за посередництвом люстраційних комісій, що сприяло наділенню селянської сім'ї окремою ділянкою землі на відміну від жеребкування у розподілі общинної землі серед російських селян. Критерієм наділу була спроможність селянської родини обробити власною худобою наділений розмір землі.

До того ж Річ Посполита, на відміну від Росії, була станово-представницькою монархією, з власним органом — Сеймом, за допомогою якого шляхта оберігала приватну власність на землю та забезпечувала свої місцеві права й інтереси. У Російській імперії інституція приватної власності вперше легітимізувалася із запровадженням жалуваних грамот дворянству і містам, коли почали поширюватися ідеї законності до приватних прав підданих. Однак вони ще не пронизали російське суспільство і пануючими залишалася поліцейське свавілля і самодержавний порядок. Вражаючою була й чисельність шляхти, якій було дозволено перейти у дворянство, і питома вага якої у кілька разів перевищувала російське дворянство²⁶.

Різниця у політичних ідеалах шляхти й російського абсолютизму постійно поглиблювалася культурно-цивілізаційним виміром, внаслідок чого знать з примусу йшла на співпрацю з владою, а та, в свою чергу, вдалася до проселянської політики. Одноконфесійність і близькоет-

нічність (руської) селянської маси на Правобережжі використовувалась як додатковий засіб аби тримати шляхту в покорі. Вимушений відступ від традиційної співпраці з елітою в підкорених землях змусив верховну владу виокремити правобережний регіон і заснувати тут 1832 р. генерал-губернаторство у складі Київської, Подільської і Волинської губерній. Воно виводилося за правове поле Російської імперії, а динаміка й розмах інтеграційний процесів спрямовувалися за сценарієм, який пропонував центру генерал-губернатор, довірена особа імператора в регіоні.

Найбільш виразною постаттю на цій посаді став Д.Г.Бібіков, який ініціював низку заходів аби змусити шляхту служити російському імператорові, а не магнатам²⁷. Чи не найголовнішим та найуразливішим був перегляд належності до дворянства 81 тис. шляхтичів, які із привілейованого стану переведилися у непривілейований. У його практиці переважали силові методи: арешти, конфіскація майна, виселення у віддалені губернії, переселення на південь. Конфіскація майна як покарання широко застосовувалась до учасників повстань, дії яких кваліфікувалися небезпечними для існування імперії та абсолютної монархії. Для контролювання земельних прав правобережної шляхти в краї було запроваджено російську інституцію дворянської опіки, яка замінила секвестрування поміщицьких маєтків. Цю ж мету переслідувала остаточна ліквідація 1840 р. чинності польського цивільного законодавства та запровадження російського зведення законів.

Д.Г.Бібіков вдавсь і до проведення інвентарної реформи 1847 р. Спрямована проти польського панування, вона вперше зримо започаткувала втручання держави у відносини між поміщиком і селянином, суттєво обмежуючи його владу за умов збереження основ кріпосного права. Хоча реформа досить швидко втратила практичне значення, однак стала лабораторним взірцем для проведення селянської реформи 1861 р. Прискорені темпи її реалізації запропонував не менш активний, ніж Д.Г.Бібіков, генерал-губернатор О.П.Безак. Непослідовність та уривчастість проселянської політики виявилась у відмові від неї О.М.Дондукова-Корсакова, який представляв інтереси російської земельної аристократії в краї²⁸, та частковому поверненні до неї при збереженні інституції мирових посередників, тоді як у корінних російських губерніях цю посаду було ліквідовано.

Деполонізація як напрям урядової політики щодо Правобережжя виявилась також у тому, що влада відмовила польському дворянству в участі у місцевому управлінні й почала формувати бюрократичний апарат з російських чиновників, створюючи для них пільгові умови служби в цьому регіоні. Унаслідок поляки, не знаходячи належного застосування на державній службі, зосередили свої зусилля на підприємницькій діяльності²⁹. Щодо єврейського етносу, який був найчисельнішим у Правобережній Україні, то влада, хоча й не мала досвіду спілкування з цією етно-релігійною структурою, все ж вирішила використати їхні

роль і місце у суспільному поділі праці. Катерина II вважала, що євреї з розвинутими ремісничими і торговельними навичками модернізують російське місто. Але вкотре просвітницька теорія, коли стикнулася з соціальними реаліями, розійшлася з ними. Насильницьке переселення євреїв із сіл до міст не давали бажаного результату, а натомість були неодноразові спроби їхнього виселення до Новоросії для колонізації краю. Їхня підпорядкованість одночасно і кагалу, і міській владі не прижилася. Аби впорядкувати та наблизити єврейський етнос до місцевого були укладені відповідні законодавчі акти, запроваджено подвійний розмір податку, введена межа осілості та 50-верстна межа проживання від державного кордону. Хай і непослідовно, але євреям було відмовлено в праві на землекористування й повністю в праві обіймати державні посади, внаслідок чого вони практично монополізували комерційно-ремісничу діяльність, а згодом — юриспруденцію та медицину.

Однією з особливостей функціонування російської влади стала мобілізація інтелектуальних, ідеологічних і політичних складових про руське (російське) походження краю, а значить, законність його включення до складу імперії. На практиці це вилилося у заснуванні державних наукових установ, включаючи в першу чергу Київський університет, які, базуючись на історичних джерелах попередніх століть, успішно доводили непольське походження цього краю. Освітні урядові програми посіли не останнє місце в стратегіях асиміляції регіональних еліт. Київ з нещодавно провінційного губерньського міста став адміністративно-освітнім та культурним центром Правобережжя, роль якого тісно ув'язувалася з давніми освітніми традиціями київського православ'я, до яких, як підкреслювалося, імперія лише поверталася, відновлюючи в такий спосіб історичну справедливість.

5. Великі реформи

Реформи, до яких змушено було вдатися самодержавство, перевели державу на інші рейки розвитку, значно похитнувши вертикаль влади. Незважаючи на багатоплановість і поступовість, вони передусім почалися з усвідомлення необхідності трансформації інституту імператорської влади. Хай і поволі і далеко не в першу чергу, але самодержець Олександр II почав реально здійснювати перші кроки у бік обмеження власних владних повноважень, розуміючи, що за Миколи I принцип особистої влади монарха доведений до крайньої межі. І найперше, він відмовився від доктрини поліцейської держави³⁰, з її відкрито примусовою політикою та соціальними практиками, сформованими Петром I, і які зримо набували архаїчності у другій половині XIX ст.

Однак саме цей принцип з характерною концентрацією влади був вдало використаний, щоб здійснити за короткий час необхідні структурні зміни та кадрові переміщення, головними з яких було створення

роль і місце у суспільному поділі праці. Катерина II вважала, що євреї з розвинутими ремісничими і торговельними навичками модернізують російське місто. Але вкотре просвітницька теорія, коли стикнулася з соціальними реаліями, розійшлася з ними. Насильницьке переселення євреїв із сіл до міст не давали бажаного результату, а натомість були неодноразові спроби їхнього виселення до Новоросії для колонізації краю. Їхня підпорядкованість одночасно і кагалу, і міській владі не прижилася. Аби впорядкувати та наблизити єврейський етнос до місцевого були укладені відповідні законодавчі акти, запроваджено подвійний розмір податку, введена межа осілості та 50-верстна межа проживання від державного кордону. Хай і непослідовно, але євреям було відмовлено в праві на землекористування й повністю в праві обіймати державні посади, внаслідок чого вони практично монополізували комерційно-ремісничу діяльність, а згодом — юриспруденцію та медицину.

Однією з особливостей функціонування російської влади стала мобілізація інтелектуальних, ідеологічних і політичних складових про руське (російське) походження краю, а значить, законність його включення до складу імперії. На практиці це вилилося у заснуванні державних наукових установ, включаючи в першу чергу Київський університет, які, базуючись на історичних джерелах попередніх століть, успішно доводили непольське походження цього краю. Освітні урядові програми посіли не останнє місце в стратегіях асиміляції регіональних еліт. Київ з недовго провінційного губерньського міста став адміністративно-освітнім та культурним центром Правобережжя, роль якого тісно ув'язувалася з давніми освітніми традиціями київського православ'я, до яких, як підкреслювалося, імперія лише поверталася, відновлюючи в такий спосіб історичну справедливість.

5. Великі реформи

Реформи, до яких змушено було вдатися самодержавство, перевели державу на інші рейки розвитку, значно похитнувши вертикаль влади. Незважаючи на багатоплановість і поступовість, вони передусім почалися з усвідомлення необхідності трансформації інституту імператорської влади. Хай і поволі і далеко не в першу чергу, але самодержець Олександр II почав реально здійснювати перші кроки у бік обмеження власних владних повноважень, розуміючи, що за Миколи I принцип особистої влади монарха доведений до крайньої межі. І найперше, він відмовився від доктрини поліцейської держави³⁰, з її відкрито примусовою політикою та соціальними практиками, сформованими Петром I, і які зримо набували архаїчності у другій половині XIX ст.

Однак саме цей принцип з характерною концентрацією влади був вдало використаний, щоб здійснити за короткий час необхідні структурні зміни та кадрові переміщення, головними з яких було створення

1857 р. Ради міністрів, зародження парламентських форм роботи Державної ради, створення нових органів – Комітету з облаштування сільського стану, Викупної установи, Управління в справах друку та нового Міністерства шляхів сполучень, а також ліквідації Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії, що набула символу повної недовіри верховної влади до підданих. Владні повноваження отримували діячі другого ешелону вищої бюрократії, які поділяли ідею реформ і які вивчали банківську справу, будівництво залізниць, цензурну політику держави за кордоном. Гласність стала тим важелем, за допомогою якої громадськість готувала до реформ і вона нехай і поволі, але сама ставала не об'єктом, а суб'єктом політичних змін. У ході підготовки реформ Олександр II оглядався на західні ідеї й інституціональні моделі, а тому європейський досвід вивчався й обговорювався у вузькому колі фахівців, і виносився за допомогою «товстих» журналів на обговорення освіченої громадськості.

Селянську реформу прийнято вважати локомотивом всіх інших і не лише за те, що вона давала селянину право набувати землю у приватну власність. Десятимільйонне селянство Російської імперії дістало громадянські права з правом переходу до інших станів, сто тисяч поміщиків утратили патримоніальну владу, ті і ті ставали потенційно рівними перед законом. Емансипація з ліквідацією кріпосного ладу стала доконаним фактом. При цьому держава перебрала на себе організацію й контроль за переходом землі у селянські руки, уклавши відповідні законодавчі акти, внаслідок впровадження яких та не стала надбанням лише вузького кола аристократів.

Унаслідок земської реформи 1864 р., яка сповна поширювалася на лівобережні та південні українські губернії, створювалися місцеві органи самоврядування, які наділялися окресленими владними повноваженнями в галузі місцевого господарства, зокрема, утримання шляхів, організації освітньої мережі, продовольчої справи, охорони здоров'я, страхування та ветеринарної допомоги, а також у сприянні розвитку торгівлі та промислам, сільським кооперативам. В основу їхньої діяльності покладался принцип всестановості та виборності, а їхня структура, на відміну від державних інституцій, поділялася за характером влади на розпорядчу (повітові і губернські зібрання) та виконавчу (повітові і земські управи). Земські діячі мали цілу низку переваг перед місцевими і присланими з центру чиновниками, бо краще розумілися на проблемах своїх виборців, були відповідальними насамперед перед ними, особисто зацікавленими в раціональному укладенні коштів у ті чи ті господарські сфери. Унаслідок заснування управ багатьох державних установ припинили або скоротили свою діяльність, серед них казенні палати, прикази громадської опіки, різноманітні комітети й комісії.

Слід відразу зауважити, що земства не стали безконтрольними у своїй діяльності, міру їхньої участі в житті суспільства визначали центральні

органи влади. Без схвалення Міністерства внутрішніх справ низка постанов земських зібрань не набували чинності³¹. Не маючи примусових органів, управи зверталися до поліції, яка підпорядковувалась губернаторам, і в такий спосіб ті контролювати земську діяльність. Невміння, а часом і небажання адміністративної влади, особливо на перших порах, співпрацювати з виборними посадовцями як і настрої земців досягти швидких успіхів у соціально-господарській та побутовій сферах, а також вади законодавчої бази породжували чимало непорозумінь у взаємодії земств і державних органів, але вони не набрали гострого та затяжного характеру. Не в останню чергу через те, що багато конфліктних ситуацій розглядалося Сенатом, який, дотримуючись букви закону, ставав на бік земств, удосконалюючи положення 1864 р. Тож держава виконувала своєрідну роль арбітра, то захищала земства, а то охороняла промисловість і торгівлю від земських зазіхань у плані стягнення непомірних податків³². Тож за час 1870—1880 рр. влада спрямовувала земства на те, щоб вони зайняли свою господарську нішу й не займалися іншими проблемами та не виходили з вузьких місцевих рамок. І в плані становлення місцевої господарської інфраструктури земства досягли помітних успіхів, адже зростали їхні бюджети, та й уряд матеріально підтримував важливі земські заходи.

Наступ на земства розпочався 1879 р., коли губернатори здобули право впливати на кадрову політику земських управ, звільняючи земських службовців у разі підозри їх у неблагонадійності. Через негативну оцінку не лише земцями, а й широкою громадськістю чинність цього земського положення було призупинено. Однак поширення народницького радикалізму і нігілізму стали вагомими аргументами для пропозиції графа Д.А.Толстого, який, очоливши Міністерство внутрішніх справ, розпочав підготовку нового законодавчого акта, щоб обмежити самостійність земств, підозрюючи їх у поширенні революційних ідей. На відміну від земського положення 1864 р., нове земське положення 1890 р. базувалося на становості виборних груп і сприяло посиленню дворянства в управлінні земством, надаючи їм абсолютну перевагу. До складу губернських зібрань вводилися всі повітові предводителі дворянства, а в повітові зібрання — міські голови повітових міст. Тож положення 1890 р. досить кардинально змінювало виборний принцип через підвищення майнового цензу, відведенню більше місць дворянам і міщанам. Та найбільше вражало сучасників, що сільські виборчі з'їзди ліквідовувалися і відтепер гласні не вибиралися уповноваженими від сільських громад, а призначалися губернатором із числа кандидатів, вибраних волосними сходами. При цьому виборних прав позбавлялися такі соціальні категорії, як духовенство, церковний причт, селянські товариства, селяни, що володіли крім наділеної й приватною землею; особи, що мали купецькі свідоцтва, власники торгових і промислових закладів, а також євреї. У новому земському законодавстві втілювалась теорія державного

самоврядування німецьких учених XIX ст. Лоренцо Штейна і Рудольфа Гнейста, суть якої полягала в тому, що самоврядування розглядається як одна з форм організації місцевого державного управління. Зменшувалася кількість гласних, бо вважалося, що багатолюдність зібрань не сприяє спокійному з'ясуванню справ. Їхнє скорочення здійснювалося простим способом: від кожного повіту чисельність зменшувалася на одного.

Що ж до структури земських органів, то тут також суспільство отримало суттєву різницю порівняно з попереднім законодавством. Аби перетворити земства на більш податливі інституції, положення 1890 р. знищувало виборний принцип для управи. На посади голови і членів кандидатів без згоди земського зібрання схвалював губернатор. Якщо раніше Державна рада забороняла членам суду і місцевим чиновникам у разі обрання їх гласним поєднувати виборні й призначувані посади, то тепер членами управи ставали державні службовці. Навіть більше, головою земства могла бути особа з правами державної служби³³. Остання законодавча норма, яка давала право призначати приїжджих чиновників, активно використовувалась саме на приєднаних до Росії територіях. Посилення ролі адміністрації досягалося тим, що губернатору надавалося право призупиняти ухвали зібрань, а земства, в свою чергу, отримали більше можливостей на прийняття власних обов'язкових постанов. У такий досить складний спосіб налагоджувалася співпраця земств з державною бюрократією, що складається враження про спробу держави повернутися до адміністративної системи управління місцевим господарством. Унаслідок таких підходів змінилися й самі земства, почали користуватися більшою довірою влади, яка вже не могла обійтися без них у таких питаннях, як фінансування місцевого господарства, надання соціальних послуг. Однак, ідучи назустріч земствам, влада постійно відстежувала, щоб у земській діяльності не було політичного підтексту, і спрямовувала їхні зусилля на з'ясування таких питань, як піднесення культури сільського господарства, упорядкування торгівлі зерном тощо. Навіть більше, уряд усе частіше практикував фінансування окремих земських програм, і тому міністр внутрішніх справ Д.С.Сипягін і міністр фінансів С.Ю.Вітте 1900 р. підготували законопроект, яким обмежували право земств збільшувати податки на нерухому власність.

Окремо слід зупинитися на запровадженні земств у губерніях Правобережної України, де їх введення «запізнювалося» майже на 50 років. Питання це постало у Державній думі лише 1909 р., та й то внаслідок розгляду пропозиції правої частини депутатів, які намагалися скоротити чисельність поляків у парламенті. При його обговоренні перемогла пропозиція, що представництво в думі від західних губерній слід пов'язати з земськими виборами. Тож через рік на схвалення Думи було винесено проект про запровадження згідно з положенням 1890 р. земств у західних губерніях з кількома досить суттєвими поправками. Критерієм поділу виборців ставав не становий підхід, а етнічний, з наданням переваги

землевласникам російського походження. Обмеження поширювалися не лише на виборців, а й на земських посадовців та тих, кого земство наймало на службу³⁴. Досягалося це зменшенням вдвічі земельного цензу для того, щоб «підняти народ, обмежити розвиток у краї польського землеволодіння та створити клас російських поміщиків»³⁵.

На тлі світової практики місцевого самоврядування земська організація була досить специфічною інституцією, хоча би через те, що вона існувала в умовах відсутності багатьох демократичних свобод, паралельно з централізованою і бюрократичною системою³⁶. Запровадження земств та їхня діяльність стала важливим етапом у становленні правової традиції, набутті досвіду співіснування самоврядних і адміністративних інфраструктур. У кадровому формуванні перевагу було віддано все-таки становому, а не майновому принципу, який звужував соціальну базу реформи місцевого самоврядування. Контроль з боку держави, як і спрямування земської діяльності та постійне стримування ініціативи, не сприяли зростанню темпів соціально-економічному розвитку. Пошук конструктивних відносин явно затягувався, що врешті-решт спричинило до поширення як поміркованих, так і радикальних настроїв. Активність земства не створила достатніх передумов для створення громадянського суспільства в державі. Знищуючи земства, більшовики не стикнулися з серйозним опором цій акції³⁷.

Міська реформа 1870 р., як і земська, також спиралася на пруську систему із участю громадськості в управлінні, яка вважалася запорукою розвитку міського господарства. Її успішному проведенню сприяло досить широке громадське обговорення. 509 місцевих комісій збирали матеріал за складеною Міністерством внутрішніх справ програмою. Зацікавлені учасники пропонували ліквідувати адміністративну опіку шляхом залучення освічених громадян надати повну самостійність міському управлінню, незважаючи на конфесійну чи етнічну належність гласних. Дехто висловлював незгоду щодо обмеження функцій міського управління господарськими рамками й пропонував передати місту також адміністративну владу, увести виборність громадської поліції, щоб гарантувати особисті права громадян³⁸. Підготовлений на основі звіряння основних положень з громадською думкою законопроект міської реформи після кількарядового обговорення у вищих ешелонах влади (Друге відділення Власної його величності канцелярії, Державної ради, особливої комісії Міністерства внутрішніх справ, Ради міністрів) був схвалений верхньою владою й набув законодавчої чинності. Усестановість, майновий ценз замість станового поділу, розподіл розпорядчої і виконавчої влади та самоврядування міської громади у межах міського господарства і благоустрою — ось характерні ознаки міської реформи 1870 р. Якщо раніше у діяльності міських органів переважали державні потреби, як правило, військові³⁹, то відтепер на перший план висувалися муніципальні питання. Розпорядчі функції покладалися на представницький

орган – думу, вибори гласних до якої (від 30 до 70 осіб) проводилися раз на чотири роки⁴⁰. На її засіданні обиралась управа і міський голова, який очолював одночасно і виконавчий, і розпорядчий орган. У такому сумісництві уряд був зацікавлений, а щоб ця особа влаштувала владу, її на цю посаду схвалювали губернатори (у негубернських містах), у губернських – міністр внутрішніх справ, у столицях – імператор. Через запровадження майнового цензу участі у виборах – як активного, так і пасивного – позбавлялися наймані робітники, а також міська інтелігенція – інженери, лікарі, викладачі, чиновники, котрі не володіли нерухомою власністю. Завдяки цій реформі контроль державної адміністрації зводився до дотримання законності, а тому міські думи, займаючись муніципальним господарством – водопостачанням, освітленням, транспортом, озелененням, містобудівельними та санітарно-гігієнічними заходами, – змогли за короткий період своєї діяльності значно поліпшити міський благоустрій, порівняно з тим, який міста мали до 1870 р. Міська реформа з порозумінням сприймалася громадськістю, хоча та сподівалася від уряду все ж розширення фінансової самостійності гласних у питаннях самообкладання і використання коштів на господарські потреби міст. Як і зменшення нагляду, що його здійснював губернатор та губернське при ньому у міських справах присутствіє. До інших не менш суттєвих вад, якими наділив законопроект його автор, П.О.Валуєв, було запровадження міської реформи в повному обсязі лише на центральні російські губернії та ті території, рівень інтеграції яких у складі імперії був найвищим. Тож громадськість українського Лівобережжя і Південної України взяла активну участь в обговоренні і запровадженні міської реформи, використовуючи надійний важіль – вибори, через які гласними ставали освічені міські діячі.

До найменш інтегрованих було віднесено Правобережну Україну, серед міст якої лише на Київ було відразу поширено міське положення 1870 р. Соціоетнічний склад інших міст і містечок, що були центрами торгово-промислової діяльності, завдяки переважанню єврейського етносу, як і міське управління, різко відрізнялося від російських, а тому реформування тут почалося раніше. 1861 р. київський генерал-губернатор І.І.Васильчиков вирішив удосконалити управління містами. Для цього, на його переконання, слід було ліквідувати ратуші і магістрати і передати судові функції повітовим судам, а господарські – новоутвореним думам. Реформа вимагала коштів, і для економії державного бюджету пропонувалося виборним засідателям від християнської й єврейської купецьких, міщанських і ремісничих громад сплачувати громадське жалування у такому розмірі, як і засідателям від дворянської корпорації. Частина громад, переважно єврейських, не сприйняла цієї пропозиції, особливо активно була християнська громада м-ка Олики, яка взагалі не погодилася з ліквідацією власної ратуші⁴¹. Повірені від громад пропонували полегшити свою участь обранням заможних посадовців, які від-

мовляться від жалування. Інша хоча й погодилась, однак не брала участі у розкладці коштів. Оскільки влада не збиралася поступатися власним рішенням, громади зверталися до імператора, Сенату, Міністерства внутрішніх справ; у свою чергу засідателі, не отримуючи жалування, також скаржилися генерал-губернатору. Реформа явно затягувалася (від 1861-го до 1865 р.), і вихід зі становища було знайдено через посилення з боку держави контролю за діяльністю дум, мобілізацією поліції з погрозою утримати жалування в разі невчасного збору громадських коштів, укладенням відповідних інструкцій. Губернські правління все-таки дозволили обирати неоплачуваних засідателів за умови їхньої освіченості та загального ознайомлення із законодавчою базою. Натомість громада Олики за виявлену впертість була покарана тим, що в містечку не залишено ані повітового суду, ані думи — їх було переведено до Дубна⁴². Запровадження власне міського положення 1870 р. розпочалося на Правобережжі досить пізно, лише з кінця XIX ст., та й то з переважанням спрощеної форми громадського управління.

Судова реформа, як і реформи місцевого управління, стала можливою лише за підтримки імператора, який із розумінням поставився до ідей авторів законопроекту, і саме вона врешті-решт відділила судову владу від виконавчої, адміністративної і законодавчої. Серед лідерів судової реформи був С.І.Зарудний, виходець з давнього українського шляхетського роду, вихованець Харківського університету, який вивчав за кордоном судові установи та опублікував процесуальні кодекси Сардинії, П'ємонту й Угорщини, а також написав статті про англійську судову систему. Реформа стала можливою через зрілість самої громадськості, хоч і була відгуком російських правників на інтелектуальні досягнення західної юриспруденції. Найважливішим її джерелом став Ганноверський статут цивільного судочинства, запроваджений у кінці 1840-х років.

Суд був чи не єдиною сферою, в якій частина самодержавної влади передавалась професіоналам-юристам. Проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, незважаючи на станове походження, запроваджувалася змагальність сторін, гласність і публічність судового процесу. Запорукою незалежності суду від виконавчої влади ставала незмінність суддів на посаді. Професіонали-судді обіймали посаду пожиттєво, що було вагомим захисним механізмом, бо гарантувало їм збереження посади при винесенні рішень, які не збігалися з думкою адміністрації. Поліція, що раніше підпорядковувалася губернаторам і генерал-губернаторам, усувалася від слідства. Тепер воно покладалося на особливих слідчих, які перебували у віданні суду і діяли під наглядом губернських прокурорів. Для виконання судових рішень вводилася інституція судових виконавчих приставів. Важливим компонентом судової реформи було запровадження інституції присяжних засідателів, унаслідок якої громадськості дозволено було брати участь у прийнятті

судових ухвал, що означало також і виховання її у повазі до законів і правосуддя. Виносячи вердикт про винність чи невинність підсудного, присяжні засідателі враховували передусім людський фактор. На відміну від призначуваних урядом судових чиновників присяжні засідателі назначалися самоврядними органами – земськими і міськими управами. Це був корпус із 36 присяжних засідателів, куди входили представники усіх станів. У кожному конкретному судовому засіданні брало участь 12 присяжних засідателів. Участь громадськості у засіданнях сприяла піднесенню авторитету суду серед населення, незважаючи на те, що його противники образливо називали таке представництво «судом вулиці». Запроваджувався також судовий захист підсудних через присяжних повірених (адвокатів). Ця категорія, на відміну від інших чиновників, змогла об'єднатися як професійна група і добитися найбільшої незалежності у своїй діяльності. Скасовувалася також практика формальних доказів і канцелярська таємниця, вводився обвинувальний процес.

Що ж до Правобережної України, то уряд знову обійшов її стороною, не враховуючи того, що тут судова традиція триваліший час була більш розвинутою, ніж у внутрішніх російських губерніях. Навіть, запроваджуючи тут нові судові установи 1880 р., він відмовлявся від виборності, й продовжував призначати суддів на посади. Тож у судовій політиці самодержавство не було послідовним, не раз порушувало демократичні принципи судових статутів 1864 р., унаслідок чого розкол між владою і освіченою громадськістю Правобережжя поглиблювався і набував незворотного характеру.

Крім названих, потребують нашої уваги принаймні три реформи: фінансова, військова і освітня. Фінансова через те, що було змінено систему оподаткування. Її, як інші, було розпочато із залучення громадськості до обговорення основних урядових пропозицій. Найактивнішу участь брали земства, які висловилися переважно за скасування подушного податку, що його сплачували непривілейовані стани суспільства (селяни і міщани) і підтримали уряд у запровадженні прибуткового податку, який мали сплачувати всі стани. Хоча ця пропозиція й не була відразу прийнята, бо вважалось, що дворянству, яке багато втратило, буде нелегко сплачувати державні податки. Проте, починаючи з 1886 р., на зміну подушному податку запроваджувався податок за майновою ознакою, який сплачували всі, і значного розміру він досягав у тих, хто одержував найбільші статки⁴³.

Військова реформа за своїми радикальними наслідками була подібною до фінансової. На зміну обов'язковій військовій службі, яку несли податні стани, запроваджувалась загальна військова повинність для всього чоловічого населення імперії, причому час перебування в армії зменшувався від 20 до 6 років. Унаслідок цього було зламано традиційно віковий принцип розподілу суспільства на привілейовану і непривілейовану частини. А реформи в галузі освіти значно наблизили можливості її

набуття різними соціальними категоріями населення. Новий цензурний статут 1865 р. дозволив громадськості через пресу і гласність контролювати адміністрацію.

За всієї непослідовності, половинчастості, незавершеності, територіальній обмеженості реформи відіграли позитивну роль, переформатовуючи українське суспільство на новий політичний і соціально-економічний лад, запроваджуючи елементи правової держави. Унаслідок скасування кріпосного права і станових привілеїв населення набувало основних особистих прав, а судова реформа забезпечувала законність як норму суспільної практики. Всестановим органам місцевого самоврядування держава передала значну частину своїх повноважень. Найбільший успіх під час їхнього запровадження уряд мав тоді, коли враховував громадську думку, спирався на запропоновані професіоналами програми, зважаючи кожний крок, проводив необхідну справі структурування органів влади та управління. Не менше значення мало й вивчення зарубіжного досвіду та адаптація західних моделей соціального розвитку до російських умов. Пробуксовували реформи через те, що ні імператор, ні уряд не мали чіткої програми реформування, змінювали її залежно від політичної кон'юнктури, але головне все ж полягало в тому, що не відбулося глибокої зміни політичної системи влади. Поза реформуванням залишалась національна політика, в якій нез'ясовані проблеми почали поступово накопичуватися. Український етнос через його зарахування до руського народу, на переконання влади, не потребував розвитку ані власної культури, ані мови. Її заборона, що двічі запроваджувалася Олександром II, уподібнювалася до міни повільної дії.

Вбивство народниками Олександра II виявилось фатальним для запровадження представницько-станового дорадчого органу при імператорові, і змусило Олександра III розглядати прояви революційного тероризму наслідком соціального реформування. Це значною мірою сприяло відмові від демократизму та лібералізму Великих реформ і як наслідок верховна влада почала активно посилювати державну адміністрацію за рахунок послаблення впливу громадського самоврядування. По всій вертикалі влади запроваджувалися нові установи, які наглядали, контролювали, а то й підміняли самоврядні інституції, і за допомогою яких імператор зміцнював позицію дворянства у політичному житті держави. Серед них найуразливішим було запровадження земських начальників 1889 р. – посади, в якій сходилися виконавча і судова з каральними можливостями влада, яку ті одержували над місцевими селянськими установами. Разом із тим для зміцнення самодержавства та його авторитету у суспільстві конструювали нові концепції історичного розвитку, серед яких теорія консервативного націоналізму виявилася найбільш живучою. Пошук панславістами шляхів реалізації власних проєктів був своєрідною реакцією на появу національного питання в багатоетнічній імперії. Згідно з цими ідеями саме монарх повинен спрямовувати сус-

пільну думку замість того, щоб іти на повіді ліберальної громадськості, й стати символом національного єднання. Між народом і царем має панувати «неограниченное взаимное доверие и тесная связь», – писав про новий курс державний секретар Є.А.Перетц⁴⁴. До того ж Олександр III, зміцнюючи владу, намагався звільнитися від інституційних перешкод і правових принципів епохи реформ, яку він сприймав як небажане вторгнення в монархічну систему, а Микола II пішов далі, вважаючи, що політична влада – це приватне володіння царської сім'ї⁴⁵.

В економічній галузі уряд відмовився від попередньої політики невтручання й почав активно підтримувати розвиток промисловості, здійснюючи індустріалізацію на державні дотації. Балансування бюджету проводилося за рахунок зростання акцизних зборів, іноземних інвестицій в економіку, а також за рахунок сільського господарства, що стало однією з причин масового голоду 1891 р.

6. Модернізація політичної влади на початку ХХ ст.

У наступні роки з'явилися нові проблеми, суть яких можна звести до такого нового політичного явища, як прагнення земства мати власне представництво при верховній владі. У суспільстві поглиблювались опозиційні настрої, захоплюючи найширші кола – земства, освічену громадськість, студентство, селянство і врешті робітників, які застрайкували спершу в Петербурзі, а згодом їх підтримали київські та харківські. Земські з'їзди набули важливого загальнополітичного значення, оскільки на них обговорювалася конституційна програма. Особливо авторитетними були ті з них, на яких йшлося про народну освіту та інші форми культурно-освітньої діяльності. Саме на них земства поставили питання про запровадження загальної обов'язкової освіти. Харківське і Катеринославське земства об'єднали свої зусилля для організації закупівлі сільськогосподарських машин і знарядь. Додався новий вид діяльності – організація юридичної допомоги населенню, яке через брак освіти потерпало від підпільних адвокатів. Найактивнішою в організації земської адвокатури була позиція Чернігівського земства. А Ялтинському повітовому земству навіть вдалося запровадити посаду юрисконсульта, який надавав допомогу не тільки земським діячам, а й місцевим жителям, причому безкоштовно⁴⁶.

Убивством міністра внутрішніх справ Д.С.Сипягіна у квітні 1902 р. розпочалася нова хвиля селянських виступів. Микола II на зустрічі у Курську з волосними старшинами, у тому числі з Харківської і Полтавської губерній, пригрозив покаранням за прагнення незаконного розподілу землі. Він і раніше не сприймав конституційний рух земців, який широко підтримувала ліберальна опозиція з професійної інтелігенції, а тепер аби зупинити його, видав маніфест від 26 лютого 1903 р., обіцяючи звернути увагу на потреби сільського господарства та зміц-

пільну думку замість того, щоб іти на повіді ліберальної громадськості, й стати символом національного єднання. Між народом і царем має панувати «неограниченное взаимное доверие и тесная связь», – писав про новий курс державний секретар Є.А.Перетц⁴⁴. До того ж Олександр III, зміцнюючи владу, намагався звільнитися від інституційних перешкод і правових принципів епохи реформ, яку він сприймав як небажане вторгнення в монархічну систему, а Микола II пішов далі, вважаючи, що політична влада – це приватне володіння царської сім'ї⁴⁵.

В економічній галузі уряд відмовився від попередньої політики невтручання й почав активно підтримувати розвиток промисловості, здійснюючи індустріалізацію на державні дотації. Балансування бюджету проводилося за рахунок зростання акцизних зборів, іноземних інвестицій в економіку, а також за рахунок сільського господарства, що стало однією з причин масового голоду 1891 р.

6. Модернізація політичної влади на початку ХХ ст.

У наступні роки з'явилися нові проблеми, суть яких можна звести до такого нового політичного явища, як прагнення земства мати власне представництво при верховній владі. У суспільстві поглиблювались опозиційні настрої, захоплюючи найширші кола – земства, освічену громадськість, студентство, селянство і врешті робітників, які застрайкували спершу в Петербурзі, а згодом їх підтримали київські та харківські. Земські з'їзди набули важливого загальнополітичного значення, оскільки на них обговорювалася конституційна програма. Особливо авторитетними були ті з них, на яких йшлося про народну освіту та інші форми культурно-освітньої діяльності. Саме на них земства поставили питання про запровадження загальної обов'язкової освіти. Харківське і Катеринославське земства об'єднали свої зусилля для організації закупівлі сільськогосподарських машин і знарядь. Додався новий вид діяльності – організація юридичної допомоги населенню, яке через брак освіти потерпало від підпільних адвокатів. Найактивнішою в організації земської адвокатури була позиція Чернігівського земства. А Ялтинському повітовому земству навіть вдалося запровадити посаду юрисконсульта, який надавав допомогу не тільки земським діячам, а й місцевим жителям, причому безкоштовно⁴⁶.

Убивством міністра внутрішніх справ Д.С.Сипягіна у квітні 1902 р. розпочалася нова хвиля селянських виступів. Микола II на зустрічі у Курську з волосними старшинами, у тому числі з Харківської і Полтавської губерній, пригрозив покаранням за прагнення незаконного розподілу землі. Він і раніше не сприймав конституційний рух земців, який широко підтримувала ліберальна опозиція з професійної інтелігенції, а тепер аби зупинити його, видав маніфест від 26 лютого 1903 р., обіцяючи звернути увагу на потреби сільського господарства та зміц-

нити відповідальність влади. Однак політична ситуація переломилася в інший бік, влада перестала спрямовувати думку громадськості, яка перехопила ініціативу в свої руки і події розвивалися не за сценарієм влади. Прояви співчуття вбивцеві міністра внутрішніх справ і шеф-жандармів В.К.Плеве свідчили, що влада втрачає авторитет і підтримку все ширшого суспільства.

Каналом тиску на уряд стали земства, котрі у листопаді 1904 р., квітні та травні 1905 р. провели загальноросійські з'їзди у Петербурзі, в яких активну участь взяли земські діячі Лівобережної України. Було висунуто низку соціальних і політичних вимог, серед них – право на особисту свободу і приватне житло, притягнення до відповідальності посадових осіб, припинення адміністративного переслідування, свободи віросповідання, слова, друку та зібрань. Особлива увага зверталася на зрівняння прав селян з правами інших станів, а всім громадянам надання політичних свобод. На переконання земців, народ через своїх представників повинен брати участь у законодавчій діяльності, а для цього пропонувалося уряду формувати Державну раду (Государственный совет) за виборним принципом, причому із запровадження двох палат, одна у складі представників від народу, інша – від органів місцевого самоврядування⁴⁷. Уряд у неполітичній частині вирішив задовольнити вимоги земців, ба більше, міністр внутрішніх справ П.Д.Святополк-Мирський виступив із проектом реформ про включення до Державної ради виборних представників від земств і міських дум. Обіцянки сприймалися з недовірою, попри те, що імператор поклав їхнє виконання на Комітет міністрів. Невдала війна з Японією додала на адресу уряду низку нових звинувачень у келійності, непрофесійності, безвідповідальності, схваленні рішень у вузькому бюрократичному колі, й громадськість уже не чекала від нього результативних рішень. Події 9 січня 1905 р., чергове вбивство, цього разу великого князя Сергія Олександровича, московського генерал-губернатора, змусили Миколу II доручити особливій нараді під головуванням міністра внутрішніх справ О.Г.Булигіна укласти законопроект про Державну думу. Щоб припинити наростання революції верховна влада ухвалювала одне рішення за іншим – скасовувалася заборона на україномовне видання Священного писання; поляки західних губерній отримували право купівлі й оренди землі, якого вони були позбавлені після другого польського повстання; дозволено перехід з православ'я до інших релігій, скасовано низку обмежень для старообрядців. Були зняті виборні обмеження сільським жителям, волосним сходам повернуто право обирати гласних.

Під тиском всезростаючого опозиційного руху та страйкових виступів імператор Жовтневим маніфестом 1905 р. пішов на компроміс, надаючи населенню громадянські свободи, особисту недоторканність. Указом імператора від 5 жовтня 1906 р. ліквідовувалися особливі переваги на обіймання державних посад в залежності від станового походжен-

ня, за винятком іногородців, і таким чином дворянство позбавлялося чи не останнього свого привілею – переваг при вступі на державну службу та кар'єрному зростанню⁴⁸.

Незважаючи на каскадний перебіг подій, Микола II йшов лише на необхідні поступки, не втрачаючи віри у самодержавну владу. Положення про Державну думу, опубліковане 6 серпня 1905 р., надавало їй лише дорадчих повноважень. Сповідуючи ідею походження царської влади від Бога та особливий шлях розвитку Росії, для якої непритаманні західні форми правління, йому важко було зрозуміти вимогу часу. І не в останню чергу невпевненість у благонадійності війська, як і логічна аргументація реформаторів, особливо С.Ю.Вітте, примусила його підписати маніфест від 17 жовтня 1905 р., який став першим кроком у напрямку до конституції.

Зміни державного ладу – з абсолютної монархії на конституційну – знайшли відображення в Основних законах (23 квітня 1906 р.), що останнім часом кваліфікуються істориками, як й істориками права, за конституційний документ⁴⁹. Їхнє ухвалення відбувалося під тиском революційних подій, унаслідок чого кількість владних повноважень монарха зменшувалася за рахунок збільшення народного представництва в Державній думі, яка із дорадчого органу ставала законодавчим. Разом з оновленою Державною радою Росія отримала двопалатний парламент, хоча Микола II наполягав, щоб у першій статті було вказано: «Император всероссийский есть монарх самодержавный и неограниченный». Сама поява Думи сприймалася царським домом як похорони самодержавства, бо на церемонії її відкриття імператорська родина та прихильники незмінності самодержавства парадно одягнені стояли з однієї сторони, а з іншої – стояли горді селянські та робітничі депутати, в народному вбранні, часом у чоботях та одягнуті так само для демонстрації рівності з ними депутати-ліберали⁵⁰.

Через революційний перебіг подій урешті-решт Росія отримала представницький парламент у складі двох палат – Державної думи і Державної ради. І та, і та мали однакові права в сфері законодавства, функціонуючи у режимі взаємного контролю, однак позбавлялися права змінювати основні закони, їм не підпорядковувалися армія і флот. Ця прерогатива надавалася лише імператорові, який до того ж наділявся правом з'ясовувати протиріччя між палатами. Щоб утримувати владну протизвагу до складу Державної ради входили порівну призначувані імператором члени та виборні від станів та інституцій⁵¹.

Незалежність виконавчої влади, яка зосереджувалася у створюваній Раді міністрів та у міністерствах виявлялась у тому, що уряд не став підзвітним Державній думі, зберігав відповідальність лише перед монархом. Вона підсилювалась і тією обставиною, що Міністерство імператорського двору не входило до міністерської системи і мало право необмеженого використання державних коштів. Судова влада здійснювалась іменем

імператора, як і раніше, а сам він наділявся «священною недоторканністю». Верховна влада обмежувалася лише в галузі законодавчої діяльності, яку імператор забезпечував разом з парламентом. Тож монарх залишався ядром політичної системи, перебуваючи поза соціальним і правовим контролем⁵².

Політичні партії, що стрімко виникли в Україні на рубежі XIX і XX ст., відображали різні спектри соціальної структури українського населення. Соціал-демократичні, революційно-демократичні, ліберальні, вони в притул зайнялися конструюванням власної ідейної платформи, стратегій і практик. Поряд з легальними відбувалися й нелегальні зібрання, в яких активну участь брали земські діячі, підтримуючи резолюції про конституційний лад, загальне виборче право, наділення селян землею та запровадження восьмигодинного робочого дня. Напередодні революції партії, однак, зайняли різні позиції, не змогли об'єднатися, щоб виробити спільну передвиборну платформу. Лише одна з них, Українська радикально-демократична партія, зблокувавшись з кадетами, змогла привести в думу І.Шрага, П.Чижевського, М.Біляшівського, А.Грабовецького, Ф.Шгейнгеля, А.В'язова.

Незважаючи на недосконалість виборчого закону, що базувався на непрямих, не загальних, а багатоступеневих виборах, з куріями і високим майновим цензом (щоправда, останній було знижено із дозволом брати участь у голосуванні фабричним робітникам), селяни не виправдали сподівань верховної влади, бо голосували переважно за опозиційні партії кадетів і трудовиків. Право безпосереднього обрання депутатів від українських губерній отримали 1477 виборців, з яких 576 – від землевласницької курії, 576 – від селянської, 394 – від міських виборців. На відміну від загального корпусу думських депутатів від українських губерній більше депутатів було селянського походження, відповідно з нижчим освітнім рівнем. Половина з них визначили себе українцями, а за партійною належністю одна з них належала до радикальних, інша – до консервативних партій. Усвідомлення спільних завдань не сформувалося відразу, і створення окремої української фракції на основі об'єднання з трудовою групою відбулося вже під час Другої думи⁵³. Долаючи усвідомлення про належність до різних політичних течій, члени Українського петербурзького клубу організувати Українську парламентську громаду, яка заявила, що Україна є не тільки частиною держави, а й нацією⁵⁴. Думська її діяльність у складі 44 депутатів на чолі з І.Шрагом стало найвищим досягненням українського національного руху початку XX ст. Українське питання було винесено на загальноросійську політичну арену. Обговорювалося воно в двох площинах – як реформувати і модернізувати Російську державу на основі федеративної децентралізації й автономного управління національними окраїнами в цілому, так і забезпечення розвитку української нації зокрема.

Надзвичайно гострого політичного значення набуло земельне пи-

тання, програми з'ясування якого подали до Думи кілька партій. Кадети передбачали наділення за викуп селян землею, яку ті отримували б на правах користувачів. Трудовики пропонували націоналізувати землю і ліквідувати поміщицьке землеволодіння. Есери обстоювали принцип зрівняльного розподілу землі, а урядовий проект передбачав лише надання селянам таких самих прав, як і іншим станам, і заміну станового управління безстановим. Українська фракція була однією з найактивніших під час їхнього розгляду, зокрема в обговоренні депутати Полтавської і Київської губерній брали постійну участь. За відчуження землі висловилося 16 депутатів. Певно, що жоден із проектів не міг бути прийнятим, а вимога кадетів увести до Ради міністрів думських лідерів викликали такий протест, що і імператор, і члени уряду висловилися за розпуск Думи. Заклик 180 думців не сплачувати податків і ухилитися від армійського призову не дав бажаних результатів.

Вибори до другої Думи проходилися згідно з тим же виборчим законом від 11 грудня 1905 р., що і до першої, й тому ліві депутати склали майже половину її членів. І це незважаючи на обіцянки прем'єр-міністра П.А.Столипіна запросити до свого кабінету помірковано-ліберальних діячів, створення ним військових польових судів, переслідування учасників передвиборних мітингів, обмеження свободи друку, а також сенатських пояснень про позбавлення виборчих прав деяких категорій робітників і селян. Разом із тим були вжиті й інші заходи, аби заручитися підтримкою виборця, й серед них такі, як передача Селянському банку удільних земель для продажу їх селянам, скасування подушного податку і кругової поруки там, де ще вони практикувалися; запроваджено вільне отримання паспортів⁵⁵. Виконання урядової програми відштовхнуло, звичайно, частину населення від лівих партій, тим більше, що вони зараховувалися до нелегальних. Однак у Думі почало формуватися праве крило, так як зменшилася кількість депутатів від кадетів, оскільки їхній аграрний проект не влаштував селянського виборця. Позиція П.А.Столипіна в аграрному питанні різко відрізнялась від думських партій, адже він вважав проблемою селянства не малоземелля, а низьку культуру господарювання. Політичний спектр Думи ясно вказував на те, що вона ніколи не підтримає урядову позицію як в аграрному питанні, так і в усіх інших.

Аби отримати податливу Думу, а не політичного суперника, тобто орган, в якому постійно точаться суперечки з урядом про те, що виконавча влада має підкорятися законодавчій, і про черговість реформ, слід, на думку імператора та членів уряду, змінити її депутатський склад. А цього можна було досягти лише шляхом запровадження нового виборчого законодавства. Спад революції як і вжиті урядом заходи з дискредитації Думи, серед яких звинувачення її у намірах змінити соціально-політичний лад, дозволило Миколі II позбавити її повноважень та оголосити вибори на основі нового виборчого закону. Цим самим імператор

використав достатню ефективний механізм для регулювання складу Думи, порушив чинне законодавство, адже без участі думських депутатів він не мав права ухвалювати такого правового акта.

Закон від 3 червня 1907 р про нові вибори увійшов в історію як Тричервневий переворот, адже він позбавляв права брати участь у виборах цілі історичні регіони, зменшував кількість міст з прямими виборами, а головне робив ставку на те, що широкі верстви суспільства не голосували, а внаслідок депутатами Думи ставали дворяни-землевласники. Проведення виборів на основі цього закону дозволило уряду сформува-ти і третю, і четверту Думу з депутатів, які не відображали ні реальної розстановки політичних сил, ані настрою широкої громадськості. Зате імператор і уряд дістали парламент, який поділяв їхню позицію та готовий був до співпраці. А це також було немало, бо депутати вчилися контролювати уряд у багатьох питаннях, та найголовніше обґрунтовувати бюджет та інші фінансові витрати держави. Вважати, що внаслідок цього держава отримала збалансовану владу не можна, адже необхідні реформи, за які ратував П.А.Століпін, і серед них створення селянина-власника як опори уряду, тепер відхилялися правими, які переважали і у Думі, і у Державній раді. Внаслідок цього йому все частіше доводилося застосовувати надзвичайне законодавство. Політичну стабілізацію порушував і Микола II, який широко користувався наданим Основними законами правом верховного управління. Консервативний склад Державної ради часто відхиляв проекти законів, зважаючи або на особисті, або на групові інтереси. Останнє давало аргументи Миколі II підняти статус верховної влади і робити її серйозним фактором внутрішньої політики, а тому він ставив питання про перетворення Думи в дорадчий орган. Влаштоване грандіозне святкування 300-річчя дому Романових вкотре нав'язувало суспільству ідею про повернення до самодержавних форм правління, як «исконно руської» його складової. Однак цю ідею не підтримали ні міністри, ні оточення імператора⁵⁶. Дума внаслідок державної стабільності, якої вдалося досягти як силовими методами при придушенні радикальних виступів, так і реформуванням економіки, набула певного авторитету. На її розгляд виносилися законопроекти від конституційно-демократичної партії та уряду. Незважаючи на те, що вони значно відрізнялися один від одного, але Дума, поєднавши їх, запропонувала створити нову місцеву інституцію, яка б поєднувала функції господарської і адміністративної одиниці. Ураховуючи позитивне ставлення населення до земств, Дума обговорювала волосне земське управління. Щодо компетенції волосного земського зібрання, то 50-річний досвід підказав рішення, що найменша земська одиниця повинна мати такі самі повноваження, що й повітове чи губернське зібрання. Обов'язки волосної земської управи, на відміну від інших земських управ, поділялися на господарські й адміністративні, серед яких

найсуперечливішим виявилось питання стягування податкових зборів та їхні розміри. Найбільшу підтримку отримала пропозиція про розгляд кожного кошторису повітовим земським зібранням.

Питання про земське виборче право з'ясувалось набагато складніше. Пропозиція опозиції про загальне виборче право не сприймалася більшістю Думи і тому його отримали власники нерухомих маєтностей, які сплачували земський збір. Зате воно охоплювало навіть тих, хто володів кількома сажнями землі. Виборче право при постійному запереченні з боку селян-чоловіків отримали жінки, причому не лише пасивне право – обирати, а й бути обраними волосними земськими гласними. Не було порозуміння і при обговоренні питання про склад виконавчого органу. Комісія з місцевого самоврядування пропонувала традиційно волосну земську управу із голови та двох членів. Члени ж Думи заперечували, вважаючи доцільним запровадити одноособовий орган – волосного старшину. Питання розв'язалося компромісом: перевага була віддана волосній земській управі з умовою, що і голову, і членів на посаді схвалюватиме колегіальний орган – особливе присутствіє повітового з'їзду. Вузловою для всіх цих питань виявилася проблема заміни станового принципу в управлінні, на якому віками трималася Російська монархія, всестановим⁵⁷. Однак надмірне захоплення проблемою волосних земств, тривале її обговорення, інертність Державної думи як і Державної ради спричинило ситуацію, що напередодні Першої світової війни волосне управління не було запроваджене. Волосні земства були створені лише після лютого 1917 р.

До третьої Думи українські партії не провели жодного свого кандидата. Не було створено й окремої української фракції, що звичайно вплинуло на обговорення невеликої кількості проблем, що зосередилися у запровадженні української мови у початкових школах і місцевих судах. Така ж ситуація склалась і у четвертій Думі, однак заборона уряду святкувати 100-річчя Тараса Шевченка привернула до українського питання всі думські фракції.

Виявилось, що тричервнева монархія була тимчасовою спорудою, бо спиралась на тонкий станово-класовий прошарок суспільства. Тим більше, що права більшість вважала політичні реформи 1905–1906 рр. помилкою. Суперечливий процес трансформації абсолютної монархії у конституційну не став доконаним фактом, адже модернізаційні наслідки реформ, зокрема і діяльність парламенту, глибоко не вкорінилася в соціальну практику, а не з'ясований конфлікт між національними регіонами і центром виявили слабкість імперії. Достатньо було катастрофічних потрясінь Першої світової війни, щоб політична система Росії впала під уламками Жовтневого перевороту 1917 р., а Україна розпочала свій важкий шлях до незалежної держави. Досвід парламентської діяльності, що його набули українські депутати, не пройшов даремно, а був використаний ними при створенні Української Центральної Ради.

Примітки до розділу 6

1 Медушевский А.Н. Абсолютизм 16–18 вв. в современной западной историографии // Новая и новейшая история. – 1991. – №3. – С.30-43.

2 Трошинский Д. Записка Дмитрия Прокофьевича Трошинского о министерствах / Сообщ. А.Н.Попов // Сб. Российского исторического общества. – 1868. – Т.3. – С.49.

3 Власть и реформы: От самодержавной к советской России. – СПб., 1996. – С.89.

4 Булыгин И.А. Государственный строй в России в 18 веке // История Европы в 8 т. – М., 1994. – Т.4. – С.397.

5 Тези Катерини II були сформовані у таких, наприклад, твердженнях: «Государь есть источник всякой государственной и гражданской власти», «Нет лучшего образца, как самодержавие, ибо соединяет в себе силу закона и скорость власти одного». Див. докладніше: Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. – М., 2003. – С.341.

6 Власть и реформы: От самодержавной к советской России. – СПб., 1996. – С.167.

7 Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) – СПб., 2000. – Т.1. – С.123.

8 Власть и реформы: От самодержавной к советской России. – СПб., 1996. – С.172.

9 Федосов И.А., Довгих Е.В. Российский абсолютизм и демократия // Очерки русской культуры XIX века. – М., 2000. – Т.2: Власть и культура. – С.12.

10 Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). – СПб., 2000. – Т.2. – С.148.

11 Грибовский В. Государственное устройство и управление Российской империей. – Одесса, 1912. – С.27.

12 Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С.99.

13 Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996. – С.27.

14 Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т.1. – С.5.

15 Лише один Д.Трошинський був власником з 1795 р. Кагарлицького, Вербовецького і Хрептіївського староств, 1797 р. – сіл Верхньої Тишанки та Іскорець (2 тис. душ) Воронізької губернії (Дмитрий Прокофьевич Трошинский (1754–1829) // Русская старина. – 1882. – Кн.6. – С.645,647).

16 Брикнер А. История Екатерины Второй. – М., 1998. – С.554.

17 Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К., 1996. – С.119, 123.

18 Тридцатилетие деятельности Черниговского городского обществен-

ного управління 1870–1901 г. с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С.LXXIV.

19 Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С.497, 502.

20 Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: Реформы в России XVIII века: Опыт целостного анализа. – М., 2001. – С.487, 489.

21 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. – К., 2001. – С.155.

22 Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1835. – 2-е изд. – Т.9. – Отд. 1. – №6727.

23 Катерина II в указі від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі різко засудила її прагнення володіти не лише завойованими землями, а й землями Новоросії, які козаки вважали «им издревле принадлежащими». Див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 3б. док. – К., 1970. – С.562; Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С.573.

24 У Криму налічувалося більше 1500 мечетей, а земля, що належала духовенству, становила 25% усіх земельних багатств (Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой. – С.583).

25 Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2007. – С.274.

26 Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М., 2004. – С.26.

27 Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.278-280.

28 На час смерті О.П.Безака 1869 р. із 7350 викупних актів не складеними залишалося лише 1553 (Воропонов Ф. Крестьянское дело в Юго-Западном крае: По личным воспоминаниям) // Вестн. Европы. – 1902. – Кн.9. – С.8).

29 Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994. – С.41. Шандра В. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. жур. – 2007. – №2. – С.155.

30 Уортман Ричард С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – М., 2004. – С.413.

31 1864 г., января 1. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1867. – Т.39. – Отд.1: 1864. – №40457. – Ст.92.

32 Лаптева Л. Е. Земские учреждения в России. – М., 1993. – С.61.

33 Згідно зі Статутом про службу від уряду права на державну службу позбавлялися іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани й інші особи, що належали до податного стану, а також євреї та інші категорії з певними незначними обмеженнями.

34 1911 г., марта 14. О распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – СПб., 1911. – №48. – Ст. 419.

- 35 Цит за: Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. – СПб., 1913. – С.113.
- 36 Ярцев А.А., Мацузато Кимитака. Земства в политической системе царизма: историографические вопросы // Земский феномен: Политологический подход. – Januati, Sargoro, 2001. – С.15.
- 37 Там само. – С.35.
- 38 Шрейдер Г.И. Город и городское положение 1870 года // История России в XIX веке. – СПб., [1908–1909]. – Т.4. – С.16.
- 39 Проведені напередодні реформи дослідження економічного стану міст із 595 обстежених міських поселень європейської Росії лише шоста частина могла претендувати на означення «промислових». На розвиток міського господарства витрачалось у деяких містах менше третьої частини міського бюджету, а в більшості – декілька десятків рублів. (Шрейдер Г.И. Город и городское положение 1870 года // История России в XIX веке. – СПб., [1908–1909]. – Т.4. – С.11).
- 40 Кількість гласних залежало від розмірів населення кожного міста. Скажімо, у Чернігові на 1870–1875 рр. було 42 особи, а вже у 1891–1893 рр. – 72 (Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 г. с очерком истории г.Чернигова. – С.ХСVIII).
- 41 Карліна О.М. Організація міського управління в «заштатних» містечках Правобережної України в першій половині XIX ст. (за матеріалами Олики Волинської губернії) // Наук. Вісн. Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – Вип.1. – С.175.
- 42 ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.38. – Спр.869. – Ч.І-ІІІ.
- 43 Власть и реформы: От самодержавной к советской России. – СПб., 1996. – С.385.
- 44 Перетц Е.А. Дневник (1880–1883). – М.; Л., 1927. – С.38.
- 45 Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. – М., 2004. – Т.2: От Александра II до отречения Николая II. – С.462, 463.
- 46 Абрамов В.Ф. Объединения российских земств // Земский феномен: Политологический подход. – Sargoro, 2001. – С.134-135.
- 47 Шмурло Е.Ф. История России. 862-1917 гг. – М., 1997. – С.702-703.
- 48 Грибовский В. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса, 1912. – С.171.
- 49 Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) – СПб., 2000. – Т.2. – С.154.
- 50 Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. – М., 2004. – Т.2: От Александра II до отречения Николая II. – С.564.
- 51 Від духовенства – 6, дворянства – 18, від кожного губернського земства по 1, Академії наук і університетів – 6, організацій торгівлі і промисловості – 12, Фінського сейму – 2 особи (Сенин А.С. Государственный Совет // Государственность России: Государственные и церковные учреждения, сословные органы: Словарь-справочник. – М., 1996. – Кн.1: А-Г. – С.278).
- 52 Высочайше утвержденные основные государственные законы // Российское законодательство X–XX веков. – М., 1994. – Т.9: Законодательство

эпохи буржуазно-демократических революций / Под общ. ред. О.И.Чистякова. — С.44-52; Медушевский А.Н. Конституционная монархия в России // Вопр. истории. — 1994. — №8. — С.41.

53 Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906—1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 1998. — С.8.

54 Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905—1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2004. — С.7.

55 Власть и реформы: От самодержавной к советской России. — С.544.

56 Там само. — С.554-555.

57 Там само. — С.597.

РОЗДІЛ 7.

Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії

1. Організація державної влади

5 серпня 1772 р. правителі Австрії, Росії та Пруссії підписали в Петербурзі договір про перший поділ Польщі. Австрійська правителька Марія Тереза нібито при цьому плакала, а відомий упередженнями до неї прусський король Фридерик II прокоментував це так: «Плакала, але брала»¹. Попри демонстративне небажання Марії Терези брати участь у «неморальному» поділі Польщі, територіальні надбання Габсбургів виявилися найбільшими: до них відійшли частини краківського воєводства з освенцимським і заторським князівствами, сандомирського, руського, белзького, подільського і волинського воєводств загальною площею 81 900 кв. км з 2 650 000 мешканців. За чисельністю населення Галичина займала в Австрії четверте місце й була густозаселеним краєм².

З цих територій створено провінцію «Королівство Галичини і Лодомерії». Керуючись тогочасною традицією легітимізувати територіальні надбання історико-правовими аргументами, придворні австрійські історики обґрунтували приєднання Галичини (так звану ревіндикацію) короткочасним володінням нею угорськими королями в XIII ст. й титулуванням Бели III «*rex Galitiae i Lodomeriae*»³. Столицею провінції став Львів; Володимир Волинський, від якого походила назва Лодомерії, залишився поза кордонами Австрії й «ніхто не завдавав собі труда окреслити, де закінчувалася Галичина і починалася Лодомерія»⁴. Австрійська влада вважала Галичину польською землею і не вбачала в місцевих селянах українців. Після короткочасних вагань, чи не вважати Галичину еквівалентом обміну «на щось краще і відповідніше», Габсбурги все ж сприйняли її як органічну частину своєї держави⁵.

Управління Галичиною в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. ускладнювала постійна зміна її кордонів. Лише після повернення до Австрії в 1846 р. території «вільного міста» Кракова⁶ територія провінції Галичина, на сході якої чисельно переважали українці, а на заході – поляки, стабілізувалась аж до Першої світової війни. Закарпаття входило до Угорського королівства ще з XIII ст. Здобуття Галичини стало плацдармом для претензій Габсбургів на Буковину, приєднання якої Йосиф II вважав «чимось дуже вартісним». Воно покращувало стратегічну позицію Австрії щодо Росії й Туреччини, давало контроль над торговим шляхом від Балтійського до Чорного моря через Львів. Під час

російсько-турецької війни 1768–1774 рр. австрійська дипломатія вдавалася до різних методів переконання російських і турецьких правителів, не гребуючи хабарами. Буковина відійшла до Габсбургів за константинопольською конвенцією 7 травня 1775 р. Вона була малозаселеною і знищеною воєнними подіями, а для австрійської влади на початку стала «локальним різновидом міні-Сибіру, куди відсилано скомпрометованих урядників»⁷.

Уніфікація управління новоприєднаними територіями, кодифікація права розтягнулися на десятиліття. Наприкінці XVIII ст. в Австрії посилювалися централізаційні процеси. Основним джерелом права вважалася воля монарха, який керував виконавчою й судовою владою, під назвою патентів, едиктів, надвірних декретів тощо видавав закони. Піддані могли звернутися до монарха на аудієнції або через петиції. Допоміжні функції виконувала особиста канцелярія. Найвищим колегіальним органом управління з правом дорадчого голосу була створена ще в 1620 р. Надвірна канцелярія, яку очолював канцлер⁸.

Вищим органом виконавчої влади в Галичині було губернаторство, що підпорядковувалося Надвірній канцелярії (перший губернатор — дипломат граф Антоній Перген). Воно складалося з губернатора (призначав цісар), президента або віце-президента, кількох радників двору, кільканадцяти губернціальних радників, канцелярії і ділилося на департаменти. Територію Галичини поділено на 18 циркулів. Циркулярна влада складалася зі старости (був одноосібним керівником підвладної території й ніс відповідальність за все, що на ній відбувалося), трьох циркулярних комісарів, секретаря, канцелярії. Компетенція циркулів ділилася на 5 ресортів: *populare* (міграції населення, статистика), *militare* (рекрутація, постій), *commerciale* (рільництво, торгівля, промисел, шляхи сполучення), *samerale* (податки й мита), *politicum* (нагляд над духовенством, публікація правових норм, поліція, освіта, суперечки між селянами і землевласниками)⁹.

Австрійська влада ліквідувала міське самоуправління, скасувала виборність членів магістрату й перебрала право їхнього призначення. Магістрати були включені до урядової вертикалі. Первинними територіальними осередками в селах були домінії. Пересічна домінія складалася з кількох сіл, що належали одному власнику, який поєднував на своїй території державну адміністративну владу і зверхність над підданими. Адміністративні функції виконувалися за допомогою чиновників — юстиціара в судівництві й мандатара в політичній сфері. Мандатари підпорядковувалися циркулу, а оплачувалися домініями, перебуваючи в одночасній залежності від уряду й опозиційно налаштованої польської шляхти. Державна влада покладала на мандатара обов'язок шпигувати за тим, що відбувалося при дворі. Здебільшого це було під силу лише особам з умовними моральними засадами, тому мандатари стали уособленням негативів влади й визиску населення¹⁰.

Унаслідок реформ 1870–1880-х рр. домінія розпалася на двір і громаду, що перетворилася на «самодіяльну організацію кріпаків»¹¹. На чолі громади стояв вїйт (солтис) і кілька присяжних. Вїйта призначав дідич з трьох представлених громадою кандидатів. Присяжних обирала громада в порозумінні з вїйтом. Вїйт і присяжні звільнялися від деяких повинностей¹². Селяни нерідко відмовлялися виконувати незвичні адміністративні функції. Вїйт і присяжні не мали чітких обов'язків і нерідко використовувались як прикажчики пана. З часом громадська самодіяльність селянства зростала. Розмежування громади і двору сприяло поділу не лише по лінії «селянин – шляхтич», а й «українець – поляк».

Австрійська практика втручання держави в усі сфери життя контрастувала з попереднім періодом, коли землевласник у своїх володіннях користувався фактично необмеженою владою. Становлення австрійського бюрократичного централізму на західноукраїнських землях було складним і тривалим. На початках циркулярні уряди не мали належних приміщень, не працювали у фіксованих годинах. Скасувавши практику винагородження чиновників зацікавленими сторонами, австрійський уряд не забезпечив їм гідної оплати праці. Перша хвиля австрійських чиновників, скерованих з австрійських, чеських, італійських земель (єдиною умовою було знання будь-якої слов'янської мови), складалася, за незначними винятками, з осіб, яких прагнули позбутися на попередніх місцях праці¹³.

Інтегруватися до місцевого суспільства австрійським чиновникам перешкождали мовні труднощі. Австрійська влада спершу демонстративно не довіряла місцевим кадрам: на 1783 р. серед старост циркулів був лише один поляк і один українець. Згодом через нарікання австрійські правителі залучали до управління поляків, однак ті неохоче служили «чужій владі». У 1785 р. Йосиф II зобов'язав послуговуватись у губерніальному й циркулярному урядуванні та судах винятково німецькою мовою. Урядники отримали трирічний термін для її вивчення. Хоча він не був уповні дотриманий, усе ж знання німецької мови на зламі XVIII–XIX ст. стало неодмінним елементом чиновницької кар'єри. Запровадження німецької мови в судах, що передбачало оволодіння нею населенням, виявилось неможливим.

Деморалізації чиновництва сприяла запроваджена з 1780-х років практика так званих кондуїтів – таємних звітів керівників про підлеглих, які ставили чиновника в залежність від настрою вищих осіб. Австрійський бюрократизм не толерував творчості та ініціативи, піднесення над пересічним рівнем¹⁴. Проблеми чиновницької верстви переносилися на її стосунки з населенням. Наприкінці XVIII ст. в Галичині повсюдно констатовано брутальність чиновників. Відень навіть толерував таку поведінку, сподіваючись на контраст між брутальним урядником (асоціювався з панським двором) і доброзичливим цісарем посилити вірогідні почуття до корони¹⁵.

Суттєві зміни в організації державної влади були пов'язані з перетворенням Австрії в конституційну державу, що було започатковане революцією 1848 р. і здійснене реформами 1860-х рр. Їхнім підсумком стало проголошення громадянських свобод і поділ влади на виконавчу й законодавчу, запровадження поряд з урядовою вертикаллю парламентських установ, створення ієрархії національних рухів, яка дозволяла владі балансувати на суперечностях. Спроби Габсбургів оперти реформування держави на схеми Просвітництва контрастували з віяннями часу, в яких на перший план висунулося національне питання. Влада мусила з цим рахуватися. Засади для законодавства щодо міжнаціональних відносин були викладені у параграфі 19 «основного державного закону» про загальні права громадян від 21 грудня 1861 р., у якому держава визнавала рівноправність усіх своїх народів, право кожного на захист своєї національності і мови та здобуття освіти рідною мовою¹⁶. Однак фактично йшлося про рівноправність у нерівних умовах. Конституційні перетворення закріпили переваги так званих історичних народів. Зміцнення українців автоматично означало нові поступки Відня іншим зацікавленим сторонам – полякам, румунам, угорцям.

Принципову роль для визначення місця українців у Габсбурзькій монархії під час конституційних перетворень відіграло рішення польського політикуму після поразки повстання 1863 р. піти на компроміс з Габсбургами¹⁷. Свідченням польсько-австрійського порозуміння стало призначення в 1866 р., попри протести українців, галицьким намісником польського аристократа графа Агенора Голуховського. Новий тип польського політика в австрійському державному мундирі мав велике історичне майбутнє. Він забезпечив перетворення Галичини на польську автономію й невтручання Відня в польсько-українські відносини, запобіг поділу краю¹⁸. Завдяки зусиллям А. Голуховського за кілька місяців адміністративний апарат у Галичині було полонізовано. Широке повноваження були використані намісником для надання українському руху статусу «домашньої справи»¹⁹. «Особливе» місце Галичини в Габсбурзькій монархії було закріплене утворенням у 1871 р. міністерства для Галичини, яке обіймали польські політики.

Важливим аспектом перетворення Галичини в польську автономію стало надання польській мові офіційного статусу в адміністрації і судівництві. Українська мова мала використовуватися лише у відповідь на подання української сторони²⁰. Статус польської мови як «крайової» в Галичині зберігся до кінця існування Австро-Угорщини, актуальними залишалися й дискусії про сферу застосування української мови. Українці прагнули її розширення до рівноправності з польською, поляки – обмежити побутом. Дискусії виникали як через різночитання урядових розпоряджень, так і через дії місцевих органів влади і судів, які, порушуючи приписи, кореспондували з українськими сторонами по-польськи «з принципу», за звичкою або через недогляд²¹.

Тоді ж полонізовано систему освіти. Мову навчання в початкових школах обирала громада, що при полонізації місцевої адміністрації ставило поляків у вигідніші умови²². Учительські семінарії діяли як двомовні, однак українською мовою викладалося мінімальна кількість предметів, через що чимало вчителів у Східній Галичині нею не володіли²³. Мову викладання в середніх школах визначав Галицький сейм, вплив у якому українців був незначним. Кількість українських середніх шкіл значно відставала від польських. Згода Галицького сейму на відкриття української гімназії шоразу ставала наслідком складних політичних комбінацій²⁴, а з польського боку наростало невдоволення українськими гімназіями як «вогнищами сепаратизму»²⁵. Важливим засобом контролю польських політиків над освітою була створена в 1867 р. Крайова шкільна рада²⁶. Попри офіційне визнання двомовності Львівського університету, абсолютна більшість його кафедр перебувала в руках поляків (у 1913/1914 н. р. співвідношення становило 80:8); польська мова утвердилась у внутрішньому адмініструванні й діловодстві, хоча студенти-українці чисельно становили доволі велику групу; безуспішно завершувалися спроби українців домогтися заснування у Львові українського університету²⁷. Інші вищі навчальні заклади Львова були польськомовними.

З 1854 р. вищим органом державної влади в Галичині було Галицьке намісництво, яке підпорядковувалося міністерству внутрішніх справ, здійснювало нагляд за виконанням законів і розпоряджень уряду, керувало низкою установ, організацій, комісій. Намісник вважався особистим представником цісаря у провінції, представляв інтереси уряду в сеймі, призначав нижчих чиновників, пропонував кандидатури на вищі адміністративні посади, наглядав над управлінськими інституціями, виконував спеціальні доручення. Маючи право законодавчої ініціативи і представлення цісарю рішень сейму, намісник міг протегувати чи гальмувати законопроекти; впливав на вибори. Намісника призначав цісар після консультацій з польським парламентським представництвом. Традиційно намісниками були представники польської аристократії; жодного разу цю посаду не обіймав українець. Незважаючи на критику українців через пропольську позицію, намісник був чи не єдиною в Галичині владною інституцією, яка через необхідність забезпечувати австрійські державні інтереси була зацікавлена в порозумінні з українцями²⁸.

Система місцевої влади спиралася на засаду дуалізму – розмежування державного управління і самоврядування²⁹. На шабель нижче від намісника по урядовій вертикалі стояли старости, які очолювали повіти. Згідно з законами про місцеве самоврядування 1866 р. створювалися повітові ради (26 членів, яких обирали по 4-х куріях; право голосу залежало від суми податку й рівня освіти). Повітова рада обирала виконавчий орган (виділ) і голову (маршалка), якого затверджував цісар. До її компетенції належали господарські справи повіту. Вона укладала річний

бюджет, встановлювала надбавки до прямих податків, могла брати позики, висловлювати позицію по запитах урядової влади чи сейму. Право розпуску повітової ради мав намісник³⁰. Перевага в повітових радах належала польській шляхті, яка вважала їх основою самоврядування й засобом стримування українського руху. Однак з часом позиції українців у повітових радах міцніли, через що на зламі XIX–XX ст. українські політики зняли вимогу їх ліквідації.

За законом про громади в селах і містах створювалися органи громадського самоврядування: громадська рада – постановляючий і контролюючий орган і громадська влада – виконавчий і керуючий орган. Громадська рада складалася з вибраних членів (8–36) і «радних без вибору» (кожний член громади, котрий сплачував щонайменше 1/6 її прямих податків, володарі табулярної власності). Виконавчий орган складався з начальника (війта, бургомістра) і принаймні двох радних (присяжних, асесорів). Компетенція органів громадського самоврядування ділилася на власну і доручену, над їх діяльністю встановлювався подвійний контроль: щодо громадської сфери – повітових рад, щодо доручених питань – староств. Право розпуску органів громадського самоврядування мав намісник³¹.

Взаємини між повітовою владою і громадами в Східній Галичині дедалі набували характеру національного конфлікту, пов'язаного з прагненням «польської» повітової влади контролювати «українські» громади. Громада в багатьох відношеннях залишалася автономним організмом, школою політичного життя, в якій формувалися демократичні ідеали. Народні критерії до вибору війта були однакові: «міг бути неписьменим, але обов'язково жонатим», «мудрим і авторитетним», «аби був розважливим і добре відносився до людей», «аби був порядним», «твердий і строгий», «обов'язково газда»³². Польські політики підпорядкували систему місцевої влади завданню здобуття депутатських мандатів. Через органи повітової влади вони тиснули на війтів, вдаючись до підкупів і погроз. Аби зберегти цю систему, повітова влада не затверджувала виборів нових громадських рад.

Система місцевого самоврядування викликала критику. Зусиллями польських автономістів повітовим радам було передано ряд повноважень староств. Однак це підірвало ефективність адміністрації, віддаючи громіздким органам дріб'язкові справи («що нічна сторожа тієї-то ночі спала в громаді Х», «що є дірка в мості», «що поганий комин» та ін.)³³. Майже на кожній сесії Галицького сейму безрезультатно дискутувалися проекти адміністративних реформ на підставі пруських і французьких взірців³⁴. Зі зміцненням українського руху прихильники адміністративної реформи ставали дедалі чутливішими до застережень, аби не віддати владну вертикаль у Східній Галичині українцям. Своєю чергою ґрунтовні адміністративні реформи могли бути проведеними лише за згоди

Відня, який залишався зацікавленим у збереженні дуалізму влади для противаг³⁵.

Конституційні перетворення спричинили збільшення адміністративних функцій. Чисельність урядників збільшилася з 10 тис. у 1871 р. до 22 тис. у 1906 р.; вони становили найчисельнішу верству серед професійних груп галицької інтелігенції³⁶. Плинність кадрів серед нижчих рангів чиновництва залишалася високою. Молодь відлякувала бюрократична рутина, необхідність тривалої канцелярської роботи до переведення на вищі посади. Затягування й багато інстанцій у розгляді справ, обережність і надання переваги формальним відпискам спричиняли гостру критику бюрократичної системи³⁷. Нерідко конфронтували між собою національні й державні інтереси, породжуючи складні психологічні дилеми. Відень вимагав від чиновників відданості державній службі й австрійського патріотизму і неохоче споглядав на їх суспільну активність. Типом австрійського урядника був чоловік стриманий («защеплений на всі гудзики»), поведінка якого не виказувала думок. Водночас саме чиновництво рутинною працею і щоденною поставою творило підґрунтя для національно-політичних рухів³⁸.

На зламі XIX–XX ст. утверджувалося розуміння того, що чимало проблем краю не пов'язані з його перебуванням під «чужою» владою, що австрійське конституційне поле відкривало чимало можливостей для перетворення Галичини на «Ельдорадо національного розвитку»³⁹ і що на перешкоді цьому нерідко стояла власна бездіяльність і підміна ретельної щоденної праці наріканнями. Тогочасна інтелігенція багато подорожувала, що дозволяло порівнювати край з західноєвропейськими стандартами і підмічати чимало контрастів. Львів'яни відрізнялися «неможливим в інших містах» легковажним ставленням до приписів (що пояснювалося тривалим перебуванням під чужою владою, коли дії «назло» спершу вважалися «шляхетною відпорністю», а згодом перетворилися на звичку⁴⁰). Серед населення побутувала теза, що в Галичині «все можна»⁴¹.

Деякі труднощі галицької адміністрації були об'єктивними. Населення провінції в добу автономії зросло майже на 50% (за переписом 1869 р. — 5 418 016, за переписом 1910 р. — 8 029 387). Суспільство значно прогресувало і для всіх починань потребувало підтримки адміністрації. Галицьке намісництво лише в 1912 р. розглянуло 377 965 справ. Створений у 1860-х рр. адміністративний апарат з цим не справлявся⁴². Обійнявши посади старост і маршалків повітових рад, польські землевласники поводитись як самостійні правителі. Натомість намісники, несучи відповідальність за політичну стабільність і розуміючи, що лише вона є запорукою польського характеру Галицької автономії, прагнули налагодити функціонування державної влади під своїм контролем і дедалі частіше закликали дотримуватися законодавства рівною мірою для всіх суспільних і національних груп⁴³. Однак політики не хотіли діяти

за законом, коли йшлося про їх інтереси, а від чиновників у таких випадках вимагали «громадянської» позиції⁴⁴.

Буковина після приєднання була виділена в окрему провінцію. У 1774–1786 рр. Буковиною управляла військова адміністрація, яка підпорядковувалася Надвірній військовій раді у Відні⁴⁵. У 1786 р. Буковина була приєднана до Галичини, в 1790–1817 рр. була окремою провінцією зі столицею в Чернівцях, але під управлінням Галицького губернаторства, в 1817 р. була повернута до складу Галичини, а в 1849 р. остаточно набула статусу коронного краю. Урядова вертикаль влади й повітове самоуправління були такими ж, як у Галичині. За громадським законом 1864 р. так звані двірські обшари не підпорядковувалися громадам. Ті, хто проживав на цих землях, не платили громадських податків і не виконували громадських повинностей, але й не мали права брати участь у громадських виборах. У 1909 р. набув чинності новий громадський статут. Виборче право надано всьому чоловічому населенню після 24 років. Вибори ставали таємними, але зберігся поділ виборців на 3 групи залежно від податку. Право вибору мали товариства, які діяли на території громад.

В адміністрації, середніх і вищих школах Буковини утвердилася німецька мова. Натомість у початкових школах викладання йшло німецькою, румунською, українською, польською, угорською, вірменською, єврейською. У першій половині XIX ст., коли Буковина перебувала у складі галицької провінції, її школи були підпорядковані Львівській католицькій консисторії, що спричинило їх полонізацію. У 1870-х рр. шкільництво підпорядковано Крайовій шкільній раді. У 1914 р. діяли німецька гімназія в Чернівцях, українська гімназія у Вижниці, українсько-німецькі гімназії в Чернівцях, Кіцмані, Сереті. Викладання у відкритому в 1875 р. Чернівецькому університеті велося німецькою мовою, однак у ньому діяла кафедра української мови та літератури. Специфіка Буковини полягала в перехресній взаємодії багатьох національних культур, що на відміну від Галичини не давало можливості розвинути жодному міжнаціональному конфлікту⁴⁶.

Після придушення угорської революції 1848–1849 рр. австрійський уряд реорганізував Угорщину, розділивши її на 5 військових округів. Одним із нових адміністративних утворень став Ужгородський район, що включав комітати Унг, Берег, Угочу і Марамарош. Першим референтом і керівником канцелярії району став Адольф Добрянський. Українська інтелігенція, що гуртувалася навколо нього, сприйняла цей крок як утворення «Руського округу» – передумови автономії русинів у складі Габсбурзької монархії. Тут було запровадження навчання українською мовою в початкових школах, засновано українську гімназію в Ужгороді тощо. Однак 28 березня 1850 р. «Руський округ» був ліквідований; українці сприйняли це як «ужгородську катастрофу». Після відновлення конституційних перетворень в 1861 р. А. Добрянський домагався автономії

українських земель у складі Угорського королівства, але ця програма була відкинута Угорським сеймом, а її автор позбавлений депутатського мандата. 18 лютого 1867 р. в Угорському сеймі був урочисто оголошений указ імператора Франца Йосифа про відновлення правової та історичної самобутності Угорського королівства. Угорський сейм ухвалив низку законів, які відновлювали й зміцнювали централізацію на території королівства. Одночасно парламент заперечив визнання якихось особливих прав національним меншинам. Українці в Угорщині були витіснені зі сфери політичного життя й могли підтримувати свою національну ідентичність лише в культурно-просвітній сфері, долаючи офіційну політику мадяризації⁴⁷.

Перша світова війна внесла корективи в австрійську національну політику, посилила увагу офіційного Відня до українців. Уже в перші місяці війни Відень погодився на формування в Галичині добровільного українського військового з'єднання – Легіону українських січових стрільців, однак при цьому, не будучи певним в остаточних намірах українців, суттєво обмежив його чисельність. Подібним було ставлення урядових структур до гуцульсько-буковинського добровільного корпусу. Серйозна робота була проведена центральним урядом і намісництвами західних провінцій Австрії з улаштування побуту українських біженців з Галичини і Буковини. Водночас австрійське зовнішньополітичне відомство в 1914 р. санкціонувало переслідування українців, запідозрених у москвофільстві, жертвами якого стали й чимало проавстрійськи налаштованих українських діячів. Під час війни в Австрії обговорювалося питання «українського коронного краю», однак ця ідея не була реалізована⁴⁸.

2. Конституційно-парламентські практики

Перший досвід роботи в австрійських представницьких органах був наслідком уніфікації правової системи, в ході якої в Галичині на зразок інших країв створено Галицький становий сейм. Права сеймів в інших провінціях були зведені до мінімуму – обговорювати, як виконати розпорядження виконавчої влади, передусім щодо збору податків, висилати узгоджені з губернатором адреси до Трону. Порівняно з сеймами в Речі Посполитій Становий сейм був пародією самоуправління. Його законодавчу базу склали цісарські ординації з 1775-го, 1782-го і 1817 р.; у 1787 р. вийшов закон про представництво Буковини. Представництво в сеймі мали: 1) магнати, архієпископи і єпископи всіх обрядів (у 1817 р. духовенство виділено в окремий стан); 2) шляхта (землевласники, що сплачували не менше 75 злр. податку на рік); 3) представники міст (2 від Львова). Виконавчим органом сейму був Становий виділ. Керував його роботою губернатор, наділений правом розпуску. Робочою мовою засідань була польська, кореспонденція з центральною владою велася

українських земель у складі Угорського королівства, але ця програма була відкинута Угорським сеймом, а її автор позбавлений депутатського мандата. 18 лютого 1867 р. в Угорському сеймі був урочисто оголошений указ імператора Франца Йосифа про відновлення правової та історичної самобутності Угорського королівства. Угорський сейм ухвалив низку законів, які відновлювали й зміцнювали централізацію на території королівства. Одночасно парламент заперечив визнання якихось особливих прав національним меншинам. Українці в Угорщині були витіснені зі сфери політичного життя й могли підтримувати свою національну ідентичність лише в культурно-просвітній сфері, долаючи офіційну політику мадяризації⁴⁷.

Перша світова війна внесла корективи в австрійську національну політику, посилила увагу офіційного Відня до українців. Уже в перші місяці війни Відень погодився на формування в Галичині добровільного українського військового з'єднання – Легіону українських січових стрільців, однак при цьому, не будучи певним в остаточних намірах українців, суттєво обмежив його чисельність. Подібним було ставлення урядових структур до гуцульсько-буковинського добровільного корпусу. Серйозна робота була проведена центральним урядом і намісництвами західних провінцій Австрії з улаштування побуту українських біженців з Галичини і Буковини. Водночас австрійське зовнішньополітичне відомство в 1914 р. санкціонувало переслідування українців, запідозрених у москвофільстві, жертвами якого стали й чимало проавстрійськи налаштованих українських діячів. Під час війни в Австрії обговорювалося питання «українського коронного краю», однак ця ідея не була реалізована⁴⁸.

2. Конституційно-парламентські практики

Перший досвід роботи в австрійських представницьких органах був наслідком уніфікації правової системи, в ході якої в Галичині на зразок інших країв створено Галицький становий сейм. Права сеймів в інших провінціях були зведені до мінімуму – обговорювати, як виконати розпорядження виконавчої влади, передусім щодо збору податків, висилати узгоджені з губернатором адреси до Трону. Порівняно з сеймами в Речі Посполитій Становий сейм був пародією самоуправління. Його законодавчу базу склали цісарські ординації з 1775-го, 1782-го і 1817 р.; у 1787 р. вийшов закон про представництво Буковини. Представництво в сеймі мали: 1) магнати, архієпископи і єпископи всіх обрядів (у 1817 р. духовенство виділено в окремий стан); 2) шляхта (землевласники, що сплачували не менше 75 злр. податку на рік); 3) представники міст (2 від Львова). Виконавчим органом сейму був Становий виділ. Керував його роботою губернатор, наділений правом розпуску. Робочою мовою засідань була польська, кореспонденція з центральною владою велася

німецькою. Відносну активність Становий сейм розгорнув на початку 1790-х рр., беручи участь у розробці конституційного проекту для Галичини «*Charta Leopoldina*»⁴⁹. До завершення наполеонівських війн сейм не збирався. Лише в 1815 р. справа галицької конституції актуалізувалася, оскільки після зовнішньополітичних уроків Відень намагався здобути симпатії поляків. У 1817 р. діяльність Галицького станового сейму було відновлено, однак реальної влади він не здобув. Лише напередодні революції 1848 р. сейм активізувався, обговорюючи проекти скасування панщини. Українці в сеймі були представлені греко-католицьким митрополитом; сеймові дискусії не викликали їх уваги.

Перетворення Габсбурзької держави в конституційну монархію започаткувала революція 1848 р. Заворушення з національним підтекстом ставили уряд перед дилемою: обмежувати владу монарха сильними центральними органами влади чи йти назустріч національно-автономістським домаганням, наражаючись на небезпеку децентралізації. 25 квітня 1848 р. уряд оголосив так звану Квітневу конституцію (перед тим було ухвалено конституцію для Угорщини)⁵⁰, однак вже у травні цісар Фердинанд I призупинив її дію й оголосив скликання однопалатного парламенту для ухвалення нової конституції. Вибори відбувалися на підставі ординації, в якій мандати поділено пропорційно до чисельності населення (один припадав на 50 000 мешканців). Мешканці Галичини з Буковиною обирали 108 депутатів, з них 10 – у міській курії⁵¹.

Через брак конституційних традицій вибори характеризувалися непередбачуваністю, народ «не розумів їх цілі і боявся, щоб депутати не підписалися за повернення скасованої панщини»⁵². З усіх провінцій Галичина і Буковина обрали найбільше селян і священників (з 29 галицьких українців 17 були селянами, 9 – священниками, 3 – світськими інтелігентами), які не володіли німецькою мовою. Уже через необхідність перекладу священникам доводилося «опікати» селян. Про роль, яку австрійські урядовці відводили українському й селянському представництву, свідчили спроби губернатора Ф.Стадіона керувати його голосуванням. Більшість українських депутатів увійшли до проурядового угруповання. Надії на уряд посилювалися з усвідомленням того, що парламент не виконає основної вимоги українців – поділу Галичини⁵³. У парламенті (в жовтні 1848 р. переніс діяльність до Кромержа в Моравії) було сформовано більшість навколо проекту конституції, який, акцентуючи на збереженні історично усталених меж земель, передбачав їхній поділ на національні повіті⁵⁴. Однак новий імператор Франц Йосиф розпустив парламент до ухвалення конституції. В 1849–1851 рр. в Австрійській державі діяла так звана октройована (дарована) конституція, в якій проголошувались обмежені конституційні свободи⁵⁵.

Остання спроба перетворення Габсбурзької монархії на цілість здійснена після скасування 31 грудня 1851 р. октройованої конституції, по-

ставила імперію на грань катастрофи. Це спонукало уряд до конституційних експериментів⁵⁶, які тривали в 1860–1867 рр. 20 жовтня 1860 р. Франц Йосиф видав Жовтневий диплом – декларацію наміру конституційних реформ. Його ідея полягала у визнанні опертої на історичному праві індивідуальності «країв і народів» задля збереження цілісності держави⁵⁷. Конституція 1861 р. (цісарський патент від 26 лютого) відкоригувала Жовтневий диплом у централістичному напрямі⁵⁸. Лютневий патент ввів у життя «основний закон» про парламентські представництва; зі змінами при перетворенні Габсбурзької монархії в дуалістичну він визначав внутрішньодержавні відносини до розпаду Австро-Угорщини. Лютневий патент відкрив перед так званими історичними народами можливості самоуправління, позиції ж інших, у тому числі українців, опинилися в залежності від крайових представництв⁵⁹.

Реформи 1860-х рр. завершилися створенням дуалістичної Австро-Угорської монархії, що було закріплене Грудневою конституцією – сімома «основними державними законами» від 21 грудня 1867 р., які розмежовували повноваження і визначали спільні для обох частин монархії справи. Управління монархією здійснювалося за допомогою так званих Спільних Делегацій з представників Державної Ради й Угорського Сейму, до компетенції яких належали дипломатичні, військові, фінансові питання. Головним представницьким органом австрійської частини була Державна Рада, яка складалася з палати панів (призначалася цісарем з титулованої шляхти і вищих церковних ієрархів), і палати депутатів (обиралася повним складом крайових сеймів). З 203 місць у палаті депутатів на Галичину припадало 38 (18,7%). До компетенції Державної Ради віднесено фінансово-господарську, військово-оборонну, культурно-освітню, медичну, судову та адміністративну політику. Ухвалені палатою депутатів закони набували чинності після затвердження палатою панів і цісарем⁶⁰.

Виборче право до парламенту тричі змінювалося, розширюючи коло виборців. У 1873 р. запроваджено вибори по округах за куріальною системою. З 353 депутатів Галичину представляли 63 (17,8%). Вибори були відкриті, в курії сільських громад – двоступеневі⁶¹. У 1896 р. набув чинності закон про запровадження п'ятої, загальної курії, де право голосу отримали всі громадяни-чоловіки, яким виповнилося 24 роки. Чисельність палати депутатів зросла до 425 осіб, з них 78 (16%) від Галичини⁶². У 1907 р. куріальну систему було скасовано й запроваджено відносно загальне й рівне виборче право. Право голосу дістав кожний громадянин-чоловік, якому виповнилося 24 роки, який не був позбавлений цього права за злочини і мешкав у своїй громаді принаймні рік. У поділі мандатів між провінціями й національними групами засада рівності не була дотримана; німці здобули перевагу коштом слов'ян, а поляки в Галичині – коштом українців⁶³. З 516 членів палати депутатів Галичину представляли 106 (20,5%). У Галичині замість національного

кадастру (як у Моравії), запроваджено двомандатну систему: сформовано 34 міських (польських) одномандатних округів і 36 двомандатних округів, з яких 27 — польсько-українських у Східній Галичині⁶⁴. Галицькі українці могли здобути 27 мандатів (25,5% галицької делегації). Це дало їм змогу відразу втричі збільшити парламентське представництво, але, зважаючи на значне зростання загальної кількості депутатів, це посилення було відносним.

Чисельність українського представництва в парламенті свідчила, що Відень не розглядав українців як чинник державної ваги. З іншого боку, вони не завжди могли скористатися наданими правами. Кожна виборча реформа розширювала їхні можливості, але ефект був тимчасовим. У палаті панів українці були представлені одним вірилістом (греко-католицьким митрополитом), і тільки в грудні 1905 р. там з'явився українець, призначений пожиттєво (поляки в 1861 р. мали в палаті панів 9 депутатів, у 1914 р. — 52). До кінця 1880-х років українці не були представлені у Спільних Делегаціях. Кількість українських депутатів у Державній Раді в 1861—1873 рр. залежала від крайових сеймів. На перших виборах вона виявилася відносно високою (13 депутатів) завдяки порозумінню з польською сеймовою більшістю й даній їй обіцянці трактувати українське питання як «домашню» справу. Однак у Відні українці розірвали угоду й увійшли до проурядової більшості, навіть німецькі ліберали називали їх «міністерськими мамелюками».

Після цього польські політики всіляко обмежували чисельність українського парламентського представництва. Вже на наступних виборах 1867 р. до парламенту увійшло всього три українські представники від Галичини. Лише один український депутат залишався поза рамками Польського кола, й саме з ним солідаризувалось українське політичне керівництво у краю. Централістичну політику підтримував один український депутат від Буковини. Чисельна у Польському колі група *Gente Rutheni, natione Poloni*, згодом — спроби польських політиків налагодити співпрацю з народовцями, дозволяла трактувати цей клуб як єдину галицьку репрезентацію. Після запровадження прямих виборів українці в особі русофілів одразу здобули 14 мандатів у сільській курії. Український клуб безоглядно підтримував уряд, хоча це йому нічого не давало. Безуспішною виявилася й парламентська політика народовців, які приєдналися до опозиційної частини парламенту, сподіваючись, що на шляху федералізації Австрії з'явиться можливість розв'язання українського питання. Ситуація в Австрії зумовлювала послаблення федералістичного табору⁶⁵.

У 1879—1897 рр. австрійський парламент завдяки припиненню бойкоту чеських представників працював відносно стабільно, роль поляків зростала. У 1879 р. кількість українських депутатів знову впала до трьох. У Відні нікого не турбувало таке мізерне представництво українців, до яких цісар полюбляв звертатися «мій народ». Українці ж усе частіше

твердили, що Відень їх покинув. Народжений у 1848 р. образ «тирольців Сходу» поступався місцем іншій, почерпнутій із казок алегорії – українці в Австрії ставали «попелюшкою народів». Кілька українських депутатів об'єднувалися навколо німецько-централістичних угруповань, які становили парламентську опозицію. З початку 1880-х років до 1907 р. завдяки перебранню проводу в українському русі народовцями кількість українських депутатів зростає пересічно до 10 осіб, однак українське представництво не вело узгодженої політики й ділилося на кілька угруповань, які обстоювали проурядову чи опозиційну політику. Опозиційні українські депутати використовували парламентську трибуну для оприлюднення вад галицької адміністрації. Через нечисленність українське представництво не відчувало відповідальності за розв'язання державних проблем.

У 1907 р. до парламенту було обрано 32 українські депутати від Галичини й Буковини, в 1911 – 31. Лише на короткий час їх вдалось об'єднати у клуб. Невдовзі від нього відійшли кілька депутатів-москвофілів, які декларували належність півавстрійських русинів до російського народу. У 1909 р. виокремився Буковинський руський клуб: виходячи з наявної в їхньому краї відносної рівноваги національних груп, буковинці були більш консервативними й лояльними до Відня, ніж галичани. У 1911 р. клуб на партійній основі заснували радикали. Діяльність українських фракцій координував створений у 1911 р. Український союз. Після 1907 р. в українському представництві переважив курс на опозицію галицькій владі та її віденським протекторам. Українські депутати оголошували «правно-державні застереження» (з подібними виступали чехи, хорвати, серби), де домагалися поділу Галичини і стверджували, що використовуватимуть усі засоби для усунення несправедливості. Серед останніх була й обструкція, однак, на відміну від крайових сеймів, у віденському парламенті вона не мала ефекту й викликала подив інших депутатів. Після вибуху Першої світової війни засідання парламенту були призупинені, а на момент їхнього відновлення 30 травня 1917 р. багато чого змінилось. Політичні декларації зводилися до намірів різних народів здобути власну державність. У промовах українців більш ранній дискурс про зраду австрійським урядом «вірних русинів» був загострений через декларацію в листопаді 1916 р. про виокремлення Галичини й намір австро-німецького блоку відновити Польську державу, арешти й переслідування українців за підозрами в русофільстві, нехтування державою військовими руйнуваннями краю⁶⁶.

Понад півстоліття з моменту утворення в 1861 р. символом галицької автономії і, за влучним висловом польського дослідника С.Гродзіського, «вісью історії Галичини та ключем до розуміння її становища в межах Габсбурзької монархії» був Галицький крайовий сейм⁶⁷. Його правову підставу регламентували додатки до Лютневого патенту – Крайовий статут і Виборча сеймова ординація для Галичини. Галицький сейм налічу-

вав 150 депутатів, з яких 9 (вищі церковні ієрархи, ректори Львівського і Краківського університетів) мали так звані вірильні мандати, а решту обирали по чотирьох куріях: 44 – від великих землевласників, 20 – від міст, 3 – від торгово-промислових палат, 74 – від містечок і сіл. Право голосу залежало від податкового цензу й поширювалося приблизно на 10% населення. Бути обраними до сейму могли австрійські громадяни, які досягнули 30-річного віку. У четвертій курії вибори були двоступеневими, голосування – усним і відкритим. За законами 1896-го і 1900 р. кількість депутатів зросла до 161 за рахунок збільшення представництва від міст.

Компетенція Галицького сейму визначалась як співучасть у законодавчій владі і включала: формування бюджету, рішення в аграрному секторі, фінансування громадських будівель і добродійних закладів, розпорядження в межах загальнодержавних законів щодо громадських справ, релігії, шкільництва, утримання війська, доручені справи. Кваліфікованою більшістю сейм міг змінити власну виборчу ординацію. Законопроекти мали бути урядовими або сеймовими ініціативами. Для введення закону в дію була необхідна ухвала сейму та санкція цісаря. Депутати мали право законодавчої ініціативи у формі законопроекту (не менше 15 підписів) і депутатського запиту (інтерпеляції), що, як правило, скеровувалися до урядової влади.

Українське представництво намагалося висловлювати позицію з більшості питань, однак для цього не завжди вистачало фахових сил. Найбільшою увагою користувалися питання про мову, шкільництво, аграрні відносини, дрібне виробництво, місцеве самоуправління, фінансування національно-культурних товариств, виборча реформа. Інтерпеляції українських депутатів здебільшого стосувалися дій органів влади, що порушували національні права. Політичні питання не належали до компетенції сеймів, однак обговорювалися. Українці використовували сеймову трибуну для промов, у яких указували на свою нерівноправність, формулювали національні вимоги. Промови депутатів публікувались у пресі без цензури, включно з неприпустимими в інших випадках різкою критикою влади й антипольськими випадками.

Каденція сейму тривала 6 років (за винятком 1867–1869 рр.). Щорічні сесії відбувались у Львові. Керували роботою сейму маршалок і віце-маршалок, яких призначав цісар. Постійно чинним виконавчим органом був Крайовий виділ. Готували питання комісії. Представництво українців у керівних органах сейму було незначним. Посаду маршалка обіймали вихідці з польської аристократії. Посада віце-маршалка традиційно належала українцю, як правило, греко-католицькому митрополиту. Вона була почесною, але маловпливовою. У Крайовому відділі українці були представлені здебільшого однією особою і одним заступником. Посада члена Крайового відділу була важливою. З українців її, як правило, обіймали діячі, прийнятні для польської більшості. Відомі

приклади, коли польські політики блокували обрання українця, побоюючись його високого авторитету.

Виходячи зі структури свого суспільства українці могли претендувати на 51 мандат — 48 зі східногалицьких сільських округів і 3 вірильні мандати греко-католицьких ієрархів. Об'єктивно українське суспільство не було готовим до нових можливостей і обов'язків, які накладало запровадження парламентаризму. Українці сприйняли появу сейму романтично, вбачали його покликання в забезпеченні своєї рівноправності, розглядали сейм не як інституцію влади, а як трибуну для обміну думками. Перші вибори до сейму 1861 р., які проходили в атмосфері політичної нестабільності, виявилися для українців найдемократичнішими: вони перемогли майже в усіх східногалицьких сільських округах. Однак перебіг першої сесії засвідчив, що українці зазнають поразок з усіх питань; рішення ухвалювалися в такому темпі, що вони не встигали зорієнтуватися.

Надання наприкінці 1860-х рр. Галичині статусу польської автономії змістило акценти в розумінні сейму, який мав не представляти й узгоджувати інтереси різних національних і соціальних груп, а реалізовувати польську програму «органічної праці». Право на рішення монополізувала польська шляхта, розглядаючи селян та українців як зайвий баласт. Від других виборів до Галицького сейму 1867 р. й до кінця 1880-х років кількість українських представників зменшувалася: в 1867 р. було обрано 38, у 1870 р. — 32, у 1876 р. — 14, у 1883 р. — 9 депутатів. З 1889 р. кількість українських депутатів почала зростати — до 33 у 1913 р. За час діяльності сейму його депутатами від українців побували близько 200 осіб. Переважна більшість (179) були обрані з курії сільських громад. Серед них були представники духовенства (54), селянства (42) і світської інтелігенції (83, з них 38 мали науковий ступінь доктора) — переважно дрібних чиновників, юристів, освітян.

Основним інструментом зменшення українського представництва було порушення законності на виборах, що носило системний характер і суттєво впливало на їх результати на користь поляків. Галицькі вибори перетворювалися у справжні драми, що інколи межували з комедіями, з купуванням голосів, переловлюванням виборців, бійками, погрозами, арештами, приватними впливами тощо. Для кожного етапу існували свої засоби. Староства погрожували війтам, використовуючи їх правопорушення; поспіхом виконували податкові та інші приписи. Для залякування виборців використовувалися нижчі прошарки населення — волоцюги, п'яниці, злодії, які отримували оплату. У списки виборців включали померлих і пропускали найсвідоміших осіб. У багатьох громадах про термін і місце правиборів заздалегідь не повідомлялося або ж виборчий комісар прибував задовго до визначеного часу і проводив правибори з «певними» людьми. Порушення часу, як правило, мотивувалося «несправним» годинником. Тактика втечі виборчого комісара від

правиборців і проведення правиборів так, щоб про них ніхто не знав, вимагала від останнього неабиякої спритності. У напруженій атмосфері проходив другий етап виборів. Українські виборці з'їжджалися до повітового міста за день до виборів і зупинялися в одному приміщенні. Тут їх обступав підкуплений натовп, що переконував голосувати за польського кандидата. Шум під вікнами подекуди не стихав усю ніч. Агенти захоплювали виборців на дорогах, тягнули їх у шинки, провокували бійки, які завершувались арештом виборця, вивалили легітимаційні картки, без яких виборців не допускали до голосування. Велика вага надавалася формуванню виборчої комісії, куди до приходу українських виборців включали «певних» людей. У залі для голосування натовп всіляко перешкоджав виборцям. Члени виборчої комісії визнавали недійсними чимало голосів за українського кандидата. Виборчі зловживання особливо спрямовувалися проти лідерів українського руху, аби до українського сеймового представництва входило якнайменше яскравих політиків.

Порушеннями законності не можна пояснити всіх поразок українців. Саме серед них знаходилися особи, які за щедру гостину, обіцянки або через застрашування голосували за урядових кандидатів. Головною причиною дієвості виборчих зловживань була неготовність українських виборців юридично грамотно обстоювати свою позицію. З початку конституційної ери виборчі кампанії належали до першорядних подій. Проходячи в атмосфері суспільного напруження вони не залишали байдужими багатьох мешканців, залучаючи їх до обговорення політичних проблем і виявів громадської активності; підштовхували суспільство до політичної структуризації. Для українців кожні вибори підносили надії на зміни, а невдачі супроводжувалися не тільки розчаруваннями й апатією, а й роздумами над причинами поразок. Протягом конституційного періоду українські політики вчилися перемагати на виборах і врешті почали добиватися помітних успіхів.

У перші десятиріччя сеймова політика українців перебувала в руках русофілів. Населення не знало депутатів, останні не вважали за потрібне з ним контактувати. Українське представництво перебувало в безпорадній опозиції. Тактика зводилася до демонстративних виходів із залу засідань на знак протесту проти неврахування національних вимог. Нові мотиви з'явилися на початку 1880-х років у зв'язку з виходом на політичну арену народолюбів. Вони сформували нову модель української сеймової політики, яка передбачала: використання сеймової трибуни для декларації національних домагань, активність, висунення пропозицій, зорієнтованих на конкретні результати, зв'язок із виборцями, утвердження авторитету депутатів і забезпечення їм підтримки поза межами сейму, трактування нечисленного українського представництва як повноправної репрезентації всього українського народу в Галичині.

У 1890-х роках українське сеймове представництво опинилось у кризі через розкол з питання опозиційної або угової політики. Від

початку ХХ ст. українська сеймова політика активізувалась у зв'язку зі створенням політичних партій. Чільною проблемою українських політичних сил став пошук нової, дійової тактики політичної боротьби. Акцент перенесено з опертя на порозуміння з поляками на масовий рух, який мав служити засобом тиску на підтримку депутатів. Політика українського клубу поєднувала роль політичної опозиції з фаховим аналізом справ, що вимагало від депутатів дещо незвичного ретельного занурення в суть законопроектів і юридично правильного обґрунтування пропозицій. Ідучи назустріч вимогам партій сприяти активізації масових виступів, українські депутати вдавалися до різних форм протесту – «сецесій» (демонстративне складання мандатів), технічних обструкцій (тривале обговорення дрібних і несуттєвих питань). З початку ХХ ст. почали проводитися з'їзди українських депутатів Державної Ради, Галицького й Буковинського сеймів, що мали визначати стратегію національної політики.

Створений у 1860-х роках баланс сил виявився тривким. Невдоволення українців не було підставою для його перегляду. Питання про зміну виборчого закону до Галицького сейму стало актуальним тільки з кінця ХІХ ст. з розгортання руху за запровадження загального, рівного, прямого й таємного голосування. Напередодні Першої світової війни ухвалено компромісний виборчий закон (санкціонований цісарем 8 липня 1914 р.). Куріальна система була збережена, але виборчі округи розмежовано за національним принципом. Закон гарантував українцям 61 з 225 мандатів (27,1%). Угода не відповідала амбіціям українських політиків, але спрямовувала міжнародне протистояння в легальне русло, знімала напруженість, демонструвала тенденції зміцнення українського руху – і в цьому сенсі була для українців політичним успіхом⁶⁸.

Тривалим процесом було вироблення форм контролю громадськості над діяльністю депутатів. На зламі ХІХ–ХХ ст. найбільш практикованою формою спілкування депутата з виборцями були звіти в місцевостях свого округу. Звіт, розрахований на кілька сусідніх громад, проходив як народне віче. Результати праці українських депутатів залишалися неспівмірними до зусиль. Тому періоди «народного одушевлення» на їхню підтримку змінювалися критикою, яку депутати сприймали болісно⁶⁹. Складно було налагодити взаємодію між депутатськими групами і партійним керівництвом. Депутати мусили рахуватися з парламентськими реаліями, які нерідко відрізнялися від уявлень партійних лідерів⁷⁰. Однак тенденція полягала в посиленні взаємодії депутатів зі своїми політичними силами, що забезпечувало вищий рівень політичної структуризації суспільства⁷¹.

Кілька десятиліть парламентської діяльності виробили уявлення громадськості про тип народного обранця. На успішність могли розраховувати два типи депутатів: перший – енциклопедично ерудований, зважений і стриманий у висловах, приємний у товариському спілку-

ванні⁷²; другий – народний трибун, радикальний оборонець народних прав. Вимоги до українських депутатів були сформульовані на початку ХХ ст. старійшиною української політики Ю. Романчуком: «Ми повинні вибрати сам цвіт нашої інтелігенції, людей спосібних, котрі не уступали би перед репрезентантами інших найкультурнійших народів і котрими би ми перед ніким не повстидали би ся»⁷³.

Домінування такого підходу засвідчив проведений Г. Біндером аналіз соціальної структури українського парламентського представництва. У 1897–1918 рр. 90% українських депутатів мали вищу університетську освіту, тоді як у середньому в парламенті цей показник сягав 50%. Подібно високий рівень освіти був характерний для хорватів, сербів, румунів, а чехи й німці залишалися позаду. Виникла парадоксальна ситуація – чим вищим був загальний рівень неписьменності в суспільстві, тим освіченішою ставала його еліта. Інтелігентні верстви як «культурні конструктори» народу відігравали провідну роль за відсутності господарсько сильної еліти і власної політичної влади. Попри переважаючу частку в структурі українського населення селянства, лише 2 з 57 депутатів парламенту цього періоду були рільниками. Популярне серед польського селянства гасло «селяни обирайте селян» в українському суспільстві не працювало. Для українських селян інтелігенція, здебільшого селянського походження, була союзником у протистоянні з двором⁷⁴.

Після 1861 р. розпочалося легальне політичне життя на Буковині. Буковинський сейм складався з 30 депутатів (29 обраних і 1 віриліста – православного архієпископа; з 1875 р. вірильний мандат отримав ректор Чернівецького університету). Вибори відбувалися по 4-х куріях. Пересічно національний склад Буковинського сейму був таким: румуни – 14-16 мандатів, українці (здобули представництво в 1891 р.) – 3-6, поляки – 3-4; німці – 6-7, євреї – 1-2. Маршалками краю ставали вихідці з румунської аристократії. Компетенція Буковинського сейму була такою ж, як і Галицького. В 1904 р. Буковинський сейм ухвалив новий виборчий закон, який був санкціонований цісарем у 1910 р. За ним кількість депутатів зросла до 63, зберігалася куріальна система, але всередині курій місця розподілялися за національною квотою. На виборах 1911 р. українці отримали 17 мандатів, румуни – 23, євреї – 10, німці – 7, поляки – 6. Буковина обирала до австрійського парламенту спершу 5 депутатів, з 1873 р. – 9, з 1907 р. – 14. Останні вибори до австрійського парламенту 1911 р. проводилися за національними куріями: 5 місць надано українцям, 5 – румунам⁷⁵.

Парламентська діяльність була важливим чинником політичної структуризації українського суспільства, виховала нове покоління політичної еліти. В умовах перетворення мас населення із середньовічних підданих у громадян нового часу парламентаризм, що дозволяв відчутти себе співучасником системи влади, привчав людей до відповідальності за дії у політиці, прискорював формування національної свідомості.

Австрійський парламентаризм зробив українське питання «видимим», унеможливив витіснення українців з політичної сфери. Попри недосконалість, парламентська традиція підавстрійських українців у другій половині XIX – на початку XX ст. дисциплінувала широкі верстви суспільства, привчаючи їх до життя в конституційній державі, зробила вагомий внесок у руйнування самодостатнього і строго ієрархізованого світу і світогляду і введення його в орбіту європейських політичних цінностей. Загартування в жорсткій політичній боротьбі, спрямування зусиль політиків на підвищення рівня освіченості й самосвідомості та мобілізацію широких верств утвердило серед українського електорату в Галичині дисциплінованість, високу активність і здатність до самоорганізації на захист своїх прав⁷⁶.

3. Інституалізація українського суспільства. Національна ідентичність

Перший крок до перетворення австрійських підданих у громадян був здійснений реформами освіченого абсолютизму. Йосифінські реформи у перспективі мали безпосередній вплив на становище всіх верств суспільства, активізували їх, сприяли формуванню національної єдності та громадянської самосвідомості. Для народів Габсбурзької монархії, у тому числі й українців, ці реформи стали основою для переходу від середньовічного станово-династичного типу мислення до новочасної політичної культури. Реформи освіченого абсолютизму суттєво змінили життя українського селянства. Упорядкування підданського статусу і обмеження повинностей покращили становище селян і обмежили свавілля шляхти. Після скасування особистої залежності селяни – в їх свідомості – стали не «панськими», а «цісарськими» підданими⁷⁷.

Йосифінська політика нібито клином втискала протекціонізм між двором і громадою у надії, що так гарантує безпеку держави. Завдяки цьому селянство, вважаючи двір джерелом усіх тягарів і нещасть, а циркульну владу – охоронцем, оперлося польським конспіративним організаціям⁷⁸. Далекосяжний вплив на конструювання польської та української національної ідентичності мали події 1846 р., коли спроба польського повстання в Західній Галичині перетворилася на різню польської шляхти галицькими селянами. Ці події продемонстрували потенціал колективної дії селянства, а також спричинили польський «страх селянства» і соціальних реформ⁷⁹.

Єдиною українською інституцією в Галичині до 1848 р. був створений на базі Ставропігійського братства Ставропігійський інститут, який об'єднував науково-інтелектуальну еліту староруського кола. Компроміс, з яким Відень підійшов до братства (згідно з указом 1787 р. всі церковні братства мали бути ліквідовані), надав додаткової ваги амбіціям української еліти, які потребували «зовнішнього» визнання. Титу-

Австрійський парламентаризм зробив українське питання «видимим», унеможливив витіснення українців з політичної сфери. Попри недосконалість, парламентська традиція підавстрійських українців у другій половині XIX – на початку XX ст. дисциплінувала широкі верстви суспільства, привчаючи їх до життя в конституційній державі, зробила вагомий внесок у руйнування самодостатнього і строго ієрархізованого світу і світогляду і введення його в орбіту європейських політичних цінностей. Загартування в жорсткій політичній боротьбі, спрямування зусиль політиків на підвищення рівня освіченості й самосвідомості та мобілізацію широких верств утвердило серед українського електорату в Галичині дисциплінованість, високу активність і здатність до самоорганізації на захист своїх прав⁷⁶.

3. Інституалізація українського суспільства. Національна ідентичність

Перший крок до перетворення австрійських підданих у громадян був здійснений реформами освіченого абсолютизму. Йосифінські реформи у перспективі мали безпосередній вплив на становище всіх верств суспільства, активізували їх, сприяли формуванню національної єдності та громадянської самосвідомості. Для народів Габсбурзької монархії, у тому числі й українців, ці реформи стали основою для переходу від середньовічного станово-династичного типу мислення до новочасної політичної культури. Реформи освіченого абсолютизму суттєво змінили життя українського селянства. Упорядкування підданського статусу і обмеження повинностей покращили становище селян і обмежили свавілля шляхти. Після скасування особистої залежності селяни – в їх свідомості – стали не «панськими», а «цісарськими» підданими⁷⁷.

Йосифінська політика нібито клином втискала протекціонізм між двором і громадою у надії, що так гарантує безпеку держави. Завдяки цьому селянство, вважаючи двір джерелом усіх тягарів і нещасть, а циркульну владу – охоронцем, оперлося польським конспіративним організаціям⁷⁸. Далекосяжний вплив на конструювання польської та української національної ідентичності мали події 1846 р., коли спроба польського повстання в Західній Галичині перетворилася на різню польської шляхти галицькими селянами. Ці події продемонстрували потенціал колективної дії селянства, а також спричинили польський «страх селянства» і соціальних реформ⁷⁹.

Єдиною українською інституцією в Галичині до 1848 р. був створений на базі Ставропігійського братства Ставропігійський інститут, який об'єднував науково-інтелектуальну еліту староруського кола. Компроміс, з яким Відень підійшов до братства (згідно з указом 1787 р. всі церковні братства мали бути ліквідовані), надав додаткової ваги амбіціям української еліти, які потребували «зовнішнього» визнання. Титу-

лування в австрійських документах членів Ставропігійського інституту «настоятелями греко-католицької нації» свідчило про визнання русинів як окремого народу, вигідно відрізнялося від небажання громадсько активної частини польського суспільства відмовитися від зневажливого трактування національно-культурних домагань українців⁸⁰.

Важливі зміни відбулися в освіті, яку вперше переведено на державний кошт. Значна частина українських дітей отримала можливість здобувати початкову освіту рідною мовою⁸¹. Складніше було запровадити українську мову у вищу освіту. Причиною цього було не стільки відчуження українського суспільства від національних ідеалів, скільки історично зумовлене нечітке розуміння поняття «рідна мова» й сумніви щодо того, що народна мова придатна для викладання й літературної творчості. У 1787 р. австрійський уряд створив при Львівському університеті Тимчасовий науковий інститут з руською мовою викладання (Studium Ruthenum), який виконував функції філософського й богословського факультету для тієї частини української молоді, яка хотіла здобути вищу освіту, але не була готова до навчання латинською мовою. У Руському інституті було підготовлено генерацію освічених греко-католицьких священників; переважна більшість діячів 1848 р. були синами його вихованців. Факт існування такого інституту служив одним із аргументів на користь того, що українська мова може бути мовою освіти й науки; підштовхнув історико-філологічні розвідки⁸².

Політичний поділ Речі Посполитої не спричинив негайного зникнення її культурного простору. В мовно-культурному плані на два-три наступні покоління йосифінські реформи розширили в Галичині коло осіб, які «виховувалися, говорили й думали по-польськи»⁸³. Результатом українсько-польської взаємодії на етапі формування модерних націй стала формація *gente Rutheni, natione Poloni*. До неї належали особи, які визнавали й публічно декларували руське (українське) походження, але ідентифікували себе з польським політичним і культурним простором. Для них був властивим «відкладений вибір», коли відповідь на питання про співвідношення між етнічним походженням і національною належністю шоразу виявлялася не остаточною. Єдиною спробою самоорганізації цієї групи стало утворення в 1848 р. політичного об'єднання «Руський собор», який виявився недієздатним, продемонструвавши нежиттєздатність цієї ідеології⁸⁴.

Релігійні реформи Габсбургів, що мали на меті усунути привілеї Римо-католицького костелу, обмежити його до суто релігійних функцій і поставити на службу державі, суттєво покращили становище Греко-католицької церкви. В 1774 р. Марія Тереза оголосила намір «покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків». За так званим толеранційним патентом 1781 р. протестанти і греко-католики були зрівняні в правах із римо-католиками. Покращилося становище парафіяльного духовенства. Створено чимало

нових парафій, збудовано церкви, а запровадження стабільного річного доходу (конгруа) зміцнило матеріальний стан священників. Держава взяла на себе підготовку священнослужителів і дозволила їм впливати на моральне виховання молоді в навчальних закладах⁸⁵.

Роль посередника між урядом і населенням зміцнювала авторитет церкви, яка в очах парафіян була не лише представником державної влади, а й їх репрезентантом перед нею. Це відкривало перед священниками широкі можливості суспільної праці⁸⁶. Реформи Габсбургів створили передумови для перебрання греко-католицьким духовенством функції провідника національного руху. Духовенство, готове служити народові, стало найбільшим спадком українців по добі освіченого абсолютизму. Сини священників становили найраніші кадри української інтелігенції і залишилися важливим джерелом її поповнення⁸⁷.

Перша спроба політичної самоорганізації українського руху відбулася під час «Весни народів». 2 травня 1848 р. у Львові уконституювалася Головна руська рада. Її поява засвідчила розмежування українського руху з польським і водночас його неготовність спертися на власні сили, адже Рада діяла в порозумінні з австрійським урядом. Головна руська рада (1848–1851) була першою українською легальною політичною організацією⁸⁸. В її органі, першій україномовній газеті «Зоря Галицька», було опубліковано програмну відозву на платформі національної єдності та соборності всіх українських земель. Автори відозви пов'язували з конституційними реформами і перебуванням під владою Габсбургів надії на повернення українців у коло цивілізованих народів⁸⁹. Для створення місцевих руських рад було використано церковні структури⁹⁰. Ключовим національно-політичним домаганням Головної руської ради був поділ Галичини. З цією метою проведено збір підписів по громадах (понад 200 000 до кінця січня 1849 р.)⁹¹.

Головна руська рада та її філії стали ініціаторами руху за створення українських військових і воєнізованих формувань. Згідно з цісарським рішенням від 8 березня 1848 р. про формування місцевих відділів національної гвардії, Головна руська рада опублікувала відозву про створення руської гвардії, що мала захищати населення під час революційних заворушень. Для прискорення формування місцевих відділів української гвардії редакція «Зорі Галицької» надрукувала 31 жовтня 1848 р. «Випис з руководства до вправи для стражи народної» Михайла Коссака – перший український словник військової термінології. Головна руська рада організувала відділ руських гірських стрільців, який передбачалося використовувати для захисту галицько-угорського кордону⁹².

Політична активізація поживила культурно-освітній рух. Першою культурно-просвітньою організацією, яка намагалася поєднати утвердження «руської» національної свідомості з науковими дослідженнями, стала утворена в 1848 р. на взірць інших слов'янських народів Галицько-

руська матиця. Налагодити її роботу виявилось непросто через слабкість науки і літератури, проблеми формування мови й правопису, становлення термінологічної системи⁹³. У період спаду революції серед українських діячів з'являлося розуміння, що несподівано сильний виступ з деклараціями національної окремішності й вимогами рівноправності не підкріплений силою національного руху, чітким розумінням навіть політичною елітою його завдань. Так виникла ідея заснування Руського народного інституту «Народний дім» у Львові, що мав стати загальнонародним культурно-просвітнім і науковим центром. Це відповідало програмним цілям усіх національних рухів у регіоні, які постали перед завданням поширення просвіти серед широких верств і їх залучення до національного руху.

З кінця 1840-х рр. і до відновлення конституційних реформ на початку 1860-х рр. створення «Народного дому» перетворилося на магістральний напрям національного розвитку галицьких українців, стало чи не єдиним шляхом згортання політичної діяльності, своєрідною «втечею» від реальності, що дозволяла відкласти чіткий національний вибір. 12 липня 1851 р. Головна руська рада після саморозпуску була реорганізована в «Коміссію завѣдующую Домомъ Народнымъ». Трактатування спорудження «Народного дому» як загальнонародної справи забезпечило приплив значних коштів, а їх збір можна вважати однією з перших спроб покрити організаційною мережею всі східногалицькі повіті й об'єднати значну частину населення навколо однієї ідеї. Протягом кількох десятиліть Інститут «Народний дім» у Львові перетворився на фінансово потужну установу, у складі якої діяли інші заклади — бібліотеки, музеї, наукові збірки та колекції, бурса, виховні заклади для дівчат, кілька десятків стипендійних фондів, які щороку фінансували здобуття вищої та середньої освіти українською молоддю⁹⁴.

Політичні поразки українців у Габсбурзькій монархії стали підґрунтям для формування русофільських настроїв. Джерела панрусських настроїв корінилися в інтелектуальному русі, який розгорнувся на хвилі «національного відродження» в першій половині XIX ст. і поряд із південнослов'янським іліризмом, ідеєю чехо-словацької єдності виступав складовою частиною слов'янофільських концепцій. Втягненню у свою орбіту півдастрійських українців він завдячував низці обставин, головно історичного характеру. Пізнання давнього минулого вказувало на спільні історичні і мовно-культурні корені (аргументом була співзвучність етнонімів «русини», «руські», «русские»). Притягальну силу мало те, що Росія була в той час єдиною незалежною слов'янською державою. Певну роль у формуванні русофільства відіграли псевдоаристократичні претензії тогочасної української інтелігенції, яка вважала взірцем панський і офіційний світ, зі зневагою дивлячись на простий народ і його

мову. Важливим джерелом підживлення русофільських настроїв на західноукраїнських землях була видима русифікація Наддніпрянщини.

Світоглядним маніфестом русофілів стала стаття «Поглядь в будущность» (автор – імовірно І.Наумович), опублікована в газеті «Слово» 1866 р. Дослідники здебільшого цитують з неї два фрагменти: «Русь Галицка, Угорска, Кієвска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ етнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь», «Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящи русскіи» і не звертають уваги на іншу важливу тезу: «границею нашою народною ни Збручъ, но дальше Днѣпра», яка свідчить, що автор маніфесту звертав погляд насамперед на Київ⁹⁵. Русофіли вважали українців частиною спільноти, означеної поняттям «русскій народъ». Але цей термін не був синонімом до великоруського (московського). Русофіли визнавали існування «Малої Русі», її власної історії, мовної традиції. Проте ступінь цієї окремішності в загально-русському просторі вони розуміли по-різному. Широкий спектр уявлень наближався, з одного боку, до ототожнення українців з росіянами, а з іншого – до визнання їх національної окремішності, але зазначених меж русофіли не переступали⁹⁶.

Важливим етапом інституційного розвитку українського руху в Галичині стала заснована на хвилі конституційних перетворень газета «Слово», яка за деякий час стала рупором русофілів. Вони контролювали найвпливовіші й найзаможніші національно-культурні інституції – Ставропігійський інститут, Народний дім, Галицько-руську матицю. В 1870 р. русофіли заснували політичне товариство «Руська рада», до якого не приймали прибічників «української» орієнтації. «Руська рада» не вміла діяти за законами нового часу, її політика оберталася навколо напівмістичних концепцій «русского міра», «ісконних ворогів» із Заходу і «ворожих стихій». До початку 1880-х років русофіли в Галичині представляли всю офіційну українську політику. Результатом стало витіснення українців з політичної сфери, катастрофічне падіння кількості українських депутатів.

Народження близької до сучасної української національної свідомості в Галичині було пов'язано з діяльністю народовців. Їхня національна свідомість, сформована під впливом нової, «шевченківської», української культури, виявилася в намаганнях утвердити належність галицьких русинів до самостійної української нації як у мовно-культурній, так і в політичній сфері. На початку 1880-х років політичні впливи народовців і русофілів у Галичині зрівнялися, наслідком чого стала угода між ними й допуск народовців в «офіційну» політику. Народовецькі ідеологи Володимир і Олександр Барвінські розробили українську концепцію «органічної праці», яка передбачала максимальне використання конституційних свобод, перетворення їх у внутрішню потребу кожного

громадянина, нормалізацію українсько-польських відносин, поєднання економічного, політичного і культурно-освітнього чинників національного розвитку. Мета концепції «органічної праці» була втілена у формулі протиставлення «польській галицькій автономії» українську «автономію народного життя».

Розгортання народовцями «органічної праці», що збіглося з об'єктивними потребами українського руху, сприяло перелому на користь українофільської орієнтації, що відбувся в 1880-х роках. Одним із перших кроків стало видання на противагу «Слову» народовського часопису «Діло» (преса була головним ідеологічним пропагандистом, єднальною ланкою між населенням і політичними проводами). У 1885 р. народовці заснували політичне товариство «Народна рада», програма якої наголошувала на поверненні до ідеалів Головної руської ради, що «не засуджує нас бути причіпкою якого другого, хоч би й найбільшого народу», підносила ідеали суспільного поступу й демократії⁹⁷. Водночас народовці розпочали активні заходи, спрямовані на здобуття українцями позицій у системі державної влади. У підсумку це вилилось у спрямоване проти русофілів українсько-австрійсько-польське порозуміння 1890 р. (так звана нова ера)⁹⁸.

Започатковані «ною ерою» ідейні дискусії сприяли модернізації українського національного руху, що передусім виявилось у його структурних перетвореннях. 90-ті роки XIX ст. стали десятиліттям «перетворення галицького духа і суспільно-політичної організованості», у якому «тодішня Західна Україна знаходить свою форму на довший час»⁹⁹. Суть змін полягала в утвердженні української національної програми, формуванні на її основі партійно-політичної системи європейського взірця, витісненні русофілів на політичне узбіччя. Політичним лідером стала створена на базі «Народної ради» Українська національно-демократична партія (1899), яка проголосила метою здобуття самостійної і соборної Української держави, а найближчими завданнями в Австрії – поділ Галичини й Буковини та об'єднання їх українських частин у коронний край¹⁰⁰. Поєднання у програмі УНДП демократичних принципів з потребами українського національного життя зумовило перетворення партії в масовий політичний рух. УНДП здобула лідерство завдяки глибокій інституалізації українського громадського життя¹⁰¹. Спрямовуючи зусилля на створення «народної організації» на місцях, партійне керівництво надавало перевагу тим методам роботи, які сприяли залученню народних мас – публічним зібранням, популярним часописам і брошурам, маніфестаціям. Організаційна мережа мала забезпечувати швидку мобілізацію населення на масові акції протесту й таким чином розхитувати систему влади у провінції¹⁰².

Роботу серед населення вели й інші сили. Радикальна і Соціал-демократична партії, що сприйняли платформу української державності,

орієнтувалися на селянство і робітництво. Правиця українофільського руху в Галичині була представлена християнсько-суспільним напрямом. Між українофільськими партіями велася полеміка щодо ступеня опозиційності та демократизму, однак стратегічно вони виступали союзниками. Тягар культурно-просвітньої роботи українофільського табору лежав на «Просвіті», яка на підставі статуту 1891 р. розпочала масове заснування читалень. Вони стали осередками культурно-освітнього життя і формування української спільноти на місцевому рівні. На початку ХХ ст. у 4 тис. східногалицьких громад діяли 1300 українських селянських товариств¹⁰³.

Розрив союзу народовців з русофілами, вимога перших до кожного громадянина чітко декларувати національну ідентичність¹⁰⁴ створили передумови для подальшої еволюції галицького русофільства. У 1900 р. на базі «Руської ради» була утворена «Русско-народная партія». Частина русофілів сприйняла українську платформу, інші переорієнтовувалися на співпрацю з польською владою. Культурно-просвітньою і господарською роботою русофілів опікувалося створене за аналогією до «Просвіти» Товариство імені Михайла Качковського¹⁰⁵. Про впливи русофілів можна судити на підставі перших загальних виборів до віденського парламенту, на яких вони здобули близько чверті голосів українських виборців. «Русско-народная партія», як і її попередниця, об'єднувала діячів з різним розумінням русофільства, зберігаючи ієрархію «галицько-русское населеніє – малорусское племя – рускій народ»¹⁰⁶. У 1909 р. галицьке русофільство розкололося на представників «старого» й «нового» (політичні москвофіли) курсу, що увиразнило падіння його впливів. На російського професора О.Погодіна, що відвідав Львів навесні 1909 р., русофільська молодь міста справила враження «людей розтеряних і не тямущих, що з собою робити, куди йти»¹⁰⁷.

Перемога в Галичині українофільської орієнтації була складовою взаємин із Наддніпрянською Україною. У першій половині ХІХ ст. інтерес галичан до Наддніпрянщини впливав з індивідуальних творчих пошуків невеликого кола інтелігенції, бажання поглибити історичну свідомість і романтичного захоплення рідною мовою. Елементом формування образу Великої України був стереотип меншовартості, констатація галицькими діячами відставання від національних рухів інших слов'янських народів, у тому числі від українського в «підросійській» частині. Найбільший вплив Великої України на Галичину припав на 60–80-і рр. ХІХ ст. у зв'язку з перенесенням народовцями елементів новочасної української ідентичності на галицький ґрунт. Відвідини Львова авторитетними діячами Наддніпрянщини сприймалися як знакові явища, що віщували поступ і ширші перспективи. Результатом контактів стало створення у Львові 1873 р. Товариства імені Шевченка (реорганізоване в 1892 р. в Наукове товариство імені Шевченка стало прооб-

разом української академії наук). Контакти між українськими діячами обох частин були сповнені драматизму. Наддніпрянці не бажали заглиблюватись у спосіб думання галичан, критикували їх за провінційність, розглядали Галичину як «резервуар» для загальноукраїнських культурних надбань, не розуміли складнощів українсько-польського конфлікту. В Галичині комплекс меншовартості в останній чверті XIX ст. перетворився на протилежність — переконання в месіанській ролі «П'ємонту» щодо решти України. Вирішальним чинником тут стала різниця політичних режимів в Австро-Угорщині та Росії¹⁰⁸.

На зламі XIX–XX ст. відбулася зміна української національної еліти — провід від священників перебрала світська інтелігенція (щоправда, більше половини українських депутатів були синами священників). У структурі українського парламентського представництва священників чисельно переважили правники і вчителі; важливою групою були редактори. Дорога з будинку священника до політики передбачала не тільки соціальний аванс, а й значну просторову мобільність — із села чи малого містечка до провінційного міста, де знаходилася гімназія, потім — до університетського міста¹⁰⁹. Величезний шлях «з провінції до Львова» (чи Відня), який долали представники нової української політичної еліти, супроводжувався адаптаційними психологічними труднощами. Походячи з селянського чи священницького середовища, вони розглядали Львів як великий міський центр, для переходу до якого належало докласти зусиль (добре навчання, активна громадська діяльність тощо). Ще в дитячому віці в їхній уяві створювався ідеалізований образ Львова, в якому поряд з модерністю великого міста важливу роль відігравали пам'ятки давньоруської старовини, княжої слави, багатство церковного обряду. Зіткнення з реальним Львовом розвіювало цей образ через зовнішньо польський характер міста, належність українського населення здебільшого до соціальних низів, замкнутість ряду давніх українських інституцій, міжпартійну конфронтацію. Тому на момент самостійної професійної діяльності в ряду діячів формувався образ Львова як «чужого» міста, в якому важко вижити. Це часто змушувало їх робити вибір на користь провінції, де освічений український інтелектуал швидко починав відігравати провідні ролі¹¹⁰.

Діяльність у ролі провінційних організаторів народного життя, з одного боку, сформувала нову українську політичну еліту, а з другого — відповідала завданням українського національного руху, що полягали в переході до масової політики. Українська громада Львова дещо парадоксально відрізнялася від української політичної еліти. Ситуація почала змінюватися напередодні Першої світової війни, коли ряд діячів у зрілому віці поверталися до Львова, створюючи центри тяжіння до інших. Десятиріччями тісно спілкуючись з населенням, вони розуміли його потреби й реальний стан і, подібно до польських націонал-демократів, роз-

глядали народ як основного носія «національного духу». Утвердження націонал-демократії як ідеальної формули українського руху, що органічно випливала з його стану, відповідало актуальній політичній ситуації й стрімко зрівнювало параметри розвитку українського й польського національних рухів.

На початку ХХ ст. західноукраїнське суспільство переживало складні процеси утвердження національної свідомості серед широких верств. Усталення нової партійної структури, яке підсумувало процеси політичної модернізації, подолання хаосу етнополітичних орієнтацій, що завершилося перемогою українофільства, закріплення в партійних програмах ідеалу незалежної Української держави – все це звільнило енергію українського руху для різнобічного поступу. Це надто виразно контрастувало зі скромними впливами українців на управління державою, викликаючи серед політичної еліти чимале роздратування й наростання радикальних настроїв. Гасло «В народ!»¹¹ стало домінуючим у політиці; винятково з його реалізацією українські політики пов'язували надії на зміцнення своїх впливів у державі і крайових автономіях, формування більш ефективної тактики політичної боротьби.

4. Міжнаціональні відносини: між протистоянням і пошуками компромісів

У ХІХ ст., коли кордони Габсбурзької монархії стабілізувалися, до її складу входили 11 націй або їх окремих частин. На зламі ХVІІІ–ХІХ ст. різноетнічний склад держави не вважався слабкою стороною, а радше доказом сили. Уявлення австрійських правителів про місійну, «батьківську», роль щодо народів монархії суттєво позначалися на її політико-правовому устрої, особливо до революції 1848 р. Космополітичний характер держави посилювався внаслідок реформ «освіченого абсолютизму». Нехтування національними проблемами було суттєвою ознакою тогочасної австрійської бюрократії.

Легковажити національними проблемами Габсбургам вдавалося до певного часу. Етнічна мозаїка монархії не дозволила реалізувати уніфікаторські наміри. У ХІХ ст. пошуки національної ідентичності спостерігалися в усіх європейських країнах. Націоналізм асоціювався з ліберальними перетвореннями, свободою, прогресом і модернізацією, у ході яких знищувався становий устрій. Поняття національного суверенітету змінювало уявлення про державу, владу монарха, створювало ґрунт для перетворення підданих у громадян, наділених повнотою політичних прав. Нація посіла місце головної суспільної цінності людини нового часу, допомогла їй заново структурувати світ. Під впливом німецьких філософів поняття нації політизувалося. Під час «Весни народів» про власні національні інтереси заявили не лише «історичні», а й усі інші народи, а новиною стало залучення до національної ідеології широких

глядали народ як основного носія «національного духу». Утвердження націонал-демократії як ідеальної формули українського руху, що органічно випливала з його стану, відповідало актуальній політичній ситуації й стрімко зрівнювало параметри розвитку українського й польського національних рухів.

На початку ХХ ст. західноукраїнське суспільство переживало складні процеси утвердження національної свідомості серед широких верств. Усталення нової партійної структури, яке підсумувало процеси політичної модернізації, подолання хаосу етнополітичних орієнтацій, що завершилося перемогою українофільства, закріплення в партійних програмах ідеалу незалежної Української держави – все це звільнило енергію українського руху для різнобічного поступу. Це надто виразно контрастувало зі скромними впливами українців на управління державою, викликаючи серед політичної еліти чимале роздратування й наростання радикальних настроїв. Гасло «В народ!»¹¹ стало домінуючим у політиці; винятково з його реалізацією українські політики пов'язували надії на зміцнення своїх впливів у державі і крайових автономіях, формування більш ефективної тактики політичної боротьби.

4. Міжнаціональні відносини: між протистоянням і пошуками компромісів

У ХІХ ст., коли кордони Габсбурзької монархії стабілізувалися, до її складу входили 11 націй або їх окремих частин. На зламі ХVІІІ–ХІХ ст. різноетнічний склад держави не вважався слабкою стороною, а радше доказом сили. Уявлення австрійських правителів про місійну, «батьківську», роль щодо народів монархії суттєво позначалися на її політико-правовому устрої, особливо до революції 1848 р. Космополітичний характер держави посилювався внаслідок реформ «освіченого абсолютизму». Нехтування національними проблемами було суттєвою ознакою тогочасної австрійської бюрократії.

Легковажити національними проблемами Габсбургам вдавалося до певного часу. Етнічна мозаїка монархії не дозволила реалізувати уніфікаторські наміри. У ХІХ ст. пошуки національної ідентичності спостерігалися в усіх європейських країнах. Націоналізм асоціювався з ліберальними перетвореннями, свободою, прогресом і модернізацією, у ході яких знищувався становий устрій. Поняття національного суверенітету змінювало уявлення про державу, владу монарха, створювало ґрунт для перетворення підданих у громадян, наділених повнотою політичних прав. Нація посіла місце головної суспільної цінності людини нового часу, допомогла їй заново структурувати світ. Під впливом німецьких філософів поняття нації політизувалося. Під час «Весни народів» про власні національні інтереси заявили не лише «історичні», а й усі інші народи, а новиною стало залучення до національної ідеології широких

мас. Цей процес посилювався мірою урбанізації і зміни національного характеру міст, підвищення освітнього рівня.

У другій половині XIX – на початку XX ст. національне питання стало головною проблемою Габсбурзької монархії. Перепис населення 1910 р. встановив таке співвідношення головних національних груп: німці – 23,9%, угорці – 20,2%, чехи – 12,6%, поляки – 10%, українці – 7,9%, румуни – 6,4%, хорвати – 5,3%, серби і словаки – по 3,8%, словенці – 2,6%, італійці – 2%. З огляду на нестійкі австро-угорські відносини і наростаючий чесько-німецький конфлікт Відень потребував як політичних союзників поляків¹¹². Після конституційних реформ Габсбурзька імперія стала певним політичним парадоксом, адже конституційні свободи унеможливлювали імперську політику. На кінець XIX ст. національні рухи в Австро-Угорщині сформулювали пріоритет власної державності. Це, незважаючи на офіційну концепцію імперії як спільного дому народів, заперечувало її майбутнє. В останні десятиріччя Австро-Угорщини лише довільна «політична географія» провінцій із закладеним протистоянням двох чи більше націй підтримували існування держави завдяки грі на суперечностях інтересів і скерування ліній напруження від Відня до регіональних центрів.

З-поміж зовнішніх чинників, які впливали на український рух у Габсбурзькій монархії, визначальним був польський. Польсько-українська взаємодія торкнулася найважливіших сторін життя українського суспільства, позначилася на мисленні української інтелігенції. Примітно, що для образу «поляка-ворога», який утвердився в українській історичній белетристиці XIX – першої половини XX ст., було характерним трактування поляків як внутрішніх ворогів, а не представників чужого політичного тіла, опонентів у громадянській, а не в зовнішній війні¹¹³. Польська культура, у тому числі політична, виконувала для українців не тільки посередницькі функції в отриманні інформації про загальноєвропейські тенденції, а й виступала взірцем для національного руху. Про українсько-польські відносини як міжнаціональні можна говорити від революції 1848 р., коли з'явилися ідеології національних рухів та їх організовані носії. Утворення в 1867 р. Австро-Угорської держави спрямувало українсько-польські контакти в русло суперництва за вигідніше становище серед національних рухів імперії та контроль над провінцією. Особливістю міжнаціональних відносин у Галичині було те, що поляки одночасно перебували у статусі правлячої (щодо українців) і залежної (щодо Австрійської держави) нації. В обмін на можливість створити в Галичині польську автономію Відень ставив полякам умови: відмовитися від опозиційної тактики і забезпечити стабільність у провінції, що передбачало залагодження українсько-польського конфлікту¹¹⁴.

Опинившись у галицькій автономії, українці й поляки були змушені шукати формулу співжиття або цивілізованого розмежування. Політичним органом, покликаним узгоджувати міжнаціональні суперечності,

став Галицький сейм – головна арена формування українсько-польських відносин не лише у провінційному, а й у загальнонаціональних масштабах. Його діяльність відкривала шанс парламентського залагодження міжнаціональних взаємин, який не було використано. Польські політики сприйняли Галицький сейм як продовження парламентських традицій Речі Посполитої. Його цінність посилювалася специфічно великою роллю сейму в польській історії. Історична пам'ять про свою державу, присутність у національному русі ідеалу її відновлення сприяли швидкій орієнтації поляків у можливостях сейму, якому відводилася роль організатора праці над перетворенням Галичини в осередок польського національного життя. Стикнувшись у сеймі зі значною кількістю українців, почувши заклики до рівноправ'я, згодом – вибух скарг на одвічні кривди від поляків, поляки посіли позицію опору, заспокоюючи себе думками про екстравагантність українців, їхнє прагнення зруйнувати галицьку автономію – першу світлу сторінку в історії Польщі після втрати держави. Промовистим прикладом трактування польськими політиками українців як зайвого баласту стала доля української символіки під час спорудження будівлі Галицького сейму. У відповідь на протести українців через те, що в наріжний камінь споруди було закладено написи латинською і польською мовою, маршалок зауважив, що про українську мову «забули»¹¹⁵. Однак поляки не могли повністю витіснити українське питання з крайової політики через позицію Відня, який надавав значення формальним ознакам національної рівноправності. Це змушувало польські правлячі кола в Галичині ретушувати міжнаціональний конфлікт, творити враження участі українців в управлінні «нашим краєм».

В українському національному дискурсі Східної Галичини утвердилася теза про історичну першість руського населення перед польським і неможливість для поляків органічно розвивати тут свою культуру. З часом вона матеріалізувалася в категоричній незгоді на використання поляками Східної Галичини в інтересах власного націо- і державотворення («Не вільно вам будувати тої вашої отчини тут, у нас на Русі»¹¹⁶). На початку ХХ ст. у постійне протистояння переросла польсько-українська дискусія про Львів, періодично виливаючись у відкриті сутички на вулицях міста. Наголошуючи на ролі Львова в загальнопольському вимірі, поляки не були готові визнати таке саме його значення для українців і вимагали від них будувати національні плани навколо Києва. Попри патетичні заяви, українці розуміли, що від господарювання у Львові їх відділяє прірва. Однак і поляки дедалі більше усвідомлювали хиткість свого становища в місті, яке було в Східній Галичині найгустіше заселеним ними «островом».

У другій половині ХІХ ст. утвердилася практика періодичного зняття напруги в польсько-українських відносинах шляхом так званих міжнаціональних угод, найзначущими з яких були: порозуміння на Слов'янському з'їзді у Празі 1848 р., угодова акція Ю.Лаврівського

1869 р., так звана нова ера 1890 р., угода про виборчу реформу до Галицького сейму 1913 р. Польські політики керувалися прагненням запевнити Відень у стабільності провінції, українці шукали можливості самоутвердження. Взаємоприйнятною моделлю була відмова українців від вимоги поділу краю й отримання поступок в адміністративній і національно-культурній сферах. З точки зору практичних результатів угодові акції швидко зазнавали краху. Поляки трактували поступки українцям як значні жертви, стверджували, що новоздобуті позиції використовуються для антипольського наступу. Тому в уяві польських політиків поступки українцям могли носити лише частковий і безсистемний характер, а їх комплекс – залишатися недостатнім для отримання підстав домагатися поділу провінції. Такий підхід не задовольняв українських політиків, які йшли на угоду за рахунок внутрішньопартійної конфронтації і розраховували на адекватну компенсацію. Водночас спроби порозуміння були вагомим фактором розвитку українського руху. Легальне українсько-польське суперництво і спроби порозуміння сприяли формуванню основ громадянського суспільства¹¹⁷.

Населення Східної Галичини в 1910 р. становило 5 254 769 осіб, з них українці – 62,9%, поляки – 23,4%¹¹⁸. У XIX ст. національний склад Східної Галичини мало турбував польських політиків, адже чисельність населення не вважалася аргументом для надання політичних прав; важливішим був так званий стан володіння («*stan posiadania*») – сукупність майнових, політичних, культурних позицій. Завдяки цьому польським політикам у Галичині аж до початку XX ст. відносно легко вдавалось утримувати назовні образ польського характеру провінції. Однак тенденція до запровадження загального виборчого права перетворювала чисельність населення в самодостатню цінність. Поляки вважали свої позиції в Східній Галичині занадто значущими, аби не дозволити звести себе до ролі національної меншості. На початку XX ст. поляки здобули все, що було можливим за чинного державного ладу, натомість український рух стрімко розширював позиції, породжуючи серед поляків відчуття, що це відбувається за їх рахунок, що вони втрачають здобуті важкими зусиллями впливи.

Українсько-польські відносини лише почасти можна формалізувати за схемою зіткнення на одній території західної і східної націотворчих моделей. Визначальним компонентом першої була «історична земля», на яку поширювались єдині закони, умовою майбутнього нації вважалася безперервна історично-правова традиція. Для східної моделі характерний наголос на спільності походження і культури, а місце права займали мова і звичаї, достатнім аргументом вважалася самоусвідомлення народу і прагнення до самостійного розвитку¹¹⁹. У Східній Галичині аргументи поляків і українців перехресувалися. Прагнення українців до політичного самовизначення на цій території залишало відкритим питання, що робити зі значною часткою польського населення. Обидві сторони

знаходили докази на свою користь в історично-правових обґрунтуваннях. На протиположні аргументам поляків, які нібито окупили своє право кров'ю і заслугами, українці твердили, що «це споконвіку руська земля. Ми автохтони, вони зайди», що прадіди українців перетворили праліси і болота на ріллю, захистили від ворогів: «Ми ту сотворили перші культуру!»¹²⁰ На початку ХХ ст. дві національні версії історії Галичини дедалі схилилися до трактування іншої сторони як маргінального явища: «Виникнення одного міту вимагало виникнення іншого у відповідь. Як буває у майже всіх подібних випадках, колективна самоідентифікація, “своє” чи “рідне”, визначається через протиставлення Іншому. У процесі утвердження “власного” це Інше неминуче маргіналізували, а нерідко й демонізували»¹²¹.

На зламі ХІХ–ХХ ст. на етапі переходу від соціально розрізненої аграрної спільноти до однорідного індустріального суспільства, згідно з концепцією Е.Гелнера, виник націоналізм як політичний принцип, за яким етнічна спільнота не мала бути розділеною політичними кордонами, тобто самоусвідомлення нації належало втілювати в національній державі. Прийняття цього постулату в ідеологію національного руху розглядалось як перепустка в коло цивілізованих (модерних) націй¹²². Під цим кутом зору утвердження у програмах українських політичних партій наприкінці ХІХ ст. гасла незалежної української держави ставило український і польський національні рухи в одну площину. Завдяки забезпеченню австрійською конституцією відносно сприятливим політичним умовам, Галичина претендувала на роль національного П'ємонту як польського, так і українського народів. Одночасне намагання українських і польських національних ідеологів втягнути її в орбіту власного націо- й державотворення зумовило перехід українсько-польських відносин у стадію відкритого політичного конфлікту. На початку ХХ ст. декларації лояльності Габсбургам, обговорення становища Галичини в Австро-Угорщині, заяви про потребу вести діалог винятково в рамках провінції, без зовнішнього втручання, набували характеру бутафорії. Дискусії під кутом зору загальнонаціональних стратегій сповнювали атмосферу Галичини відчуттям тимчасовості. Відносно невеликій, обтяженій внутрішніми протиріччями прикордонній території було не легко справлятися з такими потужними викликами часу.

Модернізація національних відносин передбачала укладення в чітку ієрархію низки громадянських цінностей, щодо кожної з яких належало здійснити непростий вибір. До таких дилем належало визначення кожною особою власної національної ідентичності, що породжувало серед частини мешканців Східної Галичини психологічні труднощі, з'ясування понять «народ» і «вітчизна», обґрунтування географічних кордонів «своєї» національної території. Ключовою альтернативою цих питань для польської політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. був вибір між історичною та етнографічною Польщею¹²³. Спроба співвіднес-

ти реальну Польщу з міфом «ідеальної» Речі Посполитої породжувала чимало колізій і питань, на які тогочасне польське суспільство не було готовим відповісти¹²⁴. Певний вихід запропонували ідеологи польської націонал-демократії, ствердивши, що відновити польську державу в кордонах 1772 р. неможливо, а замкнути її етнографічними межами — неприйнятно; вони наполягали на потребі включити до польської держави ряд суміжних територій, що мали стати полем для асиміляційних устремлінь поляків.

Між політичними елітами обох народів — українською демократичною інтелігенцією, здебільшого селянського і священницького походження, й польською аристократією — існувала глибока соціальна прірва. У суспільному кліматі Галичини значну роль відіграло польське аристократичне середовище, деякі представники якого походили з давніх польсько-українських магнатських родин. Польська шляхетсько-аристократична культура функціонувала паралельно з новою, демократичною, творячи окремий світ. Політичні питання в ньому розв'язувалися в аристократичних салонах, що об'єднували визначних представників політичного, наукового, культурного й мистецького світу, на полюваннях за участю членів цісарської родини, на прийомах. Світ аристократії зберігав кастову замкнутість: прийнятними для нього ставали окремі особи з вищої бюрократії, духовенства, військових кіл, деякі професори вищих шкіл; серед них було всього кілька українців. Польські політики висували теорію про «заздрість» української інтелігенції до їх становища, приписуючи їй прагнення задля власної соціальної реалізації та покращення добробуту витіснити польських чиновників та інших фахівців з їх посад. Своєю чергою українські політики застерігали східногалицьких шляхтичів («потомків руских бояр і князів»), що їх дії на користь польського «стану володіння» є злочином щодо зраженого ними народу¹²⁵.

Прагнення польських політиків будь-якою ціною втримати українців в орбіті власної політичної культури справило зворотний ефект: українське питання займало дедалі більше місця в ідеології польських політичних сил, накладало відбиток на їхнє устремління, ставало джерелом напруження. Українське питання відіграло ключову роль у полеміці між східно- і західногалицькими польськими політичними осередками: для першого воно було справою життєвої ваги¹²⁶, для другого — елементом політичної гри¹²⁷. З початку ХХ ст. дедалі більші впливи в Галичині здобували польські націонал-демократи. Заслугою ендеків в українському питанні був значний крок до відмови від ідеї про нерозривну єдність «двох братніх народів», їх особливий напівмістичний зв'язок, порушення якого багатьом польським політикам ще на початку ХХ ст. видавалося немислимим. Ендеки привчали суспільство мислити категоріями модерної нації, розуміти природний і невідворотний характер міжнаціональних конфліктів усюди, де є зіткнення інтересів¹²⁸.

Дилемою польської лівиці був вибір між демократичною програмою, що вела до зміцнення українців, і польськими національними інтересами¹²⁹.

Тогочасні висловлювання ідеологів українського руху в Галичині щодо міжнаціональних відносин назагал були різкішими, ніж у поляків, за винятком хіба що ендеків. Це було виправданим з огляду на те, що українці поставили завдання розхитати і зламати політичну систему, що потребувало різкої радикалізації суспільних настроїв. Водночас українці болісно сприймали твердження польських політиків про слабкість національного руху, брак національної свідомості, відсталість української науки й культури тощо. Обурення українців викликала постава польських політиків, які подавали будь-які рішення на користь українського національно-культурного розвитку як «акт ласки», моралізування й менторський тон¹³⁰. На шпальтах української публіцистики початку ХХ ст. простежуються образи на поляків за недооцінку успіхів українців у різних сферах суспільного життя, небажання дослухатися до прагнень українського населення й навіть періодичні визнання того, що саме таке нехтування створює психологічне тло для вибухів обурення з боку українців¹³¹.

Історія українсько-польських відносин у півавстрійській Галичині доводить тісну взаємозалежність українського й польського національних рухів на етапі модерного націотворення, адже українці й поляки одночасно становили одні для інших загрозу для національних інтересів, об'єкт експансії та взірці для наслідування. Творячи власну версію політичного майбутнього Східної Галичини, українці й поляки природно виходили з власних національних інтересів, однак питання щодо іншої нації у краю залишалось відкритим. Провідною ідеєю українських демонстраційних заходів початку ХХ ст. була теза «Не дамо вам, Ляхи, інтабульовати ся на руску землю!»¹³² Якщо польські діячі «чули» головне гасло «Ляхів – за Сян», то українці звинувачували поляків у тезі, що «по Збруч – се їх!»¹³³. Розвиваючи стратегічні плани майбутнього Східної Галичини, українці дедалі частіше закликали поляків подбати про «цивілізоване розлучення»¹³⁴.

Важливим чинником міжнаціональних відносин було єврейське населення. За переписом 1900 р. лише в Галичині проживали 811 183 особи іудейського віросповідання. Перехід регіону під владу Габсбургів започаткував важливі зміни в їхньому становищі. Австрійські правителі прагнули покінчити з практикою сепарації євреїв від решти суспільства й перетворити їх на пересічних підданих – платників податків, рекрутів тощо. Важливим етапом стало ухвалення толеранційного патенту 1789 р. Ряд цісарських патентів кінця ХVIII ст., зберігаючи за євреями право на самоуправління, водночас ставили їх під певний контроль державної влади, запроваджуючи зокрема становище «крайового рабина» – номінального керівника всіх єврейських громад (кагалів). Конституційні

реформи відкрили перед євреями можливості політичної емансипації. У 1860–1870-х рр. у суперництві ортодоксів з реформаторами визначилася перевага реформаторів, але водночас їхній рух набув виразно асиміляційного характеру. Сформувалися два асиміляторські напрями, що орієнтувалися відповідно на німецьку (євреї завдячують Габсбургам свободу і рівноправність) і польську (полякам належить вдячність від євреїв за заслуги перед ними в історії) культури. Полонізаційні процеси в єврейському середовищі посилювалися з перетворенням Галичини в польську автономію, але перемога полонізації не була безумовною. У Східній Галичині євреї найчастіше стикалися з українським населенням. Взаємодія між ними не мала ознак класичної акультурації, а може бути визначеною як процес взаємопроникнення культур.

Взаємини у трикутнику українці – поляки – євреї розвивалися не просто. Попри наростаючі українсько-польські протиріччя в масовій свідомості зберігався двоподіл на християнське та іудейське населення. Польські політики підтримували асиміляцію євреїв у бік поляків, що передбачала політичну лояльність і мовну асиміляцію зі збереженням релігійної окремішності. Із загостренням політичної боротьби з українцями польські політики виявляли меншу схильність до політичної підтримки євреїв, зокрема до добровільних поступок на їх користь сеймовими чи парламентськими мандатами. Ряд польських політиків (М.Зиблікевич, К.Кжечунович, Т.Мерунович) вбачали в позиції євреїв причини затримки цивілізаційного розвитку Галичини. Єврейське населення звинувачувало в діяльності, ворожій польським національним інтересам, вимагано його примусової асиміляції.

Наростання політичних суперечностей між поляками й євреями, які посилювалися з утвердженням у польському політикумі націонал-демократичної ідеології, відкривало можливості для українсько-єврейських політичних союзів. Однак українські політики були до них неготовими, відтак можна знайти всього декілька прикладів таких порозумінь, здебільшого пов'язаних зі зміною виборчого законодавства до австрійського парламенту. Так, у 1873 р. «Руська рада» проводила виборчу кампанію в порозумінні з єврейською організацією пронимецької орієнтації «Шомер Ізраель», внаслідок чого галицькі українці дістали в парламенті 15 мандатів, євреї – 3. Рішення про союз далось українським політикам нелегко. Греко-католицькі священники наголошували, що євреї по селах «зненавиджені», тому агітація священників за союз з ними призведе до втрати духовенством авторитету серед селян¹³⁵. Згодом ні українські, ні єврейські політики не поверталися до спроб порозумінь, і євреї підтримували на виборах поляків. Чинником, що збільшував дистанцію між українцями й євреями, було використання польськими політиками нижчих верств єврейського населення для порушень законності на виборах у Східній Галичині. З боку українських політиків також лунали гасла економічного бойкоту євреїв тощо. Пошуки українсько-єврейського со-

юзу актуалізувалися під час запровадження загального виборчого права. Українські політики підтримували ідею запровадити для єврейського населення окрему виборчу курію. Підтримка українців на парламентських виборах 1907 р. забезпечила перемогу кільком єврейським кандидатам і водночас внесла додаткову напругу в польсько-українські взаємини. Взаємозв'язаними процесами було посилення сіоністських настроїв серед єврейського населення й наростання антисемітизму як серед поляків, так і серед українців¹³⁶.

Власну специфіку мали міжнаціональні відносини на Буковині, яка на момент приєднання до Габсбурзької монархії була доволі мало-заселеним краєм. Національний склад провінції формувався значною мірою внаслідок цілеспрямованої політики австрійського уряду, який, керуючись прагненням забезпечити швидкий демографічний розвиток новоприєднаних територій, аби черпати з них користі для держави, відкрив шляхи для колонізаційних потоків. Після переходу Буковини під владу Габсбургів з її території виїхала частина румунського населення. У 1770–1780-х роках активно розгорталася німецька колонізація. Кількість бажаючих з південно-західного регіону Німеччини зростає настільки, що Відень мусив вдатися до обмежень, надаючи перевагу тим, хто міг частково покрити кошти на облаштування. Німці переселялися також з Галичини й чеських земель. Німецька культура швидко опанувала всі ділянки суспільного й господарського життя Буковини, стала елементом, домінуючим у багатокультурній суспільності Чернівців, які називали «малим Віднем».

Імміграція українців здебільшого була представлена вихідцями з Галичини, селянами, які втікали від панського утиску з районів Снятина, Бережан, Коломиї, Тисмениці. Попри низку заборонних актів, їхня кількість постійно зростала. Імміграція українців користувалася не підтримкою, а лише мовчазною згодою австрійської влади. Як стихійне явище вона тривала протягом усього XIX ст. Українські іммігранти здебільшого оселялися в районі між Прутом і Дністром. Польська імміграція на Буковину особливо активно розвивалася під час її перебування у складі Галичини. На Буковину, шукаючи кращих умов, переїжджали польські селяни, учасники підпільного руху, що рятувалися від переслідувань, чиновники. Протягом XIX ст. на Буковині значно зростала кількість єврейського населення. Австрійський уряд мусив визнати його непересічну роль в організації торгівлі. Буковинські євреї прийняли німецьку культуру. Австрійська влада вживала заходи для збільшення кількості вірменського купецтва, проводячи рекрутацію навіть серед вірмен Константинополя. Господарську активність на Буковину поширювали також вірмени Галичини. Буковинські вірмени були полонізованими і становили з буковинськими поляками фактично єдину спільноту. З інших значних груп на Буковину прибували угорці та навіть російські старообрядці – липовани, яких приваблювала свобода віросповідання.

Згідно з переписом 1900 р. на Буковині проживало 2 997 798 українців (41,16%), 229 018 румунів (31,65%), 96 150 євреїв (13,16%), 63 336 німців (8,67%), 26 857 поляків (3,71%). Навіть на тлі багатонаціональної Габсбурзької монархії Буковина вирізнялася строкатим національним складом, взаємоперетином різних культур. Така строкатість не дозволила, як у випадку Галичини, розгорітися міжнаціональному конфлікту по одній лінії. Суттєвим стримуючим фактором міжнаціональної конфронтації виступала належність двох найбільших етнічних груп краю — українців і румунів до православної церкви. Політичне життя Буковини нерідко трактувалося як взірць міжнаціонального порозуміння, а провінцію нагороджувано такими епітетами, як «Європа в мініатюрі», «європейський мікрокосмос», «Швейцарія Сходу», «живий етнографічний музей» тощо¹³⁷.

Міжнаціональні суперечності на Буковині загострювалися з наближенням Першої світової війни й були пов'язані з суперечкою за цю територію українців і румунів, які претендували на роль автохтонного населення. Румунські історики та політики висунули теорію про «славізацію» чи «рутенізацію» Буковини під протекторатом австрійського уряду. Румунські політики вимагали обмежити слов'янську імміграцію, не визнавати українську мову як одну з офіційних крайових, пропагували гасло «Буковина для румунів», тиснули на населення при переписах, вимагаючи подавати як розмовну румунську мову, перешкоджали створенню українських культурно-освітніх закладів тощо. Українсько-румунське протистояння стало важливим фактором суспільного життя Буковини. Українсько-польські відносини на Буковині склалися доволі мирно. За підтримки польських політиків українці здобули представництво в Буковинському сеймі. Однак на зламі XIX—XX ст. буковинські політики були втягнуті у міжнаціональне протистояння в Галичині¹³⁸.

Українсько-угорські відносини в Закарпатті здебільшого розвивалися без втручання австрійської влади. Ще напередодні «Весни народів» угорські реформатори кола Лайоша Кошута вбачали шлях до модернізації Угорщини у трансформації середньовічної «*natio Hungarica*» у модерну угорську політичну націю вільних громадян. Згідно з цією концепцією, національні меншості, позбавлені інтелектуальної еліти, мали відмовитися від власної ідентичності і протягом одного покоління влитися в угорську політичну націю. Шлях до прискореної мадяризації неугорських народів відкрила австро-угорська угода 1867 р. На початку XX ст. угорський сейм ухвалив низку законів, підготовлених міністром освіти Альбертом Апоны, за яким угорська мова стала мовою викладання в усіх школах. Процесів мадяризації зазнавала і Греко-католицька церква на Закарпатті¹³⁹.

5. Образ австрійської влади у громадській думці українського суспільства

Зустріч з Австрією перевершила сподівання українців, які на відміну від поляків не мали підстав сумувати за втраченою державністю Речі Посполитої. Реформи освіченого абсолютизму збіглися з настроєм українського суспільства, яке потребувало надії на зміни. На емоційному протиставленні австрійських часів польським сформувалося австрорусинство – сукупність настроїв, які відображали позитивну, емоційно забарвлену настанову української інтелігенції та селянства в Галичині до трону й Австрії. Австрорусинство відіграло певну роль у становленні новочасної української національної свідомості, сприяючи відмежуванню української політичної культури від польської. Важливою складовою австрофільських настроїв була позиція греко-католицького духовенства, в середовищі якого на початок XIX ст. сформувалася концепція австрійського лоялізму як вияву влчності за покращення матеріального і соціального становища¹⁴⁰.

Протягом першої половини XIX ст. лоялістські настрої українців набули політичної ціни. Українське питання в руках австрійських урядовців перетворилося на вагомий чинник стримування польських незалежницьких домагань. Українці сприйняли увагу Відня як вияв особливих симпатій до «вірних русинів». Така атмосфера була для них комфортною, тишила самолюбство. Проавстрійська позиція греко-католицького духовенства допомогла Австрії під час наполеонівських війн обстояти суверенітет над стратегічними галицькими землями. Незважаючи на те, що австрійський уряд оцінив цю лояльність, його політика щодо українців була суперечливою. Відень використовував українців тому, що була переконаний у відсутності в них національно-державних прагнень¹⁴¹; підтримував їх прагнення «поки вони не виходили поза межі пасивності»¹⁴². Лише видавничі ініціативи «Руської трійці» змусили його визнати, що українці мають свої національні інтереси.

По смерті Йосифа II серед селянства почав формуватися міф про «доброго цісаря», поширювалася теза, що Йосиф II хотів покращити його становище, однак йому перешкодила шляхта. Формування образу «доброго цісаря» було планомірною політикою Відня, яку реалізували австрійські чиновники¹⁴³. Ще за панщизняних часів селянин, відчувши себе скривдженим через шляхтича, відразу казав, що «підє до цісаря й там знайде справедливість»¹⁴⁴. Незважаючи на те, що подібні скарги здебільшого залишалися без відповіді, прагнення селян звертатися за допомогою до цісаря посилювалося. У скаргах до цісаря українські селяни називали його «нашим найласкавішим батьком краю», а себе – «осиротілими підданими», покинутими на поталу місцевій владі¹⁴⁵. Міф про «доброго цісаря» зміцнів завдяки скасуванню в Галичині 15 травня 1848 р. панщини¹⁴⁶.

Укорінення серед українців лоялістських настроїв продемонструвала революція 1848–1849 рр. Завдяки пропагандистській роботі духовенства (базувалася на тезі про повагу до влади, яка походить від Бога), українське населення пов'язало свої національні та соціальні здобутки не з революційними подіями, а навпаки, з протидією їм. Аргументом, який схилив греко-католицьку верхівку до співпраці з австрійським урядом, були побоювання перед окупацією Галичини Росією, на території якої не визнавалася Брестська церковна унія¹⁴⁷. Єпископ Григорій Яхимович, передбачаючи спроби польських політиків залучити українців до польського незалежницького руху, застерігав: «я готовий на все і вчора написав заповіт, оскільки виступити проти уряду жодним чином не думаю»¹⁴⁸.

Саме за підтримки австрійського уряду була створена й діяла Головна руська рада¹⁴⁹, що представляла найчисельнішу і найвпливовішу на цей час так звану австрійсько-українську течію в українському русі¹⁵⁰. В основу її діяльності був покладений принцип пасивності, що, своєю чергою, склав підґрунтя австрофільської ідеології¹⁵¹. Проте небажання австрійського уряду йти назустріч домаганням українців, зокрема у ключовому питанні поділу Галичини, сприяло отверезінню українських політиків. «Видно що мѣнѣстеріумъ съ нами нечестно [...] собѣ поступило, — писав у 1849 р. голова Головної руської ради М. Куземський. — Якъ потреба була, щобъ ворогамъ заимпонувати, то намъ свѣтили баки, а ро bidzie, badz zdrow Zydzie!»¹⁵²

Постреволюційний період характеризувався спробами української політичної еліти органічно поєднати лоялістські настрої щодо Відня з завданнями національного розвитку. Тоді виникла формула одночасної відданості українців національній традиції і цісарському двору, зведена в ранг певної святості¹⁵³. Епохальною подією став візит до Львова в 1851 р. цісаря Франца Йосифа, який посвятив наріжний камінь під будівлю «Народного дому». Церемонія була проведена як маніфест про-австрійської лояльності українців. Демонструючи прихильність Австрії і вдячність за позицію в революції 1848–1849 рр., Франц Йосиф залишив своїх ад'ютантів позаду і промовив знаменні слова: «Тут я між моїми Русинами». Українські політики розцінили їх як заохочення до продовження проавстрійського курсу¹⁵⁴.

Упродовж 50–60-х років XIX ст. українські політики очікували позитивного повороту Відня, сподіваючись, що для цього достатньо переконати у справедливості своїх домагань. З кіл вищої церковної ієрархії до Відня було направлено 15 меморіалів зі скаргами на утиски поляків¹⁵⁵. Така настанова, поєднана з небажанням відмовлятися від патріархальних традицій, страхом перед новими політичними рухами, обов'язками, які накладала легальна діяльність, змушувала українців діяти всупереч політичній кон'юктурі. Після Жовтневого диплому, коли всі обговорювали перспективи демократичних перетворень, українське політичне

керівництво пов'язувало надії винятково з волею монарха («На Галицкой и Володимірской земли живе доси народъ рускій, надъ которымъ пануе Цьсарь Франць Іосифъ, а Русинамъ аутономіи непотреба»¹⁵⁶).

Сподівання українців на «м'яке» пристосування мовно-культурних і релігійних потреб до інтересів Відня й балансування на внутрішніх суперечностях Австрійської монархії без більших зусиль не справдилися. Не бажаючи визнати поразку після перетворення Галичини у польську автономію, керівництво українського руху в особі церковної ієрархії в 1870 р. зробило останню відчайдушну спробу оперти національну програму винятково на тезу про лояльність до Австрії. У меморіалі митрополита Йосифа Сембратовича русофілам і народовцям пропонувалося подолати незгоди, заперечивши прагнення належати до будь-яких позаавстрійських державних утворень (Росії, Речі Посполитої, «якоїсь української, якоїсь малоруської держави»), натомість декларувати вірність австрійській конституції і прагнення на її підставі розвивати «нашу галицько-руську народність»¹⁵⁷. Угодова акція засвідчила прагнення церковної верхівки уникнути актуальних пошуків національної ідентичності поза австрійськими кордонами. Її провал показав початок глибоких змін у національно-політичних орієнтирах українців, у тому числі переосмислення українсько-австрійських відносин.

У другій половині 1860-х – на початку 1880-х років український рух ставав дедалі відкритішим для русофільських настроїв. Польські політики використали це для представлення українців у Відні ворогами держави. Нерідко звинувачуючи їх у тому, до чого вони не закликали, утверджуючи в публіцистиці термін «москвофільство», поляки торували у Відні шлях для обмеження конституційних прав українців у Галичині. Це «звертало мимоволі симпатії до Росії»¹⁵⁸ останніх, створюючи ґрунт для нових звинувачень. Русофіли й народовці у практичній політиці дотримувалися засади національної солідарності, через що звинувачення в русофільстві поширювалися на весь український рух і робили сподівання на компроміс із Віднем украї примарливими. Стан став безвихідним. Прислухаючись до польських голосів, Відень «не помічав» демонстративної лояльності українців. 1870-ті – початок 1880-х років стали «справді скандальною епохою рутенської політики»¹⁵⁹.

Певним виходом видавався розрив українофілів з русофілами, що мав відкрити шлях для «іншого» трактування українців владними колами. Провідним гаслом народовських політиків наприкінці 1880-х років стала «зміна системи», за якою українське питання набуло другого-рядного, внутрішньопровінційного статусу. Ідея народовців полягала у встановленні прямих контактів із Віднем, утвердженні там думки, що український національний розвиток відповідає інтересам Австрійської держави, яка мала б змусити поляків піти на поступки¹⁶⁰. Ці заходи збіглися з відновленням інтересу Відня до українців через загострення зовнішніх відносин. В австрійському зовнішньополітичному відомстві

формувалося переконання, що «українська карта» може бути використана у протистоянні з Росією. Спостерігаючи за настроями у Відні, польські політики намагалися перехопити ініціативу, щоб не допустити українсько-австрійського порозуміння.

Так визріла ідея укладеного за посередництвом австрійського уряду українсько-польського порозуміння в Галичині 1890 р. Декларуючи розрив із русофілами й лояльність до Австрії, народовці розраховували на здобутки у шкільництві, адміністрації, судочинстві й загалом на зміну «неприятної Русинам системи»¹⁶¹. У новоєрівських деклараціях були сформульовані засади політичного австрофільства, яке прийшло на зміну австрорусинським настроям — створення в Австрії центру, «до котрого би гравітували руське тіло та руська душа»¹⁶². Утім, сподівання українських політиків не виправдалися: сформована в 1860-х роках система українсько-польсько-австрійських відносин могла лише модернізуватися, не зазнаючи засадничих змін. Польський чинник залишався для Австрії першорядним. Українське питання, що прямо й негайно не загрожувало інтересам держави, перебувало «на маргінесі» хаотичної австрійської політики; будь-які починання Відня поверталися в межі провінції, де переломлювалися крізь призму польських інтересів, залишаючи австрійському уряду роль спостерігача.

Для зведеного до цих позицій Відня більше значення мав формальний характер справ, ніж настрої в суспільстві. Нерідко чиновники писали до Відня розлогі звіти, в яких, попри реальний стан справ, стверджувалося, що правопорушення цілком вписувалися в норми австрійського законодавства. Своєю чергою австрійські урядовці закривали на це очі. Такі ситуації, наприклад, щоразу повторювалися у справах про порушення законності під час виборів у Галичині. Так само в очах держави більше значення мав факт укладання польсько-української угоди, ніж її подальша доля¹⁶³. Згідно з прийнятими польською й австрійською сторонами правилами гри, документальне («паперове» — для Відня) тлумачення політичних процесів, яке неширо творилося одними й так само сприймалось іншими, існувало у власному світі, певною мірою незалежному від реального.

Унаслідок спровокованих «новою ерою» внутрішньополітичних дискусій в українському русі у стосунку до Австрії як пріоритетна утвердилась теза про опертя на власні сили. Переломними стали так звані Баденівські вибори 1895 р. до Галицького сейму, що супроводжувалися брутальними правопорушеннями проти лідерів українського руху, й влаштована після них українська «депутація» до цісаря. Депутація з 221 особи, що представляли всі східногалицькі повіти, від'їжджала до Відня у супроводі «народом зложеної жалісливої співанки “Подивися, цісаріку, який нарід бідний!”». Однак цісар прийняв лише кількох її представників, а його погляд був сформований колишнім галицьким намісником і актуальним прем'єром Казимиром Бадені, за якого поль-

ські впливи в Австрії сягнули свого апогею. На аудієнції, яка тривала близько чотирьох хвилин, Франц Йосиф обмежився загальними тезами про прагнення справедливості й завершив її символічною мішаною французько-німецькою фразою «Adieu, mein Herrgen» («Прощайте, мої панове») ¹⁶⁴.

Баденівські вибори 1895 р. і депутація до цісаря символізували назрілий психологічний перелом в українському суспільстві, поклавши край столітньому періоду наївної віри в «доброго цісаря». Є.Олесницький згадував: «Того почування, що його я тоді зазнав, не в силі я представити. Я не розумів досі тої гіркої розпуки, тої скаженої злості, яка мене тоді опанувала на цей вид безконечної неправди, безправства, нечуваного насильства, яке в моїх очах тут довершили на моїм народі. Це почув я і цього зазнав щойно дня 25 вересня 1895 р. під час Баденівських виборів. І це чули ми всі. Я бачив, як старі сиві селяни плакали як діти... І це піднімало мою злість і розпуку, викликувало в мене докори проти нас самих, що в такій хвилині вміємо лиш плакати [...] По цих виборах і по масовій депутації до цісаря [...] мусили собі всі наші земляки сказати, що в Австрії нема для нашого народу ніякої будучности, ні ніякої надії. Давні почування “тирольців Сходу” вигасли зовсім. Вони від цього року належать вже до історії» ¹⁶⁵.

Наприкінці 1880-х років відбулося розмежування українофільського й русофільського образу Австрії. Обидві версії відображали суттєве політичне дозрівання українського суспільства й відзначалися спробами критичного осмислення як негативних, так і позитивних рис австрійського панування. Відповідний для цього ідейно-психологічний клімат у русофільському середовищі виник унаслідок судового процесу 1882 р., в якому низку провідних русофільських діячів було звинувачено в державній зраді й діяльності на користь Росії. Процес продемонстрував русофілам, що терпіння Австрії щодо їх експериментів навколо власної національної ідентичності не безмежне. Українські діячі також почали задумуватися над причинами цієї чи іншої позиції Відня, шукати чинники, які на неї впливали, зокрема у сфері міжнародних відносин ¹⁶⁶.

Ще критичнішим поглядом на австрійську владу відзначалися лідери сформованої на початку ХХ ст. москвофільської течії, які звинувачували Відень у прищепленні підавстрійським русинам «чужої» національної ідентичності ¹⁶⁷. Остаточний перелом на користь негативного трактування ролі Австрії в долі «русского народа» утвердився в москвофільському середовищі внаслідок подій Першої світової війни. Талергоф – концентраційний табір поблизу м.Граца, в якому в 1914–1917 рр. ув'язнювалися запідозрені в русофільстві українці, став для москвофілів символом власного мучеництва і протистояння слов'ян германському світу ¹⁶⁸. Крізь призму Талергофа москвофіли почали оцінювати й усе попереднє австрійське правління, стверджуючи, що Талергоф став його логічним наслідком. Рівну міру відповідальності за жертви Талергофа

москвофіли покладали на українофілів і поляків, прирівнюючи їх до біблійного Каїна¹⁶⁹.

Українські громадські діячі й учені українофільської орієнтації неохоче порушували тему політики австрійського уряду. Багато з них були активними громадськими діячами й пов'язували національно-політичний розвиток українців з проектами перебудови Габсбурзької монархії. Цілісної форми українофільська концепція набула у працях О.Барвінського, за твердженням якого лише «під охоронними крилами австрійського орла засіяла для руского народу ясна зірниця красшої долі і волі». Політику Відня в українському питанні він узалежнював від внутрішньої сили українців, а їх проблеми у стосунках із Віднем пояснював нескристалізованою національною свідомістю, піддатливістю на проросійську пропаганду¹⁷⁰. Напередодні Першої світової війни оцінки Відня стали критичнішими. За твердженням О.Барвінського, Відень недооцінював внутрішній потенціал українського суспільства, схилився до думки тих, хто вважав українців меншовартісним народом. О.Барвінський стверджував, що підтримка Віднем українського руху відповідає його державним інтересам і наголошував на геостратегічному значенні українських земель¹⁷¹.

На зламі XIX–XX ст. українсько-австрійські взаємини після періоду безкритичних сподівань українців і стрімкого розчарування – аж до покладення на Відень відповідальності за всі, нерідко глибоко внутрішні, проблеми українського руху – перейшли у сферу прагматичної політики. Із втратою русофілами провідних позицій Відень позбувся головного аргументу, який дозволяв відхилити вимоги українців, навіть у площині національно-культурного розвитку. Своєю чергою українофільські політики шукали в Австрії опертя для актуалізації загальноукраїнського питання, а також усвідомлювали відмінності у становищі українців в Австрійській і Російській імперіях. Австрійський уряд не хотів утрачати українців із поля зору як можливу противагу полякам у разі активізації їхніх незалежницьких устремлінь. Інша річ, що цей «критичний» момент так і не наступив. Включення до програм українських політичних партій на зламі XIX–XX ст. як мети осягнення Україною власної державності стало логічною відповіддю українського руху на численні розчарування у спробах знайти в Австрії свого вірного союзника.

Водночас постійна присутність австрійського чинника у відносинах українців з іншими народами, примара українсько-австрійської спілки відіграла роль потужного фактора, що стримував колонізаційні та румунізаційні процеси. У підсумку саме це підштовхнуло українців до відмови від сподівань на зовнішню допомогу. Критика австрійського уряду в українському русі стала елементом агітації, завдяки якому політики пояснювали населенню такі поняття, як гарантовані конституцією права тощо. Прикладом такого використання образу Відня була масові акції протесту під час візиту до Львова в 1904 р. австрійського прем'єра

Ернеста Кербера, через які прем'єр мусив пересуватися по місту потайки¹⁷². Такі й подібні заходи розхитували політичну систему і змушували Відень пильно стежити за розвитком подій у Галичині. На початку ХХ ст. у періоді загострень українсько-польських відносин австрійський уряд рішуче втручався в ситуацію, змушуючи польських політиків усувати найбільш драстичні для українців моменти.

Протягом століття австрійського панування польські політики Галичини еволюціонували від неприйняття чужої влади до усвідомлення переваг австрійського конституціоналізму. Одночасно змінювався підхід до поляка – державного чиновника. Якщо наприкінці ХVІІІ ст. співпрацювати з владою вважалося національною ганьбою, в середині ХІХ ст. – вимушеною необхідністю одиниць, то на зламі ХІХ–ХХ ст. польська аристократія вважала за честь обіймати найвищі посади, боролася за посади і з гордістю приймала австрійські відзнаки. Чи не найпромовистішою ілюстрацією цієї зміни було те, що смертельно поранений українським студентом М.Січинським галицький намісник, представник польського аристократичного роду граф Анджей Потоцький в останні хвилини життя вважав за потрібне сказати: «Перекажіть цареві, що я був його вірним слугою і помираю на посту». Натомість українське суспільство еволюціонувало від надій на владу, поки вона була «австрійською» до неприйняття її як чужої, загарбницької, коли вона стала «польською». Українці звертали увагу уряду на державницькі устремління поляків, підкреслюючи їх антиавстрійське спрямування, стверджували, що польські можновладці поводитимуться в Галичині не як представники австрійського уряду, а як «повновласники будучої польської держави»¹⁷³, «президенти польської республіки»¹⁷⁴.

Після початку Першої світової війни політики українофільського табору проголосили лояльність до монархії Габсбургів, однак і під час війни польське питання залишилося для Відня першорядним. Польські політики обмежували ентузіазм Відня щодо використання «української карти» в зовнішньополітичних конфліктах, звертаючи увагу на те, що проавстрійська позиція українських політиків не відображає настрої всього українського суспільства, частина якого не має сформованого почуття національної окремішності та піддається русофільській пропаганді, а також застерігаючи щодо неможливості виступу в майбутній війні на боці австро-німецького блоку українців Наддніпрянщини, здебільшого відданих царю і православ'ю¹⁷⁵. Символічною була остання промова українського депутата (Євген Петрушевич) в австрійському парламенті: «Ми були завжди вірними Австрії; у всіх війнах Австрії українські бійці належали до найвірніших і найбільш жертвених і то було нашою найбільшою помилкою, бо Австрія ніколи не винагороджує вірності. Австрія завжди вважала нас і по сьогоднішній день вважає лише об'єктом визиску і об'єктом, за який можна купити інший об'єкт і десятками років платила нами полякам, так, що для нас самих вже

нічого не залишилося. [...] Сьогоднішня Австрія плямує честь Європи, не є ніякою державою у правовому сенсі, є в'язницею, в якій життя народів є найбільшою мукою»¹⁷⁶.

Примітки до розділу 7

- 1 Fras Z. *Galicja*. – Wrocław, 1999. – S.6-7.
- 2 Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*. – Wrocław etc, 1971. – S.27, 29.
- 3 Bartoszewicz K. *Dzieje Galicyi, jej stan przed wojną i «wyodrębnienie»*. – Kraków, 1917. – S.3.
- 4 Grodziski S. *W królestwie Galicji i Lodomerii*. – Kraków, 1976. – S.19-20.
- 5 Chłędowski K. *Zajęcie Galicji // Chłędowski K. Z przeszłości naszej i obcej*. – Lwów, 1935. – S.21-32.
- 6 Bienarżówna J., Małecki J.M. *Dzieje Krakowa*. T. 3: Kraków w latach 1796–1918. – Kraków, 1979. – S.39-175.
- 7 Grodziski S. *W królestwie Galicji...* – S.24; Petraru M. *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego*. – Kraków, 2004. – S.15-25.
- 8 Balzer O. *Historia ustroju Austrii w zarysie*. Wyd. 2, poprawione i skrócone. – Lwów, 1908. – S.296; Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji...* – S.128-133.
- 9 Там само. – S.157-165.
- 10 Łoziński B. *Z czasów aktów dominikalnych (Przyczynek do historii administracji w Galicyi) // Łoziński B. Szkice z historii Galicyi w XIX wieku. Z przedmową i pod kierunkiem W.Tokarza*. – Lwów, 1913. – S.119-154.
- 11 Герасименко М.П. *Аграрні відносини в Галичині в період кризи паншинного господарства*. – К., 1959.
- 12 *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne pod red. T.Pilata*. – Lwów, 1878. – R.4 (Statystyka gminna). – S.10-11.
- 13 Tokarz W. *Galicja w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*. – Kraków, 1909. – S.31-81.
- 14 Balzer O. *Historia ustroju Austrii...* – S.349-354.
- 15 Tokarz W. *Galicja w początkach ery Józefińskiej...* – S. 45.
- 16 *Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych*. – Rok 1907. – Cz.IX. – №15-16. – S.59-62.
- 17 *Adres z 10.XII.1866 r. // Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914*. – Warszawa, 1993. – T.2: *Źródła*. – S.254-256.
- 18 Łoziński B. *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859)*. – Lwów, 1901.
- 19 Піяй С. *Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 рр. та її наслідки // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. історична. – 2002. – Вип.37/1. – С.246-252*.
- 20 *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego*. –1868. – S.98, 111.

нічого не залишилося. [...] Сьогоднішня Австрія плямує честь Європи, не є ніякою державою у правовому сенсі, є в'язницею, в якій життя народів є найбільшою мукою»¹⁷⁶.

Примітки до розділу 7

- 1 Fras Z. *Galicja*. – Wrocław, 1999. – S.6-7.
- 2 Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*. – Wrocław etc, 1971. – S.27, 29.
- 3 Bartoszewicz K. *Dzieje Galicyi, jej stan przed wojną i «wyodrębnienie»*. – Kraków, 1917. – S.3.
- 4 Grodziski S. *W królestwie Galicji i Lodomerii*. – Kraków, 1976. – S.19-20.
- 5 Chłędowski K. *Zajęcie Galicji // Chłędowski K. Z przeszłości naszej i obcej*. – Lwów, 1935. – S.21-32.
- 6 Bienarżówna J., Małecki J.M. *Dzieje Krakowa. T. 3: Kraków w latach 1796–1918*. – Kraków, 1979. – S.39-175.
- 7 Grodziski S. *W królestwie Galicji...* – S.24; Petraru M. *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego*. – Kraków, 2004. – S.15-25.
- 8 Balzer O. *Historia ustroju Austrii w zarysie. Wyd. 2, poprawione i skrócone*. – Lwów, 1908. – S.296; Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji...* – S.128-133.
- 9 Там само. – S.157-165.
- 10 Łoziński B. *Z czasów aktów dominikalnych (Przyczynek do historii administracji w Galicyi) // Łoziński B. Szkice z historii Galicyi w XIX wieku. Z przedmową i pod kierunkiem W.Tokarza*. – Lwów, 1913. – S.119-154.
- 11 Герасименко М.П. *Аграрні відносини в Галичині в період кризи паншинного господарства*. – К., 1959.
- 12 *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne pod red. T.Pilata*. – Lwów, 1878. – R.4 (Statystyka gminna). – S.10-11.
- 13 Tokarz W. *Galicja w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*. – Kraków, 1909. – S.31-81.
- 14 Balzer O. *Historia ustroju Austrii...* – S.349-354.
- 15 Tokarz W. *Galicja w początkach ery Józefińskiej...* – S. 45.
- 16 *Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych*. – Rok 1907. – Cz.IX. – №15-16. – S.59-62.
- 17 *Adres z 10.XII.1866 r. // Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914*. – Warszawa, 1993. – T.2: *Źródła*. – S.254-256.
- 18 Łoziński B. *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859)*. – Lwów, 1901.
- 19 Піяй С. *Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 рр. та її наслідки // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. історична. – 2002. – Вип.37/1. – С.246-252*.
- 20 *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego*. –1868. – S.98, 111.

- 21 ЦДІА України у Львові. – Ф.146 (Галицьке намісництво). – Оп.4. – Спр.5311-5313 та ін.
- 22 Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach Galicyjskiego sejmiku krajowego 1866–1892. – Kraków, 2004. – S.66-67.
- 23 Там само, S.81.
- 24 Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): Автореф. канд. дис. – Л., 2002.
- 25 Gimnazya ruskie // Słowo Polskie (Lwów). – 1904. – №535. – 14 listopada.
- 26 Bartel W.M. Galicyjska Rada Szkolna Krajowa – czasy, instytucja, ludzie // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze. Zesz.86. – 1980. – S.33-62.
- 27 Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1894; Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914 // Studia Historyczne. – Kraków, 1984. – Zesz.1. – S.35-89; Благий В. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект: Автореф. канд. дис. – Л., 2003; Мисак Н. Викладачі українці у Львівському університеті наприкінці XIX – на початку XX століття // Шляхами історії: Наук. зб. іст. факультету ЛНУ ім.І.Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. – Л., 2004. – С.207-224; Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). – Л., 1999.
- 28 Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1914) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Л., 1998. – Вип.33. – С.91-101.
- 29 Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.). – Л., 1965. – С.40.
- 30 Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych. – Lwów, 1866. – Cz.11, №21. – S.106-127.
- 31 Там само. – №19. – S.59-99.
- 32 Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). – К., 1993. – С.41.
- 33 Lewicki W. Materiały do reformy gminnej w Galicyi. Lwów, 1888; Górski P. Samorząd gminny. – Kraków, 1907.
- 34 Grzybowski K. Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. – Kraków; Wrocław; Warszawa, 1959. – S.281-283.
- 35 Bobrzyński M. Z moich pamiętników / Przygotował do druku, wstępem i przypisami opatrzył A.Galos. – Wrocław; Kraków, 1957. – S.10-13.
- 36 Wstęp // Pamiętniki urzędników galicyjskich / Przygotowali do druku I. Homola i B.Łopuszański. Kraków, 1978. – S.7, 19, 22.
- 37 Там само. – S.24.
- 38 Spiss T. Ze wspomnień c. k. urzędnika politycznego. – Rzeszów, 1936. – S.8-12.
- 39 Górski P. Co robić? – Kraków, 1900. – S.4.

- 40 Na marginesie. W tramwaju // *Słowo Polskie*. – 1906. – №458. – 10 października.
- 41 Górski P. Co robić? – S.21-26.
- 42 Bobrzyński M. Z moich pamiętników... – S.10-13.
- 43 Центральний державний історичний архів України у м.Львові. – Ф.146. – Оп.8. – Спр.200. – Арк.27-28 (обіжник А.Потоцького до старост, Львів, 3 липня 1903 р.); Bobrzyński M. Z moich pamiętników. – S.10.
- 44 Bobrzyński M. Z moich pamiętników. – S.22-23.
- 45 Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S.15-25.
- 46 Буковина. Історичний нарис. – Чернівці, 1998; Bukowina po stronie dialogu / Pod red. K.Feleszki. – Sejny, 1999.
- 47 Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006.
- 48 Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. – К.; Чернівці, 1999.
- 49 Starzyński S. Projekt galicyjskiej konstytucji 1790/91. – Lwów, 1893; Projekt konstytucji dla Galicji z 1790 r. «Charta Leopoldina». Tekst i przekład. Wydali S.Grodziski i A.S.Gerhard. Kraków; Projekt konstytucji zw. Charta Leopoldina. Streszczenie głównych tez // Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772–1849. Wybór tekstów źródłowych. Opracował i wstępem poprzedził Marian Tyrowicz. – Kraków; Wrocław, 1956. – S.125-133.
- 50 Balzer O. Historia ustroju Austrii w zarysie. S.398-402; My Ferdynand Pierwszy [...] Tymczasowy porządek wyborów odnoszących się do konstytucji z dnia 25. Kwietnia 1848. [Wiedeń, 9 maja 1848].
- 51 Pijaj S. Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848–1879 // Українські традиції парламентарне, XIX–XXI wiek / Pod redakcją J.Moklaka. – Kraków, 2006. – S.99.
- 52 Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в 1795–1857 рр. Замітки й тексти / Видав К.Студинський. – Л., 1920. – С.329 (лист Г.Яхимовича до М.Левицького, Львів, 27 червня 1848 р.).
- 53 Buszko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918. Warszawa, 1996. S.13-37; Pijaj S. Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848–1879 // Українські традиції парламентарне XIX–XXI wiek / Pod redakcją J.Moklaka. – Kraków, 2006. – S.95-126.
- 54 Цольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. – Л., 2001. – С.387.
- 55 Konstytucya dla Cesarstwa Austrii. [Оломуць, 4 marca 1849].
- 56 Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe. – Kraków, 1986. – S.181.
- 57 Dyplom cesarski. Względem regulacji wewnętrznych stosunków politycznych Monarchii. We Wiedniu, 20 października 1860. Franciszek Józef.
- 58 Bobrzyński M., Jaworski W.L., Milewski J. Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji 1850–1873. – Warszawa, 1905. – S.8.
- 59 Zbiór dokumentów odnoszących się do konstytucji Państwa Austriackiego tudzież Królestwa Galicji i Lodomeryi i Wielkiego Księstwa Krakowskiego / Sammlung der auf die Konstitution des Österreichischen Staates und des Königreichs Galizien und Lodomerien dann des Grossherzogthums Krakau bezug nehmenden Dokumenten. – Lwów, 1868. – S.5-12.

60 Там само. — S.43-70.

61 Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. Rok 1873. — Wiedeń, 1873. — Zesz.XV, №40-41. — S.161-192.

62 Там само — 1896. — Cz.LXVI, №168-169. — S.529-550.

63 Grzybowski K. Galicja 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. — Kraków; Wrocław; Warszawa, 1959. — S.170-171.

64 Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. —1907. — Cz.IX, №15-16. — S.57-107.

65 Pijaj S. Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848—1879... — S.95-126.

66 Binder H. Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. — Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. 742 S. [Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Herausgegeben von der «Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie» an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXIX]; Binder H. Ukaraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie posłów, 1879—1918 // Ukaraińskie tradycje parlamentarne XIX—XXI wiek / Pod redakcją J.Moklaka. — S.127-162.

67 Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski. — Warszawa, 1993. — T.1. — S.10.

68 Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Im auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. — Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. — Band VII: Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften. — S.I-XXXII, 1-1310; 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften. — S.I-XXIV, 1311-2696; Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski. — Warszawa, 1993. — T.1-2; Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego. T.II. Cz.1: W dobie rozbiorów. — Warszawa, 1989; Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914. — Warszawa, 1956; Кульчицкий В.С. Галицкий сейм в системе колониального аппарата Австро-Венгрии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1953; Аркуша О. Українське представництво в Галицькому сеймі (1889—1901): Автореф. канд. дис. — Л., 1997 (рукопис дисертації міститься в бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України); Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861—1901 (нарис з історії українського парламентаризму). — Л., 2002; Ukaraińskie tradycje parlamentarne XIX—XXI wiek / Pod redakcją Jarosława Moklaka. — Kraków, 2006.

69 Послы д-р Король, о. Мазикевичъ и г. Глиджукъ передъ вибирателями // Русское слово (Львів). — 1902. — Ч. 41. — 11 (24) декабря.

70 Sprawozdanie posolskie Д-ра Евгена Олесницького відбуте в Стрию дня 8-го грудня 1904. — С.5-28.

71 По соймі // Діло. — 1904. — Ч.251-256, 258. — 6 (19) — 13 (26), 16 (29) падолиста.

72 Сучасна хроніка // Правда (Львів). — 1895. — Вип.76. — 30 (18) березня. — С.205.

73 Романчук Ю. Якої нам треба репрезентації у Відні? // Діло. — 1907. — Ч.32. — 23 н. ст. лютого.

74 Binder H. *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik.* – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. – 742 S. [Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Herausgegeben von der «Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie» an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXIX]; Binder H. *Українське представicielstwo w austriackiej Izbie posłów, 1879–1918 // Українське традиції парламентарне XIX–XXI wiek.* – S.127-162.

75 Petraru M. *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego.* – Kraków, 2004. – S.15-25; Буковина. Історичний нарис. – Чернівці, 1998; *Bukowina po stronie dialogu / Pod red. K.Feleszki.* – Sejny, 1999.

76 Докладніше див.: Аркуша О. *Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр.* – Л., 1996; Аркуша О. *Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Л., 2000. – Вип.6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – С.68-91; Arkusza O. *Українське представicielstwo w sejmie galicyjskim // Українське традиції парламентарне XIX–XXI wiek / Pod redakcją J.Mokłaka.* – S.13-57; Чорновол І. *Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму).* – Л., 2002.

77 Balzer O. *Historia ustroju Austrii w zarysie. Wydanie drugie, poprawione i skrócone.* – Lwów, 1908. – S.324-327; Grodziski S. *Posłowie // Słotwiński K. L. Katechizm poddanych galicyjskich.* – Kraków, 2004. – S.142-162; Герасименко М.П. *Аграрні відносини в Галичині...* – С.46; Стеблій Ф.І. *Боротьба Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст.* – К., 1961. – С.16.

78 Łoziński B. *Z czasów i aktów dominikalnych (Przyczynek do historii administracji w Galicyi) // Łoziński B. Szkice z historii Galicyi w XIX wieku.* – Lwów, 1913. – S.133-139.

79 Заярнюк А. *Формування соціальних і національних ідентичностей українського селянства у Габсбурзькій Галичині, 1846–1914 (на прикладі Самбірщини): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Л., 2005. – С.16-17.

80 Орлевич І. *Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII ст. – 60-рр. XIX ст.).* – Л., 2001; Киричук О. *Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст.* – Л., 2001.

81 Ступарик Б.М. *Національна школа: витоки, становлення.* – К., 1998. – С.55-70; Криль М. *Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867.* – Л., 1999. – С.29-64.

82 Андрохович А. *Львівське «Studium Ruthenum» // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.* – Л., 1925. – Т.СXXXVI–СXXXVII: Праці Фільологічної секції / Під ред. К.Студинського. – С.48-49; Т.СL: Праці Філологічної та Історично-Філософської секції / Під ред. К.Студинського й І.Крип'якевича. – С.73.

83 Франко І. *Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* – К., 1986. – Т.47: Історичні праці (1898–1913). – С.110.

84 Zięba A.A. *Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji* // *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności*. – Kraków, 1995. – Т.ІІ. – S.61-67; Мудрий М. *Ідея польсько-української унії та «русини польської нації» в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років* // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст.* – Л., 2005. – Вип.39-40. – С.83-148; Mudryj M. *Dylematy narodowościowe w Sejmie Krajowym galicyjskim (na przykładzie posłów formacji gente Rutheni, natione Poloni)* // *Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX–XX wiek / Pod red. J.Moklaka*. – Kraków, 2006. – S.59-94.

85 Balzer O. *Historia ustroju Austrii...* – S.309-311; Химка І.П. *Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1018* // *Ковчег: Зб. статей з церковної історії*. – Л., 1993. – Ч. 1. – С.75; Цольнер Е. *Історія Австрії / Пер. з нім. Р.Дубасевич, Х.Назаркевич, А.Онишко, Н.Іваничук*. – Л., 2001. – С.312-317; Cegielski T. *Józefinizm* // *Austria – Polska. Z dziejów sąsiedztwa / Praca zbiorowa pod red. W.Leitsha i M.Wawrykowej*. – Warszawa; Wiedeń, 1989. – S.41-72; Сухий О. *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті)*. – Л., 2003. – С.12-14.

86 Турій О. *Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848–1867: Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. – Л., 1994. – С.12-13.

87 Химка І.П. *Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772–1918* // *Ковчег: Зб. статей з церковної історії*. – Л., 1993. – Ч. 1. – С.73-107.

88 Стеблій Ф. *«Весна народів» у Львові* // *Історія Львова. У 3 т. / Редколегія: Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій*. – Л., 2007. – Т.2. – С.153-155.

89 *Перша відозва Головної Руської Ради. 10 травня 1848 р.* // *За віру, нарід і права. Руські Ради Надсяння 1848–1850 рр. / Вступ та упоряд. В.Пилипович*. – Перемишль, 2005. – С.49-51.

90 Пилипович В. *Вступне слово* // *За віру, нарід і права...* – С.10; Турій О. *Українська «Весна народів»* // *Головна Руська Рада. 1848–1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О.Турія; Упоряд. У.Кришталович, І.Сварник*. – Л., 2002. – С.ХХІV–ХХV.

91 *Звернення Головної Руської Ради про поділ Галичини на дві провінції. Львів, 17 липня 1848 р.* // *За віру, нарід і права*. – С.57-59; Стеблій Ф. *«Весна народів» у Львові...* – С.156.

92 Пилипович В. *Вступне слово...* – С.11-13.

93 *Историческій очеркъ основанія Галицко-Рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народнаго просвѣщенія / Сост. Яковомъ Головацкимъ*. – Л., 1850; Криль М., Стеблій Ф. *Галицкая матица во Львовѣ* // *Славянские матицы. ХІХ век / Отв. ред. И.Лещиловская*. – М., 1996. Ч.1; Возняк М. *До історії української наукової і просвітної організації в Галичині 1848 р.* // *Записки Наукового товариства ім.Шевченка*. – Львів, 1912. – Т.110; Пашаева Н.М., Климкова Л.Н. *Галицко-русская Матица во Львовѣ и ее издательская деятельность* // *Книга. Исследования и материалы: Сборник / Глав. ред. Н.М.Сикорский*. – М., 1977. – Т.ХХХІV; Сухий О. *Від русофільства до москвофільства...* – С.176-250.

94 Барвінський О. Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові. На основі жерел написав... – Львів, 1908; [Дідошак В.] Руско-народна інституція «Народный домъ» во Львовѣ, еи початокъ, основане и теперѣшний станъ. – Л., 1885. [Підпис: Одинъ зъ Русинѣвъ мѣста Львова]; [Стефанович О., о.]. Причинки до історії «Народного Дому» у Львові. – Л., 1906. [Передрук з «Діла»]; Kończakiewicz W. Spór o «Narodny Dom» we Lwowie. – Lwów, 1932; Центральний державний історичний архів України у м.Львові. Ф.130 (Руський народний інститут «Народний дім», м. Львів). – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1-59 (Довідка про історію і розвиток інституту «Народний дім» у Львові, 1920); Там само. – Спр.18. – Арк.1-23 (Довідковий матеріал до історії інституту «Народний дім» у Львові, 1893); Там само. – Спр.38. – Арк.9-17 (Memoryał członków rusko-narodowego Instytutu «Narodnyj Dom» we Lwowie do posłów Sejmu i Senatorów); Сухий О. Від русофільства до москвофільства... – С.250-311.

95 Поглядъ в будучность // Слово. – 1866. – Ч.59. – 27 июля (8 августа). – Підпис: Одинъ именемъ многихъ.

96 Аркуша О. Русофільська орієнтація в Галичині в останній чверті XIX ст. // Третій Міжнародний конгрес українців. 26-29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Харків, 1996. – Ч.І. С.120-125; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – Л., 1999. – Вип.34. – С.231-268; Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. – Тернопіль, 2006; Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – Л., 1997. – Вип.32. – С.82-98; Миллер А.И. «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; Сухий О. Від русофільства до москвофільства...; Турій О.Ю. Початки москвофільства в Галичині // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – Л., 1993. – Вип.29. – С.36-43; Wendland A.V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915. – Wien, 2000.

97 ЛНБ НАН України, від. Рукописів. Ф.17. – Спр.283. – Арк.40-40 зв.; Загальні збори «Народної Ради» // Батьківщина (Львів). – 1888. – 17 (5) лютого.

98 [Барвінський В.] Державно-правне становиско Русинів в Австрії // Правда (Львів). – 1879. – Вип.ХІ. – С.718-724; Вип. ХІІ. – С.759-762 (Підпис: В.Б.); Барвінський О. Спомини з мого життя. – Нью-Йорк; К., 2004. – Ч.1-2.; Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997. С.21-34); Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2007. – С.118-139; Серeda О. Формування національної ідентичності: ранні народовці у півдавстрійській Східній Галичині (1860–1873): Автореф. дис. ... д-ра філос. (Ph.D) зі спец. історія. – Будапешт, 2003; Серeda О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – Л., 1999. – Вип.34. – С.199-214; Серeda О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки XIX століття) // Україна: культурна спадщина, національна

свідомість, державність. — Л., 2001. — Вип.9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. — С.378-392; Янишин Б. Народовський рух у Галичині як суспільно-політична течія (70–80-і роки XIX ст.): Автореф. канд. дис. — К., 2003; Янишин Б. Народовці на рубежі 70–80-х років XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // Укр. іст. журн. — 2001. — №6. — С.86-100.

99 Шлемкевич М. Галичанство. — Нью-Йорк; Торонто, 1956. — С.48.

100 Народна програма // Діло. 1899 (1900). — Ч.288. — 24 грудня (5 січня).

101 Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): Автореф. канд. дис. — Л., 1996. — С.11.

102 Центральний державний історичний архів України у м.Львові. — Ф.372 (Володимир Охримович). — Оп.1. — Спр.12. — Арк.5 (інструкція Народного комітету УНДП, 15 травня 1901 р.); Наша народна тактика // Діло. — 1900. — Ч.13. — 30 січня; Sprawozdane Народного Комітету // Діло. — 1901. — Ч.142. — 9 липня; Ч.144. — 11 липня; Ч.146. — 14 липня; Ч.149. — 18 липня; Ч.151. — 20 липня; Ч.152. — 21 липня; Ч.153. — 23 липня; Ч.160. — 31 липня; Ч.161. — 1 серпня.

103 Народна організація // Там само. — 1903. — Ч.20. — 25 січня (7 лютого).

104 Маска спала // Там само. — 1900. — Ч.26. — 3 (15) лютого.

105 Сухий О. Товариство імені Михайла Качковського: організаційні засади та напрями діяльності // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Л., 2001. — Вип.9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. — С.393-403.

106 Отзывъ (Обнародованный в 287 н-рѣ «Галичанина» за 1899 г.) // Съездъ мужей довѣрія русско-народной партіи и ея организация. — Л., 1900.

107 Проф. О.Л.Погодін про свій побут у Львові // Діло. — 1910. — Ч.118. — 30 (7) травня.

108 Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (Проблема зовнішніх моделей) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. — Л., 2003. — Вип.38. — С.115-147.

109 Binder H. Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. — Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. — 742 S. [Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Herausgegeben von der «Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie» an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXIX]; Binder H. Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie posłów, 1879–1918 // Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX–XXI wiek / Pod redakcją J.Moklaka. — S.127-162.

110 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф.664 (Ревакович Тит). Оп.1. — Спр.27. — Арк.5-5 зв. (лист Є.Олесницького до Т.Реваковича, 12 грудня 1905 р.).

111 В народ! // Діло. — 1902. — Ч.101. — 7 (20) травня; Ч.102. — 8 (21) травня; Ч.108. — 9 (22) травня.

112 Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. — Л., 2002; Wereszucki H. Pod berłem Habsburgów.

Zagadnienia narodowościowe. — Kraków, 1986; Tokarz W. Galicya w początkach ery Józefińskiej... — S.48-49; Европейские революции 1848 года. «Принцип национальности» в политике и идеологии. — М., 2001.

113 Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці // Україна — Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С.130.

114 Мудрий М. Українсько-польські відносини в Галичині у 1867–1890 роках: політичний аспект: Автореф. канд. дис. — Л., 1997.

115 Grodziski S. Dyskusja o galicyjskich symbolach // Studia Lodomeriana. Historia — kultura — prawo / Pod red. K.Grodziskiej i G.Nicieja. — Kraków, 2007.

116 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1902/1903. — S.1125-1137.

117 Докладніше про спроби українсько-польського порозуміння в Галичині див.: [Франко І.] Зь 1848 року. (Давні матеріялы до оцѣненя новыхъ заходѣвъ около польско-русской угоды.) // Діло. — 1883. — Ч.62. — 4 (16) червня; Мудрий М. Спроба українсько-польського порозуміння в Галичині в 1861 р. // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. — Л., 1999. — Вип.2. — С.79-82; Його ж. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-ті роки ХІХ ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1997. — Вип.3-4. — С.58-117; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. — Л., 2000; Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902–1914). — Л., 2002; Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. — Л., 2000. — Вип.35-36. — С.168-206; Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905–1914. — Warszawa, 1956.

118 Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1923 рр.) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. — Л., 2000. — Вип.35-36. — С.291. Суттєво не відрізняються від цих даних результати дослідження польського історика А.Подрази (Podraza A. Problem pogranczy w Europie środkowo-wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego) // Podraza A. Europa. Galicja. Regiony. Pisma historyczne / Wyboru dokonał, opracował i wstępem opatrzył G.Nieć. — Kraków, 2006. — S.129-154). В австрійській статистиці не використовувалося поняття національності, й дані про національний склад населення Галичини виводяться шляхом зіставлення рубрик про віросповідання й мову спілкування. Встановити точне співвідношення чисельності українського й польського населення в Східній Галичині неможливо. Простір для різночитань відкривали суперечності щодо національної належності так званих русинів-латинників, а також осіб, яким було важко визначити власну національну ідентичність.

119 Сміт Е.Д. Національна ідентичність. — К., 1994.

120 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф.372 (Охримович Володимир). — Оп.1. — Спр.14. — Арк.6-9 (обіжник Народного комітету УНДП від 28 лютого 1903 р.).

121 Грабович Г. Мітологізації Львова: відлуння присутності та відсутності // Грабович Г. Тексти і маски. — К., 2005. С. — 157.

122 Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. – К., 2003.

123 Виразний інтерес до цієї тематики в польській історіографії простежувався в середині 1990-х рр., наслідком чого стало видання кількох збірників наукових праць: *Między Polską etniczną a historyczną*. Wrocław etc., 1988. [Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / pod red. W. Wrzesińskiego. T. VI]; *Polska – Kresy – Polacy*. Studia Historyczne / pod red. S.Ciesielskiego, T.Kulak, K.Matwijowskiego. – Wrocław, 1994; *Kresy i pogranicza*. Historia, kultura, obyczaje / red. naukowa: Z.Fras, A.Staniszewski. – Olsztyn, 1995.

124 Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. Wyd. 2-ie / Przedmowa i komentarz T.Wituch. – Warszawa, 1989. – Т.1. – S.55).

125 Чия земля? // Діло. – 1902. – Ч.274. – 7 (20) грудня.

126 Dzieduszycki W. *Mesyjanizm Polski a prawda dziejów*. – Kraków, 2002; Dzieduszycki W. *Bezrobocie podczas żniw na Rusi* // *Przegląd Polski* (Kraków). 1903. – Zeszyty 439-441; Daszyk K. K. *Osobliwy podolak*. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego. – Kraków, 2003; Wątor A. *Galicyska Rada Narodowa w latach 1907–1914*. Z dziejów instytucji obywatelskiej. – Szczecin, 2000.

127 Bobrzyński M. *Z moich pamiętników / Przygotował do druku, wstępem i przypisami opatrzył A.Galos*. Wrocław; Kraków, 1957; Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie / Opracowali i wstępem poprzedzili M.H.Serejski i A.F.Grabski*. – Warszawa, 1987; Bobrzyński M. *Zasady i kompromisy*. Wybór pism / Wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył W.Bernacki. – Kraków, 2001; Jaworski W.L. *Problem ruski* // *Czas* (Kraków). – 1913. – №157. – 5 kwietnia; W.L.Jaworskiego *życie i działalność*. Napisali St. Estreicher i in. – Kraków, 1931; Jaskólski M. *Konserwatyzm – nacjonalizm*. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r. – Kraków, 1989; Jaskólski M. *Kaduceus Polski*. Myśl polityczna konserwarystów krakowskich 1866–1934. – Warszawa; Kraków, 1990;. *Stañczycy*. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich / Wybór tekstów, przedmowa i przypisy M.Król. – Warszawa, 1985; Król M. *Konserwatyści a niepodległość*. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku. – Warszawa, 1985; Аркуша О. *Краківський консерватизм та українське питання в Галичині на зламі XIX–XX ст.* // *Молода нація: Альманах*. – К., 1997. – Вип.6.

128 Głabiński S. *Wspomnienia polityczne*. Pelpin, 1939; Grabski S. *Pamiętniki / Do druku przygotował i wstępem opatrzył W.Stankiewicz*. – Warszawa, 1989; Wątor A. *Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914*. – Szczecin, 1993; Wątor A. *Narodowa demokracja w Galicji do 1918 roku*. – Szczecin, 2002; Wapiński R. *Narodowa demokracja (1839–1939)*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980; Wapiński R. *Roman Dmowski*. Lublin, 1988; Kulak T. *Jan Ludwik Popławski 1854–1908*. Biografia polityczna. – Wrocław, 1994; Wojdyło W. *Stanisław Grabski (1871–1949)*. Biografia polityczna. – Toruń, 2003; Koko E. *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930)*. Wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu. – Gdańsk, 2006; Аркуша О. *Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття* // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст.* – Л., 2005. – Вип.39-40. – С.149-202.

129 Janowski M. *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności*. Dylematy ideowe

polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914. – Warszawa, 1996; Janowski M. Polska myśl liberalna do 1918 roku. – Kraków, 1998; Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska. 1890–1919. – Warszawa, 1983; Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890) / Harvard Ukrainian Research Institute. – Cambridge, Massachusetts, 1983; Dunin-Ławowicz K. Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji. – Warszawa, 1956.

130 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1904. – S.1385–1395.

131 Психологічний підклад університетської бучі // Діло. – 1907. – Ч.12. – 16 (29) січня [передрук з часопису «Гайдамаки»].

132 Кривавий «вєц народови» в Жовкві // Діло. – 1903. – Ч.105. – 12 (25) травня.

133 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.372 (Володимир Охримович). – Оп.1. – Спр.16. – Арк.3 (лист-звернення Народного комітету УНДП від 12 липня 1904 р.).

134 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1907. – Т.1. – S.1208.

135 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.196 (Руська рада). – Оп.6. – Спр.1125. – Арк.73 зв. –74.

136 Pollack M. Nach Galizien. Von Chassiden Huzulen, Polen und Ruthenien. Eine imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina. – Wien; München, 1984; Gąsowski T. Między gettem a światem. Dylematy ideowe żydów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku. – Kraków, 1996; Śliż M. Galicyjscy żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji żydów w Galicji. – Kraków, 2006; Śliwa M. Obcy czy swoi. Z dyskusji nad kwestią żydowską w Galicji u schyłku XIX wieku // Galicyjskie dylematy. Zbiór rozpraw pod redakcją K.Karolczaka i H.W.Żalińskiego. – Kraków, 1994. – S.18–29; Świat niepożegnany. Żydzia na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją K.Jasiewicza. – Warszawa, 2004; Меламед В. Евреи во Львове: XIII – первая половина XX века. – Л., 1994; Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918 рр.) // Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – С.97–116.

137 Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Пер. з нім., передм. і прим. П.Рихла. – Чернівці, 2001. – С.28.

138 Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004; Bukowina po stronie dialogu / Pod redakcją K.Feleszki. – Sejny, 1999; Буковина. Історичний нарис. – Чернівці, 1998; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999.

139 Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ. – Ужгород, 1995; Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006.

140 Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Л., 2000. – Вип.35–36. – С.571–604.

141 Ададуrow В. Галицькі русини в концепціях польської політики Франції та Австрії 1805–1812 років (до постановки питання) // Україна в минулому.

– К.; Л., 1996. – Вип. IX. – С. 38-60; Ададуrow В. «Наполеоніда» на сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX століття. – Л., 2007.

142 Тершаковець М. Короткий огляд національних та політично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Русі // Тершаковець М. Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. Додаток: до історії москвофільства в Угорській Русі. – Л., 1907. – С. IV [Сер. «Українсько-руський архів. Видає Історично-філософська секція Наукового товариства імени Шевченка». Т. III].

143 Słotwiński K. L. Katechizm poddanych galicyjskich. Posłowie napisał S. Grodziski. – Kraków, 2004. – S. 140-141.

144 Słomka J. Pamiętniki włościanina. Od pańcyczyzny do dni dzisiejszych / Wstęp W. Stankiewicz. – Warszawa, 1983. – S. 152.

145 Класова боротьба селянства Східної Галичини (1722–1849): Документи і матеріали / Упоряд. О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький, Ф. І. Стеблій. – К., 1974. – Док. № 43. – С. 134.

146 Пазяк Н. Народна творчість села Илем'я на Рожнятівщині про часи Австро-Угорщини // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К.; Чернівці, 1999. – С. 285.

147 Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в 1795–1857 рр. Замітки й тексти / Видав д-р К. Студинський. – Л., 1920. – С. 292 (лист Г. Яхимовича до М. Левицького, Львів, 27 лютого 1848 р.).

148 Там само. – С. 303 (лист Г. Яхимовича до М. Левицького, 21 березня 1848 р.).

149 Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / вид. К. Студинський. – Л., 1909. – С. 245 та ін.

150 Стеблій Ф. Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття – «Слово перестороги» Василя Подолинського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1994. – Т. CCXXVIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 437, 475.

151 Студинський К. Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в 1795–1857 рр.: Замітки й тексти. – Л., 1920. – С. 315. [Сер. «Українсько-руський архів. Видає Історично-філософська секція Наукового товариства імени Шевченка». Т. XIII–XIV].

152 Турій О. Українська «Весна народів»... – С. XXVII.

153 [Вислобоцький Ю. А.]. Слово на часъ. – [Відень, 1861]. – С. 8-9. Підпис: «Старый Русинъ».

154 Зоря Галицка. – 1851. – Ч. 83. – 10 (22) паздерника; Ч. 84. – 13 (25) паздерника; Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. – Л., 1926. – С. 68.

155 Вахнянин Н. Причинки до історії рускої справи в Галичині в літах 1848–1870 / Передрук з «Основи» з 1871 року. – Л., 1901.

156 Вѣстникъ. Урядова часопись для Русиновъ австрійскої державы (Відень). – 1860. – Ч. 70. – 10 (22) грудня.

157 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. –

Ф.196 (Політичне товариство «Руська рада»). — Оп.1. — Спр.18. — Арк.1-4; Мудрий М. Австрорусинство в Галичині...

158 Миколаєвич М. Москвофільство, його батьки і діти. — Л., 1936. — С.38.

159 Олесницький Є. Сторінки з мого життя. І частина (1860—1890). — Л., 1935. — С.114.

160 Центральний державний історичний архів України у м.Львові. — Ф.818 (А.Вахнянин). — Оп.1. — Спр.7. — Арк.352-354; Спр.10. — Арк.1-2.

161 Там само. Ф.382 (Ю. Романчук). — Оп.1. — Спр.60. — Арк.6; Рух виборчий (посольське справозданьє п. Романчука в Калуші // Діло. — 1891. — Ч.29. — 6 (18) лютого.

162 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego. — 1890. — S.950-951, 984, 988, 1056, 1061.

163 Łazuga W. «Rządy polskie» w Austrii. Gabinet Kazimierza hr. Badeniego 1895—1897. — Poznań, 1991. — S.48.

164 Русини галицької землі // Діло. — 1895. — Ч.210. — 20 вересня (2 жовтня); Громадна депутація руска в Відни. (Справозданє руского комітету депутаційного). — Л., 1896; Нагірний В. З моїх споминів. — Л., 1935. — С.50-51.

165 Олесницький Є. Сторінки з мого життя. II частина (1890—1897). — Л., 1935. — С.78, 115.

166 [Добрянський А.] Галицкая Русь въ европейской политичѣ. — Л., 1886; [Свистунъ Ф.И.]. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. — Л., 1896. — Ч.1: 1772—1850; Л., 1897. — Ч.2: 1850—1895. — 741 с. Також див.: [Свистунъ Ф.И.]. Гр. Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848—1859 гг. — Л., 1901.

167 [Дудыкевич В.]. Взглядъ на прошлое и настоящее Австро-Угорской Руси. Изъ №№337 и 345 Московскихъ Вѣдомостей. — Б/м, 1892; Мончаловскій О. А. Положеніе и нужды Галицкой Руси // Библиотека Карпато-русскихъ писателей подъ редакціей Ф.Ф.Аристова. — М., 1915. С.7-33; також див.: Його ж. Литературное и политическое украинофильство. — Л., 1898. 193 с. [Отпечатка изъ «Галичанина»]; Марковъ Д.А. Національная автономія и политическая гаката въ Галичинѣ // Його ж. Письма публициста. — Л., 1905. — С.58-79; Його ж. Галицко-русскій вопросъ. — Б/м, 1909. [Оттискъ изъ «Славянскихъ извѣстій»].

168 Ваврик В.Р. Талергоф. В 20-ті роковини народної трагедії галицко-русского народа. — Л., 1934.

169 Марко М.А. Виновники и мучители // Талергофскій альманахъ. Пропамятная книга австрійскихъ жестокостей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время Всемирной войны 1914—1917 гг. — Л., 1924. — Вып.1. — С.7-16.

170 Барвѣньскій О. Илюстрована исторія Руси вфдѣ найдавнѣйшихъ до нынѣшнихъ часфвъ. Зъ двома историчными картами Руси и 40 иллюстраціями / Коштомъ и заходомъ товариства «Просвѣта». — Л., 1890; Його ж. Цісар і король Франц-Йосиф І. 1848—1908. Картини з его житя на спомин 60-літнього володарства. — Л., 1908.

171 Барвіньскій О. Значіне українсько-русского народу для Австро-

Угорщини (переклад розвідки з «Österreichische Rundschau» з 1. мая 1912 р.) / Перепечатка з часописи «Руслан». – Л., 1912.

172 Новинки. Руска демонстрация у Львові // Діло. – 1904. – Ч.186. – 19 серпня (1 вересня).

173 Акция Козловскі – Пінінскі – Більчевскі // Там само. – 1903. – Ч.106. – 13 (26) травня.

174 Президент польської републики // Там само. – 1908. – Ч.44. – 27 (14) лютого.

175 Bobrzyński M. Z moich pamiętników... – S. 297.

176 Цит. за: Binder H. Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie posłów... – S.127-162.

РОЗДІЛ 8.**Українська Народна
Республіка****1. Революція 1917 р.: зміна політичної системи**

Перша світова війна з новою силою й у всій повноті виявила відсталість Російської імперії, неефективність державної машини, зростання суперечностей між владою та суспільством. Наприкінці 1916 р. загострилось протистояння між царським урядом та Державною Думою четвертого скликання, в якій на базі ліберальної ідеології склався Прогресивний блок, очолюваний партією кадетів. Протистояння відбувалось на тлі розростання кризових економічних явищ. Прогресивний блок вимагав створення уряду народної довіри.

Найближче до царя оточення було налаштоване проти Думи. Призначення в самому кінці 1916 р. нового складу уряду на чолі з М.Голіциним ще різкіше підкреслило наявність провалля між владою і суспільством. Державна Дума готувалась до нових боїв з урядом на своїй зимовій сесії. Проте 5 січня 1917 р. Микола II видав указ про перенесення дати відкриття сесій Державної ради та Державної Думи з 12 січня на 14 лютого.

На початку 1917 р. після вбивства Г.Распутіна в суспільстві активно поширювались чутки про швидкий державний переворот, після якого влада мала перейти до царевича Олексія, регентом при якому до повноліття мав стати великий князь Михайло Олександрович. Переворот очікувався вже в лютому 1917 р. Але замість нього спалахнула революція, масштаб якої ніхто не зміг передбачити.

24 лютого в Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна Дума, діяльність якої тимчасово припинив цар, стала у відкриту опозицію до уряду. 27 лютого самодержавство фактично впало, влада зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної Думи. 2 березня члени цього комітету прийняли від царя акт про зречення й сформували Тимчасовий уряд. Його очолив голова Всеросійського земського союзу Г.Львов, а до складу увійшли: І.Годнев, О.Гучков, О.Керенський, О.Коновалов, В.Львов, О.Мануйлов, П.Мілюков, М.Некрасов, Ф.Родичев, М.Терещенко, О.Шингарьов. Переважна більшість з них належали до партій кадетів та октябристів. Уряд назвав себе тимчасовим, оскільки не відчував достатньої легітимності, а також не мав чіткої відповіді на питання про майбутню політичну систему Росії. Виступаючи 2 березня у Таврійському палаці з нагоди створення нового

уряду, П.Мілюков озвучив кілька рефлексій з цього приводу. Насамперед він зізнався, що уряд ніхто не обирав і він має перехідний характер: «Нас вибрала російська революція [...] Ми не збережемо цієї влади ні хвилини після того, як вільно обрані народом представники скажуть нам, що вони хочуть на наших місцях бачити інших людей, які більше заслуговують їх довіри»¹. З іншого боку, П.Мілюков представляв себе і членів новоствореного уряду як прихильників парламентської конституційної монархії. Він добре розумів, що подібні погляди поділяла далеко не вся Росія, тому в його промові була озвучена теза про необхідність скликання Всеросійських Установчих Зборів, які як демократично обране народне представництво розв'яжуть питання державного устрою. У першому офіційному зверненні Тимчасового уряду «До громадян Росії» 6 березня 1917 р. скликання Всеросійських Установчих Зборів було визнано першим обов'язком уряду. Це мало статись у найстисліші строки.

Уперше в Росії про необхідність скликання Установчих Зборів заговорив ще в другій половині XIX ст. теоретик анархізму М.Бакунін. Виключними правами воно наділялось в програмах народовольців. На початку XX ст. скликання Установчих Зборів домагалися російські соціал-демократи та соціалісти-революціонери. Після Лютневої революції цю ідею поділяло більшість політичних партій Росії. На перший погляд могло здатись, що суспільство виробило певний політичний консенсус, який дозволить успішно здійснити політичну трансформацію країни. Проте це було далеко не так. Управляючий справами Тимчасового уряду В.Набоков пізніше згадував: «Наївні люди могли теоретично уявити ці збори і роль їх у такому вигляді: зібрались би вони, виробили б основний закон, розв'язали питання про форму правління, призначили б уряд і наділили б всією повнотою влади до закінчення війни, а потім розійшлися б... Це можна собі уявити, але хто повірить, що так насправді могло трапитись? Якби до Установчих Зборів утрималась яка-небудь влада, то скликання їх було б неодмінно початком анархії»².

Спогади В.Набокова пояснюють, чому Тимчасовий уряд не наважився на швидке скликання Установчих Зборів, кілька разів відтермінував їх вибори і скликання, побоюючись втратити владу. Лише 1 вересня 1917 р. Росія була проголошена республікою. Тимчасовий уряд так і не спромігся проголосити її федеративною державою та надати автономію національним частинам. Таке зволікання уряду, посилене загальноновизнаною думкою про його тимчасовість, не могли не позначитись на конструюванні нової політичної системи Росії. Воно значною мірою відбувалось стихійно, принаймні мало різні джерела творення.

Паралельно з Тимчасовим урядом у повсталому революційному Петрограді зусиллями радикальної революційної демократії створилась Рада робітничих депутатів, до якої увійшли і представники столичного гарнізону. Перше засідання ради, яку очолив меншовик М.Чхеїдзе, відбулося 28 лютого. Петроградська рада робітничих депутатів висловила

проти входження її представників до нового уряду, вважаючи його «буржуазним», а себе «революційною» інституцією, проте рада мала досить сильний вплив на формування та діяльність уряду. В кінці березня в Петрограді відбулася Всеросійська нарада робітничих і солдатських депутатів, на якій шляхом залучення до складу виконкому Петроградської ради робітничих депутатів 16 представників інших губернських рад і фронтових частин було сформовано Всеросійський центральний виконавчий комітет. Отже, весною 1917 р. в Росії сформувалась система влади, що дістала неофіційну назву двовладдя. Цікаву думку з цього приводу знаходимо у Р.Пайпса: «Становищу уряду було не позаздрити. Він повинен був ділити владу з радою, яку контролювали радикали, повні рішучості розвивати революцію і в ім'я соціалістичного ідеалу саботувати війну, яку уряд намагався продовжувати. Не було в уряді і точної яви про свої функції. Офіційно він виконував роль наче місцєблустителя, взявши на себе піклування державою до скликання Установчих Зборів [...] Інакше кажучи, роботі уряду заважало не тільки те, що йому доводилось ділити владу з іншим органом, але ще й те, що він не знав, як скористатися тим обсягом влади, який йому відвели»³.

Революційні події кінця лютого – початку березня 1917 р. практично не виходили за межі Петрограда та його околиць, але досить швидко і кардинально вплинули на долю Росії. Місцеві інститути влади, які досить впевнено почували себе і цілковито контролювали ситуацію на містах, впали без будь-якого опору. Фактично їх по телеграфу розпустив Тимчасовий уряд. На місцях почали формуватись нові органи влади. Швидко легалізували свою діяльність політичні партії, заборонені царизмом до чи під час світової війни. Творились нові громадські об'єднання, насамперед ради об'єднаних громадських організацій та ради робітничих та солдатських депутатів. За два тижні стара імперська державна машина, яка проіснувала кілька століть, розтанула немов сніг під весняним сонцем.

Характерною особливістю революційної політичної системи 1917 р. стала демократизація місцевого самоврядування: земств та міських дум, вибори в які в дореволюційний час мали жорстке цензове обмеження. Уже в березні 1917 р. почалась кооптація до них демократичного елемента, а влітку вперше в історії Росії на демократичній основі відбулися вибори до міських дум. Закон про міські вибори встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Вибори відбувались за пропорційною системою на основі партійних списків. За такою ж системою були організовані вибори до Всеросійських Установчих Зборів у листопаді 1917 р., а от земські вибори пройшли за мажоритарною системою.

Виборчі кампанії показали, що ні влада, ні суспільство ще не були готові до життя за демократичними процедурами. Особливо невдалими були земські вибори, селяни ставились до них з великим упередженням. Кількість виборців, які скористались своїм правом голосу, була на рівні

15-20%. Значно успішніше приживались форми прямої демократії: мітинги, демонстрації, з'їзди.

Перші телеграми про революційні події в Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого. Голова Київської міської думи Ф.Бурчак, не в змозі повірити прочитаному, просив Петроград підтвердити достовірність отриманої інформації. І лише вранці 3 березня київська преса повідомила своїх читачів про крах самодержавства. Коли всі сумніви розвіялись, у Києві стали формуватися нові революційні органи влади. 3-5 березня на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації. Від губернаторів та повітових справників владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. У Києві губернським комісаром призначили М.Суковкіна, в Полтаві — С.Іваненка, в Чернігові — О.Бакуринського. Міністерство внутрішніх справ наказувало своїм комісарам у повсякденній роботі спиратись як на дорадчі органи на «губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети, утворені зі складу громадських організацій»⁴, тобто Ради об'єднаних громадських організацій, які почали активно творитись на місцях.

3 березня увечері в приміщенні Катеринославської губернської земської управи відбулася нарада представників громадських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону, вони заявили про перехід на сторону нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁵. Того ж дня в Полтаві на розширеному засіданні губернської земської управи та представників громадських організацій губернії та міста було створено громадський комітет, до складу якого увійшли представники земства, міста, кооперації, професійних та інших організацій, а також по одному представнику від повітових громадських комітетів. Засідання визначило головним завданням комітету підтримку громадського порядку, інформацію населення про хід революційних подій, продовольче постачання населення та армії, забезпечення роботи промислових підприємств⁶.

У Києві 4 березня на засіданні ради об'єднаних громадських організацій відбулося формування виконавчого комітету, до складу якого ввійшли: голова — М. Страдомський, заступники голови — Д.Григорович-Барський, О.Дорогов, секретарі — А.Ніковський, Й.Фрумін, скарбник — С.Зелінський, члени — І.Алексєєв, Д.Коліух, М.Суковкін, Г.Гуревич, Ф.Бурчак, К.Оберучев, М.Паламарчук, Я.Цедербаум, І.Черниш, С.Шликевич, Ф.Штейнгель⁷.

Подібні ради та комітети почали діяти в більшості українських міст. До їх складу входили представники міських дум, земств, біржових комітетів, кооперації, а також профспілок, солдатських комітетів тощо.

Перемога революції відкрила широкі можливості для створення різ-

номанітних громадських організацій, легалізації діяльності політичних партій. Першими про себе заявили загальноросійські партії, які вже в перші дні революції вийшли з підпілля і взялися за легальну роботу. Дещо згодом, за кілька тижнів поновили роботу і українські політичні партії. Передусім це були Українська соціал-демократична робітничача партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська радикально-демократична партія.

Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня утворилися ради робітничих і солдатських депутатів. Насамперед вони з'явилися у великих містах, губернських центрах. Усього до середини 1917 р. в Україні виникло понад 250 рад робітничих депутатів.

У губернських і повітових центрах відбулися масові мітинги та демонстрації, учасники яких вітали повалення самодержавства, перемогу демократичної революції. 16 березня у Києві був проведений «День свята революції» – масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами взяли участь українські організації. В цей день на Думській площі відбувся демонтаж пам'ятника вбитому 1911 р. у Києві прем'єр-міністру Росії П.Столипіну⁸. В передовій статті газети «Киевлянин» 5 березня говорилось про фактичну перемогу революції в Росії. В країні «не лише відсторонено старий уряд, але й змінено старий політичний лад». На чолі держави, писала газета, стала нова влада, а стара – загубила себе сама: «Стара влада і стара система управління показали стільки сліпоти, стільки нерозуміння сенсу подій і настроїв народу від самих верхів до низів його, що все, що відбувалося, не могло сприйматися по-іншому, як таке, що межувало з безумством»⁹.

Загалом зміна старої системи влади в Україні мало чим відрізнялась від аналогічних процесів у Росії. Нема особливих сумнівів у тому, що події революції в Україні не мали б самостійного значення, були б регіональним різновидом подій у Петрограді та Москві, якби не одна обставина, яка придала їм суттєву оригінальність і відмінність, яка зробили їх самодостатніми, наповненими внутрішньою логікою та драматургією. Не важко здогадатися, що такою обставиною була невирішеність національного питання в Україні. Національна проблема, загнана старою владою під час Першої світової війни в глухий кут заборон і переслідувань, після падіння самодержавства перетворилася на могутній національно-визвольний рух.

Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційна енергія, накопичена в народній гушці протягом десятиліть, ще шукала виходу, а провідники української інтелігенції з ентузіазмом вітали революційні зміни. Українці мали кілька своїх представників у Київській раді об'єднаних громадських організацій, а також у раді робітничих депутатів. Але цього було не досить для відродження національно-визвольного руху. 3 березня в клубі «Родина» Товариства українських поступовців

(ТУП) зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах зародилась ідея заснування Центральної Ради, якій судилося відіграти ключову роль у розвитку революційних подій протягом 1917 р. 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР обрали М.Грушевського, який на той час ще не повернувся до Києва з Москви, де перебував у засланні. Заступниками голови стали Ф.Крижановський – представник кооперативних організацій Київщини, Д.Дорошенко – від ТУПу й Д.Антонович – від українських соціал-демократів. Крім того, було обрано секретаря та скарбника Ради¹⁰. 7 березня, очевидно, й слід вважати датою створення Української Центральної Ради, яка дуже швидко стала уособленням і керівним органом національного руху.

М.Грушевський у березні-квітні сформулював стратегічні гасла українського руху доби революції. Боротьба за національно-територіальну автономію України та перетворення Росії на федеративну державу стала визначальною лінією діяльності УЦР. Автономна Україна, за Грушевським, повинна була мати всі державні атрибути. Федералізм М.Грушевського не був запереченням незалежної Української держави, а лише сходиною до неї, реальним і необхідним кроком їй назустріч. Історія відвела Центральній Раді надзвичайно короткий строк діяльності в умовах, які вимагали безпомилкових рішень і дій. Це не завжди було до снаги молодій українській політичній еліті. І все ж Центральна Рада залишила помітний слід у царині українського державотворення.

Створена на початку березня 1917 р. як київська міська громадська організація, вона вже через місяць спромоглася скликати і провести 6–8 квітня у Києві Всеукраїнський національний конгрес, на якому 900 делегатів від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх та професійних організацій, а також представники від територіальних громад і об'єднань задекларували найважливіші національні та соціальні гасла. Насамперед конгрес визначив головним завданням українського революційного руху досягнення національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави. Прагнення втілити в життя гасло автономії стало визначальним лейтмотивом діяльності перебраної конгресом Центральної Ради.

Конгрес обрав до УЦР 118 осіб. Головою УЦР був обраний М.Грушевський, його заступниками – В.Винниченко та С.Єфремов. До складу членів увійшли Д.Дорошенко, В.Леонтович, Ф.Матушевський, М.Міхновський, В.Прокопович, І.Стешенко, І.Шраг, Є.Чикаленко. Проте не ці добре знані в попередні десятиліття інтелігенти визначали соціальне обличчя УЦР. Досить стрімко, протягом кількох місяців, склад Центральної Ради збільшився до 798 мандатів, які потрапили до рук переважно солдат, селян і робітників. Це була прикметна ознака часу, коли часто головною політичною фігурою ставали не окремі особи

з високою політичною культурою та досвідом державної діяльності, а народна стихія, керована не так політичними принципами, як вибухом емоцій та колективним виявленням волі. Протягом весни—осені 1917 р. Україна пережила сотні різноманітних з'їздів, національних, партійних, військових, селянських, професійних, радянських.

Всеукраїнський національний конгрес надав Центральній Раді право кооптації до свого складу нових членів. Це право було активно використане. Обраний на I Всеукраїнському військовому з'їзді Український генеральний військовий комітет у складі 18 осіб був першим зарахований до складу Центральної Ради, згодом УЦР поповнилась Всеукраїнськими радами селянських, військових та робітничих депутатів.

Центральна Рада безумовно зазнала сильного впливу національної стихії. Саме під тиском гострої резолюції Першого Всеукраїнського військового з'їзду (Київ, 5-8 травня 1917) («...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України»¹¹) вона відрядила до Петрограда повноважну делегацію на чолі з В.Винниченком. Перед нею було поставлено досить помірковане завдання домовитися з урядом про оприлюднення ним свого позитивного ставлення до автономії України.

Національне питання стало одним із наріжних каменів, об які спіткнулися Тимчасовий уряд і практично вся російська революційна демократія. Вони не змогли відмовитись від принципу неподільності Росії, хоч вимога національно-територіальної автономії не ставила під сумнів єдність країни, вона лише виходила з необхідності її федералізації.

Два тижні перебування української делегації у Петрограді не привели до будь-якого порозуміння. Наприкінці травня делегація повернулася до Києва, як згадував М.Ковалевський, з переконанням «йти революційним шляхом, шляхом доконаних фактів»¹². Наслідком невдалих переговорів у Петрограді став новий підйом українського руху. 28 травня 1917 р. у Києві відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів. У залі лунали вимоги автономії, критика Центральної Ради за її нерішучість та осуд урядової політики. На цій хвилі Центральна Рада 10 червня звернулася до українського народу з Першим Універсалом. Написана мовою метафор, ця революційна декларація повідомляла, що перед «Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях»¹³. Універсал закликав кожне село, волость, земську й міську управи до зміцнення організаційних зв'язків з УЦР та до розвитку національної свідомості народу з тим, щоб згодом узятися за опанування адміністративного апарату.

Універсал був зустрінутий захопленням піднесенням українців та ворожою настороженістю уряду й російської революційної демократії. Пішовши «шляхом доконаних фактів», Центральна Рада 15 червня ство-

рила Генеральний секретаріат на чолі з В.Винниченком. До його складу також були обрані Х.Барановський, С.Єфремов, Б.Мартос, С.Петлюра, В.Садовський, М.Стасюк та І.Стешенко. У першій декларації Генерального секретаріату, опублікованій 27 червня, говорилося, що обставини змушують УЦР «стати національним Союмом, в якому мають освітлюватися і розрішатись всі ті питання, які висовує життя». У зв'язку з цим і Генеральний секретаріат як виконавчий орган Ради мав «охоплювати всі потреби українського народу»¹⁴.

Проголошення Універсалу, створення Генерального секретаріату, масова підтримка дій Центральної Ради зробили «українське питання» вибухонебезпечним і змусили російський уряд шукати вихід із становища, що склалося не на його користь. До Києва прибула російська урядова делегація (О.Керенський, М.Терещенко, І.Церетелі) й сіла за стіл переговорів із представниками УЦР. 30 червня сторони досягли домовленостей, які були зафіксовані в урядовій декларації та II Універсалі УЦР. Останній повідомляв, що на заклик центрального уряду УЦР вирішила перейти від конфронтації до співпраці з ним, а також поповнити свої лави представниками національних меншин, що мешкали в Україні, з тим, щоб УЦР стала «єдиним найвищим органом революційної демократії України, який і буде представляти інтереси всієї людності нашого краю»¹⁵. До угоди з урядовою делегацією Центральна Рада надала представникам національних меншин, що проживали в Україні, право обрати до свого складу 202 дійсних членів та 51 кандидата. Це було останнє масове поповнення УЦР. Слід зазначити, що Рада так і не була обрана на основі загального виборчого права, яке б гарантувало їй абсолютну легітимність. Улітку 1917 р. УЦР розпочала підготовчу роботу з проведення територіального з'їзду, але він так і не відбувся, оскільки восени УЦР повернулася до ідеї проведення Всеукраїнських установчих зборів.

II Універсал інформував, що відповідно до угоди Генеральний секретаріат УЦР перетворюється на найвищий крайовий орган управління як орган Тимчасового уряду. Одночасно говорилося, що найближчим завданням Центральної Ради стане підготовка проекту закону про автономний устрій України, який згодом має бути затверджений Всеросійськими Установчими Зборами. Київська угода мала компромісний характер. І Тимчасовий уряд, і УЦР, ідучи назустріч один одному, мусили спільно поступитися своїми попередніми позиціями. Тому таким складним було обговорення й ухвалення договірних рішень і в Петрограді, і в Києві. Чотири міністри-кадети оголосили про свою незгоду з досягнутою угодою й вийшли з уряду, що стало однією з причин липневої урядової кризи.

У Києві II Універсал також знайшов чимало опонентів. На п'ятих Загальних зборах УЦР його голосування дало 114 голосів «за» та 61 — «проти» при 23 тих, що утрималися.

В історіографії II Універсал завжди перебуває в тіні інших трьох Універсалів УЦР, яким надається більш важливе значення. Проте, на наш погляд, саме II Універсал відіграв ключову роль у подальшій долі УЦР, змусивши її кілька місяців витратити на вибір між бажаним і можливим. Інакше кажучи, бажана влада, яка відкривала шлях до здійснення автономії, виявилася в руках, але за неї довелося платити переходом із опозиції в союзники Тимчасового уряду, спілкую з російською демократією, засудженням революційних методів боротьби. Компроміс з урядом надав ознак легітимності владі Генерального секретаріату, але став причиною занепаду влади морально-публічної. Платформа II Універсалу змусила діячів УЦР сконцентрувати свою увагу на формальних, правових атрибутах влади, освоєнні її механізмів. Ця зміна була б цілком логічною й послідовною, якби завдання консолідації української нації, її залучення до організованого політичного життя, завдання, якому присвятила свою попередню діяльність Центральна Рада, було виконане. Як показали майбутні події, саме брак достатньої консолідованості національних сил, їхня слабка організованість, низький рівень самосвідомості, наростання радикалізації мас стали причиною поразок Центральної Ради. До всього, кийвський компроміс, викликавши урядову кризу й шалений опір ліберально-консервативних російських сил, незабаром утратив свою первісну форму.

Ухвалення II Універсалу привело до суттєвих структурних змін у складі Центральної Ради. Вона не лише поповнилася представниками національних меншин, які утворили свої фракції, але й виділила зі свого загального складу постійно діючу Малу раду, яка провадила роботу між сесіями Великої ради (загальних зборів). Мала рада створювалась за принципом пропорційності між фракціями. Рішення Малої ради мали таку ж силу, як і рішення загальних зборів УЦР.

Реформований у липні 1917 р. склад Тимчасового уряду, в якому знову з'явилися представники партії кадетів, намагався звести до мінімуму урядові поступки українцям. Він відкинув «Статут найвищого управління України», розроблений Центральною Радою, натомість нав'язав їй «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріату». За цією інструкцією поле діяльності Генерального секретаріату різко обмежувалось і територіально, і предметно. Його повноваження поширювались лише на п'ять з дев'яти українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську. Зі складу секретаріату вилучались секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Дискусії в стінах Центральної Ради навколо інструкції, викликана ними відставка першого складу Генерального секретаріату, спроби налагодити конструктивну працю з Тимчасовим урядом відібрали кілька місяців, протягом яких політичні настрої суспільства значно змінилися. І лише наприкінці вересня стало зрозумілим, що союз з урядом не

має добрих перспектив. 29 вересня Генеральний секретаріат опублікував декларацію, в якій апелював до «волі народу», говорив, що його робота можлива лише в повному єднанні з революційно-демократичними силами, «... що лише в довір'ї, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності»¹⁶. У декларації була виголошена ідея скликання Всеукраїнських Установчих Зборів.

13 жовтня Генеральний секретаріат у спеціальному меморандумі висловив негативне ставлення до урядової політики в Україні, вимагав круто змінити ситуацію, надати йому реальні важелі влади, пропонував програму виходу з кризи, а також застерігав, що «край знаходиться на останнім шаблі повного розладу»¹⁷.

Рішення Центральної Ради скликати Всеукраїнські Установчі Збори спричинило новий конфлікт із Тимчасовим урядом, який не знайшов продовження лише тому, що в Петрограді більшовики здійснили державний переворот і захопили владу в свої руки. Тимчасовий уряд відійшов у історію, а проблема влади в Україні знову змістилася на поле політики доконаних фактів.

20 жовтня в Києві відкрився Третій Всеукраїнський військовий з'їзд, який зібрав понад 2 тис. делегатів. Під час роботи з'їзду була виголошена ідея утворення Української демократичної республіки. Вона виявилась із розряду тих ідей, що виголошуються в потрібну годину і в потрібному місці, а тому одразу набувають історичного значення.

2. Проголошення Української Народної Республіки в умовах морально-правового занепаду інститутів влади

Повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді поставило питання про владу в Україні. УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків. 27 жовтня було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності переходу влади в Україні «до рук революційної демократії», а не до рад робітничих і солдатських депутатів¹⁸.

Через провокацію штабу КВО в різних кінцях Києва між його військами та збільшовиченими частинами спалахнули збройні сутички, але великого масштабу вони не набули. На засіданні представників різних політичних сил Києва 31 жовтня вся повнота влади щодо охорони міста була покладена на Центральну Раду. Того самого дня УЦР поширила владу Генерального секретаріату на всі 9 українських губерній. Генеральний секретаріат узяв під свій контроль справи військові й продовольчі та шляхи сполучення.

Можна сказати, що на початку листопада в Україні не виявилось політичної альтернативи Центральній Раді. Завдяки її зусиллям Київ перетворився на важливий політичний центр, навколо якого гуртувалися

має добрих перспектив. 29 вересня Генеральний секретаріат опублікував декларацію, в якій апелював до «волі народу», говорив, що його робота можлива лише в повному єднанні з революційно-демократичними силами, «... що лише в довір'ї, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності»¹⁶. У декларації була виголошена ідея скликання Всеукраїнських Установчих Зборів.

13 жовтня Генеральний секретаріат у спеціальному меморандумі висловив негативне ставлення до урядової політики в Україні, вимагав круто змінити ситуацію, надати йому реальні важелі влади, пропонував програму виходу з кризи, а також застерігав, що «край знаходиться на останнім шаблі повного розладу»¹⁷.

Рішення Центральної Ради скликати Всеукраїнські Установчі Збори спричинило новий конфлікт із Тимчасовим урядом, який не знайшов продовження лише тому, що в Петрограді більшовики здійснили державний переворот і захопили владу в свої руки. Тимчасовий уряд відійшов у історію, а проблема влади в Україні знову змістилася на поле політики доконаних фактів.

20 жовтня в Києві відкрився Третій Всеукраїнський військовий з'їзд, який зібрав понад 2 тис. делегатів. Під час роботи з'їзду була виголошена ідея утворення Української демократичної республіки. Вона виявилась із розряду тих ідей, що виголошуються в потрібну годину і в потрібному місці, а тому одразу набувають історичного значення.

2. Проголошення Української Народної Республіки в умовах морально-правового занепаду інститутів влади

Повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді поставило питання про владу в Україні. УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків. 27 жовтня було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності переходу влади в Україні «до рук революційної демократії», а не до рад робітничих і солдатських депутатів¹⁸.

Через провокацію штабу КВО в різних кінцях Києва між його військами та збільшовиченими частинами спалахнули збройні сутички, але великого масштабу вони не набули. На засіданні представників різних політичних сил Києва 31 жовтня вся повнота влади щодо охорони міста була покладена на Центральну Раду. Того самого дня УЦР поширила владу Генерального секретаріату на всі 9 українських губерній. Генеральний секретаріат узяв під свій контроль справи військові й продовольчі та шляхи сполучення.

Можна сказати, що на початку листопада в Україні не виявилось політичної альтернативи Центральній Раді. Завдяки її зусиллям Київ перетворився на важливий політичний центр, навколо якого гуртувалися

як українські політичні сили, так і організації російських і єврейських революційно-демократичних партій.

Повалення Тимчасового уряду дало новий поштовх до політичної дезінтеграції Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. 7 листопада УЦР проголосила III Універсалом створення Української Народної Республіки, пов'язаної федеративними зв'язками з Російською державою. Як територія УНР визнавалися «...землі, заселені у більшості українцями»¹⁹, тобто ті 9 губерній, на які раніше було поширено владу Генерального секретаріату. III Універсал відкинув стару унітарну конструкцію державного устрою Росії, Генеральний секретаріат перестав бути проміжною ланкою у вертикалі виконавчої влади й дістав статус повноправного українського уряду. Центральна Рада взяла на себе функції законодавчої влади.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності, ліквідованої у XVIII ст. Це відкривало новий етап діяльності УЦР – етап державно-національного будівництва. За переконаннями діячів Центральної Ради, в Україні мала бути збудована демократична держава, сувереном якої виступав народ і яка б забезпечила інтереси людей праці.

З цього погляду показовою була соціально-економічна частина III Універсалу, в якій декларувалися націоналізація землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи та її помешкання, скасування смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв і поляків. Універсал визначив 27 грудня 1917 р. днем виборів до Всеукраїнських Установчих Зборів, а 9 січня 1918 – днем їх відкриття.

З перших днів проголошення Української Народної Республіки Центральна Рада намагалася забезпечити законодавчі підвалини державного будівництва. Одним із перших – 10 листопада – був затверджений принцип побудови судової системи, наступного дня – закон про вибори до Установчих Зборів. Правом голосу наділялись усі дорослі громадяни УНР, окрім кримінальних злочинців та дезертирів. Найповніше демократичні підвалини УНР були розписані у проекті Конституції УНР, розробка якого завершилася на початку грудня 1917 р. За конституційним проектом, УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові й здійснювалося через Всенародні українські збори – вищий державний законодавчий орган. Ці збори призначали вищу виконавчу владу – Кабінет міністрів. Третю судову гілку влади УНР мав очолювати Генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та

судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною, складалася вона з земель, яким надавалось право самоврядування. Громадянам України гарантувалися широкі політичні права й свободи.

Звернемо увагу на федеративні принципи, яких дотримувалися керівники УНР. На наш погляд, вони не лише базувалися на ідейних переконаннях М.Грушевського та В.Винниченка, а й мали в ситуації кінця 1917 р. певний прагматичний підтекст. Останній полягав у тому, що федеративний принцип давав шанс на об'єднання зусиль національних окраїн Росії та її революційної демократії в боротьбі з більшовизмом, конфлікт із яким був неминучим.

Українсько-більшовицьке протистояння, що окреслилося в кінці листопада 1917 р., а через місяць переросло у відкритий збройний конфлікт, внесло значні корективи в стратегію державного будівництва УНР.

Повалення Тимчасового уряду, розклад старої російської армії, вихід зі світової війни шляхом братання з ворогом, що запроваджувалося більшовиками, остаточно підірвали підвалини, на яких трималося суспільство. Червоногвардійська атака на капітал, розгром поміщицьких маєтків селянами, масове залишення фронту солдатами знаменували ланцюгову руйнівну реакцію в усіх сферах державного, політичного, економічного та соціального життя. Після розгрому більшовиками Всеросійських Установчих Зборів суспільство втратило останню можливість мирного врегулювання проблеми влади.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйнівну політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату від 30 листопада 1917 р. їх було названо безвідповідальними людьми, «...які розуміють революцію як ламання всякого організованого життя»²⁰. Проте знайти опору в масах для протистояння більшовизму ставало дедалі важче. УЦР прагнула припинення війни правовими методами, а солдати, у тому числі й з так званих українізованих частин, чекали першого-ліпшого сигналу для залишення фронту. Ця обставина спонукала УЦР вступити в інспірований більшовиками процес мирних переговорів із країнами Четверного союзу, попри те, що УЦР завжди дотримувалась орієнтації на Антанту. Для остаточного відсепакування від більшовицької Росії УЦР 11 січня 1918 р. проголосила IV Універсалом повну самостійність УЦР. М.Грушевський пояснив мотив цього рішення двома причинами: «...дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»²¹.

Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, IV Універсал засвідчив значні зрушення в ідеології Центральної Ради. Вона нарешті відкинула ідеї автономії та федералізму, які не виявили на російському ґрунті достатньої продуктивності. Не можна не побачити, що ця суттєва зміна ідеологічних векторів й одночасно кульмінаційна

мить українського державотворення доби революції відбулися не в часи піднесення, а на хвилі спаду українського національного руху. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М.Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбиваючи часом і те, що стрічалось в дорозі (...) Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтиналися його продуктивні сили»²².

22 січня війська УНР під командуванням С.Петлюри та Є.Коновальця придушили більшовицький заколот у Києві. Однак ця окремо взята перемога не змінила стратегічної ситуації. Наступ більшовиків тривав. 25 січня члени УЦР та Ради народних міністрів залишили Київ. Урятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому, на думку М.Грушевського, могла лише іноземна військова допомога. Ця обставина стала спонукальним мотивом підписання 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. у Бресті делегацією УНР мирного договору з країнами Четверного союзу та звернення до них по військово допомогу. Брестський мирний договір, зважаючи на обставини, за яких він був підписаний, можна вважати успіхом молодого української дипломатії. Договір дозволив урядові УНР, а за ним і Центральній Раді повернутися до Києва на початку березня 1918 р., а з допомогою німецьких та австро-угорських військ звільнити Україну від більшовиків.

Протягом весни 1918 р. зусилля УЦР та Ради народних міністрів були спрямовані на опанування ситуації, що склалася в Україні, налагодження адміністративного державного апарату та поновлення ліво-демократичного курсу внутрішньої політики. В усіх ділянках державного життя уряд УНР не міг похвалитися помітними успіхами. У суспільстві зріло невдоволення урядовою діяльністю. Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність для себе співробітництва з нею. У Берлін повідомляли: «Надія на те, до уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє зорганізувати міцну владу, досить сумнівна»²³.

Для Німеччини та Австро-Угорщини мир з УНР, безумовно, мав пропагандистське значення, тому що демонстрував світу миролюбність Четверного союзу, його схильність до завершення війни шляхом мирних угод. Але його справжня прихована причина полягала в розрахунку на сировинні та продовольчі ресурси України. Якомога повніше використання цих ресурсів визначало поведінку німців та австрійців в Україні.

Спочатку німецьке та австрійське командування намагалося не втручатися в українські справи, але пильно вивчало діяльність уряду УНР, намагаючись схилити його до зміцнення державної влади та відмови від ліводемократичного курсу. Не отримавши від української влади

обіцяної в Бресті підтримки у постачанні Центральних держав хлібом і сировиною, німецьке командування почало втручатись у внутрішні справи УНР. Зокрема, так УЦР розцінила наказ фельдмаршала Айхгорна про повний засів полів і висловила з цього приводу протест.

Німці не могли змиритися з таким поворотом справ, вони хотіли мати в Україні якщо не тверду, то хоча б лояльну до себе владу. Доля Центральної Ради в середині квітня 1918 р. була вирішена, коли в поле зору німців потрапив П.Скоропадський. Останній репрезентував праві сили, що готувалися до боротьби з УЦР. Фельдмаршал Айхгорн зробив усе можливе, щоб державний переворот відбувся без особливих ускладнень. 29 квітня стало останнім днем діяльності Центральної Ради, яка практично без бою здала владу в руки П.Скоропадського, проголошеного на з'їзді земельних власників гетьманом України.

Центральна Рада віддала владу, але не поступилася принципами. Ця суттєва обставина залишала відкритим питання про життєздатність демократії в Україні. Через сім місяців гетьманської влади демократичні принципи побудови державності були знову застосовані у відновленій УНР.

3. Політична система Української Народної Республіки в умовах іноземної військової присутності

Гетьманська влада не зуміла знайти собі широкої соціальної бази і впала восени 1918 р. під тиском національних, демократичних сил. Їхнє об'єднання забезпечило успіх антигетьманського повстання. Керівним політичним органом стала Директорія, обрана на засіданні Національного союзу 13 листопада в складі В.Винниченка (голова), С.Петлюри, Ф.Швеця, А.Макаренка та О.Андрієвського.

Свідомо чи несвідомо, але Директорія обрала найбільш загальну платформу боротьби з гетьманом. По суті, ця боротьба й стала її політичним кредо попервах. 15 листопада Директорія виїхала до Білої Церкви в розташування січових стрільців, командир яких Є.Коновалець підтримав план повстання. Приклад січових стрільців наслідували інші військові гетьманські підрозділи, командування яких перебувало під впливом національних ідей. У перші дні повстання на бік Директорії перейшов отаман Болбочан, який захопив владу у Харкові. На Чернігівщині проти гетьмана виступила Сірожупанна дивізія, у Бердичеві – Чорноморський козацький кіш. Сили Директорії швидко поповнювалися селянськими повстанськими загонами. Розгортанню селянського повстанського руху сприяло невтручання у боротьбу Директорії з гетьманом німецьких військ. Вони відповідно до угоди 17 листопада, підписаної в Білій Церкві представниками німецької Великої солдатської ради та Директорії, посилили позицію нейтралітету.

18 листопада біля Мотовилівки війська Директорії розбили геть-

обіцяної в Бресті підтримки у постачанні Центральних держав хлібом і сировиною, німецьке командування почало втручатись у внутрішні справи УНР. Зокрема, так УЦР розцінила наказ фельдмаршала Айхгорна про повний засів полів і висловила з цього приводу протест.

Німці не могли змиритися з таким поворотом справ, вони хотіли мати в Україні якщо не тверду, то хоча б лояльну до себе владу. Доля Центральної Ради в середині квітня 1918 р. була вирішена, коли в поле зору німців потрапив П.Скоропадський. Останній репрезентував праві сили, що готувалися до боротьби з УЦР. Фельдмаршал Айхгорн зробив усе можливе, щоб державний переворот відбувся без особливих ускладнень. 29 квітня стало останнім днем діяльності Центральної Ради, яка практично без бою здала владу в руки П.Скоропадського, проголошеного на з'їзді земельних власників гетьманом України.

Центральна Рада віддала владу, але не поступилася принципами. Ця суттєва обставина залишала відкритим питання про життєздатність демократії в Україні. Через сім місяців гетьманської влади демократичні принципи побудови державності були знову застосовані у відновленій УНР.

3. Політична система Української Народної Республіки в умовах іноземної військової присутності

Гетьманська влада не зуміла знайти собі широкої соціальної бази і впала восени 1918 р. під тиском національних, демократичних сил. Їхнє об'єднання забезпечило успіх антигетьманського повстання. Керівним політичним органом стала Директорія, обрана на засіданні Національного союзу 13 листопада в складі В.Винниченка (голова), С.Петлюри, Ф.Швеця, А.Макаренка та О.Андрієвського.

Свідомо чи несвідомо, але Директорія обрала найбільш загальну платформу боротьби з гетьманом. По суті, ця боротьба й стала її політичним кредо попервах. 15 листопада Директорія виїхала до Білої Церкви в розташування січових стрільців, командир яких Є.Коновалець підтримав план повстання. Приклад січових стрільців наслідували інші військові гетьманські підрозділи, командування яких перебувало під впливом національних ідей. У перші дні повстання на бік Директорії перейшов отаман Болбочан, який захопив владу у Харкові. На Чернігівщині проти гетьмана виступила Сірожупанна дивізія, у Бердичеві – Чорноморський козацький кіш. Сили Директорії швидко поповнювалися селянськими повстанськими загонами. Розгортанню селянського повстанського руху сприяло невтручання у боротьбу Директорії з гетьманом німецьких військ. Вони відповідно до угоди 17 листопада, підписаної в Білій Церкві представниками німецької Великої солдатської ради та Директорії, посилили позицію нейтралітету.

18 листопада біля Мотовилівки війська Директорії розбили геть-

манців і через кілька днів підійшли до Києва. 14 грудня 1918 р. влада перейшла з рук гетьманського уряду до Українського військового революційного комітету, який діяв підпільно у Києві з моменту від'їзду Директорії до Білої Церкви. Одразу ж ревком створив спеціальну Раду комісарів, яку очолив В.Чехівський. Рада взяла під свій контроль роботу гетьманських міністерств, що забезпечило відносне управління країною до формування нового демократичного уряду.

18 грудня до Києва урочисто прибула Директорія. Її повернення знаменувало відновлення Української Народної Республіки. Проте політична система нової держави суттєво відрізнялась від УНР доби Центральної Ради. Проголошенню УНР Центральною Радою передував певний період революційної легітимації самої Центральної Ради. Через стосунки з Тимчасовим урядом, створення Генерального секретаріату, проведення сотень різноманітних з'їздів, які висловилися на підтримку УЦР, діяльність українських політичних партій, які на виборах до Всеросійських Установчих Зборів одержали левову частку голосів українських виборців, через систему чотирьох Універсалів проголошення УНР набрало форми відкритого демократичного процесу.

Відмінна ситуація спостерігалась наприкінці 1918 р. Український національний союз хоч і складався з українських партій, які входили до Центральної Ради, проте не піднявся до масштабу діяльності останньої. Йому не вдалося провести восени Всеукраїнський національний конгрес. В антигетьманському повстанні союз відігравав не зовсім чітко окреслену роль. Загальновизнаним є твердження, що УНС створив Директорію як орган для керівництва повстанням, проте жодних документів з рішенням УНС про повстання, як і про вибори Директорії, історики не знають. Природа появи Директорії погано з'ясована. Зі спогадів В.Винниченка та М.Шаповала стає зрозумілим, що УНС була використана як ширма, з-за якої з'явилась Директорія. У своїй першій відозві від 15 листопада 1918 р. Директорія повідомляє, що виступає від «імені організованої української демократії, від усього активного народного громадянства, яке обрало нас». У цій же відозві Директорія фактично проголосила себе («ми, Директорія Самостійної Української Народної Республіки») ²⁴ найвищим державним органом. Якщо у відозві 15 листопада УНС називався найвищим представництвом української демократії, то в декларації Директорії 26 грудня 1918 р. про УНС нема жодної згадки, тоді як себе Директорія титулувала: «Уповноважена силою і волею трудящих клас України верховна влада Української Народної Республіки» ²⁵.

Директорія в згаданій декларації називала себе тимчасовою верховною владою, яка одержала свою повновласть від народу і йому ж її передасть на Конгресі трудового народу України. Саме конгрес мав розв'язати питання політичної системи УНР. Отже, на момент відновлення УНР створилася державно-політична конструкція, в якій вся вла-

да одноосібно належала Директорії, яка визнавала себе відповідальною лише перед волею народу. Український Національний Союз та партії, які до нього входили, опинились у ролі дорадчих органів, до голосу яких Директорія могла прислухатись, але не несла перед ними жодної відповідальності. Політичні партії, які не входили до складу УНС, взагалі не мали жодних політично-правових механізмів впливу на державне життя.

Ця обставина надзвичайно гіперболізувала роль суб'єктивного чинника в управлінні державою. На перше місце вийшли стосунки між членами Директорії. Оскільки її склад був підібраний з осіб з різною політичною вагою, то фактично вплив на реальну політику мали лише В.Винниченко – голова Директорії та С.Петлюра – головний отаман армії УНР. Протистояння між ними почалось практично з моменту створення Директорії. Роль армії під час повстання та в умовах перманентної війни була непересічною. Це не тільки надавало додаткового звучання імені Петлюри, але й робило владу військових особливо впливовим чинником державного буття.

Після повернення Директорії до Києва тодішній голова Українсько-го національного союзу М.Шаповал зробив спробу повернути Директорію до її материнського лона, але спроба виявилась невтішною. Однак публічно порвати з УНС Директорія не могла. Щоб зберегти свій зв'язок з українською революційною демократією, вона 26 грудня 1918 р. утворила Раду народних міністрів. Міністерські портфелі були передані в партійні руки колективних членів УНС. Зокрема, уряд очолив український соціал-демократ В.Чехівський. Склад уряду в політичному сенсі був маловиразним, міністрам не вистачало публічності і громадської ваги. До того ж права та обов'язки уряду, як і його місце в політичній системі не були чітко окреслені. Уряд В.Чехівського не проводив самостійного політичного курсу, а лише був виконавцем волі Директорії, члени якої здійснювали персональний контроль за роботою окремих міністерств.

В уряді не було представників російських та польських революційних організацій. Очевидець і учасник тих подій, а згодом історик Української революції П.Христюк цілком негативно оцінював цей факт: «Шкідлива ізоляція українських елементів таким чином не тільки не усувувалась, але дуже сильно поглиблювалась. Мало того, що в складі кабінету не було ні одного неукраїнця, залишались необсаженими до того ще й міністерські пости по міністерству великоруських і польських справ (які існували згідно з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленому Директорією)»²⁶.

Визначення майбутньої перспективи державного життя УНР стало одним з найскладніших випробувань для української політичної еліти. Попри те, що всі партії, що входили до УНС, тяжіли до соціалістичних

ідей, досить швидко з'ясувалося, що їхні візії майбутнього політичного устрою УНР відчутно різняться.

21-24 грудня в Києві відбувся губернський селянський з'їзд. 700 делегатів висловили щире подяку Директорії та обіцяли їй підтримку «в боротьбі за Українську Трудову республіку», але лише в разі негайного виконання нею низки завдань державного й соціально-економічного характеру. Як з'ясувалося, ні в Директорії, ні у вищих українських політичних колах не було одностайності в поглядах на перспективи державно-національного будівництва. Єдине, що згуртовувало навколо Директорії політичні партії, які входили до Українського національного союзу, й повстанські селянські загони — це ідея боротьби з гетьманським режимом. В інших питаннях позиції розбігалися, часом у діаметрально протилежних напрямках. Необхідно було шукати компромісів, а це, своєю чергою, призводило до нескінченного з'ясування стосунків між різними політичними течіями й навіть окремими діячами. Ідея розколу панувала не лише між партіями, які входили до Українського національного союзу, а й у середовищі окремих партій. Ще 1918 р. на ліву та праву частини розкололась УПСР, а в січні 1919 в УСДРП утворилася фракція незалежних соціал-демократів.

Зазначена обставина далася взнаки вже під час державної наради у Вінниці 12-14 грудня, проведеної Директорією з представниками політичних партій та громадських організацій, що входили до УНС. Її учасники поділилися на два табори, один із яких обстоював парламентарну систему влади, а другий — радянську.

Попри очевидні суперечності, Директорія намагалася попервах зберегти єдність українських політичних сил. 26 грудня вона призначила уряд УНР (очолив його соціал-демократ В. Чехівський), до складу якого ввійшли представники всіх політичних партій, що об'єдналися в УНС: УСДРП, УПСР, УПСФ та УПСС. Того самого дня Директорія видала свою програмову декларацію, побудовану на засадах так званого трудового принципу. На думку його творців, він всотав у себе кращі риси радянської й парламентської систем. Досить швидко життя показало, що це був паліативний вихід із ситуації.

Конструктивна частина декларації містила надто багато загальників, їй бракувало чітких, конкретних планів. Директорія оголошувала себе тимчасовим, хоч і верховним органом революційного часу, який отримав владу від народу і народові передасть її на Конгресі трудового народу, що «матиме верховні права і повноважність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя республіки»²⁷. Влада в УНР, зазначалося в декларації, повинна належати лише «класам працюючим», а класи нетрудові, експлуататорські права голосу позбавлялися.

При першому ж ознайомленні з цією декларацією кидається у вічі політична наївність українських діячів. Їм катастрофічно не вистачало досвіду державної роботи, а вони проголошували курс на державний

контроль за головними галузями української економіки, за проведенням соціальних реформ. Слово «соціалізм» у декларації було відсутнім, але його гіпнотичний вплив на політиків УНР не приховувався. Декларація проголошувала УНР нейтральною країною, такою, що прагла мирного співіснування з народами інших країн. Тим часом УНР потрапила в край складне зовнішньополітичне становище.

Дві обставини прямо впливали на позиції політиків і докраю загострювали ситуацію в Україні. Перша була пов'язана з розгортанням в Одесі, Херсоні та Миколаєві військового десанту Антанти, а друга – з ескалацією неоголошеної війни більшовицької Росії проти УНР, захопленням червоними Харкова та наступом на Лівобережжя. За таких умов провідні політичні сили УНР мали вирішити, з ким їм бути далі: із західною демократією проти більшовиків, чи з більшовиками – проти Антанти.

Парламентарна західна система з її демократизмом, передовими досягненнями в організації суспільства імпонувала українській інтелігенції, яка вбачала в ній бажану мету своєї політичної діяльності. Але вона погано узгоджувалася з політично нерозвиненою більшістю населення, котра, навпаки, симпатизувала радянській формі влади. Однак ця влада внаслідок більшовицької диктатури, що лежала в її основі, не мала демократичної сутності. Пошуки орієнтації розкололи українців на кілька таборів, і якщо в 1917 р. політичні уподобання цілком узгоджувалися з програмами окремих партій, то наприкінці 1918 р. й особливо на початку 1919 р. проблема орієнтації остаточно розколола провідні українські партії.

На початку січня 1919 р. в Києві зібрався IV з'їзд УСДРП. Центральним моментом роботи з'їзду стало обговорення доповіді А.Пісоцького про політичне становище в Україні. Доповідач наполягав на впровадженні влади рад і організації народного господарства на соціалістичних засадах. Одним із його аргументів було те, що в Західній Європі розгортається світова революція. А.Пісоцького підтримували М.Ткаченко, М.Драгомирецький, Ю.Мазуренко, М.Овдієнко. Антирадянську позицію посідали катеринославці І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко, Т.Грабовий, Я.Капустян. Усі інші, за свідченням того ж таки І.Мазепа, «не мали ясного погляду на справу й хиталися між совітами і загальним виборчим правом»²⁸. Так, голова уряду УНР В.Чехівський виступив за впровадження радянської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. В.Винниченко, який ще у грудні на державній нараді у Вінниці палко підтримував цю систему, на з'їзді УСДРП у Києві відкинув її. Голова уряду й голова Директорії по-різному бачили державотворчу перспективу, що було тривожним симптомом. Зрештою, гору взяла ідея скликання парламенту та обрання органів місцевого самоврядування шляхом здійснення загального виборчого права.

З'їзд УСДРП не вніс ясності в політичну орієнтацію суспільства,

тому напередодні відкриття Трудового конгресу Директорія вирішила провести в Києві чергову державну нараду. Вона відкрилася 16 січня. Представники січових стрільців О.Назарук та Ю.Чайківський виступили за встановлення в Україні воєнної диктатури під проводом С.Петлюри, Є.Коновальця та А.Мельника, але більшість учасників відкинула цю пропозицію. Загальне резюме наради знаходимо в І.Мазепи: «З членів Директорії різко проти більшовиків висловився Петлюра. Швець говорив невиразно. Винниченко, як завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу. Загалом, серед промовців переважав антибільшовицький напрям, але всі знали, що маси «нейтральні» або йдуть за більшовиками. Коли після всіх цих промов представники січових стрільців взяли свій внесок назад, нарада нічого іншого не могла придумати, як те, що, мовляв, нехай залишається все, як було»²⁹.

До наведеного вище слід додати, що позицію січових стрільців поділяла далеко не вся армія УНР. Дивізія отамана Зеленого стояла на радянських позиціях і в січні відмовилася виконувати накази вищого командування. За її прикладом пішли військові підрозділи отамана Григорієва. Назагал сваволя отаманів стала чи не найприкметнішою рисою армії УНР, яка катастрофічно втрачала боєздатність.

Політику Директорії не підтримала Всеукраїнська рада селянських депутатів. 14-15 січня її виконавчий комітет провів у Києві нараду з представниками губернських рад, на якій зажадав від Директорії негайно передати владу виконкомам Всеукраїнських селянських і робітничих рад.

23 січня в Києві відкрився Трудовий конгрес, на якому обговорювалися основи політичного устрою УНР. Із 593 депутатів, передбачених виборчим законом, на Трудовий конгрес прибуло понад 400. Найбільшою фракцією була есерівська, селянська. Вона, як зазначав П.Христюк, «могла, при умові внутрішньої спаяності, ясності своїх позицій і рішучого переведення їх в життя, відіграти рішачу роль в цім важкім моменті української революції», але «розбавлена елементами з селянської фракції, розбилась, покололася на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної платформи, і в результаті виступала й голосувала (відповідно до свого поділу) за різні резолюції»³⁰.

Провідною й спрямовуючою силою Конгресу стала фракція УСДРП, за якою пішла більшість делегатів. 28 січня був ухвалений основний підсумковий документ Конгресу – «Закон про форму влади на Україні», який віддавав перевагу демократичному ладу над пролетарською диктатурою й зобов'язував уряд УНР підготувати закон про вибори всенародного парламенту. Водночас Конгрес усю повноту влади залишив у руках Директорії, яка мала «бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки»³¹.

На рішення Трудового конгресу значною мірою вплинув наступ російських радянських військ на Київ, розгорнутий у січні 1919 р. Він

зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою та антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня вона оголосила стан війни з радянською Росією. З іншого боку, відбувалася консолідація лівих, опозиційних Директорії прорадянських сил.

Одразу ж після завершення роботи Конгресу в Києві відбулася конференція УПСР (центристська течія). На відміну од фракції есерів, які продемонстрували розбіжність у поглядах на Конгресі, учасники партійної конференції в підсумковій резолюції одностайно висловилися за перехід влади «до рук класових органів, себто рад селянських і робітничих депутатів». У тій-таки резолюції конференція наголосила, що УПСР «як партія не може брати на себе відповідальності за урядову політику»³². Ще радикальнішу, власне, відверто ворожу до Директорії позицію посіли ліві українські есери й соціал-демократи (незалежники), які почали вводити в контакти з більшовиками й готувати повстання проти Директорії.

Проголосивши курс на побудову парламентської республіки, керівництво УНР розраховувало в такий спосіб знайти підтримку у представників Антанти, та біда полягала в тому, що остання розглядала Україну тільки як південь Росії і виходила з принципу відновлення небільшовицької єдиної та неподільної Росії. Директорія також лякала Антанту своєю соціалістичною лівизною, яка їй бачилась як національний варіант більшовизму. Контакти між українськими та французькими представниками не мали особливого успіху, але українці не втрачали надії.

Нестримний наступ червоних військ змусив Директорію на початку лютого залишити Київ і перебратися до Вінниці. 9 лютого ЦК УСДРП відкликав із уряду й Директорії своїх представників. Скориставшись цим рішенням, голова Директорії В.Винниченко подав у відставку. Принципово інакше повівся С.Петлюра: він оголосив про вихід з УСДРП й неможливість для себе ухилитися від виконання державних обов'язків.

13 лютого Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Її очолив безпартійний на той час С.Остапенко. До складу уряду ввійшли представники трьох партій – соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади та держави Антанти. Дві провідні соціалістичні українські партії (УСДРП та УПСР) добровільно відмовилися від влади. Здавалося, що в такий спосіб будуть зняті перешкоди, які стояли на шляху до порозуміння з Антантою. Але впродовж короткого часу виявилось, що це не вихід зі становища. В Україні швидко й стихійно ширилися прорадянські, пробільшовицькі настрої, пов'язані з ліквідацією приватної власності на землю, тотальним зрівняльним поділом. Під впливом цих настроїв опинилася й армія УНР. Навіть січові стрільці, які послідовно й твердо стояли на антибільшовицьких позиціях, перейшли на радянську платформу, оголосивши в своїй декларації від 13 березня, що вони із «запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, котра

заводить лад і порядок»³³. Звичайно, стрільці говорили не про підтримку більшовиків, а про українську радянську владу.

21 березня у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, відрізаного від решти армій УНР внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки, створило Революційний комітет (отамани Волох, Загородський, Колодій), який оголосив про перехід на радянську платформу. 22 березня в Кам'янці-Подільському під головуванням В.Чехівського з представників УСДРП та УПСР (ц. теч.) утворився Комітет охорони республіки, який так сформулював свою програму: «1) охорона порядку і спокою; 2) переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі й розгортання переговорів з радянським урядом України»³⁴. А коли війська Антанти під тиском Червоної армії змушені були залишити спочатку Херсон і Миколаїв, а на початку квітня й Одесу, стратегічна помилка орієнтації на Антанту стала очевидною.

9 квітня в Рівному члени Директорії С.Петлюра та А.Макаренко санкціонували створення нового соціалістичного складу уряду УНР, який очолив Б.Мартос. Призначення нового уряду свідчило про крах проантантівської орієнтації, яка не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки, ба більше, призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювала провід УНР від народних мас, дозволила більшовикам захопити владу над переважною частиною України. Реорганізація уряду стала відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, в яку потрапила Директорія.

12 квітня уряд Б.Мартоса оголосив свою програмову декларацію. В ній він закликав до об'єднання всі політичні та соціальні сили народу. Кабінет Б.Мартоса урочисто оголошував, що «не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави». Оголошуючи орієнтацію на власні сили, уряд обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців, оголошував себе прихильником зміцнення демократичного ладу, в системі якого віднайшов місце робітничо-селянським трудовим радам.

У декларації не містилося жодного слова про можливість ведення переговорів з радянським урядом України. Селянські повстанські виступи охопили Україну, і це вселяло надію в уряд Б.Мартоса. Саме на союз із повстанцями та політичними силами, які очолювали цей рух (українські ліві есери й соціал-демократи-незалежники), уряд робив ставку, проголошуючи курс на власні сили. Однак і цього разу декларації розійшлися з реаліями життя. Українським політикам так і не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт. Насамперед не було єдності в самій Директорії. 5 травня уряд Б.Мартоса змушений був залишити Рівне й евакуюватися до Радивилова; туди ж із Здолбунова переїхали члени Директорії С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко. 9 травня три на-

звані члени Директорії обрали С.Петлюру її головою, а 13 травня на нараді з урядом П.Андрієвського було виключено зі складу Директорії.

У травні воєнно-стратегічне становище УНР погіршилося. Армія УНР опинилася під обопільними ударами червоних і польських військ. Втрата Луцька, захопленого армією генерала Галлера, позбавила Директорію власної території – з рештками державних установ та армії вона змушена була перейти на правий берег річки Збруч, тобто залишити власну територію. Останні дні травня стали критичними для Директорії та уряду Б.Мартоса: поляки захопили Тернопіль, більшовики – Волочиск. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10-20 км, на ній перебувала армія УНР.

Практично безвихідне становище змусило С.Петлюру вступити в переговори з поляками про перемир'я та спільні дії проти більшовиків. Укладене перемир'я дало змогу армії УНР силами 15 тис. бійців вибити на початку червня червоні війська з Кам'янця-Подільського та південно-західного Поділля. 25 червня у Кам'янці-Подільському відбулося засідання уряду УНР за участі С.Петлюри. Увага присутніх була зосереджена на питанні про встановлення тіснішого зв'язку між Директорією та урядом. Одночасно йшлося про законодавче унормування компетенцій цих двох вищих органів влади. На втручання членів Директорії в роботу кабінету й Ради народних міністрів уряд відреагував підготовкою законопроекту «Тимчасовий статут Ради Народних Міністрів Директорії УНР». Законопроект підвищував статут уряду, передавав до його компетенції «як законодавчі, так і інші справи вищого державного керування, які спеціальними законами не віднесені до безпосереднього відання Директорії, не можуть поступати на остаточне розв'язання Директорії без попередньої ухвали Ради або Кабінету Народних Міністрів»³⁵. Однак неврегульованість стосунків між Директорією та урядом залишались і надалі. Час від часу це загострювало й без того складну ситуацію. Через постійні воєнні дії, пересування уряду, відсутності сталої влади на місцях податкова система фактично не діяла, тож бюджет УНР не поповнювався, його фактично у 1919 р. не було. Основним джерелом фінансових ресурсів уряду була грошова емісія.

Політика лівого уряду зазнавала критики правих сил. 29 червня в пресі був опублікований «Меморандум громадських діячів Поділля до Директорії УНР». У ньому йшлося про помилки державної влади, ставилась вимога реформувати Директорію в «тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією», сформувати уряд за професійною, а не партійною ознакою, скасувати постанову про трудові ради і розв'язати земельне питання шляхом викупу землі селянами³⁶.

15 липня праві українські політичні сили оголосили про утворення Українського національно-державного союзу. На початку серпня Союз подав голові директорії С.Петлюрі програмну записку, в якій різко критикував соціалістичний курс уряду Б.Мартоса. «По суті, це була

боротьба різного розуміння тодішніх революційних подій в Україні, а тому й різного підходу до намічення чергових завдань українського проводу, — зазначав І.Мазепа. — Українські соціалісти виходили з оцінки революції, як великої ваги соціально-історичного процесу [...] Праві українські групи, навпаки, дивилися на революційні події здебільшого, як на “наслідок діяльності” лівих партій, а тому й свої чергові завдання намічали так, неначе б то на Україні в той час ніякого революційного руху не було»³⁷.

За таких умов С.Петлюра став схилитися до необхідності зміни урядового курсу й поповнення уряду правими елементами. 12 серпня була оголошена нова урядова декларація. У ній підтверджувалась сталість соціально-економічного курсу уряду. Що ж до політичної системи Української Народної Республіки, то декларація оголошувала, що уряд повинен «опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогої демократичні здобутки української революції і незалежність нашої Республіки»³⁸. У зв'язку з цим повідомлялося про намір уряду виробити проект законів про вибори до парламенту з правами Установчих Зборів і про створення реформованих на основі демократичних засад місцевих органів влади.

Після оприлюднення декларації Б.Мартос пішов у відставку. 27 серпня було сформовано новий склад Кабінету міністрів, який очолив І.Мазепа. Зміна уряду створила необхідні умови для спільних дій Наддніпрянської та Галицької українських армій. Для оперативного керівництва об'єднаними збройними силами 11 серпня було створено штаб Головного отамана, який очолив генерал М.Юнаків. Загальна кількість бійців обох армій перевищувала 80 тис., із них 45 тис. припадало на УГА.

Наступ на більшовиків після об'єднання армій був успішним. Ще в липні Червона армія, яка одночасно вела бої і з армією генерала Денікіна, змушена була залишити Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини взяли Жмеринку та Вінницю. Після створення штабу Головного отамана постало завдання спільного походу українських армій проти більшовиків. Спочатку похід розвивався вдало, й українські війська навіть на кілька годин захопили Київ, який потім без бою віддали денікінським частинам.

У ході малоуспішної війни з військами генерала Денікіна між командуванням армії УНР і УГА виникли принципові стратегічні розходження. Армія УНР намагалась продовжувати боротьбу з білогвардійцями, тоді як командування УГА підписало з ними угоду про перемир'я. У середині листопада галицький уряд на чолі з Є.Петрушевичем залишив Україну й виїхав до Відня.

Армія та державний провід УНР наприкінці листопада опинилися в районі Чорторії на Волині затиснутими з трьох боків червоними, білими та поляками. Порятунком із «трикутника смерті» для армії знайшли в пар-

тизанському поході по тилах білих і червоних. Пізніше він дістав назву Першого зимового походу. 2 грудня в Любарі на Волині Директорія та уряд УНР видали відозву з приводу подальшої своєї діяльності. У ній говорилось про необхідність тимчасово перейти «на інші способи боротьби за нашу державність». Майбутнє місце перебування державного осередку не розкривалось, але наголошувалось, що «Правительство не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця»³⁹.

Кінець 1919 – початок 1920 р. був часом політичної невизначеності. Денікінська влада занепадала, більшовицька лише формувалась. Державні органи УНР розпались на кілька частин. Члени Директорії А.Макаренко та Ф.Швець були відряджені до Європи. Голова Директорії С.Петлюра виїхав до Варшави, де знаходилась частина уряду та українська дипломатична місія на чолі з А.Лівицьким, які вели переговори з поляками. Прем'єр І.Мазепа з іншою частиною уряду залишилися на території України. 24 грудня 1919 р. в Літині група українських есерів центральної течії, що брали участь у формуванні уряду УНР, вирішили створити Раду Республіки на протигагу Директорії, членів якої на той час вже не було в Україні, з метою проголосити реорганізацію УНР на радянських засадах. Наступного дня до Літина голова уряду І.Мазепа, якому вдалося переконати есерів самоліквідувати щойно утворену Раду. Самоліквідація була погоджена лише з умовою, що в найближчому часі буде скликано передпарламент, перед яким Директорія складе свої повноваження; Рада Республіки буде перетворена в урядову комісію, яка розробить проект закону про скликання передпарламенту⁴⁰.

На початку 1920 р. в окупованому поляками Кам'янці-Подільському було засновано Українську національну раду, яку очолив есеф М.Корчинський. Рада, опозиційна до Директорії, виступила за ліквідацію останньої, а також за реорганізацію уряду, вважаючи їх винуватцями катастрофи. У той час різні політичні сили намагались перекласти відповідальність за невдачі на своїх опонентів. У кінці січня 1920 р. у Кам'янці-Подільському відбулася нарада ЦК УСДРП, на ній ішлося про необхідність і надалі аж до скликання передпарламенту зберегти чинний уряд, а також про необхідність відновлення державного центру УНР.

Ситуація вимагала зміни механізму державного управління. 14 лютого 1920 р. на урядовому засіданні, на якому були присутні п'ять міністрів, був схвалений «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства УНР». Закон передбачав одразу після відновлення державного центру УНР скликати Державну Народну Раду з повноваженнями передпарламенту. До того часу Директорія мала здійснювати свою владу тільки через уряд. Голові Директорії доручалось верховне представництво військ УНР, тоді як оперативне керівництво її діями

лягало на головнокомандуючого Дієвою армією. Для координації роботи фронту і тилу передбачалось створення спеціальної ради.

І.Мазепа листом просив С.Петлюру затвердити закон, наполягав, що «Директорія як верховна влада серед населення втратила свою популярність, ніхто її не знає, популярне лише ваше ім'я»⁴¹.

С.Петлюра «Тимчасовий закон» не затвердив, він на той час конструював іншу політичну комбінацію. Друга Річ Посполита була чи не єдиною країною, в інтересах якої було збереження УНР. Ю.Пілсудський надзвичайно добре усвідомлював небезпеку для Польщі відновлення єдиної та неподільної Росії незалежно від того, буде вона білою чи червоною. Тому в його плани входило підтримати УНР, а також утворити федеративний союз із Литвою та Білорусією.

Це давало певну перспективу С.Петлюрі, він міг розраховувати на спілку з поляками. Проте вони жорстко ставили питання про належність Східної Галичини та Західної Волині до Польщі. Піти на таку угоду було не просто, але й інших шансів продовжити боротьбу за державність України не було (до всього, західноукраїнські землі вже були окуповані поляками з дозволу Антанти). 22 квітня 1920 р. між Польщею та УНР була підписана Варшавська угода, за якою українсько-польський кордон визначався лінією р.Збруч, а далі – східним кордоном Рівненського повіту аж до Прип'яті. Зважаючи на ці територіальні поступки, Польща визнавала УНР суверенною державою.

З нагоди укладення договору С.Петлюра звернувся до українського народу зі спеціальною відозвою, в якій намагався пояснити мотиви, якими керувалась українська сторона: прагненням продовжити боротьбу проти «червоних імперіалістів»⁴² і знайти спільника в цій боротьбі. 29 квітня львівська газета «Громадська думка» повністю опублікувала зміст політичної конвенції. Ставлення до неї не було однозначним у середовищі української політичної еліти, опозиційні до С.Петлюри діячі зреагували негативно. Особливо гострою була реакція українських кіл Галичини, боротьбу якої за незалежну Українську державу було неможливо перекреслено. Для уряду УНР, особливо його голови І.Мазепи, Варшавський договір теж став несподіванкою. Він не приховував свого невдоволення таким поворотом справи. А от Українська національна рада, навпаки, підтримала Варшавську угоду. Коли у травні 1920 р. ЦК УСДРП висловилося за відставку уряду, Українська національна рада після затяжних роздумів взялася за формування його нового складу, на чолі якого став есеф В.Прокопович. 2 червня 1920 р. уряд оголосив декларацію своєї майбутньої діяльності. У ній передбачалось скликання на «підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорційного виборчого права» планомірної організації парламенту. Окрім нього уряд передбачав «перевести систему внутрішніх реформ, ставлячи в першу чергу заведення твердої влади і повного спокою»⁴³. До скликання парламенту уряд планував зібрати з представників населен-

ня, місцевого самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій тимчасовий передпарламент, на який покладалася біжуча законодавча робота. Таким чином влада була б розділена на виконавчу та законодавчу гілки.

Варшавська угода містила, крім політичної конвенції, ще й військову. 25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська відкрили бойові дії проти більшовиків. 7 травня до рук об'єднаних сил потрапив Київ. Це був найвизначніший успіх походу. Командування червоних терміново перекинуло в Україну Першу кінну армію. Це змінило співвідношення сил і дозволило червоним перейти у контрнаступ, який поховав плани уряду В.Прокоповича. 8 червня уряд з Вінниці, яка протягом місяця була місцем його осідку, змушений був відступати на захід до Кам'янець-Подільського, а згодом аж до Тарнова, неподалік від Кракова. Сюди перебрались урядовці центральних державних установ. «Всі вони були ще під вражінням раптової евакуації Кам'янець і переїзду через Галичину в Тарнів. Як завжди при катастрофах, панувало невдоволення урядом. Деякі міністри, як Саліковський, Косенко, Архипенко, подали заяви про демісію. Була загальна опінія, що Прокопович і Ніковський не виправдали надій, які на них покладали»⁴⁴, — згадував І.Мазепа. Він теж на той час залишив міністерську посаду. В діях уряду відчувалась розгубленість, наростала напруженість у стосунках між В.Прокоповичем і його заступником А.Лівицьким, давнім приятелем і соратником С.Петлюри.

Після «чуда над Віслою» почався новий етап війни, який подарував невеликі надії. Наприкінці вересня уряд УНР дістав змогу повернутися на власну територію. 23 вересня 1919 р. уряд видав, а Голова Директорії затвердив закон «Про Цивільне управління при Головній команді військ Української Народної Республіки». Закон був спрямований на швидке відновлення в тилу армії «всіх галузей державного і громадського життя»⁴⁵. Начальнику Цивільного управління в ранзі заступника міністра внутрішніх справ надавалось «право відкривати діяльність всіх органів влади на місцях, відновляти в той чи інший спосіб функції місцевих самоврядувань»⁴⁶. 17 жовтня у пресі було опубліковано повідомлення про відставку уряду В.Прокоповича та призначення головою Ради народних міністрів А.Лівицького. Про пояснення відставки не йшлося, фактично склад уряду залишився майже без змін, в ньому знову фігурували В.Прокопович, О.Саліковський, А.Ніковський, С.Тимошенко, Є.Архипенко, П.Красний. 3 листопада А.Лівицький приїхав до Кам'янець-Подільського, за ним прибув уряд. 8 листопада в Ялтушкові відбулась чергова державна нарада за участю С.Петлюри, уряду і військового керівництва, на якій в черговий раз постало питання про скликання передпарламенту. Однак далі намірів справа не пішла.

Знесилені протистоянням, польська й радянська сторони почали шукати шляхи до замирення. 12 жовтня 1920 р. у Ризі вони підписали

прелімінарний мирний договір, який практично залишив Україну один на один у протистоянні з більшовиками. Сили були нерівні. 14 листопада 1920 р. уряд УНР залишив Кам'янець. Серед останніх найпомітніших справ Ради народних міністрів було схвалення 12 листопада двох законів: «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» та «Про Державну Народну Раду УНР». В них йшлося про порядок розмежування та координування вищих державних функцій між Директорією і Радою народних міністрів. Однак ці документи, як і багато інших, залишилися нереалізованими. Сьогодні вони частина історії держави та права, яка розкриває досвід боротьби за УНР, не зовсім вдалу і успішну роботу урядів Української Народної Республіки доби Директорії. За два роки з часу антигетьманського повстання змінилося шість складів урядів. Кардинально мінявся курс їх діяльності. Все це — свідчення дуже несприятливих умов, в яких намагалася ствердитись УНР.

Фатальна невдача була захована не так у кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського державотворення. Ці вади виявились у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й відмобілізованості. Р.Шпорлюк висловив слушну думку про те, що на причинах поразки Української революції головним чином позначилися великі прогалини в організації та мобілізації нації, примусово спинені царським самодержавством, яке заблокувало нормальний розвиток української освіти, науки, культури, а зрештою й соціуму.

4. Державотворчий процес на західноукраїнських землях

Українська революція, діяльність Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки сильно вплинули на українське населення Східної Галичини та Буковини, передусім на інтелігенцію, громадські організації та політичні партії. Обстоювання молодого дипломатією УНР інтересів галицьких українців викликало в Галичині подяку і підтримку, а головне — живило прагнення до державного усамостійнення краю. 25 березня 1918 р. у Львові відбулося чисельне (500 осіб) зібрання представників українських політичних партій, яке привітало проголошення незалежної Української Народної Республіки і ухвалило «з українських земель Галичини та Буковини утворити окремий державний організм»⁴⁷. Особливо зросла активність українців на початку осені 1918 р., коли стало цілком очевидним, що світову війну виграють не країни Четверного союзу. Австро-Угорщина перебувала в стані глибокої державної кризи. За цих умов найвпливовіша в Східній Галичині Українська національно-демократична партія організувала в повітах серію масових віч, які стали засобом активізації та консолідації українців.

прелімінарний мирний договір, який практично залишив Україну один на один у протистоянні з більшовиками. Сили були нерівні. 14 листопада 1920 р. уряд УНР залишив Кам'янець. Серед останніх найпомітніших справ Ради народних міністрів було схвалення 12 листопада двох законів: «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» та «Про Державну Народну Раду УНР». В них йшлося про порядок розмежування та координування вищих державних функцій між Директорією і Радою народних міністрів. Однак ці документи, як і багато інших, залишилися нереалізованими. Сьогодні вони частина історії держави та права, яка розкриває досвід боротьби за УНР, не зовсім вдалу і успішну роботу урядів Української Народної Республіки доби Директорії. За два роки з часу антигетьманського повстання змінилося шість складів урядів. Кардинально мінявся курс їх діяльності. Все це — свідчення дуже несприятливих умов, в яких намагалася ствердитись УНР.

Фатальна невдача була захована не так у кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського державотворення. Ці вади виявились у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й відмобілізованості. Р.Шпорлюк висловив слушну думку про те, що на причинах поразки Української революції головним чином позначилися великі прогалини в організації та мобілізації нації, примусово спинені царським самодержавством, яке заблокувало нормальний розвиток української освіти, науки, культури, а зрештою й соціуму.

4. Державотворчий процес на західноукраїнських землях

Українська революція, діяльність Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки сильно вплинули на українське населення Східної Галичини та Буковини, передусім на інтелігенцію, громадські організації та політичні партії. Обстоювання молодого дипломатією УНР інтересів галицьких українців викликало в Галичині подяку і підтримку, а головне — живило прагнення до державного усамостійнення краю. 25 березня 1918 р. у Львові відбулося чисельне (500 осіб) зібрання представників українських політичних партій, яке привітало проголошення незалежної Української Народної Республіки і ухвалило «з українських земель Галичини та Буковини утворити окремий державний організм»⁴⁷. Особливо зросла активність українців на початку осені 1918 р., коли стало цілком очевидним, що світову війну виграють не країни Четверного союзу. Австро-Угорщина перебувала в стані глибокої державної кризи. За цих умов найвпливовіша в Східній Галичині Українська національно-демократична партія організувала в повітах серію масових віч, які стали засобом активізації та консолідації українців.

У першій половині вересня у Львові українцями-старшинами австрійської армії було створено нелегальний Центральний військовий комітет, який розпочав підготовчу роботу з встановлення української військової та цивільної влади в краї. 10 жовтня у Відні відбулася нарада Української парламентарної репрезентації, на якій було обговорено політичну кризу в країні. Доповідач Євген Левицький, зважаючи на кризове політичне становище Австрії, вказав на необхідність «створення національної конституанти, яка буде покликана іменем українського народу австрійсько-угорської монархії виконати право національно-державного самовизначення».

Підтримавши цю ідею, нарада вирішила скликати у Львові з'їзд «мужів довір'я»⁴⁸. 16 жовтня австрійський імператор Карл оголосив про перетворення Австро-Угорщини в союз держав: «Австрія по волі своїх народів має бути союзною державою, де кожне плем'я в країні, яку заселяє, творить свій власний державний організм»⁴⁹. За таких обставин 18 жовтня у Львові членами Української парламентарної репрезентації австрійського парламенту, депутатами Галицького та Буковинського сеймів, представниками політичних партій було створено Українську національну раду. Наступного дня проголошена конституантою УНРада своїм маніфестом проголосила створення Української держави в межах українських етнічних територій, що входили до складу Австро-Угорщини. Новопроголошена держава охоплювала територію близько 70 тис. кв. км з більш ніж 6-мільйонним населенням, 71% якого становили українці. Наступного дня маніфест було оприлюднено в центрі Львова при великій кількості народу.

Якщо українці з піднесенням зустріли маніфест УНРади, то поляки вчинили його втіленню жорстку протидію. Протистояння між українцями і поляками наростало швидкими темпами і до кінця жовтня переросло у збройний конфлікт. У ніч проти 1 листопада українські січові стрільці встановили контроль над стратегічно важливими пунктами Львова, але вже опівдні поляки почали чинити спротив, який переріс у справжню війну.

В умовах українсько-польської війни, яка охопила Галичину, відбувалось становлення української державності. 5 листопада УНРада оголосила програму, в якій визначалися основні демократичні параметри держави: зокрема відсутність «поневолення нації нацією» і «панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими», рівність громадян перед правом, загальні демократичні виборчі права⁵⁰.

9 листопада Українською Національною Радою був сформований уряд, який дістав назву Державного секретаріату (пізніше – Рада державних секретарів ЗУНР). Очолив уряд з 14 міністерств – державних секретарств Костянтин Левицький. Вісім державних секретарів належали до найбільш масової і впливової національно-демократичної партії,

два — до радикальної, по одному — до соціал-демократичної та християнської.

10 листопада в день урочистої присяги Державного секретаріату УНРада зобов'язала його до «з'єднання всіх українських земель в одну державу»⁵¹, оскільки соборницькі прагнення становили важливу частину української національної ідеї. 13 листопада 1918 р. УНРада ухвалила «Тимчасовий основний закон», згідно з яким новостворена держава дістала назву Західно-Української Народної Республіки. Найвищим органом влади мали бути Установчі Збори, але тимчасово вся повнота законодавчої влади надавалася Українській Національній Раді, виконавча зосереджувалась у Державному секретаріаті⁵².

З метою перетворення УНРади в широкий представницький орган 15 листопада було вирішено доповнити її склад делегатами від повітів та великих міст. Вибори відбулися 22-26 листопада 1918 р., а обрані поповнили УНРаду на початку січня 1919 р. Тоді її склад виріс до 150 делегатів. Серед них переважали представники селянства, а також інтелігенції та духовництва. За партійністю делегати ділилися на членів Української націонал-демократичної, Української соціал-демократичної та Української радикальної партій. Була в УНРаді ще одна помітна фракція — селянсько-радикальна група на чолі з К.Трильовським, що відокремилася від радикалів.

Для ефективнішої роботи створювався Виділ Української Національної Ради. Цей Виділ УНРади складався з Президента (голови Ради) і дев'яти членів і виконував функції колегіального глави держави. До його компетенції належало призначення членів уряду, прийняття їхньої відставки і відкликання їх, оголошення на пропозицію Державного секретаріату судівництва амністії, затвердження (підписання) і публікація законів. Окрім того, була створена президія УНРади в складі її президента Є.Петрушевича і чотирьох заступників⁵³.

У наступні дні, які вінчали львівський період діяльності УНРади, були схвалені ще декілька важливих законів, спрямованих на формування політичної системи ЗУНР. 16 листопада був проголосований «Тимчасовий закон про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки», який дозволив швидко сформувати органи влади на місцях. «Вони спиралися на старі австрійські моделі (галичани не займалися поширеними на сході радикальними експериментами) й комплектувалися з українців, а також досить часто — з польських фахівців. Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечити на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою воно стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості, що дуже розвинулася у довоєнні десятиліття, — вказував О.Субтельний⁵⁴. Окрім

місцевої влади, були створені система суду і судочинства та органи охорони громадського порядку. Зокрема, Українська державна жандармерія нараховувала навесні 1919 р. понад 5 тис. осіб⁵⁵.

Важливим успіхом уряду ЗУНР стало створення Української галицької армії (УГА), яка налічувала згодом понад 100 тис. бійців і командирів.

Державотворча діяльність ЗУНР відбувалась у складних, екстремальних умовах, позначених ескалацією українсько-польського збройного конфлікту. Вже 22 листопада 1918 р. українські загони під тиском переважаючих сил ворога змушені були залишити Львів. Разом з ними місто залишили українські державні установи. Вони передислокувалися у Тернопіль, який став до кінця грудня тимчасовим осідком. До Тернополя змогла виїхати лише частина державних секретарів, тому довелось реконструювати уряд, а фактично – створювати новий кабінет. На початку грудня 1918 р. у відставку подав голова Ради державних секретарів К.Левицький, і УНРада доручила сформувати новий кабінет С.Голубовичу. В перших числах січня 1919 р відбувся переїзд УНРади до Станіслава, що було продиктоване потребою перебування державного центру ближче до театру воєнних дій. Увага державних структур була прикута переважно до військових справ і ведення війни, однак і вдосконалення державно-політичної системи не випадало з поля зору держави.

15 квітня 1919 р. УНРада ухвалила закон про законодавчий орган ЗУНР – Сейм. Передбачалося обрати до нього 226 послів, створити національні виборчі округи. Цей закон повинен був забезпечити пропорційне представництво всіх національних груп у Сеймі (у тому числі: 160 українців, 33 поляки, 27 євреїв, 6 німців)⁵⁶. Але на практиці закон не був реалізований.

Чи не найважливішим актом здійсненим УНРадою та урядом було об'єднання ЗУНР з УНР. Ще у перші дні листопада 1918 р. УНРада у Львові схвалила необхідні політичні рішення. 1 грудня у Фастові повноважні представники Державного секретаріату ЗУНР уклали попередній «передвступний договір» з Директорією про державну єдність. На підставі цього договору ЗУНР після залучення до УНР склала автономну частину «неподільної Української Народної Республіки».

3 січня 1919 р. УНРада проголосила в Станіславі Акт державного об'єднання Західно-Української Народної Республіки та Української Народної Республіки. В ухвалі УНРади зазначалось: «Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, укладений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізованя договору про злуку. До часу, коли зберуться установчі

збори з'єдиненої Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада. До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою як її виконуючий орган»⁵⁷.

Українці Галичини вітали злуку, вбачаючи у ній здійснення прагнення до утворення єдиної національної держави. Вперше ідея соборності розділених між Російською й Австро-Угорською імперіями українських земель була сформульована ще в 1848 р. З того часу вона стала ядром української національної ідеї.

Незабаром галицька делегація вирушила до Києва для участі в Конгресі трудового народу України. Його відкриттю в Києві (23 січня) передувало проголошення возз'єднання східних і західних українських земель в єдиній соборній державі. 22 січня 1919 р. в Києві на Софіївському майдані урочисто в присутності багатотисячного зібрання людності розпочався святковий Акт злуки. Державний секретар Л.Цегельський зачитав ухвалу Української Національної Ради від 3 січня, після чого передав грамоту з підписами президії УНРади голові Директорії В.Винниченку. Член Директорії Ф.Швець оголосив «Універсал Директорії Української Народної Республіки», де зазначалося: «Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України»⁵⁸. Наступного дня Конгрес трудового народу України схвалив і затвердив рішення Директорії. Остаточні розв'язати це доленосне питання мали Українські Установчі Збори, а до того моменту – уряд Західної області УНР (ЗОУНР – так після проголошення соборності мала називатись ЗУНР) користувався широкими повноваженнями і практично не був підзвітний Директорії. Часто обидва українські уряди проводили неузгоджену політику, між ними виникали серйозні тертя і розбіжності. У цьому відношенні слід сказати, що від возз'єднання чекали більшого, ніж одержали. На думку одного з учасників тих подій М.Шаповала, воно було «більше теоретично-юридичним, чим фактичним»⁵⁹.

У лютому Є.Петрушевич був введений до складу Директорії, проте це не допомагало в пошуках спільного курсу. Особливо загострилися стосунки обох українських урядів влітку 1919 р. 9 червня Виділ Української національної ради проголосив Є.Петрушевича диктатором, що не могло не викликати негативної реакції з боку демократично зорієнтованої Директорії. «Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства, – писав І.Мазепа. – Тому ми вважали, що акт 9 червня – незаконний. Іншими словами, Директорія і уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот, тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою»⁶⁰. Щоб продемонструвати своє негативне

ставлення до проголошення диктатури Є.Петрушевича, Директорія 4 липня видала постанову про створення в складі уряду УНР спеціального міністерства в справах ЗОУНР, а Є.Петрушевича вивела зі складу Директорії.

Зі свого боку Є.Петрушевич не визнав договору про перемир'я з поляками, бо на початку червня Українська галицька армія успішно розпочала Чортківську операцію. Погіршення і без того скрутної ситуації в липні підштовхувало й наддніпрянців, і галичан до об'єднання сил, але Є.Петрушевич та командування УГА зволікали, обмірковуючи можливість переходу на румунську територію. Лише відмова Румунії прийняти УГА змусила їх вступити в переговори з урядом УНР. Є.Петрушевич виставив три умови співпраці: демократична політика без ухилів у бік радянства, заміна уряду Б.Мартоса, скасування міністерства в справах ЗОУНР. Зважаючи на критичний стан справ, Директорія погодилася з ним.

15 липня УГА перейшла Збруч, і дві армії об'єдналися для боротьби на більшовицькому фронті. УНР врятувалася від імовірної воєнної катастрофи, але в політичному плані об'єднання не принесло бажаної єдності.

Загалом українська демократична державність не змогла в роки революції закорінитися на довго, її історія була драматичною і навіть трагічною, проте вона не минула безславно. Навпаки державотворчі виклики революції щедро живили українську суспільно-політичну думку впродовж ХХ ст., створюючи підстави для нових спроб відновлення держави. Важливо підкреслити, що досвід УНР зв'язав українців з демократичними формами побудови держави, розподілом влади між окремими її гілками, впровадженням демократичних виборчих процедур, забезпечення прав національних меншин. Демократизм української нації чи не головна запорука майбутнього убезпечення України від тоталітарних рецидивів. І напевно найголовніше, незважаючи на невдачу, досвід державотворення 1917–1920 рр. є досить вагомим аргументом на користь того, що лише у власній державі її громадянин може найкраще убезпечити себе і своїх близьких.

Примітки до розділу 8

1 Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — М., 1996, — С.156.

2 Цит. за: Верстюк В. Неудавшийся пролог к демократическому обществу // Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5-6 января 1918 года). — К., 1991. — С.VI.

3 Пайпс Р. Русская революция. — М., 1994. — Ч.I. — С.332 — 333.

ставлення до проголошення диктатури Є.Петрушевича, Директорія 4 липня видала постанову про створення в складі уряду УНР спеціального міністерства в справах ЗОУНР, а Є.Петрушевича вивела зі складу Директорії.

Зі свого боку Є.Петрушевич не визнав договору про перемир'я з поляками, бо на початку червня Українська галицька армія успішно розпочала Чортківську операцію. Погіршення і без того скрутної ситуації в липні підштовхувало й наддніпрянців, і галичан до об'єднання сил, але Є.Петрушевич та командування УГА зволікали, обмірковуючи можливість переходу на румунську територію. Лише відмова Румунії прийняти УГА змусила їх вступити в переговори з урядом УНР. Є.Петрушевич виставив три умови співпраці: демократична політика без ухилів у бік радянства, заміна уряду Б.Мартоса, скасування міністерства в справах ЗОУНР. Зважаючи на критичний стан справ, Директорія погодилася з ним.

15 липня УГА перейшла Збруч, і дві армії об'єдналися для боротьби на більшовицькому фронті. УНР врятувалася від імовірної воєнної катастрофи, але в політичному плані об'єднання не принесло бажаної єдності.

Загалом українська демократична державність не змогла в роки революції закорінитися на довго, її історія була драматичною і навіть трагічною, проте вона не минула безславно. Навпаки державотворчі виклики революції щедро живили українську суспільно-політичну думку впродовж ХХ ст., створюючи підстави для нових спроб відновлення держави. Важливо підкреслити, що досвід УНР зв'язав українців з демократичними формами побудови держави, розподілом влади між окремими її гілками, впровадженням демократичних виборчих процедур, забезпечення прав національних меншин. Демократизм української нації чи не головна запорука майбутнього убезпечення України від тоталітарних рецидивів. І напевно найголовніше, незважаючи на невдачу, досвід державотворення 1917–1920 рр. є досить вагомим аргументом на користь того, що лише у власній державі її громадянин може найкраще убезпечити себе і своїх близьких.

Примітки до розділу 8

1 Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — М., 1996, — С.156.

2 Цит. за: Верстюк В. Неудавшийся пролог к демократическому обществу // Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5-6 января 1918 года). — К., 1991. — С.VI.

3 Пайпс Р. Русская революция. — М., 1994. — Ч.I. — С.332 — 333.

- 4 Гайда Ф.А. Механізм влади Временного правительства (март – апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – №2. – С.148.
- 5 Києвлянин. – 1917. – 6 марта.
- 6 Державний архів Полтавської області. – Ф.772. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.38. – 38 зв.
- 7 Киевская мысль. – 1917. – 5 марта.
- 8 Там само. – 1917. – 18 марта.
- 9 Києвлянин. – 1917. – 5 марта.
- 10 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т.1. – С.44-45.
- 11 Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С.279.
- 12 Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.42.
- 13 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1. – С.105.
- 14 Там само. – С.158.
- 15 Там само. – С.164.
- 16 Там само. – С.327.
- 17 Там само. – С.344.
- 18 Там само. – С.363.
- 19 Там само. – С.400.
- 20 Там само. – С.488.
- 21 Там само. – Т.2. – С.101.
- 22 Цит. за: Історія України: нове бачення. – К., 2000. – С.225.
- 23 Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С.249.
- 24 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Док. і матер. у 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.374.
- 25 Там само. – С.391.
- 26 Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: У 4 т. – Нью-Йорк, 1969. – Т.2. – Т.4. – С.21.
- 27 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: У 3 т. – Т.3. – Прага, 1942. – С.162.
- 28 Там само. – С.77.
- 29 Там само. – С.84.
- 30 Христюк П. Згад. праця. – Т.4. – С.61.
- 31 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918 – 1920: Док. і матер. у 2-х т. – Т.2. – С.467.
- 32 Христюк П. Згад. праця. – Т.4. – С.74.
- 33 Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – С.602.
- 34 Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т.6. Криза на всіх фронтах. – Скрантон, 1965. – С.169.
- 35 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Док. і матер. ... – Т.2. – С.552.

- 36 Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.43.
- 37 Мазепа І. Згад. праця. – Т.2. – С.27.
- 38 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Док. і матер. ... – Т.2. – С.548.
- 39 Там само. – С.604.
- 40 Див.: Мазепа І. Згад. праця. – Т.2. – С.177.
- 41 Цит.: Уряди України у ХХ столітті. Наук.-документ. видання. – С.155-156.
- 42 Там само. – С.621.
- 43 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920. Док. і матер. ... – Т.2. – С.642.
- 44 Мазепа І. Згад. праця. – Т.3. – С.40.
- 45 Уряди України у ХХ столітті. Науково-документальне видання. – К., 2001. – С.205.
- 46 Там само. – С.206.
- 47 Українське слово. – 1918. – 27 березня.
- 48 Левицький К. Великий зрив. – Нью-Йорк, 1968. – С.106.
- 49 Там само. – С.109.
- 50 Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998. – С.124.
- 51 Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.45.
- 52 Там само.
- 53 Західно-українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: У 5 т. – Івано-Франківськ, 2001. – Т.2. – С.151-152.
- 54 Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С.322-323.
- 55 Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська народна республіка 1918–1923 рр. – Коломия, 1993. – С.40.
- 56 Українська революція і державність (1917–1920 рр.)... – С.131..
- 57 Лозинський М. Згад. праця. – С.68.
- 58 Україна. – 1919. –15-16 листопада.
- 59 Шаповал М. Велика революція: з нагоди 10-ліття революції на Україні. – Прага, 1928. – С.127.
- 60 Мазепа І. Згад. праця. – Т.2. – С.16.

РОЗДІЛ 9.**Українська Держава****1. Авторитарно-консервативний режим П.Скоропадського: недосконалість державної моделі**

29 квітня 1918 р. стало рубіжною віхою в динамічному перебігу Української революції. Завершився її перший національно-демократичний етап. У результаті державного перевороту постала інша форма правління – Гетьманат Павла Скоропадського, офіційно іменованій Українською Державою.

Провідна роль у зміні чинного ладу в Україні належала вищому командуванню (Oberkommando) та посольству Німеччини в Києві. Саме військовики і дипломати визначали форму нового державного утворення, кандидатуру глави і коло його зобов'язань перед Німеччиною.

Вони зупинили свій вибір на генерал-лейтенантові П.Скоропадському – відомому військовому діячеві, нащадку українського гетьманського роду. Напередодні перевороту начальник штабу німецьких військ генерал В.Гренер запросив його до себе і ознайомив з низкою вимог, які він мав прийняти в обмін за підтримку німецької сторони у справі державного перевороту. П.Скоропадський пізніше ці вимоги називав «проектм угоди зі мною», хоча фактично це був ультиматум. Основні положення цього документа вимагали: визнати договори Центральної Ради з німцями; врегулювати валютні відносини; встановити «правильний» контроль за вивозом продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм та створювати армію лише за умови дозволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Німеччині на купівлю хліба та сировини¹. Усі ці умови П.Скоропадський прийняв.

29 квітня Всеукраїнський хліборобський конгрес, на який прибуло близько 6,5 тис. представників від 8 губерній, проголосив П.Скоропадського гетьманом України². Цим же днем датовані й два основоположних документи нової влади – «Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України»³. Грамотою П.Скоропадський проголосив себе гетьманом всієї України, розпустив Центральну Раду та її інститути. Сповіщалось також про видання найбільшим часом закону про новий порядок виборів до Українського Сейму.

Грамотою у повній мірі відновлювалися «права приватної власнос-

ті — як фундаменту культури і цивілізації», оголошувалася повна свобода купівлі-продажу землі. Містилася й декларація щодо забезпечення прав робітничого класу, особливо залізничників. Завершувався документ заповненням гетьмана, що головною його метою є «користь і благо народу і всім нам дорогої України».

«Закони про тимчасовий державний устрій України» склалися з семи актів, чинних до обрання майбутнього Сейму. Першим законом «Про Гетьманську владу» проголошувалася виключність повноважень гетьмана в межах усієї Української Держави. Він призначав голову уряду, затверджував і звільняв його склад, мав право призначення та звільнення інших урядовців. Гетьман здійснював керівництво зовнішньою політикою держави, був верховним командувачем збройних сил, йому належало право амністії громадян тощо. Закон «Про Раду Міністрів та про Міністрів» покладал на уряд як законодавчі, так й управлінські функції. Рада Міністрів, прем'єр-міністр і міністри були відповідальні перед гетьманом за свою діяльність загалом і кожен окремо. Законом «Про віру» «первенствующою» визнавалася віра християнська, православна. Представникам інших релігій надавалося право вільного віросповідання і богослужіння за їх обрядами.

Закон «Права і обов'язки Українських Козаків і громадян» гарантував недоторканність особи, оселі, власності, свободу мирних зібрань висловлювань і друку, вибору місця проживання і праці, об'єднання в спілки, не противні закону. Захист Вітчизни оголошувався святим обов'язком козаків і громадян.

Закон «Про Генеральний Суд» кваліфікував цю установу як «вищого охоронителя і захисника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних». Усі генеральні судді призначалися гетьманом. Окремим законом встановлювався порядок розробки та ухвали Радою Міністрів законів, затвердження їх гетьманом і набуття чинності⁴.

Цей комплект нашвидкуруч складених законів увесь нетривалий період функціонування Української Держави виступав її фактичною конституцією. За дорученням П.Скоропадського їх підготував колишній царський сановник, правник О.Палтов, спираючись на «Основний закон Російської імперії» (квітень 1906 р.). У своїй сукупності ці акти мали забезпечити максимальну концентрацію влади в руках однієї особи — гетьмана.

Організатори державного перевороту в пошуках альтернативної форми влади звернулися до досвіду української козацької держави XVII ст., сподіваючись у такий спосіб зіпертися на національну традицію та вивести з неї відновлення Української Держави. Певної легітимності та спадковості цій конструкції мала надавати постать П.Скоропадського — нащадка давнього гетьманського роду.

Визначення політичної і правової сутності нового Гетьманату й досі залишається актуальною науковою проблемою. Як і дев'ять десятиліть

тому, не бракує контраверсійних оцінок, що продовжують стару історіографічну схему поділу на адептів і опонентів Української Держави 1918 р.

Окремі сучасні дослідники намагаються довести, що новітній Гетьманат зводився на ідеологічних засадах українського консерватизму. Зокрема, В.Потульницький стверджує, що «Гетьманат 1918 р. не був «переворотом», а реставрацією, був не німецькою інтригою, а результатом розвитку всієї модерної історії української традиційної еліти-шляхти, як правобережної, так і лівобережної; не був наповнений російською сутністю, а був закономірним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і їх прагнень, що тривали близько півтора століття до реставрації традиційної держави – Гетьманату»⁵.

Таке твердження не має достатньої аргументаційної бази. Активізація навесні 1918 р. правоконсервативних кіл ґрунтувалася не стільки на державно-самостійницьких устремліннях, скільки на приватновласницьких інтересах, яким загрожували соціалістичні експерименти Центральної Ради. Насправді ж такої традиції в тогочасному українському суспільстві вже не існувало. Намагання виводити основи державного ладу з устроїв козаччини від самого початку вилилося у штучні спроби надати владній конструкції певної архаїчної атрибутики.

В.Кучабський кваліфікував Гетьманат як державне утворення штучне і випадкове. Він вважав, що в Україні політиків з консервативними поглядами, котрі стояли на засадах української національної свідомості та сепаратизму щодо Росії, було надзвичайно мало. А ті сили, які в гетьманській реставрації вбачали користь, були повністю російськими або зрусифікованими. До них належали великі землевласники, промисловці, представники торгово-фінансового капіталу, стара бюрократія, офіцерський корпус колишньої царської армії. Всі вони ненавиділи ідею незалежної України і всупереч усьому мріяли про відродження російської імперії. В.Кучабський назвав це найбільшим протиріччям, що лежало в основі Гетьманату як державного ладу⁶.

І.Рудницький-Лисяк також вважав, що «державний лад гетьманщини 1918 р. не мав усіх рис справжнього, органічного правопорядку і спирався не так на сили місцевого консерватизму, як на багнети 300-тисячної німецької окупаційної влади»⁷.

Пояснюючи нежиттєздатність Гетьманату, сучасний дослідник М.Попович також наголошує, що «не було в українській традиції стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка»⁸.

Апокрифічність українського консерватизму яскраво виявилася у відсутності серед тогочасних політичних сил партії консервативного спрямування. Хоч сам П.Скоропадський вважав, «що попередньо буде створена партія, яка бачить у врятуванні Батьківщини необхідність

створення сильної влади в особі диктатора – Гетьмана»⁹. Заснована ним навесні 1918 р. Українська народна громада не стала такою партією і, виконавши роль інструмента державного перевороту, припинила існування. Найвиразніший репрезентант українського політичного консерватизму – демократично-хліборобська партія, спочатку підтримала гетьмана, а згодом виступила проти нього з огляду на «неукраїнськість» уряду.

Немає одностайності й в оцінці форми та ступеню легітимності гетьманського правління. Сам П.Скоропадський домагався диктаторських повноважень для наведення в краї «спокою і ладу» на період до скликання Сейму. Його опоненти, провідні діячі поваленої Центральної Ради, характеризували гетьманський режим як маріонетковий, цілком залежний від німецького командування¹⁰. Англійський історик О.Файджес також наголошує на маріонетковому характері гетьманської держави¹¹. Аналогічної думки дотримуються й окремі сучасні вітчизняні дослідники. Український правник О.Мироненко вважає, що Гетьманат – це «український різновид давно відомої в історії людства класичної маріократії»¹².

Хоч залежність П.Скоропадського від союзників була очевидною, все ж Гетьманат мав формальні ознаки самостійної держави: умови Брестського миру, визнання іншими державами, дипломатичні відносини, міжнародні угоди тощо. Що ж до Четверного союзу, то Гетьманат, скоріше, був державою-сателітом.

Досить точно сутність Гетьманату визначив М.Стахів: «це типова одноособова самозванча диктатура, яка виникла шляхом державного перевороту, причому перемогу йому під час перевороту дала виключно чужа військова сила. Переворот Павла Скоропадського з погляду конституційного права Української Держави вповні безправний»¹³. І.Рудницький-Лисяк уважав, що оскільки в Україні не існувало монархічної традиції, то «квазідинастичних претензій гетьмана Павла Скоропадського було не досить, аби надати його правлінню аури легітимності»¹⁴.

Очевидно, легітимність державних утворень на території України у 1917–1920 рр. треба розглядати в контексті подій, які нерідко визначалися революційною чи політичною доцільністю. Постанова Центральної Ради спиралася на волевияв великої частини суспільства. Необхідність її повалення П.Скоропадський також обґрунтовував «категоричними домаганнями трудових мас». На їх волю покладалася й Директорія, піднімаючи збройне повстання проти гетьманського режиму.

Безперечно, державний переворот був далеко не правовим шляхом приходу до влади. Однак обрання П.Скоропадського на Всеукраїнському хліборобському конгресі, походження з гетьманського роду, генеральське звання і навіть колишня належність до царської аристократії робили його постать найбільш прийнятною на чолі нового Гетьманату. До того ж задекларована тимчасовість правління і відмова від наступної

династичної спадкоємності дещо пом'якшували фактичне захоплення влади П.Скоропадським. Саме це не дає підстав оцінювати гетьманський режим як авторитарний.

Сам гетьман був переконаний, що тільки наділена диктаторськими повноваженнями особа може врятувати країну від того кризового стану, в якому вона опинилася. Не випадково в програмі очолюваної ним Української народної громади також містилося положення про зосередження влади у руках диктатора-гетьмана¹⁵. Прикметно, що відразу після перевороту й німецькі урядовці розглядали правління П.Скоропадського як диктаторське, систему суворого абсолютистичного централізму. Я.Пеленський характеризує гетьманський режим як «бюрократично-воєнну диктатуру»¹⁶, оскільки він спирався на німецьку мілітарну силу, колишню царську цивільну та військову бюрократію. Однак це не класична диктатура з огляду на залежність від іноземного окупаційного чинника та доволі широкі прерогатив уряду.

В умовах авторитарного правління, деформованої політичної системи, іноземної залежності ключову роль у розбудові держави відігравав її глава. Від бачення моделі майбутнього устрою, здатності обстоювати самостійно-державницькі позиції, політичної орієнтації та ментальності першої особи визначальним чином залежали здобутки і невдачі Української Держави. Найповніше обґрунтував «роздвоєну лояльність» гетьмана Я.Пеленський. Він вважає, що той був людиною двох культур – української і російської. З першою його пов'язувало родове походження, яке сформувало у нього територіальний патріотизм. Водночас він був продуктом російської системи, для якого вирішальними були не культурно-етнічні моменти, а соціальний статус, кар'єра, зв'язки з царським двором. Зречення імператора формально звільнило його від присяги, однак роздвоєна ментальність залишалася. І, як слушно зауважує Я.Пеленський, вона «безумовно, відіграла роль у подальших політичних рішеннях»¹⁷. Насамперед це виявилось в його уявленнях про побудову української держави та її місце в російському постімперському просторі.

Дихотомна ідейно-політична свідомість П.Скоропадського була суттєвим гальмівним чинником на шляху формування його державно-самостійницьких поглядів. У спогадах він широко визнає, що «незалежність, якої тоді доводилося суворо притримуватися через німців, які твердо стояли на цьому, для мене ніколи не була життєвою, але я думав, – та так би воно й було, – німці змінили б свою політику у бік федерації України з Росією». За його переконаннями, Україна на існування мала повні підстави, але як складова частина майбутньої російської федерації¹⁸. Крім німців, гетьман мав рахуватися з опозиційними соціалістичними партіями і постійно декларувати наміри будівництва незалежної держави.

Формування Ради міністрів стало першим випробуванням на

українськість політики гетьмана. Готової команди управлінців він не мав. Вибір отаманом (головою) уряду одного з діяльних членів УНГ М.Устимовича – вихідця з давнього старшинського роду, великого землевласника, виявився невдалим. Добір міністрів було доручено М.Василенку – відомому українському діячеві, члену партії кадетів. Уже ретроспективно П.Скоропадський стверджував, що домагався аби «кабінет був як можливо українським». Хоча він не пояснює, який саме сенс вкладав у це поняття. Але персональний склад уряду доводить, що малися на увазі етнічні ознаки, а не представництво українських політичних партій, з якими й асоціювалося національно-українське. Єдиною партією, кілька посланців якої гетьман хотів бачити в уряді, були українські соціалісти-федералісти. Обізнаний з їхньою ліберально-буржуазною програмою, П.Скоропадський називав їх «кадетами 3-го сорту».

Відмова українських соціалістичних партій від участі в уряді розв'язала йому руки і дозволила швидко сформувати кістяк Ради міністрів. 2 травня відбулося її перше засідання. Головою уряду став Ф.Лизогуб – відомий земський діяч, октябрист. Міністрами були призначені: шляхів сполучень – Б.Бутенко, активіст Української народної громади, досвідчений інженер-залізничник; праці – Ю.Вагнер, професор Київського політехнічного інституту, кадет; судочинства (юстиції) – М.Чубинський, професор Харківського університету, кадет; здоров'я та опіки – В.Любинський, лікар-фармаколог, член Української народної громади; фінансів – А.Ржепецький, фахівець у фінансових справах, кадет; продовольства – Ю.Соколовський, учений агроном і земський діяч, кадет; торгівлі і промисловості – С.Гутник, голова Одеського біржового комітету, кадет; державним контролером – Г.Афанасьєв, директор Державного банку у Києві; земельних справ – В.Колокольцев, учений агроном, земський діяч, землевласник; В.Зіньківський, професор Київського університету, відомий громадський і релігійний діяч, кадет; військовим міністром – генерал-лейтенант О.Рогоза, колишній командувач армії; державний секретар – І.Кістяківський, відомий учений-правник, адвокат¹⁹.

Рада міністрів була сформована фактично без українських соціалістичних партій. Спочатку відмовившись від участі в уряді, згодом вони вдалися до енергійних заходів, щоб через німецьке командування змінити склад уряду. Однак їм було заявлено, що вже пізно. Єдиним соціалістом – членом уряду став Д.Дорошенко (УПСФ) після виходу з партії та письмових запевнень послу А.Мумму в повній лояльності до Німеччини. Недопущення до уряду представників соціалістичних партій було цілком логічним кроком з боку гетьмана і німців. Навіщо було здійснювати державний переворот, щоб у новій Раді міністрів знову домінувала лівосоціалістична більшість?

Сформований в основному з кадетів уряд відразу дав підстави опозиційним силам звинуватити його в неукраїнському характері. Зокрема,

в меморандумі соціалістичних партій зазначалося: «Кабінет міністрів не є українським за своїм складом і по своїй політичній орієнтації»²⁰. Такої ж думки дотримувалися й німецькі аналітики. Так, фахівець з українських справ П.Рорбах на початку травня відвідав Київ і у звіті канцлеру Ф.Гертлінгу писав: «нинішній (гетьманський) кабінет орієнтується на Велику Росію і намагається привести Україну в лоно Москви. Йому просто не можна довіряти, оскільки він складається в основному з кадетів»²¹. А прогноз німецької соціал-демократичної газети «Vorwarst» взагалі вражаючий: «немає сумніву, що ці елементи, які сьогодні прийшли на Україні до панування, з одвертими обіймами кинуться до Росії, як тільки у Москві більшовицьку владу замінить влада буржуазна»²². Як відомо, це сталося навіть раніше.

Такий склад уряду відповідав уявленням П.Скоропадського про будівництво Української Держави та завданням ліберальних соціально-економічних реформ. Майже всі міністри – українська за походженням, «малоросійська» за ментальністю земсько-ліберальна інтелігенція, здатна до проявів місцевого патріотизму і налаштована на розбудову краю, але не самостійної України, особливо поза російським контекстом.

Переважна більшість міністрів фахово була підготовлена до керівництва галузевими сферами діяльності набагато більше, ніж урядовці УНР. Це засвідчила певна економічна стабілізація та здобутки в культурному будівництві. Однак політична позиція членів уряду – кадетів довела, що визнання самостійності з їхнього боку було ситуативним і розглядалося як необхідний етап на шляху федеративної чи монархічної Росії. Не випадково у середині жовтня, побоюючись посилення самостійницьких проявів у політиці гетьмана, вони згуртовано виступили з заявою, в якій головне завдання Української Держави вбачалося у допомозі скиненню більшовицького ярма і «зміцненню державності на всій протяжності колишньої Російської імперії»²³.

Цей виступ декому з міністрів-кадетів коштував посад. До уряду були введені українські діячі А.В'язлов, В.Леонтович, М.Сливинський, П.Стебницький. Однак невдовзі розвиток міжнародної ситуації примусив П.Скоропадського зробити різкий крен політичного курсу вправо. Гетьманською грамотою від 14 листопада визначалися засади майбутньої політики України: «Їй першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії»²⁴. Поза сумнівом, таке рішення П.Скоропадського було зумовлене не тільки складністю міжнародної кон'юнктури, але й його роздвоєною ментальністю, російський компонент якої у тогочасних обставинах виявився превалюючим. Подальша праця в уряді представників національно-патріотичних сил була унеможливлена. Його залишили нещодавно введені міністри, а нове поповнення склали діячі правих, проросійських поглядів. Прем'єром став С.Гербель – херсонський поміщик, колишній царський чиновник, гофмейстер. В оприлюднений 15

листопада програмі дій уряду першочерговим завданням визначалося відбудування єдиної Росії на федеративних основах. Містилися тут й традиційні для гетьманських та урядових заяв положення про необхідність виборів до Сейму, проведення земельної реформи, поліпшення умов праці тощо²⁵.

Насправді ж останній склад Ради міністрів діяв в умовах надзвичайного стану, головним чином дбаючи про «оборону краю», «охорону громадського порядку». Основні рішення стосувалися багатомільйонних асигнувань на проведення призову до війська, формування добровольчих дружин, а також фінансування білогвардійських армій – Добровольчої, Північної, Південної. 14 грудня цей уряд, услід за відреченням гетьмана від влади, передав повноваження Директорії УНР.

Нелегітимний прихід до влади, тимчасовість та надзвичайність функціонування гетьманського режиму негативно впливали на формування політичної системи Української Держави, надаючи їй недемократичного характеру. Був відсутній представницький орган влади – парламент. Задекларована в інавгураційній грамоті гетьмана обіцянка видати «в найближчий час» закон про вибори до Українського Сейму, так і не була виконана. До того ж П.Скоропадський взяв зобов'язання не проводити вибори парламенту без дозволу німецької влади.

Рада міністрів отримала функції «як законодавства, так і вищого державного управління». Ця симбіотичність надавала явні переваги виконавчій гілці влади, позбавивши її суттєвих противаг у законодавчій сфері. Створювалися можливості лобіювання законів в інтересах певних, у першу чергу власницьких кіл. Поєднання в одному органі законодавчих і виконавчих функцій приводило до приниження ролі законів. Член уряду і відомий історик Д.Дорошенко зазначав, що за перші п'ять місяців Рада міністрів ухвалила близько 300 законів²⁶. Цифра дійсно досить поважна, але лише кілька десятків із них були справжніми законами. Лівову частку становили тривіальні постанови та розпорядження, насамперед про асигнування коштів. Однак за умов монополії на владу їм надавався статус законів, інакше вони не набували легітимності.

Недемократичність гетьманського режиму обумовлювалася двома чинниками. По-перше, іноземною окупацією, дією на території України німецьких та австрійських військово-польових судів. По-друге, методами та засобами наведення порядку і законності в Українській Державі, «не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами», як задекларував гетьман при вступі на посаду. Саме на його вимогу всі адміністративні центри і великі населені пункти були обсажені гарнізонами німецьких і австрійських військ²⁷, участь яких у придушенні протипоміщицьких, а потім й антигетьманських виступів селян стала вирішальною. Водночас репресії стали потужним джерелом дискредитації нової влади як антинародної і насильницької, концентруючи цей негативізм на постаті П.Скоропадського.

Незважаючи на те, що Центральна Рада та її органи на місцях не вчинили суттєвого опору новому режиму, гетьман почав свою діяльність із заходів абсолютно недемократичних. Було припинено вихід низки газет, вводилася жорстка цензура друкованих видань, заборонено проведення з'їздів політичних партій і громадських організацій. Вістря цих дій було спрямовано насамперед проти соціалістичних партій та їх органів. З'їзди українських есерів та еседеків були заборонені, а з'їзд кадетів пройшов цілком легально за участю членів уряду. З'їзд делегатів Селянської спілки було розігнано, а з'їзди Союзу земельних власників і Протофісу відбулися відкрито, за присутності деяких міністрів.

Ще одним елементом надзвичайності стала широка практика реквізицій. Їй було надано законодавчого оформлення. Для потреб гетьманської адміністрації, уряду, міністерств і окремих чиновників ревізувалися споруди, приміщення, транспорт, засоби друку тощо. У поєднанні з проведеними раніше конфіскаційними акціями окупаційних військ це стало масовим явищем, породжуючи протест і невдоволення населення.

Діяльність судової гілки влади в конкретних умовах Гетьманату недостатньо спрямована на реалізацію своїх основних функціональних завдань: здійснення правосуддя в інтересах усього суспільства та реалізації державного суверенітету. Судова реформа фактично звелася до відновлення системи судочинства дореволюційного часу. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат – найвищий судовий орган, діяльність якого регламентувалася актами Російської імперії – «Учреждением Російского Правительствующего Сената», «Учреждением Судебных Установлений», «Установами Уголовного и Гражданского судопроизводства», чинність яких відновлювалася.

Відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд продовжити перебування на посадах працівників колишніх російських судових установ, направлених в Україну під час війни. Ця обставина стала нездоланим бар'єром у запровадженні української мови в судах. Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні діяльності колишніх судових палат. Усі військові суди мали керуватися колишнім російським законодавством²⁸.

Це були вимушені, тимчасові заходи, породжені кадровим дефіцитом правників і законодавчої бази. Однак надто широке їх впровадження, поглиблене надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких і австрійських військово-польових судів об'єктивно підривали засади формування Гетьманату не тільки як правової, але й національної держави.

Такий важливий інститут політичної системи, як місцеве самоврядування був підданий з боку нової влади цілеспрямованим репресивним заходам. Ці кроки мали на меті досить прагматичну ціль – ліквідувати демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, а отже, і позбавити її можливої політичної підтримки. Для гетьмана, який планував лібе-

ральну земельну та інші реформи, базовані на праві приватної власності, важливо було очистити місцеві зібрання та управи від соціалістичних елементів. 14 травня указом гетьмана замість губернських комісарів вводилися посади старост, а наказом МВС повітові комісари були увільнені, а на їхнє місце призначалися повітові старости. Для потреб нової адміністрації уряд відразу асигнував 10 млн крб.²⁹

На посади губернських і повітових старост відбиралися, як правило, поміщики, військові, царські чиновники, колишні земські діячі. Заступник державного секретаря М.Могилянський визнавав: «особливо важко було налагодити апарат місцевої влади, з фатальною неминучістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, які були до того ж дуже озлоблені усіма попередніми діями»³⁰. Київським губернським старостою був призначений колишній царський губернатор І.Чарторижський, волинським — поміщик Д.Андро, катеринославським — генерал С.Черніков, чернігівським — поміщик М.Савицький, харківським — генерал П.Залеський. За повнотою владних повноважень старости наближалися до колишніх царських губернаторів. Міськими отаманами також були призначені генерали: О.Хануков (Київ), В.Мустафін (Одеса), Е. де Бонді (Миколаїв). На початку липня вже функціонували 8 губернських і 105 повітових управлінь старост³¹.

МВС ініціювало широкомасштабний наступ на органи місцевого самоврядування. Розроблений ним статут тимчасових комісій з перевірки земств і міських дум схвалила Рада міністрів. 29 червня уряд спеціальним законом губернським старостам було дозволено розпускати земські зібрання та управи³². Нерідко замість них відновлювалася робота старих цензових органів. До офіційного діловодства поверталася російська мова.

У травні була створена комісія з перегляду закону про організацію земського самоврядування на чолі з князем О.Голіциним — великим землевласником, головою Протофісу. Підготовлений комісією закон про земські вибори містив суттєві цензові обмеження: вікові — 25 років, осілості — 1 рік; соціально-фахові — не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та ін. Одночасно працювала й комісія з розробки закону про вибори міських дум на чолі з колишнім київським головою І.Дьяковим. Обидва закони у вересні були затверджені гетьманом. Рада міністрів затвердила графік виборчої кампанії, за яким вибори мали відбутися 24 листопада і 8 грудня. Але внутрішньополітична ситуація не дозволила їх провести³³. Отже, політична система Української Держави через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників була нерозвиненою, деформованою і недемократичною.

2. Політичні партії і державна влада

В Українській Державі майже всі партії як невід'ємна складова політичної системи не дістали відповідної репрезентації у владних структурах: у парламенті — через його відсутність, а в уряді — у зв'язку з добором до його складу представників фактично однієї політичної сили — партії кадетів. Постанова гетьманату викликала диференціацію політичних сил, головним індикатором позицій яких виступало бачення перспектив державного будівництва в Україні. У ході підготовки перевороту відбулася консолідація правоконсервативних організацій: Українська народна громада, Союз земельних власників, Спілка промисловості, торгівлі, фінансів, сільського господарства (Протофіс).

Керована П.Скоропадським УНГ так й не стала політичною партією і після приходу його до влади розпалася, хоч її програма знайшла відображення в задекларованих основах державної політики: близька до диктаторської влада гетьмана, примат права приватної власності, ліберальна земельна реформа, опора на середньовласницькі верстви, регенерація козацтва, територіальний патріотизм тощо³⁴.

Всеукраїнський союз земельних власників був найпотужнішою правоконсервативною партією, яка активно добивалася усунення від влади Центральної Ради. Саме союз став головною внутрішньою силою, заходами якої П.Скоропадський прийшов до влади. Безперечно, це наклало на нього певні моральні зобов'язання. Однак у гетьмана вистачило мужності відмовитися від пропонуваної землевласниками кандидатури князя О.Голіцина на посаду голови уряду. Головне розходження між союзом і гетьманом крилося у баченні шляхів розв'язання аграрного питання. Ідеалом П.Скоропадського як прихильника столипінської реформи були дрібні, високопродуктивні, приватні господарства³⁵. А союз ретельно обстоював неподільність поміщицького землеволодіння. Лідери партії Ф.Гейден, І.Дусан та інші розглядали Українську Державу як тимчасову, перехідну форму до відновлення єдиної Росії. У кінці травня з'їзд союзу в ультимативній формі зажадав участі його представників у розробці законодавчої бази аграрної реформи, інакше це потягне за собою «самые нежелательные последствия»³⁶.

Союз земельних власників став активним гальмівним чинником у реалізації аграрної реформи. Зусиллями його представників у комісії з розробки земельного законодавства було заблоковано врегулювання принципів проблем: механізм переходу землі від власників до Державного земельного банку, рівень імперативності відчуження землі, процедура торгів тощо. Підтримка політики гетьмана з боку союзу була обмеженою, вибірковою і торкалася лише тих заходів, які відповідали інтересам поміщицтва.

Соціальна неоднорідність союзу (від великих латифундистів до середнього селянства) спричинила восени 1918 р. відділення частини його

членів в окрему партію — Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян), яка стояла на позиціях української державності³⁷. Однак зміна гетьманом політичного курсу у бік федерації з Росією позбавила це утворення перспектив. Водночас Союз земельних власників гаряче вітав цей крок гетьмана.

На правому фланзі тогочасної політичної арени України діяла ще одна потужна сила правоконсервативного спрямування — Протофіс. Фактично це була конфедерація галузевих промислово-торгово-фінансових організацій, яка мала репрезентувати їхні інтереси на державному рівні. Головою союзу був харківський поміщик князь О.Голіцин, членами президії гірничопромисловець М. фон Дітмар, цукрозаводчик граф А.Бобринський, відомий банкір А.Добрий та ін.³⁸

Багато програмних положень Протофісу збігалися з політичним курсом гетьмана. Проте було й чимало корінних питань, з яких лідери Протофісу вдавалися до обструктивних, а то й опозиційних дій. Насамперед це стосувалося самостійності Української Держави, земельної реформи, взаємин з профспілками, української мови тощо. Союз активно виступав проти введення до уряду соціалістів, домагався надання державного статусу російській мові, торпедував земельну реформу. Останній уряд формувався під прямим впливом Протофісу.

Як бачимо, головну соціально-політичну опору гетьманського режиму й становили дві потужні групи буржуазії — аграрної і промислово-фінансової. П.Скоропадському доводилося з ними рахуватися і відкладати на потім важливі реформи, нереалізованість яких позбавляла його широкої і тривкої соціальної бази.

Під час перевороту гетьман дістав підтримку Української демократично-хліборобської партії, якій імпонувала модель земельної реформи П.Скоропадського. Лідери партії С.Шемет, В.Шкяр, М.Макаренко сподівалися, що нова влада «не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим багатилям»³⁹. Однак формування Ради міністрів та її перші дії розчарували керівництво УДХП і вона перейшла в опозицію до правлячого режиму.

В Україні серед політичних партій особливе місце посіли кадети. Незважаючи на переважання членів цієї партії в Раді міністрів, все ж урядовою вважати її не можна. Як загальноросійська ліберальна партія, вона виступала за конституційно-парламентарну монархію, демократичні свободи, викуп поміщицької землі тощо. Очевидно, ці позиції були зрозумілі П.Скоропадському і вплинули на вибір ним членів уряду. Тим більше, що місцеві організації кадетської партії в Україні формально відокремилися від загальноросійської партії й обрали свій головний комітет, який очолив відомий політичний діяч, правник Д.Григорович-Барський. Впливові урядовці — кадети М.Василенко, А.Ржепецький та інші визнали державну самостійність України як неминучу умову виходу з кризи, не зрікаючись ідеалу відновлення Російської імперії⁴⁰. Члени

партії кадетів увійшли до гетьманського уряду не як її представники, а приватні особи.

Керівництво ЦК у свою чергу скликало партконференцію, яка підтвердила курс на відновлення єдиної Росії і заборонила своїм членам брати участь в урядових структурах гетьманату⁴¹. Незважаючи на формальне виокремлення українських кадетів, П.Мілюков мав досить великий вплив на членів уряду. До того ж цей переконаний антантофіл тоді переорієнтувався на Німеччину. Міністри-кадети щотижня збирали свої засідання в квартирі Д.Григоровича-Барського, на яких постійно бував і лідер кадетів. Тут обговорювалися важливі питання політичного та державного життя, вироблялася спільна позиція, яку міністри-однопартійці потім обстоювали. Міністр віровизнаних В.Зінківський писав у спогадах, що він особисто «не раз заїздив до нього (П.Мілюкова. — *Авт.*) радитися стосовно різних питань поза тими засіданнями»⁴².

Соціальну базу гетьманського режиму ретроспективно обґрунтував ідеолог українського консерватизму В.Липинський: «уряд гетьманський був урядом не лише одного місцевого класу або однієї лише місцевої «нації», а урядом цілого краю, всіх його класів і націй»⁴³. Цілком очевидно, що це явна гіперболізація. Насправді ж соціально-політичні підвалини гетьманату були досить вузькими, ставлення до нього різних прошарків населення диференційованим — від вичікувального до динамічного наростання невдоволення з переходом у широку збройну боротьбу.

П.Скоропадський сподівався шляхом ліберальної аграрної реформи викупити у поміщиків землю, а потім по «необтяжливій ціні» продати малоземельним селянам і у такий спосіб створити потужний клас середніх власників, який би й склав міцну опору нової влади. Надії ці не справдилися через нереалізованість земельної реформи і водночас показали явну недооцінку гетьманом політичного впливу аграрної буржуазії (великоруської і польської) на урядові кола.

Особливі надії П.Скоропадський покладав на відродження українського козацтва як окремого суспільного стану. Підготовка відповідного закону затягнулася аж до середини жовтня. Пріоритетне право на отримання даного статусу мали нащадки українських козаків, православні⁴⁴. Відродження цієї верстви повинно було вилитися у формування козацького війська. Незважаючи на особисті заходи гетьмана, спроба створити замкнуту привілейовану національно-соціальну верству і надати їй форму військової організації не вдалася.

Джерелом негативного ідеологічного впливу на утвердження в українському суспільстві засад національної самостійності була широка присутність в Україні представників російських правих політичних сил. Рятуючись від більшовицького режиму, вони заповнили Київ, Харків, Одесу та інші міста. Тут перебували члени імператорської родини, зокрема, цариця мати, монархічні, правоконсервативні діячі О.Кривошеїн, В.М'якотін, В.Пурішкевич, Ф.Родічев, М.Шебеко, В.Шульгін, царські

генерали В.Гурко, А.Драгаміров, О.Ломновський, О.Лукомський та ін. Майже легально діяли численні шовіністичні, монархічні організації «Союз возрождения России», «Национальный центр», «Монархический блок», «Наша Родина», «Русь», «Русский союз» та ін. Слід зазначити, що до праці російських організацій активно долучилися й праві українські діячі, зокрема, близькі до П.Скоропадського подружжя Безаків⁴⁵.

У Києві зібралось кілька десятків членів Державної Думи різних скликань і створили «Совет государственного объединения» на чолі з бароном В.Меллер-Закомельським, О.Кривошеїним, П.Мілюковим і С.Третьяковим. «Совет» відразу заявив, що «надає всі сили, знання і досвід, об'єднаних у ньому осіб, у розпорядження Добровольчої армії»⁴⁶. У містах України розгорнули діяльність російські офіцерські спілки, вербувальні пункти, розвідувальні центри. Зокрема, створена В.Шульгіним шпигунська мережа «Азбука» постійно поставляла інформацію генералам М.Алексееву та А.Денікіну.

Вороже ставлячись до самостійності України, більшість російських політиків розуміла необхідність збереження гетьманської влади. В.Гурко, зокрема, наголошував, що падіння П.Скоропадського «до повалення більшовиків у Москві оберне й весь Південь Росії у більшовицьку катівню»⁴⁷.

Між гетьманом і російським політичним істеблішментом у вигнанні склався певний статус-кво. З боку П.Скоропадського – українського і російського патріота, було б аморальним позбавити притулку політичних діячів, багатьох з яких він знав особисто. До того ж їх об'єднувала спільна ціль – боротьба проти більшовицького панування в Росії.

Безперечно, П.Скоропадський не виключав можливості спертися на російське офіцерство у боротьбі проти внутрішніх ворогів. Як він пояснював пізніше, це стало одним зі спонукальних мотивів до оголошення ним федерації з Росією. Однак гетьман прорахувався: «Через кілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України цілковито не визнавали»⁴⁸.

Насильницьке повалення Центральної Ради, позбавлення українських соціалістичних партій участі в державному управлінні призвело їх до протистояння гетьманському режимові. У травні більшість із них провели з'їзди, на яких визначили ставлення до влади, тактику і стратегію своїх дій за нових умов. Розходження в поглядах із цих питань стало причиною розколу окремих партій. Однак визнання загрози національній державності з боку правоконсервативних кіл, зосереджених у гетьманському уряді, стало об'єднувальною платформою опозиційно налаштованих сил. На міжпартійній нараді у травні представники Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української демократично-хліборобської партії (УДХП), Української трудової партії (УТП), а також члени ради залізниць та поштово-телеграфної спілки утворили коорди-

наційний центр – Український національно-державний союз (УНДС). Через його центристське спрямування від участі відмовилися ліві соціалістичні партії Українська соціал-демократична робітничка партія та УПСР (центральної течії).

УНДС діяв цілком нагально, зосередивши зусилля на зміні неукраїнського, на їх погляд, уряду Ф.Лизогуба. Підготовлені лідерами союзу меморандуми, звернення до гетьмана, німецького командування та німецького народу позитивних наслідків не мало, як і протигетьманська агітація⁴⁹. На початковому етапі функціонування гетьманського режиму у суспільстві ще зберігалися надії на швидке наведення порядку в краї.

Посилення політичної реакції, соціальна реставрація на селі, зокрема відшкодувальні акції поміщицтва, фактично підтримані окупаційною владою і гетьманською адміністрацією, викликали масове невдоволення і збройний опір українського селянства, страйковий рух частини робітників. В умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні УНДС поповнився радикально налаштованими УСДРП та УПСР (ц. т.). До нього також увійшла низка професійних, релігійних, просвітницьких організацій. Оновлене об'єднання політичних сил дістало назву Український національний союз (УНС). Головну раду його очолив один із лідерів УПСР А.Ніковський. УНС конституювався як впливова політична сила, статутні цілі якої декларували: утворення міцної самостійної Української Держави; боротьбу за законну, відповідальну перед парламентом владу; демократичний виборчий закон; захист інтересів українського народу в міжнародній сфері⁵⁰.

Зосередження в УНС основних українських партій, чітка політична платформа, створення розгалуженої мережі місцевих організацій перетворили його на потужне загальноукраїнське об'єднання, опозиційне до правлячого режиму. Спочатку лідери союзу з тактичних міркувань уникали відкритої конфронтації з владою. Однак прихід до керівництва союзом В.Винниченка значно радикалізував устремління УНС. А розвиток міжнародної кон'юнктури та поглиблення внутрішньополітичної кризи створили сприятливі умови для підготовки антигетьманського повстання.

Фактична відмова П.Скоропадського від державної самостійності, проголошена у федераційній грамоті 14 листопада, дала новий імпульс діям УНС, який утворив альтернативний уряд – Директорію і почав збройну боротьбу за повалення гетьманського режиму. П.Скоропадський ще упродовж місяця силкувався врятувати своє правління від краху, шукаючи порозуміння з Антантою. Намагався він відіграти й провідну роль у справі відродження єдиної Росії. З цією метою у Києві планувалося провести з'їзд представників постімперських державних утворень антибільшовицького спрямування. Однак 14 грудня П.Скоропадський був

змушений зректися влади, визнавши, що «Бог не дав мені сил справитися з цим завданням».

Новий гетьманат не став дієвою альтернативою УНР – першій українській незалежній державі ХХ ст. Намагання його побудови привело до утворення авторитарного військово-бюрократичного режиму правоконсервативного типу, обрамленого архаїчними атрибутами давньоукраїнської традиції.

Зведення споруди Гетьманату на ідеології українського консерватизму не вдалося. Покликана під знамена нової держави ліберальна інтелігенція здебільшого виявила свій «малоросійський» характер і нездатність мислити Україну поза російським контекстом.

Політична система нового державного утворення складалася деформованою і недемократичною. Функціонування багатьох її інститутів, насамперед держави як стрижневого елемента, обмежувалося іноземною військовою окупацією, диктаторськими повноваженнями гетьмана, тимчасовим характером існування.

В Українській Державі був відсутній представницький орган. Заявлене гетьманом скликання Українського Сейму зупинилося на розробці виборчого закону. Зосередження у Раді міністрів одночасно законодавчих і виконавчих функцій позбавляло противаг у законотворчій сфері, надавало преференції власницьким верствам суспільства.

Місцеве самоврядування як важливий сегмент політичної системи було піддане цілеспрямованим репресіям. Земські зібрання й управи, міські думи, обрані за попереднього правління, розпускалися і замінювалися органами дореволюційного часу. Вироблене виборче законодавство вводило суттєві цензові обмеження.

Політичні партії як невід'ємна складова політичної системи не дістали необхідної репрезентації в інститутах влади, насамперед уряді. Відторгнення режимом наймасовіших українських політичних партій інспірувало їхню консолідацію, а згодом привело до створення структурованої опозиції. Масштабне протистояння владного режиму і політичних партій унеможливило розвиток громадянського суспільства. Переважна більшість громадян була позбавлена участі в управлінні державою.

Владні інститути гетьманату не змогли забезпечити баланс інтересів різних соціальних спільнот. Абсолютизація права приватної власності різко контрастувала з соціалізаційними проектами попереднього уряду. Надання переваги власницьким колам обернулося невдачею земельної реформи, масовим селянським рухом і позбавило гетьмана широкої соціальної опори.

Отже, покликаний до життя ситуативним збігом інтересів країн Четверного союзу і місцевих правоконсервативних, власницьких сил, Гетьманат П.Скоропадського виявився штучним і нетривким. Гостра внутрішньополітична криза, стрімка зміна міжнародної ситуації ре-

льєфно виявили апокрифічні підвалини цього державного утворення. Треба віддати належне колишньому гетьманові за самокритичне визнання утопічності тогочасного державотворчого проекту. У квітні 1925 р. у листі до сина Данила з нагоди його повноліття він писав: «Гетьманщина 1918 року була проголошена організованими хліборобами, але в той час навіть серед найбільш думаючої частини хліборобів ідея української державності і її конкретні форми не були ще ясно усвідомлені»⁵¹.

Примітки до розділу 9

- 1 Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.148.
- 2 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т.2. – С.26.
- 3 Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- 4 Там само.
- 5 Потульницький В. Український консерватизм – ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьману // Вісн. Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – 2000. – Вип. 4. – С.106.
- 6 Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. – Л., 1998. – С.161-162.
- 7 Рудницький-Лисяк І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.72.
- 8 Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – 1998. – Т.1. – С.48.
- 9 Скоропадський П. Спогади. – С.29.
- 10 Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч.ІІІ. – С.26, 103; Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т.72 (кн.ХІІ, грудень). – С.233-234.
- 11 Figs O.A Peoples Tragedy.The Russian Revolution.1918–1924. – London,1996. – P.449.
- 12 Мироненко О. Крах маріократії П.Скоропадського // Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997. – С.252-260.
- 13 Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т.1. – С.14.
- 14 Рудницький-Лисяк І. Зазн. праця. – С.170.
- 15 Геращенко Т. Українська народна громада // Вісн. Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – 2000. – Вип. 4. – С.196-213.
- 16 Див.: Скоропадський П. Спогади. – С.29.
- 17 Там само. – С.14-15.
- 18 Там само. – С.51.
- 19 Там само. – С.161-171.
- 20 Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т.2. – С.38.

льєфно виявили апокрифічні підвалини цього державного утворення. Треба віддати належне колишньому гетьманові за самокритичне визнання утопічності тогочасного державотворчого проекту. У квітні 1925 р. у листі до сина Данила з нагоди його повноліття він писав: «Гетьманщина 1918 року була проголошена організованими хліборобами, але в той час навіть серед найбільш думаючої частини хліборобів ідея української державності і її конкретні форми не були ще ясно усвідомлені»⁵¹.

Примітки до розділу 9

- 1 Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.148.
- 2 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т.2. – С.26.
- 3 Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- 4 Там само.
- 5 Потульницький В. Український консерватизм – ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьману // Вісн. Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – 2000. – Вип. 4. – С.106.
- 6 Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. – Л., 1998. – С.161-162.
- 7 Рудницький-Лисяк І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.72.
- 8 Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – 1998. – Т.1. – С.48.
- 9 Скоропадський П. Спогади. – С.29.
- 10 Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч.ІІІ. – С.26, 103; Грушевський М. По школі // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т.72 (кн.ХІІ, грудень). – С.233-234.
- 11 Figs O.A Peoples Tragedy.The Russian Revolution.1918–1924. – London,1996. – P.449.
- 12 Мироненко О. Крах маріократії П.Скоропадського // Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997. – С.252-260.
- 13 Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т.1. – С.14.
- 14 Рудницький-Лисяк І. Зазн. праця. – С.170.
- 15 Геращенко Т. Українська народна громада // Вісн. Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – 2000. – Вип. 4. – С.196-213.
- 16 Див.: Скоропадський П. Спогади. – С.29.
- 17 Там само. – С.14-15.
- 18 Там само. – С.51.
- 19 Там само. – С.161-171.
- 20 Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Т.2. – С.38.

- 21 Федішин О. Украинская революция. 1917–1918. – М., 2007. – С.176.
- 22 Vorwarts. – 1918. – 28 травня.
- 23 Киевская мысль. – 1918. – 19 жовтня.
- 24 Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.286.
- 25 Державний вістник. – 1918. – 16 листопада.
- 26 Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.48.
- 27 Державний вістник. – 1918. – 25 липня; 6 серпня.
- 28 ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.128, 139; Копиленко О. Організація влади і законодавства Української Держави // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998. – С.11-13; Вовк Ю. Організація військових судів у період Гетьманату // Там само. – С.99.
- 29 Державний вістник. – 1918. – 26 травня; 5 червня.
- 30 Могилянський Н. Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С.130.
- 31 Державний вістник. – 1918. – 17 липня.
- 32 Там само. – 11 липня.
- 33 Там само. – 21 вересня.
- 34 Герашенко Т. Вказ. праця. – С.198-211.
- 35 Скоропадський П. Спогади. – С.137.
- 36 ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.17.
- 37 Нова Рада. – 1918. – 7 листопада.
- 38 Любовець О. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К., 2005. – С.139.
- 39 Христюк П. Матеріали й замітки до історії української революції 1917–1920. – Кн.3. – С.143.
- 40 Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.32-33.
- 41 Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май-октябрь 1918. Воспоминания, мемуары. – Минск, 2002. – С.54.
- 42 Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995. – С.22.
- 43 Сидорчук Т. Оцінка В.Липинським ролі і значення Гетьманату // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. – К., 1993. – С.151-152.
- 44 Державний вістник. – 1918. – 18 жовтня; 14 листопада.
- 45 Скоропадський П. Спогади. – С.153; Революция на Украине по мемуарам белых. – С.154.
- 46 Революция на Украине по мемуарам белых. – С.156.
- 47 Там само. – С.219.
- 48 Скоропадський П. Спогади. – С.308.
- 49 Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.73-75.
- 50 Христюк П. Вказ. праця. – С.88-89.
- 51 Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Чикаго, 1973. – С.271.

РОЗДІЛ 10.

Українські землі у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини

1. Становлення Польщі, Румунії і Чехословаччини як національних держав

Закінчення Першої світової війни підводило ризик під усім довіреним розвитком людства. Війна довела єдність та взаємозалежність світової цивілізації й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей. Розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, поява на цих руїнах самостійних держав й нове співвідношення сил на міжнародній арені не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів. На жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 рр. здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували авторитарні і тоталітарні режими, які ще за життя учасників Першої світової війни ввергнули народи в нову, Другу світову війну.

Причини такого розвитку історичних подій треба шукати насамперед у недосконалості Версальської системи післявоєнного устрою Європи і міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць, в невдоволенні та обуренні переможених й морально принижених країн і народів довільним переключенням європейської мапи під багато в чому лицемірним й нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення, а також у жахливому матеріальному становищі мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років внаслідок першої світової економічної кризи.

Отже, Перша світова війна спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни у багатьох регіонах світу, насамперед у Європі – основному театрі воєнних дій. Щодо політичної мапи світу, то вона змінювалася на очах. Ще під час перебігу війни не витримав її випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Гогенцоллернів, Габсбургів, Романових і турецьких султанів розпалися і перестали існувати. На їхніх

уламках постали нові держави – Польська Республіка, Чехословацька Республіка (ЧСР), Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії та Болгарії. Сталися радикальні зміни у співвідношенні сил в Європі й усьому світі. Зокрема, більшовицька революція у колишній Російській імперії, справжню мету якої на той час далеко ще не всі усвідомлювали й яка справила значний вплив на світові політичні процеси, водночас на тривалий час поставила її поза колом великих держав. Внаслідок поразки у війні також випали з гурту держав, котрі визначали світову політику, країни Четверного блоку – Австро-Угорщина (зокрема її спадкоємці Австрія, Угорщина та інші країни), Німеччина, Болгарія і Туреччина. Англія і Франція, виснажені війною, істотно поступилися своїми позиціями США та Японії, значення і вплив яких незмірно зросли, особливо Сполучених Штатів Америки, які почали чимдалі більше відігравати роль кредитора європейських держав й провідну роль у світовій політиці взагалі. Значно активізувався національно-визвольний рух у колоніальних і залежних країнах Азії та Африки: колоніальна могутність європейських держав почала занепадати. Й, нарешті, значно змінилися кордони європейських держав: на 70% сучасні кордони в Європі склалися саме внаслідок Першої світової війни. Відтак посилювалися міграційні процеси: великі маси людей переселилися з однієї країни в іншу (наприклад, лише з Росії та України упродовж 1918–1920 рр. емігрувало близько 2 млн осіб), що викликало проблему біженців.

Саме з метою розробки й укладення мирних договорів між переможними країнами Антанти й переможеними державами Четверного союзу та визначення нових післявоєнних кордонів в Європі й остаточного підбиття підсумків Першої світової війни й була скликана Паризька мирна конференція (січень 1919 р. – січень 1920 р.). І хоча в роботі конференції взяли участь представники 27 країн, але основні питання післявоєнного устрою світу розв'язувалися так званою Радою трьох: прем'єр-міністром Великої Британії Д.Ллойд-Джорджем, президентом США В.Вільсоном і прем'єр-міністром Франції Ж.Клемансо.

У ході тривалих дебатів і обговорення мирних договорів із переможеними країнами виявилися серйозні суперечності між основними учасниками переговорів, однак в кінцевому підсумку назагал вдалося досягнути компромісів. Підготовка мирних договорів формально велася на основі так званих «14 пунктів президента Вільсона», тобто при визначенні кордонів післявоєнної Європи слід було виходити з принципу національності й самовизначення, а головною умовою післявоєнного устрою мало стати створення більш справедливого й демократичного порядку, який виключав би повторення світової війни й забезпечив би тривалий мир через роззброєння та заснування Ліги Націй як інструмен-

ту миру. З «14 пунктів» також впливало, що таємні домовленості між союзниками не повинні були братися до уваги, однак вони постійно впливали на вироблення умов післявоєнного устрою світу.

Основою післявоєнного врегулювання в Європі став Версальський мирний договір країн Антанти й Німеччини (28 липня 1919 р.), яку було оголошено головним винуватцем війни. За договором, Німеччина втрачала сьому частину території, дванадцяті частину населення, позбавлялася всіх колоній, які були поділені між державами-переможницями. Окрім того, Німеччині заборонялося тримати в армії більш як 100 тис. вояків, мати військово-повітряний і підводний флоти, важку артилерію тощо. За рішенням спеціальної комісії, Німеччина мусила сплачувати державам-переможницям репарації, загальний обсяг яких становив величезну суму – 132 млрд золотих марок, що аж ніяк не відповідала реальним можливостям переможеної й урізаної в своїх кордонах країни. Отже, Версальський договір поставив Німеччину, її народ, який, до речі, на той час вже скинув кайзерівський режим, що розв'язав цю загарбницьку війну, у надзвичайно складне становище, тому не міг стати основою тривалого й міцного миру.

Країни Антанти не виявилися милосердними переможницями й щодо інших переможених держав і народів, що засвідчили підписані на Паризькій мирній конференції договори з союзниками Німеччини – Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною. У них, зокрема, було зафіксовано державні кордони, що з'явилися з утворенням нових національних держав у Центрально-Східній Європі. За Сен-Жерменським мирним договором з Австрією від 10 вересня 1919 р., припинила своє існування колишня Австро-Угорська монархія. Колишні австрійські володіння – провінції Богемія, Моравія та Сілезія увійшли до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка), що викликало обурення італійської делегації. Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС) отримало Боснію та Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. Румунія отримала Бессарабію і Буковину, а Польща захопила Галичину. Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію і заборонявся аншлюс (приєднання) до Німеччини.

27 листопада 1919 р. було підписано Нейїський мирний договір з Болгарією. Вона втратила Західну Фракію, яка передавалася Греції, та позбавлялася виходу до Егейського моря. Частину Македонії було передано КСХС, а Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Чисельність армії Болгарії обмежувалася 20 тис. чоловік.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний лише 4 червня 1920 р., що було пов'язано з революційними подіями в країні, проголошенням і тимчасовим існуванням Угорської та Словацької радянських республік. Територія Угорщини за цим жорстоким договором скорочувалася аж на 77%, а населення – на 59%. Зокрема, Румунія отримала

мала Трансільванію та Банат, КСХС – Воєводіну і Хорватію, а Чехословаччина – Словаччину і Угорську Русь (Карпатську Україну). Армія обмежувалася 35 тис. вояків, до того ж Угорщина, як і інші союзники Німеччини, повинна була сплачувати репарації переможцям.

10 серпня 1920 р. султанський уряд Туреччини підписав Севрський мирний договір, за яким відбувався поділ колишньої Османської імперії, яка втрачала близько 80% своїх володінь, а за чорноморськими протоками впроваджувався міжнародний контроль країн Антанти. Утім, у зв'язку з революційними подіями в Туреччині – ліквідацією султанату й проголошенням президентом республіки М.Кемаля – Севрський договір, що зводив країну до стану колоніальної залежності, не набув чинності, а в липні 1923 р. було підписано Лозаннський мирний договір, яким юридично закріплювався розпад Османської імперії і визначалися нові кордони Туреччини як незалежної держави.

Важливим підсумком Паризької мирної конференції стало, безумовно, утворення незалежної Польщі. Однак кордони Польщі охоплювали також частину німецьких, чеських, українських земель, що викликало у майбутньому гострі міжнародні й міжнаціональні суперечності.

Взагалі, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то, мабуть, не було іншого такого регіону світу, де так важко було б утілити в життя ідеї В.Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини – в основному з числа слов'янських народів. Після тої поразки, яку зазнали панівні нації – австрійці та угорці, сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці і навіть румуни та італійці стали національними меншинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії. У Парижі союзники намагалися видозмінити країни Центральної Європи таким чином, щоб були встановлені найбільш справедливі кордони, що забезпечували б права національних меншин, а також накладені так звані штрафні санкції на угорців та австрійців.

Принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених. Зокрема, італійцям було обіцяно природний кордон, що проходив перевалом Бреннера, хоча при цьому майже чверть мільйона німецькомовних тірольців опинилися в складі Італії. Нова Чехословацька держава дістала «історичні» кордони, у межах яких у її складі опинилася Богемія й 3,5 млн німецькомовних австрійців. Крім того, Чехословаччина і Польща, а також Румунія поділили між собою тих українців, які проживали у Західній Україні. Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали переважно угорці. Відтак вона перетворилася на невелику державу з населенням у 8 млн осіб. Натомість понад 750 тис. угорців опинилися у Чехословаччині, чимало їх залишилося і в КСХС і Румунії. Звичайно, Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їхнього перегля-

ду, й ці цілком природні дезидерати викликали серйозне занепокоєння сусідів – Румунії, Чехословаччини та Югославії, які невдовзі утворили так звану Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізіонізму щодо несправедливих кордонів¹.

Отже, за Версальською системою мирних договорів, відбувся такий переділ кордонів у Центрально-Східній Європі, що у багатьох новопосталих державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків всупереч власній волі (17 млн осіб опинилися у межах не своїх держав). Розраховувати на підтримку Версальської системи цими народами навряд чи доводилося. Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, здійнята Першою світовою війною, не вщухала. Навпаки – тепер її силу підтримувало почуття національного приниження, особливо серед угорців і німців, які відверто марили про ревізію мирних договорів. Під час їхнього укладання відбулося стільки сумнівних компромісів, що не лише переможені, а й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. І все ж таки паризькі миротворчі, зокрема В.Вільсон, поклали великі надії на Лігу Націй, статут якої, за наполяганням президента США, став складовою Версальського мирного договору. Втім, як засвідчили подальші події міжнародного життя, Ліга Націй так і не виправдала сподівань, що покладалися на неї. Важко не погодитися з висновком відомого англійського історика Дж.Гренвілла: «у 1919 р. в Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було б занадто нереалістичним очікувати інших результатів»².

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести й той факт, що поза нею залишилася Росія. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило міжнародну ізоляцію радянської Росії.

Недосконалість й несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 рр. засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворчі позбавили шансів й можливості утворити свої держави – бодай на частині національної території³.

Щодо українців, то у відношенні до них це було, мабуть, особливо несправедливим. По-перше, не маючи на початок світової війни своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат, оскільки воєнні дії велися практично на всій території України. До того ж українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська Україна, де проживало близько 25 млн українців, дала російській армії понад 3,5 млн вояків, а із Західної України з 6,5 млн проживаючих тут укра-

їнців до австро-угорської армії було мобілізовано 250 тис.⁴ По-друге, в результаті Української революції на теренах Наддніпрянщини була утворена Українська Народна Республіка – УНР, а наслідком національно-визвольного руху на західноукраїнських землях було проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР заявили про своє об'єднання у єдиній державі. Отже, український народ мав вагомі підстави сподіватися на позитивне розв'язання українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його законного права на державність.

Щоправда, на українських землях під час роботи мирної конференції у Парижі відбувалися складні воєнно-політичні події, пов'язані з захистом УНР та ЗУНР своєї молодої державності. Зокрема, агресія російських більшовицьких військ у січні 1919 р. примусила уряд УНР – Директорію залишити Київ. В той же час ця агресія зміцнила позиції прихильників союзу з Антантою й антибільшовицькі настрої в Директорії. 2 лютого у Вінниці, що стала тимчасовим центром осідку Директорії, відбулася державна нарада для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням, з метою порозуміння з Антантою, інтервенціоністські війська якої в цей час перебували на півдні України. Ці умови були досить жорсткими, але українці продовжували пошук компромісу з Антантою.

Проантантівська орієнтація Директорії не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки й навіть спричинила значні соціальні ускладнення, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. А в травні 1919 р. польська армія генерала Галлера за згодою Антанти почала наступ проти ЗУНР й у середині липня вийшла до лінії Збруча. 28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р., тобто Україні довелося заплатити за власну незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав виступ об'єднаних збройних сил Польщі й УНР проти більшовицького війська. Союзники 6 травня 1920 р. навіть тимчасово заволоділи Києвом. Однак 12 жовтня 1920 р. у Ризі було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши для себе війну з більшовицькою Росією, польський уряд залишив Дієву Армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч й була інтернована. 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб

передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. 25 червня 1919 р. Польща одержала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та ведення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися рішучішими й послідовнішими у визначенні долі інших західноукраїнських земель – Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східногалицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у Центральній-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 р. у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. За цим же договором, а потім згідно з Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р., вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію.

Отже, за наслідками Першої світової війни західноукраїнські землі з понад 12,3 млн населення опинилися у складі нових національних держав – Польщі, Румунії й Чехословаччини, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн осіб⁵. Водночас українська проблема була важливим чинником державотворення й внутрішньополітичного життя цих країн протягом всього міжвоєнного періоду.

З утворенням незалежних держав у центральноєвропейському регіоні перед ними постала головна проблема – яким буде характер державної влади. У Румунії, наприклад, королівська влада розв'язала це питання на свою користь військовою силою. Іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, де ключові позиції зайняли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху й було запроваджене республіканське правління. Утім, і в цих державах політична система формувалася й розвивалася у відповідності до національних традицій, соціальної та політичної активності окремих класів й прошарків, виявлених ними здібностями до політичної волі. У результаті політична система Чехословаччини, що склалася як буржуазно-демократична, продовжувала розвиватися у цьому ж річищі навіть після зсунення вправо у другій половині 1920-х років, коли за багатопартійною системою створюється консолідуючий центр у вигляді групування «Града», а перший президент ЧСР Т.Г.Масарик виступає як загальнонаціональ-

ний авторитет. У II Речі Посполитій також відбулося поправління після травневого перевороту 1926 р., втім виразніше — у бік авторитарного режиму. Однак Ю.Пілсудський, на протигагу Томашеві Масарикові, не став позапартійним арбітром, який об'єднував націю.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод й безробіття значно посилили соціальну активність й внутрішньополітичну боротьбу у країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, відновлення Польської держави у листопаді 1918 р., тим не менше, залишало відкритим питання про її устрій та кордони. Найвищу владу в країні до скликання законодавчого сейму обійняв як тимчасовий Начальник держави Юзеф Пілсудський⁶. У країні склалася непевна політична ситуація, оскільки різні партії й угруповання претендували на владу і мали відмінні погляди щодо державного устрою, точилася військова й дипломатична боротьба за кордони нової держави, відбувалися будівництво державного апарату і розвиток конституційного процесу. Вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. завершили перший етап творення відродженої держави⁷.

Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, що отримали назву «Малої Конституції» (20 лютого 1919 р.), згідно з якими законодавчу владу представляв Сейм, а виконавчу — Начальник держави спільно з урядом. 17 березня 1921 р. Законодавчий сейм ухвалив Конституцію Польської Республіки, побудовану частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам — Сеймові та Сенату, виконавча — президенту та уряду. Конституція містила широкий перелік громадянських прав. Зокрема, за національними меншинами визнавалося право збереження національної самобутності, розвитку мови та культури. Передбачалося існування в межах самоврядування автономних структур національних меншин. Основний закон II Речі Посполитої, що запроваджував парламентський устрій, систему представницького правління й засади організації адміністративного апарату й судочинства, стабілізував на певний час внутрішньополітичну ситуацію і робив можливим поступ країни на шляху демократизації суспільного життя⁸.

Доленосні для проголошення незалежності чехів і словаків події відбулися 28 жовтня 1918 р. Цього дня уряд Австро-Угорщини заявив про свій намір укласти перемир'я з державами Антанти, визнавши тим самим свою поразку. Празький Національний комітет, у свою чергу, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької Республіки й взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 р. на засіданні Словацької національної ради була ухвалена Декларація словацької нації, в якій говорилося про розрив з Угорщиною й прагнення разом з чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали

національно-демократичною революцією, що поклала початок чесько-словацькій державності.

13 листопада 1918 р. Національний комітет у Празі ухвалив Тимчасову конституцію, що проголошувала утворення Чехословацької Республіки і позбавляла Габсбургів усіх прав на чеські й словацькі землі. Утворювалися однопалатні Національні збори з представників всіх політичних партій, що брали участь у передвоєнних виборах 1911 р., які наступного дня на своєму першому засіданні одногосно обрали президентом республіки Т.Г.Масарика – провідника закордонної національно-визвольної акції з утворення чехословацької держави, який ще перебував в США, і затвердили уряд на чолі з головою празького Національного комітету К.Крамаржем, що отримав назву кабінету «загальнонаціональної коаліції». У грудні 1918 р., після чотирьох років еміграції до Праги з тріумфом повернувся Т.Г.Масарик.

Загальна площа новоутвореної Чехословацької Республіки, яка була визначена мирними договорами 1919–1920 рр., становила 140,4 тис. кв. км. У ній проживало 13,6 млн осіб, у тому числі 6,8 млн чехів, 2 млн словаків, 3,1 млн німців, 745 тис. угорців, 461 тис. русинів-українців і 282 тис. представників інших національностей (поляків, румунів, циган). Тобто, крім чехів і словаків, понад третину населення республіки становили національні меншини.

До складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце в світі за величиною національного прибутку на душу населення), що у ній понад 40% самодіяльного населення було зайняте в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% – у сільському господарстві. Причому економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома вага зайнятих у промисловості у Словаччини була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії⁹. Отже, у центрі Європи постала нова багатонаціональна держава, що успадкувала чимало вад Австро-Угорщини.

Новоутворена Чехословаччина стала складовою нової післявоєнної Європи й Версальської системи. Водночас перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла зміцненню парламентської демократії у центрально-східноєвропейському регіоні, найбільших успіхів у розвитку якої досягнула саме Чехословацька Республіка. В основу існування й розбудови ЧСР її засновники і провідники намагалися закласти три головні ідейні настанови: державницьку ідеологію «чехословакізму», парламентську демократію та принцип непорушності територіального врегулювання в Європі на основі Версальської системи мирних договорів.

Щодо першої з цих ідейних настанов, то в офіційному трактуванні

ЧСР виникла як унітарна «чехословацька» держава, в якій дві «гілки» одного цілого – чехи і словаки – становили національно-політичну категорію «єдиний чехословацький народ». Рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. На цих засадах й будувалося громадянське суспільство республіки. Творці теорії «чехословакізму» розраховували, що в майбутньому мала постати й «етнічна єдність». Вони виходили насамперед з мовної близькості двох сусідніх народів, однак ігнорували суттєві відмінності їх історичного розвитку та культурних традицій. Концепція «чехословакізму», безумовно, мала політичний підтекст: попри свою принципову помилковість вона відіграла на початковому етапі певну позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків. Посилено пропагована чеськими лідерами, вона використовувалася ними на Паризькій мирній конференції для обґрунтування правомірності існування ЧСР та її нових кордонів.

Законодавча база для остаточного становлення парламентської демократичної республіки була створена з ухваленням у лютому 1920 р. Конституції Чехословацької республіки. Вона визначала структуру державних органів, їх повноваження і взаємодію, роль і права політичних партій та громадських організацій, проголошувала рівність усіх громадян та їх демократичні свободи. Вищим законодавчим органом був парламент – Національне зібрання, яке обиралось на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права в умовах багатопартійності й складалося з двох палат – палати депутатів (300 осіб) і сенату (150 осіб). Воно обирало терміном на 7 років главу держави – президента – з досить широкими повноваженнями. Президент призначав уряд, вищих чиновників на місцях і міг відправити їх у відставку, мав право розпуску парламенту, був головнокомандувачем чехословацької армії, затверджував найважливіші міжнародні угоди тощо. Виконавчим органом був уряд ЧСР, підзвітний парламенту, який формувався з представників партій, що одержали найбільшу кількість голосів на виборах до парламенту. Всі уряди в міжвоєнній Чехословаччині були багатопартійними, тобто коаліційними (склалися з представників від 4 до 9 партій), а главою уряду ставав представник найвпливовішої партії¹⁰.

Отже, згідно з конституцією, в ЧСР склався високий ступінь політичного плюралізму. В республіці налічувалося близько 50 політичних партій і об'єднань, що віддзеркалювало складний національний, соціальний й релігійний склад чехословацького суспільства. Так, у перших у ЧСР парламентських виборах 1920 р. взяли участь 23 політичні партії, у виборах 1925 р. – 29, а в 1929 р. – 19 партій. Але визначальну роль у суспільно-політичному житті республіки відігравали 8-10 партій. Серед них найчисельнішою (близько 300 тис. членів) й найвпливовішою була аграрна – Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян (з 1922 р.). Її представники входили до складу всіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. З аграріями найчастіше

блокувалися Чехословацька національно-демократична партія, що нараховувала 70 тис. членів й виступала з правоконсервативних позицій, та Чехословацька народна партія, що об'єднала декілька католицьких партій і мала широку соціальну базу на селі в Чехії та Моравії (13 тис. членів). У Словаччині найбільшим політичним впливом користувалася Християнська народна (людова) партія на чолі з А.Глінкою. Найвпливовішою серед німців республіки була Судетсько-німецька партія. Інші партії, що представляли інтереси німецької, угорської, русинсько-української національних меншин ЧСР, не відігравали суттєвої ролі в політичному житті.

На лівому фланзі чехословацького політичного життя провідне місце займала Комуністична партія Чехословаччина, що оформилася у травні 1921 р. після розколу Соціал-демократичної партії. Нарховуючи на момент створення близько 120 тис. членів, прийнявши під тиском Москви 21 умову вступу до Комінтерну та розколовши чехословацький профспілковий рух й підпорядкувавши собі новостворене Міжнародне профспілкове об'єднання («червоні» профспілки), у лавах яких перебувало 170 тис. осіб, КПЧ, особливо після обрання 1929 р. її генеральним секретарем К.Готвальда – активного прибічника усіх більшовицьких догматів, перебувала у перманентній опозиції до влади аж до заборони у 1938 р. Попри падіння своєї чисельності до 25 тис. членів на початку 1930-х років, КПЧ завдяки своїй постійній критиці непопулярних законів і дій чехословацького уряду, через непримиренність і послідовність у обстоюванні інтересів найбільш вразливих верств населення мала у міжвоєнні роки доволі стійкий рейтинг серед виборців ЧСР – 10-13% електорату віддавали голоси на парламентських виборах за комуністів. Проте суттєвого впливу на політику держави КПЧ не мала.

Реальна політична влада у Чехословацькій Республіці концентрувалася в руках неформальних організацій, таких як угруповання «Град» (від назви президентської резиденції – Празького граду), що склалося навколо президента ЧСР Т.Масарика та його найближчого учня й соратника Е.Бенеша і спиралося на впливові Національно-соціалістичну та Соціал-демократичну партії й масові громадські організації – Чехословацьке робітничє об'єднання, громаду колишніх легіонерів, фізкультурне товариство «Сокіл». Роль неформальних урядів в різні роки виконували й інші неконституційні органи реальної влади – так звані «П'ятірка» або «Вісімка», що склалися з лідерів найвпливовіших партій урядової коаліції. Їх найвідомішими членами були керівники політичних партій: аграрної – А.Швегла, народної – Я.Шрамак, соціалістичної – І.Стршибрий, національно-демократичної – А.Рашін (згодом – К.Крамарж), соціал-демократичної – Р.Бехіне (згодом – А.Мейснер). Ці органи підтримувалися керівництвом найбільших фінансово-монополістичних об'єднань країни, наприклад президентом Живнобанку Я.Прейсом та ін.¹¹

У цілому політична система міжвоєнної Чехословаччини функціонувала в рамках досить широких конституційних свобод. Діячі національної і комуністичної орієнтації намагалися дестабілізувати політичну ситуацію в ЧСР. Зокрема, партії націоналістичного гатунку добивалися перебудови країни з врахуванням багатонаціонального характеру її населення. Певною поступкою їх вимогам було, наприклад, ухвалення у 1927 р. закону про реформу системи адміністративно-політичного управління: відбулася її часткова децентралізація, запроваджувалося управління по землях – адміністративно-територіальних одиницях (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь), створювалися місцеві органи самоуправління на виборчій основі, хоча третина їх складу й призначалася Прагою. Комуністи, у свою чергу, згідно з настановами Комінтерну, прагнули встановлення у Чехословаччині диктатури пролетаріату. А партії республіканського, пропрезидентського спрямування дотримувалися реформістського курсу й для збереження парламентської демократії часто вдавалися до державних компромісів, про що свідчить, наприклад, подолання внутрішньополітичної кризи 1926 р. І хоча упродовж 1920–1930-х років у Чехословаччині спостерігалася тенденція до згорання парламентської демократії й поширення повноважень виконавчої влади, що особливо помітною стала в умовах світової економічної кризи і викликаній нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій, утім, за усіма змінами у функціонуванні парламентської системи, політичний устрій Чехословацької республіки мав чітко виражений буржуазно-демократичний характер, й вона залишалася однією з найбільш демократичних й стабільних країн регіону міжвоєнної доби. Засвідчує це й відносна стабільність розстановки сил у чехословацькому політичному таборі, й переобрання на пост глави держави у 1920-му, 1927-му й 1934 р. активного й послідовного будівничого держави «гуманної демократії» Т.Г.Масарика, і вибори після його добровільної відставки у 1935 р. на посаду президента ЧСР його соратника Е.Бенеша, якого підтримали навіть комуністи.

Розвиток демократичної конституційної системи ЧСР, ефективне функціонування парламентаризму, попри всі труднощі й проблеми, сприяли широкій політизації та соціальному структуруванню чехословацького суспільства, становленню таких елементів громадянського суспільства, як багатопартійність, плюралізм, права людини тощо. Активна діяльність політичних партій, зокрема в напрямку захисту інтересів окремих соціальних і національних верств населення, сприяла зростанню політичної свідомості та політичної культури громадян республіки.

Незважаючи на те, що Румунією були максимально використані сприятливі перспективи, відкриті перед нею поразкою Четверного союзу у Першій світовій війні й розпадом Австро-Угорщини (у результаті територія і населення країни зросли більш ніж удвічі, промисловий

потенціал – у два з половиною рази), внутрішньополітичне становище країни у повоєнний час було нестабільним, що засвідчували, зокрема, часті зміни урядів (упродовж 1918–1922 рр. діяло сім урядів). Правлячі кола Румунського королівства були змушені вдатись до проведення реформ. У грудні 1918 р. було запроваджено загальне виборче право, яке, однак, не поширювалося на жінок. У 1921 р. парламент ухвалив закон про земельну реформу, реалізація якого розтяглася на багато років. За ініціативою Національно-ліберальної партії на чолі з прем'єром Й.Бретіану у березні 1923 р. була схвалена нова Конституція Румунії, яка визначала Румунію як конституційну монархію, в якій джерелом влади є народ. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра і міністрів, мав право розпускати парламент. Скасовувалась цензова виборча система й закріплювалось загальне виборче право. Були декларовані рівні громадянські й політичні права для усіх громадян, незалежно від національності, мови або релігії¹².

Отже, майже всі конституції того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови і релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалося. У політичному житті країн регіону дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії, які, маючи найбільш значну соціальну базу, вимагали проведення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. Саме селянські партії у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період були носіями ідей, пов'язаних з пошуками якогось альтернативного «третього шляху» суспільного розвитку, який би давав відчуття стабільності, порядку, вгамовуючи одночасно і «класові битви», і «дикий капіталізм». Ця альтернативна модель варіювалася у різних країнах, але загалом мала характер консервативний і традиціоналістський.

Поряд із соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунті. В Румунії, а також у Польщі уряди провадили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин, зокрема українців. Навіть у найдемократичнішій з країн регіону Чехословаччині з кінця 20-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські – серед угорців та автономістські – серед закарпатських українців.

Але найбільшою їхньою трагедією було те, що в міжвоєнні роки вони опинилися між двома тоталітарними державами, які прагнули світового панування – комуністичним СРСР та нацистською Німеччиною. Саме Перша світова війна, її наслідки породили перші в історії людства тоталітарні диктатури в Європі – дотримуючись хронології: у більшовицькій Росії, гортістській Угорщині, фашистській Італії, нацистській

Німеччині. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі.

2. Спроби інтегрування українського етносу в чужонаціональний державотворчий процес

Характерною особливістю державотворчого процесу у Польщі, Румунії й Чехословаччині у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що, звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення.

Національне питання, зокрема, стало однією з пекучих проблем внутрішньополітичного життя Румунії. Незважаючи на статті конституції, національні меншини (угорці, українці, німці, болгары, євреї та ін.), що нараховували 6 млн осіб з-понад 18 млн населення країни, зазнавали дискримінації, котра породжувала спротив румунському режимові. Зокрема, не бажало миритися зі своїм становищем українське населення, яке налічувало 1,2 млн осіб. У січні 1919 р. на території Хотинського та Сороцького повітів Бессарабії вибухнуло повстання проти румунської влади. Воно було жорстко придушене, близько 15 тис. селян були закатовані. У вересні 1924 р. велике повстання (Татарбунарське) охопило Ізмаїльський й Аккерманський повіти на півдні Бессарабії. Воно теж було придушене румунською армією. Владою були скасовані усі колишні автономні права Буковини, а край перетворено на провінцію Румунії, де у 1918–1928 рр. й 1937–1940 рр. запроваджувався стан облоги.

В основі національної політики Румунії лежала ідеологічна концепція румунізації, що на практиці цілеспрямовано реалізовувалася через різноманітний державно-політичний інструментарій. У самій Буковині, наприклад, намагаючись запровадити тотальний контроль над українським населенням, румунські політики ініціювали створення спеціальних органів державної безпеки і національної пропаганди та надали дислокованим тут армійським підрозділам невластивих їм поліцейських функцій. Найяскравіше процеси примусової румунізації простежувались у галузі освіти та шкільництва. Зокрема, уже з початку 1919 р. 38 українських шкіл із 5556 учнями було перетворено на румунські. Загалом на Буковині, за даними румунської статистики, на той час зберігалось 155 українських шкіл, проте половину дисциплін там викладали румунською мовою. А за законом від 26 липня 1924 р. про освіту, згідно з яким українці вважалися «румунами, що забули свою рідну мову», вони зобов'язувалися «віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання». Відтоді румунізація українських шкіл відбувалася прискореними темпами, поки у 1927 р. не була завершена остаточно. Було також закрито всі кафедри з українською

Німеччині. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі.

2. Спроби інтегрування українського етносу в чужонаціональний державотворчий процес

Характерною особливістю державотворчого процесу у Польщі, Румунії й Чехословаччині у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що, звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення.

Національне питання, зокрема, стало однією з пекучих проблем внутрішньополітичного життя Румунії. Незважаючи на статті конституції, національні меншини (угорці, українці, німці, болгары, євреї та ін.), що нараховували 6 млн осіб з-понад 18 млн населення країни, зазнавали дискримінації, котра породжувала спротив румунському режимові. Зокрема, не бажало миритися зі своїм становищем українське населення, яке налічувало 1,2 млн осіб. У січні 1919 р. на території Хотинського та Сороцького повітів Бессарабії вибухнуло повстання проти румунської влади. Воно було жорстоко придушене, близько 15 тис. селян були закатовані. У вересні 1924 р. велике повстання (Татарбунарське) охопило Ізмаїльський й Аккерманський повіти на півдні Бессарабії. Воно теж було придушене румунською армією. Владою були скасовані усі колишні автономні права Буковини, а край перетворено на провінцію Румунії, де у 1918–1928 рр. й 1937–1940 рр. запроваджувався стан облоги.

В основі національної політики Румунії лежала ідеологічна концепція румунізації, що на практиці цілеспрямовано реалізовувалася через різноманітний державно-політичний інструментарій. У самій Буковині, наприклад, намагаючись запровадити тотальний контроль над українським населенням, румунські політики ініціювали створення спеціальних органів державної безпеки і національної пропаганди та надали дислокованим тут армійським підрозділам невластивих їм поліцейських функцій. Найяскравіше процеси примусової румунізації простежувались у галузі освіти та шкільництва. Зокрема, уже з початку 1919 р. 38 українських шкіл із 5556 учнями було перетворено на румунські. Загалом на Буковині, за даними румунської статистики, на той час зберігалось 155 українських шкіл, проте половину дисциплін там викладали румунською мовою. А за законом від 26 липня 1924 р. про освіту, згідно з яким українці вважалися «румунами, що забули свою рідну мову», вони зобов'язувалися «віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання». Відтоді румунізація українських шкіл відбувалася прискореними темпами, поки у 1927 р. не була завершена остаточно. Було також закрито всі кафедри з українською

мовою викладання у Чернівецькому університеті. Із 590 українських культурно-освітніх товариств, що були на Буковині перед війною, у 1924 р. залишилося тільки 14. На початку 1930-х років була заборонена навіть назва – українці. Причому головним об'єктом цієї політики була найбільш свідома частина українського суспільства – національна інтелігенція. Шляхом насильницької ідеологічної обробки, проведенням низки добре спланованих системних реформ асиміляційного характеру, ліквідацією в Буковині організаційних політичних і культурно-освітніх установ, румунська влада намагалася не лише розколоти українське суспільство, а й знищити національну ідентичність українців та повернути їх свідомість до румунської нації¹³.

У суворих умовах румунського облогового режиму довелось вести боротьбу українським політичним партіям, зокрема на Буковині. Мабуть, не випадково ті з них, що виникали в Буковині на початку 20-х років минулого століття, до певної міри намагалися співпрацювати з урядовими колами на крайовому рівні або проголошували себе надпартійними організаціями. Такими були, наприклад, Українська народна партія і Українська народна організація, а також створена наприкінці 1922 р. Українська народно-демократична партія (УНДП), які проіснували короткий час¹⁴.

Восени 1927 р. за умов, коли в Румунії спостерігався певний поворот до послаблення режиму домінуючої в міжвоєнний період в управлінні державою Націонал-ліберальної партії після смерті її лідера Й.Бретіану, колишні члени УНДП заснували нову політичну організацію – Українську національну партію (УНП), перед якою поставили завдання об'єднати всі верстви українського населення Румунії незалежно від їхніх соціальних поглядів для захисту культурних, економічних, соціальних і політичних прав. Її засновниками й активними діячами були В.Залозецький (незмінний голова), Ю.Сербинюк, Л.Когут, В.Дутчак, Т.Глинський. Програма УНП містила, зокрема, конкретні вимоги до румунського уряду: ліквідація стану облоги на Буковині; припинення румунізації українського населення і політичне рівноправ'я українців з румунами; створення умов для покращення матеріального становища селян (виправлення помилок аграрної реформи), робітників та міщан; запровадження української мови як викладової в ряді навчальних закладів різних рівнів, у тому числі на відповідних кафедрах Чернівецького університету, і не лише на Буковині, а й у Бессарабії та Мараморошині, а також використання рідної мови в церковній службі. УНП водночас виступала проти насильства урядів Румунії, Польщі, СРСР над українцями. Наприклад, керівництво партії брало участь у наданні допомоги втікачам із радянської України під час Голодомору 1932–1933 рр.

Щоб мати можливість захищати права українців у парламенті, керівництво партії змушено було укладати передвиборні угоди з румунськими партіями, адже, за складним виборчим законом 1925 р., обра-

ним уважався депутат, котрий набрав принаймні 2% голосів виборців з усієї Румунії. Наприклад, приєднання до партійного списку Націонал-цараністської партії (НЦП) під час парламентських виборів 1932 р. дало можливість представникам УНП отримати три депутатські мандати, які здобули В.Залозецький, Ю.Сербинюк і Д.Маєр-Михальський. За цей компроміс УНП зазнала критики від інших українських партій, зокрема українських націоналістів, осередки організації яких з'явилися на Буковині на початку 1930-х років (лідерами ОУН на Буковині були О.Зибачинський, П. і Г.Григоровичі, І.Бесараба, Д.Квітковський). Помітними у політичному житті краю у міжвоєнні роки були й деякі інші українські партії, зокрема Соціал-демократична (лідери – К.Кракалія, С.Канюк, І.Стасюк, С.Галицький) і Комуністична партії Буковини (лідери – С.Гуцуляк, І.Клевчук та ін.). Якщо остання з них існувала нелегально і діяла переважно через легальні громадські організації й установи – Союз революційних селян, Робітничу лігу, унітарні профспілки тощо, то соціал-демократи брали участь у парламентських виборах. Наприклад, під час виборчої кампанії 1920 р. в партійному списку Інтернаціональної соціал-демократичної партії Буковини було четверо представників української секції, двоє з яких – К.Кракалія та Г.Андріяшук – отримали депутатські мандати¹⁵.

Після приходу до влади Національно-християнської партії і прийняття у лютому 1938 р. нової конституції Румунії в країні було встановлено королівську диктатуру, за якої Українська національна партія, як і решта політичних партій, змушена була припинити своє існування. Єдиним офіційним представником українців та «української справи» за умов королівської диктатури стала створена у січні 1940 р. Українська національна громада в Румунії, яка приєдналася до створеного королівською владою ще в грудні 1938 р. Фронту національного відродження, але на практиці так і не встигла розгорнути свою діяльність унаслідок вступу до Буковини радянських військ у червні 1940 р.

У цілому українська проблема залишилася нездоланим бар'єром для великодержавної політики Румунського королівства. Українці Буковини чинили стійкий опір політиці румунізації. Північна Буковина й місто Чернівці упродовж майже усього міжвоєнного періоду були центром українського національно-визвольного руху й політичного життя в Румунії. Саме тут відбувалося помітне зростання національно-політичної свідомості місцевого населення, що привело до заснування українських політичних партій та організацій. І хоча вони не були такими масовими й впливовими, як загальнорумунські партії, насамперед Націонал-ліберальна та Націонал-цараністська, проте, попри жорсткий окупаційний режим, український політичний рух на Буковині, особливо його національно-демократичний табір, намагався репрезентувати національні інтереси корінного населення й утвердився в міжвоєнні роки як самобутнє явище у політичній історії українського народу.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади з самого початку утворення республіки була активна й назагал доволі ліберальна національна політика, адже і в новоутвореній Чехословаччині понад третину населення становили національні меншини. У цій сфері діяльності було особливо багато проблем й складних завдань, що випливали з умов приєднання до ЧСР нових земель і положень чехословацької конституції, в яких гарантувалися права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних потреб національних меншин як важливі умови розбудови демократичної й правової багатонаціональної держави. Діячі словацької нації, зокрема, заявивши про прагнення разом з чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, приєднавшись до ЧСР, у свою чергу, розраховували на обіцяні їм широкі автономні права. Ще складнішою була справа з численним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося в складі Чехословаччини не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національної меншини. Усе це зумовлювало підвищену відповідальність чехословацької влади щодо розв'язання комплексу складних національних проблем.

Першочерговою серед них була політика Праги щодо Словаччини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави двох багато в чому споріднених народів – чехів і словаків, словацький народ вітав проголошення незалежної Чехословацької Республіки, адже завдяки цьому він визволявся від вікового національного й соціального гніту та насильницької мадяризації і отримував можливості для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Вже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення «Міністерства з повною владою для управління Словаччиною», якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова тощо. В рамках бурхливого розвитку культурних процесів в республіці, створювалися умови для становлення національних культур. Зокрема, в Братиславі був відкритий Словацький університет ім. Я.А.Коменського, у Кошице – вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних в Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки до 7%. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися насамперед через впровадження державницької ідеології «чехословакізму», який після утворення ЧСР перетворився на засіб підкорення Словаччини Прагою, та педалювання останньою політики централізму й дискримінації щодо словаків, яка ігнорувала самотність словацької нації та особливості національно-культурного й господарського розвитку і потреб Словаччини. Провід-

никами централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один із лідерів аграрної партії М.Годжа, який (першим серед словаків) у 1935–1938 рр. був головою уряду ЧСР, або один із лідерів соціал-демократичної партії І.Дерер, який кількаразово був міністром в чехословацькому уряді.

Міністерство з повною владою для управління Словачиною, очолюване відомим словацьким політиком В.Шробаром, що увійшов до першого уряду ЧСР, мало обмежені повноваження й невдовзі було ліквідоване. Наслідком адміністративної реформи 1927 р. стало утворення Крайового уряду в Братиславі, який, однак, не був національним виборним органом, а лише адміністративною одиницею: нижчою ланкою управління стали 79 невеликих округ, якими керували призначені й контрольовані пражським урядом службовці. Боротьбу проти «чехословакізму» та централізму від початку утворення ЧСР вели в Словаччині народна та національна партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоб Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сейм та уряд тощо. Особливу активність в цьому напрямі виявляла Словацька народна партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священником А.Глінкою. У 1935 р., зокрема, напередодні виборів вона спільно з іншими національними партіями створила «автономістичний блок», який здобув понад 30% голосів виборців. Словацьким національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що загострювалися під час передвиборних кампаній, були головною прикметою політичного життя у міжвоєнній Чехословаччині.

Не менш складною була політична й національно-культурна ситуація у Закарпатті, яке, згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 р., увійшло до складу Чехословаччини під назвою «Підкарпатська Русь» як автономна одиниця й одержувало у ній найширші права: автономний сейм з юрисдикцією у питаннях мови, освіти, релігії й місцевого управління, губернатора, що призначався президентом ЧСР, представництво у парламенті республіки. Слід відзначити, що на той час через відсутність можливостей возз'єднання Закарпаття з Україною таке рішення було, мабуть, єдино реальним й найоптимальнішим варіантом розв'язання питання про державно-правове визначення цього українського краю, позаяк воно клало кінець багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення й відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на початку ХХ ст. регіонів Європи у складі демократичної Чехословацької республіки.

Утім, уже самий процес визначення головних напрямів, пріорите-

тів, форм, методів і навіть мети та ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття був дуже складним й суперечливим. Зокрема, реалізація його автономних прав всіляко затягувалася й була розпочата лише у 1938 р., коли спочатку в жовтні був призначений перший автономний уряд краю, а в листопаді внесені доповнення до конституції ЧСР у формі «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі», згідно з яким 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до законодавчого органу автономії – Союму Карпатської України (ця назва краю стала вживатися з 30 грудня 1938 р.). На численні вимоги й скарги закарпатців щодо небажання Чехословаччини запроваджувати автономію краю (найбільшу активність у цьому плані виявляли місцеві партії – «Автономный земледельський союз» на чолі з І.Куртяком і А.Бродієм, «Русская национально-автономная партия» на чолі з С.Фенциком та Українська народно-християнська партія на чолі з А.Волошином) праязкі урядовці посилалися на те, що, наприклад, «південно-карпатський народ ще не дозрів» для автономного правління, що відсутні потрібні кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще політично незріле, що цьому заважають складна й нестабільна політична ситуація та гострота проблем й невизначеність національно-культурного розвитку у Закарпатті, а також зазіхання на цей край з боку сусідніх держав тощо¹⁶. І хоча така аргументація не була цілком безпідставною, однак головна причина зволікання Праги у наданні автономії Закарпаттю всупереч своїм міжнародним й конституційним зобов'язанням полягала у тому, що як багатонаціональна держава ЧСР боялася створити прецедент для інших національних груп, вбачала у цьому загрозу національно-державним інтересам й цілісності республіки.

Усвідомлюючи сукупність політичних, адміністративних, господарських й культурних проблем Закарпаття, керівники ЧСР у той же час бачили своє головне завдання у поступовій інтеграції приєданого краю у державно-політичну й соціально-економічну системи республіки й досягли на цьому шляху значних успіхів. Зокрема, чехословацький уряд проводив активну і в цілому досить ефективну господарську політику в Закарпатті, причому у розвиток краю вкладалося назагал більше коштів, ніж вилучалося з нього: з 1919-го по 1933 р., наприклад, з державних фондів на це було виділено близько 1,6 млрд крон. До позитивних наслідків господарської політики в краю слід віднести й проведення аграрної реформи, завдяки якій врожайність зросла на 50%, будівництво електростанції, хімічних заводів, комунікаційних, адміністративно-господарських та культурних об'єктів. Небаченого розмаху, наприклад, набрало будівництво адміністративного центру краю – м. Ужгорода: упродовж 1920–1936 рр. кількість будинків у місті зросла майже втричі, а населення – в півтора рази (з 20,5 до 35 тис. осіб). На його розбудову й впорядкування було витрачено понад 180 млн крон, з них лише 30 млн з міського бюджету, решту 150 млн крон виділила держава¹⁷. За 15 років

Ужгород перетворився практично на нове сучасне європейське місто з власним архітектурним обличчям, став справжнім адміністративно-політичним, культурно-освітнім і торговельно-економічним центром краю.

Але найбільш вражаючими в Закарпатті за часи його входження до складу ЧСР були зміни в суспільно-політичному й національно-культурному житті. Щодо останнього, то, мабуть, не буде перебільшенням стверджувати, що упродовж 1920–1930-х років у Закарпатті відбулася справжня демократична культурна революція, найбільш вагомим свідченням якої стали досягнення у розвитку народної освіти. Завдяки впровадженню нової шкільної системи у ЧСР у 1919–1923 рр. та бурхливому зростанню мережі народних, середніх та спеціальних навчальних закладів (у 1938 р. в краю було 861 народних шкіл, у тому числі 492 з українською мовою викладання, 206 – чеською, 127 – угорською, 24 – німецькою і т. д., в яких понад 3,3 тис. вчителів навчали близько 150 тис. дітей) кількість неписьменних серед населення Закарпаття зменшилася за міжвоєнні роки з 86 до 27,4%¹⁸. Відбулося справжнє національно-культурне відродження закарпатських русинів-українців, чому сприяла активна діяльність культурно-освітніх товариств, зокрема створених на початку 1920-х років «Просвіти» та «Общества им. А.Духновича», які відігравали важливу роль у поширенні культури, освіти, історичних й економічних знань, відродженні духовності закарпатців.

Водночас ці наймасовіші й впливові у Закарпатті громадські організації, як і місцеві політичні партії, дотримувалися різної національно-культурної орієнтації (одні обстоювали українську ідею і належність закарпатських русинів до українського народу, інші – русофільську або так звану автохтонну «карпаторусинську») та вели гостру боротьбу між собою й за вплив на маси, особливо з мовного питання, заплутаного вкрай внаслідок шовіністичної політики угорських правителів. Політика уряду ЧСР щодо національно-культурного розвитку у Закарпатті у міжвоєнний період була в цілому досить виваженою й поміркованою: влада прагнула безпосередньо не втручатися у ці складні процеси. В умовах чехословацької демократії дістали майже рівні права, можливості й підтримку усі культурно-просвітницькі, національні і, до певної міри, політичні напрями, що слід визнати в цілому за позитивний факт. Адже саме з національно-культурної і політичної полігамії у суспільному житті закарпатців врешті-решт повинна була стати домінуючою якась одна тенденція, яка найбільше відповідала етнічним, культурно-політичним і соціально-економічним умовам розвитку краю і його корінного населення. І воно так і сталося: українська національна свідомість дедалі оволодівала закарпатцями, що переконливо засвідчили розбудова автономної Карпато-української держави в складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. й проголошення 15 березня 1939 р.

незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Запровадження у краю конституційної системи демократичної держави започаткувало політизацію й соціальне структурування закарпатського суспільства, призвело до функціонування там парламентаризму, зокрема до виникнення та діяльності не лише громадських організацій, але й політичних партій. Якщо до 1918 р. політичних партій на Закарпатті не було, а у 1918 р. і на початку 1919 р. їхні функції й політичні завдання виконували руські народні ради, котрі, зокрема, розглядали питання про державну належність краю¹⁹, то після приєднання краю до Чехословаччини кількість політичних партій зростала тут досить швидко. Уже в 1921 р. в Закарпатті діяло 18, у 1922 р. – 22, а напередодні перших для закарпатців парламентських виборів 1924 р. – 30 політичних партій. Певна частина з них були дочірніми організаціями або філіями чеських та словацьких партій, інші діяли як організаційно самостійні, регіональні партії, що захищали інтереси винятково населення Закарпаття і формувалися в основному за національною ознакою та соціальним станом. Не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання в Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські та проукраїнські²⁰.

На початку 1920-х років у Закарпатті виникли й розгорнули свою діяльність Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (з 1921 р. Крайова комуністична організація Підкарпатської Русі – складова частина Компартії Чехословаччини), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (дочірня організація Чехословацької аграрної партії), Карпаторуська трудова партія, Руська хліборобська (землеробська) партія, Підкарпатський землеробський союз (пізніше – Автономний землеробський союз), Народно-християнська партія, Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціальна партія, Соціалістична єврейська партія, Єврейська громадянська партія, Сіоністська партія, Єврейська консервативна (ортодоксальна) партія та деякі інші нечисленні партійні утворення й групи.

Найчисельнішою і найвпливовішою серед населення Закарпаття була комуністична партія, заснована у березні 1920 р. під назвою Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі активними учасниками угорської соціалістичної революції й встановлення радянської влади в Закарпатті у березні–квітні 1919 р. У травні 1921 р. ця ліва партія об'єдналася з новоутвореною Комуністичною партією Чехословаччини як крайова організація КПЧ, до якої входило понад 100 окружних і первинних партійних осередків. Крайком КПЧ очолив І.Мондок, друкованими органами партії стали газети «Правда» та «Мункаш уйшаг» (угорською мовою). З 1926 р., після резолюції V конгресу Комінтерну

з українського питання і підпорядкування крайкому КПЧ його українській секції, українство стало їхньою офіційною національною політикою, тобто комуністи краю визнали наявність українського корінного населення в Закарпатті. Вони виступали проти «буржуазного державного ладу Чехословаччини» і так званої панської автономії Підкарпатської Русі в її складі, вимагаючи здійснення права на самовизначення аж до державного відокремлення і за сприятливих політичних умов возз'єднання Закарпаття з радянською Україною²¹.

Досить сильні позиції в політичному житті Закарпаття займала утворена у травні 1920 р. Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі на чолі з Я.Остапчуком, Є.Пузою, С.Ключураком, В.Климушем та ін. Маючи значну підтримку серед селянства (близько 180 партійних осередків), соціал-демократи виступали проти насильницьких методів досягнення політичних цілей, за соціальну справедливість і надання населенню Закарпаття широких автономних прав. У національному питанні соціал-демократична партія обстоювала ідею єдності між українським народом і русинами Закарпаття як його частиною. Друкованим органом партії спочатку була газета «Народ», а з 1921 р. — газета «Вперед», що в 1926 р. однією з перших в Закарпатті перейшла на український фонетичний правопис²².

На правому фланзі політичного життя в Закарпатті провідну роль відігравали аграрні або так звані землеробські партії, адже основну масу населення — майже 70% — становило селянство: близько 80% його належало до бідняків, зайнятих у патріархальних господарствах, і лише 10% — заможні селяни-газди. Досить активною, наприклад, на початку 1920-х років була Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П), заснована в Ужгороді у липні 1920 р. з метою «путем як найширшої автономії забезпечити и оборонити народні (національні), господарські, культурні й політичні інтереси підкарпатського руського народу». Керівниками партії були брати Ю. і М.Бращайки, А.Товт, А.Волошин та ін. Вона мала близько 150 партійних осередків в містах і селах Закарпаття. Ця партія виступала за об'єднання всіх русинів від Попраду до Тиси, здобуття та забезпечення найширшої автономії, мирне співжиття різних національних меншин і віросповідань у краї, скасування церковних податків і соціальних привілеїв, розвиток материнської руської (української) мови, яка повинна стати мовою шкіл і крайової адміністрації, загальне рівне таємне та пряме виборче право і міське та сільське самоврядування, свободу науки, друку, страйків і зборів, безплатне навчання, здійснення справедливої земельної реформи тощо²³. У 1923 р. частина членів РХ(З)П на чолі з А.Волошином заснували нову Народно-християнську партію (НХП), яка з перших днів існування рішуче заявила про свою українську національно-культурну орієнтацію і, на думку сучасників, «зробила найбільше для національного відродження Карпатської України»²⁴.

Цілком протилежною за своєю національно-культурною та мовною орієнтацією була інша аграрна партія – Підкарпатський землеробський союз (ПЗС), створена з ініціативи заможних селян краю у червні 1920 р. Первинні організації партії виникли майже в кожному селі, її вплив швидко зростав, у тому числі й серед дрібного та середнього селянства, і з часом вона перетворилася на одну з найбільш активних і впливових політичних партій у Закарпатті (наприкінці 1930-х років нараховувала від 5 до 7 тис. членів), яка чи не єдина в краї була практично незалежною від республіканських партій. Цьому сприяли і досить чітка програма ПЗС щодо розв'язання господарських, церковних і політичних проблем краю, і велика пропагандистська робота партійного керівництва, яке видавало газету «Карпато-руський вестник» та «Руський земледельський календар», розповсюджувало численні плакати й листівки. Із часом партія висуває політичні завдання, головним з яких було здобуття повної автономії для Закарпаття з «матерним русским языком» і своїми урядниками в рамках усіх історично-етнічних територій, де проживали «підкарпатські русини» – від р.Попрад до р.Тиса, а також забезпечення прав національних меншин, свободи друку, зборів і совісті²⁵. Це було, зокрема, красномовно підтверджено наприкінці 1923 р. перейменуванням Підкарпатського землеробського союзу на Автономно-землеробський союз (АЗС) і переобранням його керівництва. Представники дрібного й середнього селянства були витіснені на другорядні ролі, а партію очолили вихідці з кіл інтелігенції, уніатського духовенства та заможного селянства, зокрема такі амбітні політичні діячі, як І.Куртяк і А.Бродій.

У міжвоєнні роки на Закарпатті діяла й низка національних партій, зокрема угорських та єврейських. Втім, найбільшою проблемою для регіональних партій краю була неспроможність реально впливати на політичне життя Чехословацької Республіки, суспільно-політичний розвиток якої визначали праязкі політики і загальночехословацькі партії. Серед них чи не найавторитетнішою в Закарпатті була Аграрна партія (з 1922 р. – Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян). Прихильністю й симпатіями користувалися на Закарпатті й Чехословацька національно-демократична та Чехословацька народна партії, що найчастіше блокувалися з аграріями і виступали з правоконсервативних позицій, а також Національно-соціалістична, Соціал-демократична і Комуністична партії, які створювали свої осередки, філії чи підлеглі політичні організації в краї.

Яскравим показником впливу політичних партій на населення Закарпаття стали вибори до чехословацького парламенту. Зокрема, результати парламентських виборів, що вперше проводилися в Закарпатті у 1924 р., були дещо несподіваними. Абсолютну перемогу (майже 40% голосів) на них отримали комуністи: з 13 обраних членів Національних Зборів ЧСР від Підкарпатської Русі шестеро – Й.Гатті, І.Мондок, М.Сидоряк, П.Терек, І.Боднар та І.Локота – належали до крайово-

го осередку КПЧ. По два парламентарія було обрано від Народно-соціалістичної партії (А.Гагатко, І.Цурканович), Угорської народної партії (Е.Корлат, Ф.Єгрі), АЗС (І.Куртяк, Ю.Фельдешій) і лише один – від Аграрної партії (Й.Камінський)²⁶.

За підсумками виборів до парламенту уряд ЧСР змушений був частково переглянути свою політику в Закарпатті, збільшити, зокрема, зусилля у розв'язанні соціально-економічних і національно-культурних проблем краю, а партії урядової коаліції, особливо аграрна, виявили підвищену активність серед місцевого населення в пошуках підтримки й політичних партнерів. Тому не випадково вже парламентські вибори 1929 р. вивели в Закарпатті на перше місце провідну партію урядової коаліції – аграрну (29,1% голосів), якій, зокрема, вдалося заручитися підтримкою русофільських діячів і партій краю. Комуністи з 15,2% голосів опинилися лише на четвертому місці, поступившись національним демократам і так званому «Руському блоку» (об'єднанню чотирьох регіональних партій на чолі з АЗС), які отримали 18,3% голосів виборців²⁷.

Проте чехословацька влада невдовзі нажила собі чимало опонентів в Закарпатті. Уперте небажання пражського уряду надати краю обіцяну автономію, скликати крайовий сойм і виправити закарпатсько-словацький кордон, а також невдоволення місцевого населення й політиків засиллям в краї чеських урядовців і втручанням їх у культурно-освітні й церковні справи, були причиною невпинних конфліктів, що привели у 30-х роках ХХ ст. до радикалізації громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку та реалізації автономних прав Підкарпатської Русі. Характерною особливістю політичного життя в Закарпатті стала активізація опозиційної щодо чехословацької влади діяльності як лівих, насамперед комуністичної, так і правих політичних партій на чолі з АЗС, до яких приєдналася заснована у 1935 р. С.Фенциком нова русофільська організація – Руська національно-автономна партія (РНАП), а також реваншистських, проугорських сил і організацій, які орієнтувалися на німецьких нацистів.

За таких складних умов у Закарпатті радикалізувався й український політичний рух, особливо після призначення Прагою у 1935 р. новим губернатором Підкарпатської Русі русинофіла К.Грабара. Зокрема, при підготовці Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді у 1937 р. понад двадцять політичних партій, союзів, товариств, редакцій періодичних видань виступили з «Маніфестом до українського народу Підкарпаття», в якому було задекларовано українську національну ідентичність корінних мешканців краю і сформульовано його культурно-національні й політичні вимоги²⁸.

У цілому досить ліберальною й національно поступливою була політика чехословацької влади щодо інших національних меншин, зокрема угорців та німців. У районах їхнього компактного проживання, де вони становили понад 20% усього населення, угорці та німці мали

право користуватися рідною мовою у державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії тощо. У Словаччині, наприклад, де мешкало понад 600 тис. угорців, у 1938 р. видавалося 65 угорських газет й часописів²⁹. Утім, в Об'єднаній угорській партії на чолі з графом Й.Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, переважали антидемократичні й античехословацькі настрої і тенденції, що розпалювалися з боку гортистської Угорщини напередодні Другої світової війни.

Ще радикальніші античехословацькі настрої панували у середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилювався після 1933 р. під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму, створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, який у 1935 р. перетворюється на Судетсько-німецьку партію на чолі з К.Генлейном. Жорстко критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику у національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії й земельної аристократії, на витіснення їх з органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості з понад 3 млн німців ЧСР, і на парламентських виборах 1935 р. їхня партія під гаслами прав і свобод для чехословацьких німців отримала найбільше голосів – 15,2%³⁰. Це, поряд з активізацією чеських і словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему і чехословацьку державність у цілому перед серйозною загрозою й випробуванням. Між-національні суперечності й національна ворожнеча, що загострилися в ЧСР у середині 1930-х років, були не стільки наслідком помилок й непослідовності національної політики влади, скільки результатом активізації у республіці антидемократичних й авторитарно-фашистських сил, що отримували дійову підтримку з боку Німеччини й Угорщини, та загострення міжнародних відносин в Європі в цілому.

Отже, національне питання, зокрема українське, посідало важливе місце у політиці Чехословацької республіки з самого початку її утворення у 1918 р. й упродовж практично всього міжвоєнного періоду. Українська політика Праги багато в чому відрізнялася від політики щодо української справи інших європейських держав, що зумовлювалося низкою особливих обставин і чинників. Чехословацькі владні кола у міжвоєнні роки у поняття «українське питання» включали не лише своє загальне ставлення до шляхів розв'язання питання про возз'єднання адміністративно-територіально й культурно-політично роз'єданого українського народу в єдиній державі, а й відносини з українськими державними утвореннями 1918–1921 рр. – УНР і ЗУНР, а пізніше – радянською Україною, політику щодо українського Закарпаття, яке під назвою Підкарпатська Русь було включене до складу ЧСР згідно з рі-

шеннями Паризької мирної конференції у 1919 р., а також ставлення до численної української міжвоєнної еміграції в Чехословаччині.

Щодо останньої, то, на протигагу більшості урядів європейських держав, керівники Чехословаччини зайняли принципово іншу позицію щодо проблеми біженців з колишньої Росії, розв'язуючи її відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів ЧСР. Зокрема, російська та українська еміграції сприймалися як важливий політичний й культурний чинник розвитку зв'язків із цими демократичними в майбутньому країнами, враховуючи традиційні русофільські настрої значної частини чехословацького суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни. Водночас засновники і керівники Чехословацької Республіки дотримувалися антибільшовицьких позицій і, хоча офіційно проголосили щодо радянської Росії «прихильний нейтралітет», тобто невтручання в її внутрішні справи, насправді всіляко підтримували колишніх військовослужбовців білих армій і представників буржуазних політичних партій, їхню антирадянську діяльність, сподіваючись, що саме післяжовтнева еміграція найближчим часом після повернення на батьківщину відіграватиме провідну роль у відродженні нової Росії, її «реконструкції» й «європеїзації»³¹, а також у пропагуванні ЧСР у галузі культурній і господарській та сприянні розвитку чехословацької промисловості й торгівлі у відновленій Росії³². Тому висунуті й пропаговані офіційними колами ЧСР причини здійснення допомоги біженцям з Росії – «ідеї гуманізму, слов'янської єдності і вдячності тисячам російських героїв, що полягли у боях Першої світової війни за спільну справу»³³, не вичерпують усіх мотивів, насамперед політичних й економічних, що ними керувався чехословацький уряд у своєму ставленні до емігрантів.

Однак шляхи розв'язання емігрантського питання у Чехословаччині у 1920–1930-х роках й основна мета ініціаторів нового підходу до нього надали Чехословаччині в очах цілої Європи авторитету дійсно демократичної країни і послужили поштовхом урядам інших держав переглянути свої попередні погляди на це питання. Історія, мабуть, не знає іншого випадку такого лояльного, гуманного й активного ставлення до вельми численної, як для невеликої Чехословацької Республіки, еміграції.

Нахненником принципово нового підходу до розв'язання емігрантського питання в ЧСР був перший президент республіки Томаш Г. Масарик – визначний громадський діяч і політик, великий гуманіст і філософ-демократ. У своїх поглядах і діяльності Т. Масарик і його оточення виходили з того, що як репатріація, так і денационалізація для основної маси емігрантів й біженців з Росії неприйнятні й для розв'язання емігрантського питання потрібно шукати третій шлях, на якому б ті, що втратили домовку, мали захист перед вимушеним поверненням на батьківщину, а так само й перед денационалізацією. Тому саме у Чехословаччині у 1920–1930-х роках найчастіше використовувалися серед емігрантів, особливо українців, так звані паспорти Нансена, що надавали

їм статус бездержавних й прирівнювали до громадян країн перебування або ж до найбільш привілейованих чужинців.

Однак головною відмінністю емігрантів з колишньої Росії в ЧСР від еміграції в інших країнах було те, що чехословацький уряд проводив цілеспрямовану регуляцію напливу емігрантів з тим, щоб у країні зосереджувалися кращі культурні сили, які б підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної й федералістичної Росії. Якщо, наприклад, у міжвоєнний період у Берліні та Белграді надавалася перевага монархістським та сепаратистським колам, у Парижі – консервативно-демократичним, Харбіні – ультраконсервативним, то чехословацька політика підтримувала демократичні течії у середовищі еміграції з Росії з урахуванням її багатонаціонального складу. Згодом політичні мотиви її підтримки відійшли на другий план й основним аспектом політики чехословацького уряду щодо емігрантів стали майже винятково питання розвитку науки, освіти і культури. Як підкреслював у 1923 р. Т.Масарик, Чехословаччина вважає своїм обов'язком «зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил»³⁴ в емігрантському середовищі й підготувати російську інтелігенцію до майбутньої творчої праці на батьківщині тоді, коли там розпочнеться період «реконструкції»³⁵. Не останніми в справі організації й проведення унікальної в світовій практиці широкомасштабної програми всебічної допомоги емігрантам з колишньої Російської імперії у міжвоєнній Чехословаччині були мотиви престижного характеру. Т.Масарик і його оточення розраховували, що проведення цієї акції перетворить ЧСР на провідний слов'янський центр Європи: цим, не в останню чергу, пояснюється активна підтримка чехословацьким урядом російських, українських та білоруських наукових, культурницьких, навчальних та інших установ, закладів і товариств, творчої діяльності провідних представників науки і культури східнослов'янських народів, що опинилися в еміграції у Чехословаччині.

Такими головними причинами, мотивами та цілями керувався чехословацький уряд, визначаючи своє відношення до емігрантів. Цей політичний курс, проголошений влітку 1921 р. під назвою «російська допомогова акція», започаткував розв'язання емігрантського питання у ЧСР на найвищому державному рівні. Активними прибічниками допомоги біженцям і емігрантам на державному рівні у чехословацькому парламенті, де це питання жваво обговорювалося упродовж 1921–1923 рр.³⁶, були представники практично всіх найвпливовіших політичних партій ЧСР – національно-демократичної, соціал-демократичної і аграрної, за винятком компартії, яка неодноразово виступала проти підтримки «монархістів та інших антирадянських елементів», «врангелівців і петлюрівців» і т. п. Утім, урядова програма допомоги емігрантам була підтримана більшістю не тільки чехословацького парламенту, а й культурною та науковою громадськістю республіки (не в останню чергу завдяки самим емігрантам, які швидко пристосувалися до нових умов, організували й

розгорнули громадсько-корисну господарську, творчу й національно-культурну працю) і почала активно втілюватися в життя.

Організація і проведення всієї «російської акції» постановою уряду ЧСР від 28 липня 1921 р. доручалися Міністерству закордонних справ, якому на друге півріччя цього року було виділено на ці цілі 10 млн крон. А вже на 1922 р. МЗС, розглядаючи цю акцію як «важливий засіб будування народногосподарських і культурних зв'язків з Росією й Україною», просило уряд виділити йому 50 млн крон. Всього на проведення акції допомоги емігрантам з Росії в ЧСР з державних фондів упродовж 1921–1937 рр. були виділені значні кошти — понад півмільярда крон (найбільше 1924 р. — 100 млн, найменше 1937 р. — 2,8 млн)³⁷, хоча ця сума, з урахуванням чисельності еміграції й потреб функціонування значної кількості різних емігрантських установ та організацій, могла гарантувати окремим емігрантам та їх родинам лише доволі скромне існування.

Міністерство закордонних справ ЧСР, аби забезпечити безперервність і справедливість «російської акції», не зачіпаючи державних інтересів, встановило такі принципи її здійснення: 1) вирішальним моментом для допомоги є потреба прохача; 2) метою акції є не лише прохачувати, а й привчати до роботи, головним чином розумової праці, а саме в такому напрямі, щоб ті, кого підтримують, могли використати свої здібності вдома на користь свого народу; 3) на допомогіву акцію не впливають різниці політичні, національні або релігійні; 4) допомогою не можна зловживати на акції контрреволюційні³⁸ (йшлося про невтручання у політичні справи в ЧСР й заборону активної політичної діяльності взагалі, чим, до речі, емігранти часто зловживали). Проведення цих принципів у життя, а також досягнення головної мети «російської допомогової акції» — збереження й підготовка здорової і висококваліфікованої соціальної бази для розвитку демократичної культури народів Росії — вимагали відповідної регуляції напливу емігрантів за політичними, соціальними й національними ознаками. Якщо хвилі еміграції з Росії досягли більшості країн стихійно, то в результаті цілеспрямованої політики чехословацького уряду структура еміграції тут була більш гомогенною, ніж в інших країнах. У ЧСР зосередились кваліфіковані сили інтелігенції з Росії: у Прагу, Брно, Братиславу та деякі інші міста республіки виїхали науковці, письменники, журналісти, лікарі, інженери, педагоги, громадські й культурні діячі. Значними були категорії військовослужбовців, студентства і сільськогосподарських працівників.

Масовий приплив емігрантів з Росії в Чехословаччину, який почався у 1921 р., набагато перевищив усі прогнози: у 1921 р. туди прибули 6 тис. осіб, а в 1923 р. — вже 23 тис., 1924 р. — 20 тис., 1925 р. — 25 тис., 1932 р. — 10,5 тис., 1936 р. — близько 9 тис., 1939 р. — 8 тис. Щоправда, точні дані про кількість емігрантів в цій країні, як і їхню національну належність, з'ясувати дуже важко. По-перше, не всі з них враховува-

лися офіційною статистикою, оскільки прибували нерідко нелегально. По-друге, Чехословаччина використовувалася багатьма емігрантами як певний транзитний пункт між Сходом і Заходом. Після більш-менш тривалого перебування в країні, здобувши певну освіту, значна їх частина поверталася на батьківщину (зокрема, в Галичину, а деякі – і в УСРР) або виїжджала до інших західних держав. Найвірогідніше, під час першої хвилі еміграції (перша половина 1920-х років) щороку до ЧСР прибувало близько 50 тис. емігрантів з колишньої Росії, в тому числі понад 20 тис. росіян, 20-25 тис. українців, декілька сотень білорусів, вірменів, грузинів, калмиків, окремі представники прибалтійських та інших народів колишньої Російської імперії. Наприкінці 1920-х років кількість емігрантів у Чехословаччині з цілої низки причин почала скорочуватися: у 1939 р. їх залишилося близько 10 тис.³⁹

Українська еміграція в ЧСР була однією з найчисленніших. Поодинокі представники інтелігенції оселилися в Празі та деяких інших містах Чехії та Моравії ще наприкінці XIX – на початку XX ст., у тому числі такі видатні українські вчені, як біохімік І.Горбачевський, фізик І.Пулуй, публіцист і соціолог О.Бочковський та ін. Досить великі групи галицько-буковинських українців (понад тисячу осіб) прибули до Праги, Острави, інших міст після захоплення російськими військами Галичини влітку 1914 р., під час Першої світової війни. Травнем 1919 р. датується початок еміграції військових, коли деякі частини Української галицької армії, зокрема Гірська бригада УГА, під тиском поляків перейшли Карпати й були інтерновані в таборах на території Чехословаччини (близько 6 тис. осіб). Чимало українців було насильно мобілізовано до різних білих угруповань, й зрештою, вони разом з залишками армій Врангеля і Денікіна опинилися за кордоном, у тому числі у ЧСР.

Після закінчення Першої світової війни залишилися на чужині й колишні військовополонені російських армій, серед яких значною була частка українців. На становище емігрантів перейшло й чимало українських політичних діячів, зокрема дипломатів. Інші українці, переважно представники інтелігенції й урядовці УНР і ЗУНР – вихідці з Наддніпрянщини й Галичини, влилися до складу політичної еміграції у ЧСР у 1921–1923 рр. Еміграція постійно зростала за рахунок прибулих з Австрії та Польщі, де для українських емігрантів з часом створилися досить складні політичні й економічні умови. Так, після того, як у 1923 р. польський уряд відмовився підтримувати С.Петлюру, більшість його прихильників (інтерновані солдати й офіцери Армії УНР та працівники екзильного українського уряду) переїхала до Чехословаччини. Значну категорію українських емігрантів становила молодь, що навчалася у вузах і середніх школах у Празі, Подебрадах, Брно, Пржібрамі, Братиславі: у 1923–1924 рр. її нараховувалось понад 2 тис. І нарешті, голод, безробіття й пошесті в Україні змушували багатьох також шукати порятунку за її межами⁴⁰.

Отже, переважна більшість українців у Чехословаччині була емігрантами політичними. Цікаві дані щодо структури української еміграції містяться у звітних документах створеного у липні 1921 р. Українського громадського комітету – першої громадсько-допомогової організації українських емігрантів в ЧСР (голова – М.Шаповал). Зокрема, з 5 209 зареєстрованих ним на 1 липня 1924 р. українців, 52,4% були селянами, 12,4% – робітниками, 32,4% – представниками інтелігенції, по 1,4% – торговцями й землевласниками. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина з них мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. За територіальним походженням, найбільше емігрантів було з Галичини – 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини – 2,9%, Бессарабії – 0,8%, Кубані – 0,7% тощо⁴¹.

Ще строкатішими були ідейно-політичні переконання емігрантів – від есерів до оунівців, прихильників УНР та захисників Гетьманату тощо. Тому колишні антипатії, політична боротьба та міжпартійна ворожнеча, суперечки між представниками трьох гілок українського етносу – галичанами, наддніпрянцями й кубанцями, загострювалися час від часу і в еміграції. Як образно писав М.Грінченковій до Києва 24 червня 1924 р. Д.Дорошенко з Праги, «кругом багато наших людей, половина колишнього українського Києва! Як в Ноевім ковчезі: всі “чисті” і “нечисті” звірі збіглися до купи. Всі знервовані, всі вибиті з колії, одному живеться гірше, другому краще. Але всі живуть як цигани по-похідному»⁴². Проте спільним для більшості стало заперечення легітимності більшовицької влади в Україні, відданість ідеям самостійної й соборної України та закорінена непереборна ностальгія за батьківщиною, що переконливо засвідчує, зокрема, епістолярна спадщина емігрантів.

Отже, численна українська еміграція в Чехословаччині в міжвоєнний період складалася з декількох потоків, була здиференційована політично, за фахом і територіальним походженням, але з явною перевагою національно свідомої інтелігенції та учнівської, студентської молоді, у зв'язку з чим ЧСР, зокрема Прага, стала на той час, поряд з Харковом, Києвом і Львовом, одним із центрів українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й практично до 1945 р. залишалася одним з найбільших й найактивніших осередків української еміграції в Європі.

Цьому значною мірою сприяли як загальне прихильне ставлення Чехословацької Республіки, її керівників і політичних діячів до емігрантів з Росії, про що вже йшлося раніше, так і їх відношення до українського питання, української культури й українців зокрема. Воно зазнавало певних змін під впливом різних обставин: багато в чому залежало і від ставлення до цього питання Антанти, учасників Паризької мирної конференції, і від розвитку подій в Росії, ситуації на російсько-українському фронті, і від політики Австрії, Угорщини і особливо Поль-

щі щодо України, й, нарешті, від того, яка течія у політичних колах ЧСР брала гору – проросійська імперська (К.Крамарж і його оточення) чи та, що симпатизувала національно-культурним прагненням і, з певним застереженням, ідеям державності українців (Т.Масарик, Е.Бенеш та їхні прибічники) і яка стала у 1920-х роках державною політикою. Попри назагал русофільські погляди політико-державної еліти ЧСР, її підкреслено нейтральне, а то й негативне ставлення до самостійницьких устремлінь української політичної еміграції й небажання загострення російсько-українського конфлікту, чехословацький уряд все ж, на відміну від правлячих кіл інших держав, де перебували емігранти, при наданні їм допомоги виокремлював (принаймні до 1924 р.) російську і українську еміграції як самостійні. На нашу думку, можна навіть говорити про цілком самостійний, окремий й досить важливий напрям в політиці міжвоєнної Чехословаччини – український, який в цілому відзначався реалістичністю і конструктивністю підходів щодо різних аспектів українського питання⁴³.

Завдяки такій політиці керівників Чехословацької держави, за підтримки громадських, насамперед науково-культурних кіл республіки, за ініціативою визначних діячів української еміграції у міжвоєнній ЧСР вирувало активне українське громадське, науково-освітнє й національно-культурне життя. Адже «російська акція» чехословацького уряду передбачала не тільки значну матеріальну і гуманітарну допомогу емігрантам, а й проведення системи заходів для створення таких умов, щоб уможливити їм скористатися перебуванням у ЧСР для плідної діяльності в науці, культурі, техніці і народному господарстві. При цьому використовувалися фінансова, юридична, лікарська допомога, матеріальна підмога студентам, заснування кооперативів, майстерень, їдалень, відкриття шкіл, вузів, бібліотек, архівів, наукових установ, громадських організацій і видавництв, захист інтересів емігрантів у міжнародних організаціях тощо. Наприклад, створений у листопаді 1921 р. «Чесько-український комітет допомоги українській молоді» на чолі з професором Карлового університету Я.Бідло видавав українським студентам щомісячну стипендію у 500 крон, яку одержували близько 2 тис. юнаків і дівчат, а на потреби Українського вільного університету (УВУ) у Празі – найвпливовішого в ЧСР українського навчального й наукового закладу – упродовж 1920-х років чехословацький уряд щомісячно виділяв 100 тис. крон⁴⁴.

Але найбільше сприяла завоюванню симпатій до української справи і українського народу взагалі, й не лише у ЧСР, діяльність десятків наукових установ, навчальних закладів, організацій, товариств і спілок, створених у 1920-х роках за ініціативою визначних представників української еміграції при підтримці чехословацьких урядових і громадських кіл. Саме в них об'єдналися найкращі інтелектуальні сили української еміграції, представники різних наукових й культурних галузей й про-

фесій, які своєю творчою працею збагатили українську і світову науку і культуру та сприяли чесько-словацько-українському культурному зближенню. Зокрема, у 1920–1930-ті роки у Чехословаччині діяли такі наукові установи і організації, як Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська академія (студія) пластичного мистецтва, Український інститут громадознавства в Празі, Українська господарська академія в Подебрадах, Українська наукова асоціація, Український академічний комітет, Українське історично-філологічне товариство, Українське правниче товариство, Українське педагогічне товариство, Спілка українських лікарів, Товариство українських інженерів, Спілка гідротехніків та меліораторів, Українське товариство прихильників книги, Музей визвольної боротьби України, Український національний архів, Український громадський видавничий фонд, а також українська гімназія і школи та інші творчі товариства і професійні спілки, жіночі, молодіжні, студентські, спортивні та січові союзи тощо.

Вже один їх перелік, до того ж неповний, є свідченням доброї організованості й активного культурно-громадського і науково-освітнього життя українських емігрантів в міжвоєнній Чехословаччині. Завдяки багатьом філіям й відділенням в різних містах Чехії, Моравії, на Словаччині і Підкарпатській Русі (Закарпатті), а також через численні друковані органи (у 1920–1930-х роках у ЧСР видавалося 98 українських газет, журналів й різних бюлетенів⁴⁵), ці установи й організації залучали до своєї діяльності українські маси всієї республіки і стали суттєвим і впливовим чинником громадсько-культурного життя чехословацького суспільства у міжвоєнні роки.

Українські території у складі II Речі Посполитої – Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя й частина Полісся – становили приблизно третину її території. У 1931 р. на цих землях проживало 8,9 млн осіб, у тому числі українців, за різними оцінками, нараховувалося від 4,4 до 5,5 млн осіб (49,4–61,8%), поляків – близько 2 млн (22,5%), євреїв – 0,9 млн (10,1%). Українці становили майже 70% мешканців станіславівського, близько 50% тарнопільського, майже 70% волинського, близько 40% львівського воєводств, у південних повітах поліського воєводства перевищували показник у 80% мешканців. Українці переважно залюднювали сільську місцевість, натомість їхня частка у міському населенні назагал не перевищувала 35%. Найбільша українська громада була у Львові – 50 тис. на 312 тис. львів'ян 1931 р. (16%)⁴⁶, хоча місто назагал було польським анклавом посеред українського «моря». Українці становили 16–19% населення всієї Польщі.

Політичні партії Польщі (за винятком нелегальної компартії) були одноставні у прагненні назавжди приєднати Західну Україну і Західну Білорусь, однаке способи виконання цієї стратегічної мети пропонували різні. Національні демократи (ендеки), ідеологом яких був Роман Дмов-

ський, обстоювали «інкорпораційну» програму, що передбачала створення мононаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Прихильники маршала Юзефа Пілсудського дотримувалися «федералістичної» концепції – створення федерації Польщі, України та Білорусі шляхом відокремлення двох республік від СРСР, при цьому західноукраїнські терени мали назавжди залишитися у складі II Речі Посполитої. Соціалісти – Леон Василевський, Тадеуш Голушко – демонстрували більше розуміння «українського питання», хоча й для них Галичина й Волинь уявлялися невід’ємними частинами відродженої Польщі.

Упродовж 1923–1926 рр. в урядових коаліціях домінували ендеки, котрі реалізовували свою «інкорпораційну» програму. Передусім урядовці прагнули зміцнити польський «стан посідання» у Західній Україні. Попри те, що Галичина була одним з найбільш перенаселених аграрних регіонів Центрально-Східної Європи, сюди, а також на Волинь спрямовувалися десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів («осадників»), які діставали кращі землі й користувалися фінансовими субсидіями уряду. Метою «осадництва» було не лише заохочення заслужених колишніх військових, а й насамперед зміцнення польськості у прикордонних районах. Максимальна площа «осади» сягала 45 га, пересічно ж вона становила 18 га. До 1935 р. було створено близько 7,9 тис. військових «осад» загальною площею 143 тис. га, близько половини колоністів осіли на Волині. Полякам надавалася перевага й під час здійснення аграрної реформи. Польська політика колонізації українських теренів спричиняла ненависть селян до колоністів, яка часом виливалася у криваві сутички.

У міжвоєнному двадцятилітті Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Уряд поділив територію країни навпіл: Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (так звані східні креси – Західна Україна й Західна Білорусь). На розвиток Польщі «А» спрямовувалася переважна частина капіталовкладень, тут зосереджувалися основні галузі промисловості, тоді як упосліджена Польща «Б» слугувала ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості й джерелом сировини.

Знавали українці й дискримінації у сфері мови та освіти. Були скасовані українські кафедри у Львівському університеті, звільнені українці – професори і доценти цього вищого навчального закладу, який набув ледь не стовідсотково польського характеру. Урядове зобов’язання організувати окремий Український університет так ніколи і не було здійснене. У 1923 р. міністерство релігійних визнань й публічної освіти Польщі заборонило вживати слова «українець» і «український», запровадивши натомість терміни «русин» і «руський» («русинський»). У липні 1924 р. міністр релігійних визнань і публічної освіти Станіслав Грабський ініціював ухвалення сеймом закону, згідно з яким більшість

українських шкіл були перетворені на «утраквістичні», тобто двомовні — з виразною перевагою польської мови. Того ж 1924 р. було заборонено вживання української мови у всіх державних установах та органах самоврядування Східної Галичини.

Після військового перевороту маршала Ю.Пілсудського у травні 1926 р. з'явилися сподівання на лібералізацію національної політики II Речі Посполитої. Пілсудчики обстоювали доктрину польського «прометеїзму», згідно з якою історичною місією Польщі проголошувалася допомога у звільненні уярмлених більшовицькою Росією народів, насамперед українського та білоруського, й об'єднання їх з Польщею на федеративних засадах у спільній боротьбі з російською імперською загрозою⁴⁷. Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали одвічною польською землею. Але на протигагу ендецькій політиці національної асиміляції вони натомість запропонували програму державної асиміляції українців, щоби за умови збереження власної національності у меншин вироблялося свідоме почуття належності до польської державності. На думку ідеологів «прометеїзму», поступки уряду мали так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення незалежної України над Дніпром це б не викликало зміни східних кордонів II Речі Посполитої. У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського на антисоветський напрям й забезпечення Польщі надійного тилу в імовірній війні з СССР⁴⁸.

Ідейний лідер «саначії» й фактичний диктатор Польщі Ю.Пілсудський після 1926 р. зосередився на керівництві військом та питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однодумців й соратників.

Першим прем'єр-міністром «саначійної» Польщі став Казимир Бартель — один з найближчих соратників Ю.Пілсудського. У той час «прометеїзм» отримав підтримку державного апарату й у національних внутрішніх справах офіційне визнання здобула програма державної асиміляції. Конкретні напрями втілення її у життя оголосив міністр внутрішніх справ генерал К.Млодзяновський на засіданні Ради Міністрів 18 серпня 1926 р. Доповідач наголосив, що розв'язання національних проблем слід шукати в ефективності управління на місцевому рівні, а не у ревізії політичного устрою держави. Саме тому упродовж 1926—1935 рр. на сеймові засідання не виносилися спеціальні дискусії з цієї теми, натомість ініціатива перейшла до місцевих адміністрацій.

Регіоналізації, а отже, і маргіналізації українського питання сприяла й засадничо негативна налаштованість щодо цього більшості польського Сейму: коли у вересні 1926 р. міністр освіти й віровизнань А.Суйковський оголосив у Сеймі урядову ініціативу у справі заснування українського університету, а міністр внутрішніх справ К.Млодзяновський створив комісію для визначення політики щодо українців, Сейм ухвалив недовіру

обом міністрам, й відтоді ніхто з польських урядовців цих питань не порушував. Пізніше подання польських соціалістичних послів 13 березня 1931 р. про потребу автономії для українців не було прийняте.

Творчо запозичивши у ендеків ідею диференційованого трактування меншин у різних районах держави, пілсудчики заклали її у підвалини регіональної політики, що здійснювалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них полягав у застосуванні індивідуальної політики щодо кожної окремої меншини. Засади регіоналізму зобов'язували урядовців вдаватися до різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, рівнем лояльності певної меншини щодо II Речі Посполитої, її національної свідомістю, чисельністю, розміщенням та соціальною структурою. Важливим елементом політики регіоналізму став Сокальський кордон – ідеологічний штучно створений владою бар'єр між Галичиною й Волинню та Холмщиною (колишній австро-російський кордон), покликаний відсепарувувати й притлумлювати впливи «націоналістичної» Східної Галичини з її розвиненим українським суспільно-політичним, економічним, етноконфесійним і культурно-освітнім життям на значно спокійнішу (до часу) Волинь.

Окресливши стратегічний напрям на державну асиміляцію національних меншин (насамперед українців), табір «санації», проте, не спромігся виробити шляхів й методів її реалізації. Виняток становили програми окремих посадовців, зокрема П'єотра Дуніна-Борковського, який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи, та затвердженого 9 липня 1928 р. волинським воєводою Генріка Юзевського, колишнього товариша міністра внутрішніх справ УНР в уряді І.Мазепи. Їхні призначення асоціювалися насамперед з реалізацією засад регіоналізму у форматі ширшої політики державної асиміляції українців. Зокрема, П.Дунін-Борковський – консерватор, який був тісно пов'язаний з табором «санації», пропонував власні концепції розв'язання української проблеми на шпальтах часопису пілсудчиків «Droga», обстоював надання українцям культурної автономії. «Мінімальна програма» львівського воєводи передбачала усунення об'єктивних причин незадоволення українців в економічній сфері, а також налагодження контактів з їхньою політико-господарською елітою задля подолання сепаратистських тенденцій й вироблення спільної платформи для розв'язання нагальних проблем. Відомо, що 4 вересня 1927 р. відбулися його розмови з представниками українських легальних політичних угруповань у Польщі. Однак короткотермінове перебування на посаді львівського воєводи (до квітня 1928 р., коли всупереч власному бажанню одержав призначення на посаду познанського воєводи) унеможливило реалізацію його задумів⁴⁹.

Набагато продуктивнішим виявилось призначення Г.Юзевського,

що його активна діяльність щодо державної асиміляції українців Волині набула рис виразного політичного експерименту, що тривав (з невеликою перервою) до 1938 р. Перетворення Волині на анклав «польсько-української співпраці» санкціонував особисто Ю.Пілсудський. Конкретні напрями його реалізації Г.Юзевський представив на конференції «кресових воєвод» у Луцьку 2-3 грудня 1929 р. як «Волинську програму». У загальних рисах погляди волинського воєводи збігалися з концепцією державної асиміляції. Методи реалізації «Волинського експерименту» обіймали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації. Плани воєводи не мали на меті формування чи сприяння формуванню української національної свідомості. Йшлося натомість про забезпечення державних інтересів II Речі Посполитої й насамперед якнайшвидше інтегрування Волині з Польщею. Для цього вважалось доцільним відокремити Волинське воєводство від впливів українського націоналізму з Галичини й комуністичної агітації з СРСР.

За час з 15 травня 1926 р. по 17 березня 1930 р., коли уряди II Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила «санації» К.Бартель, були сформульовані засади національної політики, однак не конкретизовано шляхів її реалізації (за винятком волинського експерименту). У той час українське питання розв'язувалося переважно на рівні воєводської адміністрації. Головування К.Бартеля в уряді було на короткий час перервано, коли представника групи «полковників» – К.Світальського призначено прем'єром (14 квітня – 7 грудня 1929 р.).

У період від 29 березня 1930 р. (сформування першого кабінету на чолі з В.Славеком) до 12 травня 1935 р. (смерті Ю.Пілсудського) група «полковників» формально й фактично відігравала вирішальну роль у таборі «санації». Незмінний лідер цієї групи й довірена особа Ю.Пілсудського – Валерій Славек – був палким прихильником політики «прометеїзму».

Одначе сподівання кардинальних змін у ставленні польських урядів до українського питання виявилися марними. Розходження у польському правлячому таборі, непослідовність й нерішучість авторів «прометеїстської» концепції, опір польських націоналістів у східних воєводствах звели нанівець політику поступок українцям. Економічна криза 1929–1933 рр., яка найболючіше вдарила по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт.

Події 1930 р. виявили цілковиту неспроможність польської правлячої еліти розв'язати українське питання. Свідченням цього була непослідовність у діях урядів – від спроб політичного розв'язання проблеми до репресивних заходів. Зокрема, улітку 1930 р. ворожнеча між українськими селянами та польськими колоністами сягнула критичної межі. Східною Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна осадників. Було зареєстровано майже 200 актів «саботажу». Польська адміністрація

й преса оголосили головним організатором підпалів УВО, яка невдовзі й сама взяла на себе відповідальність за них.

Під приводом боротьби з «українськими терористами» уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення. У середині вересня підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися до галицьких сіл, здійснивши жорстоку «пацифікацію» («умиротворення») майже 500 населених пунктів. Сумнозвісна «пацифікація» українського населення Галичини, кульмінація якої тривала упродовж 21 вересня – 16 жовтня 1930 р., стала типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації «прометеїстської» концепції. Саме у цей період (25 серпня – 4 грудня 1930 р.) уряд Польщі очолював сам Ю.Пілсудський. Він як противник будь-якого сепаратизму видав наказ на здійснення репресивно-каральних акцій щодо цивільного населення Галичини. Під приводом боротьби із саботажницькими виступами ОУН військо й поліція нищили українські культурно-освітні заклади, масово застосовувалися тілесні покарання різками чи батогами, внаслідок чого загинуло, за українськими джерелами – семеро, за польськими – двоє осіб. До кінця 1930 р. було ув'язнено 970 осіб, з яких 432 постали перед судом (після судового розгляду було звільнено 330 осіб).

«Пацифікація» була водночас й елементом передвиборної кампанії – залякуванням політичних противників: у ніч з 9 на 10 вересня 1930 р. у Брестській фортеці були ув'язнені лідери опозиції, у тому числі й п'ятеро українських послів до Сейму.

Застосування владою принципу колективної відповідальності вкотре загостило польсько-українські відносини у Галичині, що їх налагодження стало одним з першочергових завдань другого уряду В.Славека (4 грудня 1930 р. – 26 травня 1931 р.). Змінити негативне ставлення українців до Польської держави вирішили шляхом порозуміння з найвпливовішою галицькою партією – УНДО. Тим самим ще раз виявилася непослідовність влади у розв'язанні внутрішньополітичних питань, оскільки порушувалося раніше взяте власне ж зобов'язання – не укладати жодних угод з партійними лідерами нацменшин. Вже на початку 1931 р. відбулося кілька таємних зустрічей польських урядовців з впливовими українськими політиками, зокрема з М.Галушинським, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації (УПР). Розмови, які з польського боку проводили голова Безпартійного Блоку Співпраці з Урядом (ББСУ) Т.Голувко й депутат Сейму Я.Єнджеєвич, завершилися безрезультатно.

Убивство в Трускавці 29 серпня 1931 р. членами ОУН одного з головних ідеологів політики «прометеїзму» й найактивнішого прибічника угоди між УНДО та санаційним урядом (й ширше та вочевидь – найголовніше – польсько-українського порозуміння) Т.Голувка припинило розмови про польсько-українську «нормалізацію» й ще більше загостило національне протистояння у Галичині.

Реалізація політики прометеїзму вже на початку 1930-х років зустріла опір окремих елементів апарату влади. За умов певної стабілізації внутрішньополітичної ситуації в ССРСР прометеїстська ідея втрачала сенс. Частина табору санації еволюціонувала у бік ендецьких методів розв'язання українського питання. Значний вплив на цей процес мали програми націонал-демократів, зокрема Є.Гертиха та його праці «Щодо програми кресової політики» (1932). У поглядах головного ідеолога молодшої генерації ендеків своє продовження знайшла програма винародовлення української меншини. У його трактуванні українське населення було «згрупованим в русинських племенах відгалуженням польського народу», що його при збереженні певних культурно-мовних особливостей слід «повернути до польськості»⁵⁰. Українців у II Речі Посполитій ендецький ідеолог поділяв на окремі етнічні групи – гуцулів, лемків, бойків, поліщуків та ін., не вважаючи їх частинами великого народу, спроможного до самостійного державного існування.

Зростання привабливості ендецької ідеології спричинила низка чинників: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок світової економічної кризи 1929–1933 р.; по-друге, упевненість у тому, що політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, за умов зовнішньої загрози з боку Німеччини й ССРСР ендецька мобілізаційна ідеологія була значно сприйнятнішою для польського суспільства східного прикордоння на противагу теоріям пілсудчиків, розрахованим на далеку перспективу⁵¹.

Поляризація позицій правлячого табору щодо українського питання найшвидше проявилася у верхівці польських збройних сил. Поряд з діяльністю II відділу Генштабу II Речі Посполитої, пов'язаного з прометеївським рухом, командувачі військових округів ініціювали програму, що виходила з необхідності перетворення непольського населення у лояльних громадян репресивними заходами. Відтак широкого розмаху набули так звані гуцульський та лемківський регіоналізми. В обох випадках застосовано тактику відокремлення цих етнічних груп населення й протиставлення їх українському національному організмові.

Діяльність війська у царині національної політики значно активізувалася за урядування А.Пристора (27 травня 1931 р. – 9 травня 1933 р.) та Я.Єнджеєвича (10 травня 1933 р. – 13 травня 1934 р.). Обов'язки міністра внутрішніх справ у цих урядах виконував Б.Перацький, який обстоював рівність прав усіх громадян II Речі Посполитої, але вважав за потрібне придушувати будь-які відцентрові тенденції. За урядування Б.Перацького значно поживилася національна політика Польщі. Подією стало утворення Національного Комітету при Президії Ради Міністрів, покликаного визначати єдину тактику урядових структур у національній політиці й координувати зусилля державних органів щодо «посилення розвитку польського національного елементу» на поліетнічній території й «державну асиміляцію національних меншин».

Попри прагнення уряду розробити комплексну програму розв'язання українського питання, все виразнішими ставали колонізаційні наміри щодо українців Галичини. Певні українські кола пов'язували це з діяльністю міністра внутрішніх справ, що, ймовірно, й спричинило убивство Б.Перацького членами ОУН 15 червня 1934 р. Відповіддю влади стало утворення концентраційного табору в Березі Каргузькій, що його активно використовували й для боротьби з українським національно-визвольним рухом (як націоналістичним, так і комуністичним).

Складна політична ситуація, в якій опинилися українці наприкінці 1934 – на початку 1935 рр., змусила їхній політичний провід до пошуку компромісів з польською адміністрацією. Від імені УНДО й УПР 5 лютого 1935 р. у Сеймі виступив Д.Левицький, який запропонував урядові умови польсько-українського порозуміння «на базі спільної антисовєтської платформи й надання територіальної автономії для українців у Польщі». Українська ініціатива нормалізації стосунків була рішуче відкинута польською стороною. Тогочасний прем'єр-міністр Л.Козловський (15 травня 1934 р. – 28 березня 1935 р.), непевний міцності власних позицій у верхніх ешелонах влади, не наважився на урегулювання української проблеми.

Ситуація кардинально змінилася, коли В.Славек утретє очолив уряд (29 березня – 12 жовтня 1935 р.). Цього разу він вирішив здійснити не реалізовані 1931 р. плани щодо використання українського національно-визвольного руху в інтересах II Речі Посполитої або принаймні його нейтралізації. Ситуація була вигідною й для проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, який у зв'язку з набуттям чинності новим виборчим законом опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів з боку опозиційних партій. Обравши союзниками представників впливового УНДО, уряд розраховував на численні голоси українських виборців.

У травні–червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з польськими урядовцями було укладено угоду, що відома в історіографії під назвою «нормалізації» польсько-українських відносин. Українські політики пішли на угоду з огляду на хвилю репресій та Голодомор в УССР й ставили перед ними проблему збереження національного середовища у Польщі. За домовленістю, українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови у судах й адміністрації Східної Галичини, створення Українського університету, звільнення політв'язнів, а також гарантовані місця у майбутньому парламенті й місцевих урядах. У свою чергу, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди «нормалізації» поділило українське суспільство: частина пішла за УНДО, підтримавши порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо держави (ОУН). У виборах,

які відбулися 8 вересня 1935 р., взяли участь 50% українських виборців. Українці дістали 13 сеймових та 4 сенаторських мандати, а лідер УНДО В.Мудрий обійняв посаду віце-маршалка Сейму. Пілсудчики отримали слухняний парламент⁵².

Смерть «вождя нації» й фактичного керівника держави Ю.Пілсудського активізувала боротьбу всередині табору «санації». Змагалися три угруповання, що об'єднувалися навколо прем'єр-міністра В.Славека, президента Польщі І.Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора збройних сил Е.Ридз-Смігли. В.Слабек обстоював правову модель держави, опертої на норми «квітневої» 1935 р. Конституції. Його опоненти виступали за консервацію «вождівського» правління, започаткованого Ю.Пілсудським.

Зрештою переміг Генеральний інспектор, наділений значними повноваженнями. Одержавши підтримку «силових» структур, Е.Ридз-Смігли зміцнював свої політичні позиції. Його група поступово перетворювалася у домінуючу в еліті «санаційної» влади. Поклавши в основу ендецькі концепції розв'язання української проблеми, частина правлячого табору, очолювана Е.Ридз-Смігли та міністром військових справ Т.Каспжицьким, ініціювала так звану політику «зміцнення польськості» у південно-східних окраїнах держави. Стратегія й тактика цієї широкомасштабної акції війська, воеводських адміністрацій та місцевих польських організацій була опрацьована на таємній конференції у Любліні 31 січня 1935 р. Під прикриттям потреби зміцнення обороноздатності держави, командувачі прикордонних округів фактично висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елемента.

Після демісії В.Славека (12 жовтня 1935 р.) надії на реальне втілення нормалізаційної політики стали примарними, хоча польський уряд й надалі декларував обіцянки щодо виконання українських вимог. Однак уже в січні 1936 р. на засіданні Національного Комітету Президії Ради Міністрів були оприлюднені «Тези з національної політики», що у них відобразилася боротьба між двома концепціями у правлячому таборі – державної й національної асиміляції. Уряд підтвердив застосування принципів регіональної політики, що засвідчило заперечення владою існування цілісного українського національного організму. Передбачалося створення за допомогою методів державної асиміляції ідейного полонофільського руху українців Галичини й Волині. Натомість щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя й Лемківщини рекомендувалося застосовувати політику національної асиміляції. Інструментом полонізації мала стати православна церква. Прийняття урядом М.Косцялковського (13 жовтня 1935 р. – 15 травня 1936 р.) компромісного рішення щодо державно-національної асиміляції українців засвідчувало хисткість його позицій у державі й поступове

перетворення на інструмент політики «зміцнення польськості», започаткованої військовими⁵³.

Унаслідок чергового компромісу між І.Мосціцьким і Е.Ридз-Смігли 15 травня 1936 р. сформовано новий уряд на чолі з генералом Ф.Славой-Складковським (15 травня 1936 р. – 30 вересня 1939 р.), який проголосив, що «визнаватиме потреби нормалізаційної політики стосовно українців». Натомість справжні заходи польської адміністрації, яка лише прикривалася гаслами порозуміння, полягали у протилежному, а саме: 1) намаганнях фрагментаризувати українську етнічну територію у II Речі Посполитій шляхом поширення гуцульського та лемківського регіоналізмів й актуалізації Сокальського кордону; 2) вишукуванні серед українців нащадків нібито польських шляхтичів (близько 1 млн осіб) й заходах щодо їхньої колонізації; 3) колонізації західноукраїнських земель польськими осадниками, чергова хвиля якої здійнялася влітку 1936 р. з виділенням урядом 13 275 га земельних угідь; 4) боротьбі з православ'ям як чинником збереження національної ідентичності українців. Першим кроком у цьому напрямі стала ліквідація на Холмщині 127 культових споруд, зокрема 91 православної церкви. За таких умов не могло йти мови не лише про «нормалізацію», угода про яку була відкликана 1938 р., а й про політичний експеримент Г.Юзевського на Волині, який завершився провалом й відкликанням воєводи.

Вищезгадані тенденції, що запанували у національній політиці з ініціативи військової верхівки, закріпила урядова програма «зміцнення польськості» західноукраїнських земель, що її легітимізувала постанова Президії Ради Міністрів Польщі 18 березня 1939 р.⁵⁴

Отже, попри те, що прометеїзм був домінуючою, якщо не єдиною концепцією східної політики «санаційних» урядів, він так і не знайшов практичної реалізації. Влада II Речі Посполитої, незалежно від декларацій про потребу державної асиміляції, інтенсивно працювала у напрямі національної асиміляції українців. Напередодні Другої світової війни пошуки шляхів розв'язання українського питання завершилися поверненням до старих ендецьких теорій мононаціональної Польської держави. Пріоритетне значення надавалося політиці зміцнення польського елементу у Західній Україні, яка 1939 р. стала польською офіційною доктриною.

У визвольному русі західних українців вирізнялися три головні течії, представлені демократичними партіями з притаманними їм легальними засобами боротьби, а також націоналістичним рухом та комуністичною партією з її сателітами. Два останніх політичних напрямі (націоналістичний і комуністичний) переважно діяли нелегально чи напівлегально.

Старша генерація галицьких українських політиків, духовенство, загал інтелігенції й частина сільського населення залишалися соціальною базою легальних українських партій. Вбачаючи кінцевою метою

незалежну соборну Українську державу, вони тим часом зосереджували власні зусилля на захисті національних і соціальних прав українців. Легальні партії підтримували «органічний сектор» українського суспільного життя, широко використовуючи парламент (Сейм), легальну пресу, віча й демонстрації. Вони небезпідставно сподівалися, що завдяки такій діяльності українці краще підготуються до незалежності, коли для неї прийде слушна нагода.

У перші роки польської окупації у Східній Галичині діяли чотири основних українських партії: Українська народна трудова партія (УНТП, до 1919 р. – Національно-демократична), Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) й Українська християнсько-суспільна партія (УХСП). Партії, за винятком УСДП, узгоджували свою діяльність через Міжпартійну раду, головою якої спершу був професор Кирило Студинський, а згодом – Володимир Бачинський. Міжпартійна рада підтримувала щільний зв'язок з екзильним урядом ЗУНР Є.Петрушевича, підпорядковуючись його вказівкам. Програмною метою усіх вищезгаданих партій була самостійна соборна Українська держава. Але після Варшавського договору С.Петлюри з Польщею 1920 р., за яким західноукраїнські землі мали відійти до II Речі Посполитої, галицькі українські партії підтримали концепцію самостійної Галицької Республіки, яку висунув Є.Петрушевич. З одноцільного політичного фронту, утім, вийшла УСДП, яка 1922 р. перейшла на просовєтську платформу.

Крім національно свідомих українців, що становили електорат вищезгаданих політичних об'єднань, у Галичині міжвоєнної доби жеврів й анахронізм XIX ст. – русофільська (москвофільська) течія. Москвофіли гуртувалися в Галицько-руській організації на чолі з Руським виконавчим комітетом. На початку 1920-х років виконком перебував у руках лівих москвофілів, які непримиренно ставилися до польської адміністрації й солідаризувалися з національними українськими партіями. Згодом ліві москвофіли влилися у комуністичний рух, а праве москвофільство занепало.

На Волині, Підляшші, Поліссі й Холмщині партійне життя було квалішим. Тут діяли рештки партій УНР – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) та ін.

Негативне щодо Східної Галичини рішення Ради амбасадорів Антанти від 14 березня 1923 р. стало шоком для місцевих українців, більшість яких вірило запевненням уряду Є.Петрушевича, що великі держави розв'яжуть галицьке питання на їхню користь. Відтак розпався єдиний національний фронт, а його складові пішли різними шляхами: соціал-демократи остаточно перейшли на прокомуністичні позиції, радикали закликали до створення спільного фронту соціалістичних партій

на платформі самостійної державності, трудовики обрали платформу автономії українських територій у складі II Речі Посполитої, що спричинило глибоку партійну кризу.

Розчарування у західних демократіях зумовило коливання маятника політичних симпатій галичан та їхньої політичної еліти у східному напрямі. Є.Петрушевич й Загордонна група УНТП закликали орієнтуватися на советську Україну, яку вважали зародком прийдешньої самостійної держави. Успіхові цієї орієнтації до часу сприяла й політика «українізації», навряд чи випадково проголошена більшовиками у Наддніпрянщині того ж самого 1923 р. Советофільство підживлювали й зв'язки, що їх налагодили НТШ у Львові та ВУАН у Києві, перманентний обмін літературою й поодинокі міжособисті контакти галицьких і наддніпрянських науковців, літераторів, митців, державні пенсії УССР західноукраїнським інтелектуалам⁵⁵.

Анклавом і центром легального советофільства на західноукраїнських теренах виступало консульство (з 1934 р. – Генеральне консульство) ССРСР у Львові, що постало 1927 р. й відіграло контрверсійну роль у стосунках галичан-українців з їхніми земляками у Наддніпрянщині. Назагал же Генеральне консульство ССРСР у Львові виступало як аванпост комуністичного режиму й покликане було створювати ілюзію більшовицького раю у підсоветській Україні та вносити незгоду у середовище українських національних партій та некомуністичної інтелігенції західноукраїнських теренів⁵⁶.

Питання орієнтації на підсоветську Україну стало предметом гострої внутрішньої боротьби у провідній партії української Галичини – УНТП. Наприкінці 1923 р. керівництво партії очолили прибічники політики Є.Петрушевича, що спричинило фактичний розлам УНТП. Прихильники «автономічної» платформи перейшли в опозицію, згуртувавшись довкола газети «Діло». Частина молодших політиків залишили лави партії й разом з групою часопису «Заграва» утворили радикально націоналістичну Українську партію національної роботи (революції) (УПНР). Розкол було подолано у липні 1925 р., коли унаслідок злиття обох відламів УНТП, УПНР і групи послів і сенаторів польського парламенту, обраних від Волині й Холмщини, утворилося Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що стало невдовзі найбільшою й найвпливовішою українською партією західноукраїнських земель міжвоєнної доби. Керівниками й лідерами об'єднання були Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Степан Баран, Мілена Рудницька⁵⁷, Іван Кедрин-Рудницький. Неофіційним органом УНДО була найвпливовіша українська газета «Діло»⁵⁸.

Програма УНДО проголошувала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальним шляхом. Спершу в об'єднанні існувала советофільська група, фінансована більшовиками, проте вже 1927 р. вона вийшла з партії, утворивши нечисленну Українську партію праці (УПП) на тому

ж утриманні (УПП існувала до 1930 р.; голова В.Будзиновський, заступник голови М.Західний (посол до Сейму у 1928–1930 рр.), секретар М.Топольницький). До 1929 р. УНДО остаточно перейшло на антибільшовицькі позиції. На початку 1930-х років партія висунула вимогу автономії українських земель у складі II Речі Посполитої, а 1935 р. ініціювала «нормалізацію» польсько-українських відносин. Але через польські репресії, з одного боку, й спротив інших українських політичних сил, насамперед ОУН, з іншого, політика «нормалізації» зазнала фіаско. Це спричинило падіння популярності УНДО наприкінці 1930-х років

«Демократичний соціалізм» у Західній Україні репрезентували дві партії: Українська Соціалістично-Радикальна (УСРП, постала 1926 р. внаслідок об'єднання УРП з волинськими есерами) та Українська Соціал-Демократична партія. Соціалісти-радикали пропагували немарксистський соціалізм, метою проголошували об'єднану суверенну Українську Соціалістичну Республіку, жорстко критикували суспільний устрій СРСР – «державний капіталізм». Очолювали УСРП Лев Бачинський, Іван Макух, Дмитро Ладика.

УСДП 1923 р. потрапила під комуністичний вплив й фактично перетворилася на легальну «прибудову» КПЗУ, що потягнуло за собою заборону партії 1924 р. 1929 р. УСДП відновила діяльність, але вже незалежилася від комуністичного впливу. Лідерами її були Лев Ганкевич і Володимир Старосольський. Партія стояла на платформі європейської соціал-демократії, засуджуючи більшовицький експеримент тоталітарної побудови казарменого соціалізму. УСДП не справляла великого політичного впливу, проте її лідери, насамперед В.Старосольський – авторитетний адвокат, захисник українців на багатьох політичних процесах, користувалися загальною пошаною.

Вищезгадані партії мали за мету самостійну Україну. Одночасно існували й політичні об'єднання, що були речниками польсько-української співпраці у межах II Речі Посполитої. Серед них певним впливом послугувалася Українська католицька народна партія, утворена 1930 р. під проводом єпископа Григорія Хомишина та Осипа Назарука. З 1931 р. вона дістала назву «Українська народна обнова» (УНО) й спиралася на загал на греко-католицьке духовенство, була лояльною щодо влади, проповідувала польсько-українське співжиття у Галичині. Аналогічних поглядів на Волині дотримувалося з 1931 р. Волинське українське об'єднання (ВУО), очолюване колишніми соратниками С.Петлюри – Петром Певним, Сергієм Тимошенком й Степаном Скрипником (згодом патріарх УАПЦ Мстислав).

Одним з головних напрямів діяльності українських легальних партій була парламентська боротьба. Після виборів 1928 р. (останніх відносно вільних у міжвоєнній Польщі) українці (розпорошені по 6 загальнодержавних виборчих списках) дістали 56 місць у Сеймі й 11 у Сенаті. Посли й сенатори УНДО створили Українську Парламентарну Репрезентацію

(УПР), яку очолив Д.Левицький. Повторні вибори на Волині 1930 р. тимчасово ще збільшили українське представництво, проте достроковий розпуск парламенту того ж року й подальші репресії суттєво обмежили можливості використання парламенту опозицією й непольськими партіями. Виборчі ординації 1935 р. фактично узалежили виборчий процес від виконавчої влади – відтоді потрапити до парламенту можна було лише завдяки угоді з урядом⁵⁹.

Українські представники у польському парламенті мали головним обов'язком захист інтересів українського населення (упродовж 1922–1926 рр. вони, наприклад, зробили 841 внесення та запит, у 1928–1930 рр. – 451). Незалежно від польської урядової політики й спрямування окремих українських партій, Сейм залишався трибуною, що уможлилювала оприлюднення різних поглядів та оцінок в українських справах. Посольський імунітет істотно полегшував політичну діяльність у краю й на міжнародній арені. Парламент став школою політичного життя й участі у державній машині для значної групи українських політиків.

Отже, попри усі негаразди, українці у Польщі мали можливість легальної опозиції до влади й завдяки цьому насамперед їхнє становище вигідно відрізнялося від ситуації земляків у СРСР/УСРР. Проте, попри протести Української Парламентарної Репрезентації у Варшаві й дії окремих українських послів і senatorів, політика національних утисків українців тривала аж до краху II Речі Посполитої.

На західноукраїнських землях 1920-ті роки були періодом потужних просоветських симпатій. Спричинили їх глибоке розчарування галичан у західних демократіях, що знехтували виразним прагненням західних українців до самовизначення й створення власної державності, а також помітна, хоча й оманлива, лібералізація режиму на теренах колишньої імперії Романових з двома знаковими подіями першої половини 1920-х років – запровадженням нової економічної політики й нової ж національної політики – політики «українізації».

Усе це сприяло поширенню комуністичних ідей. З 1919 р. у Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), що її 1923 р. перейменували на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Комуністи наголошували, що єдино правильний шлях до соціального й національного визволення – соціалістична революція, яку спільно здійснять робітники й селяни корінної Польщі й Західної України. КПЗУ була складовою частиною Компартії Польщі (КПП), однак мала широку автономію. Важливим гаслом партії було приєднання Західної України до УСРР. КПЗУ переважно діяла у підпіллі, проте прагнула до створення масових легальних організацій – «прибудов». 1926 р. їй вдалося утворити легальне Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб», що стало найвпливовішим серед українських партій Волині, а на теренах Галичини поступалося лише УНДО та УСРП.

У 1927–1928 рр. у західноукраїнському комуністичному русі відбувся розлам, спровокований генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановичем. ЦК КПЗУ у цей час виступив на захист наркома освіти УРСР О.Шумського, якого генсек ЦК КП(б)У цькував за «націонал-ухильництво». У відповідь Л.Каганович обвинуватив керівників західноукраїнських комуністів Йосипа Крілика (Василькова), Романа Кузьму (Турянського) та інших у зраді й домігся виключення «групи Василькова – Турянського» з Комінтерну. Це, у свою чергу, спричинило глибоку кризу КПЗУ й «Сельробу», масовий вихід із партії. Насильницька колективізація в СРСР, початок масових репресій, згорання «українізації», Голодомор 1932–1933 рр. завдали чергових відчутних ударів по советофільських настроях й популярності КПЗУ. Невдовзі переважна частина керівництва партії була відкликана в СРСР, засуджена за сфабрикованими обвинуваченнями й ледь не стовідсотково загинула. Водночас посилилися польські репресії. 1932 р. було заборонено «Сельроб».

Останній цвях у домовину комуністичного руху у П Речі Посполитій було вбито 1938 р., коли Й.Джугашвілі-Сталін (Виконком Комінтерну) обвинуватив КПП, КПЗУ й Компартію Західної Білорусі у розкладанні зсередини «фашистською агентурою» й розпустив партійні організації⁶⁰.

Поразка вітчизняних визвольних змагань 1917–1921 рр. й безперспективність спроб демократичним шляхом захистити право нації на самовизначення, з одного боку, й крах просоветських ілюзій – з іншого, штовхали частину західноукраїнської спільноти, насамперед молодь, до пошуків іншого шляху.

Ще 1920 р. колишні старшини Січових стрільців утворили у Празі Українську військову організацію (УВО) для продовження збройного опору окупантам. Очолив УВО полковник Армії УНР Євген Коновалець. Членами організації були люди різних політичних переконань, яких згуртовувала спільна мета – революційним шляхом здобути самостійну Українську державу. Спершу УВО була винятково військовою організацією, що провадила підготовку майбутнього антипольського повстання. Вона здійснила кілька збройних акцій у Східній Галичині: невдалий замах Степана Федака на Ю.Пілсудського у Львові (1921 р.), кампанія саботажу й терористичні акти проти українських угодців (1922 р.), експропріаційні акції (1924–1926 рр.). У пошуках зовнішньої підтримки Начальна команда УВО налагодила зв'язки з військовими й розвідувальними колами Німеччини та Литви. Є.Коновалець звертався по субсидювання навіть до керівництва УРСР, однак спроби співпраці з більшовиками були суто ситуативними й не мали серйозних наслідків.

Упродовж 1925–1929 рр. тривало об'єднання націоналістичних груп у Західній Україні та за її межами. 1925 р. у Чехословаччині «Українське національне об'єднання», «Союз визволення України» та «Союз українських фашистів» злилися в єдину організацію – «Легія українських

націоналістів» (ЛУН). Наступного року студентські групи у Галичині об'єдналися у «Союз української націоналістичної молоді» (СУНМ). У процес консолідації націоналістичного табору включилася й УВО. Після кількох підготовчих конференцій представники УВО, СУНМ, ЛУН та «Групи української націоналістичної молоді» (ГУНМ) зібралися на I конгрес (великий збір) українських націоналістів, який відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р. й проголосив утворення Організації українських націоналістів (ОУН). Керівним органом ОУН став Провід українських націоналістів, обраний на I конгресі з представників усіх українських земель: Є. Коновалець (голова), члени – Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, Д. Демчук, М. Капустянський, П. Кожевників, Л. Костарів, В. Мартинець, М. Сціборський, головний суддя – Я. Дуб, головний контрольний – Я. Моралевич⁶¹. Головними осідками ПУН у міжвоєнний період були Женева (1929–1936 рр.) і Рим (1936–1940 рр.).

Утворення ОУН було реакцією на поразку визвольних змагань 1917–1921 рр. й проявом бажання продовжувати боротьбу за відновлення самостійної Української держави. Єдиним успішним засобом організації вважала революційні методи боротьби проти окупантів України. На програму й характер політики ОУН вирішальним чином вплинуло переконання, що за невдачу визвольних змагань відповідають насамперед українські соціалістичні партії та їхній інтелігентський провід, а демократія себе не виправдовує у жорстких умовах боротьби за незалежність. Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах нового інтегрального українського націоналізму, що їх опрацьовували колишній член УСДРП Дмитро Донцов та інші теоретики⁶². Інтегральний націоналізм істотно відрізнявся від свого ліберального попередника XIX – початку XX ст. – він проголошував націю абсолютною цінністю й вимагав цілковитого підпорядкування їй інтересів окремого індивідуума, наголошував роль вождя – керманіча й національної еліти, що уособлювали «волю нації», відкидав ліберально-демократичні цінності як деструктивні для національної єдності.

ОУН також зазнала певного впливу фашизму, як за посередництвом Д. Донцова, так і з італійського першоджерела. Одначе, попри усі впливи тоталітарних ідеологій і держав, а також їхніх керманічів, існувала й засаднича відмінність від фашизму: український націоналізм був ідеологією бездержавної, пригнобленої нації, речники якого шукали тактичної зброї для розв'язання стратегічного національного завдання – відродження Української самостійної соборної держави. Варто зауважити, що, захоплюючись італійським фашизмом й намагаючись використати його досвід, діячі ОУН одночасно доволі критично ставилися до німецького націонал-соціалізму, насамперед його расової доктрини. Співпраця ОУН з гітлерівцями наприкінці 1930-х років пояснювалася не ідеологічними, а насамперед прагматичними міркуваннями – сподіваннями на допомогу Німеччини у відродженні незалежної України. За візрещ

тут брався наявний історичний досвід – вітчизняні події 1918 р., безпосередніми учасниками й свідками яких були й лідери українського націоналістичного руху – Д.Донцов, Є.Коновалець, А.Мельник та ін.

У практичній політиці ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти окупантів, аж поки революційне кипіння не вибухне всенародним повстанням. Досягненню цієї мети слугували численні терористичні акти. Особливо вони почастишали, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ) став Степан Бандера. Голосний резонанс мали напад на Консульство СРСР у Львові (22 жовтня 1933 р.) на знак протесту проти Голодомору в Україні, убивство директора української державної гімназії у Львові Івана Бабія (25 липня 1934 р.), обвинувачуваного у національній зраді, та міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (15 червня 1934 р.). Остання акція спричинила арешт великої групи діячів ОУН й серед них керманіча ОУН на ЗУЗ. Виступ С.Бандери на судовому процесі набув широкого розголосу. Головний обвинувачуваний та деякі його соратники були засуджені до смертної кари, але невдовзі помилувані й засуджені до довічного ув'язнення⁶³. Усі легальні українські партії та глава УГКЦ митрополит А.Шептицький засудили терористичні акти ОУН.

Утім, жертовність і безкомпромісність оунівців здобули їм широку популярність серед національно свідомої молоді. Напередодні Другої світової війни революційний націоналізм справляв найбільший вплив на молоду генерацію, тоді як старше покоління за традицією підтримувало легальні українські партії, насамперед УНДО.

Незважаючи на владні перешкоди, розвивалося українське освітнє й господарське життя у Польщі, яке демонструвало високий рівень самоорганізації. Освіта розвивалася насамперед у позашкільних установах. Українське населення брало масову участь у періодичному проведенні шкільних плебісцитів, традиційних національних урочистостей: відзначенні річниць 1 листопада 1918 р. (утворення ЗУНР), 22 січня 1919 р. (Акт Злуки), Зелених Свят, поминок Т.Шевченка, М.Шашкевича, І.Франка, І.Мазепи, Українських січових стрільців, які полягли на горі Маківці. Зростав антиалкогольний рух під керівництвом товариства «Відродження» (виробництво й продаж алкоголю були державною монополією). Ревізійний Союз Українських Кооперативів, який 1923 р. мав 334 низові осередки й 232 тис. членів, 1930 р. мав 3 145 осередків й 369 тис. членів. Кооперація разом з іншими господарським установами створювала певні можливості піднесення хліборобської культури, що для пауперизованого селянства було життєво важливим. Крім того, українська кооперативна мережа згуртовувала нову категорію національної інтелігенції – важливий чинник розбудови господарства, освіти й культури села.

Відпорність українського населення польській владі виявлялася й у трансформації суспільної структури української людності. У містах

перші кроки робило українське приватне купецтво, організуючи Союз Українських Купців. Серед української інтелігенції зменшувався відсоток урядовців і зростала кількість осіб вільних професій: адвокатів, лікарів, інженерів⁶⁴.

Важливою обставиною було те, що між інтелігенцією і селянством підтримувався перманентний безпосередній контакт: у кожному повіті по селах щонеділі й у свята роз'їздили десятки шкільних, просвітніх, господарських та кооперативних активістів й функціонерів, представниць організованого жіноцтва, які безкоштовно віддавали селянам власну працю й знання. Такі постійні акції сприяли піднесенню культурного рівня й національної свідомості українського селянства. Цей живий зв'язок, підсилюваний численними популярними видавництвами, став запорукою щільної з'єднаності українського суспільства, організованого у власних установах, що чимраз далі творило, до певної міри, державу у державі.

Окрему суспільно-політичну верству у II Речі Посполитій творила українська наддніпрянська (насамперед військова) еміграція, яка почала з'являтися у II Речі Посполитій у 1919 р., але особливо збільшилася чисельно після переходу на її територію військових частин та урядових установ УНР у листопаді 1920 р. й пізніше⁶⁵. Внаслідок поразки українських визвольних змагань наприкінці 1920 р. 30 тис. стрільців, 4 000 старшин і майже 100 генералів Дієвої Армії УНР змушені були шукати притулок у Польщі⁶⁶.

Базовими офіційними документами, що визначали повоєнні стосунки між Польщею та УНР, а відтак й умови перебування інтернованих наддніпрянських частин на території сусідньої держави-союзниці, були квітневі 1920 р. політичний договір та військова конвенція, котрі визнавали незалежність України та легітимність уряду С.Петлюри, кордони по Збручу, гарантували наддніпрянцям військову допомогу.

За Ризькою угодою 1921 р. з Кремлем, Варшава не мала права утримувати на власній території військові формування УНР. Однак у Польщі перебували не лише Армія, а й уряд та державний апарат УНР. Лояльне ставлення Ю.Пілсудського й польських військово-політичних чинників базувалося не лише на Варшавських угодах та моральних союзницьких зобов'язаннях. Для II Речі Посполитої імперська (тепер більшовицька) Росія залишалася ворогом номер один, й Варшава була зацікавлена у наявності українського війська на випадок можливого чергового збройного конфлікту з Москвою⁶⁷.

Умови інтернування частин Дієвої Армії УНР у польських таборах (Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Домб'є, Александров Куявський, Ченстохова, Пйорткув Трибунальський, Стшалково, Каліш, Щипйорно, Тухоля) були, особливо у перший період, важкими як у моральному, так і матеріально-побутовому плані. Вони майже не відрізнялися від

умов утримання військовополонених Галицької Армії та більшовицької РСЧА⁶⁸.

Гідна великої поваги цілеспрямована праця Ради Республіки, вищих військових штабів та командирів дивізій Армії УНР, дислокованих у таборах інтернованих частин. Було створено Вищу військову раду, реорганізовано Генеральний штаб, розроблено нову військову доктрину, яка визначала головними противниками Москву «більшовицьку, конституційно-царську чи абсолютично-монархічну» та цілком залежний від неї маріонетковий квазіуряд УССР, а головним союзником – Польщу. У короткий термін у таборах створено військові групи, призначено їхніх командувачів, взято на персональний облік штабів офіцерський корпус. Збережено загартовані у боях й організаційно зміцнені бойові частини – полки, дивізії, окремі батальйони і дивізіони, навчальні заклади.

З перших днів скитальщини вся фахова, культурно-освітня, релігійно-виховна робота підпорядковувалася вимогам військової доктрини – зберегти боєздатну армію для майбутньої боротьби. «Десятки тисяч з нас, що склали Українську Револьюційну армію на чолі зі мною і урядом УНР, – звертався С.Петлюра до військової еміграції, – перебуваючими зараз у Польщі, знають про Вас, перебуваючих в інших землях, вояки, і очікують тільки слушного часу, щоб зібратися всім до купи і разом йти визволяти Матір з неволі»⁶⁹. Так уже неодноразово було в історії вітчизняних національно-визвольних змагань, коли після поразки військо Івана Мазепи чи Пилипа Орлика, наприклад, відходило на чужину, а боротьба за незалежність тривала в інших формах. Змінювалася тактика, готувалися нові військовики, вичікувався слушний час для воєнних дій. Ця давня стратегія безперервності визвольних змагань слугувала гарантом незламності духу, незнищенності нації.

Фаховому вишколу козаків і старшин Армії УНР у вигнанні приділялася велика увага. Продовжувала працю Спільна юнацька школа старшин, створено другу школу старшин, дивізійні школи підстаршин. При Українському народному університеті засновано військовий факультет для старшин, згодом – Академічні курси Генштабу Армії УНР. Зрозуміло, що військова підготовка могла базуватися лише на освіченому стрілецтві. Тому в усіх таборах, переважно зі старшин, діяли початкові й середні загальноосвітні школи та підготовчі курси для кандидатів до старшинських шкіл або студій у вищих навчальних закладах Чехословаччини й Польщі. Згодом було досягнуто домовленості, за якою старшини дістали можливість продовжувати навчання у військових академіях II Речі Посполитої й за контрактом служити у польському війську. Частина генералів і адміралів Армії УНР польського походження (Юрій Свирський, В'ячеслав Ключковський, Іван Моравський, В'ячеслав Суходольський) продовжила кар'єру у Війську Польському. Були засно-

вані власні педагогічні курси, які готували вчителів для праці у школах української еміграції⁷⁰.

Потужну виховну роль відіграла видавнича діяльність еміграції, започаткована у таборах практично з перших днів їхнього існування. Кожна дивізія друкувала власний часопис, Генеральний штаб – військовий науково-теоретичний журнал «Табір»; створене 1925 р. у Каліші Українське воєнно-історичне товариство, що його душею був генерал-хорунжий М.Садовський, видавало змістовний збірник з історії національно-визвольних змагань «За державність». У редколегіях часописів гуртувалися військовики високого фахового рівня й військові історики, які залишили прийдешнім генераціям непересічну аналітику й монументальний літопис збройної боротьби за незалежність⁷¹.

Зростання позатаборової кількості емігрантів та їхніх осередків покликало до життя 1921 р. Український центральний комітет (УЦК), що став координаційним центром усіх українських організацій, товариств, а після ліквідації таборів ще й станиць військової еміграції. Філії УЦК працювали по всій території держави й надавали допомогу у налагодженні культурно-освітньої роботи у середовищі галичан й волиняків, захищали їх інтереси. Під опікою УЦК діяли Товариство українських воєнних інвалідів, Союз українок-емігранток, Спілка захисту української мови, товариства – допомоги студентам, опіки над бездомними дітьми – жертвами війни, Вчительська й Студентська громади та ін.⁷²

У таборах, а згодом й станицях української еміграції вирувало й культурно-мистецьке життя. Лише літературно-мистецьке товариство у таборі у Калуші згуртовувало понад півсотні письменників і художників. Високі національно-патріотичні й мистецькі почуття викликали твори Євгена Маланюка, Миколи Вороного, Івана Огієнка, Івана Зубенка, Варфоломія Євтимовича, Оксани Дучимінської та ін. Разом з організатором табірних художніх творчих груп, міністром освіти УНР Петром Холодним плідно працювали талановиті митці Віктор Цимбал, Петро Омельченко, Василь Щербак та ін. Створені театральні колективи, оркестри й хори не тільки обслуговували табори, а й власними блискучими виступами у Варшаві, Кракові, Познані, Каліші, Перемишлі та інших містах II Речі Посполитої пропагували національне мистецтво й сприяли українсько-польському порозумінню. Особливою популярністю користувалися Національний український хор під керівництвом сотника Д.Котка й Ансамбль українського національного танцю з Волинської та Залізної дивізій під керівництвом В.Авраменка, що уславили Україну виступами у Німеччині, Франції, Канаді й Сполучених Штатах Америки.

Підсумовуючи організаційну, ідейно-політичну, військово-фахову й культурно-освітню діяльність у таборах інтернованих частин Армії УНР, можна відзначити, що головним досягненням цієї праці стало збереження історичної пам'яті громадян незалежної України, вихован-

ня патріотичних почуттів у молодій генерації українців. Яскравим підтвердженням цього стало опрацювання штабом Військового міністра мобілізаційного плану 1927 р., коли готовність до служби в Армії УНР висловили 1500 старшин й 40 генералів. Понад півсотні українських старшин у складі польського війська протистояли агресії вермахту у вересні 1939 р.

Українська військова еміграція у II Речі Посполитій була, з одного боку, частиною фрагментаризованої нації, складовою етнополітичного процесу України, з іншого – невід’ємною складовою історії країни вимушеного перебування – Польщі, в економічний й суспільно-політичний розвиток якої недавні захисники УНР – ЗУНР зробили вагомий внесок.

3. Карпатська Україна як форма української державності

Протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої, домюнхенської, Чехословацької Республіки тривала боротьба закарпатців за автономію та справедливе визначення західних кордонів краю (зі Словаччиною). Цей рух русинів-українців був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об’єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали дедалі активнішою опозицією центральній владі. Водночас розбіжності політиків і місцевої інтелігенції у поглядах на національну належність закарпатців та національно-культурна ворожнеча у краю були великою перешкодою успішній боротьбі за їхні права і полегшували правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати масовий рух за автономію Закарпаття в безпечних для Праги рамках.

Ситуація докорінним чином змінилася в другій половині 30-х років ХХ ст., коли, з одного боку, в Закарпатті відбулися радикалізація громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку й реалізації автономних прав краю та зростання античеських настроїв серед місцевого населення. Небезпечні для Праги зміни в політичних настроях закарпатців, наприклад, засвідчили результати виборів до чехословацького парламенту у травні 1935 р.: 63% голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади⁷³.

А з іншого боку – в Європі загострилися міжнародна обстановка й загальноєвропейська політична криза напередодні Другої світової війни. До Чехословаччини, зокрема, висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави і насамперед Німеччина. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли зберегти її від дедалі більшої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували стабільність в Центрально-Східній Європі, дедалі потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 бе-

ня патріотичних почуттів у молодій генерації українців. Яскравим підтвердженням цього стало опрацювання штабом Військового міністра мобілізаційного плану 1927 р., коли готовність до служби в Армії УНР висловили 1500 старшин й 40 генералів. Понад півсотні українських старшин у складі польського війська протистояли агресії вермахту у вересні 1939 р.

Українська військова еміграція у II Речі Посполитій була, з одного боку, частиною фрагментаризованої нації, складовою етнополітичного процесу України, з іншого – невід’ємною складовою історії країни вимушеного перебування – Польщі, в економічний й суспільно-політичний розвиток якої недавні захисники УНР – ЗУНР зробили вагомий внесок.

3. Карпатська Україна як форма української державності

Протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої, домюнхенської, Чехословацької Республіки тривала боротьба закарпатців за автономію та справедливе визначення західних кордонів краю (зі Словаччиною). Цей рух русинів-українців був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об’єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали дедалі активнішою опозицією центральній владі. Водночас розбіжності політиків і місцевої інтелігенції у поглядах на національну належність закарпатців та національно-культурна ворожнеча у краю були великою перешкодою успішній боротьбі за їхні права і полегшували правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати масовий рух за автономію Закарпаття в безпечних для Праги рамках.

Ситуація докорінним чином змінилася в другій половині 30-х років ХХ ст., коли, з одного боку, в Закарпатті відбулися радикалізація громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку й реалізації автономних прав краю та зростання античеських настроїв серед місцевого населення. Небезпечні для Праги зміни в політичних настроях закарпатців, наприклад, засвідчили результати виборів до чехословацького парламенту у травні 1935 р.: 63% голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади⁷³.

А з іншого боку – в Європі загострилися міжнародна обстановка й загальноєвропейська політична криза напередодні Другої світової війни. До Чехословаччини, зокрема, висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави і насамперед Німеччина. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли зберегти її від дедалі більшої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували стабільність в Центрально-Східній Європі, дедалі потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 бе-

резня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої, а також світова економічна криза початку 30-х років ХХ ст., що не минула і ЧСР, вплинули на зростання й консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Підкарпатській Русі.

В березні 1938 р. після успішного для Німеччини аншлюсу Австрії, Гітлер заявив, що не бажає миритись із гнобленням німців в Чехословаччині. З боку Німеччини розпочалася активна кампанія з внутрішньої та зовнішньої дестабілізації ЧСР. За наказом Берліна Судетсько-німецька партія на своєму з'їзді в квітні 1938 р. схвалює програму, яка передбачала повну автономію Судетської області та інші радикальні вимоги до чехословацького уряду. Згодом вона виступила з вимогою приєднання області до Третього рейху. В цей критичний для ЧСР час Великобританія заявляє, що відмовляється надати гарантії Чехословаччині та закликала її лідерів піти на поступки Німеччині.

Така позиція Великобританії та політика потурання Німеччині з боку інших великих держав Європи, готовність Угорщини та Польщі взяти участь в античехословацькій акції підштовхнули Гітлера до рішучих дій. У травні 1938 р. Німеччина почала концентрувати війська на кордонах Чехословаччини. Уряд ЧСР виявив твердість і оголосив часткову мобілізацію: чехословацькі війська зайняли деякі прикордонні райони. Гітлер, не готовий на той час до військових дій проти Чехословаччини, вимушений був відступити. Але конфлікт не було ліквідовано. Для його розв'язання 29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені була скликана міжнародна конференція за участю керівників урядів Великобританії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладье), Німеччини (А. Гітлер) та Італії (Б. Муссоліні). Конференція, на яку навіть не були запрошені представники ЧСР, фактично прийняла німецькі вимоги, подані Чехословаччині у вигляді ультиматуму. Прийнявши важкі умови Мюнхенської угоди, Чехословаччина, зраджена союзниками, опинилася віч-на-віч із фашистською Німеччиною.

Унаслідок Мюнхенського диктату Чехословацька Республіка вимушена була задовольнити ультимативні німецькі вимоги: до Третього рейху, зокрема, було приєднано промислово високорозвинену Судетську область, де проживало понад 3 млн німців. Польща, у свою чергу, на початку жовтня отримала Тешинську Сілезію, а на початку листопада 1938 р. за рішенням Першого Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найбільш розвинені райони Закарпаття було передано Угорщині. У цілому, Чехословаччина втратила одну третину своєї території з населенням 5 млн осіб і 40% свого промислового потенціалу. Зраджена союзниками, країна опинилася у стані глибокої політичної кризи, чим поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці про-

голошують автономію, і Прага змушена нарешті затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехословацька Республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехословаччини ввійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов в історію як час розбудови Карпато-української державності, активної, хоча і не однозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів цього українського краю.

Затверджений Радою міністрів ЧСР 11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Закарпаття – Рада міністрів Підкарпатської Русі склався з шести осіб – відомих політичних діячів краю, що були депутатами чехословацького парламенту і сенату. Главою уряду був призначений Андрій Бродій – лідер русофільського напрямку в краї, голова Автономно-землеробського союзу, який поряд із посадою прем'єр-міністра отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський – один із керівників Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Української народної ради, соціал-демократ Юліан Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії Степан Фенцик – міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині Іван П'єшак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Народно-християнської партії о. Августин Волошин (питання охорони здоров'я і соціального забезпечення). Отже, до першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє – українського напрямку, що було компромісним рішенням і в цілому реально відображало співвідношення між двома головними політичними блоками Закарпаття⁷⁴.

Автономний уряд А.Бродія проіснував всього 15 днів – з 11 по 26 жовтня 1938 р., за які встиг провести три засідання. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема розв'язання питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав широку кампанію за приєднання до краю східно-словацьких районів (Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Але надмірна активність уряду в цьому напрямку відсунула на другий план розв'язання не менш злободенних для Закарпаття проблем – господарсько-фінансових, соціальних, культурних, внутрішньополітичних, зокрема боротьбу з угорськими і польськими озброєними групами диверсантів, які все частіше проникали на територію автономного краю.

У зв'язку з ультимативними вимогами Угорщини до Чехословач-

чини щодо заселених переважно угорцями південних територій Закарпаття, урядом А.Бродія 23 жовтня 1938 р. було прийнято рішення про розв'язання цього спірного питання шляхом проведення плебісциту в краї. Це рішення, однак, виходило за рамки повноважень автономного уряду і суперечило конституційним нормам ЧСР. Боячись несприятливих для себе результатів референдуму, чехословацька влада на розширеному засіданні за участю автономних урядів Словаччини і Підкарпатської Русі 26 жовтня погодилася на арбітражне рішення з приводу вимог Угорщини. Незважаючи на це, А.Бродій і міністр його кабінету С.Фенцик, які вже тривалий час таємно співпрацювали з угорською владою в справі відриву Закарпаття від ЧСР, наполягали на проведенні плебісциту. Тоді федеральний уряд ЧСР звільнив Бродія з посади прем'єра і його негайно було заарештовано в Празі за «державну зраду» – зв'язки із ворожими республіці закордонними елементами і профашистську діяльність на користь Угорщини. Його соратнику Фенцику вдалося втекти. На цій драматичній ноті закінчив свою короткочасну діяльність перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який так і не зміг практично контролювати, а тим більше змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті і становище його населення⁷⁵.

Того ж дня, 26 жовтня 1938 р. новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин – лідер українського напрямку в краї, а міністрами – члени першого автономного уряду Ю.Ревай і Е.Бачинський. Виразно український характер й спрямованість уряду А.Волошина, що був чітко задекларований у зверненні Української народної ради «До всіх українців по цілому світу!», опублікованому 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода»⁷⁶, викликав, з одного боку, радісне збудження й активну підтримку з боку українців у всьому світі, а з іншого – перехід закарпатських русофілів у відкриту опозицію до нього, що значно ускладнювало діяльність нового уряду.

Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Згідно з рішеннями Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., від Закарпаття відходило до Угорщині понад 12% його території – міста Ужгород, Мукачево, Берегово та майже 100 інших населених пунктів, де мешкало близько 175 тис. осіб (у тому числі понад 33 тис. українців). Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду⁷⁷. Уряд А.Волошина переніс свою канцелярію із Ужгороду до Хусту, що став столицею автономної української держави, розбудова якої розпочалася швидкими темпами і не в останню чергу завдяки безпосередній підтримці й допомозі з боку галицьких українців, які масово переходили польсько-чеській кордон, поспішаючи на поміч своїм закарпатським братам. Зокрема, саме за їхньої активної участі на початку листопада 1938 р. була утворена організація народної оборони – Карпатська Січ, що являла собою

напіввійськову організацію (її члени не були озброєні) для військового вишколу учасників українського національного руху і організації оборони Карпато-української держави. Січові відділи (команди), керівництво якими здійснювала Головна команда на чолі з командантом Карпатської Січі Д.Клімпушем у Хусті, виникли практично в кожному більш-менш великому населеному пункті краю: загальна кількість вишколених січовиків становила близько 2 тис.⁷⁸

Уже в листопаді 1938 р. Кабінет міністрів Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію. Він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е.Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А.Штефан), юстиції (належало до компетенції А.Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А.Дутці) і комунікацій (міністр Ю.Ревай). Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Значну роль в діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра С.Росоха та І.Роґач — люди молодшої генерації з радикальним гатунком.

За автономного уряду були створені служба безпеки, управління поліції в Хусті, українське емігрантське бюро на Карпатській Україні, що «збирає й систематизує заяви український емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах» і надає карпато-українське підданство, відділ преси і пропаганди, який, зокрема, з метою інформування населення про діяльність уряду видавав «Бюлетень пресової служби». Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолював відомий громадсько-політичний діяч і письменник В.Гренжа-Донський. Політичній та пропагандистській роботі уряд Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову української держави, так і підривною діяльністю проти неї з боку Угорщини і Польщі. «Нова свобода», наприклад, майже щодня друкувала різні заклики, звернення, маніфести автономного уряду та Української народної ради до «Українського Народу Підкарпаття», які друкувалися великим накладом й у вигляді окремих листівок. В них пропагувався чіткий курс уряду на українізацію всього суспільного життя краю, зокрема все настирливіше ставилося питання про офіційну зміну його назви на «Карпатську Україну»⁷⁹.

22 листопада 1938 р. чехословацьким парламентом були прийняті поправки до Конституції ЧСР у формі «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі», який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Чехословацької Республіки. У ньому зазначалося, що «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької Республіки. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Союму Підкарпатської Русі» і він же встановить «урядову мову та мову

навчання в школах на території Підкарпатської Русі». Проте вже через декілька днів уряд А.Волошина видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а в кінці грудня офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також і назву «Карпатська Україна»⁸⁰. Так завершилася боротьба двох напрямів в Закарпатті перемогою українського.

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А.Волошина стає правотворча діяльність, що була покликана наповнити реальним змістом права автономного краю як суб'єкта федерації у складі ЧСР. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади Кабінету міністрів Карпатської України до обрання Союму, реорганізацію структури виконавчо-розпорядчої влади на містах, створення Верховного суду і Вищої державної прокуратури та ін. Разом із тим створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах (введення досить жорсткої цензури на газети і журнали, закриття ряду русофільських видань й організацій, утворення концентраційного табору поблизу Рахова, розпуск політичних партій та деякі інші недемократичні заходи уряду) свідчило про ознаки авторитарного політичного режиму в Карпатській Україні.

Завдання, що стояли перед автономним урядом А.Волошина, були дійсно надзвичайно складними, що вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних сил, але й об'єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення Карпатської України, як української, так і інших національностей та орієнтацій. Цього, на жаль, уряд А.Волошина досягти не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення – активних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), що прийшли до краю з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв'язків з іншими частинами Чехословацької Республіки і загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку компромісів зі своїми агресивними сусідами – Угорщиною та Польщею, надмірне й невинуватене сподівання на підтримку ззовні – насамперед з боку Німеччини та допомогу української діаспори, теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів в краї.

Приділивши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовці до перших в історії Закарпаття виборів до власного представницького й законодавчого органу – Союму Карпатської України, уряд Волошина за допомогою єдиної створеної політичної партії – радикального «Українського національного об'єднання» (УНО), що стала, по суті, державною партією, успішно їх провів. І хоча результати виборів, що відбулися 12 лютого 1939 р., засвідчили схвалення основною частиною закарпатських українців курсу Кабінету міністрів Карпатської України А.Волошина

на утвердження національної державності (92,4% населення, що взяли участь у виборах, проголосували за УНО⁸¹), але вони не змінили внутрішньополітичне становище в краї на краще. А щодо планів й задумів уряду Волошина у розв'язанні проблем господарського і культурного будівництва, покращення соціального становища та рівня життя населення краю, то більшість з них так і не була реалізована.

Головна причина цього, і на цьому слід наголосити, не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А.Волошина, прорахунках й помилках в його діяльності, що дійсно мали місце, скільки в тому, що за тих внутрішньополітичних й внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. у краї та навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а поготів самостійна, незалежна держава. Та й часу для цього історія відпустила молодій українській державі замало.

Уже на початку березня 1939 р. А.Гітлер приймає рішення про остаточну ліквідацію Чехословаччини і дає згоду Угорщині на окупацію Карпатської України, що зняло будь-які покрови з політики Німеччини, на заступництво якої до останнього сподівався уряд Волошина. 14 березня 1939 р. увечері, щойно дізнавшись про проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною, А.Волошин офіційно проголосив її незалежною державою і назвав склад нового уряду. А 15 березня, коли окремі підрозділи угорських військ вже перейшли кордони краю, в Хусті розпочала свою роботу перша і остання сесія Союму Карпатської України, на якій було ухвалено документи історичної ваги. Обравши президентом новоствореної української держави Августина Волошина, Союм прийняв два конституційних закони. Ними, зокрема, підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, а також затверджувалися українські державні мова, прапор, герб і гімн⁸². Однак того ж дня, 15 березня 1939 р. Угорщина розпочала загальний наступ, який, незважаючи на героїчний збройний опір нечисленних загонів Карпатської Січі, 18 березня завершився повною окупацією щойно проголошеної Карпато-української держави, що було за тих обставин більше символічним актом, ніж реальною політикою.

Отже, Карпатська Україна, так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування. При оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженнями істориків, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостій-

ності Словаччини тощо»⁸³. Втім, вона залишила свій слід в історії боротьби українського народу за незалежність й національну державність і повинна бути вписана у новітню історію України яскравими сторінками. Не менш важливими для сучасного процесу державотворення в нашій незалежній Українській державі є й уроки Карпатської України, зокрема той незаперечний факт, що лише разом з усім народом України в єдиній незалежній демократичній державі, покладаючись лише на власні сили, відкриваються справжні можливості для повноцінного й щасливого життя закарпатців, як і мешканців інших регіонів України.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні – не лише яскрава героїчна сторінка в історії цього самобутнього українського краю. Вони мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги української діаспори в світі та багатьох європейських держав, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців і засудили вторгнення угорських військ до краю як попрання прав українського народу на самостійне державне життя. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях.

Примітки до розділу 10

1 Див.: Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2001. – С.388–390.

2 Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворова. – М., 1999. – С.134.

3 Див., напр.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Передм. І.Кедрина. – Нью-Йорк, 1970. – XII. – 228 с.

4 Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Іст. жур. – 2004. – №9. – С.7–15.

5 Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С.331.

6 Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1993. – S.462–463.

7 Там само. – S.463.

8 Там само. – S.472.

9 Історія Центрально-Східної Європи. – С.418.

ності Словаччини тощо»⁸³. Втім, вона залишила свій слід в історії боротьби українського народу за незалежність й національну державність і повинна бути вписана у новітню історію України яскравими сторінками. Не менш важливими для сучасного процесу державотворення в нашій незалежній Українській державі є й уроки Карпатської України, зокрема той незаперечний факт, що лише разом з усім народом України в єдиній незалежній демократичній державі, покладаючись лише на власні сили, відкриваються справжні можливості для повноцінного й щасливого життя закарпатців, як і мешканців інших регіонів України.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні – не лише яскрава героїчна сторінка в історії цього самобутнього українського краю. Вони мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги української діаспори в світі та багатьох європейських держав, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців і засудили вторгнення угорських військ до краю як пограння прав українського народу на самостійне державне життя. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях.

Примітки до розділу 10

1 Див.: Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2001. – С.388–390.

2 Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворова. – М., 1999. – С.134.

3 Див., напр.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Передм. І.Кедрина. – Нью-Йорк, 1970. – XII. – 228 с.

4 Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Іст. жур. – 2004. – №9. – С.7–15.

5 Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С.331.

6 Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1993. – S.462–463.

7 Там само. – S.463.

8 Там само. – S.472.

9 Історія Центрально-Східної Європи. – С.418.

- 10 Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории. – М., 2005. – Кн.1. – С.105.
- 11 Див.: Історія Центрально-Східної Європи. – С.419-420.
- 12 Там само. – С.430-431.
- 13 Див.: Курило В.М. У боротьбі за визволення. Революційно-визвольний рух на Буковині у 1922–1940 роках. – Л., 1977. – С.48; Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – С.344.
- 14 Див.: Буковина, її минуле і сучасне. – Детройт; Париж, 1956. – С.330-342; Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С.244; Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи). – Чернівці, 2005. – С.66-67.
- 15 Див.: Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.331.
- 16 Див.: Бенеш Э. Речь о подкарпаторусской проблеме. – Ужгород, 1934.
- 17 Див.: Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької Республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура українських Карпат: традиції і сучасність. Мат. міжнар. наук. конф. (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.). – Ужгород, 1994. – С.138.
- 18 Vidnanskij S. Zakarpatsko ako sucast CSR: problemy narodno-kulturnej obnovy a statnosti v r. 1919-1938 // Slovensko v politickom systeme Ceskoslovenska (Materialy z vedeckeho sympozia) Casta 11.-13 novembra 1991. – Bratislava, 1992. – S.210.
- 19 Про це див.: Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2003. – Т.5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – С.623-635.
- 20 Див.: Худанич В.І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: Мат. міжнар. наук. конф. – Ужгород, 1993. – С.539; Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Том II (1918–1945). – С.181; Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006. – С.318-323.
- 21 История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. – К., 1982. – С.49-51.
- 22 Нариси історії Закарпаття. – С.135; Токар М.Ю. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920-1924 роках // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 2001. – Вип.10. – С.45.
- 23 Статут и програма Руськой Хлеборобської (Земледельської) Партии. – Ужгород, 1920. – С.4-14.
- 24 Росоха С. Сойм Карпатської України (в 10-ліття проголошення самостійності). – Л., 1991. – С.21-22.
- 25 Болджар М. Закарпаття між двома світовими війнами (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). – Ужгород, 1993. – С.20-26.
- 26 Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Мат. наук. конф. – Ужгород, 1997. – С.27.
- 27 Нариси історії Закарпаття. – С.191-193.

- 28 Див.: Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. – Ужгород, 1991. – С.31.
- 29 Історія Центрально-Східної Європи. – С.424.
- 30 Там само.
- 31 Див.: Пашуто В. Т. Русские историки-эмигранты в Европе. – М., 1992. – С.24; История СССР. – 1971. – №1. – С.151-154; Славяноведение. – 1993. – №4. – С.28-38; Slovansky prehled. – 1991. – №4. – S.273-286.
- 32 Див.: Пашуто В.Т. Вказ. праця. – С.24.
- 33 Ceskoslovenka pomoc ruske a ukrajinske emigraci. – Praha, 1936. – S.3.
- 34 Masaryk T. G. Cesta demokracie. Soubor projevů za republiky. Sv. druhý. 1921–1923. – Praha, 1934. – S.56-57.
- 35 Див.: Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение. – 1993. – №4. – С.31.
- 36 Див.: Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип.3. – С.39-40.
- 37 Див.: Советское славяноведение. – 1991. – №6. – С.29; Славяноведение. – 1993. – №4. – С.36-37.
- 38 Ceskoslovenska pomoc ruske a ukrajinske emigraci. – S.5.
- 39 Советское славяноведение. – 1991. – №6. – С.26; Вопросы истории. – 1990. – №11. – С.19; Енциклопедія українознавства. – Т.9. – С.3356; Т.10. – С.3741; Нова Україна (Прага). – 1922. – №1. – С.17.
- 40 Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. 7/ VII. 1921 – 7/VII. 1924. – Прага, 1924. – С.3-4; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч.1. – С.53-70; Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С.475.
- 41 Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. – С.11-14.
- 42 З епістолярної спадщини Д.І.Дорошенка: Листи Д.І.Дорошенка до М.М.Грінченко 1923–1926 рр. / Публ. Ю.Пінчука, Л.Гриневиц // Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Упорядкув. та нарис Ю.Пінчука, Л.Гриневиц. – К., 1996. – С.227.
- 43 Див.: Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.02 – Всесвітня історія / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997.
- 44 Ceskoslovenska pomoc ruske a ukrajinske emigraci. – S.22.
- 45 Маруняк В. Видавнича діяльність української еміграції в європейських країнах в 1900–1975 рр. // Календар-альманах «Нового шляху» на 1988 р. – Торонто. – С.155.
- 46 Mędrzecki W. Ukraińcy // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1999. – S. 471.
- 47 Див., напр.: Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – ss. 327; Wączkowski W. Prometeizm na tle epoki: Wybrane fragmenty z historii ruchu // Niepodległość: Czasopismo poświęcone najnowszemu

dziejom Polski / In-t J. Piłsudskiego. – Nowy Jork; Londyn, 1984. – Т. XVII. – S.28-54; та ін.

48 Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – №5. – С.121.

49 Там само. – С.122.

50 Giertych J. O program polityki kresowej. – Warszawa, 1932. – S. 118.

51 Комар В. Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). – С.124.

52 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.481-482.

53 Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). – С.126.

54 Там само.

55 Див., напр.: Рубльов О. Советські пенсії західноукраїнським інтелектуалам, 1920-ті – початок 1930-х рр.: Timeo danaos...? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С.Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 8. – С.161-176; та ін.

56 Див.: Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – Вип.7: Зб. на пошану проф. Ю.Сливки. – С.387-403; Rublow O. Konsulat ZSRR we Lwowie w latach 1927–1939: przedstawicielstwo dyplomatyczne, łącznik między dwiema Ukrainami czy bolszewicka ekspozytura? // Studia Polsko-Ukraińskie / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 2006. – Tom 1. – S.191-224.

57 Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи / Упоряд. М.Дядюк; Відп. ред. М.Богачевська-Хомяк. – Л., 1998. – 844 с., іл.

58 Див., напр.: Шаповал Ю.Г. «Діло» (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки. – Л., 1999. – 384 с.

59 Докладніше див.: Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze / Pod red. S.Kozaka. – Warszawa, 1996. – Т.3: Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica. – S.220-234.

60 Див., напр.: За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист (Москва). – 1963. – №10. – С.37-47; Панчук М.І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К., 1982. – 198 с.; Szyr E. Okoliczności rozwiązania KPP // Nowe drogi (Warszawa). – 1987. – №7. – S.88-104; Борці за возз'єднання: Біогр. довід. / Редкол.: Ю.Ю.Сливка (кер.) та ін.; Упоряд. Ю.Ю.Сливка. – Л., 1989. – 359 с.; Панчук М.І. «Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989. – 129 с.; та ін.

61 Див., напр.: Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В.Муравський; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В.Стефаніка; Центр досліджень визвольного руху. – Л., 2006. – 420 с.; іл.

62 Термін «український інтегральний націоналізм» укорінився у науковому обігу з легкої руки американського історика Дж.Армстронга завдяки його

відомій праці «Український націоналізм. 1939–1945» (вид. 1955-го, 1963-го, 1987 р.). Натомість особисто Д.Донцов називав націоналізм «чинним», а діячі ОУН – «організованим», «революційним» тощо.

63 Див., напр.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т.І (1920–1939) / За ред. С.Ленкавського. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С.389-398; Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упоряд. М.Посівнич. – Л., 2005. – 200 с.

64 Докладніше див., напр.: Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska // Przemyskie Zapiski Historyczne. – 1987. – Т.4-5. – С.137-174; Stępień S. Kształtowanie się warstwy inteligenckiej w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939 // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych / Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, widział historii i nauk społecznych; Instytut historii PAN; Red. W.Мędrzecki, J.Kochanowicz. – Poznań – Warszawa, 2006. – Т.LXVI. – За рік 2006. – С.111-135.

65 Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч.1. – С.33.

66 Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Л., 2000. – С.192.

67 Див.: Bruski J.J. Petluowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Kraków, 2000. – С.579; Wyd.2. – Kraków, 2004. – С.600.

68 Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – С.55-136; Його ж. Увічнення нескорених: Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Л., 2003. – 246 с.

69 Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К., 1999. – Т.III. – С.419.

70 Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – С.197-198.

71 Див.: Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: III. Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921–1939) // Укр. історик. – 1971. – №3/4 (31/32). – С.77-89.

72 Див.: Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2005. – С.752.

73 Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С.136.

74 Див.: Болдижар М. Вказ. праця. – С.79.

75 Див.: Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. – К., 2001. – С.277-279.

76 Нова свобода. – 1938. – 27 жовтня.

77 Див.: Болдижар М. Вказ. праця. – С.100-104.

78 Белень М. Карпатська Україна в портретах. – Ужгород, 1998. – С.12-19.

79 Нова свобода. – 1938. – 22 листопада.

80 Див.: Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. – Л., 1994. – С.235-241; Маркусь В. Від народу племені через автономістські праг-

нення до державності й соборності // *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. – С.22.

81 Вегеш М.М. *Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2 т.* – Ужгород, 1997. – Том II. – С.92.

82 Див.: Росоха С. Вказ. праця.

83 Болдижар М. Вказ. праця. – С.107-108.

РОЗДІЛ 11.**Становлення та еволюція
радянської політичної
системи****1. Формування радянського ладу**

Радянську систему влади неможливо відірвати від соціально-економічної бази, на яку вона спиралася. Так само еволюцію цієї владної системи не можна аналізувати у відриві від комуністичної революції, здійснюваної методами силового насадження згори неприйнятних для суспільства радикальних форм.

Після встановлення більшовицької диктатури спочатку В.Ленін, а згодом Й.Сталін організували штурмові атаки на приватну власність і приватних власників, у результаті яких радянське суспільство максимально наблизилося до умоглядних уявлень про комунізм. Радянська система влади і побудований нею «під себе» економічний лад утворили соціально-політичну цілісність, яка була здатна функціонувати тільки в силовому полі кремлівської диктатури.

Поява радянської політичної системи пояснюється кумулятивним ефектом поєднання теоретичного екстремізму частини російських соціал-демократів, які залишалися відданими застарілим ідеям «Маніфесту Комуністичної партії» К.Маркса і Ф.Енгельса, зі стихійним екстремізмом народних низів, який завжди був присутній в Росії, але надзвичайно загострився умовами світової війни.

У радянській історіографії термін «ради» всупереч правилам орфографії писали в множині з великої літери. Їх розглядали як принципово нову, народну владу, що виникла вперше в історії людства і становила собою державну форму диктатури робітничого класу. Ради й справді стали незнаючою раніше формою диктатури, але не класу, а політичної партії.

Ради виникли в ході революції 1905 р. в Росії. Поразка російської армії в Японії активізувала спроби різних кіл суспільства підштовхнути царя до реформ. Після розстрілу маніфестації перед Зимовим палацом 22 (9) січня 1905 р. робітники втратили надію добитися реформ за допомогою петицій. У країні почалися масові політичні страйки. Коли страйк тривав довго й охоплював багато підприємств, виникали міські страйкові комітети. Влітку 1905 р. в Іваново-Вознесенську відбувався страйк, в якому взяли участь 70 тис. робітників. Міський страйковий комітет, що назвав себе радою робітничих депутатів, почав керувати життям міста. Незабаром комітет з такою ж назвою з'явився в Кадіївці. У жовтні була утворена Петербурзька рада, яка проіснувала два тижні.

Вона почала випускати бюлетень «Известия Совета рабочих депутатов» (тепер це – газета «Известия»).

Більшовики спочатку не надали великого значення радам. Найбільший вплив на депутатів справляли меншовики. Однак уже під час політичної кризи у жовтні 1905 р. Ленін належним чином оцінив можливості використання своєю партією цієї форми стихійного робітничого самоврядування. Тоді в Росії постали зародки двох альтернативних самодержавству політичних систем. Під тиском новопризначеного голови Ради міністрів С.Вітте Микола II підписав 17 жовтня маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політичні свободи й обмежував власну владу запровадженням парламенту – законодавчої Державної Думи. Більшовики ж зробили спробу підняти робітників на збройне повстання, в ході якого розраховували розбудувати мережу рад на всіх рівнях аж до загальнодержавного.

Ленін уважав, що майбутній радянський уряд повинен поповнюватися представниками пролетарських прошарків, передусім селянського походження. Адже робітничий клас у соціальній структурі суспільства становив незначну меншість. «Без об'єднання пролетаріату і селянства, без бойового зближення соціал-демократів і революційних демократів неможливий повний успіх великої російської революції», – підкреслював він¹.

Ентузіазм, з яким Ленін вітав появу рад, і рішучість, з якою він обстоював ідею перетворення їх на державну владу, пояснювалися просто. До складу рад мали увійти тільки депутати, відібрані «авангардом пролетаріату», тобто його власною партією. Так само здійснювати селекцію непролетарських носіїв радянської влади за ознакою їхньої революційності мусила тільки його партія. Це означало, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників до рад, а з волі політичної сили, яка пропонувала виборцям свої кандидатури. Більшовики не розглядали маси, які брали участь у виборчій кампанії в ради, як суверенну силу, від якої походить влада.

Улітку 1907 р. цар видав без згоди Думи (що означало державний переворот) новий виборчий закон, який знаменував собою повернення до самодержавної форми правління. За цим законом на поміщиків припадала майже половина виборщиків у Думу, а на багатомільйонне селянство – не більше чверті. Виборці від робітників дістали право направити до Думи депутатів тільки в шести найбільш пролетаризованих губерніях, у тому числі в Україні – у Катеринославській і Харківській. В очах мас парламентська форма організації влади виявилася скомпрометованою. Під час наступної кризи в лютому-березні 1917 р. вони негайно утворили власні класові організації – ради. Є свідчення Леніна про непричетність політичних партій до виникнення рад робітничих і солдатських депутатів: «В лютому 1917 року маси створили ради, раніше навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити це гасло»².

Революція в Росії почалася 8 березня (23 лютого за ст. ст.) 1917 р. 15(2) березня Микола II за порадою керівників думських партій і головнокомандуючих фронтами відрікся від влади. Монархія Романових пала за вісім днів.

Російська революція й досі поділена на дві типологічно різні: буржуазно-демократичну Лютневу і соціалістичну Жовтневу. Пониження Жовтневої революції до статусу більшовицького перевороту не супроводжується переосмисленням картини подій, яка була свого часу намальована переможцями. Ілюстрацією плутанини в оцінках може служити такий висновок Д.Волкогонова в його книзі про Леніна: «Мабуть, буржуазна революція була похована, не встигнувши дати своїх плодів, а та, що відбулася, дружно всіма нами названа (автор цієї книги не є винятком) соціалістичною, не була такою. Це була більшовицька революція, а не соціалістична»³. Отже, ту з революцій, яка ознаменувалася падінням самодержавства, Волкогонов назвав буржуазною, а наступну – більшовицькою. Тут порушена типологія подій: клас протипоставлений партії. Та не в цьому навіть суть. Позбавляючи жовтневі події в Петрограді статусу соціалістичної, тобто пролетарської, революції, він демонстрував нібито новаторство, а насправді під новаторством приховувалася сила звички, яка змушувала ділити Російську революцію на дві. Найбільш дивним було те, що у подіях лютого (березня) і жовтня (листопада) 1917 р. Волкогонов не помітив головного гравця на революційній сцені – ради робітничих і солдатських депутатів. Фактично ж, навіть якщо штучно поділити потік подій у Росії 1917 р. на дві різні революції, кожна з них була за своєю глибинною суттю радянською. Спочатку ради скинули царя, а потім взяли владу в країні.

Перехід від традиційного до громадянського суспільства в Росії міг відбутися тільки революційним шляхом. Однак ця імперія на півстоліття відстала з революцією від своїх європейських сусідів. Через це об'єктивний розвиток ринкових відносин зробив авангардною силою в трансформаційному процесі не буржуазію, яка користувалася підтримкою імперських верхів, а пригноблені верхами (разом із буржуазією) народні низи. Це наперед визначило організаційну слабкість буржуазних політичних партій. Вони були неспроможні оволодіти революційною стихією.

Таку особливість Росії враховували як революціонери, що нетерпляче чекали війни – каталізатора соціальних потрясінь, так і царські чиновники, які дбали про запобігання революції. У листі до М.Горького, написаному після 25 січня 1913 р., Ленін наголошував: «Війна Австрії з Росією була б дуже корисною для революції (в одній східній Європі) річчю, але мало ймовірно, щоб Франц Йозеф і Миколаша зробили нам цю приємність»⁴. Колишній міністр внутрішніх справ П.Дурново в лютому 1914 р. попереджав царя про небезпеку війни з Німеччиною, яка повинна була у разі воєнних невдач викликати потрясіння соціального

характеру: «Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению»⁵.

У 1905 р. головну роль у революційних подіях відігравали робітничі маси і сформовані ними ради. Селянські пролетаризовані низи були надто розпорошені умовами виробництва, щоб загрозувати імперії. У 1917 р. становище радикально змінилося. Соціально-класове протистояння поглибилося через згубний вплив світової війни, яка тривала 2,5 роки. Низи були обурені викликаним війною зубожінням і не бажали віддавати життя за імперіалістичні цілі верхів. І найголовніше: голос багатомільйонного селянства раптом виявився надзвичайно гучним. Для війни, яка стала світовою, професійної армії не вистачало. Уперше в історії війна збила розпорошені селянські маси в багатомільйонну армію і дала їм у руки зброю. Не дивно, що основними учасниками революційних подій стали солдатські і робітничі ради – класові організації пролетаризованих народних низів, які палали ненавистю до великих власників і бачили мету свого існування в ліквідації, навіть фізичній, поміщиків і буржуазії.

У перші місяці після повалення самодержавства спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед деструктивним радянським чинником у революції об'єднав колишніх затятих противників – партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей же страх змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію.

Ради і солдатські комітети утворювались у містах і на фронтах, однак ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Склад рад був плінним, тому що колективи мали право замінювати свого представника в будь-який момент. Меншовики та есери користувалися в радах вирішальним впливом, але бачили в них не органи влади, а громадські організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Органом, який конструював владу, вони вважали Установчі Збори. Ліберальна демократія, яка сформувала з конституційних демократів та інших думських партій Тимчасовий уряд, була згодна з ними. Контроль Петроради над робітниками й солдатами столиці виглядав як влада, але лідери революції розуміли, що влада натовпу є не демократією, а охлократією.

Партії революційної демократії спочатку утрималися від участі у формуванні Тимчасового уряду, який мав організувати вибори до Установчих Зборів. Членом уряду з їхньої згоди став тільки заступник голови виконкому Петроради О. Керенський. Однак від травня 1917 р. партії революційної і ліберальної демократії утворювали коаліційні уряди.

Більшовики не ввійшли до партійного табору революційної демократії. Свої зусилля вони приділяли проникненню в ради з метою перетворити їх на власну владу. Однак Ленін не покладався цілком на мирний перехід влади в руки своєї партії через ради. З весни 1917 р. у

Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах більшовики почали формувати загони червоногвардійців-бойовиків.

Цілі більшовиків в революції були визначені «Квітневими тезами» В.Леніна, які 20 квітня 1917 р. опублікувала газета «Правда». У питанні про війну висувалося гасло: «Ні найменшої поступки “революційному оборонству”». В другій тезі поточний момент характеризувався як перехід від початкового етапу революції, який давав владу буржуазії, до завершального етапу, який дасть владу пролетаріату. Свого часу М.Бакунін слушно вказував, що клас «не може всістися в урядове крісло». Диктатура пролетаріату на ділі означала диктатуру більшовиків. Суть третьої тези виявлялася в гаслі: «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Про негайне повалення уряду не йшлося, політичні умови для цього ще не склалися. У четвертій тезі висувалося гасло «Вся влада — Радам!». Хоча ради перебували під впливом меншовиків та есерів, Ленін знав, що більшовики завоюють їх, тому що теж прагнуть знищити великих власників. П'ятою тезою визначався політичний устрій Росії як республіки рад. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих Зборів, які вважалися кінцевою метою революції навіть у більшовицькій програмі.

Визначаючи в першій половині тез тактику завоювання диктаторської влади, Ленін далі давав зрозуміти, навіщо йому потрібна диктатура: для побудови комунізму. Соціал-демократи-більшовики повинні були перейменувати свою партію в комуністичну, ухвалити нову, комуністичну за змістом програму, побудувати, як висловився Ленін, «державу-комуни», створити новий, Комуністичний, інтернаціонал. Програма побудови «держави-комуни» включала націоналізацію землі, перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк⁶.

Ленін розраховував негайно витіснити меншовиків та есерів з рад. Проте вплив більшовиків у них посилювався повільно. Тому вождь більшовиків вирішив тимчасово відмовитися від власних гасел і взяти на озброєння лозунги рад. Цей тактичний хід був зроблений у серпні 1917 р. одночасно з прийняттям VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Від серпня 1914 р. більшовики дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Така війна їх не лякала, хоча вони передбачали наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, — писав Ленін, — навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»⁷. Та йти на завоювання влади з таким гаслом виявилось неможливим. Від серпня 1917 р. розмови про громадянську війну серед більшовиків припинилися. Вони перестали заявляти, що відкидають сепаратний мир з Німеччиною і взяли на озброєння народну вимогу негайного припинення війни.

Коли у червні 1917 р. партія есерів включила до своєї програми радянську вимогу про зрівняльний поділ землі, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. Останні вимагали створювати на селі велике виробництво у формі радянських господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств шляхом колективізації селянських засобів виробництва. Та в серпні більшовики привласнили есерівське, а насправді – селянське гасло: «Землю – селянам!».

Гасло радянської революції: «Фабрики – робітникам!» робітничий клас і більшовики повторювали в унісон, але вкладали в нього різний зміст. Ради робітничих депутатів вимагали приватизувати робітничими колективами відібрані в капіталістів підприємства. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, розуміючи під цим перехід їх у власність «держави-комуни». Вже після завоювання влади Ленін заявив: «Величезним перекрученням основних засад Радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»⁸. Раніше він таких висловлювань собі не дозволяв.

Крутий поворот більшовики зробили й у національному питанні. У 1913 р. Ленін висловлювався так: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»⁹. Тепер же в його промовах і статтях зазвучала вимога федералізації країни. 22 серпня більшовики вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, комуністична і антикомуністична історіографії пов'язували з їхньою діяльною участю в придушенні корніловського путчу. Однак зміна гасел ленінською партією вплинула на подальші події незрівнянно сильніше. У вересні Петроградська, Московська і Київська ради вперше ухвалили більшовицькі резолюції про владу. Головою Петроради став Л. Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики почали готувати II Всеросійський з'їзд рад. Маніпулюючи нормами представництва, вони домоглися сприятливого для себе партійного складу депутатів. Одночасно з відкриттям з'їзду 7 листопада 1917 р. більшовицький Военно-революційний комітет розпочав операцію із захоплення Петрограда.

Е.Карр не без підстав назвав Російську революцію більшовицькою. У кінцевому підсумку саме більшовики забарвили її в свої кольори. Але один із лідерів Української революції В.Винниченко з не меншими підставами назвав більшовицький переворот робітничо-селянською революцією¹⁰. Російська революція врешті-решт трансформувалася в радянську. Більшовицький переворот був успішним через те, що проходив під радянськими гаслами.

Більшовики грали роль законслухняних політиків. Усі декрети, які прийняв II з'їзд рад, уважалися тимчасовими і підлягали затверджен-

ню, виправленню або скасуванню Установчими Зборами. Утворений 9 листопада Раднарком на чолі з Леніним підтвердив, що вибори в Установчі Збори відбудуться у затверджені Тимчасовим урядом терміни – 25 листопада.

Вибори показали, що за більшовиків проголосували менше 25% виборців, в Україні – 10%¹¹. Раднарком зробив усе можливе, щоб загальмувати скликання Зборів. Більшовикам потрібний був час, щоб прибрати до рук важелі влади. 20 грудня була створена Всеросійська надзвичайна комісія. Ради, які уособлювали в революції антидержавне начало, стали органами влади. Проте під пресингом чекістів від колишніх рад залишилась одна оболонка. Колективи повинні були тепер дисципліновано голосувати за кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми. Більшовики «перетекли» в ради.

Установчі Збори відкрилися в Таврійському палаці Петрограда опівдні 18 січня. О 5-й годині ранку наступного дня начальник охорони А.Железняков сказав, що караул стомився і присутні повинні покинути приміщення. Так остаточно згас демократичний струмінь Російської революції. Але згас і радянський струмінь, революцію «приватизували» більшовики. Всі політичні сили, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними.

Як у Петрограді, так і в Харкові радянська влада була проголошена в 1917 р. депутатами рад, що представляли незначну меншість населення. Коли ж партія більшовиків перетворилася на урядову, однією з її важливих функцій стало так зване радянське будівництво, тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Ухвалена в липні 1918 р. Конституція РСФРР затверджувала таку конструкцію Всеросійського з'їзду рад: представники міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів¹². Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари¹³. Та якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у представництві в радах порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали десятикратно менше представництво, ніж червоноармійці¹⁴. Пояснення треба шукати в тому, що відрізняло українських селян і робітників від червоноармійців: перші були місцеві, а другі – в основному прийшли. Прийшли а ргіогі не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом.

Р.Пайпс сформулював суть радянської влади так: «Державна влада в країні формально належала ієрархічно організованому, демократично обраному Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»¹⁵. Насправді, однак, Ленін створив набагато досконалішу, ніж будівля з оманливим фасадом,

систему державного устрою «РКП(б)-ради». Елементи її (партійні комітети і виконавчі комітети рад) у кожній ієрархічній ланці становили собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконкоми рад покладалася управлінська робота. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася в повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох елементів владного тандему. Ради перетворилися на всепроникну й усеохватну владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою партії. Саме вони надали РКП(б) статус державної партії.

Після приходу більшовиків до влади партія перетворилася на державну структуру, але зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія». Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. Підкреслювалася небажаність злиття обох вертикалей в одну. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де вперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх»¹⁶.

Компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови за принципами «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Радянською частиною тандем обертася до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів.

Диктатура системи «РКП(б)-ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Як співвідносилася винайдена Ленінінм система влади з іншими політичними системами? Започаткований Великою Французькою революцією і війною американських колоній за незалежність перехід до громадянського суспільства дістав друге дихання на початку ХХ ст., коли під впливом світової війни розвалилися імперії традиційного типу. Однак у деяких країнах під час трансформації форм політичної влади

утверджувалися не демократичні форми правління, а їхні тоталітарні мутації. Якщо демократія — це панування суспільства над державою, то тоталітаризм характеризувався пануванням держави над суспільством.

У традиційних суспільствах люди були підданими монарха, а не громадянами. Але такі суспільства скріплювалися радше становими перегородками, аніж бюрократичним апаратом, який реалізував державну волю монарха. Якісний стрибок в індустріальному розвитку, що відбувся в другій половині XIX ст., а вслід за ним — Перша світова війна різко підвищили роль держави в житті кожної людини й усього суспільства. Одним з перших серед мислителів XX ст. нову роль держави в умовах світової війни відзначив М.Бухарін. 1920 р. з'явилася його праця «Економіка перехідного періоду», в якій можна знайти такі рядки: «Війна 1914–1918 рр. поставила руба питання про державну владу... Життя державної організації, яка все у себе всмоктала, — не життя суспільства, а життя *держави* — стало на перший план. Якщо дідуган Гоббс писав у своєму “Левіафані”, що нема влади, яка порівнялася б з владою держави, то його “Левіафан” здався б цуцням поряд з тією дивовижною силою, яку виявив державний апарат фінансового капіталу»¹⁷.

Роль державного апарату в житті розвинутих країн справді зростає в колосальних масштабах. Здебільшого, однак, вона зростає одночасно з роллю інститутів громадянського суспільства. За цих умов могутня держава не являла небезпеки для громадян. М.Бухарін даремно кивав на країни «фінансового капіталу». Абсолютна всевладність державних інститутів утвердилася саме в його власній країні. Більшовицький комуносоціалізм став найдовершенішою формою тоталітарного устрою з усіх, які виникли в першій половині XX ст. Він характеризувався не тільки абсолютним пануванням держави над суспільством, але й глибоким проникненням державних інститутів у товщу суспільства. У колишній Російській імперії виник політичний устрій, який обручами терору, пропаганди і виховання скріплював державу і суспільство в органічну цілісність — державосуспільство. Радянська влада не випадково дала свою назву країні, народу, способу життя і культурі.

Дві окремо наявні, але взаємопрониклі владні вертикалі відокремлювали форму радянської влади від її суті. За конституційною формою це була робітничо-селянська влада, за внутрішньою суттю — незалежний від народного волевиявлення тоталітарний режим. Для іноземних спостерігачів радянські органи здавалися лише фасадом, за яким приховувалася диктатура партійних комітетів. Та насправді радянська влада була двоєдиним політичним організмом, окремі компоненти якого не могли існувати у відриві один від одного. Відділені функціонально, обидві вертикалі влади фактично розчинялися одна в одній на персональному рівні. Ленін у 1921 р. підкреслював: «Як правляча партія, ми не могли не зливатися з “верхами” партійними “верхи” радянські, — вони у нас злиті і будуть такими»¹⁸.

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) ще зберігала спочатку залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в конкурентній боротьбі. Вибори на з'їзд відбувалися переважно в демократичній обстановці. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Вожді впливали на результат дискусій, але силою авторитету, а не апаратних комбінацій.

Однак в умовах диктатури внутріпартійне життя дедалі втрачало ознаки так званої робітничої демократії. ЦК РКП(б), у руках якого зосередилася реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих самих диктаторських методів, якими управляв країною. Кандидатури на ключові посади на місцях спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику партії.

На відміну від самодержавства, радянська влада не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Декларативним носієм диктатури був пролетаріат, номінальним – «авангард пролетаріату», тобто РКП(б), а фактичним – ЦК РКП(б), тобто сукупність діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-радянської роботи. У ЦК, обраному VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р., налічувалося 19 осіб (з України – Х.Раковський). У ЦК, обраному в квітні 1920 р. IX з'їздом, теж налічувалося 19 осіб, у тому числі з України – Х.Раковський і Артем (Ф.Сергєєв). X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. обрав 25 членів ЦК, у тому числі з України – Х.Раковського, Артема, Г.Петровського і М.Фрунзе. XI з'їзд (квітень 1922 р.) обрав 27 членів ЦК (з УСРР – Г.Петровського, Х.Раковського, М.Фрунзе, В.Чубаря)¹⁹.

Радянська була владою компартійної олігархії. Зосередження у верховному органі диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли розв'язуватися конституційним шляхом, тому що в конституції не було навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуального носія – диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язувалася в боротьбі або за домовленістю основних політичних гравців. Проте засновник партії, держави і радянського ладу не був звичайним диктатором. Леніну вистачало морального впливу, і він не покладався в колі товаришів по ЦК на силові засоби. Це не означало, що він не зустрічав опозиції власним рішенням у партії. Але опозиція не була усвідомленим викликом його владі з боку певних осіб або угруповань. Опозиціонери мали відмінну думку щодо

деяких ключових питань державного курсу, наприклад укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики.

У черговій дискусії про профспілки, яка розгорілася в партії наприкінці 1920 р., виявилися, як і раніше, різні підходи до поточної політики, у цьому разі – про роль і місце профспілок у системі влади. Л.Троцький вніс до дискусії гостроту, розцінену його опонентами як виклик лідерству Леніна. Опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання в письмових тезах і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори на X з'їзд РКП(б) проводилися за платформами.

Дискусія про профспілки, в якій В.Ленін здобув абсолютну перемогу, істотно вплинула на еволюцію владних структур. Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми – не дискусійний клуб», – заявив він на цьому з'їзді й домігся ухвалення резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання. Резолюція давала право двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії виключати інакодумців зі свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з'їздів розв'язувати питання про склад ЦК. Це засвідчило перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Ще після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив усередині ЦК два субцентри – політбюро і оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж ставали автоматично рішеннями ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення ЦК у системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК різко скоротилася.

Паралельно відбувався переплив влади від радянських органів управління до партійних комітетів. Партія перебирала на себе владні повноваження в кожній ланці управління, у кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, унаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, передусім секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набула влада теж зосереджувалася в головному парткомі – ЦК, а точніше – у його субцентрах.

До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О.Стасова. Її функції були суто технічними. У квітні 1920 р. в ЦК з'явився секретаріат у складі М.Крестинського, Є.Преображенського і Л.Серебрякова. Членство відповідального секретаря Крестинського в політбюро і оргбюро надало цій посаді радше політичного, аніж технічного характеру. Після X з'їзду РКП(б) цей склад секретаріату, який солідаризувався з Троцьким у дискусії про профспілки, був замінений і відповідальним

секретарем став В.Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., за ініціативи Леніна пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Також постановили, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро або оргбюро, набувають сили як рішення Центрального комітету. Отже, секретаріат інституційно перетворювався на політичний орган. Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не привела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади. Проте, за відомим визначенням Леніна, в руках у генерального секретаря, яким став Й.Сталін, зосередилася «безмежна влада».

Партія, яка здійснювала диктатуру, не могла обійтися без силового органу з функціями політичної поліції. Такий орган виник уже в грудні 1917 р. — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) на чолі з Ф.Дзержинським. Повноваження її були майже абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Улітку 1918 р. в радянській Росії існувала вже ціла мережа ЧК — губернські, транспортні, військові. Деякий час існували навіть повітові ЧК. Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. Губернські ЧК уважалися відділами губвиконкомів, але теж не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії — до ВЧК включно. Ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Під час громадянської війни органи ЧК були головною ударною силою в боротьбі з «контрреволюцією» в тилу, тобто придушували всіляку опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишалася основною й у мирний час. Різниця полягала в тому, що вона поширилася й на сферу економіки. Керівник ВЧК Ф.Дзержинський був призначений за сумісництвом з квітня 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий — Вищу раду народного господарства СРСР. Здійснюваний під час громадянської війни «червоний терор» наводив такий жах, що в 1921 р. Ленін санкціонував реформу ЧК, яка супроводжувалася ліквідацією концтаборів і «розвантаженням» тюрем. У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань боротьби з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС — Державне політичне управління (ДПУ). На ділі все обмежалося в лютому 1922 р. зміною назви. Попереджаючи демобілізаційні настрої щодо ЧК як в партійних організаціях, так і серед чекістів, Ленін на IX Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р. вказав: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»²⁰.

Перехід до непу супроводжувався істотною лібералізацією господарського життя, але не відмовою від терору. Влітку 1922 р. голова Раднаркому дав завдання наркомуністиці Д.Курському обґрунтувати юридичні норми, які регулювали б терор. Він підкреслював потребу «відкрито виставити принципіальне і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує *суть* і *виправдання* терору, його необхідність, його межі».²¹ Головне завдання чекістів керівник партії й уряду вбачав у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав виявляти лояльність політичному режимові, справді потребував відкритості й навіть найширшої популяризації.

Створення радянського ладу означало підведення під політичний режим, який виник у листопаді 1917 р., адекватного соціально-економічного фундаменту. Мета перетворень полягала у досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку верхівки правлячої партії, яка злилася з державою в єдине ціле. Партія прагнула поставити в економічну залежність від створеної нею держави кожну людину. Цю мету М.Бухарін сформулював одним реченням: «*Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою*»²².

Реалізувати таку мету можна було тільки одним способом – ліквідацією приватної власності. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично – державною) власністю, ліквідацію приватної власності дрібних виробників, скасування грошового обігу, створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

В.Ленін не приховував кінцевої мети соціально-економічних перетворень, розпочатих більшовиками після захоплення влади на місцях: побудова комунізму. На початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд назвав партію комуністичною – РКП(б). У написаному Леніним дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»²³. Це означає, що соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми черговим VIII з'їздом РКП(б). Такого ж висновку доходимо, порівнюючи ухвалений цим з'їздом у березні 1919 р. текст програми РКП(б) з опублікованою за рік до того брошурою М.Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків». Ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом. Урешті-решт, до весни 1918 р. відноситься й стаття Леніна «Чергові завдання Радянської влади». У ній комуністичні перетворення були названі черговими завданнями.

Розглядаючи комуністичну доктрину й будований на ній курс на

знищення приватної власності, треба зупинитися на колізії, що виникла з різного розуміння терміна «соціалізм» більшовиками та їхніми опонентами. Революційні настрої в масах під час світової війни поширювалися в усіх країнах, і соціалістичні гасла про перерозподіл доходів багатих на користь бідних стали програмними вимогами багатьох політичних сил. Ураховуючи популярність таких гасел, більшовики нескладною маніпуляцією поставили їх собі на службу: проголосили соціалізм першою фазою комунізму. Тому комуністичні перетворення, спрямовані на руйнування ринкового господарства, в радянській Росії частіше називалися соціалістичними. Термін «соціалізм», як правило, використовувався в контексті сьогодення, а термін «комунізм» — в контексті найближчої перспективи. Починаючи комуністичний штурм навесні 1918 р., більшовики були переконані в тому, що їм вдасться цілком зруйнувати ринкове господарство і ліквідувати приватну власність за кілька років. Багатомільйонне селянство в будованій Ленінінм «державі-комуні» повинно було об'єднатися в сільськогосподарські комуні. Але західноєвропейські соціалісти під соціалізмом розуміли те, чим він був насправді, — перерозподілом доходів багатих на користь бідних. Вони не збиралися нищити багатих, бо тоді не було б перерозподілу. Вони могли пропагувати посилення контролю держави за приватним підприємництвом, передачу бюджетних коштів, які збиралися податками, людям з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (з виплатою реальної компенсації власникам). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки засобами оздоровлення ринкової економіки та послаблення соціальної напруги в суспільстві.

Колізія з терміном «соціалізмом» полягає в тому, що чимало людей уважають ленінсько-сталінський соціалізм, який є насправді комунізмом, типологічно поєднаним з французьким, шведським або іншими різновидами західноєвропейського соціалізму. Комунізм же в їхній уяві — це суспільство майбутнього, в якому кожний працює як може, а одержує матеріальні та культурні блага як хоче. Саме такий імідж комунізму був сформований в головах радянських людей кількома поколіннями пропагандистів.

Екстремізм розпочатоного у 1918 р. комуністичного штурму часто пояснюється авантюризмом більшовиків або «революційним нетерпінням» мас, які потрапили у тяжке економічне становище. Насправді анархічні дії мас більшовикам вдавалося обмежувати, зокрема терором. Екстремізм Леніна та його соратників був доктринального походження, тобто впливав з партійної програми. Програма РКП(б) 1919 р. передбачала вторгнення держави в усі галузі виробництва. Ще до її прийняття влада почала пряме або опосередковане одержавлення економічних структур. На відміну від соціалістичних заходів західноєвропейських соціал-демократичних урядів, які здійснювалися майже виключно у

сфері розподілу, комуністичні перетворення більшовиків стосувалися насамперед виробництва.

Теоретичні засади радянського комунізму виходили з постулатів марксизму лише в тій мірі, яка влаштувала Леніна. Те, що не відповідало інтересам партії, відкидалося. Зокрема, був відкинтий сформульований у Марксовому «Капіталі» фундаментальний постулат: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»²⁴.

Комуністична революція починалася з націоналізації великої промисловості. Новий господар у вигляді державного органу не мав ані матеріальної заінтересованості в розвитку виробництва, ані можливості займатися ним повсякденно. Тому виникла потреба в опрацюванні певних критеріїв і нормативів, придатних для всіх керованих об'єктів. Виявилось, що налагодження обліку колосальної кількості натуральних показників, розробка планів і звітів, організація поопераційного контролю і перевірка постійно завищуваних заявок вимагали цілої армії обліковців, плановиків і контролерів. Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних комітетів), центрів, трестів і куштів, підпорядкованих Вищій раді народного господарства (ВРНГ). Уся ця бюрократична система («главкізм») прагнула здійснити нездійсненне — налагодити управління з єдиного центру всією масою підприємств за принципом «єдиної фабрики».

Унаслідок націоналізації «командних висот» (промисловості, транспорту, фінансово-банківської системи) у розпорядженні держави виявилася основна частина ресурсного потенціалу країни. Керівництво країни дістало можливість наказувати, що саме, скільки, коли й де треба виробити. Директивне планування стало магічної паличкою, одним помахом якої Раднарком міг регулювати обсяги й терміни виробництва зброї, боєприпасів і спорядження для армії, чисельність якої внаслідок мобілізацій стрімко зростала. Країни Європи вже закінчили повоєнну демобілізацію, і їхні сукупні збройні сили поступалися чисельністю Червоній армії. Континент опинився під загрозою вторгнення зі Сходу під гаслом «світової революції».

Виявилось, однак, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але не здатне забезпечити їхнє ефективне відтворення. Господарська розруха, яка в радянських підручниках розглядалася як результат воєнних дій, почала стрімко поглиблюватися саме внаслідок націоналізації «командних висот».

На виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої концепції «єдиної фабрики». 10 квітня 1919 р. Ленін підписав декрет Раднаркомом РСФРР «Про загальну мобілізацію», в якому різниця між воєнною і трудовою мобілізацією виявилася стертою. Замість відносин

найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили – спочатку через профспілки, а з кінця 1919 р. через новостворений наркомат праці та його місцеві органи. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. – Раді Праці та Оборони) був заснований Головний комітет з трудової повинності (Головкомтруд) з мережею філіалів. 12 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР за рекомендації з центру ухвалив постанову «Про табори примусової праці». Чекісти оперативно створили мережу трудових таборів і центр з управління ними – ЦУЛАГ. У жовтні 1920 р. в Україні з'явилися перші сім таборів для «дезертирів трудового фронту».

Мілітаризацію праці з обуренням зустріли навіть усередині правлячої партії. На IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) чимало делегатів висловилися проти «трудова частин» і засудили рекомендовані Леніним засоби боротьби з трудовим дезертирством (публікацію штрафних списків, створення штрафних робітничих команд, ув'язнення «дезертирів» у концтаборах). Конференція відкинула продиктований з Кремля список нового складу ЦК КП(б)У. Бунт українського філіалу власної партії глибоко вразив Леніна. Він від'їждив на кілька місяців до республіки Ф.Дзержинського для наведення порядку.

Великого значення у створенні комуністичної економіки Ленін надавав підписаному ним 15 червня 1920 р. декрету «Про розрахункові операції». Купівля установами, організаціями та підприємствами виробів, матеріалів і сировини на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки в безготівковій формі. У грудні 1920 р. Ленін підписав низку декретів, які готували ліквідацію грошового обігу та заміну грошей тродами (трудовами одиницями).

Аграрна політика Леніна визначалася спробами запровадження в життя найбільш авантюристичного декрету РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р. «Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого споживання і домашнього господарства». Декрет покладав на наркомат продовольства РСФРР обов'язок заготовляти і розподіляти серед населення все те, що воно набувало раніше через торгівлю. Тому наркомпродівські заготівельники вже з осені 1918 р. почали давати селянам обов'язкові завдання з поставки державі продовольства. Цей метод заготівлі називали продрозкладкою, тому що завдання розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. 11 січня 1919 р. з'явився спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку, майже відразу поширений на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Приватна торгівля сільгосппродукцією заборонялася. Комуністичний принцип розподілу і продрозкладка в Україні були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік і розподіл продуктів та предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Чи була продрозкладка інтегральним елементом будованого кому-

ністичного ладу? Чи закладався реквізичійний принцип в основу того соціально-економічного ладу, який мав підперти створену Леніним системою політичної влади?

Відповідь на ці запитання одержуємо зіставленням дат запровадження продрозкладки і появи документів про застосування комуністичних форм економічних відносин між містом і селом. Розкладка стала запроваджуватися тільки з осені 1918 р., а перший присвячений їй декрет датувався січнем 1919 р. Принципово інші форми виробничих відносин у загальному вигляді були описані в брошурі М.Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)», яка з'явилася навесні 1918 р., і в програмі РКП(б) 1919 р. Обидва документи передбачали перехід села від одноосібного до колективного землекористування у формі колгоспів і радгоспів. Отже, робилася ставка на створення колгоспно-радгоспного ладу, який уможливив би директивне планування виробництва і розподілу сільськогосподарської продукції. Розкладка накладалася на селян-власників, щоб розв'язати проблему постачання вже націоналізованої промисловості й армії продовольством і сільськогосподарською сировиною на період до створення колгоспів і радгоспів.

Створити колгоспно-радгоспний лад у найкоротші строки виявилось не просто. Більшовики змушені були заплатити селянству за векселем, виданим у серпні 1917 р. з метою завоювання влади. Земля в Росії була поділена на зрівняльних засадах. Та вже наприкінці 1918 р. Ленін підготував декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», основний зміст якого зводився до однієї фрази: «На всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на скороминущі і відживаючі». Текст декрету був уперше опублікований 14 лютого 1919 р. газетою «Правда» і супроводжувався таким коментарем від редакції: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

З цим радикальним поворотом в аграрній політиці Кремля збіглася реставрація радянської влади в Україні. Республіка, в якій ще зберігалася поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Навіть у мало-земельних районах частина поміщицьких господарств передавалася не у користування селян, а цукровим заводам, під організацію радгоспів або всім бажаючим створити комуні. Коли селяни піднялися зі зброєю в руках проти робітничо-селянської влади, Ленін використав у боротьбі з «куркульським бандитизмом» підрозділи Червоної армії. Селянська в основному армія розклаталася, і Україною оволоділи білогвардійці.

Після поразки армій А.Денікіна Ленін санкціонував затвердження нового земельного закону, який забороняв відводити землю під радгос-

пи без згоди селян. Однак, не маючи можливості перетворити сільське господарство на складову частину директивної економіки, Кремлю не залишалося нічого іншого, як продовжувати реквізувати селянську продукцію. У травні 1920 р. з'явився закон про продрозкладку. Знаючи про те, що вирощену продукцію держава все одно забере, селяни посіяли восени 1920 р. озимі культури в значно менших обсягах, ніж раніше.

У цій ситуації V конференція КП(б)У в листопаді 1920 р. ухвалила рішення провести негайну примусову колективізацію сільського господарства. Пам'ятаючи уроки попереднього року, в Кремлі вирішили діяти по-іншому. Раднарком РСФРР розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. передав його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. Щоб перешкодити небезпеці колосального недосіву навесні 1921 р., затверджений з'їздом закон поширив розкладку не тільки на продукцію, але й на посівні площі селянських господарств. У системі виконавчої влади з'явився новий орган – Центрпосівком. Виникла мережа посівкомів по всій Україні – від республіканського до волосних.

Проте селянство не бажало витримувати тягар розкладки. Взимку 1920–1921 рр. Україна і Центральна Чорноземна область перетворилися на арену суцільних повстань. Ленін переконався й у тому, що управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацьовує. Головною причиною поразки Червоної армії під Варшавою був параліч промисловості та залізниць. X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію Леніна замінив реквізиційний принцип у відносинах міста і села податковим. Перший крок у відступі від курсу на будівництво комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від ідеї ліквідувати грошовий обіг, дозволила вільний продаж сільськогосподарської продукції після сплати продподатку і приватне підприємництво. Державний бюджет був відділений від бюджету державного підприємства. Підприємства об'єднувалися в трести, які почали працювати, зіставляючи свої прибутки з видатками. За кілька місяців визріла нова економічна політика.

Не бажючи плямувати доктрину, Ленін у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу, назвав комуністичні перетворення 1918–1920 рр. «воєнним комунізмом». Засудження комуністичного штурму він підмінив твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. В усіх радянських енциклопедіях «воєнний комунізм» почали трактувати як систему надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

2. Українська радянська державність: форма і зміст

Більшовики не відрізнялися від білогвардійських генералів у прагненні реставрувати «єдину і неподільну» Росії. Проте в них були набагато більші шанси уникнути конфронтації з національно-визвольним

пи без згоди селян. Однак, не маючи можливості перетворити сільське господарство на складову частину директивної економіки, Кремлю не залишалось нічого іншого, як продовжувати реквізувати селянську продукцію. У травні 1920 р. з'явився закон про продрозкладку. Знаючи про те, що вирощену продукцію держава все одно забере, селяни посіяли восени 1920 р. озимі культури в значно менших обсягах, ніж раніше.

У цій ситуації V конференція КП(б)У в листопаді 1920 р. ухвалила рішення провести негайну примусову колективізацію сільського господарства. Пам'ятаючи уроки попереднього року, в Кремлі вирішили діяти по-іншому. Раднарком РСФРР розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. передав його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. Щоб перешкодити небезпеці колосального недосіву навесні 1921 р., затверджений з'їздом закон поширив розкладку не тільки на продукцію, але й на посівні площі селянських господарств. У системі виконавчої влади з'явився новий орган – Центрпосівком. Виникла мережа посівкомів по всій Україні – від республіканського до волосних.

Проте селянство не бажало витримувати тягар розкладки. Взимку 1920–1921 рр. Україна і Центральна Чорноземна область перетворилися на арену суцільних повстань. Ленін переконався й у тому, що управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацьовує. Головною причиною поразки Червоної армії під Варшавою був параліч промисловості та залізниць. X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію Леніна замінив реквізичійний принцип у відносинах міста і села податковим. Перший крок у відступі від курсу на будівництво комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від ідеї ліквідувати грошовий обіг, дозволила вільний продаж сільськогосподарської продукції після сплати продподатку і приватне підприємництво. Державний бюджет був відділений від бюджету державного підприємства. Підприємства об'єднувалися в трести, які почали працювати, зіставляючи свої прибутки з видатками. За кілька місяців визріла нова економічна політика.

Не бажючи плямувати доктрину, Ленін у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу, назвав комуністичні перетворення 1918–1920 рр. «воєнним комунізмом». Засудження комуністичного штурму він підмінив твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. В усіх радянських енциклопедіях «воєнний комунізм» почали трактувати як систему надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

2. Українська радянська державність: форма і зміст

Більшовики не відрізнялися від білогвардійських генералів у прагненні реставрувати «єдину і неподільну» Росії. Проте в них були набагато більші шанси уникнути конфронтації з національно-визвольним

рухом пригноблених народів, аніж у білогвардійців, які тупо відстоювали курс на реставрацію розваленої імперії. Ленінській партії вдалося справитися з колізією, визначеною Аленом Безансоном у збірці статей «Концепт імперії», що з'явилася в Парижі у 1980 р. Безансон тоді зазначив, що у Росії перед світовою війною 1914–1918 рр. були можливості розв'язати свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Це випливало з того, що соціально-економічні та національні проблеми становили певну цілісність, але були різновекторними. Ліберальна і модернізаційна політика імперського уряду могла б закріпити за Росією статус великої держави, який вона мала в попередні цивілізаційні епохи. Та її неминучим наслідком стало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію зсередини.

Не слід дивуватися радикальності форм, в яких більшовики відроджували розвалену імперію. Перед ними стояло завдання поставити догори ногами наявні в країні соціально-економічні відносини. Ускладнювати будівництво комунізму одночасною конфронтацією з національним рухом вони не бажали. Тим більше, що симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудовувати державу в довільних формах. Видимі конструкції не мали особливого значення, тому що за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість дозволяла вибудувати національну радянську державність, не ставлячи під загрозу централізований характер держави, яку більшовики наново створили після розпаду Російської імперії. Опанована ними країна могла існувати навіть у вигляді формально незалежних від Кремля держав.

Ленінська національна політика відпрацьовувалася й випробовувалася в Україні. Спочатку «незалежна» радянська Україна була створена з тактичних міркувань – тільки щоб полегшити поглинення УНР. Після громадянської війни В.Ленін мав намір позбавити радянську Україну незалежного статусу та перетворити її на автономну республіку Російської Федерації. Виявилось, однак, що радянська державність цінували навіть в українських компартійно-радянських колах. Наприкінці 1920 р. за ініціативи Леніна радянська Росія і радянська Україна уклали договір про військовий і господарський союз як рівноправні незалежні держави.

У 1921–1922 рр. опанована більшовиками колишня Російська імперія існувала як країна без назви, що складалася з дев'яти формально незалежних держав – Росії, України, Білорусії, Далекосхідної республіки, Бухари і Хорезму, а також Грузії, Вірменії та Азербайджану, які об'єдналися в Закавказьку федерацію. Цей конгломерат з'єднувався з імперською столицею двома способами: головним – через диктатуру керівної верхівки РКП(б) і додатковим – шляхом прямого підпорядкування кремлівському центру розміщених на периферії силових та економічних структур.

Колосальні можливості подвійної структури радянської політичної системи в конструюванні нібито незалежних, але цілком підпорядкованих Кремлю національних держав не стали секретом для такого фундаментального фахівця в галузі російської і радянської історії, як Річард Пайпс. У книзі «Росія в умовах панування більшовицького режиму» (неточний переклад на російську мову — «Россия при большевиках») він писав: «Тільки-но заселені неросіянами території знову завойовувалися й уводилися до складу нової, радянської, імперії, вони діставали фікцію державності за умови, що їхні установи теж починали контролюватися («паралізуватися», за словами Леніна) РКП(б). Що ж до партії, то її Ленін зовсім не збирався подрібнювати за національною ознакою. Результатом став федералізм зі всіма ознаками державності, здатними нібито задовольнити основні вимоги неросійського населення, який приховував жорстоко централізовану диктатуру з центром у Москві»²⁵.

Ця довга цитата робить рельєфним той концепт національної радянської державності, який розглядається в цьому підрозділі. У ній все правильно, але, як і в проаналізованих раніше роздумах Пайпса щодо російської радянської державності, бракує деталей. Доводиться стверджувати, що в цих деталях прихована сама суть більшовицьких підходів до національного питання, охарактеризованих свого часу М.Скрипником як «подвійна бухгалтерія»²⁶.

Справді, твердження Р.Пайпса про те, що державна влада в країні лише формально належала радам²⁷, можна розцінювати як формальне. Цілком певно, що ради в кожній ланці владної вертикалі підпорядковувалися партійним комітетам. Та поза сумнівом й те, що ради стали частиною більшовицької партії і користувалися повнотою виконавчої влади. Більшовицька диктатура здійснювалася політбюро ЦК РКП(б), але не можна недооцінювати ролі очолюваного В.Леніним Раднаркому, який перебував на вершині радянської вертикалі влади.

Усе це означає, що в національних республіках ради теж були реальною владою. Вони «паралізувалися» партією, якщо в Кремлі вважали це за потрібне. Але для керівників централізованої і дисциплінованої партії не було спокійного життя в республіках. Доводилося постійно слідкувати за тим, щоб не втратити контроль над національними радами, і навіть за тим, щоб філіали РКП(б) у цих республіках зберігали лояльність до центру.

Твердячи про другорядність національного питання і його підпорядкованість класовому, вожді партії все-таки ставилися до неросійської периферії з підвищеною увагою. З особливою пильністю вони слідкували за процесами, що відбувалися в Україні — найбільшій за людськими і матеріальними ресурсами радянській республіці.

Після встановлення в 1922 р. контролю Кремля над Далеким Сходом буферна Далекосхідна республіка була ліквідована. Одночасно в Кремлі вирішили, що дальше існування країни без назви є незручним.

Після громадянської війни незалежні національні республіки виглядали в очах переможців анахронізмом.

Суміщення країни з державою могло бути здійснене шляхом «втягування» національних республік у кордони Російської Федерації, тобто перетворення їх на автономні республіки. Автором «автономізації» республік у науковій літературі вважається Й.Сталін. Безумовно, що саме він озвучував цей проект як нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Проте в центральному компартійно-радянському апараті «автономізація» вважалась єдиною можливим виходом з ситуації роздільного існування групи формально незалежних держав в одній країні. Альтернативою могло бути тільки status quo, тобто існування республік як незалежних від Росії національних державних утворень. Аналізуючи події 1922 р., слід на певний час забути про іншу альтернативу, яка народилася в голові Леніна і не була відомою нікому до свого озвучення.

За відсутності Леніна, якого вразив удар смертельної хвороби, оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про «автономізацію» національних республік. Виявилось, що це рішення оспорожують деякі керівники республік, у тому числі найвпливовіший з них – член ЦК РКП(б) Х.Раковський. Пропозицію цих діячів не слід розглядати як бажання зберігати суверенітет радянських республік, якого не існувало від початку. Пониження статусу республік вони сприймали як удар по власному престижу і не більше.

Ленін волів не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Він був схильний залишити відносини між республіками в попередньому стані і, як висловився 30 грудня 1922 р. у листі керівникам РКП(б), взагалі не порушувати «горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»²⁸. Його турбували не периферійні керівники-«незалежники», а передбачуване обурення в національних республіках, яких позбавляли державності.

Чи є суперечність між останнім реченням і сформульованим у попередньому абзаці твердженням про те, що національні радянські республіки від початку не мали суверенітету? Якщо й є, то це суперечність самого концепту національної радянської державності, автором якого був Ленін. Вона допомагає зрозуміти винахідливість, гнучкість і підступність ленінської національної політики.

У згаданому листі керівникам партії від 30 грудня Ленін називав «автономізацію» в корені неправильною і несвоечасною витівкою²⁹. Автономні республіки не були державами. Де-факто відроджувалася «єдина й неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з губерній ставали національними республіками. У випадку з Україною за цих умов виникала фундаментальна неясність:

чи увійде вона до складу Росії неподіленою на губернії автономною областю, чи попередній масштаб адміністративно-територіальних одиниць збережеться і республіка взагалі зникне з географічної мапи. Радянська держава опинялася віч-на-віч з привидом визвольної боротьби. Народи, які пройшли крізь горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Ленін запропонував принципово інший вихід: побудувати централизовану державу не за радянською, а за компартійною вертикаллю. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав у невидимому силовому полі, генерованому диктатурою державної партії.

Вождь партії погоджувався з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним. Тому він знайшов простий, але ніким не пропонуваний вихід з незручної ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу — федерацію «другого поверху». Він же запропонував назву для новоутворюваної федерації — Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи й Азії. За кожною з республік, які утворювали Радянський Союз, зберігалось право вільного виходу з нього (сецесії), яке закріплювалося в конституціях.

Об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу стало б історичною подією, якби не існувало РКП(б). Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Значення цієї події полягало лише в тому, що зберігалася національна радянська державність.

Сталін оцінив переваги збереження національної державності. У Конституції СРСР 1936 р., яку він міг редагувати як завгодно, збереглася навіть стаття про вільний вихід республік з союзної держави. Поки існувало силове поле компартійної диктатури, така конституційна норма не могла підірвати унітарну державу імперського типу.

Волею керівників державної партії народи СРСР були розставлені за багатоступінчастою етнократичною ієрархією. Найвище становище посіли росіяни. Після них ішли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам. У зв'язку з цим виникло поняття «титкульної нації». На третьому місці перебували народи національних автономій у союзних республіках. На четвертому — «нетиткульні» нації, які не мали власних союзних чи автономних республік.

Усі призначення на посади губернського й окружного рівнів, а про керівників УСРР годі й казати, були прерогативою Кремля. Однак після тривалого перебування в Україні кремлівські призначенці іноді починали керуватися інтересами республіки. Як правило, Х.Раковський не дуже переймався, наштотуючись на невидиму силу, яка паралізувала його дії на користь України. Будучи членом ЦК РКП(б), він сам ста-

новив собою частку цієї сили. Однак він виявив неабияку мужність і принциповість під час подій, пов'язаних з утворенням СРСР, і особливо в ході розробки загальносоюзної Конституції.

Як і слід було чекати, найбільш насиченим подіями в національній політиці Кремля виявився перший рік після утворення СРСР. У січні 1923 р. ЦВК СРСР створив Конституційну комісію на чолі з М.Калініним. Продовжувала діяти й комісія оргбюро ЦК РКП(б), яка підготувала утворення СРСР, а згодом переключилася на підготовку питання про національну політику партії. Розгляд цього питання передбачався на черговому партз'їзді.

Лютневий (1923 р.) пленум ЦК РКП(б) обговорив підготовлені Сталінін до XII з'їзду партії тези доповіді «Національні моменти в партійному і державному будівництві». У постанові пленуму ЦК щодо тез було висловлено довгий ряд принципівих зауважень. Доробку тез мала здійснити утворена пленумом ЦК комісія в складі Й.Сталіна, Х.Раковського і Я.Рудзутака³⁰.

Сталін урахував зауваження, які вважав слушними, але до серйозної роботи над документом не допустив ані Раковського, ані Рудзутака. 25 березня 1923 р. тези ЦК РКП(б) з національного питання були опубліковані для широкого обговорення. Цього ж дня газета ЦК КП(б)У «Коммунист» надрукувала як передовицю статтю Х.Раковського «Національний момент у радянському будівництві». Прямо не полемізуючи зі Сталінін, Раковський наполягав на наданні союзним республікам широких прав, у тому числі й в економічній сфері.

Основні ідеї цієї статті було конкретизовано в зауваженнях уряду УСРР на підготовлений в комісії М.Калініна проект Конституції СРСР. Зокрема, українці рекомендували внести такі виправлення і доповнення:

- союзні республіки повинні здобути гарантоване Конституцією право укладати договори про зовнішні позики та іноземні концесії;
- конституційну форму «республіки об'єднуються в одну союзну державу» викласти в такій редакції: «республіки утворюють Союз соціалістичних держав»;
- носієм верховної влади в країні у період між сесіями ЦВК СРСР має бути не президія ЦВК СРСР, а президії обох палат ЦВК – Ради Союзу і Ради Національностей;
- у союзних республіках повинні функціонувати народні комісаріати закордонних справ і зовнішньої торгівлі³¹.

У квітні 1923 р. відбулася VII Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка передувала XII з'їзду РКП(б). Як і на попередніх конференціях, Раковський виступив з політичним звітом ЦК КП(б)У. Доповідь з національного питання він доручив проголосити заступникові голови РНК УСРР і командувачу Збройних сил України і Криму М.Фрунзе. Осно-

вою його доповіді стали опубліковані тези ЦК КП(б)У з національного питання.

Порівнюючи тези ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, М.Фрунзе визначив, що Харків має інші погляди на формування складу Ради Національностей. Згідно з тезами ЦК РКП(б), Рада Національностей утворювалася з представників усіх національних республік – як союзних, так і автономних у межах РСФРР. У результаті кількість посланців від РСФРР у палаті, яка мала рівноправний з Радою Союзу статус, набагато перевищувала кількість делегатів від незалежних республік, об'єднаних у Союз РСР. Тези ЦК КП(б)У більшою мірою враховували інтереси національних республік союзного рівня у формуванні Ради Національностей.

У тезах ЦК КП(б)У, як підкреслював Фрунзе, є принциповий пункт, якого не було в тезах ЦК РКП(б): союзні республіки повинні мати широкі фінансово-бюджетні права, які забезпечували б можливість виявлення їхньої власної господарської ініціативи.

Нарешті, Раковський і Фрунзе починали тези ЦК КП(б)У з положення про те, що всі республіки – члени Союзу мають повну рівність прав і обов'язків як у стосунках між собою, так і стосовно центральної союзної влади. Торкаючись у доповіді на VII Всеукраїнській партконференції цього сюжету, Фрунзе обґрунтовував необхідність його включення до тез тим, що «в радянському апараті спостерігався ухил у бік великодержавності й русотяпства». Виявлявся цей ухил, зокрема, в намірі злити керівні органи РСФРР з органами Союзу РСР, у небажанні створювати поряд із ЦВК Союзу ЦВК РСФРР, відокремлені від союзних російські наркомати³².

Отже, керівники українського філіалу РКП(б) виступили на партконференції з політичною платформою у питанні про утворення єдиної союзної держави, яка принципово відрізнялася від позиції центрального керівництва. Розбіжності виносилися на всесоюзний партз'їзд.

XII з'їзд РКП(б) працював у квітні 1923 р. Доповідь Й.Сталіна «Про національні моменти у партійному і державному будівництві» розглядалася останньою. Схвалення тез ЦК КП(б)У з національного питання VII Всеукраїнською партконференцією дало Раковському можливість виступити з пропозиціями, які суперечили союзним тезам. Від себе він додав: потрібно відібрати у союзних комісаріатів дев'ять десятих прав і передати їх національним республікам³³. Ця пропозиція фактично збігалася з думкою В.Леніна, висловленою 31 грудня 1922 р. в листі членам ЦК РКП(б) «До питання про національності, або про “автономізацію”»: «залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів»³⁴.

Сталін будував свою доповідь на гострій полеміці з Х.Раковським та іншими критиками тез ЦК РКП(б). Визнаючи, що ліквідація наркоматів закордонних справ і зовнішньої торгівлі обмежує незалежність союзних

республік, він знайшов аргумент на користь того, що вони все-таки є суверенними державами: «Основні елементи незалежності залишаються, безумовно, за кожною республікою хоча б тому, що кожна республіка має право одностороннього виходу зі складу СРСР»³⁵.

Цей аргумент розраховувався на делегатів з'їзду і, оскільки доповідь публікувалася, на широкий партійний і позапартійний загал. Він звучав доволі переконливо, але тільки не для опонентів Сталіна з числа членів ЦК РКП(б). Останні за три з половиною місяці до з'їзду одержали листа Леніна, в якому містилися такі рядки з приводу цієї конституційної норми: «Дуже прикро, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інакодумців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»³⁶.

Справді, право сецесії, яке не часто закріплювалося за народами багатонаціональних країн конституційно, надавало Основному закону СРСР характер особливо демократичного документа. Проте механізми його здійснення не передбачалися ні в самій Конституції СРСР, ні в інших законах або підзаконних актах. Союзні республіки могли скористатися ним тільки в ситуації гострої політичної кризи. Кремль міг тоді застосувати проти них превентивні репресії, аби попередити розпад багатонаціональної держави. Тому слід наголосити: попри свою пусто-порожність конституційна норма про можливість виходу з СРСР буде смертельно небезпечною для народів, які прагнули незалежності.

На пленумі ЦК КП(б)У, обраному VII Всеукраїнською партконференцією, першим секретарем ЦК став Е.Квірінг. Він не підтримав Раковського в його протистоянні зі Сталіним на XII з'їзді РКП(б). В інспірованій Квірінгом постанові від 20 червня 1923 р. ЦК КП(б)У висловив незгоду з критичними зауваженнями РНК УСРР до проекту Конституції СРСР. Це дозволило ВЦВК СРСР затвердити проект Конституції в липні. Це ж стало формальною причиною для заяви Х.Раковського про відставку з посади голови уряду УСРР.

Після відходу В.Леніна від справ у політбюро ЦК РКП(б) сформувалася панівна трійка в складі Г.Зінов'єва, Л.Каменєва і Й.Сталіна. Вона проігнорувала всі поправки до Конституції СРСР, внесені в жовтні 1923 р. комісією ВУЦВК у складі Г.Петровського, М.Фрунзе і В.Чубара. 19 січня 1924 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад ратифікував Конституцію СРСР в її централістській редакції. 31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд рад остаточно затвердив її.

Незважаючи на обмеженість повноважень республіканських компартійно-радянських центрів, політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення повноцінного центру в Російській Федерації. В Москві був створений тільки Раднарком РСФРР, який керував другорядними підприємствами. Великі підприємства підпорядковувалися безпосеред-

ньо союзним органам. Партійний центр у Росії взагалі був відсутній, губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП(б). Отже, провідне місце в ієрархії у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. Російська радянська державність була не національною, а імперською.

У політичному словнику більшовиків основоположні поняття, починаючи від комунізму, мали подвійний зміст: на публіку і для внутрішнього вжитку. Поняття федерації не стало винятком.

Федеративний тип побудови держави передбачає поділ владних повноважень між центром і периферією. Отже, за визначенням федералізм не міг співіснувати з диктатурою. У Конституції РСФРР слово «федерація» вживалося тільки в назві держави, оскільки деякі її території мали статус автономій. У жодній статті не згадувалися права суб'єктів федерації, які не могли бути оscarжені федеративним центром. За її зразком була побудована Конституція СРСР і конституції всіх союзних республік.

3. Українізація комуністичної диктатури і суспільно-політичного життя

Керуючи процесом утворення союзної держави, Й.Сталін зробив усе можливе, щоб здійснити приховану «автономізацію» радянських республік. Разом із тим він, як і всі його колеги з політбюро ЦК РКП(б), уважав за потрібне урівноважити втрату союзними республіками незалежного статусу проголошенням гасла про першочергове розв'язання національного питання.

Розглянемо, якими засобами Кремль здійснював курс на зняття з радянської влади присмаку окупаційності в національних республіках, і передусім в Україні. Україна була завойована за допомогою мільйонної армії, але утримувати її тільки силою було неможливо. Українці повинні були переконатися в тому, що радянська влада – це їхня власна влада. Посадові особи, пропагандисти, чекісти й учителі мусили спілкуватися в установах, закладах освіти і через засоби масової інформації українською мовою.

Виступаючи в квітні 1923 р. на VII Всеукраїнській партконференції з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б), Л.Троцький вказав, що відчуженість правлячої партії і радянського апарату від основної маси населення є небезпечною. Стократ небезпечнішим він назвав непорозуміння з селянством, якщо воно не належало до національності, яка була панівною у монархічній Росії. Звідки випливав його висновок: потрібна не тільки господарська змичка з селянським ринком і політична змичка пролетаріату та селянства, треба подумати й про національну змичку: мову, школу, культуру³⁷.

Те ж саме, але з акцентом на користь добрих стосунків, а не катастрофічний негатив непорозумінь підкреслював і Сталін на XII з'їзді

ньо союзним органам. Партійний центр у Росії взагалі був відсутній, губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП(б). Отже, провідне місце в ієрархії у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. Російська радянська державність була не національною, а імперською.

У політичному словнику більшовиків основоположні поняття, починаючи від комунізму, мали подвійний зміст: на публіку і для внутрішнього вжитку. Поняття федерації не стало винятком.

Федеративний тип побудови держави передбачає поділ владних повноважень між центром і периферією. Отже, за визначенням федералізм не міг співіснувати з диктатурою. У Конституції РСФРР слово «федерація» вживалося тільки в назві держави, оскільки деякі її території мали статус автономій. У жодній статті не згадувалися права суб'єктів федерації, які не могли бути оскаржені федеративним центром. За її зразком була побудована Конституція СРСР і конституції всіх союзних республік.

3. Українізація комуністичної диктатури і суспільно-політичного життя

Керуючи процесом утворення союзної держави, Й.Сталін зробив усе можливе, щоб здійснити приховану «автономізацію» радянських республік. Разом із тим він, як і всі його колеги з політбюро ЦК РКП(б), уважав за потрібне урівноважити втрату союзними республіками незалежного статусу проголошенням гасла про першочергове розв'язання національного питання.

Розглянемо, якими засобами Кремль здійснював курс на зняття з радянської влади присмаку окупаційності в національних республіках, і передусім в Україні. Україна була завойована за допомогою мільйонної армії, але утримувати її тільки силою було неможливо. Українці повинні були переконатися в тому, що радянська влада – це їхня власна влада. Посадові особи, пропагандисти, чекісти й учителі мусили спілкуватися в установах, закладах освіти і через засоби масової інформації українською мовою.

Виступаючи в квітні 1923 р. на VII Всеукраїнській партконференції з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б), Л.Троцький вказав, що відчуженість правлячої партії і радянського апарату від основної маси населення є небезпечною. Стократ небезпечнішим він назвав непорозуміння з селянством, якщо воно не належало до національності, яка була панівною у монархічній Росії. Звідки випливав його висновок: потрібна не тільки господарська змичка з селянським ринком і політична змичка пролетаріату та селянства, треба подумати й про національну змичку: мову, школу, культуру³⁷.

Те ж саме, але з акцентом на користь добрих стосунків, а не катастрофічний негатив непорозумінь підкреслював і Сталін на XII з'їзді

РКП(б): «Щоб Радянська влада стала і для інонаціонального селянства рідною – необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи й органи влади будувалися з людей місцевих, які знаються на мові, звичаях, побуті неросійських національностей»³⁸.

Започатковану XII з'їздом РКП(б) кампанію Л.Троцький назвав національною змичкою, тому що розглядав її в контексті взаємовідносин міста і села. Після з'їзду кампанію стали називати коренізацією влади в національних республіках, хоча цей термін безпосередньо на з'їзді не вживався. У республіці, де проводилася кампанія, віддавали перевагу термінам, прив'язаним до національного ґрунту. В Україні, зокрема, цю кампанію назвали українізацією.

Німецький фахівець з історії національної політики Кремля Герхард Зімон справедливо вважає, що спрямовувана з Москви коренізація мала запобігти розвитку тих національних сил, які зруйнували в 1917–1918 рр. Російську і Дунайську імперії. Сприяння в сфері мови, культури і кадрової політики повинне було компенсувати автономістські або сепаратистські сподівання³⁹.

Однак політика коренізації в усіх її національних формах була корисною для влади лише до певного ступеня. В такій національно потужній республіці з міцними традиціями визвольної боротьби, як Україна, Кремлю не вдалося обмежити кампанію простим укоріненням влади. Українізація майже одразу вийшла за межі бюрократичної кампанії і стала знаряддям національного відродження. А національне відродження в усіх його аспектах було вже небезпечним для укорінення влади, тому що не вкладалося у вузькі рамки радянської державності.

Більшовицьке керівництво, як підкреслював Г.Зімон, розуміло, що політика коренізації означала ходіння по лезу ножа, і тому постійно знаходило і поборювало різні «національні ухили». Попри декларації про особливу небезпеку великодержавного шовінізму, Кремль боровся в Україні не з російським шовінізмом, а тільки з «українським буржуазним націоналізмом» і «націонал-ухильниками».

Слід відзначити, що в Україні політика українізації формально була проголошена VIII Всеросійською партконференцією в грудні 1919 р. тезою про те, що члени РКП у цій державі повинні на ділі реалізовувати право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою. Керівники КП(б)У підкреслювали, що українська мова повинна поширюватися в суспільно-політичному житті через те, що вона є транслятором і знаряддям пропаганди. Розглянувши 11 січня 1921 р. питання про заходи розвитку української культури, політбюро ЦК КП(б)У доручило В.Чубарю і О.Шумському підготувати циркуляр для членів партії про використання української мови «як засобу поширення комуністичних ідей серед трудящих мас України».⁴⁰

Однак у реалізації цієї політики функціонери одразу натрапили на

суто технічні перешкоди. Більшовики українського походження майже повністю склалися з міських жителів, які в Україні були здебільшого неукраїнцями. В історіографії досить поширена помилкова теза про те, що переважно російський національний склад КП(б)У істотно змінився навесні 1920 р., коли лави партії поповнили близько 4 тис. членів УКП(б). Але більшовики використали боротьбистів, щоб оволодіти Україною зсередини, після чого постаралися різними способами позбутися їх. М.Скрипник знайшов у собі мужність повідомити на XII з'їзді РКП(б) про підсумки проведеного Леніним і Раковським за допомогою самих боротьбистських лідерів розгрому найбільш впливової і масової в 1917–1919 рр. української політичної партії.: «Зараз на Україні маємо лише 118 боротьбистів, а решта? Якесь частина переїхала до Росії, а решта – почати самі вийшли, а більшу частину викинули з партії тоді, як чистили з мотивів, що вони заховали національні забобони»⁴¹.

Навіть після офіційного проголошення кампанії коренізації в СРСР керівники КП(б)У довго не виявляли схильності до активних дій у напрямі українізації. Зрештою, їм довелося б починати українізацію з себе, тобто прикласти особисті зусилля для оволодіння українською мовою. За даними 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників партійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають її.⁴² Другий секретар ЦК КП(б)У Д.Лебедь зробив навіть спробу теоретично обґрунтувати відторгнення компартійно-радянською номенклатурою української мови та культури. Мовляв, російська мова й культура в Україні пов'язані з місцем і найпрогресивнішим у суспільстві робітничим класом, а українська мова та культура – з селом і відсталим селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння «природному процесу» перемоги російської мови й культури.

Теорія Лебеда про «боротьбу двох культур» настільки поширилася в партійних колах, що керівники партії змушені були вписати в резолюцію XII з'їзду РКП(б) у національному питанні таку тезу: «Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизською та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії»⁴³.

До квітня 1925 р. партійну організацію УСРР очолював Е.Квірінг, який звертав мало уваги на кампанію коренізації, вважаючи її другою. У боротьбі за владу, що точилася в Кремлі, він підтримував «трійку» в її протистоянні з Л.Троцьким. Коли Сталін розпочав боротьбу з колишніми союзниками, він не спромігся своєчасно зорієнтуватися й утратив посаду. На його місце Сталін прислав Л.Кагановича. Саме при ньому кампанія українізації набула найбільшого розвитку. Каганович по-чиновницькому ретельно втілював у життя офіційний курс. Він на-

віть трохи вивчив українську мову, якої раніше не знав, хоча народився в Україні.

Здавалося б, Каганович повинен був знайти спільну мову з одним із лідерів УКП(б) О.Шумським, який з вересня 1924 р. обіймав ключову посаду наркома освіти УСРР. Однак кожний із них розумів українізацію по-своєму. Шумський використовував кампанію коренізації для розгортання національно-культурного будівництва на основі дерусифікації, а Каганович намагався обмежити його дії. Спочатку наркома освіти звинуватили у службових прорахунках, унаслідок чого він змушений був залишити посаду і виїхати за межі України. Згодом Шумського звинуватили в націонал-ухильництві, ухилові надали його прізвище й у шумській почали звинувачувати тих діячів, які надавали українізації не культурницького, а державницького характеру.

Виявити межу між цими різновидами українізації було досить важко. На реалізації політичного курсу часто позначалися персональні якості того чи того діяча. Каганович завжди відчував тимчасовість свого перебування в Україні й оцінював ситуацію тільки під кутом зору інтересів Кремля, а точніше – Й.Сталіна. В.Чубар, який заступив Раковського на посаді голови РНК, ретельно ставився до виконання директив Кремля, але виступав перед керівництвом як представник харківського компартійно-радянського субцентру влади і дбав про інтереси очолюваної ним республіки. На VIII Всеукраїнському з'їзді рад у січні 1924 р. він заявив: «Українізація полягає в тому, щоб залучати до державної роботи максимальне число українського елемента, щоб в рамках пролетарського Союзу радянських республік виявити максимум самостійності в роботі кожної союзної республіки»⁴⁴.

Національна інтелігенція спочатку спостерігала за кампанією українізації з підозрою. Про це свідчить, наприклад, запис у щоденнику С.Єфремова (від 24 жовтня 1924 р.): «“Українізація”. От іще, опріч “чистки” справжня злоба дня. Просто стогін і гвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто з росіян і “тоже – малороссов” того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько спочивали собі під спудом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе – виганяти. От тут от і почалося. Достається, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться, вони Богові духа винні. Характерно, що найсерйозніше до українізації поставилися службовці-жиди і справді за цих півроку навчилися, тоді як росіяне нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якимось вже раду собі з тим дати»⁴⁵.

Однак саме з 1924–1925 рр. національна інтелігенція, емігранти, які поверталися, а також західноукраїнські фахівці, що тікали від польського гноблення, почали знаходити широке поле для творчої роботи в різних сферах життя. Кращі представники інтелігенції, починаючи від М.Грушевського, які в минулому очолювали визвольний рух й будували

демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки в розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва. Після приходу в 1927 р. у наркомат освіти УСРР М.Скрипника українізація остаточно перетворилася з переважно апаратної кампанії на широкий культурницький рух. Наркомос УСРР був у ті часи потужним відомством, яке контролювало майже всі різновиди освіти, науки і культури, зокрема, Головнавуку (у тому числі Всеукраїнську академію наук), Головополітосвіту (клуби, сільбуду, бібліотеки), Головліт (видавництва), Державне видавництво України, Книжкову палату. 1920-ті роки справедливо вважаються добою національного відродження.

Порівнюючи українізацію в УСРР із подібними процесами коренізації в інших національних республіках, можна побачити цілком окреслену закономірність. Вона полягає в тому, що прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організмові, яке було суттю офіційної кампанії коренізації, в Україні супроводжувалося національним відродженням. В інших республіках коренізація мала більше ознак кампанії з укорінення радянської влади.

Усе це чудово бачили і в Москві, і в Кремлі. Кремль мовчав і навіть сприяв діяльності М.Скрипника. Скрипник користувався високим авторитетом у республіканській партійній організації й обіймав вагомі партійні посади: з грудня 1925 р. – член політбюро ЦК КП(б)У, з 1927 р. – член ЦК ВКП(б). Але він спромігся зробити так багато для стимулювання розвитку національної культури саме через те, що користувався підтримкою першої особи в компартійно-радянській номенклатурі – Кагановича. Підтримка пояснювалася політичними розрахунками патрона Кагановича – Сталіна. Тривалий час Сталін погоджувався на поступки в національному питанні. У боротьбі з конкурентами в політбюро ЦК ВКП(б) він гостро потребував підтримки найбільшої національної республіки – УСРР, і найбільшої республіканської партійної організації – КП(б)У.

У Москві сприймали успіхи українізації по-різному. Перетворення української мови на фактичну державну мову в межах УСРР було незвичним і багатьох навіть шокувало. Варто процитувати відомий лист М.Горького від 7 травня 1926 р. директорві Державного видавництва України О.Слісаренку з протестом проти скорочення тексту роману «Мать» під час його видання українською мовою. Щодо скорочення письменник мав рацію, але далі він писав: «Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие “языком”, но ещё и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия»⁴⁶.

Г.Зінов'єв, прізвище якого носив з 1924 р. окружний центр (ко-

лишній Єлізаветград), залишався зятятим прибічником «автономізації» УСРР. «На Україні проводять таку “українізацію”, яка суперечить нашій національній політиці», — заявив він на президії ЦКК ВКП(б) у червні 1927 р. і закінчив свій виступ заявою про те, що українізація «допомагає петлюрівщині». ⁴⁷ Вираз «петлюрівська українізація» Сталін взяв на озброєння у свого політичного опонента тільки восени 1932 р., під час підготовки Голодомору в УСРР і на Кубані.

Апаратна українізація починалася з партії. За переєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, в тому числі 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків. На початку 1924 р., тобто до масових наборів, кількість членів КП(б)У майже не змінилася (39 884 осіб), але відсоткове співвідношення національностей стало істотно іншим: 47,1% росіян, 29,8% українців, 14,7% євреїв ⁴⁸. Це було пов'язане з демобілізацією Червоної армії, в якій перебувала більша частина комуністів.

Від 1924 р. почалися масові набори до державної партії, які докорінно змінили її обличчя й остаточно поділили партійні лави на еліту (апаратних працівників) і рядову членську масу. Членська маса й — незрівнянно меншою мірою — еліта поповнювалися за рахунок місцевих національностей, передусім українців. На початок 1926 р. загальна кількість членів і кандидатів КП(б)У сягнула 152 тис. осіб. Серед них було 66,5 тис. українців (43,9%), 57 тис. росіян (37%), 17 тис. євреїв (11,4%) ⁴⁹. У 1927 р. питома вага українців серед 268 тис. членів і кандидатів у члени КП(б)У дорівнювала 52% (ідеться про тих, хто заповнив анкети під час партійного перепису) ⁵⁰.

Однак у ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті. Першими (у 1925–1934 рр. — генеральними) секретарями ЦК КП(б)У центральне партійне керівництво рекомендувало тільки неукраїнців — німця Е.Квірінга, єврея Л.Кагановича, поляка С.Косіора.

Відомий український (у минулому канадський) дослідник Богдан Кравченко слушно пов'язує успіхи в українізації з появою націонал-комуністичної течії в державній партії ⁵¹. Ця течія сформувалася вже не на основі колишньої партії М.Грушевського, а з управлінської молоді, яка прийшла в партію під час масових наборів і свято вірила тому, про що писали радянські газети. Це було поповнення того молодого покоління комуністів, яке згадував Сталін в листі до Леніна від 22 вересня 1922 р., коли обстоював ідею «автономізації» незалежних республік у складі РСФРР: «Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік» ⁵².

Націонал-комуністи в українському уряді зробили спробу викорис-

тати кампанію коренізації, щоб приєднати суміжні з УСРР території, населені переважно українцями. Скориставшись реформою адміністративно-територіального поділу 1923–1925 рр., що відбувалася одночасно в Україні та Росії, український уряд порушив перед ЦВК СРСР питання про приєднання до республіки повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронежській губерніях. Ішлося про територію в Курській губернії з населенням 807,2 тис. осіб (серед них 484,8 тис. українців, тобто 60%), а також про територію у Воронежській губернії з кількістю населення 1243,8 тис. осіб (серед них – 930,9 тис. українців, тобто 74,9%)⁵³.

З метою нейтралізації цього демаршу керівники Північнокавказького краю звернулися до політбюро ЦК РКП(б) з проханням вилучити з підпорядкування Україні Таганрозький і Шахтинський округи. В їхньому поданні мова не йшла про національний склад населення в обох округах. Вони виходили з суто формальної обставини: до революції Таганрог з околицями входив до складу Області Війська Донського⁵⁴.

Для розгляду обох подань ЦВК СРСР створив комісію під керівництвом голови ЦВК БСРР О.Черв'якова. Комісія запропонувала передати Україні суміжні території Курської і Воронежської губерній (чотири повіти) з кількістю населення 10 118,6 тис. осіб, у тому числі 591,7 тис. українців. Однак російські члени комісії заблокували це рішення, і питання винесли на розгляд останньої інстанції – політбюро ЦК РКП(б). Його розв'язали тільки в жовтні 1925 р. і не на користь України. Росія одержувала основну частину Таганрозького і Шахтинського округів, а Україна – майже весь колишній Путивльський повіт. Загалом до УСРР приєднувалася територія, на якій мешкало 278 тис. жителів, а до Росії і Білорусії – територія з населенням 479 тис. жителів⁵⁵.

У грудні 1926 р. відбувся Всесоюзний перепис населення, який дав прибічникам формування кордонів між союзними республіками за етнографічною ознакою переконливі аргументи. Виявилось, що у Воронежській губернії мешкало 1009 тис. українців (33,2% усього населення), у Курській губернії – 514 тис. (19,4% населення) і в Північнокавказькому краї – 3107 тис. українців (37,1% населення). Усього за межами УСРР проживало 7975 тис. українців, а з них на територіях, що межували з Україною, – 2733 тис.⁵⁶ Не чекаючи опублікування остаточних даних про національний склад населення, політбюро ЦК КП(б)У за ініціативи М.Скрипника вирішило повернутися до проблеми корегування кордонів і 21 травня 1927 р. ухвалило резолюцію такого змісту: «Поставити питання в ЦК ВКП про приєднання до України районів з більшістю українського населення, що з нею межують»⁵⁷. Та в Кремлі вважали цю справу розв'язаною і закритою.

Однак М.Скрипник не міг заспокоїтися. Врешті решт, суть справи полягала не у збільшенні території України за рахунок сусідів, а в тому, щоб дати можливість українському населенню не розчинитися в іно-

національному середовищі. Вивчаючи матеріали перепису 1926 р., він бачив, що українське населення Північного Кавказу поступово втрачає свої мову і культуру. В Кубанському окрузі налічувалося 915 тис. українців за народністю, але тільки 729 тис. – за мовою, в Донському – відповідно 498 і 255 тис., в Армавірському – 305 і 75 тис., Таганрозькому – 192 тис. українців за народністю і 68 тис. за мовою⁵⁸.

Політика коренізації «нетитульних» націй і народностей усюди здійснювалася без будь-яких перешкод, згідно з проголошеним XII з'їздом РКП(б) офіційним курсом. Однак органи влади в регіонах Російської Федерації гальмували українізацію суміжних з Україною територій з переважно українським населенням. Вони небезпідставно побоювалися, що успішна українізація знову поставить на порядок денний питання про передачу цих територій Україні.

Виявлена українськими керівниками наполегливість змусила Кремль зробити поступки в питанні про українізацію заселених українцями регіонів за межами УСРР. За цієї умови пом'якшилося й ставлення до українізації з боку місцевої адміністрації. У грудні 1928 р. керівники Північнокавказького краю схвалили трирічний план українізації всіх 37 районів із переважно українським населенням. Цей прецедент одразу змінив ситуацію в усіх українських територіях поза УСРР. У 1929 р. керівники Центральної Чорноземної області ухвалили план українізації 27 районів і 780 окремих сільських рад⁵⁹.

Позитивні і негативні для Кремля наслідки політики коренізації мали різний часовий вимір. Позитив досягався майже негайно. Укорінюючись у неросійському середовищі, радянська влада переставала бути окупаційною. Загальносоюзний компартійно-радянський центр здобував підтримку місцевих кадрів, що дозволяло йому здійснювати революційні за змістом перетворення всупереч інтересам і волі переважної більшості населення.

Для вождів державної партії пріоритетною метою була саме комуністична революція, яка ставила кожну людину в пряму економічну залежність від держави. Лише мірою того, як досягалася ця мета, на передній план виходило інше завдання: зміцнювати гомогенність радянського суспільства інтенсивним запровадженням в національних республіках культури і мови імперської нації.

Негативні для Кремля наслідки політики коренізації проявилися в союзних республіках з різною інтенсивністю. Національне відродження в такій потужній республіці, як Україна, найбільше загрожувало будованому з Кремля комуністичному ладові. Через це Україна опинилася в епіцентрі сталінських репресій.

Серед українського населення Північнокавказького краю політика українізації зустріла якнайширшу підтримку. Кількість українців, які навчалися в національних школах, зросла з 12% в 1928/29 навчальному році до 80% в 1931/32 році⁶⁰. Українці за межами УСРР з ентузіазмом

підтримували зусилля уряду УСРР, що перешкождали їхній денационалізації. Національне відродження українського населення в Росії подвоювало небезпеки українізації в самій Україні, які в Кремлі починали відчуватися дедалі більше.

У лютому 1931 р. на адресу президії XIII Всеукраїнського з'їзду рад надійшла заява, яку підписали деякі делегати і гості з'їзду – робітники харківських заводів. Вони обурювалися тим, що в 1929 р. УСРР з її 30-мільйонним населенням мала не більший бюджет, ніж 5-мільйонна Московська область. Вони вказували на жахливий стан села («босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд, у сто разів гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії»). Кінцевий висновок цієї заяви був такий: «Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»⁶¹.

Потрібна була громадянська мужність, щоб піддати критиці курс Кремля з політичних, а не культурницьких позицій. Тому заяви подібного змісту виголошувалися не часто. Але поодинокість відкритих виступів не могла служити показником непоширеності опозиційних настроїв у суспільстві. Що більше поглиблювалася соціально-економічна криза, то вірогіднішим ставав раптовий виплиск антирадянських настроїв у найнебезпечніших для Кремля формах.

Від політики українізації в УСРР Кремль відмовитися не міг, незважаючи на її зростаючу небезпеку для центру. Як «титальна» нація союзної республіки, українці повинні були володіти зовнішніми ознаками суверенності. Але українізацію в межах Російської Федерації Сталін вирішив негайно припинити. Нарощування пов'язаних з хлібозаготівлями репресій створювало ситуацію, в якій цю акцію можна було здійснити порівняно непомітно.

10 грудня 1932 р., коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання про хлібозаготівлі в УСРР, на Північному Кавказі й у Західній області, Сталін раптом відхилився від теми і почав звинувачувати головного промотера українізації в російських регіонах і пропагандиста возз'єднання Кубані з УСРР М.Скрипника у зв'язках з націоналістичними елементами⁶². Ухвалена після цього засідання політбюро ЦК постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. стосувалася не стільки заготівель, скільки національної політики Кремля. Можна твердити, що ця постанова знаменувала собою відмову (але тільки стосовно України) від тих напрямів національної політики, які були схвалені після утворення

СРСР XII з'їздом РКП(б). Легітимізований партійним з'їздом курс національної політики скасовувався таємною постановою!

Провал хлібозаготівель у цій постанові пов'язувався з контрреволюційною роботою куркулів, колишніх офіцерів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради. Постанова вимагала від партійних комітетів і радянських органів влади в Україні та на Північному Кавказі «рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед запровадженням вищої міри покарання щодо найбільш злісних з них»⁶³.

Увага Північнокавказького крайкому і крайвиконкому зверталася на те, що «легковажна, не впливаюча з культурних інтересів населення, не більшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцера, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. п.»⁶⁴. ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов'язувалися цією постановою забезпечити «систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації». Це вимагало, на думку авторів постанови, «вигнання петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій»⁶⁵. Сформульована вимога започатковувала кампанію боротьби з «скрипниківщиною», яка в 1933 р. затягнула у свій вир в Україні десятки тисяч представників національної інтелігенції.

Постанова вимагала «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову»⁶⁶.

Постанова від 14 грудня торкалася тільки Північного Кавказу. Але навздогін їй 15 грудня була затверджена постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про українізацію в Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центральній-Чорноземній області та інших районах СРСР. У ній зазначувалися виступи і пропозиції про українізацію ряду районів СРСР, які йшли «від окремих українських товаришів». Прізвище М.Скрипника не називалося, він ще був захищений від прямих нападків членством у політбюро ЦК КП(б)У. Постанова вимагала негайного переведення всіх українських газет, друку і видань на російську мову, а до осені 1933 р. — деукраїнізації викладання в школах⁶⁷.

Грудневими постановами 1932 р. політика українізації за межами УСРР припинялася, а безпосередньо в союзній республіці бралася в «жакові рукавички». Неукраїнські національні райони в УСРР та в інших союзних республіках продовжували існувати. Розташовані на державному кордоні УСРР німецький і польський райони теж залишалися.

Щоправда, майже всіх німців і поляків чекісти виселили з них саме через те, що ці національні райони перебували на кордоні.

Цілеспрямована русифікація українців (поки що тільки за межами їхньої власної республіки) покликана була зменшити загрозу для цілісності радянської імперії. Цю загрозу в Кремлі вбачали в самому існуванні України та українського народу.

Після грудневих постанов 1932 р. з'явилися дві українізації – петлюрівська і більшовицька. Всі небажані для Кремля наслідки українізації тепер можна було вносити на карб петлюрівців.

Підбиваючи перші підсумки чистки партійних і радянських установ від однодумців М.Скрипника, секретар ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) У П.Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У заявив про утворення в українській партійній організації націоналістичного ухилу, який почав «змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні.⁶⁸

На початку 1938 р. в Україну приїхав на постійну роботу М.Хрущов. З призначенням його на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У з лексики українських керівників зникли такі поняття, як українізація і великодержавний шовінізм. Без оголошення будь-яких офіційних документів про припинення кампанії українізації почалася неприхована русифікація всіх сфер суспільно-політичного і культурного життя. Та перебіг подій, у першу чергу міжнародних, змусив керівників Кремля відкласти свої наміри.

4. Радянська політична система в добу сталінського штурму

26 травня 1922 р. В.Ленін зазнав першого удару хвороби, внаслідок чого на кілька місяців утратив можливість впливати на діяльність органів влади. За його відсутності на перший план в партії висувалася фігура Л.Троцького. З метою протидії йому Л.Каменєв, Г.Зінов'єв і Й.Сталін об'єдналися в «тріюку». Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому працівників на відповідальні посади в партійному апараті.

На порозі смерті Ленін зрозумів, що для забезпечення стабільності влади потрібні організаційні реформи. Він запропонував збільшити кількість членів ЦК РКП(б) до 50-100 осіб за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу. Це могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало протистояння Троцького і Сталіна. Він також запропонував перетворити пленуми ЦК, які збиралися за регламентом один раз на два місяці, на партійні конференції за участі Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в

Щоправда, майже всіх німців і поляків чекісти виселили з них саме через те, що ці національні райони перебували на кордоні.

Цілеспрямована русифікація українців (поки що тільки за межами їхньої власної республіки) покликана була зменшити загрозу для цілісності радянської імперії. Цю загрозу в Кремлі вбачали в самому існуванні України та українського народу.

Після грудневих постанов 1932 р. з'явилися дві українізації – петлюрівська і більшовицька. Всі небажані для Кремля наслідки українізації тепер можна було вносити на карб петлюрівців.

Підбиваючи перші підсумки чистки партійних і радянських установ від однодумців М.Скрипника, секретар ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) У П.Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У заявив про утворення в українській партійній організації націоналістичного ухилу, який почав «змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні.⁶⁸

На початку 1938 р. в Україну приїхав на постійну роботу М.Хрущов. З призначенням його на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У з лексики українських керівників зникли такі поняття, як українізація і великодержавний шовінізм. Без оголошення будь-яких офіційних документів про припинення кампанії українізації почалася неприхована русифікація всіх сфер суспільно-політичного і культурного життя. Та перебіг подій, у першу чергу міжнародних, змусив керівників Кремля відкласти свої наміри.

4. Радянська політична система в добу сталінського штурму

26 травня 1922 р. В.Ленін зазнав першого удару хвороби, внаслідок чого на кілька місяців утратив можливість впливати на діяльність органів влади. За його відсутності на перший план в партії висувалася фігура Л.Троцького. З метою протидії йому Л.Каменєв, Г.Зінов'єв і Й.Сталін об'єдналися в «тріюку». Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому працівників на відповідальні посади в партійному апараті.

На порозі смерті Ленін зрозумів, що для забезпечення стабільності влади потрібні організаційні реформи. Він запропонував збільшити кількість членів ЦК РКП(б) до 50-100 осіб за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу. Це могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало протистояння Троцького і Сталіна. Він також запропонував перетворити пленуми ЦК, які збиралися за регламентом один раз на два місяці, на партійні конференції за участі Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в

одне ціле з основною частиною Робсельінспекції, розширеної на 75-100 нових членів. Поповнити РСІ треба було робітниками і селянами, які добре зарекомендували себе на контрольній роботі⁶⁹.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань обох вищих органів партії правами партконференції різко обмежувало компетенцію неформальних субцентрів вищої влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро і секретаріат утрачали право самостійного розв'язання політичних питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це робилося на конференціях і з'їздах, але й поточні питання.

Критикувати засновника партії ніхто не наважився, але й випустити зі своїх рук владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників компартійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати за допомогою ленінської постанови «Про єдність партії» опозиціонерів у політбюро та інших керівних органах партії.

На чолі компартійно-радянської системи влади в Харкові стояв, як і в Москві, голова уряду. Десяток губпарткомів, з'єднаних в один кулак – партійну організацію України, завжди користувався підвищеною увагою в Кремлі. За статутом РКП(б), величезна партійна організація України мала не більше прав, ніж губпартком. Але на чолі її стояв Х.Раковський – старий друг Л.Троцького. Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. ухвалила рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В.Чубаря. Раковському було запропоновано перейти на дипломатичну роботу.

У жовтні 1923 р. Троцький звернувся з листом до ЦК і ЦКК РКП(б), в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. Лист підписали 46 провідних діячів партії, в тому числі ті, хто в цей час або раніше працювали в Україні, – В.Антонов-Овсієнко, Є.Бош, Я.Дробніс, Г.Пятаков, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафайл (Р.Фарбман), Т.Харечко та ін. У заяві сорока шести зазначалося, що партія дедалі поділяється на призначуваних згори професійних партфункціонерів і членську масу, яка не бере активної участі в політичному житті. Стверджувалося, що секретарі парткомів під диктовку оргбюро ЦК РКП(б) штучно підбирають склад конференцій і з'їздів, у результаті чого останні перетворюються на розпорядчі наради партапарату.

Троцький і його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала

демократизації внутріпартійного життя, явно несумісній із диктатурою партії в суспільстві. Усі розуміли, що до початку протиборства зі Сталіним Троцького цілком влаштувало всевладдя компартійного апарату. Тому Сталін досить легко добився засудження заяви сорока шести в партійних комітетах. У жовтні та грудні 1923 р. відбулися розширені засідання політбюро ЦК КП(б)У за участі членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. На обох засіданнях проти засудження виступив тільки нарком внутрішніх справ УСРР І.Ніколаєнко. За кілька днів після другого засідання ЦКК КП(б)У наклала на авторитетного наркома, якому підпорядковувалася й міліція, партійне стягнення зі звільненням із роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і бешкетування в районній міліції». Доля цього наркома служила уроком для тих, хто наспівлився підтримати Троцького⁷⁰.

Остаточна поразка Л.Троцького визначилася в січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція ухвалила рішення посилити вербування до партії робітників із виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів. За кілька днів помер В.Ленін, і кампанія була оголошена «ленінським призовом». Чергове масове вербування було здійснено з нагоди 10-річчя Жовтневої революції в листопаді 1927 – січні 1928 р. («жовтневий призов»).

Поділ РКП(б) на апаратну меншість і багатомільйонну членську масу розпочався після її приходу до влади, але посилювався в середині 20-х років ХХ ст. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою апарат на чолі з генеральним секретарем ЦК створював «під себе» цілком нову організаційну структуру. Поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього складу за соціальним походженням і життєвим досвідом. Державна партія розділилася на дві майже не сполучних одна з одною організації: будовану в формі середньовічного ордену нечисленну внутрішню партію і масову зовнішню партію. Правлячій олігархії зовнішня партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б), а з грудня 1925 р. – ВКП(б) на інструмент влади, надаючи їй вигляд звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим із «передавальних пасів» (поряд із радами, профспілками, комсомолом) від влади до населення. Без них диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався апарат.

Сталін звертав особливу увагу на підпорядкування собі великої групи губпарткомів, очолюваних харківським субцентром влади. З часом його перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. – генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е.Квірінг, хоча той добре прислужився під час усунення Х.Раковського з України⁷¹. Ця посада після відходу Леніна від справ стала і в центрі, і в республіках першою в системі влади. У квітні 1925 р. українським генсеком був призначений один з найближчих співробітників Сталіна – Лазар Каганович. Найменші

прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно виплювалися не тільки з Москви, але й з Харкова. У результаті Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в боротьбі спочатку з Л.Троцьким, потім з «новою опозицією» (Л.Каменев і Г.Зінов'єв), надалі з об'єднаною опозицією (Л.Троцький, Л.Каменев і Г.Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим правим ухилом у компартійному керівництві (М.Бухарін, О.Риков, М.Томський), якою супроводжувалась у 1928–1929 рр. відмова від непу. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії та державі. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

Зовнішнім проявом лідерства Сталіна стали персональні зміни в складі політбюро ЦК. Пленум ЦК, обраного XIV з'їздом ВКП(б) 1 січня 1926 р., перевів у кандидати Л.Каменева і поповнив склад політбюро людьми Сталіна: М.Калініним, В.Молотовим і К.Ворошиловим. У 1926 р. з політбюро ЦК були виведені Г.Зінов'єв і Л.Троцький, з кандидатів у члени політбюро – Л.Каменев. Склад політбюро поповнив Я.Рудзутак. На пленумі ЦК, обраного XV партз'їздом у грудні 1927 р., до політбюро був уведений В.Куйбишев. На пленумі ЦК, обраного в липні 1930 р. XVI партз'їздом, з політбюро був виведений М.Томський і введені Л.Каганович, С.Кіров і С.Косіор. Грудневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК вивів з політбюро О.Рикова і ввів Г.Орджонікідзе. Отже, на кінець 1930 р. політбюро ЦК складалося з десяти осіб: Й.Сталіна (стаж перебування 12 років), М.Калініна (5 років), В.Молотова (5 років), К.Ворошилова (5 років), Я.Рудзутака (4 роки), В.Куйбишева (3 роки) і новообраних – Л.Кагановича, С.Кірова, С.Косіора, Г.Орджонікідзе. Уперше до вищого керівного органу ВКП(б) був обраний представник партійної організації національної республіки – С.Косіор. У складі кандидатів у члени політбюро перебували четверо партійних діячів: двоє з центрального апарату (А.Андреев і А.Мікоян) і двоє з України (Г.Петровський і В.Чубар)⁷².

Хоча Сталіну вдалося в 1920-х роках витіснити з політбюро ЦК противників, він ще залишався тільки «першим серед рівних». Його персональна диктатура була досить специфічною. Маючи не менше влади, ніж російські царі-самодержці, він повинен був, як кожний інший член партії, висуватися делегатом на черговий партійний з'їзд, а на самому з'їзді обиратися таємним голосуванням до Центрального комітету. Потім на пленумі ЦК, обраного з'їздом, йому доводилося турбуватися, щоб його обрали саме на ту посаду, яка давала йому «безмежну», за виразом Леніна, владу. Щоправда, це обрання проходило вже відкритим голосуванням, і за звичаєм найстаріший віком член ЦК пропонував своїм колегам на затвердження кандидатуру генерального секретаря. Завжди існувала теоретична можливість назвати інше прізвище, і що потім? У системі влади, побудованій Леніним, панувала не людина, а посада.

Злам непу і перемога над правим ухилом у політиці ЦК ВКП(б)

відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М.Бухаріна і Й.Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В.Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломіщні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»⁷³. Керована новим вождем, партія знову поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згорання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий, обмін між містом і селом на засадах контрактації.

Сталінський штурм виявився більш успішним, ніж ленінський. Успіх був гарантований двома обставинами. По-перше, істотно зросли масштаби репресій. По-друге, зберігся грошовий обіг, який В.Ленін планував замінити тродами («трудовими одиницями»). Господарський розрахунок, який виник на державних підприємствах у роки непу, був збережений і поглиблений. Робітники могли обирати місце праці за власним бажанням.

Функціонування командної економіки визначалося характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси підпорядкованого їй суспільства так, як уважала за можливе. Індустриалізацію країни вона здійснювала в інтересах військово-промислового комплексу і галузей, які його обслуговували. У сталінського штурму була одна кінцева мета: перетворення СРСР на економічно розвинуту країну, здатну здійснювати на міжнародній арені наступальну політику.

У плануванні, фінансуванні й постачанні промисловість була поділена на групи «А» (виробництво засобів виробництва) і «Б» (виробництво предметів споживання). На розвиток групи «А» виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи «Б» фінансувалися за остаточним принципом. Група «А» складалася з галузей важкої, а група «Б» – з галузей легкої і харчової промисловості. Поділ був досить умовним, тому що важка промисловість давала певну частину виробів споживання, а легка і харчова – сировину та напівфабрикати для підприємств групи «А».

Започаткований XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. курс на індустріалізацію декілька років здійснювався в межах наявних ресурсів. Однак після затвердження в травні 1929 р. першого п'ятирічного плану темпи капітального будівництва в промисловості були істотно прискорені серією постанов ЦК ВКП(б). У грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) видав ключову постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», за якою на підприємствах уперше запроваджувався господарський розрахунок.

Починаючи з 1930 р. у промисловості встановлювалися неможливо високі планові завдання по виробництву і капітальному будівництву з репресуванням тих керівників, які відставали від інших. На XVI партз'їзді Сталін заявив: «Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»⁷⁴.

Перехід до форсованої індустріалізації супроводжувався інфляційним випуском паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Велика промисловість України опинилась у розпорядженні загальносоюзних наркоматів. Від січня 1932 р. ВРНГ СРСР стала наркоматом важкої промисловості.

Індустріальна гонка призвела до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі були оголошені неминучими і цілком природними. Коли господарники наважувалися критикувати політику «підхльостування» (вираз самого Сталіна) промисловості шляхом затвердження вочевидь нереальних планових завдань, їх закликали до порядку репресіями. У 1928 р. чекісти організували «шкідницьку» групу з господарників та інженерів, які працювали головно в кам'яновугільній і металургійній промисловості України. «Шкідники» казали, що надвисокі темпи розгортання промисловості призводили до тяжких аварій. Саме в цих аваріях їх і звинуватили («шахтинська справа»). У суспільстві цілеспрямовано створювалася атмосфера психозу, пов'язана з викриттям «шкідників».

Стало звичним стверджувати, що колективізація селянських господарств виявилася необхідною для найшвидшої індустріалізації країни. Справді, індустріалізація здійснювалася в опанованому за рахунок селянства. Проте ця мета була не єдиною. Керівництво країни бажало включити багатомільйонне селянство в командну економіку. Для цього потрібно було позбавити селян приватної власності на засоби виробництва, яка забезпечувала їхню економічну незалежність, взяти під державний контроль виробництво і розподіл у країні продовольчих і сировинних сільськогосподарських ресурсів. Колгоспи і радгоспи були єдиною можливим на селі фундаментом для диктатури кремлівських вождів.

Партія здійснювала нову економічну політику через радянські органи влади. Ці органи ухвалювали закони, лише узгоджені попередньо в політбюро ЦК ВКП(б). Та в умовах штурму партійне керівництво все частіше починало оприлюднювати прирівняні до законів постанови, якими мусили керуватися всі органи влади. Своїми постановами ЦК ВКП(б) розв'язував соціальні, економічні, технічні та навіть технологічні проблеми.

Злам непу супроводжувався деградацією товарно-грошових відносин. Як і Ленін у 1920 р., Сталін був переконаний у тому, що можна

встановити безпосередній, тобто не опосередкований грошима, виробничий зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів у будівництві соціалізму дедалі перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінений апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁷⁵.

Ключове значення для подальших подій, аж до голоду 1932–1933 рр. в Радянському Союзі, мав законотворчий акт, яким фактично скасовувався запроваджений X з'їздом РКП(б) продовольчий податок. Постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» від 26 серпня 1929 р. відносини між містом і селом переводилися на цілком інші економічні засади – комуністичні. В цій постанові контрактація розглядалася як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁷⁶. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) узяв курс на суцільну колективізацію сільського господарства. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій визначалися темпи колективізації по регіонах, а 30 січня ц. р. – таємну постанову про заходи з ліквідації «куркульських» господарств у районах суцільної колективізації.

Політика «підхльостування», яка в промисловості реалізувалася встановленням надвисоких планових завдань, у сільському господарстві мала інший вигляд. Протягом 1930–1932 рр. держава всупереч ухваленим нею ж постановам про обмеження заготівель певним максимумом (залежно від зібраного хліба) забирала в колгоспів практично весь вирощений урожай. Частина його пізніше повертали, щоб припинити масову смертність від голоду і не зірвати посівну кампанію.

Форсування темпів народногосподарського розвитку при цілковитому небажанні рахуватися з матеріальними інтересами робітників і селян викликало на початку 1930-х років глибоку економічну кризу і колосальне політичне напруження. Щось подібне спостерігалось тільки взимку 1920–1921 рр., перед запровадженням непу. З метою попередження соціального вибуху в Україні, яка голодувала другий рік поспіль, Сталін здійснив зимою 1932–1933 рр. конфіскацію під виглядом хлібозаготівель усіх селянських продовольчих запасів. Це призвело до Голодомору.

Застосування терору в страхітливих масштабах поєднувалося з радикальною зміною економічної політики. В другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) були істотно зменшені планові темпи промислового зростання. Це сприяло подоланню диспропорцій і кризових явищ у промисловості. Спільною постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р. економічні відносини між містом і селом були переведені на принципово інші засади. Держава визнала право власності колгоспів на їхню продукцію і дозволила реалізувати її у вільній торгівлі

після сплати фіксованого натурального податку. Завдяки цьому колгоспний лад здобув певну автономію в радянській командній економіці. Хоч і в обмежених рамках, але в країні збереглися товарно-грошові відносини і ринок. Через ідеологічні причини приватна власність колгоспників на присадибне господарство (з точним означенням величини земельної ділянки і кількості худоби) була оголошена «особистою» власністю.

Сталінська «революція згори» здійснювалася шляхом масового терору. Той, хто не схвалював «генеральної лінії» Кремля на «соціалістичне будівництво», наражався на репресії. «Хто не з нами, той проти нас!» – таким було найбільш поширене гасло сталінської доби. Лестошами і загрозами Сталін змусив Максима Горького перетворитися на популяризатора терору. 15 листопада 1930 р. одночасно в «Правде» і в «Известиях ВЦИК» з'явилася стаття М. Горького «Якщо ворог не здається, його знищують». Це гасло стало доповненням попереднього.

У грудні 1931 р. Сталін зустрівся з німецьким письменником Емілем Людвігом, і той у розмові зауважив: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу почуває страх, боязнь перед Радянською владою і що на цьому почутті страху до певної міри ґрунтується стійкість Радянської влади»⁷⁷. Сталін не підтримав цього судження, але й не потурбувався переконати письменника у протилежному. Інтерв'ю без усяких купюр було опубліковане в центральному органі ЦК ВКП(б) – журналі «Більшовик». Страх і ненависть культивувалися владою. Вони допомагали Сталіну перетворювати Радянський Союз на індустріальну країну ціною неймовірних жертв і вони ж були гарантією міцності його диктатури.

Номенклатурна частина партії була опорою сталінської диктатури. Функціонери, які очолювали партійні, радянські, комсомольські та профспілкові апарати, могли не турбуватися про своє становище, тому що кожна посада мала наперед визначений рівень матеріального забезпечення і пільг. Але вони повинні були служити вождю вірою і правдою. Одночасно внутрішня партія становила противагу органам державної безпеки, які теж будувалися як середньовічний орден – на засадах суворої ієрархічної підпорядкованості та залізної дисципліни. Керівництво централізованою системою органів політичної поліції Сталін замкнув на собі. Партійним і радянським органам влади на місцях чекісти не підпорядковувалися.

Непричетна до реальної влади зовнішня партія разом з профспілками і комсомолом повинна була тримати в полі зору держави кожну окремо взяту людину. Крім того, з рядових партійців і комсомольців формувалася спеціалізований корпус секретних співробітників (сексотів) для непомірно роздутого апарату державної безпеки. Кожний з її агентів мав свою мережу сексотів, створювану, як правило, залякуванням.

Щоб попередити проникнення в партію «небажаних елементів», проводилися локальні і генеральні чистки. Найбільша за весь час існування

КПРС генеральна чистка була започаткована подіями, пов'язаними з українським Голодомором. Тоді Сталін переконався, що півмільйонна КП(б)У не може служити йому опорою в здійсненні терористичної політики⁷⁸. В ухваленій під диктовку голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В.Молотова постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. було вказано: «Оскільки в ряді сільськпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т.п., що на ділі перетворює таких комуністів і партосередки в агентуру класового ворога, і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від більшовицько-середняцьких колгоспних мас, – ЦК і ЦКК КП(б)У постановляють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довіру партії в рядах трудящих»⁷⁹. 10 грудня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про генеральну чистку партії. В УСРР з червня до грудня 1933 р. ця кампанія здійснювалася в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях, з травня 1934-го до січня 1935 р. – у Харківській, Дніпропетровській і Чернігівській областях, а також у Молдавській АСРР. Результати чистки оголосив голова ЦКК КП(б)У К.Сухомлин на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. Чистку пройшли 267 907 осіб, було виключено з партії 51 713 (19,3%)⁸⁰.

У липні 1934 р. був утворений Всесоюзний наркомат внутрішніх справ. Об'єднане державне політичне управління увійшло в новий наркомат як Головне управління державної безпеки. За кількістю штатних і позаштатних співробітників ГУДБ багатократно перевищувало наркомати. При НКВС створювалася Особлива нарада – орган, наділений правом виносити в адміністративному (позасудовому) порядку вироки на заслання, вислання або ув'язнення на строк до п'яти років. Майже одночасно до радянського законодавства була запроваджена стаття про зраду Батьківщини, до якої відносилися такі злочини, як шпигунство, розголошення військової або державної таємниці, втеча за кордон. Ці злочини каралися розстрілом, члени сімей підлягали ув'язненню на строк від п'яти до десяти років. Країну готували до сплеску гіпертерору.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С.Кірова. Цим же числом датувалася постанова президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» (відповідне рішення політбюро ЦК ВКП(б) було оформлено тільки через два дні опитуванням). Звідси видно, що секретар президії ЦВК СРСР А.Єнукідзе, чий підпис стояв під зловісною постановою, спілкувався тільки зі Сталіним.

Згідно з постановою, строк розслідування терористичних актів обмежувався десятьма днями, розгляд справ у суді проводився без участі

адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не допускалися, вирок виконувався негайно після винесення. Прокурорський нагляд за законністю в діяльності органів державної безпеки зі справ про державні злочини скасовувався. Особлива нарада та інші позасудові органи («двійки» і «трійки») за загального спрощення порядку судочинства різко розширили технічні можливості репресій.

Убивство Кірова використали, щоб продовжити генеральну чистку партії в інший спосіб – у вигляді перевірки і обліку партійних документів. Нова кампанія розтягнулася до вересня 1936 р. На весь цей час прийом до лав партії припинявся. Кількісний склад ВКП(б) істотно скоротився. Найбільших утрат зазнала українська партійна організація. На 1 квітня 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 особи, тобто на 253 790 менше, ніж на 1 січня 1933 р.⁸¹

Втягнення селян до колгоспів, успіхи в індустріалізації й упокорення інтелігенції та фрондуного компартійно-радянського апарату досягалися за допомогою масових репресій. Цим же випробуванням методом Сталін радикально змінив зовнішній вигляд радянської політичної системи без будь-яких змін в її суті.

Протягом 1917–1935 рр. зовнішнім зрізом політичного життя був конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися нібито всією повнотою влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебувала в руках обраних ними органів – виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони й здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад повинні визначати характер їхньої діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-який момент.

Складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати, забезпечення їх обрання на зборах робітників, червоноармійців і селян або з'їздах рад, контроль за діяльністю депутатів та їхнє відкликання за потреби – всі ці дії здійснювала структура, яка перебувала поза рамками Конституції. Без зовнішньої сили, яку уособлювала партія більшовиків, режим безпосередньої демократії був нежиттєздатним.

Узурпація влади парткомами відбувалася на особистісному рівні. Щоб депутати рад залишалися слухняним зряддям компартійної диктатури, вони повинні були ретельно відбиратися парткомами. Рішення, які парткоми ухвалювали, втілювалися в життя через те, що представники радянських органів влади були членами партії і підпорядковувалися залізній дисципліні. Порушники дисципліни фіксувалися контрольними комісіями, позбавлялися членства в партії та передавалися каральним органам.

Узурпація владних функцій рад відтворювалася під час кожного оновлення їхнього складу. Тому вибори в радянські органи влади були для партії справою великої ваги. Вона розробила спеціальні виборчі процедури, які дозволяли штучно підбирати персональний склад радянських органів за всіма параметрами: класовим походженням, партійною належністю, демографічними ознаками.

Виборчими дільницями слугували підприємства, установи, військові частини, навчальні заклади. Для інвалідів, безробітних членів профспілок, дружин робітників і червоноармійців створювалися територіальні дільниці. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подачею записок, підняттям руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. Людей, які бажали здійснити власний вибір, дисциплінували різноманітними способами: впливимою начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою «випадання» зі списків виборців. Тому ті, кого не влаштовував формалізм виборчих процедур, воліли залишатися вдома.

Прямі вибори проводилися тільки в місцеві органи влади. Всі з'їзди рад від волосних (з 1923 р. – районних) до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих рад. Виборче начало тут зовсім не відчувалося. Списки майбутніх членів виконавчих комітетів відпрацьовувалися до виборів у партійних комітетах відповідного рівня, аж до ЦК ВКП(б).

Сталінська конституційна реформа почалася з опублікованого в лютому 1935 р. в газетах короткого повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який запропонував змінити процедуру виборів: замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі – прямими, відкриті – закритими. Пленум ЦК запропонував внести до порядку денного чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про відповідні зміни в Конституції СРСР. Одразу після пленуму ЦК відбувся VII Всесоюзний з'їзд рад, який створив конституційну комісію під головуванням Й.Сталіна. 12 червня 1936 р. проект Конституції СРСР було опубліковано, і розпочалося тривале, майже піврічне, його обговорення на партійних зборах, зборах трудових колективів, за місцем проживання.

5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію. В ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. Положення Основного закону мусили відповідати чинній з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення громадян політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби зі спробами експлуаторів відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося в програмі РКП(б) 1919 р. й на те, що «деяка» перевага в органах влади за пролетаріатом порівняно з «дрібнобуржуазними» верствами села є тимчасовою. Після проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовлятися від поділу населення за класовою ознакою в ході формування органів влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою в своїй традиційній формі й не могли стати нею в парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг», навіть не згадувалося. Щоправда, у Конституцію СРСР 1936 р. уперше увійшло положення про Комуністичну партію, яка «являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»⁸². Це декларативне положення не мало нормотворчої сили і жодною мірою не розкривало диктаторської суті пануючої в країні системи влади.

Коли Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затверджував новий Основний закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради відбудуться «найближчим часом». Насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937р. Річне відтермінування виявилось потрібним, щоб належним чином підготувати до виборів номенклатуру та самих виборців. «Револуція згори» повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою. «Зачистка» мала на меті вберегти одноособовий контроль Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба багатьох представників компартійно-радянської верхівки скористатися механізмом таємного голосування для усунення диктатора зі складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) виявилася невдалою. Вона показала, однак, зростаюче невдоволення керівних кадрів партії диктаторськими методами сталінського керівництва. Після з'їзду генсек ініціював зміни в законодавстві, які полегшували розгортання масового терору, і чекав слушного часу, щоб розпочати його.

Після ухвалення нової Конституції СРСР з'явилася можливість зробити компартійно-радянський апарат співучасником спрямованого проти нього ж терору. Скасуванням «ручної» системи виборів Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним вертикаль влади. Справді вільні вибори становили величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ-НКВС. Він потребував підтримки з боку апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути загрозу появи

на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою для них нова конституція. Кожний розумів, що допомога у проведенні виборів може здійснюватися тільки у звичних для чекістів формах — шляхом дальшого розгортання державного терору. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти в ситуації, створеній генсеком, мусили згоріти у вогні терору. Бажаючих посісти їхні місця не бракувало.

25 вересня 1936 р. Й.Сталін надіслав Л.Кагановичу, В.Молотову та іншим членам політбюро ЦК із Сочі телеграму (її підписав і А.Жданов), в якій містилася вказівка активізувати репресивну політику та змінити керівництво органами державної безпеки. Наступного дня на вимогу Сталіна наркомом внутрішніх справ був призначений М.Єжов. За ним зберігалися попередні посади — секретаря ЦК і голови.

У лютому-березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилась у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він звинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», які нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Це був майже відвертий заклик до бунту проти керівників з великим, часто дореволюційним партійним стажем.

Заклик вождя не дав істотних результатів. Під час перевиборів партійних комітетів, проведених за вказівкою секретаріату ЦК ВКП(б) у березні-квітні 1937р., старі кадри здебільшого залишилися на своїх посадах. Тоді чистку партійних органів взяв на себе НКВС СРСР на чолі з М.Єжовим.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. В ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони — морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і рідних.

Винищення або ізоляція «антирадянських елементів» проводилися за спеціальними наказами по НКВС СРСР, нумерація яких починалася з двох нулів (найвищий гриф секретності). Кожний наказ підлягав попередньому затвердженню політбюро ЦК ВКП(б). Зокрема, були підготовлені накази по «куркулях», які повернулися в місця попереднього проживання з дозволу влади або нелегально, по репресуванню «німців-фашистів», поляків, «харбінців» (тобто колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці, які повернулися до СРСР після її продажу). В другій половині 1938 р. Великий терор припинився. 24 листопада ц. р. Єжов був звільнений з посади наркома внутрішніх справ і незабаром репресований.

В УРСР органи державної безпеки заарештували в 1937–1938 рр. 265 669 осіб. У ці два роки були розглянуті справи 198 918 осіб. 62% від цієї кількості були розстріляні, 34,7% – відправлені у виправно-трудова табори ГУЛАГу, 2,1% – ув'язнені в тюрмах, 0,5% – засуджені до заслання, 0,3% – звільнені⁸³.

На Україну припала приблизно п'ята частина арештів і розстрілів, що відповідало її питомій вазі серед населення СРСР. Але Сталін нещадно розправився з керівництвом республіки. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом КП(б)У в червні 1937 р., 56 були оголошені ворогами народу. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Врятувався тільки Г.Петровський, який перебував у Москві та мудро подожував своє відрядження.

У ситуації Великого терору було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах до Верховної Ради, які точилися під час обговорення проекту нової конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Сама думка про висування незалежного кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Карного кодексу.

Практика демократичних виборів вимагала, щоб у бюлетені друкувалися варіанти рішень. Виборець мав виявити свою волю активно, тобто позначкою в бюлетені. Організатори виборів не відступили від цієї практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть»⁸⁴. Примітка, на перший погляд, була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

Під час вільних виборів, навіть коли в бюлетені міститься тільки одне прізвище, голосуючий зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата в письмовій формі, тобто викреслити одне слово в альтернативній парі слів (згодний – незгодний). Однак організатори виборів здійснили підступне спрощення тексту бюлетеня: на ньому друкувалося тільки прізвище одного кандидата та назва колективу, який його висунув. Позитивне ставлення до кандидатури за цих умов виключало необхідність письмової фіксації. Виходило, що відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Кабінка ставала своєрідним тестом на лояльність режимові.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки. Виборці передавались у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах усі перебували в економічній залежності від держави. Виборці стали залежними

від держави й на селі, тому що працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції. В розпал репресій майже не знаходилося сміливців, котрі наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

Якщо в українській історіографії 1920-ті роки називають національним відродженням, то 1930-ті роки – розстріляним відродженням. Чим пояснити цю різницю у ставленні кремлівських можновладців до України? Українська радянська державність мерехтіла на межі буття і небуття, але завжди була загрозою для Кремля. Побудова держави у вигляді федерації союзних республік із правом виходу кожної з них зі складу Радянського Союзу мала на меті знищити ґрунт для розгортання національного руху. Але радянські органи користувалися цілком реальними владними повноваженнями, у тому числі в національних республіках. Хоча ці повноваження могли паралізуватися партійними комітетами, вони становили загрозу для диктатури. Що більше українізувалася радянська влада в Україні, то більшою ставала загроза перетворення фіктивної національної державності на реальну.

У 1920-х роках перспективи радянської України здавалися обнадійливими. Слідом за М.Грушевським р.Збруч перетнули десятки тисяч галичан. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що радянська державність в УСРР із часом стане реальною. Лідер впливової у Західній Україні партії націонал-демократів Д.Левицький у газеті «Діло» (лютий 1925 р.) писав: «На радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності». Та цим сподіванням не судилося здійснитися. Коли Сталін закріпив за собою вакантне місце вождя державної партії, УСРР опинилася в епіцентрі репресій. Існування найбільшої національної республіки на кордоні з Європою він тепер сприймав як виклик. Сталін знав лише один спосіб боротьби з потенційною небезпекою – превентивні репресії. Услід за спрямованим проти українських селян терором голодом посланець Сталіна П.Постишев розгорнув планомірне винищення української інтелігенції. Постгеноцидна Україна стала безпечною для Кремля. У 1934 р. Сталін дав згоду на перенесення столиці УСРР із пролетарського Харкова до національного центру – Києва.

Масова «зачистка» 1937–1938 рр. стала заключним акордом сталінської «революції згори». Влада наскрізь пропала соціальне середовище в Україні. У республіці практично зникли соціально-економічні і політичні структури дорадянського часу. Залишалося тільки тероризо-

ване й атомізоване населення, яке перебувало в цілковитій матеріальній залежності від держави.

На відміну від повністю репресованого в 1937–1938 рр. політбюро ЦК КП(б)У, вище компартійне керівництво у 1930-х роках залишалось більш-менш стабільним. Чисельний склад політбюро ЦК ВКП(б) між 1930-м і 1939 р. скоротився з 10 до 9 осіб. За цей час у вищому партійному керівництві збереглося основне ядро в складі 5 осіб – Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов і М.Калінін, вибуло п'ятеро і увійшло четверо осіб. В основному ядрі провідну роль у репресіях відіграли Молотов і Каганович. Ворошилов добре прислужився в організації репресій у Червоній армії, які істотно послабили обороноздатність країни. М.Калінін був декоративною фігурою, яка уособлювала парадне конституційне обличчя компартійно-радянської системи влади.

Вибуття зі складу політбюро ЦК мало тільки одну причину – смерть. Природною смертю в січні 1935 р. помер В.Куйбишев. С.Кірова застрелили, Г.Орджонікідзе застрелився сам, С.Косіора і В.Чубаря розстріляли. Показово, що розстріляли тільки представників КП(б)У, хоч обох відкликали з України на відповідальну роботу в центр задовго до арешту. Поповнилося політбюро ЦК А.Андрєєвим (у лютому 1932 р.), А.Мікояном (у лютому 1935 р.), А.Ждановим і М.Хрущовим (затверджені пленумом ЦК, що його обрав у березні 1939 р. XVIII партз'їзд).

Усі члени політбюро ЦК були висуванцями Сталіна і маріонетками в його руках. Разом із тим вони були функціонерами великого масштабу, здатними самостійно організувати діяльність відомств і територій. Розв'язуючи державні питання в межах своєї компетенції, вони вже спілкувалися не стільки між собою на офіційних засіданнях політбюро ЦК, скільки безпосередньо з генсеком і його технічними помічниками й апаратом⁸⁵. Найвідповідальніші рішення часто оформлялися в протоколі політбюро ЦК заднім числом і нерідко – опитуванням. Часто вождь реалізував свої задуми без офіційної постановки питання на політбюро ЦК і з людьми, які не входили до складу політбюро. Членство в політбюро все-таки було, так би мовити, парасолькою, яка захищала від чекістських репресій. Але вже кандидати в члени політбюро ЦК не мали такого відносного імунітету. Постишев, який здобув сумну славу ката української інтелігенції, і одіозний Єжов лягли під каток чекістів, щоб зняти кров зі сталінського френча. Колосальна країна стала безпомічною і паралізованою в руках кривавого диктатора через те, що в ній панувала радянська влада.

5. Політична система в останні роки сталінської диктатури

У другій половині 1930-х років остаточно склалася економіка, яку назвали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами ззовні, від планово-директивних органів. Проте бувають

ване й атомізоване населення, яке перебувало в цілковитій матеріальній залежності від держави.

На відміну від повністю репресованого в 1937–1938 рр. політбюро ЦК КП(б)У, вище компартійне керівництво у 1930-х роках залишалося більш-менш стабільним. Чисельний склад політбюро ЦК ВКП(б) між 1930-м і 1939 р. скоротився з 10 до 9 осіб. За цей час у вищому партійному керівництві збереглося основне ядро в складі 5 осіб – Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов і М.Калінін, вибуло п'ятеро і увійшло четверо осіб. В основному ядрі провідну роль у репресіях відіграли Молотов і Каганович. Ворошилов добре прислужився в організації репресій у Червоній армії, які істотно послабили обороноздатність країни. М.Калінін був декоративною фігурою, яка уособлювала парадне конституційне обличчя компартійно-радянської системи влади.

Вибуття зі складу політбюро ЦК мало тільки одну причину – смерть. Природною смертю в січні 1935 р. помер В.Куйбишев. С.Кірова застрелили, Г.Орджонікідзе застрелився сам, С.Косіора і В.Чубаря розстріляли. Показово, що розстріляли тільки представників КП(б)У, хоч обох відкликали з України на відповідальну роботу в центр задовго до арешту. Поповнилося політбюро ЦК А.Андрєєвим (у лютому 1932 р.), А.Мікояном (у лютому 1935 р.), А.Ждановим і М.Хрущовим (затверджені пленумом ЦК, що його обрав у березні 1939 р. XVIII партз'їзд).

Усі члени політбюро ЦК були висуванцями Сталіна і маріонетками в його руках. Разом із тим вони були функціонерами великого масштабу, здатними самостійно організувати діяльність відомств і територій. Розв'язуючи державні питання в межах своєї компетенції, вони вже спілкувалися не стільки між собою на офіційних засіданнях політбюро ЦК, скільки безпосередньо з генсеком і його технічними помічниками й апаратом⁸⁵. Найвідповідальніші рішення часто оформлялися в протоколі політбюро ЦК заднім числом і нерідко – опитуванням. Часто вождь реалізував свої задуми без офіційної постановки питання на політбюро ЦК і з людьми, які не входили до складу політбюро. Членство в політбюро все-таки було, так би мовити, парасолькою, яка захищала від чекістських репресій. Але вже кандидати в члени політбюро ЦК не мали такого відносного імунітету. Постишев, який здобув сумну славу ката української інтелігенції, і одіозний Єжов лягли під каток чекістів, щоб зняти кров зі сталінського френча. Колосальна країна стала безпомічною і паралізованою в руках кривавого диктатора через те, що в ній панувала радянська влада.

5. Політична система в останні роки сталінської диктатури

У другій половині 1930-х років остаточно склалася економіка, яку назвали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами ззовні, від планово-директивних органів. Проте бувають

часи, коли цінується не ефективність виробництва, а його мобілізаційний потенціал. На відміну від ринкової, командна економіка дозволяла державі зосереджувати максимальну кількість людських і матеріальних ресурсів на виконанні обмеженої кількості цілей. Через це радянська економіка спромоглася успішно протистояти в Другій світовій війні нацистській Німеччині.

У квітні 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про створення Комітету оборони СРСР при РНК. Новий комітет заступив РПО СРСР, ліквідовану цією ж постановою, і спільну комісію політбюро ЦК і РНК з оборони, яка працювала від 1930 р. Він складався з семи осіб: В.Молотова (голова), Й.Сталіна, Л.Кагановича, К.Ворошилова, В.Чубаря, М.Рухимовича, В.Межлаука. Створювався розгалужений апарат Комітету оборони, який мав готувати на розгляд питання мобілізаційного розгортання й озброєння армії, підготовки народного господарства до мобілізації⁸⁶.

Після поразки Франції та посилення загрози війни з гітлерівською Німеччиною Сталін вирішив радикально трансформувати систему влади в її центральному ешелоні, у зв'язку з чим Комітет оборони втратив майже всі свої функції, якими був наділений під час утворення. У березні 1941 р. спільними постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР діяльність РНК була реорганізована, а його права істотно розширені. Утворювалося бюро РНК – орган влади, який мав усі права РНК, хоча не був передбачений Конституцією. Засідання бюро РНК мали проводитися раз на тиждень або частіше, тоді як засідання РНК – тільки раз на місяць. Членами цього органу стали В.Молотов, М.Вознесенський, А.Мікоян, М.Булганін, Л.Берія, Л.Каганович і А.Андреев. Бюро брало на себе основну частину функцій Комітету оборони, внаслідок чого склад останнього скорочувався до п'яти осіб. Завершальним етапом перерозподілу влади від політбюро ЦК до РНК (при персональному зрощуванні вищих компартійно-радянських інстанцій) було призначення в травні 1941 р. головою РНК Й.Сталіна. Заступником голови РНК СРСР і керівником зовнішньої політики СРСР ставав В.Молотов. Зазнав зміни склад бюро РНК: його керівником ставав Сталін, першим заступником – Вознесенський, заступниками – Молотов, Мікоян, Булганін, Берія, Каганович, Андреев і Л.Мехліс. Членами бюро стали К.Ворошилов, перший секретар ВЦРПС М.Швернік, секретарі ЦК ВКП(б) А.Жданов і Г.Маленков. Комітет оборони був ліквідований⁸⁷.

Ця реорганізація знаменувала собою не тільки фактичне злиття компартійного і радянського органів влади, але й відтиснення на другий план оточення Сталіна 1930-х років. На передній план виходили діячі молодшого покоління – А.Жданов, Г.Маленков, М.Вознесенський, Л.Берія. Політбюро ЦК ВКП(б) перестало існувати як регулярний орган політичного керівництва.

Від 30 червня 1941 р. до 4 вересня 1945 р. надзвичайним органом,

який зосередив у собі всю повноту влади в СРСР, був Державний Комітет Оборони (ДКО). Його персональний склад виявився майже таким, як склад бюро РНК. У ДКО працювали всі члени колишнього бюро РНК, за винятком Андрєєва, Жданова, Мехліса і Шверніка. Внутрішня структура ДКО була спрощена порівняно з бюро РНК: голова, заступник голови (ним став Молотов) і семеро членів. Постанови ГКО мали силу законів воєнного часу. Всі партійні, радянські, військові, господарські та профспілкові органи мусили виконувати їх беззастережно.

Стратегічне керівництво ГКО здійснював через Ставку Верховного Головнокомандування. На останньому етапі війни до цього органу входили Й.Сталін (голова), Г.Жуков (заступник голови), О.Василевський, О.Антонов, М.Булганін і М.Кузнецов. У ході війни зі складу Ставки випали діячі, які не показали себе з кращого боку в плануванні воєнних операцій і в керівництві бойовими діями — С.Тимошенко (голова у першому складі Ставки), К.Ворошилов, С.Будьонний. Через перевантаженість від роботи в Ставці був звільнений В.Молотов, через хворобу — Б.Шапошніков (він не дожив до кінця війни). У стратегічному керівництві Ставка ВГК спиралася на підпорядкований їй Генеральний штаб.

Для розгляду особливо важливих питань іноді скликалися спільні засідання політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки ВГК. Склад політбюро, сформованого після XVIII з'їзду ВКП(б), у роки війни не змінювався.

Під час війни з гітлерівською Німеччиною керівництво СРСР зняло з себе маску інтернаціоналістів і навіть ліквідувало Комінтерн. Щоб мобілізувати народи СРСР на боротьбу, воно почало апелювати до патріотичних, релігійних і національних почуттів. У пропаганді залунала заборонена раніше тема національної державності. У 1944 р. була здійснена конституційна реформа: загальносоюзні наркомати оборони та закордонних справ перетворювалися на союзно-республіканські.

Коли обговорювалася перша Конституція СРСР, керівники України запропонували побудувати наркомати військових і закордонних справ як союзно-республіканські. Полемізуючи з Раковським, Сталін тоді заявив: «Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік — одну союзу державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи»⁸⁸. За Конституцією СРСР 1924 р., наркомати військових і закордонних справ залишилися загальносоюзними. І раптом у 1944 р. Сталін знову повернувся до питання, яке дискутувалося в 1922–1923 рр. Розв'язання його в позитивному плані ставало актуальним через важливі причини внутрішнього і зовнішнього характеру. Сталіна не турбувала та обставина, що країна може перетворитися з федерації на конфедерацію. СРСР не став справжньою федерацією і не міг бути конфедерацією, тому що скріплювався диктатурою державної партії, а не принципами, проголошуваними в конституціях.

У ході наступу, який розгорнувся після поразки вермахту під Сталінградом, радянські війська захопили частину території УРСР. Після

невдалого наступу в районі Курська Німеччина остаточно втратила стратегічну ініціативу. Безпосереднім результатом Курської битви стало звільнення Харкова і Донбасу, вихід радянських військ на Дніпро. На порядку денному постало визволення Правобережної і Південної України.

Щоб використати патріотичні почуття українців, Сталін змінив акценти в національній політиці Кремля. До війни в СРСР культивувався пропаганда патріотизму, але прояви національних почуттів неросіянами вважалися небажаними. Термін «націоналізм» наповнювався негативним змістом і служив майже синонімом сепаратизму. Через це патріотизм ставив казенним і не сягав глибин душі. Тепер же належало поєднати патріотизм з націоналізмом – якщо не термінологічно, то фактично.

У жовтні 1943 р. сталися події, які характеризували ці акценти. Місто Переяслав, де в 1654 р. була укладена угода про приведення Української козацької держави «під високу руку» царя Олексія Михайловича, перейменували на Переяслав-Хмельницький. Радянський уряд заснував орден Богдана Хмельницького – єдину державну нагороду з неросійським корінням. Чотири фронти, які вели бої на українській території, одержали назву Українських.

Для здійснення конституційної реформи існували й зовнішньополітичні причини. У рамках Тегеранської конференції 29 листопада 1943 р. Сталін зустрівся з Ф.Д.Рузвельтом. Президент США порушив питання про створення після війни світової організації, заснованої на принципах Об'єднаних Націй. Виконавчий орган цієї організації мав складатися з великих держав (СРСР, США, Велика Британія, Китай) і кількох представників від групи країн: двох європейських, двох азійських, одного представника південноамериканських країн і одного від британських домініонів. Рузвельт повідомив, що В.Черчіль незгодний з таким розподілом, тому що матиме тільки два голоси – Великої Британії й одного з домініонів. На цьому тема розмови перервалася⁸⁹.

За два місяці, 28 січня 1944 р., газета «Правда» опублікувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин» і ухвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР. Найбільшою сенсацією в цьому повідомленні був сам факт скликання «чергового» пленуму ЦК ВКП(б), адже він був першим від початку війни і, як потім виявилось, єдиним за всю війну. Який зміст вкладався в поняття «розширення прав союзних республік», з газетного повідомлення не впливало. Та X сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання, що почала свою роботу в день скликання пленуму ЦК, ухвалила 1 лютого за доповіддю Молотова справді сенсаційні закони: «Про утворення військових формувань Союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного

Комісаріату Оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський комісаріат».

4 березня 1944 р. у Києві відбулася VI сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Вона ухвалила відповідні закони, які ввійшли до Конституції УРСР. Указ президії Верховної Ради УРСР про утворення НКЗС УРСР був ухвалений ще 5 лютого на основі загальносоюзного законодавства. Головою нового відомства в українському уряді призначався письменник Олександр Корнійчук, який уже рік працював у Москві на посаді заступника наркома закордонних справ СРСР. 11 березня наркомом оборони УРСР був призначений командуючий військами Київського військового округу генерал-лейтенант Василь Герасименко.

Військові з'єднання і частини, які одержали офіційну назву «національних», створювалися відповідно до рішення ДКО від 13 листопада 1941 р. У роки війни були сформовані Естонський і Латиський стрілецькі корпуси, а також 22 дивізії і ряд окремих частин, особовий склад яких переважно комплектувався представниками однієї національності (азербайджанцями, вірменами, грузинами та ін.)⁹⁰. О.Довженко сподівався, що такі з'єднання і частини формуватимуться й з українців. «Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу», — писав він у своєму щоденнику в червні 1942 р.⁹¹ Проте Сталін не мав наміру утворювати українську армію навіть у форматі батальйону або роти.

Урочисто задекларований Наркомат оборони УРСР залишився на папері. Д.Мануїльський порекомендував В.Герасименку звернутися до Генерального штабу за коштами для суто представницьких цілей — створення групи протоколу, придбання автомобіля і приміщення для прийомів, сформування роти почесного караулу. «Всі зазначені моменти зовнішнього представництва мають політичне значення», — зауважив він. Проте Герасименку відмовили в Генеральному штабі в асигнуваннях «через відсутність у Києві постійних військових представників»⁹².

Іноземні дипломати в Москві запитували в НКЗС СРСР, якими мають бути найближчі наслідки конституційної реформи. У відомстві Молотова таємниці з цього не робили. Як повідомляв Державному департаменту США американський посол А.Гарриман, 30 січня 1944 р. один з високопоставлених працівників НКЗС СРСР висловив у бесіді з ним думку про те, що за своїм державним устроєм СРСР незабаром наблизиться до Британської Співдружності⁹³. Відповідаючи на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини з союзними республіками, Молотов на прийомі на честь британського посла А.Керра 6 лютого 1944 р. вказав, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав⁹⁴.

О.Корнійчук поставився до своєї місії серйозно. 9 лютого 1944 р. він подав М.Хрущову записку про основні напрями його діяльності. «Початком нашого виходу на міжнародну арену, як я вважаю, — писав він, — має бути встановлення дипломатичних відносин з Великобританією й США». У складі НКВС УРСР Корнійчук уважав за потрібне утворити відділи по країнах⁹⁵. Та в Кремлі не поспішали давати на це згоду. В НКЗС УРСР були створені лише допоміжні структурні підрозділи. У липні 1944 р. Корнійчук був звільнений з посади. Наркомом закордонних справ УРСР і одночасно членом політбюро ЦК КП(б)У став Д.Мануїльський. Реальний вихід на міжнародну арену був пов'язаний для України тільки з утворенням Організації Об'єднаних Націй і бажанням Кремля мати в ній 17 голосів.

У серпні 1944 р. у передмісті Вашингтона Думбартон-Окс почала працювати міжнародна конференція, на якій розглядалися питання, пов'язані з утворенням ООН. Голова радянської делегації А.Громико оприлюднив пропозицію свого уряду про членство в міжнародній організації 16 союзних республік, «які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни»⁹⁶. Союзники, однак, не підтримали цієї пропозиції. На Кримській конференції керівників трьох держав у лютому 1945 р. вдалося досягти єдності думок стосовно права вето для постійних членів Ради Безпеки ООН. У зв'язку з цим питання про членство всіх союзних республік втратило для Сталіна попередню політичну вагу. Конференція ухвалила компромісне рішення про те, що УРСР і БРСР мають бути членами — засновниками ООН.

Війна з гітлерівською Німеччиною, яка ставила собі за мету побудувати імперію від Північного до Чорного морів на кістках населення окупованих територій, стала дарунком долі для радянської влади. Навколо Кремля змушені були згуртуватися всі народи Радянського Союзу, включаючи український. Наприкінці війни переважна частина Радянської армії складалася вже з людей, чиє свідоме життя почалося після революції. Перемога у війні й вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, дали друге дихання сталінському режимові.

У повоєнний період надзвичайні органи влади були ліквідовані, але політичний режим не змінився. Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного апарати із сотнями тисяч виконавців-«гвинтиків» — ВКП(б) і МВС-МДБ. Стикання конкуруючих структур давало можливість здійснювати чистки то в партійних, то в силових органах.

Діяльність політбюро ЦК ВКП(б) відновилася. У 1946 р. до його складу були введені Л.Берія і Г.Маленков. З урахуванням того, що в червні 1946 р. помер М.Калінін, чисельність цього органу влади збільшилася до 10 осіб. У лютому 1947 р. до політбюро ввійшов М.Вознесенський,

а в лютому 1948 р. — М.Булганін і О.Косигін. У березні 1949 р. Вознесенський був заарештований і згодом розстріляний.

Сталін довгий час не скликав партійних з'їздів. Нарешті, у жовтні 1952 р. відбувся XIX партз'їзд, на якому партію в останній раз перейменували. З'їзд на пропозицію Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 11 до 25 осіб і поміняв назву цього органу: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості членів президії ЦК в 2,5 раза істотно зменшило політичну вагу кожного з них.

Масові репресії у повоєнний період були застосовані диктатором щодо населення здобутих у 1939–1945 рр. нових регіонів. Особливо жорстокий терор силові органи чинили на території західних областей України. Підпільно-партизанська боротьба ОУН і УПА точилася у великих масштабах аж до початку 1950-х років.

Одночасно з терором, спрямованим на радянізацію нових регіонів, Сталін почав готувати масові репресії на основній території країни. Зацьковане і замордоване суспільство не знаходило в собі сил для опору. Становище врятувала тільки смерть диктатора.

Примітки до розділу 11

- 1 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.12. — С.60.
- 2 Там само. — Т.36. — С.6.
- 3 Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — М., 1994. — Кн.1. — С.164.
- 4 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.48. — С.151.
- 5 Цит. За: Дан Ф. Происхождение большевизма. — Нью-Йорк, 1947. — С.444.
- 6 В.І.Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч.2. — С.5-6.
- 7 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.38. — С.183.
- 8 Там само. — С.452.
- 9 Там само. — Т.24. — С.139.
- 10 Винниченко В.К. Відродження нації. — К.; Відень, 1920 (репринт 1990). — Ч.2. — С.80.
- 11 Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник. — К., 1987. — С.570.
- 12 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). — К., 1937. — С.76.
- 13 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.38. — С.343.
- 14 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С.56.
- 15 Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С.183.
- 16 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т.2. — С.75.

а в лютому 1948 р. — М.Булганін і О.Косигін. У березні 1949 р. Вознесенський був заарештований і згодом розстріляний.

Сталін довгий час не скликав партійних з'їздів. Нарешті, у жовтні 1952 р. відбувся XIX партз'їзд, на якому партію в останній раз перейменували. З'їзд на пропозицію Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 11 до 25 осіб і поміняв назву цього органу: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості членів президії ЦК в 2,5 раза істотно зменшило політичну вагу кожного з них.

Масові репресії у повоєнний період були застосовані диктатором щодо населення здобутих у 1939–1945 рр. нових регіонів. Особливо жорстокий терор силові органи чинили на території західних областей України. Підпільно-партизанська боротьба ОУН і УПА точилася у великих масштабах аж до початку 1950-х років.

Одночасно з терором, спрямованим на радянізацію нових регіонів, Сталін почав готувати масові репресії на основній території країни. Зацьковане і замордоване суспільство не знаходило в собі сил для опору. Становище врятувала тільки смерть диктатора.

Примітки до розділу 11

- 1 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.12. — С.60.
- 2 Там само. — Т.36. — С.6.
- 3 Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — М., 1994. — Кн.1. — С.164.
- 4 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.48. — С.151.
- 5 Цит. За: Дан Ф. Происхождение большевизма. — Нью-Йорк, 1947. — С.444.
- 6 В.І.Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч.2. — С.5-6.
- 7 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.38. — С.183.
- 8 Там само. — С.452.
- 9 Там само. — Т.24. — С.139.
- 10 Винниченко В.К. Відродження нації. — К.; Відень, 1920 (репринт 1990). — Ч.2. — С.80.
- 11 Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник. — К., 1987. — С.570.
- 12 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). — К., 1937. — С.76.
- 13 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.38. — С.343.
- 14 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С.56.
- 15 Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С.183.
- 16 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т.2. — С.75.

- 17 Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1990. – С.91.
- 18 Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т.43. – С.15.
- 19 Деятели СССР и революционного движения России. – М., 1989. – С.822-823.
- 20 Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т.44. – С.313.
- 21 Там само. – Т.45. – С.180.
- 22 Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988. – С.20.
- 23 Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т.36. – С.56.
- 24 Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т.23. – С.12.
- 25 Пайпс Р. Россия при большевиках. – С.184.
- 26 Скрипник М. Проти подвійної бухгалтерії в національному питанні // Статті і промови. – Харків, 1929. – Т.2. Національне питання. – Ч.1. – С.34-39.
- 27 Пайпс Р. Россия при большевиках. – С.183.
- 28 Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С.16.
- 29 Там само. – С.17.
- 30 Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С.194.
- 31 Історія держави і права Української РСР (1917–1960). – К., 1961. – С.249-251.
- 32 Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С.196.
- 33 Двенадцатый съезд РКП(б): Стенограф. отчет. – М., 1923. – С.439.
- 34 Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С.22.
- 35 Сталин И. Сочинения. – Т.5. – С.243.
- 36 Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С.17.
- 37 Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. – М., 1923. – С.37, 38.
- 38 Сталин И. Сочинения. – Т.5. – С.243.
- 39 Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.120.
- 40 «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С.36.
- 41 Скрипник М. Статті й промови. – Т.ІІ, ч.1. – С.36.
- 42 Кульчицький С.В. Курс – українізація // Родина (Москва). – 1999. – №8. – С.109.
- 43 КППС в резолюціях... – Т.2. – С.416.
- 44 VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924 р. – Харків, 1924. – С.12.
- 45 Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С.155.
- 46 Національні відносини в Україні в ХХ ст.: 36. документів і матеріалів. – К., 1994. – С.149.
- 47 «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – С.357.
- 48 Кульчицький С.В. Курс – українізація // Родина (Москва). – 1999. – №8. – С.109.

- 49 Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. – 1927. – №6. – С.14.
- 50 «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – С.64.
- 51 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.136.
- 52 Известия ЦК КПСС. – 1989. – №9. – С.199.
- 53 Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.54.
- 54 Там само. – С.56.
- 55 Там само. – С.156-157.
- 56 Садовський В. Українці поза межами УСРР на основі перепису 1926 р. // Українська людинність в СРСР. – Варшава, 1931. – С.138-139.
- 57 Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С.160.
- 58 Скрипник М. Статті й промови. – Т.2. – Ч.1. – С.322.
- 59 «Українізація» 1920–1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки. – С.260-261.
- 60 Martin T. The Affirmative Action Empire. – Ithaca; London, 2001. – P.290.
- 61 Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.426.
- 62 Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.51.
- 63 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.292.
- 64 Там само. – С.292-293.
- 65 Там само. – С.293.
- 66 Там само. – С.293-294.
- 67 Командири великого голоду. – С.312-313.
- 68 Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – К., 1935. – С.35, 70.
- 69 Ленін В.І. Повне зібр. творів. – Т.45. – С.328.
- 70 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.239.
- 71 Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004. – С.120.
- 72 Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального комітету КППРС. Персональний склад на кінець кожного року. – К., 1990. – С.24-28.
- 73 Сталин И. Сочинения. – Т.12. – С.47.
- 74 Там само. – С.122.
- 75 КППРС в резолюціях... – Т.2. – С.416.
- 76 Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927–1935 гг. – М., 1987. – С.196-197.
- 77 Сталин И. Сочинения. –Т.13. – С.110.

- 78 Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С.274.
- 79 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.256.
- 80 Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С.343.
- 81 Там само. – С.347.
- 82 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1937). – С.380.
- 83 Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.119, 402.
- 84 Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – К., 1999. – С.250.
- 85 Після XVIII партз'їзду Сталін почав підписувати документи як секретар ЦК. Це не означало зміни його статусу в партії та ЦК. Мабуть (сам він пояснень не залишив), назва посади перестала його задовольняти. В одному випадку, коли виникла потреба позначити місце Сталіна серед секретарів ЦК, його посада чітко визначалася: перший секретар (у постанові політбюро ЦК ВКП(б) «Про посилення роботи радянських центральних і місцевих органів» від 4 травня 1941 р.). Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – М., 1996. – С.254.
- 86 Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – С.251.
- 87 Там само. – С.255.
- 88 Сталин И. Сочинения. – Т.5. – С.336.
- 89 Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. документов. – М., 1978. – С.114.
- 90 Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – М., 1985. – С.484.
- 91 Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С.194.
- 92 Гриневич В. Конституційні перетворення 1944 р. і український вимір // Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т.4. – К., 2003. – С.270–271.
- 93 Там само. – С.252.
- 94 Там само. – С.253.
- 95 Там само. – С.254.
- 96 Лещенко Л.О. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.537.

РОЗДІЛ 12.

Україна в добу системної кризи радянського ладу

1. Лібералізація суспільно-політичного життя в період «відлиги»

5 березня 1953 р. помер Й.Сталін. Політична і економічна система в СРСР на цей час не відзначалася гнучкістю, мобільністю і здатністю адекватно реагувати на виклики часу. Втрачаючи можливості свого адміністративно-мобілізаційного розвитку, вона породила серйозні господарські труднощі, соціально-політичну напруженість у суспільстві. В країні домінувала практика командування і фактичної підміни партією державних органів. До того ж вона доповнювалася практикою зрощування партійного і державного апаратів з апаратами профспілок і громадських організацій. Зрощування громадських організацій з партійно-державним управлінським апаратом призводило до їхньої бюрократизації, зниження ефективності в роботі. Загальна політична й економічна ситуація в країні, суспільні потреби вимагали якщо не демонтажу, то хоча б «ремонту» системи, оновлення її окремих елементів у рамках чинної моделі суспільного розвитку.

Така можливість стала реальністю після приходу до влади в Кремлі соратників-наступників диктатора. 10 березня по радіо оголосили про склад уряду. Першим заступником голови Ради міністрів СРСР був призначений Л.Берія, який за сумісництвом очолив також міністерство внутрішніх справ, що поглинуло у собі й функції ліквідованого міністерства державної безпеки. Такі дії, поза сумнівом, означали посилення тертя і конфліктності між двома паралельними системами влади — партійною і чекістською. І перша, і друга цілком могли претендувати на лідерство. Обидві сили становили потужні самодостатні організми.

Відсутність легітимного механізму передачі влади викликало тривалу її кризу, гостре протистояння між її провідниками. Офіційно влада почала декларувати «колективне керівництво». Здійснювали його соратники вождя — Г.Маленков, В.Молотов, Л.Берія, М.Хрущов, Л.Каганович, А.Мікоян, М.Булганін, К.Ворошилов та ін. Однак реальна влада була сконцентрована в руках голови Ради міністрів СРСР і секретаря ЦК КПРС Г.Маленкова та його першого заступника Л.Берія. М.Хрущов як секретар ЦК КПРС мав займатися власне партійною роботою. В нових умовах розпочався перерозподіл владних повноважень між ЦК КПРС та урядом на користь останнього. Усі члени президії ЦК КПРС, крім М.Хрущова і перших секретарів ЦК КП України Л.Мельникова та Азер-

байджану М.Багірова, отримали призначення на посади міністрів. Із складу президії було виведено дванадцять секретарів ЦК КПРС і регіональних партійних комітетів.

Між партійними олігархами розгорнулася гостра міжусобна боротьба за владу. Контролюючи уряд, Г.Маленков водночас здійснював контроль за центральним партійним апаратом, канцелярією президії ЦК. Він же головував на засіданнях президії ЦК. М.Хрушов як партійний лідер приєднався до Г.Маленкова і Л.Берія. Однак бути третім аж ніяк не входило до його планів, і він розпочав боротьбу за першість.

Щоб її досягти, потрібно було запропонувати суспільству нові перспективи. Звичайно, не йшлося про демонтаж ленінсько-сталінської системи, але необхідність її лібералізації була очевидною. Краще від інших знав найвразливіші місця системи Л.Берія. Тому саме він першим ініціював радикальні заходи з реформування країни, зокрема відмову від масових репресій як інструменту державного управління. Цим він не тільки декларував новачі в системі управління державою, а передусім захищав себе, прагнучи зберегти важливі позиції в керівництві, відмежувавшись від масових репресій минулого.

Л.Берія ініціював перебудову репресивної системи, яка склалася за Й.Сталіна. Уже 6 березня 1953 р., на другий день після смерті вождя, він віддав наказ про передачу ГУЛАГу у відання міністерства юстиції СРСР. 27 березня 1953 р. за його ініціативи був ухвалений указ президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», згідно з яким звільненню підлягали майже 1,2 млн ув'язнених, у тому числі близько 100 тис. ув'язнених за політичними мотивами. На 10 серпня 1953 р. було звільнено понад 1 млн осіб¹. В Україні на 25 травня 1953 р. було амністовано понад 93 тис. осіб². Були скасовані паспортні та режимні обмеження для проживання амністованих у 340 містах країни. У квітні за ініціативи Л.Берія була припинена фальсифікована «справа лікарів». У червні він вніс пропозицію про обмеження прав особливої наради при МВС СРСР.

«Новий» Л.Берія виступив також проти уславлення Сталіна в засобах масової інформації. Було припинено видання зібрань творів «вождя». У травні 1953 р. була ухвалена постанова президії ЦК КПРС, яка вимагала від низових партійних організацій відмови від оформлення портретами керівників партії колон демонстрантів, а також будинків у святкові дні.

Л.Берія ініціював низку новацій і в стосунках із країнами соціалістичного табору, і в міжнародних відносинах у Радянському Союзі. Піддавши ревізії сталінську національну політику, він запропонував повернутися до практики коренізації партійного і державного апарату республік, пропонував також встановити республіканські ордени й інші нагороди, які б носили імена національних героїв, видатних діячів національної культури.

Ініціюючи зміни, Л.Берія намагався розставити своїх людей на

ключові посади в державі, передусім у системі МВС. Уже 19 березня 1953 р. він вніс пропозицію до секретаріату ЦК КППС замінити керівників МВС у всіх п'ятнадцяти союзних республіках. Ставленники Берія у свою чергу на власний розсуд проводили заміну і підбір кадрів у середній керівній ланці МВС. Так, П.Мешик і С.Мільштейн, призначені відповідно міністром і першим заступником міністра МВС УРСР, відразу зайняли позицію фактично ігнорування рішень партійних органів щодо направлення того чи іншого працівника до системи МВС, проводячи на відповідальні посади виключно своїх людей. П.Мешик лише за один день на власний розсуд замінив 18 начальників обласних управлінь МВС України³. Найбільшою крамолою, відповідно до усталеної тоді практики, було те, що робилося це без відома обкомів і ЦК партії.

У червні 1953 р. Л.Берія звернувся до ЦК з черговою запискою, в якій поставив питання про повну відсутність національних кадрів у органах МВС Білорусії, республіканських, обласних і районних партійних і радянських організаціях, а також про відсутність викладання білоруською мовою у вузах.

Записка Л.Берія вплинула і на партійне життя в Україні. У Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який визнав незадовільною роботу політбюро з керівництва західними областями, скасував переведення викладання у вузах на російську мову і практику висування на керівну роль працівників не з України. За всі ці порушення перший секретар ЦК КПУ Л.Мельников 26 травня 1953 р. був звільнений з посади. На його місце був призначений О.Кириченко.

Пропонуючи низку ініціатив, які стосувалися найрізноманітніших питань: національної політики, правоохоронної системи, міжнародних відносин, сільського господарства, Л.Берія прагнув утвердитися на першій ролі в партії та державі. Формалізувати її він мав намір на найближчому партійному з'їзді, який, на його думку, мав закріпити реформаторський курс усередині країни та за її межами. Однак надмірна активність Л.Берія налякала і примусила інших «соратників» згуртуватися.

Невдоволення частини партійно-радянської верхівки СРСР, у тому числі армійської, діями Л.Берія акумулював і використав у своїх інтересах М.Хрущов, який зумів організувати змову проти всесильного міністра внутрішніх справ. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК КППС була засуджена беріївська модель суспільного устрою, базована на силових структурах. Сам Л.Берія був звинувачений у применшенні ролі партійного керівництва, протиставленні йому органів МВС і прагненні поставити їх над партією.

Падіння Л.Берія і звинувачення його в применшенні ролі КППС об'єктивно програмувало посилення партійного впливу на всі сфери суспільно-політичного й соціально-економічного життя, а значить, і посилення ролі фактичного лідера партії. І хоча керівники партії і держави продовжували говорити про колективне керівництво, роль М.Хрущова

у партійно-радянському керівництві зростала як об'єктивно, так і завдяки його особистим якостям. Домігшись обрання першим секретарем ЦК КПРС на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК, М.Хрущов далі зміцнював свої позиції в партії та державі. Основним його суперником тепер залишався глава уряду Г.Маленков як провідник ідеї побудови владної ієрархії на основі виконавчої вертикалі — Ради міністрів і радянського апарату. В країні була розгорнута кампанія з дискредитації Г.Маленкова.

Утверджуючи новий політичний курс, М.Хрущов уміло використовував суперечності та відмінності у поглядах і діях своїх соратників. Він активно мобілізував їх на позбавлення реальної влади того чи іншого провідника, застосовувавши звичний для апарату метод критики і самокритики. Уже за три місяці після обрання першим секретарем ЦК КПРС М.Хрущов проголосив курс на боротьбу з бюрократизмом, на розвиток критики і самокритики в роботі державних і радянських органів. Ця лінія оформлювалася постановами ЦК КПРС. Зокрема, у 1954 р. були ухвалені постанови ЦК «Про серйозні недоліки у роботі державного апарату», «Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств і заходах до поліпшення роботи державного апарату». Широкомасштабна антибюрократична кампанія незабаром дала свої результати. Уособленням бюрократичного стилю роботи був визначений Г.Маленков. Критика з боку В.Молотова і Л.Кагановича коштувала Г.Маленкову в 1955 р. посади глави уряду, що ще більше зміцнило позиції М.Хрущова і створило передумови для рішучого наступу на інших супротивників у боротьбі за одноосібну владу.

Падіння Л.Берія, а згодом і Г.Маленкова призвело до реальної першості М.Хрущова в партії і державі. «Напрацювання» Л.Берія у сфері лібералізації радянської політичної системи ним були фактично привласнені, відкориговані й у багатьох напрямках поглиблені. Та, власне, й альтернативи їм не було. Лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР стала пов'язуватись з іменем М.Хрущова. Для зміцнення своїх позицій М.Хрущов перевів до Москви деяких керівників, з якими працював в Україні, зокрема О.Кириленка, М.Підгорного, Л.Брежнєва. Чотири представники України — О.Кириченко, М.Підгорний, Д.Полянський і П.Шелест були введені до складу президії ЦК КПРС. Міністрами оборони, а також маршалами Радянського Союзу стали вихідці з України Р.Малиновський та А.Гречко. Високого звання маршала СРСР був удостоєний також К.Москаленко.

Політику М.Хрущова підтримували перші секретарі ЦК Компартії України О.Кириченко (1953—1957 рр.) і М.Підгорний (1957—1963 рр.). Вони сприяли реформуванню чинної системи, впровадженню в життя новаторських починань М.Хрущова. А М.Хрущов, відповідно, прагнув спиратися на підтримку української партійної організації, яка в цей період зазнала суттєвих кількісних і якісних змін. Уже навесні 1954 р.

частка українців у складі ЦК КП України зросла з 62 до 72%. Українцями були всі вісім членів політбюро ЦК КПУ. В республіці з'явилася фактично нова українська політична еліта. «Вона відрізнялася від попередньої не лише національністю, а тим, що не походила з Донбасу»⁴, — зазначав Б.Кравченко.

Пам'ятаючи про прагнення Л.Берія «протиставити органи МВС партійному керівництву», М.Хрущов багато зробив для посилення партійного впливу на органи МВС, скорочення і спрощення їхньої структури, насичення їх вірними йому людьми. 8 лютого 1954 р. президія ЦК КПРС ухвалила рішення про виділення органів держбезпеки з МВС у самостійне відомство — КДБ СРСР. Над органами держбезпеки був встановлений партійний контроль. Був відновлений паралізований за роки сталінізму прокурорський нагляд. Ліквідувався позасудовий порядок розгляду справ, були скасовані «особливі наради при МВС СРСР», «трійки» і «двійки». Знизився рівень фінансування МВС і КДБ. Інтенсивно оновлювалися кадри спецслужб. 31 травня 1954 р. вперше за довгі повоєнні роки десятьом співробітникам КДБ СРСР було присвоєно генеральські звання. Серед них був і голова КДБ при РМ УРСР В.Нікітченко. З цього часу генеральські заохочення практикувалися регулярно: у 1956 р. 27 співробітників КДБ СРСР стали генералами, у 1957 — 19, у 1958 — 29, у 1959-му — 25 і т.д.

Водночас служба «очищалася» від так званих беріївців: з березня 1954 р. по лютий 1956 р. з органів КДБ було звільнено 16 тис. співробітників як таких, що «не викликали політичної довіри, злісних порушників соціалістичної законності, кар'єристів, морально нестійких, а також малограмотних відсталих співробітників». На середину 1957 р. було звільнено загалом 18 тис. працівників, 40 позбавлено генеральських звань. Із центрального апарату КДБ було звільнено 2 тис. співробітників, у тому числі 48 начальників відділів та інших посадовців вищих рангом. Були замінені майже всі керівні працівники головних управлінь, управлінь і відділів центрального апарату. На ці посади було направлено ЦК КПРС понад 60 осіб з керівної та партійної роботи. 25 грудня 1958 р. замість І.Серова головою КДБ був призначений завідуючий відділом партійних органів ЦК КПРС по союзних республіках О.Шелєпін.

9 січня 1959 р. президія ЦК КПРС затвердила «Положення про КДБ при РМ СРСР», яке закріплювало принципи взаємовідносин керівних органів КПРС і КДБ (діяло до 1991 р.). Партійна лінія перемогла. Мова, звичайно, йшла не про ліквідацію КДБ, а лише про посилення партійного контролю над його діяльністю. Виступаючи з доповіддю на ХХІ з'їзді КПРС 27 січня 1959 р., М.Хрущов у традиційній манері говорив про необхідність «зміцнювати органи державної безпеки». Не допускаючи думку про їхню ліквідацію, він заявив, що це «було б нерозумно і злочинно»⁵.

З метою посилення колегіальності в управлінні службою у 1959 р.

була створена колегія КДБ СРСР (11 осіб). До її складу ввійшов також голова КДБ УРСР В.Нікітченко — єдиний з керівників республіканських органів.

У другій половині 1950-х років було вжито заходів до посилення партійного впливу на Збройні сили СРСР. На пленумі ЦК КПРС, який відбувся 28-29 жовтня 1957 р., було обговорено питання про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській армії і на флоті. Міністр оборони СРСР Г.Жуков, а також командуючі округами, у тому числі Київського В.Чуйков, були звинувачені в приниженні армійських політорганів і партійних організацій. У результаті Г.Жуков був виведений зі складу членів президії ЦК КПРС і членів ЦК КПРС. В ухвалених рішеннях були окреслені практичні заходи, спрямовані на поліпшення партполітроботи в армії. Збройні сили були повернуті під контроль і вплив партійного апарату. Розвинутий репресивний апарат залишався надійною опорою політичної системи в СРСР.

Потужним засобом боротьби за владу, яке вдало використав М.Хрущов, стало недавнє минуле радянської країни. Скориставшись своїми можливостями як голови комісії з упорядкування архіву Й.Сталіна та можливостями «своєї» людини в КДБ — голови КДБ генерала І.Серова, М.Хрущов знищив чимало архівних документів, які його компрометували. Це розв'язало йому руки й у боротьбі за особисту владу, й у діяльності з десталінізації суспільного життя. Виявлені в архівах матеріали щодо причетності інших членів вищого партійно-державного керівництва до репресій були використані для їхньої дискредитації.

XX з'їзд КПРС відбувся на вісім місяців раніше визначеного Статутом партії терміну у зв'язку з нагальною потребою підбиття підсумків тих змін, які відбулися після смерті Сталіна, та дискусій усередині керівництва стосовно вибору політичного курсу. Його рішення були об'єктивною закономірністю і з погляду суспільного розвитку країни, яка зайшла в глухий кут, і з погляду внутрішньої боротьби. Політична система потребувала оновлення. Водночас консервативні сили в партійному керівництві, неформальним лідером яких тепер був В.Молотов, прагнули зберегти сталінський варіант політичної системи. М.Хрущов і його прихильники для утвердження при владі змушені були застосовувати нові підходи у діяльності партії й усєї системи влади. Вдало обрана тактика проведення з'їзду забезпечила фактично перемогу М.Хрущова і його прихильників. Доповідь першого секретаря ЦК КПРС про культ особи Сталіна знаменувала собою дійсно прорив в осмисленні феномену сталінізму. Звичайно, оцінювали її по-різному. Одні сприймали десталінізацію як початок руйнації системи, інші, навпаки, — як засіб її зміцнення. І перші, і другі, безумовно, прагнули до її збереження, тому намагалися ввести критику «культу особи» в жорсткі рамки.

Після XX з'їзду КПРС боротьба між реформістськими і консервативними силами в радянському керівництві набула нової гостроти. У

червні 1956 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який ухвалив постанову «Про подолання культу особи і його наслідків». За змістом вона знаменувала собою відступ від основних ідей секретної доповіді М.Хрущова на з'їзді. Культ особи визнавався однією із характерних ознак сталінського періоду, хоча саме це явище розглядалося виключно як наслідок особистих недоліків Сталіна, а не як породження створеної ним системи. Наступ консерваторів продовжувався. Особливо посилювався він після подій у Польщі та в Угорщині 1956 р.

Однак подолати М.Хрущова консерваторам не вдалося. Він зумів виявити лідерські якості та залучити на свій бік молоді сили, які були зосереджені в апараті ЦК КПРС і передусім у його секретаріаті. Спроба більшості членів президії ЦК відсторонити його від влади влітку 1957 р. завершилася провалом. Учасники «антипартійної групи» В.Молотов, Г.Маленков, Л.Каганович, М.Сабуров утратили свої пости. Хрест був поставлений і на політичній діяльності М.Булганіна, К.Ворошилова, М.Первухіна, які брали участь у виступі опозиції, але в «антипартійну групу» з тактичних міркувань не були включені. Новий склад президії ЦК КПРС був розширений до 15 осіб за рахунок переведення в члени кандидатів, які підтримували М.Хрущова.

Так М.Хрущов сконцентрував у своїх руках фактично всю повноту влади, обійнявши ключові посади і в партії, і в державі. Б'ючи по мертвому Сталіну, М.Хрущов цілив у його живих соратників, послідовників і головне своїх суперників у боротьбі за владу. Наслідки таких дій носили більш глибинний характер, ніж міг очікувати їхній творець. Десталінізацією було порушено всю структуру суспільного організму. Для країни це був початок повороту від штучного до природного шляху розвитку. Для партії – початок болісного процесу трансформації азійської моделі соціал-демократизму в європейську. Це був початок кінця запрограмованої ще II з'їздом РСДРП(б) політичної системи.

XX з'їзд КПРС створив принципово нову суспільну атмосферу в країні. Почали відновлюватися автономні державні утворення. Послаблювався тотальний прес кримінальних переслідувань. Розгорнулося реформування адміністративно-правоохоронної системи, яке здійснювалося на основі зниження обсягів і тривалості термінів кримінального покарання, заміни його в окремих випадках на адміністративні заходи, не пов'язані з позбавленням волі. В країні була розформована значна частина внутрішніх військ. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених. Скасовувалися найкричущі норми в кримінальному законодавстві сталінської доби. З нього було вилучено поняття «ворог народу». У центр адміністративно-правоохоронної політики поступово поверталася людина, особистість. У 1957 р. було реабілітовано народи, депортовані в 1944–1947 рр., і дозволено їм повернутися до рідних місць. Однак це не стосувалося кримських татар, землі яких, як пояснювала влада, були вже заселені.

Процес десталінізації охопив і українське суспільство. Тисячі українців отримали амністію, були звільнені з сибірських таборів примусової праці та повернулися додому. Ряд табірних повстань, зокрема у Воркуті та Норильську (1953 р.), Караганді (1954 р.), в яких провідну роль відіграли колишні члени ОУН і УПА, знаменував початок ліквідації розгалуженої системи концтаборів. Водночас тиск на українських націоналістів з боку радянського режиму не зменшувався, а зростав, про що свідчили широко висвітлені в пресі процеси над колишніми членами ОУН у 1956 р. і вбивство в 1959 р. у Мюнхені агентами КДБ С.Бандери.

Водночас новий курс передбачав зміни в організації суспільного життя. Продовжилося відновлення першорядної ролі партії у владній ієрархії. В ідеологічну практику почала впроваджуватися ідея загальнонародної держави. Відповідно вживалися заходи із залучення широких мас населення до управління всіма справами держави. Розгорнулося реформування державного апарату з метою подолання його централізму, громіздкості, демократизації державної структури. Були здійснені кроки до активізації діяльності Рад, піднесення їхньої ролі та значення в загальній структурі влади. Так, 22 січня 1957 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами». Після цього почали регулярно скликатися сесії рад, відновилися їхня виборність.

На кінець 1950-х років система рад депутатів трудящих значно розширилася. У 1959 р. в СРСР існувало понад 57 тис. представницьких органів державної влади різного рівня, в яких працювало понад 1800 тис. депутатів. Як велике досягнення, кваліфікувався той факт, що за 1939–1964 рр., тобто за 25 років, до системи рад було обрано понад 14 млн осіб, або кожен десятий дорослий громадянин⁶. Ради депутатів трудящих продовжували розглядатися партійно-радянською верхівкою як одна з найдемократичніших форм органів самоврядування. Передбачалося, що з часом вони перестануть бути органами державної влади і повністю перетворяться на структури громадської самодіяльності трудящих, призначені для управління суспільними справами. Однак ради і далі залишалися під пильною увагою партійних органів, послідовно виконуючи їхні директивні настанови. Характерною рисою всієї системи рад залишалася безальтернативність виборів, показушність і бюрократизм у роботі.

Ідея перетворення держави диктатури пролетаріату на загальнонародну державу була спрямована на подолання культу особи, сталінської спадщини, посилення ролі народних мас і самого М.Хрущова в історичному процесі. Участь широких верств населення в управлінні державою планувалося реалізувати шляхом поступової передачі функцій держави суспільству не лише через ради, а й через громадські організації. Про це йшлося на XXI і XXII з'їздах КПРС, обговорювалося на пред-

ставницьких зібраннях громадських організацій. Виступаючи на XIII з'їзді ВЛКСМ у квітні 1958 р., М.Хрущов заявив: «Ми говоримо, що при комунізмі держава відімре. Які ж органи збережуться? Громадські! Чи будуть вони називатися комсомолом, профспілками, чи якось по-іншому, але це будуть громадські організації, через які суспільство буде регулювати свої відносини. Потрібно зараз розчищати шляхи до цього, привчати людей, щоб у них вироблялися навички таких дій»⁷.

Серед основних громадських організацій, яким мали передаватися частково державні функції, М.Хрущов, зрозуміло, вбачав передусім комсомол і профспілки. Не випадково уже в грудні 1957 р. пленум ЦК КПРС розглянув питання про нове місце профспілок у політичній системі радянського суспільства. Йшлося, зокрема, про суттєве зростання ролі ВЦРПС у суспільному житті країни, передачу профспілкам низки державних функцій, таких як управління страхуванням, контроль у галузі охорони праці, всього соціального забезпечення робітників і службовців. Загалом громадським організаціям передбачалося передати передусім питання культурного обслуговування населення, курортного відпочинку і частково охорони здоров'я, управління масовим фізкультурним рухом, створення системи добровільних спортивних товариств, забезпечення громадського порядку та ін.⁸

Орієнтуючись передусім на ради, профспілки і комсомол у розвитку радянської демократії, партійно-державне керівництво прагнуло до розширення мережі громадських організацій. У цей період їхня кількість у країні непинно зростала. Так, лише з 1958-го по 1961 р. у СРСР було створено 35 товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, сформована спілка цих товариств. У Києві з 1960 р. розпочало діяльність товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна». У 1959 р. створено Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, чисельністю понад 1,3 млн новаторів, об'єднаних у 35 тис. первинних організацій. Значним був ріст і вже наявних громадських організацій. Так, Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань з 1949-го по 1960 р. збільшилося на 812,9 тис. осіб; товариство Червоного Хреста зросло з 1956-го по 1959 р. до 6,2 млн осіб, об'єднаних у 65 тис. первинних осередків⁹. Велике значення надавалося створенню на промислових підприємствах робітничих рад, проведенню різного роду з'їздів і конференцій трудящих, всенародних обговорень проектів важливих законів та ін.

Курс на ширше залучення трудящих мас до суспільного життя поглиблював ерозію тоталітарного ладу. Зміни торкалися всіх сфер функціонування державного організму. Зокрема, у сфері культури лібералізація суспільно-політичного життя породила таке нове явище духовного розкріпачення, як «шестидесятництво». Суть його, як відомо, полягала в тому, що чимало представників нового покоління в літературі по-іншому дивилися на світ, аніж цього вимагали партійно-класові настанови, зна-

чно ширше трактували у своїй творчості метод «соціалістичного реалізму», виступали проти партійного контролю за творчим процесом, проти лицемірства і сліпого прислужництва системі своїх старших колег. Творчість «шестидесятників» захоплювала все ширші прошарки молоді.

Своєрідно відбилися процеси лібералізації у сфері шкільної освіти. Закон про зв'язок школи з життям 1958 р., згідно з яким батьки мали право вибирати мову навчання для дітей, засвідчував не стільки демократизм реформи, скільки прагнення правлячої верхівки зберегти і зміцнити чинну політичну систему, модифікувати й інтенсифікувати політику русифікації.

Рішення XX з'їзду КПРС позитивно вплинули на економічний розвиток країни, надавши йому нової динаміки. Це дало М.Хрущову підстави твердити про швидку побудову комунізму в СРСР. У 1959 р. був зроблений висновок про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР і поставлено завдання «догнати і випередити» провідні капіталістичні країни за обсягом виробництва промислової і сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення. У 1961 р. нова Програма КПРС зафіксувала початок розгорнутого комуністичного будівництва. Його успішне завершення М.Хрущов укотре пов'язував з якомога більшим залученням трудящих до практичної участі в управлінні державою. «Кожна радянська людина повинна стати активним учасником в управлінні справами суспільства! — ось наше гасло, наше завдання»¹⁰, — говорив він на XXII з'їзді партії. Наголошуючи на цьому, М.Хрущов визначав п'ять напрямків, за якими необхідно забезпечувати залучення мас до управління державними справами: 1) створення все кращих матеріальних і культурних умов життя народу; 2) удосконалення форм народного представництва і демократичних принципів виборчої системи; 3) розширення практики всенародного обговорення корінних питань комуністичного будівництва; 4) всемірний розвиток форм народного контролю за діяльністю органів держави; 5) систематичне оновлення складу керівних органів у державному апараті та громадських організаціях.

Для політичної системи особливо новаційними виглядали положення щодо ротації керівних партійних і радянських кадрів, неможливість посідати відповідальні пости більш ніж три терміни підряд. Ця норма була зафіксовано у Програмі КПРС, однак необхідного механізму для оновлення влади розроблено не було. Тому ініціативи М.Хрущова у цьому напрямку не давали результатів. Склад керівних партійно-радянських і господарських кадрів дуже важко піддавався змінам. Жодним чином не зарадила цьому й реорганізація в кінці 1962 р. системи державного контролю і створення в країні єдиного партійно-державного контролю на чолі з Комітетом партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР і відповідних органів на місцях. Консервація однопартійної системи, яка продовжувалася, відсутність реальних виборчих ме-

ханізмів представницьких органів зводили нанівець заходи, спрямовані на розгортання демократичних принципів.

У роки хрущовської «відлиги» відбулися певні зміни й у державно-правовому статусі союзних республік. Курс на «розширення прав союзних республік» знайшов свій вияв у передачі частини функцій загально-союзних органів на місцях до республік. Зокрема, було розширено права республіканських виборних рад у розв'язанні державних справ, залученні до їхньої діяльності широкого громадського активу. За Верховною Радою СРСР залишалось право на встановлення лише основ з окремих галузей законодавства, а за Верховними Радами союзних республік – право видання з цих галузей кодексів законів. Верховні Ради союзних республік отримали можливість здійснювати планування соціально-економічного життя. Відповідно, починаючи з 1957 р., в республіках щорічно стали видаватися закони про державні плани народного господарства, а республіканські органи влади отримали право брати участь у формуванні вищих урядових і судових органів Союзу РСР. У Верховних Радах союзних республік було створено постійні комісії для розгляду справ, віднесених до їхньої компетенції. Постійні комісії було утворено також при місцевих радах. Депутати рад різних рівнів на громадських засадах залучалися до роботи відділів виконкомів – позаштатними інструкторами, інспекторами, заступниками керівників підрозділів і навіть керівників виконкомів рад. З метою підвищення відповідальності за роботу рад, до складу яких вони входили, і за свою особисту участь у роботі рад був ухвалений спеціальний закон, який визначав порядок відкликання депутата.

У ці роки Україна розширила свою компетенцію в справах адміністративно-територіального поділу, судоустрою і судочинства, отримала деякі права у розробці місцевого бюджету та господарського планування. Утворення раднаргоспів і спільних республіканських рад господарства об'єктивно зміцнювали республіканську автономію. Україна одержала право у цих справах на власне законодавство, хоча й обмежене загально-союзними нормами. В кінці 1950-х – на початку 1960-х років в Україні було кодифіковано цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, розроблене на базі загальносоюзного законодавства.

У роки хрущовської «відлиги» значно розширилися повноваження виконавчої влади союзних республік. М.Хрущов ініціював заміну галузевого принципу управління промисловістю і будівництвом на територіальний. Його ініціатива була підтримана і лютневим (1957 р.) пленумом ЦК КПРС, і відповідною сесією Верховної Ради СРСР (лютий 1957 р.). У результаті в країні було ліквідовано 141 міністерство, а підпорядковані їм підприємства були передані новоутвореним раднаргоспам, на які поширилася юрисдикція урядів союзних республік. В Україні було утворено нові союзно-республіканські міністерства, які раніше не існували: зв'язку, вищої освіти, енергетики й електрифікації. Збільшилася кіль-

кість союзно-республіканських комітетів. Ряд союзно-республіканських міністерств – торгівлі, будівельних матеріалів, хлібопродуктів, юстиції, внутрішніх справ, охорони громадського порядку – було переведено в розряд республіканських. У результаті таких дій центру реальний потенціал української державності суттєво зріс і став, очевидно, найпотужнішим за всю радянську історію. Однак політична система, навіть дещо лібералізована, не давала ніяких шансів на державне незалежнення України. Тотальний контроль над суспільством продовжувала здійснювати Комуністична партія, хоч і вона зазнавала певних змін.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся в 1961 р., вніс суттєві корективи щодо діяльності правлячої партії. У статуті КПРС уперше з'явилися положення про можливість проведення внутріпартійних дискусій; про розширення прав місцевих партійних органів; про недопустимість підміни партійними організаціями державних органів і громадських об'єднань. У документі закріплювалася тенденція останніх років до скорочення чисельності штатного партійного апарату і до передачі їхніх функцій громадським активістам. У ході реформи 1962 р., спрямованої на повсюдне створення територіальних колгоспно-радгоспних управлінь, були ліквідовані райкоми КПРС. Змінилася практика проведення пленумів ЦК КПРС. У першій половині 1960-х років вони проводилися в формі розширених нарад. Зміни торкнулися всіх структур партійної ієрархії. Зрозуміло, вони корінним чином не могли вплинути на політичну систему, місце і роль КПРС у суспільстві, оскільки не торкалися основ і принципів її існування, однак якоюсь мірою сприяли підвищенню відкритості партії, її демократизації.

Об'єктивно суттєвий вплив на міцність радянської політичної системи мали зовнішньополітичні чинники, розширення контактів із зовнішнім світом. У роки хрущовської «відлиги» якісні зміни відбулися у сфері міжнародного туризму, обміну інформацією. У 1956 р. за кордоном побувало 560 тис. радянських громадян, а в наступні два роки – 1,5 млн. Починаючи з 1956 р. СРСР стали відвідувати щорічно близько півмільйона іноземних туристів. Розширювалася міжнародна радіотрансляційна мережа. Трансляція на СРСР різних передач різними радіостанціями в кінці 1950-х років становила 50 годин на добу. Лише «Голос Америки» передавав щоденно 16,5 годин програм для СРСР, у тому числі російською мовою 8 годин, українською – 2. У лютому 1957 р. постановою ЦК КПРС був створений Державний комітет Ради міністрів СРСР з культурних зв'язків із зарубіжними країнами, «завданням якого повинно бути керівництво і координація діяльністю відповідних організацій в даній сфері»¹¹.

У постсталінський період зросла присутність України на міжнародній арені. У 1954 р. республіка стала членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). В середині 1958 р. при ООН було відкрито постійне представництво Української РСР. На

10 квітня 1962 р. вона була членом або брала участь у роботі 44 міжнародних організацій, їхніх постійних і тимчасових органів, підписала 91 міжнародний акт¹².

Новим кроком у лібералізації політичної системи країни мала стати третя Конституція СРСР, розробка якої розпочалася у квітні 1962 р., коли сесія Верховної Ради СРСР затвердила склад відповідної комісії. Впродовж дворічної роботи комісії було внесено низку змістовних пропозицій, спрямованих на розвиток демократичних начал у політичному житті країни. Зокрема, головним напрямком розвитку політичної системи визначалось розгортання демократії.

У документі була детально викладена система функціонування рад усіх рівнів. Як реальний центр влади поставала Верховна Рада СРСР. Більш широкими повноваженнями для впливу на державне і культурне життя наділялися виконавчі комітети, постійні комісії рад. Новаційно виглядали положення про обов'язкову ротацию кадрів керівних партійних і радянських працівників після перебування на відповідних посадах протягом трьох термінів підряд. У проекті називалися нові громадсько-політичні інститути та інструменти впливу: система народного контролю, звітність державних діячів перед населенням, усенародне обговорення найважливіших законопроектів, галузеві наради трудящих та ін. Передбачалася ротация депутатського корпусу, регламентація діяльності сесій. Проект надавав союзним республікам право налагоджувати не лише економічні і культурні, а й дипломатичні стосунки з зарубіжними країнами, мати республіканські військові формування. До нової Конституції мали ввійти статті про особисту власність громадян і особисте підсобне господарство колгоспників, про дрібне приватне господарство.

Значна частина цих прогресивних пропозицій не ввійшла до остаточного проекту Конституції, який обговорювався влітку 1964 р. Консервативні тенденції взяли гору. У проекті домінуючим залишалось положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС і зростання її ролі в ході будівництва комунізму; про марксизм-ленінізм як ідеологічну основу суспільного і державного ладу СРСР та ін.

Реалізація прав і свобод, сформульованих у процесі роботи конституційної комісії, безумовно, сприяла б демократичній еволюції чинної політичної системи. Однак цього вочевидь не бажала консервативно налаштована частина партійно-державної бюрократичної верхівки. Скориставшись ситуацією, яка склалася в країні й у партії в 1964 р., група вищих партійних і державних діячів, до якої входили Л.Брежнев, М.Підгорний, Н.Ігнатов, О.Шелепін тощо, за підтримки глави КДБ СРСР В.Семичастного і міністра оборони СРСР Р.Малиновського домоглася усунення М.Хрущова з усіх посад. Він був звинувачений у суб'єктивізмі та волюнтаризмі, фактичній узурпації влади¹³. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л.Брежнев, а главою уряду — О.Косигін.

Так закінчилася хрущовська «відлига». Перші роки її пов'язані були з боротьбою за зміцнення провідної ролі КПРС у житті радянського суспільства і власних позицій М.Хрущова у владній конструкції. Перемігши Л.Берія, а потім Г.Маленкова у внутріпартійній боротьбі, М.Хрущов забезпечив ЦК КПРС і собі як його першому секретарю провідні позиції як у партії, так і в державі.

Нові шляхи суспільного розвитку відкрила заміна багаторічної більшовицької доктрини диктатури пролетаріату на модель «загальнонародної держави». Утілення її в життя супроводжувалося спробами демократизації та посилення інституціональних елементів політичної системи, зокрема, підвищенням ролі рад, активізацією громадських організацій, ліквідацією надмірної централізації управління, послабленням усевладдя центральної партбюрократії шляхом утворення місцевих раднаргоспів і реорганізації партійних структур за виробничим принципом, введення термінів змінюваності партійно-номенклатурних кадрів. М.Хрущов намагався, не змінюючи суті системи, яка склалася, демократизувати державні інститути, посилити боротьбу з бюрократизмом.

Об'єктивні і суб'єктивні обставини зумовили той факт, що українство в роки хрущовської «відлиги» досягло апогею у своєму розвитку, примноживши історичну перспективу України як самостійної держави. Адже потенціал «українськості» України, легалізований в 1917–1920 рр. і помножений на «українізацію» 20–30-х років ХХ ст., з усією повнотою виявився саме в цей період. На той час по суті три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах (вони становили в різні періоди 60–80% від усіх шкіл). До того ж саме в 1950–1960-ті роки найповніше проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, збагачений досвідом збройної боротьби за українську незалежність.

У 50–60-ті роки ХХ ст. «українськість» проникла найглибше в усі пори суспільства, в усі клітинки його життя. Важливо, що ця категорія заявила про себе і на всесоюзному рівні, висунувши, як зазначалося, до центрального політично-управлінського середовища велику кількість українців і вихідців з України. Стосовно цього періоду, єдиного, по суті, в радянському ХХ ст., можна з певними умовностями говорити і про наявність української політичної еліти в Україні, хоча й у націонал-комуністичному обрамленні. Ця еліта мала шанси і великі можливості щодо забезпечення (або хоча б спроби) самостійного національного розвитку України¹⁴, але ними не скористалася, бо світогляд її був і обмежений, і обтяжений комуністичними ідеями. До того ж імперські сили, не змігши протистояти поширенню і зміцненню українства внаслідок історичних обставин, продовжували «інтернаціональну» працю. Саме в ці роки під українство було закладено міни уповільненої дії, але страшенної сили, які спрямовані були на його розклад зсередини. Водночас у перспективі вони могли позитивно вплинути (а так і сталося) на по-

тенційні можливості українства. Саме в 1950-ті роки Україна одержала тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і «очищений» від корінного населення Крим.

Попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін у політичній системі СРСР у той час не відбулося. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму. Незмірно зросла роль військово-промислового комплексу в житті радянського суспільства. Однопартійна структура чинної політичної системи, безальтернативність виборів до органів державної влади виключали можливість вияву реальної ініціативи мас в управлінні державними справами. Страх, побоювання за своє життя, життя рідних і близьких залишався домінуючим чинником суспільної поведінки людей. Уже на початку 1960-х років критика культу особи Сталіна як інструмент впливу на суспільні процеси фактично вичерпала себе. Виступаючи в грудні 1962 р. на зустрічі керівників КПРС і Радянської держави з діячами літератури і мистецтва, один із партійних провідників, секретар ЦК КПРС Л.Іль'єв погрозово заявив, що «не можна допустити, щоб під виглядом боротьби з культом особи розхитували і знесилювали соціалістичне суспільство»¹⁵.

Отже, десталінізація, спрямована фактично на розширення соціальної бази радянського режиму, в підсумку не зміцнювала політичну систему суспільства, радше, навпаки, сприяла її ерозії, наростанню системної кризи радянського ладу. Значна частина радянського суспільства втратила довіру до влади та її лідерів. Партійний, радянський і господарський апарат від верху до низу вразили зловживання, крадіжки, розтрати. У суспільній лексиці поширеним став термін «нетрудові доходи». Поглиблювалося фактичне розшарування радянського суспільства. У ньому все рельєфніше виділявся стійкий партійно-державний прошарок зі своїми інтересами. Саме в роки хрущовської «відлиги» сформувались і далися взнаки негативні для системи тенденції, які повною мірою виявились в роки «застою».

2. Феномен «застою» в суспільно-політичному та економічному житті, в ідеології та культурі

У кінці 1950-х — на початку 1960-х років лібералізована радянська соціально-економічна і політична система, мобілізувавши всі свої ресурси, в ряді напрямків зміцнила позиції. Суспільно-політичні новачії викликали до життя велику кількість громадських рухів та ініціатив, що далось взнаки і в економічній сфері. Уже в березні 1955 р. була здійснена спроба модернізувати систему планування сільськогосподарського виробництва. Розпочалася широкомасштабна кампанія з освоєння цілини. Тільки з України було мобілізовано на цілинні землі близько 100 тис.

тенційні можливості українства. Саме в 1950-ті роки Україна одержала тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і «очищений» від корінного населення Крим.

Попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін у політичній системі СРСР у той час не відбулося. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму. Незмірно зросла роль військово-промислового комплексу в житті радянського суспільства. Однопартійна структура чинної політичної системи, безальтернативність виборів до органів державної влади виключали можливість вияву реальної ініціативи мас в управлінні державними справами. Страх, побоювання за своє життя, життя рідних і близьких залишався домінуючим чинником суспільної поведінки людей. Уже на початку 1960-х років критика культу особи Сталіна як інструмент впливу на суспільні процеси фактично вичерпала себе. Виступаючи в грудні 1962 р. на зустрічі керівників КПРС і Радянської держави з діячами літератури і мистецтва, один із партійних провідників, секретар ЦК КПРС Л.Іль'єв погрозово заявив, що «не можна допустити, щоб під виглядом боротьби з культом особи розхитували і знесилювали соціалістичне суспільство»¹⁵.

Отже, десталінізація, спрямована фактично на розширення соціальної бази радянського режиму, в підсумку не зміцнювала політичну систему суспільства, радше, навпаки, сприяла її ерозії, наростанню системної кризи радянського ладу. Значна частина радянського суспільства втратила довіру до влади та її лідерів. Партійний, радянський і господарський апарат від верху до низу вразили зловживання, крадіжки, розтрати. У суспільній лексиці поширеним став термін «нетрудові доходи». Поглиблювалося фактичне розшарування радянського суспільства. У ньому все рельєфніше виділявся стійкий партійно-державний прошарок зі своїми інтересами. Саме в роки хрущовської «відлиги» сформувались і далися взнаки негативні для системи тенденції, які повною мірою виявились в роки «застою».

2. Феномен «застою» в суспільно-політичному та економічному житті, в ідеології та культурі

У кінці 1950-х — на початку 1960-х років лібералізована радянська соціально-економічна і політична система, мобілізувавши всі свої ресурси, в ряді напрямків зміцнила позиції. Суспільно-політичні новачії викликали до життя велику кількість громадських рухів та ініціатив, що далось взнаки і в економічній сфері. Уже в березні 1955 р. була здійснена спроба модернізувати систему планування сільськогосподарського виробництва. Розпочалася широкомасштабна кампанія з освоєння цілини. Тільки з України було мобілізовано на цілинні землі близько 100 тис.

осіб, переважно молодого, найпрацевдатнішого віку. Були здійснені заходи з децентралізації управління економікою. У відання республік було передано 15 тис. промислових підприємств. Мобілізація ініціативи і творчості мас привела до зростання темпів розвитку основних галузей господарства майже вдвічі від запланованих. Основні виробничі фонди в промисловості за роки семирічки (1959–1965 рр.) подвоїлись. Керівники партії та уряду не оминули можливості ідеологічно оформити реформування економіки та напруженої праці трудящих, породженої надіями на краще життя. У суспільстві з новою силою почала поширюватися думка про швидку побудову комунізму.

Однак на цьому можливості «мобілізаційної» моделі економіко-політичної системи СРСР були вичерпані. Уже на початку 1960-х років далися взнаки недоліки нової системи управління економікою, розпочалося нове падіння темпів виробництва, що призвело до перебоїв у забезпеченні населення продовольством. З 1963 р. розпочалися регулярні закупівлі зерна за кордоном. Черговий приступ викачування коштів з села для потреб «розгорнутого будівництва комунізму», реалізації масштабних соціальних проектів у містах укотре демонстрував обмеженість колгоспної системи господарювання. Орієнтовані на вилучення сільськогосподарської продукції принципи організації колгоспного виробництва унеможлилювали його розширене виробництво.

Дійшла своєї межі й лібералізація суспільно-політичного життя відповідно до уявлень її творців. Радянська політична система дедалі більше входила в суперечність зі зростаючим розмаїттям громадських інтересів, які склалися в суспільстві на рубежі 1960-х років. Тому дальше поглиблення і поширення реформ могло торкнутись основ політичної системи, що загрожувало б її існуванню. Режим не міг піти на кардинальне її оновлення, визнання доцільності розподілу влади, парламентського характеру демократії, ліквідації монополії однієї партії на владу, розширення реальних прав людини. Правляча верхівка партії і держави почала сигналізувати суспільству про настання межі, яку не можна переступати. Розстрілом демонстрації робітників у Новочеркаську (1962 р.), жорсткими заявами на нараді М.Хрущова з групою провідних російських письменників (1962 р.) суспільство було застережено від надмірного радикалізму. За кілька місяців у пресі розгорнулася дошкульна критика багатьох представників інтелігенції. Натиск консервативних сил і в Україні, і в інших союзних республіках зростав.

З приходом до влади Л.Брежнєва під гаслом боротьби з суб'єктивізмом і волюнтаризмом М.Хрущова розгорнулася боротьба проти основних напрямків його політичного курсу. Новий курс, як було декларовано, був спрямований на розвиток соціалістичної демократії, звільнення партії від невласливих їй функцій, наукове керівництво суспільством. Але це були лише слова, пусті декларації. Вони становили фасад помірковано-консервативного курсу, спрямованого на збереження чинної політичної

системи – поживного середовища для диференціації і формального привласнення різноманітних благ зростаючою номенклатурою і бюрократією.

Утвердження Л.Брежнєва при владі, як і М.Хрущова у свій час, розпочалося з витіснення сильних, впливових і авторитетних суперників на периферію владних впливів і наближення до себе людей відданих і надійних. Робилося це спокійніше і без різких рухів, як то було в роки М.Хрущова. Не той був час, не та суспільно-політична атмосфера, не ті методи управління державою. Домінуючими в арсеналі міжособної боротьби за владу стали кабінетні інтриги, кадрові перестановки, усунення молодших потенційних лідерів, зумисне зіткнення інтересів, інсинуації, справедлива і несправедлива критика.

Ослабити вплив у Кремлі окремих вихідців з України, зокрема В.Підгорного (в недавньому минулому свого спільника у зміщенні М.Хрущова), загалом позицій республіканської партійної організації і її керівника Л.Брежнєв спробував уже ранньої осені 1965 р. Приводом до цього послужив лист першого секретаря ЦК КП України П.Шелеста до ЦК КПРС, в якому він ставив питання про можливість і доцільність розширення зовнішньоторговельної діяльності радянської України¹⁶⁻¹⁷. 2 вересня цей лист було обговорено на засіданні президії ЦК КПРС. Як згадував пізніше П.Шелест, «все “пророблення моєї записки” організував Брежнєв з його інтриганськими нахилами»¹⁸. В її обговоренні, за дорученням Л.Брежнєва, взяли участь П.Демичев, О.Косигін, М.Сулов, О.Шелєпін та ін. Вони гостро критикували П.Шелеста, В.Підгорного й усю партійну організацію України, звинувачуючи її в послабленні боротьби з проявами буржуазного націоналізму. Дехто з виступаючих договорився до того, що в Україні занадто шанують Т.Шевченка, що він серед народу, особливо молоді, є майже кумиром і що це не що інше, як вияв націоналізму, крамола. «У гарячці або навмисне було наговорено багато дурниць та образ, необґрунтованих звинувачень на адресу керівників республіки, – зазначав П.Шелест у своїх спогадах. – Стверджувалося, що, мовляв, Україна претендує на особливе становище, проявляє місництво. Казали і про те, що порушується державна і планова дисципліна. У цьому конкретно намагалися звинуватити Казанця, Кальченка, Скабу. Договорилися навіть до того, що на Україні занадто багато розмовляють українською і що навіть вивіски на магазинах і назви вулиць написані українською мовою. Севастополь же – місто російської слави, а в ньому є написи українською мовою... І взагалі дійшли деякі до того, що оголосили українську мову зіпсованою російською мовою»¹⁹.

ЦК Компартії України, обкоми партії звинувачувалися в тому, що в їхньому складі не було росіян. Велика провина за стан справ у республіці та її керівництві покладалася на В.Підгорного, якого звинуватили в кураторстві над Україною. «Виступ Брежнєва, – писав В.Шелест, – носив характер примирення, він був розпливчастий, невизначений,

непевнений, відчувалося, що він лавірує. Навіщо зовсім недоречно і нерозумно згадав про українізацію при Скрипнику, непростою глузливо висловився про українську мову, а це значить про культуру й український народ. Сам заварив усю цю кашу, але до кінця розхльобати її побоявся, показав свою повну неспроможність, але при цьому проявив великі свої “здібності” до інтриганства»²⁰.

Л.Брежнев, усвідомлюючи роль і значення президії ЦК Компартії України, партійної організації республіки у зміцненні власного становища, розпочав далекосяжні кадрові переміщення і безпосередньо в Україні. Так, у вересні 1965 р. з посади голови Ради міністрів УРСР був звільнений І.Казанець. Його також вивели зі складу членів президії ЦК Компартії України. Головою Ради міністрів знову був призначений В.Щербицький, який потрапив в опалу до М.Хрущова після поділу партійних і радянських органів влади на промислові і сільські.

В остаточному підсумку «нова» тактика нового лідера в нових умовах давала ті ж самі результати, що й прямолінійні атаки на своїх суперників у минулому. Під різними приводами Л.Брежнев поступово віддалив від себе тих, хто найбільше сприяв його приході до влади — Д.Полянського, М.Підгорного, О.Шелепіна, В.Семичастного, а згодом і П.Шелеста. Його оточення було насичено близькими за духом і особисто відданими людьми.

За Л.Брежнева в країні почала повільно, але неухильно відроджуватися сталінська спадщина, згорнулися процеси реабілітації жертв репресій, присікалися спроби відновлення історичної правди. Брежневським керівництвом були ліквідовані елементи економічних методів управління. Економіку країни знову було повернуто до централізованої системи управління. Водночас посилювався процес бюрократизації політичних структур, зростало відчуження людей від політики, від влади, посилювалися суперечності між застиглою і закостенілою бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства.

Явною ознакою системної кризи режиму стало масштабне розростання бюрократичного управлінського апарату. За двадцять років після усунення М.Хрущова від влади чисельність управлінців у СРСР збільшилася в шість разів — з 3 до 18 млн осіб. Фактично один управлінець припадав на 6-7 осіб працюючих. Швидкий ріст бюрократії супроводжувався неухильним розширенням пільг і привілеїв. На утримання такого бюрократичного апарату держава витратила в середині 1980-х років щорічно понад 40 млрд рублів, або 10% свого бюджету.

Нарощувала власний бюрократичний потенціал і українська номенклатура. Цьому сприяли неодноразові безсистемні зміни в органах управління. Так, уже восени 1964 р. були ухвалені рішення про розукрупнення сільських районів, про об'єднання промислових і сільських обласних партійних організацій і радянських органів, згідно з якими ліквідовувався розподіл партійних організацій за виробничим принципом.

Ряд республіканських міністерств України було перетворено на союзно-республіканські або скасовано взагалі. Окремі комітети Ради міністрів УРСР також стали союзно-республіканськими. Союзно-республіканське міністерство хімічної промисловості в 1970 р. стало загальносоюзним.

У 1970-ті роки Рада міністрів УРСР була важкою централізованою бюрократичною машиною з перевагою союзно-республіканських міністерств і державних комітетів. Номенклатура, численна бюрократія, інші соціальні групи почали консолідуватись у цей період в окремий протоклас зі своїми специфічними класовими інтересами. Найголовніший з них – інстинктивне прагнення зберегти порушену хрущовською «відлигою» систему влади.

Складовою частиною системи органів державної влади в Україні, як і в СРСР загалом, залишалися ради. Формально вони становили єдину систему органів державної влади в центрі і на місцях – від сільської і районної ради до Верховної Ради СРСР. Офіційно їхнє зміцнення розглядалося як основне питання внутрішньої політики радянської держави у 1960–1970-ті роки. У цей період були розширені повноваження сільських рад. Зокрема, до їхньої компетенції перейшла низка питань, що раніше були у віданні районних рад. У 1972 р. був ухвалений закон про повноваження депутатів усіх рівнів. Однак на практиці роль рад не вдалося підвищити. Їм, як і раніше, відводилася декоративна роль у системі влади. Вони не мали власних джерел фінансування і повністю залежали від коштів центру. А це означало, що ради залишались безсилими і безголосими. До того ж не вони, а їхні виконавчі комітети здійснювали фактично управління громадськими і державними справами. Вони склалися з професіоналів, управлінців – керівників міністерств і відомств, виконкомів і їхніх відділів. Їм завжди було забезпечено обрання до ради, оскільки в кожному виборчому окрузі висувався один кандидат у депутати «від блоку комуністів і безпартійних». Бюрократичний кістяк рад був доволі консервативним і повністю підпорядковувався відповідному партійному комітетові.

Формально Радянський Союз, згідно з Конституцією, був федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широку самостійність. Фактично ж він залишався унітарною державою, в якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися в Москві. Бюджет СРСР був суворо централізованим. Гроші з усієї країни концентрувалися в міністерстві фінансів СРСР, а потім розподілялися між республіками. Усі кадрові питання стосовно керівних працівників республік погоджувалися з центром. Диктат центру з часом зростав дедалі більше, нерідко набуваючи форми бездумної, короткозорої політики.

Вищим законодавчим органом УРСР, як і в інших республіках, уважалася Верховна Рада. Насправді вона виконувала лише окремі законодавчі функції, «одногосно» схвалюючи підготовлені апаратом рішення. Верховна Рада УРСР практично не контролювала уряд, фінансові

витрати міністерств і відомств. Її вплив на життя суспільства ставав все меншим і меншим.

У реальному житті зростала роль партійно-державної бюрократії в особі ЦК Компартії України та Ради міністрів УРСР. Хоч останні не були самостійними, а цілковито підпорядковувалися центральним загальносоюзним органам. П.Шелест і В.Щербицький, які очолювали Компартію України впродовж відповідно 1963–1972 рр. і 1972–1989 рр., хоч і різною мірою, але проводили централізаторську політику, таку політику, яка відповідала основним принципам радянської політичної системи. Інтереси України вони захищали тією мірою, яку дозволяли загальносоюзні чинники. Обидва опиралися в своїй партійно-державній діяльності на постійно зростаючий бюрократичний апарат.

Збільшення державного апарату, посилення адміністративних методів і форм управління об'єктивно вели до неприродного зростання ролі КПРС і її структур у системі державних органів, у всіх сферах суспільного життя. Комуністична партія залишалась єдиною політичною силою, яка монопольно володіла всією повнотою політичної влади. Однопартійність виключала утворення інших партій, конкурентів у боротьбі за владу. КПРС прагнула зберегти свою соціальну природу, проводячи ретельний селективний відбір до свого складу і надаючи переваги робітникам. Однак з кожним роком робити це ставало складніше і складніше — і через зміну складу робітничого класу, загалом соціально-класової структури суспільства, і через те, що партійний квиток залишався єдиною «перепусткою» у кар'єрному рості молодих фахівців.

У 60–70-ті роки ХХ ст. партійний контроль та ідеологічна регламентація стали всеосяжними. Серйозно звужувалася і без того обмежена сфера внутріпартійної демократії. Комуністи мали безумовно підпорядковуватися рішенням партійних органів, де б вони не працювали і які б посади не обіймали. Статут партії був вищим, ніж закон. Право на політичну та ідеологічну істину мало лише вище керівництво партії й мови не було про фракційну діяльність чи якесь вільнодумство. Претенденти на керівні партійні посади підбирались і фактично призначались згори, тому абсолютного характеру набрала залежність нижчих партійних керівників від вищих. До того ж діяльність партійних органів дедалі покривалася пеленою секретності. У цих лабіринтах партійної ієрархії, тотального контролю і секретності губився рядовий партієць. Ставши членом КПРС, він фактично втрачав права і свободи вільного громадянина і змушений був підпорядковуватися партійній дисципліні. Вільно вийти з лав КПРС він не міг, а виключення з партії призводило до втрати становища в суспільстві й у трудовому колективі.

Диктатура апарату і панівне становище партійних органів над партією з часом посилювалися. У 1966 р. на ХХІІІ з'їзді КПРС були скасовані всі нововведення М.Хрущова в партійному житті, у тому числі ротация партійної номенклатури, до якої особливо вороже ставилися партійні

чиновники. Відмова від ротації партійних кадрів, курс Л.Брежнєва на так звану стабільність кадрів означали консервацію чинних порядків, призводили до застою і думки, і дії, безвідповідальності, корупції, зловживання службовим становищем. У статуті КППС, ухваленому XXIV з'їздом партії в 1971 р., було закріплено право партійного контролю за діяльністю адміністрації не тільки на виробництві, як було раніше, а й у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Посилився партійний контроль і за діяльністю апарату державних органів, міністерств і відомств. Формально Комуністична партія залишалася стрижнем радянської політичної системи. Всі більш-менш важливі питання суспільного життя, державні та господарські проблеми розв'язувалися в партійних структурах. Громадськості постійно нав'язувалася думка про зростаючу роль КППС і її перетворення на партію всього радянського народу.

У 1977 р. вперше в історії країни Конституція СРСР закріпила керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в суспільстві, визначивши її як «ядро політичної системи». Основу ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної верхівки, на вершині якої знаходився Генеральний секретар ЦК КППС Л.Брежнєв. У своїй діяльності він особливо широко використовував апаратні методи і прийоми. Цей стиль роботи ментально був близьким номенклатурі всього СРСР. Реальна влада по всій партійній вертикалі зосереджувалася в органах виконавчої влади – бюро, секретаріатах, парткомах. Бюрократизація КППС, висування на перші ролі партійного апарату призводило до втрати партією елітного статусу і перетворення її, по суті, на ієрархічний орган влади, що спирався на примус. Панування партійних органів над партією вело до маніпулювання партійними масами, рядовими членами партії і диктувало пріоритет партійної дисципліни над державною законністю.

По всій країні паралельно системі органів державної влади діяла система партійних комітетів і бюро. Вони ухвалювали рішення, які були обов'язковими для конкретного колективу чи населення території. Усі державні органи і громадські організації функціонували фактично як «привідні паси», передавальні механізми тиражування і виконання рішень, які ухвалювали партійні комітети. Останні нерідко перебирали на себе прямі і відкриті функції державної влади, які мали юридичне значення. До практики роботи партійних органів дедалі більше входили спільні з виконавчою владою рішення. Так, для оформлення туристичної поїздки за кордон потрібна була характеристика з місця роботи, яка була дійсна лише за наявності підпису секретаря партійного комітету. Подібна ж характеристика потрібна була і для роботи викладачем вузу. На загальнодержавному рівні особливе значення надавалося спільним постановам Ради міністрів СРСР і ЦК КППС, які мали подвійну обов'язкову силу.

В Україні також провідну роль відігравав партійний апарат. Перший секретар ЦК Компартії України опирался передусім на секретаріат ЦК.

Найважливіші для республіки рішення, звісно, ухвалювалися в Москві, однак і ті, що були в компетенції республіки, ухвалювалися вузьким колом осіб. Практично не допускалися, хоча й декларувалися, критика і самокритика. Рядові комуністи відсторонювалися від реальної участі у визначенні політики партії. Під гаслом «боротьби за єдність партії» відкидалася будь-яка точка зору, яка не збігалася з «генеральною лінією». Тотального характеру набрала регламентація партійного і загально суспільного життя. Детально регламентувався порядок проведення різного роду заходів, публічних виступів, зустрічей партійних функціонерів з громадськістю, узгодження текстів офіційних документів. Як згадував пізніше О.Ляшко, «будь-яка постанова або розпорядження Радміну ще в проєкті направлялось в ЦК на узгодження. Значно зросла кількість спільних постанов...»²¹. Партійні з'їзди дедалі більше носили показушний, парадний характер. Виступи делегатів зводились переважно до самозвітів і захвалювань політбюро на чолі з «вірним лєнінцем» Л.Брежнєвим.

У роки правління Л.Брежнєва Компартія України фактично остаточно втратила автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася на потужний інструмент русифікації України. А партійно-державна верхівка, користуючись всілякими привілеями і діючи поза національними інтересами, законом, поза критикою, перетворилася на замкнутий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але їх влада не дотримувалася. В країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання та інші засоби масової інформації.

Основним якісним показником функціонування політичної системи в Україні був рівень боротьби з українським націоналізмом. Боротьба з націоналізмом в УРСР використовувалась і як інструмент домагання влади, і як інструмент її збереження за умов доведення вірності правлячій партії. Звинувачення в націоналізмі позбавляли людину будь-якої соціальної перспективи в житті. Особливі небезпеки загрожували тим, хто посідав більш-менш помітне місце в соціальній ієрархії. Для правлячої верхівки УРСР заклинання у вірності ідеям пролетарського, згодом соціалістичного інтернаціоналізму, а насправді — радянському режимові, московському центру були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався у постійне переслідування і зневажання всього національного і його носіїв.

Особливістю боротьби з українським націоналізмом, явним і уявним, часів Л.Брежнєва було те, що ініціативи йшли частіше всього не стільки з Москви, скільки з України. Особливо активізувалася робота по боротьбі з українським націоналізмом і «інтернаціоналізації» України за часів В.Щербицького і В.Маланчука. У секретній доповідній записці першого секретаря ЦК КП України В.Щербицького ЦК КПК від 23 квітня 1973 р. вказувалося на 1967–1971 рр. як період «помітного поживлення націоналістичних елементів» в Україні. В.Щербицький допо-

відав про вжиті ЦК заходи інституційного зміцнення політичного режиму. Зокрема, йшлося про «поліпшення діяльності ряду ідеологічних організацій, установ науки і культури, зміцнення їх компетентними, ідейно стійкими кадрами». До позитиву було віднесено зміцнення керівництва творчими спілками і товариствами, академічними інститутами і вузами, видавництвами і редакціями журналів, газет, радіо, телебачення²². «Націоналізм» та «інтернаціоналізм» як поняття-антиподи, як явища і надалі використовувалися в суспільно-політичній практиці республіки з метою підтримання у відповідній формі політичної системи для України.

Постійна боротьба з українським націоналізмом знаходила всебічну підтримку в Москві, яка неухильно проводила в життя ідею «злиття націй» і формування «нової історичної спільності – радянського народу». Серед найактивніших провідників цих ідей були Л.Брежнев і М.Суслов. Насправді ж ці «інтернаціоналісти» в реальному житті були звичайними російськими великодержавними шовіністами. Саме Л.Брежнев на згаданому засіданні президії ЦК КПРС у 1965 р. заявив, що «українська мова – це ж... суржик російської мови»²³. А філософію «єдиного радянського народу» М.Суслова навіть П.Шелест назвав через деякий час у своїх спогадах філософією «винищення окремих націй». За висловом П.Шелеста, це «добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР, вона закликає лише до єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності «старшого брата». А своє, рідне, правдиве, що склалося історично, впродовж тисячоліть, топчеться й шельмується, зневажається й руйнується»²⁴. Як «несусвітній шовініст», М.Суслов, за словами П.Шелеста, «зверхньо ставився геть до всіх націй і народностей, а Україну просто ненавидів лютою ненавистю. Йому здавалося, що саме це – гніздів'я націоналізму»²⁵.

У проведенні своєї політики КПРС, як і раніше, опиралася на державний примус і насильство, уміло експлуатуючи домінуючу страху, яка панувала в суспільстві та діяла в людей уже фактично на генетичному рівні. Органи безпеки й армії беззастережно підпорядковувалися Центральному Комітетові КПРС. Структури політичного розшуку і політичних репресій були не державними, а партійними, вони знаходилися на службі охорони інтересів КПРС, а не інтересів суспільства. З липня 1967 р. в структурі КДБ СРСР функціонувало самостійне п'яте управління з боротьби з ідеологічними диверсіями, створене за рішенням політбюро ЦК КПРС за ініціативи голови КДБ СРСР Ю.Андропова. До його функцій входило, між іншим, виявлення та припинення ворожої діяльності антирадянських, націоналістичних і церковно-сектантських елементів, а також попередження масових безпорядків; організація роботи з виявлення і вивчення процесів, які можуть бути використані противником з метою ідеологічної диверсії; розробка в контакті з розвідкою ідеологічних центрів противника, антирадянських емігрант-

ських і націоналістичних організацій за кордоном; організація контрозвідувальної роботи серед іноземних студентів, які навчалися в СРСР, а також іноземних делегацій і колективів, які в'їжджали в СРСР по лінії Міністерства культури і творчих організацій.

У зв'язку з утворенням у структурі п'ятого управління нових відділів, а їх спочатку було 6, штат центрального управління КДБ СРСР на 1982 р. налічував понад 400 осіб. Окрім центрального, відповідні управління були створені «на місцях». Усього в складі п'ятого управління в СРСР служило приблизно 2,5 тис. осіб. Агентурний апарат у кожній області становив у середньому 200 агентів²⁶. Система політичного розшуку в країні ставала все жорсткішою. Зв'язка КППС і КДБ залишалася центральною віссю політичної системи країни.

Бюрократизація й нівелювання демократичних імпульсів та ініціатив громадянськості, породжених роками хрущовської «відлиги», потребували ідеологічного обґрунтування. Воно було знайдене у формулі «розвинутий соціалізм». Уперше про вступ СРСР у фазу «розвинутого соціалізму» було заявлено у 1967 р. У 1977 р. формула «розвинутого соціалізму» як альтернатива збанкрутілій концепції «розгорнутого будівництва комунізму» була теоретично обґрунтована у Конституції СРСР. Порядок, який склався в країні, було оголошено найвищим досягненням соціалістичного прогресу. Вважалося, що Комуністична партія своєю політикою домоглася формування соціальної однорідності радянського суспільства, що виключало можливість виникнення в ньому якихось суперечностей, конфліктів.

Теоретичні висновки і політична практика КППС були скеровані фактично на консервацію тоталітарної системи. Вони демонстрували абсолютну вичерпаність її можливостей і безперспективність подальшого існування. Спроба економічної реформи 1965 р. швидко зазнала краху.

На кінець 1960-х років радянська економіка використала всі можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, від чого розпочався її різкий спад. Щоправда, тоді ж, наприкінці 1960-х років, у СРСР були відкриті нові великі поклади нафти і газу, і на початку 1970-х років завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р. спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л.Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Однак пожвавлення було тимчасовим явищем, носило характер радше винятку, ніж правила. У середині 1980-х років ціна на нафту несподівано впала і країна швидко залізла в борги. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а з нею і всі з'єднані однією долею республіки, неухильно сповзала в тяжку економічну кризу.

Згідно з офіційними даними, ріст національного доходу з 1965-го по 1985 р. знижувався в середньому на рік майже вдвічі, промисловості — з

8,6 до 3,7%, а сільського господарства – з 2,3 до 1,1%. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці – він знизився майже наполовину, з 6,1 до 3,1%. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

У період брежнєвського правління частка України в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. Водночас вона продовжувала індустріалізацію, у той час як високорозвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960-го до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13-те місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона посідала в 1960 р. 11-те місце, а в 1985 р. – 13-те.

Уповільнення економічного розвитку України визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів у межах СРСР. До того ж і в 1970–1980-ті роки республіку продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріалоемному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. Постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних і людських ресурсів.

Криза радянської соціально-економічної системи визначалася значною мірою абсолютною несприйнятливістю виробництва до науково-технічних досягнень. Відповідно і науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги військових витрат. Потужний військово-промисловий комплекс, трьохмільйонна армія мали забезпечувати непорушність системи, задоволення імперських амбіцій СРСР. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за рубежем, чотири флоти.

Законсервована Л.Брежнєвим і його оточенням влада не враховувала ні змін у світі, ні змін усередині країни, які були доволі суттєвими. У 1960–1970-ті роки внаслідок хрущовських реформ і «стабільності» політики Л.Брежнєва суттєво виріс загальноосвітній рівень населення, покращилося його матеріальне становище. Уже в 1966 р. був розпочатий поступовий перехід до загальної середньої (десятирічної) освіти, в основному завершений до 1976 р. У шкільних програмах була підвищена питома вага фундаментальних дисциплін, якими на початку 1960-х років нерідко нехтували, роблячи основну ставку на трудове, виробниче навчання. На кінець 1970-х років середню і вищу освіту мало понад 64% населення країни.

Експорт у великій кількості нафти і газу на Захід давав можливість

підвищувати рівень життя народу. Зокрема, постійно зростала заробітна плата, діяла загальна система пенсійного забезпечення, поліпшилася структура харчування населення. Значні кроки були здійснені в справі розв'язання житлової проблеми. Однак збереження в незмінному вигляді довоєнної планово-директивної моделі управління економікою, фактична відсутність матеріальних стимулів до праці призвели до того, що на початку 1980-х років питома вага споживання в національному доході СРСР становила не більше 35-38%, тоді як у країнах Заходу – від 65 до 82%. Навіть у деяких країнах «соціалістичного табору» рівень життя був вищим, ніж у СРСР.

Водночас погіршувалася демографічна ситуація в країні. Народжуваність протягом 1960–1970-х років знизилася на 25%, а смертність збільшилася на 15%. Прискореними темпами втрачало працівників малопродуктивне і неефективне сільське господарство. За 1960–1980-ті роки до міст переїхало понад 35 млн осіб (у СРСР). Зростання в країні частки неслов'янського населення, переважно за рахунок республік Середньої Азії та Закавказзя, стимулювало діяльність КПРС з асиміляції передусім українців і білорусів у дусі ідеї триєдиного російського народу.

Відповідна політика проводилася й у сфері культури. Українська культура в межах СРСР продовжувала спрямовуватися в русло «малоросійства». Усе українське розглядалось як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партиїно-державний вплив, республіканська ланка якого в той період відігравала передусім стимулюючу роль, був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку» – таке собі доповнення до серйозної та розвиненої російської культури. Національна культура орієнтувалася на «низькі» жанри й обмежений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалася до рівня етнічного і духовно-інтелектуального обширу XIX ст. У ній цілеспрямовано виділялися та підкреслювалися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. Водночас завуальювалися відмінності й характерні особливості, заперечувалися та замовчувалися модерні здобутки національної доби. А українське начало розглядалось як локальний інваріант російського. Саме такі засади теорії української радянської культури підтримувала і культивувала правляча партія.

За доби Л.І.Брежнєва посилювався розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури і реаліями життя. Відхід від курсу десталінізації не тільки звів нанівець спроби демократизації, а й негативно вплинув на морально-політичний клімат у країні. Все більше людей змушені були прилучатися до життя за подвійними стандартами. Реальне життя партійно-державної номенклатури і широких народних

верств проходило в різних вимірах, а їхні взаємовідносини носили переважно ритуальний характер. Відповідно неухильно знижувалася політична активність громадян, зростала соціальна апатія, байдужість. А моральний потенціал суспільства, навпаки, зменшувався.

Наслідком деморалізації суспільства було зростання злочинності, казнокрадства, хабарництва, розбазарювання суспільних багатств. Серед населення поширювалися алкоголізм, наркоманія, іншого роду соціальні аномалії. Тільки протягом 1973–1983 рр. кількість скоєних злочинів у СРСР зросла майже вдвічі, випадків хабарництва – в три рази. В Україні у 1982 р. групи хабарників були викриті на об'єктах Міністерства геології, Міністерства сільського будівництва, Міністерства охорони здоров'я, в системі Київавтоматторгу, в житлово-комунальних організаціях деяких міст Кримської області та районів Києва²⁷. Поширювалася корупція, яка охоплювала все нові й нові прошарки номенклатури й апарату. Зростала кількість крадіжок у великих і особливо великих розмірах. Неухильно розширювався сектор «тіньової економіки». На рубежі 70–80-х років ХХ ст. його капітали в межах країни становили 70–80 млрд руб.

Такий стан країни не міг не впливати на її зовнішньополітичні позиції. Ідеологія конфронтації, яку сповідувала КПРС, використовувалася для пояснення проблем і труднощів, які спостерігались у процесі комуністичного будівництва. З метою підтримання радянського суспільства в постійній «бойовій формі», використовувалася теза про постійне посилення ідеологічної боротьби двох протилежних систем – соціалізму і капіталізму. Теза про «загострення класової боротьби між працею і капіталом» слугувала КПРС для зміцнення унітарності радянської держави і фактичної ліквідації федералізму. Федерально-національний принцип поділу СРСР дедалі більше наповнювався адміністративно-територіальним змістом.

Українська РСР, маючи Міністерство закордонних справ, як і інші республіки, не була фактично суб'єктом міжнародного права. За Конституцією 1978 р., в УРСР налічувалося всього шість республіканських міністерств. Про союзно-республіканське міністерство оборони вже й згадки не було. Обсяг формально окремих міжнародних зв'язків УРСР був надзвичайно вузький і селективний. Право на посольства здійснювалося мінімально – представництво УРСР при ООН і місія при ЮНЕСКО в Парижі. У Києві не було жодного акредитованого дипломатичного представництва іноземної держави. Діяли лише генеральні консульства європейських «соціалістичних» країн, а в 1976–1979 рр. – консульство США. В Одесі працювали генеральні консульства Болгарії, Куби й Індії. Україна не брала участі в міжнародних конференціях політичного характеру. Вона могла підписувати тільки колективні (багатосторонні) міжнародні угоди. Також УРСР як окрема держава не брала жодної участі в нарадах і міжнародних організаціях країн радянського блоку. Її обмежена участь в ООН і спеціалізованих і міжурядових організаціях

диктувалася виключно інтересами СРСР, необхідністю для нього додаткового впливу і голосів.

Підписання в 1975 р. Радянським Союзом Заключного акта по безпеці і співробітництву в Європі, з одного боку, відкривало певні перспективи для демократизації радянського суспільства, а з другого — консервувало бездержавний статус українського та інших народів СРСР. Крах розрядки та новий виток гонки озброєнь, що розпочався в кінці 1970-х років, поставив економіку СРСР та інших країн «соціалістичного табору» у вкрай скрутне становище. Структурна криза країн соціалізму набувала глобального характеру.

Негативні процеси набирали обертів у самій правлячій партії. Первинні партійні організації вслід за центральними органами партії дедалі більше формалізували свою роботу. Принцип демократичного централізму функціонував фактично як принцип бюрократичного централізму. Стосунки між партійними верхами і низами будувалися на строго ієрархічній основі. Компартії союзних республік функціонували на рівні й у рамках компетенції обласних комітетів партії. Партія неухильно перетворювалася навіть за формальними ознаками з робітничо-селянської на партію службовців. Належність до неї була основною складовою просування працівників у службовій кар'єрі. Формалізмом були проникнуті всі сфери життя партії. Комуністична партія України все частіше називалася просто республіканською партійною організацією. Політична еліта України примирливо ставилася до власної ролі веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, мислення іншими категоріями. Особливо денаціоналізованою виявилася керівна верхівка України в 1980-ті роки. Українська політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени. Домінуючою залишилася та її частина, що була зорієнтована на вірнопіддане служіння не своєму народові, а Москві, комуністичній верхівці, «інтернаціонально»-російській ідеї.

Посилення консервативних і реакційних тенденцій у суспільному житті СРСР не могло не викликати відповідного опору з боку пробудженого десталінізацією суспільства. У ньому виділялася дедалі більша кількість людей, які відкрито критикували суспільні порядки, вимагаючи ширших громадянських, релігійних і національних прав. Дисиденти, як їх називали, прагнули до поглиблення процесів лібералізації, подальшого розвитку демократії та оновлення політичної системи. В Україні перший осередок дисидентів склали «шестидесятники». До нього належали Л.Костенко, В.Симоненко, І.Драч, І.Світличний, Є.Сверстюк, М.Вінграновський, А.Горська, І.Дзюба. Пізніше до них приєдналися В.Стус, М.Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, І.Гель, брати М. і Б. Горині та ін.

Перші прояви цього руху спостерігалися ще наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, коли в Західній Україні під проводом Л.Лук'яненка була здійснена спроба створити Українську робітничо-селянську спілку, а в 1964 р. виникла підпільна організація «Український національний фронт». Програмною метою цих організацій була ідея про вихід України зі складу СРСР, а в підсумку – утвердження самостійної держави.

Поряд із нелегальними поширювалися й легальні форми опору режимові. Проведена в 1963 р. в Київському університеті ім. Т.Шевченка наукова конференція з питань культури та мови, участь в якій взяли понад тисяча осіб, перетворилася на відкритий протест проти насильницької русифікації. Далі були відкритий виступ української інтелігенції в столичному кінотеатрі «Україна», праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», петиційна кампанія, Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод.

За даними Б.Кравченка, загальна кількість дисидентів в Україні протягом 1960–1972 рр. сягала близько 1 тис. осіб²⁸. Але, очевидно, що коло прихильних до руху і людей, які допомагали йому, було значно ширшим.

У відповідь на наростання руху опору радянський режим посилював репресії, переслідування інакодумців, прагнучи будь-якою ціною зберегти чинну систему влади, соціальне статус-кво. У середині 1960-х років Україною прокотилася хвиля арештів – перша після приходу до влади Л.Брежнєва. У кінці серпня й на початку вересня 1965 р. заарештовано 24 представники молодого творчої та наукової інтелігенції, зокрема, літературного критика І.Світличного, мистецтвознавця Б.Гориня, художника О.Заливаху, літературознавця М.Косіва та ін. Щоб залякати інших, влада вирішила судити дисидентів відкритим судом. Однак це дало зворотній ефект, викликало нові хвилі протестів, посилювало опозиційні настрої серед інтелігенції. Протягом 1967–1971 рр. репресій зазнали ще майже 150 осіб.

У 1972–1973 рр. пройшла друга хвиля арештів. У ці роки заарештували В.Стуса, Є.Сверстюка, В.Чорновола, І.Калинця, Ірину Калинець, Л.Плюща, Надію Світличну, І.Дзюбу, С.Параджанова, Є.Пронюка, В.Лісового, С.Глузмана, М.Плахотнюка та інших представників української інтелігенції. Всього було заарештовано близько 100 осіб. Як «особливо небезпечні злочинці», вони одержали більш суворі покарання, ніж це було у 1965–1966 рр. Хоча насправді йшлося про написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, нарешті, видання позацензурного «Українського вісника» (виходив з 1970 р.), який подавав хроніку подій в Україні. Траплялися випадки, коли в провину ставилось авторство незакінченої статті або й просто розмови, що кваліфікувалося як поширення наклепницьких вигадок, які очорнюють радянський державний і суспільний лад. Особливою активністю в боротьбі з дисидентами відзначалися секре-

тар ЦК Компартії України з ідеології В.Маланчук і голова КДБ УРСР В.Федорчук.

Що глибшою ставала криза пануючої системи влади, то абсурднішими були дії радянських правоохоронних органів по її захисту, по інтерпретації чинного законодавства. У 1990 р. в інтерв'ю журналові «Україна» голова КДБ Української РСР говорив: «У карних кодексах до минулого року було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на чинний лад (ст. 62, 187 КК УРСР), застосування яких асоціюється із переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих статей були нечіткими, що давало змогу віднести до “антирадянських” і “наклепницьких” найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, в тому числі й для судових рішень». За словами І.Дзюби, після його арешту все «робилося з найскрупкульознішим дотриманням законів, тільки ж закони служили беззаконню»²⁹.

У дусі таких «законів» відбулася розправа і з Українською гельсінською групою. До 1980 р. приблизно три чверті її членів отримали терміни ув'язнення від 10 до 15 років. Решту було вислано з України. Деяким дозволили емігрувати. Однак що більший тиск чинився на опозиційний рух, що більшої сили набирали асиміляторські тенденції, то виразніше демонстрували вони глибину «застою» і кризи радянської політичної системи.

Опозиційний рух в Україні 60–80-х років ХХ ст. – невід'ємна складова національно-визвольної боротьби українського народу. Він був органічним продовженням попередніх етапів його визвольних, незалежницьких устремлінь. У нових історичних умовах такий рух впливав на систему лише мирними, конституційними засобами, висуваючи на перший план не гвинтівку чи автомат, а інтелект. На зміну винищеним прийшли нові покоління борців, переважно з лав інтелігенції, що надавало рухові всезростаючої сили та перспективи, а пануючій владі – безперспективності.

У 1982 р. помер Л.Брежнєв, який, по суті, персоніфікував своєю посадкою, своїми старечими забаганками розклад радянського політичного режиму. Суспільство очікувало змін. Новим генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом і головою Верховної Ради СРСР став Ю.Андропов, який довгі роки до цього працював головою КДБ СРСР. Знаючи недоліки чинної системи влади зсередини, він намагався навести елементарний порядок у країні звичними для режиму методами – адміністрування, силового та морально-психологічного тиску на людей. Це стримувало систему влади від розвалу, імпонувало номенклатурі, але не несло у собі особливих соціальних новацій. Хоча, варто зазначити, що за 15-місячний термін керівництва країною Ю.Андроповим, відбулися суттєві посування в кадровому складі партії. На політичну авансцену країни почала висуватися група порівняно молодих керівників, здат-

них не лише боротися за владу, а й оновлювати її, оновлювати партію, поступово трансформуючи її азійський, більшовицький тип у соціал-демократичний, європейський.

За Ю.Андропова намітилася деяка перспектива і напрямок можливого виходу країни з системної кризи. Перебування на посту генсека та голови Верховної Ради СРСР 72-річного К.Черненко, людини хворої і не здатної управляти великою країною, лише підтвердило факт феноменальності й абсурдності «застою» в країні, неможливості розвиватися, а то й просто далі існувати в рамках чинної моделі економічної і політичної системи. Радянське суспільство залишалось суспільством, заснованим на тотальній партократичній владі, де всі форми життєдіяльності людей були повністю одержавлені, а права й інтереси громадян цілком підпорядковані владі та привілеям партійної номенклатури. Неухильно наростала стагнація тоталітарної системи, партійно-бюрократичного авторитаризму, посилювалася суперечність між чинною політичною системою і суспільством, що інтенсивно структурувалося за соціальною і національною ознакою, зростало інтелектуально і культурно.

Примітки до розділу 12

- 1 Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского Пленума ЦК КПСС и другие документы / Сост. В.Наумов, Ю.Сигачев. — М., 1999. — С.398.
- 2 Политическое руководство Украины 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подкур, Х.Курумия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер. — М., 2006. — С.191.
- 3 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.88.
- 4 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К., 1997. — С.309-310.
- 5 Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1959. — С.105.
- 6 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.134.
- 7 XIII съезд ВЛКСМ. 15-18 апреля 1958 г. Стенограф. отчет. — М., 1958. — С.285-286.
- 8 XXI съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1959. — Т.1. — С.102-103.
- 9 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.137.
- 10 XXII съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1962. — Т.1. — С.97.
- 11 Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. — М., 2004. — 2-е изд. — Т.1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. — С.230, 993.
- 12 ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.24. — Спр.5560. — Арк.29-31, 32-37.
- 13 На час зміщення М.Хрущов був першим секретарем ЦК КПРС, головою Ради міністрів СРСР, головою Комітету оборони, головою Бюро ЦК по РРФСР.
- 14 Це було помічено в середовищі української еміграції на Заході, де

них не лише боротися за владу, а й оновлювати її, оновлювати партію, поступово трансформуючи її азійський, більшовицький тип у соціал-демократичний, європейський.

За Ю.Андропова намітилася деяка перспектива і напрямок можливого виходу країни з системної кризи. Перебування на посту генсека та голови Верховної Ради СРСР 72-річного К.Черненко, людини хворої і не здатної управляти великою країною, лише підтвердило факт феноменальності й абсурдності «застою» в країні, неможливості розвиватися, а то й просто далі існувати в рамках чинної моделі економічної і політичної системи. Радянське суспільство залишалось суспільством, заснованим на тотальній партократичній владі, де всі форми життєдіяльності людей були повністю одержавлені, а права й інтереси громадян цілком підпорядковані владі та привілеям партійної номенклатури. Неухильно наростала стагнація тоталітарної системи, партійно-бюрократичного авторитаризму, посилювалася суперечність між чинною політичною системою і суспільством, що інтенсивно структурувалося за соціальною і національною ознакою, зростало інтелектуально і культурно.

Примітки до розділу 12

- 1 Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского Пленума ЦК КПСС и другие документы / Сост. В.Наумов, Ю.Сигачев. — М., 1999. — С.398.
- 2 Политическое руководство Украины 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подкур, Х.Курумия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер. — М., 2006. — С.191.
- 3 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.88.
- 4 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К., 1997. — С.309-310.
- 5 Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1959. — С.105.
- 6 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.134.
- 7 XIII съезд ВЛКСМ. 15-18 апреля 1958 г. Стенограф. отчет. — М., 1958. — С.285-286.
- 8 XXI съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1959. — Т.1. — С.102-103.
- 9 Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». — М., 2002. — С.137.
- 10 XXII съезд КПСС. Стенограф. отчет. — М., 1962. — Т.1. — С.97.
- 11 Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. — М., 2004. — 2-е изд. — Т.1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. — С.230, 993.
- 12 ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.24. — Спр.5560. — Арк.29-31, 32-37.
- 13 На час зміщення М.Хрущов був першим секретарем ЦК КПРС, головою Ради міністрів СРСР, головою Комітету оборони, головою Бюро ЦК по РРФСР.
- 14 Це було помічено в середовищі української еміграції на Заході, де

поширювалася думка про можливість реалізації ідей націонал-комунізму в Україні, навіть в умовах радянського ладу.

15 Оттепель. 1960–1962. Страницы русской советской литературы. – М., 1990. – С.525.

16 Див.: Политическое руководство Украины. 1938–1989... – С.330-331.

17 Очевидно, П.Шелест «купився» на обіцянки Л.Брежнева розширити права союзних республік, які той давав напередодні зміщення М.Хрущова через гостру потребу в підтримці ЦК Компартії України, його президії, а особливо першого секретаря П.Шелеста. Такий висновок можна зробити на основі того, що лейтмотивом виступу П.Шелеста на президії ЦК КПРС у жовтні 1964 р. була думка, що за М.Хрущова також обмежувалися права союзних республік.

18 Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, матеріали. – К., 2003. – С.215.

19 Там само. – С.215-216.

20 Там само. – С.216.

21 Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – К., 2001. – Кн. третья: На ступенях власти. – Ч.2. – С.24.

22 Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1994. – С.409-413.

23 Київ. – 1989. – №10. – С.97.

24 Україна. – 1990. – №21. – С.23.

25 Там само. – С.23.

26 Макаревич Э.Ф. Филипп Бобков – профессионал холодной войны на внутреннем фронте // Политический сыск: Истории, судьбы, версии. – М., 2002. – С.206.

27 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2394. – Арк.47.

28 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – С.317.

29 Цит. за: Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Л., 2003. – С.307-308.

РОЗДІЛ 13.**Крах перебудовної політики****1. Перші реформи М.Горбачова**

10 березня 1985 р. К.Черненко не стало. Цього ж дня зібралися члени політбюро ЦК, щоб визначити процедуру поховання та обговорити кандидатуру нового генсека. Ще до цього неофіційного засідання відбулася зустріч віч-на-віч М.Горбачова з А.Громиком, на якій вони узгодили свої дії¹. Про суть укладеної угоди у своїх спогадах розповів син А.Громика: батько висував кандидатуру М.Горбачова на генерального секретаря ЦК КПРС, а М.Горбачов натомість забезпечував йому посаду голови президії Верховної Ради СРСР².

Розстановка сил у політбюро ЦК робила М.Горбачова єдиним реальним претендентом на владу. Рішення політбюро було звично ухвалено пленумом ЦК КПРС. Впродовж місяця М.Горбачов розробляв програму реформ, з якою мав звернутися до партії і народу. За свідченням М.Рижкова, свою доповідь на квітневому пленумі ЦК він писав сам³.

Головним завданням на цьому етапі М.Горбачов визначав прискорення темпів економічного розвитку з таким розрахунком, щоб до 2000 р. наздогнати США за рівнем промислового виробництва. Резервами прискорення він називав зміцнення дисципліни на виробництві та «активізацію людського фактора». Підвищення ролі цього фактора у виробничому процесі зводилося до розширення участі трудящих в управлінні. Визначальною умовою економічного прориву вважалася науково-технічна революція – перехід до принципово нових технологій, використання останніх технічних досягнень.

За неповний рік розстановка сил у політбюро ЦК КПРС істотно змінилася. Нові люди, які прийшли на компартійно-радянський Олімп, сприймали молодого й динамічного генсека не як координатора, а як вождя. Політичний режим формально залишався «колективним керівництвом», хоча насправді перетворювався на диктатуру однієї «реформаторської» особи.

Коли М.Горбачов став генсеком і дістав можливість доступу до всіх таємниць, дійсність приголомшила його: «Виявилось, що воєнні витрати становили не 16, а 40 (!) відсотків держбюджету, продукція ВПК – не 6, а 20 відсотків валового суспільного продукту. З 25 млрд рублів витрат на науку близько 20 млрд ішло на воєнно-технічні дослідження і розробки»⁴.

Насправді ж все було ще гірше. Якщо враховувати продукцію легкої

та харчової промисловості разом з усіма послугами, що припадали на частку людей, причетних до ВПК, то витрати СРСР «на оборону» сягали майже 52% від валового суспільного продукту⁵.

За таких умов далі змагатися з американцями було марною справою. Гонка озброєнь загнала Радянський Союз у глухий кут. М.Горбачов усвідомив, що без припинення гонки озброєнь жодне внутрішнє завдання не може бути успішно розв'язане⁶.

Мотиви для скорочення озброєнь були в обох наддержав. З приходом до влади М.Горбачова розпочався новий етап послаблення міжнародної напруженості. Метою генсека було припинення «холодної війни».

У 1987 р. вийшла в світ книга М.Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». «Нове мислення» проголошувало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. М.Горбачов підкреслював, що три групи країн — капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються, належать нероздільному світові, в якому вже неможливо досягти переваги воєнними засобами. Аби розв'язати реально наявні глобальні проблеми людства, треба було відмовлятися від конфронтації воєнно-політичних блоків і згладжувати суперечності між класами й політичними партіями.

«Нове мислення» стало теоретичним обґрунтуванням для тих вимушених кроків, які робив Радянський Союз на світовій арені, аби мінімізувати тягар зобов'язань наддержави. Услід за розв'язанням проблеми ядерних ракет середньої і малої дальності керівники КПРС покінчили з безперспективною війною в Афганістані. У травні 1988 р. розпочалося виведення радянських військ з цієї країни.

«Нове мислення» не узгоджувалося з силовими методами утримання країн Центрально-Східної Європи в рамках радянської імперії. Національно-визвольний рух, який охопив Центрально-Східну Європу, призвів до розпаду Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги. Влітку 1990 р. Кремль вимушено погодився на об'єднання Німеччини. Стара, ялтинська, Європа зникла в ході стрімких змін, які отримали назву «оксамитові революції».

Поза сумнівом, реформаторська політика останнього комуністичного генсека була вимушеною. Реформи були нав'язані політичній еліті системною кризою радянського ладу.

Перебудовна політика М.Горбачова була задумана як «революція згори» — типова для російського політичного життя. Найголовніша особливість такої революції полягала в тому, що вона здійснювалася бюрократичними засобами.

Характеризуючи «революцію згори», М.Горбачов у 1987 р. писав: «Маються на увазі глибокі, революційні за суттю перетворення, які здійснюються за ініціативи самої влади, хоча стають необхідними в результаті об'єктивної зміни ситуації і настроїв у суспільстві». Далі він додавав:

«У нашому випадку зімкнулися ініціатива верхів і широкий масовий рух знизу»⁷. Оптимізм генсека пояснювався тим, що в цей час рух низів ще не набув повного розмаху.

Та вже через півтора-два роки бюрократична «революція згори» перетворилася на народну революцію — революцію без усяких лапок. Саме ця революція й одягла лапки на запроваджений у державну практику з 1985р. термін «перебудова». Про перебудову чинного ладу вже не йшлося, адже народна революція почала нищити його основи!

Народна революція 1989–1991 рр. не була схожа на жоден відомий з історії приклад. Її рушійною силою стала та сама бюрократична управлінська верства, яка здійснювала започатковану партією перебудовну політику. Жодної іншої організованої політичної сили в країні не існувало. Радянський Союз був тоталітарною країною, в якій держава поліцейськими методами повністю контролювала суспільство, не даючи можливості розвинутися в його надрах будь-яким антидержавним структурам.

Народна революція стала можливою лише тоді, коли створений більшовиками радянський лад вичерпав усі можливі ресурси свого розвитку. «Так жити не можна!» — це переконання поділяло дедалі більше громадян, яким завдяки гласності відкривався реальний стан речей. Але «революція знизу» не вилилася у відомі з історії форми. Революційні структури не могли народитися в надрах наявного суспільства. Вони почали з'являтися тільки тоді, коли тоталітарна держава стикнулася з непереборними труднощами і почала розкладатися внаслідок економічного колапсу. Всі, хто зник до порядків, що діяли, не змогли зафіксувати момент, коли життя переросло в обвальну руїну. Людська свідомість відмовлялася кваліфікувати зруйнування командної економіки як революційне дійство.

Соціально-економічні відносини, до яких за роки радянської влади всі звикли, почали змінюватися з кінця 1980-х років. Соціальний аспект революції 1989–1991 рр. полягав у поверненні суспільства до природних форм господарювання, заснованих на приватній власності. Знову ж таки мало хто сприймав подібні зміни як революційні. Це зрозуміло: щоб утвердилися принципово нові (а насправді — старі, як світ, бо природні) форми власності й господарювання, треба було зруйнувати старі. Власне, процес руйнування комуністичного ладу розпочався задовго до М.Горбачова. Він мав вигляд системної кризи ладу, що виявлялося в поступовому занепаді всіх складових соціально-економічного організму.

Революція, в яку переростала перебудовна політика М.Горбачова, мала як соціальний, так і національний вимір. Загальновідомо, що тоталітарний лад насаджувався не тільки терором, але й пропагандою та вихованням. Аби пропаганда набула переконливості, більшовики пішли на, здавалося б, далекосяжні поступки національно-визвольному рухові.

Ці поступки набули витонченої форми у феномені радянської національної державності.

Те, що Радянський Союз був не менш унітарною державою, ніж Російська імперія, розуміли всі. Компартійна диктатура перетворювала на клаптики паперу декларативні свободи, надані союзним республікам. І все-таки тоталітарний режим навіть у темні сталінські часи не міг обійтися без декларацій на зразок 17-ї статті Конституції СРСР 1936 р.: «За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР». Інша річ, що сміливі декларації особливо дорого обходилися Україні – національній республіці, яка за своїм людським та економічним потенціалом не поступалася всім іншим республікам, за винятком Росії, разом узятим. Небезпечна, на думку кремлівських олігархів, концентрація влади в харківському (а з 1934 р. – київському) субцентрі власного компартійно-радянського апарату спонукала Москву діяти в Україні з особливою жорстокістю.

Три з половиною десятиліття терор був у СРСР звичним методом державного управління. За цей час, здавалося б, були винищені всі можливості спротиву тоталітаризму. Однак дві хвили десталінізації – за доби М.Хрущова і за часів М.Горбачова – показали життєвість національно-визвольного руху. Процес перетворення радянської державності на національно-демократичну в ході революції 1989–1991 рр. був складний і болісний. Він тоді не завершився. Не завершився він остаточно й у наші дні. Утім, це – об'єктивний процес, а отже – невідворотний.

У перебудовному процесі розрізняють три етапи. Перший з них характеризується як період порівняно оптимістичного бачення «революції згори». Реформатори тоді вважали, що потрібні результати можна здобути «малою кров'ю», не міняючи корінних засад і принципів організації суспільства. Цей етап охоплював два роки (1985–1986 рр.) і проходив під гаслом: «Більше соціалізму!».

Другий етап мав уже інший лейтмотив – «Більше демократії!». Він характеризувався провалом започаткованих Кремлем економічних реформ і пробудженням суспільства від політичної летаргії під впливом політики гласності (1987–1988 рр.). Другий етап також контролювався ініціаторами реформ. Управління державою і контроль над суспільством перебували в руках центру, тоталітарна природа якого не зазнала будь-яких істотних змін.

Третій етап перебудови (1989–1991 рр.) можна назвати її крахом. «Ініціатива верхів» не переплелася, як на це сподівався М.Горбачов, з масовим рухом знизу. Неконтрольовані компартійним апаратом вибори до органів державного управління змінили обличчя політичного режиму. В результаті розщеплення компартійно-радянської влади на владу компартійних комітетів і владу радянських органів диктатура ослабла. Розділення влади спричинило втрату пріоритетності держави над суспільством. Розпочалася суверенізація суспільства.

Розпад тоталітарної держави призвів до вирішального послаблення централізованого державного управління, яке знайшло свій вияв у протистоянні між загальносоюзним центром і новими центрами радянської влади в союзних республіках (у тому числі – в Російській Федерації). В національних республіках це протистояння набуло характеру національно-визвольного руху.

Головним гаслом перебудовної політики стала гласність. Це явище було настільки специфічним, що термін «гласність» увійшов до інших мов без перекладу. Гласність ще не означала свободи слова (до речі, декларованої всіма радянськими конституціями), але вже значною мірою наближалася до неї, особливо на останньому етапі перебудови.

Для забезпечення проведення політики гласності в засобах масової інформації, до їхнього керівництва залучалися авторитетні видавці. Колосальну роль у розкріпаченні свідомості відіграли перебудовні видання: «Московские новости», «Огонек», «Известия», «Аргументы и факты», «Комсомольская правда», «Юность», «Новый мир» та ін. Вони друкували надзвичайно гострі матеріали і користувалися нечуваним попитом, у тому числі в Україні. Українські видання, за винятком письменницької газети «Літературна Україна», не могли суперничати з московськими. Різниця була настільки вражаючою, що Україну часів В.Щербицького стали називати «заповідником застою». Проте центральні московські газети робили свою справу і в Україні. Кожного ранку в обласних і районних центрах республіки до газетних кіосків вишиковувалися довжезні черги за свіжою пресою.

Населення Радянського Союзу шукало в газетах відповіді на злободенні питання сьогодення та недавнього минулого. Виявилось, що воно зовсім мало знало про свою країну. Люди відкривали для себе сторінки справжньої, невідомої до цього історії. Було знято обмеження на доступ до архівів. Сенсаційні повідомлення з архівних джерел одразу ж друкувалися в ЗМІ. Історичні праці знецінилися, люди вірили лише першоджерелам. Щоправда, невдовзі виявилось, що з метою маніпулювання свідомістю населення Кремль не зупинявся перед фабрикацією історичних фактів з наступною фальсифікацією всієї сукупності подій.

На XIX конференції КПРС було висунуто ідею утворити загальносоюзне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», покликане розібратися з «білими плямами» радянської історії. У серпні 1988 р. в Москві відбулося засідання оргкомітету товариства.

У «заповіднику застою» активізація суспільно-політичного життя йшла уповільненими темпами, але в такому ж ключі. Установча конференція Українського добровільного товариства «Меморіал» відбулася в Києві 4 березня 1989 р. Його фундаторами стали творчі спілки – письменників, кінематографістів, художників, діячів театру, архітекторів, композиторів, редакції журналів «Пам'ятки України» та «Філософська і соціологічна думка», Інститут історії та Інститут літератури АН УРСР,

українські відділення Філософського товариства СРСР і Соціологічного товариства СРСР. Рада міністрів УРСР зареєструвала «Меморіал» тільки в січні 1990 р.

Місцеві організації «Меморіалу» розбудовувалися незалежно від центральної. Інколи на місцях виникали по дві організації – від владних і опозиційних структур. Найрадикальніші позиції займав утворений у травні 1989 р. львівський «Меморіал» на чолі з академіком АН УРСР І.Юхновським. «Конференція вимагає, – вказувалося у резолюціях установчого зібрання львівської організації, – викриття всіх злочинів сталінізму і неосталінізму, здійснених в Україні в період 20–80-х років ХХ ст., таких як організація сфабрикованих політичних процесів, масова депортація населення, знищення в'язнів у тюрмах і на засланні; виступає за встановлення історичної справедливості в оцінці політичних, громадських і військових організацій (ЗУНР, УГА, ЧУГА), поїмненню реабілітацію невинно репресованих членів КПЗУ, діячів науки, культури, освіти, релігії; визнає загальнонаціональним надбанням культурно-науковий доробок українців у діаспорі»⁸.

У вересні 1987 р. була створена комісія політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30–40-х і початку 50-х років ХХ ст. Її очолював спочатку М.Соломенцев, а з жовтня 1988 р. – О.Яковлев. Комісія продовжила роботу, розпочату за доби М.Хрущова (за 1954–1961 рр. було реабілітовано понад 700 тис. осіб). За 1988–1989 рр. і першу половину 1990 р. вона реабілітувала понад мільйон осіб⁹. Майже одночасно з центральною почала діяти комісія політбюро ЦК Компартії України на чолі з другим секретарем ЦК В.Івашком.

Період активного повернення суспільству історичної правди був часом прозріння для значної частини політичної і творчої української еліти. Під впливом гласності мінялися люди, які входили до номенклатури, в тому числі до її вищих ешелонів. Можна повірити Л.Кравчуку, який в одному з інтерв'ю говорив, торкаючись теми голоду 1932–1933 рр. і сталінських репресій: «Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були “за службовим обов'язком” знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: як би я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості»¹⁰.

Завдяки гласності вся країна дізналася, що в політбюро ЦК КПРС є різні підходи до політики перебудови – радикальний і обережний. Наприкінці 1987 р. більшість членів політбюро ЦК складалася з діячів, рекомендованих у вищий орган влади М.Горбачовим. Лише четверо з його 13 членів потрапили до політбюро ЦК раніше: В.Щербицький, А.Громико, М.Соломенцев і В.Воротников. Але їхня позиція вже не створювала для генсека особливих проблем. Навіть більше, у жовтні

1988 р. були відправлені на пенсію А.Громико і М.Соломенцев, у вересні 1989 р. від обов'язків члена політбюро ЦК з таким же формулюванням був увільнений і 71-річний В.Щербицький.

Проте чим далі, тим усе виразнішим ставав поділ керівних діячів державної партії на два угруповання. М.Горбачов продовжував залишатися «арбітром», але його становище партійного вождя вже не видавалося непохитним. Він розумів, що у недалекому майбутньому може опинитися в меншості, і тоді більшість членів політбюро, спираючись на основний склад ЦК КПРС, поставить питання про заміну генерального секретаря.

Покладатися на керівну верхівку партії ставало небезпечним. Шукати ж підтримки партійних низів видавалося політичним безглуздом. КПРС як «партія нового типу» поділялася на дві нерівні частини. Мільйони рядових комуністів були безгласними перед «внутрішньою партією» – номенклатурою. Необхідно було розширити політичну базу перебудовного курсу. Так М.Горбачов і його радники підійшли до ідеї конституційної реформи. Але спочатку генеральному секретареві ЦК треба було справитися з опозицією всередині вищого політичного органу партії.

Групу радикалів у політбюро ЦК очолював О.Яковлев, групу консерваторів – Є.Лигачов. До консервативного крила реформаторів примикали В.Воротников, В.Чебриков, Л.Зайков, до реформаторів – Е.Шеварднадзе, М.Рижков. Інші члени політбюро ЦК не мали однозначно визначеної позиції.

Вододіл у політбюро ЦК, як і в усій партії, на початку 1988 р. проходив здебільшого у питанні про оцінку недавнього минулого. Не випадково доповідь М.Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» кілька разів перероблялася, стаючи то радикальнішою, то консервативнішою. На лютневому (1988 р.) пленумі ЦК КПРС на перший план висунулися ідеологічні аспекти політики перебудови. Пленум ЦК зробив спробу дати відповідь на запитання: чи не відбувається відступ від соціалізму? Підбиваючи його підсумки, М.Горбачов заявив: «Ми повинні діяти, керуючись нашими марксистсько-ленінськими принципами. Принципами, товариші, ми не повинні поступатися»¹¹.

Січневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС висловився за «далшу демократизацію» партійного життя: делегати на партійні з'їзди і конференції повинні були обиратися таємним голосуванням на альтернативній основі.

Пленум ЦК схвалив пропозицію М.Горбачова про скликання ХІХ партійної конференції для розгляду найбільш нагальних питань реформування політичної системи суспільства. Це була велика перемога генерального секретаря ЦК.

28 червня 1988 р. партійна конференція розпочала свою роботу. Зміна на процедур голосування, як і реакція політбюро ЦК на відомий лист

Н.Андрєєвої, були чинниками, які сприяли радикалізації її рішень. Найбільшим радикалізмом відзначалася конституційна реформа, схвалена цією конференцією.

Люди, стараннями яких конституційна реформа розроблялася, затверджувалася й утілювалася в життя (народ ще мовчав), не прорахували всієї послідовності подій, які призвели зрештою до закономірного обвального руйнування споруджених ще В.Ленінінм конструкцій тоталітарної влади.

У Кремлівському палаці з'їздів не прозвучало жодного застереження стосовно того, що реформа радянської політичної системи смертельно небезпечна для неї. Ця система не підлягала реформуванню в принципі.

Попередня XVIII партконференція відбувалася в лютому 1941 р., тобто майже півстоліття тому. М.Горбачов згадав напівзабуту форму партійної діяльності, аби не збирати позачергового з'їзду та уникнути тим самим елементів сенсаційності. Йшлося про те, щоб з максимально широким залученням компартійних керівників усіх рангів обговорити й ухвалити задумані командою реформаторів зміни в політичному житті країни. Політична реформа конституційного масштабу, як сподівався генеральний секретар ЦК КПРС, повинна була дати «новий потужний імпульс процесу демократизації радянського суспільства»¹².

Розгорнуту аргументацію конституційної реформи М.Горбачов дав пізніше, на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР у листопаді–грудні 1988 р. Ішлося про те, щоб перетворити органи радянської влади на справжні владні структури, позбавлені підпорядкуванню компартійним комітетам та їхнім апаратам. До цього термін «радянська влада» на практиці означав не владу радянських органів, а диктатуру партійних комітетів.

Звичний порядок формування влади М.Горбачов пропонував переглянути. «Керівна і спрямовуюча» роль КПРС повинна була реалізуватися відтепер інакше. Насамперед шляхом виборів партійних функціонерів до рад та їхньою роботою у виконавчих комітетах рад. Задум полягав у тому, щоб поставити кожну ієрархічну ланку управління в залежність не тільки від рангом вищої відповідної структури, а й від волевиявлення виборців.

Чому ідея конституційної реформи не зустріла заперечень делегатів XIX партконференції? Делегати побачили в реформі тільки одне: необхідність пересісти з партійного крісла в радянське. У виступах окремих делегатів, зокрема В.Щербицького, можна було відчути глухе ремствування щодо політичної реформи, але це незадоволення не було відповідним чином аргументоване. Переважна ж більшість делегатів була переконана в тому, що на виборах перемога їм забезпечена. Десятиліттями відпрацьований виборчий механізм вселяв переконаність,

що дістати мандат на здійснення владних повноважень можна буде без жодних ускладнень.

У виступі М.Горбачова на позачерговій сесії Верховної ради СРСР 29 листопада 1988 р. все ж простежувалися тривожні нотки: «Перебудова буквально підірвала примарний мир і спокій, які панували в нас у застійні роки, дала імпульс широкій і вільній дискусії, підняла на поверхню багато назрілих і навіть болючих питань. І необхідно, щоб величезна енергія цього суспільного процесу не розливалася, не втрачала себе даремно й тим більше не виплескувалася в соціальні й національні міжусобиці»¹³. Вихід із застійного стану Горбачов убачав у наділенні рад як представницьких органів усією повнотою влади.

Тоді, на сесії Верховної Ради СРСР, де конституційна реформа з ідеї перетворювалася на закон, М.Горбачов зміг назвати тільки одне заперечення проти неї, що було висловлене на XIX партконференції. Деяким делегатам видалося недемократичним, що лише частина населення на з'їздах народних депутатів буде представлена депутатами, обраними в територіальних і національно-територіальних округах, а інтереси інших захищатимуться депутатами від громадських організацій. Ці протести генсек розглядав як несерйозні, посиляючись на масовість громадських організацій, включно з майже 20-мільйонною КППС, на їхній тісний зв'язок з народом.

Відтепер, щоб здобути владу, необхідно було потрапляти до парламенту. Це означало, що нащадки більшовиків повертали народу узурповане в 1917 р. право наділяти владою своїх керівників. А отже, таке суспільство вже не могло бути тоталітарним за означенням.

Радянська влада завжди була дволиким Янусом, оберненим одним ликом до партійної, а іншим – до народної маси. Вона мала диктаторську природу, тому що не залежала від виборців. Тільки-но компартійний бік влади зник, зникла й диктатура. Залишилася парламентська влада, що формувалася на виборах. Коли з радянських структур сповзла гамівна сорочка компартійної диктатури, з'явилася нова політична реальність. Ще не усвідомлюючи цього, суспільство вже відділялося від держави. «Процес пішов», як звично висловлювався останній генсек ЦК КППС. Це особливо зримо виявили перші вільні вибори до органів влади.

2. Перетворення перебудови на революційний процес

На перших вільних виборах 26 березня 1989 р., попри деякі антидемократичні відхилення від загальноновизнаних у цивілізованому світі виборчих процедур, горбачовська реформа забезпечила справжнє народне волевиявлення. Замість єдиного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» виборці могли обирати одного з багатьох. Реформатори сподівалися, що КППС, залишаючись монопольною владною структурою, витримає випробування виборами, збагатиться новими керівними

що дістати мандат на здійснення владних повноважень можна буде без жодних ускладнень.

У виступі М.Горбачова на позачерговій сесії Верховної ради СРСР 29 листопада 1988 р. все ж простежувалися тривожні нотки: «Перебудова буквально підірвала примарний мир і спокій, які панували в нас у застійні роки, дала імпульс широкій і вільній дискусії, підняла на поверхню багато назрілих і навіть болючих питань. І необхідно, щоб величезна енергія цього суспільного процесу не розливалася, не втрачала себе даремно й тим більше не виплескувалася в соціальні й національні міжусобиці»¹³. Вихід із застійного стану Горбачов убачав у наділенні рад як представницьких органів усією повнотою влади.

Тоді, на сесії Верховної Ради СРСР, де конституційна реформа з ідеї перетворювалася на закон, М.Горбачов зміг назвати тільки одне заперечення проти неї, що було висловлене на XIX партконференції. Деяким делегатам видалося недемократичним, що лише частина населення на з'їздах народних депутатів буде представлена депутатами, обраними в територіальних і національно-територіальних округах, а інтереси інших захищатимуться депутатами від громадських організацій. Ці протести генсек розглядав як несерйозні, посиляючись на масовість громадських організацій, включно з майже 20-мільйонною КППС, на їхній тісний зв'язок з народом.

Відтепер, щоб здобути владу, необхідно було потрапляти до парламенту. Це означало, що нащадки більшовиків повертали народу узурповане в 1917 р. право наділяти владою своїх керівників. А отже, таке суспільство вже не могло бути тоталітарним за означенням.

Радянська влада завжди була дволиким Янусом, оберненим одним ликом до партійної, а іншим – до народної маси. Вона мала диктаторську природу, тому що не залежала від виборців. Тільки-но компартійний бік влади зник, зникла й диктатура. Залишилася парламентська влада, що формувалася на виборах. Коли з радянських структур сповзла гамівна сорочка компартійної диктатури, з'явилася нова політична реальність. Ще не усвідомлюючи цього, суспільство вже відділялося від держави. «Процес пішов», як звично висловлювався останній генсек ЦК КППС. Це особливо зримо виявили перші вільні вибори до органів влади.

2. Перетворення перебудови на революційний процес

На перших вільних виборах 26 березня 1989 р., попри деякі антидемократичні відхилення від загальноновизнаних у цивілізованому світі виборчих процедур, горбачовська реформа забезпечила справжнє народне волевиявлення. Замість єдиного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» виборці могли обирати одного з багатьох. Реформатори сподівалися, що КППС, залишаючись монопольною владною структурою, витримає випробування виборами, збагатиться новими керівними

працівниками, висунутими самим народом, що посилить її вплив на суспільство.

У побудові центральних органів влади реформатори горбачовської команди відновлювали політичні інститути ленінських часів. Вищим органом представницької влади пропонувалося відновити З'їзд народних депутатів (з'їзди рад були скасовані Конституцією СРСР 1936 р.). Передбачалося, що дві третини депутатів (1500) обиратимуться на засадах прямих альтернативних виборів, а одна третина (750) висуватиметься офіційно зареєстрованими громадськими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками, науковими товариствами, творчими спілками, аматорськими об'єднаннями. Всі ці організації конструювалися на засадах «демократичного централізму» і перебували під контролем КПРС.

З'їзд народних депутатів СРСР мав збиратися кілька разів на рік для розв'язання найважливіших питань державного життя. У вільний час народні депутати могли займатися своїми професійними справами. З числа народних депутатів обиралася Верховна Рада СРСР (400). Члени парламенту повинні були займатися законотворчою діяльністю на постійній основі. Передбачалося, що до нових виборів усі народні депутати (2250) зможуть попрацювати на постійній основі у Верховній Раді СРСР.

Конституційна реформа першою особою держави робила не генерального секретаря ЦК КПРС, а голову Верховної Ради СРСР.

Наприкінці березня 1989 р., після завершення чотиримісячної передвиборної кампанії, відбулися вибори народних депутатів СРСР. В Україні на цих виборах багато функціонерів, які обіймали високі посади, зазнали нищівної поразки. Серед них – секретар ЦК Компартії України, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського, Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому, командувачі Чорноморським флотом і Південною групою військ. У виборчих округах, де на одне депутатське місце було висунуто кілька кандидатів, партійні функціонери не завжди випереджали суперників, хоча ті не мали підтримки владних структур, не користувались увагою засобів масової інформації, не могли штучно впливати на результати підрахунку голосів.

На виборах 1989 р. в Україні було висунуто 650 кандидатів у депутати по 175 територіальних і національно-територіальних округах. У третині округів, як і на попередніх виборах, висувалося тільки по одному кандидату. В 108 округах між собою боролися по два кандидати, в шести – по три, в двох – по п'ять, в одному – сім. Увесь депутатський корпус України, разом із депутатами від громадських організацій, налічував 231 особу¹⁴.

Комуністи в депутатському корпусі від України становили 88%, що набагато більше, ніж у попередні роки. Відносна кількість робітників проти попередніх виборів скоротилася з 34 до 16%, а питома вага інтелі-

генції зростає з 7 до 20%. Депутатські мандати отримали деякі активісти національного табору, які стояли на відверто антирадянських позиціях, журналісти, викладачі вищих навчальних закладів, письменники¹⁵.

Більшість членів політбюро ЦК КПРС оцінила вибори народних депутатів СРСР як провал. Виникла реальна небезпека втрати М.Горбачовим своїх позицій у партії.

З'їзд народних депутатів відкрився в Москві 25 травня 1989 р. Його робота транслювалася по радіо і телебаченню. З цього моменту бюрократична перебудова почала трансформуватися в народну революцію. Поведінка мас у цій революції тепер значною мірою формувалася засобами масової інформації.

Роль цього з'їзду в революціонізованні мас – колосальна. Апаратний досвід проведення партійних з'їздів виявився безсилем: спроби режисрування поведінки народних депутатів зазнали цілковитого фіаско одразу ж після того, як голова Центральної виборчої комісії зійшов з трибуни.

Під час обговорення питання про те, кому бути головою Верховної Ради СРСР, у М.Горбачова не виявилось серйозних конкурентів. За підсумками голосування він одержав «за» – 2123 голоси, «проти» – тільки 87¹⁶.

Після з'їзду заявила про себе Міжрегіональна депутатська група (МДГ) – перша політична опозиція в СРСР. Серед її керівників були Ю.Афанасьєв, Б.Єльцин, А.Сахаров. У складі МДГ було понад 150 депутатів. На її зібранні в липні 1989 р. Б.Єльцин оприлюднив програмні тези: визнання приватної власності, в тому числі на землю, децентралізація влади, економічна самостійність республік, досягнення республіками реального суверенітету¹⁷.

Під час виборів до обох палат Верховної Ради СРСР компартійно-радянська номенклатура постаралася відсікти від членства в постійному органі вищої влади всіх демократично налаштованих депутатів. Це їй вдалося, й М.Горбачову надалі було значно легше маніпулювати «агресивно-слухняною» більшістю. Серед опозиції було не менше 20% українських депутатів – Р.Братунь, В.Мартиросян, Д.Павличко, П.Таланчук, В.Черняк, Ю.Щербак, В.Яворівський, А.Ярошинська та ін. Голова Всеукраїнського товариства репресованих Є.Пронюк так оцінив вплив цього з'їзду на суспільство: «Після з'їзду суспільство при всьому бажанні реакційних кіл вже ніколи не стане таким, яким було до нього»¹⁸.

В Україні національно-визвольний рух починався з культурництва і просвітництва. Гласність напіввідкрила завісу над недавнім минулим. Тепер, не наражаючись на звинувачення в буржуазному націоналізмі, можна було обстоювати рідну мову.

Оголошення курсу на демократизацію вселило надії, що з русифікаторською політикою центру буде покінчено. 20 червня 1987 р. О.Гончар

звернувся з листом до М.Горбачова, в якому пропонував терміново здійснити заходи «конституційного захисту» української мови, ввести її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України. На цьому листі М.Горбачов написав резолюцію, адресовану О.Яковлеву і В.Щербицькому: «К письму т. Гончара я питаю большое доверие. Но он просит реальных шагов. Обдумайте, что надо сделать. Нужен совет с общественностью»¹⁹.

У ЦК Компартії України «поради з громадськістю» вирішили замінити вузькофаховими консультаціями. Утворена комісія висловила думку, що впровадження державної мови як юридичної норми не дасть жодних результатів, окрім сплеску націоналістичних настроїв. Після цього лист О.Гончара потонув у бюрократичному вирі. З урахуванням висновку академічної комісії він обговорювався на нараді з секретарями ЦК КПУ О.Титаренком і Ю.Єльченком. Нарада порекомендувала «звернути увагу на необхідність більш оперативної і поглибленої роботи серед творчої інтелігенції по роз'ясненню значення і змісту мовної політики в республіці»²⁰.

Відтак мовне питання в свої руки взяла громадськість. Улітку 1988 р. у Львові виникло Товариство рідної мови ім. Т.Шевченка. Услід за цим почали з'являтися такі організації і в інших регіонах республіки: клуб «Рідна мова» у Полтаві, Товариство ім. Д.Яворницького у Дніпропетровську, Клуб шанувальників української мови при Спілці письменників України. В грудні цього ж року представники перелічених організацій зібралися на нараду, в ході якої був утворений оргкомітет на чолі з поетом Д.Павличком для підготовки Всеукраїнської установчої конференції Товариства рідної мови ім. Т.Шевченка²¹.

11-12 лютого 1989 р. у Києві відбулася Всеукраїнська конференція. На ній була остаточно сформульована назва товариства – замість невиразного «рідна мова» поставили в назву українську мову. Кількість членів Товариства української мови (ТУМ), яка на початку 1989 р. не перевищувала 10 тис. осіб, у жовтні наступного року зросла до 150 тис.²²

«Меморіал» і ТУМ слід розглядати як культурницькі організації. Рух за національне відродження завжди починався з культурництва. У другій половині 1980-х років суспільно-політичне життя прискорило свій темп. Культурництво і просвітництво почало переростати в політичну боротьбу.

Восени 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Члени клубу влаштовували вечори, присвячені актуальним проблемам екології, стану культури, «білим плямам» історії. У подібному ключі діяли й деякі інші молодіжні організації – офіційно утворене в жовтні 1987 р. львівське «Товариство Лева», Українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада». На травень 1989 р. таких «екстремістських», за визначенням властей, організацій у всій Україні

налічувалося близько п'ятнадцяти. Як правило, їхніми лідерами були колишні політичні в'язні²³.

Влітку 1987 р. відновилося діяльність Української гельсінкської групи (УГГ). Головну роль в її відродженні відіграли дисиденти, які першими вийшли з таборів, — В.Чорновіл, Б.Горинь, М.Горинь та ін. Незабаром на легальних підставах почав виходити перший опозиційний друкований орган — «Український вісник». У липні 1988 р. УГГ було перейменовано в Українську гельсінкську спілку (УГС). У цей час вона вже була не стільки правозахисною, скільки загальнополітичною організацією. Обласні відділення УГС діяли в дев'яти областях²⁴.

Ідея створення масової громадсько-політичної організації республіканського масштабу виношувалася влітку 1988 р. на несанкціонованих мітингах у Львові, Києві та Вінниці.

У жовтні 1988 р. відбулися установчі конференції Естонського народного руху і Латиського та Литовського народних фронтів. Приклад республік Балтії запалив українську інтелігенцію.

30 жовтня в конференц-залі Спілки письменників України (СПУ) за ініціативи безпартійних письменників П.Мовчана і В.Терена були скликані збори, в яких взяли участь півтори сотні письменників і науковців Інституту літератури АН УРСР. На цьому зібранні було вирішено ініціювати створення Народного фронту за перебудову.

Письменники запевняли керівництво ЦК КПУ, що вони не збираються створювати конкурентну КППС політичну партію, мова йде лише про організацію руху за сприяння перебудовній політиці М.Горбачова. У відповідь на це Ю.Сльченко заявив: «Навіть якщо ви у свою програму переписете всю програму КППС, все одно вам цього руху не бачити»²⁵. Керівників Компартії України хвилювала не лояльність програми, а можливість появи організаційного центру, конкурентного з ЦК КПУ. Компартіїно-радянське керівництво республік Балтії не заперечувало, а часом навіть підтримувало організацію народних фронтів. Керівники КПУ займали протилежну позицію²⁶.

Тим часом події набирали непередбачуваного розвитку. 13 листопада 1988 р. у Києві відбувся багатотисячний екологічний мітинг, уперше санкціонований місцевою владою. На ньому Д.Павличко висунув ідею створення Народного руху за перебудову. Пленум правління СПУ доручив ініціативній групі письменників на чолі з І.Драчем розробити проект програми нової організації. До цієї справи долучилася група науковців Інституту літератури АН УРСР на чолі з В.Брюховецьким. 31 січня 1989 р. в Будинку кіно відбулися загальні збори київської письменницької організації, на яких було схвалено проект програми Народного руху України за перебудову (НРУ).

16 лютого 1989 р. проект програми опублікувала газета «Літературна Україна». Даючи дозвіл на публікацію, керівники Компартії України розраховували розпочати в республіці масштабну викривальну кампа-

нію: негативну оцінку проекту повинні були дати масові громадські організації та трудові колективи.

Невдовзі після публікації проекту програми до України приїхав М.Горбачов. На зустрічі в кабінеті В.Щербицького з І.Драчем і Д.Павличком він запитав письменників, чи правда, що вони хочуть створити нову партію. Письменники відповіли, що вони потребують не нової партії, а перебудови. Оскільки в республіці її гальмують державні і партійні високопосадовці, то треба творити Рух на допомогу реформаторському партійному курсу.²⁷

Висловивши на словах підтримку письменникам, які розробили проект програми Народного руху за перебудову, після повернення до Москви М.Горбачов у виступі на політбюро ЦК КПРС уже зовсім інакше характеризував ситуацію в Україні: «Серед кадрів і в народі дуже сильні інтернаціоналістські прихильності. Тому глашатаям “самостійності” доводиться їздити за вірусом до Прибалтики. Проте цим “іскрівцям” пожежі так і не вдалося розпалити, навіть багаття не запалюється»²⁸.

Тим часом виявилось, що галаслива антирухівська кампанія почала давати зворотний результат. Громадська думка схилилася до визнання права на існування масової суспільно-політичної організації на підтримку перебудовного курсу партії. Процес обговорення проекту програми органічно перейшов у розбудову структур НРУ на місцях. Наприкінці березня 1989 р. в Тернополі утворилася перша крайова організація Руху. На нараді представників ініціативних груп Руху Києва і Київської області було обрано координаційну раду на чолі з співробітником Інституту філософії АН УРСР М.Поповичем, при якій утворено дві робочі комісії: одна відпрацьовувала проект статуту НРУ, а друга – схему організаційної структури.

8-10 вересня у Києві відбувся установчий з'їзд Руху. На ньому було представлено 1109 делегатів, які репрезентували 1247 первинних груп. 85% депутатів були українцями. П'ята частина делегатів мала квитки членів КПРС. Сім з десяти учасників з'їзду були з вищою освітою. Близько половини учасників представляли західні, більше третини – центральні області республіки. Кількість членів Руху від східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у творенні нової організації²⁹.

З'їзд викликав величезну увагу світової громадськості. Один з лідерів польської «Солідарності» А.Міхнік на запитання журналістів, чому він, член сейму, зараз у Києві, а не у Варшаві, де відбуваються важливі політичні події, відповів: «Відродження України, свідками якого ми тут є, має величезне значення не тільки для Центральної Європи, а для всієї Європи взагалі»³⁰.

Установчий з'їзд ухвалив програму і статут, затвердив друкований орган Руху – «народну газету», обрав керівні органи. Головою Руху став

І.Драч. З'їзд також ухвалив низку постанов, одна з яких – про виборчий закон.

Рух висунув альтернативний проект закону про виборчу систему в Україні, опрацьований спільно з Українським депутатським клубом, і закликав усіх громадян України підтримати платформу Руху³¹.

Ще до установчого з'їзду НРУ, 2 вересня 1989 р., на республіканському стадіоні в Києві було проведено мітинг «За демократичні вибори». Присутні були поінформовані, що депутатський клуб підготував альтернативний проект закону про вибори і має намір передати його до Верховної Ради УРСР. У цьому проекті були принципові вимоги: одна людина – один голос, без гарантованого представництва від громадських організацій; прямі пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР; вибори на альтернативній основі, з більшою кількістю кандидатів, ніж місць; позбавлення виборчих комісій впливу на формування депутатського корпусу.

4 вересня цей проект закону було передано до президії Верховної Ради УРСР. Проігнорувати його не вдалося: одночасно з ухваленням резолюції про вибори Народний рух організував мітингову кампанію на її підтримку.

Прокуратура УРСР підбила підсумки: за десять місяців 1989 р. в Україні було проведено 927 масових заходів, в яких взяло участь понад півмільйона осіб. 48% акцій виявилися несанкціонованими³².

Напередодні установчого з'їзду НРУ В.Щербицький доручив завідувачеві ідеологічним відділом ЦК КПУ Л.Кравчуку підготувати пропозиції щодо можливих дій влади. Л.Кравчук запропонував такий сценарій: на з'їзд прибувають представники трудових колективів, які, хоч і не є членами Руху, але уповноважені взяти участь у його роботі та висловити своє ставлення до нього. Домігшись присутності на з'їзді, вони мали заявити про недемократичний характер зібрання, закритість формування делегацій, самозванство багатьох делегатів і від імені своїх колективів висловити обурення діяльністю НРУ. Передбачалося, що «з'їзд пройде під націоналістичними, сепаратистськими гаслами, стане розгулом антисоціалістичних пристрастей», а тим самим буде створена «реальна сприятлива політична ситуація для розгортання широкої роботи по дискредитації з'їзду»³³.

План Л.Кравчука повністю провалився. Ніхто не наважився виступити зі звинуваченнями організаторів у недемократичній підготовці з'їзду. Не зробив цього й сам Кравчук, коли йому надали слово. Натомість повноправні делегати з'їзду вели себе наступально і внесли пропозицію щодо висловлення недовіри урядові УРСР на чолі з В.Щербицьким, «аби манкурти України і злочинці Чорнобиля пішли геть від керівництва Україною»³⁴.

Тим часом В.Щербицький активно готувався до двобою з противником. 11 вересня, на другий день після завершення установчого з'їзду

НРУ, ЦК КПУ ухвалив постанову «Про роботу в зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову (НРУ)». Обкомам партії рекомендувалося розгорнути роботу з викриття справжніх намірів НРУ, які «полягають у тому, щоб “мирним, парламентським шляхом” захопити владу, встановити контроль над партійними і державними органами, добитися повної самостійності України»³⁵.

У протистоянні між НРУ і КПУ за останньою був колосальний силовий апарат, досвід боротьби з дисидентами і величезна кількість людей, готових до кінця боротися з «українськими буржуазними націоналістами». Неформальні організації не мали за собою нічого, крім настроїв суспільства.

Керівники Кремля нічого не знали про керівників українського філіалу КПРС, які ладні були б використати національний рух у власних цілях. Одне М.Горбачов знав твердо: силові засоби не дадуть нічого, окрім посилення противника. Він шукав людей, які могли б маневрувати.

Усі приготування В.Щербицького до безкомпромісної боротьби з Рухом були зруйновані М.Горбачовим. 28 вересня 1989 р., через 18 днів після завершення установчого з'їзду НРУ, пленум ЦК КПУ в присутності генерального секретаря ЦК КПРС розглянув питання про зміну керівництва республіканської партійної організації. Пленум ЦК КПУ ухвалив рішення, прийняте за кілька днів до того політбюро ЦК КПРС. В.Щербицький власноручно відредагував і підписав постанову політбюро ЦК КПРС: «Рекомендувати Пленуму ЦК Компартії України задовольнити прохання т.Щербицького В.В. про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України у зв'язку із заявою про вихід на пенсію». Завізував цей документ В.Івашко, який і очолив Компартію України.

На зміну В.Щербицькому державна партія не зуміла висунути авторитетного, масштабного керівника, попри те, що життя вимагало лідерів не за посадою, а за рівнем підготовки та здатності до практичних дій.

Загострення економічної кризи збіглося з піком мітингового етапу горбачовської перебудови. Після літніх відпусток 1989 р. темп політичного життя в Україні різко прискорився. Його внутрішній зміст визначався виборами до Верховної Ради УРСР і місцевих рад, які були призначені на березень 1990 р. Період від вересня 1989 р. до березня 1990 р. характеризувався спробами опозиції, яка вже оформилася організаційно, повернути на свій бік виборців і прийти до влади в Києві та на місцях.

Було б спрощенням припустити, що вододіл у політичній боротьбі пролягав між КПРС-КПУ і Народним рухом України. Такий вододіл був неможливим хоча б тому, що КПРС-КПУ була державною структурою, а не політичною партією. НРУ був також не партією, а лише широким

масовим рухом, що увібрав у себе різноманітні політичні течії й партії, об'єднані єдиною метою: добитися суверенізації Української держави.

Специфіка політичної ситуації в Україні, як і в інших національних республіках, полягала в тому, що реформаторське крило КПСР-КПУ теж розколювалося на дві частини: одна з них орієнтувалася на центр, інша – на власні сили. Але голос «суверен-комуністів» до березневих виборів 1990 р. був майже нечутний. Точніше, він звучав лише в одній, чітко окресленій сфері боротьби – за демократизацію виборчої системи.

М. Горбачов же в цей час мав великий клопіт з Міжрегіональною депутатською групою, яка штовхала його до поглиблення реформ. Зокрема, МДГ ставила питання про розвиток ринкових відносин, скасування 6-ї статті Конституції СРСР (про керівну роль партії), про відмову від догматизму марксизму-ленінізму та ідеологізації суспільно-політичного життя.

Народні депутати СРСР від України, які входили до складу МДГ, утворили власний організаційний центр – Республіканський депутатський клуб України (РДКУ). На засіданні 12 листопада 1989 р. РДКУ було вирішено домагатися створення у Верховній Раді УРСР окремої депутатської комісії з проблем Чорнобиля. На цьому ж засіданні було ухвалено рішення про підтримку тих кандидатів у народні депутати України, які обстоювали чотири принципи: укладення нового союзного договору; вилучення ст. 6-ї з Конституції УРСР; проголошення плюралізму форм власності в економіці УРСР; приведення законодавства УРСР у відповідність з міжнародними нормами про права людини³⁶.

18 листопада 1989 р. на нараді представників 43 неформальних громадських організацій у Києві було сформовано Демократичний блок України та ухвалено його виборчий маніфест. Серед засновників Демблоку значилися Народний рух України, ТУМ, «Зелений світ», «Меморіал», УГС, Всеукраїнське товариство репресованих, Спілка незалежної української молоді (СНУМ), страйкові комітети Донецька, Стаханова, Миколаєва, Львівської області. Демблок ухвалив три принципи РДКУ (вимога укладення нового союзного договору була замінена загальнішим гаслом про «реальний політичний та економічний суверенітет України»). Одночасно він наголосив на необхідності прийняття нової Конституції України та легалізації УГКЦ і УАПЦ³⁷.

Долаючи силовий тиск, опозиція нарощувала свою активність. У першій декаді грудня відбулися великі мітинги, влаштовані Демблоком, – у Львові, Тернополі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському. Особливо велике значення мав мітинг у Києві, що відбувся 3 грудня 1989 р. Він пройшов під гаслом «Від демократичних виборів – до демократичної держави». Виступаючи закликали голосувати за представників Демократичного блоку, вимагали вилучення ст. 6-ї Конституції СРСР і Конституції УРСР, пропонували провести вибори під

гаслом «Ради без комуністів». На мітингу було висунуто ідею утворити 21 січня 1990 р. «живий ланцюг» між Києвом і Львовом, щоб відзначити Акт злуки УНР і ЗУНР.

22 січня 1989 р. виповнилася 70-та річниця возз'єднання двох українських народних республік – УНР і ЗУНР, які виникли в ході розпаду Російської і Австро-Угорської імперій. Ця велика дата в житті українського народу була відзначена дуже скромно. Київська філія УГС подала до Шевченківського райвиконкому прохання про дозвіл на мітинг на Софіївській площі, де 22 січня 1919 р. було оголошено Універсал соборності українських земель. Відповідь виявилася негативною: мовляв, УГС не є зареєстрованою організацією. Урочистості з цього приводу членам УГС довелося влаштовувати в приватному приміщенні.

Минув лише рік, але це був рік революційних зрушень. Виник Народний рух, який взяв на себе організацію «живого ланцюга» між Києвом і Львовом, що повинно було символізувати єднання Сходу і Заходу.

21 січня 1990 р. «живий ланцюг» був утворений по лінії Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ. За офіційними даними в акції брало участь близько 450 тис. осіб, а за даними Руху – майже мільйон. На території шести областей у рамках акції «Українська хвиля» було проведено 30 мітингів. Найбільш багатолюдні мітинги відбулися у Львові (20 тис. осіб), Тернополі (20 тис. осіб), Києві (16 тис. осіб). У листівці секретаріату Руху, виданій у зв'язку з річницею Акта злуки, говорилося: «Ідеали Української Народної республіки і сьогодні є нашими ідеалами. Справа, за яку боролися наші діди і батьки, і сьогодні є нашою справою»³⁸.

З наближенням виборів ситуація дедалі загострювалася. Наприкінці січня 1990 р. у Хмельницькому, Луцьку, Полтаві, Рівному, Львові та інших містах відбулися мітинги, на яких пролунали вимоги відставки місцевого компартійного і радянського керівництва. З міських площ мітингові методи поширювалися на підприємства і в установи.

У першій декаді лютого відбулися багатотисячні маніфестації в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Полтаві та інших містах. Мітинуючі все частіше ставили питання про заміну не окремих осіб, а політичних структур.

Демблок почав робити зусилля з синхронізації виступів громадян проти влади. 18 лютого 1990 р. у населених пунктах 16 областей і в столиці пройшли мітинги, в яких взяло участь близько 100 тис. осіб. На цих мітингах обговорювалися конкретні питання: про створення громадських комітетів управління на підприємствах, української національної армії на професійній основі, деполітизації армії, міліції та органів безпеки, затвердження національної символіки як державної.

З початку 1989 р. до лютого 1990 р. опозиція підготувала 1565 масових заходів, у тому числі 732 несанкціонованих, в яких взяли участь

понад 2 млн осіб. Спираючись на ці дані, міністр внутрішніх справ, голова КДБ, міністр юстиції, голова Верховного Суду і Прокурор УРСР 20 лютого 1990 р. звернулися до ЦК КПУ з доповідною запискою, в якій пропонувалося оголосити мораторій до 1 липня на політичні акції, спрямовані на дестабілізацію становища. На пленумі ЦК Компартії України, який розглядав політичне становище 22 лютого, більшість виступаючих оцінювали його як критичне і висловлювалися за наведення порядку та дисципліни силовими засобами. Перший секретар ЦК КПУ В.Івашко ці ініціативи не підтримав.

Боротьба національно-демократичних сил проти відступів від демократичної процедури виборів увінчалася успіхом. Восени 1989 р. Верховна Рада УРСР внесла важливі поправки до закону про вибори. Відтепер виборчий закон не допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. Не допускалося й обрання за загальносоюзним прикладом монстра представницької влади у вигляді З'їзду народних депутатів. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висунанням будь-якої кількості кандидатів на одне депутатське місце, з цілковитою свободою обговорення виборчих програм і можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

Вибори відбулися 4 березня 1990 р. Вони відзначалися великою активністю виборців: на виборчі дільниці з'явилися 85% тих, хто був занесений до виборчих списків. Лише у чотирьох округах з 450 бюлетені містили тільки одну кандидатуру.

Верховна Рада УРСР 12-го скликання оновилася на 90%. Це формально засвідчило прихід у політику якісно нової генерації людей. 30 березня ЦК КПУ проаналізував результати виборів (за станом на 19 березня, коли було обрано 443 народні депутати УРСР з 450 і 284 647 депутатів місцевих рад з 307 267). У документі «Про підсумки виборів народних депутатів Української РСР та місцевих рад республіки» вказувалося, що Верховна Рада на 85% складалася з членів КПРС, тобто на 16,5 пунктів більше, ніж було комуністів у парламенті 11-го скликання. Відсоток членів КПРС у місцевих радах дорівнював 51,8, тобто на 8 пунктів більше, ніж раніше³⁹. Здавалося б, комуністи одержали цілковиту перемогу.

Насправді ж партійний склад українського парламенту не давав жодних підстав для тверджень про перемогу комуністичних сил. У революційній ситуації, що склалася, членство в КПРС уже не було таким показником.

Серед народних депутатів УРСР збільшилася кількість інженерно-технічної інтелігенції, працівників науки, освіти, охорони здоров'я. Кількість робітників у Верховній Раді тепер не перевищувала 5,9%, в обласних радах — 14,5%. Рядових колгоспників у Верховній Раді не виявилось зовсім, а в обласних радах їхнє представництво ледве сягало 5%. Вибори показали, що поляризація та розмежування політичних сил

здебільшого завершилися, лінії та кінцеві цілі визначилися. Розпочалася боротьба за принципом «хто —кого?»

13 березня виконком Стрийської міської ради за участі 22 новообраних депутатів ухвалив рішення підняти над будинком міськради синьо-жовтий прапор. Підняття національного прапора відбулося наступного дня у присутності 5 тис. жителів, що зібралися з цієї нагоди. Ця подія викликала колосальний резонанс не стільки в західних областях, скільки в столиці республіки.

Опозиція, яка була у меншості в Київській раді, поставила на обговорення питання про національну символіку та використання її в столиці. В день, коли це питання обговорювалося, активісти НРУ мобілізували киян на підтримку депутатів опозиції в Київській раді. 24 липня 1990 р. в центрі Києва замайорів синьо-жовтий прапор. Багато днів кияни клали квіти до підніжжя щогли, вітаючи таким чином зримий крок у напрямку суверенізації України.

Рада міністрів УРСР зробила свій внесок у передвиборну боротьбу зволіканням з реєстрацією НРУ. Хоч установчий з'їзд Руху відбувся у вересні 1989 р., організацію офіційно зареєстрували лише в лютому 1990 р., коли кампанія висунування кандидатів у депутати була вже завершена. Активістів Руху висували різні трудові колективи, але добитися загальної концентрації зусиль виявилось дуже складно. Та, попри все, Демократичний блок здобув 111 депутатських місць. Зважаючи на невелику кількість висунутих кандидатів, це був безперечний успіх.

У Києві Демократичний блок переміг у 10 з 22 округів. Однак у Київській області кандидати Демблоку перемогли тільки у 3 з 17 округів. У Донецьку опозиція перемогла в 6 з 9 виборчих округів. У Волинській області — в 6 округах з 9 наявних. У Харківській області кандидати Демблоку виграли вибори в 9 з 28 округів, у Чернігівській — у 3 з 13 округів, в Одеській — у 3 з 23 виборчих округів.

Сільська місцевість досі лишалася надійною опорою компартійно-радянської номенклатури: 13 з 14 відповідальних працівників ЦК КПУ були обрані в сільських округах.

15 травня Верховна Рада УРСР 12-го скликання вперше почала працювати як парламент — на постійній основі. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше. Сформувалися два блоки депутатів: парламентська більшість («За Радянську суверенну Україну») і опозиційна «Народна рада». Робота Верховної Ради транслиувалася в прямому ефірі по радіо і телебаченню. Полеміка між депутатами одразу ж ставала відомою в суспільстві, що позначалося на його дальшій політизації. І навпаки, процеси, що відбувалися в суспільстві, негайно переносилися до сесійної зали Верховної Ради. Мітингова стадія національно-визвольної революції поступово сходила нанівець, переходячи до дискусій у парламенті. Завдяки ЗМІ мільйони людей відчували себе учасниками цих дискусій.

Серед першочергових завдань, які Верховна Рада розв'язувала в перші два тижні своєї роботи, було обрання її керівних органів. 31 травня комуністична більшість Верховної Ради завершила дискусію навколо посади спікера обранням В.Івашка.

До складу Народної ради ввійшло 128 депутатів, тобто більше, ніж обиралося за неофіційним списком Народного руху. Головою її став І.Юхновський.

З 446 народних депутатів, які стали до роботи на першій сесії Верховної Ради, близько 380 місць належало комуністам, які йшли за В.Івашком. Проте треба віддати належне більшості: маючи змогу взагалі виключити опозицію з законотворчого процесу, вона зробила спробу налагодити діалог. В.Івашко погодився, щоб опозиція була представлена пропорційно своєму кількісному складу в парламенських і урядових структурах, але категорично не бажав віддати посаду першого заступника голови Верховної Ради І.Юхновському. 7 з 23 постійних комісій очолили, за пропозицією В.Івашка, представники Народної ради. Гнучка позиція спікера зустріла гостру критику ортодоксів, але її підтримав О.Мороз, який очолив парламентську більшість.

Події в Україні носили властиву для республіки специфіку, хоча й зливалися в єдиний революційний потік, що заливав увесь Радянський Союз. «Проробів перебудови» особливо турбувало становище в Росії. На відміну від інших союзних республік, Росія не мала права навіть на створення власної компартії. В Кремлі розуміли, що два політичні центри в Москві – це забагато.

Утім, під тиском російського опозиційного руху в грудні 1989 р. пленум ЦК КПРС ухвалив рішення про створення Бюро ЦК по РРФСР та російських структур в апараті ЦК, а також Комуністичної партії РРФСР. Бюро ЦК КПРС по РРФСР очолив, звичайно, М.Горбачов.

15 травня 1990 р. на позачерговому З'їзді народних депутатів М.Горбачов був обраний президентом СРСР. Державна влада, що небезпечно балансувала між політбюро ЦК КПРС, яке конституційною реформою було позбавлене своїх диктаторських повноважень, і Верховною Радою СРСР, нібито консолідувалася в руках однієї людини.

Однак обидві посади М.Горбачова були з певними «недоліками». З'їзд народних депутатів СРСР скасував 6-ту статтю Конституції, чим юридично урівняв КПРС з рештою політичних партій. З іншого боку, Горбачов не наважився на іспит усенародним голосуванням і «обрався» президентом СРСР голосами народних депутатів.

Обидві посади М.Горбачова мали ще один спільний недолік: вони ґрунтувалися на загальносоюзному центрі. Але з суверенізацією Росії поняття загальносоюзного центру ставало умовним. Центр починав провисати, його вплив на події в республіках неухильно слабшав.

Тільки-но КПРС-КПУ позбавилася диктаторських повноважень, для багатьох вона одразу втратила всю свою приналежність. У 1988 р.

приріст Компартії України відбувся за рахунок комуністів, які прибули з інших республік (збільшення на 25 126 осіб, або на 0,8%). На тлі зменшення кількості бажаючих вступити до партії починаючи з 1987 р. керівництво КПУ стикнулося ще й з таким явищем, як добровільний вихід з її лав. У 1986 р. партійні квитки здали 234 особи, в 1987 р. – 380, а в 1988 р. – 1862 особи. На середину 1991 р. чисельність КПУ налічувала 2 732 408 осіб, скоротившись до рівня 1981 р. Кількість партгруп зменшилася вдвічі, а цехових парторганізацій – на третину⁴⁰.

Намагаючись вийти з кризи, керівництво Компартії України провело кампанію заміни кадрів. У республіці з січня по квітень 1990 р. 11 з 25 перших секретарів обкомів партії залишили свої посади. Впродовж року змінилася третина секретарів первинних партійних організацій, кожний четвертий секретар міському або райкому.

Майже одночасно з відкриттям Верховної Ради УРСР 12-го скликання в Москві почав працювати Перший з'їзд народних депутатів Російської Федерації. З перших годин його роботи почалася напружена боротьба за крісло голови Верховної Ради РРФСР. Керівництво КПСР зробило все, щоб Б.Єльцин не був обраний, але З'їзд народних депутатів обрав саме його.

З приходом до влади в Росії Б.Єльцина докорінно змінилася політична ситуація в усій країні. Звичайно, справа не тільки і не стільки в Єльцині. Вибори до Верховних Рад союзних республік у березні 1990 р. породили 15 нових центрів радянської влади. Новий владний центр виник і в Москві. Після того, як Верховну Раду РРФСР очолив непримиренний противник загальносоюзного компартійно-радянського центру, в Москві склалося двовладдя. Розуміючи, що тепер Москва не захистить і не підтримає, компартійно-радянська номенклатура в союзних республіках побачила тільки один шлях до збереження своїх позицій: опору на власний народ. У Компартії України стрімко множилися лави «суверен-комуністів».

В.Івашко зрозумів, що тепер він не зможе керувати одночасно парламентом і партією. Під час виборів керівних органів ЦК він відмовився від своєї партійної посади на користь С.Гуренка.

Народні депутати союзних республік, які вперше після березневих виборів 1990 р. збиралися на сесії, відчували себе господарями становища. Над радянськими органами влади більше не тяжіла компартійна диктатура, вони були вільні в своїх діях. Щоправда, над республіканськими парламентами стояла Верховна Рада СРСР. Але хто знав, у чому полягали її права та обов'язки щодо парламентів союзних республік? У Конституції СРСР і в конституціях союзних республік була норма про право на вихід кожної республіки з Союзу, і ця норма сприймалася тепер, за умов відсутності комуністичного диктату, цілком серйозно.

Звісно, республіки були вільні тільки юридично. Фактично ж вони продовжували борсатися в тенетах силових структур, підпорядкованих

тільки компартійно-радянському центрові. Крім того, компартійний диктат залишався в головах керівників і керованих як атавізм, як незборима сила інерції.

Першою, 9 березня 1990 р., з заявкою на суверенітет виступила Грузія. 11 березня 1990 р. литовський парламент ухвалив акт: «Про відновлення незалежності Литовської держави». Обережніші за формулюваннями акти ухвалили 30 березня Естонія, а 4 травня Латвія.

Прагнучи пом'якшити конфронтацію між Вільнюсом і Москвою, яка невпинно посилювалася, в ролі посередників пробували виступити Ф.Міттеран і Г.Коль. У травні й у червні вони звернулися з листами до керівників Литви і СРСР. Під їхнім тиском парламент Литви оголосив тимчасовий мораторій на декларацію про незалежність і зобов'язався розпочати переговори з Москвою⁴¹.

Однак ніжку Москві підставила сама Москва. Перший З'їзд народних депутатів РРФСР 12 червня 1990 р. ухвалив справді історичний документ – Декларацію про державний суверенітет РРФСР. У сьомому пункті Декларації повторювалася норма радянських конституцій: «РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановлюваному Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві».

Ця декларація була спрямована не проти Радянського Союзу, а лише проти загальносоюзного компартійно-радянського центру. Однак саме вона, а не декларації прибалтійських республік послужила прикладом для найбільшої національної республіки – України. Подібний документ, який ухвалювався Україною, означав уже виступ не тільки проти загальносоюзного центру, але й проти Росії, а точніше – тих суспільних кіл в Росії, які вважали Україну продовженням Росії.

У Верховній Раді УРСР, яка завдяки конституційній реформі перетворилася на центр влади в Україні, переважала очолювана О.Морозом номенклатура. Номенклатура, яку тепер слід було б називати радянсько-компартійною, могла ухвалювати закони і постанови. Проте в складній ситуації революційного безладдя та економічної кризи вона не знала, які закони і постанови слід ухвалювати. Ініціативу в парламентському житті виявляли менші за чисельністю групи депутатів, обраних від «Демократичного блоку». Саме вони пропагували свої цілі і нав'язували їх більшості. Тим паче, що «Народна рада» контролювала комісії прав людини, культури і духовного відродження, зовнішніх справ, чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи.

Кинутий Б.Єльциним виклик М.Горбачову змусив компартійно-радянську більшість у Верховній Раді України задуматися над тим, як поводитися в ситуації, що склалася. На відміну від «Народної ради», яка домагалася утвердження суверенності України, група «За Радянську суверенну Україну» спочатку лише жонглювала цим гаслом. Національно-визвольний рух, який розгортався в Україні, доводив компартійно-

радянській еліті, що вона може втратити владу, яка падала їй у руки внаслідок (тимчасової, як це всі розуміли) безпорадності Москви.

Очоловані О.Морозом депутати Верховної Ради вперше знайшли спільну мову з опозицією, коли 28 червня 1990 р. український парламент розпочав розгляд питання про державний суверенітет. Розгляд цього питання збігся з іншою політичною подією – XXVIII з'їздом КПРС.

XXVIII з'їзд КПРС відкрився в Москві 2 липня 1990 р. Для участі в його роботі 1 липня велика група народних депутатів України відбула до Москви. Посилаючись на те, що парламент обговорює доленосне питання, 5 липня В.Чорновіл виголосив заяву «Народної ради» з вимогою негайно відкликати всіх депутатів – делегатів з'їзду КПРС. У разі ігнорування цієї вимоги ставилося питання про зміну керівництва парламентом.

В.Івашко розумів, що повинен працювати в Києві, коли обговорювалася Декларація про державний суверенітет. Але він не міг покинути Кремлівський палац з'їзду, оскільки був обраний головою редакційної комісії. Від імені народних депутатів – делегатів з'їзду керівники Компартії України С.Гуренко і Л.Кравчук повідомили Верховну Раду, що більша частина делегатів повертається.

Із заявою «Народної ради» солідаризувалося понад 300 депутатів, у тому числі 200 представників фракції більшості. Саме через це майже всі делегати XXVIII з'їзду КПРС повернулися з Москви, не чекаючи завершення його роботи. Не повернувся лише В.Івашко. 11 липня І.Плющ зачитав заяву, в якій голова Верховної Ради оголошував про свою відставку з 9 липня. Коли І.Плющ зачитував цю заяву, В.Івашко балотувався на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС.

Відмова В.Івашка від посади стала ляпасом по фракції «За Радянську суверенну Україну» і по керівництву Компартії України. В умовах, що склалися, перший секретар ЦК КПУ С.Гуренко не міг претендувати на те, щоб посісти спорожніле крісло спікера. Верховна Рада офіційно не відреагувала на заяву В.Івашка, вона продовжила обговорення питання про суверенітет України. Після триумфального ухвалення декларації парламент повернувся до організаційного питання і 18 липня обрав головою Л.Кравчука. За нього було подано 239 голосів представників парламентської більшості. Відтоді офіційна назва цієї більшості журналами вживалася дуже рідко: всі говорили про «групу 239».

За тим, як ухвалювалася Декларація про державний суверенітет України, стежила вся республіка: парламент працював у прямому ефірі. Добре усвідомлюючи значення документа, депутати багаторазово зважували кожне слово. Остаточний текст було ухвалено 16 липня поіменним голосуванням.

Державний суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалеж-

ність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Територія УРСР в існуючих кордонах оголошувалася недоторканою.

Щоб наповнити поняття економічної самостійності конкретним змістом, Верховна Рада проголошувала намір створити власні банки включно із зовнішньоекономічним, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а за потреби – впровадити власну грошову одиницю.

У Декларації проголошувалося бажання держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя – політичній, соціально-економічній, культурній. Усім національностям, що проживали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Декларація проголошувала право України на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Вказувалося на те, що українська держава самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерну зброю.

Більшість депутатів Верховної Ради УРСР поводи́ла себе дуже обережно і не збиралася негайно втілювати в життя революційні норми Декларації про державний суверенітет. Тільки під тиском громадськості Верховна Рада здійснювала обмежене наповнення Декларації справжнім змістом. Зокрема, 30 липня 1990 р. вона ухвалила рішення про повернення в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з території республіки.

Після того, як М.Горбачов став Президентом СРСР, він створив консультативний орган, названий Президентською радою. В ній були представлені люди різних політичних позицій.

Формально маючи всі владні повноваження, М.Горбачов бачив, що інститути влади стали неефективними, оскільки республіки більше не бажали підпорядковуватися центрові. М.Рижков публічно заявляв, що перебудова провалилася, що він нікого не може викликати, ніхто не поспішає виконувати його вказівки. У Верховній Раді СРСР оформилася депутатська група «Союз», яка закликала президента і голову уряду вжити силові заходи для оздоровлення становища. 16 листопада 1990 р. «союзники» на черговій сесії Верховної Ради поставили питання про відставку уряду М.Рижкова. Стрімко наростала криза влади.

Того ж дня в Кремлі зібралося спільне засідання політбюро ЦК КПРС і Президентської ради. На засіданні пролунали пропозиції добитися постанови Верховної ради СРСР про припинення на півроку мітингів і демонстрацій і перехід до президентського правління. Секретар ЦК КПРС П.Лучинський бачив головну проблему в урегулюванні

відносин між центром і республіками і з цією метою запропонував провести референдум про збереження СРСР⁴².

Вислухавши пропозиції, М.Горбачов на засіданні Верховної Ради 17 листопада оголосив про реорганізацію влади. Рада міністрів повинна була перетворитися на Кабінет Міністрів під безпосереднім керівництвом президента. Президентська рада ліквідувалася, замість неї створювалася Рада безпеки як конституційний орган. Запроваджувалася посада віце-президента.

Усі ці заходи зі зміцнення влади були реалізовані на черговому, четвертому, З'їзді народних депутатів СРСР, який відкрився 17 грудня 1990 р. Четвертий З'їзд народних депутатів СРСР поіменним голосуванням ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, а також про збереження історичного найменування федерації – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Було оголошено про проведення всесоюзного референдуму з питань збереження єдності «оновленої радянської федерації».

Тим часом в Україні з наростаючою тривогою спостерігали за спробами президента СРСР і Верховної ради СРСР накинути зашморг на союзні республіки. У пошуках союзників українська компартійно-радянська еліта готова була зблизитися з Б.Єльциним, якого ненавиділа за розвал партії. Б.Єльцин прилетів до Києва 19 листопада 1990 р. і підписав договір між Україною і Росією. Цей акт істотно підніс авторитет Л.Кравчука, посилив політичний вплив «суверен-комуністів» і послабив позиції очолюваних першим секретарем ЦК КПУ С.Гуренком «ортодоксів».

У листопаді 1990 р. М.Горбачов розіслав у союзні республіки проект нового Союзного договору. Документ проголошував кожна республіку суверенною державою, яка мала всю повноту влади на своїй території. Однак він був складений у кращих традиціях радянського конституційного права, яке обмежувалося демагогічними деклараціями. В ньому проголошувалося повновладдя центру щодо захисту суверенітету й територіальної цілісності Союзу РСР. Майже всі положення проекту суперечили Декларації про державний суверенітет України. Зокрема, це стосувалося положень про підписання міжнародних договорів, розроблення та здійснення зовнішньої політики, представництва в міжнародних організаціях. Проект Союзного договору цілком суперечив ухваленому Верховною Радою УРСР 3 липня 1990 р. закону «Про економічну самостійність Української РСР». Усі суперечності з документами, що були ухвалені в республіках, проект Союзного договору розв'язував за допомогою положення про верховенство законів Союзу над республіканськими.

У грудні 1990 р. у Верховній Раді УРСР розгорнулася дискусія навколо положень Союзного договору. Члени постійної комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відно-

син висловилися в цілому за проект, хоча й визнали, що він суперечить уже схваленим законам. Вони знайшли підтримку в Л.Кравчука, який заявив, що Україна має намір брати участь у переговорах щодо підготовки проекту лише на основі Декларації про державний суверенітет.

Згідно з рішенням четвертого З'їзду народних депутатів СРСР, М.Горбачов звернувся за підтримкою свого проекту Союзного договору до населення країни. Питання про майбутню долю СРСР він виніс на всесоюзний референдум у такому формулюванні: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Підготовка до референдуму відбувалася в умовах постійного загострення відносин центру з союзними республіками.

Вільнюська трагедія, від причетності до якої М.Горбачов зробив невдалу спробу відхреститися, стривожила і консолідувала республіканських лідерів. Російсько-український договір започаткував консолідацію республік, з якої виключався союзний центр. 14 січня Б.Єльцин зробив публічну заяву про бажання керівників Росії, України, Казахстану і Білорусії укласти чотиристоронню угоду, не чекаючи Союзного договору. Одночасно голова Верховної Ради РРФСР зробив заяву про необхідність створення Російської армії⁴³.

У ситуації, що склалася, Л.Кравчук обрав обережну, але цілком результативну лінію поведінки. Він запропонував провести одночасно із загальносоюзним референдумом опитування громадян України щодо суті майбутнього державного утворення. Запитання для опитування було запропоноване в такій формі: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

17 березня 1991 р. населення України висловило свою волю, відповідаючи на обидва запитання. У голосуванні з першого, загальносоюзного, запитання взяли участь 31 514 тис. осіб, або 83,5% загальної кількості тих, хто одержав бюлетені. Ствердну відповідь «Так» дали 22,1 млн осіб, або 70,2%; «Ні» 8,8 млн осіб, або 28%.

У голосуванні із запитання, поставленого Верховною Радою України, взяли участь 31 465 тис. осіб. Відповіли «Так» 25,2 млн осіб, або 80,2%. Отже, голосування з другого запитання було більш згуртованим. «Ні» сказали 5,6 млн осіб, або 18%.

Прибічники і противники суверенізації республіки результати референдуму розцінювали як свою перемогу. Проте всім було зрозуміло, що Декларація про державний суверенітет України здобула переважаючу підтримку громадян республіки. Політичні наслідки опитування були більш ніж вагомими. «Суверен-комуністи» у Верховній Раді УРСР на чолі

з Л.Кравчуком заручилися підтримкою народу. Разом із демократичною опозицією вони тепер утворювали більшість у парламенті.

Відмовившись у березні 1991 р. від силового розв'язання російської проблеми, М.Горбачов зрозумів, що з Б.Єльциним треба домовлятися. 23 квітня в урядовій резиденції Ново-Огарьово М.Горбачов зустрівся з лідерами дев'яти союзних республік і запропонував підписати спільну заяву про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в країні та подолання кризи. На зустрічі не були присутні лідери республік Балтії, Молдови, Вірменії і Грузії, які не вважали за потрібне турбуватися про дальшу долю СРСР. Отже, референдум 17 березня 1991 р. не зупинив процес дезінтеграції країни.

У спільній заяві лідерів дев'яти республік і М.Горбачова було визнано за потрібне відновити конституційний порядок і неухильне дотримання союзних законів. Як першочергове розглядалося завдання укладення нового Союзного договору з урахуванням результатів референдуму. Було вирішено не пізніше, ніж за шість місяців після підписання договору затвердити на 3'їзді народних депутатів СРСР нову Конституцію Союзу Суверенних держав.

Позиції учасників переговорів багато в чому не збігалися. Представники України обстоювали ідею утворення «Співдружності» на зразок Європейського співтовариства. Верховна Рада України в червні 1991 р. відклала розгляд проекту Союзного договору на осінь. Мотивом для відстрочки висувалася необхідність перевірки змісту договору на відповідність Декларації про державний суверенітет України. Одночасно Верховна Рада зробила ще один крок назустріч утвердженню незалежності республіки. 5 липня 1991 р. вона ухвалила закон про заснування поста Президента УРСР. Прямі і загальні вибори президента призначалися на 1 грудня 1991 р.

Підписання Союзного договору планувалося на вересень—жовтень 1991 р. на 3'їзді народних депутатів СРСР за участі всіх повноважних делегацій.

Проте всі ці зусилля були поховані путчем найближчих соратників М.Горбачова, який відбувся 19 серпня 1991 р. Між цим путчем і розпадом Радянського Союзу на 15 незалежних держав існує прямий і безпосередній зв'язок. Розпад впливав з путчу, хоча це й не означає, що його не сталося б, якби не відбулося виступу заколотників.

Розпад імперії був неминучим. Путч (до речі, цілком непередбачуваний, хоча морально до нього готувалися дуже довго) був актом відчаю людей, які бачили, що на їхніх очах відбувається розпад наддержави.

У ніч проти 19 серпня 1991 р. путчисти ізолювали М.Горбачова (не без його власного бажання) на кримській дачі й спробували взяти владу в свої руки. За день до заколоту, 18 серпня голова Верховної Ради СРСР А.Лук'янов виступив із заявою. У ній йшлося про те, що остаточний текст проекту Договору про створення Союзу Суверенних Держав не врахував

позиції союзної делегації. Делегація брала участь у «новоогарьовському процесі» від імені Верховної Ради СРСР і наполягала на відображенні в тексті Союзного договору підсумків всесоюзного референдуму.

Голови Верховної Ради СРСР у складі Державного комітету з надзвичайного стану (Государственного комитета по чрезвычайному положению – ГКЧП) не було. Однак його заяву треба було розглядати як юридичне обґрунтування необхідності цього надзвичайного органу влади. Змовники наважилися на спробу перевороту в країні, яка перебувала в стані революційного піднесення. Опір путчистам учинив Б.Єльцин – легітимний лідер росіян, обраний президентом Російської Федерації. Основні події триденного путчу розгорталися в Москві.

Б.Єльцин тимчасово перебрав на себе обов'язки президента СРСР. Утворення ГКЧП було кваліфіковане як державний переворот.

20 серпня ввечері, після дводобового майже безперервного засідання, президія Верховної Ради УРСР нарешті ухвалила заяву, в якій дія постанов ГКЧП на території України не визнавалася. За ці дві доби стало зрозуміло навіть найбільш обережним, що ГКЧП не спромігся поставити під свій контроль силові структури й оволодіти становищем.

24 серпня на позачерговій сесії Верховної Ради України з доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук. Співповіді зробили народні депутати О.Мороз – від більшості й І.Юхновський – від опозиції.

У доповіді та співповідях висловлювалася одна думка: про необхідність ужити рішучі заходи щодо захисту суверенітету України. Мова йшла про структури суверенітету та механізм його практичної реалізації. Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України і Національну гвардію. Пропонувалось ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, розв'язати питання про департизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Зокрема, уряд мав організувати перехід у власність України підприємств та організацій союзного підпорядкування.

Ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування. Народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І.Юхновський від імені «Народної ради» запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на всенародному референдумі. Одночасно «Народна рада» виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

Л.Кравчук виніс на голосування проект Акта проголошення незалежності України. Конституційною більшістю голосів – 346 народних депутатів «за», 4 – «проти», при незначній групі тих, хто утримався, Акт проголошення незалежності України було ухвалено. Референдум на під-

твердження Акта проголошення незалежності України призначався на 1 грудня 1991 р. одночасно з виборами Президента України.

1 грудня за підтвердження Акта проголошення незалежності України проголосували 90% громадян, які брали участь у референдумі (84% тих, хто мав таке право). Отже, за незалежність України висловилися 76% усіх дієздатних її громадян.

Примітки до розділу 13

- 1 Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – М., 1998 – С.448.
- 2 Громько А.А. Андрей Громько: В лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына. – М., 1997. – С.82-96.
- 3 Рыжков Н. Перестройка: история предательств. – М., 1992. – С.85.
- 4 Горбачев М.С. Жизнь и реформы. – М., 1995. – Кн.2. – С.334.
- 5 Быстрова И.В., Рябов Г.Е. Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т.2: Апогей и крах сталинизма. – С.206.
- 6 Шубин А.В. От «застоя» к реформам. СССР в 1917–1985 гг. – М., 2001. – С.712.
- 7 Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М., 1987. – С.52-53.
- 8 Гарань О.В. Убити дракона. 3 історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С.36.
- 9 Реабилитация. Политические процессы 30–50 годов. – М., 1991. – С.7.
- 10 Див.: Чемерис В. Президент. – К., 1994. – С.119.
- 11 Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. – М., 1988. – Т.6. – С.73.
- 12 Горбачев М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства. – М., 1988. – С.3.
- 13 Там само. – С.5.
- 14 Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000. – С.24.
- 15 Там само.
- 16 Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. – С.565.
- 17 Власть и оппозиция. – М., 1995. – С.308.
- 18 Цит. за кн.: Політична історія України. ХХ століття. – К., 2004. – Т.6. – С.382.
- 19 Тронько П.Т., Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Тернистим шляхом до храму. – К., 1999. – С.222.
- 20 Там само. – С.267.
- 21 Гарань О.В. Убити дракона. – С.26.
- 22 Там само. – С.26-27.
- 23 Політична історія України. ХХ століття. – Т.6. – С.352-353.

твердження Акта проголошення незалежності України призначався на 1 грудня 1991 р. одночасно з виборами Президента України.

1 грудня за підтвердження Акта проголошення незалежності України проголосували 90% громадян, які брали участь у референдумі (84% тих, хто мав таке право). Отже, за незалежність України висловилися 76% усіх дієздатних її громадян.

Примітки до розділу 13

- 1 Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – М., 1998 – С.448.
- 2 Громько А.А. Андрей Громько: В лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына. – М., 1997. – С.82-96.
- 3 Рыжков Н. Перестройка: история предательств. – М., 1992. – С.85.
- 4 Горбачев М.С. Жизнь и реформы. – М., 1995. – Кн.2. – С.334.
- 5 Быстрова И.В., Рябов Г.Е. Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т.2: Апогей и крах сталинизма. – С.206.
- 6 Шубин А.В. От «застоя» к реформам. СССР в 1917–1985 гг. – М., 2001. – С.712.
- 7 Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М., 1987. – С.52-53.
- 8 Гарань О.В. Убити дракона. 3 історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С.36.
- 9 Реабилитация. Политические процессы 30–50 годов. – М., 1991. – С.7.
- 10 Див.: Чемерис В. Президент. – К., 1994. – С.119.
- 11 Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. – М., 1988. – Т.6. – С.73.
- 12 Горбачев М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства. – М., 1988. – С.3.
- 13 Там само. – С.5.
- 14 Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000. – С.24.
- 15 Там само.
- 16 Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. – С.565.
- 17 Власть и оппозиция. – М., 1995. – С.308.
- 18 Цит. за кн.: Політична історія України. ХХ століття. – К., 2004. – Т.6. – С.382.
- 19 Тронько П.Т., Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Тернистим шляхом до храму. – К., 1999. – С.222.
- 20 Там само. – С.267.
- 21 Гарань О.В. Убити дракона. – С.26.
- 22 Там само. – С.26-27.
- 23 Політична історія України. ХХ століття. – Т.6. – С.352-353.

- 24 Там само. — С.354.
- 25 Там само. — С.357.
- 26 Камінський А. На перехідному етапі. — Мюнхен, 1990. — С.137-138.
- 27 Там само. — С.174.
- 28 Цит. за кн. помічника М.Горбачова: Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым. — М., 1993. — С.252.
- 29 Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985—1999 рр.). — К., 2000. — С.46.
- 30 Камінський А. На перехідному етапі. — С.235.
- 31 Там само. — С.265-266.
- 32 Там само. — С.395.
- 33 Див.: Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). — С.32.
- 34 Камінський А. На перехідному етапі. — С.248.
- 35 Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). — С.33.
- 36 Гарань О.В. Убити дракона. — С.74.
- 37 Там само.
- 38 Там само. — С.81.
- 39 Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). — С.43.
- 40 Там само. — С.47.
- 41 Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. — С.593.
- 42 Там само — С.607.
- 43 Там само. — С.612.

Частина II.

Політична система незалежної України: досвід, уроки, перспективи

- Розділ 14. Соціально-економічний вимір
- Розділ 15. Політична реформа: соціальні та психологічні виміри
- Розділ 16. Розвиток державних інституцій в Україні
- Розділ 17. Громадянське суспільство і створення динамічної політичної системи в Україні
- Розділ 18. Геополітичний вимір розвитку України

РОЗДІЛ 14.**Соціально-економічний вимір****1. Стратегії соціально-економічних перетворень та структурні реформи в Україні: оцінка їхньої результативності**

За роки соціально-економічних реформ, що переживає наша держава починаючи з 1991 р. і до сьогодні, перед українським суспільством постало питання про необхідність підведення підсумків та усвідомлення того, якою мірою вибір варіанта політичної та економічної моделі вплинув на результати трансформаційних перетворень в Україні, визначив сучасний стан соціально-економічного розвитку й окреслив перспективи входження нашої країни до складу демократичних розвинутих країн світу. Світовий досвід господарювання свідчить, що економічні перетворення та політичні реформи тісно пов'язані між собою. Дійсно, політичні реформи, що час від часу змінюють устої суспільства, є наслідком дії економічних інтересів певних прошарків та соціальних верств населення. Нові політичні сили, що приходять до влади (у тому числі шляхом оксамитових революцій), впроваджують комплексні економічні реформи з урахуванням саме цих інтересів. Разом із тим економічні реформи та трансформаційні перетворення ставлять перед владою нові виклики. Насамперед ідеться про удосконалення чинної політичної системи, відповідність інститутів законодавчої, виконавчої, судової влади соціально-економічним потребам та інтересам суспільства; досягнення відповідності роботи державних інституцій сформованим у суспільній свідомості ідеалам та критеріям суспільного прогресу.

Слід визнати, що в економічній площині, протягом усього трансформаційного періоду, традиційними для України стали: брак грошово-кредитних, головне інвестиційних ресурсів; економічний спад, нестабільність темпів розвитку виробництва; залежність від імпорту енергоносіїв; високі темпи зростання внутрішньої та зовнішньої заборгованості; інфляційні процеси; тінізація економіки; посилення соціального розшарування суспільства тощо. Причиною цих негараздів стали прорахунки у розробці та впровадженні ринкових реформ, невідповідність чинної політичної системи характеру та темпам соціально-економічних перетворень, ручне управління економікою, що традиційно використовувалось при «гасінні пожежі», тобто у разі потреби термінового розв'язанні найважливіших економічних проблем країни тощо. Це, на думку пере-

важкої більшості як вітчизняних, так і іноземних експертів з питань трансформаційних перетворень, і спричинило посилення диспропорційності соціально-економічного розвитку сучасної України, обумовило затяжну політичну кризу.

Досвід історії свідчить, що більшість сучасних економічних проблем країни успадковано з минулого. Для соціалістичних країн і Радянського Союзу (як еталону соціалізму) завжди була притаманна модель центрально-керованого господарства та відповідний тип економічної політики. Характерними рисами адміністративно-командної системи радянського типу, що склалася вже з кінця 20-х років ХХ ст., стало повне підпорядкування економіки державі, пріоритет політики та ідеології над економікою. Специфічними особливостями такої економічної системи були тотальний монополізм держави та пряме втручання партійно-ідеологічних структур у відносини власності, праці, виробництва та розподілу національного багатства. Сумарні народногосподарські ресурси, цільове використання яких і визначало характер радянської економіки, розподілялись тільки засобами директивного планування. Державний плановий комітет СРСР, Державний комітет з матеріально-технічного постачання, галузеві міністерства тощо жорстко фіксували виробничі завдання за вартістю та обсягами для всіх виробників і регіонів, спрямовували сировинні ресурси й інвестиції, суворо контролювали фінансову діяльність у країні.

В умовах командно-адміністративної системи господарювання, зміст економічної політики в СРСР набував винятково суб'єктивістського характеру та постійно вступав у суперечність із внутрішньою логікою підтримки основних пропорцій суспільного розвитку. За умов тотального одержавлення радянської економіки, домінуванні в ній гігантських підприємств був відсутній сам предмет дослідження порівняльних переваг різних форм господарювання, економічних укладів, розмірів підприємств та масштабів виробництва, характерний для розробки економічної політики в країнах з ринковою економікою. Найважливішими народногосподарськими пропорціями в радянській економіці традиційно вважали: співвідношення між споживанням і нагромадженням, між першим і другим підрозділами суспільного виробництва, між виробничою та невиробничою сферами, а також міжгалузеві та територіальні пропорції тощо.

Для СРСР і багатьох соціалістичних країн з плановою економікою тривалий час було характерним структурне співвідношення між нагромадженням та споживанням 1:3 (тобто фонд нагромадження становив приблизно 1/4, а фонд споживання – приблизно 3/4 національного доходу при розрахунках у теперішніх цінах)¹. У порівняльних цінах частка нагромадження була ще вищою. Підтримка високої норми нагромадження, з одного боку, була вимушеним заходом, зумовленим низькою ефективністю виробництва, а з другого боку – це відповідало спрямованості

економіки СРСР на розвиток важкої індустрії як основи формування потужного ВПК. Така тенденція зберігалася за рахунок невпинного збільшення питомої ваги продукції підрозділу I (тобто комплексу галузей, які виробляли засоби виробництва: паливна, металургійна, хімічна та нафтохімічна галузі, важке машинобудування тощо). На практиці це призводило до уповільнення темпів зростання обсягів виробництва та реалізації предметів споживання, до виникнення тотального дефіциту на ринку споживчих товарів. Відповідно до радянських догматів (зокрема, згідно з теоретичним положенням радянської політекономії про те, що тільки праця у сфері матеріального виробництва є продуктивною), розвиток та підтримка сфери послуг на практиці відбувалась за остаточним принципом.

За рахунок централізованого державного управління та директивного планування економіки в СРСР постійно підтримувалась пропорційність на відтворювальному, галузевому, територіальному рівнях національного господарства. Номінально було декларовано, що зміни на всіх рівнях радянської економіки зумовлені залежністю від зміни суспільних потреб. Водночас на практиці пріоритети у плануванні народногосподарських пропорцій були спрямовані на забезпечення обороноздатності країни, дотримання військового паритету з капіталістичними країнами, у тому числі й з головним «ворогом» СРСР – США. Така стратегічна мета обумовлювала і диспропорційність на галузевому рівні. Питома вага виробництва валового продукту галузей, що належали до підрозділу I (виробництво засобів виробництва) завжди переважала над галузями, які виробляли продукцію споживчого призначення. Отже, особливого розвитку в СРСР набули паливна, металургійна, хімічна на нафтохімічна галузі промисловості, важке машинобудування тощо. Цю диспропорцію успадкувала від Радянського Союзу і незалежна Україна.

Важлива роль в економічній політиці СРСР приділялась регулюванню територіальних пропорцій суспільного відтворення (насамперед пропорцій розвитку економіки союзних республік). Стратегія створення жорстко централізованого єдиного народногосподарського комплексу передбачала залежність від центру як регіонів, так і республік. Загалом продукцію та сировину з України союзні міністерства реалізовували в межах СРСР за цінами у 1,5-4 рази нижчими, ніж з інших республік, а готову продукцію, переважно техніку, продавали в Україні за завищеними цінами². Процес заниження або завищення цін на сировину та готову продукцію, перерозподіл кредитних, інвестиційних ресурсів контролювався з Москви та інколи підлягав незначній корекції під лобістським тиском регіональних управлінських еліт. Незважаючи на досить вагомий частку України в економіці СРСР (у 1978 р. республіканське сільське господарство становило 23,5%; промисловість – 16,9% від загальносоюзних обсягів)³, щодо республіки велась політика, яка в сучасній економічній літературі характеризується як колоніальна. Наслідки і

результати однобокого економічного розвитку та залежності від центру позначаються на Україні і сьогодні. Її напівфабрикатна економіка ще й досі зберегла залежність від енергетичних, сировинних ресурсів Росії та тісно пов'язана з ринками збуту країн СНД.

Економічна політика в плановому господарстві СРСР не могла вийти за межі зазначених вище ідеологічних догм. Посилення диспропорцій соціально-економічного розвитку країни призводило до поглиблення політичної кризи, особливо з часів проголошення перебудови. Радянська політична система виявилася неспроможною розв'язати соціально-економічні проблеми розвитку суспільства, а перебудова остаточно довела її неідеальність. «...Якщо задачею перебудови було реанімувати комунізм, то вона, звичайно, провалилась. А якщо перебудова повинна була забезпечити мирний вихід із комунізму, з мінімальною кров'ю і мінімальними втратами, то слід визнати, що вона закінчилася виключно прекрасними результатами...»⁴. Усі спроби провести з середини 80-х років ХХ ст. «радикальні економічні реформи» в СРСР наштовхувалися на протидію консервативної радянської політичної системи, що ґрунтувалася на принципах монополії державної власності на засоби виробництва. Накопичення проблем, що не могли бути розв'язані в межах старої командно-адміністративної системи управління, призвело до ліквідації СРСР та проголошення незалежності колишніх республік, у тому числі й України.

Абеткою трансформаційних перетворень, як переконує світовий досвід господарювання, є здійснення реформ за трьома основними напрямками: лібералізація, структурні реформи та інституційні перетворення. Слід визнати, що ліберальні реформи в перехідній економіці не тільки неминучі, але й закономірно необхідні. В Україні (як і в Росії та в інших пострадянських країнах) протягом 1991–1993 рр. вони йшли за сценарієм «шокової терапії» та мали за мету якнайскорішу лібералізацію економіки – насамперед цін та зовнішньоекономічних відносин, ліквідацію державної монополії в усіх сферах господарювання. Радикально-лібералістська модель трансформаційних перетворень («шокова терапія») ґрунтувалася на ідеологічних засадах концепції вільного ринку. На початковому етапі реформ в Україні йшлося не тільки про ліквідацію засад існування соціалістичних елементів господарювання, а й про ліквідацію домінування так званих російських інтересів. Розрив стабільних економічних зв'язків виробничого кооперування українських підприємств з підприємствами колишніх республік СРСР і вихід із рубльової зони розглядалися як підґрунтя до ліквідації імперських планів Росії щодо України. З психологічної точки зору «шокова» модель реформування економіки відповідала настрою людей на швидкі (хоча й болучі) зміни на краще; сподіванням на появу у майбутньому великої кількості приватних власників, заможних людей, а отже, і на неминуче зростання

рівня життя українців, піднесення соціальних показників до стандартів розвинутих країн світу.

До початку 90-х років XX ст. світова практика не знала прикладів еволюційного переходу від централізованого планового господарства соціалістичного типу до ринкової економіки. Концепція домінування монопольної державної влади (та монопольної державної власності), яка за радянських часів розглядалася як єдина сила, що спроможна ефективно здійснювати широкі соціально-економічні перетворення, з ліквідацією СРСР остаточно дискредитувала себе. Через панування ортодоксальної радянської ідеології, відірваності теоретичних досліджень соціалістичних країн від світової економічної науки поява власної (національної) теорії трансформаційних перетворень в українському суспільстві виявилась неможливою. Вакуум у цій площині майже миттєво логічно був заповнений західними теоріями, визначна роль серед яких належить концепції «Вашингтонського консенсусу» (Washington Consensus).

«Вашингтонський консенсус» є найяскравішим прикладом теорії неолибералізму та глобалізму. Термін «Вашингтонський консенсус» був запропонований у 1989 р. Джоном Вільямсоном для позначення переліку необхідних економічних реформ, які, на думку таких фінансових установ, як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Федеральне казначейство США, мали забезпечити стале економічне зростання в країнах Латинської Америки, що переживали на той період кардинальні трансформаційні перетворення, а також полегшити одержання цими країнами міжнародної фінансової допомоги.

Відповідно до положень «Вашингтонського консенсусу» ринкові трансформації в країнах, що розвиваються, мали йти за таким сценарієм: дотримання жорсткої фіскальної дисципліни; перерозподіл бюджетних коштів на користь тих сфер національного господарства, які здатні не тільки приносити максимальний економічний прибуток, а й задовольняти суспільні потреби суспільства (насамперед ідеться про первинну медичну допомогу, початкову освіту, розвиток транспортної інфраструктури тощо). Велика увага приділялася впровадженню податкової реформи (зниження податкових ставок і розширення бази оподаткування). Також за «Вашингтонським консенсусом» функції держави полягали в такому: усіляко сприяти лібералізації відсоткових ставок по кредитах; не втручатися в процес встановлення реального обмінного валютного курсу національної грошової одиниці; прискорити лібералізацію як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі; зняти всі перешкоди на шляху залучення прямих іноземних інвестицій до національної економіки тощо. Особлива увага приділялась прискоренню приватизації, дерегуляції підприємницької діяльності (у тому числі ліквідації адміністративних та економічних перешкод стосовно ведення бізнесу) тощо. Усі ринкові реформи відповідно до положень «Вашингтонського консенсусу» перед-

бачали наявність у країні розвинутої системи гарантій і недоторканості права приватної власності⁵.

«Вашингтонський консенсус» окреслював такий порядок реформ для країн, що розвиваються. «Перша генерація» макроекономічних реформ була присвячена лібералізації та стабілізації перехідної економіки. Мета цього періоду – сприяння розвитку виробничих галузей, зниження рівня бідності, посилення ролі суспільних інститутів (насамперед: прийняття законодавчої бази реформ, становлення правозахисної системи тощо). Мета «другої генерації» реформ – впровадження інституціональних перетворень і створення розвинутої інфраструктури ринкової економіки. Насамперед ідеться про посилення впливу правових регуляторів на соціально-економічні реформи в країні, на посилення впливу держави на процес становлення відкритого громадянського суспільства. У зв'язку з цим, велика увага в концепції «Вашингтонського консенсусу» приділялась забезпеченню свободи слова у суспільстві; відкритості інформації щодо діяльності влади та створення умов для прозорості процесу ухвалення державотворчих рішень; неупередженості та позапартійності засобів масової інформації; активізації участі громадських неурядових організацій в обговоренні питань, пов'язаних з діяльністю уряду в економічній сфері тощо⁶. У відповідності до другого етапу проведення реформ «Вашингтонський консенсус» передбачав формування системи інститутів – насамперед сучасної ефективної не корумпованої системи правосуддя; розвинутої мережі надання суспільних послуг тощо⁷.

Після аргентинської економічної кризи 1999–2000 рр. економічну політику трансформаційних перетворень, побудовану на засадах «Вашингтонського консенсусу», яку впроваджували країни, що розвиваються, почали критикувати навіть західні експерти. Так, навіть серед американських економістів, прихильників посткейнсіанства, досить поширеною була теза про те, що події останніх 10-20 років засвідчили «...катастрофічні наслідки здійснення економічних реформ у країнах, що розвиваються за сценарієм “Вашингтонського консенсусу”»⁸. На думку неупереджено налаштованих західних учених, саме використання принципів «Вашингтонського консенсусу» відкрило економіки країн, що розвиваються, для експлуатації з боку міжнародних (і транснаціональних) корпорацій розвинених країн світу.

Лауреат Нобелівської премії у галузі економіки (2001 р.) Джозеф Стигліц зазначав, що «Вашингтонський консенсус» не був «...ані необхідним, ані достатнім для зростання». На його думку, ця доктрина ігнорувала такі важливі питання, як урахування національних інтересів в управлінні, роль принципу соціальної справедливості у забезпеченні сталого та стабільного економічного зростання, значення соціальних індикаторів для аналізу тенденцій розвитку сучасної економіки⁹. Цікаво зазначити, що Китай та Індія, які обрали власний шлях економічного

розвитку, який заперечував неоліберальні теорії та рекомендації «Вашингтонського консенсусу», за роки реформ досягли значних успіхів у зростанні конкурентоспроможності національної економіки.

На противагу «Вашингтонському консенсусу» у західній економічній науці була розроблена та представлена концепція «справедливого управління» (Good Governance). Наприкінці 90-х років ХХ ст. швидке зростання популярності цієї концепції прискорило перегляд засад неоліберальної теорії як єдино прийнятної для країн, що переживають трансформаційні перетворення¹⁰. Аналітики Світового банку (на чолі з директором глобальних програм Даніелем Кауфманом, який на початку 1990-х років був першим керівником місії Світового банку в Україні), запропонували враховувати в комплексі реформ сукупність традицій та інститутів, за допомогою яких уряди обираються та контролюються. У свою чергу, на думку прихильників концепції «справедливого управління», здатність національного уряду формувати і здійснювати ефективну та виважену політику реформ, викличе повагу громадян до держави та установ, що здійснюють економічні та соціальні перетворення в країні¹¹.

Концепція «справедливого управління» передбачала широке впровадження в практику трансформаційних перетворень механізмів та інститутів, за допомогою яких громадяни та їхні об'єднання висловлювали би свої економічні інтереси та могли здійснювати свої законні права щодо контролю за владою¹². Разом із тим концепція «справедливого управління» орієнтується на наявність сильних інститутів державної влади, які діють (або повинні діяти) у тісній взаємодії з незалежними організаціями громадянського суспільства. На відміну від «Вашингтонського консенсусу», концепція «справедливого управління» передбачала одночасне впровадження ринкових реформ і заходів, спрямованих на консолідацію суспільства та розвиток демократії. Світовий досвід господарювання свідчить, що обмеження повноважень держави в процесі трансформаційних перетворень логічно призводить до значного скорочення надання публічних послуг і падіння авторитету уряду в суспільстві. Крім того, на відміну від «Вашингтонського консенсусу», що як маніфест глобалізації робить акценти на стандартизації, уніфікації реформ у країнах з трансформаційною економікою, концепція «справедливого управління» зорієнтована на врахування національної специфіки в ході впровадження комплексу соціально-економічних реформ і становлення системи управління господарством у кожній країні світу.

Слід визнати, що сценарій трансформаційних перетворень в Україні (від самого початку проведення реформ і до кінця ХХ ст.) майже повністю відповідав основним положенням «Вашингтонського консенсусу» (ця тема в сучасній українській гуманітарній науці не є популярною; як виняток, див. «Білу книгу України...»¹³). Погляди, які панували серед українських реформаторів у першій половині 90-х років ХХ ст., про те,

що масова приватизація державної власності та всезагальна лібералізація (насамперед цін та зовнішньої торгівлі) автоматично забезпечать успіх економічних реформ в Україні та їхню подальшу активізацію, виявилася спрощеною та не виправдала себе. Все сталося не так, як передбачалося, як було обіцяно... Крім того, негативні наслідки соціально-економічних перетворень в Україні за період 1991–1999 рр. посилювалися через ручне управління економікою, непослідовність державної соціально-економічної політики та її невизначеність на середньо- та довгострокову перспективу.

Концептуальні положення «Вашингтонського консенсусу» безпосередньо вплинули на формування стратегії ринкових реформ в Україні саме на першому етапі перехідного періоду (1991–1995 рр.). У цей період у нашій країні майже без перешкод поширюється монетаристська ідеологія, відповідно до якої держава має створити умови для саморегулювання ринкового господарства, а успіх реформ залежить від орієнтації на автоматичну ринкову підтримку рівноваги «попит – пропозиція» за рахунок вільної конкуренції, вільного ціноутворення та вільного переливу капіталу у міжгалузевому просторі тощо. Потужні інфляційні сплески, знецінення грошей, дестабілізація інвестиційних процесів та інші негативні явища, що супроводжували усунення держави від регулювання економічних процесів, на перший план висували проблему стабілізації фінансово-грошової сфери та завдання щодо формування ринків капіталу. Тобто, відповідно до ідеології монетаризму (як невід’ємної складової концепції «Вашингтонського консенсусу»), єдиною сферою державного регулювання економічних процесів у перехідний період для країн, що розвиваються, мала залишатися лише система грошового обігу. Такої ж позиції дотримувалась і переважна більшість іноземних консультантів (зокрема американських та німецьких), що працювали в Україні у першій половині 90-х років ХХ ст.¹⁴

Основними заходами щодо першої хвилі лібералізації економіки України впродовж 1991–1995 рр. стало обмеження державного контролю за господарським життям; демонтаж механізмів, пов’язаних із жорстким державним регулюванням цін, розподілом ресурсів, адміністративним обмеженням зовнішньої торгівлі тощо. Радикально-лібералістська модель ринкового реформування передбачала різкі скорочення бюджетних видатків на потреби розвитку національної економіки, зменшення централізованих інвестицій, у тому числі і на потреби технічної модернізації виробництва; майже повну ліквідацію дотацій та субсидій. Як противагу невід’ємному наслідку загальної лібералізації цін – інфляції, ліберальна модель реформування економіки передбачала заходи з обмеження сукупного попиту (насамперед йшлося про обмеження щодо зростання заробітної плати та навіть її заморожування, що на першому етапі трансформаційних перетворень виступало як протидія розкручуванню інфляційної спіралі: «заробітна плата – ціни»). Зменшенню інфляційних

сплесків (табл. 14.1) мало сприяти і ускладнення умов надання кредитів, жорсткий контроль над обсягом грошової маси у обігу тощо.

Таблиця 14.1. Динаміка змін споживчих цін в Україні (інфляція), у відсотках до попереднього року

Роки	Зміна споживчих цін в Україні (інфляція), %
1992	2000,5
1993	10 155,0
1994	401,1
1995	181,7
1996	39,7
1997	10,1
1998	20,0
1999	19,2
2000	25,8
2001	6,1
2002	-0,6
2003	8,2
2004	12,3
2005	10,3
2006	11,6
2007	16,6*

Джерело: Статистичні щорічники України за 1995–2005 рр.; Про соціально-економічне становище України за 2005 рік. – К.: Держ. комітет статистики України, 2006. – С.52; <http://www.ukrstat.gov.ua>

* За попередніми оцінками.

Головним наслідком лібералізації економіки України протягом 1991–1995 рр. стало руйнування командно-адміністративної системи управління, швидке зростання приватного сектора та формування засад відкритої економіки. Усунення адміністративних обмежень регламентації зовнішньої торгівлі в Україні супроводжувалося встановленням плаваючого обмінного курсу української грошової одиниці (купоно-карбованці, карбованці), забезпечення її конвертованості та подальшої стабілізації. Разом із тим логічним наслідком швидких темпів лібералізації української економіки впродовж 1992–1995 рр. став неконтрольований процес розкрадання національного багатства та розподіл об'єктів державної власності між окремими персоналіями та їхніми групами, тобто утвердження «капіталізму для своїх». Представники економічно впливових фінансово-промислових груп (ФПГ) і наближених до влади

сімейних кланів з початку ринкових перетворень активно «виходять» на державні управлінські структури, породжуючи корупцію, хабарництво, «своїх людей» при владі та забезпечуючи тим самим перехід у приватну власність дедалі більшої кількості об'єктів національного багатства (докладніше про особливості приватизаційних процесів в Україні та їхні соціально-економічні наслідки буде сказано у наступному параграфі).

Високі темпи інфляції (особливо за 1991–1995 рр., див. табл. 14.1), що розглядалися як неминучий наслідок лібералізації пострадянської економіки, вже у перші роки економічних реформ спричинили масове зубожіння населення в Україні, втрату трудових заощаджень та зростання соціальної нестабільності у суспільстві. Водночас ці негаразди компенсувалися вірою народу в переваги ринкової моделі господарювання над дефіцитною, «з-під прилавковою», радянською економікою та сподіванням на тимчасовість незручностей «шокової» моделі трансформаційних перетворень.

Практика довела, що заходи у руслі монетарної політики (як невід'ємної складової концепції «Вашингтонського консенсусу») в перший період трансформаційних перетворень в Україні (з 1991-го по 1996 р.) безпосередньо вплинули виключно на формування ринкового мікрорівня. Децентралізація управління, ліквідація системи директивного державного планування розширювали автономію суб'єктів господарювання, а процеси приватизації (роздержавлення та формування приватного сектора) підводили матеріальну базу під їхню самостійність. Водночас формування мікрорівня ринкового господарства (на противагу очікуванням прихильників «шокової терапії») не сприяло спонтанному виникненню в Україні ринкових інститутів, самоорганізації трансформаційних перетворень і вирівнюванню структурних диспропорцій на макрорівні національної економіки.

Починаючи з 1995–1996 рр. в Україні виникла потреба у посиленні державного регулювання трансформаційних перетворень. Саме за рахунок цього передбачалося досягти високих темпів економічного зростання, забезпечити максимальну зайнятість і врахувати принцип соціальної справедливості у розподілі національного багатства. Еталоном державної політики при цьому українські реформатори майже одноставно вважали «Новий курс президента Рузвельта» (що пізніше, у 1936 р., дістав теоретичне обґрунтування у праці Джона Мейнарда Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей») ¹⁵. Водночас, на відміну від країн – лідерів світового розвитку, що з успіхом застосовували рекомендації кейнсіанства при розробці економічної політики (зокрема США, країн Західної Європи), трансформаційні перетворення економіки України розпочалися за відсутності розвиненої системи ринків (у тому числі ринків робочої сили, засобів виробництва, капіталів та фондових цінностей); за умов досить слабкої національної системи ринкової інфраструктури (банки, біржі, страхові та інвестиційні компанії тощо).

За таких обставин можливості макроекономічного впливу держави на створення ефективного попиту на внутрішньому ринку країни фактично зводились до нуля, а найбільш дієвими засобами впливу на макроекономічну ситуацію стали державна митна і податкова політика тощо. Поряд із цим традиційною для України залишалася практика безпосереднього адміністративного втручання у виробництво та фінансово-грошові процеси за умов збереження за державою чималого обсягу розподільчих функцій (в основному через бюджетні важелі).

Нестабільність економіки, що посилювалась відсутністю розвинених ринкових інститутів, упродовж 1991–1999 рр. спричинила в Україні ситуацію, коли в умовах економічної депресії та інфляційних сплесків виникла потреба у «маятникових коливаннях» між тимчасовим посиленням (або ж послабленням) заходів державного регулювання трансформаційних перетворень національної економіки. Унаслідок цього на вищому рівні державного управління починаючи з другої половини 90-х років ХХ ст. панівною стає концептуальна теза, відповідно до якої державне регулювання (та втручання) в економіку є доцільним лише тоді, коли ринкові важелі трансформаційних перетворень не спрацьовують, не є ефективними. Такі уявлення серед економістів-реформаторів сформувались у межах теорії неокласичного синтезу Поля Самуельсона (США), який писав: «Превалюючим типом економічної організації для промислово розвинутого господарства виступає змішана економіка, в якій ринок визначає більшість цін на окремі товари і їх кількість, а держава управляє економікою в цілому за допомогою програм оподаткування, видатків і кредитно-грошового регулювання»¹⁶.

У відповідності до концепції змішаної економіки невід'ємними складовими розбудови ринкової економіки в Україні були визнані такі взаємопов'язані та послідовні системні трансформаційні перетворення економіки: макроекономічна (фінансова) стабілізація; структурна перебудова, інституціональні перетворення, що мали відбуватися на тлі подальшої лібералізації національної економіки (усі ці реформи знову ж таки не суперечили вимогам «Вашингтонського консенсусу»). Розбудова змішаної економіки передбачала гармонійне поєднання дії ринкових механізмів щодо лібералізації національної економіки із заходами її державного регулювання. Ці концептуальні положення і були взяті за ідеологічну основу ринкових реформ в Україні починаючи з середини 90-х років ХХ ст.

Реальна (неформальна) лібералізація економіки, як свідчить досвід господарювання розвинутих, насамперед, західноєвропейських країн (зокрема, Німеччини після Другої світової війни), як правило, відбувається протягом 10-15 років. В Україні цей процес постійно ускладнювався періодичним державним втручанням в економічні процеси, передусім поширенням практики ручного управління економікою для розв'язання найгостріших суспільних проблем (зокрема у сфері ціно-

вої та соціальної політики). Починаючи з середини 90-х років ХХ ст. в Україні розпочинається друга хвиля лібералізації економіки, головним завданням якої стало усунення законодавчих і бюрократичних обмежень для розвитку підприємницької діяльності (зокрема, зменшення обов'язкових процедур ліцензування, перевірок і спрощення процедури реєстрації бізнесу); зменшення регулятивного тиску на підприємства; зняття низки регулятивних норм під час управління валютним курсом; прозорість формування та використання коштів державного бюджету; сприяння зростанню питомої ваги приватного сектора як передумови формування відкритої економіки тощо. Відкритість української економіки, прискорення її входження до світового ринку в цей період розглядалося як передумова позитивних структурних зрушень та зростання ефективності національної економіки у цілому.

Друга хвиля лібералізації української економіки збіглася з діяльністю українського уряду під керівництвом Віктора Пинзеника. Програма реформ під назвою «Економічне зростання-1997» не була ухвалена парламентом, водночас її окремі заходи: ліквідація збору до Чорнобильського фонду та спрощення вимог з надання ліцензій для суб'єктів господарювання, — були запроваджені на практиці. Положення урядової програми «Економічне зростання-1997» стали певним стандартом, відправною точкою реформаторської політики й усіх подальших урядових програм в Україні.

З середини 90-х років ХХ ст. в Україні спостерігалися ознаки фінансової стабілізації: зменшився дефіцит бюджету; утримувався низький рівень інфляції (у середньому 2% на місяць); був встановлений стабільний курс національної валюти (гривні). На підґрунті цих позитивних явищ почало відбуватись швидке зростання обсягів українського експорту, майже повністю завершувалася мала приватизація. На тлі певних позитивних зрушень головними цілями урядової програми «Економічне зростання-1997» було визнано: стимулювання динамічного, стабільного економічного зростання та підвищення життєвого рівня населення; сприяння переходу економічної діяльності з тіньового до офіційного сектора економіки; розв'язання проблем заборгованості у розрахунках між суб'єктами господарювання при підтримці стабільності у грошовій та фіскальній сферах. Саме ці реформи, на думку їхніх ініціаторів, мали сприяти формуванню повноцінної ринкової економіки й остаточно ліквідувати залишки «зрівнялівки». Цьому мали сприяти і друга хвиля лібералізації, складовими якої в Україні були визнані такі напрямки:

1. Лібералізація фіскальної політики передбачала введення низьких стабільних податків і впровадження комплексної податкової реформи. Зокрема, було запропоновано зменшити збори до Пенсійного фонду, знизити або скасувати більшість із нарахунків на фонд оплати праці, включаючи збір до Чорнобильського фонду, до фонду соціального страхування та інших фондів. Що стосуєть-

ся видатків, то уряд пропонував зменшити субсидії галузям промисловості та підприємствам і фінансувати державний дефіцит за допомогою розміщення облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) на внутрішньому та зовнішніх ринках.

2. Лібералізація і регуляторна реформа ставили за мету ліквідувати перешкоди на шляху до розвитку підприємницької діяльності в Україні. Передбачалося скасування зайвих регулятивних норм, ліцензій, адміністративних обмежень, будь-яких платежів за дозволу на здійснення приватної підприємницької діяльності; скасування системи прописки (реєстрації й регулювання мобільності населення); забезпечення вільного наймання і звільнення робітників. Крім того, йшлося про заходи детінізації капіталів, про підтримку розвитку малого бізнесу тощо.
3. У галузі лібералізації грошово-кредитної політики планувалося здійснити прискорений перехід банківської системи України на стандарти світового фінансового обліку; всіляко сприяти формуванню місцевих національних комерційних банків.
4. У галузі приватизації передбачалося, що саме 1997 р. стане роком завершення масової приватизації, після чого розпочнеться новий етап лібералізації відносин власності в Україні – програма грошової приватизації¹⁷.

Поряд з цими заходами, відповідно до ідеології змішаної економіки, посилювалась і роль держави. Насамперед це стосувалося реформування бюджетної сфери і бюджетного сектора. Зокрема, йшлося про впровадження процедури прозорості виконання бюджету. Передбачалося, що розпорядники бюджетних коштів мають укладати з Міністерством фінансів і Кабінетом Міністрів України чіткі угоди стосовно того, скільки грошей вони отримують, коли та на які цілі їх використовують; йшлося також і про впровадження щомісячних звітів про загальний обсяг видатків у розрізі статей, об'єктів інвестування та розпорядників бюджетних коштів.

Роль держави посилювалась і у сфері соціальної політики. Передбачалося, насамперед, радикально переглянути систему пенсій за віком і починаючи вже з 1997 р. перейти від системи виплати пенсій пенсіонерам за рахунок працюючих робітників до дворівневої системи пенсійного забезпечення: мінімальні державні пенсії мав продовжувати сплачувати уряд і водночас передбачалося створити індивідуальні пенсійні накопичувальні рахунки, на які працівники та роботодавці перераховували би від 5% обсягів заробітної плати. Планувалося також усіляко сприяти розвитку недержавних (приватних) пенсійних фондів. Саме у 1996 р. вперше було заявлено про необхідність переорієнтації соціальної політики в Україні на адресну допомогу найбільш незахищеним верствам населення, а не на виплати широким категоріям населення за принципом «зрівнялівки»¹⁸.

Програма «Економічне зростання-1997» була схвалена парламентом як офіційний план діяльності уряду. Водночас політична, економічна та фінансова нестабільність, відсутність чітко визначеного курсу стратегічного реформування національної економіки України не сприяли розв'язанню поставлених урядовою програмою 1996 р. стратегічних завдань. Така ж доля спіткала і завдання, задекларовані у Програмі діяльності Кабінету Міністрів 1998 р., а згодом і у Національній програмі «Україна-2010» (обидві програми були підготовлені Кабінетом Міністрів Віктора Пустовойтенка). Усі три програми реформування української економіки так і не були запроваджені на практиці.

Аналіз соціально-економічної ситуації в Україні за 1996–2000 рр. свідчить, що в цей період зберігалася чітко означена тенденція до надмірного державного споживання, внаслідок чого український бюджет потерпав від постійного дефіциту. Саме тоді традиційною стає практика надмірних видатків на недієві соціальні програми та виплати (в основному для тимчасового врегулювання соціального напруження у суспільстві, задоволення потреб окремих верств працюючого населення: шахтарів, вчителів та ін.). Розповсюдження набувають державні субсидії неконкурентоспроможним галузям національної економіки, що у поєднанні з низьким рівнем податкових надходжень ще більше загострювало проблему дефіциту держбюджету. Уряд намагався мінімізувати дефіцит через продаж ОВДП (облігацій внутрішньої державної позики) як внутрішнім, так і зовнішнім кредиторам; активізував позики у міжнародних фінансових організацій (передусім у Міжнародного валютного фонду і Світового банку); накопичував заборгованість по заробітній платі та пенсіям.

Фінансова криза 1998 р. суттєво погіршила економічну ситуацію в Україні. У серпні-вересні 1998 р. обмінний курс гривні до долара, який упродовж 1996–1997 рр. залишався відносно стабільним, упав майже на 40%. Крім того, фінансова криза 1998 р. підірвала довіру до ОВДП як до засобу фінансування дефіциту державного бюджету. Ситуацію погіршило й те, що починаючи з 1994 р. внаслідок активізації процесів лібералізації офіційно зростання зовнішнього боргу України не розглядалося як негативне явище. Навпаки, на вищому рівні державного управління про зовнішню заборгованість говорили як про стандартну для країн, що розвиваються, умову господарювання; як про логічний наслідок посилення відкритості економіки України. У цей же період популярною стає теза про позитивні наслідки визнання України Світовим банком як платоспроможного клієнта, що автоматично стає сигналом для надходження іноземних інвестицій до національної економіки. Внаслідок такого підходу швидкими темпами збільшувалась зовнішня заборгованість України, яка логічно перетворилася на одну з найгостріших проблем кінця 1990-х років.

Найчастіше кредитором українського уряду виступав Міжнародний

валютний фонд. У відповідності до положень «Вашингтонського консенсусу», надані МВФ та іншими інститутами Світового банку кредити (що видаються, як правило, на 3-5 років), в основному йшли на поповнення золотовалютних резервів для забезпечення стабільності гривні; на виплати боргових зобов'язань по статтях критичного імпорту (насамперед за пальне, енергоносії тощо); з метою стабілізації платіжного балансу країни тощо; на мінімізацію дефіциту державного бюджету та ін. Тобто політика МВФ ставила за мету «пом'якшення та усунення труднощів у зовнішніх платежах», а спрямованість кредитів мала суто монетаристське спрямування. З 1994-го по 1998 р. Україна постійно нагромаджувала борг перед МВФ, який на початок 1999 р. становив 2,5 млрд дол. США. Однак, коли у 1999 р. настав час повернення кредитів, МВФ перейшов на рефінансування власних боргів, тобто надав кредитів рівно стільки, скільки Україна повинна була сплатити за вже одержаними кредитами¹⁹. При цьому вимоги для надання наступних кредитів постійно підвищувалися. Борги, відсотки на відсотки тощо збільшували потребу в чергових кредитах. Для надання ж кредитів МВФ традиційно висував до країни-позичальника численні вимоги (приблизно 100-120). Серед цих вимог були і такі, що виходили за межі компетенції МВФ, а також вимоги, виконання яких (за певних обставин) могло спричинити нестабільність щодо розвитку національної економіки країни-позичальника. У табл. 14.2 наведені окремі приклади вимог МВФ до України та висвітлені реальні (або ж прогнозовані) наслідки їхнього виконання (деякі з них уже справдилися).

Таблиця 14.2. Вимоги МВФ для надання кредитів і можливі наслідки їхнього виконання для економіки України

Вимоги МВФ	Формальний механізм виконання	Можливі наслідки
Підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги до рівня їх собівартості	Механічне збільшення тарифів без перегляду структури собівартості послуг, до якої і досі включені послуги, що не надаються (капремонт, оновлення систем опалювання тощо)	Порушення структури цін, збільшення субсидій з бюджету і виникнення передумов для зниження купівельної спроможності населення. Може виступити як передумова нового інфляційного сплеску. (Однією з причин інфляційних сплесків осені 2007 р. є підвищення тарифів на послуги ЖКГ на початку 2007 р.)
Скорочення дефіциту бюджету з метою стримування інфляції	Перетворення офіційного дефіциту бюджету в прихований через накопичення бюджетної заборгованості	Збільшення боргів за соціальними виплатами; прискорена інфляція у разі їхнього повного та термінового погашення

Вимоги МВФ	Формальний механізм виконання	Можливі наслідки
Неінфляційне фінансування дефіциту бюджету	Емісія ОВДП, прибутковість яких у кілька сотень разів має перевищувати інфляцію	Відволікання кредитних ресурсів від реального сектора; приплив іноземного спекулятивного капіталу; девальвація гривні після обвалу «піраміди» ОВДП
Обмеження на купівлю НБУ ОВДП на первинному ринку	НБУ за домовленістю з деякими системними банками цільовим призначенням рефінансує їх для купівлі ОВДП	Непрозорість відносин у банківській системі і зниження керованості грошово-кредитної політики
Скорочення бюджетних субсидій в економіку	Трансформація в приховані субсидії, наприклад, списання або реструктуризація податкової заборгованості перед бюджетом окремих підприємств, створення нових вільних економічних зон тощо	Підвищення непрозорості в бюджетній сфері і розширення можливостей для фінансових зловживань (тобто розширення сфери дії тіньової економіки)
Відмова від державного замовлення в сільському господарстві	Збільшення обсягів товарного кредитування з Держкомрезерву, а також надання кредитів, сумнівних щодо повернення	Підвищення непрозорості відносин між селом і державою; зменшення державного впливу на ціноутворення на аграрному ринку. Неконтрольоване зростання цін на сільськогосподарську продукцію
Проведення адміністративної реформи	Реорганізація міністерств у комітети; формальне скорочення працівників бюджетної сфери, середньої та нижчої ланки державної служби	Майже миттєве збільшення кількості чиновників після їх скорочення; створення нових адміністративних структур. (За оцінками експертів, з моменту проголошення про адміністративну реформу і до сьогодні, при скороченні на 10% державних службовців на нижчому рівні державного управління, кількість державних службовців середнього та вищого рівня в цілому по Україні зросла на 30-35%)
Скасування ВЕЗ	Збереження всіх наданих пільг підприємствам, що уже зареєструвалися і працюють у ВЕЗ. Мораторій на створення нових ВЕЗ (введений у 2005 р.)	Погіршення іміджу України на світовому ринку. Відсутність лібералізації та пільгового оподаткування для вітчизняних промислових підприємств, що реально впроваджують інноваційні процеси (та зареєстровані на території ВЕЗ)

Вимоги МВФ	Формальний механізм виконання	Можливі наслідки
24 вимоги до роботи Агропромбанку «Україна»	Механізм невідомий	Ліквідація банку як остаточний негативний наслідок (у вересні 2001 р. банк «Україна» був ліквідований)
Зменшення 23%-го мита на експорт насіння соняшника до 10%	Зменшення мита	Вивезення сировини, а не готової продукції олійно-жирової галузі; підвищення рівня безробіття у харчовій промисловості. Різке зростання цін на продукцію олійно-жирової промисловості тощо

Джерело: Таблиця складена за даними Української спілки промисловців і підприємців // <http://www.uspp.org.ua>

Згідно з універсальною концепцією МВФ (та концепцією «Вашингтонського консенсусу»), для стабілізації економіки країн, що розвиваються, під час ринкової трансформації необхідна загальна лібералізація торгівлі (і насамперед зовнішньої), реструктуризація виробництва за рахунок приватизації та макроекономічне вирівнювання, що розглядається передусім через монетаристські критерії. Показники рівня інфляції, дефіциту державного бюджету, процентної ставки, грошової маси, валютного курсу вважалися вирішальними під час впровадження моделі «низька інфляція – зростання виробництва». Про стимулювання інноваційного розвитку та спрямування кредитів у реальний сектор економіки, фінансову підтримку структурно-інноваційних зрушень у промисловості країн-позичальників звичайно не йшлося. Проте схема монетаристської моделі економічного зростання (втілення якої передбачалося здійснити і в Україні) не завжди спрацювала і, навпаки, існує багато прикладів, коли незалежна від рекомендацій МВФ національна промислова політика держав, що не дотримувалися рекомендацій МВФ, давала прекрасні результати. Так, у 1994 р. Чехія достроково погасила борги перед МВФ, що зовсім не зашкодило її успішному розвитку та залученню до країни іноземних інвестицій.

За оцінками міжнародних експертів, невиконання низки вимог і порушення умов кредитування призвело до припинення у 1999 р. фінансування України з боку МВФ (головною причиною такого рішення стало зауваження щодо завищення валютних резервів Національним банком у 1997–1998 рр.). Однак тимчасове припинення співпраці з МВФ несподівано позитивно вплинуло на економічний розвиток нашої держави. По-перше, Україна скоротила зовнішній борг на 2,5 млрд дол. США (у тому числі тільки МВФ у 2000 р. Україна сплатила 870 млн дол. США у рахунок погашення основної суми боргу і 132 млн дол. США – як відсотки за обслуговування кредитів). При цьому Національний банк України зміг не тільки зберегти обсяги валютних резервів, але й про-

тягом лише 2000 р. збільшив їх на 250 млн дол. США²⁰. По-друге, і це головне, у 1999–2001 рр. остаточно був розвіяний міф про те, що без кредитів МВФ Україна не зможе досягти економічного зростання й утримати стабільність національної валюти – гривні.

Зовнішній борг, що нагромадила Україна протягом перехідного періоду, негативно вплинув на національну економіку. На обслуговування і погашення державних боргів наприкінці 1990-х років щорічно спрямовувалося майже 30% прибутків державного бюджету, що призводило до вимивання бюджетних коштів. Це своєю чергою зумовило зниження рівня забезпечення соціальних стандартів і уповільнення розвитку реального сектора економіки, оскільки в країні зменшувався обсяг потенційних інвестиційних потоків і сукупного попиту.

Протягом 2001–2005 рр. монетарні рекомендації Світового банку в Україні не користувалися великою популярністю. Офіційно був взятий курс на підтримку національної валюти – гривні за рахунок внутрішніх резервів. У зв'язку з цим монетарна політика держави переважно була зосереджена на збільшенні обсягів золотовалютних резервів НБУ, які на кінець 2005 р. (за оцінками експертів) становили 19 млрд дол. США. Водночас нестабільність політичної ситуації, часті зміни урядів, політична криза, що неминуче позначилась на зниженні порогу керованості економічними процесами в Україні та швидким «проїданням» бюджетних надходжень від приватизації, стало причиною збільшення зовнішньої заборгованості України за останній період.

Таблиця 14.3. Заборгованість України за кредитами МВФ (прогнози розрахунки), млн дол.

Показники	Роки							
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
Залишок заборгованості, включаючи проценти, на початок року	2038	1799	1486	1177	773	378	79	
Погашення та обслуговування кредиту	239	313	309	404	395	29 977	79	
Прогноз резервів НБУ	7450	7237	7778	7374	7279	280	7700	
Питома вага платежів у резервах НБУ (%)	3,2	4,3	4,0	5,5	5,4	4,1	1,0	

Джерело: Гальчинський А. Стабільність гривні та проблема її забезпечення // Економіка України. – 2004. – № 2. – С.9-10.

Наведені у табл. 14.3 дані відповідали сценарію розвитку України за умов відсутності політичних потрясінь 2004–2007 рр. Так, якщо на 1 вересня 2003 р. заборгованість за відповідними кредитами становила 1,8 млрд дол. США, а її погашення передбачалось до 2009 р. включно

з виплатою відсотків на суму близько 200 млн дол. Відповідно з наявними розрахунками максимальні виплати з погашення та обслуговування кредиту МВФ припадали на 2006 р. – 404 млн дол. і на 2007 р. – 395 млн дол. За прогнозами, ці суми виплат не перевищували б 6% від загальних обсягів міжнародних резервів НБУ. Водночас тільки за 2007 р. зовнішня заборгованість України збільшилась на 2,5 млрд дол. США²¹. Кредити брались на потреби підтримки стабільності гривні та на підвищення соціальних виплат, обіцяних населенню України під час виборчої кампанії.

Зовнішній борг України перед Світовим банком (у тому числі перед МВФ) має не тільки економічне, але й насамперед політичне значення. Можна передбачити, що за обставин його збільшення наша країна втратить певні гарантії щодо самостійності прийняття рішень не тільки у сфері зовнішньої політики, але й стосовно внутрішньої економічної політики (див. табл. 14.2). За таких обставин досить важко буде говорити і про державну підтримку національних товаровиробників з метою забезпечення їх конкурентоспроможності на світових ринках. Як підтвердження цього – економічна ситуація в Україні наприкінці 90-х років ХХ ст.

Дійсно, суто монетарна орієнтація економічної політики в Україні вже наприкінці 90-х років ХХ ст. починає викликати незадоволення національних товаровиробників та представників національних промислово-фінансових груп. Головними причинами економічної кризи, що на той час посилювалася в Україні, вважався незадовільний фінансовий стан підприємств; вплив імпортованих товарів на внутрішній ринок України, що зумовлювало падіння виробництва аналогічних товарів національного походження; низькі доходи домогосподарств (у свою чергу, це обмежувало попит на внутрішньому ринку країни). Водночас на офіційному рівні майже не говорили про інші причини, що посилювали кризові явища: адміністративне втручання держави у процес виробництва; відсутність відкритої конкуренції; неефективне корпоративне управління та невідпрацьовані стандарти обліку; непрозорість процедур ухвалення державних управлінських рішень; відсутність відкритості інформації; суттєві бар'єри для розвитку міжнародної торгівлі тощо.

Ідеї захисту національного виробництва, що формувалися на той час, переважно передбачали застосування в перехідний період традиційних для планової економіки заходів. Насамперед ішлося про збереження практики втручання держави у діяльність підприємств і створення винятково сприятливих умов для розвитку державних монополій; впровадження м'яких бюджетних обмежень і надання підприємствам реального сектора економіки податкових пільг, цільових кредитів тощо. Покращення фінансових показників великих підприємств передбачалося здійснити через попередження банкрутства, державне заохочення

комерційних банків надавати кредити підприємствам для стимулювання національного виробництва та ін.

За таких умов з грудня 1999 р. розпочинає роботу новий уряд, очолюваний Віктором Ющенком, колишнім Головою НБУ. Програма «Реформи заради добробуту», підготовлена Кабінетом Міністрів В.Юшенка, «урядом молодих реформаторів» (як писала преса), була розрахована до виконання на 2000–2004 рр. та схвалена Верховною Радою України у квітні 2000 р. Програма чітко визначала чотири стратегічні цілі розвитку українського суспільства на тривалу перспективу: 1) зниження рівня бідності; 2) підвищення рівня конкурентоспроможності української економіки; 3) розвиток людського капіталу; 4) інтеграцію України до Європейського Союзу.

Новий уряд відкрито заявив, що Україна негайно потребує заміни управлінських традицій, заснованих на адміністративному втручанні і на жорсткому державному контролі господарських процесів на ліберальну політику сприяння розвитку ринкового виробництва та економічного зростання. Шляхом до цього мав стати розвиток інфраструктури ринку (як виробничого, так і невиробничого призначення: банки, біржі, інші фінансові структури; транспортна мережа тощо) та вдосконалення інституційної складової ринку, нагромадження критичної маси ринкових перетворень. Концепція програми «Реформи заради добробуту» (2000–2004 рр.) спиралася на фундаментальні принципи існування основ ринкової економіки: прозорість економічних відносин, конкуренцію, приватну власність (та захист прав власності взагалі); свободу підприємства; суворе виконання контрактних зобов'язань; відкритість для зовнішньої торгівлі тощо.

Уперше було заявлено, що головним завданням урядової політики є зорієнтованість на комплексне реформування всієї системи економічних відносин в Україні, а не на часткові зміни в окремих секторах економіки. Уряд вперше публічно визнав, що державна підтримка тієї чи іншої галузі промисловості або підприємства означає лише перерозподіл матеріальних благ від секторів, які створюють вартість, до секторів, які її споживають. Результатом такого перерозподілу неминуче стає непродуктивне споживання новоствореної доданої вартості й унаслідок цього – неминуче падіння рівня суспільного добробуту.

У програмі «Реформи заради добробуту» був визначений комплекс реформ («критична маса ринкових перетворень»), впровадження яких мало стати відправною точкою прискорення соціально-економічного розвитку України. Найважливішими напрямками реформування було визнано:

- прискорення адміністративної реформи;
- досягнення збалансованості та профіциту бюджету;
- запровадження нового податкового кодексу, сплата всіх податків у грошовій формі;

- створення сприятливих умов для підприємницької діяльності шляхом гарантування прав власності;
- створення ефективних механізмів банкрутства;
- встановлення рівних правил гри для всіх учасників ринку;
- зменшення перешкод до входження на ринок, які виникли внаслідок урядової політики;
- усунення адміністративного втручання уряду в діяльність підприємств;
- реструктуризація зовнішнього боргу та запобігання його подальшому накопиченню;
- реформування енергетичного сектора, запровадження ринкових механізмів регулювання у цій галузі;
- структурні реформи у промисловості;
- встановлення приватної власності на землю та розвиток ринку сільськогосподарської продукції;
- лібералізація зовнішньої торгівлі²².

Ці заходи передбачали подальшу лібералізацію економіки України та водночас відповідно до положень «Вашингтонського консенсусу» спрямовували реформи на другий етап – становлення розвинутого інституційного середовища. Так, однією з найважливіших умов для подальшої лібералізації економіки було визнано удосконалення національного правового поля, його відповідність європейському правовому простору. Для запобігання невиправданому адміністративному втручанням у розвиток бізнесу та ліквідації штучних адміністративних перешкод активізації підприємницької діяльності протягом 2000–2005 рр. передбачалося внести комплексні зміни в українське законодавство, ухвалити нові редакції таких законопроектів:

1. Проект Громадянського кодексу України. У ньому визначалися межі та норми дії майнового та немайнового права для фізичних осіб, права інтелектуальної власності, сімейного права та їхня узгодженість із положеннями міжнародного приватного права тощо. Ухвалення цього документа та дотримання його положень органами державної влади всіх рівнів забезпечує захист прав і свобод кожного громадянина України, гарантує становлення демократичного суспільства. (Громадянський кодекс України ухвалено 16 січня 2003 р. № 435-IV.)

2. Проект Бюджетного кодексу України. У ньому передбачалося насамперед розмежувати права та повноваження органів виконавчої влади в ході розпорядження бюджетними коштами; врегулювати міжбюджетні відносини: центр – регіони; чітко визначитися з процедурою закріплення окремих видів платежів за їх розпорядниками тощо. (Бюджетний кодекс України ухвалено 21 червня 2001 р. № 2542-III.)

3. Проект Податкового кодексу України. Його головна мета – створити стабільне податкове законодавство, яке сприятиме зростанню ділової активності всіх суб'єктів господарювання в межах української

економіки. (Станом на липень 2008 р. Податковий кодекс України ще не ухвалено.)

4. Проект Митного кодексу України. Законодавчі новації цього документа стосувалися введення обов'язкового декларування митної вартості товарів, врегулювання митних режимів та умов їхнього застосування в процесі здійснення імпортно-експортних операцій; визначення норм і повноважень працівників митних органів (зокрема їхніх повноважень у площині оперативно-розшукової діяльності). (Митний кодекс України ухвалено 11 липня 2002 р. № 92-IV.)

5. Проект Земельного кодексу України. Врегулювання земельних відносин, дієвість права власності на землю громадян, підприємств, держави; розмежування земель сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення, вимоги щодо їх цільового використання, а також забезпечення права власності на земельну ділянку тощо є обов'язковими умовами існування розвиненої ринкової економіки у будь-якій країні. (Земельний кодекс України ухвалено 25 жовтня 2001 р. № 2768-III.)

У 2003 р. в Україні були увалені Господарський кодекс України (затверджено від 16 січня 2003 р. № 436-IV); Цивільний кодекс України (затверджено від 16 січня 2003 р. № 435-IV)²³. Слід визнати, що у напрямі вдосконалення правового поля Україною протягом 2000–2005 рр. були досягнуті суттєві успіхи, а ухвалення нових законопроектів відбувалося з урахуванням координації їхніх основних положень із законодавством ЄС. Досвід розвинутих країн світу свідчить: чим краще опрацьований і розроблений правовий механізм держави, тим більш раціонально організована діяльність органів влади, на законодавчому рівні створені умови для впровадження комплексних ринкових реформ.

Повільні темпи трансформаційних перетворень першого десятиліття незалежності України довели необхідність подальшої лібералізації економіки. Першочергового значення набувало питання впровадження справедливих і рівноцінних правил гри для всіх суб'єктів господарювання; застосування як норми практики невтручання уряду в господарсько-економічну діяльність. Водночас ці процеси впродовж 1991–2005 рр. відбувалися в Україні вкрай суперечливо. Державні заходи щодо лібералізації чергувалися з посиленням державного регулювання, використанням заходів адміністративного та ручного управління економікою. Поясненням цього може стати таке.

Процес неконтрольованої лібералізації на макрорівні національного господарства викликав унікальне явище на регіональному рівні України. Специфікою національної ринкової трансформації «...стала поява так званих “політичних підприємців”, які реалізовували проекти нових економічних коаліцій, що фактично вело до появи нових типів ререгуляції ринків на місцях... Очевидною стала поява... нового керівництва нових угруповань виробників, які замінили на звільненому після дерегуляції ринку попередніх виробників, посилення регуляції на федеральному

рівні провінцій, тобто обумовили певне зміщення... центру практичної економічної політики на місця. Це знаменувало появу замість декларованого вільного ринку нових політичних сил, що контролювали ринок в нових економічних і міжнародних умовах...»²⁴.

Наслідками ререгуляції для національної економіки України стали певні інституціональні зміни. «По-перше, ці інституційні зміни почали відбуватися, передусім, на субнаціональному (регіональному або провінційному) рівнях, де національні виробники почали заповнювати після-неоліберальний вакуум, як проникаючи в нові галузі виробництва, так і створюючи нові політичні або громадські організації з ініціативи місцевих олігархів (виробників), які заповнювали або опанували нові галузі виробництва. В політичному відношенні відкрився шлях до участі в політичній боротьбі новим власникам. По-друге, завдяки своїм попереднім та новим зв'язкам у державному апараті такі виробники та їх асоціації через державні канали отримували кращу інформацію, що сприяла їх економічному і політичному розвитку (особливо це стосувалося експортної інформації і даних про зовнішні ринки. Нові політичні сили почали займати або спільно з державою контролювати нові відносно звільнені державою сфери»²⁵.

Неконтрольований процес впровадження в Україні політики неолібералізму фактично призвів не до становлення традиційно-ринкового ліберального варіанта економічного розвитку, а навпаки, до посилення влади місцевих (регіональних) політичних сил, що представляли інтереси місцевих фінансово-промислових груп); до розширення та переходу їхньої політичної влади на новий щабель розвитку – на рівень централізованої державної влади. Починаючи з кінця 90-х років ХХ ст. і по цей період на всій території України спостерігалось посилення економічного та політичного контролю місцевих фінансово-промислових груп. Саме ці групи дуже швидко усвідомили необхідність доступу до державної влади з метою отримання для себе переваг та привілейованого доступу до загальнонаціональних ринків (а інколи і з метою збереження на них монопольного становища). Законодавче закріплення «індивідуальних винятків» із загальнонаціональних економічних правил розвитку та поведінки підприємництва стало метою участі представників великого місцевого капіталу у загальнонаціональній політичній боротьбі. Можна зробити висновок, що в умовах України політика поступово ставала високорентабельним бізнесом.

Отже, так звана ререгуляція (лібералізація на макрорівні) фактично викликала тенденції до централізації управління на місцях і на регіональному рівні активізувала розвиток монополій (насамперед ідеться про ті галузі економіки, що забезпечували стабільні валютні надходження, наприклад металургійне виробництво). Нова місцева (регіональна) буржуазія для розширення своїх повноважень почала дуже активно проникати в усі владні ланки, використовуючи для цього як законні, так і

корупційні схеми. Цікаво зазначити, що така поведінка представників великого місцевого капіталу сприймалася електоратом регіонів як цілком природне, закономірне явище, благородна мета якого – створити законодавчу базу для підтримки місцевих товаровиробників, а отже, забезпечити добробут найманих працівників місцевих (регіональних) підприємств.

Стосовно України викладені вище теоретичні припущення можуть бути взяті за основу при поясненні причин виникнення таких альтернативних політичних сил, як біло-блакитні (Партія регіонів і партії, що приєдналися до них: партія соціалістів та комуністів) і помаранчеві (Наша Україна, БЮТ тощо). Апогеєм протистояння цих сил стала помаранчева революція (кінець 2004 – початок 2005 рр.).

В умовах перетягування політичної влади з центру на місця, боротьби за привілеї та створення особливих умов господарювання основними гравцями на українському політичному полі стали «промислово-прибутковий Схід» та «аграрно-дотаційний Захід». Напередодні подій осені–зими 2004 р. неабияких розмірів досягли корупція, «прихвати́зація», ігнорування суспільної етики та моралі, непрозорість у процесі прийняття загальнодержавних рішень, особливо в економічній сфері тощо. Разом із тим державна влада виявилась безсилою подолати поглиблення кризових явищ в економіці: зниження конкурентоспроможності національного виробництва на зовнішніх ринках; падіння рівня життя переважної більшості населення України; подальшу тінізацію національної економіки тощо. Незадоволеність більшості громадян України, представників малого та середнього бізнесу невизначеністю довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку України, непослідовністю, неефективністю державної політики стосовно реальної лібералізації, розвитку підприємництва, впровадження соціальної політики та боротьби з корупцією спричинили активну участь народу в помаранчевій революції 2004–2005 рр.

Сподівання народу на розбудову в Україні демократичного суспільства європейського типу офіційно знайшли відображення в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям». Головною метою цієї програми було проголошено: подолання бідності; створення безпечних і комфортних умов для життя громадян; боротьбу із злочинністю та корупцією; створення нових робочих місць і можливостей для реалізації своїх здібностей кожною людиною; реалізацію європейського вибору. У розділах Програми: I Віра; II Справедливість; III Гармонія; IV Життя; V Безпека; VI Світ – комплексно представлені основні соціально-економічні та міжнародні пріоритети розвитку України, була представлена філософська концепція суспільно-економічного розвитку країни на найближчу перспективу. Одним із головних завдань уряду було визнано створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, невтручання влади у розвиток бізнесу: «...встановлення простих, чітких,

зрозумілих, єдиних для всіх “правил гри”, забезпечення їх загального дотримання, створення умов для вільного доступу до всіх сегментів ринку за єдиними правилами, гарантування всім суб’єктам підприємницької діяльності захисту їх законних прав та інтересів у відносинах з іншими суб’єктами та органами влади, можливостей самореалізації кожного громадянина та забезпечення належного рівня свого життя та життя своєї сім’ї»²⁶. Головною метою реалізації положень програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» було проголошено бачити Україну «...сильною процвітаючою державою, державою громадянського миру і справедливості, єдиною, соборною, багатою і незалежною. Державою, яку шанують і поважають...»²⁷.

Політичні події в Україні 2004–2005 рр. справили позитивне враження на міжнародну спільноту. Події помаранчевої революції були оцінені як підтвердження обрання Україною демократичного шляху розвитку, обрання курсу на лібералізацію економічних процесів на всіх рівнях національного господарства. 30 грудня 2005 р. Європа визнала Україну країною з ринковою економікою. (Одна з переваг такого рішення полягає у тому, що у разі антидемпінгових розслідувань проти українських товаровиробників, Україна тепер може звертатися з вимогою про захист своїх інтересів до Євросуду.) У січні 2006 р. питання про надання Україні статусу країни з ринковою економікою було позитивно розглянуто у США. Крім того, конгрес США скасував дію поправки Джексона–Веніка стосовно України, що сприятиме вступу країни до СОТ²⁸.

Водночас проблема «перетягування влади» між регіональними промислово-фінансовими групами після помаранчевої революції не тільки не була розв’язана, а й загострилася. Політичний торг розпочався вже в межах Верховної Ради. Новий приклад протистояння – квітень 2007 р., коли Президент України видав Указ стосовно розпуску Верховної Ради (приводом до такого рішення стала активізація процесів переходу окремих депутатів із фракцій опозиції (Наша Україна, БЮТ) до фракцій Партії регіонів, партії соціалістів і комуністів.

Альтернативні політичні сили, що виникли в Україні на підґрунті посилення економічної влади місцевого (регіонального) капіталу, багато у чому пояснюють і причини так званої багатовекторності у зовнішньоекономічному курсі України. Це зумовлено саме протистоянням економічних інтересів угруповань національного промислово-фінансового капіталу (ФПП) регіонального походження. Схід і Південь України (біло-блакитні, Партія регіонів) більше тяжіє до російських ринків, до ЄЄП як інтеграційного об’єднання стратегічних партнерів по бізнесу. Центр, Захід і Північ України зорієнтовані радше на приєднання до СОТ та інтеграцію до Європейського Союзу. Економічне протистояння між угрупованнями національного регіонального капіталу логічно вилилось

у політичне протистояння Заходу і Сходу України, політичну кризу, яку станом на кінець 2007 р. так і не було ліквідовано.

На думку експертів-економістів, головною причиною посилення політичного протистояння в Україні протягом 2004–2007 рр. стали диспропорції соціально-економічного розвитку, які поглиблювались упродовж усього періоду реформ. Саме *структурні диспропорції* національної економіки (насамперед у промисловості) виступають однією з найважливіших причин політичного протистояння в українському суспільстві. Йдеться про таке: для того, щоб забезпечити прибутковість і подальший розвиток приватизованих підприємств лідируючих галузей національної економіки (металургія, хімічна промисловість, енергетика тощо), їхні власники (вони, як правило, або безпосередньо, або ж через підставних осіб і є представниками виконавчої та законодавчої влади) ухвалюють закони щодо впровадження саме тієї зовнішньої і внутрішньої економічної політики, яка вигідна саме їхнім (приватним) економічним інтересам усупереч інтересам суспільства. Розглянемо це питання докладніше.

Перехід економіки тієї чи іншої країни на вищий рівень розвитку можна забезпечити тільки за рахунок впровадження науково обгрунтованої та дієвої структурної політики, завданням якої на початку XXI ст. стає урахування нових тенденцій світового економічного розвитку, вектора постіндустріальної, інноваційної орієнтації виробництва. Певні уявлення про оптимальні пропорції галузевої (промислової) структури економіки України дає табл. 14.4.

Таблиця 14.4. Структура промисловості у світі, розвинених країнах і в Україні (розподіл обсягу реалізованої продукції промисловості за видами діяльності), %

Галузі промисловості	Світ у цілому	Розвинені країни	Україна за 2006 р.
Промисловість	100	100	100
у тому числі:			
харчова	10,7	9,1	15,5
легка	7,8	6,5	1,1
хімічна	11,2	11,6	6,4
металургія	6,96	6,9	21,9
машинобудування	29,1	34,3	12,5

Джерело: Таблиця складена за даними: Програма структурної перебудови економіки України на період до 2015 р. (концептуальний варіант) (проект). – К., 2001. – С.16; Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К.: Консультант, 2007. – С.104; <http://www.ukrstat.gov.ua>

Як свідчать дані табл. 14.4, сучасними тенденціями вдосконалення галузевої структури промисловості у світі визнано збільшення питомої

ваги машинобудування (у тому числі й високоточного) та галузей, що обслуговують споживчий попит. Стосовно України слід констатувати, що протягом усього періоду реформ у нашій державі сформувалася галузева структура, яка характеризується як індустріально-аграрна, з невинним зростанням питомої ваги енерго-, матеріаломістких і екологічно небезпечних виробництв, її головними недоліками визнано: деформації у реальному секторі виробництва – між галузями паливно-енергетичної, сировинно-напівфабрикатної спрямованості та виробництвом кінцевої наукомісткої продукції; перевантаження економіки галузями важкої промисловості; високий рівень залежності національної промисловості від імпорту енергоносіїв, продукції машинобудування та від ринків збуту, експорту металургійного виробництва, сировини; технічна незрозуміність галузей виробництва і низькі показники використання високих технологій; застарілі основні фонди у базових галузях української промисловості; переважно сировинна галузева спеціалізація²⁹.

Найбільш вразливим місцем української економіки залишається структура промислового комплексу (табл. 14.5).

Таблиця 14.5. Розподіл продукції промисловості в Україні за видами діяльності*, %

	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (січень-листопад)**
Промисловість	100	100	100	100	100	100
Добувна промисловість	12,0	10,9	10,4	9,0	7,3	9,2
у тому числі:						
видобування енергетичних матеріалів	8,0	7,3	6,9	5,8	-	4,7
видобування неенергетичних матеріалів	4,0	3,6	3,5	3,2	-	4,5
Обробна промисловість	72,8	75,0	76,4	79,7	-	77,7
з неї:						
харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів	17,7	19,1	19,1	18,5	15,8	15,6
Легка промисловість	1,7	1,6	1,6	1,3	1,2	1,0
виробництво деревини та виробів з деревини	0,7	0,8	0,8	1,0	-	0,6
целюлозно-паперова поліграфічна промисловість; видавнича справа	2,5	2,8	2,9	2,9	-	2,0
виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	3,7	5,5	7,7	9,5	9,1	9,3
хімічна та нафтохімічна промисловість	6,7	6,9	6,6	6,8	6,2	6,7

	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (січень- листопад)**
виробництво інших неметалевих мінеральних виробів (будматеріалів, скловиробів)	2,9	3,1	3,1	2,9	-	3,2
металургія та оброблення металу	23,0	20,6	20,5	21,8	23,3	25,5
машинобудування	11,3	11,5	12,1	13,1	13,4	12,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	15,2	14,1	13,2	11,3	16,3	13,1

Джерело: Таблиця складена за даними: Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». – Становище України у 2003 році. – К., 2004. – С.292; Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К., 2005. – С.107; Про соціально-економічне становище України за 2005 рік. – К., 2006. – С.26; <http://www.ukrstat.gov.ua>

* З 2001 р. в Україні була змінена методика статистичних розрахунків. До 2000 р. уся статистична звітність в Україні базувалася на Загальному класифікаторі галузей народного господарства (ЗКГНГ), розробленому в 1987 р., який відповідав вимогам системи Балансів народного господарства (БНГ) і чітко розмежовував галузі економіки на два сектори – виробничий та невиробничий. З 2001 р. Україна здійснила перехід на Класифікацію видів економічної діяльності (КВЕД) (згідно з міжнародним стандартом Системи національних рахунків – СНР ООН 1993 р.). У зв'язку з цим деякі галузі ЗКГНГ розподілилися у КВЕД між властивими їй видами економічної діяльності.

** З 2006 р. змінена методика розрахунків. Замість інформації стосовно розподілу продукції промисловості в Україні за видами діяльності (у відсотках), представлено інформацію щодо кількості промислових підприємств за видами діяльності (див. Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: Консультант, 2006. – С.106.).

За період реформ, на жаль, в Україні не відбулося суттєвих змін стосовно оптимізації структури промисловості у відповідності до стандартів розвинутих країн світу. На початку XXI ст. в Україні не тільки збереглася, а й посилилася сировинна орієнтація промислового виробництва. З урахуванням пріоритетності стратегічного зовнішньоекономічного орієнтиру – входження до СОТ, – пристосуватися до наявного (у тому числі в межах ЄС) міжнародного поділу праці за наявної та незмінної структури виробництва Україна могла лише як сировинний додаток, що постачає на світові ринки дешеві товари, сировину, напівфабрикати та стратегічні ресурси. Така роль для України є не тільки непривабливою, а й дуже небезпечною, оскільки ставить її розвиток у пряму залежність від коливань світової кон'юнктури на продукцію традиційних галузей економіки (металургія, хімічна та деревообробна промисловість тощо). Більшість українських експертів зазначають, що три чверті українського експорту становлять саме сировинні товари та продукція низького рівня переробки: металургії, хімії, нафтохімії, а також продукція харчової промисловості. Експорт дорівнює близько 23-25% валового випуску товарів і послуг української економіки. Інша частина товарної маси залишається

конкурентоспроможною тільки на внутрішньому ринку України. Причинами невтішної ситуації є такі реалії:

По-перше, промисловість України потребує негайної реконструкції та модернізації. Технологічне переоснащення виробництва стає найважливішою умовою для зростання конкурентоспроможності української продукції на світових ринках за ознаками якості. Загальновідомо, що коефіцієнт зношеності основних фондів у національній промисловості вже давно дорівнює 50-70%, а в деяких галузях — 80%. За таких обставин сподіватися на успішну діяльність України на міжнародних ринках досить важко.

По-друге, енерговидатки на виробництво одиниці продукції в Україні втричі вищі, ніж у провідних країнах світу. Така ситуація суттєво гальмує процес зниження собівартості продукції і відповідно ціни. У свою чергу це спричинює зниження цінової конкурентоспроможності української продукції на світових ринках.

По-третє, за сучасних умов (за даними офіційної статистики України), приблизно 50% українських підприємств збиткові (головна причина такого явища — висока енергомісткість продукції, застарілі основні виробничі фонди, низький рівень інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні). Отже, в умовах членства України у СОТ такі підприємства приречені на банкрутство. Це розуміли власники промислових підприємств, тож через політичні важелі затягували процес входження України до СОТ.

По-четверте, із сотень тисяч українських промислових підприємств тільки приблизно 600 працюють на рівні світових стандартів якості ISO-9000-9001. Що стосується сільського господарства, то за 1991–2006 рр. (за оцінками експертів) тільки 9-12% від усього масиву державних стандартів сільськогосподарської продукції відповідали міжнародним стандартам якості. Отже, така продукція може споживатися лише на внутрішньому ринку України³⁰.

Про основні тенденції розвитку національної промисловості свідчать дані платіжного балансу України. За підсумками I кварталу 2007 р. експорт національного виробництва становив 10,9 млрд дол. США (що на 32,4% більше аналогічного періоду 2006 р.). Водночас зростання експорту було забезпечено за рахунок збільшення вартісних обсягів експорту металургійної продукції — на 40%; продукції машинобудування — на 53,8%; хімічної продукції — на 30,5% (порівняно з аналогічними показниками 2006 р.). Стосовно імпорту — протягом I кварталу 2007 р. в Україну було завезено товарів на суму 12,6 млрд дол. США (що на 27,2% перевищило показники I кварталу 2006 р.). За умов збереження стабільного попиту на імпортні енергоносії (газ, нафта тощо) за досліджуваний період особливо швидкими темпами зростав попит на продукцію машинобудування (на 40,4%, порівняно з I кварталом 2006 р.)³¹. Така тенденція обумовлена як триваючим технічним переозброєнням

українських підприємств, так і подальшим зростанням попиту населення на іноземні транспортні засоби (унаслідок зростаючих обсягів споживчого кредитування купівлі іноземних автомобілів). Зазначимо, що така політика українських банків (що останнім часом стають філіалами великих іноземних банків) насамперед сприяє розвитку саме іноземних промислових підприємств машинобудування та суміжних з ними підприємств інших галузей економіки. Тобто споживачі України створюють попит для промисловості розвинутих країн світу, тим самим сприяючи зростанню їхньої конкурентоспроможності.

Особливої уваги та підтримки держави в умовах України потребує національне машинобудування. Слід зазначити, що розвинуті країни світу перейшли до постіндустріального суспільства саме за рахунок розвитку машинобудування. За оцінками фахівців ДУ «Інституту економіки та прогнозування» НАН України, у нашій державі існує достатньо розвинута база машинобудування, яка дозволяє досить швидко збільшити обсяги експорту високотехнологічної продукції. Джерелами експорту високих технологій та високотехнологічної продукції в Україні визнано нарощування обсягів літакобудування, ракетно-космічної галузі, суднобудування та танкобудування.

Дійсно, Україна входить до числа семи розвинених країн світу, що мають повний цикл проектування та виробництва літаків. Ця галузь не тільки зберегла потужності та кадровий потенціал, але за останні кілька років змогла довести до випуску три принципово нові моделі літаків АН-70, АН-140 та АН-38, які у світі вважаються одними з найперспективніших моделей ХХІ ст. Стосовно ракетно-космічної галузі слід зазначити, що Україна бере участь у реалізації міжнародних програм ракетно-космічного базування «Морський старт» і «Глобалстар» (із застосуванням українських ракетноносців «Зеніт» і «Циклон»). Здійснюється і низка інших міжнародних проектів у сфері освоєння космосу. Стосовно суднобудування: дев'ять суднобудівних заводів України спроможні виконати замовлення на будівництво сучасних транспортних, рибпромислових і пасажирських суден; суден технічного флоту; військових кораблів, а також забезпечити весь комплекс з їхнього ремонту. На особливу увагу заслуговує танкобудування. Україна входить до п'яти країн світу із замкненим циклом виробництва цієї складної, високотехнологічної продукції, яка за своїми технічними характеристиками не тільки не поступається передовим світовим аналогам, а й за багатьма параметрами перевищує їх. Зростання експорту продукції національного ВПК може забезпечити стабільні надходження валютних коштів до державного бюджету України³².

Використати наявний промисловий потенціал – головне завдання держави. За оптимально-сприятливого для України розвитку подій на період 2015–2020 рр. очікується зростання імпорту продукції вітчизняних галузей машинобудування в 1,5–1,8 разів (табл. 14.6). Це може

бути досягнуто тільки за рахунок впровадження нових технологій, інноваційного розвитку та використання науково-технічного потенціалу ВПК не тільки в цій галузі, а й для виробництва товарів широкого споживання. Саме розвиток машинобудування становить матеріальну базу, яка забезпечить перехід національного виробництва від індустріального до постіндустріального типу економічного зростання.

Таблиця 14.6. Індикатори розвитку продукції машинобудування (помірний сценарій), %

Показник	2002–2005 рр.	2006–2011 рр.	2012–2020 рр.
Інвестиції в основний капітал	115-120	120-125	125-130
Частка продукції галузі у промисловості	12,2-14,1	14,1-17,7	17,7-20,0
Індекс виробництва	110,8-112,0	107,0-112,0	112,0-114,0
Співвідношення імпорту до експорту	50,0-60,0	40,0-50,0	35,0-55,0

Джерело: Формування галузевих ринків України: перехідний період / За ред. д-ра екон. наук, проф. В.О.Точиліна. – К.: Фенікс, 2004. – С. 289.

Упродовж останніх десятиріч ХХ ст. розвинуті країни світу від постіндустріального суспільства логічно перейшли на нову стадію постеконічного, інформаційного, суспільства, невід’ємною складовою якого став новий тип економічного зростання – інноваційний шлях розвитку, стимулювання у промисловості структурно-інноваційних зрушень.

У світі Україна має імідж країни з великим науковим потенціалом. На кінець 1990 р. у нашій державі було зосереджено приблизно 6,5 світового науково-технічного потенціалу при кількості населення, яка становила близько 0,1% від світової. З кожної тисячі зайнятих 11 осіб працювали у науково-технічній сфері. Інтелектуальний потенціал України і досі залишається потужним (за даними ЮНЕСКО, за інтелектом нації Україна посідає 23-є місце у світі, Фінляндія – 1-е, США – 13-е, Росія – 27-е, і це незважаючи на те, що за роки незалежності науково-технічний потенціал України скоротився принаймні у 2-3 рази. Ураховуючи наявний інтелектуальний потенціал як у науково-технологічній, так і в освітянській сферах, Україна могла б заробляти великі гроші на освітянських послугах і трансфері технологій, оскільки, за даними Світового банку, сьогодні більше заробляють ті країни, що генерують знання і трансформують їх у випуск товарів і послуг у межах національної економіки³³.

Практичним втіленням освітянського та інтелектуального потенціалу у виробництво є розвиток інноваційної діяльності. Водночас слід визнати, що ситуація з інноваційним оновленням промислового виробництва в Україні на сьогодні доволі несприятлива. За роки реформ, на жаль, інвестиційно-інноваційна активність українських промислових

підприємств не набула стабільної тенденції до зростання. Рік від року цей процес пожвавлювався у тих чи інших галузях економіки, відповідно до змін зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури. Водночас загальна тенденція динаміки інноваційної активності промислових підприємств України не відповідає офіційно проголошеному курсу на структурно-інноваційні зрушення (табл. 14.7).

Таблиця 14.7. Інноваційна активність промислових підприємств України

Роки	Кількість підприємств, що впроваджували технологічні інновації, одиниць	Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств, %
1994	2181	26,0
1995	2202	22,9
1996	1729	19,3
1997	1655	17,0
1998	1503	15,1
1999	1376	13,5
2000	1491	14,8
2001	1503	14,3
2002	1506	14,6
2003	1120	11,5
2004	958	10,0
2005*	810	8,2
2006*	999	10,0

Джерело: Доповідь Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». – К., 2006. – С. 61; *Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К.: Інформ.-видав. центр Держкомстату України, 2007. – С.224.

Як свідчать дані щодо інноваційної активності промислових підприємств України, ці показники не відповідають офіційно проголошеному курсу на інноваційний прорив української промисловості. Більш того, докладний аналіз характеру інноваційних перетворень свідчить про таке: із загальної кількості підприємств, що впроваджували технологічні інновації тільки 3,3% (у 2005 р.) і 5,1% (у 2006 р.) здійснили комплексну механізацію та автоматизацію виробництва; 4,1% (у 2005 р.) та 2,7% (у 2006 р.) впроваджували нові технологічні процеси³⁴. Отже, доцільно зробити припущення, що переважна більшість власників приватних підприємств тільки видушує з виробництва максимально можливі прибутки, не переймаючись майбутньою долею цих підприємств в умовах подальшого невпинного загострення міжнародної конкурентної боротьби

(на нашу думку, така позиція пояснює причини затягування переговорів щодо вступу України до СОТ аж до початку 2008 р.).

Дійсно, з огляду на вплив наявних структурних диспропорцій на розвиток української промисловості стають зрозумілими причини гострих економічних дискусій щодо входження України до СОТ. Йшлося про розв'язання вкрай актуальної для України дилеми: приєднання до СОТ (а отже, економічна та політична спрямованість до Європейського Союзу) чи до ЄЕП (тобто орієнтація на ринки та тісну політичну співпрацю з Росією). «...Процес приєднання України до СОТ повинен відбуватися з урахуванням її економічного потенціалу і можливостей захисту інтересів вітчизняного товаровиробника. Проміжними етапами на шляху приєднання України до СОТ є її участь у регіональних геополітичних і економічних міждержавних об'єднаннях... йдеться про можливість участі України у формуванні Єдиного економічного простору (ЄЕП) разом із Російською Федерацією, Білоруссю та Казахстаном. Виробництво останніх надто тісно було інтегроване і скоопероване технологічними зв'язками в єдиному народногосподарському комплексі колишнього СРСР. Зважаючи на це, відновлення втрачених зв'язків і співробітництво з підприємствами зазначених країн відкриває реальні можливості виходу на їх великі і перспективні ринки»³⁵.

Така позиція обстоювала ідею щодо приєднання України до СОТ опосередковано, через регіональне геополітичне і економічне міжнародне об'єднання – ЄЕП, лідером якого залишалася Росія. Але ж такий варіант розвитку зовнішньоекономічної стратегії лише завуальовував вибір України на користь Росії. Дійсно, приєднання до ЄЕП та тісна співпраця українських промислових підприємств у цьому напрямі консервує спеціалізацію та кооперацію виробничих зв'язків України саме у «східному» напрямі. Гарантовані ЄЕП замовлення на товарну продукцію та послуги, не вибагливі в інноваційному спрямуванні ринки збуту, а отже, хоч і невеликі, але стабільні прибутки та оплата праці, – своєю чергою зроблять у перспективі розрив економічного та політичного союзу України і Росії вдруге (після 1991 р.) майже неможливим. Розрив таких усталених економічних зв'язків означав би нову руйнівну перебудову структури національної економіки України з метою її пристосування вже до нових стандартів СОТ та ЄС (які в більшості випадків відмінні від стандартів виробництва та споживання ЄЕП і Росії). З іншого боку, першочергове входження України до структур СОТ, НАТО, безапеляційна орієнтація на інтеграцію до ЄС уже сьогодні (на початку XXI ст.) спричинить стресову ситуацію в національній економіці, викличе кардинальну структурну перебудову виробництва (що неминуче призведе до втрати певної частини ресурсного національного потенціалу). Водночас у довгостроковій перспективі така ситуація окупиться тим, що Україна стане невід'ємною складовою Європейського економічного та політичного простору. Отже, дилему СОТ – ЄЕП можна розглядати і

з позицій — довгострокова або ж короткострокова зорієнтованість зовнішньоекономічної стратегії розвитку.

Україна зробила свій вибір, підписавши «Протокол про вступ до СОТ» 5 лютого 2008 р. Закон України «Про ратифікацію протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі» (від 10 квітня 2008 р. № 250-VI) започаткував роботу щодо формування нового інституціонально-правового поля діяльності всіх суб'єктів господарювання національної економіки в умовах подальшої лібералізації зовнішньої торгівлі та загострення міжнародної конкуренції. Наступним кроком у цьому напрямі став Указ Президента України «Про заходи, пов'язані зі вступом України до Світової організації торгівлі» (від 17 червня 2008 р. № 557). Водночас, хоча зовнішньоекономічні пріоритети України і визначені, на вищому рівні державного управління і досі немає одностайності щодо поглядів на шляхи, механізми, тактичні рішення стосовно впровадження сучасної національної економічної політики.

Політика подвійних стандартів, подвійної політичної орієнтації розглядається як відповідь на «політичний та економічний егоїзм» країн — лідерів світового розвитку в умовах глобалізації. Справді, така політика активно застосовувалася в Україні в 90-ті роки ХХ ст. і протягом певного періоду давала очікувані позитивні результати. Так, політика загравання із Заходом мала на меті зробити Росію більш поступливою щодо цін на енергоносії для України (газ, нафту), а загравання з Росією відкривало політикам з України двері на найповажніші саміти, міжнародні конгреси, де відомі політики ЄС засвідчували (хоча й обережно, у контексті неофіційних особистих зустрічей, висловлюючи особисті думки тощо), що Україна — це складова єдиного європейського простору та має скоріше приєднатися до нього, порвавши з проросійським минулим.

Політика подвійних стандартів стосовно зовнішньополітичної орієнтації України в другій половині 1990-х років стала нормою. Водночас на початку ХХІ ст. стратегія подвійних орієнтирів у зовнішній політиці України дала збій. Росія рішуче заявила, що ціни на енергоресурси для всіх країн — імпортерів газу та нафти будуть ринковими (без пілг і знижок). Унаслідок цього знижується конкурентоспроможність національної продукції (йдеться про втрати прибутків від експорту металу, металопродукції тощо), оскільки зростання цін на енергоносії (за відсутності інноваційного оновлення виробництва) підвищує собівартість цієї продукції. З іншого боку, коливання України у питаннях входження до СОТ, НАТО протягом 2000—2006 рр. викликало незадоволення Заходу і заяви щодо реальних перспектив приєднання України до ЄС не раніше 2050 р. (тобто йшлося про досить віддалену перспективу). За такого розвитку подій Україна, поза сумнівом, програє на «обох фронтах».

Процеси інтернаціоналізації й глобальної економічної інтеграції в сучасних умовах розвиваються на тлі економічної диференціації країн світу. Країни розрізняються за ступенем розвитку внутрішнього рин-

ку; за особливостями системи державного регулювання економіки; за масштабами і якістю зовнішньоекономічних зв'язків, за різним рівнем опанування інформаційної економіки: «Системно-структурна трансформація економіки на новій інформаційно-комп'ютерній основі – це чи не єдиний шанс індустріалізованих країн перехідної економіки (у тому числі України і Росії) догнати передові ринкові країни по рівню економічного розвитку в наступні 35-40 років»³⁶.

Реалізація проголошеного в Україні стратегічного курсу на розбудову концепції «економіки знань» розглядається експертами як єдино реальний і дієвий варіант українського економічного прориву. Концепція «економіки знань», проголошена в Україні як стратегічний курс соціально-економічного розвитку на період початку XXI ст., включає багато складових. Однією з найважливіших цього процесу є розвиток інформаційного та гуманітарного сектора як умова формування інноваційної політики в Україні. Побудова моделі інноваційного суспільства передбачає перехід до нової постіндустріальної інформаційної економіки. Ознаки цієї моделі докладно викладені та обґрунтовані фахівцями ДУ «Інституту економіки та прогнозування» НАН України. Ідеться про таке:

- створення та розвиток ринку інформації та знань як чинників виробництва, перехід інформаційних ресурсів суспільства у реальні ресурси соціально-економічного розвитку, фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах і послугах;
- зростання ролі інформаційно-комунікаційної інфраструктури у системі національного виробництва, домінування в економіці нових наукомістких технологій, засобів обчислювальної техніки та телекомунікацій;
- зміна пріоритетів від безпосередньо матеріального виробництва на користь діяльності, що пов'язана з виробництвом, споживанням та зберіганням інформації;
- випереджальне зростання галузей, пов'язаних з виробництвом інформації, знань, інформаційних послуг (телекомунікаційної, комп'ютерної, телевізійної). Ці галузі мають стати головним джерелом нових робочих місць; зайнятість в інформаційному та наукомісткому секторах економіки має постійно зростати й охоплювати більшу частину працездатного населення; інформація поступово перетворюється на одну з головних соціальних цінностей, у головний продукт виробництва та основний товар³⁷.

Для розбудови «економіки знань» (на думку фахівців ДУ «Інституту економіки та прогнозування» НАН України) державна політика має дотримуватися таких рекомендацій:

1. У сфері податкової політики мають бути впроваджені заходи стосовно ліквідації однакової системи оподаткування і перехід на систему оподаткування, яка стимулює розвиток інноваційної

діяльності та залучення інвестицій у високотехнологічні галузі. Це можна досягти за рахунок: зниження податку на прибуток як основного податку, що сприяє інвестиціям; встановлення податкових пільг для компаній, які впроваджують технічні інновації (у першу чергу ресурсозберігаючі); встановлення податкових пільг для нових компаній, що працюють у високотехнологічному секторі споживчого ринку; встановлення податкових пільг для секторів, що обслуговують розвиток інноваційних процесів (наприклад, для банківського сектора за умов надання кредитів під інноваційні проекти тощо).

2. У сфері монетарної політики акценти мають бути зроблені на розширення ринку довгострокових кредитів (так званого ринку «довгих грошей»), доступних українським фірмам і підприємствам, що займаються інноваційними проектами; податкове стимулювання банків, що кредитують високотехнологічні сектори економіки; розвиток системи державних гарантій під кредитування пріоритетних галузей економіки, пов'язаних зі структурно-інноваційними зрушеннями.
3. У сфері інноваційної політики доцільним є створення інноваційних коридорів для галузей, в яких використовується ресурсозберігаючі технології. Насамперед ідеться про видобуток і переробку сировини, будівництво, транспорт і транспортну інфраструктуру, енергетику, житлово-комунальний сектор. Ці інноваційні коридори задаються як технічні параметри, які встановлюються за узгодженням між розроблювачами нових технологій та підприємцями, що працюють у відповідних галузях, і як податкові пільги у разі впровадження нових технологій.
4. У галузі територіальної політики доцільним є цільова державна підтримка формування територіальних кластерів промисловості з активним імпортом капіталу, технологій і професіоналів з-за кордону.
5. У галузі експортно-імпоротної політики передбачається розширення імпорту високих технологій насамперед у галузі машинобудування, що обслуговують сировинні, енергетичні, транспортні сектори і господарства, тому що саме на них робиться ставка в інноваційному ресурсозберігаючому розвитку. Така політика повинна забезпечити посилений захист національного ринку від іноземної дешевої продукції не через зведення митних бар'єрів, а шляхом зупинки «сірого імпорту» (контрабанди), що дає величезні переваги зарубіжним товаровиробникам. Також зусилля держави мають бути спрямовані на розширення доступу на зовнішній кредитний ринок національних фінансових інститутів (банків, інвестиційних компаній і фондів тощо). Це дозволить м'яко простимулювати

зростання економіки на основі інвестицій взагалі й інвестицій у нові технології і нові проекти зокрема.

- б. Для розвитку інновацій необхідно сприяти становленню українського бізнесового середовища (корпорацій, дослідних, освітньо-дослідницьких інститутів), здатного ставити та розв'язувати завдання інноваційного розвитку³⁸.

Усі зазначені вище заходи передбачено здійснити в процесі реалізації «Програми реформ у науково-технічній та інноваційній системах України на 2005–2010 рр.». Положеннями цієї програми передбачено два періоди: 1) до 2007 р. – етап «модернізації»; 2) з 2007–2010 рр. – етап «гармонізації». Основними напрямками державних реформ у межах зазначеного періоду мають стати: ухвалення доктрини «економіки знань»; гармонізація національних стандартів і законодавства до вимог ЄС; формування системи фондів інноваційного розвитку; створення венчурного ринку і стимулювання кредитно-фінансової діяльності в інноваційній сфері; формування нової концепції географії інноваційного розвитку країни (з огляду на ліквідацію депресивних регіонів в Україні); аналіз чинного і розробка нового законодавства в науково-технічній та інноваційній сфері; стимулювання розвитку малого і середнього підприємництва в інноваційній сфері³⁹.

Провідна роль у реалізації «Програми реформ у науково-технічній та інноваційній системах України на 2005–2010 рр.» має належати державі, заходам державного регулювання. Основними напрямками реформ на найближчий період у зв'язку з цим мають стати: формування спеціальних і універсальних техніко-виробничих географічних кластерів; упорядкування державної політики інноваційних пріоритетів, реформування системи держзамовлення в науково-технічній сфері, створення механізмів контролю та аудиту за витратою коштів; реалізація державної програми зі згортання або модернізації традиційних (доіндустріальних) технологічних укладів у реальному секторі економіки (на кшталт вугільних шахт тощо); перехід до нового етапу соціальних реформ у науці, покликаних захистити соціальний престиж учених і залучити до науки молоді кадри; стимулювання зворотної інтелектуальної міграції – повернення національного інтелекту; вибудовування інфраструктури державної інноваційної політики на регіональному рівні; розвиток національної інноваційно-інформаційної інфраструктури тощо.

Досвід господарювання сучасної України свідчить, що загальна промислова та інноваційна культура нашої держави і досі залишається заниженою; технологічний розрив зі світовим рівнем економіки зростає, особливо це стосується комп'ютеризації та розвитку електроніки. Як доводить досвід розвинених країн, для успішної реалізації інноваційно-технологічної політики необхідно забезпечити такі умови: 1) консолідувати українське суспільство на досягнення мети інноваційного прориву України; постановка цілей і завдань державної політики мають бути сис-

темно пов'язані, а політичні амбіції окремих політичних сил ліквідовані; 2) система державного управління сферою НДДКР має бути стабільною; 3) нормативне правове, організаційне та ресурсне забезпечення інноваційної політики мають бути узгоджені; 4) має бути забезпечена системна взаємодія центральної і регіональної влади в здійсненні інноваційної політики; 5) досягти рівноправної участі науки, промисловості і фінансового капіталу (у тому числі й приватного) в реалізації інноваційної політики; 6) необхідно забезпечити створення інфраструктури для становлення і розвитку інноваційного бізнесу (йдеться про розвиток технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів для венчурних підприємств тощо)⁴⁰.

Головною причиною незадовільних результатів у сфері інноваційних зрушень є відсутність в Україні сучасної організаційної структури управління науково-технологічною та інноваційною діяльністю, що включала б усі рівні ієрархії (державний, галузевий та регіональний) господарського комплексу і являло собою ефективну систему, побудовану за принципами сучасного державного управління, адміністративного та інноваційного менеджменту. Ознакою останньої є розробка і затвердження стратегії соціально-економічного розвитку України на певний період з чітко встановленими пріоритетами домінування загальнонаціональних інтересів України⁴¹. Тільки за таких умов Україна реально стане сильною та економічно незалежною державою.

2. Відносини власності. Формування великого, середнього та малого капіталу. Розвиток фінансово-промислових груп та їх вплив на формування політичної ситуації в сучасній Україні

Особливе місце в системі інституційних реформ перехідного періоду належить трансформації відносин власності. З початком реальних ринкових перетворень (а саме з 1992 р.), ліквідація монопольного становища державного сектора та створення на цій основі конкурентного середовища стають одними з головних завдань ринкового реформування української економіки й утілюються на практиці через державну політику приватизації.

У широкому (класично-теоретичному) розумінні приватизація охоплювала як економіко-правові, так і організаційно-правові заходи щодо обмеження монополізму держави, створення та підтримки реальних власників і залучення до цього процесу платоспроможних інвесторів. Закони України, укази Президента, Державна програма приватизації, постанови та декрети Кабінету Міністрів України, а також інші законодавчі та підзаконні акти регламентували та регулювали приватизаційні процеси в країні, визначали їхню інтенсивність і спрямованість.

темно пов'язані, а політичні амбіції окремих політичних сил ліквідовані; 2) система державного управління сферою НДДКР має бути стабільною; 3) нормативне правове, організаційне та ресурсне забезпечення інноваційної політики мають бути узгоджені; 4) має бути забезпечена системна взаємодія центральної і регіональної влади в здійсненні інноваційної політики; 5) досягти рівноправної участі науки, промисловості і фінансового капіталу (у тому числі й приватного) в реалізації інноваційної політики; 6) необхідно забезпечити створення інфраструктури для становлення і розвитку інноваційного бізнесу (йдеться про розвиток технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів для венчурних підприємств тощо)⁴⁰.

Головною причиною незадовільних результатів у сфері інноваційних зрушень є відсутність в Україні сучасної організаційної структури управління науково-технологічною та інноваційною діяльністю, що включала б усі рівні ієрархії (державний, галузевий та регіональний) господарського комплексу і являло собою ефективну систему, побудовану за принципами сучасного державного управління, адміністративного та інноваційного менеджменту. Ознакою останньої є розробка і затвердження стратегії соціально-економічного розвитку України на певний період з чітко встановленими пріоритетами домінування загальнонаціональних інтересів України⁴¹. Тільки за таких умов Україна реально стане сильною та економічно незалежною державою.

2. Відносини власності. Формування великого, середнього та малого капіталу. Розвиток фінансово-промислових груп та їх вплив на формування політичної ситуації в сучасній Україні

Особливе місце в системі інституційних реформ перехідного періоду належить трансформації відносин власності. З початком реальних ринкових перетворень (а саме з 1992 р.), ліквідація монопольного становища державного сектора та створення на цій основі конкурентного середовища стають одними з головних завдань ринкового реформування української економіки й утілюються на практиці через державну політику приватизації.

У широкому (класично-теоретичному) розумінні приватизація охоплювала як економіко-правові, так і організаційно-правові заходи щодо обмеження монополізму держави, створення та підтримки реальних власників і залучення до цього процесу платоспроможних інвесторів. Закони України, укази Президента, Державна програма приватизації, постанови та декрети Кабінету Міністрів України, а також інші законодавчі та підзаконні акти регламентували та регулювали приватизаційні процеси в країні, визначали їхню інтенсивність і спрямованість.

В умовах ринкової економіки особливого значення набуває правове забезпечення відносин власності. Три головні складові норми права власності — право володіння, право користування та право розпорядження — не тільки зумовлюють певний характер економічної взаємодії суб'єктів господарювання всіх рівнів, а й виступають як базові норми існування інституту ринку в цілому. Чітке розмежування прав власності відповідає інтересам економічних агентів як мінімум з двох причин: зменшується невизначеність в їхній взаємодії та водночас відбувається оптимізація використання обмежених ресурсів ринку⁴². В економіці перехідного типу (для якої характерним є високий рівень невизначеності умов господарювання та загальний дефіцит ресурсів) правове врегулювання відносин власності стає вихідним пунктом усіх трансформаційних перетворень у суспільстві. Отже, на початку ринкових реформ українська влада зосередила зусилля саме на законодавчому забезпеченні приватизаційних процесів.

Перший етап приватизації (передприватизаційний) охоплював часові межі з кінця 80-х — до початку 90-х років ХХ ст. Він характеризувався швидким розвитком підприємницького руху, зокрема створенням великої кількості товариств з обмеженою відповідальністю, кооперативів, дрібних акціонерних товариств, що розвивалися на тлі домінування державного сектора економіки, і збереження монополії державної власності на основні засоби виробництва. Починаючи з 1991 р. в Україні було прийнято низку законів і нормативних актів, що й досі (з певними змінами) регламентують правове поле процесів роздержавлення, приватизації, рівноправного існування всіх форм власності тощо. Для забезпечення правового поля розвитку інституту власності особливого значення набули Закони України «Про власність» (від 7 лютого 1991 р.); «Про підприємства в Україні» (від 27 березня 1991 р.); «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (від 18 лютого 1992 р.); «Про приватизацію майна державних підприємств» (від 4 березня 1992 р.); «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (від 6 березня 1992 р.); «Про приватизаційні папери» (від 6 березня 1992 р.); «Про банкрутство» (від 14 травня 1992 р.) та ін. Загалом правовідносини у сфері власності в нашій державі і зараз забезпечують понад 100 законів, законодавчих і нормативних актів тощо⁴³.

Другий етап приватизації умовно можна визначити межами 1992—1994 рр. Він розпочався з ухвалення постановою Верховної Ради України від 7 липня 1992 р. першої в історії України Державної програми приватизації на 1992 р. На початку приватизації до складу державного сектора економіки України входило понад 40 тис. середніх та 6 тис. великих підприємств. Загалом вони забезпечували приблизно 75% виробництва всієї продукції у державі. Ідеологічним пріоритетом приватизації в Україні була проголошена рівність усіх громадян країни як потенційних

власників. Цей принцип передбачалося реалізувати так: 70% вартості майна, що підлягало приватизації, мало бути продано за приватизаційні сертифікати, а 30% – за грошові кошти.

Концепція першої програми приватизації в Україні передбачала на початковому етапі (за 1-1,5 роки) здійснити продаж невеликих підприємств; майна підприємств, що ліквідувалися; об'єктів незавершеного будівництва; підприємств сфери послуг, торгівлі, громадського харчування, легкої та переробної промисловості, сільського господарства, транспорту тощо. На наступному етапі (за 4-5 років) мала відбутися приватизація великих підприємств стратегічних галузей української економіки, переважно за рахунок акціонування з наступним продажем акцій. Водночас першу Державну програму приватизації не було реалізовано, оскільки постановою Верховної Ради від 7 липня 1992 р. одночасно зі схваленням програми приватизації заблокувала малу приватизацію. Парламент ввів мораторій на приватизацію невеликих державних підприємств до запровадження нової національної грошової одиниці – гривні. Унаслідок цього протягом 1992 р. було приватизовано лише 22 підприємства (тобто 1% від загальної кількості підприємств, які передбачалися до приватизації). Приватизувати вдалося лише орендні підприємства, які перейшли у власність трудових колективів на підставі укладених раніше договорів оренди з подальшим правом викупу. Дія Програми приватизації на 1992 р. була подовжена на 1993 р.⁴⁴

У зв'язку зі збереженням мораторію на продаж невеликих підприємств в Україні станом на 1993 р. спостерігалась ситуація, коли об'єкти торгівлі, побутового обслуговування тощо не підлягали приватизації. Отже, на відміну від класичних рекомендацій нагромадження капіталу об'єктами першої хвилі приватизації в Україні стали підприємства-монополісти, промислові гіганти. Швидкий перехід до приватизації середніх і великих підприємств супроводжувався заміною приватизаційних сертифікатів на депозитні рахунки. Умови приватизації, як правило, фіктивно диктували трудові колективи (а практично – директорат). У цей період приватизація відбувалася трудовими колективами без залучення вітчизняних та іноземних інвесторів. Крім того, Законом про бюджет України на 1993 р. передбачалося, що 50% надходжень від приватизації мало бути спрямовано в дохід бюджету країни та витрачено на соціальні потреби (отже, проблема спрямування приватизаційних коштів на потреби інноваційного оновлення, технічного переоснащення українських підприємств вже на початку реформ була відсунута на другий план як не першочергова).

На практиці з 1991-го по 1993 р. процес формування приватного сектора економіки в Україні набув напівлегального характеру. Тисячі малих підприємств були організовані як дочірні фірми великих державних підприємств, міністерств і відомств або ж створювалися під прямим протекціонізмом (і з великою «особистою зацікавленістю») вищих по-

садових і державних осіб. За таких обставин найдефіцитніші товари, що випускали державні підприємства, як правило, реалізувалися через ці «дочірні фірми», а отже, прибуток від торгових угод (у тому числі й зовнішньоекономічних) переважно осідав на рахунках саме цих малих підприємств. Такого типу «дочірні», малі, підприємства та ті, хто за ними стояв, і стали реальною основою формування олігархічних структур сучасної України. Поряд із діяльністю монопольних торгових і фінансових фірм, діяльність такого роду «дочірніх підприємств» поступово стала реальним каналом привласнення поточних прибутків легального, державного сектора економіки, а згодом і за рахунок легалізації одержаних капіталів, і каналом офіційного придбання майна, що періодично Фонд державного майна України (ФДМУ) виставляв на приватизацію. Така схема стала одним з найдієвіших шляхів первинного нагромадження приватного капіталу в Україні.

За період з 1991-го по 1993 р. великої популярності набувають в Україні методи приватизації, що виникають на базі орендного законодавства. Поширюється метод викупу об'єктів власності об'єднаннями працівників (організаціями орендарів) за кошти самих підприємств. Водночас поступово починаючи з 1994 р. таку практику було ліквідовано (оскільки в приватну власність трудових колективів почали дедалі частіше потрапляти об'єкти, які становили інтерес для напівкримінальних структур, молодій національній українській буржуазії, що швидко формувалася в цей період. Приватизаційне законодавство в Україні звертає на користь масової приватизації.

Зазначимо, що на початку трансформаційних перетворень великої популярності в Україні набула теза про автоматичне становлення конкурентного середовища та створення розвинутої ринкової економіки за умов швидкого розвитку приватизаційних процесів, формування інституту приватної власності. Відповідно до такого підходу основну увагу держава зосередила виключно на темпах приватизації, її масовості, не беручи до уваги якісні зміни відносин власності та змін щодо управління нею. Загалом офіційно проголошений курс на приватизацію в Україні протягом 1992–1994 рр. багато в чому носив суто декларативний характер. На практиці ж державний сектор економіки продовжував контролюватися представниками української господарської еліти (директоратом підприємств) і представниками галузевих міністерств (або підставних осіб, що представляли їхні інтереси); широкого розповсюдження набула номенклатурна приватизація частки державної власності тощо. Ситуація ускладнювалась відсутністю у населення відповідних коштів для розвитку підприємництва та участі у реальній грошовій приватизації. Разом із тим у період з 1992-го по 1994 р. в Україні відбувається активна підготовка до наступного, масового етапу приватизації. Її рубіжним заходом можна вважати випуск у обіг приватизаційних компенсаційних

сертифікатів, що поряд із приватизаційними майновими сертифікатами виступали платіжним засобом за об'єкти приватизації аж до 1998 р.

Третій етап реформування відносин власності в Україні (етап масової приватизації: 1995–1998 рр.) був пов'язаний з масовим акціонуванням (корпоратизацією) середніх і великих державних підприємств та їхньою приватизацією шляхом використання іменних приватизаційних майнових сертифікатів (за аналогією з практикою приватизації в Росії населення України назвало їх ваучерами). Для етапу масової приватизації характерним стали: стрімкі темпи реформування відносин власності; приватизація, заснована на мінімальній, переважно балансовій оцінці вартості майна, що підлягало приватизації; широке використання приватизаційних майнових сертифікатів як платіжного засобу в процесі приватизації; створення Фонду державного майна України з центральним апаратом і регіональними відділеннями та ліквідація старої галузевої системи управління, що гальмувала приватизацію. Поряд із запровадженням принципів незворотності приватизаційних процесів; під час масової приватизації зберігалися пільги для працівників та для представників вищого менеджменту підприємств, що приватизувалися. Розпочалося створення фінансової інфраструктури: трастових, інвестиційних фондів і компаній тощо для обслуговування обігу приватизаційних сертифікатів тощо.

З перших кроків масова приватизація в Україні відбувається як штучний процес, заснований на ваучерній, а не на класичній ринковій моделі, що передбачала продаж об'єктів на фондовому ринку та на ринку нерухомості. Передумовою цього стає відсутність у країні розвиненої ринкової та фінансової інфраструктури, великого національного приватного капіталу, упереджене ставлення більшості населення до ринкових перетворень. За таких обставин саме запровадження моделі ваучерної приватизації дістає підтримку всього населення, оскільки кожний громадянин формально ставав володарем рівної кількості приватизаційних грошей (це створювало ілюзію рівності та соціальної справедливості у розподілі державної власності). Крім того, така модель дозволяла досить швидко здійснити приватизацію навіть без наявності первісного капіталу. Українські ваучери – приватизаційні майнові сертифікати – не перебували у вільному обігу. На початку випуску вони існували у вигляді іменних депозитних рахунків і тільки у 1995 р. було запроваджено їхню паперову форму.

Парламент України (в якому станом на 1994–1996 рр. переважали ліві сили) чинив опір процесам приватизації, тому реальна робота з приватизації державного майна була ініційована Указами Президента України «Про заходи щодо забезпечення прав громадян на використання приватизаційних майнових сертифікатів» (від 26 листопада 1994 р.), «Про заходи щодо прискорення процесу малої приватизації в Україні» (від 30 грудня 1994 р.); «Про заходи щодо забезпечення приватизації у

1995 році» (від 23 червня 1995 р.) та ін. Така сама ситуація повторилася й у 1996 р. Програмні завдання з приватизації знову були прийняті завдяки Указу Президента «Про завдання та особливості приватизації державного майна у 1996 році» (від 19 березня 1996 р.). І тільки у 1997 р. (із піврічним запізненням) Законом України від 3 червня 1997 р. була ухвалена Державна програма приватизації в Україні на 1997 р. (вона стала першою Програмою приватизації зі статусом Закону України). Закон України від 12 лютого 1998 р. законодавчо закріпив положення Державної програми приватизації в Україні на 1998 р.

Слід зазначити, що з 1995-го по 1998 р. найбільшого поширення в Україні дістали такі неконкурентні методи приватизації, як викуп майна трудовим колективом або організацією орендарів (за приватизаційні майнові сертифікати), майнові сертифікатні аукціони, некомерційні конкурси тощо. Комерційні конкурси та аукціони проводилися майже виключно з метою приватизації об'єктів невиробничої сфери (ресторани та кафе, перукарні, їдальні тощо). Приватизація в Україні за цей період мала переважно безкоштовний, «паперовий», характер. Володарі приватизаційних майнових сертифікатів безпосередньо (за місцем роботи) або через трастові, інвестиційні компанії та фонди діставали право розпорядження акціями та паями підприємств, що приватизувалися.

За такого підходу відбувалася і корпоратизація, тобто перетворення державної власності на акціонерну. Володарями акцій переважно ставали члени трудових колективів в обмін на приватизаційні майнові сертифікати (ПМС), а пізніше – компенсаційні сертифікати (КС). За такої приватизації ні до державного бюджету, ні до об'єктів, що приватизувалися, не надходили реальні кошти на реконструкцію, модернізацію та технічне переоснащення виробництва. Отже, приватизація 1995–1998 рр. не сприяла формуванню реальних інвестиційних потоків та їх спрямуванню в недержавний сектор виробництва, який переважно був представлений акціонерними товариствами, колективними та орендними підприємствами.

Про незначну зацікавленість населення у безкоштовно-паперовій приватизації свідчить те, що ринкова вартість приватизаційного майнового сертифіката (ваучера) ніколи не перевищувала 10% номінальної вартості, а багато громадян взагалі добровільно не скористалися правом на його отримання (за оцінками, приблизно 44% тих, хто мав право на одержання ПМС, не скористалися ним). Навіть більше, у практиці роботи провідних українських інвестиційних фондів «Олбі-Україна», «Кінто», «Київська Русь» тощо досить популярною була послуга передачі прав на управління майном підприємств, що приватизувалися, власником приватизаційного майнового сертифіката інвестиційному фонду. За це власник одержував гроші, а інвестиційний фонд – ваучер без господаря. Така операція маскувала елементарну купівлю-продаж приватизаційного майнового сертифіката.

Під час проведення сертифікатних аукціонів за акції підприємств, що становили комерційну цінність для інвесторів (тютюнові фабрики, підприємства харчової промисловості тощо), інвестиційні фонди розплачувалися «нічіями» приватизаційними майновими сертифікатами. Отже, підприємства, продукція яких користувалась підвищеним попитом, переходили у приватну власність засновників інвестиційних фондів або тих, хто стояв за ними (тіньових структур, «сірих кардиналів», «потрібних» державних службовців, майбутніх олігархів країни тощо). «Народні» ж приватизаційні майнові сертифікати фонди пакетами вкладали в усі підприємства, що приватизувались за планом ФДМ, без урахування їх потенційної конкурентоспроможності. Унаслідок цього і до сьогодні часу дивіденди на приватизаційні майнові сертифікати, що були вкладені населенням у інвестиційні фонди та трастові компанії, або ж є заниженими, або ж взагалі не виплачуються власникам приватизованих безкоштовним методом підприємств⁴⁵.

Не краще виглядала справа і з іншими платіжними засобами приватизації – приватизаційними компенсаційними сертифікатами (що існували в Україні з 1994 р.). За їхньою допомогою первісно планувалося компенсувати населенню втрати знецінених коштів, накопичень на рахунках Ощадбанку та Держстраху (Указ Президента України від 24 листопада 1994 р. «Про компенсацію громадянам України втрат від знецінення грошових заощаджень в установах Ощадного банку України та Укрдержстраху»). Якщо номінальна вартість компенсаційного сертифіката становила 10 гривень (приблизно 2,5 дол. США), то його ринкова ціна була нижчою від офіційно встановленої державою у 4-5 разів⁴⁶.

Знецінення приватизаційних «паперових» платіжних засобів в Україні порівняно з їхнім номіналом було зумовлено і політичною боротьбою, яка точилася на вищих рівнях державного управління стосовно темпів і характеру приватизаційних процесів. Так, ще під час затвердження першої приватизаційної програми (1992 р.) Верховна Рада заблокувала будь-яку грошову приватизацію до запровадження нової грошової одиниці (гривні). У липні 1994 р. Верховною Радою України взагалі був оголошений мораторій на приватизацію, який продовжувався до травня 1995 р. (Постанова Верховної Ради України від 29 липня 1994 р. «Про удосконалення механізму приватизації в Україні та посилення контролю за її проведенням»). Під тиском лівих сил Верховна Рада постійно збільшувала перелік об'єктів, заборонених до приватизації (до 6000 об'єктів станом на 1996 р.). Унаслідок таких заборонних заходів в Україні спостерігалось порушення рівноваги між вартістю майна, що підлягало приватизації, і вартістю всіх приватизаційних паперів, що врешті-решт і сприяло їхньому знеціненню.

З іншого боку, галузеві міністерства та відомства України постійно вели боротьбу із законодавчою владою за право контролювати процеси приватизації. З 1993 р. міністерства дістають пріоритетне право розпо-

ряджатися державною часткою майна корпоратизованих підприємств (Указ Президента України «Про корпоратизацію підприємств» від 15 червня 1993 р.). Міністерства одержали право включати своїх представників до складу комісій з приватизації, до наглядових рад, право управляти державними пакетами акцій (Указ Президента України від 19 вересня 1995 р.). Цим самим обмежувалися права ФДМУ монопольно представляти державу як власника у процесі приватизації. Цікаво зазначити, що з 1992-го по 1998 р. ФДМУ тричі переходив з підпорядкування Верховної Ради до Кабінету Міністрів України і назад. Лише у 1999 р. Указом Президента України «Про зміни у системі центральних органів виконавчої влади України» від 13 березня 1999 р. було встановлено, що Фонд державного майна підпорядковується Кабінету Міністрів України.

Відомче протистояння, між іншим, переслідувало досить прагматичні цілі, а саме – розподіл прав на розпорядження та використання приватизаційних коштів. Уже з 1993 р. в Україні домінує ідея використання надходжень від приватизації на покриття бюджетного дефіциту. Частка відрахувань до бюджету від приватизаційних коштів з 50% у 1993 р. зросла до 90% у 1999 р.⁴⁷, але всі вони «проїдалися» на невиробничі потреби, зокрема на та термінові популістські соціальні виплати, підвищення оплати праці окремим верствам населення під тиском страйків (наприклад, шахтарям).

Формальне дотримання в ході впровадження державної політики приватизації принципу соціальної справедливості, що розглядалося як поєднання принципу гласності з виконанням вимог антимонопольного законодавства та наданням пільг трудовим колективам (вибір способу приватизації, першочергове право на придбання майна підприємств, пільги для членів родини робітників тощо), не тільки не дало очікуваних результатів, а навпаки, призвело до посилення кризових явищ та зростання соціального напруження в українському суспільстві. Наслідком цього стала відсутність реальних власників і реальних інвестиційних надходжень до приватизованих підприємств. Отже, головна проблема національної промисловості – фізичне і моральне спрацювання устаткування – не могла бути розв'язана за рахунок «паперової» приватизації. Цілком зрозуміло, що «паперова» приватизація не сприяла і надходженню коштів на реструктуризацію підприємств, їх переобладнання. Не сприяли цьому й бюджетні «проїдання» надходжень від приватизації. Проблема застарілого устаткування зумовлювала як низьку конкурентоспроможність продукції, так і низькі обсяги виробництва в Україні впродовж 1992–1998 рр. Відсутність коштів на потреби технічного переоснащення промислових підприємств і внаслідок цього висока матеріаломісткість та енергомісткість національного виробництва стали причиною постійного повторення енергетичних криз, у тому числі й «газової кризи», що мала місце в Україні на початку 2006 р.

До позитивних наслідків етапу масової приватизації в Україні експерти-економісти відносять прискорення темпів приватизації (приблизно в 4,2 раза порівняно з темпами приватизації за період 1992–1994 рр.). За 1995–1998 рр. було приватизовано майже 50 тис. об'єктів, у тому числі понад 11 000 середніх і великих підприємств. Під час масової приватизації громадяни одержали понад 91% загальної емісії приватизаційних майнових сертифікатів (приблизно 46 млн штук) та 30% компенсаційних сертифікатів на суму понад 1 млрд грн. Сертифікатна приватизація сприяла формуванню засад як первинного, так і вторинного ринку цінних паперів в Україні. Зокрема, саме у цей період була сформована національна мережа сертифікатних аукціонів у всіх регіонах країни, що заклало основи формування національної системи фондового ринку як невід'ємного атрибуту ринкової економіки. Через цю систему було продано майже 20 тис. пакетів акцій різних підприємств загальною вартістю 4,6 млрд грн⁴⁸.

У процесі масової приватизації в Україні виникає велика кількість малих приватних підприємств. За 1995–1998 рр. у приватну власність перейшло понад 90% підприємств торгівлі, сфери обслуговування та громадського харчування, з'явилося майже 40,4 тис. малих підприємств. Стосовно малої приватизації в Україні законодавчо було встановлено, що її об'єкти підлягають продажу разом із приміщенням, а приватизації передувала попередня реструктуризація, подрібнення підприємств у сфері побутових послуг, торгівлі та громадського харчування. Майже 80% коштів від продажу об'єктів малої приватизації спрямовувалися до місцевих бюджетів (на соціальні потреби та подальший розвиток приватизації тощо). Цікаво зазначити, що різні міжнародні організації, зокрема Міжнародна фінансова корпорація (МФК), – незалежний член групи Світового банку, – усіляко сприяли прискоренню та активізації процесів масової малої приватизації в Україні, пов'язуючи з цим успіх ліберальних реформ та формування інституційного ринкового середовища⁴⁹.

Унаслідок малої приватизації в Україні досить швидко було подолано товарний дефіцит на місцевих ринках, підвищилися стандарти якості на ринку послуг, з'явилися передумови до формування прошарку середнього класу. Загалом, протягом 1992–1998 рр. в Україні приватизовано 61 591 об'єктів, переважну більшість з яких становили саме малі підприємства – 49 519 (80,4%); середні та великі – 10 840 одиниць (17,6%); об'єкти незавершеного будівництва – 1232 об'єкта (приблизно 2%). Пізніше українськими органами приватизації було розірвано угоди купівлі-продажу з власниками 758 об'єктів, приватизованих за цей період, через порушення умов приватизації⁵⁰.

Найвагомішим позитивним наслідком етапу масової приватизації в Україні (1995–1998 рр.) економісти науковці називають ліквідацію державної монополії та еволюцію відносин власності й типів господа-

рювання щодо їх розмаїття та формування конкурентного середовища. Під впливом змінюваного співвідношення приватногосподарських, колективних, корпоративних, суспільних інтересів — протягом перехідного періоду в Україні відбулося становлення змішаної, багатоукладної економічної системи, що стало гарантом незворотності ринкових перетворень в Україні.

Сучасними економістами та політиками сертифікатна приватизація (ваучерна, або «паперова») і досі оцінюється неоднозначно. Водночас не можна не погодитись з тезою про те, що на першому етапі ринкових перетворень у країні без приватного капіталу, без ринкової інфраструктури, без довіри населення до інституту приватної власності приватизацію можна було здійснити тільки як штучний процес. З 6,5 трлн грн усіх основних фондів держави 4 трлн грн підлягали приватизації. Разом із тим особисті заощадження громадян становили лише 100 млрд грн⁵¹. Отже, приватизацію з використанням приватизаційних майнових сертифікатів (ПМС) і компенсаційних сертифікатів (КС) слід розглядати як вимушено-об'єктивний процес. Водночас на зміну йому логічно прийшов перерозподіл власності між реальними (тобто платоспроможними суб'єктами господарювання); процеси, що мають підґрунтя у легальному (та нелегальному) нагромадженні первісного капіталу. Наслідком цього стало посилення майнової та соціальної стратифікації українського суспільства.

Дійсно, сам собою факт роздержавлення та приватизації майна є лише передумовою ефективного господарювання. На практиці процеси реальної приватизації виявляються у тому, що попередні власники з часом неминуче поступаються місцем платоспроможним власникам (тобто реальним інвесторам). Отже, за законами ринку не має значення первинний спосіб приватизації, оскільки механізми ринку обов'язково зумовлять зміну власника з огляду на критерій прибутковості господарювання.

Підтвердженням цього є такі факти. Так, протягом 1992–1999 рр. переважно більшість об'єктів в Україні було приватизовано за рахунок викупу трудовими колективами (42,07% від загальної кількості приватизованих об'єктів) і викупу майна, зданого в оренду (19,73%). Водночас поступово дедалі привабливіших для інвесторів об'єктів переходило від трудових колективів до третіх осіб. Так, аналіз стану приватизаційних процесів в Україні, їх відображення на фондовому ринку, зокрема у сфері діяльності фондової біржі (ФБ) і позабіржового фондового ринку торговельних систем (ПФТС) станом на 1999–2000 рр., свідчив скоріш про активний перерозподіл власності, ніж про первинні процеси приватизації. Найпопулярнішими інструментами торгів на вторинному ринку цінних паперів на той час стала консолідація пакета акцій найпривабливіших підприємств (переважно виходячи з критерію їхньої експортної діяльності) шляхом скуповування на ПФТС та концентрації у

підприємницьких структур місцевого рівня і потенційних інвесторів, що стояли за ними. Попитом користувались цінні папери підприємств, не пов'язаних між собою галузей (західноукраїнські нафтопереробні заводи, картонно-паперові комбінати, металургійні підприємства, коксохімічні заводи, підприємства машинобудівного комплексу та ін.). Протягом 1999–2000 рр. у ПФТС досить часто реєструвались угоди стосовно акцій, скуплених третіми особами, підставними фірмами у працівників підприємств, які вони та члени їхніх родин одержали безкоштовно, за приватизаційні майнові сертифікати та за пільговою передплатою для членів трудових колективів, орендарів та керівництва заводу. Акції таких підприємств звичайно скуповувались за готівку та за цінами, значно нижчими від їх номінальної вартості⁵².

Отже, платоспроможні інвестори (в основному це були дочірні фірми фінансово-промислових груп) за допомогою або ж офіційних (легальних), або ж тінювих методів (зокрема скуповування за безцінь акцій, що належали раніше робітникам підприємств) ставали фактичними володарями первісно, так би мовити, безкоштовно приватизованого об'єкта. Цьому процесові сприяв низький рівень життя переважної більшості населення України, зневіра членів трудового колективу у потенційну цінність цінних паперів приватизованих підприємств тощо. Операція купівлі акцій майже за безцінь через третіх осіб, з 1999 р. (і до сьогодні) ще неодноразово буде повторена при перерозподілі власності первинно приватизованих трудовими колективами підприємств. Тривала невивплата заробітної плати, чергові неоплачувані відпустки тощо спонукали власників пільгових пакетів акцій до їхнього продажу. Інакше кажучи, зволікання держави з грошовою приватизацією мало лише негативні наслідки: підприємства не одержували реальні кошти, а трудові колективи однаково втрачали право розпорядження майном. Отже, штучне гальмування грошової приватизації не дало позитивних результатів, а лише активізувало перерозподільні процеси у тінювому секторі економіки.

Ураховуючи всі недоліки масової, «паперової», приватизації, на вищому рівні державного управління було прийнято рішення про початок нового етапу грошової приватизації, який розпочався в Україні з 1999 р. Характерними ознаками цього етапу стали: створення в процесі приватизації сприятливих умов для тих потенційних приватних власників, які мали довгострокові інтереси у приватизації підприємств; контроль держави за ефективністю діяльності приватизованих підприємств та сприяння створенню конкурентного середовища; збільшення питомої ваги надходжень від приватизації на потреби держбюджету (до 90% коштів, одержаних за рахунок приватизації, спрямовувалися до Державного бюджету України).

«Державна програма приватизації на 1999 рік» була затверджена Указом Президента України № 1405 від 30 грудня 1998 р. всупереч її

блокуванню Верховною Радою України⁵³. У програмі визначались пріоритети виключно грошової приватизації та економічні заходи щодо її регулювання. Розподіл об'єктів приватизації на групи у програмі 1999 р. майже нічим не відрізнявся від наявного раніше: група А – об'єкти малої приватизації, вартість основних фондів (ОФ) яких не перевищує 1 млн грн; група В – об'єкти з вартістю ОФ 1-170 млн грн; група Г – об'єкти, вартість ОФ яких перевищує 170 млн грн, а також підприємства-монополісти, об'єкти ВПК, які підлягають конверсії, і об'єкти, що приватизуються із залученням іноземних інвестицій за міжнародними договорами України; група Д – об'єкти незавершеного будівництва, майно ліквідованих підприємств, підприємства-банкрути; група Е – акції (частини, паї) у майні господарських товариств, які належать державі; група Ж – об'єкти соцкультпобуту.

У зв'язку із вилученням з процесу приватизації приватизаційних майнових сертифікатів та компенсаційних сертифікатів як засобів платежу, з класифікації об'єктів у 1999 р. була вилучена група Б (критерієм віднесення до цієї групи була вимога, щоб вартість ОФ на одного працівника не перевищувала номінальної вартості ПМС більш ніж у 1,5 раза). Загалом планом на 1999 р. передбачалась зміна власності 5,5 тис. об'єктів малої приватизації (група А); 455 об'єктів середньої та великої приватизації (групи В і Г); 402 об'єктів незавершеного будівництва (група Д); 94 об'єктів групи Е і 333 об'єктів соціально-культурної сфери. Усього на 1999 р. було заплановано 800 млн грн надходжень до бюджету від приватизації. При цьому планувався такий розподіл коштів: держбюджет одержує 80%; на виконання програми і розвиток підприємства призначалося 5%; на матеріальну підтримку працівників органів приватизації в 1999 р. виділялося 26% коштів, що надходили від приватизації (у 1998 р. цей показник становив лише 6%)⁵⁴.

Для активізації приватизаційних процесів Фондом державного майна України були ухвалені рішення про пріоритетний продаж великими пакетами акцій об'єктів групи Г і стратегічно важливих для економіки й безпеки держави підприємств за окремо визначеним порядком; продаж об'єктів групи А переважно цілісними майновими комплексами; продаж акцій шляхом розміщення депозитарних розписок; продаж пакетів акцій на відкритих торгах, тендерах з метою залучення світових лідерів у відповідних галузях економіки та проведення ними модернізації виробництва, інноваційної діяльності; розукрупнення підприємств, виділення з їх складу структурних підрозділів основного виробництва та інженерної інфраструктури, у тому числі об'єктів соціальної сфери тощо.

Суттєво вплинули на приватизаційні процеси в Україні нові способи продажу середніх та великих об'єктів (групи В, Г). Крім звичайних торгів, на аукціонах та конкурсах пакети акцій продавались: через систему фондової біржової торгівлі чи позабіржової фондової торговельної системи; на міжнародних фондових ринках (за правилами їхнього

функціонування); через посередництво торговців цінними паперами на підставі договору (порядок його укладання встановлювався Фондом державного майна разом із Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку та Антимонопольним комітетом); за міжнародними договорами України, які передбачали залучення іноземних інвестицій у відповідне підприємство (порядок встановлювався Кабінетом Міністрів України); обмінювались на облігації внутрішніх державних позик у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів. Згідно з Указом Президента, ФДМУ в процесі приватизації керувався принципом мінімального «розпорошення» акцій і за наявності попиту продавав увесь пакет, призначений для роздержавлення, одному власникові⁵⁵.

Зміна пріоритетів у підходах до приватизації в Україні привела до збільшення надходжень коштів до державного бюджету. Із запланованих на 1999 р. 800 млн грн до державного бюджету надійшло 730 млн грн (для порівняння: за весь період з 1992-го по 1998 р. за рахунок приватизації до держбюджету України надійшло лише 646,22 млн грн із запланованих 1540 млн грн)⁵⁶. У 1999 р., як і раніше, у процесі приватизації пріоритет за галузевою ознакою залишався за підприємствами торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування (ці підприємства становили понад половини від загальної кількості приватизованих об'єктів). Серед середніх і великих підприємств (більшість з яких становили собою відкриті акціонерні товариства), найбільшим попитом у 1999 р. користувалися підприємства металургійного комплексу (26% від загального обсягу продажу); електроенергетики (25%); хімічної і нафтохімічної промисловості (19%). Найбільша сума коштів у 1999 р. (356,6 млн грн) надійшла до державного бюджету від приватизації енергетичних компаній⁵⁷.

Указом Президента «Про невідкладні заходи по прискоренню приватизації майна в Україні» (від 29 грудня 1999 р.), Законом України «Про державну програму приватизації» (від 18 травня 2000 р.) визначалися певні особливості нового етапу приватизації. Так, програма приватизації в Україні була прийнята на три роки (2000–2002 рр.). Приватизація мала здійснюватися винятково за гроші. У господарський обіг вперше було введено поняття «індивідуальна приватизація», важливе місце відводилося «промислому інвестору» («вітчизняний промисловий інвестор, або об'єднання міжнародно визнаних іноземного і вітчизняного інвесторів»).

Індивідуальний підхід до приватизації в Україні відповідно до офіційної позиції полягав «...у вивченні попиту на конкретний об'єкт приватизації, врахуванні кон'юнктури ринку, на основі цього – визначенні способу продажу, який максимально враховує особливості виробничо-технічного та фінансово-майнового стану кожного підприємства, що підлягає приватизації...». Під поняттям «промисловий інвестор» розумілося: «...вітчизняний чи іноземний інвестор або їх об'єднання, які:

заінтересовані у збереженні частки підприємства на ринку відповідного продукту та не менше трьох років виробляють продукцію (виконують роботи, надають послуги), аналогічну основній продукції (роботам, послугам) підприємства, що приватизується, або споживають в основному виробництві продукцію (роботи, послуги) такого підприємства чи виробляють продукцію (роботи, послуги), яка використовується в основному виробництві підприємства, що приватизується, як основна сировина, чи здійснюють безпосередній контроль на таких підприємствах не менше одного року. Промисловим інвестором не може бути компанія, зареєстрована в офшорній зоні»⁵⁸. Останнє положення було прийнято з метою усунення від процесів приватизації злочинних угруповань, володарів тіньових капіталів тощо.

Починаючи з 2000 р. в Україні була змінена система градації об'єктів приватизації за групами. Як визначальний показник градації остаточно було встановлено кількість працюючих (на відміну від розміру статутного фонду вона не підлягає індексуванню і саме тому краще характеризує розмір об'єкта). Отже, до групи А стали належати об'єкти, на яких працює до 100 осіб, до групи В – понад 100 осіб за умов, що підприємство не є монополістом або стратегічним об'єктом. Такі об'єкти було виокремлено у групу Г. Скасовано групу Б. До груп Д, Е, Ж, як і раніше, належали об'єкти незавершеного будівництва, державні частки (паї) у майні підприємств і об'єкти соціальної сфери⁵⁹.

З початком грошової приватизації в Україні загострюється боротьба за право контролювати ці процеси. У постійному протистоянні опинилися інтереси галузевих міністерств та відомств України, інтереси виконавчої та законодавчої влади, інтереси олігархічних структур, окремих персон тощо. Цікаво, що за період з 1992-го по 1998 р. Фонд державного майна України тричі переходив з підпорядкування Верховної Ради до Кабінету Міністрів і назад. Лише у 1999 р. Указом Президента України від 13 березня 1999 р. «Про зміни у системі центральних органів виконавчої влади України» було встановлено, що Фонд державного майна підпорядковується Кабінету Міністрів України. Відомче протистояння переслідувало досить прагматичні цілі, а саме – розподіл прав щодо визначення об'єктів приватизації, встановлення порядку приватизації, розпорядження та використання приватизаційних коштів. Загальні уявлення про офіційні механізми приватизації в Україні та розподіл приватизованих об'єктів за способами приватизації ілюструють дані табл. 14.8.

Переважна кількість об'єктів приватизації в Україні пройшла шляхом малої приватизації, що передбачало викуп об'єкта приватизації трудовим колективом, продаж на аукціоні за комерційним і некомерційним конкурсом тощо. Водночас об'єкти малої приватизації не мають вирішального стратегічного значення (на кшталт акціонерних компаній).

Особливо гостро протистояння між представниками різних економічних (і політичних) інтересів в Україні спостерігалось з приводу корпоративізації (тобто приватизації об'єктів шляхом продажу акцій за участю держави як повноправного власника). Загальноживаною до 1999 р. стала практика, коли держава як акціонер лише вилучала кошти у підприємства, не надаючи йому жодної інвестиційної підтримки, або, навпаки, з лобістських позицій утримувала нерентабельні підприємства, що за інших обставин давно стали би банкрутами. Програмою приватизації на 2000–2002 рр. передбачалося обмеження до трьох років максимального терміну, на який у державній власності закріплювалися пакети акцій. І якщо за цей час фінансове становище підприємства погіршиться, то закріплений за державою пакет акцій підлягав обов'язковій приватизації.

Таблиця 14.8. Кількість об'єктів, що змінили форму власності в Україні (за способами приватизації)

Способи приватизації	1992–2005 рр.		2005 рр.	
	Номінальна кількість	У відсотках (%)	Номінальна кількість	У відсотках (%)
Усього, у тому числі шляхом:	102154	100,00	5664	100,00
Викупу:				
об'єкта приватизації	49619	48,57	3702	65,36
за альтернативним планом приватизації	455	0,44	1	0,02
державного майна, зданого в оренду з викупом	18853	18,46	1119	19,76
Продажу:				
на аукціоні	15906	15,57	683	12,06
за некомерційним конкурсом	2315	2,27	29	0,51
за комерційним конкурсом	4540	4,44	123	2,17
акцій відкритих акціонерних товариств	10461	10,24	7	0,12
за конкурсом з відстроченням платежу	5	0,01	–	–

Джерело: Статистичний щорічник України за 2005 р. – К.: Консультант, 2006. – С.326.

Ухвалення «Концепції управління державними корпоративними правами» (від 13 червня 2000 р.), що була розроблена Департаментом корпоративного управління України, передбачало введення у державну

практику принципу «максимального скорочення кількості закріплених у державній власності акцій». Усі акціонерні товариства, до яких передбачалося впровадити функції корпоративного управління, поділялися на дві групи за чисельністю: 1) до 200 акціонерних товариств, в яких закріплювався державний пакет акцій 25 або 50% терміном до 5 років (переважно це стратегічні промислові об'єкти військового, космічного призначення тощо); 2) до 2300 акціонерних товариств, в яких державна частка підлягала приватизації і мала тенденцію до постійного зменшення⁶⁰.

Саме з 2000 р. в Україні набувають вагоме поширення процеси корпоратизації, тобто перетворення державних підприємств, закритих акціонерних товариств, більше 75% статутного фонду яких перебуває у державній власності, а також виробничих і науково-виробничих об'єднань (правовий статус яких ще не був остаточно визначений) на відкриті акціонерні товариства. До речі, і на сьогодні в Україні досить значна частка акціонерного капіталу промислових підприємств залишається у власності держави. З одного боку, це позитивне явище, оскільки дивіденди поповнюють державний бюджет країни, а з другого — це відштовхує потенційних інвесторів, оскільки державні рішення досить часто обстоюють відомчі інтереси державних установ, та, як правило, суперечать приватногосподарським інтересам корпоративних власників. На 1 квітня 2005 р. у реєстрі корпоративних прав держави обліковувалося 1375 господарських товариств, у статутних фондах яких була присутня державна частка. З них 386 господарських товариств (28% загальної кількості) мали у статутному капіталі державну частку понад 50% (тобто контрольний пакет); 156 господарських товариств (11%) мали державну частку 100%; 473 господарських товариств (34%) мали державну частку в статутному капіталі розміром від 25 до 50% (блокуючий пакет); 516 господарських товариств (38%) мали державну частку в статутному капіталі менше 25%⁶¹.

Гострі суперечки щодо затвердження переліку об'єктів приватизації, які постійно точилися в Україні, пояснювалися тим, що, як уважали опоненти прискореної грошової приватизації, продаж пакетів акцій стратегічно важливих підприємств приватним власникам неминуче призведе до поглиблення кризи, зростання обсягів тіньових процесів, зменшення ролі держави в регулюванні економіки. Поряд із цим постійно посилювалося протистояння між виконавчою і законодавчою гілками влади через законодавчу неузгодженість питання про корпоратизацію. У Законі України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» (від 7 травня 1999 р., набув чинності 14 вересня 1999 р.) наводився перелік майже 300 об'єктів державної власності, що не підлягали приватизації, але могли бути корпоратизованими. Однак законодавча неузгодженість цього питання у будь-який момент давала змогу здійснити «клаптикове» роздержавлення у разі гострої потреби

(дефіцит державного бюджету, відомчі або ж олігархічні, особисті інтереси можновладців тощо).

На практиці досить поширеною була ситуація, коли приймався закон про особливості приватизації підприємств тієї чи іншої галузі з індивідуальним, у кожному окремому випадку, визначенням частки, що залишалася у власності держави. Такий суб'єктивний підхід до приватизації був притаманний Україні аж до кінця 2004 р., до подій помаранчевої революції. Індивідуально-особистісний підхід до найпривабливіших з погляду рентабельності й експортних можливостей об'єктів приватизації (на кшталт «Криворіжстали»), став причиною багатьох гучних скандалів і скомпрометував президентську владу часів 2000–2004 рр. Водночас після 2004 р. та дотепер характер приватизаційних процесів в Україні кардинально не покращився. Збереглася спрямованість приватизаційних надходжень на «залатування дірок» державного бюджету та їхнє послідовне «проїдання» на «термінові потреби» (це, як правило, соціальні виплати популістського характеру в період передвиборних кампаній). Загальне уявлення про темпи приватизації та кількість об'єктів, що змінили форму власності в Україні протягом усього періоду реформ, ілюструють дані табл. 14.9.

Під час останнього (грошового) етапу приватизації (з 2000-го по 2004 р.) значного поширення в Україні набувають тіньові схеми приватизації. Так, реальністю стала практика передачі державних пакетів акцій в управління впливовим національним фінансово-промисловим бізнес-групам, що і отримували фактичний контроль над великими державними підприємствами, виставленими на приватизацію. Це дозволяло приватним структурам навіть без будь-яких інвестиційних вливань привласнювати доходи корпоративних підприємств. Досить популярним в Україні став механізм штучного банкрутства, який дозволяв потенційним власникам (як правило, фінансово-промисловим групам олігархічного походження) купувати об'єкти за більш низькою, ніж під час приватизації, ціною та без будь-яких фінансових зобов'язань перед кредиторами.

Законодавчо легальним, але тіньовим за суттю стала така постприватизаційна процедура, як додаткова емісія акцій корпоративізованих підприємств, у результаті чого частка державної власності зменшувалася до рівня, що реально не впливав на ухвалення управлінських рішень. Унаслідок такої операції держава фактично втрачала можливість керувати дивідендною політикою корпоративних підприємств, втрачала вирішальне право голосу та прибутки. Стосовно ж офіційної позиції часів 2000–2004 рр., серед методів приватизації протягом завершального періоду реформ в Україні переважав викуп об'єктів приватизації (за реальні грошові кошти інвесторів), що мало короткострокові позитивні наслідки для поповнення державного бюджету (див. табл. 14.8).

Слід визнати, що за п'ятнадцять років реформ масова приватиза-

Таблиця 14.9. Кількість об'єктів, що змінили форму власності в Україні* (за формами власності)

Роки	Загалом по економіці, одиниць	У тому числі	
		державної форми власності, одиниць	комунальної форми власності, одиниць
1992–2006	107635 **	26250	81385
1992–1993	3592	1623	1969
1994	8249	2731	5518
1995	16213	4099	12114
1996	19427	4500	14927
1997	8480	1873	6607
1998	5359	1677	3682
1999	5168	1480	3688
2000	5147	1550	3597
2001	6007	1543	4464
2002	6134	1450	4684
2003	6524	1396	5128
2004	6148	1064	5084
2005	5661	742	4919
2006	5526	522	5004

Джерело: За даними Державного комітету статистики України. Дата останньої модифікації: 09.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

* Інформація, подана в табл. 14.9, була оновлена на сайті Державного комітету статистики України 9.09.2007 р. останній раз у зв'язку з переведенням державних статистичних спостережень з питань приватизації до відомчої звітності Фонду державного майна України.

** Дані наведено з урахуванням вилучення об'єктів, з якими, за інформацією Фонду державного майна України, його регіональних відділень, Фонду майна АР Крим, органів місцевого самоврядування, розірвано договори купівлі-продажу на 1 січня 2007 р.

ція в Україні в цілому виконала головне політичне завдання системних трансформаційних перетворень – забезпечила формування недержавного сектора як основу ринкових відносин. Станом на кінець 2005 р. в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України об'єкти приватної власності становили 78,3%; об'єкти державної та державної корпоративної власності – 4,1%; об'єкти комунальної та комунальної корпоративної власності – 7,4%; об'єднання громадян, щодо яких форма власності не зазначалася, – 10,1%⁶². Найбільше підприємств недержавного сектора в Україні традиційно сконцентровано у легкій (97%), деревообробній (95%), харчовій промисловості (93%). Станом на кінець 2003 р. ними вироблялося приблизно 97% від загального обсягу продукції кожної з цих галузей (відмінною особливістю яких, до

речі, є швидкий обіг капіталу)⁶³. Разом із тим в інших галузях економіки (з більш повільним обігом капіталу) питома вага підприємств недержавного сектора ще й досі залишається невеликою. Так, станом на 01 жовтня 2005 р. первісна вартість основних засобів і нематеріальних активів українських підприємств, які змінили форму власності, становила 30 7943,0 млн грн, тобто тільки 35,1% від вартості основних засобів і нематеріальних активів усіх підприємств і організацій України⁶⁴. Недостатній рівень розвитку приватного сектора економіки у нашій державі порівняно з розвинутими країнами світу (де питома вага приватного сектора у середньому є на рівні 65-70% від вартості активів усіх підприємств та організацій країни) уповільнює глобальні трансформаційні перетворення та гальмує процес становлення розвинутого ринкового середовища в Україні.

Водночас слід зазначити, що хоча відповідно до офіційно проголошеного курсу з 1999-го по 2002 р. приватизація в Україні й дістала назву грошової, динаміка надходжень коштів до державного бюджету від приватизації державного майна за цей період була досить млявою. Так, у 1999 р. при плані 800 млн грн фактичні надходження до Державного бюджету України становили 694,6 млн грн; у 2000 р.: план – 2575 млн грн, фактичні надходження – 2075,5 млн грн; у 2001 р.: план – 5697,39 млн грн, фактичні надходження – 2132 млн грн; у 2002 р.: план – 5585,04 млн грн, фактичні надходження – 576,11 млн грн⁶⁵. Приватизація 2003–2004 рр. не покращила ситуацію. Навпаки, саме у цей період найбільшого поширення набули тіньові методи приватизації, використання службового становища для штучного заниження вартості об'єктів державної власності та їхньої приватизації тощо. Наслідком цього стала серія скандальних судових процесів в Україні у 2005 р., прийняття рішень про реприватизацію. Одним із яскравих прикладів, доказом щодо масштабів порушень у сфері приватизації став повторний продаж у 2005 р. «Криворіжсталі» за 4,8 млрд дол., що на 20% більше, ніж прибуток від приватизації за усі роки незалежності України⁶⁶.

Певні уявлення про розподіл власності між великим, середнім і малим бізнесом в Україні дають дані табл. 14.10.

Таблиця 14.10. Основні показники розвитку підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності в Україні (за підсумками 2006 р.)

Показники	Усього підприємств	У тому числі		
		великих підприємств	середніх підприємств	малих підприємств
Кількість підприємств, одиниць	360297	764	52135	307398
Кількість підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць	77	–	11	66

Показники	Усього підприємств	У тому числі		
		великих підприємств	середніх підприємств	малих підприємств
Середньорічна кількість зайнятих* працівників, тис. осіб	9272,5	3167,6	4288,3	1816,6
Середньорічна кількість найманих** працівників, тис. осіб	9197,1	3167,5	4283,6	1746,0
Фонд оплати праці, млн грн	110059,3	52449,5	46178,1	11431,7
Середньомісячна заробітна плата одного найманого працівника, грн	997,23	1379,87	898,35	545,63
Обсяг реалізованої продукції, робіт, послуг (без ПДВ, акцизу), млн грн	1898295,0	504402,4	1303583,6	90309,0
Операційні витрати з реалізованої продукції (робіт, послуг), млн грн	1837530,7	465394,2	1276557,9	95578,6

Джерело: За даними Державного комітету статистики України. Дата останньої модифікації: 09.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

* Включаючи штатних, позаштатних і неоплачуваних (власників, засновників підприємства та членів їх сімей) працівників.

** Включаючи штатних та позаштатних працівників.

Як свідчать дані табл. 14.10, найбільшу роль в економічному житті України (як і в усьому світі) відіграє великий бізнес (акціонерні, корпоративні підприємства, ФПГ тощо). Водночас унаслідок деформацій процесів приватизації в Україні досить незначну роль у національній економіці відіграє середній, а особливо малий бізнес. Світовий досвід господарювання свідчить, що ліберальні реформи, розвиток конкурентного середовища та інші складові ринкових трансформаційних перетворень своєю метою ставили, насамперед, розвиток підприємницької діяльності, у тому числі і малого бізнесу, що є запорукою формування в країні середнього класу (як соціального підґрунтя демократично-зорієнтованих ринкових реформ).

Слід визнати, що з 1996-го до 1999 р. малий бізнес в Україні розвивався досить повільно. Масштаби його діяльності обмежувалися багатьма чинниками: надмірним оподаткуванням; жорсткою податковою регламентацією; відсутністю державної фінансової підтримки та системи пільгових кредитів; несприятливою криміногенною ситуацією в країні тощо. Ситуація з розвитком малого бізнесу в Україні виглядала таким чином: у 1995 р. було зареєстровано 96 019 підприємств такого типу (тобто 19 на 10 тис. осіб населення); у 1996 р. – майже така сама кількість – 96 270 (19 на 10 тис. населення); у 1997 р. – 136 238 (27 на 10 тис. населення); у 1998 р. – 173 404 (34 на 10 тис. осіб населення). Після деякого спрощення адміністративних процедур реєстрації та

контролю у 1999 р. в Україні було зареєстровано 197 127 малих підприємств (40 на 10 тис. осіб населення)⁶⁷. Для покращення ситуації у 2000 р. була прийнята державна Програма сприяння розвитку малого бізнесу, Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва» (від 19 жовтня 2000 р.).

Протягом 2000–2005 рр. ситуація з розвитком малого бізнесу в Україні дещо покращилась. Так, за даними Державного комітету статистики України, у 2000 р. кількість малих підприємств налічувала 217 930 (що становило 44 на 10 тис. наявного населення країни), а у 2005 р. цей показник становив 295 109 (тобто 63 підприємства на 10 тис. наявного населення країни) (у середньому на одному українському малому підприємстві зайнято 7-8 осіб)⁶⁸.

Найбільша кількість малих підприємств діяла у сфері оптової та роздрібної торгівлі; торгівлі транспортними засобами; послуг з ремонту (101,4 тис. підприємств у 2000 р. та 101,1 тис. підприємств у 2005 р.); у сфері операцій з нерухомістю, здаванням під найом і послуги юридичним особам (59,4 тис. підприємств у 2000 р. та 26,4 тис. підприємств у 2005 р.) тощо. У середньому за 2000–2005 рр. більш ніж дві третини малих підприємств функціонувало у сфері торгівлі та послуг; у виробничій сфері працювало понад 25% малих підприємств, серед них: приблизно 15% – у промисловості, близько 8% – у будівництві; приблизно 4% – у сільському господарстві. У теперішніх цінах за рік (за оцінками експертів) малі підприємства виробляють приблизно 7-8% від загального обсягу виробництва товарів та послуг в Україні⁶⁹.

Потенціал малого бізнесу в Україні і досі використовується недостатньо. Загальновідомо, що саме розвиток малого та середнього підприємництва зумовлює вагомі трансформаційні перетворення в сучасних економічних системах: збільшується виробництво предметів народного споживання; зростає чисельність малих та середніх підприємців, тобто змінюється соціальна структура суспільства, формується середній клас; розвивається сфера послуг; змінюється структура зайнятості, створюються нові робочі місця; підвищується платоспроможність населення та добробут у суспільстві в цілому. Ці переваги повною мірою використовують розвинуті країни світу. Зокрема, в країнах Європейського Союзу наприкінці ХХ ст. діяло понад 18 млн підприємств, 98,8% з яких – це малі та середні. Саме вони забезпечують роботою майже 66% населення Європи та виробляють понад половину ВВП країн ЄС. Переважна більшість малих та середніх підприємств зосереджена у сфері торгівлі, послуг, будівництва, туризму тощо⁷⁰.

Країни Центральної Європи, у тому числі Угорщина, Польща, Чехія, швидко використали цей досвід і тому досить успішно пройшли перехідний етап до ринкового господарства. Розвиток малого та середнього бізнесу неможливий без ринку, конкурентного середовища тощо, і разом із тим він потребує постійної державної підтримки з огляду на

його економічну слабкість, орієнтацію на місцевий ринок, локальну платоспроможність населення, тобто сильне тяжіння до своєї території. Загальноприйнятими у світовій практиці є такі форми державної підтримки малого та середнього бізнесу: фінансова допомога у вигляді податкових пільг, зменшення реєстраційних внесків; пільгове кредитування, що надається через фінансові структури; інформаційне обслуговування; надання юридичних консультацій; допомога в організації матеріально-технічного постачання та реалізації продукції; послуги з перекваліфікації та підвищення кваліфікації кадрів тощо. Починаючи з 2000 р. в Україні набувають розвитку такі інституційні форми підтримки малого підприємства, як бізнес-центри та бізнес-інкубатори, які сприяють впровадженню науково-технічних розробок і новітніх технологій у виробництво. На початок 2004 р. в регіонах України діяло 299 бізнес-центрів і 71 бізнес-інкубатор⁷¹. З метою підтримки розвитку конкурентного середовища, малого бізнесу на вищому рівні державного управління передбачалося забезпечити захист майнових прав приватних власників, підприємців, інвесторів та кредиторів; запровадити на практиці механізми переведення фінансової відповідальності у майнову; сприяти спрощенню процедури передачі кредитором заставленого майна. Крім того, йшлося про скорочення кількості податків та інших обов'язкових платежів, зменшення розміру нарахувань на фонд оплати праці, розширення бази оподаткування та скасування податкових пільг, зниження ставки ПДВ тощо.

Водночас ці наміри так до кінця і не були здійснені, а малий (і середній) бізнес в Україні й досі віддає перевагу тіньовим формам господарювання, приховуючи від держави реальні обсяги виробництва та доходів. Як приклад, за даними табл. 14.10, середньомісячна заробітна плата одного найманого працівника на малому підприємстві становила лише 545,63 грн (на середньому – 898,35 грн, а на великому – 1379,87 грн на місяць). Не важко припустити, що заробітна плата за таких обставин просто виплачується готівкою, «у конвертах». До тінізації підприємницької діяльності в Україні підштовхує політична нестабільність, правова невизначеність і суперечливість щодо ведення бізнесу, періодичне адміністративне втручання держави у розвиток підприємництва, порушення конкурентного законодавства тощо. За оцінками експертів, у тіньовому секторі виробляється понад 50% ВВП України. Багато в чому розвитку малого і середнього бізнесу в Україні перешкоджає активний розвиток фінансово-промислових груп та їхнє безмежне прагнення до монополізації (та обмеження конкуренції).

Дійсно, виникнення фінансово-промислових груп на товарних і фінансових ринках України можна розглядати як закономірний результат інтеграції промислового та банківського капіталів. У процесі створення ФПГ конкретні форми існування останніх утворюють єдину систему

господарювання на основі їхнього взаємопроникнення. Саме за рахунок такого злиття, ФПГ мають широкі можливості здійснювати накопичення власного (як і залучення зовнішнього капіталу) для реалізації довгострокових та широкомасштабних інвестиційних проектів і програм⁷².

Постановою Верховної Ради України набув чинності Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» (від 21 листопада 1995 р.), за яким промислово-фінансовою групою визнається «...об'єднання, до якого можуть входити промислові підприємства, сільськогосподарські підприємства, банки, наукові і проектні установи, інші установи та організації усіх форм власності, що мають на меті отримання прибутку, і яке створюється за рішенням уряду України на певний термін з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України, включаючи програми згідно з міждержавними договорами, а також виробництва кінцевої продукції»⁷³.

Основним чинником, що активізував виникнення великого бізнесу в Україні та його оформлення у вигляді фінансово-промислових груп став перерозподіл державної власності через проведення процедури приватизації державних підприємств. Саме приватизація в Україні стала головним засобом перерозподілу суспільного багатства, а не засобом прискорення капіталоутворення, необхідного для радикальної структурної модернізації економіки та забезпечення її конкурентоспроможності на світових ринках. Процес приватизації був не лише непрозорий, а й у багатьох випадках супроводжувався порушенням чинного законодавства на користь інтересів ФПГ.

Специфічним для України стало формування ФПГ двома методами.

Перша модель – це створення ФПГ завдяки приватизації державних великих промислових підприємств за допомогою трудового колективу (ці пільги діяли до 1999 р.). У приватизації таким шляхом широко використовувалися і оренда з викупом і приватизаційні майнові сертифікати членів трудового колективу (так звана «паперова» приватизація). Оплата приватизованого майна здійснювалась у розстрочку і за низькими цінами. Але з часом відбувся перехід майна трудового колективу до представників ФПГ. У такий спосіб «відійшли» до великого капіталу «Мотор-Січ» (виробництво авіаційних моторів), «АвтоЗАЗ» (виробництво автомобілів), «Азовсталь» (металургійне підприємство) тощо.

Друга модель – створення ФПГ на підґрунті розвитку посередницького або банківського капіталу. Такі ФПГ не є дуже великими за обсягами капіталу та не характеризуються високими темпами його накопичення (як перша група, що ґрунтується на високих рентних доходах). Як приклад, концерн «Укрпромінвест», банк «Аваль» та його агропромисловий бізнес тощо⁷⁴.

Серед найбільш відомих українських ФПГ, сформованих визначени-

ми вище двома способами, можна назвати «System Capital Managment», «Індустріальний Союз Донбасу», «Інтерпайп», групу «Приват», «АРС», «ТАС», «Укрпромінвест», «УкрСіббанк».

«System Capital Managment» (офіційно зареєстрована у 2000 р. унаслідок відокремлення від «Індустріального союзу Донбасу») являє собою надпотужну управляючу компанію, яку контролює найбагатша людина України Ринат Ахметов (його статки, за даними журналу «Впрост», станом на 2007 р. оцінено у 18,7 млрд дол.). До основних виробничих активів групи відносять металургійні підприємства («Азовсталь», Харцизький трубний завод, Єнакіївський металургійний завод та ін.; енергетику, машинобудування «Азовмаш»; телекомунікації (Laif); ресторанный і готельний бізнес). «SCM» має контрольний вплив на ринок металу та коксу в Україні. Фінансову складову цієї ФПГ представляє «Донгорбанк» і «Перший український міжнародний банк». Ахметову належать 90% акцій компанії «System Capital Managment». Разом із тим за посередництвом «SCM» Р.Ахметов володіє 98% ТРК «Україна», 24% акцій Краматорського машинобудівного заводу ім. Куйбишева, 24% Керченського металургійного комбінату, 27% Дружківського рудоуправління, 52% торгового дому «Азовсталь», 17% страхової компанії «Аско», 99% акцій ФК «Шахтар», 99% акцій готелю «Донбас-Палас». Йому належать 98% акцій пивзаводу «Сармат». У володінні групи Р.Ахметова перебувають ТРК «Україна», газети «Салон Дона и Баса», «Вечерний Донецк», видавничий дім «Сегодня» з однойменною газетою, а також київська редакція «Радіо Люкс». Крім того, компанія «System Capital Management» (SCM) сьогодні активно нарощує телекомунікаційні активи: скуповує операторів, а у перспективі планує взяти участь у приватизації «Укртелекому»⁷⁵.

У дружніх стосунках з SCM перебуває ФПГ «Індустріальний союз Донбасу», в активі якої – акції провідних вітчизняних компаній, які визначають політику у металургійній (Алчевський і Дніпровський металургійні заводи), вугільній галузях, у машинобудуванні, будівництві тощо. Корпорація «ІСД» є лідером серед українських компаній за обсягами валового доходу (близько 2 млрд дол. США на рік). Масштаби та специфіка бізнес-діяльності «ІСД» виходять і за межі України. Як приклад, скандальний процес участі «ІСД» у приватизації металургійного підприємства Huta Stali Czestochowa у Польщі, що вирішився на користь української ФПГ. Один зі співвласників «ІСД» – Сергій Тарута, статки якого у 2007 р. були оцінені у 5,2 млрд дол. США⁷⁶.

Корпорація «Інтерпайп» в основному фокусується на розвитку трубного бізнесу, маючи у своєму розпорядженні практично всі основні підприємства трубної промисловості України. Крім того, до сфери інтересів «Інтерпайп» потрапили і медіа-центри. У складі бізнесової імперії Віктора Пінчука (його статки на 2007 р. становили 7,5 млрд дол. США) перебувають телевізійні канали СТБ, «Новий», ICTV, дніпропетровський «11-й канал», газета «Факты и комментарии». Зазначимо,

що успіх компанії «Інтерпайп» повністю був зумовлений зрощуванням влади та бізнесу (від 1994-го до 2004 рр.). Перші гроші компанія «Інтерпайп» заробила на продажі металопродукції, в основному труб, що стало можливим завдяки тісному співробітництву з Нижньодніпровським трубоброкатним заводом. Пізніше компанія змогла зайнятися монопольним постачаннями природного газу в Україні. Сукупний валовий дохід корпорації «Інтерпайп» становить 4,9 млрд грн. На підприємствах, що входять до структури корпорації, працює близько 30 тис. робітників⁷⁷.

ФПГ «Приват» (у директораті Г.Боголюбов, І.Коломийський та ін.) – потужна ФПГ, основу якої становить нафтова промисловість, провідною компанією якої можна назвати «Укрнафту» (одне з найприбутковіших підприємств України). До складу підприємств, якими володіє корпорація, входять підприємства металургійної, хімічної та гірничо-збагачувальної промисловості. ФПГ практично контролює видобуток марганцевої руди та має стійку позицію у банківській сфері через володіння «Приватбанком».

Фінансова група «ТАС», яку контролює Сергій Тигіпко (його статки на 2007 р. оцінено у 1,1 млрд дол. США), виникла у січні 2001 р. на базі ВАТ «Перша міжнародна фінансова корпорація». Структурними підрозділами групи ТАС є АКБ «ТАС-Комерцбанк», ЗАТ «ТАС-Інвестбанк», ЗАТ «СК “ТАС”», ЗАТ «СК “ТАС-Капітал”», ЗАТ «СГ “ТАС”», ВАТ «Торговий дім “ТАС”», ВАТ «ТАС – Клініка сімейної медицини». У сфері впливу групи ТАС перебувають ЗАТ ХК «ТЕКО-Дніпрометиз», ВАТ «Камет-ТАС», ВАТ «Шхуна» тощо⁷⁸.

Перелік українських ФПГ можна продовжувати і далі, водночас слід зазначити, що діяльність багатьох ФПГ має закритий характер – українському великому бізнесу не вигідно бути публічним. Досвід цивілізованого світу – заробляти на чесному та відкритому іміджі компанії, за рахунок зростання капіталізації та залучення інвестицій, поки не є конкурентно необхідним для вітчизняних ФПГ. Закритість компаній спричинена первісною кримінальністю їхнього виникнення, тісним зв'язком з вищими посадовими особами, що і дозволяло отримувати вигідні державні контракти та здебільшого монополізувати сферу своїх інтересів на внутрішньому ринку України. Дійсно, діяльність ФПГ в Україні призвела до монополізації окремих найприбутковіших (і валютних) галузей економіки. В Україні в монополізмі та недобросовісній конкуренції можна звинуватити практично будь-яку з великих ФПГ. Наприклад, «System Capital Management» (SCM) та «Індустріальний Союз Донбасу» (ІСД) можна звинуватити в монополізації ринку коксованого вугілля, а «Приват» – у необмеженому контролі гірничорудних підприємств тощо.

У цілому слід зауважити, що подальший розвиток українських ФПГ, орієнтованих виключно на експорт товарів з низькою доданою вартістю,

в поєднанні зі «втечею» капіталу й низьким рівнем оновлення основного капіталу врешті-решт у довгостроковій перспективі призведе до остаточного руйнування індустріального потенціалу країни. Не буде мати успіху і стратегія підтримування в наявному стані застарілої техніки і технологій експортозорієнтованої промислової системи (металургії зокрема). Ця стратегія лише може на короткий термін продовжити життєдіяльність наявного експортозорієнтованого виробництва за умов його монопольного становища на внутрішньому ринку України.

* * *

Як підсумок, можна виокремити такі особливості впливу діяльності фінансово-промислових груп на подальший розвиток економічної (та політичної) ситуації в Україні:

1. Діяльність ФПГ має чітко виражений регіональний характер. Великі гроші робляться не в Києві, а в регіонах. До того ж абсолютними лідерами у «капіталістичному змаганні» є східні області – Дніпропетровська, Донецька, Харківська. Отже, доцільно припустити, що саме економічна сила ФПГ диктує політичні правила гри в Україні в цілому. Президентське правління, з огляду на інтереси більшості ФПГ, може існувати лише за умов представництва інтересів потужних ФПГ. Водночас оптимальнішою для сучасних олігархів України виявляється саме парламентська форма правління, що дозволяє безпосередньо (та законодавчо) захищати інтереси національних ФПГ.

2. Практично всі ФПГ мають лобі у вищих органах державної влади всіх рівнів. Політика в Україні стала «високорентабельним бізнесом». Це автоматично зменшує ризики і збільшує дохід. Успішний бізнес в Україні великою мірою залежить від законодавчих та урядових рішень. Впливаючи особисто або через довірених осіб у фракціях на ухвалення певних законів, «політичні інвестори» насамперед сподіваються на окупність передвиборних капіталовкладень і одержання конкурентних переваг. За обставин голосування партійними списками влада ніколи не буде підзвітна народові. Парламентська форма правління може існувати лише за умов особистої відповідальності кожного депутата.

3. Національні ФПГ, що в основному одержують валютні надприбутки за рахунок металургійного виробництва (а це є найпотужніші ФПГ країни), у зовнішньоекономічній стратегії переважно зорієнтовані на тіснішу економічну інтеграцію з Російською Федерацією та країнами, що не входять до Європейського Союзу. Такий зовнішньополітичний курс дозволяє кардинально не змінювати наявну структуру національного промислового виробництва, «вижимати» доходи з наявних виробничих потужностей, а не інвестувати кошти в інноваційне технічне переозброєння виробництва. Як приклад, продукція вітчизняного сектора чорної металургії на 46,8% представлена мартенівським способом виробництва сталі (у світі виробництво цим способом не перевищує

3,6%). Отже, якщо врахувати, що основним активом багатьох українських ФПГ є металургійне виробництво й те, що металургія формує понад 42% доходів країни від експорту, то членство у СОТ і політичний курс на входження до європейських структур означатиме різке зниження конкурентоспроможності національного виробництва на зовнішніх ринках. Це призведе до падіння прибутків вітчизняних ФПГ і до логічного зменшення надходжень до державного бюджету країни. Отже, штучне зволікання з реалізацією курсу на євроінтеграцію обумовлено застарілою технічною базою національної промисловості та небажанням ФПГ проводити технічне переозброєння за обставин наявного, сформованого за роки реформ їхнього монопольного становища на внутрішніх ринках України.

4. Діяльність національних ФПГ закрита для публічного обговорення. Практикою за роки реформ стало формування великого приватного капіталу на тінювих схемах руху грошових потоків під лобіюванням представників державної влади. В Україні утаємниченість бізнесу обумовлена ще й подвійною мораллю влади, яка унормувала в законодавстві принципи «офіційної бідності багатих», щоб продемонструвати свою близькість до народу (особливо це виявляється під час передвиборного заповнювання декларації про доходи).

5. Феноменом українських ФПГ (ідеться про найвідоміші з них) є наявність політичної надбудови – партії, яка створюється власниками ФПГ для лобіювання власних інтересів у законодавчих та виконавчих органах країни. Процес поєднання економічної і політичної влади має закономірний характер і спостерігається також у провідних країнах світу. Але головна різниця полягає у тому, що в розвинених країнах консолідація суспільства відбувається завдяки стратегічним пріоритетам економічного зростання національної економіки в цілому, з урахуванням економічних інтересів усіх верств населення (зокрема інтересів середнього класу). В Україні ж головною передумовою досягнення політичного консенсусу є домовленість між представниками найпотужніших ФПГ України, тобто урахування економічних інтересів найбагатшого прошарку населення країни. Ідеться також про умову гарантії збереження для національних ФПГ монопольного становища на внутрішньому ринку України.

Як консолідована та високотехнологічна держава, Україна зможе розвиватися лише тоді, коли досягнення консенсусу олігархічних сил поступово трансформується в консолідований національний капітал з єдиною метою – зростання конкурентоспроможності національного виробництва в умовах невпинного посилення глобалізаційних процесів. Ідеться про залучення України до міжнародного поділу праці та інтеграційних і коопераційних зв'язків не як сировинного додатка до світової економіки, а як країни з високотехнологічним (інноваційним) виробництвом наукомісткої продукції кінцевого призначення.

3. Вплив демографічної ситуації, закономірностей формування ринку праці та мобільності робочої сили на політичну консолідацію українського суспільства. Проблема бідності та її соціально-політичні наслідки

Результат структурних реформ у будь-якому суспільстві найбільш наочно відображається у соціальній сфері, стан розвитку якої не тільки віддзеркалює успіхи та прорахунки впровадження економічної політики, а й визначає перспективи подальшого реформування національного господарства, обумовлює напрями удосконалення в країні чинної політичної системи. Руйнація командно-адміністративної системи управління спричинила і ліквідацію традиційних для СРСР державних гарантій щодо забезпечення стабільних соціальних стандартів життя: повної зайнятості; безкоштовної освіти та медичного обслуговування; гарантованого пенсійного забезпечення тощо. Паралельно з цим високі темпи інфляції, безробіття, відсутність психологічної впевненості людей у майбутньому та інші негативні явища, що постійно супроводжували ринкові реформи в Україні, спричинили демографічну кризу.

За останні двадцять років європейські тенденції в демографічних процесах (в яких зниження народжуваності розпочалося ще з 60-х років ХХ ст.) виявилися й в Україні. «Шокова терапія» 1991–1993 рр. в економіці суттєво прискорила ці процеси, і на сьогодні в нашій країні спостерігається вичерпання демографічного потенціалу, депопуляція та старіння населення. За даними Державного комітету статистики України, за роки реформ чисельність населення України скоротилася. Так, у 1989 р. на території країни проживало 51,45 млн осіб. Відповідно до даних Держкомстату, на кінець 1990 р. населення України становило 51,83 млн осіб; у 1991 р. – 51,94 млн осіб; у 1992 р. – 52,056 млн осіб. Починаючи з 1993 р. в Україні розпочався процес депопуляції, про що свідчать такі дані. Населення України налічувало: станом на 1993 р. – 52,24 млн осіб; 1994 р. – 52,114 млн осіб; 1995 р. – 51,72 млн осіб; 1996 р. – 51,29 млн осіб; 1997 р. – 50,82 млн осіб; 1998 р. – 50,37 млн осіб; 1999 р. – 49,91 млн осіб; 2000 р. – 49,42 млн осіб; 2001 р. – 48,92 млн осіб; 2002 р. – 48,457 млн осіб; 2003 р. – 48,003 млн осіб тощо. Станом на 1 січня 2007 р., за даними Держкомстату України, населення України нараховувало лише 46,646 млн⁷⁹.

За роки реформ (1991–2007 рр.) Україна як регіон з традиційно високим у минулому рівнем природного відтворення населення (порівняно з країнами Європи) поступово (починаючи з 1993 р.) увійшла у стадію депопуляції населення. Упродовж 90-х років ХХ ст. смертність у нашій країні традиційно перевищувала народжуваність. Щороку населення України скорочувалося майже на 400 тис. осіб. Нині в Україні не залишилось областей, в яких народжуваність перевищувала би смертність.

Як стверджують експерти, така демографічна ситуація стала наслідком психологічного стресу, духовно-культурної кризи нації. Економічними причинами зниження показників народжуваності визнано різке падіння рівня життя, соціальна стратифікація та розшарування населення за рівнем доходів; недоступність повноцінного харчування, освіти, лікування, достойного працевлаштування та відпочинку для переважної більшості населення України (за оцінками експертів, це приблизно 85% населення країни). Демографічна криза позначилась і на структурних пропорціях розподілу населення. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., частка дітей віком 0-14 років становила 16,5%; молоді віком 15-24 років – 15,3%; осіб віком 25-59 років – 46,7% від загальної кількості населення⁸⁰.

Несприятлива демографічна ситуація характерна для всієї території України, водночас найскладнішою вона залишається у північних і східних областях, які мають найнижчі показники природного приросту населення (Чернігівська, Харківська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, Сумська, Полтавська, Одеська області). У західному регіоні хоч і відчувається погіршення ситуації, показники народжуваності все ж у 2,2 раза традиційно залишаються вищими від загальноукраїнськими⁸¹. Отже, оскільки в Україні стає проблематичним не тільки процес розширеного, а й простого відтворення населення, то в перспективі країну неминуче очікуватиме прискорене скорочення економічно активної частки населення.

Зниження темпів приросту, а врешті-решт і абсолютне скорочення економічно активного населення матиме низку негативних наслідків. По-перше, загальне старіння населення підвищує рівень економічного навантаження на населення працездатного віку, а старіння працюючих знижує їхню здатність до освоєння нових професій і вкрай уповільнює процес освоєння робітниками нових технологій та інноваційного виробництва. По-друге, старіння економічно активного населення негативно впливає на ефективність виробництва, оскільки з віком виплати по заробітній платі зростають (збільшуються виплати за стаж, за категорію тощо), а продуктивність праці старіших працівників неухильно спадає. У цілому неминучим наслідком старіння економічно активного населення, як правило, стає втрата конкурентоспроможності і підприємств, і країни в цілому. Така несприятлива ситуація у сфері зайнятості фактично повністю вичерпує резерви екстенсивного варіанта економічного зростання української економіки у майбутньому і потребує негайної активізації процесів структурно-інноваційної перебудови національного виробництва, здійснення інноваційного прориву для розв'язання як соціально-економічних проблем, так і проблем зростання конкурентоспроможності національної економіки України на світових ринках.

Політична криза в Україні (2005–2007 рр.), недосконалість чинної

політичної системи ще більше посилюють негативні прогнози щодо демографічної ситуації. Спроби державних, владних органів за рахунок окремих «пожежних» заходів (зокрема разових виплат при народженні дитини) виправити ситуацію з народжуваністю, у світлі політичного розколу України не дають швидких позитивних результатів. Так, у складі домогосподарств України кількість сімей з двома та більше дітьми постійно зменшувалася і лише у 2006 р. з'явилися ознаки незначного покращення ситуації з народжуваністю (табл. 14.11).

Таблиця 14.11. Характеристика домогосподарств в Україні

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,77	2,76	2,73	2,71	2,62	2,62	2,61	2,60
Розподіл домогосподарств за кількістю осіб у їх складі, %								
одна особа	20,1	20,9	21,0	20,9	22,4	22,4	22,2	24,6
дві особи	28,2	27,6	28,1	29,2	29,6	30,2	29,3	27,2
три особи	21,4	22,0	22,1	22,6	23,5	23,3	24,5	23,4
чотири особи і більше	30,3	29,5	28,8	27,3	24,5	24,1	24,0	24,8
Частка домогосподарств із дітьми до 18 років, %	44,2	43,6	42,5	41,3	38,9	37,2	37,5	37,7
Частка домогосподарств без дітей, %	55,8	56,4	57,5	58,7	61,1	62,8	62,5	62,3
Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дітей у їх складі, %								
одна дитина	60,0	61,0	61,9	62,3	64,2	65,3	68,3	65,9
дві дитини	34,3	33,3	32,5	31,8	30,5	29,5	28,3	29,1
три дитини і більше	5,7	5,7	5,6	5,9	5,3	5,2	3,4	5,0

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

Як свідчать дані табл. 14.11, переважна більшість домогосподарств в Україні віддає перевагу малосімейності, оскільки це безпосередньо знижує ризик бідності. Дійсно, одним із найважливіших чинників, що гальмує процес розв'язання демографічної кризи в Україні, є проблема бідності (а особливо – проблема бідності працюючого населення). В усьому світі зайнятість – це гарантія добробуту всіх членів родини (принаймні йдеться про двох працюючих у сім'ї). Водночас в Україні в процесі ринкових трансформацій з'явився новий феномен – бідність працюючого населення. Бідність працюючого населення має вкрай не-

гативні наслідки для суспільства: зневірює людей у соціальній спрямованості ринкових реформ; аполітизує суспільство, породжує політичний цинізм і таке явище, як продаж голосів під час виборів; дискредитує ідею демократичного громадянського суспільства, робить проблематичним єднання нації та домінування національної ідеї. Саме тому на особливу увагу сучасних політиків в Україні потребує питання щодо збереження трудового потенціалу країни на основі подолання бідності.

Як свідчать дані табл. 14.12, якщо обсяги номінальної заробітної плати протягом проведення ринкових реформ в Україні постійно зростає (тобто збільшувалася номінальна грошова маса, яку одержували працюючі у вигляді заробітної плати), то реальна заробітна плата (кількість товарів і послуг, що можна придбати на отриману заробітну плату) не мала чітко означеної тенденції до зростання. Особливо несприятливими щодо співвідношення між номінальною та реальною заробітною платою були 1996–2000 рр. та 2006–2007 рр. Найнегативніше на реальну заробітну плату впливали інфляційні процеси. За оцінками експертів, в умовах бідності на початку XXI ст. в Україні проживало майже 2/3 населення (це приблизно 30 млн осіб), з яких найбідніші становили 11,5–12 млн осіб⁸². На жаль, за останні роки ситуація кардинально не змінилась. Про це свідчать дані, наведені у табл. 14.13 і 14.14.

Таблиця 14.12. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати в Україні (1995–2006), у відсотках до попереднього року

Роки	Номінальна заробітна плата		Реальна заробітна плата	
	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року
1995	514,2	356,7	110,6	128,1
1996	171,4	121,7	96,6	86,2
1997	113,7	109,4	96,6	97,6
1998	107,2	106,2	96,2	87,1
1999	115,7	124,3	91,1	103,4
2000	129,6	135,4	99,1	103,6
2001	135,2	127,7	119,3	120,4
2002	121,0	117,0	118,2	115,6
2003	122,8	124,4	115,2	113,8
2004	127,5	127,7	123,8	120,8
2005	136,7	144,9	120,3	131,5
2006	129,2	125,2	118,3	111,7

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 14.13. Розподіл населення України за рівнем середньодушових сукупних витрат, %

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Розподіл населення (у відсотках) за рівнем середньодушових сукупних витрат на місяць, грн	відсотків							
до 180,0	72,5	55,3	46,6	39,0	28,4	16,5	5,9	3,1
180,1-240,0	15,4	20,6	20,7	22,8	22,3	18,0	10,4	6,5
240,1-300,0	6,3	10,7	13,6	14,7	17,3	17,4	12,9	10,1
300,1-360,0* ¹	5,8	13,4	7,8	9,2	11,0	13,4	13,3	10,5
360,1-420,0* ²	...	...	11,3	14,3	21,0	10,5	12,2	11,6
420,1-480,0* ³	...	...	...	...	...	24,2	9,4	10,1
480,1-540,0	...	...	...	...	...	...	8,1	9,7
540,1-600,0	...	...	...	...	...	...	6,3	7,1
600,1-660,0	...	...	...	...	...	...	4,4	6,2
660,1-720,0	...	...	...	...	...	...	3,5	4,9
понад 720,0	...	...	...	...	...	...	13,6	20,2

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*¹ У 1999 та 2000 рр. – понад 300 грн.

*² У 2001–2003 рр. – понад 360 грн.

*³ У 2004 р. – понад 420 грн.

Таблиця 14.14. Диференціація життєвого рівня населення України

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Чисельність населення із середньодушовими сукупними витратами на місяць, нижчими прожиткового мінімуму:								
млн осіб	...	39,2	39,9	39,8	35,2	30,3	25,3	23,1
у відсотках до загальної чисельності населення	...	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	50,9
у відсотках до попереднього року	...	...	101,5	100,0	88,4	86,1	83,5	91,3
Довідково: розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу на місяць, грн)	...	270,1*	311,3	342,0	342,0	362,23* ²	423,0	472,0* ³

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Квінтильний коефіцієнт диференціації сукупних витрат населення, разів	2,4	2,3	2,5	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9/09/2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*1 У IV кварталі 2000 р.

*2 У IV кварталі 2004 р.

*3 У IV кварталі 2006 р.

За даними Державного комітету статистики України, станом на 2006 р. 79,8% громадян країни мали середньодушові сукупні витрати на місяць менше 720 грн. Водночас понад 50% населення мали середньодушові сукупні витрати на місяць нижче прожиткового мінімуму (див. табл. 14.14). Ці дані підтверджують тезу про вкрай невеликий прошарок середнього класу в українському суспільстві, який, за оцінками експертів, становить 12–15% населення країни.

Зіставляючи дані, наведені у табл. 14.13 і 14.14, можна дійти висновку – бідність в Україні стала традиційним явищем, а відсоток домашніх господарств, що опиняються за межею бідності, зменшується доволі повільно. Зазначимо, що таке явище, як бідність, у нашій державі й досі, на жаль, не має чітко означеного виміру. Розрізняють як абсолютну, так і відносну бідність. Належність людини до категорії абсолютної бідності зазвичай визначають так звані індикатори бідності, тобто наявність у родині (домогосподарстві) однієї або кількох характеристик, що тісно корелюють із бідністю. Наприклад, не менше ніж п'ятеро дітей у сім'ї; родина пенсіонерів (чи самотні пенсіонери), старших 75 років тощо. Перевага такого підходу полягає у спрощенні процедури надання допомоги і, відповідно, у скороченні адміністративних витрат на підтримку таких груп населення. А недоліки такого підходу пов'язані з тим, що зазначені вище індикатори бідності є лише непрямими її характеристиками. Відповідно можуть виникати і помилки – або неповнота охоплення бідних, або, навпаки, надання допомоги небідним.

На протипагу офіційно визнаному в Україні курсу на підтримку народжуваності, одним із суттєвих чинників бідності для домогосподарств в Україні залишаються неповнолітні діти. За оцінками спеціалістів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, сім'ї з дітьми підпадають під найвищий ризик бідності, до того ж ця залежність прямо пропорційна кількості дітей. Якщо рівень бідності сімей з однією дитиною становить 25,8%, то з чотирма та більше – до 87,7%. Кількість дітей стає особливо впливовим чинником зростання ризику бідності сімей з дітьми до трьох років (найчастіше це молоді сім'ї), в яких рівень бідності майже у півтора рази перевищує цей самий показник в

інших сім'ях з дітьми до 18 років. За розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, народження кожної наступної (як і першої) дитини збільшує для сім'ї ризик потрапити до категорії бідних у середньому в півтора рази. Основні показники харчування для сімей з дітьми поступаються середньоукраїнським значенням майже в 1,3 раза⁸³.

Про добробут родини, на думку експертів, свідчать дані про розподіл доходів і про структуру сукупних витрат домогосподарств в Україні (табл. 14.15). Світовий досвід господарювання доводить, що за умов зростання питомої ваги витрат на поточні потреби населення (їжа, одяг, сплата за комунальні послуги тощо) прошарок середнього класу в суспільстві зменшується, а кількість бідних зростає. Саме така ситуація характерна для України.

Таблиця 14.15. Структура сукупних витрат домогосподарств України

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	426,5	541,3	607,0	658,3	736,8	903,5	1229,4	1442,8
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків							
Споживчі сукупні витрати:	96,6	93,3	93,7	92,8	93,3	92,6	91,1	90,5
продукти харчування та безалкогольні напої	65,2	64,9	62,6	59,1	58,6	57,5	56,6	53,2
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,9	3,0	2,8	2,6	2,8	2,8	2,9	2,6
непродовольчі товари та послуги	28,5	25,4	28,3	31,1	31,9	32,3	31,6	34,7
у тому числі:								
одяг і взуття	x	x	x	5,4	5,3	5,7	5,7	5,8
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	x	x	x	10,5	10,4	9,7	8,5	9,6
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	x	x	x	1,7	2,0	2,3	2,6	2,8
охорона здоров'я	x	x	x	3,0	2,8	2,8	2,5	2,5
транспорт	x	x	x	3,0	3,3	3,0	3,0	3,7

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
зв'язок	x	x	x	1,3	1,5	1,8	2,1	2,6
відпочинок і культура	x	x	x	1,9	2,3	2,4	2,6	2,7
освіта	x	x	x	1,2	1,1	1,3	1,1	1,2
ресторани та готелі	x	x	x	1,1	1,4	1,6	1,7	2,0
різні товари і послуги	x	x	x	2,0	1,8	1,7	1,8	1,8
Неспоживчі сукупні витрати	3,4	6,7	6,3	7,2	6,7	7,4	8,9	9,5
Довідково: оплата житла, комунальних продуктів і послуг	8,6	6,9	9,0	9,2	8,7	7,7	6,4	7,1

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

Як свідчать дані табл. 14.15, переважна сума виплат українських домогосподарств спрямована на купівлю продуктів харчування, оплату житла та комунальних послуг тощо. Витрати на культурні потреби, освіту та підтримку здоров'я у середньостатистичному українському домогосподарстві посідають незначне місце. Така структура розподілу доходів свідчить про схильність домогосподарств до спрямування доходів переважно на потреби поточного споживання. Це своєю чергою пов'язано з консервацією низького рівня життя населення України. Зростання поточного споживання на товари повсякденного попиту зменшує рівень заощаджень домогосподарств, що обмежує потенційні інвестиції в майбутній розвиток економіки країни. Така тенденція розподілу доходів домогосподарств не сприяє зростанню попиту на вітчизняні товари довготривалого використання та товари інноваційного походження на внутрішньому ринку країни. Водночас забезпечення тільки поточних потреб населення гарантує лише просте (а не розширене) відтворення робочої сили.

Зростання бідності в Україні супроводжується нерозв'язаним питанням щодо забезпечення домогосподарств окремим житлом. Якщо для сімей з дітьми проблемою залишається незадовільна забезпеченість кімнатами та житловою площею кожного члена сім'ї, то у значній кількості молодих сімей взагалі немає окремого житла. Сьогодні в Україні лише кожна третя молода сім'я є окремим домогосподарством. У домогосподарствах, в яких проживають діти, у середньому на одну особу припадає 0,7 кімнат, тоді як у домогосподарствах без дітей цей показник становить 1,3 кімнати⁸⁴.

Розв'язання проблеми бідності в Україні потребує комплексних заходів, що спрямовані насамперед на вирішення матеріальних утруднень, пов'язаних із народженням і вихованням дитини, з розв'язанням жит-

лової проблеми. Сучасний соціальний захист сімей з дітьми становить собою низку грошових виплат найменш забезпеченим родинам (адресну допомогу, житлові субсидії), виплати при народженні та з догляду за дитиною. Велику роль у системі соціального захисту приділяють і державній програмі пільгового кредитування молоді (на потреби навчання, одержання житла тощо). Зрозуміло, що повністю подолати бідність за допомогою таких (окремих) заходів навряд чи вдасться, але державне регулювання розвитку соціальної сфери у напрямі вирівнювання означених показників рівня життя дає змогу дещо знизити ризик бідності в Україні.

Такі показники, як наявність дітей, тривале безробіття, похилий вік, самотність тощо, є показниками, що характеризують абсолютну бідність. До цієї категорії належать і пенсіонери, яких станом на 2007 р. в Україні налічується 13,9 млн осіб (за експертними оцінками, співвідношення працюючих до пенсіонерів оцінюється як 1,2:1) (табл. 14.16).

Реформування чинної пенсійної системи набуває для соціально-трудоких відносин, що сформувалися в сучасній Україні, кардинального значення. На початок 2004 р. рівень пенсійного забезпечення в Україні характеризувався таким: пенсію від 55 до 100 грн одержували майже 600 тис. пенсіонерів країни; від 100 до 150 грн – майже 5 млн пенсіонерів; від 150 до 200 грн – майже 7 млн пенсіонерів; пенсію понад 200 грн одержували лише більше 1 млн людей пенсійного віку. Отже, переважна більшість пенсій в Україні традиційно була менша за прожитковий мінімум⁸⁵.

У найближчі роки виробнича сфера України почне відчувати дефіцит робочої сили, викликаний наслідками демографічної кризи. На роботу будуть приходити ті, хто народився у період перебудови. За таких обставин неможливо зберегти стару пенсійну систему. За умов незмінності системи пенсійного забезпечення у 2010 р. до Пенсійного фонду України (за оцінками експертів) буде надходити лише приблизно 28% коштів порівняно з надходженнями 2000 р. Така ситуація може спричинити катастрофічне зростання бідності населення України (зокрема пенсіонерів) і викличе нові сплески соціальної нестабільності у суспільстві. Для попередження настання такої ситуації реформування пенсійної системи в Україні передбачає становлення трьох рівнів. По-перше, передбачається зберегти солідарну систему пенсійного забезпечення. Пенсійний вік в Україні становить: для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років. Найближчим часом його не будуть змінювати. Щоб мати право на пенсію за віком за рахунок солідарної системи Пенсійного фонду, необхідно мати принаймні п'ять років страхового стажу, тобто протягом цього періоду щомісяця сплачувати мінімальний страховий внесок. У загальнообов'язкову солідарну пенсійну систему потрапляють страхові внески всіх громадян України. Цей рівень забезпечує базовий дохід людини після виходу на пенсію.

Таблиця 14.16. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів в Україні

Одиниці виміру	Роки	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, які перебувають на обліку в органах соціального захисту				Кількість пенсіонерів, млн
		загалом	у тому числі:			
			за віком	за інвалідністю	у разі втрати годувальника	
Крб.	1991	103,6	109,7	...	58,0	13,1
	1992	539,6	554,8	...	423,6	13,6
	1993	9735	10204	10469	6304	14,2
Тис. крб.	1994	292,1	306,9	317,4	185,5	14,5
	1995	1156	1174	1368	809	14,5
Грн	1996* ¹	38,7	38,8	45,6	33,2	14,5
	1997* ²	51,9	50,8	67,3	43,6	14,5
	1998* ²	52,2	50,9	68,6	43,5	14,5
	1999* ³	60,7	60,1	75,9	47,8	14,5
	2000* ³	68,9	69,3	82,3	52,0	14,5
	2001* ³	83,7	85,2	94,5	61,0	14,4
	2002* ³	122,5	127,1	129,7	85,5	14,4
	2003* ³	136,6	141,8	142,4	95,9	14,4
	2004* ³	182,2	194,2	170,9	120,2	14,3
	2005* ⁴	316,2	323,8	305,2	262,9	14,1
	2006* ⁴	406,8	417,7	393,2	302,8	14,0
2007* ⁴	478,4	497,0	435,8	339,3	13,9	

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*¹ З урахуванням компенсаційних витрат.

*² З урахуванням цільової грошової допомоги.

*³ З урахуванням цільової грошової допомоги та індексації.

*⁴ З урахуванням цільової грошової допомоги, індексації, державної адресної допомоги до пенсії (дотації), а також надбавки за особливі заслуги перед Україною.

Другий рівень нової пенсійної системи – обов'язкові відрахування до системи накопичувальних пенсійних рахунків. Тобто чим вища заробітна плата, тим більше накопичення; чим довше працює людина, тим більше її пенсія. Накопичувальні внески можна інвестувати та передавати у спадок. Третій рівень – добровільна недержавна система пенсійних збережень. Її основу становлять недержавні пенсійні фонди, які підрозділяються на відкриті, корпоративні та професійні.

Формування нової пенсійної системи України планувалося здійснити ще на початку XXI ст. Але політична нестабільність, відсутність політичної волі та політичне протистояння у суспільстві не дозволили здійснити ці реформи. Водночас навіть за самих сприятливих обставин: негайного введення добровільної системи пенсійного страхування та створення обов'язкової системи пенсійного накопичення й формування дієвих структур недержавних пенсійних фондів не всі громадяни України зможуть рівноцінно скористатися перевагами нової реорганізованої пенсійної системи. Виокремлюють три групи учасників пенсійної реформи: молодь віком до 35-40 років (жінки і чоловіки), які братимуть участь як у солідарній, так і в накопичувальній системах пенсійного забезпечення; громадяни середнього віку – жінки віком 35-45 років і 40-50-річні чоловіки, для яких участь у накопичувальній системі буде добровільною; жінки старші 45 років і чоловіки старші 50 років, які залишатимуться в солідарній системі. Остання група, за оцінками експертів, становитиме групу ризику (потенційну групу абсолютно бідного населення України)⁸⁶.

Як показує світовий досвід господарювання, мінімізувати прояви абсолютної бідності та скоротити її обсяги можна досить швидко – за рахунок адресної допомоги, адресних дій, що мають переважно пасивний характер. Ідеться про грошові виплати, субсидії, допомогу продуктами харчування, одягом тощо. Водночас для України більшу загрозу становить так звана відносна бідність, що пов'язана з економічною нерівністю населення та таким суто українським явищем, як бідність працюючого населення. Фактично бідність стала для України (яка ще за часів існування СРСР уважалася однією з найрозвиненіших республік) об'єктивною перешкодою до вступу в Євросоюз, однією з головних причин соціальної та політичної нестабільності українського суспільства, причиною його політичного розколу.

Слід зазначити, хоча офіційно в Україні й було проголошено курс на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки, на практиці всі реформи здійснювались за рахунок ігнорування соціального чинника, посилюючи зубожіння працюючого населення (а не тільки безробітних та економічно неактивного населення). На початковому етапі реформ (1991–1999 рр.) хронічною стала економічна криза, що супроводжувалась розривом усталених (у межах СРСР) виробничих коопераційних зв'язків, високими темпами інфляції та лібералізацією цін (насамперед на енергоносії) тощо. Нагальною потребою стало виживання національних підприємств. Прибуток і валютні надходження забезпечували в основному експорторієнтовані галузі виробництва (металургія та хімічна промисловість). Їхніми перевагами в конкурентній боротьбі з іноземними виробниками аналогічної продукції стали мінімальні витрати на охорону довкілля, символічна плата за споживання природних

ресурсів і вкрай низький рівень оплати праці за достатньо високої кваліфікації робочої сили. У 90-ті роки ХХ ст. в Україні така ситуація розглядалася як вимушений захід і була обумовлена об'єктивно. Водночас протягом наступного періоду (2000–2007 рр.), хоч економічна ситуація і змінювалася, кардинальних змін у політиці доходів населення та в системі оплати праці в Україні не відбулося.

Як свідчать дані табл. 14.17, найпитомішу вагу доходів населення України становить заробітна плата. Дивіденди на цінні папери та депозити, рентні виплати тощо не відіграють великої ролі. Така структура формування доходів не відповідає критеріям економічно розвинутих країн світу, до яких прагне приєднатися Україна. Крім того, низькими залишаються і показники, що характеризують частку заробітної плати у ВВП та у собівартості продукції. Цей показник за 2000–2006 рр. становив менше 45%, тоді як у країнах Європейського Співтовариства в середньому він традиційно перебуває на рівні 65%. Отже, в умовах України оплата праці досі становить основу доходів населення. Водночас заробітна плата залишається заниженою для виконання її основних функцій – забезпечення добробуту та гідного рівня життя працюючого населення. Крім того, для України характерна висока міжгалузева диференціація та надмірні міжкваліфікаційні розбіжності оплати праці в галузях із високим рівнем оплати праці (фінансове посередництво, транспортні послуги, сфера будівництва тощо) і такими галузями, в яких оплата праці межує зі зрівнялівкою – насамперед ідеться про бюджетну сферу.

Таблиця 14.17. Структура сукупних ресурсів (доходів домогосподарств в Україні)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	332,0	422,9	520,8	608,1	708,6	911,8	1321,4	1611,7
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	відсотків							
Грошові доходи	63,8	68,1	75,8	80,0	81,1	85,1	86,4	87,6
– оплата праці	34,1	37,1	40,8	42,8	44,9	45,2	46,0	48,4
– доходи від підприємницької діяльності та самостійної зайнятості населення	2,6	2,4	3,1	3,2	3,4	4,4	4,9	4,6
– доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,8	5,3	5,5	5,0	5,4	4,8	4,6	3,8
– пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою*1	16,2	15,9	18,0	20,4	18,4	22,2	24,0	23,7

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
– грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	7,1	7,4	8,4	8,6	9,0	8,5	6,9	7,1
Вартість спожитої продукції, одержаної з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	23,0	17,1	13,1	10,3	9,5	7,0	6,0	5,4
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	3,7	2,9	2,5	2,0	1,4	0,9	0,5	0,6
Пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, на купівлю ліків, лікування, протезування зубів тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку* ²	0,9	0,9	0,7	0,7	1,0	0,9	0,6	0,6
Інші надходження	8,6	11,0	7,9	7,0	7,0	6,1	6,5	5,8

Джерело: Таблиця складена за даними Державного комітету статистики України, 1998–2007 рр. Дата останньої модифікації: 9.09.2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua>

*¹ Починаючи з 2002 р. – з урахуванням субсидій на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу та палива, наданих готівкою.

*² У 1999–2002 рр. – пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку.

Останнім часом дедалі більше вітчизняних науковців говорять про наростаючі тенденції щодо штучного заниження в Україні розмірів заробітної плати, що приносить власникам підприємств надприбутки, а також продовжує надавати додаткові переваги власникам експорторієнтованого виробництва у конкурентній боротьбі на світових ринках. Отже, бідність працюючого населення (що є одним із проявів відносної бідності) стає невід'ємним явищем української економіки.

Відносна бідність, а особливо одна з її різновидів – бідність працюючого населення – справляє вкрай негативний вплив на розвиток національної економіки. Насамперед від цього страждає формування внутрішнього ринку країни, а отже, на подальшу перспективу – розвиток усього національного виробництва. Ідеться про таке:

1. Найважливішим макроекономічним наслідком поширення відносної бідності (зокрема бідності працюючого населення) стає скорочення платоспроможного попиту домогосподарств, що неминуче відображається на скороченні виробництва товарів та послуг, зорієнтованих на задоволення потреб внутрішнього попиту.

2. Бідність працюючого населення дестабілізує виробничу активність робітників, знижує їхнє прагнення до підвищення кваліфікації та до зростання продуктивності праці. Це у свою чергу є вагомою перешкодою до економічного зростання національної економіки в цілому.
3. Бідність і відсутність домінування прошарку середнього класу у соціальній структурі суспільства стає вагомою перешкодою на шляху інтеграції України до структур Європейського Союзу, оскільки необхідною умовою цього процесу є досягнення рівня середньодушового доходу (показник ВВП на душу населення), який у 4–5 разів має перевищувати нинішній у країні.
4. Бідність в Україні перетворюється на чинник соціальної дестабілізації та соціального напруження в суспільстві. Наслідком бідності, з одного боку, стає політична апатія, а з другого – політичний цинізм, продажність виборців, відсутність громадянської єдності та політичний розкол суспільства.

Пом'якшити прояви відносної бідності можна за рахунок заходів державного регулювання. Зокрема, стосовно безробітних ідеться про державну допомогу в працевлаштуванні; про державні програми здобуття потрібної кваліфікації або ж перекваліфікації; про створення необхідних передумов для відкриття власної справи тощо. Водночас за сучасних умов особливого значення для України набуває саме розв'язання проблеми бідності працюючого населення. Експерти зазначають, що низький рівень життя широких верств населення у поєднанні з надмірним – за європейськими стандартами – майновим розшаруванням стали основними соціальними проблемами сучасної України. Поступово (з 1999 р.) в країні розпочинається економічне зростання. Відповідно зростають і реальні доходи населення (див. табл. 14.12). Водночас порівняно з якістю життя громадян європейських і східноєвропейських країн показники якості життя та оплати праці в Україні значно відстають.

Як свідчать дані табл. 14.18, подані директором Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, доктором економічних наук, членом-кореспондентом НАН України Е.М.Лібановою, Україна залишається далеко позаду східноєвропейських країн за рівнем оплати праці. За період 2005–2006 рр. в Україні кілька разів підвищувалася заробітна плата, але навіть з урахуванням цього відставання нашої країни від східноєвропейських країн за рівнем оплати праці не зменшилося, а в більшості випадків навіть зросло: порівняно з Чехією на 73 євро, Польщею на 61, Естонією на 53. В Україні зменшився розрив в оплаті праці тільки порівняно з Болгарією (на 44 євро) і трохи з Угорщиною (на 5 євро). Самі ж розміри відставання виглядають переконливо, особливо порівняно зі Словенією (1049 євро в 2006 р.), Чехією (549 євро), Угорщиною (484 євро), Польщею (473 євро). З одного боку, за такої різниці в оплаті праці українська робоча сила, яка має попит на зовнішніх ринках, виїжджати-

ме за межі країни. А з другого боку, за наявності такого розриву в оплаті праці (навіть з країнами Східної Європи) не варто сподіватися на швидке здобуття Україною статусу асоційованого члена ЄС (табл. 14.19).

Таблиця 14.18. Співвідношення України з окремими країнами Східної Європи за рівнем оплати праці, %

Референтна країна	За рівнем оплати праці		
	2004	2005	2006
Болгарія	59,3	75,9	90,6
Латвія	28,3	36,0	38,1
Литва	26,7	33,8	37,8
Польща	17,8	21,3	25,7
Румунія	44,1	47,7	50,3
Словенія	7,9	10,9	13,5
Чехія	15,8	19,7	23,0
Естонія	19,1	24,4	27,6

Джерело: Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня – 11 травня. – С.10.

Загальновідомо, що зростання вартості робочої сили і насамперед оплати праці повинно мати під собою економічне підґрунтя – зростання продуктивності праці та зростання ВВП (у тому числі йдеться і про показник рівня ВВП на одного працюючого). За допомогою міжнародних порівнянь, наприклад, співвідношень України з іншими країнами Центральної і Східної Європи за показниками продуктивності праці (рівня ВВП у розрахунку на одного працюючого) і середньої заробітної плати, можна дійти висновку про об'єктивність та економічну обґрунтованість рівня оплати праці в Україні. Якщо співвідношення вище за продуктивністю праці, то зарплата занижена, якщо нижче – завищена. Відповідно до розрахунків, які зробили експерти Інституту демографії та соціальної політики НАН України, відставання України за рівнем продуктивності праці приблизно відповідає відставанню за рівнем заробітної плати. При цьому навіть за обставин зростання рівня бідності працюючого населення, економічні розрахунки відображають випереджальні темпи збільшення в Україні заробітної плати, а не продуктивності праці⁸⁷.

Як зазначають учені-економісти, для країн з трансформаційною економікою існує тільки один шлях, щоб вирватися з аутсайдерів і приєднатися до країн – лідерів світового розвитку. Йдеться про структурно-інноваційні перетворення в національному виробництві, обрання країною стратегічного курсу державної економічної політики на розбудову економіки знань. Заморожування низького рівня оплати праці в Україні,

Таблиця 14.19. Характеристика оплати праці у вибраних країнах Європи, євро на місяць

Референтна країна	Середня заробітна плата			Різниця між рівнем оплати праці в референтній країні по Україні			Зміна в різниці оплати праці в Україні і референтних країнах за 2004–2006
	2004	2005	2006	2004	2005	2006	
Білорусь	124,50	167,00	...	35,50	41,00	...	...
Болгарія	150,00	166,00	181,00	61,00	40,00	17,00	–44,00
Естонія	466,00	516,00	594,00	377,00	390,00	430,00	+53,00
Латвія	314,00	350,00	430,00	225,00	224,00	266,00	+41,00
Литва	333,00	373,00	434,00	244,00	247,00	270,00	+26,00
Польща	501,00	591,00	637,00	412,00	465,00	473,00	+61,00
Росія	188,00	243,00	315,00	99,00	117,00	151,00	+52,00
Румунія	202,00	264,00	326,00	113,00	138,00	162,00	+49,00
Словенія	1120,00	1157,00	1213,00	1031,00	1031,00	1049,00	+18,00
Угорщина	578,00	638,00	648,00	489,00	512,00	484,00	–5,00
Україна	89,00	126,00	164,00	xxx	xxx	xxx	xxx
Чехія	565,00	639,00	713,00	476,00	513,00	549,00	+73,00

Джерело: Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня – 11 травня. – С.10.

орієнтація на модель розвитку національного виробництва, що передбачає збереження практики використання дешевої робочої сили, матиме для національної економіки у середньостроковій та довгостроковій перспективі вкрай негативні наслідки:

1. Українські підприємці та роботодавці не мають дієвих економічних стимулів до впровадження інновацій, нових технологій та економії живої праці. Це пояснюється тим, що у складі зайнятих в Україні дуже висока питома вага некваліфікованої робочої сили (а отже, і низькооплачуваної). Така ситуація спонукає до того, що вигідніше наймати велику кількість низькооплачуваних (дешевих) робітників, ніж платити за дороге обладнання, що має високий рівень продуктивності. З іншого боку, у підприємців та потенційних інвесторів немає стимулів до впровадження науково-технічних інновацій, оскільки низькооплачувана (дешева) робоча сила, а отже, бідне населення не в змозі придбати для використання високотехнологічну (і дорогу) кінцеву продукцію⁸⁸.

2. Низький рівень оплати праці призводить до активізації трудової міграції з України. За експертними оцінками, кількість трудових мігрантів з України становить 2,5–3 млн осіб. Це явище справляє подвійний вплив на національну економіку. З одного боку, виїжджає найбільш мобільна та кваліфікована частина економічно активного населення

країни, що негативно позначається на національному ринку праці та на загальних показниках продуктивності праці. З другого боку, доходи трудових мігрантів у вигляді переказів і фінансових трансфертів надходять до України, що позитивно позначається на купівельній спроможності населення. Так, за даними НБУ, через банківську систему тільки за 2006 р. в Україну надійшло понад 2 млрд дол. США і додатково близько 1 млрд дол. США через спеціалізовані системи грошових переказів (Western Union, Money Gram тощо). За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, мігранти заробляють 4,7-7,5 млрд дол. США на рік і більшу половину цих коштів переправляють до України (це приблизно 2,5-3,5 млрд дол. США)⁸⁹.

Водночас поряд з позитивними наслідками притоку міграційного капіталу відповідно до законів економіки в Україні спостерігається наростання диспропорційності між наявною товарною масою та кількістю грошей (у тому числі і валютних надходжень), що провокує посилення інфляційних сплесків.

3. Домінуючі в сучасній Україні тенденції до консервації низького рівня оплати праці знижують в економічно активного населення стимули до навчання, перекваліфікації та підвищення рівня знань. У свою чергу така ситуація перетворює на фікцію проголошений в Україні (2007 р.) стратегічний курс на розбудову економіки знань. Дійсно, слід визнати, що сучасна структура зайнятості в Україні (як за секторами економіки, так і за професійним статусом) незіставна зі стандартами економічно розвинених країн світу. Найбільша кількість зайнятих – майже 5 млн осіб, або близько чверті загальної кількості зайнятих в Україні, – сконцентрована у сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві. Більше половини від загальної кількості економічно активного населення працює в особистих селянських господарствах, в яких і досі зберігається патріархальний спосіб виробництва, заснований на простій фізичній праці. Це свідчить про низьку продуктивність такої праці та неефективне використання трудового потенціалу країни. Також низькою залишається частка зайнятих у будівництві й обробній промисловості, зокрема, у виробництві машин та устаткування, виробництві електричного й електронного устаткування, транспортного устаткування, тобто в тих сферах економіки, які забезпечують інноваційно-інвестиційний розвиток країни⁹⁰.

Станом на 2005 р. майже п'ята частина зайнятих в Україні працювала на посадах, що не відповідали рівню їхньої освіти. Зокрема кожний дванадцятий працівник з вищою освітою в Україні був зайнятий на роботах, які такого рівня освіти не потребували. Зростання обсягів підготовки фахівців із вищою освітою в Україні, традиційно забезпечується за рахунок спеціальностей економіки та права (за 2000–2005 рр. їхня кількість збільшилась у півтора рази). Тоді як кількість випускників інженерних спеціальностей, які мають впроваджувати нові технології

у виробництво, за цей самий період збільшилася лише на 8%. Українським негативним наслідком низької оплати праці для України залишається зменшення пропозиції кваліфікованих представників робітничих професій. Так, частка осіб з професійно-технічною освітою серед економічно активного населення за період 2000–2006 рр. скоротилася до 24%. При цьому близько третини економічно активного населення в Україні взагалі не мають професійної освіти, у тому числі 7% не мають повної загальної середньої освіти⁹¹. Такий стан зайнятості зумовлений наявним попитом на ринку праці та збереженням в Україні тенденцій до переважно екстенсивного типу економічного зростання.

Отже, головним негативним наслідком збереження в Україні практики низької оплати праці та бідності працюючого населення для нашої держави стане консервація екстенсивного типу економічного зростання та провал стратегічного курсу економічної політики на розбудову економіки знань, здійснення структурно-інноваційних перетворень національного виробництва.

Не відповідає завданням інноваційного розвитку і професійний склад зайнятих в Україні. Від початку виходу з кризи (з 1999 р.) у національній економіці спостерігався перерозподіл зайнятості на користь некваліфікованої робочої сили (чисельність представників найпростіших професій зросла на 1,6 млн осіб, або на 43,2%, за умов скорочення чисельності фахівців і кваліфікованих робітників), що свідчить про домінування в економіці України застарілих технологій і відсутність прогресуючих інноваційних процесів (табл. 14.20).

Таблиця 14.20. Розподіл зайнятих за кваліфікаційними групами, тис. осіб

Група	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Зміна
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	1427,0	1459,8	1530,0	1495,3	1465,9	1423,7	1470,3	+43,3
Професіонали	2614,8	2635,0	2652,5	2602,5	2730,5	2594,6	2484,7	-130,1
Спеціалісти	3142,2	3061,1	2932,9	2789,8	2836,4	2549,1	2530,4	-611,8
Технічні службовці	821,4	845,1	822,9	900,9	847,7	769,5	755,0	-66,4
Працівники сфери обслуговування і торгівлі	2179,4	2305,1	2449,6	2575,6	2706,3	2654,9	2700,0	+520,6
Кваліфіковані аграрії	629,3	616,8	503,0	459,1	420,2	375,4	361,1	-268,2

Група	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Зміна
Інструментальники	2684,2	2725,7	2683,2	2753,7	2760,1	2524,6	2727,4	+43,2
Оператори і складальники устаткування і машин	3161,6	3152,0	2994,2	3000,4	2919,7	2697,4	2705,0	-456,6
Найпростіші професії	3388,3	3619,2	3669,8	3823,4	3868,0	4706,5	5146,1	+1757,8
Разом	20048,2	20419,8	20238,1	20400,7	20554,7	20295,7	20680,0	+631,8

Джерело: Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня – 11 травня. – С.10.

Як свідчать дані табл. 14.20, уже найближчим часом українські підприємства будуть відчувати великий дефіцит кваліфікованої робочої сили (це, насамперед, стосується інженерно-технічних та кваліфікованих робітничих професій). Водночас за незмінної політики оплати праці саме ця група економічно активного населення буде прагнути виїхати за кордон на тимчасову або ж постійну роботу, що сприятиме зростанню конкурентоспроможності інших країн, а не конкурентоспроможності національної економіки України.

Одним із беззаперечних досягнень соціальної політики України за 2005–2007 роки визнано вкрай низький рівень безробіття (6,3–6,5% від кількості економічно активного населення). Цей показник є навіть нижче, ніж рівень природного безробіття, притаманний країнам з розвинутою ринковою економікою, зокрема країнам ЄС (оцінюється у 6,5–6,7% від кількості економічно активного населення). Водночас структура зайнятості та її тенденції розвитку свідчать про збереження в Україні екстенсивного типу економічного зростання, подальшу орієнтацію державної політики зайнятості на низьку оплату праці. Офіційно, відповідно до нової редакції Закону України «Про зайнятість населення» та положень «Державної програми зайнятості населення на період до 2009 р.», в Україні до 2009 р. має бути створено 5 млн нових робочих місць. На практиці протягом 2006 р. в Україні було зареєстровано 2,3 млн вакансій. Водночас тільки 5% із них пропонувалися із заробітною платою понад 1000 грн (160 євро), а майже 60% – із заробітною платою менше 500 грн (80 євро)⁹². Зрозуміло, що більшість таких вакансій так і залишається незаповненими. Отже, можна зробити висновок, що курс на створення в Україні нових робочих місць без суттєвих змін у системі оплати праці є лише тимчасовим заходом щодо розв'язання соціальних проблем, а у довгостроковому періоді такий підхід, навпаки, вкрай негативно позначиться на темпах економічного зростання української економіки та призведе до зниження її конкурентоспроможності на зовнішніх ринках.

Для розв'язання соціальних проблем українського суспільства влада повинна виявити політичну волю, консолідуватись і спрямувати зусилля у таких напрямках:

1. Світовий досвід господарювання розвинутих країн світу доводить, що заробіток працюючої сім'ї (як правило, мінімум двох осіб) має забезпечити не тільки мінімальні фізіологічні потреби виживання та відтворення всіх членів одного домогосподарства, а й створити умови для задоволення культурних потреб членів сім'ї; дати змогу здобути гідну освіту тощо. Для цього на законодавчому рівні в Україні слід розв'язати низку проблем. Насамперед, ідеться про те, що в Україні до цього часу діє Кодекс законів про працю, ухвалений ще 10 грудня 1971 р. За період реформ до нього було внесено понад 1000 змін і доповнень. Водночас за своєю суттю Кодекс (що залишається нормативним актом вищої юридичної сили), на жаль, не враховує сучасних світових законодавчих норм оплати праці в умовах ринкової економіки.

Так, в Україні й досі не розв'язано питання законодавчого встановлення мінімальної заробітної плати. У країнах з ринковою економікою це найпоширеніший метод державного регулювання системи оплати праці. Україна й досі не ратифікувала Міжнародну конвенцію про встановлення мінімальної заробітної плати. Одним із наслідків цього є те, що в Україні прийнята практика встановлення мінімальної місячної заробітної плати, тоді як у країнах з розвинутою ринковою економікою встановлюється погодинний рівень мінімальної заробітної плати. Цей показник різниться по країнах і залежить від вартості життя, історичних і культурних традицій тощо. Так, у США мінімальна зарплата за годину нині становить 7,25 дол., у Канаді – 8,5 дол., у Франції – 10,3 дол., в Ірландії – 10,03 дол., у Великій Британії – понад 10 дол., у Новій Зеландії – 10,5 дол. В Італії некваліфікований працівник не може отримувати (у перерахунку на долари США) менше 946 дол. на місяць. Що ж стосується України, то встановлена в країні мінімальна заробітна плата значно поступається і межі бідності (за світовими стандартами це менше 2 дол. США за годину роботи) і прожитковому мінімуму. Тільки з 1 грудня 2005 р. мінімальна заробітна плата в Україні досягла мінімального розміру пенсії, тобто прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Світова практика показує, що зростання мінімальної заробітної плати з лагом у два-три місяці приводить до зростання середнього рівня зарплат у всіх секторах національної економіки⁹³.

2. У ході розробки стандартів нової системи оплати праці не можна допускати «зрівнялівки», тобто має зберігатися стимулююча функція заробітної плати. Для цього слід відмовитись від практики державного регулювання оплати праці виключно шляхом підвищення мінімальної заробітної плати. Такий підхід матиме вкрай негативні наслідки для розвитку національної економіки. Так, у 2000 р. співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати в Україні становило 51,3% (за

міжнародними стандартами таке співвідношення має бути на рівні 30-35%). Найменший розрив між співвідношенням мінімальної заробітної плати та середньої заробітної плати по галузях національної економіки в Україні спостерігався у бюджетній сфері і становив: у освіті – 75,5%; у системі охорони здоров'я – 84,8%; у системі соціального забезпечення – 99,2%; у сфері культури – 100%. Така ситуація призвела або до масового відтоку працівників із цих галузей у приватний сектор (наприклад, приватна медицина, приватна освіта тощо), або ж до виїзду фахівців за кордон на ПМП, або до їхньої перекваліфікації (і праці здебільшого у сфері роздрібною торгівлі, сфері послуг тощо).

3. Дієвий ринок праці потребує оптимальної міжпрофесійної та міжгалузевої диференціації заробітної плати. Так, доцільно встановити заробітну плату у бюджетній сфері не нижче середньої по промисловості. Відповідно до законів ринкової економіки, зростання доходів працівників бюджетної сфери (лікарів, учителів, учених тощо) автоматично призводить до збільшення сукупного споживчого попиту, який у свою чергу стимулює зростання виробництва товарів і послуг. Зростання виробництва, як ланцюгова реакція, веде до підвищення оплати праці в усіх секторах національної економіки: приватному, комунальному, державному. Особливо таке зростання спостерігається в галузях, що працюють на задоволення потреб внутрішнього ринку країни.

Крім того, світова практика господарювання свідчить, що за умови підвищення заробітної плати у бюджетній сфері через чотири-п'ять місяців її співвідношення з середньою (офіційно зареєстрованою) заробітною платою по країні поступово приходять до традиційних 70%. Отже, державні заходи щодо підвищення заробітної плати в бюджетній сфері автоматично приведуть до зростання оплати праці в інших сферах і секторах національної економіки.

4. Для пропорційного розвитку національної економіки в Україні має бути усунута практика надмірних розбіжностей в оплаті праці на регіональному рівні, ліквідовані депресивні регіони. Дійсно, для сучасної України характерним залишається високий рівень диференціації оплати праці на регіональному рівні. Так, за підсумками 2006 р. в 20 із 27 регіонів країни середня місячна заробітна плата була нижчою за 1000 грн, а в шести – Вінницькій, Волинській, Житомирській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернігівській областях – нижче 800 грн, тобто відповідно нижче 160 і 130 євро. Найкраща ситуація з оплатою праці та співвідношенням між середньомісячною заробітною платою та регіональним прожитковим мінімумом за підсумками 2006 р. спостерігалась у Києві, Дніпропетровській і Донецькій областях. Це співвідношення відповідно становило 318,8; 218,1 і 214,3%. Найнижче співвідношення (155,5%) спостерігалось у Тернопільській області, у Чернігівській (156,3%) та у Херсонській (159,4%) областях. Для депресивних регіонів (Тернопільська, Чернігівська, Волинська, Херсонська та інші області)

проблема бідності та її подолання набуває особливої актуальності. У країнах з розвинутою ринковою економікою ця проблема розв'язується за рахунок міжрегіонального перерозподілу робочої сили в регіони з більшим попитом на неї та вищою оплатою праці. Водночас в Україні через надмірні (порівняно з рівнем оплати праці) ціни на оренду житла (ідеться про Київ, Дніпропетровськ та інші міста, в яких спостерігається високий рівень заробітної плати) застосування такої практики є вкрай складним процесом⁹⁴.

5. Для багатокладної української економіки характерною залишається диференціація середньої заробітної плати одного штатного працівника за формами власності. Офіційно рівень оплати праці на державних підприємствах традиційно залишається вище, ніж у комунальному та приватному секторі економіки. Водночас така ситуація відображає легальність нарахування та виплати заробітної плати. Попри всі спроби боротьби держави з таким явищем, як «зарплата у конвертах», оплата праці в приватному секторі (особливо це стосується сфери громадського харчування, сфери послуг, туристичного та курортного бізнесу, у тому числі й «зеленого туризму», що досить швидко розвивається у південних і західних регіонах України тощо) переважно залишається тіньовою. За оцінками експертів, вона у 3-4 рази перевищує офіційно задекларовані суми. Тому для виправлення такої ситуації в Україні потрібно посилити заходи державного регулювання та державного контролю за політикою оплати праці на приватних підприємствах через участь у переговорах стосовно Генеральної тарифної угоди, за умов ухвалення галузевих тарифних угод і окремих колективних договорів. Особливого захисту потребують ті наймані працівники, які не є членами профспілок тощо.

* * *

Політична криза в Україні (2005–2007 рр.), недосконалість чинної політичної системи безпосередньо пов'язана з негативними прогнозами щодо демографічної ситуації. Крім того, одним із найважливіших чинників, що гальмує процес розв'язання демографічної кризи в Україні, є проблема бідності (а особливо проблема бідності працюючого населення). В усьому світі зайнятість — це гарантія добробуту всіх членів родини, водночас в Україні в процесі ринкових трансформацій з'явився новий феномен — бідність працюючого населення. Бідність працюючого населення має вкрай негативні наслідки для суспільства: зневірює людей у соціальній спрямованості ринкових реформ; аполітизує суспільство, породжує політичний цинізм і таке явище, як продаж голосів на виборах; дискредитує ідею демократичного громадянського суспільства, робить вкрай проблематичним єднання нації та домінування національної ідеї.

Хоч офіційно в Україні й було проголошено курс на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки, на практиці всі реформи здій-

снювалися за рахунок ігнорування соціального чинника, поглиблюючи зuboжіння працюючого населення (а не тільки безробітних та економічно неактивного населення). На початковому етапі реформ (1991–1999 рр.) прибуток та основні валютні надходження забезпечували експортозорієнтовані галузі виробництва (металургія та хімічна промисловість). Їхніми перевагами в конкурентній боротьбі з іноземними виробниками аналогічної продукції стали мінімальні витрати на охорону довкілля, символічна плата за споживання природних ресурсів і вкрай низький рівень оплати праці за умов достатньо високої кваліфікації робочої сили. У 90-ті роки ХХ ст. в Україні така ситуація розглядалася як вимушений захід і була зумовлена об'єктивно. Водночас протягом наступного періоду (2000–2007 рр.) хоча економічна ситуація і змінювалася, кардинальних змін у політиці доходів населення й у системі оплати праці в Україні не відбулося. Багато в чому це пояснюється прагненням ФПП до одержання надприбутків і лобіюванням їхніх інтересів на вищому рівні державного управління.

Останнім часом в Україні наростають тенденції щодо штучного заниження розмірів заробітної плати, що продовжує надавати додатковій переваги власникам експортозорієнтованого виробництва (ФПП) у конкурентній боротьбі на світових ринках. Отже, бідність працюючого населення, що є одним із проявів відносної бідності, стала невід'ємною складовою української економіки.

За незмінної ситуації у сфері оплати праці українські підприємці та роботодавці не матимуть дієвих економічних стимулів до впровадження інновацій, нових технологій та економії живої праці. Це пояснюється тим, що у складі зайнятих в Україні дуже висока питома вага некваліфікованої робочої сили (а отже, і низькооплачуваної). Така ситуація спонукає до того, що вигідніше наймати велику кількість низькооплачуваних (дешевих) робітників, ніж платити за дороге обладнання, що має високий рівень продуктивності. З іншого боку, у підприємців і потенційних інвесторів немає стимулів до впровадження науково-технічних інновацій, оскільки низькооплачувана (дешева) робоча сила, а отже, бідне населення, не в змозі придбати для використання високотехнологічну (і дорогу) кінцеву продукцію. Отже, за збереження системи низької оплати праці курс на розбудову в Україні економіки знань і впровадження інноваційно-інвестиційного типу економічного зростання, здійснення структурно-інноваційних перетворень національного виробництва — перетвориться на фікцію. Крім того, відносна бідність і відсутність домінування прошарку середнього класу в соціальній структурі суспільства стає нездоланною перешкодою на шляху інтеграції нашої країни до структур Європейського Союзу, гальмує розбудову демократичного суспільства в Україні.

Примітки до розділу 14

- 1 Политическая экономия: Учеб. для вузов / В.А.Медведев, Л.И.Абалкин, О.И.Ожерельев и др. – М.: Политиздат, 1990. – С.449.
- 2 Заболоцький Б.Ф., Кокошко М.Ф., Смовженко Т.С. Економіка України. – Л.: ЛБК НБУ, 1997. – С.286.
- 3 Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – С.117.
- 4 May В. Российские реформы: современные вызовы // Жур. для акционер. – 2002. – № 8. – С.2.
- 5 After the Washington Consensus: Restarting Growth and Reform in Latin America / Pedro-Pablo Kuczynski and John Williamson (eds). – Washington, D.C., Institute for International Economics, 2003. – P.252-253.
- 6 Там само. – С.44-47.
- 7 Там само. – С.309.
- 8 Hyden, Goran, Court, Julius. Governance and Development // World Governance Survey Discussion Paper. – №1. – August 2002. – United Nations University. – P.3.
- 9 Stiglitz, Joseph. Development in defiance of the Washington consensus // The Guardian. – 2006. – April 13.
- 10 Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth: A Long-term Perspective Study. – Washington D.C.: World Bank, 1989.
- 11 Kaufmann, Daniel; Kraay, Aart; Zoido-Lobaton, Pablo. Governance Matters / The World Bank // Policy Research Working Paper. – October 1999. – №2196. – P.1.
- 12 Graham J., Amos B., Plumtre T. Governance Principles For Protected Areas // Policy Brief. – №15. – Ontario (Canada): Institute on Governance, 2003. – P.6.
- 13 Біла книга України, або Вашингтонський консенсус у дії. Наслідки економічних реформ 1991–2001 років / Упоряд. Ю.І.Збітнев, М.І.Сенченко. – К.: ВД «Княгиня Ольга», 2003. – 250 с.
- 14 Україна на роздоріжжі: Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ / За ред. А.Зіденберга і Л.Хоффмана. – К.: Фенікс, 1998. – С.58-64.
- 15 Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
- 16 Самуэльсон П.А., Нордхаус Вильям Д. Экономика / Пер. с англ. – 15-е изд. – М.: БИНОМ, 1997. – С.80.
- 17 Реформи на Україні: ідеї та заходи / Під ред. Я.Ширмера і Д.Снелбекера. – К.: Альгпресс, 2000. – С.207-208.
- 18 Там само. – С.210.
- 19 Біла С. Вплив зовнішньої заборгованості на структурну переорієнтацію економіки України // Зб. наук. пр. УАДУ / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – Вип.1. – С.154.
- 20 Там само. – С.154-155.
- 21 <http://www.bank.gov.ua>
- 22 Реформи на Україні: ідеї та заходи / Під ред. Я.Ширмера і Д.Снелбекера. – К.: Альгпресс, 2000. – С.174-175.

- 23 <http://www.rada.gov.ua>
- 24 Гуцало С. Глобалізація, країни, що розвиваються, і проблеми реформування теорії та практики діяльності провідних міжнародних фінансових організацій // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць / Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – Вип.25, – 2003. – С.142.
- 25 Там само.
- 26 Програма діяльності кабінету Міністрів України «Назустріч людям» // Урядовий кур'єр. – 11 лютого 2005 р. – С.8.
- 27 Там само. – С.12.
- 28 Біла С.О. Досвід ліберального реформування української економіки (1991–2005 рр.) // Укр. іст. жур. – 2006. – № 6. – С.143.
- 29 Програма структурної перебудови економіки України на період до 2015 року (концептуальний варіант) (проект). – К.: КМУ, 2001. – С.16.
- 30 Біла С.О. Інтеграційна стратегія України в системі міжнародного поділу праці // Экономические инновации: Сб. науч. работ. – Одесса: Ін-т проблем ринка і економіко-екологічних досліджень НАН України, 2007. – Вип.31: Инновационные технологии мониторинга и регулирования поведения экономических систем. – С.23.
- 31 <http://www.bank.gov.ua>
- 32 Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т.: Том 1.: Економіка знань – модернізаційний проект України / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – С.261.
- 33 Там само. – С.231-232.
- 34 Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К.: ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2007. – С.224.
- 35 Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М.Алимов, А.І.Даниленко, В.М.Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – С.509.
- 36 Глобальные трансформации и стратегия развития: Монография Белорус О.Г., Лукьяненко Д.Г. и др. – К.: Ориане, 2000. – С.255-256.
- 37 Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – Т.1: Економіка знань – модернізаційний проект України. – С.475.
- 38 Там само. – Т.2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – С.477-478.
- 39 Там само. – С.479-480.
- 40 Там само. – С.482.
- 41 Там само. – С.490-491.
- 42 Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С.107.
- 43 Право власності в Україні: Навч. посібник / О.В.Дзера, Н.С.Кузнецова, О.А.Підопригора та ін.; За заг. ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С.86-87.
- 44 Завершальний етап приватизації в Україні / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верхово-

дова, Т.Є.Воронкова, Н.В.Терещенко. (В надзаг.: Центр економічного розвитку). – К.: Міленіум, 2003. – С.11.

45 Біла С. Приватизаційні процеси та проблеми реформування соціальної сфери в Україні // Вісн. УАДУ. – 2000. – № 1. – С.74.

46 Реформи на Україні: ідеї та заходи / Під ред. Я.Ширмера і Д.Снелбекера. – К.: Альгпресс, 2000. – С.139.

47 Там само.

48 Завершальний етап приватизації в Україні / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, Т.Є.Воронкова, Н.В.Терещенко. (В надзаг.: Центр економічного розвитку). – К.: Міленіум, 2003. – С.13.

49 Реформи на Україні: ідеї та заходи / Під ред. Я.Ширмера і Д.Снелбекера. – К.: Альгпресс, 2000. – С.141-142.

50 Там само. – С.143.

51 Ледомська С., Ларцев В. Підсумки сертифікатної приватизації в Україні (1995–2000 рр.) // Економіка України. – 2001. – № 5. – С.14.

52 Переділ власності та біржові торги найближчим часом значно підвищать активність на ринку // Україна-BUSINESS. – 1999. – 20 жовтня. – №38 (438). – С.8-9.

53 Про затвердження державної програми приватизації на 1999 р.: Указ Президента України від 30 грудня 1998 р. (№1405) // Зб. Указів Президента України. – К., 1998. – Вип.9. – С.200.

54 Моніторинг основних положень Програми приватизації – 99 // Україна-BUSINESS. – 1999. – 27 січень. – №4 (404). – С.8-9.

55 Огляд державної програми приватизації на 1999 рік // Україна-BUSINESS. – 1999. – 6 січень. – №1 (401). – С.11.

56 Приватизація: реальна і запланована // Закон і бізнес. – 2001. – 13-19 січня. – №2 (476). – С.2.

57 Завершальний етап приватизації в Україні / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, Т.Є.Воронкова, Н.В.Терещенко. (В надзаг.: Центр економічного розвитку). – К.: Міленіум, 2003. – С.17.

58 Державна програма приватизації на 2000–2002 роки: Затв. Законом України «Про Державну програму приватизації» від 18 травня 2000 р. №1723-III // Відом. Верховної Ради України. – 2000. – 25 серп. (№ 33-34). – С.621.

59 Там само. – С.619-620.

60 Концепція управління державними корпоративними правами (від 13.06.2000) / Департамент корпорат. упр.: Відомчі нормат. акти // Юрид. вісн. України. – 2000. – 13-19 лип. – № 28 (264). – С.5-6.

61 Семенюк В.П. Розвиток корпоративного сектора економіки та корпоративного управління в Україні // Економіка і прогнозування. – 2005. – №3. – С.80.

62 Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». Підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 липня 2005 року №1122/2005-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України» / Нац. ін-т стратегіч. досліджень; Під кер. Ю.Г.Рубана. – К., 2006. – С.41.

63 Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». — К., 2004. — С.54.

64 Доповідь Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». — К., 2006. — С.91.

65 Завершальний етап приватизації в Україні / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховода, Т.Є.Воронкова, Н.В.Терещенко. (В надзаг.: Центр економічного розвитку). — К.: Міленум, 2003. — С.24.

66 Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» // Урядовий кур'єр. — 2006. — 10 лютого. — С.2.

67 Статистичний щорічник України за 1999 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Техніка, 2000. — С.322.

68 Статистичний щорічник України за 2005 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Консультант, 2006. — С.314.

69 Там само. — С.316.

70 Хребет рыночной экономики западных стран — среднее предпринимательство // Деловая Украина. — 2000. — 16 авг. — № 55(783). — С.2.

71 Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2005 рік. — К., 2004. — С.74.

72 Буряк П.Ю. Методологічні основи створення фінансово-промислових груп // Фінанси України. — 2003. — №11. — С.25.

73 <http://www.rada.gov.ua>

74 Формування великого приватного капіталу в Україні / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, Л.З.Суплін. — К.: Міленіум, 2004. — С.39-41.

75 Там само. — С.32-33.

76 Пань деруся и богатеют (самые богатые украинцы по версии «Впрост») // Сегодня. — 2007. — 24 сентября. — С.3.

77 Формування великого приватного капіталу в Україні / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, Л.З.Суплін. — К.: Міленіум, 2004. — С.35.

78 Там само. — С.36-37.

79 <http://www.ukrstat.gov.ua>

80 Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці // Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. — Тернопіль: Економічна думка, 2004. — С.28.

81 Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України; Держкомстат України, 2006. — С 40-41.

82 Там само. — С.120-121.

83 Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці // Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. — Тернопіль: Економічна думка, 2004.

84 Там само. — С.95-96.

85 Там само. — С.96-97.

86 Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: Монографія. — К.: Ліра-К, 2004. — С.245-246.

- 87 Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 28 квітня – 11 травня 2007 р. – №39 (668). – С.10.
- 88 Там само. – С.1, 10.
- 89 Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність // Дзеркало тижня. – 21-27 квітня 2007 р. – №15 (644). – С.1, 8.
- 90 Доповідь «Про соціально-економічне становище України за 2005 рік». – К.: Ін-т стратегічних досліджень, 2006. – С.8-9.
- 91 Там само. – С.19.
- 92 Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 28 квітня – 11 травня 2007 р. – №39 (668). – С.10.
- 93 Ковальчук Т., Черняк В. Бідність працюючого населення: шляхи подолання // Голос України. – 20 лютого 2007. – №31 (4031). – С.10.
- 94 Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 28 квітня – 11 травня 2007 р. – №39 (668). – С.10.

РОЗДІЛ 15.

Політична реформа: соціальні та психологічні виміри

1. Соціальна структура та інституціональні засади сучасного українського суспільства

Пострадянська соціальна стратифікація і формування середнього класу

Перший стратифікаційний вибух, пов'язаний зі становленням радянської суспільної системи і радикальним знищенням станової структури, що розкладалася, зрештою призвів до розподілу суспільства на два класи: вищий і нижчий, на партійну номенклатуру і масу, серед яких не було місця для середнього класу як такого (іноді між двома цими класами вирізняють особливу соціальну верству, що обслуговує партійну номенклатуру, проте це верства, за всього її відносного благополуччя, за своєю чисельністю навряд чи могла грати роль середнього класу). З-поміж основної маси населення СРСР виник своєрідний сурогат середнього класу, єдиною умовою потрапляння до якого була наявність прописки і професії, котра давала змогу отримати роботу за місцем проживання, незалежно від того, до якої офіційно визнаної соціальної верстви людина належала – робітничого класу, колгоспного селянства або трудової інтелігенції. При цьому, ясна річ, існували певні відмінності між представниками номенклатури різноманітних рівнів і між представниками інших соціальних груп із різним статусом і престижем. Це зумовлювало соціально-статусну ієрархію, що назагал мала форму «трикутника» (в об'ємному уявленні – форму піраміди), на вершині якого розташувалася номенклатура із генеральним секретарем партії на чолі, а біля підніжжя – найчисельніша верства, соціальний вплив якої обмежувався загальнонародною підтримкою рішень партії та уряду.

Причому стратегія розвитку соціально-класової структури «радянського суспільства» ідеологічно була спрямована на «стирання граней» і отримання однорідної маси, в якій би не було місця відмінностям між людьми за основними статусно-престижними критеріями. Реально це досягалося зарахуванням дедалі ширших мас трудящих до лав робітничого класу. Край соціально-класовій творчості КПРС було покладено вже в перші роки перебудови, в результаті чого чисельність робітників і частка їх у складі трудящих дещо скоротилися.

Однак іще задовго до перебудови реальний трикутник соціально-професійних позицій «перегорнувся» у свідомості поколінь, які вступали в самостійне життя: професії і посади, що давали змогу посісти верхні щаблі у соціальній ієрархії, перетворилися на предмет масових орієнтацій, а наймасовіші професії і рядові посади виявилися непривабливими для переважної більшості молодих людей. Це «перегортання» виявилось одним із чинників дестабілізації сформованої соціальної ієрархії, оскільки нереалізованість початкових статусних домагань спричинювала зростання незадоволеності більшості представників нових когорт соціальною системою, котра не могла розв'язати конфлікт між ідеологічною установкою на формування підвищених домагань і законсервованою соціальною структурою. А на зламі 1980-х і 1990-х років відбулося різке піднесення рівня соціальних домагань молоді, що було зафіксовано в дослідженнях В.С.Магуна, який назвав цей процес «революцією домагань»¹. Для задоволення нових амбіцій і домагань потрібні були й нові привілейовані соціальні позиції, що не могло набути реалізації в рамках обмеженого й ідеологічно замкнутого номенклатурного класу. На місця у вузькому колі радянської еліти виявилось надто багато претендентів, а позаяк випробуваний більшовицький метод відстрілу старої і підготовування нової номенклатури вже не міг бути реалізований, залишалось одне — дозволити деякі соціально-економічні вільності й спрямувати невгамовну жагу придбання в сферу виникнення приватної економічної ініціативи.

Але у тім-то й полягає соціальна сила приватного економічного інтересу, що він перетворює громадське життя на власну похідну. І якщо йому потрібні нові соціальні позиції, то він продукує їх у необхідній кількості. Проте на відміну від еволюційного розвитку суспільства, коли нові елементи соціальної структури поступово витісняють старі або заповнюють новостворені «вакантні місця в соціумі, що розвивається, нові соціальні структури й інститути виникли практично одномоментно — як миттєва соціальна реакція на зняття ідеологічного табу з приватної власності й підприємницької діяльності». Переважна більшість владної бюрократії та пересічних громадян у цей час не були зацікавлені в принциповій зміні соціальної стратифікації, навіть якщо на декларативному рівні вони підтримували ідею принципової зміни суспільної системи й поглиблення ринкових реформ.

У соціалістичній системі багато чого не влаштувало людей, але тільки не гарантована зайнятість і можливість вертикальної мобільності для вихідців із робітничого класу і селянства, що неминуче вимагало надлишкового і структурно незбалансованого створення робочих місць і престижних соціальних позицій. На відміну від капіталістичної системи, яка періодично потерпає від надвиробництва товарів і послуг, соціалістичне суспільство тривалий час займалося надвиробництвом виробників і споживачів із відповідним викривленням соціально-класової

і соціально-професійної структури. Україна впродовж останніх років існування у складі СРСР повною мірою могла б пишатися тим, наприклад, що на одного вчителя тут припадало 8,2 учня, тоді як у розвинених країнах Заходу – майже вдвічі більше – 15,3, а в країнах, що розвиваються, – 29,3. Пишатися можна було й тим, що ніде у світі не було такої питомої ваги лікарів у загальному складі населення, як у СРСР (і в Україні зокрема). Аналогічна ситуація до моменту розпаду Союзу складалася стосовно більшості соціально-професійних позицій, пов'язаних із працею вищої кваліфікації. Гордість була б цілком законною, якби не два чинники, завдяки яким соціалістичне суспільство могло і мусило дозволяти собі подібну розкіш: оплата праці не за рівнем кваліфікації та невідповідність сфер докладання найкваліфікованішої праці сучасним стандартам матеріального забезпечення, організації та якості трудової діяльності.

Звісно, можна було б, не згадуючи про національну гордість, зайнятися пришвидшеним реформуванням соціально-професійної структури, кинувши її «напризволяще» ринковій економіці. Але саме в цьому разі мільйони людей із високою кваліфікацією виявилися б непотрібними в новій структурі. Те саме відбувається і з соціально-класовою структурою, де екстенсивний розвиток сфери матеріального виробництва (пліч-о-пліч із ідеологічною установкою на зміцнення авангарду радянського суспільства) призвів до надвиробництва в СРСР і Україні «передового загону робітничого класу» – промислових робітників. І якщо в останні роки свої претензії до влади за низькі доходи висувають широкі верстви інтелігенції, робітничого класу і селянства – це результат своєрідного захисту бюрократією, що стримує реформи, інтересів цих самих соціальних груп і верств, для яких остаточний демонтаж соціальної структури в процесі радикального реформування економіки означав би радикальне скорочення їхніх лав, втрату перспективи зайнятості за основною професією і необхідність жорсткої конкуренції на ринку праці.

Головна причина подорожчання держапарату управління в Україні й інших пострадянських державах – обслуговувати поряд зі старою соціальною структурою, за залишковими інституціональними нормами якої й досі живуть представники наймасовіших соціальних верств, ще й новоутворену соціальну структуру – «бізнес-верству», добробут і прибутки якої багато в чому визначаються корупційними зв'язками із різноманітного штибу державними службами. У середовищі бюрократії, що розрослася, точиться невидима війна за ті управлінські функції й робочі місця, котрі першою чергою пов'язані з контролем над новими структурами, оскільки в цьому контролі полягає основне джерело добробуту корумпованої бюрократії.

За умов, коли стара соціальна структура в основних своїх рисах збереглася, а партійна номенклатура переросла у правлячу деідеологізовану бюрократію, яка поповнила свої лави за рахунок найталантих

демократичних лідерів, у суспільстві й виникла паралельна соціальна структура, що розвивається за своїми правилами, котрі в змозі прийняти лише найактивніші і найпідготовленіші індивіди, які становлять явну меншість у суспільстві, але постійно претендують на домінуючу роль. До нової соціальної структури долучилися соціально-класові й професійні групи, що кількісно становили явну меншість, але за своїми домаганнями на власність і дохід вочевидь перевершували запити представників традиційних і наймасовіших верств. Цей феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість отримує менше за реальний внесок, а меншість – значно більше, ніж дозволяють легальні джерела доходу) не сприяв розвитку тенденції до злиття двох структур, але спричинився до принципового розмежування їх у громадській думці як «народу, що страждає», з одного боку, і «привілейованої касты» – з іншого.

Нова соціальна структура виступає в ролі «тіньового кабінету» посткомуністичного суспільства, що трансформується, оскільки основне джерело її розвитку – тіньовий сектор економічного, політичного і духовного життя суспільства. Її вплив на громадське життя є сумірним (а в окремих аспектах домінуючим) порівняно із впливом традиційної структури, що спирається на залишковий державний патерналізм. Подвійність соціальної структури породжує і несталість соціального становища індивіда. Не виявляючи у себе здібностей до життя в нових умовах, коли стара соціальна позиція хоча формально і зберігається, але постійно девальвується, а своє місце в новій структурі потрібно відшукувати за допомогою засобів, що їй недоступні або для неї неприйнятні, людина відчуває незадоволеність суспільством і своїм статусом у ньому. Причому в Україні це відчуття набуло переважного характеру вже в перший рік її незалежного існування, у 1990-ті роки спостерігалася тенденція подальшого поширення масової незадоволеності, і лише останнім часом намітилося деяке підвищення рівня задоволеності людей своїм становищем у суспільстві (табл. 15.1).

Таблиця 15.1. Розподіл відповідей громадян України на моніторингове запитання: «Якою мірою Ви загалом задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?», %

Варіанти відповідей	1992	1994	1998	2002	2006
Радше незадоволений	50,5	62,4	77,5	63,2	49,0
Важко сказати, задоволений чи ні	33,0	24,8	15,2	23,7	30,6
Радше задоволений	16,0	12,6	7,0	12,2	20,2
Не відповіли	0,4	0,3	0,3	0,8	0,3

Емоційне сприйняття свого місця в суспільстві, відображене в цих відповідях, зумовлює також оцінку власного соціального статусу і від-

повідного суспільного престижу. Так, визначаючи свою позицію в соціальній ієрархії, переважна більшість жителів України відводять собі місце на нижніх щаблях «статусних сходів» (табл. 15.2).

Таблиця 15.2. Розподіл респондентів за самооцінками соціального статусу (7-ступеневе становище в суспільстві), %

Рівень соціального статусу	1994	1998	2002	2006
1. Найнижчий рівень	19,4	23,9	17,2	8,3
2. Низький	25,3	28,1	24,0	14,3
3. Трохи нижчий за середній	32,3	32,7	31,8	36,1
4. Середній	18,6	13,2	21,6	29,3
5. Трохи вищий за середній	2,2	1,2	4,2	10,0
6. Високий	0,4	0,4	0,3	1,0
7. Найвищий рівень	0,4	0,5	0,5	0,9
Не відповідає	1,4	0,0	0,3	0,1
Середній бал	2,6	2,4	2,7	3,2

З огляду на розподіл суб'єктивних оцінок, в Україні, у ліпшому разі, існує так званий низький середній клас, котрий навряд чи може виступати гарантом соціальної стабільності та рушійною силою ринкових реформ. Саме низький середній клас, розчарований і незадоволений діяльністю демократичного уряду, привів, за авторитетним судженням Е.Фромма, до влади в Німеччині нацистів. Неможливість повторення такого сценарію у Західній Європі зумовлена появою середнього класу, який становить переважну частину суспільства і зацікавлений в економічній свободі і соціальній стабільності. Він, за загальним визнанням, у сучасному суспільстві є основною соціальною базою ринкової економіки та політичної демократії. Середній клас – поняття вельми розмите, точні параметри його навряд чи можна визначити за якимось одним чітким критерієм. У розвинених демократичних країнах основним критерієм визначення належності людини до цього класу прийнято вважати певний рівень доходу, який отримують із легальних джерел і який забезпечує гідний рівень життя. Основними критеріями належності до середнього класу в соціологічній науці прийнято вважати володіння власністю, матеріальний статок, дохід, що забезпечує сім'ї гідне життя, освіту, необхідну для досягнення високого професійного статусу, задоволеність своїм соціальним статусом, самоідентифікацію із середнім класом. Грунтуючись на цих критеріях, український соціолог О.Симончук дійшла висновку, що в Україні не більш як 11% громадян можуть претендувати на належність до середнього класу².

До середнього класу соціологи відносять людей, які також володіють

соціальними ресурсами, що дають їм змогу: 1) мати достатньо високий рівень матеріального добробуту; 2) успішно адаптуватися до мінливих економічних умов; 3) бути готовими до перекваліфікації, зміни професії, набуття нових знань; 4) раціонально організовувати життя; 5) прагнути самореалізації в професійній діяльності; крім того, представники середнього класу, як правило, дотримуються ліберальних політичних цінностей, усвідомлюють громадянські права і вміють їх обстоювати³. У тому разі, коли представники середнього класу становлять усталену більшість, у державі існують необхідні передумови для стабільного розвитку за умов ринкової економіки і політичної демократії.

Про необхідність формування середнього класу в Україні чимало говорять із державної трибуни, у наукових коментарях і публіцистичних виступах. У принципі, ніхто не заперечує, щоб в Україні із домінуючої верстви «малозабезпечених» сформувався могутній середній клас, здатний підтримувати своє існування на гідному рівні і стати гарантом соціальної стабільності й економічного прогресу. Згодні всі й із тим, що зараз середнього класу як системотвірної соціальної структури в Україні немає і появи його в найближчому майбутньому очікувати не варто. Що стосується більш віддаленої перспективи, то оцінити її можна лише в загальному контексті зміни соціальної структури в посткомуністичному суспільстві, що трансформується.

Звісно, суб'єктивні оцінки – не найсуворіший критерій соціальної диференціації. Однак за умов економічної нестабільності й аномії, характерної для посткомуністичних держав, традиційні об'єктивні критерії (легальний оподатковуваний дохід, рівень освіти, посада тощо) стають менш інформативними, ніж суб'єктивні показники, оскільки низькі зарплати на найпрестижніших державних посадах, а також масове ухиляння від оподаткування із додаткових доходів вносять такі викривлення в об'єктивну картину стратифікації, що застосування такого роду критеріїв веде до принципових помилок у вивченні реальної статусної ієрархії, і насамперед – ієрархії рівнів добробуту людей. Тому під час оцінювання соціальних ресурсів і потенційних можливостей формування середнього класу в Україні бажаніше спиратися на аналіз самооцінок соціального і матеріального становища, котрі тісно пов'язані із соціальним самопочуттям людей. А оскільки нормальне соціальне самопочуття є однією із сутнісних рис середнього класу як основи стабільного демократичного розвитку суспільства, то й вибір суб'єктивних критеріїв не має розглядатися як дослідницькі «премудрості», які дають змогу оминати труднощі в плані оцінювання за об'єктивними соціальними критеріями.

Насамперед необхідно відзначити той факт, що наявна нині диференціація суспільства за матеріальним становищем дуже далека від того, щоб у ній можна було виявити щось більше, ніж структурно несформований зародок середнього класу як такого. Так, оцінюючи у 2006 р. матеріальний рівень своєї сім'ї за одинадцятибальною шкалою (де 1 –

найнижчий рівень, 11 – максимально високий), лише 5% громадян України відвели своїм сім'ям місце на чотирьох верхніх щаблях, тоді як на чотирьох нижніх позиціях сконцентрувалося близько половини населення. Три середні позиції (від п'ятої до сьомої) посіли 45% громадян країни. Умовно можна вважати, що саме в цій групі перебувають найімовірніші претенденти на «зарахування» до складу середнього класу (табл. 15.3).

Таблиця 15.3. Самооцінка громадянами України матеріального рівня життя сім'ї, %

	1994	1998	2002	2006
0 Найнижчий	11,3	15,7	2,4	3,4
1	8,2	14,8	3,2	4,9
2	17,6	19,3	17,8	11,7
3	27,9	26,6	22,6	30,6
4	16,3	11,4	26,5	20,0
5	13,4	9,1	21,8	19,7
6	3,3	1,8	3,7	5,3
7	1,4	0,8	0,9	2,7
8	0,2	0,3	0,1	0,8
9	0,1	0,0	0,0	0,2
10 Найвищий	0,3	0,1	0,1	0,3
Не відповідає	0,0	0,2	1,0	0,4
Середній бал	3,0	2,4	3,5	3,6

Якщо не брати до уваги нуворишів і певну частину корумпованих високопоставлених чиновників, які вже сьогодні створили закрити для сторонніх спостерігачів верству з усіма ознаками корпоративної замкнутості і кругової поруки, в Україні майже немає людей, які відносять себе до категорії високозабезпечених (які мають добре матеріальне становище), тоді як групи «бідняків» і «середняків» зберігають рівною мірою свою причетність до усталених позицій у традиційній соціальній структурі. І цей їхній спільний інтерес цілком зрозумілий, оскільки суб'єктивна «бідність» і суб'єктивний «середній статок» за сучасних умов розвитку економіки України принципово не відрізняються. Щоб добробут став нормою й атрибутом більшості населення країни як представників середнього класу, Україні передусім необхідно розпочинати процес подолання соціальних умов, що формують у найперспективніших нових соціальних груп маргінальне становище в суспільстві. На мій погляд, формуванню середнього класу в Україні перешкоджають

1) феномен «подвійної інституціоналізації», що стоїть на заваді формуванню соціальної структури, яка принципово відрізняється від сучасної маргінальної, тобто поєднує елементи залишкової радянської соціально-класової системи і суспільства різкої соціальної нерівності, характерної для «дикого» капіталізму; 2) несформованість сучасних мережевих структур – неформальних, позбавлених офіційності зв'язків між людьми, котрі багато в чому визначають ті соціальні ресурси, що необхідні індивіду, в суспільстві, забезпечувати собі і своїй сім'ї гідний спосіб життя і ставати представником того середнього класу, що визначає політичну стабільність й економічні досягнення держав Заходу.

Феномен подвійної інституціоналізації суспільства в пострадянській Україні

У посткомуністичному світі лише в пострадянських державах (за винятком країн Балтії) у громадян майже цілком був відсутній соціальний досвід життя за умов політичної демократії й ринкової економіки. Тому збереження соціальної інтеграції і стабільності в Польщі, Угорщині, Чехії та інших країнах «пізньої комунізації» має інші, ніж в Україні та більшості пострадянських держав, інституціональні засади, які вможливили для них здійснення у стислі терміни «шокової терапії» і відмову від досягнення позитивних соціально-економічних результатів у той час, коли економіка пострадянських держав пришвидшено руйнувалася, а в політичному житті бурхливо розвивалися реставраційні процеси. Проте українське суспільство навіть за таких умов спромоглося уникнути загрози комуністичного реваншу й агресивних соціальних конфліктів. Пояснити це можна, прийнявши гіпотезу про специфіку інституціонально-структурних процесів, сутність якої полягає у таких ключових положеннях:

1) системотвірні інститути радянського суспільства, втративши легальність унаслідок перебудови й розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності — згоди людей із соціальними правилами, ґрунтованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення і привілеїв для правлячої еліти, незмінності позицій державного сектору в соціальній сфері — освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні конфесійними і міжетнічними відносинами;

2) нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства — тіньовий ринок («ліве» виробництво і спекуляція за умов дефіциту), блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль (прірва між публічною й приватною моральними позиціями) — трансформувалися в легальні інститути «перехідного суспільства», але не дістали належної легітимності внаслідок масового сприйняття їх як «узаконеного беззаконня»; звідси й відмова людей жити за формально легалізованими, але «тіньовими» за

1) феномен «подвійної інституціоналізації», що стоїть на заваді формуванню соціальної структури, яка принципово відрізняється від сучасної маргінальної, тобто поєднує елементи залишкової радянської соціально-класової системи і суспільства різкої соціальної нерівності, характерної для «дикого» капіталізму; 2) несформованість сучасних мережевих структур – неформальних, позбавлених офіційності зв'язків між людьми, котрі багато в чому визначають ті соціальні ресурси, що необхідні індивіду, в суспільстві, забезпечувати собі і своїй сім'ї гідний спосіб життя і ставати представником того середнього класу, що визначає політичну стабільність й економічні досягнення держав Заходу.

Феномен подвійної інституціоналізації суспільства в пострадянській Україні

У посткомуністичному світі лише в пострадянських державах (за винятком країн Балтії) у громадян майже цілком був відсутній соціальний досвід життя за умов політичної демократії й ринкової економіки. Тому збереження соціальної інтеграції і стабільності в Польщі, Угорщині, Чехії та інших країнах «пізньої комунізації» має інші, ніж в Україні та більшості пострадянських держав, інституціональні засади, які вможливили для них здійснення у стислі терміни «шокової терапії» і відмову від досягнення позитивних соціально-економічних результатів у той час, коли економіка пострадянських держав пришвидшено руйнувалася, а в політичному житті бурхливо розвивалися реставраційні процеси. Проте українське суспільство навіть за таких умов спромоглося уникнути загрози комуністичного реваншу й агресивних соціальних конфліктів. Пояснити це можна, прийнявши гіпотезу про специфіку інституціонально-структурних процесів, сутність якої полягає у таких ключових положеннях:

1) системотвірні інститути радянського суспільства, втративши легальність унаслідок перебудови й розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності — згоди людей із соціальними правилами, ґрунтованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення і привілеїв для правлячої еліти, незмінності позицій державного сектору в соціальній сфері — освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні конфесійними і міжетнічними відносинами;

2) нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства — тіньовий ринок («ліве» виробництво і спекуляція за умов дефіциту), блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль (прірва між публічною й приватною моральними позиціями) — трансформувалися в легальні інститути «перехідного суспільства», але не дістали належної легітимності внаслідок масового сприйняття їх як «узаконеного беззаконня»; звідси й відмова людей жити за формально легалізованими, але «тіньовими» за

сутністю правилами і визнавати нові установи як засадову інституціональну інфраструктуру суспільства;

3) відчуваючи аномічну деморалізованість, недовіру і незадоволеність своїм становищем у суспільстві, більшість громадян України перебуває у стані амбівалентності стосовно інституціональних утворень, легальність чи легітимність яких не забезпечені правом або мораллю; така амбівалентність виявляється у масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітимність — збереженням мімікрованих колишніх інститутів, що зберігають традиційну регулятивну функцію і спираються на збережені елементи соціальної інфраструктури, колишні соціальні позиції і рольові вимоги.

З огляду на зазначене можна сформулювати гіпотезу, згідно з якою лише в разі подвійної інституціоналізації забезпечується вельми своєрідна «інституціональна гіперповноцінність» українського суспільства, ґрунтована на згоді людей жити в такому просторі, де водночас діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності.

Розглянемо, як ці абстрактні положення реалізуються в соціальній практиці. Почнемо з прикладів, що ілюструють феномен подвійної інституціоналізації. Як відомо, в радянському суспільстві інститути охорони здоров'я й освіти ґрунтувалися на державному регулюванні з необхідними атрибутами легальності та легітимності. У тіншовому інституціональному просторі існували форми нелегальної лікарської практики і репетиторства. За нових соціальних умов державні інститути безплатної медицини й освіти існують як легальні й такі, що майже цілковито відновлюють радянську інфраструктуру. Збереглися не лише установи, а й робочі місця, статусні позиції та ролі, що конституують відповідні інститути. Водночас легалізовано приватні клініки й навчальні заклади, що в ідеалі мали конкурувати з державними і підвищувати якість освіти й охорони здоров'я. Але за умов тотальної корумпованості приватна медицина паразитує на державній інфраструктурі, і здебільшого одні й ті самі медичні працівники виконують паралельно дві ролі: малооплачуваних і по-своєму безкорисливих державних службовців і фахівців, котрі надають дорогі приватні послуги за рахунок зниження якості безкоштовної медичної допомоги. У двох ролях виступають і шкільні вчителі, які в державних школах, з одного боку, за мізерну зарплатню забезпечують можливість здобуття безплатної освіти у державній школі, а з іншого — суцільно обкладають батьків даниною, поєднуючи це зі змогою отримання дітьми високих оцінок.

Парадокс подвійної інституціоналізації полягає в тому, що в ролі хворих і батьків учнів більшість громадян України приймають таку інституціональну систему як неминуче лихо, а точніше як менше лихо,

котре залишає принаймні можливість маневру в суперечливому інституціональному просторі. Подвійні ролі – народних обранців й активних учасників підприємницької діяльності – виконують депутати всіх рівнів, адже владні й комерційні інститути утворили те, що, скориставшись терміном Р.Інглехарта, можна назвати «симбіотичним взаємозв'язком»⁴. У такому парному взаємозв'язку перебувають майже все інституціональні утворення, забезпечуючи громадянам України змогу в кожному інституціональному секторі відчувати подвійне інституціональне навантаження і знаходити необхідні для соціальної злагоди атрибути легальності й легітимності. Окремі колишні соціальні інститути внаслідок «соціальної мімікрії» зберегли свій вплив і продовжують функціонувати за нових соціальних умов. Замість очікуваного виродження їх спостерігається своєрідне переродження, образно кажучи – «реінкарнація». Завдяки цьому в соціальній структурі пострадянського суспільства збереглися численні статусні й рольові позиції для соціальних акторів, які обіймали аналогічні позиції в минулому. Так, наприклад, у нових державних структурах матеріальних, соціально-статусних і моральних збитків практично не зазнала колишня номенклатура. Своєю чергою, нові інститути виникали не на порожньому місці, бо вже в радянському минулому зароджувалися тіньові соціальні інститути, наділені специфічною легітимністю, що функціонували й розвивалися поза правовим полем, проте мали масову підтримку як компенсаторні регулятори «природних» людських і ділових відносин за умов штучних правових та ідеологічних обмежень тоталітарної системи. У такий спосіб із радянських інститутів «блату» (загального протекціонізму) і «тіньової економіки» могли за допомогою легалізації доволі швидко сформуватись інститути приватної власності й підприємництва.

Не обмежуючи обґрунтування висунутої гіпотези ілюстративним матеріалом, ми пов'язуємо його з двома критеріями, здатними підтвердити або спростувати припущення стосовно подвійної інституціоналізації. Перший критерій – відповідність характеру інституціональних процесів станові масової свідомості в Україні. Це означає, що подвійність інституціональних правил має відбиватися в переважному психоамбівалентному ставленні людей до інституціональних засад громадського життя. Феномен масової амбівалентності в українському суспільстві ми описували раніше⁵. А тут наголосимо, що він залишається незмінним упродовж усього періоду моніторингових спостережень до теперішнього часу. Одним із найзагальніших проявів амбівалентного ставлення до інституціональних засад (колишнім або новим) суспільства є подвійність у ставленні до різних суспільних систем, у назві яких відбито принципову інституціональну опозицію: капіталізм–соціалізм. Розглянемо в цьому зв'язку розподіл відповідей громадян України на запитання про ставлення до альтернативних політичних сил (табл. 15.4).

Таблиця 15.4. Розподіл відповідей громадян України на запитання: «Політичні сили тепер поділяються на тих, хто бажає повернення до соціалізму, і тих, хто хоче будувати капіталізм. Як ви особисто ставитеся до цих сил?», %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Підтримую прихильників соціалізму	22,1	23,6	27,5	26,7
Підтримую прихильників капіталізму	12,7	11,1	12,1	12,0
Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	23,7	19,6	16,3	21,7
Не підтримую нікого з них	20,0	23,5	22,4	21,3
Інше	1,8	2,9	3,2	2,4
Важко сказати	19,3	19,4	18,3	15,6
Не відповіли	0,4	0,0	0,2	0,3

Як бачимо, впродовж останніх років лише близько третини респондентів готові підтримати одну із двох взаємовиключних позицій – «за капіталізм» або «за повернення до соціалізму», а більшість демонструє невизначеність або амбівалентність із конформною або нігілістичною спрямованістю. В соціології термін «амбівалентність» уперше застосував Р.Мертон, котрий розглядав подвійність і суперечливість соціальної позиції особистості як наслідок соціальної аномії⁶. Специфіка посттоталітарної амбівалентності виявляється в кількох аспектах: по-перше, у масовій та індивідуальній свідомості взаємовиключні ціннісно-нормативні підсистеми співіснують не як антагоністи, а як узгоджені елементи єдиного типу свідомості й емоційного ставлення до соціальної дійсності; по-друге, суперечливі системи цінностей характерні не для різних соціальних груп, конкуренція між якими могла б зрештою призвести до встановлення ієрархічної системи, а фактично для кожної великої соціальної групи; і, нарешті, по-третє, амбівалентність виявляється в суперечливих поєднаннях демократичних цілей соціальних перетворень і тоталітарних засобів реалізації демократичних ідей. Найяскравіше амбівалентність простежується у паралельній орієнтації особистості на взаємовиключні цінності та норми. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за ринкову економіку й тверді ціни, за цілковиту незалежність України й проти її виходу з Союзу. Пригадаймо безрезневий референдум 1991 р., коли населення України в перебігу одного голосування висловило одразу і на користь федерації, і на користь конфедерації. У соціологічних дослідженнях цей феномен вияскравлюється під час аналізу ставлення одних і тих самих людей до взаємовиключних політичних інститутів.

Амбівалентному типу політичної свідомості властиве некритичне прийняття або заперечування будь-яких політичних альтернатив.

Для конформно-амбівалентної свідомості «так» капіталістичному вибору аж ніяк не означає «ні» поверненню до соціалізму. Нігілістично-амбівалентна свідомість є резистентною стосовно будь-яких спроб вивести суспільство з кризи перехідного періоду. Нігілістично налаштовані громадяни України становлять найзначнішу частину респондентів, а разом із конформістами – 40%. Що стосується інших, хто має певну політичну позицію або вагається з відповіддю, то амбівалентність у цьому разі має менш чітку форму, коли в одному й тому самому судженні наявні взаємовиключні позиції. Не висловлюючи відверто суперечливої політичної позиції, багато людей потерпають від прихованої амбівалентності, коли свідомо декларується одна політична позиція, а на рівні не завжди чітко усвідомлюваних установок має місце тягіння до протилежної позиції. Такою є свідомість особистості мозаїчно-амбівалентного типу. Для демократично зорієнтованої особистості конфлікт мозаїчної свідомості полягає у суперечливості між демократичним ідеалом і реальними темпами й масштабами демократизації, що породжує прагнення будь-що прискорити процес демократичного відновлення, зокрема й за допомогою засобів із добре засвоєного тоталітарного арсеналу – вжорсткішанням боротьби з усілякими «ворогами демократії». Серед переконаних консерваторів-соціалістів цей конфлікт проривається у надто парадоксальних вимогах забезпечити їм усі демократичні свободи, цілком несумісних з їхніми комуністичними переконаннями. Амбівалентна особистість більшою мірою відповідає перехідному стану суспільства, ніж зразковий прихильник демократичного суспільства з чіткою, несуперечливою свідомістю й цілковито сформованим ставленням до того, що вкладається в демократичні норми. За умов подвійної інституціоналізації амбівалентна свідомість є нормою, що відповідає подвійному й суперечливому інституціональному регулюванню соціальних відносин і поведінки. Тож масова амбівалентність є доволі вагомим свідченням існування феномена подвійної інституціоналізації.

Подвійна інституціоналізація є феноменом тимчасовим і таким, що гальмує процес демократичної трансформації суспільства. Він зумовлює рольову, нормативну й інфраструктурну переобтяженість інституціонального простору і постійно відтворює почуття соціальної безпорадності й незадоволеності соціальним становищем у більшості людей. Внаслідок подвійного нормативно-рольового навантаження у пострадянському суспільстві вкрай обмеженим є неінституціоналізований соціальний простір, який, на переконання дослідників проблем формування соціального капіталу та нових соціальних рухів, саме й становить реальне джерело сучасного демократичного розвитку суспільства й інституціональних інновацій, що забезпечують розвиток гармонійних суспільних відносин⁷.

Перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої інституціонально-структурної системи пов'язана з можли-

вістю розвитку так званої неінституціональної політики, ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неінституціонального простору і формуванню соціального капіталу і нових форм демократичної правової, політичної, економічної й духовної культури.

Соціальні мережі та загроза формування неостанового суспільства

У сучасному суспільстві дедалі суттєвішу роль починають відігравати так звані мережеві структури як сучасна «тканина» суспільного життя, яка дає людям змогу гнучкіше пристосовуватися до постійних змін у соціальному середовищі, ніж це забезпечує система формальних соціальних зв'язків. На жаль, в Україні мережеві структури переважно зберігають риси, властиві феодално-комуністичному минулому. Лише 12-15% жителів України є членами якихось добровільних організацій, тобто встановлюють добровільні соціальні контакти з іншими. А в західних суспільствах, зокрема в Америці, більшість населення є членами принаймні однієї громадської організації або асоціації.

Те, що в нас вважається колективізмом, єднанням людей, їхньою потребою жити громадою — все це залишки психології традиціоналізму. Колективізму як такого (саме як бажання вступати в добровільні соціальні контакти і підтримувати їх на основі взаємного інтересу та довіри) у нас дуже мало. Це те, що має назву соціального капіталу. Автономність та самодостатність людини як представника сучасного середнього класу може існувати лише в тому разі, якщо людина розуміє, чого вона може досягти в суспільстві індивідуально, а чого — тільки в добровільній асоціації з іншими людьми. В українському суспільстві спостерігається пострадянська атомізація суспільства, яка означає, що індивід відірваний від соціуму, що у нього навіть не сформована потреба у власній соціальності. Автономний індивід з орієнтацією на добровільну співпрацю з іншими — це рідкість, але саме він закладає підвалини нового суспільства, нової політичної, правової та соціальної культури.

В Україні політика та бізнес побудовані переважно за клановими і родинними ознаками саме тому, що людина атомізована, й у разі необхідності апелює переважно до споконвічного — сім'ї, роду, кума, свата, сусіда... Замість автономно-колективістської системи формується система кумівства. Кланово-сімейні мережі сприяють соціальному виживанню, однак це гальмує розвиток сучасної інституціональної системи та незалежного від кланових відносин середнього класу. До того ж українська політична еліта, досягаючи влади, відтворює ту саму, звичну для себе систему кланово-родинних відносин. Кумівство, перенесене на вищі шаблі влади, викликає справжній соціальний жах, бо для суспільства це безперспективний механізм виживання. У сучасному українському соціумі взаємини еліти із масами нагадують процес розбігу Галактик. А якщо справедливою є теорія зворотного стиснення, то цей розбіг свого

вістю розвитку так званої неінституціональної політики, ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неінституціонального простору і формуванню соціального капіталу і нових форм демократичної правової, політичної, економічної й духовної культури.

Соціальні мережі та загроза формування неостанового суспільства

У сучасному суспільстві дедалі суттєвішу роль починають відігравати так звані мережеві структури як сучасна «тканина» суспільного життя, яка дає людям змогу гнучкіше пристосовуватися до постійних змін у соціальному середовищі, ніж це забезпечує система формальних соціальних зв'язків. На жаль, в Україні мережеві структури переважно зберігають риси, властиві феодально-комуністичному минулому. Лише 12-15% жителів України є членами якихось добровільних організацій, тобто встановлюють добровільні соціальні контакти з іншими. А в західних суспільствах, зокрема в Америці, більшість населення є членами принаймні однієї громадської організації або асоціації.

Те, що в нас вважається колективізмом, єднанням людей, їхньою потребою жити громадою — все це залишки психології традиціоналізму. Колективізму як такого (саме як бажання вступати в добровільні соціальні контакти і підтримувати їх на основі взаємного інтересу та довіри) у нас дуже мало. Це те, що має назву соціального капіталу. Автономність та самодостатність людини як представника сучасного середнього класу може існувати лише в тому разі, якщо людина розуміє, чого вона може досягти в суспільстві індивідуально, а чого — тільки в добровільній асоціації з іншими людьми. В українському суспільстві спостерігається пострадянська атомізація суспільства, яка означає, що індивід відірваний від соціуму, що у нього навіть не сформована потреба у власній соціальності. Автономний індивід з орієнтацією на добровільну співпрацю з іншими — це рідкість, але саме він закладає підвалини нового суспільства, нової політичної, правової та соціальної культури.

В Україні політика та бізнес побудовані переважно за клановими і родинними ознаками саме тому, що людина атомізована, й у разі необхідності апелює переважно до споконвічного — сім'ї, роду, кума, свата, сусіда... Замість автономно-колективістської системи формується система кумівства. Кланово-сімейні мережі сприяють соціальному виживанню, однак це гальмує розвиток сучасної інституціональної системи та незалежного від кланових відносин середнього класу. До того ж українська політична еліта, досягаючи влади, відтворює ту саму, звичну для себе систему кланово-родинних відносин. Кумівство, перенесене на вищі шаблі влади, викликає справжній соціальний жах, бо для суспільства це безперспективний механізм виживання. У сучасному українському соціумі взаємини еліти із масами нагадують процес розбігу Галактик. А якщо справедливою є теорія зворотного стиснення, то цей розбіг свого

часу загальмується. Цю надію на зближення я аж ніяк не пов'язую з доброю волею еліти. Загальмувати еліту в гонитві за благами та почестями можна тільки шляхом конструктивного громадянського протесту проти елітарної ненажерливості, тільки формуванням в їх свідомості такого чіткого політичного механізму демократичного розвитку суспільства. Але традиційна масова мережева структура нездатна протидіяти корупційним владним мережам.

Як свідчать результати досліджень соціальної дистанції, упродовж останнього десятиліття рівень ізоляціонізму в Україні суттєво підвищився, попри декларативну відкритість України світові та нібито зорієнтованість суспільства на цінності плюралістичної демократії та ринкової економіки⁸. Однак є вагомі підстави стверджувати, що рівень ізоляціонізму зростає не лише в Україні, котра переживає неабиякі труднощі пострадянської трансформації, але й скрізь у світі, набуваючи різноманітних форм: від дедалі більшого впливу сепаратизму в поліетнічних державах, трайбалізму та релігійного фундаменталізму на Півдні та Сході – і до спалаху антиглобалістських, антимигрантських, взагалі ксенофобських настроїв на Заході.

Але ізоляціонізм – ідеологія суто станова, навіть не класова, бо класи, з огляду на їхнє марксистське тлумачення, є цілком відкритими одна до одної соціальними групами, натомість стани завжди стрімко закривалися від чужих. Оце і дозволяє нам говорити про «неостанове суспільство» – саме неостанове, а не станове, бо суспільні верстви перетворюються на реальні стани тоді, коли розмежовуються остаточно. Годі заперечувати, що егалітаризація, притаманна індустріальному періодові, послідовно долала залишки традиційної станової соціальної організації із властивими їй рисами замкненості та ізоляціонізму, аж поки у постіндустріальному світі «раптом» не почався зворотній процес формування замкнених спільнот. За головні чинники неостанового розмежування правлять бурхливий науково-технічний прогрес і розвиток революційних технологій, що докорінно змінюють триб життя. Але можливість долучитися до нових соціальних благ для одних категорій людства, для інших означає безнадійне соціальне відставання та скініння у «минулому цивілізації». Відтак на наших очах виокремлюються три неостанові спільноти – найвища, середня та нижча, кожна зі своїми функціями, інфраструктурою, етикетом, правами і мораллю.

До найвищої верстви, зосередженої переважно у «розвинутому світі», належить частина населення, яка має необмежений доступ до всіх соціальних благ, вироблених сучасною цивілізацією, здійснює функції найвищого управління, а також задовольняє потребу мас у кумирі. Маючи досить строкатий характер, вона поєднує підприємницьку верхівку, лідерів шоу-бізнесу та професійного спорту з частиною традиційного найвищого класу. Наявність великих капіталів створює певну інфраструктуру розкошів (від спеціальних крамниць зі штучно завищеними

цінами до екзотичного космічного туризму), яка більшою мірою творить з цієї верстви неостач, аніж самі її представники. Попри дуже високий рівень замкненості, підтримуваний специфічним стилем життя, нормами поведінки та свого роду «неофеодальним почтом» персональних охоронців, лікарів, тренерів, візажистів тощо, вихідці з нижчих верств можуть туди потрапити завдяки непересічним обдаруванням та неабиякій активності (колись дворянство так поповнювалося коштом бюргерів і селян).

«Другий стан», різко відділений як від найвишого, так і від найнижчого станів, теж сконцентровано головним чином у західному суспільстві, яке забезпечує більшості населення основні блага сучасної цивілізації: якісне харчування, облаштоване житло, кваліфіковану медичну допомогу, освіту, пенсійне забезпечення, доступ до новітніх засобів зв'язку та пересування тощо. Розподілено цей стан нерівномірно: на розвиненій «Півночі» він становить більшість населення (так званий середній клас), на відсталому «Півдні» (як і в Україні) – меншість, що її, власне, й утворюють політична, економічна й інтелектуальна еліти «третього» і посткомуністичного світів.

Якщо найвищий стан створює інфраструктуру розкошів, то стосовно другого стану йдеться радше про інфраструктуру універсального комфорту, починаючи від світової мережі столярних готелів «Шератон» або модерних аеропортів (адже станова належність вимагає бодай раз на рік подорожувати) і завершуючи мережею «Макдональдсів», які на Заході, звісно, належать до інфраструктури найнижчої верстви, але до третього світу потрапив як атрибут культури саме середнього стану.

Найнижчий стан – це ті самі люди, які не можуть задовольнити життєво важливих потреб і скористуватися благами сучасної цивілізації. До них належить меншість населення розвинених демократій і переважна більшість решти людства. Третій стан також ізольований від інших, насамперед морально. Оскільки майново захиститися від вищих він не може, то культивує зневагу та ненависть до них, створюючи між собою та ними таку дистанцію, котра взагалі унеможлиблює будь-які стосунки. Втім, замкнутість цього стану є вимушеною порівняно із зумовленою способом життя замкнутістю першого стану. Стани, на відміну від класів, мають чіткі межі та критерії диференціації, передусім документальне засвідчення станової належності. Найвищий стан у сучасному суспільстві – це членство в елітарних клубах, елітарні дипломи, володіння відповідною нерухомістю тощо. Другий стан також має свідоцтва станової належності – від страхових і кредитних документів, що забезпечують основні соціальні гарантії, аж до реєстрів інтернет-провайдерів, дилерів сотових мереж тощо. Специфіка реєстрації третього стану залежить головним чином від місця проживання – якщо на Заході це буде, скажімо, система соціальної допомоги, то в Україні – законодавчо оформлена видача частки реквізованих заощаджень на поховання вкладника. Звісно,

способи реєстрації неостанової належності принципово відрізняються від прийнятих у феодальному та постфеодальному соціумі. Проте станава закритість, відштовхування станів один від одного, як і привабливість ідеології ізоляціонізму лишаються незмінними. І в цій незмінності — підґрунтя виклику, перед яким опинився світ на порозі нового тисячоліття, коли новітня мораль вищих станів, добродійність і толерантність, зіткнулася з мораллю найнижчого стану, з мораллю нетерпимості.

Сьогодні в Україні формуються стани за зразком країн, що розвиваються. Перший — чиновно-натурішський, що у гротесковому вигляді відтворює спосіб життя й цінності феодальної верхівки Середньовіччя. Другий — це мешканці великого міста, найбільш відкриті для приєднання до сучасного загальноцивілізаційного поступу. Третій — більшість населення, що мешкає переважно в селі та невеликому місті, вкрай віддалених від сучасної соціальної інфраструктури. Наслідком цього є існування найчисельнішого стану, який практично не має можливостей для виходу з безпосередніх соціальних зв'язків (не має телефону, комп'ютера, усього того, що становить інформаційну інфраструктуру сучасної цивілізації). Але Україна переважно урбанізована, модернізована та непогано освічена країна. Тому в неї є досить великий шанс запобігти виникненню руйнівного внутрішньостанового конфлікту і потрапити до сфери впливу західної цивілізації.

2. Зміни ціннісно-нормативної структури українського суспільства

Еволюція системи цінностей: інерція та інновації

Дослідження ціннісної свідомості в соціології традиційно пов'язані із ранжуванням головних соціальних цінностей на основі частоти декларативного вибору їх респондентами у масових опитуваннях. Такий метод вивчення ціннісної свідомості набув широкого визнання багато в чому завдяки тому, що отримувані в результаті емпіричних досліджень ієрархії суб'єктивного вибору соціальних цінностей мають достатню усталеність і відтворюваність, що дає змогу розглядати їх як системотвірну структуру масової свідомості, не тотожну сукупності кон'юнктурно зумовлених думок, настроїв, емоційних оцінок. Виходячи з цього, соціологи й розрізняють ціннісні орієнтації та думки, хоча методи отримання інформації про ці елементи масової свідомості можуть принципово не відрізнятися. Відносна усталеність ціннісної ієрархії визначає саму можливість збереження суспільних зв'язків за умов кардинальної зміни принципів соціальної організації. Об'єктивні зміни, пов'язані із пострадянським розвитком, не призводять ані до радикальної реорганізації громадського життя, ані до фатальної її дезорганізації саме внаслідок того, що історич-

способи реєстрації неостанової належності принципово відрізняються від прийнятих у феодальному та постфеодальному соціумі. Проте станава закритість, відштовхування станів один від одного, як і привабливість ідеології ізоляціонізму лишаються незмінними. І в цій незмінності — підґрунтя виклику, перед яким опинився світ на порозі нового тисячоліття, коли новітня мораль вищих станів, добродійність і толерантність, зіткнулася з мораллю найнижчого стану, з мораллю нетерпимості.

Сьогодні в Україні формуються стани за зразком країн, що розвиваються. Перший — чиновно-натурішський, що у гротесковому вигляді відтворює спосіб життя й цінності феодальної верхівки Середньовіччя. Другий — це мешканці великого міста, найбільш відкриті для приєднання до сучасного загальноцивілізаційного поступу. Третій — більшість населення, що мешкає переважно в селі та невеликому місті, вкрай віддалених від сучасної соціальної інфраструктури. Наслідком цього є існування найчисельнішого стану, який практично не має можливостей для виходу з безпосередніх соціальних зв'язків (не має телефону, комп'ютера, усього того, що становить інформаційну інфраструктуру сучасної цивілізації). Але Україна переважно урбанізована, модернізована та непогано освічена країна. Тому в неї є досить великий шанс запобігти виникненню руйнівного внутрішньостанового конфлікту і потрапити до сфери впливу західної цивілізації.

2. Зміни ціннісно-нормативної структури українського суспільства

Еволюція системи цінностей: інерція та інновації

Дослідження ціннісної свідомості в соціології традиційно пов'язані із ранжуванням головних соціальних цінностей на основі частоти декларативного вибору їх респондентами у масових опитуваннях. Такий метод вивчення ціннісної свідомості набув широкого визнання багато в чому завдяки тому, що отримувані в результаті емпіричних досліджень ієрархії суб'єктивного вибору соціальних цінностей мають достатню усталеність і відтворюваність, що дає змогу розглядати їх як системотвірну структуру масової свідомості, не тотожну сукупності кон'юнктурно зумовлених думок, настроїв, емоційних оцінок. Виходячи з цього, соціологи й розрізняють ціннісні орієнтації та думки, хоча методи отримання інформації про ці елементи масової свідомості можуть принципово не відрізнятися. Відносна усталеність ціннісної ієрархії визначає саму можливість збереження суспільних зв'язків за умов кардинальної зміни принципів соціальної організації. Об'єктивні зміни, пов'язані із пострадянським розвитком, не призводять ані до радикальної реорганізації громадського життя, ані до фатальної її дезорганізації саме внаслідок того, що історич-

но сформована масова ціннісна свідомість виконує функцію інерційної системи.

Усталеність ієрархії ціннісних орієнтацій, що відображають основні соціальні цінності, була зафіксована в численних соціологічних дослідженнях, проведених останнім десятиліттям існування СРСР. Із не дуже суттєвими варіаціями цінності сімейного благополуччя, матеріального статусу, здоров'я, мирного життя, кохання і дружби, доброї роботи стабільно лідирували з-поміж позицій ієрархії орієнтацій більшості представників основних соціальних груп і категорій населення. І хоча в ті часи не прийнято було цікавитися орієнтаціями у сфері політичного життя, єдина цінність із цієї сфери, що згадувалася в опитуваннях, — суспільно-політична активність — була однією з найменш популярних.

Наприкінці 1960-х років уперше спробував порівняти систему цінностей громадян США та СРСР (на прикладі цільової групи інженерів) російський соціолог В.Ядов, який застосував методику американського дослідника ієрархії соціальних цінностей Рокича⁹. Увиразнилися спільні риси (цінності миру між народами, добробуту і безпеки сім'ї) та специфічні особливості ціннісної ієрархії. Цінності спілкування і взаємин між людьми були значно більш вираженими у радянських людей, а індивідуалістичні цінності, включно з цінностями споживання, — у американців. В роки «застою» ті цінності, що визначали організацію життя радянського суспільства на етапі мобілізаційного розвитку, — ідеологія, держава, об'єднання людей, виходячи з інтересів соціуму, а не окремої особистості, — поступово втрачали легітимність у масовій свідомості. У 1981 р. було проведено перше репрезентативне для населення СРСР (і України зокрема) соціологічне дослідження, під час якого ставили запитання «Що для Вас означає “добре жити”?». Виявилося, що на першому місці в ієрархії цінностей як у старшого покоління, так і у молоді — матеріальний добробут (табл. 15.5).

До початку перебудови матеріальна заможність стала однією із головних цінностей життя і трудової діяльності радянської людини. Так, у дослідженні київського соціолога А.Ручки серед цінностей трудової діяльності робітників перше місце посіла «можливість добре заробляти» і лишень 4-5 місця в ієрархії посідала можливість «відчувати суспільну корисність своєї праці»¹⁰. Саме те, що матеріальний добробут і можливість добре заробляти до початку перебудови ввійшли до числа доміантних цінностей і стали більш значимими, ніж цінності праці на користь суспільства, і дає підстави стверджувати, що в СРСР на той час сформувалася духовна атмосфера суспільства споживання. Але й без соціології у той період було очевидно, що споживча активність людей у 1970–1980-ті роки різко зросла на тлі падіння темпів зростання економіки і продуктивності праці.

Таблиця 15.5. Ієрархія життєвих цінностей, наявних у свідомості представників різних вікових категорій населення України 1981 р. (за даними репрезентативного для населення УРСР опитування, проведеного Інститутом філософії АН УРСР, N=5000), %

Цінності	Вік	
	до 30 років	30 років і більше
Матеріальний добробут	34,7	32,3
Робота, праця	29,1	22,4
Сім'я	27,7	21,5
Мир між народами	16,2	22,9
Житло	13,8	8,2
Здоров'я	12,5	20,5
Спілкування з людьми	10,2	4,5
Політичні, ідеологічні й моральні цінності соціалізму	4,7	4,2
Відпочинок, розваги	4,5	6,9

Щойно добігла кінця доба тотального страху, люди побачили, що безкорислива праця призводить лише до того, що живеться їм куди гірше, ніж у розвинених капіталістичних країнах, і усвідомили, що приватний інтерес, інтерес своєї сім'ї, власний матеріальний інтерес, звісно ж, набагато важливіший за цінності панівної ідеології¹¹. Уже в соціологічних дослідженнях часів «застою» вочевиднилося, що будь-якого штибу ідеологічні цінності посідали в загальній ієрархії одне з останніх місць. Комуністична система цінностей входила у суперечність із цінностями реальними. Конфлікт приватних і ідеологічних цінностей багато в чому сприяв краху радянської системи. Не випадково КПРС боролася з міщанством – адже вбачала загрозу в цінностях нормального міського обивателя, однак перемогти їх виявилось неможливо, зважаючи і на технічний прогрес, і на появу предметів цивілізованого побуту – телевізорів, холодильників тощо, однак мусила брати до уваги настрої, побоюючись зростання незадоволення – цінності споживання завдяки механізму отримання матеріальних благ як дефіциту, що вимагав величезних зусиль і мав неабиякий престиж, ставали дедалі значимішими і несумісними з ідеологічними цінностями.

У процесі пострадянських перетворень збереглася нормальна ціннісна складова: матеріальна заможність, здоров'я, сім'я, мир, благополуччя дітей. За даними відділу соціології культури Інституту соціології НАНУ, у 2004 р. за 5-бальною шкалою вимірювання перші місця в ієрархії цінностей посідали такі: міцне здоров'я (4,9 бала), міцна сім'я (4,8), благополуччя дітей (4,8), матеріальний добробут (4,7); останніми в ієрархії цінностей були участь у релігійному житті (3,0 бала) та участь

у діяльності політичних партій і громадських організацій¹². Усталена частина ціннісної системи, здавалося б, саме й мала виконати консолідаційну роль. Але все одно більшою мірою це були цінності мікросередовища, цінності міжособистісних відносин, а не соціальні цінності. Вони можуть організувати життя окремої людини, окремої сім'ї, навіть окремого колективу, але зорганізувати життя суспільства загалом така система не в змозі. Мали виникнути нові системотвірні соціальні цінності. І їхнє місце заступила цінність, котра в усьому світі вважається найважливішим ціннісним підґрунтям організації соціального життя, поряд з ідеологією. Це – гроші як універсальне благо, що забезпечувало в пострадянському суспільстві не лише матеріальний добробут, не лише престиж і соціальний вплив, а й захищеність перед державою, чого вже не могли забезпечити традиційні цінності лояльності, законослужняності та «служіння суспільству». Гроші, здатні відобразити й акумулювати всі трудові зусилля, соціальні заслуги, престижні характеристики людини (і вони ж стають способом винагороди за той внесок, що його людина робить у соціальне життя), – це абсолютно природна цінність для розвиненого капіталістичного суспільства, ясна річ, не єдина, але там вона послідовно входила в загальну ієрархію цінностей, природно виростала з історії розвитку цього суспільства і обіймала там свою нішу, інтегруючись із духовними й ідеологічними і цінностями соціального мікросередовища. У нас ця цінність вторглася в систему основних цінностей зовсім несподівано, дуже швидко, перетворилася на домінанту в абсолютно непридатному для цього духовному просторі. Так, під час загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАНУ у лютому 2003 р., відповідаючи на запитання «Які цінності західного способу життя найбільш активно входять у наше життя?», громадяни України найчастіше називали «культ грошей» – 45%, далі йшли «сексуальна свобода» – 40%, «особиста свобода і незалежність» – 30% і «життєвий успіх за будь-яку ціну» – 28%.

Звісно, одразу з'явилася соціальна верства, для якої ця цінність набула всепоглинального і смисложиттєвого характеру. Натомість більшість громадян України не змогли поєднати гроші з іншими цінностями, оскільки для них гроші завжди були тільки способом організації свого повсякденного життя. Адже людина звикла, що гроші – це зарплата, це те, що вона отримує як еквівалент за зроблений соціальний внесок. Але тепер вона із подивом з'ясувала, що внесок її, з урахуванням кваліфікації, підготовки, трудових зусиль, неначе й достатньо великий, а гроші дедалі менше потрапляють саме до неї. У суспільстві набув розвитку механізм так званого нееквівалентного обміну. Іноді якийсь малоосвічений бізнесмен однією оборудкою, що не коштувала йому багатьох зусиль, міг отримати мільйони, незрідка незаконно, а людина, котра на своєму місці працювала багато років, мала величезний досвід, кваліфікацію, почала помічати, що для неї ця цінність стає дедалі негативнішою, гроші

втрачають функцію мірила винагороди за соціальний внесок, до того ж дедалі більшою мірою стають для неї недоступними. Зник дефіцит, усе з'явилося на прилавках, і запанував глибокий конфлікт між споживчими орієнтаціями і джерелами надходження грошей, що сходять нанівець.

Гроші як універсальне соціальне благо в капіталістичному суспільстві, що долучилися до системи пострадянських цінностей, були прийняті всіма, оскільки патерналістської системи соціального захисту, що функціонувала за радянської влади, реально вже не існувало. Але за умов нееквівалентного соціального обміну гроші стають негативною цінністю. А негативна цінність не може виконувати консолідаційну функцію в суспільстві. Гроші як цінність перехідного періоду стали тим самим, чим комуністичні ідеологічні цінності були за часів «застою». Здатність прийняти негативну цінність як таку, що інтегрує і надихає життєву орієнтацію, саме й вирізняє сьгодні учасників фінансово-політичних кланів, визначаючи здатність їх до консолідації й скоординованої діяльності. При цьому більшість населення такий ціннісний вибір сприймає вимушено й інтегрується переважно навколо цінностей соціального мікросередовища. Власне, ідеологічний ціннісний конфлікт номенклатури і пересічних громадян СРСР нині трансформувався в аналогічний ціннісний конфлікт фінансово-політичних кланів і більшості незадоволених громадян пострадянських держав. У період «застою» пересічні громадяни назагал негативно сприймали ідеологічні цінності, що їх насаджувала кланова партійна верхівка, для якої ці цінності були своєрідними «грошима», бо давали змогу маніпулювати суспільством (і зокрема економікою), забезпечуючи партійному клану цілком відчутну вигоду. Населення сприймало ці цінності як негативну цінність, на яку слід зважати як на суспільну доміную, але жодною мірою не як на власний життєвий вибір. Те саме відбувається зараз із грошима, що асоціюються у масовій свідомості з необхідним за умов сьогодення і неминучим «джерелом зла» і джерелом добробуту в суспільстві, де «зло тріумфує», а його носії своєкорисливо управляють суспільством.

Пострадянська трансформація масових уявлень щодо норм соціальної поведінки

Навряд чи можна було очікувати, що пострадянська трансформація обійдеться без серйозних наслідків для нормативної системи, зокрема й норм моралі. Це впливало з соціологічної теорії аномії, розробленої Е.Дюркгеймом і Р.Мертоном¹³: будь-яка зміна соціальної ситуації, пов'язана із соціальною реорганізацією, неминуче викликає аномійні реакції в суспільстві. Однак показник поширеності аномійної деморалізованості вже в перший рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування. Як свідчили репрезентативні для дорослого населення України опитування, понад 80% населення зазнавали стану аномійної деморалізованості¹⁴. З тієї теорії випливає

втрачають функцію мірила винагороди за соціальний внесок, до того ж дедалі більшою мірою стають для неї недоступними. Зник дефіцит, усе з'явилося на прилавках, і запанував глибокий конфлікт між споживчими орієнтаціями і джерелами надходження грошей, що сходять нанівець.

Гроші як універсальне соціальне благо в капіталістичному суспільстві, що долучилися до системи пострадянських цінностей, були прийняті всіма, оскільки патерналістської системи соціального захисту, що функціонувала за радянської влади, реально вже не існувало. Але за умов нееквівалентного соціального обміну гроші стають негативною цінністю. А негативна цінність не може виконувати консолідаційну функцію в суспільстві. Гроші як цінність перехідного періоду стали тим самим, чим комуністичні ідеологічні цінності були за часів «застою». Здатність прийняти негативну цінність як таку, що інтегрує і надихає життєву орієнтацію, саме й вирізняє сьгодні учасників фінансово-політичних кланів, визначаючи здатність їх до консолідації й скоординованої діяльності. При цьому більшість населення такий ціннісний вибір сприймає вимушено й інтегрується переважно навколо цінностей соціального мікросередовища. Власне, ідеологічний ціннісний конфлікт номенклатури і пересічних громадян СРСР нині трансформувався в аналогічний ціннісний конфлікт фінансово-політичних кланів і більшості незадоволених громадян пострадянських держав. У період «застою» пересічні громадяни назагал негативно сприймали ідеологічні цінності, що їх насаджувала кланова партійна верхівка, для якої ці цінності були своєрідними «грошиками», бо давали змогу маніпулювати суспільством (і зокрема економікою), забезпечуючи партійному клану цілком відчутну вигоду. Населення сприймало ці цінності як негативну цінність, на яку слід зважати як на суспільну доміную, але жодною мірою не як на власний життєвий вибір. Те саме відбувається зараз із грошиками, що асоціюються у масовій свідомості з необхідним за умов сьогодення і неминучим «джерелом зла» і джерелом добробуту в суспільстві, де «зло тріумфує», а його носії своєкорисливо управляють суспільством.

Пострадянська трансформація масових уявлень щодо норм соціальної поведінки

Навряд чи можна було очікувати, що пострадянська трансформація обійдеться без серйозних наслідків для нормативної системи, зокрема й норм моралі. Це впливало з соціологічної теорії аномії, розробленої Е.Дюркгеймом і Р.Мертоном¹³: будь-яка зміна соціальної ситуації, пов'язана із соціальною реорганізацією, неминуче викликає аномійні реакції в суспільстві. Однак показник поширеності аномійної деморалізованості вже в перший рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування. Як свідчили репрезентативні для дорослого населення України опитування, понад 80% населення зазнавали стану аномійної деморалізованості¹⁴. З тієї теорії випливає

також, що стан загальної аномії не може тривати невизначено довго, і на зміну соціальній дезорієнтації приходять нормативні та ненормативні реакції на аномію. Такого роду реакції спостерігалися вже на першому етапі пострадянських трансформацій у дослідженнях, проведених із застосуванням шкал соціального цинізму й авторитаризму, і надалі показник поширеності аномійної деморалізованості та нормативних реакцій на неї, пов'язаних із пошуком надійної нормативної опори за ситуації безнормності та беззаконня, суттєво не змінився. Про це свідчать дані моніторингових опитувань Інституту соціології, проведених у 1992-му і 2006 р. (див. табл. 15.6).

Таблиця 15.6. Індекси аномії, авторитаризму і соціального цинізму в опитуваннях населення України 1992-го і 2006 р.

Показники	Дані опитування 1992 р., N=1752		Дані опитування 2006 р., N=1810	
	індекс	стандартне відхилення	індекс	стандартне відхилення
Індекс аномії (сума балів за шкалою 0-18)	13,6	3,82	12,8*	3,57
Індекс соціального цинізму (сума балів за шкалою 0-14)	8,81*	3,88	9,72*	3,17

* Відмінності між даними в рядку статистично значимі на рівні 1%.

Примітка. Класичні методики вимірювання рівня аномії, авторитаризму та соціального цинізму адаптовані й апробовані у дослідженнях Н.Паніної.

За роки незалежності помітно підвищився рівень соціального цинізму як ненормативної реакції на аномію. Це свідчить насамперед про те, що аномійна деморалізація призводить до послідовної руйнації моральних засад регуляції соціальної поведінки. З одного боку, це своєрідна захисна реакція для суспільства, якому за умов тривалої соціально-економічної кризи загрожують системні нормативні реакції, пов'язані з реставрацією тоталітарної системи або з пошуком авторитарного лідера, здатного відновити соціальний порядок «залізною рукою». Значне поширення соціального цинізму в цьому сенсі можна розглядати як антиреставраційну і, в чомусь, антиавторитарну тенденцію. Заперечення традиційних моральних підвалин, властиве циніку, якоюсь мірою захищає його від політичного месіанства й наївної віри в прості рецепти відновлення соціального порядку. Однак цинічна соціальна позиція, захищаючи людину від сліпого фанатизму, зрештою перетворює її на ізольованого індивіда, який втрачає здатність до колективного опору тим соціальним силам, що грубо нехтують його власними правами й інтересами.

Головним наслідком поширення в суспільстві соціального цинізму є руйнація засад соціальної довіри, поваги й відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми. Власне, це означає руйнування соціального капіталу, що є вирішальним чинником зростання суспільного добробуту і перспективи сталого розвитку соціуму¹⁵. Та й про який соціальний капітал можна говорити в державі, більшість громадян якої схильні відверто погоджуватися із судженнями, що характеризують більшість людей як безчесних, непорядних і таких, що не заслуговують на довіру. Саме такі судження використовують під час конструювання методики вимірювання рівня соціального цинізму. У табл. 15.7 подано питому вагу громадян України, готових погодитися зі справедливістю такого штибу суджень, пов'язаних з оцінкою моральних якостей більшості людей.

Таблиця 15.7. Частка громадян України, які погоджуються із судженнями, використаними в методиці вимірювання соціального цинізму в опитуваннях 1992-го і 2006 р.

Судження	1992 р.	2006 р.
Більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим	60,3	64,1
Гадаю, більшість людей готові на нечесний учинок заради вигоди	58,8	67,3**
Я вважаю, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі	60,6	76,9
Думаю, майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей	60,3	64,1*

Різниця даних за рядком статистично значима: * – на рівні 5%; ** – 1%.

Неважко помітити, що для більшості дорослого населення України характерною є позиція недовіри до людей, підозри в нечесності й здатності брехати заради вигоди. І тут не так важливо, що судження ці переважно є не самозвітом, а характеристикою більшості навколишніх. Оцінка більшістю більшостей, по суті, означає суспільну самооцінку. І ця самооцінка є свідченням формування в Україні феномена «аморальної більшості». Причому за останні роки ця більшість вочевидь зміцніла і вже близька до того, щоб стати «кваліфікованою більшістю», здатною здійснити «моральну революцію», створивши суспільний устрій, в якому чесність і порядність вже не сприйматимуться як моральні орієнтири соціальної поведінки. Залишилося тільки «дочекатися» появи відверто цинічного харизматичного лідера, здатного конвертувати масову зневагу до моральних норм у новий соціальний порядок, конституйований на запереченні загальнолюдської моралі. Сумних прикладів такого штибу «революцій», ґрунтованих на принципах «нової моралі» (класової, національної, етатистської тощо) в минулому столітті було більш ніж достатньо, щоб з усією серйозністю ставитися до проявів відвертого

цинізму, який останніми роками виявляють численні політичні лідери України. І хоча серед них поки не помічено яскравих харизматиків, здатних особисту зневагу до загальнолюдської моралі вправно інтегрувати з очікуваннями «аморальної більшості», загроза появи доморослого «фюрера» залишається цілком реальною, доки в суспільстві зберігатиметься атмосфера взаємної недовіри, підозри в облудності й здатності заради вигоди піти на нечесний учинок.

Власне, одну «моральну революцію» ми вже пережили, коли разом із Радянським Союзом поховали і властиву йому «подвійну мораль». Про подвійну мораль радянського суспільства багато говорили в роки, коли відбувалася руйнація соціальних підвалин «розвиненого соціалізму», і більшість людей із надією очікувало змін, пов'язаних із відмовою від тоталітарних принципів організації політичного, економічного і духовного життя. Напередодні перебудови конфлікт між більшістю населення (для якої елементарні норми загальнолюдської моралі — чесна праця, порядність, відповідальність за себе і своїх близьких тощо — були доволі близькими й зрозумілими як правила повсякденного життя) і правлячою верхівкою (що нав'язувала «класову мораль» у політиці, управлінні економікою і культурою) набув у суспільстві такого розмаху, що будь-яка «непублічна похвала» на адресу радянської влади розглядалася «мікросередовищною думкою» як не менш виражена соціальна аномалія, ніж привселюдна критика її. Здавалося, непримиренний конфлікт двох моральних систем мав завершитися перемогою однієї з них. А позаяк «класова мораль» не могла існувати без панівної комуністичної ідеології, то природним результатом пострадянських перетворень мало стати розширення сфер дії й посилення регулятивної ролі норм загальнолюдської моралі. Проте «мертві хапають живих», і агонія офіційної складової подвійної моралі спричинилася до настільки бурхливих соціальних змін, що разом не устояли і норми повсякденного життя. Про це переконливо свідчить порівняльний аналіз даних, отриманих під час репрезентативних для дорослого населення опитувань 1982-го і 2002 р. (табл. 15.8).

Запитання, сформульовані соціологами ІСД АН СРСР для анкети всесоюзного опитування «Спосіб життя радянської людини», стосувалися низки моральних норм, що регулюють соціальну поведінку і взаємини людей у повсякденному житті. Отримані в той час результати, що відображали усталені уявлення більшості «пересічних радянських людей» про власний (як більшості) високий моральний рівень, сприймалися як цілком природний стан суспільної моралі. Той факт, що більшість у 1982 р. виявилася ініціативною, чуйною, небайдужою, зайнятою не тільки собою, оцінювалася в контексті збереження тієї загальнолюдської складової «подвійної моралі», без якої суспільство просто не могло б стабільно функціонувати. Тоді важко було уявити собі інше суспільство, в якому більшість людей вважатиме, що успіху і благополуччя в житті

не можна досягти чесною працею. Радше видавалося дивним, що майже третина респондентів у чесну працю як шлях до успіху і благополуччя не вірили.

Таблиця 15.8. Розподіл відповідей респондентів (які брали участь у загально-українських опитуваннях 1982 і 2002 рр.) на запитання щодо міри поширеності деяких соціально-моральних якостей серед людей, які їх оточують, у % до числа тих, хто відповів

Як Ви вважаєте, чи багато хто серед людей, яких Ви зустрічаєте у своєму житті...	Майже всі	Більшість	Меншість	Дуже мало
виявляють ініціативу в роботі, в житті суспільства				
1982 р.	10,2	61,4	22,3	6,3
2002 р.	6,4	30,1	36,8	26,7
чуйні, завжди готові прийти на допомогу				
1982 р.	17,7	65,3	13,9	3,2
2002 р.	6,0	29,9	35,2	28,8
не пройдуть повз порушення громадського порядку				
1982 р.	9,3	51,5	29,5	9,7
2002 р.	3,6	16,3	40,3	39,8
засуджують хабарі, підношення				
1982 р.	23,7	47,7	15,2	13,4
2002 р.	15,4	33,1	30,1	21,4
зайняті лише собою, особистим добробутом				
1982 р.	2,8	17,2	43,7	36,3
2002 р.	20,0	45,0	20,4	14,6
цікавляться переважно придбанням речей				
1982 р.	8,3	32,6	37,5	21,6
2002 р.	15,3	45,1	25,1	14,4
вважають, що успіху, благополуччя в житті можна домогтися чесною працею				
1982 р.	30,7	56,2	9,3	3,9
2002 р.	7,2	25,1	36,5	31,2

Виходячи з даних, наведених у табл. 15.8, за останні двадцять років оксамитова «моральна революція» в пострадянському суспільстві здійснилася. Про неї, на відміну від Жовтневої, більшовики не говорили, але всім своїм історичним досвідом посприяли формуванню феномена «аморальної більшості» у період пострадянської трансформації. По-перше, вони виростили цинічну і безпринципну політичну еліту, що скористалася плодами перебудови і капіталістичної трансформації для нестримного й аморального перерозподілу державної власності на свою користь. По-друге, вони привчили більшість людей до думки, що сфера застосування моральних норм — це винятково повсякденне життя, тоді як у політиці, управлінні економікою і культурою мораль підміняється тотальним контролем за інакодумством. І коли політика і «велика економіка» почали безцеремонно вторгатися в повсякденне життя людей, руйнуючи усталені традиції «мікропорядності», масові моральні реакції виявилися настільки масштабними, що сьогодні не більш як третина населення України вважає, що більшість людей здатна виявляти чуйність, чесним шляхом досягати благополуччя, засуджувати хабарі і думати ще про щось, крім власного добробуту.

Отже, чим може обернутися для України феномен «аморальної більшості»? Відповідь на це запитання багато в чому залежить від того, як довго сама більшість планує жити за тих умов, у яких вона перебуває впродовж останнього десятиліття. Сподіватися на мудру владу, яка рішуче покладе край економічній і політичній нестабільності, щонайменше, наївно. І не тому, що народні обранці не хочуть поліпшити ситуацію в суспільстві. Вони самі є обранцями більшості, котра, на власну думку, не дотримується елементарних норм моралі, зокрема й коли обирає правителів. У результаті аморальна більшість обирає аморальні форми правління і відповідних владних суб'єктів. Влада, здатна керуватися не лишень вузькокорисливим інтересом, цілком може бути обрана й у нашій країні, але тільки не тією більшістю, котра нікому не довіряє і не бачить можливості досягти успіху в житті чесною працею. Перспектива появи нової більшості виглядає не надто обнадійливою, якщо врахувати, що уявлення про аморальну більшість рівною мірою поширені в усіх вікових групах, і молодь не менш категорична у своїх судженнях, ніж бували ветерани. Навіть від рівня освіти і роду занять не залежать оцінки морального образу більшості. А це означає, що надія на нове і освіченіше покоління в цьому разі є ефемерною.

Важко сподіватися й на те, що стан тотальної аномії, спровокований пострадянською трансформацією, виявиться недовговічним феноменом. Якщо за останнє десятиліття нічого не змінилося, цілком можливо очікувати на масову аномійну деморалізацію й у вельми віддаленому майбутньому. Можливо, українське суспільство надасть світові приклад того, як можна невизначено довго зберігати відносну соціально-політичну стабільність у країні, де більшість населення деморалізована

і «аморалізована», і посоромить думку теоретиків, які стверджують, що «нормативного вибуху», пов'язаного із соціальними потрясіннями й авторитарним правлінням, не уникнути. Але в цьому разі обов'язковим є тривалий конфлікт між потребою людей в авторитетному інституті суспільної моралі й відвертою зневагою до нього з боку «аморальної більшості».

Чи є підстави сподіватися, що розв'язання цього конфлікту посприє зміцненню моральних підвалин, що похитнулися? Гадаю, що надії ці можуть бути пов'язані зі збереженням масових уявлень про цінність професіоналізму. Принаймні близько двох третин громадян України вважають, що більшість людей, яких вони постійно зустрічають у своєму житті, цінують високий професіоналізм. Суспільство, що зберігає професійні цінності, цілком життєздатне. У ньому можуть знайти адекватні соціальні позиції ті люди, чий професіоналізм необхідний для подолання кризових явищ періоду соціальних трансформацій. А відтак, перспектива суспільства пов'язана насамперед із підготовкою «критичної маси» сучасних професіоналів у різних сферах громадського життя, і передусім у сфері управління економікою та політичною системою.

І досі, після 20 років соціальних змін, зовнішній пласт відносин є дуже болісним для багатьох людей, вихованих у системі цінностей соціального обов'язку. Звідси й більшість незадоволених своїм становищем у суспільстві. Громадяни України досі виявляють велику незадоволеність тим, що вони отримують від суспільства в плані соціального визнання, і тим, що вони самі могли б дати суспільству. Але потяг до того, щоб діяльність приносила не скороминущий дохід, а стале соціальне визнання, зберігається. За даними наших досліджень, дві третини людей відмічають, що їм бракує визнання суспільством їхнього реального внеску. Чому нині настільки високою є невдоволеність людей своєю соціальною значущістю? Річ у тім, що зруйнувалася система морального стимулювання. За радянської влади, хоч би якою потворно-викривленою ця система була, вона існувала: система масового вручення грамот, значків, різноманітні заохочення, висування на громадські посади — за активне служіння суспільству (не завжди це збігалось із результатами праці, частіше заохочували тих, хто віддано служив, проте система заохочень існувала і для так званих чесних трударів).

Утім, зараз вона збереглася лише на найвищому рівні. Усілякого штибу «прометеї», якими нагороджують себе олігархи, політики, попзірки, засвідчують, що еліта займається самонагородженням за вкрай незадовільні результати своєї діяльності. Не лише матеріально, а й морально стимулюючи себе, оскільки натовкти черево вже недостатньо, треба, щоб тебе ще вважали кращим... Однак у захопленні таким активним самовихвалюванням, «фортунами», «прометеями» еліта забула, що ця система моральних заохочень передусім потрібна не для них, а для загалу. Нині «лауреати» перебувають в замилюванні від рецидивів сталін-

ської системи (зі Сталінськими преміями, званнями Народного артиста, Заслуженого діяча науки тощо). Мені здається, що більшість нагороджуваних має відчувати сором — адже масове вшанування можновладців саме в тих сферах, де трапляються провали, є більш ніж недоречним.

Інша річ, що неодмінно відзначати слід реальні соціальні внески людей, і не тільки в матеріальному вираженні. Але система моральних винагород мусить працювати в усіх верствах суспільства. Люди, можливо, і працювали б на суспільство, однак фанатичне служіння без жодного шансу на прижиттєве визнання притаманне лише одинакам, до того ж не завжди соціально адекватним.

А більшості людей необхідна система чітких критеріїв: що вони можуть отримати в цьому суспільстві, якщо робитимуть для нього більше, ніж, скажімо, винятково для себе. Тому більшість громадян України зазначають, що сьогодні для них настільки невизначене і незрозуміле, що не знаєш, на що орієнтуватися в соціумі. Відсутність системи моральних стимулів і соціальних норм призводить до остаточної деморалізованості.

Вручення «прометеїв» насправді слід було б розпочинати з мікро-регіональних рівнів. Як у США, коли в кожному містечку відбувається свій конкурс на кращого захисника довкілля, кращу домогосподарку, красуню тощо. І таке нагородження потенційних сусідів, людей, які належать до однієї верстви із пересічним громадянином, було б куди доречнішим, ніж елітарне взаємостимулювання.

Відповідно до відомої теорії Абрахама Маслоу, кожен новий рівень, що стимулює діяльність, «увімкнеться» лише тоді, коли буде задоволено попередній. У нашому суспільстві однією з причин того, що люди ніяк не можуть налагодити добровільні взаємокорисні соціальні зв'язки, що принципово відрізняються від непотистських мереж, є якраз той факт, що для надто великої кількості людей саме проблему фізичного виживання ще не розв'язано. І ця сутужна ситуація аж ніяк не сприяє тому, щоб у діяльності людей з'явилася потреба в установленні соціальних контактів, у вступі до добровільних асоціацій. Та це — не єдина причина.

Не слід сподіватися, що варто лише задовольнити життєві потреби, як одразу ж моральні стимули переважатимуть над матеріальними. Це ілюзія. Необхідна певна культура соціального життя. Світова практика доводить, що реально процвітають ті регіональні структури, ті муніципалітети, де є не просто гроші для розвитку (цього недостатньо), а й традиції, пов'язані з потребами людей установлювати різноманітні добровільні соціальні контакти, довіряти один одному, вміти соціально винагороджувати один одного. Це й дістало єдину назву «соціальний капітал», який є одним із найважливіших критеріїв того, що ґрунтуватиметься не тільки на егоїстичних інтересах кожної людини. На жаль, таких традицій в Україні дуже мало — це пов'язано з історією й певними особливостями формування масової психології.

Цінності та соціальне самопочуття громадян України

За умов аномії, характерної для пострадянського суспільства, що трансформується, руйнується звичний механізм адаптації – пристосування поведінки до соціальних норм. Починається протилежний процес – кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних преференцій і ціннісних орієнтацій. Своєю чергою, ціннісні орієнтації людей багато в чому визначаються їхнім загальним психічним станом і соціальним самопочуттям.

Для емпіричного оцінювання тенденцій розвитку українського суспільства на підставі аналізу динаміки морально-психологічного стану населення як основи формування нової ціннісно-нормативної системи Інститут соціології НАН України здійснює щорічне моніторингове опитування населення. Вибірка охоплює 1810 осіб і є репрезентативною для населення України за статтю, віком, рівнем освіти, областю проживання і типом населеного пункту.

За концептуальну основу побудови показників прийнято визначення цінностей як *«значимості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з точки зору відповідності (або невідповідності) їх потребам особистості»*. У цьому плані симптомокомплекс ціннісних орієнтацій інтегрується в узагальнений показник – соціальне самопочуття.

Для вимірювання структури цінностей у рамках цього проекту в Інституті соціології НАН України Є.Головаха та Н.Паніна розробили спеціальний тест «Інтегральний індекс соціального самопочуття» (ІСС). Тест містить перелік соціальних благ, що охоплюють основні сфери соціальної життєдіяльності:

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА

ПРОФЕСІЙНО-ТРУДОВА

ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНА

РЕКРЕАЦІЙНО-КУЛЬТУРНА

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВА

МІЖОСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ

СОЦІАЛЬНІ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Ставлення до кожного із конкретних соціальних благ, виокремлених у межах цих сфер, респондентові пропонується оцінити за шкалою достатності («вистачає», «не вистачає», «не цікавить»). Особливістю запропонованої шкали є дворівневність вимірювання. Перший рівень («Цікавить»–«Не цікавить») дає змогу зафіксувати структуру актуальних цінностей. Другий рівень («Вистачає»–«Не вистачає») характеризує напруженість тієї чи тієї цінності, що вимірюється за 3-бальною шкалою: від 1 до 3 балів, де 2 бали – це умовний нуль. Інакше кажучи, значення більше двох балів означають певну міру достатності даного блага, а значення менше двох балів – певну міру його недостатності.

Соціальне самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, виробництва й розподілу їх. Чим сильніше людина відчуває брак певних соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття. Такий підхід до вимірювання одного із найважливіших показників благополуччя людей дає змогу здійснювати різнопланове оцінювання сприйняття людиною свого становища в суспільстві й уникати небезпеки вимірювання ситуативних емоційних станів. Далі розглядатимуться результати динаміки соціального самопочуття, отримані за використання в моніторингових дослідженнях стислого варіанта методики вимірювання соціального самопочуття, що передбачає 20 запитань – пунктів шкали ПСС-20. *Діапазон шкали соціального самопочуття ПСС-20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволеності потреб. Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вищі за 43 бали – високий.*

У 1995 р., коли методику вимірювання соціального самопочуття вперше було включено до інструментарію моніторингу, значення ПСС-20 для населення України загалом становило 35,1 і до 2004 р. включно жодного разу не перевищило 36 балів, що свідчило про назагал несприятливе самопочуття людей у суспільстві (табл. 15.9).

Найгірший показник був зафіксований у 1998 р., потім ситуація дещо поліпшилася: із 1998-го по 2003 р. значення ПСС для населення України збільшилися із 33,7 до 35,5 бала. До 2003 р. поліпшення економічної ситуації в країні дуже несуттєво позначалося на рівні соціального самопочуття населення. І лише в період від 2003-го до 2004 р. вперше сталося відчутне піднесення соціального самопочуття – до 37,3 бала. Принциповим моментом в оцінюванні цієї зміни ПСС був той факт, що вперше значення індексу соціального самопочуття для населення України перевищило 37 балів, тобто пододало нижню межу, яка відокремлює людей із поганим самопочуттям від тих, хто потрапляє до категорії осіб

із середнім рівнем соціального самопочуття. У 2005 р. збільшення рівня соціального самопочуття не було зафіксовано.

Таблиця 15.9. ПСС-20 для населення України та амплітуда розпорошування за цим показником у різні періоди моніторингового дослідження

Роки	Значення ПСС-20	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації
1995	35,1	7,4	0,21
1996	35,1	7,2	0,21
1997	34,7	7,2	0,21
1998	33,7	7,1	0,21
1999	34,6	7,6	0,22
2000	34,8	7,4	0,22
2001	35,0	8,0	0,21
2002	34,8	7,8	0,23
2003	35,5	7,7	0,22
2004	37,3	8,4	0,22
2005	36,8	8,4	0,23
2006*	38,3	8,7	0,23

* Відмінності між значеннями ПСС у 2006 р. порівняно з іншими роками значимі на рівні принаймні 1%.

Натомість загальне тло соціальних настроїв на початку 2005 р. характеризувалося значним підвищенням рівня соціального оптимізму населення. Частка громадян України, котрі на запитання «Як Ви вважаєте, в найближчий рік наше життя більш-менш налагодиться або жодного поліпшення не станеться?» дали оптимістичну відповідь, зросла з березня 2004 р. по квітень 2005-го з 18% до 40%. Зростання соціального оптимізму корелювало зі зміною масових настроїв. Скоротилася частка людей (на 12%), які, оцінюючи свій настрій, відзначали напруженість, роздратування, відповідно побільшало тих, хто оцінював свій настрій як рівний, спокійний.

Постає природне запитання: чому за вираженого піднесення соціальних настроїв не спостерігалось відповідного підвищення рівня соціального самопочуття? Насамперед тому, що для вимірювання соціального самопочуття необхідно орієнтуватися не на ситуативні емоційні стани, зумовлені сплесками й падіннями суспільних настроїв, а на самооцінку рівня досяжності різноманітних соціальних благ, потреба в яких у людей сформувалася, але суспільство не забезпечує їх задоволення.

Аналіз структури соціальних благ, брак яких відчували громадяни

України у 2005 р., доводить, що більшість населення не мала впевненості в тому, що держава здатна захистити їхні інтереси. Коли в країні майже половина населення відчуває серйозні труднощі із придбанням найнеобхідніших продуктів, можна зрозуміти, чому загальний рівень соціального самопочуття населення перебуває в області негативних значень. Адже у 2005 р. більшості населення бракувало також «можливості повноцінно проводити відпустку», «необхідної медичної допомоги», «захисту від злочинності», «здоров'я».

Якщо піднесення соціального оптимізму корелювало із довірою до нової влади та з надією на те, що ця влада зможе забезпечити поліпшення якості життя, то низький рівень соціального самопочуття корелював із відчуттям гострого браку стабільності, правових соціальних гарантій, можливості задовольняти нагальні матеріальні потреби.

На початку квітня 2006 р. ситуація в суспільстві змінилася у кращій бік порівняно з аналогічним періодом 2005 р. Про це можна судити за більшістю показників достатності соціальних благ, а відповідно – й за значенням інтегрального індексу соціального самопочуття (табл. 15.10).

За більшістю показників, що характеризують дефіцит соціальних благ, зафіксовано позитивні зміни, які виявилися найпомітнішими в самооцінці «можливості харчуватися відповідно до своїх смаків». У гірші для України роки брак можливості харчуватися відповідно до своїх смаків відчували майже три чверті дорослого населення, тоді як у 2006 р. – трохи більше половини. Ясна річ, цей показник також дуже далекий від значення, що могло б свідчити про гідний матеріальний рівень життя більшості населення, однак темпи зменшення частки людей, смаки яких у споживанні продуктів не реалізовані, достатньо високі для оптимістичних прогнозів стосовно подальшого поліпшення можливостей матеріального споживання як найважливішої складової соціального самопочуття населення в Україні.

Не менш важливим є й те, що поменшало людей, яким бракує вміння жити за нових соціальних умов і впевненості у власних силах, а також сучасних економічних і політичних знань. Це одне із важливих свідчень успішної адаптації людей до умов життя, що змінилися. Найменш вираженою є позитивна динаміка в тих аспектах соціальної адаптації, котрі пов'язані із можливістю мати гідну роботу і працювати із повною самовіддачею. Суспільство у своєму нинішньому стані поки не може забезпечити багатьом людям повноцінної зайнятості й робочих місць, адекватних їхньому рівню освіти та професійної підготовки.

За рік (від 2005-го до 2006-го) кардинально змінилися настрої людей, пов'язані з думками про майбутнє України. Головною особливістю динаміки суспільних настроїв є суттєве збільшення частки людей, які відзначають негативні емоції, та зниження частки тих, хто відчуває позитивні почуття, міркуючи про майбутнє України. Так, наприклад,

Таблиця 15.10. Відсоток громадян України, котрі зазначили, що їм бракує певних соціальних благ у 1995–2006 рр.

Чого із переліченого далі Вам бракує?	1995	1998	2002	2006
Уміння жити за нових суспільних умов	46,9	45,5	39,7	30,5*
Здоров'я	48,3	56,8	54,9	47,3*
Належної роботи	41,5	54,8	54,1	43,0
Необхідного одягу	48,3	46,6	44,9	25,7*
Гарного житла	43,2	39,4	42,4	36,1*
Сучасних економічних знань	46,7	44,2	46,2	38,6*
Упевненості у власних силах	30,6	33,5	35,7	29,0*
Необхідної медичної допомоги	69,2	62,8	63,4	54,2*
Модного і гарного одягу	48,8	48,7	44,8	35,2*
Необхідних меблів	42,2	37,6	40,2	30,9*
Сучасних політичних знань	31,9	33,6	31,0	27,5*
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,7	31,1	31,8	28,3
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	51,9	52,4	56,0	47,3*
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,1	68	65,1	52,9*
Можливості додатково працювати	40,9	55,6	48,7	44,8*
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	52,8	60,6	49,6	35,7*
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	27,9	24,5	29,0	23,6
Повноцінного дозвілля	46,5	53,3	51,6	41,4*
Можливості працювати із повною віддачею	35,0	44,5	38,0	30,1
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	66,4	77,2	71,0	53,6*

* Відмінності відсотків у 2005 та 2006 рр. значимі на рівні принаймні 5%.

зменшилася питома вага людей, які відчувають надію, оптимізм, інтерес, упевненість, радість, задоволеність. Разом із тим значно збільшалося тих, у кого переважними почуттями стали тривожність, розгубленість,

безвихідь, страх, песимізм. Якщо на початку 2005 р. в масових настроях переважав оптимізм, то на початку 2006 р. домінантним тлом суспільних настроїв виступає тривога. На тлі зростання песимістичних настроїв знизилися оптимістичні прогнози й очікування стосовно перспективи розвитку різних соціальних сфер життя в Україні. Революційний сплеск оптимізму на початку 2005 р. спричинився до того, що в Україні вперше за всі роки незалежності соціальних оптимістів виявилось вдвічі більше, ніж песимістів. Утім, не минуло й року, як тенденція переважання в країні соціального песимізму населення повернулася практично до попереднього рівня.

Певною дистурбацією соціально-політичних процесів, що відбуваються в Україні, на жаль, виступив і масовий сплеск довіри населення до владних структур і конкретних політичних лідерів у перші місяці після помаранчевої революції: за 2005 р. кількість людей, які довіряють президентові, знизилася на 20%, уряду – на 21%; Верховній Раді України – на 13%. Такі метаморфози масових настроїв багато в чому пояснюються не лише об'єктивними результатами політичної діяльності владних структур і конкретних політиків, а й тим, що вияскравлений у перші пореволюційні місяці соціальний оптимізм населення значною мірою мав «утриманський» характер. Він супроводжувався «фантастичним» (для соціологічного моніторингу) сплеском довіри до нових політичних лідерів, і передовсім – до новообраного Президента України. Однак, надаючи великий кредит довіри новій владі, суспільна свідомість тим самим перекидала на її плечі й усю відповідальність за розвиток країни і власний добробут. Не отримавши одразу очікуваного, населення глибоко розчарувалося в новій владі.

На тлі погіршення емоційних оцінок і настроїв істотно збільшився рівень соціального самопочуття загалом і серед представників більшості категорій населення (табл. 15.11).

Таблиця 15.11. Значення ПСС-20 для різних категорій населення України

Категорії населення	1995	1998	2005	2006
Населення України	35,1	33,7	36,8	38,3*
Стать				
Чоловіки	36,6	34,8	38,2*	39,6*
Жінки	33,9	32,9	35,7	37,2*
Вік				
До 30 років	35,5	35,1	37,7*	39,5*
30-55 років	34,6	32,9	36,9	38,4*
56 років і більше	35,6	33,7	36,1	37,1*

Категорії населення	1995	1998	2005	2006
Зайнятість				
У державному секторі	34,9	33,1	37,2*	38,7*
У приватному секторі	36,7	36,4	38,9*	40,1**
В обох секторах	38,2*	37,0*	38,2*	38,7*
Не працюють	34,8	33,4	35,5	37,0*
Вид діяльності				
Службовець держапарату (посадовець)	36,9	39,2*	40,2**	40,6**
Фахівець технічного профілю (із вищою або середньою спеціальною освітою)	34,9	36,6	39,0*	42,2**
Фахівець у сфері науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання	35,6	33,3	38,7*	39,9*
Працівник правоохоронних органів, військово-службовець	36,3	35,3	41,4**	41,1**
Бізнесмен (великий або середній бізнес)	41,7**	45,7**	45,3**	47,8**
Дрібний бізнес, робота на бізнесмена	38,7*	35,8	42,8**	43,6**
Службовець з допоміжного персоналу	33,7	32,5	37,2*	37,3*
Кваліфікований робітник	35,4	33,8	37,6*	39,2*
Різнораб, підсобний робітник	34,3	31,2	34,8	36,0
Працівник сільського господарства	34,3	32,5	36,4	38,4*
Учень, студент	35,9	36,2	38,9*	40,8**
Непрацюючий пенсіонер	35,2	33,5	35,7	36,8
Домогосподарка	33,0	35,1	33,4	37,1*
Без постійного місця роботи, підробляє у різних місцях	33,7	33,6	35,2	35,4
Безробітний без джерел доходу	32,8	33,6	34,3	39,2*
Національність				
Українці	35,1	35,4	37,0*	38,3*
Росіяни	35,0	35,7	36,3	38,3*
Інші	35,3	34,1	35,0	38,8*
Місце проживання				
Велике місто	34,5	33,8	39,1*	38,4*
Невелике місто	34,9	33,6	36,6	38,1*
Село	35,7	33,5	37,5*	38,1*

* Значення ПСС-20, які перевищують верхню межу поганого самопочуття.

** Значення ПСС-20, які перевищують значення «умовного нуля», котрі свідчать про міру переважання достатності соціальних благ над їхнім дефіцитом.

Уперше значення ПСС перевищило межу поганого самопочуття у працівників сільського господарства, домогосподарок, безробітних, жителів невеликих міст, а також у жінок і росіян за національністю. Істотно збільшився рівень соціального самопочуття у представників найактивніших соціальних верств (у молоді й працівників кваліфікованої розумової та фізичної праці). Особливо слід наголосити, що серед жінок рівень соціального самопочуття суттєво збільшився й уперше сягнув межі, яка відокремлює погане самопочуття від середнього. У головних поселенських групах соціальне самопочуття змінювалося по-різному. Якщо 1995 р. найвищий показник ПСС спостерігався у сільських мешканців, у 1998 р. показники зрівнялися для всіх груп, у 2002 р. найвищим був ПСС жителів невеликих міст, то 2005 р. – у мешканців великих міст. У 2006 р. показники соціального самопочуття мешканців села, малого й великого міста майже не відрізняються.

Стала тенденція відсутності статистично значимих розбіжностей ПСС між українцями, росіянами та представниками інших національностей є вельми сприятливим чинником збереження в суспільстві стабільності, міжетнічного миру і злагоди, оскільки у громадян України немає підстав вважати, що належність до певної національності може визначати можливості доступу до тих чи тих соціальних благ.

Наостанок наголосимо один, на наш погляд, конче важливий висновок, який стосується особливостей динаміки емоційних станів і процесу соціальної адаптації людей у суспільстві, що трансформується. Судячи з наших даних, зростання соціального самопочуття як оцінки доступності соціальних благ і як показника реальної соціальної адаптації може супроводжуватися погіршенням емоційного стану як реакції на нереалізовані надмірні очікування людей від влади. У цьому виявляється досі ще потужний заряд посттоталітарного патерналізму, сподівання на диво й неготовності більшості людей жити за правилами демократичного суспільства, громадяни якого не схильні ані демонізувати, ані обожнювати демократично обрану владу, ані впадати у відчай через її прорахунки, ані одразу зрікатися її, побачивши її моральну недосконалість.

3. Реформування політичної системи і політична культура суспільства

Вивчення особливостей політичної культури є найважливішою умовою формування ефективної політики, спрямованої на розв'язання основних завдань реформування держави. Багато відповідальних і загалом раціональних політичних рішень виявляються нереалізованими лише тому, що не враховують сформованого рівня політичної культури різних соціальних груп – політичних поглядів, орієнтацій, установок і сталих зразків політичної поведінки людей. Вивчення політичної культури дозволяє виявити тенденції політичного розвитку України, а також

Уперше значення ПСС перевищило межу поганого самопочуття у працівників сільського господарства, домогосподарок, безробітних, жителів невеликих міст, а також у жінок і росіян за національністю. Істотно збільшився рівень соціального самопочуття у представників найактивніших соціальних верств (у молоді й працівників кваліфікованої розумової та фізичної праці). Особливо слід наголосити, що серед жінок рівень соціального самопочуття суттєво збільшився й уперше сягнув межі, яка відокремлює погане самопочуття від середнього. У головних поселенських групах соціальне самопочуття змінювалося по-різному. Якщо 1995 р. найвищий показник ПСС спостерігався у сільських мешканців, у 1998 р. показники зрівнялися для всіх груп, у 2002 р. найвищим був ПСС жителів невеликих міст, то 2005 р. – у мешканців великих міст. У 2006 р. показники соціального самопочуття мешканців села, малого й великого міста майже не відрізняються.

Стала тенденція відсутності статистично значимих розбіжностей ПСС між українцями, росіянами та представниками інших національностей є вельми сприятливим чинником збереження в суспільстві стабільності, міжетнічного миру і злагоди, оскільки у громадян України немає підстав вважати, що належність до певної національності може визначати можливості доступу до тих чи тих соціальних благ.

Наостанок наголосимо один, на наш погляд, конче важливий висновок, який стосується особливостей динаміки емоційних станів і процесу соціальної адаптації людей у суспільстві, що трансформується. Судячи з наших даних, зростання соціального самопочуття як оцінки доступності соціальних благ і як показника реальної соціальної адаптації може супроводжуватися погіршенням емоційного стану як реакції на нереалізовані надмірні очікування людей від влади. У цьому виявляється досі ще потужний заряд посттоталітарного патерналізму, сподівання на диво й неготовності більшості людей жити за правилами демократичного суспільства, громадяни якого не схильні ані демонізувати, ані обожнювати демократично обрану владу, ані впадати у відчай через її прорахунки, ані одразу зрікатися її, побачивши її моральну недосконалість.

3. Реформування політичної системи і політична культура суспільства

Вивчення особливостей політичної культури є найважливішою умовою формування ефективної політики, спрямованої на розв'язання основних завдань реформування держави. Багато відповідальних і загалом раціональних політичних рішень виявляються нереалізованими лише тому, що не враховують сформованого рівня політичної культури різних соціальних груп – політичних поглядів, орієнтацій, установок і сталих зразків політичної поведінки людей. Вивчення політичної культури дозволяє виявити тенденції політичного розвитку України, а також

перспективи розв'язання найгостріших сучасних суспільно-політичних проблем, зокрема реформування політичної системи української держави. У сучасній політичній науці категорія політичної культури є однією з ключових у вивченні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні й прогнозуванні політичних процесів¹⁶.

Теоретичне обґрунтування і розробка емпіричних показників політичної культури були здійснені в американській політології та політичній соціології у 50–70-х роках ХХ ст. Існують різні підходи до інтерпретації та дослідження феномену політичної культури. Головні розбіжності в цих підходах полягають у розумінні того, яке коло явищ охоплює політична культура в сфері політичного життя суспільства, соціальних груп та особистості.

Традиційний підхід, пов'язаний з першими дослідженнями політичної культури, обмежує об'єкт вивчення виключно суб'єктивними компонентами – сукупністю установок соціальних суб'єктів щодо певної політичної системи. Більш широкий підхід включає до політичної культури також й особливості політичної поведінки людей, чим виводить її до сфери об'єктивних феноменів політичного життя. У цій роботі ми будемо розглядати політичну культуру як сукупність сталих форм політичної свідомості та поведінки, які визначають особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу в межах певної політичної системи. Для того щоб це абстрактне визначення набуло більш конкретного змісту стосовно до теми даної роботи, необхідні деякі пояснення у зв'язку з такими поняттями, як «сталі форми політичної свідомості і поведінки» та «суб'єкти політичного процесу». Під сталими формами політичної свідомості у цьому разі розуміють політичні орієнтації, установки, переконання (на відміну від думок, настроїв, оціночних суджень, що стихійно складаються та змінюються). Сталі форми політичної поведінки – це вироблені у процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції та стереотипи (усталені форми участі в тих чи тих політичних організаціях, кампаніях, акціях). Політична культура як цілісний феномен протистоїть «політичній стихії», додаючи до неї елементів впорядкованості, стабільності, відтворення.

Це не означає, що з часом окремі аспекти чи типи політичної культури не можуть істотно змінюватись. Проте ці зміни, на відміну від політичних настроїв та уподобань населення країни, не можуть мати революційний характер, яскравим прикладом якого є зміна комуністичних орієнтацій, що була зафіксована в репрезентативних соціологічних дослідженнях ще на початку 1991 р., на антикомуністичні – наприкінці того ж року, коли саме збіглися кінець панування комуністичної ідеології та початок національної державності. Не менш яскравий приклад – результати березневого та грудневого референдумів 1991 р., коли на всенародному голосуванні розв'язувалися питання щодо перспективи СРСР і незалежності України. Тільки на цьому прикладі можна наочно

показати, як менш ніж за рік революційно змінилися масові орієнтації – від голосування за Союз до майже одностайного ухвалення незалежності України.

Нестійкість основних політичних орієнтацій, продемонстрована у даному випадку більшістю представників української нації, пояснюється несформованістю самої нації як суб'єкта «державотворення». Соціально-класова і регіональна неоднорідність, а багато в чому і амбівалентність українського суспільства, в якому відносно мирно співіснують сучасні європейські орієнтації та ностальгія за імперським заступництвом, підтримка політичної свободи та підтримка авторитарних засобів розв'язання нагальних соціальних проблем, прагнення до економічної свободи і прихильність до економічного патерналізму, обумовлюють парадоксальну, на перший погляд, готовність підтримати взаємовиключні варіанти національно-державного розвитку.

Виходячи з того, що держава після проголошення незалежності декларувала головною метою соціально-політичних перетворень вибір демократичного шляху розвитку, одним з головних принципів відбору показників сучасного стану та динаміки політичної культури українського суспільства була можливість за допомогою відповідного показника оцінювати ступінь реалізації демократичних перетворень. Серед виокремлених показників представлено ті, що відповідно до класичної теорії політичної культури, зазвичай, включають до інструментарію порівняльних міжнародних досліджень:

- інтерес до політики;
- політичні знання;
- політична компетентність (відчуття здатності впливати на владу);
- політична участь (залученість до політичної діяльності);
- політичні цінності та преференції;
- національно-громадянські ідентичності.

Моніторингові опитування здійснювалися з 1992-го по 2006 р. за спеціально розробленою Н.В.Паніною та М.М.Чуриловим комбінованою вибіркою (з поєднанням квотного та випадкового відбору) методом роздавання анкет (самозаповнення) із використанням республіканської опитувальної мережі Інституту соціології НАН України та фірми «Социс» (обсяг вибірки становив від 1799 до 1810 респондентів)¹⁷. У 2007 р. моніторингове опитування у повному обсязі не здійснювалося, але деякі запитання щодо стану політичної культури суспільства були використані в «Омнібусі-2007», який провадився за вибіркою та організаційною схемою моніторингу, що уможливорює порівняння даних моніторингових опитувань та «Омнібуса». За іншою вибіркою та схемою провадилося опитування 2005 р. у межах проекту «Європейське соціальне дослідження»¹⁸, яке надає можливість насамперед порівнювати показники політичної культури України та 23 інших європейських країн.

Розглянемо деякі суттєві елементи політичної культури, які безпосередньо віддзеркалюють послідовність формування позиції суб'єкта в політичному житті суспільства: інтерес до політики – політичні знання – політична компетентність – політична участь – політичні пререференції – національно-громадянські ідентичності. Аналіз соціологічної інформації, яка була накопичена в соціологічних дослідженнях, дав підстави для обґрунтованих висновків щодо означених показників – їхнього змісту й динаміки у роки становлення України як незалежної держави.

Почнемо розгляд показників політичної культури з інтересу до політики. Здавалося б, за підвищеної політизованості, яка була властива суспільній атмосфері на початку 1990-х років, мав статися й відповідний спалах зацікавленості громадян у політичних справах, що безпосередньо стосувалися інтересів кожної людини. Але за час соціологічних спостережень із 1994-го до 2004 р. значний інтерес до політики відчували не більше восьмої частини громадян України (див. табл. 15.12).

Таблиця 15.12. Інтерес до політики у громадян України впродовж 1994–2007 рр., %

Варіанти відповідей	1992	1998	2002	2006	2007
Зовсім не цікавить	22,5	27,2	19,2	15,4	15,2
Певною мірою цікавить	63,1	63,2	68,5	67,0	70,1
Дуже цікавить	12,3	9,4	12,0	17,4	11,5
Не відповіли	2,0	0,2	0,2	0,2	3,2

За ці роки відповідний показник майже не змінювався в Україні загалом і в окремих її регіонах. І лише у 2005 р. відбулися істотні зміни. За період із березня 2004-го до березня 2005 р. суттєво посилювався інтерес населення до політики загалом (на 10% збільшилася кількість людей, котрі відзначали, що політика їх цікавить значною мірою, і настільки ж зменшилася частка осіб, які зовсім не цікавляться політикою). Такий «великий стрибок» у підвищенні інтересу «пересічних людей» до політичного життя країни за 12 років спостережень було зафіксовано вперше. Напевно, це зумовлене подіями, пов'язаними із президентськими виборами і помаранчевою революцією. Саме у цьому році українці виявилися найзацікавленішими у політиці в Європі (табл. 15.13).

Надалі (2006–2007 рр.) значний інтерес до політики поступово зменшився до показників 90-х років минулого століття (табл. 15.12). Але більш важливим показником з точки зору розвитку демократичної політичної культури є поширеність не значного інтересу до політики, що не властивий стабільним європейським демократіям, а поміркована заці-

Таблиця 15.13. Інтерес до політики у населення країн Європи (за даними «Європейського соціального дослідження», 2005 р.), %

Країна	Дуже цікавлюсь	Взагалі цікавлюсь	Мало цікавлюсь	Зовсім не цікавлюсь	Не знаю	Немає відповіді	Середній бал
Австрія	14,1	36,8	37,7	10,7	0,6	0,0	2,45
Бельгія	9,1	34,3	35,0	21,7	0,0	0,0	2,69
Велика Британія	8,6	38,6	32,2	20,4	0,2	0,0	2,65
Греція	9,4	23,3	36,4	30,7	0,2	0,0	2,88
Данія	15,9	48,8	28,4	6,7	0,2	0,1	2,26
Естонія	5,8	30,7	46,4	16,9	0,2	0,0	2,75
Ірландія	9,0	35,3	29,4	25,8	0,0	0,5	2,72
Ісландія	15,7	46,5	27,8	8,6	0,2	1,2	2,30
Іспанія	6,7	22,1	42,8	28,0	0,1	0,2	2,92
Люксембург	11,3	31,3	36,2	20,8	0,4	0,0	2,67
Нідерланди	9,9	51,2	29,0	9,8	0,1	0,0	2,39
Німеччина	15,7	40,3	33,6	10,2	0,2	0,1	2,38
Норвегія	10,0	39,2	43,1	7,7	0,0	0,1	2,48
Польща	5,8	32,3	42,0	19,7	0,2	0,0	2,76
Португалія	5,7	22,2	32,9	38,7	0,3	0,2	3,05
Словацьчина	6,3	29,3	48,9	14,6	0,7	0,1	2,72
Словенія	5,5	36,1	38,4	19,9	0,1	0,0	2,73
Угорщина	10,0	29,8	36,6	23,6	0,0	0,0	2,74
Україна	19,9	43,9	28,3	7,4	0,4	0,0	2,23
Фінляндія	6,7	39,3	41,1	12,9	0,0	0,0	2,60
Франція	8,2	29,0	38,0	24,7	0,1	0,0	2,79
Чеська Республіка	3,1	15,4	54,9	25,4	1,2	0,0	3,04
Швейцарія	14,4	44,6	31,4	9,5	0,2	0,0	2,36
Швеція	11,8	45,7	33,4	9,2	0,0	0,0	2,40

кавленість політичним життям суспільства. Саме цей показник останніми роками поволі зростає в українському суспільстві, що наближує його до середньостатистичних європейських показників. Слід зазначити, що інтерес до політики лише тоді є показником розвиненої демократичної культури суспільства, якщо він підкріплений політичними знаннями, необхідними для адекватної орієнтації людей у політичному житті суспільства. У зв'язку з цим звернімося до показника, який характеризує самооцінку достатності сучасних політичних знань (табл. 15.14).

Таблиця 15.14. Самооцінка громадянами України достатності сучасних політичних знань у 1995–2006 рр., %

Варіанти відповідей	1995	1998	2002	2006
Не вистачає	31,9	33,6	31,0	27,5
Важко сказати, вистачає чи ні	25,9	26,7	25,1	25,2
Вистачає	11,0	9,4	14,6	21,3
Не цікавить	29,9	29,0	28,6	25,6
Не відповіли	1,3	1,2	0,7	0,4

Судячи з даних, поданих у табл. 15.14, з 1995-го по 2006 р. майже вдвічі збільшилася питома вага тих громадян України, які вважають, що їм вистачає сучасних політичних знань. Поменшало тих, кого політичні знання не цікавлять. Незмінним впродовж останніх років залишається відсоток тих, кому сучасних політичних знань бракує. Утім, слід зазначити суттєву рису когнітивної складової політичної культури українського суспільства: брак сучасних політичних знань, властивий значній частині населення України, не заважає українцям бути одними з перших у Європі за рівнем упевненості в тому, що вони добре розуміються у політичному житті суспільства. Про це свідчать результати «Європейського соціального дослідження» (табл. 15.15).

Оцінюючи тенденції останнього десятиліття загалом, можна стверджувати, що певне підвищення інтересу до політики в Україні супроводжується відповідним зростанням достатності політичних знань. І хоча ця тенденція характерна для меншої частини населення, не можна не помітити, що в Україні відбувається паралельне збільшення питомої ваги людей, які цікавляться політикою і задоволені своїми політичними знаннями. Це сприяє збільшенню потенціалу суспільно-політичної активності, появі лідерів громадської думки і політично активних людей, що створює сприятливіші, порівняно з минулим, умови для розвитку громадянського суспільства і становлення сучасної демократичної політичної культури.

Водночас показник політичної участі з перших років становлення незалежної держави залишається стабільно низьким (табл. 15.16).

Таблиця 15.15. Розподіл відповідей громадян 24 країн Європи на запитання «Як часто політика здається настільки складною, що Ви зовсім не розумієте, що ж відбувається насправді?», % та середній бал

Країна	Ніколи	Зрідка	Інколи	Часто	Дуже часто	Не знаю	Немає відповіді	Середній бал
Австрія	9,5	23,7	36,2	18,5	9,3	2,7	0,1	2,94
Бельгія	8,2	18,8	35,3	22,3	14,3	0,9	0,1	3,16
Велика Британія	5,8	15,0	36,2	27,0	15,2	0,8	0,0	3,31
Греція	10,4	19,2	25,6	27,2	17,0	0,6	0,0	3,21
Данія	8,3	25,9	36,0	18,3	10,6	0,7	0,1	2,97
Естонія	5,7	18,0	37,0	26,6	10,8	1,8	0,2	3,19
Ірландія	11,2	23,3	31,4	17,6	12,7	2,3	1,6	2,97
Ісландія	7,8	27,6	38,0	19,0	5,4	1,0	1,2	2,86
Іспанія	6,4	19,7	29,9	19,2	23,5	0,8	0,5	3,34
Люксембург	11,9	17,8	31,6	16,5	18,0	4,1	0,0	3,11
Нідерланди	7,8	21,1	34,2	24,1	12,3	0,5	0,1	3,12
Німеччина	6,3	21,0	40,1	22,0	9,9	0,7	0,1	3,08
Норвегія	5,9	25,1	47,0	12,7	9,1	0,1	0,1	2,94
Польща	7,2	16,0	28,1	27,4	18,1	3,1	0,0	3,34
Португалія	5,4	15,8	33,1	20,6	23,4	1,5	0,3	3,41
Словаччина	5,6	21,3	41,3	8,8	18,3	4,6	0,1	3,14
Словенія	6,8	18,0	35,9	24,1	12,5	2,6	0,1	3,18
Угорщина	13,6	19,4	28,3	25,7	10,3	2,3	0,4	3,00
Україна	6,3	25,5	37,1	20,3	8,7	2,1	0,0	3,00
Фінляндія	5,7	14,3	32,9	25,1	21,6	0,3	0,0	3,43
Франція	8,7	12,1	33,8	28,6	16,4	0,5	0,0	3,32
Чехія	3,7	14,8	35,9	14,5	23,8	7,4	0,0	3,43
Швейцарія	6,3	21,1	41,2	21,1	9,4	0,9	0,0	3,06
Швеція	8,3	24,6	37,1	15,6	14,0	0,4	0,0	3,02

Таблиця 15.16. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?» у 1994–2007 рр., %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006	2007
Клуб за інтересами	2,0	1,3	1,2	1,7	1,2
Політична партія	0,7	0,9	2,2	4,6	3,0
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,7	0,8	0,3
Екологічний рух	1,3	1,5	2,0	0,9	1,2
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,7	0,9	1,1
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,4	0,3	0,2	0,6
Творча спілка	1,2	0,7	0,4	0,5	0,6
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,0	1,8	1,3
Об'єднання за фахом	2,7	2,0	2,8	1,9	1,9
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4	1,8	1,3	1,6
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,9	4,0	2,6	2,2
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,9	0,3	0,3
Інша організація, об'єднання	0,7	0,6	0,9	0,8	0,4
Не належу до жодної з організацій	82,2	86,6	83,9	83,6	87,2
Не відповіли	0,9	0,2	0,2	0,1	0,1

Так, у 1994 р. 82% громадян України зазначили, що не є членами жодної громадської, політичної організації або руху, у 2007 р. – 87%. Отже, формальна участь у суспільно-політичному житті залишається напрочуд обмеженою і навіть зменшується, якщо враховувати статистичну значущість відмінностей показників 1994 р. та 2007 р. Відповідно до цього, останніми двома роками ми стаємо свідками лише імітацій соціально-політичної активності, коли невідомо звідки вириваються міні-майдани з блакитними або помаранчевими прапорами, наметами та біотуалетами і стрімко зникають разом з набридими аксесуарами, щойно мешканцям наметів організатори політичних шоу припиняють видавати «чесно» зароблені гривні. Чи є такі сплески політичної активності свідченням формування нової політичної культури, для якої характерним є масовий громадянський опір свавілля влади? Наскільки підвищилася політична компетентність населення після помаранчевої революції? Дані соціологічного моніторингу засвідчують, що політична компетентність громадян залишалася на вкрай низькому рівні впродовж останніх десяти років (див. табл. 15.17).

Таблиця 15.17. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Якби уряд України ухвалив рішення, що обмежує Ваші законні права й інтереси, могли би Ви щось зробити проти такого рішення?» у 1994–2006 рр., %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Ні, нічого не зміг би зробити	65,1	67,6	65,8	63,2
Важко сказати	28,6	28,2	26,9	28,6
Так, зміг би щось зробити	5,6	4,1	7,3	8,2
Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,1

І 1994 р., і 2004 р. лише 6% населення схильні були вважати, що можуть бодай якось протистояти владному свавіллю. І хоча у 2005 р. громадяни України почали дещо частіше декларувати свою політичну компетентність, навряд чи зростання частки «компетентних» із 6% до 9% могло свідчити про принципову зміну типу політичної культури. У відносинах із владою переважна більшість населення й далі відчувається безпорадною і нездатною до обстоювання законних прав та інтересів. І це – на тлі принципової зміни ставлення до влади й провідних політичних інститутів, яка спостерігалася безпосередньо після помаранчевих подій. Трохи кращою виглядає ситуація з самооцінками можливості протистояти свавіллю регіональної влади – з 1994 по 2006 рр. цей показник збільшився з 12 до 17% (у 1997 р. лише 7% громадян України вважали себе здатними до захисту своїх законних прав та інтересів на регіональному рівні). Отже, слід сподіватися, що саме з регіонів почнеться поступовий розвиток громадянської активності. До речі, такий шлях якнайкраще відповідав би сучасним уявленням про розвиток демократії і громадянського суспільства.

Завадити цьому може суперечливість політичних цінностей і переваженість більшості громадян. Адже 15 років тому, коли нами був зафіксований феномен переважної конформної та негативістської амбівалентності політичної свідомості, це сприймалося як природний наслідок інституціонального вибуху в суспільстві, що втратило визначальні ціннісно-нормативні засади. Але й сьогодні політична свідомість переважної більшості українців залишається амбівалентною або невизначеною. Вони навіть не можуть визначитися, за якого суспільного устрою хотіли б жити – минулого соціалістичного чи сучасного капіталістичного (див. табл. 15.4).

Масова амбівалентність постійно відтворює у різнокольорових «політичних гравців» потребу у програмних кульбітах, коли затяті ліберали починають керуватися гаслом «Все взяти і поділити», а комуністичні створюють правлячі альянси з «клятимися олігархами». На цьому тлі виникають і поступово роздмухують власні рейтинги «солідаристи

з європейською орієнтацією», що посилює ризик отримати в Україні авторитарну владу на кшталт горезвісних латиноамериканських солідаристських автократій. Ця загроза залишається реальною, якщо врахувати багаторічну антиліберальну спрямованість політичних преференцій населення України (табл. 15.18).

Таблиця 15.18. Підтримка громадянами України різних політичних течій у 1994–2007 рр., %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Комуністична	10,3	21,9	15,1	8,3
Соціалістична	10,7	5,6	9,7	16,0
Соціал-демократична	5,0	7,1	17,2	15,1
Зелені	–	–	5,2	2,1
Ліберальна	1,9	1,3	0,8	2,2
Християнсько-демократична	3,3	2,2	2,5	2,3
Національно-демократична	6,4	6,2	6,8	9,3
Націоналістична	2,0	2,9	2,0	2,8
Інше	2,9	3,8	1,3	1,8
Ніяка взагалі	12,3	11,7	7,6	9,6
Ще остаточно не визначив своєї позиції	17,9	16,6	15,2	14,1
Я не розуміюся на цих течіях	27,6	20,7	16,3	16,4
Не відповіли	0,9	0,2	0,3	0,1

У відповідях на запитання про найближчу для себе політичну течію лише 1-2% українців віддають перевагу ліберальній ідеології, розпоршуючи свою підтримку переважно між комуністичними, соціалістичними та націонал-демократичними силами, які у жаданому Україною Європейському Союзі вже давно не отримують значної підтримки. Єдине, що здійснюється відповідно до європейських реалій, – так це зростання підтримки соціал-демократичної ідеології. Ідеологія європейської соціал-демократії може виявитися домінантною саме для нашої країни. Ця ідеологія може стати тимчасовим притулком для лібералів, поміркованого лівого і навіть націоналістичного електорату. Це може стати ідеологією інтеграції суспільства. У всьому світі конкурують ліберали та соціал-демократи. Але в нас перспективи для лібералів поки що немає. Тому саме соціал-демократична ідеологія, спрямована на захист мало-забезпечених та соціально незахищених верств населення, може стати провідною політичною силою в українському суспільстві.

Слід сподіватися, що саме цей процес може сприяти подальшому просуванню України шляхом подальшої розбудови демократичних засад

суспільно-політичного життя. Цьому може сприяти і суттєве зростання уявлень українців про можливість вільно висловлювати свої політичні погляди. Якщо, скажімо, у 2001 р. лише 35% вважали, що реальна свобода слова існує у країні, у 2003 – 49%, то у 2006 р. – 66%. Але однієї свободи слова для запобігання у суспільстві загроз для демократії недостатньо. Особливо в умовах масових авторитарних настроїв, що зростають останніми роками (табл. 15.19).

Таблиця 15.19. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Чи згодні Ви, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії», %

Варіанти відповідей	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006
Згоден	52,3	40,5	43,9	42,0	44,8	49,3	55,7	58,7	57,9	59,6	65,7
Не згоден	30,3	17,0	17,8	17,2	15,7	14,5	20,7	21,4	22,2	22,1	18,7
Не знаю	16,9	41,7	37,9	40,8	39,4	36,1	23,1	19,8	19,6	18,2	15,6
Не відповіли	0,6	0,8	0,4	0,0	0,0	0,1	0,4	0,1	0,3	0,1	0,0

У 2006 р. майже дві третини громадян вважали, що пріоритет у поліпшенні суспільної ситуації належить насамперед не демократичним процедурам, а рішенням кількох «сильних керівників», і лише кожний п'ятий віддавав перевагу демократичним процедурам. За таких переконань переважної більшості населення можна очікувати, що у не дуже віддаленій перспективі до влади у країні шляхом цілком демократичних виборів мають шанс прийти політичні лідери, орієнтовані на цілковито авторитарні засоби керівництва державою. Така загроза вже стала реальною у багатьох пострадянських державах, і вважати її примарною для України, на мій погляд, було б вкрай легковажно для демократично орієнтованої громадськості. А якщо враховувати, що досі відчувають себе у першу чергу громадянами України лише близько половини населення, перебільшувати потенціал громадянського опору авторитарним тенденціям суспільно-політичного розвитку країни не має підстав (табл. 15.20).

У 2005 р. спостерігалось суттєве збільшення питомої ваги людей, що дотримувалися чіткої національно-громадянської ідентичності. Але вже наступного року розпочалися зворотні процеси. Зрозуміло, це може пояснюватися розчарування певної частини громадян недостатньо ефективним керівництвом, продемонстрованим новою владою. Але головне – це нестійкість громадянських ідентичностей, їх залежність від примхливих настроїв, що не дає підстав твердити про формування у більшості населення України громадянського типу політичної культури.

Таблиця 15.20. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?», %

Варіанти відповідей	1992	2000	2005	2006
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	24,6	27,7
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	6,4	6,6
3. Громадянином України	45,6	41,0	54,6	51,6
4. Представником свого етносу, нації	–	–	2,1	1,8
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	8,1	7,3
6. Громадянином Європи	3,8	2,8	0,8	1,3
7. Громадянином світу	6,4	5,6	2,5	2,9
8. Інше	–	–	1,0	0,7
Не відповіли	0,6	0,2	0,1	0,1

Отже, характерними рисами політичної культури громадян України є відносно високий рівень зацікавленості політикою та упевненості у здатності зробити компетентний політичний вибір. Самі по собі, ці риси є свідченням відповідального ставлення громадян України до своєї участі у політичному житті суспільства. Про це свідчить і об'єктивний показник участі у демократичних виборах. Але враховуючи, що за роки незалежності участь у діяльності громадянських організацій залишається рідкісним явищем для пересічного українця, що його уявлення про можливість протидіяти незаконним рішенням влади — доволі песимістичне, що політична свідомість залишається антиліберальною та амбівалентною, що стійка національно-громадянська ідентичність ще не властива більшості населення, а авторитарні настрої поступово зростають, реформа політичної системи має бути у будь-якому разі запорукою від загрози відтворення традиційних патерналістсько-автократичних відносин між владою та народом.

Майбутня політична система має бути не відтворенням традиційних політичних відносин, що ґрунтуються на клієнталістських стереотипах масової та елітарної політичної свідомості, що й досі переважають в умовах подвійної інституціональної системи, неусталеної ціннісно-нормативної системи та масової деморалізації, а виконувати насамперед функцію «відпрацьовування» демократичних механізмів формування політичних рішень та узгодження суперечностей між представниками різних політичних сил та прихильниками різних ідеологій.

Антидемократичні настрої взагалі властиві суспільствам зі зростаючим розшаруванням за матеріально-споживацькими ознаками, коли вища страта, кількісний склад якої не перевищує кількох відсотків, отри-

мує від суспільства більше благ, ніж усі інші. За результатами досліджень українського фахівця з питань соціальної стратифікації О.Д.Кущенко, українське суспільство може бути визначено як «суспільство нерівних»¹⁹. Саме в такому суспільстві знаходять масове співчуття популістські анти-демократичні заклики до радикального перерозподілу власності шляхом зосередження влади в руках рішучого лідера, налаштованого на авторитарне розв'язання всіх соціальних проблем.

Тому, на моє переконання, президентська республіка з вертикаллю влади, підпорядкованою безпосередньо одній людині (якщо вона навіть всенародно обрана) буде постійно відтворювати феодально-радянську систему організації політичного життя суспільства, стримувати розвиток громадянського суспільства та просування шляхом євроінтеграції. Невідповідність такої політичної системи останніми роками починають відчувати і пересічні громадяни, серед яких суттєво поменшав відсоток прихильників концентрації влади, властивої президентським республікам (табл. 15.21).

Таблиця 15.21. Розподіл відповідей громадян України на запитання «Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?», %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Президент має бути головою уряду і приймати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)	52,5	60,1	56,8	37,2
Президент має розділити владу з прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)	10,3	6,7	12,6	29,5
Президент має бути головою держави, «символом нації» без владних повноважень, які має прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН)	5,0	4,1	8,2	11,8
Президент Україні взагалі не потрібен	6,6	7,1	5,3	5,0
Важко сказати	24,9	21,8	17,2	16,5
Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,0

Як свідчить досвід останніх років, президентські республіки в країнах СНД еволюціонують шляхом відтворення політичної системи, що багатьма рисами нагадує радянську політичну систему з придушенням опозиції, обмеженням політичних свобод та масовою політичною апатією. Саме тому Україна має обирати політичну систему «європейського типу». Це може бути парламентсько-президентська республіка з таким розподілом функцій між президентом, урядом та парламентом, який не дозволив би нікому беззастережно підпорядковувати собі судову та регіональну владу. Саме тому доцільною є і система виборності суддів та керівництва регіонів. Противагою політично-клановому егоїзму мо-

же бути і зміна суто пропорційної виборчої системи на пропорційно-мажоритарну, яка б забезпечувала у парламенті інтереси не тільки партійних верхівок, підтримуваних олігархічними кланами, але й інтереси жителів тих регіонів, з яких вони були б обрані. Саме така система могла б бути альтернативою федералізації країни або перспективи створення верхньої палати парламенту. Враховуючи вкрай низькі показники участі громадян України в діяльності громадських організацій, слід максимально зменшити тиск держави на громадянське суспільство шляхом створення системи місцевого самоврядування за зразком країн Західної Європи. Це буде сприяти поступовій демократизації країни на локальному рівні, створенню осередків громадянського опору свавілля місцевої влади.

Пропоновані шляхи реформування політичної системи можуть призвести до негативних наслідків, пов'язаних з певною втратою «керованості» країною, з виникненням нових форм соціально-політичних конфліктів, з посиленням напруження у відносинах центру та периферії. Але реалізація «президентського сценарію» призведе до гіршого – відтворення політичного минулого, укорінення авторитаризму та втрати історичного шансу на розбудову в осяжній перспективі сучасної демократичної та правової держави.

Примітки до розділу 15

1 Магун В.С. Революция притязаний и изменение жизненных стратегий в столицах и провинции // Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С.306-317.

2 Симончук Е. Средний класс: украинские реалии // Классовое общество. Теории и эмпирические реалии / Под. ред. С.Макеева. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. – С.116-163.

3 Макеев С.О., Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу // Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С.286-297.

4 Inglehart R. Modernization and Postmodernization. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.

5 Головаха Є. Соціальна типологія особистості // Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О.Макеева. – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – С.189-195.

6 Merton R. Social Theory and Social Structure. – London: Free Press, 1964.

7 Fukuyama F. The social Virtues and the Creation of Prosperity. – New York: Free Press, 1996.

8 Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №4. – С.26-45.

же бути і зміна суто пропорційної виборчої системи на пропорційно-мажоритарну, яка б забезпечувала у парламенті інтереси не тільки партійних верхівок, підтримуваних олігархічними кланами, але й інтереси жителів тих регіонів, з яких вони були б обрані. Саме така система могла б бути альтернативою федералізації країни або перспективі створення верхньої палати парламенту. Враховуючи вкрай низькі показники участі громадян України в діяльності громадських організацій, слід максимально зменшити тиск держави на громадянське суспільство шляхом створення системи місцевого самоврядування за зразком країн Західної Європи. Це буде сприяти поступовій демократизації країни на локальному рівні, створенню осередків громадянського опору свавілля місцевої влади.

Пропоновані шляхи реформування політичної системи можуть призвести до негативних наслідків, пов'язаних з певною втратою «керованості» країною, з виникненням нових форм соціально-політичних конфліктів, з посиленням напруження у відносинах центру та периферії. Але реалізація «президентського сценарію» призведе до гіршого – відтворення політичного минулого, укорінення авторитаризму та втрати історичного шансу на розбудову в осяжній перспективі сучасної демократичної та правової держави.

Примітки до розділу 15

1 Магун В.С. Революция притязаний и изменение жизненных стратегий в столицах и провинции // Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С.306-317.

2 Симончук Е. Средний класс: украинские реалии // Классовое общество. Теории и эмпирические реалии / Под. ред. С.Макеева. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. – С.116-163.

3 Макеев С.О., Оксамитна С.М. Тенденції становлення середнього класу // Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С.286-297.

4 Inglehart R. Modernization and Postmodernization. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.

5 Головаха Є. Соціальна типологія особистості // Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О.Макеева. – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – С.189-195.

6 Merton R. Social Theory and Social Structure. – London: Free Press, 1964.

7 Fukuyama F. The social Virtues and the Creation of Prosperity. – New York: Free Press, 1996.

8 Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №4. – С.26-45.

9 Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – Л.: Наука, 1979.

10 Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. – К.: Наук. думка, 1985. – С.142-143.

11 Див. докладніше: Головаха Е.И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 1996. – С.11-15.

12 Ручка А.О. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С.286-297.

13 Дюркгейм Э. Самоубийство. – М.: Мысль, 1994. – 223-262; Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). – К.: Абрис, 1996. – С.81-108; Дарендорф Р. Современный социальный конфликт // Человек и общество: Хрестоматия. – К.: ИС НАНУ, 1999. – С.134; Паніна Н.В. Аномія // Енциклопедія сучасної України – К.: НАН України, 2001. – Том 1. – С.531.

14 Див.: Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – С.100.

15 Putnem R.D. Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community. – New York: A Touchstone Book, 2001.

16 Див.: Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества. – М.: Наука, 1990; Политическая культура населения Украины. – К., 1993; Wilson R. The many voices of political cultures / World Politics Journal. – 2000. – V.52. – P.246-273.

17 Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2005.

18 Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006.

19 Куценко О.Д. Общество неравных. – Харьков: Харьк. нац. ун-т им.Н.В.Каразина, 2000.

РОЗДІЛ 16.

Розвиток державних інституцій в Україні

1. Інститут президентства

Інституційний дизайн української влади початку 1990-х: запровадження інституту президентства

Своєрідною ознакою початку 1990-х років в Україні стала зміна системи влади, що була пов'язана, з-поміж іншого, зі становленням інституту президентства. Ідея його запровадження почала безпосередньо реалізовуватися з ухваленням у липні 1991 р. Верховною Радою УРСР низки законів (зокрема «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції /Основного Закону/ Української РСР»). Процес мав щонайменше дві особливості.

Перша. Нововведення відбувалося в умовах, коли ні суспільство, ні провідники правлячого прошарку чітко не усвідомлювали, заради чого запроваджується інститут та якими можуть і повинні бути оптимальні межі його функціонування (що зумовлювалося не в останню чергу тим, що в радянський час глибокого та всебічного вивчення й аналізу важелів управління суспільствами, заснованими на засадах ліберальної демократії і, зокрема, ринкової економіки, не проводилося. Тож наявний багаж знань був вкрай заідеологізованим та суб'єктивним).

Друга особливість була пов'язана з тим, що частина політичної еліти з тих чи інших причин загалом не відчувала потреби у розбудові нового інституту. Були ті, які вважали, що посада президента «несе загрозу парламентаризмові і демократії взагалі», що Україна «не готова» до президентства, адже народ не може «обрати демократа-президента», бо в більшості областей влада знаходилася «в руках комуністичної номенклатури». Зрештою були ті, які висловлювали побоювання, що президентська влада обернеться «авторитарною диктатурою»¹.

Утім, поступово ситуація почала змінюватися. Для одних аргументом на користь запровадження інституту стала поява президента в Росії; інші ж сподівалися, що майбутньому українському чільнику вдасться перебрати на себе повноваження, якими Москва не поспішала ділитися з периферією, вдасться розв'язати українські «наболілі проблеми», зумовлені часто-густо нехтуванням центром інтересів республіки. При цьому прихильники президентства застерігали, що з нововведенням варто поспішати: якщо Україна не встигне ухвалити нової Конституції й обрати власного президента до чергового ухвалення Конституції СРСР, то

найперше буде зведена нанівець Декларація про державний суверенітет України, а затим – й будь-які інституційні прагнення українців.

Отже, вже на етапі обговорення можливості й доцільності запровадження в Україні президентської посади, погляди представників політичних сил на проблему різко поляризувалися.

Ситуація загострилася ще більше безпосередньо під час передвиборної кампанії, коли відбувся фактичний розкол у лавах демократичних сил, коли, дистанціюючись один від одного, сіючи в головах і душах українців суперечливі ідеї та відтягуючи кожен на себе електоральні голоси, В.Чорновол, Л.Лук'яненко, І.Юхновський окремо пішли на президентські вибори. Разом із ними президентську посаду омріявали загалом понад п'ятдесят претендентів – від О.Бердника, Ю.Щербака та Б.Мокіна, котрих проголосили своїми кандидатами на посаду політичні партії чи «трудові колективи», до непрацюючих оптимістів-самовисуванців (на зразок киянина А.Грипаса чи жителя с.Межирічки Кіровоградської області М.Донченка). Втім, тільки кільком з-поміж бажаючих вдалося врешті-решт зібрати по сто тисяч підписів на підтримку своєї кандидатури. Відтак тільки кілька чоловік-претендентів на посаду й були внесені до виборчих бюлетенів на президентських виборах 1991 р.

Серед тих, чиє ім'я потрапило до виборчого списку, був Л.Кравчук. Представники інтелектуальної сфери саме у Л.Кравчуку побачили людину, гідну стати «першим народним президентом». Характеризували його як особистість, котра за будь-яких обставин здатна діяти «зважено, розсудливо, далекоглядно, керуючись виключно інтересами народу України, вимогами закону, дбаючи про надійний захист життя, майна, прав і свобод громадян»².

Показово, що серед претендентів були й ті, кандидатури яких викликали у частини еліти повне несприйняття. Приміром, – особа В.Чорновола, небажаність обрання якого дехто (зокрема, лідер соціалістів) пояснював тим, що влада В.Чорновола потрібна «і для зведення рахунків». Ось це «і», з точки зору керівника Соцпартії, за певних обставин у політика здатне стати вирішальним, і під «його знаменник можуть потрапити тисячі й тисячі людей»³. О.Мороз уважав, що коли б доля розпорядилася по-іншому і В.Чорновол був, приміром, головою облради чи першим секретарем обкому, то «шанси на президентство у нього були б вагоміші». Однак сталося інакше, а тому В.Чорновол, знаючи багато, вмів «значно менше» і в політичній боротьбі здатний «більше зруйнувати, ніж створити»⁴. Логіки, подібної Морозовій, дотримувалася не тільки більшість еліти, але й багато з рядових, так би мовити, українців, для яких прийнятною відповіддю на запитання «ким ти був учора?» була та, що засвідчувала «вагомість» людини в радянському суспільстві. В.Чорновол подібним критерієм не відповідав.

На виборах за Л.Кравчука свої голоси віддало понад 20 млн вибор-

ців – він і став першим українським президентом. Прихід на президентську посаду одного з недавніх комуністичних очільників одні пояснювали його досвідченістю, адже «робота в ЦК – це велика школа»⁵. Інші ж, узагальнюючи, зауважували, що перемога фактично дісталася «найбільш розумній і досвідченій частині адміністративно-бюрократичної системи»⁶. Утім, були й ті, хто звертав увагу на інші якості новообраного президента, зауважуючи, що спритник-Кравчук зумів скористатися ситуацією для того, щоб залишитися і в незалежній Україні при владі, і суспільство обрало його за інерцією, так би мовити.

В умовах панування пострадянського стану свідомості президент одними сприймався як неподільна владна структура, як свого роду «модифікація» «узаконеного» у суспільному сприйнятті попередніми десятиліттями безальтернативного, необмеженого в правах і діях генсека КПРС (тобто на наявну свідомісну «матрицю» «накладалася» нова структура влади). Інші ж жодною мірою не асоціювали президента з модифікованим генсеком. Але показовим було те, що ні перші, ні другі не брали до уваги того, що кожен досконало непродуманий крок в інституціоналізації президентської влади на початку 1990-х згодом – у кінці століття – по-своєму зумовлюватиме трансформацію влади в бік авторитаризму. Ретельне обговорення (на рівні фахівців, політиків, суспільства) потреб, доцільностей, пов'язаних з інституціоналізацією влади, не закладалося в суспільно-політичну традицію нової української держави.

У відповідності до Закону «Про Президента Української РСР», президент замислювався «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади». Тож, можна твердити, що закон передбачав запровадження в Україні *президентської* республіки. Однак насправді все було не так однозначно. Закон передбачав наявність у структурі виконавчої влади поряд із президентом і прем'єр-міністра. Такий нюанс дозволяє твердити, що систему влади в Україні передбачалося вибудовувати за зразком *напівпрезидентської* республіки. З погляду самого ж президента визначений для нього обсяг повноважень мав би передбачати запровадження у державі посади віце-президента, що є характерним для класичної президентської республіки, а не для напівпрезидентської. У суспільстві були й ті, хто вважав, що найперше в Україні треба дбати про проблему «*заміни радянської влади демократією*, – у порівнянні з «цим» питанням питання про те, буде Україна парламентською республікою чи президентською, видавалося другорядним»⁷. Вищевикладене підводить до висновку про те, що яку республіку (президентську чи напівпрезидентську) українці взялися облаштовувати – чітко не усвідомлював ніхто.

Розпочинаючи діяльність, президент наприкінці 1991 р. створив Адміністрацію Президента, особливістю функціонування якої стало те, що її структурні підрозділи фактично дублювали аналогічні відді-

ли колишнього ЦК. Це в свою чергу викликало скепсис і підозру, що колишній представник комуністичної еліти збирався управляти по-старому. «Радянський» імідж Л.Кравчука, як і виявлений у ході творення владних структур новопосталої держави консерватизм, запрацювали проти нього. Утім, попри це, президент, окреслюючи «правила гри» для владних органів, заявляв (що, безумовно, позитивно) свою прихильність принципів розподілу влади, висловившись за те, щоб «без зволікань закріпити й конкретизувати в Конституції принцип декларації про розподіл влади, зокрема на законодавчу і виконавчу»⁸, за розмежування функцій президента й Кабміну.

Законодавець же дозволив президенту брати участь у пленарних засіданнях парламенту, підписувати/відхиляти ухвалені закони, виступати із законодавчою ініціативою та видавати укази з питань економічної реформи. Варто звернути увагу й на те, що у Конституції України (Конституції УРСР із змінами і доповненнями на 21 вересня 1994 р.) містилася стаття 114-1, яка проголошувала, що «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України»⁹. Але у статті 2 вказувалося, що вся «влада в Україні належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів»¹⁰. Отже, закріплення президента в структурі влади було здійснено законодавцем досить, сказати б, незграбно, оскільки віддзеркалило його намагання поєднати непоєднане: виділивши президента як главу осібної – виконавчої – гілки влади і як орган державної влади, він у той же час не схильний був позиціонувати його як рівноправну владну гілку, а проголосив, як дозволяє твердити ст. 2, «підконтрольним і підзвітним». Можна припустити, що посттоталітарному законодавцю просто бракувало відповідних знань про демократичні принципи облаштування влади, а можливо, спрацював інший чинник – його свідомість, затиснута лещатами радянського досвіду, не була здатною відмовитись від законодавчо-розпорядчого «всеваддя» рад, і найперше – Верховної Ради. Але про що можна говорити з більшою впевненістю, так це про те, що закладені в Конституцію «двозначності» у свій спосіб гальмували розвиток політичної системи у напрямку демократизації (на що націлювала ст. 9 Конституції України), стали ґрунтом для перманентного протистояння між Президентом України та Верховною Радою (а на місцях – між місцевими радами та структурами, вибудованими президентом). Такі обставини, а також те, що президент не мав при цьому ефективної підтримки своєї діяльності в парламентських колах, зумовлювало *напруження по лінії президент – парламент*.

Щодо системи органів виконавчої влади, то, з погляду Л.Кравчука, вона мала складатися з досить невеликої кількості структур: близько десяти підрозділів. На місцях система органів державної виконавчої влади повинна була б мати відповідні структури, які б «не були включені в

місцеві ради, в органи самоврядування». Йшлося, отож, про створення у країні вертикалі виконавчої влади. Л.Кравчук твердив, що слід «розвантажити ради від невластивих їм повноважень виконавчого характеру» та передати виконавчу владу на місцях «одноосібному органу, повноважному представнику Президента». Останній призначався б президентом, будучи вибраним з кількох осіб, запропонованих місцевою радою. Змішувати з посади свого представника міг би теж тільки президент¹¹.

Практичні кроки, спрямовані на започаткування на місцях інституту представника президента, були здійснені у березні—липні 1992 р. Представники президента ставали главами місцевої державної адміністрації і мали забезпечувати реалізацію волі законодавчої і виконавчої влади, здійснювати контроль за самоврядуванням на місцях та ін. Однак поза межами їх контролю залишався такий аспект діяльності виконавців рад, як ухвалення тих чи інших рішень. Ради в областях, районах, містах Києві та Севастополі фактично були одержавлені, що стало віддзеркаленням процесу посилення централізації влади. А діяльність президентських представників сприяла посиленню *напруження в стосунках між ними і місцевими радами*, оскільки рішення останніх перестали носити загальнообов'язковий характер. До того ж почала набирати обертів конкуренція за першість у регіоні між головами рад і представниками президента. (Через рік, у березні 1993 р., Верховна Рада підкорегувала Закон України про Представника Президента, наголосивши, що найвищими посадовими особами в регіонах є глави обласних і районних рад, а не представники президента.) Наслідком же міжособистісних баталій була всезростаюча неповага до закону, використання настроїв певних соціальних груп з метою досягнення вузькокорпоративних цілей.

Загалом, якщо поглянути на інститут представника президента через призму кадрової політики Л.Кравчука, то слід зазначити, що його функціонування стало одним із проявів слабкості цієї політики. Її вразливі місця найперше були пов'язані з уникненням жорсткої «фільтрації» кадрів на посади у відповідності до основоположного критерію — персональної відповідності претендента посаді.

Відповіддю на активність президента в напрямі зміни чинної вертикалі влади, представленій на місцях радами, був спротив не лише з боку органів місцевого самоврядування, але й з боку активних прихильників радянської системи, які пропонували розбудовувати державність якщо не цілком на радянських засадах, то все ж щедро послуговуючись цінностями, привнесеними в нові політичні реалії з радянських десятиріч. Так, соціалісти категорично відкидали ідею сильної вертикальної влади, «витоком» якої б слугував інститут президентства. Апологети радянськості виступали противниками розвитку регіонального та місцевого самоврядування, були проти здійснення принципу розподілу влади по всій вертикалі (а не лише на її верхніх «поверхах»). Відтак проступив *новий вектор напруженості: президент — адепти радянськості*.

Прагнучи до поступового розширення своїх повноважень, збільшення сфери власного впливу (контролю), президент ухвалив низку відповідних указів і розпоряджень, наслідком реалізації яких стало розростання структур, так чи інакше підпорядкованих безпосередньо президенту. «При президентові» починають функціонувати штатні та позаштатні радники та консультанти, найрізноманітніші ради (у тому числі й Рада нацбезпеки), комісії. У 1992 р. постало таке неконституційне утворення, як Державна дума. Її метою проголошувалося «вироблення основних напрямів і принципів діяльності органів державної виконавчої влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку України», «готувати документи, укази, проекти указів, проекти директивних документів уряду, прогнозувати, передбачати наслідки»¹². Уявлялося, Дума могла б підмінити Кабмін чи, може, Верховну Раду. Адже, як планував Л.Кравчук, Дума – «це вироблення всіх наших напрямів», мозковий центр республіки і президента¹³. Можна твердити й те, що фактично вже при Л.Кравчукові зароджувалася і поступово впроваджувалася у політичну практику й суспільну свідомість ідея президента, функціонально націленого на «коригування дій владних структур». Тобто його положення у системі центральних органів державної влади починало мислитись як положення, що дозволяло президенту бути «над» іншими владними структурами і «коригувати» їхні дії. Такий підхід буде до кінця реалізований під час президентства Л.Кучми. Але зародився він однозначно в часи Л.Кравчука.

Захопившись інститутотворенням, президент все ж намагався певним чином структурувати витворюваний механізм влади і, як сам твердив, створити *систему* влади. Тобто інститутотворення, на думку першого президента, не було таким собі «сліпим рухом». І дійсно, були спроби виписати повноваження кожної ланки владного механізму й на законодавчому рівні закріпити межі цих повноважень. Однак продуктивність здійснених заходів була незначною. Громіздкий механізм президентської влади виявився неспроможним на позитивну суспільно-політичну творчість. Нація втрачала довіру до інституту президентства й конкретно – до президента Л.Кравчука. Крім того, активне творення бюрократичних структур свідчило про небажання президента мінімізувати державний вплив на суспільство: дух етатизму гостро відчувався у всьому. Саме при Л.Кравчуку, можна твердити, фактично були зроблені ті кроки, які, врешті-решт, уможливили постання ситуації, при якій влада, кажучи словами самого Л.Кравчука, «стала великою проблемою для суспільства»¹⁴. Президент вдовольнявся по суті лише «косметичними» змінами, а насправді – консервацією старих форм влади.

Іншою особливістю діяльності Л.Кравчука було поступове дистанціювання від уряду (хоча у відповідності до статті 117 Конституції України Кабмін підпорядковувався президентові, але був підзвітним і відповідальним перед Верховною Радою¹⁵) – він жодною мірою не зби-

рався брати на себе відповідальність за діяльність останнього (зрадкуючи, отже, ідею президентської республіки, до якої був прихильним першопочатково). Л.Кравчук бажав продукувати рішення, вказівки, директиви, але не дбати про їхнє втілення і тим більше — не відповідати за наслідки їх реалізації.

За таких обставин президенту працювалося дискомфортно з усіма прем'єр-міністрами (хіба що за винятком В.Фокіна). До того ж приход у виконавчу владу Л.Кучми чи Ю.Звягільського, як свідчили сучасники, відбувався не в результаті реалізації бажань самого президента, але внаслідок тиску тих чи інших політичних сил. Відтак прем'єри не були «його людьми». І між цими «чужими», що мали виступати однією командою, починалося тертя, банальна боротьба за владу.

Навесні 1993 р. Л.Кравчук вдався до перегляду стратегії і тактики своєї діяльності, прагнувши впорядкування громіздкої системи президентських консультативних структур, згорання діяльності деяких структур «при президентові», об'єднання служб Адміністрації Президента України з аналогічними підрозділами Кабміну. Президент почав діяти як керівник Кабміну. Його укази кінця 1993—1994 рр. дозволяють говорити про спробу обмеження сфери впливу владних структур і покращення умов діяльності органів місцевого й регіонального самоврядування, про унеможливлення прямого впливу президента на виконавчу владу на місцях (що згодом буде знівельовано Кравчуковим наступником). Однак з приходом на посаду Л.Кучми процес загальмується. А до відвертих прорахунків Л.Кравчука віднесуть те, що план реорганізації виконавчої влади так і не був реалізований, а був «перенесений» на «другий термін» який так і не став реальністю.

Як президент, Л.Кравчук справляв певний вплив на економічні процеси в державі, та сучасники, аналізуючи ситуацію, часто вказували на його слабкість у розв'язанні суто економічних проблем, несили в адекватному розв'язанні завдань, пов'язаних із переходом від соціалістичної до капіталістичної економіки і, зокрема, тих, що були пов'язані з реалізацією у масштабах держави політики лібералізації, приватизації, структурної перебудови економіки. Дійсно, розуміння Л.Кравчуком сутності соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні, мало, сказати б, свої особливості. З одного боку, президент декларував, наприклад, необхідність переходу до ринкових відносин. А з другого — не міг позбутися стереотипів мислення радянського часу. На початку 1990-х «ринковик» Кравчук не сприймав явища, позначеного, як «спекуляція» — у його голові довго не «приживалося» розуміння того, що «спекуляція» — категорія економічна, а не кримінальна. Отже, одним із перших указів Л.Кравчука був, приміром, указ про боротьбу зі спекуляцією.

Думку щодо президентового «економічного безсилля» поділяли не всі сучасники — деякі акцентували, що невдачі зумовлювалися явним і неявним саботажем «керівного чиновницького апарату»¹⁶. Сам же прези-

дент найперше намагався у всіх негараздах звинувачувати прем'єрів. Так, щодо діяльності уряду Л.Кучми він зауважував, що прем'єр «практично уникав відвертого обговорення планів очолюваного ним уряду», «робив протилежне тому, про що... домовлялися»¹⁷, що налагоджував контакти з Москвою, не узгоджуючи «жодної позиції», хоча «за чинною на той час Конституцією Прем'єр не формував політичного курсу»¹⁸. Вчинки Л.Кучми влітку 1993 р. (підписання у Москві заяви глав урядів Росії, України та Білорусі про невідкладні заходи щодо економічної інтеграції) дозволили Л.Кравчуку зауважити, що саме тоді «фактично було оголошено про утворення економічного союзу» трьох держав, а крім того, твердити, що угода фактично ліквідувала «дворічну працю по створенню незалежної держави»¹⁹. Загалом саме з Л.Кучмою Л.Кравчук згодом пов'яже найбільш проблемні, вузькі місця внутрішньої та зовнішньої політики. Постфактум він відзначить, що за урядування Л.Кучми «були створені передумови, що призвели до виникнення багатьох стратегічних проблем», і зокрема – до підписання перших кабальних домовленостей щодо ціни на російській енергоносії²⁰. Іншою помилкою, на думку Л.Кравчука, було укладання угоди центральними виконавчими органами України та Росії восени 1992 р. про зобов'язання урядів щодо гарантій забезпеченості та погашення банківського технічного кредиту. Україна, на відміну від Росії, взяла на себе борги підприємств, що заклало «підвалини величезного державного боргу».

Невдоволення президента викликали різнорівневі керівники інститутів державної влади, які були «професійно не готові до праці за нових підходів», гальмували реформи, не брали на себе відповідальність за економічні перетворення народного господарства чи не могли «позбутися командно-розподільчої адміністративної хвороби»²¹. Отже, непрофесійність, небажання брати на себе відповідальність і нездатність працювати в нових умовах проголошувалися Л.Кравчуком основними їхніми вадами.

На проблему кадрів можна подивитися під дещо іншим кутом зору, взявши за визначальний критерій оцінки кадрової політики президента не професійність чи, приміром, патріотичність посадових осіб, але акцентуючи аспект проблеми, що пов'язаний з активністю кадрового оновлення, забезпечення можливості *нових* людей управляти *новопосталою* державою. Аналіз цього зрізу кадрової політики першого президента свідчить, що колишня партноменклатура фактично нічого не втратила. Вона «вписалася» у нове суспільство з непогамовним бажанням збереження багажу попередніх можливостей управління державою, прагнучи «римейку» старої системи. Маневруючи та переналаштовуючись на «самостійницький ритм» державного життя, вона оберігала межі своїх колишніх владних прерогатив, можливість контролю над ресурсами держави, грошовими потоками, прийняттям політичних рішень тощо. Партноменклатурний «остов» влади на чолі з президентом вміло по-

чав «притягувати» до себе найрізноманітніший «людський матеріал»: комуністів – «суверен-» і, так би мовити, «ортодоксальних», які після заборони Компартії України відродилися у соціалістичній іпостасі, а ще – націонал-демократів, вчорашніх активістів-комсомольців, зваблюючи їх можливістю участі у владі – публічній чи тіньовій. Ці люди вже були чи прагнули стати представниками державного апарату, вони були різнорівневими керівниками промисловості і сільського господарства, представляли центральні або регіональні засоби масової інформації. Здається, вони сприймали Україну тільки як інструмент для сходження кар'єрними сходами, збільшення прибутків, прилаштування у «теплі місця» своїх близьких і рідних. У них не йшлося про повагу до себе і до людей своєї країни. Вони прагнули здійснювати владу без участі громадськості. Такий стан справ зрештою уможливив постанову специфічного владного феномена, що почав іменуватися *партією влади*. Насправді це було квазіпартійне й різнолике утворення, у яке вливалися люди, для котрих ідея влади – привілеїв – власності (саме так – у триєдиній неподільній іпостасі) виявилася привабливою.

А між тим у суспільній свідомості все міцніше вкорінювалася думка про те, що президент є очільником партії влади, котрій протистояла опозиція, яка спочатку асоціювалася з Рухом, а згодом опозицією до влади і конкретно до президента почали називати себе ті, кому це було просто зручно (вигідно). Отже, Л.Кравчук не спромігся стати тим, хто б об'єднав політикум і соціум. А спритні політики поспішили скористатися можливістю опозиційності до нього, що забезпечувало певні «електоральні дивіденди» (як лідер соціалістів, котрий прямо заявив, що «сьогодні зручно стати в жорстку опозицію до влади»²²).

Невдачі у розв'язанні внутрішньополітичних завдань дещо компенсувалися політикою президента, спрямованою на укладання зовнішньополітичних угод із США (завдяки саме цим домовленостям у 1992–1993 рр. стала можливою американська фінансова допомога Україні у розмірі 137,2 млн дол.²³), з іншими державами в рамках програми Ради північноатлантичного співробітництва, на становлення міждержавних відносин з колишнім імперським центром – Росією. Росія намагалася зберегти свій статус осердя у колишньому власному імперському просторі, прагнучи в жодному разі не зменшувати його межі і бути на просторах новопосталої СНД тим, ким була в СРСР – керуючим, контролюючим і караючим центром. Утім, є підстави твердити, що стосовно Росії Л.Кравчук не був послідовним, заявляючи в один час, що в Україні можливим є подвійне з Росією громадянство, або доводив можливість функціонування єдиного україно-російського інформаційного простору, вказуючи при цьому, що Україна як європейська держава повинна інтегруватися до європейських структур²⁴. Саме за Л.Кравчука окреслилися питання, які отримали довгостроковий статус «нерозв'язних проблем» російсько-українських взаємин. Серед них, зокрема, питання, пов'язані

зі створенням національних збройних сил і розподілом та базуванням Чорноморського флоту. Не вдалося Л.Кравчуку поставити крапку у «проблемі Криму», яку активно почала педалювати сусідня держава.

Одним із найвагоміших негативних наслідків зовнішньої політики Л.Кравчука став позаблоковий та без'ядерний статус України, що дає підстави для звинувачень першого президента у недалекоглядності та некомпетентності: держава могла зберегти тактичну ядерну зрою, а за стратегічний арсенал – «виторгувати» щось для себе в обмін. Іншою проблемою, котру не вдалося розв'язати президентові, стала проблема забезпечення України енергоносіями – ідея диверсифікації джерел енергоносіїв так і залишилася тільки ідеєю.

Л.Кравчуку не вдалося вдихнути в повсякдення українців смисл, який би дозволив народу повірити в президента і відчутти, що президентська політика є дійсним початком чогось істотно нового й цінного для українства та його історії. *Напруження по лінії народ – президент* виявило свій конфліктогенний заряд в «час істини» – на дострокових президентських виборах 1994 р., коли Леонід Кравчук не отримав належної підтримки.

Зверну увагу на показовий момент: загроза Кравчуковому президентству прийшла зі Сходу України – лідери «більшовицьких» (як стверджував він сам) профспілок Харківщини, Донбасу вимагали виходити на вулиці і закликали до непокори. Інша деталь. Коли скінчилися страйки, у Донецьку пройшов другий етап з'їзду. На ньому відбулося відновлення Компартії України, яка, за переконанням Л.Кравчука, невдовзі відіграла «одну з ключових ролей» (негативних, за переконанням экс-президента) під час президентської кампанії²⁵. Тим самим перший президент чітко ідентифікував місце, в якому, на його думку, зародилася і зрештою зреалізувалася загроза його президентству, – Схід України з «червоними директорами» та комуністами. А крім того, – сусідка Росія, яка активно, не приховуючи цього, підтримувала Л.Кучму²⁶.

Отже, президентський термін першого українського президента скінчився. Він виявився коротшим мало не на половину від передбаченого законодавством. Влада легітимним шляхом перейшла від колишнього радянського партійного функціонера до колишнього радянського адміністратора. Кравчукова програма 5 «Д» (Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довір'я), з якою йому вдалося стати першим чільником Української незалежної держави, зазнала краху.

У Л.Кравчука вистачило знань та мудрості тільки на кілька перших дійсно державницьких кроків (насамперед тих, які стосувалися дистанціювання від імперської Росії, презентації України як незалежної держави на міжнародній арені), але катастрофічно забракло знань та умінь, системності мислення й суто психологічних – лідерських – якостей, з одного боку, для, сказати б, увиразнення посади президента в системі влади, надання їй чітких політичних обрисів, дбайливого закладання

основ її демократичності, з другого – для позитивних перетворень у середині держави за допомогою (а можливо, й усупереч) пострадянської номенклатури. «Укорочене президентство» Л.Кравчука стало часом «підлаштування під ситуацію» (президента, усього державного механізму, народу, якому потрібно було виживати, фінансово-промислових груп, що починали спинатися на ноги, зрештою тієї частини опозиційних сил, яка після політичного незалежнення України була готова до співпраці з президентом), але не часом кардинального переформатування пострадянської дійсності. Не були створені та закріплені на законодавчому рівні (найперше – на рівні Конституції) «правила гри» (передовсім ті, які стосувалися розподілу влади) для політикуму, політичних партій та їхніх лідерів і – ширше – для всього суспільства, одним із наслідків чого стала своєрідна «розмитість» форми правління в Україні аж до 1995 р. (появи Конституційного договору); не відбулося кардинальних змін у інституційному дизайні та суті політичних інститутів, тих змін, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень, відкритість політичної системи, прозорість прийняття політичних рішень; не було забезпечено умов для рішучого суспільного прориву у сферу свободи – громадянське суспільство залишалося аморфним та недорозвинутим; не було розроблено стратегії економічного розвитку країни – економічні перетворення були пущені на самоплив, а те, що здійснювалося свідомо, мало, сказати б, вимушений характер, оскільки ставало реакцією на тиск несприятливих обставин, створюваних, передовсім, Росією. Наслідком, з-поміж іншого, стало зубожіння суспільства, розростання тіньового сектора в політиці та економіці, стрімке поширення корупції тощо. І – логічне укорочення терміну перебування Л.Кравчука як неефективного лідера на президентській посаді.

Дострокове припинення повноважень підтвердило певну *випадковість потрапляння* Л.Кравчука на президентську посаду.

Президентство Леоніда Кучми

Новообраний президент, як і попередній, як і весь український політикум і законодавець, і надалі слабо уявляв суть організаційного, юридичного, зрештою, морального «наповнення» такого демократичного інституту, яким має бути капіталістичний за своєю природою інститут президентства й інститут президента. У зв'язку цим варто акцентувати: у подальшому у розвитку інституту президентства провідну роль відіграватиме саме персона новообраного президента, його світобачення і світовідчуття. А він уже в інавгураційній промові висловився за зміцнення єдиної виконавчої вертикалі, витоком якої мав би слугувати безпосередньо інститут президента.

Діяльність Л.Кучми розпочалася з того, що заявив про себе своєрідний «конфлікт» новообраного президента з колишнім. Проявився він не тільки у щедрій Кучминій критиці на адресу Л.Кравчука: кілька перших

основ її демократичності, з другого – для позитивних перетворень у середині держави за допомогою (а можливо, й усупереч) пострадянської номенклатури. «Укорочене президентство» Л.Кравчука стало часом «підлаштування під ситуацію» (президента, усього державного механізму, народу, якому потрібно було виживати, фінансово-промислових груп, що починали спинатися на ноги, зрештою тієї частини опозиційних сил, яка після політичного незалежнення України була готова до співпраці з президентом), але не часом кардинального переформатування пострадянської дійсності. Не були створені та закріплені на законодавчому рівні (найперше – на рівні Конституції) «правила гри» (передовсім ті, які стосувалися розподілу влади) для політикуму, політичних партій та їхніх лідерів і – ширше – для всього суспільства, одним із наслідків чого стала своєрідна «розмитість» форми правління в Україні аж до 1995 р. (появи Конституційного договору); не відбулося кардинальних змін у інституційному дизайні та суті політичних інститутів, тих змін, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень, відкритість політичної системи, прозорість прийняття політичних рішень; не було забезпечено умов для рішучого суспільного прориву у сферу свободи – громадянське суспільство залишалося аморфним та недорозвинутим; не було розроблено стратегії економічного розвитку країни – економічні перетворення були пущені на самоплив, а те, що здійснювалося свідомо, мало, сказати б, вимушений характер, оскільки ставало реакцією на тиск несприятливих обставин, створюваних, передовсім, Росією. Наслідком, з-поміж іншого, стало зубожіння суспільства, розростання тіньового сектора в політиці та економіці, стрімке поширення корупції тощо. І – логічне укорочення терміну перебування Л.Кравчука як неефективного лідера на президентській посаді.

Дострокове припинення повноважень підтвердило певну *випадковість потрапляння* Л.Кравчука на президентську посаду.

Президентство Леоніда Кучми

Новообраний президент, як і попередній, як і весь український політикум і законодавець, і надалі слабо уявляв суть організаційного, юридичного, зрештою, морального «наповнення» такого демократичного інституту, яким має бути капіталістичний за своєю природою інститут президентства й інститут президента. У зв'язку цим варто акцентувати: у подальшому у розвитку інституту президентства провідну роль відіграватиме саме персона новообраного президента, його світобачення і світовідчуття. А він уже в інавгураційній промові висловився за зміцнення єдиної виконавчої вертикалі, витоком якої мав би слугувати безпосередньо інститут президента.

Діяльність Л.Кучми розпочалася з того, що заявив про себе своєрідний «конфлікт» новообраного президента з колишнім. Проявився він не тільки у щедрій Кучминій критиці на адресу Л.Кравчука: кілька перших

місяців перебування на посаді були ним витрачені на скасування низки указів, розпоряджень попередника. Зокрема, президента не вдовольнила та іпостась Адміністрації Президента України, в якій вона дісталася «у спадщину» від Л.Кравчука. Тож у перший же робочий день він вдався до її ретельної реорганізації. Втім, цим не обмежився: у наступний період одним із наслідків перманентної реорганізації Адміністрації Президента України стало те, що її апарат уже у 1995 р. складався з 595 осіб²⁷ (тобто зріс майже втричі у порівнянні з періодом Л.Кравчука). Розширившись, Адміністрація Президента України вже ніколи не повернулася до початкового у кількісному відношенні стану. Крім того, Л.Кучмою були ухвалені указ і розпорядження, які стосувалися увільнення кола осіб, які отримали призначення у попередній період і перебували на посадах міністрів, голів держкомітетів, послів, представників президента та ін. Серед перших значимих для зміцнення президентського впливу кроків було також підпорядкування президентом собі голів місцевих Рад, що практично сприяло реалізації ідеї про те, що вертикаль виконавчої влади «має пронизувати всі структурні поверхи держави від президента до міста і села»²⁸.

Втім, деякі кроки Л.Кучми стали своєрідним повторенням шляху попередника. Так, він енергійно взявся за створення нових структур «при президентові». Тож до середини 1996 р. (до ухвалення Основного Закону України) «при президентові» почали функціонувати численні комісії, ради, комітети, фонди. Деякі структури створювалися хоч і не «при президенті», але їхній склад (або голови чи керівники наглядової ради) затверджувався безпосередньо Л.Кучмою і саме йому вони й підпорядковувалися. Знайомство з переліком структур, так чи інакше «замкнених» на президента, схиляє до думки, що в країні з часом не залишилося більш-менш значущої галузі, сфери, питання, контроль над якими не бажав би здійснювати президент. І тільки зрідка президентські укази були спрямовані на утворення структур, підпорядкованих Кабміну України. Але сам Кабмін також дедалі більше потрапляв під контроль і керівництво президента, якого від початку не влаштовував «занадто самостійний статус прем'єр-міністра», дуалізм у виконавчій владі, що стосувався «взаємин між Президентом і Урядом»²⁹.

Заходи Л.Кучми, спрямовані на збільшення «підконтрольних територій», були не тільки заявкою на авторитарний стиль керівництва країною, але й сигналом про те, що для політичної корупції готується ґрунтовна база. Адже, як свідчать спеціалісти у галузі цього явища, чим масштабнішим є втручання в будь-яку сферу життя соціуму державних інститутів (у тому числі й інституту президентства), тим більш корумпованою, як правило, є держава³⁰. Втручання держави власне й породжує корупцію.

Діяльність президента ставала все менш прозорою. Нами підраховано, що за весь час перебування на посаді Л.Кравчуком було підписано

кілька десятків указів, розпоряджень, що не підлягали оприлюдненню, хоча й не мали грифу секретності. Л.Кучма ж за неповних два роки (з 21 липня 1994 р. до 28 червня 1996 р. – моменту ухвалення Конституції України) підписав понад сотню документів аналогічного характеру. Це не в останню чергу зумовлювало поступове збільшення кількості Кучми-них опонентів, наростання протистояння між окремими особистостями чи навіть політичними силами і президентом.

Основним «майданчиком», на якому розгорталось протистояння, була сфера взаємин між президентом і парламентом, і зокрема – між Л.Кучмою та головою Верховної Ради О.Морозом. Спікер і президент були одностайними в питанні ролі держави в процесі реформування – обоє обстоювали її пріоритети як у сфері управління економікою, так і в галузі реформування усіх інших сфер життя країни. Однак були між ними й серйозні розбіжності, які стосувалися низки ключових питань – сутності розподілу влади, «глибини» ринкових реформ, трансформації земельних відносин і т.д.

Розпочиналось же все нібито із досягнення взаєморозуміння між президентом, спікером та главою Кабміну В.Масолом, які виступили із спільною заявою. У ній керівники держави задекларували відданість Конституції та виказали готовність узгоджувати дії, спрямовані на зміну її статей (а отже, не розширювати за власним бажанням межі своїх владних повноважень, сферу своєї компетенції). Якщо взяти до уваги те, що проблема розподілу влади стояла в країні надзвичайно гостро й вимагала свого негайного розв'язання, то даний крок вищих представників влади слід оцінювати однозначно позитивно. Як позитивно оцінювати й факт утворення та розгортання роботи з вересня 1994 р. нової Конституційної комісії, яку очолили Л.Кучма та О.Мороз. Її метою була розробка концепції Конституції України. Втім, зовсім скоро Л.Кучма запропонував своєрідну «малу Конституцію» – законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування». А О.Мороз натомість – «Закон про місцеві ради».

Супільна реакція на обидва документи була досить бурхливою. Мас-медіа вітали бажання президента врешті-решт відділити виконавчу й законодавчу гілки влади одну від одної, констатуючи численні спроби парламенту втручатися у поточні управлінські процеси та його намагання вивести із під впливу президента уряд. Втім, звертали увагу й на те, що президентський законопроект в разі його ухвалення фактично ліквідує самоуправління на рівні областей і районів – там не буде рад, а будуть представники виконавчої чи, точніше, президентської влади. Крім того, голови облрад мали перетворитися на власників держвласності в регіонах, а мери міст, ставши головами рад і виконкомів, стали б виконавцями державної волі й розпорядниками муніципальної власності. У президентських ініціативах суспільство побачило шлях, яким Україна може прийти до авторитаризму чи тоталітаризму³¹. Такі побо-

ювання лунали, незважаючи на існування в суспільстві авторитарно-патерналістського синдрому, на те, що багато хто в країні плекав надії на «сильного президента», здатного врешті-решт «навести порядок» у країні.

Стосовно ж законопроекту, запропонованого О.Морозом, то цей останній, як і Морозові численні висловлювання, відлякували всіх тих, хто спромігся розгледіти у них спробу закріпити в Україні спочатку «парламентсько-президентську» республіку, а тоді – «радянсько-парламентську систему влади», яка для О.Мороза продовжувала слугувати вартісним соціальним ідеалом. Проект О.Мороза цікавий і тим, що в ньому гасло «Уся влада – Радам» фактично було замінено на гасло «Уся влада – Голові Верховної Ради»³². І дійсно, ст. 32 проекту містила положення, у відповідності до якого «Голова Верховної Ради обирається всім населенням України і є найвищою посадовою особою в державі». Відповідно до ст. 39 він мав бути главою держави і виступати від імені народу України; керувати здійсненням зовнішньої політики; бути Верховним головнокомандуючим Збройними силами України; нагороджувати державними нагородами» тощо. Тобто О.Мороз хотів підмінити президента, підмінити не ким іншим, як своєю власною персоною. І цій персоні (як і президенту) повноважень хотілося найширших... У тій ситуації українці розмірковували, до чого може призвести зіткнення інтересів парламенту й президента (пам'ятаючи, що в Росії протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади закінчилося розстрілом парламенту та дестабілізацією обстановки в соціумі). Крім того, з'явилися побоювання, пов'язані й з можливістю президента запровадити Конституційну асамблею – постійно діючий орган, в якому засідатимуть, окрім обраних народних депутатів, глави місцевих органів влади, а до них будуть долучені представники «президентських, урядових і судових структур», а відтак – відпаде потреба у демократично сформованому парламенті.

Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування» був ухвалений Верховною Радою 18 травня 1995 р. Парламентарі ухвалили його простою (тобто не конституційною) більшістю голосів. У відповідності до нього Україна трансформувалася у президентську республіку – президент офіційно ставав главою виконавчої гілки влади. Що ж до Соціалістичної партії, очолюваної О.Морозом, то навесні 1995 р. вона заявила про перехід в опозицію.

Із уже ухваленим Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування» погоджувалися не всі парламентарі – політична криза наростала. У такій обстановці президентом почав оволодівати «референдумний невроз» – намагання використовувати в якості своєрідного батога для «неслухняних парламентарів» опитування громадської думки чи проведення референдуму з того чи іншого питання, по якому не вдавалося досягти порозуміння. Тому в останній день травня 1995 р. президент ви-

дав указ про організацію опитування громадян щодо довіри президенту і Верховній Раді. Парламент на наступний день на цей указ наклав вето. Компромісу вдалося досягти, коли 8 червня 1995 р. між президентом та Верховною Радою було укладено Конституційний договір терміном на один рік. Договір призупиняв дію Конституції 1978 р. і фактично закріплював більшість положень, що містилися в Законі «Про державну владу і місцеве самоврядування».

Аналізуючи процес і наслідки ухвалення Договору, слід відзначити щонайменше два моменти.

Перший. Договір з'явився на хвилі фактичного порушення конституційної процедури парламентом і главою держави, у результаті чого 68 статей чинної (на 1995 р.) Конституції були чи то замінені, чи змінені, чи скасовані.

Другий момент стосується того, що у відповідності до Договору в Україні було принципово змінено правила гри, що стосувалися функціонування інституту президентства, наслідком чого стала зміна форми державного правління – Україна перетворювалася на президентську республіку. Але недемократичну: після періоду тимчасової лібералізації режиму в країні наступав період поступової реставрації авторитаризму. М'якого авторитаризму, який «душитиме» своїх опонентів «лагідними» методами – нагородами, посадами, пропозиціями, від яких важко відмовитися, і тільки коли опонент виявлятиме неабиякий норов, – вдасться до інших методів, наслідком застосування яких буде смерть (людей, газет, ідей, бажань).

Президент отримав значні повноваження – право на одноосібне призначення прем'єра та інших членів Кабміну, право на створення та реорганізацію міністерств, відомств, інших органів державної виконавчої влади. Уряд віднині був відповідальним тільки перед президентом України. У сфері одноосібної компетенції президента опинилися питання зовнішньополітичного життя країни, національної безпеки та оборони.

Відбулися зміни й у стосунках по лінії Верховна Рада – президент, оскільки останній отримав повноваження, у відповідності до яких мав право законодавчої ініціативи, крім того, – подавати до парламенту доповіді про внутрішню та зовнішню політику України, вносити на розгляд законодавчого органу питання щодо запровадження воєнного стану в країні, укладання миру. Президент отримував право промудульгації законів та їх ветоування.

У таких умовах Л.Кучма дбав про подальше посилення виконавчої вертикалі влади, про що говорить хоча б той факт, що 21 серпня 1995 р. президентськими указами було затверджено відповідні Положення, згідно з якими функціонували в подальшому державні адміністрації областей, міст Києва та Севастополя і державні адміністрації районів (окрім районів у містах): вони підпорядковувалися президентові. Пильніше

почав придивлятися Л.Кучма і до парламенту: у листопаді 1995 р. там вперше з'явився представник президента.

Ухвалення парламентом у червні 1996 р. нової Конституції України засвідчило про чергову зміну «правил гри» для президента. У ній було закріплено такі елементи інституту президентства, як порядок його виборів і вступу на посаду, термін президентства, повноваження та порядок їх припинення. Крім того, законодавець помістив в Основному Законі статті про відповідальність глави держави, про акти Президента України, про види й компетенцію органів, котрі забезпечують виконання президентом своїх повноважень та ін.

Україна, як і до набуття чинності Закону «Про державну владу і місцеve самоврядування», а затим Конституційного договору, ставала напівпрезидентською республікою. Утім, це, здавалося б, очевидне твердження насправді виявилось не таким уже й очевидним, адже Конституція не закріплювала конкретно цього положення. Як і цілої низки інших засад функціонування влади в перехідному суспільстві. Така обставина в подальшому стала підґрунтям для довільного тлумачення положень Основного Закону, чим не раз скористався і законодавець, і президент, і представники різноманітних політичних сил, які вже були при владі чи рвалися до неї.

Врахувавши те, що законодавець чітко не вказав, до якої гілки влади належить президент, Л.Кучма та його інтелектуальна обслуга взялися доводити про позицію президента в системі влади, як позицію «над усіма». Крім того, скоро з'ясувалося, що президент ігнорує Конституцію, адже низка його указів суперечила Основному Закону (у тому числі про утворення Державної податкової адміністрації, склад Кабінету Міністрів, Адміністрацію Президента, Раду національної безпеки та оборони тощо).

У другій половині 1990-х років президент здійснив спробу, спрямовану нібито на удосконалення державної машини – у липні 1997 р. Л.Кучма підписав Указ «Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи». Главою комісії президент призначив Л.Кравчука. Про «успіхи» реформи говорить хоча б той факт, що з 1994-го по 1999 р. з'явилося близько 100 указів президента і 300 постанов уряду, спрямованих на впорядкування органів виконавчої влади, у тому числі – і на скорочення числа співробітників. Втім, вийшло навпаки: кількість управлінців зросла на 34,8 тис. осіб³³.

З перших же років на посаді Л.Кучма неухильно формував «свою» команду, відбираючи підходящих осіб. Люди, яким Л.Кучма довіряв (а серед них була надзвичайно велика кількість вихідців з Дніпропетровщини та Київщини), отримували шанс, здається, назавжди залишитися у владі. Рік за роком вони пересувалися у владних структурах по горизонталі, піднімалися-опускалися на владну сходинку вгору-вниз. Траплялося, що йшли у відставку, щоб незабаром знову виринути в якос-

ті гравця президентської команди. Можна поставити запитання: чому кадрове оновлення відбувалося вкрай повільними темпами? Чому люди, не справившись з обов'язками чи «підмочивши репутацію» на посаді, не вибували з «команди»? Думається, відповідь одна: так чи інакше вони були «своїми» для Л.Кучми (після його обрання президентом представники Дніпропетровщини отримали 200 призначень, включаючи 55 найбільш високопоставлених³⁴) і, що важливо, – один для одного: були земляками, колегами по попередній роботі, приятелями-знайомими і т. д. Це була еліта, члени якої допомагали один одному зберегти й примножити свої повноваження, привілеї, статки. І всі разом – творили та підтримували «режим Кучми», що почав набирати конкретних обрисів.

Серед осіб, які з'являлися біля президента на більш-менш близькій відстані, до певного часу не було місця прем'єрам, аж доки прем'єром не став В.Пустовойтенко, що зміг «вписатися» в «команду». Навіть більше: згодом заговорили про нову, а дехто й про «першу» «партію влади», яка постала в конкретній іпостасі – Народно-демократичної партії, очолюваної В.Пустовойтенком. НДП називали не просто «партією влади», а «партією виконавчої влади». Ця нібито незначна конкретизація-уточнення (чи поправка), якщо вдуматися, відбивала специфіку моменту: виконавча гілка влади мала найбільше реальної влади, переважала законодавчу, не кажучи вже про судову, яка в Україні була й зовсім недорозвиненою – не самостійною, не повноправною з іншими гілками влади. Але В.Пустовойтенко, пригадуючи роки свого прем'єрства, вказував, що не все у нього було так просто: коли він хотів мати проурядову більшість у парламенті, та йому не давали цього домогтися³⁵, бо в Україні Л.Кучми більшість могла бути тільки пропрезидентською. Та й сам уряд, відповідно до Кучминих переконань, мав бути повністю «своїм».

«Своїми» мали бути Конституційний Суд і Служба безпеки. Цьому мало сприяти президентське «контрольне око» – представники президента – у цих структурах (з 1998 р.).

Прийшовши до влади, Л.Кучма у перші місяці перебування на посаді почав ухвалювати укази (розпорядження), які стосувалися соціально-економічної галузі України. Попри здійснювані заходи, економічна ситуація у країні залишалася складною. Підприємництво, перебуваючи в лещатах податкового тиску, розвивалося повільно. Приватизаційні процеси гальмувалися парламентом. Та все ж у 1995–1999 рр. на основі президентських указів було приватизовано 50,3 тис. підприємств та організацій. Залучити до приватизаційного процесу, як передбачалося, широкі верстви населення державі не вдалося. Збагачувалися ті, хто допивався до влади, та криміналітет. Народ – зубожівав.

Із середини 1990-х президент активно втручався й у процеси, що перетікали в селі. З одного боку, президентські укази сприяли зламу колгоспної системи, але з другого – народ утрачав. Експерти відзначали,

що орна земля в Україні переходила у власність безплатно або за безцінь, а не за реальною ринковою ціною. Це давало можливість отримувати значний прибуток (що утворювався за рахунок різниці між реальною вартістю землі і заниженою ціною, сплаченою за неї при покупці), який з'являвся на етапі її перепродажу.

З кінця 1997 р. президент розширив коло своїх повноважень. Це дозволило навіть прибічникам Л.Кучми констатувати, що «державна влада в Україні набула ознак президентської форми правління»³⁶. Відбувалося це, зрозуміло, всупереч положенням нової української Конституції. Втім, члени команди президента намагалися переконати український соціум у «коректності зазначених кроків президента»³⁷, хоча б з огляду на економічну ситуацію в державі. Зокрема, А.Гальчинський, описуючи проведення у 1998 р. «звужених економічних нарад, які щопонеділка проводилися під головуванням Президента», вказував, що досягнуті на них домовленості реалізувалися через механізми ухвалення відповідних указів президента (упродовж 1998 р. та трьох місяців 1999 р. було ухвалено 92 таких укази), постанов уряду та нормативних документів Нацбанку, і це давало неабиякий позитивний ефект.

Активною була позиція президента й у зовнішньополітичній галузі. Л.Кучма контактував з найвищими посадовими особами іноземних країн, укладаючи міждержавні договори про дружбу й співробітництво. У травні 1995 р. відбувся державний візит президента США Б.Клінтона до України, що засвідчило підтримку спроб українського президента, спрямованих на реформування української економіки. Українська держава стала повноправним членом Ради Європи, було підписано «Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО». У 1998 р. Україна вустами президента своєю стратегічною метою проголосила членство в ЄС.

Український президент був серед ініціаторів створення об'єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови (ГУАМ) з метою координації зусиль та співробітництва в галузі урегулювання військових конфліктів, регіонального сепаратизму, вступу нових держав у НАТО. Л.Кучма доклав значних зусиль до налагодження стосунків з Росією, що зумовило підписання у 1997 р. Договору про дружбу співробітництво й партнерство між Україною й Російською Федерацією. Та попри це відносини між двома державами лишалися напруженими. Аналізуючи сутність взаємин між ними, опозиційно налаштовані до влади політики та представники української інтелігенції відзначали, що Л.Кучма часто поступався українськими інтересами й українською територією на користь Росії. Так, наприклад, усупереч Конституції України 1996 р. Чорноморський флот РФ одержав право базуватися в Севастополі на період до 2017 р., чим було закладено основу для підвищення проблемності українсько-російських взаємин щонайменше на найближчі 10-15 років. З урахуванням цього відходив на задній план той факт, що Л.Кучма відмовився підписувати угоди про так звані зовнішні кордони СНД, утворювати митний союз з

Росією, підписувати конвенцію про Міжпарламентську асамблею СНД. З цими, як й деякими іншими питаннями, пов'язаними з «підтягуванням» України до Росії, український президент вирішив просто почекати (як з'ясується під час його другого президентського терміну).

Показово, що від самого початку 1997 р. у пресі активно обговорювалася наступна президентська кампанія в Україні й висловлювалися припущення, що Росія підтримуватиме переобрання Л.Кучми на новий президентський термін. Дедалі частіше лунали заклики до «урізання» впливу президентської вертикалі шляхом внесення змін до Основного Закону, введення у дію закону про імпічмент президенту. І не дивно: з ім'ям Л.Кучми суспільство пов'язувало наступ на засоби масової інформації — з ними точилася боротьба із застосуванням судових механізмів, що призводило до банкрутства і припинення їхньої діяльності. Крім того, український мас-медіа потерпали від численних податкових перевірок, залякування спонсорів та рекламодавців. Інколи газети переставали виходити внаслідок адміністративного рішення. У країні фактично була запроваджена цензура. Все частіше почали лунати судження про те, що президент «веде країну по шляху конфронтації», наблизивши до себе угруповання, «тісно пов'язані з організованою злочинністю»³⁸. Тож не дивно, що березневі 1998 р. вибори до парламенту деякі сили проводили під гаслами опозиційності до чинного президента.

Попри це на президентських виборах 1999 р. перемога знову дісталася Л.Кучмі. Це стало наслідком не тільки того, що влада прибрала до рук ЗМІ, сторінки яких напередодні виборів просто «дихали» майже всенародною підтримкою Л.Кучми, але й завдяки використанню політехнологій, які сприяли виходу у другий тур разом з Л.Кучмою лідера комуністів, гіпотетичне голосування за якого подавалося як голосування «за минуле» (на противагу голосуванню за «реформатора-Кучму»). Після Кучминої перемоги учасники виборчого процесу заговорили про фальсифікацію результатів виборів, до чого підштовхували факти, що мали місце, приміром, на Сході України. Так, 31 жовтня 1999 р. у Донецькій області вперше була задіяна система кримінальних вкидань бюлетенів, чим цілеспрямовано займалися організовані злочинні угруповання³⁹. А зарубіжні ж експерти, аналізуючи українські президентські перегони, вказали, з-поміж іншого, на те, що виборча кампанія Л.Кучми, як на західні стандарти, була — після виборів Б.Єльцина (витрати на які становили 600 млн дол. США) — «другою найдорожчою кампанією»⁴⁰ на планеті.

Ставши вдруге президентом, Л.Кучма передовсім вирішив приборкати парламент — силу, яка опиралася керівництву з боку Банкової і була досить непередбачуваною. Для цього він вирішив знову послуговуватися референдумом, внісши в захід певну родзинку — організувати й провести його за так званою народною ініціативою. Міжнародні організації (Рада Європи, Венеціанська комісія) зауважували, що проведення

референдуму йде врозріз із Конституцією республіки. Втім, слухняний Конституційний Суд України ухвалив рішення на користь глави держави (дещо підкоригувавши питання, на які пропонувалося відповідати українцям).

Українські експерти твердили, що мета референдуму – нелегітимне посилення президентської гілки влади в країні, звуження конституційних принципів та інститутів демократії, порушення гарантії соціальної стабільності, злам традиційних структур українського парламентаризму. Його проведення супроводжувалося не тільки масовим застосуванням адміністративного примусу, але й залякуванням людей, ігноруванням політичних, а іноді також особистих прав і свобод громадян⁴¹. Л.Кучму не зупиняла ні критика, ні звинувачення у своєрідному політичному шахрайстві – він отримав ті результати референдуму, на які й сподівався. Але парламент так і не приступив до імплементації його результатів. Відтак фальшивий референдум «за Кучминою ініціативою» призвів до поступової втрати президентом легітимності в очах електорату. Не сприяло їй зростання й зникнення у середині вересня 2000 р. журналіста інтернет-видання «Українська правда» Г.Гонгадзе та, як твердили Кучміні опоненти, причетність до цього президента. Справа Гонгадзе, «касетний скандал» стали приводом до чергового конфлікту між президентом і парламентом, між владою і опозицією, яка, можна твердити, вперше організовано заявила про себе у кінці року, у грудні. Лідерам опозиції – Г.Удовенку, Ю.Костенку, О.Морозу, Ю.Тимошенко – вдалося організувати вуличні демонстрації, провести в країні інші протестні акції (і зокрема акцію «Україна без Кучми!»), в яких, за оцінками організаторів, у різних регіонах України взяло участь близько 300 тис. осіб. У лютому 2001 р. виник Форум національного порятунку, та попри це протестна хвиля поступово вляглася. А в країні дедалі більшало людей, які схильні були характеризувати кучмівський режим як поліцейський⁴², «цілком авторитарний»⁴³ або як «кланово-олігархічний»⁴⁴, чи просто як «кучмізм». Показово, що Верховна Рада, з якою точилися бої і в Л.Кравчука, і в Л.Кучми, після десятиліття боротьби здалася і виявилася не здатною загальмувати розвиток авторитарних тенденцій.

Режим спирався на нефункціональний державний механізм, що розгалужувався до найменшого села та приводився у дію корумпованими чиновниками (про це свідчить хоча б той факт, що у 1999 р. тільки 49,3% підприємств засвідчували відсутність державного втручання в операційні рішення, а у 2002-му цей показник дещо зріс – до 52,2%. Загалом у період з 1998-го по 2003 р. індекс корупції в Україні, як і в Росії, удвічі перевищував відповідний показник у країнах Центральної і Східної Європи⁴⁵). Система держуправління в Україні творилася не з врахування інтересів держави – бюрократія спрямовувала розвиток у напрямі, який забезпечував реалізацію її власних інтересів. Особливістю апарату управління було його збільшення у 1,5 раза, а чисельності

органів, які забезпечували обороноздатність і громадську безпеку, – у 17 разів. Відтак на 2005 р. правоохоронні органи щонайменше в два рази перевищували за чисельністю Збройні сили України і становили понад 1% населення України⁴⁶. Показовим було й те, що контроль над правоохоронними органами у своїх руках концентрував президент. Він мав право призначати і звільняти з посад вище командування ЗС України, інших формувань; присвоювати вищі військові та інші вищі спеціальні звання і класні чини; утворювати суди; створювати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Президент був і головою РНБОУ, формував її персональний склад, своїми рішеннями вводив в дію її рішення. Отже, якщо у 1995–1998 рр. секретарем РНБОУ був впливовий В.Горбулін, то у 1999 р. (перед виборами) реальний вплив мала вже Адміністрація Президента, що призводило до посилення непрозорості та тінізації влади.

Під вивіскою необхідності проведення адмінреформи у травні 2001 р. Л.Кучма видав неконституційний указ, яким запроваджувалися посади держсекретарів міністерств. Механізм їх призначення/увільнення засвідчив, що Президент України безпосередньо формував виконавчу владу, яка не тільки підпорядковувалася особисто йому, але й була незалежною від олігархів. Цим, останнім, віддавалися посади міністрів, які ставали політичними діячами. Держсекретарі, що призначалися особисто президентом, мали реальну владу. Отже, у Кабміні постала незалежна від прем'єра вертикаль влади. (Інститут держсекретарів зник через два роки. Натомість з'явилися посади перших заступників та заступників міністрів.)

Президентські повноваження так чи інакше поширювалися на судову гілку влади: президент призначав 6 (із 18) суддів Конституційного Суду, визначав мережу судів загальної юрисдикції та спеціалізованих, а також – кількісний склад місцевих апеляційних та вищих спеціальних судів, призначав на посаду професійних суддів вперше строком на 5 років. Крім того, він призначав 3 членів Вищої ради юстиції, підписував посвідчення суддям Верховного Суду України, Голові Верховного Суду, його заступникам, Голові, заступникам, суддям Вишого Господарського Суду України та інших вищих судів. За згодою Верховної Ради президент призначав Генерального прокурора, звільняв з посади – самостійно. Він створював органи, яким указами надавав статус державних та затверджував їхній персональний склад.

Серед повноважень президента було призначення та звільнення голів місцевих держадміністрацій в АР Крим. З президентом погоджувалося призначення/звільнення Голови Ради Міністрів АРК. Він міг скасовувати акти уряду АРК та ін.

Епіцентром, в якому зароджувалися, розвивалися і набували конкретних обрисів плани та методи керівництва країною, була Адміністрація Президента. Про неї говорили як про «другий центр виконавчої

влади»⁴⁷ в країні, як про альфу й омегу «системи державного придушення», основну рушійну та спрямовуючу силу «політичних скандалів, інтриг, склок і конфліктів», головне (часом – єдине) джерело законодавчої, виконавчої і судової влади⁴⁸. Її порівнювали із «тіньовим» Кабміном, а її голову називали «тіньовим» прем'єром. Особливої ваги Адміністрація Президента почала набирати тоді, коли її очолив В.Медведчук, вплив якого порівнювали із впливом самого глави держави⁴⁹.

У таких умовах впевнено почувалася «партія влади» – СДПУ(о), яка «проростала» у безліч державних структур. Промовистим є такий приклад: одним із останніх указів Л.Кучми, що був датований січнем 2005 р., В.Медведчук (глава Адміністрації Президента України) виводився із 15 владних структур – рад, центрів, комісій та комітетів, – отих самих своєрідних президентських важелів управління і контролю над українським суспільством. *Цей факт, як і попередні, дозволяє говорити про те, що тактика «присутності президента» використовувалася Л.Кучмою протягом десятирічного терміну правління постійно та була, отже, одним із базових інструментів управління суспільством. А ще, повторюю, – основою для його корумпованості – пропонуючи (здійснюючи) «послугу» контролю над чимось – сферою, галуззю, питанням, президент приводив у рух важелі перекачування фінансів від «підконтрольних» сфер, галузей, підприємств чи осіб. Про тотальну присутність СДПУ(о) в державних структурах говорять й інші факти Так, як свідчила преса, «жодній іншій організації не вдалося розсадити своїх плеканців у стільки різноманітних керівних крісел»: заступниками В.Медведчука в Адміністрації Президента України були однопартійці Ю.Загородній і О.Іщенко; «формальними есдеками» були міністри В.Кремінь і М.Папів; членами СДПУ(о) були три губернатори (закарпатський, черкаський, чернігівський), 3 глави і 12 заступників голів облрад, більше восьми десятків градоначальників та віце-мерів, 166 керівників районних адміністрацій і заступників РДА⁵⁰. У партії налічувалося близько 10 000 депутатів рад усіх рівнів. Разом із тим до «неформальних есдеків» належала велика кількість людей – володарів владних важелів, які не схильні були афішувати з тих чи інших причин свою співпрацю з есдеками (як Є.Марчук чи С.Васильєв⁵¹).*

СДПУ(о) не оминала увагою й громадські організації: за даними Комітету виборців України, близько 230 всеукраїнських і регіональних громадських організацій так чи інакше перебували в орбіті впливу есдеків.

Управління підлеглими та приборкання непокірних із застосуванням президентських методів давало свій ефект: навіть парламент ставав більш покладливим і прогнозованим. Цьому, зокрема, сприяли зміни, які відбулися. Л.Кравчук відзначав, що президент наполягав на тому, щоб більшість утворювалася навколо глави держави, а її діяльність полягала б у законодавчому втіленні президентської програми⁵². «Я хочу, – говорив Л.Кучма, – щоб це була президентська більшість. І щоб кожний

кров'ю розписався»⁵³. Обурення частини парламентарів у зв'язку з такою пропозицією президента не стало на заваді президентському «плану більшості» – вона була утворена. Її координатором став Л.Кравчук.

У подальшому Л.Кучма вдався до широкого використання парламенту у ситуаціях, які не міг подолати сам (наприклад, коли виникла необхідність відправити у відставку прем'єр-міністра В.Ющенка). «Інструментом» розв'язання питань часто-густо ставало специфічне «заохочування» депутатів, а фактично їх підкуп (про «оплату» депутатського голосу, відданого на підтримку того чи іншого рішення, говорили, приміром, О.Мороз і В.Литвин).

Зрозуміло, що і вибори 2002 р. до Верховної Ради проходили під керівництвом президента. У хід були пущені найрізноманітніші інструменти, серед яких чільне місце займав силовий тиск на кандидатів і на окремі партії та «клонування» політичних сил з метою відсікання частини електоральних голосів у тих політичних сил, які, як бажав президент, повинні були або загалом не потрапити до парламенту, або ж врешті-решт отримати менше мандатів. У той же час найсприятливіші умови для передвиборної агітації мав пропрезидентський блок «За єдину Україну». Після виборів пропрезидентські сили шляхом тиску на новообраних депутатів створили ситуативну більшість (226 голосів), яка проголосувала за необхідне Л.Кучмі керівництво Верховної Ради.

Та не тільки парламент перебував під контролем Л.Кучми. Його влада трималася на компроматі й персональному контролі силовиків, на контролі всіх без винятку потенційних лідерів опозиції, їхніх спонсорів і т.д.⁵⁴ Навіть церкві не вдавалося «випасти» із Кучминого поля зору – він прагнув відродити над нею середньовічне право патронату (про що свого часу прямо говорилося у «Меморандумі патріарха Димитрія до Президента України Л.Кучми»⁵⁵).

Кучмівський контроль, зрештою, відчув кожен українець – у 2002 р. в українське життя ввійшли темники, що народжувалися, як свідчили ЗМІ, десь у кабінетах Адміністрації Президента України і були по суті свого роду анонімними рекомендаціями телеканалам, періодичним виданням, що і як висвітлювати. Відповідно до темників, в українському інформаційному просторі було порушено баланс позитивних і негативних новин.

Одним із наслідків Кучминого правління було те, що стосовно України так і не було скасовано поправку Джексона–Веніка, що гальмувало розвиток торгівлі зі США. Держава так і не отримала статус країни з ринковою економікою, не вступила до СОТ. Досить стрімкими темпами зростав зовнішній борг держави. В Україну дуже в обмежених кількостях надходили прямі інвестиції: за всі роки незалежності (за даними на жовтень 2005 р.) вони сягнули всього 9,5 млрд дол. (приміром, у Казахстан, який перший на пострадянських теренах отримав статус

країни з ринковою економікою, за період з 1991р. інвестицій надійшло у розмірі 40 млрд дол.)⁵⁶.

Проголошена Л.Кучмою політика багатовекторності на міжнародній арені характеризувалася непродуманістю. Л.Кучма твердив, що 2002 р. увійде в історію, як рік проголошення наміру України вступити у НАТО. Говорив президент у парламенті і про «європейський вибір» України. Слідом за такими президентськими настановами у червні 2003 р. Верховна Рада ухвалила закон про основи національної безпеки, акцентувавши, що нацбезпека вимагає «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській й регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору». Під головуванням президента РНБО України ухвалила рішення про початок процесу, «кінцевою метою якого є вступ країни в НАТО», оскільки, як заявляв Л.Кучма, «немає жодної країни, яка не розуміє, що НАТО є структурою, яка забезпечує європейську безпеку»⁵⁷. Прем'єр-міністр, виступаючи у Брюсселі (під час візиту до штаб-квартири НАТО) на спільній з генсеком альянсу Дж.Робертсоном прес-конференції, заявляв, що Україна має намір послідовно домагатися членства в Північноатлантичному альянсі, і сподівався, що виконання Цільового плану на 2003 р. дозволить Україні перейти до наступного етапу відносин з НАТО – інтенсифікованого діалогу та плану дій щодо членства в альянсі⁵⁸. У лютому 2004 р. парламент ухвалив постанову, в якій вказувалося, що «поглиблення євроатлантичної інтеграції вимагає подальшого розвитку положень Хартії про особливе партнерство, реалізації Плану дій Україна – НАТО, відповідного поглиблення двосторонніх відносин із державами – членами НАТО з метою вступу до цієї організації». У березні 2004 р. парламент 237-ма голосами ратифікував Меморандум про порозуміння між Кабміном України і штабом Верховного головнокомандуючого об'єднаних збройних сил НАТО в Атлантиці та штабом Верховного головнокомандуючого об'єднаних сил НАТО в Європі стосовно забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України.

Попри враження, що події розгорталися по зростаючій, у 2004 р. з військової доктрини (другої, ухваленої напередодні Стамбульського самміту НАТО) було вилучено тези, які закріплювали наміри України вступу в НАТО. Правда, РНБО України заявляла, що доктрина зі змінами «підтверджує незмінність курсу України на суттєве поглиблення стосунків з НАТО і Євросоюзом»⁵⁹. Але факт залишався фактом.

Змінилося і ставлення до ЄС, незважаючи на те, що указами Президента України були вже затверджені Стратегія та Програма інтеграції України в ЄС (у 1998 та 2000 рр.), що самим Л.Кучмою було запропоновано певну послідовність кроків, спрямованих на євроінтеграцію держави. Насправді ж зміни почали відбуватися у зворотному напрямку. Агентство з євроінтеграції України «розчинилося в коридорах мінеконо-

міки». Кабмін жодного свого засідання не присвячував комплексному розгляду питання про хід підготовки України до вступу в НАТО чи ЄС⁶⁰. Натомість у держпараті створювалися нові підрозділи, зорієнтовані на зміцнення СНДівського напрямку. Президент України став у 2003 р. головою СНД (хоча його держава не була членом утворення), а Україна почала платити внески на утримання Співдружності⁶¹.

Попри конфлікт із сусідньою державою навколо острова Коса Тузла, що розпочався у вересні 2002 р., Л.Кучма відверто засвідчив свою орієнтацію на Росію. Сталося це у лютому 2003 р., коли він з'їздив до Москви, де поспілкувався не тільки з російським, але й білоруським та казахським президентами. Повернувшись додому, з екранів телевізорів президент зачитав співвітчизникам заяву чільників чотирьох держав про початок формування ЄЄП – українці довідалися про свої перспективи, таємно народжені в Москві. І в подальшому все, що стосувалося створення ЄЄП, відбувалося кулуарно і непрозоро, у закритому режимі. Тексти документів трималися таємно від громадськості. Преса поспішила застерегти українців, що Л.Кучма, підписавши документи щодо ЄЄП, може увійти в історію тим, що позбавить Україну сутнісних атрибутів незалежності.

А між тим Група високого рівня (представником від України був перший віце-прем'єр М.Азаров) підготувала угоду про формування ЄЄП, розробила концепцію. М.Азаров фактично перевищив свої повноваження: не маючи на те права (письмової згоди уряду і, вочевидь, президента), своїм підписом в Астані дав згоду на текст Угоди до того, як цей документ був розглянутий українським Кабміном. Кабмін же, спочатку опираючись постанові ЄЄП, усе ж підкорився і рекомендував президенту підписати Угоду.

Ні порушення законодавства, ні протести профільних міністрів, ні зауваження експертів, ні навіть дебати в парламенті у вересні 2003 р. не зупинили президента, який був переконаний, що більшість громадян його держави підтримали б ідею створення єдиного економічного простору. У повітрі знову почав витати «дух референдуму» – цього разу щодо вступу України в ЄЄП. У тому, що референдум був би успішним, тобто українці б у своїй більшості сказали «так» ЄЄП, сумнівів не було: президент замовляв в Україні референдуми – президент і отримував бажаний результат. Це стало аксіомою.

У травні 2004 р. Президент України в Ялті підписав Угоду про ЄЄП. В Ялті з'явилася й новина: на засіданні Групи високого рівня перший віце-прем'єр України М.Азаров заговорив про наміри створення економічної конституції держав-учасниць ЄЄП. Експерти ж відзначали, що парламент на тому етапі був фактично позбавлений можливості запобігти прийняттю договорів, які суперечили Основному Закону. Тож вся відповідальність лягала на президента і Кабмін⁶². Кабмін згодом і вніс Угоду (всупереч законодавству, оскільки це мав робити виключно

сам президент) на ратифікацію до парламенту. У парламенті ж у фіналі «історії про те, як Україну запхнули в ЄЄП», вирішальну роль зіграв голова Верховної Ради.

Міжнародний аспект діяльності українського президента не приглушував внутрішньодержавних проблем. Чи не найгострішою була проблема, пов'язана із президентськими виборами 2004-го та можливістю третього президентського терміну Л.Кучми. Показово, що у 2003 р. президент докладав зусиль до реформування політичної системи держави, оскільки, як твердив, «у діючій Конституції... був закладений механізм протистояння законодавчої та виконавчої влади»⁶³. Але багато хто в суспільстві добачив у діях президента найперше бажання – домогтися кардинального посилення самого президента. У тій ситуації прихильниками Л.Кучми у свій спосіб була «використана» інтелігенція: Спілка юристів виступила за проведення «громадянського форуму» на підтримку варіанта конституційної реформи, запропонованого президентом. Спілку юристів підтримали й члени Академії правничих наук, згодом – діячі мистецтв. А далі «шум підтримки» Кучминих ініціатив прокотився Україною.

Початок президентських перегонів ознаменувався нерівномірним доступом претендентів до медіа, не дотриманням принципу рівності під час формування виборчих комісій. Крім того, мало місце свідоме псування списків виборців та інші порушення. Загалом президентську виборчу кампанію 2004 р. багато хто із сучасників назвав найбруднішою із усіх тих, що проводилися в Україні за роки незалежності. Майже по всій державі вона була позначена не тільки потужною блокадою з боку держадмінресурсу (як пріоритетного засобу авторитаризму, використовуваного в електоральних компаніях) передвиборної агітації В.Ющенка за найбільшого сприяння провладному кандидату. У 24 регіонах місцеві органи виконавчої влади вели агітацію на підтримку одного з кандидатів. У 22 регіонах вони агітували за В.Януковича. У 18 регіонах штаб останнього розміщувався у будівлі державної установи. Влада скористалася навіть ідеєю шантажу країни сепаратистськими настроями, з приводу чого ЗМІ зауважили, що гасло розколу «викохували і плекали» в Адміністрації Президента.

На варті інтересів влади стояли МВС, прокуратура і Служба безпеки, чия практика селективного застосування закону багаторазово і багатобарвно вже була описана на сторінках українських засобів масової інформації⁶⁴. Гіпертрофована роль правоохоронних органів у виборчих кампаніях стала при Л.Кучмі своєрідною нормою. Правоохоронців звинувачували не тільки у незаконному втручанні у виборчий процес чи у вибірковому застосуванні законодавства та у перешкоджанні діяльності тим, проти кого була налаштована влада, але відзначали, що вони перетворювалися у репресивні структури і, зрештою, у тому, що робота в правоохоронних органах перетворилася на складову адмінресурсу. Такий

стан справ дозволяв зробити висновок про те, що правоохоронні органи перетворилися на інструмент для задоволення приватних і корпоративних інтересів.

Напередодні виборів у країні посилилася цензура. З ефіру зникли радіо «Свобода», «Німецька хвиля», ВВС, «Континент», «Громадське радіо». Згодом деякі з цих медіа повернулися в ефір, але на менш рейтингові хвилі. Щодо телебачення, то у різних регіонах країни відключали опозиційний «5 канал» (транслявався приблизно на 35-40% території країни).

Впадала в очі позиція керівництва Росії, що була спрямована на масштабну підтримку у виборчих перегонях провладного кандидата шляхом потужних інформаційних «атак», які експерти схильні були розглядати досить однозначно: як втручання сусідньої держави у внутрішні справи України до того ж при повній згоді на те президента Л.Кучми.

Перший тур виборів був результативним для В.Януковича та В.Ющенка, які й потрапили до другого туру. Реакція чинного президента на результати голосування була миттєвою – Л.Кучма звільнив 11 глав районних адміністрацій у Херсонській, Полтавській, Сумській, Вінницькій, Львівській і Чернігівській областях: летіли голови тих місцевих начальників, які в першому турі виборів не забезпечили перемоги єдиного кандидата від влади на підвідомчих територіях⁶⁵.

Наслідком же другого туру стала революція – небачені на пострадянських просторах події на майдані Незалежності – багатотисячні виступи населення з усіх регіонів України на підтримку В.Ющенка та постання на головній площі столиці наметового містечка незгодних, що протрималося кілька місяців. У такій ситуації 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України ухвалив рішення, яким було призначене повторне голосування на 26 грудня 2004 р. А 8 грудня парламент прийняв неконституційним шляхом (пакетним голосуванням 402 депутатськими голосами) політичну реформу, відповідно до якої президентські повноваження були значно обмежені.

Спосіб і форма організації життя в Україні, система влади, вибудована президентом Л.Кучмою та його привілейованими «утриманцями» (найперше – у сфері політики та економіки) з метою консервації ситуації у країні, не допущення змін, які б могли стимулювати суспільно-політичний розвиток, отримали назву «кучмізм». Попри персоніфікацію феномену, його постання та зміцнення виявилось можливим тільки завдяки колективній діяльності, колективному вибудуванню механізму влади, політичному шахрайству, маніпуляціям і т. д. Кучмізм став виплодом, на який тільки й видалася спроможною у складних умовах пострадянської української дійсності посткомуністична номенклатура.

Кучмізм характеризувався широким використанням у державі демократичних процедур, демократичної риторики, демократичних форм політичної участі (виборів, голосування, референдумів та ін.), які слу-

гували не тільки для маніпуляції свідомістю населення, але й, з-поміж іншого, ширмою для:

- фальшування процесу народного волевиявлення, про що політикум (і суспільство в цілому) заговорив уже після президентських виборів 1999 р., і ще більш різко – після парламентських 2002 р. чи президентських виборів 2004 р. Наслідком фальшування демократичних процедур стала криза участі громадян у реалізації своїх інтересів;
- прикриття постійного розширення сфери тіньової політики, де провідну роль відігравав Президент України (про що дозволяє говорити, наприклад, неоприлюднення текстів президентських указів та розпоряджень, які не мали грифу «Секретно», тобто – *таємне законодавство*, винагородження людей, репутація яких була сумнівною і т. д.), а також – аналіз функціонуючої у державі потужної реципрокної мережі, контрольованої президентом);
- легітимації недемократичних прагнень президента (найяскравішим прикладом чого є початковий варіант із шести питань, запропонованих для винесення на референдум 2000 р.);
- «конструювання» структури парламенту (як, приміром, створення парламентської більшості на чолі з Л.Кравчуком до парламентських виборів 2002 р.); тиску на парламент (своєрідне залякування парламентарів референдумом у 1995 р., 1996 р.).

Аналіз створених у період кучмізму політичних інститутів дозволяє говорити, що з-поміж них, з одного боку, були демократичні за формою, але не за стилем чи методами роботи (як, приміром, Конституційний Суд), а з другого – цілком неконституційні (як Адміністрація Президента України). Брак якісних демократичних інститутів міг бути компенсований результативною політикою, оскільки, як відомо, інституційна система і політика є до певної міри як комплементарними, так і субституційними явищами. Однак політика кучмізму полягала у використанні інститутів не тільки як важелів президентського управління чи майже всеохопного контролю, але й як засобу упокорення та розправи з незгодними. Діяльність новопосталих інститутів (у тому числі «при президенті») призводила до зниження довіри до владних структур у цілому і до кризи легітимності президента зокрема, і – ширше – до кризи управління державою.

Кризу легітимності президента поглиблювало й постійне ігнорування Л.Кучмою Конституції та чинних законів України, гальмування прийняття нових «правил гри» для владних інститутів (наприклад, закону про Президента України чи про Кабінет Міністрів). Ігнорування Конституції призвело до того, що характерною ознакою часу було й поправлення прав і свобод людини та громадянина в Україні. І не тільки таких, як право на вільне волевиявлення чи право на доступ до нецен-

зурованої інформації (що виявилось у формуванні режимом монополії на інформацію шляхом створення «темників»), але й права на природну (ненасильницьку) смерть.

Л.Кучма мав шанс стати реформатором, але не став, адже те, що називалося реформою, або так і не відбувалося чи не доводилося до завершення (як, наприклад, адміністративна, земельна, пенсійна, політична та ін.), або мало на меті не реформування заради розвитку, але заради розширення повноважень Л.Кучми та його збереження на посаді як гаранта незмінності статусу представників наближених кланів, що входили до корпорації, чільником якої був президент, чи, зрештою, — передачі влади спадкоємцю (представнику найпотужнішого клану «до-нецьких»).

Серед наслідків Кучминих «реформ» — завершення періоду первісного нагромадження капіталів, їх перерозподілу на користь пропрезидентських фінансово-політичних груп, фактичне зрощення влади, бізнесу і злочинності; посилення відмінностей у геополітичних орієнтаціях населення, зростання економічних та соціальних відмінностей регіонів України (що дозволяє говорити про наявність у суспільстві кризи ідентичності як один з підсумків «епохи Кучми»). Свої «плоди» були й у зовнішньополітичній сфері: кучмізм призвів до «євросимуляції у поєднанні з євразійським вектором на практиці, до демонстрації васальної відданості Росії»⁶⁶. Українсько-російські *міжособистісні* чи *міжкланові* стосунки не забезпечили розвиток *міждержавних* взаємин України та Росії.

Разом із тим варто відзначити, що завдяки особистим якостям Л.Кучми, його амбіціям як політика була усунута можливість встановлення «парламентсько-радянської» республіки, ідейним прихильником якої виступив О.Мороз. Другий момент стосується того, що в країні були розпочаті економічні реформи. І зрештою, третій момент є чи не найсуттєвішим: закінчення президентських повноважень Л.Кучми увінчалось помаранчевою революцією — друга хвиля демократизації врешті-решт на початку ХХІ ст. «докотилася» і охопила Центр країни. Отже, Центр і Захід засвідчили не тільки свою єдність, але й прихильність до демократичних принципів організації влади, що убезпечило Україну від подальшого зміцнення нового авторитаризму (того феномену, який у більш чи менш жорсткій формі характеризує режими на теренах СНД). Помаранчева революція стала не тільки своєрідним протиавторитарним «щепленням» для всієї нації, але й засвідчила наявність значного державотворчого, демократичного потенціалу у громадянського суспільства в Україні, потужним каталізатором «дозрівання» якого стала політика Л.Кучми.

Президентство в післяпомаранчевий період

Завдяки помаранчевій революції опозиція спромоглася взяти владу у свої руки. Але вже 2005 р. показав, наскільки хисткими були її досягнення. Найперше звернемо увагу на те, що ситуація в країні залишалася досить напруженою: частина населення регіонів, яке підтримувало В.Януковича, не бажало визнавати В.Ющенка президентом. Ця суспільна незгода у свій спосіб підігрівалася партіями й силами, які втратили владу (чи вплив на неї), які у Кучминій державі мали власноруч створену систему домовленостей, неформальних норм (інститутів), що забезпечували їм у державі політичне, економічне та інше превалювання.

Іншою особливістю моменту, як з'ясувалося зовсім скоро, стало те, що якості тієї частини політичної еліти, яка прийшла в результаті президентських виборів до влади, не відповідали рівню свідомості суспільства, його сподіванням. Прикметною рисою В.Ющенка та членів його команди було те, що ці люди, хоч і вважалися антикучмістами, але з огляду на те, що саме при Кучмі вони піднялися в політиці чи бізнесі, — успадкували багато рис, звичок від попередньої — кучмівської — владної культури. Особливо це виявилось у ставленні до тих, кого помаранчеві вважали своїми опонентами. Відтак розмежування по лінії «свої — чужі» стало незаперечним фактом, а кордон між двома частинами політичної еліти (переможців і «переможених») став досить зримим: адміністративні посади розподілялися президентом виключно між «своїми». Політичної ваги набрали люди, які так чи інакше забезпечили перемогу В.Ющенка на президентських виборах, ті, хто приблизився до президента внаслідок стрімкого розвитку інститутів фаворитизму й кумівства, попри те, що вони не мали необхідних професійних і ділових якостей. Останнє в свою чергу зумовило утворення в оточенні В.Ющенка кількох груп впливу, представники яких досить часто переслідували свої, далеко не альтруїстичні цілі (прикладом чого сучасники досить часто називали П.Порошенка).

Такий принцип підбору кадрів дався взнаки: президент часто помилявся зі своїми призначеннями, які виявлялися неефективними (як це було у випадку з О.Івченком, призначеним на посаду глави НАК «Нафтогаз України», О.Третьяковим, який став першим помічником президента, чи «проблемними» губернаторами П.Жебрівським, Ю.Артеменком, а згодом — Є.Жовтяком, В.Червонієм). Наслідком же було те, що репутація В.Ющенка як керівника держави страждала раз по раз. Стало зрозуміло, що президент не мав концепції та стратегії реформування державної системи управління. Крім того, сама особа президента почала викликати дедалі більше запитань навіть у тих, хто підтримував його кандидатуру на виборах. А все через те, що в одних випадках виникали підозри щодо залежності президента від свого оточення, в інших — дивувала його інертність, в деяких ситуаціях — розгубленість, уповільнена реакція на політичні події, або поспішність заяв

і висновків. Навіть недавніх прихильників нової влади почали дратувати «морально ціннісна, релігійна завантаженість, показна набожність», яку демонструвала нова влада (і насамперед президент), а на тлі «цінізму в економіці та політиці» це може створювати новий горючий матеріал «для соціального вибуху, для неприйняття»⁶⁷.

Дуже часто президент опинявся в невідповідному для себе положенні, ставши «жертвою» дій членів своєї родини (як у випадках із сином), або свого оточення: дехто з членів команди (насамперед, як твердять аналітики, – Р.Безсмертний) у критичних ситуаціях вміло і своєчасно «переводив стрілки» на президента, покладаючи відповідальність за прорахунки саме на нього. Останній же, здавалося, якимось напрочуд байдуже сприймав цю непорядність соратників і – жертвував власною репутацією. Крім того, президент став зручною мішенню для людей, які за кучмізму наловчилися у планомірній дискредитації, знищенні репутації будь-кого.

Керівництво МВС та СБУ доклало зусиль для заведення карних справ проти представників старого режиму як в центрі, так і на містах. Ці справи стосувалися найрізноманітніших питань, але передовсім – фальсифікації виборів, незаконної приватизації держпідприємств і т. п. Люди, яким вчора належала влада і які тепер поспішили поіменувати себе опозицією, намагалися подати стан справ із заведенням карних справ як політичні репресії проти представників старої влади. На жаль, багато з цих справ, розпочавшись на початку 2005 р., так і не були завершені. Їхнє непрозоре проведення кинуло тінь уже й на нову владу, посприяло наростанню недовіри до неї. Не додало президенту бонусів і те, що залишилася не переданою до суду резонансна справа з часів Л.Кучми, яка стосувалася вбивства Г.Гонгадзе. Хоча В.Ющенко ще на початку весни заявив, що вбивство розкрите.

2005 р. засвідчив, що прориву у розвитку інституту президентства і держави в цілому не передбачалося, що помаранчева команда виявилася неготовою до тривалої співпраці, неефективною в умовах, коли продовжувала існувати попередня правова система (що мала свої «правила гри»), розгалужений чиновницький апарат, що розрісся в кучмівське десятиліття. Владитися ж відразу до радикальних реформ команда нового президента не спромоглася. Однією з причин такого стану було те, що у Верховній Раді не існувало міцної пропрезидентської більшості, яка б була здатною підвести законодавчу основу під реформи, яких потребувала держава. Але варто пам'ятати, що президент у 2005 р. мав такі ж повноваження, як і його попередник. Утім, конструктивно скористатися ними не зміг. Далася взнаки і відсутність у президентській команді конкретного плану реформування країни. Можливо, саме тому у президента не склалися стосунки із першим помаранчевим урядом, який очолила Ю.Тимошенко. Відтак життя одинадцятого з моменту незалежнення України уряду виявилось недовговічним: на початку вересня 2005 р. уряд

Ю.Тимошенко, пропрацювавши сім місяців, був відправлений президентом у відставку. Наслідки ж його діяльності були, на думку одних експертів, переважно позитивними. Інші ж указували, що прем'єрство Ю.Тимошенко обернулося для країни економічною нестабільністю (що проявилася, з-поміж іншого, у ревальвації гривні, ліквідації податкових пільг, спробі регулювання цін на пальне та інші товари).

Це дало підстави для чергових звинувачень у непрофесіоналізмі на адресу президентської команди і безпосередньо самого В.Ющенка. Йому закидали, що він займався переважно розв'язанням зовнішньополітичних проблем, мало приділяючи уваги питанням внутрішньополітичним. (Зокрема, як один із позитивних наслідків діяльності України та її президента в зовнішньополітичній сфері можна відзначити спільну Заяву Співдружності демократій Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону, або Співтовариства демократичного вибору, яке існуватиме поряд з ГУАМ. Ця ініціатива викликає інтерес з огляду на події, що мали місце у 1999 р., коли десять держав світу – у тому числі США та Польща – ініціювали створення Співдружності демократій заради того, щоб «підтвердити свою вірність фундаментальним принципам демократії». У 2002 р. на конференції членами Співдружності демократій в Кореї був прийнятий Сеульський план дій, присвячений перспективам міжнародного регіонального співробітництва у справі утвердження демократії. Президенти України й Грузії, проголошуючи свою Спільну заяву, якраз і посилались на цей план. Отже, Україна задекларувала свою прихильність демократичному вибору й орієнтації на Захід, оскільки подібні кроки, як зрозуміло, можливі лише для того, хто не бажає залишатися у сфері геополітичного впливу Росії. Щоправда, певним дисонансом до Боржомських реалій стала наступна участь українського президента в Казанському самміті учасниць СНД. Ініціативи України, зокрема щодо реадмісії, демаркації кордонів, створення транспортних коридорів для транспортування енергоносіїв, формування зони вільної торгівлі, поліпшення соціального захисту громадян СНД, дозволили сформуватися думці експертів про те, що Україні СНД потрібна більше, ніж самій Росії.)

Ю.Тимошенко ж, згодом заявивши, що її з посади зняли «мафіозні клани», швидко дистанціювалася від президента та відзначила, що її «стосунки з В.Ющенком від часів помаранчевої революції переросли з дружніх і партнерських у конкурентні, а то й ворожі»⁶⁸.

Наступний крок президента був сприйнятий помаранчевою частиною суспільства вкрай негативно: чільником другого помаранчевого уряду став Ю.Єхануров, обрання якого стало можливим завдяки голосам підтримки депутатів з Партії регіонів. Ця підтримка стала наслідком підписання 22.09.2005 р. В.Ющенком, Ю.Єхануровим і В.Януковичем Меморандуму про співробітництво влади та опозиції. Фактично це

була своєрідна реанімація «руками» президента В.Януковича та його політсили. Крім того, цей крок сприяв виходу в публічну політику Р.Ахметова.

«Відживлення» В.Януковича було для нього самого досить, сказати б, своєчасним. З початком 2006 р. рейтинг Партії регіонів почав стрімко зростати на хвилі критики газових домовленостей, укладених урядом Ю.Єханурова з Росією. Саме критика уряду і президента (який з початком нового року втратив частину своїх повноважень у зв'язку зі вступом у дію політреформи), обіцянка українцям «покращення вашого життя вже сьогодні» й забезпечила регіоналам голоси виборців на парламентських виборах у березні 2006 р., завдяки яким вони змогли обійти президентську Нашу Україну та БЮТ. Щодо НУ варто зазначити, що вона так і не спромоглася стати «партією влади». Її зсередини роз'їдали сутічки між лідерами, відсутність між ними довіри.

До активних звинувачень В.Ющенко та його команди з кожним днем долучалися нові й нові сили – крім Партії регіонів, й активні провідники російського впливу в Україні комуністи, а ще соціал-демократи (об'єднані), в лавах яких першу скрипку взявся виконувати Л.Кравчук. Позиція першого українського президента видавалася особливо цікавою: свого наступника на президентській посаді він усі роки правління останнього більш чи менш гостро критикував. А от щодо його ставлення до третього Президента України, то тут можна сказати тільки одне: воно було особливо непримиренним. Можливо, тому, що особисто Л.Кравчуку чи не найбільше хотілося бачити президентом нікого іншого, як тільки В.Януковича. «Кандидатуру Віктора Федоровича як єдиного висуванця від провладних сил, – з гордістю твердив свого часу Л.Кравчук, – уперше назвав я». А можливо, таке словесне завзяття пояснювалося тільки наближенням чергових парламентських виборів.

Парламентські вибори 2006 р. стали поворотним пунктом у розвитку подій в державі. Післявиборна боротьба за владу призвела до краху в парламенті «демократичної коаліції» у складі НАНУ, БЮТ та СПУ. «Двигуном» цього процесу став О.Мороз, який у прагненні спікерської посади приєднався до Партії регіонів та КПУ, внаслідок чого відбулося переформатування парламенту, оскільки постала нова – «антикризова» – коаліція (у складі ПР, СПУ та КПУ), яка й спромоглася забезпечити у серпні подання президентом до парламенту коаліційної кандидатури прем'єра – В.Януковича. Це сталося після нового шокуючого для помаранчевих кроку президента – підписання «Універсалу національної єдності». Напевно, в країні із укоріненими демократичними політичними традиціями такий хід президента дійсно посприяв би стабілізації політичної ситуації, але – не в посткучмівській Україні, де в середовищі еліти надзвичайного поширення набула така риса, як необов'язковість і навіть зрадництво (сумнівний приклад О.Мороза був тільки «однією з перших ластівок»).

Зайняття прем'єрської посади В.Януковичем призвело до того, що кабмінівський «центр влади» почав грати проти президента, на його ослаблення. Кучмізм відгукнувся у свій спосіб: незважаючи на «Універсал», еліта не захотіла (не змогла) виробити спільного бачення майбутнього Української держави і фактично запрацювала у напрямку подальшої дестабілізації ситуації в країні, акцентування роз'єднаності Сходу і Заходу України.

Новий прем'єр, отримавши призначення, що показово, у листопаді 2006 р., виступаючи в Українському домі, запропонував президенту «співробітництво», тим самим задекларувавши свою позицію, якщо не як позицію сильнішого, то рівного президенту суб'єкта влади. І дійсно, президент втратив контроль над Кабміном. Крім того, зовсім скоро з вуст регіоналів В.Ющенко почув про перспективу імпічменту. У політичному житті почався період, який дедалі більше характеризувався наростанням порушення законів, взаємоневизнанням (у різних формах) державними інститутами один одного. А крім того – подальшим їх розростанням, що однаковою мірою стосувалося як чисельності Секретаріату президента, так і Кабміну.

З початком 2007 р. відбулося наступне послаблення позицій президента: 12 січня Партія регіонів разом із КПУ, СПУ і – головне – з колишніми членами команди помаранчевих, бютівцями, прийняла в парламенті закон про Кабмін. Утім, ПР пішла далі, вступаючи в більш тісний контакт із деякими членами фракції БЮТ і перевербовуючи їх до складу коаліції ПР, КПУ та СПУ. Посиленням конфлікту інтересів скористався президент, оголосивши про розпуск парламенту. Цей крок – своєрідне перехоплення ініціативи – сприяв тому, що від того моменту почалося зміцнення позицій В.Ющенка. Але варто вказати, це було досягнуто шляхом порушення Конституції (цілком у традиціях попередника В.Ющенка на президентській посаді).

Політична криза, яку переживала держава з початку 2007 р., стала засобом переформатування структури влади (центрів сили) в Україні. Вона призвела до проведення в державі (вперше з моменту постановня української незалежності) дострокових парламентських виборів, які відбулися 30 жовтня (що можна розглядати як тактичну перемогу президента). Але, на жаль, ці вибори не проявили подальшої траєкторії розвитку держави та її інститутів. Відтак і майбутнє інституту президентства викликає багато запитань, які пов'язані, найперше, з тим, чи відбуватиметься подальша його демократизація, чи ж він дрейфуватиме в бік авторитаризму, що значною мірою залежатиме від бажання і здатності правлячого прошарку досягати компромісів і домовлятися.

2. Парламент як інститут політичної системи

Політична система: структура, функції, типи

Під політичною системою, як правило, розуміють сукупність державних та недержавних інститутів, які здійснюють владу, керують суспільством, регулюють відносини між соціальними групами та державою, забезпечують суспільну стабільність і порядок у ньому⁶⁹.

Структура політичної системи може розглядатися як з інституційного, так і функціонального підходів. З боку інституційного підходу, політична система є певною ієрархією установ, які взаємодіють між собою згідно з конституцією та іншими нормативно-правовими актами, а також систему правових і морально-етичних норм, згідно з якими реалізуються політичні процеси у країні. Інколи вважають, що ядром такої системи є держава. З цим можна частково погодитися, але у політичних системах, де панує принцип верховенства права, тобто сам інститут державної влади є правовим, аналогічну функцію або статус ядра політичної системи здійснює конституція або інший правовий акт, який визначає організацію влади та правила політичної боротьби у тій чи іншій країні.

Як відомо, головне завдання сучасної держави полягає у можливості створювати як внутрішні умови для існування і розвитку суспільства, так і зовнішні гарантії безпеки країни. Крім держави як інституту, навколо якого концентруються важелі влади, до організаційних структур політичної системи входять також політичні партії, громадські об'єднання та рухи. Мета існування цих структур політичної системи є похідною від демократичного устрою країни. За рахунок їхньої діяльності у суспільстві знаходять віддзеркалення різні групи інтересів, які репрезентуються як на політичному рівні, так і рівні громадянського суспільства. Вони є сполучними ланками між владою та громадянами, через канали якої здійснюється постійний зворотній зв'язок між державою та суспільством.

Що стосується функціонального підходу, то він характеризується більш формальним аналізом, виокремлюючи у політичній системі такі рівні або підсистеми, як: інституціональний, інформаційно-комунікативний та нормативно-регулятивний. Відносно інституціональної підсистеми, то вона характеризується сукупністю інститутів, яка формує тип політичної системи та визначає різновид політичного режиму, що панує в країні. Адже, як відомо, набір одних і тих самих політичних інституцій може характеризувати як демократичний, так і авторитарний політичний режим, а систему характеризувати як парламентську, президентську чи змішану (напівпрезидентську).

Інформаційно-комунікативна складова політичної системи становить мережу прямих і зворотних зв'язків між інститутами політичної системи, а також між владою та суспільством. Ця система по-різному

функціонує залежно від форми правління та характеру політичного режиму. Якщо у політичних системах, заснованих на принципах демократії і верховенства права, влада підконтрольна суспільству, де інформація є відкритою і публічною, то в системах недемократичного типу, навпаки, влада контролює суспільство і використовує інформацію як ресурс для маніпуляції масовою свідомістю.

Нарешті, нормативно-регулятивна підсистема характеризується різноманітністю морально-етичних та правових приписів та настанов, які здійснюють регулятивний вплив на політичну поведінку як окремих громадян, так і соціальних груп, корпоративних структур тощо.

Отже, політична система — це взаємодія вертикальних та горизонтальних (мережевих) структур, які репрезентують владу та владні установи, з одного боку, суспільство та суспільні відносини, з другого. Характер відносин між ними залежить від державного устрою та характеру політичного режиму. Відмінності, зумовлені цими зв'язками та відносинами, зумовлюють існування різних типів політичних систем.

Фахівці з політичного аналізу зазначають, що типологія політичних систем здійснюється за різними критеріями. Зокрема, за ступенем централізації влади та характером цінностей, які покладаються в основу функціонування влади та суспільства. Відповідно до цих критеріїв політичні системи поділяються на демократичні або тоталітарні з різними відтінками та особливостями цих найбільш загальних типів. В їх рамках можна розрізнити ліберально чи соціально демократичні системи, національно-тоталітарні чи соціально-тоталітарні, авторитарні, конституційно-монархічні тощо.

Свого часу американський політолог Г.Алмонд визначив чотири типи політичних систем, поклавши в основу типізації цивілізаційний критерій. Відтак за цим підходом маємо англосаксонську (англо-американську) політичну систему, яка сформувалася і діє в таких країнах, як Австралія, Великобританія, Канада і США. Ідеали та цінності, які покладені в основу цієї системи, а саме відданість свободам і правам людини, верховенство права, помножені на демократичні установи і традиції, закріплені, як правило, на конституційному рівні, знаходять своє доповнення у вигляді структурованої багатопартійності, яка тяжіє до двопартійності, розподілу гілок влади. Невід'ємною складовою даної системи є свобода ЗМІ, потужний вплив та участь у політичному житті країни громадянського суспільства.

Наступний тип політичних систем — ліберально-демократичні системи, поширені здебільшого на теренах континентальної Європи, хоча до цього типу можна також залучати Японію та певною мірою, мабуть, ще й Південну Корею. Характерними ознаками політичної системи цього типу є прихильність до ліберально-демократичних традицій і цінностей. Більш строката багатопартійність, аніж це має місце в англосаксонській моделі, співіснування у політичній культурі націо-

нальних особливостей з універсальними засадами демократії, які носять глобальний характер.

Авторитарна політична система сьогодні, як правило, зумовлена характером економічної системи суспільства і знаходить сприятливий ґрунт для втілення у країнах доіндустріальної чи індустріальної цивілізаційної системи, де досить слабо розвинені або й взагалі відсутні демократичні інститути влади, їх розподіл за класичними ознаками функціональних обов'язків – законодавчу, виконавчу, судову. Тут відсутні принципи верховенства права, свободи слова, реальна багатопартійність, справедливе і демократичне виборче законодавство та відповідна виборча система. Інколи можна спостерігати, як у країнах з авторитарною політичною системою діють певні атрибути демократії, наприклад, парламент чи декілька політичних партій, існує конституція. Проте такі інститути та норми демократичного суспільства скоріше за все відіграють роль ширми або ж виступають даниною політичної моди, аніж насправді віддзеркалюють сутність авторитарного режиму та системи, на якій він тримається. За авторитарної системи влади провідну роль у житті країни відіграють силові структури, насамперед армія та бюрократичний апарат, під контролем яких здійснюється судочинство та ухвалюються закони. Влада досить часто персоніфікується так званою сильною особистістю або харизматичним лідером, тоді як політична участь громадян зведена нанівещь і, як правило, обмежена місцевим рівнем⁷⁰.

Нарешті, політична система тоталітарного типу характеризується надзвичайною централізацією та концентрацією влади, її ідеологізацією на соціально-класовому, національному чи расовому ґрунті, посиленням ролі каральних органів влади, «поліцізацією» держави, відсутністю альтернативних політичних ідей, партій, громадських об'єднань чи рухів. Політична участь громадян керована ідеологічними настановами політичної сили, що знаходиться при владі, з метою створити уявлення та відчуття щодо широкої підтримки пануючої сили з боку суспільства. Засоби масової інформації монополізовані та одержавлені, поставлені на службу режимові, має місце переслідування інакодумства, їх моральне та фізичне знищення. Силевим структурам та органам безпеки доводиться виконувати нехарактерні для них у демократичному суспільстві функції репресивних органів. Такі політичні системи властиві не стільки для економічно відсталих країн, скільки для країн, які пережили чи переживають значні національні кризи чи катастрофи, для подолання яких здійснюється мобілізація економічних, соціальних, політико-ідеологічних та моральних ресурсів. Проте, як показує практика, такий шлях є згубним і може лише тимчасово відсунути нову, ще більшу катастрофу, внаслідок якої гинуть країни, руйнуються держави.

Отже, як видно, існує різноманіття політичних систем, різновиди яких зумовлені як історичними, соціально-економічними, так і цивілізаційними чинниками. Будучи в цілому правильною, проте ця кла-

сифікація політичних систем не враховує тих зрушень, що відбулися наприкінці минулого століття і призвели до руйнації одної з найпотужніших тоталітарних систем, якою була радянська політична система. На її місці з'явилася ціла низка нових незалежних держав, чимало з яких обрали різні політичні цінності та ідеали, а отже, їхні політичні системи розвиваються за різними зразками і моделями. Яскравим прикладом посттоталітарної політичної системи може слугувати Україна.

У своєму політичному розвитку за часів незалежності Україна проходить складний процес трансформації форм політичного правління. Слід зазначити, що ці зміни відбуваються у рамках політичної системи демократичного типу, який характеризується наявністю інститутів, норм та принципів, які в цілому забезпечують нашій країні шлях демократичного розвитку. Особливу роль у трансформаційних процесах влади впродовж останнього десятиліття відіграє дискусія відносно того, яку модель влади необхідно обрати Україні, щоб демократичні завоювання стали незворотними: парламентську, президентську чи змішану, напів-президентську. Саме з цими проблемами пов'язані спроби політичного реформування в нашій країні шляхом конституційних змін, які актуалізувалися останнім часом. Отож, подальший розгляд проблематики політичної системи буде пов'язаний саме з цими аспектами дискусії, що триває.

Парламент і парламентаризм: поняття та реалії

В теорії політичної науки використовуються два споріднені поняття — «парламент» та «парламентаризм». Під парламентом прийнято розуміти вищий колегіальний орган представницької влади, головна функція якого полягає у прийнятті законодавчих актів — законів та кодексів. У конституціях деяких країн, зокрема й України, спеціально наголошується, що це єдиний орган законодавчої влади⁷¹.

У теорії конституційного права також напрацьовано різноманітні концептуальні підходи, розроблено методологічні засади, здійснено теоретичне узагальнення тривалого періоду вивчення проблем парламенту та парламентаризму. Як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці у галузі конституційного права під парламентом розуміють виборні колегіальні органи державної влади, які функціонують в умовах демократичного правління і мають свої головні повноваження у сфері законотворення. Деякі експерти крім законотворчих функцій до головних ознак парламенту відносять і представницьку функцію: «Сучасний парламент — загальнодержавний представницький орган, головна функція якого в системі розподілу влад полягає у здійсненні законодавчої влади»⁷².

Натомість інститут парламентаризму передбачає «його верховенство у сфері законодавчої влади і провідне становище в системі вищих органів державної влади. Парламентаризм не може існувати без парламенту, його основою є саме сильний і повновладний парламент. Але парламен-

сифікація політичних систем не враховує тих зрушень, що відбулися наприкінці минулого століття і призвели до руйнації одної з найпотужніших тоталітарних систем, якою була радянська політична система. На її місці з'явилася ціла низка нових незалежних держав, чимало з яких обрали різні політичні цінності та ідеали, а отже, їхні політичні системи розвиваються за різними зразками і моделями. Яскравим прикладом посттоталітарної політичної системи може слугувати Україна.

У своєму політичному розвитку за часів незалежності Україна проходить складний процес трансформації форм політичного правління. Слід зазначити, що ці зміни відбуваються у рамках політичної системи демократичного типу, який характеризується наявністю інститутів, норм та принципів, які в цілому забезпечують нашій країні шлях демократичного розвитку. Особливу роль у трансформаційних процесах влади впродовж останнього десятиліття відіграє дискусія відносно того, яку модель влади необхідно обрати Україні, щоб демократичні завоювання стали незворотними: парламентську, президентську чи змішану, напів-президентську. Саме з цими проблемами пов'язані спроби політичного реформування в нашій країні шляхом конституційних змін, які актуалізувалися останнім часом. Отож, подальший розгляд проблематики політичної системи буде пов'язаний саме з цими аспектами дискусії, що триває.

Парламент і парламентаризм: поняття та реалії

В теорії політичної науки використовуються два споріднені поняття — «парламент» та «парламентаризм». Під парламентом прийнято розуміти вищий колегіальний орган представницької влади, головна функція якого полягає у прийнятті законодавчих актів — законів та кодексів. У конституціях деяких країн, зокрема й України, спеціально наголошується, що це єдиний орган законодавчої влади⁷¹.

У теорії конституційного права також напрацьовано різноманітні концептуальні підходи, розроблено методологічні засади, здійснено теоретичне узагальнення тривалого періоду вивчення проблем парламенту та парламентаризму. Як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці у галузі конституційного права під парламентом розуміють виборні колегіальні органи державної влади, які функціонують в умовах демократичного правління і мають свої головні повноваження у сфері законотворення. Деякі експерти крім законотворчих функцій до головних ознак парламенту відносять і представницьку функцію: «Сучасний парламент — загальнодержавний представницький орган, головна функція якого в системі розподілу влад полягає у здійсненні законодавчої влади»⁷².

Натомість інститут парламентаризму передбачає «його верховенство у сфері законодавчої влади і провідне становище в системі вищих органів державної влади. Парламентаризм не може існувати без парламенту, його основою є саме сильний і повновладний парламент. Але парламен-

таризм водночас є такою властивістю парламенту, якої він може і не мати. Парламент може існувати без істотних елементів парламентаризму, що є характерним для авторитарних і тоталітарних режимів»⁷³.

Отже, до характерних ознак парламенту можна віднести здійснення ним законодавчої, контрольної та установчої функцій. Це орган, який виступає гарантом захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян країни⁷⁴.

Система парламентаризму за суттю є не чим іншим, як «парламентським правлінням», тобто таким, що домінує над усіма іншими гілками влади. Сучасні парламенти – це, як правило, виборні органи, що символізують демократичні засади існування держави. Визначальними їхніми характеристиками є структура, порядок формування та обсяг повноважень і компетенції. Говорячи про структуру законодавчого органу влади, насамперед ідеться про кількість палат парламенту. На сьогодні дискусії щодо цього точаться навколо одно- чи двопалатної моделі. Наявність другої палати дехто пов'язує з принципом державного устрою країни – унітарний чи федеративний принцип її побудови. У дійсності ж, як показує практика, жорсткої залежності між федералізмом та бікамеризмом не існує. На кінець XX ст. двопалатні парламенти діяли у 18 із 22 федеративних держав і у 40 із 50 держав унітарних⁷⁵.

Діяльність парламенту як інституту, що належить до однієї з гілок влади, забезпечується наявністю у його складі парламентських фракцій, тобто депутатських груп, створених за принципом партійної належності у парламенті. Є випадки, коли фракції створюються і на багатопартійній основі, якщо такі утворення передбачені регламентом. Тому парламентську фракцію можна визначити як депутатське об'єднання, створене на підставі єдності політичних інтересів партій, що мають парламентське представництво. Якщо створення міжпартійних фракцій – явище, що не викликає заперечень, то перехід окремих депутатів з одної фракції до іншої забороняється законодавством більшості країн. Парламенти діють як у пленарному режимі, так і через постійні й тимчасові комісії чи комітети, головна функція яких полягає у розгляді законопроектів і проведенні парламентських розслідувань. Ці парламентські органи мають спеціалізований характер, чия компетенція здебільшого відповідає загальній структурі уряду.

Порядок формування парламентів значною мірою визначається їхньою структурою. За умов двопалатної структури парламенту нижня палата формується шляхом прямих виборів на мажоритарній, пропорційній чи змішаній основі, тоді як верхня палата може формуватися як шляхом прямих, так і не прямих виборів, а також через призначення або ж поєднання цих технологій.

Отже, розглянувши у найбільш загальному вигляді поняття парламенту та парламентаризму, доходимо висновку, що: а) між цими поняттями є спільне і відмінне. Якщо парламент – це вищий орган

представницької влади, що формується шляхом виборів, то парламентаризм — це система організації влади, за якої представницький орган посідає ключове місце в системі розподілу влади; б) прямого причинно-наслідкового зв'язку між бікамеризмом та федералізмом на сьогодні не існує. Можна говорити лише про більш-менш усталену тенденцію та кореляцію між цими поняттями та явищами, але не прямий зв'язок; в) парламент як інститут законодавчої влади та вищий орган представницької гілки влади може існувати за будь-якої політичної системи, форми правління та політичного режиму. Але парламентаризм як система влади може існувати лише за умов його домінуючої ролі в політичній системі суспільства.

Політична система парламентського типу

Як відомо, поняття політичної системи поєднує сукупність елементів, що складаються з політичних інститутів, норм, цінностей, ідей та відносин, за допомогою яких здійснюється політична влада в країні. Залежно від політичного наповнення відповідної системи, йдеться про ту чи іншу форму правління, ту чи іншу політичну систему влади. Якщо президентська форма правління асоціюється з жорсткою вертикаллю виконавчої влади, то парламентська, відповідно, — з домінуючим статусом і впливом на політичне життя суспільства представницького та законодавчого органу влади.

Одним із головних питань будь-якої політичної системи є питання взаємовідносин між законодавчою та виконавчою гілками влади. В залежності від характеру та змісту цих відносин вони функціонують як президентські, парламентські чи напівпрезидентські (змішані) республіки.

Законодавча влада в особі Верховної Ради — парламенту України належить до інституційної складової політичної системи, виконуючи окрім законодавчої ще й представницьку та контрольну функцію. Оскільки вітчизняний орган законодавчої влади формується через механізм виборів на пропорційній основі, то в ньому одну з провідних ролей відіграють політичні партії, завдяки яким парламент крім указаних головних функцій перебирає на себе ще й допоміжні, а саме функції політичного рекрутування кадрового резерву політичного топ-менеджменту на вищі керівні посади в державі, а також функцію легітимації режиму правління.

Більшість демократичних країн світу сьогодні діють у форматі парламентських систем. Як було зазначено, парламентська система — це така форма правління, в якій законодавча влада є домінуючою у системі розподілу влад. Проте, як показує практика, їхня незалежність за умов парламентаризму носить доволі умовний характер. На думку західного політолога Е.Хейвуда, при парламентській системі правління принцип розподілу влад практично втрачає сенс, оскільки виконавча влада —

представницької влади, що формується шляхом виборів, то парламентаризм — це система організації влади, за якої представницький орган посідає ключове місце в системі розподілу влади; б) прямого причинно-наслідкового зв'язку між бікамеризмом та федералізмом на сьогодні не існує. Можна говорити лише про більш-менш усталену тенденцію та кореляцію між цими поняттями та явищами, але не прямий зв'язок; в) парламент як інститут законодавчої влади та вищий орган представницької гілки влади може існувати за будь-якої політичної системи, форми правління та політичного режиму. Але парламентаризм як система влади може існувати лише за умов його домінуючої ролі в політичній системі суспільства.

Політична система парламентського типу

Як відомо, поняття політичної системи поєднує сукупність елементів, що складаються з політичних інститутів, норм, цінностей, ідей та відносин, за допомогою яких здійснюється політична влада в країні. Залежно від політичного наповнення відповідної системи, йдеться про ту чи іншу форму правління, ту чи іншу політичну систему влади. Якщо президентська форма правління асоціюється з жорсткою вертикаллю виконавчої влади, то парламентська, відповідно, — з домінуючим статусом і впливом на політичне життя суспільства представницького та законодавчого органу влади.

Одним із головних питань будь-якої політичної системи є питання взаємовідносин між законодавчою та виконавчою гілками влади. В залежності від характеру та змісту цих відносин вони функціонують як президентські, парламентські чи напівпрезидентські (змішані) республіки.

Законодавча влада в особі Верховної Ради — парламенту України належить до інституційної складової політичної системи, виконуючи окрім законодавчої ще й представницьку та контрольну функцію. Оскільки вітчизняний орган законодавчої влади формується через механізм виборів на пропорційній основі, то в ньому одну з провідних ролей відіграють політичні партії, завдяки яким парламент крім указаних головних функцій перебирає на себе ще й допоміжні, а саме функції політичного рекрутування кадрового резерву політичного топ-менеджменту на вищі керівні посади в державі, а також функцію легітимації режиму правління.

Більшість демократичних країн світу сьогодні діють у форматі парламентських систем. Як було зазначено, парламентська система — це така форма правління, в якій законодавча влада є домінуючою у системі розподілу влад. Проте, як показує практика, їхня незалежність за умов парламентаризму носить доволі умовний характер. На думку західного політолога Е.Хейвуда, при парламентській системі правління принцип розподілу влад практично втрачає сенс, оскільки виконавча влада —

уряд — формується парламентською більшістю, який є відповідальним перед парламентом⁷⁶. Виникає питання, у чому ж тоді його незалежність і до яких меж вона простирається?

Як відомо, головними ознаками форми правління парламентського типу є такі: а) формування уряду — виконавчої влади політичною партією або коаліцією більшості парламентських партій; б) оскільки склад уряду комплектується із середовища парламентської більшості, це дозволяє їм контролювати виконавчі органи влади ще й за допомогою партійної дисципліни; в) принципова залежність уряду від парламенту полягає у тому, що його легітимність тримається на довірі з боку парламентської коаліції, яка за будь-яких обставин може його відправити у відставку; г) повноваження президента, що, як правило, за такої системи обирається парламентом, зводяться до виконання ритуально-символічних функцій, оскільки він не має прямого відношення до управління державою.

Попри те, що впродовж тривалої історії парламенти різних країн переживали складні етапи розвитку — від розквіту до криз і занепаду, на сьогодні вони продовжують відігравати важливу роль у політичному житті демократичних країн. Хоча слід підкреслити, що ця роль значною мірою залежить від політичних традицій і політичної культури кожної із них. В одних випадках, як, приміром, у парламентських республіках, ця роль досить вагома, в інших — президентських — радше другорядна, але достатньо впливова, і лише в країнах з авторитарним режимом вона зведена нанівець.

У цілому, на думку експертів, попри відмінність форм і режимів правління, впродовж ХХ ст. спостерігалася загальна тенденція до зниження ролі парламентів у системі влади, зокрема, і як органів законодавчої влади. Останнє зумовлене тим, що здійснення двох найважливіших функцій, які належать парламентові — законодавчої та представницької, — далеко не повною мірою реалізовувалося на практиці.

Що стосується законодавчої функції, то, на думку фахівців багатьох розвинених країн парламентської демократії, вона давно перестала бути монополією, власне, законодавчого органу влади. Як зазначає Е.Хейвуд: «Тією чи іншою мірою цією функцією володіють і виконавчі органи — через такі інструменти, як декрети та укази (виконавчі розпорядження); і у всіх них є можливість впливати на офіційний законодавчий процес, якщо взагалі не визначати його»⁷⁷. На цій підставі британський вчений доходить висновку, що сьогодні вести мову про представницькі інституції як виключно законодавчі органи некоректно, оскільки, як показує реальна практика, законотворчість уже не є визначальною характеристикою законодавчих зборів. Нині, на думку експертів, коректніше вести мову про законодавчі збори як парламенти, тобто органи, де точиться публічна дискусія з приводу законопроектів, а отже, цей орган і за змістом, і за формою скоріше за все є політичним клубом, що дискутує на

предмет законодавчої політики: «законодавчі збори — форуми, на яких обговорюються, інколи прискіпливо, політичні питання»⁷⁸.

Проте взаємодія між законодавчою та виконавчою гілками влади є головною для будь-якої політичної системи, що прагне відповідати законам і принципам демократичного ладу.

За характером відносин між цими двома гілками влади політичні системи поділяються на парламентські, президентські та напівпрезидентські системи. На думку аналітиків, за парламентської форми правління буває важко розділити функції законодавчої та виконавчої влади, оскільки на практиці вони часто «зливаються». Це стається тоді, коли у парламенті домінує одна політична сила, як правило, йдеться про політичну партію або ж коаліцію партій, які формують парламентську більшість, а та, відповідно, формує уряд — головну ланку виконавчої влади. До характерних ознак парламентської системи влади слід віднести наступні:

- парламент виступає головним майданчиком політичних інтересів;
- формується за результатами виборів за однією з трьох виборчих систем: пропорційної, мажоритарної та змішаної;
- парламент формує уряд, що виконує функції виконавчої гілки влади;
- уряд формується на партійній або ж коаліційній основі із членів парламенту, що дає можливість останньому жорсткіше контролювати уряд;
- уряд відповідальний перед парламентом, оскільки його легітимність спирається на довіру парламентської більшості і той несе пряму відповідальність за результати діяльності перед законодавчими зборами. Останні, визнавши цю діяльність не ефективною, можуть відправити уряд у відставку.

На думку провідних експертів, ця модель влади має свої плюси та мінуси. До переваг слід віднести можливість уряду, що має міцну підтримку парламенту, вільно діяти в межах тієї стратегії чи програми, з якою правляча політична сила перемогла на парламентських виборах. Законодавчі ініціативи, які пропонує уряд, а це, як показує практика, левова частка законодавчих ініціатив взагалі, відносно легко проходять парламентське сито. Виконавча влада має можливість концентрувати свої зусилля на реалізації урядової програми, спираючись на підтримку парламентської більшості.

До недоліків цієї системи належить те, що при парламентській формі правління досить часто виникає ситуація, яку політологи називають «домінуванням виконавчого елемента» у системі взаємодії «уряд — парламент». Враховуючи цю обставину, політики та політологи іноді називають таку систему влади системою «виборчої диктатури». У цьому

разі не стільки законодавчий орган контролює виконавчу владу, скільки остання контролює першу.

Фахівці давно помітили, що саме за парламентської системи правління законодавчий орган нерідко перетворюється на загальнонаціональний політичний клуб, а депутати замість того, щоб виступати представниками народу та інтересів виборців, стають звичайнісінькими лобістами тих чи тих фінансово-промислових корпорацій та груп інтересів.

У політичній теорії існує застереження щодо «слабкого уряду» та політичної нестабільності в країні за умов парламентської демократії. Такі ризики виникають, як правило, за двох умов, а саме, коли в країні чинна партійна система носить явні ознаки поляризованого плюралізму, а виборча система будується на пропорційній основі. До цього можна лише додати, що ці негативні чинники можуть посилюватися за умов так званих закритих списків партій і блоків, що беруть участь у виборчому процесі, і використанні неконтрольованого з боку громадянського суспільства адміністративного, фінансового та медіа ресурсів. Класичними прикладами неефективності політичної системи парламентського типу виступають дві європейські країни – Франція доби Четвертої республіки, де уряди були при владі по півроку впродовж дванадцятирічного періоду її існування, і післявоєнна Італія, де з 1945-го по 2001 р. змінилося 59 урядів!

Парламентська та президентська форми правління: порівняльний аналіз

На відміну від парламентської форми правління, президентська більшою мірою відповідає доктрині розподілу влади. Умовою, що гарантує його дотримання, є те, що законодавчий і виконавчий органи влади тут формуються незалежно один від одного. Типовим прикладом президентської форми правління із сильною законодавчою гілкою влади є США, де склалася класична система стримувань і противаг, якої, як було зазначено, досить важко досягти за парламентської форми правління. Виконавча влада в цій країні зосереджується в руках президента, тоді як Конгрес – законодавчий орган – ухвалює закони. Щоправда, у цій частині діяльності двох провідних гілок влади існує і стримуючий чинник – це *право вето* президента на законопроекти. Але законодавчий орган може подолати вето за умови, якщо за це проголосує дві третини його членів обох палат – Палати представників та Сенату.

Отже, до переваг президентської форми правління необхідно віднести насамперед чіткий розподіл влади, який доповнюється дієвими механізмами стримування і противаг у тому числі і через законодавчий процес, у якому, хоч і з різним навантаженням і функціями, беруть участь обидві гілки влади. Саме в активному полі такої взаємодії виконавча та законодавча гілки контролюють одна одну, маючи відповідні

разі не стільки законодавчий орган контролює виконавчу владу, скільки остання контролює першу.

Фахівці давно помітили, що саме за парламентської системи правління законодавчий орган нерідко перетворюється на загальнонаціональний політичний клуб, а депутати замість того, щоб виступати представниками народу та інтересів виборців, стають звичайнісінькими лобістами тих чи тих фінансово-промислових корпорацій та груп інтересів.

У політичній теорії існує застереження щодо «слабкого уряду» та політичної нестабільності в країні за умов парламентської демократії. Такі ризики виникають, як правило, за двох умов, а саме, коли в країні чинна партійна система носить явні ознаки поляризованого плюралізму, а виборча система будується на пропорційній основі. До цього можна лише додати, що ці негативні чинники можуть посилюватися за умов так званих закритих списків партій і блоків, що беруть участь у виборчому процесі, і використанні неконтрольованого з боку громадянського суспільства адміністративного, фінансового та медіа ресурсів. Класичними прикладами неефективності політичної системи парламентського типу виступають дві європейські країни – Франція доби Четвертої республіки, де уряди були при владі по півроку впродовж дванадцятирічного періоду її існування, і післявоєнна Італія, де з 1945-го по 2001 р. змінилося 59 урядів!

Парламентська та президентська форми правління: порівняльний аналіз

На відміну від парламентської форми правління, президентська більшою мірою відповідає доктрині розподілу влади. Умовою, що гарантує його дотримання, є те, що законодавчий і виконавчий органи влади тут формуються незалежно один від одного. Типовим прикладом президентської форми правління із сильною законодавчою гілкою влади є США, де склалася класична система стримувань і противаг, якої, як було зазначено, досить важко досягти за парламентської форми правління. Виконавча влада в цій країні зосереджується в руках президента, тоді як Конгрес – законодавчий орган – ухвалює закони. Щоправда, у цій частині діяльності двох провідних гілок влади існує і стримуючий чинник – це *право вето* президента на законопроекти. Але законодавчий орган може подолати вето за умови, якщо за це проголосує дві третини його членів обох палат – Палати представників та Сенату.

Отже, до переваг президентської форми правління необхідно віднести насамперед чіткий розподіл влади, який доповнюється дієвими механізмами стримування і противаг у тому числі і через законодавчий процес, у якому, хоч і з різним навантаженням і функціями, беруть участь обидві гілки влади. Саме в активному полі такої взаємодії виконавча та законодавча гілки контролюють одна одну, маючи відповідні

інструменти та механізми впливу, що позитивно впливає на суспільні процеси. За такої системи жодна з гілок влади не має можливостей домінувати одна над іншою навіть тоді, коли і виконавча, і законодавча влада представлені однією політичною силою. Зокрема, саме такою була ситуація під час правління президента США Дж. Картера у 1977–1981 рр., коли демократи контролювали і виконавчу, і законодавчу владу. Чому так відбувається?

Причина досить проста. Вона полягає у тому, що в системах сталої демократії поряд з офіційною владою діє потужний контролюючий чинник – опозиція, яка апелює до громадянського суспільства і у такий спосіб знаходить підтримку своїм діям. Громадянське суспільство тисне на владу, змушуючи її діяти не за принципом «рука руку мие» чи з почуття корпоративної солідарності, а з почуттям політичної відповідальності, зважаючи на дієвості механізму ротації влади шляхом виборів. Тобто громадські інтереси, незалежно від того, яка політична сила контролює і законодавчу, і виконавчу владу, є головним чинником у мотивації дій різних гілок влади.

Тож система законодавчої та виконавчої влади в умовах президентської форми правління досить тісно пов'язана з діяльністю організованої, конституційно визначеної ролі опозиції та участі народу як джерела влади.

Попри зазначені переваги, президентські системи також мають і певні недоліки. На думку експертів, однією із вад цієї форми правління є нібито апріорі закладена в ній формула протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади, що нерідко призводить до блокування ініціатив однієї з боку іншої. Особливо відчутними ці суперечки стають тоді, коли виконавча та законодавча гілки контролюються конкуруючими політичними силами. Наприклад, Білий дім США очолює президент-республіканець, а більшість у Конгресі належить демократам. За французькою політичною традицією таку ситуацію прийнято визначати терміном «коабітація», або «нелегке співжиття». Проте, як доводить багатолітня практика, воно не заважає країні, різним політичним силам знаходити консенсус на ґрунті національних інтересів, залишаючи останнє слово за виборцями – арбітром політичного діалогу влади і опозиції.

Вітчизняний політичний досвід останніх років показує, що така ситуація можлива і в нашій країні, коли президент представляє інтереси одного політичного табору, а парламент та уряд знаходиться під контролем іншої політичної сили. Як видно, подібні ситуації трапляються не лише при президентських, а й напівпрезидентських формах правління. Прикладом тут виступає Франція під час каденції Ф. Міттерана у 1986–1988 рр. і 1993–1995 рр., коли президент і парламент представляли різні політичні табори. Проте відпрацьованість політичних механізмів взаємодії та усталена політична культура політичних еліт і виборців, при множенні відносно стабільними показниками економічного розвитку, не

дали приводів для появи чи загострення політичної кризи в цій країні. В Україні ж розбалансованість влади призвела до різкого загострення політичного протистояння як у парламенті, так і поза його межами, ставши причиною для розпуску Верховної Ради і її дострокових виборів у 2007 р.

Отже, маючи у наявності чіткий розподіл функцій, президентська політична система країни побудована таким чином, що гілки влади не стільки мотивовані на конкуренцію, не кажучи вже про конфронтацію, скільки орієнтовані на консенсус і пошук компромісів. Слід зазначити, що президентські системи правління у Європі, по суті, не прижилися, маючи ареалом свого поширення здебільшого Північну і Південну Америку.

Політична система напівпрезидентського/змішаного типу

Під змішаною формою правління прийнято розуміти симбіоз парламентської та президентської форм політичного правління. На сьогодні цю форму правління, наприклад, у Європі сповідує невелика група країн. За винятком великих за кількістю населення та економічно впливових Франції, Іспанії, Польщі змішана форма правління діє також в Австрії, Болгарії, Ірландії, Македонії, Румунії, Словенії, Фінляндії та Хорватії.

Ця форма правління виникла на руїнах Четвертої парламентської республіки у Франції одразу ж після Другої світової війни. Її прототипом певною мірою може слугувати Веймарська республіка у Німеччині 1919–1933 рр. Приблизно десятирічний період правління Четвертої республіки, яку за формою правління слід віднести до парламентської республіки, був позначений політичною нестабільністю та перманентними урядовими кризами. Завдяки зусиллям президента де Голля та його прибічників систему французького парламентаризму вдалося реформувати таким чином, що замість парламентської виникла змішана форма правління. Настав етап П'ятої республіки, закріплений текстом конституції зразка 1958 р. Попри те, що у проекті Конституції П'ятої республіки йшлося про оновлення парламентського режиму, однак насправді «політичний режим, установлений Конституцією 1958 р., ніяк не може іменуватися парламентським, тому що реальність П'ятої республіки різко відрізняється від парламентського режиму. Цей факт в даний час ніхто і не заперечує. Де Голль і його нащадки фактично створили новий режим, мало в чому зв'язаний з формально діючою Конституцією»⁷⁹.

Політична сутність змішаної форми правління у Франції, яка, за визнанням фахівців, стала моделлю для України, полягає у тому, що законодавчий орган влади – Національні збори – формують уряд із членів парламенту, але президент країни, обраний народом, а не парламентом, знаходиться у тісному контакті з прем'єр-міністром та очолюваним ним урядом. Він призначає прем'єр-міністра та приймає його відставку, а за пропозицією останнього призначає і звільняє членів уряду. Повнова-

дали приводів для появи чи загострення політичної кризи в цій країні. В Україні ж розбалансованість влади призвела до різкого загострення політичного протистояння як у парламенті, так і поза його межами, ставши причиною для розпуску Верховної Ради і її дострокових виборів у 2007 р.

Отже, маючи у наявності чіткий розподіл функцій, президентська політична система країни побудована таким чином, що гілки влади не стільки мотивовані на конкуренцію, не кажучи вже про конфронтацію, скільки орієнтовані на консенсус і пошук компромісів. Слід зазначити, що президентські системи правління у Європі, по суті, не прижилися, маючи ареалом свого поширення здебільшого Північну і Південну Америку.

Політична система напівпрезидентського/змішаного типу

Під змішаною формою правління прийнято розуміти симбіоз парламентської та президентської форм політичного правління. На сьогодні цю форму правління, наприклад, у Європі сповідує невелика група країн. За винятком великих за кількістю населення та економічно впливових Франції, Іспанії, Польщі змішана форма правління діє також в Австрії, Болгарії, Ірландії, Македонії, Румунії, Словенії, Фінляндії та Хорватії.

Ця форма правління виникла на руїнах Четвертої парламентської республіки у Франції одразу ж після Другої світової війни. Її прототипом певною мірою може слугувати Веймарська республіка у Німеччині 1919–1933 рр. Приблизно десятирічний період правління Четвертої республіки, яку за формою правління слід віднести до парламентської республіки, був позначений політичною нестабільністю та перманентними урядовими кризами. Завдяки зусиллям президента де Голля та його прибічників систему французького парламентаризму вдалося реформувати таким чином, що замість парламентської виникла змішана форма правління. Настав етап П'ятої республіки, закріплений текстом конституції зразка 1958 р. Попри те, що у проекті Конституції П'ятої республіки йшлося про оновлення парламентського режиму, однак насправді «політичний режим, установлений Конституцією 1958 р., ніяк не може іменуватися парламентським, тому що реальність П'ятої республіки різко відрізняється від парламентського режиму. Цей факт в даний час ніхто і не заперечує. Де Голль і його нащадки фактично створили новий режим, мало в чому зв'язаний з формально діючою Конституцією»⁷⁹.

Політична сутність змішаної форми правління у Франції, яка, за визнанням фахівців, стала моделлю для України, полягає у тому, що законодавчий орган влади – Національні збори – формують уряд із членів парламенту, але президент країни, обраний народом, а не парламентом, знаходиться у тісному контакті з прем'єр-міністром та очолюваним ним урядом. Він призначає прем'єр-міністра та приймає його відставку, а за пропозицією останнього призначає і звільняє членів уряду. Повнова-

ження французького президента щодо уряду на цьому не завершуються. Він безпосередньо головує на засіданнях Ради міністрів — уряду Франції, підписує ухвалені на ньому декрети та інші нормативні акти, у такий спосіб контролюючи його діяльність.

За таких обставин, як підкреслюють фахівці, виконавча влада носить подвійний характер: «Вона здійснюється і президентом і урядом. Особливістю напівпрезидентської республіки є те, що повноваження президента знаходяться в залежності від співвідношення сил у парламенті. У разі підтримки парламентської більшості, президент фактично керує роботою уряду. У цьому разі домінує президентська модель влади і фактично республіка стає президентською. Не маючи підтримки парламенту, президент не вправі впливати на склад уряду й, отже, втрачає більшість своїх повноважень. При такому розкладі сил президентська республіка зміщується у бік парламентарної моделі»⁸⁰.

Отже, таку систему влади, за якою повноваження президента, зокрема його вплив на уряд, залежать від співвідношення сил у парламенті, можна визначити як систему динамічної політичної рівноваги, де сила влади може перетікати з рук у руки: від президента до парламенту і прем'єра, або ж навпаки.

Проте практика показує, що у тій же Франції вдається знаходити компроміс між політичним складом парламенту та авторитетом президента, що в цілому забезпечує країні імідж однієї з найстабільніших у політичному відношенні країн впродовж останніх десятиліть. За такої форми правління президент і прем'єр-міністр ділять сфери впливу: перший переважно займається питаннями зовнішньої політики, тоді як другий — внутрішньої.

Функції та повноваження законодавчого органу влади

Розглянувши у загальному вигляді конструкції політичних систем, які історично склалися і діють у переважній більшості країн з демократичним політичним устроєм, перейдемо до детальнішого розгляду структури та функцій законодавчого органу влади. Одразу ж необхідно зазначити, що як за будовою, так і обсягом повноважень органи законодавчої влади істотно відрізняються один від одного. Разом із тим, попри відмінності, зумовлені як історичними, так і національними політичними традиціями, вони мають і типові спільні риси, які є визначальними для них характеристиками. Отже, до повноважень законодавчих органів влади, як правило, належать такі функції:

- законодавча;
- представництво інтересів суспільних груп;
- моніторинг та контроль;
- політичне рекрутування;
- легітимація режиму.

Законодавча функція за визначенням у більшості випадків є го-

ження французького президента щодо уряду на цьому не завершуються. Він безпосередньо головує на засіданнях Ради міністрів – уряду Франції, підписує ухвалені на ньому декрети та інші нормативні акти, у такий спосіб контролюючи його діяльність.

За таких обставин, як підкреслюють фахівці, виконавча влада носить подвійний характер: «Вона здійснюється і президентом і урядом. Особливістю напівпрезидентської республіки є те, що повноваження президента знаходяться в залежності від співвідношення сил у парламенті. У разі підтримки парламентської більшості, президент фактично керує роботою уряду. У цьому разі домінує президентська модель влади і фактично республіка стає президентською. Не маючи підтримки парламенту, президент не вправі впливати на склад уряду й, отже, втрачає більшість своїх повноважень. При такому розкладі сил президентська республіка зміщується у бік парламентарної моделі»⁸⁰.

Отже, таку систему влади, за якою повноваження президента, зокрема його вплив на уряд, залежать від співвідношення сил у парламенті, можна визначити як систему динамічної політичної рівноваги, де сила влади може перетікати з рук у руки: від президента до парламенту і прем'єра, або ж навпаки.

Проте практика показує, що у тій же Франції вдається знаходити компроміс між політичним складом парламенту та авторитетом президента, що в цілому забезпечує країні імідж однієї з найстабільніших у політичному відношенні країн впродовж останніх десятиліть. За такої форми правління президент і прем'єр-міністр ділять сфери впливу: перший переважно займається питаннями зовнішньої політики, тоді як другий – внутрішньої.

Функції та повноваження законодавчого органу влади

Розглянувши у загальному вигляді конструкції політичних систем, які історично склалися і діють у переважній більшості країн з демократичним політичним устроєм, перейдемо до детальнішого розгляду структури та функцій законодавчого органу влади. Одразу ж необхідно зазначити, що як за будовою, так і обсягом повноважень органи законодавчої влади істотно відрізняються один від одного. Разом із тим, попри відмінності, зумовлені як історичними, так і національними політичними традиціями, вони мають і типові спільні риси, які є визначальними для них характеристиками. Отже, до повноважень законодавчих органів влади, як правило, належать такі функції:

- законодавча;
- представництво інтересів суспільних груп;
- моніторинг та контроль;
- політичне рекрутування;
- легітимація режиму.

Законодавча функція за визначенням у більшості випадків є го-

ловною функцією законодавчих органів влади. Такі органи, утворені шляхом волевиявлення народу на відповідний термін, у теорії конституційного права називають легіслатурами (від латинського *legis* – закон та *lato* – той, що вносить пропозиції). Як було зазначено раніше, монополія на законодавчу функцію з боку парламенту на сьогодні не є правилом, оскільки активну участь у розробці законопроектів беруть і інші державні інституції: президенти, уряди й інші органи влади. Прикладом того, як функції законодавчої влади диверсифікуються між різними інститутами влади, є такі демократичні країни, хоча й з різними політичними системами, як Франція та США. У першому випадку президент, який є одним із носіїв виконавчої влади, може видавати декрети, що за правовою силою рівнозначні законам, які ухвалюються Національними зборами цієї країни. У другому випадку обмеженість законодавчого органу у, власне, законодавчій сфері виявляється у праві президента накладати вето на ухвалені Конгресом США законопроекти, подолання якого є досить складною технічною процедурою. В інших країнах Європи роль парламентів у законодавчій сфері також досить обмежена. Так, наприклад, у Бельгії зміни до конституції ухвалюються лише на спеціальних конституційних зібраннях, а в Ірландії – референдумах. Досить специфічною є процедура ухвалення законопроектів у країні класичного парламентаризму – Великій Британії. Тут міністри – представники та носії виконавчої влади – беруть участь у законотворчому процесі, що передбачено регламентними нормами (так зване статутне право), що не завжди знаходиться у зоні парламентського контролю.

Крім того, на думку фахівців, парламенти в цілому володіють незначною позитивною законодавчою владою, оскільки законопроектні ініціативи у більшості випадків надходять з боку виконавчої влади, яка має у своєму розпорядженні достатньо ресурсів для реалізації відповідної законодавчої політики. За офіційними даними на Конгрес США, який є найсильнішою та незалежною легіслатурою світу, на долю президента припадає майже 80% законодавчих ініціатив.

Крім незначної позитивної, парламенти обмежені також і негативною законодавчою владою, тобто правом відхиляти чи доповнювати законопроекти. У тій же таки Великій Британії рідкісним явищем є випадок, коли урядовий законопроект відхиляється парламентом. А коли таке трапляється, політики та засоби масової інформації розглядають таку ситуацію як надзвичайну подію, тому у практиці британського парламентаризму лексичною нормою є не «ухвалення» законопроекту, а його «проводка» через парламент. Щоправда, є й випадки, коли парламенти окремих європейських країн суттєво впливають на остаточний варіант урядового законопроекту. Так, наприклад, у Нідерландах під час парламентських консультацій (у першій палаті Генеральних штатів) щодо законопроектів, добра половина з них піддається змінам та доповненням.

Отже, характеризуючи законодавчу функцію парламенту, можна зробити висновок, що в залежності від політичної системи, ці функції можуть бути або ширшими, або вужчими. Проте у жодному разі вони не є винятковими у сфері законотворення. Хоча й також не підлягає сумніву та обставина, що без участі парламенту здійснення законодавчих повноважень не відповідає ані букві, ані духу демократичного устрою.

Що стосується представницької функції законодавчого органу влади, то її політична природа полягає у забезпеченні зв'язку між системою державного управління та суспільством. Функція ця видається досить важливою, оскільки відсутність належного представництва породжує сумніви у легітимності влади взагалі і законодавчого органу влади зокрема. Саме під гаслами демократичного представництва впродовж багатьох століть точилася боротьба за розширення виборчих прав громадян. Ось чому в органі влади, який здійснює функцію представництва, зосереджена політична воля виборців, а сам орган набуває якостей виразника інтересів усього народу. Якщо відчуття повноти представництва немає, рано чи пізно такий орган втрачає довіру виборців, а з нею і легітимність, що нерідко стає причиною парламентської кризи та дострокових виборів.

Слід зазначити, що саме при реалізації цієї функції ми натрапляємо на фактор так званого імперативного мандата, який породжує чималі суперечності не лише між політиками, а й теоретиками ідеї парламентського представництва. У зв'язку з цим необхідно наголосити, що в теорії досить тривалий час дебатовалася проблема, згідно з якою постало питання, як розуміти природу цього представництва. Перша позиція ґрунтується на тому, що депутати парламенту є представниками народу або виборців, які виступають у ролі своерідних «довіrenих осіб», яким виборці делегували повноваження від їхнього імені ухвалювати законодавчі рішення. Це уявлення про мандат довіри з боку виборця своєму представнику у парламенті укорінилося в практиці парламентських систем так званого вестмінстерського типу, тобто за аналогією до однієї з найстаріших європейських парламентських систем, а саме британської. Теоретичне обґрунтування такого тлумачення концепції представництва знаходимо у працях політичного мислителя XVIII ст. Е.Берка.

Протилежна концепція трактує представництво, виходячи з доктрини політичного мандата, сутність якого полягає не у прямому виконанні директив виборця, а в обстоюванні партійної програми, яка перемогла на виборах. Як видно, тут інтереси виборця зміщуються з парламенту як органу представництва на партію, якій по суті делегуються усі представницькі повноваження у парламенті.

Суттєвий вплив на доктрину представництва здійснює форма політичного устрою держави. Якщо йдеться про парламентську форму правління, то можливі дві моделі представництва: або через делегування повноважень від виборця до депутата, тоді говоримо про імперативну

форму мандата, або ж від виборця через партію, тоді є підстави говорити про форму опосередкованого представництва. За умов же президентської форми правління, з відносно слабкою партійною системою та коротким терміном легіслатури, — два роки, як, наприклад, у США, ідея представництва тісно пов'язана з виборчим округом, оскільки у цьому разі депутат, переймаючись його інтересами, піклується про своє повторне переобрання, а тому орієнтується лише на виборця свого округу. Уся депутатська активність концентрується на тому, щоб виторгувати пільги для свого виборчого округу. Така практика в теорії одержала характеристику представництва виключно за обставинами місця. Ця практика і відповідна доктрина, як видно, досить контрастно відрізняється від доктрини представництва інтересів усього народу чи суспільства в цілому, яка домінує в нашій країні.

Починаючи з другої половини ХХ ст., а особливо в останню його чверть, серед парламентів провідних країн світу намітилася тенденція до зміни акцентів в доктрині представництва. Фахівці заговорили про представництво інтересів, як інтегральний показник діяльності парламентів, що логічно знаходить своє продовження у практиці лобізму. Така практика досить поширена у тих країнах, де партійні системи відносно слабкі, депутати не пов'язані жорстко партійною дисципліною, а отже, мають можливість вести «політичні торги». Яскравими прикладами потужного лобізму на рівні законодавчих органів влади на сьогодні є США, Велика Британія тощо. Поширення такої практики є однією з причин падіння авторитету парламентів серед виборців багатьох країн Заходу, оскільки населення не без підстав вважає, що депутати слугують не стільки їхнім інтересам, скільки інтересам бізнесу.

Отже, як видно з усього, на сьогодні не існує загальноприйнятої концепції представництва, яка, як показує історія політичної думки і реальна практика, досить істотно залежить від форми державного правління, рівня розвитку партійної системи, характеру виборчого законодавства.

Функції моніторингу та контролю з боку законодавчого органу влади, на відміну від двох попередніх, не мають ознак до зниження. Дехто з фахівців вважає навпаки, що з ослабленням законодавчої та представницької функцій роль парламенту як органу моніторингу та контролю зростає. Ідеться насамперед про вказані функції відносно виконавчої влади. Найпоширенішими механізмами реалізації вказаних функцій є депутатський запит, звіти урядів та окремих міністрів перед парламентом, можливість ухвалення парламентських резолюцій недовіри щодо кабінету міністрів тощо. У деяких парламентських системах поширеною є практика «Дня уряду», коли на парламентській сесії кабінет міністрів звітує про хід виконання тих чи тих програм, угод, законів тощо. Так, у палаті громад Великої Британії щотижня відбувається засідання за участю прем'єр-міністра, який відповідає на запитання депутатів. Ця

практика британського парламенту відома під назвою «Час запитань». А раз на місяць у такому ж засіданні беруть участь й інші члени британського уряду. У Німеччині та Фінляндії діє практика під назвою «інтерпеляції», відповідно до якої за усними запитаннями до членів уряду наступає фаза голосування з метою визначення ступеня довіри депутатів бундестагу до міністра за результатами одержаних відповідей. Такі форми взаємодії законодавчих органів з виконавчими є дієвою формою контролю. Вони також дозволяють як парламентарям, так і суспільству тримати у полі зору діяльність урядових структур і оперативно реагувати на їх поведінку.

Щоправда, їхня ефективність буває різною і знову ж таки залежить від політичної конфігурації влади. Наприклад, у країнах так званої вестмінстерської системи парламентський контроль над діяльністю виконавчої влади здебільшого перепадає на опозицію, оскільки контроль з боку парламентської більшості носить формальний характер, адже роль парламентської більшості тут зводиться до підтримки дій уряду, склад якого, власне, й формується із представників цієї більшості. Отже, роль парламентського контролера перебирає на себе опозиція, яка є більш ефективним інструментом парламентського контролю за діями влади.

Функції моніторингу полягають також у тому, що парламентарі мають право здійснювати інформаційні запити щодо уряду, адже без відповідного інформаційного забезпечення ефективного здійснення контролю над його діяльністю неможливе. З цією метою в цілій низці країн ухвалені спеціальні закони, якими суспільству гарантується доступ до урядової інформації. У фінансово потужних країнах з метою підвищення якості моніторингу та посилення контролю за урядовою діяльністю при депутатах створюються солідні експертні групи і навіть дослідницькі центри, як це має місце, наприклад, у США.

Функція політичного рекрутування полягає у тому, що у парламентах демократичних країн світу, на відміну від авторитарних режимів, парламент виступає гарним майданчиком для старту політичної кар'єри, виявлення лідерських якостей члена законодавчого органу. Щоправда, президентські системи також, хоча й меншою мірою, аніж авторитарні, не надто схильні залучати до роботи у виконавчій владі вихідців із законодавчого органу, насамперед, на відповідальних посадах країни. Натомість у парламентських системах робота у законодавчому органі є обов'язковою умовою для продовження кар'єри у виконавчій владі на посадах міністра чи прем'єр-міністра. Ось чому законодавчі органи у парламентських республіках прийнято вважати школою політичного зростання для молодих і перспективних лідерів.

Щодо функції легітимації режиму, то вона полягає у створенні серед громадян країни відчуття законності чинної системи влади як такої, що існує на правових підставах і виражає інтереси переважної частини суспільства на даний час. У країнах з недемократичним режимом прав-

ління парламенти досить часто виконують роль своєрідного декору квазідемократичного правління, надаючи чинній владі ознак «народності», «представництва» тощо.

Ефективність та успішність цієї функції у демократичних країнах залежить від авторитету законодавчого органу влади. Заради цього парламенти зацікавлені у публічності своєї роботи, особливо, що стосується висвітлення пленарних засідань у засобах масової інформації. Тому, як зазначають експерти, сьогодні авторитет законодавчих органів значною мірою залежить не стільки від їх конституційних повноважень, скільки від тієї уваги, яку їм надає преса та особливо електронні ЗМІ. Сьогодні не лише Конгрес США, а й такий консервативний орган влади, як парламент Великої Британії, активно послуговуються ресурсами масмедій.

Парламент України: чи потрібні зміни?

Як відомо, в Україні відповідно до конституції діє однопалатний парламент — Верховна Рада України. Проте впродовж майже усіх років її діяльності час від часу виникає питання про доцільність створення двопалатного парламенту. Один із законопроектів, підготовлених ще у часи президентства Л.Кравчука, передбачав модель двопалатного органу законодавчої влади. Наступний президент України, Л.Кучма, також схилявся до можливості запровадження другої палати парламенту. Нарешті, президент В.Ющенко також висловлювався на користь ідеї щодо запровадження двопалатного парламенту. Попри критику щодо цього з боку різних політичних сил, не можна не звернути уваги на те, що ця ідея періодично з'являється на політичному обрії країни, тільки-но відбувається політичне загострення між президентом і парламентом. Очевидно, що питання оптимізації структури парламенту для нашої держави стає вимогою часу і тому потребує детального аналізу. Перш ніж з'ясувати, у чому його сутність, варто звернутися до міжнародного досвіду. Отож, у чому сильні та слабкі сторони двопалатної системи взагалі й чи пасує така конструкція законодавчого органу Україні?

Фахівці, досліджуючи теорію бікамеризму, зазначають, що двопалатні парламенти ефективніше контролюють виконавчу владу, не даючи їй діяти на свій смак. Бікамеризм повніше відповідає принципу представництва, дозволяючи кожній палаті висловлювати інтереси різних суспільних, політичних та регіональних груп. Наявність другої палати покращує якість законів. Нарешті, друга палата зміцнює рамки конституційного поля, захищає його від спокус часто вносити зміни до основного закону держави, оскільки потребує більше часу на обговорення і дебати з приводу нових законопроектів і конституційних змін.

Разом із тим двопалатна система має і певні недоліки, на які необхідно зважати. Насамперед, наявність другої палати уповільнює проходження законопроектів через регламентні процедури. Практика

ління парламенти досить часто виконують роль своєрідного декору квазідемократичного правління, надаючи чинній владі ознак «народності», «представництва» тощо.

Ефективність та успішність цієї функції у демократичних країнах залежить від авторитету законодавчого органу влади. Заради цього парламенти зацікавлені у публічності своєї роботи, особливо, що стосується висвітлення пленарних засідань у засобах масової інформації. Тому, як зазначають експерти, сьогодні авторитет законодавчих органів значною мірою залежить не стільки від їх конституційних повноважень, скільки від тієї уваги, яку їм надає преса та особливо електронні ЗМІ. Сьогодні не лише Конгрес США, а й такий консервативний орган влади, як парламент Великої Британії, активно послуговуються ресурсами масмедій.

Парламент України: чи потрібні зміни?

Як відомо, в Україні відповідно до конституції діє однопалатний парламент — Верховна Рада України. Проте впродовж майже усіх років її діяльності час від часу виникає питання про доцільність створення двопалатного парламенту. Один із законопроектів, підготовлених ще у часи президентства Л.Кравчука, передбачав модель двопалатного органу законодавчої влади. Наступний президент України, Л.Кучма, також схилився до можливості запровадження другої палати парламенту. Нарешті, президент В.Ющенко також висловлювався на користь ідеї щодо запровадження двопалатного парламенту. Попри критику щодо цього з боку різних політичних сил, не можна не звернути уваги на те, що ця ідея періодично з'являється на політичному обрії країни, тільки-но відбувається політичне загострення між президентом і парламентом. Очевидно, що питання оптимізації структури парламенту для нашої держави стає вимогою часу і тому потребує детального аналізу. Перш ніж з'ясувати, у чому його сутність, варто звернутися до міжнародного досвіду. Отож, у чому сильні та слабкі сторони двопалатної системи взагалі й чи пасує така конструкція законодавчого органу Україні?

Фахівці, досліджуючи теорію бікамеризму, зазначають, що двопалатні парламенти ефективніше контролюють виконавчу владу, не даючи їй діяти на свій смак. Бікамеризм повніше відповідає принципу представництва, дозволяючи кожній палаті висловлювати інтереси різних суспільних, політичних та регіональних груп. Наявність другої палати покращує якість законів. Нарешті, друга палата зміцнює рамки конституційного поля, захищає його від спокус часто вносити зміни до основного закону держави, оскільки потребує більше часу на обговорення і дебати з приводу нових законопроектів і конституційних змін.

Разом із тим двопалатна система має і певні недоліки, на які необхідно зважати. Насамперед, наявність другої палати уповільнює проходження законопроектів через регламентні процедури. Практика

свідчить, що верхні палати, як правило, формуються недемократичним шляхом, оскільки їх склад нерідко призначається, а не обирається. Наявність двох палат підвищує ризик так званої інституційної конфліктності, насамперед між палатами парламенту. Отже, виходячи з цього, коли йдеться про структуру законодавчих органів влади, ми стикаємось із суперечливим явищем, коли переваги, з одного боку, нейтралізуються недоліками, з іншого. Чи існує раціональний вихід із цього, на перший погляд, глухого кута?

Слід зазначити, що тенденція до формування чи перехід на принцип однопалатного парламенту набула популярності після Другої світової війни. Ціла низка європейських країн і країн інших регіонів, серед яких Данія, Швеція, Нова Зеландія, перейшли від бікамеризму до монокамеризму. Утім, сьогодні майже половина парламентів світу створена за принципом двопалатної структури. На думку деяких фахівців, це зумовлено тим, що такий принцип побудови законодавчого органу ефективніше діє в системі поділу влади як інструмент стримувань і противаг. До цього можна додати, що однопалатні парламенти ефективні тоді, коли суспільство достатньою мірою консолідоване і немає потреби гасити політичні пристрасті, які досить часто вирують у парламентах з однопалатною будовою. Україна у цьому відношенні досить яскравий приклад, коли Верховна Рада нерідко постає своєрідним майданчиком зведення рахунків із політичними опонентами. Пошук компромісів, як засвідчує історія роботи Верховної Ради України п'ятого скликання, виявився безплідним, унаслідок чого виникла досить гостра спочатку парламентська, а потім і суспільно-політична криза, яка й призвела до його розпуску та дострокових виборів. На жаль, дострокові вибори по суті нічого не змінили у балансі політичних сил, і парламент шостого скликання виявився неефективним.

Окрема тема, яка використовується і прибічниками і противниками двопалатної системи, – це проблема федеративного устрою держави. Дійсно, за умов такого устрою двопалатний парламент демонструє свої переваги набагато краще, аніж за умов унітарного устрою. За таких умов краще віддзеркалюється принцип представництва у законодавчому органі влади, штати, землі або регіони одержують рівне представництво, як правило, у верхній палаті парламенту. На сьогодні з майже двох десятків федеративних країн світу всі мають двопалатні парламенти.

Проте і в унітарних державах існують двопалатні парламенти. Прикладами тут є Польща, Франція, Нідерланди тощо. Тож позиція вітчизняних опонентів ідеї бікамеризму, які спираються на принцип федеративного устрою країни, як аргумент на її користь, не витримує критики у зіставленні з реальністю. Не зайвим буде нагадати, що відносини між верхньою та нижньою палатами парламенту залежать від форми правління. Якщо йдеться про парламентські республіки, то тут нижня палата здебільшого розглядається як місце, де знаходить репрезентацію

конституційний принцип «народного суверенітету». Невипадково, що уряди у цих країнах підзвітні та підконтрольні саме нижнім палатам. У переважній більшості бюджети та інші фінансові законопроекти розглядаються саме цією палатою. Верхня ж палата наділяється правом вето, щоправда, ця норма не є універсальною. Не в кожній країні, в якій діє двопалатна система, верхня палата наділена цим правом. А там, де воно є, нижня палата може його долати, як це передбачено, наприклад, конституцією Японії. Для цього потрібно дві третини голосів депутатів нижньої палати. У Великій Британії також діє право вето палати лордів на деякі законопроекти та кадрову політику в судовій сфері. А що стосується інших законопроектів, крім фінансових, то вона має право лише відкласти не більше як на рік розгляд відповідного проекту закону.

Отже, аналіз показує, що двопалатний парламент так само, як і однопалатний, може бути ефективним засобом законодавчої діяльності. Доцільність чи шкідливість існування такої моделі законодавчого органу впливає з реальної політичної ситуації, що склалася в країні і яка носить тривалий характер. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що українські політичні реалії не виключають можливість створення двопалатного парламенту за умови, якщо політичні сили, влада і опозиція не перестануть спекулювати на проблемах, штучне підігрівання яких несе загрозу національній безпеці, цілісності та незалежності країни.

Попри важливість питання структури парламенту для підвищення його ефективності, куди важливішою виглядає проблема відносин між законодавчою та виконавчою владою. Для України ця проблема конкретизується у більш вузькому сегменті міжвладних відносин, концентруючись по вектору взаємодії «парламент – президент». Останній набув своєї гостроти після політичної реформи, розпочатої у розпал помаранчевої революції 8 грудня 2004 р. Як відомо, внаслідок тієї реформи частина президентських повноважень перейшла до парламенту та підконтрольного йому уряду. Проте, перш ніж перейти до розгляду цих складних і суперечливих питань, необхідно бодай коротко понайти з міжнародним досвідом щодо ролі та впливу законодавчого органу на реалізацію державної політики.

Роль парламенту в реалізації державної політики

За характером відносин між законодавчою та виконавчою владою парламенти світу поділяються щонайменше на три категорії участі у державній політиці. Першу становлять парламенти, які є достатньо автономними, володіють значними конституційними повноваженнями впливу на політичні процеси. До другої категорії належать парламенти, здатні у той чи інший спосіб впливати на політику держави, але ініціатива тут належить не їм, а виконавчій владі. Нарешті, третю групу становлять парламенти, які володіють незначним впливом на політичні

конституційний принцип «народного суверенітету». Невипадково, що уряди у цих країнах підзвітні та підконтрольні саме нижнім палатам. У переважній більшості бюджети та інші фінансові законопроекти розглядаються саме цією палатою. Верхня ж палата наділяється правом вето, щоправда, ця норма не є універсальною. Не в кожній країні, в якій діє двопалатна система, верхня палата наділена цим правом. А там, де воно є, нижня палата може його долати, як це передбачено, наприклад, конституцією Японії. Для цього потрібно дві третини голосів депутатів нижньої палати. У Великій Британії також діє право вето палати лордів на деякі законопроекти та кадрову політику в судовій сфері. А що стосується інших законопроектів, крім фінансових, то вона має право лише відкласти не більше як на рік розгляд відповідного проекту закону.

Отже, аналіз показує, що двопалатний парламент так само, як і однопалатний, може бути ефективним засобом законодавчої діяльності. Доцільність чи шкідливість існування такої моделі законодавчого органу впливає з реальної політичної ситуації, що склалася в країні і яка носить тривалий характер. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що українські політичні реалії не виключають можливість створення двопалатного парламенту за умови, якщо політичні сили, влада і опозиція не перестануть спекулювати на проблемах, штучне підігрівання яких несе загрозу національній безпеці, цілісності та незалежності країни.

Попри важливість питання структури парламенту для підвищення його ефективності, куди важливішою виглядає проблема відносин між законодавчою та виконавчою владою. Для України ця проблема конкретизується у більш вузькому сегменті міжвладних відносин, концентруючись по вектору взаємодії «парламент – президент». Останній набув своєї гостроти після політичної реформи, розпочатої у розпал помаранчевої революції 8 грудня 2004 р. Як відомо, внаслідок тієї реформи частина президентських повноважень перейшла до парламенту та підконтрольного йому уряду. Проте, перш ніж перейти до розгляду цих складних і суперечливих питань, необхідно бодай коротко познайомитися з міжнародним досвідом щодо ролі та впливу законодавчого органу на реалізацію державної політики.

Роль парламенту в реалізації державної політики

За характером відносин між законодавчою та виконавчою владою парламенти світу поділяються щонайменше на три категорії участі у державній політиці. Першу становлять парламенти, які є достатньо автономними, володіють значними конституційними повноваженнями впливу на політичні процеси. До другої категорії належать парламенти, здатні у той чи інший спосіб впливати на політику держави, але ініціатива тут належить не їм, а виконавчій владі. Нарешті, третю групу становлять парламенти, які володіють незначним впливом на політичні

процеси, підпорядковані виконавчій владі, а їхня місія зводиться лише до штампування рішень, прийнятих в органах виконавчої влади.

Ознаками сильного парламенту, на думку експертів, є ті, які спираються на довіру і масову підтримку виборців, здатних, у разі необхідності, відправляти окремих міністрів чи навіть увесь склад уряду у відставку, відхиляти урядові законопроекти, натомість пропонуючи власні, сприяти або ініціювати суспільні та економічні реформи. Як показує практика, такі парламенти скоріше рідкісний випадок, аніж правило.

На думку політологів, сьогодні у світі нараховується обмаль парламентів, здатних ефективно впливати чи самостійно формувати політичний курс держави. На думку деяких експертів, сьогодні чи не єдиним прикладом законодавчого органу, який «робить політику», є Конгрес США. На думку Е.Хейвуда, причиною цього є низка обставин, а саме: «Розподіл влади дає Конгресу конституційну незалежність і цілий ряд повноважень, які випливають з цього. Та обставина, що внутрішньопартійні зв'язки тут відносно слабкі, позбавляє президента звичайних засобів впливу на законодавчий процес. Картину доповнює могутня система комітетів. Зрештою, з часів реформи Конгресу 1946 р. він володіє такими ресурсами по залученню персоналу і роботи з інформацією, що і в цьому відношенні зовсім не потребує будь-якої підтримки з боку Білого дому»⁸¹.

Для того щоб претендувати на цю роль, необхідно мати принаймні три умови, збіг яких може гарантувати провідну роль парламенту у здійсненні незалежної державної політики. Перша умова – це належний конституційний статус і авторитет парламенту як органу влади. Стосовно України можна сказати, що Верховна Рада володіє лише частиною цієї умови, а саме, маючи відповідний конституційний статус, їй бракує авторитету серед населення. За даними соціологічних опитувань, рівень довіри до українського законодавчого органу всередині 2006 р., тобто до появи парламентської кризи, становив лише 18% довіри громадян⁸². Для порівняння, урядові на той час довіряли 24%, а президентові – 36% опитаних⁸³.

Другою умовою для домінування парламенту у владному просторі країни є реальна політична незалежність законодавчого органу від виконавчої влади. Як відомо, така незалежність можлива, як правило, у президентських республіках, де є чіткий розподіл повноважень, а законодавча влада обирається і функціонує незалежно від виконавчої. Проте також відомо, що за цієї моделі влади домінуючою гілкою здебільшого виступає виконавча влада. Набагато складнішою ця ситуація виглядає у напівпрезидентських республіках. Але й тоді говорити про домінування не доводиться, адже сам принцип дії змішаної форми – парламентсько-президентської – у паритетності впливу на державну політику. В Україні, де по суті склалася саме така модель влади після політичної реформи, але де не чітко прописані правила гри провідних гравців на конститу-

ційному полі, часто-густо виникають конфлікти між гілками влади у боротьбі за повноваження.

Нарешті, третя умова того, щоб парламент мав реальну політичну вагу, полягає у його здатності виступати у стосунках чи то з виконавчою владою (випадок президентської форми правління), чи то з президентом (випадок напівпрезидентської форми правління) єдиним фронтом. Щодо України, то про будь-які консолідовані дії парламенту у відносинах з президентом говорити не доводиться. Верховна Рада України п'ятого скликання продемонструвала рідкісний випадок поляризації інтересів, розбалансованості у відносинах між коаліційною більшістю та опозиційною меншістю, що зрештою вилилось у параліч законодавчого органу влади. Ця ж традиція була продовжена і під час шостої каденції Верховної Ради.

Отже, якщо аналізувати вплив вітчизняного парламенту на перебіг політичних процесів в країні з позицій тих критеріїв, що напрацьовані світовим досвідом і стали аксіомами політичної теорії, то цей вплив нерівномірний. По суті, маючи достатній конституційний статус, Верховна Рада, як було зазначено, не має достатнього авторитету серед населення. Будучи формально незалежною від уряду, через його політичну природу – формування парламентською більшістю, – вона морально залежна від нього, оскільки змушена працювати на його авторитет і підтримувати урядові ініціативи. Про монолітність, як ще одну умову політичної ваги законодавчого органу, у даному разі немає підстав говорити взагалі.

Разом із тим, ураховуючи політичну конфігурацію нашої країни, чіткий розподіл симпатій і антипатій за регіональним принципом, є підстави вважати, що законодавчий орган в залежності від його політичного наповнення може мати більшу чи меншу підтримку, зважаючи на регіональний розподіл електорату. Це добре показали політичні акції протесту весни – початку літа 2007 р., коли внаслідок указу Президента України про розпуск Верховної Ради України на майдани Києва та інших міст України, насамперед південно-східних регіонів, вийшли прихильники парламентської коаліції з гаслами проти дострокових виборів. Усе це говорить про неоднозначність і нерівномірність політичного впливу цього органу влади на політичні процеси в державі.

Слід зазначити, що навіть у такій країні, як США, де законодавчий орган володіє найбільшим впливом на політику країни порівняно з іншими парламентами світу, були різні часи в історії законодавчого органу цієї країни. Він переживав свої злети і падіння. Так, у період виходу з «великої депресії» кінця 20-х – початку 30-х років минулого століття політична воля держави була сконцентрована переважно у руках президента Ф.Рузвельта, який для реалізації свого «нового курсу» вимагав значної мобілізації ресурсів. Внаслідок цього Конгрес поволі почав перетворюватись на машину підтримки президентських законодавчих ініціатив. У період президентства Дж.Кеннеді Конгрес продовжував віді-

гравати другорядні ролі, а сам інститут президента почав сприйматися громадськістю як щось на кшталт «монаршого трону».

Відродження і новий етап у житті американського Конгресу розпочався в середині 70-х років минулого століття, поштовхом для чого став «утергейтський скандал», який призвів до відставки президента Р.Ніксона через імпічмент – парламентську процедуру відсторонення президента від займаної посади. На думку експертів, найвдалішою спробою кінця минулого століття з боку Конгресу США повернути собі втрачений вплив на велику політику стали ініціативи республіканської більшості палати представників, коли та висунула програму радикальних скорочень податків і державних витрат. Такі дії були позитивно сприйняті суспільством, а Конгресу вдалося реанімувати колись утрачені позиції. Це сталося в середині 90-х років минулого століття.

Прикладом того, як законодавчий орган може активно впливати на політичні процеси, є діяльність з'їзду народних депутатів Верховної Ради СРСР кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття. Завдяки йому було ліквідовано монополію однопартійної системи, створено політичні передумови для демонтажу Радянського Союзу. Але радянський парламентаризм епохи перебудови невдовзі зійшов нанівець. Дедалі ставало зрозуміло, що від необмеженого плюралізму, незрілості демократичних інституцій влади, слабкості партійних структур та відсутності міцної партійно-політичної системи керувати країною в режимі парламентського популізму не лише не ефективно, а й небезпечно.

Одразу ж після розпаду Радянського Союзу розпочався процес утвердження інститутів президента майже у всіх пострадянських республіках, у підпорядкуванні якого на той час перебувала і виконавча влада. Парламент у таких умовах почав утрачати вплив на політичні процеси, а його лідери виступати на перших ролях владного істеблішменту. Хоча звичка і бажання домінувати залишилася одним зі стереотипів носіїв законодавчої влади. Своєрідним символом цього можна вважати афоризм одного із колишніх спікерів Верховної Ради України про його місце у владній піраміді країни. Той заявляв, що він «не перший, але й не другий»!

Історія знає драматичні і навіть трагічні сторінки у відносинах законодавчої та виконавчої влади. Класичним прикладом саме такої історії взаємин кінця минулого століття вважається розстріл Верховного Совету Російської Федерації – російського парламенту – в 1993 р., що стався внаслідок боротьби різних гілок влади за лідерські позиції в системі влади. Тодішній російський парламент категорично відмовився підкоритися вимогам президента Б.Єльцина достроково скласти повноваження і піти на вибори. У результаті гострої політичної кризи, що закінчилася кровопролиттям, було ухвалено нову конституцію держави, а її законодавчий орган набув нового формату: з однопалатного він став двопалатним, а попередню назву – Верховний Совет – було змінено на

Федеральні збори, що складаються з нижньої палати — Державної думи та верхньої — Ради Федерації. Новий орган законодавчої влади Росії сьогодні зосередив увагу на законодавчій роботі, практично не втручаючись у перебіг поточної політики, як це було раніше.

Повертаючись до українських реалій, зазначимо, що їхня динаміка і політичний зміст багато у чому спричинені також боротьбою за повноваження гілок влади. Імпульсом до загострення міжвладних відносин стали події грудня 2004 р., внаслідок яких було започатковано реалізацію проекту з політичної реформи, що набула чинності 1 січня 2006 р. Принципово важливим моментом, що стосується конституційних змін, став обсяг повноважень у системі владних відносин, насамперед між парламентом і президентом, з одного боку, та президентом і урядом, з другого. Згідно з нормами чинної конституції, парламент суттєво зміцнив свої позиції в частині формування уряду — тепер він не лише затверджується законодавчим органом, а й формується парламентською більшістю, а відтак уряд — центральна ланка виконавчої влади — із підпорядкування президентові фактично перейшов у підпорядкування парламенту.

Такі зміни у повноваженнях законодавчого органу влади та президента дали підстави для визначення вітчизняної форми правління як парламентсько-президентської, тоді як раніше, відповідно до конституції 1996 р., модель влади носила характер президентсько-парламентської республіки. Постають запитання: чи пішли такі зміни на користь державі і суспільству? Чи зросли ефективність державного управління та якість демократії внаслідок здійснених реформ? Як показав подальший перебіг подій, політична ситуація у країні не лише не стабілізувалася, а й набула ще більшої загостреності та розбалансованості. Змінити ситуацію на краще був покликаний Закон «Про Кабінет Міністрів України», яким передбачається повернення президентові деяких утрачених раніше повноважень.

Напівпрезидентська модель влади: зарубіжний та вітчизняний досвід

Є великі сумніви в тому, що зроблені зміни суттєво вплинули на демократизацію суспільства, а якість управління стала відчутною на всіх рівнях владної піраміди. Досить сказати, що впродовж усього майже дворічного періоду життя країни в умовах парламентсько-президентської форми правління вона перебувала у стані перманентних конфліктів і криз між гілками влади. Особливо руйнівними і небезпечними для суспільства і держави вони стали на вищих щаблях влади, насамперед у трикутнику «президент — прем'єр — спікер». Протистояння досягло апогею наприкінці весни 2007 р. внаслідок ситуації, що склалася навколо Генеральної прокуратури. Учасниками конфлікту стали силові структури держави. Країна опинилася за крок від громадянської конфронтації. Внаслідок жорсткого протистояння коаліції та опозиції навколо питань

Федеральні збори, що складаються з нижньої палати — Державної думи та верхньої — Ради Федерації. Новий орган законодавчої влади Росії сьогодні зосередив увагу на законодавчій роботі, практично не втручаючись у перебіг поточної політики, як це було раніше.

Повертаючись до українських реалій, зазначимо, що їхня динаміка і політичний зміст багато у чому спричинені також боротьбою за повноваження гілок влади. Імпульсом до загострення міжвладних відносин стали події грудня 2004 р., внаслідок яких було започатковано реалізацію проекту з політичної реформи, що набула чинності 1 січня 2006 р. Принципово важливим моментом, що стосується конституційних змін, став обсяг повноважень у системі владних відносин, насамперед між парламентом і президентом, з одного боку, та президентом і урядом, з другого. Згідно з нормами чинної конституції, парламент суттєво зміцнив свої позиції в частині формування уряду — тепер він не лише затверджується законодавчим органом, а й формується парламентською більшістю, а відтак уряд — центральна ланка виконавчої влади — із підпорядкування президентові фактично перейшов у підпорядкування парламенту.

Такі зміни у повноваженнях законодавчого органу влади та президента дали підстави для визначення вітчизняної форми правління як парламентсько-президентської, тоді як раніше, відповідно до конституції 1996 р., модель влади носила характер президентсько-парламентської республіки. Постають запитання: чи пішли такі зміни на користь державі і суспільству? Чи зросли ефективність державного управління та якість демократії внаслідок здійснених реформ? Як показав подальший перебіг подій, політична ситуація у країні не лише не стабілізувалася, а й набула ще більшої загостреності та розбалансованості. Змінити ситуацію на краще був покликаний Закон «Про Кабінет Міністрів України», яким передбачається повернення президентові деяких утрачених раніше повноважень.

Напівпрезидентська модель влади: зарубіжний та вітчизняний досвід

Є великі сумніви в тому, що зроблені зміни суттєво вплинули на демократизацію суспільства, а якість управління стала відчутною на всіх рівнях владної піраміди. Досить сказати, що впродовж усього майже дворічного періоду життя країни в умовах парламентсько-президентської форми правління вона перебувала у стані перманентних конфліктів і криз між гілками влади. Особливо руйнівними і небезпечними для суспільства і держави вони стали на вищих щаблях влади, насамперед у трикутнику «президент — прем'єр — спікер». Протистояння досягло апогею наприкінці весни 2007 р. внаслідок ситуації, що склалася навколо Генеральної прокуратури. Учасниками конфлікту стали силові структури держави. Країна опинилася за крок від громадянської конфронтації. Внаслідок жорсткого протистояння коаліції та опозиції навколо питань

ня про дострокові парламентські вибори фактично було виведено з гри судову гілку влади. Внаслідок конфлікту навколо Конституційного Суду сталася зміна його голови. Глибока криза охопила також місцеві суди.

Навряд чи є потреба нагадувати ситуацію, що склалася у самій Верховній Раді. Внаслідок указу президента від 3 квітня 2007 р. та низки наступних указів, а також дій парламентської опозиції, яка оголосила про добровільне складання депутатських повноважень, Верховна Рада фактично втратила легітимність. Не лише політологи та політики, а й лідери сусідніх держав всерйоз заговорили про можливість силового сценарію виходу з кризи та встановлення диктатури в країні. Представники та прихильники владної коаліції звинуватили президента у бонапартистських планах⁸⁴.

Ці та інші факти і обставини свідчать лише про те, що система влади, яка виникла внаслідок політичної реформи, не призвела до стабілізації в країні. Замість очікуваної консолідації суспільства одержали реанімацію конфронтаційних сценаріїв зразка 2004 р. Замість того, щоб посилити демократичну складову влади і управління, країна одержала парламент, не підконтрольний суспільству, адже внаслідок недосконалої моделі виборчої системи на пропорційній основі було повністю втрачено зворотній зв'язок між депутатським корпусом і виборчими округами. Очевидно, що природа політичної кризи весни – літа 2007 р. полягає у неспроможності парламенту стати органом усенародного, а не корпоративного інтересу, а також у відсутності з боку конкуруючих сторін спроможності домовлятися на конструктивній основі.

Отже, політична криза 2007 р. виявила недосконалість влади, сформованої за моделлю напівпрезидентської форми правління. Як наслідок, з'явилися проекти конституційних змін, що їх мають намір внести та ухвалити представники як владної коаліції, так і опозиції. Принциповою новацією конституційних змін, що стосується конструкції влади, на наш погляд, є позиція щодо повноважень глави держави, а отже, й парламенту та уряду, з одного боку, та структура нового законодавчого органу влади, з другого.

На наш погляд, серцевиною тексту оновленої конституції має стати не лише система влади як така, а стратегічне бачення розвитку країни з позиції тих тенденцій, що відбуваються у сучасному світі і найповніше відбиваються у процесах глобалізації. Враховуючи, що вітчизняна політична система несе на собі значний спадок минулого, варто було б чітко усвідомити і закласти у підвалини нової конструкції Основного Закону концепцію модернізації політичної системи. Її сутністю має стати формула влади, здатної відповідати викликам XXI ст. Отже, і конституція, і форма правління не є самоціллю політичної реформи. Такі цілі можуть ставити перед собою окремі політики чи політичні сили. Метацією нової конституції має стати розв'язання завдань модернізації усієї і політичної, і судової, і соціальної та економічної систем розвитку країни.

Якщо такі завдання не будуть сформульовані, а питання модернізації не будуть визначені як головні пріоритети в ході формулювання концепції нового Основного Закону, можна сміливо стверджувати, що його спіткає доля попередніх документів аналогічного змісту.

У виступі на урочистому засіданні з нагоди річниці Дня Конституції 27 червня 2007 р. Президент України В.Ющенко торкнувся деяких питань, які можна віднести до категорії стратегічного бачення перспектив розвитку країни. Зокрема, це стосується аспектів внутрішньої політики, спрямованих на зміцнення і розвиток української ідентичності, адже суспільство і країна не можуть тривалий час перебувати у стані так званої подвійної ідентичності, що було певною мірою припустимим для пострадянського перехідного етапу розвитку української нації. Так само це відноситься і до зовнішньої політики, де йдеться про європейський вибір та європейську інтеграцію нашої країни як такої, що формується на ключових засадах європейських цінностей. Не оминув своєю увагою президент і можливої структури майбутнього законодавчого органу влади, висловивши припущення щодо його двопалатної моделі. Зазначені тези викликали жваву дискусію як серед політичних еліт, так і експертного товариства. На сторінках деяких впливових видань можна було прочитати коментарі на кшталт того, що своїм баченням проекту політичної реформи президент має на меті — «зниження ролі Верховної Ради в системі влади України»⁸⁵.

Можливо, це і так, але хто довів, що підвищення такої ролі є благом для України? Принаймні аналіз ситуації як у сфері державної політики, так і управління, що склалася після уведення в дію, хай навіть частково, політичної реформи, свідчить про інше. Дезорганізація управління досягла такого рівня, що серед населення все гостріше відчувається потяг до «сильної руки». Відомі усім ситуації з процедурою контрасигнації при кадрових призначеннях, конфлікти між президентом та урядом з приводу заміщень посад голів державних адміністрацій, відсутність будь-якої координації дій з приводу виконання указів глави держави, по суті бойкот окремих його законодавчих ініціатив, перебирання на себе тим чи тим органом влади фактично судових функцій, коли той чи той високопосадовець дозволяв собі коментувати законність чи незаконність указів, постанов чи інших правових актів будь-якого органу влади, є свідченням розбалансованості влади як такої та втрати нею ознак системності, а отже, й дієвих механізмів державного управління. Усе це наслідки скороспілої політичної реформи, яка розбалансувала владу в Україні.

Виходячи з такої ситуації, варто замислитися над тим, якою мала би бути українська модель влади: президентською, парламентською чи змішаною? На жаль, широкої, а головне фахової дискусії з цих ключових питань державного устрою в країні ще не відбулося. Тож, за великим рахунком, ця проблема зі сфери громадської уваги переміщується у тінь

владних кабінетів і кулуарних торгів, які, як показує вітчизняний досвід, далекі від інтересів пересічних громадян. А отже, будь-яка конструкція влади, вибудована чи то парламентськими, чи то президентськими, чи то урядовими «технологами», не матиме достатньої легітимності. Референдум як засіб легітимації тих чи тих проектів організації влади без фахової експертизи та широкого громадського обговорення навряд чи може розглядатися панацеєю розв'язання цього складного питання. У зв'язку з цим уважаємо за потрібне висловити деякі міркування з приводу оптимальної для України форми правління та організації державної влади.

Політична система для України

Як було зазначено, в основу конституційної реформи має бути покладено наріжний камінь будівлі, тривалість якої повинна розраховуватися не на одне-два покоління громадян нашої країни, а на досить тривалий термін життя української нації. Це необхідно для стабільності системи, впевненості у тому, що ніяка одноосібна воля — добра вона чи погана — не буде у змозі її ліквідувати чи реформувати під себе. Отже, критерій надійності як фундаментальний принцип організації влади є необхідною умовою її модернізації. Очевидно, що затверджувати новий проект конституції доцільно на референдумі, але перед тим необхідно ухвалити новий закон про всеукраїнський референдум.

Після визначення базових засад, які формують парадигму суспільно-державного устрою, необхідно визначити пріоритети і цінності, на яких повинна триматися політична організація суспільства. Ідеться про розумне поєднання національних традицій, особливостей характеру і менталітету нації, що формувався нелінійно, стрибкоподібно, а інколи і через прірви катастроф. Унаслідок цього Україна має досить відчутні регіональні особливості, які, проте, не слід абсолютизувати, а тим більше поглиблювати регіональний розкол по осі «схід — захід». Проте глибоке розуміння регіональної специфіки країни дозволить врахувати як історичні, мовно-культурно, конфесійні, так і економічні та геополітичні інтереси народу, що населяє відповідні території країни. Головний акцент необхідно робити на пріоритетах ідей і цінностей соборності нашої країни, які мають домінувати над ідеями регіональної специфіки.

Безперечно, нова модель влади має враховувати аспекти зміцнення засад територіального та регіонального самоврядування, впровадження принципів децентралізації управління як засіб подолання бюрократизму та корупції у владі. Враховуючи зазначені обставини, можна приступити до обговорення, власне, проблеми організації влади, а саме: яка із трьох популярних на сьогодні у світі демократичних моделей найбільше пасує реалізації фундаментальних принципів демократії, свободи і незалежності.

Навряд чи є необхідність детально зупинятися на змішаній фор-

владних кабінетів і кулуарних торгів, які, як показує вітчизняний досвід, далекі від інтересів пересічних громадян. А отже, будь-яка конструкція влади, вибудована чи то парламентськими, чи то президентськими, чи то урядовими «технологами», не матиме достатньої легітимності. Референдум як засіб легітимації тих чи тих проектів організації влади без фахової експертизи та широкого громадського обговорення навряд чи може розглядатися панацеєю розв'язання цього складного питання. У зв'язку з цим уважаємо за потрібне висловити деякі міркування з приводу оптимальної для України форми правління та організації державної влади.

Політична система для України

Як було зазначено, в основу конституційної реформи має бути покладено наріжний камінь будівлі, тривалість якої повинна розраховуватися не на одне-два покоління громадян нашої країни, а на досить тривалий термін життя української нації. Це необхідно для стабільності системи, впевненості у тому, що ніяка одноосібна воля — добра вона чи погана — не буде у змозі її ліквідувати чи реформувати під себе. Отже, критерій надійності як фундаментальний принцип організації влади є необхідною умовою її модернізації. Очевидно, що затверджувати новий проект конституції доцільно на референдумі, але перед тим необхідно ухвалити новий закон про всеукраїнський референдум.

Після визначення базових засад, які формують парадигму суспільно-державного устрою, необхідно визначити пріоритети і цінності, на яких повинна триматися політична організація суспільства. Ідеться про розумне поєднання національних традицій, особливостей характеру і менталітету нації, що формувався нелінійно, стрибкоподібно, а інколи і через прірви катастроф. Унаслідок цього Україна має досить відчутні регіональні особливості, які, проте, не слід абсолютизувати, а тим більше поглиблювати регіональний розкол по осі «схід — захід». Проте глибоке розуміння регіональної специфіки країни дозволить врахувати як історичні, мовно-культурно, конфесійні, так і економічні та геополітичні інтереси народу, що населяє відповідні території країни. Головний акцент необхідно робити на пріоритетах ідей і цінностей соборності нашої країни, які мають домінувати над ідеями регіональної специфіки.

Безперечно, нова модель влади має враховувати аспекти зміцнення засад територіального та регіонального самоврядування, впровадження принципів децентралізації управління як засіб подолання бюрократизму та корупції у владі. Враховуючи зазначені обставини, можна приступити до обговорення, власне, проблеми організації влади, а саме: яка із трьох популярних на сьогодні у світі демократичних моделей найбільше пасує реалізації фундаментальних принципів демократії, свободи і незалежності.

Навряд чи є необхідність детально зупинятися на змішаній фор-

мі правління, яка у нас чомусь, усупереч політичній традиції і теорії державознавства, прибрала назву «президентсько-парламентської» чи «парламентсько-президентської» форми, хоча в теорії політичної науки таких визначень немає. На жаль, нам так і не вдалося поки що реалізувати конструктивний потенціал змішаної форми правління.

У вітчизняному політикумі є сили, які послідовно обстоюють парламентаризм, виступають категорично проти інституту президентства, ратуючи за парламентську форму правління. До таких належать насамперед комуністи. Один із проектів конституційної реформи, запропонований лідером Компартії України П.Симоненком, чітко наголошує на ліквідації інституту президента та цілковитому переході до парламентської форми правління. Це зрозуміло, адже, втративши право на монопольну власність на владу, яку комуністи ділити не звикли, не маючи можливостей шляхом демократичних виборів обрати свого представника на посаду президента, маючи лише свою електоральну нішу на парламентських виборах, у них завжди є шанс заволодіти «золотою» акцією у розкладі парламентських сил. Цей факт робить маловпливову політичну силу одним із ключових гравців за умов парламентської форми правління. Є й інші мотиви, які диктують волю комуністам бути палкими оборонцями ідеї України як парламентської республіки. Останнім часом палким прихильником ідеї парламентської республіки, але зі збереженням інституту президента виступає і лідер БЮТ Ю.В.Тимошенко, пропонуючи свій проект конституційних змін.

Проте, чи дійсно парламентаризм, що передбачає ключову роль законодавчого органу в системі влади, відповідає тим цілям і завданням, які стоять перед країною?

Аналізуючи світовий досвід парламентаризму, ми дійшли висновку, що для його ефективного функціонування необхідно дотримуватися цілої низки умов, без яких цей поважний інститут влади може стати ширмою демократії, а не її втіленням. Першою такою умовою є формування суспільного замовлення на парламентаризм не лише як органу представницької демократії та законодавства, а й як ефективного менеджера, здатного до розробки суспільно вагомих проектів та контролю за їхнім виконанням. У принципі, такими якостями парламент може оволодіти, але ж тоді годі говорити про розподіл влади як одного із наріжних каменів у будівлі демократії. За тотального впливу і контролю законодавчого органу влади, її виконавча гілка – це лише технічний кабінет для виконання оперативних доручень і завдань, які проектуються у стінах парламенту, а якщо точніше, у штабі одної з політичних партій, яка формує коаліцію більшості.

На наш погляд, диктатура парламенту нічим не краща за будь-яку іншу диктатуру, а єдиним методом його нейтралізації є впровадження системи стримувань і противаг, прописаних у конституції і реалізованих на практиці. Крім того, світова тенденція свідчить, що авторитет і вплив

законодавчих установ падає завдяки тому, що вони, як правило, слабкі в організаційному відношенні, посилюється вплив корпоративних груп інтересів, зростає роль засобів масової інформації та їхній маніпулюючий вплив на суспільну свідомість. Тому беззастережно агітувати за парламентську модель в наших умовах означає йти всупереч світовим тенденціям розвитку політичних систем. Як показує практика, лояльність, виявлена під час виборів до партій насамперед у парламентських системах, фактично переходить на лояльність до виконавчої влади, яка зрештою і складається з членів тієї ж партії. Як наслідок, зауважує Е.Хейвуд: «Замість того, щоб бути противагою виконавчій владі, багато асамблей перетворилися на її добровільних помічників»⁸⁶.

Ураховуючи особливості вітчизняних реалій, пов'язаних з характером партійної системи, а саме її конфронтаційного плюралізму, визначального впливу бізнесових структур на політику різних партій тощо, доходимо висновку, що під виглядом парламентаризму фактично відбувається кланово-партійне або політико-олігархічне домінування у політиці та суспільстві, внаслідок чого законодавчий орган влади перетворюється на інструмент захисту корпоративних інтересів впливових політико-бізнесових груп. Отже, сучасний парламентаризм при пропорційній виборчій системі за закритими партійними списками не забезпечує реального розподілу влади, камуфлюючи його під систему стримувань і противаг, чого насправді не відбувається.

Враховуючи вказані обставини, слід зазначити, що українським реаліям більше пасує система влади, в якій діє інститут сильного і авторитетного президента, противагою якому є сильний і авторитетний парламент, обраний на партійно-мажоритарній основі, тобто такий, де поєднуються елементи партійної участі з висуванням кандидата від конкретного виборчого округу.

Власне, такою може бути лише система, в якій є чіткий розподіл функцій і повноважень між гілками влади. Виходячи з міжнародного досвіду побудови демократичних систем влади, доходимо висновку, що найадекватніша форма правління, де має місце чіткий поділ влади за функціями, — це президентська форма правління. Під цією формою правління слід розуміти таку організацію влади, в якій виконавча влада зосереджується в руках обраного на демократичних виборах глави держави, діяльність якого контролюється парламентом. Ця публічно контрольна функція парламенту доповнюється діяльністю абсолютно незалежних органів судової влади, склад яких визначається не за принципом квотного представництва, що апріорі робить їх політично заангажованими, а шляхом обрання за конкурсом на критеріях професійності та моральних якостей. У цьому ж напрямку мають діяти і засоби масової інформації, які за своєю суттю («масовість») мають бути не ідеологічним чи політичним рупором влади, будь-якої з її гілок, а представником і виразником інтересів громадянського суспільства.

Головна перевага саме такої моделі влади для України полягає у тому, що вона забезпечує країну від ризиків війни між гілками влади, яка в умовах вітчизняних реалій робить їх цілком вірогідними. Головна проблема на сьогодні — це зрозуміти поле діяльності законодавчого органу влади, виходячи з міжнародного досвіду та демократичних стандартів, згідно з якими парламент покликаний насамперед представляти і виражати політичну волю суспільства, а не керувати процесами, які не належать до його компетенції. В іншому разі диктатура парламенту, а точніше певних груп інтересів, які у ньому домінують, неминуча. А диктатура, якою б вона не була — одноособною чи колективною, завжди була, є і буде спотворенням інтересів та волі народу.

3. Форми політичного правління та їх вплив на систему виконавчої влади

Форми правління: поняття та реалії

Сучасна політична наука під формами політичного правління розуміє різні типи організації влади, характеристика яких залежить насамперед від статусу виконавчої гілки влади. Якщо остання формується законодавчим органом влади — парламентом, — йдеться про парламентську форму правління. Якщо ж главою виконавчої влади виступає безпосередньо президент, обраний на демократичних виборах, тоді мовиться про президентську форму правління. Коли ж виконавча влада певною мірою визначається і парламентом, і президентом, тоді йдеться про напівпрезидентську, або змішану, форму правління.

Виконавча влада є серцевиною будь-якої державної влади. Як слушно зазначають деякі фахівці, політичні системи можуть існувати і без конституції, як це було у минулому у більшості країн світу, а Велика Британія і сьогодні живе за Хартією вольностей XIII ст., яка не є конституцією у континентально-європейському значенні цього слова, і навіть без законодавчого органу влади, що також мало місце в історії, без таких елементів сучасної демократії, як партії та вибори тощо. Але політична система не може існувати без уряду, який здійснює виконавчу та розпорядчу функції державної влади.

Виконавча влада володіє наймогутнішими ресурсами та важелями впливу на суспільство, починаючи від кадрового, фінансового, адміністративного тощо ресурсів і закінчуючи можливостями примусового виконання своїх рішень. Відтоді, як з'явилася система розподілу влади, головною проблемою для суспільства, його політичних еліт, постала проблема пошуку демократичних і водночас легітимних засобів ефективного стримування виконавчої влади. Найбільш дієвим механізмом такого стримування став конституційний принцип розподілу влади, згідно з яким виконавча влада, з одного боку, підконтрольна та підзвітна сус-

Головна перевага саме такої моделі влади для України полягає у тому, що вона забезпечує країну від ризиків війни між гілками влади, яка в умовах вітчизняних реалій робить їх цілком вірогідними. Головна проблема на сьогодні — це зрозуміти поле діяльності законодавчого органу влади, виходячи з міжнародного досвіду та демократичних стандартів, згідно з якими парламент покликаний насамперед представляти і виражати політичну волю суспільства, а не керувати процесами, які не належать до його компетенції. В іншому разі диктатура парламенту, а точніше певних груп інтересів, які у ньому домінують, неминуча. А диктатура, якою б вона не була — одноособною чи колективною, завжди була, є і буде спотворенням інтересів та волі народу.

3. Форми політичного правління та їх вплив на систему виконавчої влади

Форми правління: поняття та реалії

Сучасна політична наука під формами політичного правління розуміє різні типи організації влади, характеристика яких залежить насамперед від статусу виконавчої гілки влади. Якщо остання формується законодавчим органом влади — парламентом, — йдеться про парламентську форму правління. Якщо ж главою виконавчої влади виступає безпосередньо президент, обраний на демократичних виборах, тоді мовиться про президентську форму правління. Коли ж виконавча влада певною мірою визначається і парламентом, і президентом, тоді йдеться про напівпрезидентську, або змішану, форму правління.

Виконавча влада є серцевиною будь-якої державної влади. Як слушно зазначають деякі фахівці, політичні системи можуть існувати і без конституції, як це було у минулому у більшості країн світу, а Велика Британія і сьогодні живе за Хартією вольностей XIII ст., яка не є конституцією у континентально-європейському значенні цього слова, і навіть без законодавчого органу влади, що також мало місце в історії, без таких елементів сучасної демократії, як партії та вибори тощо. Але політична система не може існувати без уряду, який здійснює виконавчу та розпорядчу функції державної влади.

Виконавча влада володіє наймогутнішими ресурсами та важелями впливу на суспільство, починаючи від кадрового, фінансового, адміністративного тощо ресурсів і закінчуючи можливостями примусового виконання своїх рішень. Відтоді, як з'явилася система розподілу влади, головною проблемою для суспільства, його політичних еліт, постала проблема пошуку демократичних і водночас легітимних засобів ефективного стримування виконавчої влади. Найбільш дієвим механізмом такого стримування став конституційний принцип розподілу влади, згідно з яким виконавча влада, з одного боку, підконтрольна та підзвітна сус-

пільству через органи представницької влади. А з другого – вона контролюється суспільством завдяки механізму регулярних виборів, внаслідок яких відбувається ротація політичної верхівки урядової команди. Саме політичної, адже виконавча влада це такий інститут управління, який складається не лише з політиків, обраних народом, а й з корпусу державних службовців, призначених на посади, які здійснюють управління державними справами під керівництвом урядовців-політиків.

Вплив державної служби на процеси державного управління є істотним, адже на відміну від політичної складової влади, що періодично змінюється, вона є носієм так званої інституційної пам'яті держави як соціального організму, забезпечуючи професійність, наступність та неперервність в управлінні. Отже, виконавча влада є гілкою державної системи управління, яка відповідає за реалізацію державної політики.

Виконавча влада є досить складним політико-адміністративним організмом, де взаємодіють політична та «бюрократична» складові. Порівняно з парламентом, де усі депутати наділені рівними правами і повноваженнями, в системі виконавчої влади діє принцип ієрархії та ранжування, тобто підпорядкованості служб нижчого рівня вищим. Найбільш чітко ці особливості та відмінності в організації роботи гілок влади проявляються на тлі форм правління. Відомо, що за умов парламентського правління вища ланка виконавчої влади – уряд на чолі з прем'єр-міністром та міністрами призначаються із середовища депутатів і є підзвітними парламенту. Вони спільно з парламентськими фракціями, які становлять більшість, розробляють і реалізують політику правлячої коаліції.

У деяких країнах з традиціями вестмінстерської системи парламентаризму, де законодавицею моди завжди була Велика Британія, поділ між політичним та бюрократичним елементами виконавчої влади інколи важко простежується, оскільки вища ланка державних службовців тут завжди робила вагомий внесок у справу реалізації політичного курсу країни. Натомість у країнах з президентською формою правління, як правило, існує більш чіткий поділ між виконавцями-політиками та виконавцями-службовцями. Тут у системі виконавчої влади єдиним політиком, обраним на посаду, є президент. Персонал його адміністрації – члени уряду – призначені офіційні особи із кола довірених осіб глави держави. Вища і середня ланки державної служби – політично ангажовані особи, які обіймають свої посади стільки, скільки при владі перебуває дана адміністрація.

Отже, президентська форма правління, характеризуючись чітким розподілом влади, передбачає жорсткіший парламентський контроль над виконавчою гілкою влади. При цьому президент може бути усунутий з посади саме парламентом у порядку імпичменту – спеціальної процедури, передбаченої конституцією, яка включає вичерпний перелік об-

ставин, згідно з яким може відбутися процес усунення глави держави від влади. При президентській формі правління саме президент здійснює усю повноту виконавчої влади. Кабінет міністрів та окремі міністри в системі президентської вертикалі скоріше виконують дорадчі функції. Чітко виконується принцип неучасті персоналу одної гілки влади у роботі іншої. Як правило, президенти за таких умов не мають права розпуску законодавчих органів влади.

У країнах з напівпрезидентською або змішаною формою правління має місце тенденція до поєднання функцій політичної діяльності та державної служби на вищих щаблях влади. У цьому відношенні президент Франції за статусом і повноваженнями скоріше нагадує главу держави з президентською формою правління, аніж парламентською. Отже, якщо у президентських та змішаних формах правління посада політичного лідера держави поєднується з функціями і глави виконавчої влади, то у парламентських ці посади чітко розведені, оскільки тут головною особою виконавчої влади є прем'єр-міністр, а посада глави держави належить особі, яка вивисується над партійними інтересами. Здебільшого це можуть бути президенти, обрані парламентами, з обмеженим і чітко визначеним колом повноважень церемоніального характеру.

В Україні відтоді, як було утворено інститут президента, точаться дискусії навколо доцільності його існування. Є намагання ототожнити президентську форму правління з авторитарним режимом, що, на нашу думку, є безпідставним, оскільки у демократичних країнах для цього існують достатньо потужні і надійні механізми стримування президентської влади щодо її сповзання у бік авторитаризму чи узурпації влади. Підкреслюємо, саме у реально, а не уявно демократичних. В останніх, як показує практика, також може існувати парламент, але насправді влада контролюється однією особою або політичною силою. Політичний ландшафт країн пострадянського простору дає чимало прикладів саме такого удаваного демократизму, який насправді приховує авторитарну модель влади на чолі з президентом.

Щодо противаг та важелів стримування авторитарних тенденцій за президентської моделі виконавчої влади. Першим і найефективнішим засобом стримування є чіткий розподіл влади. Наступний механізм — це регулярність чесних і прозорих виборів на демократичних засадах. Третій механізм — незалежність судової влади. І, нарешті, четвертий — це вагома роль засобів масової інформації та висока політична культура населення, які стежать за відносинами між гілками влади.

Отже, проблема полягає не в інституті президентства, як такого, а у стані зрілості демократичних інститутів, наявності твердих демократичних переконань, конституційних засад формування та функціонування влади.

Уряд – ядро виконавчої влади

У теорії політичної науки склалася думка, що завданням політичної ланки виконавчої влади є стратегічне керування у самих різноманітних сферах суспільного життя – від економіки до оборони, від культури, освіти і науки до зовнішньої політики. Центром виконавчої влади, де концентруються важелі політичного впливу на здійснення управління цими секторами суспільного життя у парламентських і деяких змішаних системах, виступає кабінет міністрів або уряд.

Кабінет міністрів – це вищий орган в системі виконавчої влади, склад якого формується залежно від форми державного правління: він може формуватися як на однопартійній, так і коаліційній основі, відігравати більш або менш самостійну роль у державі. У парламентських республіках кабінет міністрів очолює прем'єр-міністр – вища посадова особа в системі виконавчої влади. В залежності від характеру і типу політичної системи цей інститут влади може виконувати різну роль – від головного органу, який виробляє політичну стратегію розвитку країни, до суто дорадчих функцій.

До найважливіших функцій виконавчої влади, як правило, належать такі: вироблення політичної стратегії розвитку країни на поточний момент і віддалену перспективу; контроль за реалізацією державної політики у різних сферах суспільного життя; управління державною службою; прийняття рішень та організація дій у надзвичайних ситуаціях; функції церемоніального характеру.

Що стосується першої функції, то вона конкретизується у розробці довгострокових програм та проектів, підкріплених законодавчими нормами, які у такий спосіб можуть набувати форму законів. Відносно функції контролю, то вона є ключовою в діяльності виконавчої влади незалежно від форми правління. Адже суспільство покладає надії саме на виконавчу владу, вимагаючи від неї підтвердження кредиту довіри, наданого під час виборів. Одною з форм такого контролю є законодавчі ініціативи та інші нормативні акти, які належать виконавчій владі.

Одною з переваг виконавчої влади порівняно із законодавчою є її здатність оперативно реагувати на кризові ситуації, що виникають. Цю властивість виконавчої влади інколи використовують і в обставинах гострої соціальної напруги чи глибокого політичного конфлікту. Маючи можливість і право на уведення надзвичайного стану, виконавча влада у різних країнах неодноразово використовувала її з метою приборкання опозиції.

Як відомо, нинішня вітчизняна політична система після запровадження політичної реформи стала напівпрезидентською, або змішаною, але перш ніж перейти до аналізу її характерних ознак та особливостей, є необхідність конкретніше розглянути статус виконавчої влади у класичних системах парламентської та президентської республік.

Статистика показує, що на чолі сучасних держав з парламентськи-

ми формами правління стоять керівники виконавчої влади — прем'єр-міністри. Ключовим моментом даної ситуації виступає те, що джерело виконавчої влади тут знаходиться в середовищі законодавчої, тобто є похідною від домінуючої у парламенті партії чи коаліції. Роль глави держави, що передбачена у деяких конституціях парламентської форми правління, як було зазначено, носить суто церемоніальний характер. Лідер партії, що перемогла на парламентських виборах, стає прем'єр-міністром, за поданням якого формується кабінет.

Парламентським системам притаманна зовсім інша модель виконавчої влади, аніж президентським. За парламентської форми прем'єр-міністрам доводиться керувати за допомогою законодавчого органу, тоді як президенти більш автономні у своїх діях щодо законодавчих зборів. На відміну від президента, прем'єр-міністр змушений більше рахуватися з колегіальними методами управління, що знаходить свій прояв і у підвищеному статусі кабінету міністрів. Хоча в останні десятиліття у багатьох країнах помітною є тенденція до вирівнювання статусів прем'єр-міністра у парламентських і президента у президентських республіках. Перші намагаються бути більш вільними у своїх діях, не завжди озираючись на парламентську коаліцію.

Статус прем'єр-міністра зумовлюється також національними традиціями функціонування даного інституту, особливостями політичної системи країни. Так, наприклад, у Великій Британії прем'єр-міністр — це перша особа кабінету міністрів, чим обумовлюється тактика його поведінки як «командного гравця». Натомість у Німеччині канцлер за конституцією наділений правом визначати загальний напрямок урядової політики, але при цьому кожний міністр у підпорядкованому відомстві також має достатньо ступенів свободи для маневру.

Політична природа інституту прем'єр-міністра пов'язана з розвитком парламентаризму, коли вирішальну роль у його формуванні почали відігравати партії. Ось чому, на думку фахівців, цей інститут є продуктом історичного розвитку політичних партій та парламентаризму як форми правління. Проте він не є пасивним продуктом парламентської більшості. Специфіка парламентської форми правління така, що особа, яка здобула посаду прем'єр-міністра, одержує можливість контролювати законодавчий орган влади. Обсяг його повноважень значною мірою залежить від ступеня партійної єдності і дисципліни, міцності парламентських позицій його партії, наприклад, керує вона одноосібно чи в коаліції з іншими партіями, меж впливу парламенту на політичні процеси та управління країною тощо. Брак партійної єдності, слабкість парламентських коаліцій має своїм наслідком досить часті зміни як прем'єр-міністрів, так і усього кабінету за парламентської системи.

Відзначаючи як тенденцію посилення статусу прем'єр-міністра в системі виконавчої влади, політологи пояснюють це тими функціями і повноваженнями, якими володіє цей посадовець. Серед них такі, як

здійснення патронатних функцій під час призначення на посади та звільняти з посад міністрів, право підвищувати чи понижувати на посаді працівників вищої ланки виконавчої влади тощо. Як керівник кабінету, прем'єр безпосередньо впливає на формування урядових комісій і комітетів, які справляють відчутний вплив на ухвалення урядових рішень. Особливий статус прем'єр-міністра серед членів кабінету зумовлюється і тим, що він, як правило, звітує перед законодавчими зборами, бере участь у парламентських дебатах, виступає лідером політичної сили, яка становить парламентську більшість. Очолюючи адміністративний апарат влади, прем'єр-міністр, по суті, очолює всю державну машину управління. Нарешті, маючи прямий доступ до ЗМІ, він безпосередньо спілкується з народом, впливає на настрої і поведінку виборців. Значною мірою статус прем'єр-міністра залежить від його особистої харизми, яка дає йому можливість досить вільно маневрувати у коридорі тих повноважень, що визначені конституцією чи іншими нормативними актами. Зокрема, так було у випадку з прем'єр-міністром від консервативної партії Великої Британії Маргарет Тетчер, якій вдалося перетворити кабінет міністрів із органу ухвалення колегіальних рішень майже на дорадчий орган з обмеженими функціями при ухваленні та реалізації політичних рішень. Це дало підстави деяким фахівцям говорити про уряд М.Тетчер як про своєрідне «британське президентство». Певною мірою ця тенденція була успадкована і продовжена лейбористом Тоні Блером.

На думку Е.Хейвуда, у деяких країнах прем'єр-міністри у своїй діяльності останнім часом виявляють ознаки, традиційно характерні для інституту президентства, а саме дистанціювання від власних партій і кабінетів, самостійне позиціювання в ідеологічних і політичних дискусіях; популістські нахили безпосередньо апелювати до народу; персоналізація виборчої кампанії, яка збігається з домінуючими сьогодні у ЗМІ тенденціями загострювати увагу не стільки на проблемах, скільки на особистостях, котра виступає своєрідним «брендом» партії чи уряду; можливість розглядати джерело своєї влади не в партії, а в електораті, а щодо партії — претендувати на роль уособлення «партійної совісті»; використання особистих радників на противагу кабінетові міністрів і вищій ланці бюрократії⁸⁷.

Звичайно, прем'єр-міністри, чия посада гарантована підтримкою парламентської більшості, теоретично можуть володіти обсягом повноважень, який дорівнює, а то й перевищує владні ресурси президентів у президентських чи напівпрезидентських республіках. Але й ця влада далеко не безмежна. Особливо, якщо прем'єра обрано на коаліційній основі, тоді ці повноваження тісно корелюються зі складом парламентської коаліції, у відповідності з якою і формується уряд. За таких обставин прем'єр не може самостійно вирішувати кадрові питання, оскільки ця сфера стає предметом міжфракційних домовленостей і в залежності від ваги та ролі фракції вона одержує квоти на призначення, з якими

має рахуватися і прем'єр-міністр. Одна з політологічних аксіом звучить так: прем'єр-міністр має таку владу, яку йому дозволяє мати кабінет міністрів, його партія та політичні обставини, що склалися.

Поряд із посадою прем'єр-міністра у виконавчій владі ключову роль відіграє кабінет. Він є колегіальним органом вищого ешелону виконавчої влади, який несе політичну відповідальність за дії уряду. У парламентських республіках члени кабінету міністрів призначаються на посади зі складу чинного парламенту й підзвітні законодавчому органу влади.

У системі кабінетної роботи вищих посадовців виконавчої влади є свої сильні і слабкі боки. Щодо сильної боку, то, на думку фахівців, він зумовлений дотриманням принципу рівності членів кабінету, в якому прем'єр уважається «першим» лише номінально. Рівність членів кабінету сприяє атмосфері відвертості під час обговорення складних питань порядку денного. До сильного боку кабінету відносять також колегіальний метод роботи, згідно з яким увесь цей орган, а не окремі його міністри, несе політичну відповідальність за ухвалені рішення.

Що стосується слабких боків «кабінетної» системи, то вони є похідними як від особистих якостей прем'єра, так і від розкладу політичної кон'юнктури, яка впливає на його роботу. Зокрема, за умов сильного і харизматичного прем'єр-міністра кабінет може виступати лише фасадом, за яким приховується влада прем'єра та його особистих радників, що фактично спотворює співвідношення реальної та латентної влади. Дух корпоративної солідарності, притаманний кабінетам, змушує окремих міністрів, навіть якщо ті внутрішньо не поділяють позицію більшості його членів, діяти як одна команда. Інакше кажучи, ідеться про політичний конформізм, характерний для «кабінетного» стилю роботи урядовців. Нарешті, якщо рішення в кабінеті ухвалюються на засадах компромісу між міністерствами та відомствами, є небезпека того, що політика такого кабінету буде непослідовною і суперечливою.

У політичній теорії дослідники виконавчої влади виокремлюють декілька моделей управління, а саме модель кабінетного уряду, коли усі члени кабінету є рівними учасниками процесу управління державою. Модель уряду з яскраво вираженими функціями прем'єр-міністра, про що йшлося на прикладі Великої Британії. Нарешті, є модель «великого уряду», в межах якого формується так зване ядро виконавчої влади. Сюди входить особисто прем'єр, провідні члени кабінету міністрів, радники прем'єр-міністра, члени урядових комітетів, керівний персонал окремих, як правило, стратегічно ключових міністерств.

На думку деяких аналітиків, модель ядра виконавчої влади має низку переваг перед іншими. Вона знімає недоліки двох попередніх тим, що нівелює можливість протистояння між прем'єром і його кабінетом, оскільки ті функціонують у більш широкому контексті системи виконавчої влади. Ця модель спирається на розгалужену мережу неформальних структур та інституцій, де зосереджено чималий досвід

та потенціал. Ідеться про всілякого роду асоціації, спілки, групи підтримки тощо. Є можливість більш широкого залучення до вироблення політики експертів та учасників різноманітних сфер і груп інтересів: від економічного сектора до дипломатії, спорту і мистецтва. Це доволі гнучка модель управління, оскільки дозволяє оперативно реагувати на перерозподіл ресурсів, а отже, й зміщення центру влади, діяти не всупереч об'єктивним тенденціям чи суб'єктивним уподобанням, а постійно перебувати у «мейнстрімі» політичних процесів, що формуються під впливом різних обставин і чинників. Така система є ефективною формою боротьби з бюрократичним консерватизмом влади.

Отже, практично, усі форми правління мають ту чи іншу модель виконавчої влади, очолювану кабінетом міністрів – своєрідний комітет провідних міністрів уряду.

Як було зазначено, функції та політична роль кабінету міністрів відрізняються в залежності від типу політичної системи, форми державного правління. Так, за умов президентської форми правління кабінет значною мірою виконує дорадчу функцію при главі держави, у зв'язку з чим його вплив на формування політичного курсу відносно незначний. Наприклад, у США – країні з класичною президентською формою правління, починаючи з другої половини минулого століття зростання впливу виконавчої влади відбувалося не за рахунок зміцнення статусу, власне, кабінету президента, а за рахунок розширення повноважень його апарату.

У країнах же, де склалися кабінети класичного типу, як, наприклад, у Великій Британії, Італії, Швеції, Норвегії тощо, кабінет міністрів усе ще є вершиною піраміди виконавчої влади, хоча останнім часом спостерігаються нові тенденції до розмивання деяких функцій виконавчої влади в частині її бюрократичного сегменту. Ідеться насамперед про Великобританію за часів прем'єрства Т.Блера, коли заговорили про «нове суспільне управління», завдяки чому в країні розпочалася адміністративна реформа, внаслідок якої міністерства були обмежені у своїх функціях, натомість значна їх частка була передана до так званих виконавчих агенцій та приватних структур. Переваги такої системи управління, на думку фахівців, полягають у використанні урядом досвіду і професійних знань позаштатних працівників, які більш розкуті, менш забюрократизовані, а отже, й більш креативні у своїх діях. Їхня участь дає можливість зняти тягар відповідальності з офіційних чиновників за певні сектори суспільного життя.

Принцип кабінетного керівництва виконавчою владою прижився не всюди у країнах з парламентською формою правління. Так, наприклад, у Німеччині міністерства традиційно настільки спеціалізовані, що міністри тут ніколи не розглядалися як «гравці одної команди». Процес розшарування кабінету, як єдиного цілого, останнім часом спостерігається й у Великій Британії. Особливо динамічно він розвивається після того,

як прем'єри М.Тетчер і Т.Блер, істотно зміцнивши роль прем'єр-міністра в кабінеті міністрів, підважили колегіальну природу британського уряду. Внаслідок цього більшість політичних рішень сьогодні тут ухвалюється, власне, не в уряді, а за його межами, надходячи до кабінету вже в готовому вигляді. Той фактично лише погоджує або ні, що трапляється вкрай рідко, ці рішення. Це відбувається завдяки тому, що все більший внесок у розробку політики роблять як окремі міністерства, так і урядові комітети та підкомітети, де зібрано потужний інтелектуально – експертний та аналітичний потенціал. Завдяки тому, що саме прем'єр-міністр цієї країни створює урядові комітети, а також затверджує їхній склад, він одержує додаткові важелі впливу на політику всього кабінету.

Утім, попри деякі тенденції, які дещо нівелюють провідну роль кабінету міністрів в системі виконавчої влади, було б помилкою вважати їх лише фасадом урядової будівлі. Як і раніше, кабінет відіграє важливу консолідуючу роль урядової команди, а дух довіри і партнерства є характерною рисою успішного уряду.

Отже, виконавча гілка державної влади відповідає за реалізацію політики. Особливістю цієї гілки влади є її розподіл на дві складові: «політичну», яка уособлює чинний уряд і його адміністрацію, та «бюрократичну» – корпус державних службовців. З урахуванням ускладнення механізмів і процесів державного управління на сьогодні інколи важко провести розмежування між цими сферами. Глава виконавчої влади за умов парламентської форми правління – прем'єр-міністр – керує урядом за участі всього складу кабінету міністрів. Тут прем'єр здійснює свою діяльність у двох вимірах: в одному випадку він пов'язаний з кабінетом, окремими міністрами та міністерствами, в іншому – з партією та законодавчими зборами, які є джерелом його влади.

За умов президентської форми правління главою виконавчої влади безпосередньо виступає сам президент, поєднуючи в одній посадовій особі функції глави держави та уряду. Йому протистоїть законодавчий орган влади, який наділений конституційними повноваженнями і є незалежним від дій президента. Кабінети, що функціонують при президентові, як правило, виконують дорадчі функції, тоді як головний тягар за розробку і прийняття політичних рішень бере на себе апарат президента.

Виконавча влада: вітчизняний досвід

З урахуванням досвіду, який напрацьовано щодо функціонування виконавчої влади світовою наукою та практикою, варто здійснити екстраполяцію їх на вітчизняний ґрунт. Особливо, на наш погляд, необхідно звернути увагу на статус виконавчої влади в контексті здійснення політичної реформи, запровадження змішаної системи політичного правління та інші обставини, які впливають на формат виконавчої гілки влади в нашій країні. Крім того, враховуючи результати дострокових

як прем'єри М.Тетчер і Т.Блер, істотно зміцнивши роль прем'єр-міністра в кабінеті міністрів, підважили колегіальну природу британського уряду. Внаслідок цього більшість політичних рішень сьогодні тут ухвалюється, власне, не в уряді, а за його межами, надходячи до кабінету вже в готовому вигляді. Той фактично лише погоджує або ні, що трапляється вкрай рідко, ці рішення. Це відбувається завдяки тому, що все більший внесок у розробку політики роблять як окремі міністерства, так і урядові комітети та підкомітети, де зібрано потужний інтелектуально – експертний та аналітичний потенціал. Завдяки тому, що саме прем'єр-міністр цієї країни створює урядові комітети, а також затверджує їхній склад, він одержує додаткові важелі впливу на політику всього кабінету.

Утім, попри деякі тенденції, які дещо нівелюють провідну роль кабінету міністрів в системі виконавчої влади, було б помилкою вважати їх лише фасадом урядової будівлі. Як і раніше, кабінет відіграє важливу консолідуючу роль урядової команди, а дух довіри і партнерства є характерною рисою успішного уряду.

Отже, виконавча гілка державної влади відповідає за реалізацію політики. Особливістю цієї гілки влади є її розподіл на дві складові: «політичну», яка уособлює чинний уряд і його адміністрацію, та «бюрократичну» – корпус державних службовців. З урахуванням ускладнення механізмів і процесів державного управління на сьогодні інколи важко провести розмежування між цими сферами. Глава виконавчої влади за умов парламентської форми правління – прем'єр-міністр – керує урядом за участі всього складу кабінету міністрів. Тут прем'єр здійснює свою діяльність у двох вимірах: в одному випадку він пов'язаний з кабінетом, окремими міністрами та міністерствами, в іншому – з партією та законодавчими зборами, які є джерелом його влади.

За умов президентської форми правління главою виконавчої влади безпосередньо виступає сам президент, поєднуючи в одній посадовій особі функції глави держави та уряду. Йому протистоїть законодавчий орган влади, який наділений конституційними повноваженнями і є незалежним від дій президента. Кабінети, що функціонують при президентові, як правило, виконують дорадчі функції, тоді як головний тягар за розробку і прийняття політичних рішень бере на себе апарат президента.

Виконавча влада: вітчизняний досвід

З урахуванням досвіду, який напрацьовано щодо функціонування виконавчої влади світовою наукою та практикою, варто здійснити екстраполяцію їх на вітчизняний ґрунт. Особливо, на наш погляд, необхідно звернути увагу на статус виконавчої влади в контексті здійснення політичної реформи, запровадження змішаної системи політичного правління та інші обставини, які впливають на формат виконавчої гілки влади в нашій країні. Крім того, враховуючи результати дострокових

парламентських виборів в нашій країні, серед переможців яких представники помаранчевої коаліції – БЮТ і НУНС задекларували наміри переглянути зміст політичної реформи, спробувати сформулювати засади модернізації системи виконавчої влади.

Початком процесу перегляду політичної реформи можна вважати парафування коаліційної угоди між представниками демократичної коаліції, серед пунктів якої була вимога про внесення змін до Закону «Про Кабінет Міністрів України», з приводу якого Президент України ще у лютому 2006 р. зробив подання до Конституційного Суду на предмет відповідності його нормам чинної конституції.

Як слушно зазначають вітчизняні фахівці, від самого початку утворення в Україні інституту президента Кабінет Міністрів постійно виступав у ролі об'єкта боротьби за вплив між Верховною Радою та президентом. Навіть більше, ця боротьба, по суті, виступала рушійною силою конституційного процесу починаючи з 1991 р. – обрання першого президента незалежної України і завершуючи 2004 р. – дати внесення змін до конституції, тобто початку політичної реформи та переходу до парламентсько-президентської форми правління⁸⁸.

За цей проміжок часу можна виокремити декілька етапів у становленні та функціонуванні системи виконавчої влади в нашій країні. Перший етап – це період з 1991-го по 1995 р., коли уряд уважався органом державної виконавчої влади й перебував здебільшого під впливом парламенту, аніж президента, попри те, що президент на той час був главою держави і водночас очільником виконавчої влади.

Другий етап охоплює період з 1995-го по 1996 р. – від підписання Конституційного договору до ухвалення Конституції незалежної України. Що стосується Конституційного договору, то він визначав Кабінет Міністрів центральним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним, у такий спосіб визначивши його підпорядкованість главі держави.

Третій етап визначається рамками з 1996-го по 2004 р., тобто від ухвалення Конституції України до внесення в її текст відповідних змін, які започаткували процес політичної реформи. Так, згідно з Конституцією 1996 р., статус Кабінету Міністрів визначався як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Вирішальний вплив на його діяльність здійснював президент країни, хоча він уже й не мав статусу глави виконавчої влади, а отже, по суті, керуючи урядом, президент не ніс відповідальності за результати його діяльності.

Четвертий етап розпочався восьмого грудня 2004 р. підписанням угод, які вносили зміни до Основного Закону, що передбачали істотні зрушення у статусі Кабінету Міністрів. По суті, політична реформа, яка вступила у дію з першого січня 2006 р., започаткувала процес становлення Кабінету Міністрів як автономного органу виконавчої влади, який

формується коаліцією депутатських фракцій, що становлять парламентську більшість.

Після внесення змін до Закону «Про Кабінет Міністрів України», проголосованих парламентською коаліцією 16 травня 2008 р., президент, як зазначалося, частково повернув собі втрачені повноваження, які насамперед стосуються кадрових призначень уряду. Сьогодні є підстави вважати, що ми перебуваємо напередодні ще одного етапу у реформуванні виконавчої влади. Таке припущення випливає з логіки дій президента і парламентської коаліції, які є прихильниками прийняття нової конституції. Щоправда, позиції президента та частини коаліції, представленої БЮТ, по-різному розглядають питання статусу виконавчої влади в системі влади як такої. Адже в першому випадку йдеться про формат президентсько-парламентської республіки, тоді як у другому — парламентської.

Але, перш ніж розглянути ці зміни, які лише декларуються, проаналізуємо головні засади діяльності виконавчої влади, на чолі якої стоїть Кабінет Міністрів, виходячи з контексту політичної реформи, започаткованої угодами восьмого грудня 2004 р.

Як відомо, з першого січня 2006 р. в Україні набула чинності політична реформа, що привела до істотного перерозподілу владних повноважень між вищими органами влади. Кабінет Міністрів дістав право самостійно визначати перелік центральних органів виконавчої влади, призначати та звільняти з посад керівників центральних органів виконавчої влади, які не належать до складу уряду. Якщо раніше такі пропозиції надходили від президента, то тепер вони знаходяться у віданні прем'єр-міністра. Так само як і кандидатур, які вносяться на розгляд Верховної Ради, до складу Кабінету Міністрів. Згідно з Законом України «Про Кабінет Міністрів України», кабінетові також надано право призначати та звільняти з посад заступників міністрів. Політична реформа розширила повноваження Кабінету Міністрів у сфері управління та координації діяльності органів влади, що не перебувають у його прямому підпорядкуванні. Це стосується участі прем'єр-міністра щодо призначення та звільнення з посад голови Антимонопольного комітету, голови Державного комітету телебачення і радіомовлення, голови Фонду державного майна України.

Тепер, як відомо, уряд складає свої повноваження перед новообразним складом парламенту, а не президентом, як то було до реформи. Питання дострокової відправки уряду у відставку також нині перебуває у компетенції Верховної Ради, а не президента. В цілому ж, як зазначають фахівці, політична реформа в частині змін, які стосуються виконавчої влади, мала «своїм наслідком перетворення Кабінету Міністрів з органу, підпорядкованого і підконтрольного насамперед президентові й значно меншою мірою Парламенту, на орган влади, практично незалежний від Глави держави і більше залежний від Парламенту»⁸⁹.

Проте конституційні новації виявили не лише свою суперечливість, переважним чином в інституційно-правовому аспекті, а й зумовили появу нових інституціональних викликів, спричинених умовами паралельного існування кількох виконавчих вертикалей: до уряду та секретаріату президента останнім часом долучилася й Рада з національної безпеки та оборони (РНБО). Про суперечності та конфлікти навколо виконавчої влади переконливо свідчать події весни 2008 р., коли прем'єр-міністрові так і не вдалося змінити керівника Фонду держмайна, чим поставити під загрозу надходжень до державного бюджету від приватизації, де зазначений орган відіграє ключову роль. Секретаріат президента дозволяє постійно коментувати дії уряду, а РНБО – втручатися у його прерогативи.

Сьогодні, як було зазначено, Верховна Рада формує Кабінет Міністрів, але виконавча влада поняття значно ширше за кабінет. А тому, якщо брати всю систему виконавчої влади, то неважко помітити певну роздвоєність у системі виконавчої влади; якщо уряд формується парламентом, то голів державних адміністрацій й надалі призначає президент. У процесі діяльності такої системи влади гостро виявилася проблема неврегульованості процедур взаємодії між вищими органами влади, спричинена серед іншого і недостатньою чіткістю окремих формулювань конституції. Зокрема, йдеться про відсутність чіткого визначення повноважень президента при звільненні з посад прем'єр-міністра та окремих міністрів, з приводу чого група народних депутатів звернулася з позовом до Конституційного Суду. Нечітко виписані механізми взаємодії вищих органів влади, що далось взнаки під час процедури контрасигнатури за часів уряду В.Януковича. До того ж вільна політична інтерпретація конституційних та інших правових норм не тільки не сприяє утвердженню в Україні верховенства права, а радше віддаляє від нього, чим загрожує переростанням політичного протистояння у тривалий громадянський конфлікт із серйозними наслідками як для інститутів ще не усталеної демократії, так і держави та суспільства в цілому.

Отже, конституційні новації аж ніяк не послабили протистояння між вищими органами влади, а, навпаки, спричинили системну політичну кризу та перманентні політичні конфлікти, тим самим знизивши ефективність функціонування системи влади загалом. Особливо резонансними були конфлікти між президентом та Кабінетом Міністрів з приводу призначення та звільнення президентом голів місцевих держадміністрацій (МДА), реалізації президентом права зупиняти дію актів Кабінету Міністрів, якщо ті, на його погляд, суперечать Конституції України. Виникали дискусії і з нагоди порядку та процедури звільнення Верховною Радою міністрів, призначених за квотою президента. Не сприяло порозумінню і вилучення з Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України пункту про необхідність виконання доручень президента та його секретаріату (крім доручень, що містяться в указах і

розпорядженнях глави держави). Що стосується конфлікту навколо процедури контрасигнації, то слід зазначити, що у тексті Конституції України процедура її застосування чітко не прописана. Повернувши президенту восени 2006 р. сім актів, виданих ним у серпні–вересні того ж року, секретаріат Кабінету Міністрів мотивував свої дії порушенням з боку президента вимог ч. 4 ст. 106 Конституції України. Згодом ця норма знайшла своє відображення у ст. 27 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 р., конституційність якого, нагадаємо, оспорювалася президентом у Конституційному Суді.

Інститут контрасигнації виник як один із правових інструментів конституційного обмеження влади монарха. Згодом він був відтворений у конституціях напівпрезидентських та деяких парламентських республік. В умовах парламентсько-президентської форми правління ця процедура стосується актів глави держави. У сучасних політичних режимах інститут контрасигнації це не тільки спосіб обмеження влади глави держави, а й спосіб узгодження інтересів, забезпечення організаційних і ресурсних умов для виконання актів президента. Процедура контрасигнації є важливим елементом системи стримування і противаг, який спонукає главу держави та уряд взаємоконтролювати один одного і дає можливість ухвалювати узгоджені політико-управлінські рішення.

На наш погляд, цей інститут потребує уточнення у тексті майбутньої конституції, якщо потреба у його збереженні залишиться і надалі. У разі ж прямого ігнорування президентом процедури контрасигнації, слід очікувати ескалації нормативного конфлікту, взаємного блокування управлінських актів обома сторонами. За такої ситуації акти президента, в залежності від розкладу політичних сил у парламенті та контролю над виконавчою владою, насамперед Кабінету Міністрів, просто не будуть належним чином виконуватися місцевими органами виконавчої влади, які за нових конституційних умов, згідно з ч. 5 ст. 118 Конституції України та п. 3. ст. 25 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня, тобто Кабінетові Міністрів.

У ситуації, що складалася напередодні дострокових парламентських виборів 2007 р., це загрожувало навіть появою двовладдя в країні на рівні органів виконавчої влади. Адже в разі орієнтації переважної більшості МДА на виконання розпоряджень глави держави, політичні експерти припускали, що уряд, за підтримки парламенту, може піти на створення системи «власних» органів виконавчої влади шляхом утворення регіональних органів міністерств і відомств в областях і районах⁹⁰.

В умовах дуалізму виконавчої влади неважко було спрогнозувати загострення внутрішньоелітної боротьби на регіональному рівні. Йдеться про конфлікт перших осіб – голів облрад та голів облдержадміністрацій, які орієнтуються на різні «центри влади» та, відповідно, політичні сили, які вони представляють. Змагання державних адміністрацій вищого

рівня – президента та Кабінету Міністрів за право, хто формуватиме та контролюватиме систему виконавчої влади, за підпорядкованість держадміністрацій нижчого рівня проявилось через конфлікти навколо призначення і звільнення керівників МДА, які, як зазначалося, продовжують функціонувати в умовах подвійного підпорядкування: уряду і президентові.

Прикладом конфлікту на рівні вищих органів влади, що виник під час виборчої кампанії, стала поява низки указів Президента України щодо звільнення окремих голів обласних та районних держадміністрацій, призначення ним без узгодження з Кабінетом Міністрів виконуючих обов'язки голів МДА. Слід зазначити, що згідно з чинним законодавством, голови МДА повинні виконувати повноваження до призначення нових голів державних адміністрацій. Лише у разі смерті повноваження голови МДА має тимчасово здійснювати виконуючий обов'язки, якого призначає президент⁹¹.

Отже, політична реформа, закріпивши статус Кабінету Міністрів України, як вищого органу в системі виконавчої влади, істотно змінила баланс впливу на нього між президентом та парламентом. По суті, за умов, що склалися після реформи, президент здійснював вплив на Кабінет Міністрів лише частково через призначення членів уряду, відповідальних за оборону та зовнішню політику. Ще один важіль впливу – це право вето на законопроекти, ухвалені за ініціативи уряду, та зупиняти його рішення, якщо ті, на думку президента, суперечать нормам конституції. Натомість посилювався вплив Верховної Ради на діяльність уряду. Саме вона тепер має право відправити його у відставку, здійснювати поточний контроль за діяльністю.

Проте, незважаючи на те, що внаслідок останнього етапу конституційної реформи, за якої Кабінет Міністрів суттєво зміцнив свій статус, в тексті самої конституції є ціла низка суперечливих моментів. Зокрема, фахівці уже звертали увагу на суперечливість норм конституції при внесенні кандидатури на посаду прем'єр-міністра. З одного боку, згідно з ч. 3 ст. 15 кандидатуру на посаду прем'єра вносить президент за пропозицією коаліції депутатських фракцій⁹². З другого ж – ця норма не зобов'язує президента вносити відповідну кандидатуру, запропоновану коаліцією, тобто у президента є підстави її відхилити. Недосконалість цих положень може спричинити політичну кризу, привести до перегрупування політичних сил у парламенті й, отже, спотворити волевиявлення виборців, що, як показує практика, призводить і до політичного загострення у суспільстві.

У чинній на сьогодні Конституції відсутні чіткі норми та положення щодо формування Кабінету Міністрів на коаліційній основі. Йдеться про членство в уряді представників партій і блоків, які не входять до складу правлячої коаліції, але подані за квотою президента. Саме з такою колізією стикнувся уряд В.Януковича, сформований Верховною

Радою п'ятого скликання, коли виникло питання про відставку деяких міністрів. За наслідками цієї ситуації група народних депутатів України попереднього скликання звернулася до Конституційного Суду за роз'ясненнями. Ініціатори звернення прагнули одержати відповідь на запитання: тягне відставка бодай одного міністра відставку всього уряду чи ні? Якщо так, то йдеться про колегіальний принцип роботи кабінету, якщо ні, то, відповідно, індивідуальний, що суперечить принципам командної роботи коаліційних урядів. На момент аналізу цього питання Конституційний Суд ще не дав своєї відповіді на депутатський запит.

До цього усього можна лише додати, що так звана квота президента в уряді є неконституційною, а результат кулуарних домовленостей, які, на жаль, не додають прозорості та демократизму в нашій політиці, але продовжують підміняти закони і конституцію, виступають залаштунковим засобом лобювання політичних інтересів тих чи тих груп впливу.

Важко не погодитися з думкою тих фахівців, які вважають, що так званий квотний підхід до формування уряду порушує конституційний принцип його формування коаліцією депутатських фракцій, яка формується за результатами виборів, що спотворює волевиявлення громадян країни. Такий підхід знижує дієздатність уряду створює підстави для «конфлікту лояльностей», провокується урядова опозиція з боку деяких міністрів, як це наочно проявилось під час засідання Кабінету Міністрів з нагоди опублікування першого Указу Президента щодо розпуску Верховної Ради України у квітні 2007 р., коли уряд, по суті, розколовся на прихильників та противників указу.

Також нелогічною є та обставина, згідно з якою у разі припинення діяльності коаліції, яка сформувала уряд, той продовжує функціонувати. Тобто існує суттєва, на наш погляд, прогалина у законодавстві, коли зміна складу коаліції в обов'язковому порядку повинна тягти зміни і в персональному складі урядової команди. Цього, на жаль, чинним законодавством не передбачено.

Вітчизняні фахівці вже звертали увагу на деякі суперечності Основного Закону та Закону «Про Кабінет Міністрів України» у частині повноважень президента щодо дій уряду. Зокрема п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції надає право Президенту України зупиняти акти Кабінету Міністрів з мотивів їхньої невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду. Проте зазначений закон, на підставі якого донедавна діяв Кабінет Міністрів, попри те, що він оскаржувався президентом у Конституційному Суді, обходить це положення конституції, так само як і норму ст. 107 Основного Закону, згідно з якою РНБО координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Ці факти свідчать про свідоме прагнення прихильників політичної реформи обмежити сферу впливу як самого президента, так і створюваних при ньому конституційних органів на виконавчу владу в цілому і Кабінет Міністрів зокрема.

Позитивний момент ухваленого Закону «Про Кабінет Міністрів України» фахівці вбачають у тому, що посади членів уряду віднесені до категорії політичних, що «має унеможливити у майбутньому судові колізії навколо звільнення міністрів з посад з посиланням на трудове законодавство і законодавство про державну службу»⁹³.

Разом із тим у зазначеному законі, як слушно зазначають фахівці, бракує чіткого розмежування політичних та адміністративних посад, що є узвичаєною нормою для країн західної демократії, у тому числі і парламентської та змішаної форми правління. Виходом з даної ситуації, на наш погляд, могло б стати відновлення інституту державних секретарів, статус яких не пов'язаний з виконанням політичних функцій у вищих органах виконавчої влади. Розв'язання цього питання пов'язане з ключовим завданням політичної реформи — розмежуванням адміністративних та політичних функцій і посад в органах виконавчої влади. На наше переконання, відсутність у чинній Конституції України та у згаданому вище Законі України «Про Кабінет Міністрів України» чіткого розмежування цих функцій і посад (включно з віднесенням посад заступників міністрів до політичних) та відсутність згадки про інститут державних секретарів не відповідає демократичним стандартам європейського державного управління. Запровадження такого інституту та чітке визначення повноважень державних секретарів дає можливість певною мірою вивести центральні органи виконавчої влади за межі політичних пристоянь.

Урегулювання правового становища не тільки окремих органів, а й усієї системи виконавчої влади України, проведення чіткого розподілу функцій і повноважень між органами місцевого самоврядування і органами місцевої виконавчої влади, розв'язання інших ключових завдань, які стосуються питань модернізації державного управління, безумовно, сприятиме створенню *єдиної ефективної вертикалі виконавчої влади*. Проте сьогодні вирішення цього та низки пов'язаних з ним завдань державного будівництва залежить від стратегії реформування влади в цілому, а отже, й від того, яку політичну систему та форму правління обере країна: парламентську, президентську чи змішану систему влади.

Отже, проведений аналіз впливу форми політичного правління на систему виконавчої влади та її реформування показав, що в сучасних демократичних країнах на основі розподілу державної влади президентська інституція і представницька (законодавча) влада визначають стратегічні пріоритети розвитку держави, забезпечують виконання державно-політичних рішень усіма суб'єктами суспільно-політичних відносин, політичними та громадськими структурами.

Світова, передусім європейська, практика свідчить, що перехід до нового формату правління має здійснюватися виключно еволюційним шляхом на створення повноцінної та відповідальної перед суспільством системи влади, на досягнення збалансованого розподілу повноважень

і процедур взаємодії між її гілками та інститутами, розв'язання інших нагальних проблем суспільства, а не задля задоволення кон'юнктурних потреб та бажання підігнати Основний Закон під приватні політичні інтереси, що спричинило в Україні політико-соціальне загострення. Враховуючи те, що за цим стоять різного роду корпоративні інтереси, які слабко кореспондуються з інтересами пересічних громадян, варто на законодавчому рівні здійснити відокремлення бізнесу від політики, що сприятиме звільненню влади від корупції.

Серед ключових завдань модернізації системи влади в Україні викремимо такі: збалансоване розмежування повноважень різних гілок влади шляхом оптимального розподілу владних функцій, а не влади, що визначає зміст конституційної реформи; розподіл адміністративних та політичних функцій і посад у системі виконавчої влади; реформування системи центральних органів виконавчої влади за функціональним принципом з метою оптимізації їхньої структури та децентралізація функцій державного управління. Правове регулювання адміністративних процедур, спрямування діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування насамперед на надання адміністративних послуг населенню. Створення єдиної вертикалі виконавчої влади, що сприятиме чіткому розподілу функцій та повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Останнє посилює необхідність зміни нинішнього статусу місцевих держадміністрацій та їхню трансформацію в інституції регіональних представників Президента України, що здійснюють тільки контрольні-наглядові функції.

Важливим питанням є вдосконалення механізмів організації роботи громадських колегій при органах державної влади, залучення неурядових організацій до розробки та прийняття політико-управлінських рішень, встановлення ефективного громадського контролю за діяльністю органів влади, адже організація такого контролю над бюрократичною складовою завжди була і залишається актуальним завданням будь-якої політичної системи, незалежно від форми правління.

4. Судова влада

Реалізація політичних, економічних, соціальних реформ неможлива без зміцнення правового статусу органів правосуддя. У державі, що прагне стати правовою, суд має бути авторитетним, незалежним, владним та самостійним, в якому люди бачили б не бюрократичну установу, а реального гаранта їхніх прав, надійного захисника їхніх інтересів. Однією з передумов становлення в Україні правової держави, додержання її стандартів є поважання свободи та недоторканності людини, здійснення правосуддя відповідно до вимог Конституції та чинного законодавства.

і процедур взаємодії між її гілками та інститутами, розв'язання інших нагальних проблем суспільства, а не задля задоволення кон'юнктурних потреб та бажання підігнати Основний Закон під приватні політичні інтереси, що спричинило в Україні політико-соціальне загострення. Враховуючи те, що за цим стоять різного роду корпоративні інтереси, які слабко кореспондуються з інтересами пересічних громадян, варто на законодавчому рівні здійснити відокремлення бізнесу від політики, що сприятиме звільненню влади від корупції.

Серед ключових завдань модернізації системи влади в Україні викремимо такі: збалансоване розмежування повноважень різних гілок влади шляхом оптимального розподілу владних функцій, а не влади, що визначає зміст конституційної реформи; розподіл адміністративних та політичних функцій і посад у системі виконавчої влади; реформування системи центральних органів виконавчої влади за функціональним принципом з метою оптимізації їхньої структури та децентралізація функцій державного управління. Правове регулювання адміністративних процедур, спрямування діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування насамперед на надання адміністративних послуг населенню. Створення єдиної вертикалі виконавчої влади, що сприятиме чіткому розподілу функцій та повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Останнє посилює необхідність зміни нинішнього статусу місцевих держадміністрацій та їхню трансформацію в інституції регіональних представників Президента України, що здійснюють тільки контрольні-наглядові функції.

Важливим питанням є вдосконалення механізмів організації роботи громадських колегій при органах державної влади, залучення неурядових організацій до розробки та прийняття політико-управлінських рішень, встановлення ефективного громадського контролю за діяльністю органів влади, адже організація такого контролю над бюрократичною складовою завжди була і залишається актуальним завданням будь-якої політичної системи, незалежно від форми правління.

4. Судова влада

Реалізація політичних, економічних, соціальних реформ неможлива без зміцнення правового статусу органів правосуддя. У державі, що прагне стати правовою, суд має бути авторитетним, незалежним, владним та самостійним, в якому люди бачили б не бюрократичну установу, а реального гаранта їхніх прав, надійного захисника їхніх інтересів. Однією з передумов становлення в Україні правової держави, додержання її стандартів є поважання свободи та недоторканності людини, здійснення правосуддя відповідно до вимог Конституції та чинного законодавства.

Суд відіграє в житті будь-якої держави важливе значення, а в правовій державі правильно улаштований суд має ще й таку нову функцію, як бути міцною гарантією прав громадянина, що проголошуються основним законом держави. Винятково важливою є, отож, роль суду як органу, призначеного для розв'язання конфліктів з метою захисту прав та законних інтересів людини і громадянина.

Судова влада відіграла важливу роль у формуванні нинішньої політичної ситуації в країні та вплинула на подальший напрямок розвитку держави. Адже саме завдяки відомим рішенням Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р. (яким було призначено повторне голосування на виборах президента 26 грудня 2004 р.) і 20 січня 2005 р. (яким результати цього голосування були визнані легітимними) вдалося розв'язати конфлікт між владою та опозицією. Отже, останні президентські вибори, періодичні загострення конфліктів з приводу розподілу повноважень в умовах парламентсько-президентської республіки виявили дуже важливу, з погляду державотворення, закономірність – посилення впливу судової влади на процес формування законодавчої та виконавчої влади. З одного боку, можна стверджувати, що з позиції права та демократії ця тенденція є позитивною. Водночас світовий та й уже вітчизняний досвід (особливо ситуація навколо Конституційного Суду України, який повинен визначити конституційність президентських указів про розпуск Верховної Ради) свідчить, що реакцією на неї з боку інших гілок влади може бути прагнення посилити свій вплив на судову владу при її формуванні та функціонуванні. А це в свою чергу означає шлях не до, а від права і від демократії.

В Україні звичною практикою стало перетворення суду на придаток до виконавчої влади, на інструмент досягнення політичних, бізнесових та інших приватних цілей. Рішення суду у багатьох резонансних справах, які цікавили впливових політиків, бізнесменів тощо, можна було легко спрогнозувати, виходячи з інтересу зазначених осіб. Тобто суду відводилася роль оформлювача рішення, яке, по суті, ухвалювалося в іншому місці й іншими особами. Причому в окремих випадках, втілюючи сторонню волю у своє рішення, суд навіть міг не обтяжувати себе дотриманням передбачених законом формальностей. Цілком закономірним стало і використання судової гілки влади в якості основного інструменту для незаконного перерозподілу власності, що отримало назву рейдерства.

Окрім політичних аспектів, є ще ціла низка проблем, що перешкоджають ефективному функціонуванню судової системи. Так, згідно з даними щорічної доповіді Transparency International за 2007 р., присвяченої корупції в судовій системі, кожен шостий з опитаних громадян і підприємців України, чия справа розглядалася в суді, зізнався, що давав судді хабара. За кількістю респондентів, які вважають судову систему

корумпованою й неефективною, Україна обігнала не тільки всі без винятку європейські країни, а й навіть такі африканські держави, як Конго і Сенегал. Основною загрозою незалежності й ефективності судів у доповіді названо використання судів у політичних цілях, тиск на суди і суддів з боку інших органів державної влади. Підкреслюється антиправовий характер довільних переведень судді з одного суду в інший, вказується на неприпустимість такого методу розправи з незалежними й неупередженими суддями.

У доповіді, що нараховує 400 сторінок, ідеться не тільки про головні проблеми, які призвели до нинішньої невтішної ситуації, а й про заходи, необхідні для розв'язання цих проблем, зокрема про реформування процесу призначення на суддівські посади. У ході цієї реформи особливу увагу слід звернути на те, щоб призначення ґрунтувалися виключно на оцінці професійних та особистих якостей кандидатів, і в тому числі їхньої чесності. Ця оцінка повинна ґрунтуватися на чітких й широко оприлюднених критеріях. А сам процес призначення судді в обов'язковому порядку містив у собі консультації з інститутами громадянського суспільства, зокрема з організаціями, які розглядають скарги громадян, та професійними організаціями юристів.

Підкреслюється нагальна потреба відгородити та захистити суддів від карного й адміністративного переслідування у зв'язку з виконанням ними своїх обов'язків. Водночас ідеться й про необхідність контролю за діяльністю суддів під час судочинства. Зазначається, що всі звинувачення на адресу суддів повинні ретельно перевірятися незалежним і професійним органом. Процедура звільнення судді з посади має бути прозорою і справедливою, ґрунтуватися на чітких і суворих стандартах. Потрібно, щоб із судді, спійманого на корупції, знімалася всяка недоторканність і будь-який імунітет.

Наявність суттєвих недоліків у національній системі судочинства підтверджують рішення Європейського суду з прав людини щодо України, в яких констатуються системні порушення, зокрема ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка регламентує право кожної людини на розгляд справи судом упродовж розумного терміну. За станом на 1 січня 2007 р. Європейський суд з прав людини ухвалив щодо України 260 рішень по суті, у 80% з них констатується порушення права на справедливий судовий захист.

Формування судової системи України

Нескінченні дискусії щодо шляхів реформування судової системи ведуться ще з часів УРСР, а сам цей процес затягнувся на десятиліття й остаточної визначеності за напрямками, строками та методами на законодавчому рівні не набув. Протягом 70 років радянський суд займався виключно розглядом конкретних кримінальних і цивільних справ і ніхто не називав його судовою владою. Судової влади не було в реальному житті,

корумпованою й неефективною, Україна обігнала не тільки всі без винятку європейські країни, а й навіть такі африканські держави, як Конго і Сенегал. Основною загрозою незалежності й ефективності судів у доповіді названо використання судів у політичних цілях, тиск на суди і суддів з боку інших органів державної влади. Підкреслюється антиправовий характер довільних переведень судді з одного суду в інший, вказується на неприпустимість такого методу розправи з незалежними й неупередженими суддями.

У доповіді, що нараховує 400 сторінок, ідеться не тільки про головні проблеми, які призвели до нинішньої невтішної ситуації, а й про заходи, необхідні для розв'язання цих проблем, зокрема про реформування процесу призначення на суддівські посади. У ході цієї реформи особливу увагу слід звернути на те, щоб призначення ґрунтувалися виключно на оцінці професійних та особистих якостей кандидатів, і в тому числі їхньої чесності. Ця оцінка повинна ґрунтуватися на чітких й широко оприлюднених критеріях. А сам процес призначення судді в обов'язковому порядку містив у собі консультації з інститутами громадянського суспільства, зокрема з організаціями, які розглядають скарги громадян, та професійними організаціями юристів.

Підкреслюється нагальна потреба відгородити та захистити суддів від карного й адміністративного переслідування у зв'язку з виконанням ними своїх обов'язків. Водночас ідеться й про необхідність контролю за діяльністю суддів під час судочинства. Зазначається, що всі звинувачення на адресу суддів повинні ретельно перевірятися незалежним і професійним органом. Процедура звільнення судді з посади має бути прозорою і справедливою, ґрунтуватися на чітких і суворих стандартах. Потрібно, щоб із судді, спійманого на корупції, знімалася всяка недоторканність і будь-який імунітет.

Наявність суттєвих недоліків у національній системі судочинства підтверджують рішення Європейського суду з прав людини щодо України, в яких констатуються системні порушення, зокрема ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка регламентує право кожної людини на розгляд справи судом упродовж розумного терміну. За станом на 1 січня 2007 р. Європейський суд з прав людини ухвалив щодо України 260 рішень по суті, у 80% з них констатується порушення права на справедливий судовий захист.

Формування судової системи України

Нескінченні дискусії щодо шляхів реформування судової системи ведуться ще з часів УРСР, а сам цей процес затягнувся на десятиліття й остаточної визначеності за напрямками, строками та методами на законодавчому рівні не набув. Протягом 70 років радянський суд займався виключно розглядом конкретних кримінальних і цивільних справ і ніхто не називав його судовою владою. Судової влади не було в реальному житті,

тому і не могло бути відповідного поняття і в політичному, юридичному та науковому лексиконі. Із здобуттям незалежності стало очевидним, що приєднатися до когорти розвинутих країн можливо лише засвоївши і прийнявши за основу загальнолюдські цінності, однією з яких є правова держава, яка передбачає поділ влади на три самостійні гілки — законодавчу, виконавчу та судову, які, взаємодіючи між собою, забезпечують баланс інтересів. Саме в той момент була усвідомлена необхідність відповіді на запитання: з яких елементів складається судова влада і яке її місце у загальній системі державності?

Судова влада — це новий політичний і правовий феномен, що адекватно відображає прагнення побудувати правову державу, що виходить із поділу влади. Судова влада за своїм призначенням і функціональними особливостями виділяється серед інших двох тим, що не існує такої діяльності держави в особі її органів, яка б не підлягала судовому контролю.

Суд є носієм унікальної влади, його завдання — судити, тобто розглядати й перевіряти достовірність наданих сторонами доказів, давати їм свою оцінку і викладати її у своєму рішенні. Інакше кажучи, суд повинен вирішувати суперечку, здійснювати правосуддя. Ніякої особистої ініціативи, ніякої спонукальної зацікавленості — це ознаки істинного правосуддя в новому, демократичному розумінні, які базуються на конституційних принципах незалежності судів, змагальності та рівності сторін. Разом із тим судову владу, як одну з основних структур правової держави, не можна зводити лише до розгляду конкретних справ, передбачених нормами цивільного і кримінального права.

У системі противаг судову владу характеризує юридична можливість впливати на рішення і дії законодавчої та виконавчої влади, «врівноважуючи» їх. Названі повноваження у повному обсязі, коли вони надані суду і використовуються ним при здійсненні правосуддя, перетворюють його на могутню стабілізуючу силу, здатну захищати права і свободи громадян, оберігати суспільство від руйнівних соціальних спорів.

Початок процесу створення в Україні незалежного суду було покладено прийняттям Верховною Радою в липні 1990 р. Декларації про державний суверенітет України і проголошення у ній поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Спершу робота з формування в Україні самостійної та незалежної судової влади проводилася дещо хаотично. Згодом відповідні завдання було поставлено перед створеними комітетами та комісіями Верховної Ради.

Крім великого бажання, ентузіазму, концентрації знань та ідей в цій роботі була присутня значна частка романтизму, властивого народним депутатам того скликання, які прагнули втілити в життя ідеї правової держави, поділу державної влади та встановлення незалежної судової системи. Конкретним підсумком цієї роботи у Верховній Раді стала Концепція судово-правової реформи в Україні, затверджена По-

становою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. № 2296-ХІІ «Про концепцію судово-правової реформи в Україні», в якій вказується на необхідність формування судової влади як самостійної сили, незалежної від законодавчої та виконавчої влади і здатної здійснювати правозахисну функцію в правовій державі, положення якої набули подальшого розвитку в низці законодавчих актів, що регламентують діяльність судової системи, визначають статус суддів, народних засідателів, процедуру фінансування судів тощо.

Об'єктивний підхід до Концепції дозволяє стверджувати, що, незважаючи на окремі застарілі положення, вона відіграла значну роль у розв'язанні проблем української державності. Це виявляється передусім у тих кроках держави, які були зроблені на основі Концепції в напрямі реального втілення в життя принципу розподілу державної влади та формування як однієї з трьох її гілок незалежної судової влади. Йдеться в першу чергу про закони, що визначають статус суддів, а також побудову судової системи (судоустрій).

Конституція України 1996 р. визначила судову владу як самостійну, незалежну від законодавчої і виконавчої, встановила правові засади її організації та діяльності, принципово по-новому розв'язала питання щодо структури системи судів загальної юрисдикції, організації судового захисту прав і свобод людини й громадянина, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів держави, запровадила нові види судів (адміністративний та апеляційний, суд присяжних), врегулювала основи функціонування Конституційного Суду України.

Конституція 1996 р. істотно змінила ролі і місце суду в системі державних органів, поширила його юрисдикцію на всі правовідносини у державі та закріпила основні засади судочинства в умовах здійснення правосуддя незалежним судом. Водночас вона не дала визначення поняття «судова влада», повного визначення судової системи, не закріпила її, не врегулювала інші суттєві питання, необхідні для ефективного здійснення правосуддя.

Конституція України визначала і дві форми участі народу у здійсненні правосуддя: як народних засідателів і як присяжних. Наприкінці 1990-х років проблема залучення народних засідателів стала такою гострою, що в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, було внесено зміни до законодавства, згідно з якими розгляд майже всіх справ у першій інстанції здійснюється суддею одноосібно або трьома професійними суддями. Тільки кримінальні справи про злочини, за які до винних могла бути застосована вища міра покарання, розглядають в обласних судах два професійних судді за участі трьох народних засідателів. Відсторонення представників народу від участі у здійсненні

правосуддя на рівні місцевих судів було помилкою, і вона має бути виправлена, як цього вимагає ст. 124 Конституції.

Після прийняття в червні 1996 р. Конституції України активізувалася робота з підготовки проекту нового Закону України «Про судовий устрій». Спочатку законотворцям здавалося можливим взяти на зразок якусь із тих систем судоустрою, що досить ефективно функціонують у правових демократичних державах. Але після тривалих дискусій вони прийшли до висновку, що сліпе копіювання неможливе і непотрібне. Ефективність кожної судової системи значною мірою залежить від тих специфічних економічних, політичних, правових умов, в яких вона функціонує. Велику роль тут відіграють історичні умови її формування, традиції, що склалися, правова культура. Тому вважати, що закордонний досвід побудови судової системи, навіть такий, що добре себе зарекомендував, може бути безболісно перенесений на український ґрунт, було б наївно і навіть небезпечно.

У результаті з метою впровадження закріплених у Конституції України нових положень щодо судової влади в організацію функціонування правосуддя у 2001 р. в Україні здійснена так звана мала судова реформа шляхом внесення змін до Кримінально-процесуального, Арбітражного, Цивільного процесуального кодексів України, законів «Про судовий устрій України», «Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування», деяких інших законодавчих актів. Проте ці зміни проводилися поспіхом, в авральному порядку, оскільки закінчувався п'ятилітній термін, відведений Конституцією для приведення судової системи України у відповідність із її положеннями. Тому їхня ефективність оцінюється досить критично. Неefективність малої судової реформи підтвердилася вже через півроку. Верховна Рада України ухвалила нову редакцію Закону «Про судовий устрій України» від 7 лютого 2002 р. № 3018-III, який експерти також не вважали бездоганним, оскільки зміст відповідного розділу Конституції та Закону від 7 лютого 2002 р. «Про судовий устрій України» не узгоджено. Через це зазначений Закон не дав судовій владі інструменту для повного втілення в життя принципу верховенства права. Це також стало одним із чинників, який зумовлює поразку конституції юридичної перед конституцією фактичною, прогресивна динаміка першої потрапила в лабіринт консервативної статичності другої.

Отже, зміни, що відбулись у системі судової влади, мали формальні ознаки реформи, але напрями, які визначалися її суб'єктами, уповільнювали поступальний рух у розвитку судової системи як незалежного інституту громадянського суспільства. Негативний вплив на цей процес мали й ті обставини, що законодавець у Конституції визначив Україну як таку, що вже досягла рівня правової держави, всупереч перехідному характеру соціальних та економічних відносин, не врахувавши при цьому потенціал деструктивних сил у значній частині українського політикуму. Термінологічні запозичення із конституцій сталих демократій на

вітчизняному ґрунті втрачали свій реальний зміст, і це значною мірою призвело до ідеалізації роботи державних механізмів, до намагання підпорядкувати правосуддя, спираючись на традиції радянського режиму.

Правильні по суті принципи верховенства права, торжества закону, судового контролю за всіма сферами правовідносин у суспільстві необхідно було послідовно втілювати в законодавстві про судову владу з метою досягнення справедливості як природного наслідку її діяльності. На практиці ж відбулась абсолютизація форм діяльності суду та робилися зусилля для гарантування їх інституційної непорушності, що призводить до підміни змісту і мети судочинства на процедурні форми судової діяльності, що особливо характерно для процесуальних галузей законодавства, норми яких «багато в чому суперечать інтересам захисту основних прав і свобод людини». Внаслідок розриву між загальними положеннями й організаційними засадами судової системи, її окремими ланками та їх інстанційною компетенцією значення окремих процесуальних інститутів зводиться до рівня формальних церемоній. Усі ці чинники негативно позначились на діяльності судової влади загалом.

Підбиваючи підсумки зробленого у цій сфері, доводиться, на жаль, визнати, що у розв'язанні проблем реформування судової системи домінує формальний підхід. На перше місце висувається проблема структури судових установ, а мета правосуддя враховується лише настільки, наскільки це є сумісним з інтересами суб'єктів реформаторського процесу.

Шляхи реформування

Конституційна реформа судової влади

Ситуація, що склалася у сфері правосуддя, свідчить про те, що конституційна реформа стосується і цієї сфери. Зміни, внесені 2004 р. до Конституції України, майже не торкнулися судової влади. Однак це не означає, що конституційне законодавство у цій сфері не потребує вдосконалення. Більшість фахівців і науковців вважають, що необхідним етапом судово-правової реформи в Україні має бути внесення змін до Конституції України. Пропонується, зокрема, визначити і закріпити в Основному Законі поняття «судова система» та принципи її побудови, що відповідають стандартам і традиціям європейських країн.

Також ідеться про внесення змін до статті 93 Конституції України з метою повернення Верховному Суду України права законодавчої ініціативи. При цьому нагадують, що під час попереднього конституційного процесу Верховний Суд України цілком свідомо був вилучений з числа суб'єктів законодавчої ініціативи, для того щоб забезпечити реальну дію принципу поділу влади на три гілки і усунути передумови для звинувачення судової влади у втручанні в законотворчість. Проте дискусійність цієї точки зору стає очевидною. Нині суддівський корпус усунуто від

вітчизняному ґрунті втрачали свій реальний зміст, і це значною мірою призвело до ідеалізації роботи державних механізмів, до намагання підпорядкувати правосуддя, спираючись на традиції радянського режиму.

Правильні по суті принципи верховенства права, торжества закону, судового контролю за всіма сферами правовідносин у суспільстві необхідно було послідовно втілювати в законодавстві про судову владу з метою досягнення справедливості як природного наслідку її діяльності. На практиці ж відбулась абсолютизація форм діяльності суду та робилися зусилля для гарантування їх інституційної непорушності, що призводить до підміни змісту і мети судочинства на процедурні форми судової діяльності, що особливо характерно для процесуальних галузей законодавства, норми яких «багато в чому суперечать інтересам захисту основних прав і свобод людини». Внаслідок розриву між загальними положеннями й організаційними засадами судової системи, її окремими ланками та їх інстанційною компетенцією значення окремих процесуальних інститутів зводиться до рівня формальних церемоній. Усі ці чинники негативно позначились на діяльності судової влади загалом.

Підбиваючи підсумки зробленого у цій сфері, доводиться, на жаль, визнати, що у розв'язанні проблем реформування судової системи домінує формальний підхід. На перше місце висувається проблема структури судових установ, а мета правосуддя враховується лише настільки, наскільки це є сумісним з інтересами суб'єктів реформаторського процесу.

Шляхи реформування

Конституційна реформа судової влади

Ситуація, що склалася у сфері правосуддя, свідчить про те, що конституційна реформа стосується і цієї сфери. Зміни, внесені 2004 р. до Конституції України, майже не торкнулися судової влади. Однак це не означає, що конституційне законодавство у цій сфері не потребує вдосконалення. Більшість фахівців і науковців вважають, що необхідним етапом судово-правової реформи в Україні має бути внесення змін до Конституції України. Пропонується, зокрема, визначити і закріпити в Основному Законі поняття «судова система» та принципи її побудови, що відповідають стандартам і традиціям європейських країн.

Також ідеться про внесення змін до статті 93 Конституції України з метою повернення Верховному Суду України права законодавчої ініціативи. При цьому нагадують, що під час попереднього конституційного процесу Верховний Суд України цілком свідомо був вилучений з числа суб'єктів законодавчої ініціативи, для того щоб забезпечити реальну дію принципу поділу влади на три гілки і усунути передумови для звинувачення судової влади у втручанні в законотворчість. Проте дискусійність цієї точки зору стає очевидною. Нині суддівський корпус усунуто від

участі в реформуванні судової влади, що негативно впливає на його якість.

Не менш важливим є закріплення в Конституції України додаткових гарантій незалежності суддів. Доцільно передбачити повноваження судової влади призначати та обирати суддів на адміністративні посади. Крім того, слід врегулювати порядок звільнення суддів Конституційного Суду України.

Під час внесення змін до Конституції України і доопрацювання законів, пов'язаних зі статусом суддів, був вилучений інститут дисциплінарної відповідальності суддів Конституційного Суду України. У результаті до судді, який порушив присягу, застосовується ст. 126 Конституції України, яка вимагає його звільнення органом, що його обрав або призначив. Хоча більш правильним був би підхід встановлення фактів порушення закону за допомогою спеціалізованих професійних органів, наприклад Вищої ради юстиції або спеціально створених.

З аналізу змісту п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції, згідно з яким однією із засад судочинства є забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом, впливає необхідність побудови трьох ланок судової системи. Базовим є рішення суду першої інстанції, далі послідовно можуть відбуватись апеляційне та касаційне провадження. Однак у межах спеціалізованих юрисдикцій нині маємо чотири ланки судових органів. Це породжує парадокси, наприклад, коли одне підприємство відсуджує в іншого гроші, така суперечка може пройти чотири судових інстанцій. Водночас для позбавлення людини свободи на 15 років досить трьох, а довічно – і двох судових інстанцій. Постають закономірні запитання: на рівні якої інстанції мають бути ці ланки? Як їхні фактичні функції співвідносяться з Конституцією? Чи вичерпно відображає їхня сукупність зміст поняття «судова влада»?

Ще однією досить спірною пропозицією, що потребує внесення змін у Конституцію, є перехід до обрання суддів, по-перше, на визначений термін, і, по-друге, громадянами. Такий крок дозволить зменшити політичну заангажованість суддів і змусити їх сумлінніше виконувати свої обов'язки. В той же час самі судді оцінюють таке положення як спробу скасування гарантій своєї незалежності та захищеності.

Призначення суддів на адміністративні посади

Однією з важливих передумов становлення незалежного суду є розв'язання проблеми обрання (призначення) керівників судових установ, тобто призначення суддів на адміністративні посади. Адже саме за допомогою призначення на адміністративні посади та звільнення з них, розв'язання питань службового зростання суддів можна істотно впливати на судову діяльність.

За нинішніх умов суддя на адміністративній посаді може впливати

участі в реформуванні судової влади, що негативно впливає на його якість.

Не менш важливим є закріплення в Конституції України додаткових гарантій незалежності суддів. Доцільно передбачити повноваження судової влади призначати та обирати суддів на адміністративні посади. Крім того, слід врегулювати порядок звільнення суддів Конституційного Суду України.

Під час внесення змін до Конституції України і доопрацювання законів, пов'язаних зі статусом суддів, був вилучений інститут дисциплінарної відповідальності суддів Конституційного Суду України. У результаті до судді, який порушив присягу, застосовується ст. 126 Конституції України, яка вимагає його звільнення органом, що його обрав або призначив. Хоча більш правильним був би підхід встановлення фактів порушення закону за допомогою спеціалізованих професійних органів, наприклад Вищої ради юстиції або спеціально створених.

З аналізу змісту п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції, згідно з яким однією із засад судочинства є забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом, впливає необхідність побудови трьох ланок судової системи. Базовим є рішення суду першої інстанції, далі послідовно можуть відбуватись апеляційне та касаційне провадження. Однак у межах спеціалізованих юрисдикцій нині маємо чотири ланки судових органів. Це породжує парадокси, наприклад, коли одне підприємство відсуджує в іншого гроші, така суперечка може пройти чотири судових інстанцій. Водночас для позбавлення людини свободи на 15 років досить трьох, а довічно – і двох судових інстанцій. Постають закономірні запитання: на рівні якої інстанції мають бути ці ланки? Як їхні фактичні функції співвідносяться з Конституцією? Чи вичерпно відображає їхня сукупність зміст поняття «судова влада»?

Ще однією досить спірною пропозицією, що потребує внесення змін у Конституцію, є перехід до обрання суддів, по-перше, на визначений термін, і, по-друге, громадянами. Такий крок дозволить зменшити політичну заангажованість суддів і змусити їх сумлінніше виконувати свої обов'язки. В той же час самі судді оцінюють таке положення як спробу скасування гарантій своєї незалежності та захищеності.

Призначення суддів на адміністративні посади

Однією з важливих передумов становлення незалежного суду є розв'язання проблеми обрання (призначення) керівників судових установ, тобто призначення суддів на адміністративні посади. Адже саме за допомогою призначення на адміністративні посади та звільнення з них, розв'язання питань службового зростання суддів можна істотно впливати на судову діяльність.

За нинішніх умов суддя на адміністративній посаді може впливати

на розподіл справ, обираючи найбільш лояльних колег, або ж впливати на підлеглих, добиваючись ухвалення «потрібного» комусь чи йому самому рішення. Крім того, набула поширення негативна, а по суті – протиправна практика так званого узгодження суддею рішення у справі з головою суду. Як свідчить практика розгляду справ про порушення суддями закону, це може проявлятися у різних формах – від так званої поради голови до його прямої вказівки щодо рішення у справі. За деякою практикою, суддя перед ухваленням рішення у справі обов'язково має «завітати» до голови, щоб доповісти йому про обставини справи і своє бачення її розв'язання. При цьому голова може внести корективи у таке бачення. Практика може складатися й демократичніше: голова запрошує до себе суддю лише стосовно тих справ, які його цікавлять. Щодо решти справ – суддя може здійснювати правосуддя на власний розсуд. Фактично у таких випадках ідеться про прямий або завальований вплив на суддів при здійсненні правосуддя, який із різних причин (переважно через фактичну залежність судді від голови суду) сприймається суддями як належне і про який стає відомо поза межами суду, як правило, в результаті виникнення конфліктів між головою суду та конкретним суддею. З позиції закону, зазначене чи подібне до нього вивершення голови суду над суддею неприпустиме. У процесуальному плані судді, незалежно від того, обіймають вони адміністративну посаду чи ні, – рівні. Голови судів та заступники голів судів наділяються повноваженнями лише щодо організаційного керівництва діяльністю суду, яке спрямоване на забезпечення діяльності судді, а не на його підпорядкування їм.

Визначеність щодо призначення на адміністративні посади існує лише щодо Голови Верховного Суду України – його, за Конституцією України, обирають самі судді Верховного Суду на засіданні пленуму, та Голови Конституційного Суду України, якого обирають аналогічним чином. Що стосується інших посад, то в Основному Законі призначення на адміністративні посади в системі судової влади ні до повноважень Президента України, ні до повноважень Верховної Ради не віднесено.

Президент України, видаючи відповідні укази, керується п. 23 ст. 106 Конституції України про надане йому право утворювати суди. Виходячи із цієї загальної норми, яка дає право президенту створювати суди як установи, і обґрунтовується право призначати їхніх голів і заступників за поданням Вищої ради юстиції. Адже відповідно до п. 1 ст. 131 Конституції Вища рада юстиції уповноважена вносити подання про призначення суддів на посади. Такий підхід призвів до затягування з призначенням суддів. У рішенні Парламентського комітету з питань правової політики, який 30 червня 2005 р. розглянув питання щодо ситуації, яка склалася в Україні з призначенням суддів на адміністративні посади в судах загальної юрисдикції, зазначено: станом на червень 2005 р. на розгляді в секретаріаті Президента України перебувають матеріали стосовно при-

значення значної кількості кандидатур суддів на адміністративні посади в судах (зокрема 2 кандидатури з 2003 р., 45 – із 2004 р.).

У таких умовах Вища рада юстиції стала єдиним органом, за поданням якого здійснюються призначення суддів на посаду Президентом України, а також звільнення з посади як президентом, так і Верховною Радою. Поки що залишається остаточно нерозв'язаним питання про наявність у Вищій раді юстиції права вносити подання про обрання на посаду судді Верховною Радою України. Вища рада юстиції звернулася до Конституційного Суду з проханням дати офіційне тлумачення терміна «призначення», що вжите в п. 1 частини першої ст. 131 Конституції. Раді надано право на внесення подання «про призначення суддів» і не вживаються поняття «перше призначення» та «обрання». Крім цього, не конкретизується орган, якому повинно вноситися подання.

16 травня 2007 р. КСУ ухвалив Рішення у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення частини п'ятої ст. 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади). Аналізуючи частину п'яту ст. 20 Закону на предмет офіційного тлумачення, Конституційний Суд України виявив ознаки невідповідності Конституції України її положення про надання Президенту України повноважень призначати та звільняти голів, заступників голів судів. На думку Суду, надання Президентові України частиною п'ятою ст. 20 Закону повноважень призначати суддю на посаду голови, заступника голови суду, а також звільняти його з цієї посади суперечить ст. 106 Конституції України, тобто це положення Закону визнано неконституційним і таким, що втратило чинність. Крім того, КСУ рекомендував Верховній Раді України невідкладно в законодавчому порядку врегулювати питання про призначення судді на посаду голови суду, заступника голови суду та звільнення його з цієї посади.

Парламент, ухвалюючи постанови про обрання голів та їх заступників, посилається на п. 15 ст. 85 Конституції. Але згадана норма встановлює повноваження Верховної Ради призначати чи обирати на посади, звільняти з посад, давати згоду на призначення і звільнення осіб у випадках, передбачених Конституцією. А в Основному Законі навіть не згадується про призначення суддів на адміністративні посади, крім Голови Верховного Суду України. Продовженням цього логічного ланцюга є висновок, що законодавчий орган взагалі не має повноважень на призначення голів суддів та їхніх заступників. Проте передавати це питання під юрисдикцію Верховної Ради недоцільно з огляду на те, що вона за час свого чергового скликання просто не встигає розглянути кілька тисяч кадрових питань, тим більше що саме до її компетенції належить обрання всіх суддів безстроково.

Матеріально-фінансове забезпечення судової влади

Незавершеність судової реформи обумовила низку розбіжностей і протиріч у важливій сфері організаційного, фінансового і матеріально-технічного забезпечення судів і суддів. Досі належним чином не виконується конституційне положення щодо державного забезпечення фінансування та відповідних умов для функціонування судів і діяльності суддів. У той же час умови роботи суду, порядок їхнього забезпечення ставлять суддю у залежність від інших структур, що може вплинути і впливає на кінцеві результати розгляду судової справи. З огляду на це у незалежному, неупередженому правосудді має бути зацікавлене насамперед усе наше суспільство, кожний громадян, які повинні бути впевнені, що хто б не порушив їхні права, останні будуть захищені у суді, де буде прийнято справедливе, неупереджене рішення.

Ситуація, коли організаційне, фінансове і матеріально-технічне забезпечення загальних судів здійснюють Міністерство юстиції, Вищий арбітражний і Верховний суди, не конструктивна. Суди загальної юрисдикції (крім арбітражних судів і Верховного Суду) в організаційних питаннях діяльності повністю залежать від органів виконавчої влади на місцях, на які покладено організаційне забезпечення судової діяльності. У ст. 19 чинного Закону про судоустрій передбачено, що організаційне забезпечення діяльності Верховного Суду Республіки Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, міжобласного, районних (міських), міжрайонних (окружних) судів, військових судів регіонів, Військово-Морських сил і гарнізонів здійснюється Міністерством юстиції України – органом виконавчої влади держави. Саме виконавча влада сьогодні здійснює для судів добір суддівських кадрів, підвищує їхню кваліфікацію та проводить перепідготовку, розв'язує питання щодо змін у мережі судів та їхньому штаті, здійснює матеріально-технічне забезпечення судів України та вирішує організаційні питання.

Протягом 2003–2007 рр. видатки держбюджету на потреби судових інституцій збільшилися майже в 4 рази: з 344,8 млн грн до 1376,6 млн грн. Проте, незважаючи на збільшення фінансування, держбюджет 2007 р. задовольняє потреби судової системи на 50,2% від необхідних коштів.

Фінансовим нонсенсом можна вважати і той факт, що лівова частка цих коштів (75-85%) іде на заробітну плату суддів, довічне утримання та інші соціальні виплати, і лише 10-15% спрямовується безпосередньо на всі видатки розвитку – забезпечення діяльності суду, ремонтні роботи, будівництво тощо. Незадовільним залишається стан матеріально-технічного та інформаційно-методичного забезпечення судів, що негативно впливає на ефективність здійснення правосуддя. Маємо також і досить відчутну диференціацію щодо матеріально-технічного забезпечення, наприклад, інформаційне забезпечення судів значною мірою залежить від інстанції та географічного розташування.

Формування суддівського корпусу

Необхідно визнати, що ігнорування важливості забезпечення незалежності судової влади негативно відбилося на формуванні суддівського корпусу, який надалі формується тими ж суб'єктами і за тими ж принципами, що й раніше. У результаті – частина суддівського корпусу залежить від конкретних представників колишньої владної верхівки та бізнесу. Новопризначені судді, за усталеною традицією, «зобов'язані» тим, хто здійснював їх підбір, рекомендацію, не кажучи вже про відверте протегування при проходженні процедури призначення.

Тому цілком закономірно ми отримали відверте протистояння різних гілок влади в ході розв'язання принципових питань, породжене конфліктом суспільних і корпоративних (приватних) інтересів (наприклад, Мукачівський суд заборонив голові Верховної Ради України підписувати законопроект «Про Кабінет Міністрів»), і «війну судів» – коли з одного і того самого предмету спору різні суди (або навіть і один) постановляють абсолютно різні за своїм змістом рішення. Доходить до абсурду, коли один суд відверто «перебиває» рішення іншого (відомий випадок, коли з одного і того ж питання в один і той же день вісім різних судів постановили рішення). Сьогодні це спостерігається під час розв'язання багатьох економічних і кадрових питань, завтра це виразно виявиться у виборчому процесі.

Відповідно слід переглянути принципи, за якими сьогодні організовується добір кандидатів на посаду судді. Є низка пропозицій щодо переходу від чинних процедур до добору кандидатів на посаду судді на конкурсній основі після складення кваліфікаційного іспиту в формі письмового тестування та співбесіди. Це апробований спосіб (оскільки такий іспит складають юристи, які прагнуть провадити нотаріальну діяльність), який дасть можливість об'єктивно переконатися в рівні підготовки кандидата і створити конкуренцію.

Ще однією проблемою є підготовка кадрів. Створена Академія суддів практично не функціонує. Їй виділяється в 20 разів менше коштів, ніж аналогічним навчальним закладам, скажімо, Академії Державної податкової адміністрації.

Із кадровою проблемою пов'язане таке надзвичайно важливе питання, як відповідальності суддів. У зв'язку з непередуманими реформами були втрачені важелі впливу на суддів, котрі стали незалежними вже не тільки від інших гілок влади, а й від закону. Такі судді є, і, користуючись тим, що ні кваліфікаційна комісія, ні вищі суди, ні Верховний Суд, ні Рада суддів не мають сьогодні інструментів, які дозволяють перевірити професійну діяльність судді, вони ухвалюють будь-які рішення. Особливо по справах, де рішення влаштовує всіх, тобто не заперечуватиметься або не може оскаржуватися в принципі. Тому для належного розгляду питань щодо відповідальності суддів необхідно передбачити механізми перевірки інформації та наявності ознак дисциплінарного проступку

в діях судді, конкретизувати і чітко визначити підстави для дисциплінарної відповідальності відповідно до норм, які діють у законодавстві більшості європейських країн.

Існують серйозні проблеми із дотриманням принципу незалежності судів. У реальному житті суди залежать від Міністерства юстиції України, Вищої ради юстиції (ухвалює рішення про рекомендацію особи на посаду судді), Президента України (призначає суддів на посаду на перші п'ять років), Верховної Ради України (призначає суддів безстроково), Державної судової адміністрації (розв'язує питання фінансування судів та забезпечення їх технічним обладнанням), місцевих державних адміністрацій (вирішення квартирних питань) тощо.

Не менш важливою проблемою правосуддя в Україні є те, що деякі судді самі залучаються до політичних процесів. Як приклад – постанова Донецького апеляційного адміністративного суду, якою з грубим порушенням Кодексу адміністративного судочинства України зупинено виконання постанови Кіровського районного суду міста Донецька щодо указів президента про звільнення суддів Конституційного Суду України. Визначена законом політична нейтральність судді не може бути зведена лише до формальних заборон його зв'язків із політичними партіями і рухами. У принципі можливі й інші прояви політичних симпатій або антипатій судді (надання матеріальної підтримки певним партіям, участь у вуличних демонстраціях, агітація за кандидатів у депутати тощо). Якщо політична заангажованість судді перетворюється на постійний фактор, на тлі якого він продовжує виконувати свої професійні обов'язки, то навіть за відсутності формального членства в партії або русі, цілком правомірним є порушення питання про припинення його суддівських повноважень.

Є загальні проблеми, які потребують урегулювання, – щодо необхідності прийняття нових процесуальних кодексів, щодо системи адміністративних судів, функціонування військових судів у судовій системі України, яких не повинно бути з огляду на вимоги Конституції і рекомендації ПАРЕ, їх функції треба перерозподілити. Так, Україна досі не виконала одне з найбільших зобов'язань перед Радою Європи – ухвалення нового Кримінально-процесуального кодексу. Чинний Кримінально-процесуальний кодекс 1960-го року дуже застарів. У нього було внесено величезну кількість правок, і сьогодні він повністю розбалансований, багато процедур законом не врегульовано. Так, у січні 2003 р. Конституційний Суд України ухвалив рішення, відповідно до якого постанову про порушення кримінальної справи можна оскаржити в суді. Але відповідної процедури немає досі. Судді на власний розсуд вирішують, у кого приймати скаргу, в які терміни її розглядати, який документ виносити в результаті розгляду, чи може відповідне рішення бути оскаржено та яким чином. Верховний Суд прийняв постанову пле-

нуму з цього приводу, фактично перебравши на себе повноваження зі створення нормативних актів, що неприпустимо. До неврегульованих питань належить, наприклад, процедура розкриття судом банківської таємниці. Вона може виконуватися до порушення кримінальної справи й після, що вимагає різних процедур. Але їх взагалі не існує ні в процесуальному кодексі, ні в спеціальних законах, що регламентують банківську діяльність.

Є проблема, що лежить поза судовою системою, але у сфері, яка дуже важлива для її функціонування. Це проблема правової допомоги, у тому числі безоплатної, що відіграє значну роль у забезпеченні реального доступу до правосуддя для переважної більшості верств населення, які не мають достатнього рівня правової освіти і матеріальних можливостей для того, щоб на належному рівні забезпечити захист своїх інтересів. Слід законодавчо закріпити надання безоплатної правової допомоги найбільш соціально незахищеним категоріям населення, особливо громадянам з фізичними та психічними вадами, не лише у кримінальних, а й у цивільних та адміністративних справах.

Проведення судової реформи з метою підвищення ефективності захисту прав людини, доступності для всіх громадян справедливого правосуддя викликало необхідність сформувати розгалужену систему судових органів, привести їх у відповідність з принципами правової, демократичної, соціально орієнтованої держави. Виконати це завдання неможливо без докорінних змін у сфері здійснення правосуддя, становлення його як справді незалежної, самостійної влади. Крім того, входження України до європейського і світового простору викликає потребу у відповідних перетвореннях у всіх сферах суспільного життя, адаптації основних державних інституцій до найкращих світових зразків. Чи не найбільшою мірою це стосується саме судової системи.

Примітки до розділу 16

- 1 Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. — К., 2002. — С.42, 48.
- 2 Звернення до громадян України // Голос України. — 1991.— 11 вересня.
- 3 Мороз О. Вибір (Хто підніме 15-й камінь?). — К., 1994. — С.70.
- 4 Там само.
- 5 Див.: Голос України. — 1992. — 6 листопада.
- 6 Кучма Л. Про найголовніше. — К., 1999. — С.19-20.
- 7 Відповіді на запитання анкети журналу «Політична думка» // Політ. думка. — 1993. — №1. — С.56.

нуму з цього приводу, фактично перебравши на себе повноваження зі створення нормативних актів, що неприпустимо. До неврегульованих питань належить, наприклад, процедура розкриття судом банківської таємниці. Вона може виконуватися до порушення кримінальної справи й після, що вимагає різних процедур. Але їх взагалі не існує ні в процесуальному кодексі, ні в спеціальних законах, що регламентують банківську діяльність.

Є проблема, що лежить поза судовою системою, але у сфері, яка дуже важлива для її функціонування. Це проблема правової допомоги, у тому числі безоплатної, що відіграє значну роль у забезпеченні реального доступу до правосуддя для переважної більшості верств населення, які не мають достатнього рівня правової освіти і матеріальних можливостей для того, щоб на належному рівні забезпечити захист своїх інтересів. Слід законодавчо закріпити надання безоплатної правової допомоги найбільш соціально незахищеним категоріям населення, особливо громадянам з фізичними та психічними вадами, не лише у кримінальних, а й у цивільних та адміністративних справах.

Проведення судової реформи з метою підвищення ефективності захисту прав людини, доступності для всіх громадян справедливого правосуддя викликало необхідність сформувати розгалужену систему судових органів, привести їх у відповідність з принципами правової, демократичної, соціально орієнтованої держави. Виконати це завдання неможливо без докорінних змін у сфері здійснення правосуддя, становлення його як справді незалежної, самостійної влади. Крім того, входження України до європейського і світового простору викликає потребу у відповідних перетвореннях у всіх сферах суспільного життя, адаптації основних державних інституцій до найкращих світових зразків. Чи не найбільшою мірою це стосується саме судової системи.

Примітки до розділу 16

- 1 Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. — К., 2002. — С.42, 48.
- 2 Звернення до громадян України // Голос України. — 1991.— 11 вересня.
- 3 Мороз О. Вибір (Хто підніме 15-й камінь?). — К., 1994. — С.70.
- 4 Там само.
- 5 Див.: Голос України. — 1992. — 6 листопада.
- 6 Кучма Л. Про найголовніше. — К., 1999. — С.19-20.
- 7 Відповіді на запитання анкети журналу «Політична думка» // Політ. думка. — 1993. — №1. — С.56.

- 8 Кравчук Л. Є така держава Україна. – К., 1992. – С.42.
- 9 Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К., 2001. – С.233.
- 10 Там само. – С.203.
- 11 Кравчук Л. Є така держава Україна. – С.43.
- 12 Там само. – С.123.
- 13 Там само. – С.154-155.
- 14 Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. – К., 2001. – С.49.
- 15 Див.: Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – С.239.
- 16 Ємельянов О. Економіка: екскурс в минуле, нинішнє, майбутнє // Верховна Рада України дванадцятого скликання, 1990–1994 роки. – К., 1998. – С.621.
- 17 Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., 2002. – С.204-205.
- 18 Там само. – С.215.
- 19 Там само. – С.217-218.
- 20 Там само. – С.211.
- 21 Кравчук Л. Є така держава Україна. – С.64.
- 22 Мороз О. Вибір. – К., 1994. – С.149.
- 23 Див.: Кому і як допомагають США // Урядовий кур'єр. – 1993. – 20 липня.
- 24 Кравчук Л. Є така держава Україна. – С.44.
- 25 Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.217.
- 26 Там само. – С.221, 237.
- 27 Адміністрація Президента України: статус та структура // Політичний календар. – 1997. – Вип.2. – С.3.
- 28 Кучма Л. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. – К., 2000. – С.34.
- 29 Там само. – С.54, 56.
- 30 Див. про це: Аслунд А. Розбудова капіталізму. Трансформації в країнах колишнього Радянського блоку / Пер. з англ. – К., 2003. – С.466-478.
- 31 Вишняк А. «Закон о власти» и роль личности в истории // Зеркало недели. – 1994. – 17-23 декабря. – С.4.
- 32 Карпов О. Спогади про майбутнє, або Все повторюється. Майже все...: 36. виступів, документів, статей та інтерв'ю. – К., 2005. – С.44.
- 33 Пашков М., Жданов И., Гриценко А. Административная реформа: дальше... Дальше?.. Дальше! // Зеркало недели. – 2000. – 3 июня // <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/295/27305>.
- 34 Перле Дж. Капиталистический путь Украины может быть заблокирован людьми из политической клики // Зеркало недели. – 1996. – 19 октября // <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/107/8473>.
- 35 Дмитричева О. Валерій Пустовойтенко: «Ініціювавши всенародне обговорення, влада припустилася помилки» // Дзеркало тижня. – 2003. – 14 червня. – С.2.

- 36 Гальчинський А. Обраним шляхом. – К., 1999. – С.37.
- 37 Там само. – С.39.
- 38 Мороз О. Записи Мельниченка – дзеркало нашої політики. Тому всі бояться в нього глянути? // Дзеркало тижня. – 2004. – 9 жовтня. – С.4.
- 39 Регіональний портрет України. – К., 2003. – С.82.
- 40 Аслунд А. Розбудова капіталізму. – С.487-488.
- 41 Коментар Харківської правозахисної групи з приводу поточних політичних подій в Україні // http://intellect.org.ua/index.php?lang=u&page=print&material_id=35846&theme_id=0&print=1.
- 42 Див., наприклад: Мороз О. Записи Мельниченка...
- 43 Шангіна Л. Праця як джерело, або про красу моєї держави // Дзеркало тижня. – 2003. – 23 серпня. – С.7.
- 44 Черненко М. Юрій Костенко: «Партійний президент може з'явитися в Україні в 2008 році» // Там само. – 27 вересня. – С.19.
- 45 Міжей К. Економічні реформи в Україні: час нової хвилі // Там само. – 2004. – 17 липня. – С.8.
- 46 Шакур В. Реформа органів кримінальної юстиції. Стратегія і тактика // Там само. – 2005. – 20 серпня. – С.7.
- 47 Черненко М. Юрій Костенко: «Партійний президент може з'явитися в Україні в 2008 році» // Там само. – 2003. – 27 вересня. – С.19.
- 48 Рахманін С. Мала енциклопедія великого українця // Там само. – 2004. – 9 жовтня. – С.2.
- 49 Мостова Ю. Коли вибори важливіші за вибір // Там само. – 30 квітня. – С.3.
- 50 Рахманін С., Соболев Є. СДПУ (отаборена) // Там само. – 2003. – 15 березня. – С.3.
- 51 Там само.
- 52 Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – С.335.
- 53 Там само. – С.336.
- 54 Мостова Ю. Як нам не побудувати Росію // Дзеркало тижня. – 2005. – 12 лютого. – С.2.
- 55 Перевезій В. У заручниках – церква // Там само. – 2004. – 21 лютого. – С.17.
- 56 Кравченко В. Чарівність країни керованої демократії // Там само. – 2005. – 26 листопада. – С.4.
- 57 Силіна Т. НАТО не винне // Там само. – 2006. – 25 лютого. – С.2.
- 58 Силіна Т. Три бажання для прем'єра // Там само. – 2004. – 2 жовтня. – С.3.
- 59 Бадрак В., Згурец С. Доктринальна гибкість. Отныне Украина может рассчитывать исключительно на собственный военный потенциал // Там само. – 31 июля. – С.2.
- 60 Бутейко А. Внутрішня «Одіссея» політики зовнішньої. Євроінтеграція чи єврокамуфляж? // Там само. – 2003. – №34. – 6 вересня. – С.4.
- 61 Там само.
- 62 Силіна Т. Співучасники // Там само. – 2004. – 24 квітня. – С.3.
- 63 Телевізійне звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди

підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 7 березня. — С.1-2.

64 Мостова Ю. Нічим дихати // Дзеркало тижня. — 2003. — 20 грудня. — С.1.

65 Перша прополка // Там само. — 2004. — 13 листопада. — С.1.

66 Майборода А. Категория адекватности // http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=52&op_id=853#853.

67 Кучма і «кучмізм» як явище. Експерти «Дня» про політичне десятиріччя (1994—2004) // День. — 2005. — 6 травня. — С.6.

68 Тимошенко Ю. Мемуари одного року, або 12 миттєвостей із життя української політики // Дзеркало тижня. — 2006. — 30 грудня. — С.3.

69 Рудич Ф.М. Політична система суспільства // Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с. — С.596.

70 Рудич Ф. Поняття політичної системи суспільства: теоретичний аспект // Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. А.І.Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — С.18.

71 Див.: Конституція України (Із змінами та доповненнями, прийнятими 8 грудня 2004 р.). — К.: Вид. Верховної Ради України, 2006. — С.5.

72 Шаповал В. Проблеми зарубіжного парламентаризму // Вісн. КІВС. — 1996. — №8. — С.62-69.

73 Политическая энциклопедия: В 2 т. / Рук. проекта Г.Ю.Семигин. — М.: Москов. школа полит. исследований. — 2000. — Т.2. — 290 с.

74 Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн. — К., 1997. — С.128.

75 Георгіца А.З. Проблеми сучасного парламентаризму // Вісн. КДУ. — 1999. — №4. — С.12-19.

76 Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — С.387.

77 Хейвуд Э. Политология: учебник для студентов вузов / Пер. с англ. Г.Г.Водолазова, В.Ю.Бельского. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — С.387.

78 Там само. — С.385-386.

79 Там само. — С.386.

80 Белов Д.М., Бисага Ю.М. Конституційно-правове регулювання інституту президента в Україні та Франції: Монографія. — Ужгород: Ліра, 2007. — С.68.

81 Там само.

82 Хейвуд Э. Политология: учебник для студентов вузов / Пер. с англ. Г.Г.Водолазова, В.Ю.Бельского. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — С.403.

83 Власть и общество / RGB CROUP. Rsgth & Brith. — К., 2006. — Июль.

84 Лозунько С. Президент жаждет диктатуры // «2000». — 2007. — 6 червня. — С.3.

85 Там само.

86 Хейвуд Э. Политология: учебник для студентов вузов / Пер. с англ. Г.Г.Водолазова, В.Ю.Бельского. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — С.406.

87 Там само. — С.387.

88 Кудряченко А. І. Виконавча влада і адміністративне управління у контексті нової системи правління // Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. А.І.Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — С.205.

89 Там само. — С.207.

90 Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины / 2-е изд. — К.: Парламент. изд-во, 2003. — Кн.1. — С.355.

91 Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М.Рудича. — К.: Парламент. вид-во, 2002. — С.123.

92 Конституція України (Із змінами і доповненнями, прийнятими 8 грудня 2004 р.). — К.: Вид. Верховної Ради України, 2006.

93 Кудряченко А.І. Виконавча влада і адміністративне управління у контексті нової системи правління // Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. А.І.Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — С.211.

РОЗДІЛ 17.

Громадянське суспільство і створення динамічної політичної системи в Україні

1. Державна влада і суспільна самоорганізація

Україна, як відомо, досі залишається транзитною країною з «наздогінною» моделлю розвитку. Такий стан справ передбачає домінування саме політичної складової у суспільно-політичних, економічних чи соціокультурних перетвореннях. Тому проблема створення динамічної політичної системи лежить у площині забезпечення повноцінної моделі взаємодії органів державної влади та суспільства. Оскільки політика реагує лише на організовані інтереси, ефективний розвиток країни неможливий без відповідного рівня самоорганізації суспільства. Тому розв'язання проблеми співвідношення державної влади і органів самоорганізації населення великою мірою визначає ефективність розвитку країни в цілому, рівень її демократичності.

За визначенням **державна влада** – це вид публічної політичної влади, що здійснюється державою та її організаціями, здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території. Традиційно державна влада здійснюється на центральному та регіональному рівні через відповідні органи державної влади.

При аналізі ефективності наявної моделі організації державної влади в будь-якій країні важливу роль має її **організаційний, комунікативний, директивний і функціональний аспекти**. **Організаційний аспект** влади передбачає спосіб організації її центральних і регіональних підрозділів. **Комунікативний аспект** передбачає правила та механізми передачі влади, з одного боку, і форми політичної відповідальності органів державної влади і окремих посадовців – з іншого. **Директивний аспект** передбачає ефективність проходження владних рішень за наявної інфраструктури органів державної влади та органів місцевого самоврядування і виражається у відповідній регіональній політиці. **Функціональний аспект** влади передбачає здатність і вміння реалізувати функцію суспільного управління на практиці. Тут важливу роль відіграє рівень децентралізації влади, який би забезпечував проходження політичних рішень (зменшуючи тим самим дефіцит легітимності влади) і водночас не гальмував процеси самоорганізації населення, і включає власне взаємодію органів державної влади, органів місцевого самоврядування та самоорганізації населення.

В Україні з **організаційної** точки зору державна влада в основному облаштована в традиційний, як для демократичних держав, спосіб. Джерелом влади, відповідно до Конституції України, є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцеве самоврядування. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавча влада здійснюється парламентом України – Верховною Радою, яка одночасно є єдиним законодавчим і вищим представницьким органом влади. Владу глави держави здійснює Президент України. Виконавчу владу – Кабінет Міністрів України – вищий орган виконавчої влади, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації. Особливість України у тому, що органи державної влади існують не лише на регіональному (обласні державні адміністрації), а й на локальному рівні (районні державні адміністрації). Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Своєю чергою голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України (ст. 118 Конституції України). Водночас голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Щодо представницьких органів влади (обласних і районних рад), то місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам лише у частині повноважень, делегованих їм відповідними радами¹.

Судова влада здійснюється Верховним Судом України та судами спеціальної юрисдикції. При цьому Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Зауважимо, що в Конституції України, хоча й є положення про поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, у розділі VIII Конституції, яким визначається діяльність судової системи, про суди йдеться виключно як про органи правосуддя, а не судової влади.

В Україні, як відомо, після конституційної реформи 2004 р. баланс і співвідношення органів державної влади насамперед вищого рівня істотно змінився. Тому наразі, аналізуючи діяльність органів державної влади, слід одразу ж вести мову про проблеми, породжені політичною реформою.

Перехід до парламентсько-президентської форми державного правління суттєво вплинув на баланс і структуру насамперед вищих органів влади. Йдеться про зміни інституційно-функціонального характеру, які порушили баланс влади і спричинили низку політичних конфліктів насамперед на рівні вищих органів державної влади. Тож, наразі постає завдання вироблення оптимальної моделі взаємодії ключових макро-

політичних суб'єктів державної влади: Президента України, Кабінету Міністрів і Верховної Ради України.

Як відомо, політична реформа мала на меті забезпечити політичну відповідальність парламенту через надання відповідних кадрових прерогатив парламентським партіям в особі парламентської більшості, коопераційний зв'язок між законодавчою та виконавчою гілками влади для динамічного і послідовного прийняття і впровадження державно-управлінських рішень, системності у прийнятті нормативно-правових документів, стабільну і послідовну роботу уряду, забезпечивши йому певний імунітет від політичної кон'юнктури². Водночас політична реформа виявила свою недосконалість у інституційному та правовому аспектах. Наслідки від її запровадження мають прямо протилежний ефект. Фактично від часу її запровадження український політикум перебуває в стані перманентної політичної кризи.

На перший погляд, внаслідок політичної реформи політико-владні можливості парламенту значно розширилися за рахунок надання парламентським партіям права формування уряду, права поточного коригування роботи уряду через можливість відставки окремих міністрів, інших посадових осіб, що є суттєвим кроком у напрямі інституціалізації парламентської республіки. Також конституційна реформа значно розширила й можливості уряду. Наразі кандидатура прем'єр-міністра вноситься президентом за пропозицією коаліції депутатських фракцій або фракцією, яка становить парламентську більшість, що є цілком логічним з точки зору становлення партійної системи і повернення політичним партіям однієї з найважливіших функцій посередництва між державою і суспільством і представництва суспільних інтересів.

Водночас у Конституції і законах України досі невизначеним є порядок формування і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді. Конституція містить загальні положення про формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, до складу якої належить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради (положення ч. 6 ст. 83 Конституції). Однак засади формування, організації і припинення діяльності урядової коаліції встановлюються Конституцією та Регламентом Верховної Ради України, затвердженим не законом, а її постановою. Недостатня урегульованість процедури функціонування парламентської коаліції саме на рівні закону призводить до того, що у Верховній Раді складається практика міграції окремих депутатів у фракції, за списками яких вони не обиралися, що загалом розмиває політичну структуру парламенту і, що вкрай негативно, спотворює реальне волевиявлення громадян.

Аналогічні проблеми існують і щодо процедури формування та відставки уряду. Так, законодавство не визначає засоби впливу на президента у разі, якщо той, отримавши від коаліції депутатських фракцій пропозиції щодо внесення до парламенту подання про призначення

прем'єр-міністра, у визначений період не вносить цієї кандидатури. Щодо відставки уряду, то у разі, якщо уряд відправлений у відставку, а парламентська коаліція розпалася або ж всередині неї існують суперечки щодо кандидатури нового прем'єр-міністра, країна отримує на невизначений термін виконуючого обов'язки прем'єр-міністра (випадок Ю.Єханурова початку 2006 р.). В окремих випадках це здатне спричинити колапс у системі влади, оскільки особа, яка є виконуючим обов'язки прем'єр-міністра не має тих прерогатив, що чинний прем'єр-міністр.

Зауважимо, що з проблемою нестабільності урядів стикається більшість країн, які мають континентально-європейський тип політичної системи (це не лише країни ЦСЄ, а й країни сталої демократії – Італія, Франція, ФРН). Зазвичай це країни з високим рівнем політичного плюралізму, фрагментованою політичною культурою тощо. Однак протягом десятиріч там виробилася практика запобігання подібним деструктивним ситуаціям за рахунок запровадження конструктивного вогуму довіри. Зокрема, конституцією Республіки Польща встановлюється умова, що уряд може бути відправлений у відставку лише, якщо протягом двох тижнів депутати визначаться з кандидатурою нового прем'єр-міністра. Аналогічна практика була запроваджена у Веймарській республіці, коли рішення Бундестагу про відставку федерального канцлера могло бути підписане президентом, лише якщо протягом двох днів буде проголошена кандидатура нового глави уряду.

Інша проблема, породжена політичною реформою, стосується **компетенцій підзаконного нормотворення**. Як відомо, в Україні суб'єктами законодавчої ініціативи є Верховна Рада України, Президент України і Кабінет Міністрів. Однак лише законопроекти президента можуть вноситися до парламенту як позачергові. До того ж президент наділений правом вето. Також президент має право призупиняти дію нормативних актів Кабінету Міністрів з мотивів невідповідності їх Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо визначення їх конституційності. Це означає, що за наявності «розділеного правління» – коли президент і уряд перебувають в опозиції один щодо одного, а проурядова парламентська коаліція не має кваліфікованої більшості, країна приречена на перманентний політичний конфлікт між урядом та главою держави, що гальмує нормальне проходження рішень будь-якого характеру згори донизу. Наявність двох конкуруючих центрів державної влади у цьому разі знову ж таки здатна спричинити протистояння і колапс влади загалом (одним із прикладів є дострокові парламентські вибори 2007 р.).

Іншою, не менш важливою, проблемою української політичної практики є недостатній рівень правового врегулювання багатьох аспектів суспільно-політичного та економічного життя, що породжує так званий правовий вакуум. Така ситуація підвищує рівень інтервенції президента та уряду в нормативно-правовій сфері, породжуючи тим

самим практику «ручного управління» суспільно-політичними та економічними процесами. Практика врегулювання актами президента та уряду великої кількості питань різноманітного характеру спричиняє новий виток конфліктів усередині влади, коли глава держави власними указами підміняє собою Верховну Раду. Крім того, практика так званого ручного управління, поширена на рівні президента та уряду, створює нішу для породження корупційних схем. Тому наразі важливим залишається питання законодавчого врегулювання прерогатив президента та уряду (поки що порядок вивчення законів, поданих на підпис глави держави, регламентується Розпорядженням глави держави № 221/97-рп від 30 травня 1997 р. «Про порядок проведення експертизи і підготовки на підпис Президенту України законів України»). Уточнення на рівні закону меж нормотворчих компетенцій президента (підстави накладання вето або кількісне обмеження застосування ним цього права) тим самим знизить імовірність подвійного нормотворення.

Ще одна нерозв'язана проблема, яка вимагає нагального, на наш погляд, урегулювання – це уточнення компетенції президента і Верховної Ради. Статус президента як глави держави і гаранта Конституції робить його повністю самостійною фігурою при проведенні державної політики. Однак лише парламент, як єдиний законодавчий орган в країні, здатен ухвалювати закони, які б забезпечували ефективність цього інституту. Тому наразі важливо узгоджувати законотворчу діяльність Верховної Ради з позицією Президента України. Оскільки знову ж таки відсутність кваліфікованої більшості у парламенті, сподіватися на появу якої навіть після дострокових парламентських виборів 2007 р. не доводиться, робить високою ймовірність застосування президентом свого права вето щодо Законів, ухвалених парламентом, що знову ж таки призводить до стагнації законотворчого процесу. Звісно, пропрезидентська коаліція підвищує ймовірність скоординованої роботи парламенту, уряду та президента. Проте особливість усіх постсоціалістичних країн, які мають парламентську форму правління, полягає у тому, що парламентські коаліції не можуть бути однорідними, тому незалежно від того, пропрезидентські вони чи ні, терміни їхнього існування нетривалі, що зрештою спричиняє нестабільність урядів. Наприклад, у відносно благополучній Польщі за 16 років змінилося 12 урядів. В Україні після дострокових парламентських виборів більшості не здобула жодна політична коаліція, що вже нині дає підстави прогнозувати нетривале існування будь-якої більшості. Тому конфліктний потенціал українського парламенту залишається досить високим. Знизити рівень конфліктогенності всередині парламенту бачиться можливим за рахунок подальшої інституціалізації (унормування) сфер компетенцій вищих органів державної влади. Тим більше що за сприятливої політичної кон'юнктури (формування пропрезидентської коаліції) є всі можливості для прийняття законів, які б ліквідували нормативно-правовий вакуум

на рівні вищих органів влади. Ідеться про так звані супровідні закони, які б деталізували й унормували прерогативи вищих органів влади: закони «Про Президента України», «Про регламент Верховної Ради», «Про парламентську опозицію» тощо.

Слід зазначити, що в середовищі суспільствознавців є різні погляди щодо ступеня унормування тих чи інших суспільних процесів. На перший погляд, високий рівень регламентації суспільно-політичних процесів, за А.Аслундом, «знижує дух авантюризму в суспільстві»³ і відповідно темпи його розвитку, з іншого, у суспільствах з великою кількістю конфліктогенних факторів, на кшталт України, унормування суспільно-політичних процесів знижує рівень їх агресивності. У цьому разі конституція хоча й є нормативно переважаною, а ускладнена процедура внесення змін до конституції фактично унеможлиблює її реформування, однак подібна телеологічність конституції за відсутності відповідних «супроводжувальних законів», низького рівня політичної та правової культури громадян стає своєрідним запобіжником проти узурпації влади тим чи іншим владним інститутом і знижує рівень екстремізму в суспільстві загалом.

Інший пласт проблем, який перешкоджає, на наш погляд, створенню динамічної політичної системи, стосується власне процедури формування органів виконавчої влади і заміщення окремих посад. Відповідно до Конституції України та Закону «Про місцеві державні адміністрації»⁴ (1999 р.) кадрові прерогативи щодо призначення та усунення глав місцевих державних адміністрацій має виключно Президент України. Щоправда, обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої адміністрації, на підставі чого президент приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Лише у разі, якщо недовіру висловило дві третини від складу ради, президент приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Як відомо, у політичній практиці країн світу формування виконавчої влади може відбуватися на основі політичного або професійного критерію. У першому випадку партія, яка перемогла на виборах, розставляє власних представників на посади в органах виконавчої влади. При цьому чітко визначається перелік посад, які вважаються політичними і підлягають ротации зі зміною влади. Формування владної вертикалі за професійною ознакою, на перший погляд, видається більш ефективним, оскільки за таких обставин влада змінюється лише на основі критерію ефективності і здійснюється найчастіше главою держави, який є фактичним главою виконавчої влади. Така схема характерна для змішаних або президентських республік, де має місце позапарламентський спосіб формування уряду. Однак, з іншого боку, що є негативним наслідком застосування подібної схеми, виборчі об'єднання у такому разі не в змозі реалізувати свої передвиборні програми. Тим самим втрачається головний критерій для усвідомленого вибору громадян в наступну виборчу

кампанію. Подібна схема водночас розмиває контури парламентських партій, чия діяльність стає невиразною, оскільки лише мізерна частка громадян цікавиться, хто і як голосує в парламенті, знижуючи тим самим статус парламентських партій.

Донедавна в Україні уряд формувався Президентом України на основі професійного критерію. Проте на практиці призначення високопосадовців відбувалося на підставі особистої відданості президенту або прем'єр-міністру. З запровадженням політичної реформи Україна перейшла до політичного принципу формування уряду. Однак подібний спосіб формування уряду і виконавчої вертикалі влади не гарантує ефективну діяльність органів державної влади. Навпаки, негативною тенденцією останніх років стало зниження рівня кваліфікації осіб, які займають політичні посади в органах виконавчої влади. Більшою мірою це стосується глав районних державних адміністрацій, меншою мірою — обласних державних адміністрацій, глав міністерств і відомств.

Нині очевидно, що реформа не забезпечила достатніх механізмів формування повноцінної вертикалі виконавчої влади. Попри розширення прерогатив Кабінету Міністрів, які ще більших гарантій зазнали після прийняття Закону «Про Кабінет Міністрів»⁵, виконавча вертикаль влади фактично залишилася у президента. Таким чином це створило підстави для паралельного існування двох виконавчих вертикалей. Уряд, сформований парламентом, не має права призначати голів державних адміністрацій. У разі, коли президент і уряд перебувають в опозиції один щодо одного (ситуація з урядом В.Януковича 2006—2007 рр.), створюються підстави для виникнення конфлікту між державними адміністраціями регіонального та локального рівня та урядом. На практиці це проявляється через відвертий саботаж урядових рішень, що унеможливорює ефективне проведення регіональної політики і зрештою політики правлячих політичних партій, які утворюють парламентську більшість.

Реалізація державної політики проводиться у безпосередній взаємодії з органами місцевого самоврядування та органами самоорганізації населення. І якщо в Україні у частині проходження державних рішень по владній вертикалі процедура є відносно повноцінною, оскільки має місце підпорядкування нижчестоящих адміністрацій вищестоящим, то у частині взаємодії власне з громадськими інституціями процес здійснення регіональної політики видається вкрай ускладненим. Причому тут слід виокремити проблеми як суто організаційного та правового, так і психологічного характеру.

Стосовно питання взаємодії органів державної влади та органів самоорганізації населення, важко заперечувати, що з утвердженням принципів місцевого самоврядування і поступовим перетворенням органів місцевого самоврядування у повноцінний суспільний інститут в українському суспільстві інтенсивно відбуваються процеси колективної інтеграції та самоорганізації в межах локальних співтовариств — місцевих громад.

Причому на цьому рівні українські громадяни демонструють високий рівень залучення до розв'язання тих чи інших місцевих проблем – від упорядкування своїх під'їздів, будинків, дитячих майданчиків, дворів до колективних акцій, пов'язаних з життям міста, селища чи села. Але це, як правило, спонтанні форми самоорганізації, які не вимагають постійної зайнятості чи відповідних інститутів.

Слід віддати належне й правовому забезпеченню принципів місцевого самоврядування і суспільної самоорганізації. В Україні право територіальних громад самостійно розв'язувати питання місцевого значення гарантується Конституцією України та законами, що регулюють реалізацію місцевого самоврядування на засадах Європейської хартії місцевого самоврядування, – «Про місцеве самоврядування», «Про місцеві державні адміністрації», «Про інформаційну відкритість органів державної влади та вищих посадових осіб», «Про органи самоорганізації населення», «Про звернення громадян», «Про кондомініуми».

Відповідно до законодавства «місцеве самоврядування є не лише правом територіальної громади розв'язувати питання місцевого значення, а й реальною здатністю»⁶. Щодо загальновизнаних принципів місцевого самоврядування, слід наголосити, що на рівні закону органи місцевого самоврядування мають правову, організаційну та матеріально-фінансову самостійність. Місцеві бюджети формуються самостійно, вони не включаються до Державного бюджету України. Також органи місцевого самоврядування мають право самостійно спрямовувати витрати.

Поряд із фінансовою самостійністю органів місцевого самоврядування створено певну законодавчу основу для самостійності та місцевих органів влади, які можуть самостійно приймати рішення про те, які місцеві податки та збори встановлювати, як і які послуги надавати тощо. Водночас проголошений і закріплений на законодавчому рівні принцип самостійності місцевих бюджетів на практиці реалізується не повною мірою. Проблема в тому, що зберігаються істотні диспропорції у рівні розвитку регіонів, областей, районів та окремих населених пунктів. Усе це спричиняє нерівномірність насамперед фінансово-економічних можливостей органів місцевого самоврядування та органів державної влади.

Іншим важливим кроком у напрямі посилення самодіяльності громадян є Закон «Про органи самоорганізації населення», яким визначено порядок створення, основні завдання, повноваження, принципи організації та діяльності органів самоорганізації населення, їхню фінансово-економічну основу. Так, відповідно до Закону, органи самоорганізації населення самостійно використовують фінансові ресурси, отримані з місцевого бюджету, на цілі й у межах, визначених відповідною радою. Закон чітко розділяє власні та делеговані повноваження органів самоорганізації населення, визначає їхній статус, умови формування та об-

сяг відповідальності⁷. Водночас, незважаючи на проголошений принцип самостійності територіальних громад України, реальний механізм її забезпечення недостатній.

На рівні нормативно-правового забезпечення, на наш погляд, все ще зберігають підстави для дублювання повноважень місцевими державними адміністраціями та виконавчими органами сільських, селищних і міських рад. Так, відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» до відання місцевих державних адміністрацій належить розв'язання наступних питань: забезпечення законності, охорони прав, свобод, законних інтересів громадян; соціально-економічного розвитку відповідних територій; бюджету, фінансів та обліку; управління майном, приватизації та підприємництва; промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку; науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх; використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля; зовнішньоекономічної діяльності; оборонної роботи та мобілізаційної підготовки; соціального захисту, зайнятості населення, праці та зарплати. До компетенції місцевих державних адміністрацій належить розв'язання питань соціально-економічного розвитку відповідних територій. Закон «Про місцеве самоврядування» визначає сфери компетенції своїх виконавчих органів так: підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку сіл, селищ, міст; забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних ресурсів. Тобто в плані нормативно-правового забезпечення функціонування виконавчих органів місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування очевидне певне дублювання. Подібна нормативна двоякість спричиняє протистояння між радами та місцевими державними адміністраціями під час розв'язання тих чи інших питань і виливається в численних судових позовах і нескінченних судових процесах.

Інший аспект проблеми неефективності залучення органів самоорганізації населення — у власне нерозвиненості інститутів самоорганізації на місцевому рівні. Органи самоорганізації населення хоча й мають право делегувати власні повноваження інститутам громадянського суспільства, рівень розвитку недержавних структур на місцевому рівні залишається незадовільним, відтак ця ніша залишається незаповненою.

Щодо фінансово-економічної самостійності територіальних громад, то, знову ж таки, існують суперечності між положеннями закону і реальною практикою. Так, місцеві органи влади мають право по адмініструванню тільки місцевих податків і зборів, питома вага яких у доходах місцевих бюджетів становить 2-7%⁸. Інші вагомні податки та надходження — податок з прибутків фізичних осіб, плата за землю, податок на прибуток підприємств комунальної форми власності — за визначенням є загальнодержавними, хоча й надходять до місцевих бюджетів різних

рівнів. Тому для України й надалі актуальною залишається проблема не лише розмежування повноважень, а їх децентралізації та деконцентрації.

Поряд із суто організаційною проблемою унормування сфер компетенції органів державної влади та самоорганізації населення **проблема створення динамічної політичної системи має**, на наш погляд, **ще й суто психологічний характер**, розв'язання якої значно складніше і потребує більш витончених заходів. Про що йдеться?

Якщо разглядати проблему під кутом зору політичної науки, то можна дійти висновку, що процес самоорганізації суспільства передбачає істотні зміни сутності державної влади, зокрема, підвищення рівня взаємної відкритості та конструктивної співпраці владних структур і громадянського суспільства. З погляду синергетики найважливішою характеристикою успішного розвитку політичної системи є її здатність до самоорганізації, тобто створення громадських і політичних структур під впливом внутрішніх чинників. Це своєю чергою визначається рівнем відкритості як системи в цілому, так і її складових елементів. Так, за Ю.Габермасом, «ідея самоорганізації, що відтворюється через громадську комунікативність вільно об'єднаних членів суспільства, вимагає подолати “відокремлення” держави та суспільства»⁹. Тому, досліджуючи проблему державної влади і суспільної самоорганізації в Україні, необхідно звернутися до історичних фактів.

Історично на українських територіях самоорганізація відбувалася у досить специфічний спосіб, що обумовлено, по-перше, тривалими періодами відсутності державності; по-друге, тим фактором, що сучасні українські території протягом століть були предметом суперечок сусідніх держав; по-третє, специфічними формами поведінки власне влади, яка у свідомості суспільства ототожнювалася з чимось «чужим». Неможливо заперечувати, що специфічний історичний розвиток України наклав відповідний відбиток як на характер суспільства, так і на стиль здійснення державної політики. Тривалий бездержавний розвиток нашої держави детермінувався розвитком інших країн, до складу яких входили її території, насамперед Росії. Політика Російської імперії на українських територіях була значно реакційніша, ніж, скажімо, Австро-Угорської імперії на західних українських землях (здаймо заборону Запорізької Січі, політику русифікації тощо). Це породило своєрідне відчуження, розкол по лінії «влада – суспільство». Крім того, протягом усього періоду бездержавності спостерігалось домінування політичної еліти, яка в своїх діях керувалася рішеннями чужої еліти (у даному разі російської) при повній відірваності від українського населення, що є наслідком специфічної процедури заміщення державних посад в Російській імперії, відсутності ідеологічних доктрин на кшталт польської, несформованості української політичної нації тощо.

Розвиток у межах спочатку Російської імперії, а згодом Радянсько-

го Союзу і передові досягнення, які запроваджувалися, забезпечувалися насамперед державно-адміністративними важелями без залучення внутрішніх суспільних ресурсів. Зрештою це породило, з одного боку тотальний етатизм, з другого – споживацький патерналізм і соціальну пасивність. Крім того, політика асиміляції української еліти, яка проводилася як Російською імперією, так і Радянським Союзом, спотворила логічну ланку взаємодії по лінії «держава – еліта – суспільство». Запроваджені державою зміни здебільшого негативно відбивалися у суспільній свідомості та виробили інстинкт самозбереження населення, який полягав у закритості й несприйнятті будь-яких ініціатив, що надходили з боку держави (звідси й прислів'я «Моя хата з краю...»), що й породило глибоке політичне відчуження.

Проблема політичного відчуження в період СРСР поглибилася, на наш погляд, ще й формуванням психології подвійних стандартів. Незважаючи на існування великої кількості громадських організацій, суспільна участь мала переважно неконвенційні форми, а громадські організації або ж створювалися «згори» з метою самолегітимації системи, або ж надійно системою контролювалися.

Від початку 90-х років ХХ ст. форми взаємодії влади та суспільства докорінно змінилися. З набуттям Україною статусу держави та конституюванням принципів демократії поступово створювалися умови для формування повноцінних форм політичної участі та розвитку самоорганізації населення. Однак після сплеску громадської та політичної активності початку 1990-х років Україна через низку причин як соціально-економічного, так і політичного характеру вступила у фазу стагнації процесів демократизації. Так, дані соціологічних досліджень засвідчують зростання скепсису щодо демократії. Тобто протягом 1990-х – початку 2000-х років політичне відчуження трансформувалося у відчуження до держави демократичної.

Підтверджують цю думку дані соціологічних досліджень. Так, українці загалом розуміють сутність демократії, пов'язуючи її з концепцією необмежених прав людини (66% респондентів), свободою зібрань, віросповідання, економічним процвітанням (51%), хоча ключові політичні свободи ще у 2003 р. згадували лише 36% респондентів. Для порівняння у 2000 р. саме політичні свободи як атрибут демократії відзначали 64% громадян. Загалом же у 2004 р. 58% громадян України вважали, що більш демократичною Україна й не стає¹⁰.

Щодо інструментальних можливостей демократії також очевидний регрес у ставленні українців до її інститутів. Зокрема, якщо у 1994 р. 36,1% громадян України вважали, що багатопартійна система Україні потрібна, то у 2006 р. кількість громадян, які дали позитивну відповідь, зменшилася до 22,2%¹¹. Аналогічна тенденція проявилася й у ставленні до депутатів. Якщо у 1994 р. 22,9% громадян уважали, що депутат здатен виразити інтереси громадянина в своєму представницькому органі, у

2006 р. ця цифра становила лише 12,8%. Притому що співвідношення негативних відповідей змінилося з 12,6% у 1994 р. до 25,6 — у 2006 р.¹²

Тобто при загалом позитивному ставленні до демократії більшість респондентів усе ж критично ставляться до інструментальних можливостей вітчизняної демократії: 69% українців не вірять, що участь у голосуванні забезпечує їм вплив на процес ухвалення рішень у державі, проти 25% тих, що вірять; 78% громадян взагалі не вірять або сумніваються, що можуть впливати на рішення уряду. При цьому лише 25% респондентів вважають, що запобігти ущемленню їхніх прав здатні місцеві суди або міліція. Не довіряє цим органам відповідно 50% і 58%. Реальними ж засобами захисту своїх прав вважають «неправові практики» — особисті зв'язки і знайомства, розв'язання проблем за допомогою хабара. Водночас переважна більшість українців не вважають, що партії, профспілки, ЗМІ та інші громадські організації є інструментами для захисту їхніх інтересів.

Таким само низьким є й рівень довіри до вищих органів державної влади. Так, у 2004 р. Верховній Раді і Кабінету Міністрів довіряло ледь більше 7% громадян, президенту Л.Кучмі — близько 11% проти 60% тих, хто не довіряв. Зауважимо, що з-поміж пострадянських країн це найнижчі показники. Якщо ж прослідкувати тенденції ставлення до органів влади останніх років, вони істотно не змінилися. Після надзвичайного сплеску періоду 2005 р., коли рівень довіри до новообраного президента В.Ющенка становив 54%, прем'єр-міністра Ю.Тимошенко — 54%, Верховної Ради — 49%¹³, рівень довіри до президента, прем'єр-міністра і Верховної Ради повернувся до тих же показників. Ця ситуація свідчить про те, що підтримку висловлювали окремим політикам і лише протягом короткого часу, а це означає, що новостворені демократичні інститути так і не набули повноцінної легітимності в суспільстві.

Аналогічна проблема стосується й місцевих органів державної влади. Так, 83,7% громадян протягом 2006 р. не зверталися за допомогою при розв'язанні особистих проблем до органів державної влади, тим часом як лише 5,7% громадян зверталися й отримали допомогу¹⁴. Водночас очевидне зростання довіри до органів судової влади і прокуратури. Так, якщо у 2002 р. до суду зверталось 4,7%, а до прокуратури — 2,7% громадян, то 2006 р. відповідно 5,9% і 3,0% громадян. Істотно підвищився рівень довіри і до місцевих державних адміністрацій: якщо 2002 р. 9,5% громадян контактували з цим органом, то у 2006 р. ця цифра зросла до 16,3%¹⁵.

Водночас, за даними того ж Інституту соціології, серед груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, громадяни називають так звані групи інсайдерів, у першу чергу мафія та злочинний світ — 33,9% опитаних, підприємці та бізнесмени — 33,4%, лише потім власне представники правлячої еліти місцевого рівня та чиновники — 25,7% опитаних¹⁶.

Крім того, ситуація з формуванням повноцінних форм взаємодії органів державної влади та органів самоорганізації населення ускладнюється, на нашу думку, ще й специфічним суто українським явищем так званих «двох Україн» – історично-традиційним поділом країни на «схід» і «захід». Ідеться про протистояння між галицько-українською та російсько-радянською частинами соціуму – розкол, який поглибився у радянський період історії України. Відтак суспільство ідентифікує себе як окремих сегмент соціуму, а не як громадян України загалом. Як наслідок, політична структуризація суспільства в Україні тривалий час відбувалася за географічним (регіональним) критерієм, коли на противагу політичним партіям, сформованим у західних областях, створювалися альтернативні – у східних, що відповідним чином позначилося і на симпатіях електорату. Особливо виразно ця тенденція проявилася у ході минулих президентських виборів, коли кандидат в президенти В.Ющенко здобув підтримку західних та центральних областей, а В.Янукович – східних і Криму. Аналогічна тенденція повторилася і на парламентських виборах 2006 р., дещо менше – на дострокових парламентських виборах 2007 р.

Отже, історичний розвиток України є переконливим доказом того, що проблема України не у нерозвиненості суспільства як такого, навіть не в недосконалості форм самоорганізації населення, а у необхідності подолання проблем, які мають історичне походження і розв'язання яких безпосередньо обумовлює створення динамічної політичної системи – подолання масової соціальної апатії та політичного відчуження.

Пояснень поглибленню політичного відчуження в українському суспільстві багато. Однак у цьому сенсі визначальну роль має суто психологічний чинник – громадська самоідентифікація – система мотивацій суб'єкта, яка формується на основі певних ціннісних установок, політичних та соціальних орієнтацій. Якісні ж характеристики інститутів громадської самоорганізації визначаються культурою суспільної участі, яка базується на громадській відповідальності та суб'єктивній впевненості громадян в корисності, а головне – ефективності своєї участі. Своєю чергою, культура суспільної участі визначається насамперед ступенем укорінення у суспільному житті демократичних ідеалів і цінностей, з одного боку, і здатністю суспільства у разі необхідності задіяти демократичні інститути і механізми для реалізації загальнонаціональних і групових інтересів, з іншого.

Як свідчить українська політична практика, протягом 1990-х років суб'єктивна впевненість громадян в ефективності власної участі була істотно підірвана. Це пояснюється як економічними, так і суто політичними причинами. У масштабах суспільства це може мати вкрай негативні наслідки.

Зазвичай у ситуації політичного відчуження громадяни радше покладаються на самих себе або ж найближче оточення – сім'ю, колег по

роботі, людей зі схожими поглядами, інтересами. В Україні в ситуації кризового послаблення інтеграції та соціальної захищеності на перший план вийшли індивідуальні форми реагування, прагнення до суто індивідуальної вертикальної мобільності та соціального виживання за принципом «кожен сам за себе», які реалізуються в діапазоні – від кримінальної поведінки до різноманітних форм підприємницької діяльності.

Реалією українського сьогодення є недовіра до суспільних та політичних інститутів, які функціонально призначені захищати права громадян. Низький рівень політичного і суспільного включення громадян пояснюється, на наш погляд, по-перше, звуженням простору публічної політики, тобто громадяни не відчують реальної здатності впливати на політику держави, по-друге, тим, що українське суспільство все ж залишається суспільством споживацьким, де більше 60% громадян України перебуває за межею бідності, відтак зусилля основної маси населення спрямовані на елементарне виживання і адаптацію до нових умов життя.

Представлене співвідношення підтверджує тезу про утвердження в Україні корпоративної моделі взаємодії держави і суспільства. Як відомо, корпоратизм – це різновид авторитаризму, який утверджується у суспільствах з досить розвиненим економічним і соціальним плюралізмом, де мобілізація громадян досягла необхідного рівня для їх ефективної політичної участі. Однак корпоратизм обмежується представництвом інтересів нечисленних, недобровільних, незмагальних, ієрархічно організованих, функціонально різних, визнаних або ж створених державою, які мають монопольне представництво в обмін на контроль за обранням лідерів та артикуляцією вимог. Наслідком утвердження корпоративної моделі є свідоме відсторонення суспільства від процесів прийняття політичних рішень.

Тому ще одна проблема, яка впливає з даного твердження і стосується власне органів державної влади, полягає у її віртуалізації. Через масову інформатизацію суспільства і розповсюдження ЗМІ, які насамперед є відповідними бізнес-проектами, а не реальним відображенням сьогодення, дії влади висвітлюються неадекватно, у певному ракурсі. Фактично громадянин тепер, що називається, з перших рук – адекватно – може давати оцінку лише місцевій владі, частково регіональній.

Своєю чергою, соціум дедалі організовується за мережевою ознакою. Належність або володіння тією чи іншою мереженою структурою визначає володіння владою. Складається ситуація, коли влада існує автономно, а громадянин – автономно, будучи не в змозі її контролювати¹⁷. Принципи і джерела формування влади для більшості громадян не відомі. Це обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. З одного боку, все ще існують прогалини в нормативно-правовому забезпеченні громадської активності (політична та громадська участь), з іншого боку, громадяни й самі не надто настійливо намагаються впливати на

прийняті рішення. Влада більше не є монополією політичних інститутів. В Україні – це радше монополія бізнес-структур, яка трансформується у монополію державних органів, окремих політичних партій. Відповідним чином трансформуються й механізми реалізації політичної влади. Якщо раніше достатньо було обіймати певну посаду у владній ієрархії, то зараз лише маючи доступ до ЗМІ, маючи інформаційні канали впливу можна мати владу, не займаючи, скажімо, посаду у державній владній ієрархії (випадок Р.Ахметова до 2006 р., І.Коломойського, В.Пінчука і т.д.), маючи змогу впливати на суспільну свідомість, громадську думку, суспільні уявлення про ту чи іншу подію.

Зрештою віртуалізація політики призводить до загальної інституційної неспроможності демократії. Інакше кажучи, інститути не справляються з покладеними на них завданнями.

На перший погляд, у нашій державі різноманітним групам інтересів в основному забезпечено політико-правові умови діяльності. Але в умовах перманентного конфлікту з представниками правлячої еліти опозиція визнається де-юре, але не де-факто. Створено ілюзорні форми політичної участі – опозиційні сили формально мають право на змагальність, але реальна структура розподілу і відтворення влади не дає їм реальних шансів на успіх (яскравий доказ цьому «феномен Майдану»).

Отже, наразі Україна стоїть перед уже традиційною проблемою, яка специфічним чином розв'язувалась у СРСР, – реалізацією реального народовладдя, яке у термінах політичної науки пов'язане саме з розширенням каналів політичної та громадської участі як умови вдосконалення форм суспільної самоорганізації і відповідно створення динамічної політичної системи.

Зрозуміло, що процедура забезпечення народовладдя – справа не кількох днів чи місяців. Проте нині реально закласти політико-правові механізми, які б унеможливили узурпацію влади окремими можновладцями, з одного боку, і не допускали свавілля чиновників, з іншого.

У контексті реалізації даного завдання поряд з висловленими вище проблемами, які потребують врегулювання, доречним бачиться також подальше реформування політичної системи у напрямі парламентської республіки, прийняття відповідних законів, які б уможливили відкритість при прийнятті політичних рішень, розширили можливості суспільства впливати на політику окремих міністерств через створення наглядових рад, проведення консультацій з громадськістю, широке залучення науковців до формування державних стратегій тощо.

З огляду на специфіку самоорганізації українського суспільства і його ментальні характеристики акцент слід робити на вдосконаленні форм самоорганізації населення через створення кондомініумів, цільове фінансування місцевих ініціатив тощо.

Зрештою, на наш погляд, потребує перегляду власне система формування представницьких органів влади. Щодо парламенту, очевидно,

що модифікація пропорційної виборчої системи, запроваджена у нашій державі, радше створила умови для усунення суспільства від якісного наповнення виборчих списків політичних партій і тому не здатна зменшити рівень політичного відчуження. Тому доречною є її вдосконалення у напрямі переходу до багатомандатних виборчих округів з відкритими партійними списками і преференційним голосуванням.

2. Групи інтересу та впливу, клани і олігархія

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Тоді ж в цій системі з'явилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками влади, і часто дублювала і підмінювала їх. Уся дотеперішня політична історія України – це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл владних повноважень, контроль над ресурсами та владними структурами.

Конфігурація влади та обсяг владних повноважень постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х більшу політичну вагу та вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає президент. Вже за часів президентства Л.Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами з законодавчою владою, але тоді президентів явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на власну користь.

Починаючи з 1995 р. спостерігається поступова й дедалі більша концентрація владних повноважень у руках президента Леоніда Кучми та його адміністрації – попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, всупереч усім реальним та удаваним юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим в контрдіях Верховної Ради. На початок 2000-х років Л.Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською», або ж «суперпрезидентською»¹⁸.

Бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, назовні виглядали як перманентний конфлікт між президентом і парламентом. На рубежі 1990-х – 2000-х років у ньому з'явилася «третя сила» – організована політична опозиція, яка діяла як в стінах Верховної Ради, так і поза ними. На загал боротьба в трикутнику «президент – парламент – опозиція» виглядала як класична схема, цілком звична для усталених демократій.

Утім, в Україні, як і на всьому пострадянському і посткомуністичному просторі, ця схема мала певну специфіку. Значною мірою характер, зміст, спрямованість і результати боротьби за владу в згаданому трикутнику визначалися не ідеологією, не політичними стратегіями, не світо-

що модифікація пропорційної виборчої системи, запроваджена у нашій державі, радше створила умови для усунення суспільства від якісного наповнення виборчих списків політичних партій і тому не здатна зменшити рівень політичного відчуження. Тому доречною є її вдосконалення у напрямі переходу до багатомандатних виборчих округів з відкритими партійними списками і преференційним голосуванням.

2. Групи інтересу та впливу, клани і олігархія

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Тоді ж в цій системі з'явилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками влади, і часто дублювала і підмінювала їх. Уся дотеперішня політична історія України – це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл владних повноважень, контроль над ресурсами та владними структурами.

Конфігурація влади та обсяг владних повноважень постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х більшу політичну вагу та вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає президент. Вже за часів президентства Л.Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами з законодавчою владою, але тоді президентів явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на власну користь.

Починаючи з 1995 р. спостерігається поступова й дедалі більша концентрація владних повноважень у руках президента Леоніда Кучми та його адміністрації – попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, всупереч усім реальним та удаваним юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим в контрдіях Верховної Ради. На початок 2000-х років Л.Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською», або ж «суперпрезидентською»¹⁸.

Бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, назовні виглядали як перманентний конфлікт між президентом і парламентом. На рубежі 1990-х – 2000-х років у ньому з'явилася «третя сила» – організована політична опозиція, яка діяла як в стінах Верховної Ради, так і поза ними. На загал боротьба в трикутнику «президент – парламент – опозиція» виглядала як класична схема, цілком звична для усталених демократій.

Утім, в Україні, як і на всьому пострадянському і посткомуністичному просторі, ця схема мала певну специфіку. Значною мірою характер, зміст, спрямованість і результати боротьби за владу в згаданому трикутнику визначалися не ідеологією, не політичними стратегіями, не світо-

глядними суперечностями, не популярністю і значущістю серед великих суспільних верств, а наявністю та участю в цій боротьбі невеликих, але впливових суспільних груп, які знаходили у владі засіб реалізації і захисту власних економічних інтересів.

Уже в першій половині 1990-х наявність і вплив цих груп інтересу/впливу було зафіксовано українськими дослідниками як один з важливих чинників формування системи влади¹⁹.

У першій половині 1990-х спостерігається початковий етап формування таких груп інтересу/впливу та становлення їхньої взаємодії з владою. Він пов'язаний з процесом «первісного нагромадження капіталу», адаптації старих державних структур до нових умов та їх трансформації у нові. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади мають лобістські групи, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це так звані «червоні директори» та радгоспно-колгоспні «барони», які використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над своїми підприємствами, що номінально перебували у власності держави, та для здобуття державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень.

Система державних замовлень і державного контролю над оптовими і роздрібними цінами не давала підприємствам можливості самостійного виходу на ринок. Однак вона дозволяла керівникам державних підприємств у промисловості, колгоспів і радгоспів у сільському господарстві отримувати (знов-таки, для виконання держзамовлень) пільгові кредити і дотації, які замість регулятивної функції виконували для них та близьких до них посередницьких фірм роль скатертини-самобранки. Кредити надавали під 20% річних, отже, у 1992–1994 рр., коли річна інфляція сягала сотень і тисяч відсотків, найелементарнішим способом стягування ренти була купівля-продаж валюти й повернення кредитів з відсотками державі з отриманням надприбутків на різниці курсів. Утім, союз державних чиновників, банкірів і директорів підприємств передбачав і елементарну крадіжку державних кредитів, м'яко звану «нецільовим використанням». Найпоказовіший приклад: створена при Міністерстві енергетики фірма, отримавши держзамовлення на експорт електроенергії та безвідсотковий кредит у 8 млн дол. США, повернула державі 25% виручки, а решту «віднесла» до бартерних операцій. Майже третина кредиту пішла на «особисті потреби» засновників фірми та самого міністра²⁰.

Про обсяги фактично не контрольованих державою коштів, до яких мали доступ групи інтересу/впливу у першій половині 1990-х років, свідчать такі дані: за підрахунками Міжнародного валютного фонду, лише державні кредити українським підприємствам 1992 р. становили 65% ВВП, а 1993 р. – 47%²¹.

Це ж стосується дотацій, які подавали як спосіб «порятунку виробництва». Вони так само були джерелом надприбутків українських

рантьє. За даними МВФ, дотації склали 8,1% ВВП 1992 р. і не менш ніж 10,8% 1993 р.²² Природно, кредити і дотації в умовах спаду виробництва забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції та зростання цін, які знову ж таки намагалися спинити адміністративними методами та новими кредитами.

Надзвичайно важливим джерелом стягування ренти у першій половині 1990-х стає також доступ до посередницьких операцій з енергоносіями (газом і нафтою). Держава на початку 1990-х років виявилася гранично неефективним менеджером в урядуванні енергоресурсами – борг за енергоносії перед головними постачальниками (Росія і Туркменістан) сягнув захмарного рівня, особливо з зими 1993 р., коли за чотири місяці ціни на газ зросли в 40 разів. Саме тоді до справи взялися посередницькі організації, і було налагоджено бартерні схеми перепродажу газу та нафти, що принесли їхнім авторам колосальні прибутки і дозволяли уникати оподаткування (щоправда, посередникам таки вдалося налагодити регулярне постачання енергоносіїв в Україну).

Природний газ, що купували в Росії й Туркменістані за фіксованою ціною, до того ж ще й субсидованою державою, перепродувався за ціною вищою, як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині, наприклад) – останнє було ще вигідніше, коли не потрібно було сплачувати ціну транзиту, транспортування сплачували не грошима, а тим самим газом (25-30 млрд кубометрів щорічно). При цьому реальний облік газу як через технічні, так і через «організаційні» причини був фізично неможливий, отже, виникала можливість привласнювати невраховані об'єми і прибутки від їх продажу (обміну) класти до кишень, об'єм яких роздувався прямо пропорційно до обсягів «зеконорменого» газу. Нарешті, саме тоді почали практикувати й елементарні крадіжки (несанкціоноване відкачування) газу²³. При цьому, якщо виникала проблема боргу, держава покривала його за рахунок бюджету, формально виконуючи міжнародні торгові зобов'язання, насправді ж годуючи посередників-рантьє.

Звісно, реалізація таких масштабних схем була неможливою без прикриття з боку державних чиновників найвищого рангу.

Наведемо найпоказовіший приклад газових оборудок. У квітні 1994 р. уряд В.Масола доручив нікому не відомій корпорації «Республіка» зі статутним фондом у 4 тис. дол., перереєстрованій за 4 місяці до цього рішення, здійснення бартерних розрахунків з Туркменістаном для покриття державного боргу за газ у 671 млн дол. (!)²⁴. Навіть більше, «Республіка», очолювана Ігорем Бакаєм, одержала державну ліцензію на імпорт газу з Туркменістану. Корпорація взяла на себе зобов'язання сплатити третину боргу в доларах США і дві третини – бартером, зокрема харчовими продуктами. Як насправді міг виглядати цей бартер, засвідчує той факт, що за газ розплавувалися і кольоровими телевізорами українського виробництва за неймовірною ціною у 1000 дол.

США за «одиницю продукції», і навіть... калошами – Туркменістан з 4-мільйонним населенням нібито отримав з України 12 млн калош²⁵.

За якийсь час «Республіка», сплативши частину боргу, як і варто було очікувати, «заборгувала» Туркменистанові кругленьку суму. Останній припинив постачання газу в Україну в листопаді 1994 р., і уряд В.Масола змусив банк «Україна» взяти на себе зобов'язання з виплати боргу – під державні гарантії²⁶. Цікаво, що Л.Кучма, ставши президентом, створив комісію з перевірки діяльності «Республіки», робота якої не призвела до жодних «організаційних висновків». 1995 р. офіс компанії згорів, що унеможливило перевірку податкової та фінансової звітності «Республіки». І.Бакай благополучно створив нову посередницьку компанію «Інтергаз», а потім був призначений Л.Кучмою головою новоствореної державної компанії «Нафтогаз України».

До бартерних оборудок з енергоносіями (нафта, газ, вугілля) в 1990-ті роки в різних масштабах і в різних ролях (як організатори, клієнти чи лобісти) були причетні фактично всі бізнес-групи, яким на рубежі 1990-х – 2000-х судилося перетворитися або на найпотужніші фінансово-промислові групи, або на впливових «тіньових політиків» і мільйонерів (І.Бакай, Д.Фірташ, О.Волков), або на полум'яних опозиціонерів (Ю.Тимошенко).

У першій половині 1990-х років ще була очевидною наявність і вплив ідеологій на формування владних стосунків. Позиції партій і політичних сил, що претендували на звання «ідеологічних», – комуністів, Руху, радикальних націоналістів, у цей час ще були відчутними в публічних дебатах і справді впливали на політичні рішення. Водночас не можна не помітити, що ідеологічні аргументи в цей час широко використовуються групами інтересу/впливу не лише у боротьбі за владу і власність, а й для масштабної соціальної демагогії. Гасла «збереження соціальної стабільності», «захисту інтересів трудящих», «протистояння дикому капіталізмові», які адресувалися егалітарним настроєм населення, що перебувало у стані безпрецедентного соціально-економічного шоку, фактично були димовою завісою для тих, хто використовував «загалюнонародну власність» в інтересах особистого збагачення. Ця демагогія транслювалася в політичні дії, спрямовані передусім на гальмування приватизації та структурних реформ, що загрожували економічним інтересам рання, переважна більшість яких вийшла з лав партійно-радянської номенклатури та технократії.

За підрахунками британських політологів А.Вілсона і Т.Кузьо, у складі Верховної Ради, обраної 1990 р., перебувало 95 представників апарату КПУ (тепер уже колишніх), 60 – працівників центрального апарату міністерств та відомств, 67 – керівників промислових підприємств, 44 – керівників колгоспів і радгоспів, 19 – з верхівки радянських профспілок²⁷. Саме вони склали основу «промислово-аграрного лобі», яке гальмувало економічні реформи і легальну приватизацію, викорис-

товуючи державний бюджет і державну власність як джерело стягування ренти, а Верховну Раду – як місце лобіювання поточних інтересів та соціальної демагогії.

Інтенсивна експлуатація державної власності та бюджету вимагала контролю над урядом. Якщо Верховна Рада була місцем лобіювання економічних інтересів груп інтересу/впливу на рівні законодавчих рішень, то уряд розглядався як технічний пристрій для практичної реалізації цих інтересів. Тому контроль над урядом у цей період став предметом конфлікту, по-перше, між різними групами рантьє, що змагалися у Верховній Раді (яку за злою іронією долі в цей час почали називати парламентом), і між президентом і проводом Верховної Ради. Цікаво, що першим відомим компромісом між різними групами інтересу/впливу стало призначення головою уряду Леоніда Кучми – практично всі сторони сподівалися, що він буде слухняним виконавцем указівок.

Л.Кучма значною мірою не виправдав сподівань – він не лише не хотів виконувати роль технічного менеджера з розподілу державних коштів, а й виявив неабиякі політичні амбіції (можна припустити, що він як технократ цілком широко сподівався змінити стан справ в економіці та запровадити реформи в інтересах населення, а не вузьких кланових груп). Його політична кар'єра розпочалася з гучних заяв про боротьбу з «гладкими котами» та реальних спроб нормалізувати стан справ в економіці, яка стрімко розвалювалася. Ставку було зроблено на стабілізаційні заходи на кшталт «шокової терапії».

Розроблений урядовцями наприкінці 1992 р. амбітний план радикальних заходів в економіці передбачав різке обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль Національного банку за асигнуваннями, затвердженими парламентом, розгортання масштабної приватизації і введення жорсткої економії енергоносіїв – тобто фактично перекривав головні джерела надприбутків номенклатурних рантьє, передусім тих, що паразитували на дотаційних галузях (зокрема добувній) і на посередницьких операціях з енергоносіями.

Оскільки уряд Л.Кучми не обмежився деклараціями, а справді розпочав активні дії з реалізації запропонованих заходів, він був приречений на гострий конфлікт із постноменклатурними групами інтересу/впливу, які ситуативно контролювали парламент і були здатні заблокувати будь-які дії, спрямовані проти їхніх поточних інтересів. Вони ж скористалися персональним конфліктом між Л.Кравчуком і Л.Кучмою – президентові не подобалися політичні амбіції прем'єра і він був ладен скористатися першою-ліпшою можливістю, щоб усунути його з політичної верхівки.

У травні 1993 р. Л.Кучма подав у відставку, посилаючись на брак повноважень уряду, якому доводилося виконувати рішення Верховної Ради, що суперечили програмі стабілізаційних заходів. Верховна Рада відставку не прийняла.

Водночас президент Л.Кравчук, посиляючись на подальше погіршення економічної ситуації, висунув вимогу надати президентові право безпосередньо керувати урядом та видавати укази, які б мали силу закону, з питань, не врегульованих чинним законодавством. Це спровокувало конфлікт з тими групами інтересу/впливу, які прагнули контролю над урядом через Верховну Раду. В країні розпочалася гостра політична криза, однією з причин якої був конфлікт між різними групами інтересу/впливу щодо контролю над урядом. Президент «воював» з Верховною Радою, вона – з урядом і президентом, уряд – з президентом і Верховною Радою. При цьому конфлікт між президентом та Верховною Радою назовні виглядав як суперечка щодо вибору найефективнішого способу керування країною. Насправді ж однією з найважливіших причин, яка не рекламувалася, був контроль над виконавчою владою в центрі та в регіонах – він де-факто забезпечував і контроль над економічними ресурсами.

Ситуацію ускладнили страйки шахтарів, невдоволених заморожуванням заробітної платні та лібералізацією цін, що «вбивала» їхню зарплату (це були заходи, які уряд Л.Кучми розглядав як складову політики реформ). Шахтарі вимагали відставки президента й розпуску парламенту, проведення нових виборів, надання регіонального самоврядування Донбасу. Страйки, спровоковані різким погіршенням соціального становища шахтарів, було вдало зрежисовано частиною промислового лобі Донбасу, яке успішно вичавлювало кредити і дотації для «порятунку галузі» і не менш успішно «утилізувало» кошти у власних інтересах. Представник цього лобі, Юхим Звягільський (саме його цілком успішна і прибуткова шахта ім. Засядька й розпочала страйк), став спочатку першим віце-прем'єром, а згодом – виконуючим обов'язки голови уряду, після того, як Л.Кучма таки пішов у відставку у вересні 1993 р.

Після виборів до Верховної Ради (які тривали з перервами з березня до кінця 1994 р.) позиції груп інтересу/впливу, які збагачувалися за рахунок експлуатації «загальнонародної власності», зміцнилися. Саме в цей час найвиразніше трансляція їхніх економічних інтересів у політичні дії проявилася в центральному питанні економічних реформ – питанні про приватизацію.

У 1992–1993 рр. значною мірою через їхню протидію було приватизовано лише близько 3,5 тис. підприємств. Восени 1994 р., вже за нового президента Л.Кучми, було оприлюднено програму приватизації на 1995 р., за якою планувалося передати у приватну власність 8000 середніх і великих й близько 20 тис. дрібних підприємств²⁸.

За підрахунками американських дослідників Р.Кравчука та В.Чудовські, з 405 депутатів Верховної Ради 1994 р. скликання²⁹ 156 однозначно висловлювалися проти приватизації в будь-яких формах, а 86 «не мали думки» щодо неї³⁰. Це становило більше половини (59,8%) всіх депутатських голосів. Уже в грудні 1994 р. парламент під дружнім тиском «лі-

вих» фракцій і «червоних директорів» затвердив перелік 6 тис. великих і середніх підприємств, які не підлягають приватизації³¹, а наприкінці 1995 р. долучив до нього ще 2,4 тис. Отже, фактично за межі програми «великої приватизації» вивели понад половину об'єктів оборонної промисловості, енергетики, транспорту, харчової та обробної промисловості, телекомунікацій. У травні 1995 р. Верховна Рада взагалі запровадила мораторій на приватизацію – звісно, покликаючись на «інтереси трудящих» і держави. Пакет законів про велику приватизацію, підготовлений за участі і значною мірою під тиском міжнародних кредитних інститутів, було заблоковано.

На цей час близько половини всіх державних підприємств уже перебувало в статусі «оренди з правом подальшого викупу». Формально «орендаторами» були трудові колективи, реально контроль над прибутками та фінансовими потоками цих підприємств (дотації, субсидії, кредити, податкові пільги, державне замовлення) встановлювало їхнє керівництво, яке мало зв'язки з місцевою владою (або представляло її) та лобістів у Верховній Раді та уряді. Фактично масований опір легальній приватизації був прикриттям тіншової, яку в народі охрестили «прихватацією».

Процес легальної (принаймні формально) приватизації в цей час регулювався президентськими указами. Але й навіть та приватизація, що відбувалася, мала певну «специфіку»: наприклад, з 1800 приватизованих у 1995 р. підприємств (загалом план приватизації цього року передбачав 8000) більш як у половині частка державної власності становила понад 50% – фактично це були ті самі «орендовані» підприємства, які й надалі могли користуватися бюджетними коштами для поповнення кишень їхніх керівників.

У 1995 р. спалахнула нова політична криза – знов-таки спровокована конфліктом між президентом і більшістю у Верховній Раді з питань розподілу владних повноважень. Л.Кучма вибудовував власну вертикаль президентської влади, яка дозволяла йому контролювати уряд і виконувати владу в регіонах. «Ліві» у Верховній Раді звинувачували його в узурпації влади, їх охоче підтримувала частина промислово-аграрного лобі, яке користувалося політичною нестабільністю і слабкістю центральної влади для захисту власних економічних інтересів. Укладення конституційної угоди (червень 1995 р.) та ухвалення Конституції України, яке сталося через рік, ознаменували тимчасову перемогу Л.Кучми в боротьбі за владу та встановлення відносної стабільності. Це дозволило Л.Кучмі подолати опір у проведенні приватизації та частковій реалізації стабілізаційних реформ.

Значною мірою під тиском міжнародних кредитних інститутів в основу цих реформ було покладено стабілізацію фінансової системи. Це в свою чергу вимагало різкого зменшення державних дотацій і субсидій, швидкого збільшення частки приватного сектора у виробництві,

введення стабільної національної валюти. Запровадження цих заходів перекривало джерела стягування ренти, пов'язані з експлуатацією державної власності. 1995 р. було скасовано систему державних замовлень для підприємств, введено податок на прибуток (замість податку на доходи), дозволено формування фінансово-промислових груп.

У 1995–1996 рр. було запроваджено масову ваучерну приватизацію, внаслідок якої номінально в Україні до кінця 1996 р. з'явилося 19 млн «співвласників» колись державної власності, які мали б перетворитися на акціонерів. Реально ваучерна приватизація призвела до нового етапу перерозподілу державної власності на користь вирішальної меншості населення. 75% власності державних підприємств опинилося в руках 20% власників акцій, частина з яких справді була членами трудових колективів. Проте правова неграмотність населення, відсутність відповідного законодавства та наявність первісного капіталу дозволила частині рантє зосередити в своїх руках контроль над приватизованими підприємствами, фінансовими потоками та розподілом дивідендів.

З середини 1990-х років відбувався інтенсивний перерозподіл державної власності на користь або тих традиційних рантє, які встигли переорієнтуватися в нових умовах, або на користь нових бізнес-груп, яким судилося невдовзі перетворитися на найпотужніші фінансово-промислові групи. Опір приватизації з боку традиційних груп інтересу/впливу припинився. Навпаки, маючи первісний капітал і вплив у регіонах і центрі, вони охоче взяли участь у приватизації. Фактично розпочався новий етап формування крупного капіталу, пов'язаний з масштабним переходом державної власності до приватних рук.

Найшвидшими методами збагачення в цей час стали (поряд із вже традиційними доступом до посередницьких обладунків з енергоносіями) так звані трастові піраміди (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за безцінь державних підприємств – шляхом акціонування (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії³²), або через доведення їх до банкрутства (варто звернути увагу на ту обставину, що саме на середину – другу половину 1990-х років припадає пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. – 194, 1995-й – 2 тис., 1996-й – 2,8 тис., 1997 р. – 6,7 тис.³³). Усе це вимагало не лише підприємливості та наявності первісного капіталу, а й добрих зв'язків із місцевою владою – судовою, виконавчою, законодавчою і, звісно, прикриття з боку фіскальних і силових структур. Зрозуміло, «прихвизаційні» схеми зміцнювали незаконні зв'язки бізнесу і влади, перетворювали їх на необхідну складову розвитку економіки, і відповідно впливали на політику як на регіональному, так і на центральному рівнях.

Саме на цей період (друга половина 1990-х років) припадає наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу та влади. На центральному рівні помітне дедалі більше переважає президентської влади, основою якої

є вища мобільність президентської вертикалі та дедалі тісніші взаємини президентського офісу з тими групами інтересу/впливу, які намагаються використовувати доступ до президентської влади або для забезпечення сприятливих умов своєму бізнесові, або для приватизаційних оборудок, або для розв'язання конфліктів між собою чи з владою на місцях.

Згаданий конфлікт президента з Верховною Радою 1995 р. і «конституційна криза» 1996 р. та подальша боротьба між гілками влади були значною мірою породжені не лише перерозподілом повноважень чи ідеологічними контроверзіями між націонал-демократами і «лівими», а й початком перерозподілу економічної потуги між традиційними групами рантьє (індустріально-промислове лобі «червоних директорів») і новими групами інтересу/впливу, тими, що виростили на «прихвистизації» і посередницьких операціях з енергоносіями і трансформувалися в нові.

Президент у цей час намагався жорстко контролювати виконавчу владу (іноді виконуючи її функції), а оскільки вона також була об'єктом зазіхань груп інтересу/впливу, зокрема регіональних, виникали суперечності, які зазвичай транслювалися в публічні конфлікти між президентом і прем'єр-міністрами та між президентом і Верховною Радою. До того ж саме в цей час президент Л.Кучма дедалі активніше вдається до особистого контролю за розподілом ренти, а тим часом стрімке формування великого капіталу, тепер уже шляхом масштабної приватизації, призводить до утворення не підконтрольних йому груп інтересу/впливу, які прагнуть самостійної ролі у владі й політиці й намагаються реалізувати її через виконавчу владу.

Два найвідоміших приклади таких конфліктів – відсторонення прем'єр-міністрів Є.Марчука (березень 1995-го – травень 1996 р.) і П.Лазаренка (травень 1996-го – липень 1997 р.). У першому випадку президентові довелося приборкувати номенклатурно-промислове лобі Донбасу, в другому – «дніпропетровський» клан, економічна міць якого базувалася на посередницьких бартерних операціях з енергоносіями, промисловою та сільськогосподарською продукцією.

У цей період у таборі законодавчої влади знижується рівень консолідації, що пов'язано з розгортанням масштабного перерозподілу власності. На цьому ж етапі й виникає модель зрощення виконавчої влади з групами інтересу/впливу, найвиразніше представлена П.Лазаренком і вдосконалена Л.Кучмою. Перемога Л.Кучми в конфлікті з прем'єром П.Лазаренком була також перемогою в боротьбі за розподіл економічних ресурсів. Саме в цей час Л.Кучма остаточно встановлює контроль як над виконавчою владою, так і над найбільшими джерелами стягування ренти (імпорт/експорт енергоносіїв і «велика» приватизація). Також в цей період налагоджується та взаємовигідна схема взаємодії президента з великим капіталом, яка дозволила йому створити систему маніпулювання групами інтересу/впливу.

Парламент в цей час став зоною конфлікту між потужними гру-

пами інтересу/впливу, що склалися або з рантє старого зразка, котрі експлуатують державні субсидії і отримують держзамовлення, або з представників тих груп інтересу/впливу, які не мають бажаних обсягів доступу до ренти чи відсунені від неї. Тоді ж остаточно оформлюються головні засади моделі «фасадної демократії», коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) починають перетворюватися на прикриття груп інтересу/впливу, або, як їх починають називати – кланів.

На цей час структура кланів стабілізувалася: зазвичай це був конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократії), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками. Кланова система передбачала наявність цілої ієрархії клієнтел і патронатних відносин, побудованих на патримоніальних суспільних звичках та інстинктах і на протектораті влади, силових і фіскальних структур. Спільність інтересів не виключала можливості внутрішніх розбратів, а про міжкланові конфлікти годі й казати, які розв'язувалися в кращому разі неформальним арбітражем «поважних осіб», у гіршому – фізичним усуненням порушників рівноваги³⁴.

Ця конфігурація (бізнес – публічні політики – бюрократія – силові структури) відтворювалася на місцевому рівні у вигляді місцевих кланів, які групувалися довкола місцевих центрів влади (як правило, призначених Л.Кучмою губернаторів) і матеріальних ресурсів. Японський дослідник Кимітака Мацузато назвав ці групи «мезоелітами»³⁵. Усі найбільші клани, чи мезоеліти, виникали як регіональні групи інтересу/впливу і згодом поширювали свій бізнес і вплив у масштабах усієї країни.

Протягом 1990-х років склалися декілька потужних груп інтересу/впливу, за якими закріпилася назва «клани». Донецький клан був представлений трьома групами, економічні та політичні інтереси яких не завжди збігалися, а іноді й вступали в суперечність. На початку 1990-х років це були «червоні директори» – найвиразнішим представником цієї групи можна вважати Ю.Звягільського. У другій половині 1990-х – на початку 2000-х років на перший план вийшли фінансово-промислова група «Індустріальний союз Донбасу» В.Гайдука і С.Тарути та System Capital Management (SCM) Р.Ахметова.

Дніпропетровський клан формувався під протекторатом губернатора Дніпропетровської області та прем'єр-міністра України у 1996–1997 рр. П.Лазаренка. Спочатку найпотужнішою групою були «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ) Ю.Тимошенко. Після падіння скандально відомого прем'єра й розгрому ЄЕСУ сформувалися дві масштабні фінансово-промислові групи – корпорація «Інтерпайп» і група «Приват». Дві останні також періодично конфліктували між собою.

Київський клан – так звана «чудова сімка», або «холдинг СДПУ(о), – становив собою нестійку групу бізнесменів, політиків і представників бюрократії, очолювану В.Медведчуком і Г.Суркісом.

Третій етап (кінець 1990-х – початок 2000-х) вирізняється, з одного боку, дедалі тіснішою взаємодією президентської влади та найбільших груп інтересу/впливу, тих, що складаються в результаті «великої» приватизації й трансформуються в потужні фінансово-промислові групи. Цей союз взаємовигідний – великий капітал надає фінансову підтримку президентові у його боротьбі за концентрацію влади, президент керує розподілом джерел ренти³⁶, дозволяючи тим самим уникнути гострих конфліктів і бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню крупного капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти відмирають. Основними способами надзбагачення та збільшення активів стають податкові пільги, адресна приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв.

Водночас найбільші групи інтересу/впливу починають формувати чи скуповувати політичні партії для забезпечення своєї присутності в представницькій демократії, власне, у законодавчій владі. Тоді ж інтенсифікується процес опановування четвертою владою, шляхом купівлі або привласнення засобів масової інформації.

Саме в цей час остаточно оформлюються економічні і політичні контури найпотужніших груп інтересу/впливу «нової генерації» – покоління «червоних директорів» остаточно відходить у небуття. Про масштаби економічної потуги найбільших груп інтересу/впливу нового зразка можна скласти приблизне уявлення на прикладі найвідоміших з них.

Група «Інтерпайп», яку створив 1990 р. в Дніпропетровську 30-річний кандидат технічних наук Віктор Пінчук. У середині 1990-х він був пов'язаний з П.Лазаренком, а наприкінці 1990-х – початку 2000-х років породичався з президентом Л.Кучмою. На початку 2000-х років «Інтерпайп» включала в себе шість із семи найбільших трубних заводів України, унікальний Нікопольський завод феросплавів, шість цукрових заводів, акціонерний банк «Кредит-Дніпро», «Укрсоцбанк», страхову компанію «Оранта». До її складу як акціонери входили десять заводів важкої промисловості (що називалися акціонерними товариствами), три ремонтні підприємства і дві фірми, що спеціалізувалися на високих технологіях. «Інтерпайп» контролював частину курортно-рекреаційного бізнесу в Криму, володів загальнонаціональними телеканалами: «Новий», ICTV, СТБ, одним регіональним (у Дніпропетровську), а також однією з найтиражніших масових газет «Факты и комментарии»³⁷. Політичним прикриттям групи стала партія Трудова Україна, яка створила одну з найпотужніших фракцій у Верховній Раді 1998–2002 рр. З кінця 1990-х корпорація «Інтерпайп» мала потужний політичний протекторат в особі президента Л.Кучми і користувалася серйозними преференціями у «великій» приватизації та доступу до податкових пільг.

Після помаранчевої революції група втратила протекцію найвищої влади – найвиразнішим свідченням стала втрата найбільшого металургійного комбінату «Запоріжсталь», який було придбано 2003 р. разом

із System Capital Management. Утім, завдяки вдалому менеджменту та тій обставині, що В.Пінчук став одним з піонерів просування ідеї соціально відповідального капіталу в Україні³⁸, «Інтерпайп» утримав свою економічну потугу.

Фінансово-промислова імперія SCM найбагатшого бізнесмена України, Рината Ахметова, створена у 2000 р., складається з металургійних, машинобудівних, коксохімічних, трубних заводів, копалень та шахт, банків, страхових компаній, заводів пива і шампанських вин, офшорних фірм, телекомунікаційних мереж і компаній, готелів, транспортних компаній (включно з Азовським морським пароплаванням), навіть дослідницьких лабораторій. До складу SCM входить більше 90 підприємств³⁹. Донецькому мільярдеру належить також футбольний клуб «Шахтар», телекомпанія із загальнонаціональним покриттям ТРК «Україна», видавничий дім «Сьогодні», регіональні друковані видання. Політичним прикриттям і водночас могутньою структурою впливу, що обстоює інтереси Р.Ахметова і частини «донецького клану», є Партія регіонів⁴⁰. Походження базових капіталів Р.Ахметова та його найближчих соратників журналістами переважно оминається, зазвичай журналісти обмежуються натяками на кримінальний характер формування бізнес-груп в Донбасі. Найвідвертіші референції щодо кримінального характеру «первісного нагромадження» цієї групи містяться в книзі С.Кузіна⁴¹.

Впродовж 1990-х років бізнес-інтереси групи протегувалися регіональною владою (зокрема губернаторами Донецької області В.Щербанем і В.Януковичем), а з 2002 р. їй вдалося здобути підтримку найвищої виконавчої влади, коли В.Янукович став прем'єр-міністром України.

Корпорація «Індустріальний союз Донбасу» (С.Тарута, В.Гайдук) володіє або керує пакетами акцій понад 40 підприємств чорної металургії та важкого машинобудування в Україні (Донецька, Луганська та Дніпропетровська області) та за кордоном, зокрема 3 металургійних комбінати, один завод спецсталі, два трубних і один коксохімічний заводи, три металургійних заводи в Угорщині та два в Польщі, декілька агропромислових підприємств⁴². ІСД може вважатися класичним варіантом персонального поєднання бізнесу і влади – фактичний співвласник активів корпорації В.Гайдук в середині 1990-х був заступником голови Донецької обласної ради та першим заступником губернатора, на початку 2000-х – заступником міністра та міністром палива та енергетики, віце-прем'єр-міністром України. В.Гайдука можна також представляти як вдалий приклад трансформації «червоного директора» в таланитого капіталіста.

Дніпропетровська група «Приват» (І.Коломойський, Г.Боголюбов, О.Мартинов), що виникла у 1991–1992 рр. як альянс «комсомольських активів» і грошей, зароблених на торгівлі побутовою технікою, на початку 2000-х включала один з найбільших українських банків – «Приватбанк» (з його філіями «МоскомПриватбанк» у Москві і «ПриватІнвест»

та мережею у понад 2,3 тис. філій в Україні), нафтопереробні підприємства у Хмельницькому, дев'ять підприємств з переробки і транспортування нафтопродуктів, зокрема «Укрнафта», сімсот бензозаправок по всій Україні, п'ять гірничих і гірничо-збагачувальних комбінатів, одне з найбільших вуглевидобувних підприємств, п'ять хлібозаводів, одну будівельну фірму і вісім офшорних компаній. 2004 р. група придбала акції феросплавних заводів у Румунії та Польщі⁴³, у 2005 здобула контроль над п'ятьма обласними енергетичними компаніями. Група «Приват», на відміну від інших кланів, демонструвала свою аполітичність, що не заважало лобювати свої інтереси через власних депутатів у парламенті й «неформальні зв'язки» в урядах. Зокрема, у середині 1990-х група користувалася потужною підтримкою губернатора Дніпропетровщини, а згодом прем'єр-міністра України П.Лазаренка. Після втрати високого покровителя група, на відміну від ЄЕСУ, залишилася «на плаву» саме завдяки аполітичності та неформальним зв'язкам у вищих ешелонах влади (зокрема, колишній голова правління «Приватбанку» С.Тигіпка у 1997–1999 рр. був віце-прем'єр-міністром – це могло певною мірою забезпечити позиції групи).

Сама назва «група “Приват”» є певною мірою журналістською метафорою, бо юридично як така вона не зареєстрована.

«Холдинг СДПУ(о)», або так званий київський клан, був представлений насамперед Г.Суркісом і В.Медведчуком. Він складався щонайменше з трьох інвестиційних комерційних банків, низки офшорних компаній, металургійних заводів, готелів, цукрових заводів та підприємств харчової промисловості. Своєрідною перлиною «холдингу» був футбольний клуб «Динамо» (Київ), перетворений братами Суркісами на вельми прибутковий бізнес. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х років різними методами (від скуповування за безцінь пакетів акцій і одержання в управління до адміністративного розгрому конкурентів і колишніх партнерів) київський клан здобув контроль над дев'ятьма обласними компаніями-постачальниками електроенергії (обленерго)⁴⁴. Від початку 2000-х позиції клану значно посилилися у зв'язку з призначенням В.Медведчука на посаду голови президентської адміністрації (весна 2002 р.). Саме в цей час Л.Кучму стали називати «президентом при главі адміністрації». Утім, після помаранчевої революції та вкрай невдалої виборної кампанії СДПУ(о) 2006 р. група фактично розвалилася.

До економічно найпотужніших груп інтересу/впливу, які бавилися політикою, входила також харківська група, в основі якої – УкрСиббанк (О.Ярославський та Е.Галієв). Початковий капітал групи формувалася в середині 1990-х років на торгівлі бензином і операціях з ваучерами під прикриттям міської влади. У другій половині 1990-х О.Ярославський здобув прихильність президента Л.Кучми – саме в цей період в активи харківської групи ввійшли акції металургійного, гірничо-збагачувального та хімічних комбінатів на сході України, частка в сімейному бізнесі пре-

зидентської родини – компанії KyivStar⁴⁵. Участь харківської групи у великій політиці розпочалася спонсорською підтримкою Партії зелених на виборах 1998 р. та закінчилася входженням О.Ярославського та Є.Галієва до списку Нашої України на виборах 2002 р. (з фракції Нашої України бізнесменів виключили в 2003 р.).

Не можна не помітити, що контури згаданих груп ідеально збігаються з контурами найбільших капіталів. 2006 р. до рейтингу українського журналу «Кореспондент» потрапили ті, чий статок оцінювався не менш ніж у 177 млн доларів США. Якщо вірити підрахункам аналітиків – авторів списку, в Україні налічувалося 9 мільярдів. Список очолив Р.Ахметов (11,8 млрд дол. США). За ним ішли В.Пінчук (3,7 млрд), І.Коломойський (2,8 млрд), Г.Боголюбов (2,4 млрд), К.Жеваго (1,9 млрд), С.Тарута (1,7 млрд), В.Гайдук (1,7 млрд), Д.Фірташ (1,4 млрд), О.Мартинов (1,4 млрд)⁴⁶.

З середини 1990-х поряд з найвищою владою чи безпосередньо в ній періодично також виникали постаті, які були маловідомими публічно, але відігравали надзвичайно важливу роль в організації взаємин влади і груп інтересу/впливу і також не могли поскаржитися на брак статків (які, утім, ніколи не афішувалися). Найпоказовіші фігури тут – І.Бакай, С.Львовчкін, О.Волков⁴⁷. Публікації «епохи Кучми» буквально рясніють згадками про ці постаті, однак крім фрагментарних референцій про особливий характер взаємовідносин тіньових олігархів з найвищою владою та бізнесом дослідникові немає чим скористатися. Можна лише зробити попередній висновок про те, що джерелом їхнього впливу і статків був доступ до першої особи в країні та неформальна участь у «розв'язанні питань», пов'язаних з економічними преференціями (податкові пільги, велика приватизація, розподіл енергоресурсів).

У цей період (кінець 1990-х – початок 2000-х років) нові групи інтересу/впливу починають інтенсивно опановувати законодавчу владу. Вибори до Верховної Ради 1998 р., які відбувалися за змішаною системою, стали першим прикладом масового походу до законодавчої влади великого бізнесу, який вбачав у парламенті не лише звичне місце лобювання економічних інтересів, а й засіб захисту бізнесу (а про те, що депутатський мандат гарантував особисту недоторканість, годі й казати). Вхід до будівлі під куполом на вулиці Грушевського в столиці забезпечувався як через «власні» партії, так і фінансовими внесками у виборчу кампанію в мажоритарних округах. Найвідоміші партії, які безпосередньо забезпечували присутність груп інтересу/впливу в парламенті 1998–2002 р., – це «Громада» П.Лазаренка; Соціал-демократична партія (об'єднана), яка стала політичною парасолькою кийвського клану; Трудова Україна (яку дотепники назвали Трубовою Україною) – саме тут були представлені мезоеліти Дніпропетровської області; Народно-демократична партія, яка мала відігравати роль президентської сили; Партія відродження регіонів України (яка представляла групи інтересу/

впливу Донбасу). Партія зелених, яка несподівано ввійшла до парламенту, вважається прикладом інвестицій у політику з боку харківського клану. У Верховній Раді 1998–2002 рр. щонайменше 127 депутатів (28%) представляли інтереси переважно великого бізнесу⁴⁸.

Наприкінці 1990-х — початку 2000-х років у системі влади в масштабах України остаточно сформувалася досить хитка, але на той час достатньо проста і ситуативно ефективна система взаємодії між владою, великим бізнесом і суспільством, суть якої достатньо адекватно виражає термін «олігархія».

Деякі найпотужніших бізнес-груп, які представляли великий капітал (дві донецькі, дві дніпропетровські, київська, харківська), і низка державних чиновників найвищого рівня (Адміністрація Президента й уряд) утворили вертикальну ієрархію взаємодії та взаємовпливів, пов'язаних із розвитком, захистом і лобіюванням бізнес-інтересів. У цій ієрархії діяла система стримувань і противаг, у центрі якої перебував президент Л.Кучма. Ця система узаконювала широкомасштабну корупцію, оскільки не могла б діяти без злиття (персонального чи інституційного) державної влади і бізнесу, завдяки ній корупція стала системною ознакою українського суспільства, складовою економічної системи. Ця система будувалася на принципах лояльності до центральної постаті.

На 2001–2002 рр. припадає початок четвертого етапу в процесі структурування влади та її взаємодії з кланами, що триває й до сьогодні. Знаковими подіями, що ознаменували початок цього періоду, стали акції «Україна без Кучми» та «Повстань, Україно!» і вибори 2002 р. до Верховної Ради. Зовнішній бік подій на цьому етапі — зростання ролі політичних партій, структурування політичної опозиції та граничне відчуження найвищої державної влади від суспільства. Внутрішній зміст видимих на поверхні процесів і конфліктів полягав у тому, що, з одного боку, найбільші групи інтересу/впливу (клани) здобули певну економічну і політичну самодостатність, що дозволяло їм поступово переорієнтуватися з боротьби за доступ до президента (він ще контролював процес великої приватизації) на боротьбу за доступ до законодавчої влади, розвиток власних політичних брендів і пряму чи опосередковану участь у публічній політиці через олігархічні партії та фракції у парламенті. На цьому етапі було остаточно поділено і медіа-простір; єдиною інформаційною сферою, недоступною адміністративному впливові влади і монопольному володінню кланами, став Інтернет (хоча й тут спостерігається активне опанування віртуального простору сайтами, які фінансуються великими групами інтересу/впливу).

У цей час загострюється конкуренція між уже сформованими кланами, до якої долучаються групи інтересу/впливу чи мезоеліти на рівні публічної політики — через куплені або організовані ними партії⁴⁹, благодійні фонди, пресу. З іншого боку, ті групи інтересу/впливу, що також виростили як регіональні мезоеліти й теж прагнули доступу до

центральної влади, сконсолідувалися біля двох постатей – В.Ющенко та Ю.Тимошенко, які назовні позиціонувалися як поміркований і радикальний варіанти опозиції режимові Кучми. Найпоказовішими прикладами можна вважати бізнес-групи П.Порошенка та Є.Червоненка. Саме вони разом із ситуативними союзниками (харківська група) склали економічну основу нової опозиції чинній системі влади, персоніфікованій Л.Кучмою.

Отже, впродовж 1990-х – на початку 2000-х років в Україні сформувалася система влади, яку можна назвати олігархічною та патримоніальною, економічна система, яку можна назвати олігархічним капіталізмом, політичний режим, який мав домінантні ознаки авторитаризму. Реальна політика фактично формувалася як результат взаємодії найбільших груп інтересу/впливу, які монополізували владу і власність, перетворили владу на спосіб здобуття власності, а власність – на спосіб впливу на владу.

На початку 1990-х ці групи інтересу/впливу було представлено переважно господарськими елітами, успадкованими від радянських часів (управлінці промисловості й аграрного сектора, колишня партійно-радянська та комсомольська номенклатура), і вищою державною бюрократією, що мала ту саму генеалогію. З середини 1990-х групи інтересу/впливу зразка «червоних директорів» відмирають або частково трансформуються в нові – це великі регіональні бізнес-групи, які трансформували капітал епохи первісного нагромадження в інвестиційні активи та збагатилися на приватизації й обладках з енергоносіями. Поряд із ними склалася потужна група вищої державної бюрократії, для якої держава, державна власність і влада – це об'єкт приватних інтересів та особистого збагачення. Взаємини великого капіталу і вищої державної бюрократії будувалися на взаємовигідній системі патронату та клієнтел, у центрі якої перебував президент країни. Персональний доступ до президента, опосередкований його найближчим оточенням, у другій половині 1990-х років став надзвичайно важливим засобом для розвитку великого бізнесу (так само, як персональний доступ до місцевої влади на рівні регіонів) – це обумовило монополізацію цього доступу декількома найбільшими групами інтересу/впливу й олігархізацію влади.

Посилаючись на класичну працю С.Ейзенштадта «Революція і перетворення суспільств. Порівняльне вивчення цивілізацій», український політолог І.Фісун зазначав, що «загалом неопатримоніальна система звела до мінімуму самостійний доступ автономних суспільних груп до центру і позицій контролю над розподілом ресурсів, стимулюючи рентоорієнтованих підприємців до входження в системи редистрибуції ресурсів у рамках клієнтарно-патронатних мереж. У результаті залежність різних суспільних груп від патримоніального центру зростала, а їх автономність зводилася до мінімуму. Правлячі неопатримоніальні групи спробували “контролювати і регулювати політичний процес таким чи-

ном, щоб він не загрожував їхній монополії на політичну владу в центрі і не створював можливостей для одержання різними групами незалежного доступу до джерел влади в масштабі всього суспільства”. Взаємозв’язок неопатримоніального центру і різних політико-економічних еліт здійснювався не через демократичні механізми виборів і політичної участі, а через входження в клієнтарно-патронатні мережі, різні корпоративні утворення або формальну “партію влади”»⁵⁰.

Баланс цієї системи було порушено 2002 р. Саме тоді розпочався наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу з владою і у владі, спровокований принаймні п’ятьма причинами. По-перше, виникла реальна перспектива зміни патрона в згаданій системі клієнтел і патронатних мереж. У 2004 р. закінчувався другий термін перебування Л.Кучми на посаді президента, і попри рішення Конституційного Суду про легітимність третього терміну (грудень 2003 р.) було зрозуміло, що на президентських виборах він зазнає поразки. Саме 2002 р. Л.Кучма вперше озвучив сценарій конституційної реформи, переходу до парламентсько-президентської республіки. Подальші маневри з реформою засвідчили намагання найближчого оточення Л.Кучми та тих груп інтересу/впливу (передусім київський клан) і окремих осіб, вплив і статки яких залежали від його протекції, зберегти свого патрона на верхівці влади.

По-друге, у цей період спостерігається спроба іншої потужної групи зі складу донецького клану опанувати вищу державну владу. Дозволивши призначення донецького губернатора В.Януковича на посаду прем’єр-міністра, здобув тактичну перемогу, не допустивши крупний капітал Донбасу до союзу з В.Ющенком, який набував дедалі більшої популярності як у суспільстві, так і серед великих бізнес-груп. Останнім пасували його позиції щодо лібералізації та легалізації бізнесу, оскільки їх уже цікавили цивілізованіші правила гри. Однак у перспективі це створило передумови для самостійної політичної гри економічно найпотужніших груп інтересу/впливу Донбасу. Вони втратили інтерес у Л.Кучмі.

По-третє, в цей період консолідувалися позаолігархічні групи інтересу/впливу, які прагнули або самостійного доступу до влади і ресурсів, або публічного політичного прикриття, або створення прозорих умов для бізнесу. Вони вступили в конфлікт як з групами, що розраховували на збереження Л.Кучми у владі, так і з тими, хто намагався змінити владу в інтересах донецького лобі.

По-четверте, система управління ресурсами, названа «ручним керуванням», вичерпала себе. Частина великого бізнесу для захисту своїх інтересів потребувала вже не так патронату конкретної першої особи та його оточення (які в цьому конкретному випадку становилися обтяжливими), а формально рівних правил гри, обов’язкових для всіх. Крупний капітал потребував суспільної легітимації та визнання його юридичного права на функціонування в правовому полі.

І по-п'яте, попри очевидне домінування економічних і політичних інтересів великого капіталу, в Україні утворилася чисельно потужна верства (майже 23% зайнятого населення) представників малого та середнього бізнесу. Ця верства, яка найбільше потерпала від свавілля чиновників і беззаконня, була позбавлена представництва у владі, зокрема у вищій. Саме ця частина була найбільше схильна до тих форм самоорганізації, які могли б слугувати основою громадянського суспільства. І саме вона була найбільше зацікавлена у зміні влади.

Вибори до Верховної Ради 2002 р. спровокували конфлікт між різними групами інтересу/впливу та дали старт політичній кризі, яка сягнула вищої межі під час президентських виборів 2004 р. У 2002–2004 рр. змагалися декілька політичних проектів, які були виявом цієї кризи і конкуренції між різними групами інтересу/впливу. На поверхні політичного життя це виглядало як декілька варіантів конституційної реформи та змін у виборному законодавстві, які мали або продовжити термін повноважень Л.Кучми, або знецінити політичну і економічну вартість посади президента, або трансформувати уряд на центр доступу до власності і влади, або створити декілька формально конкурентних центрів влади.

Після провалу проекту, в якому були зацікавлені ті, хто робив ставку на Л.Кучму (у квітні 2004 р. Верховна Рада не ухвалила необхідний їм проект конституційної реформи), загострилася конкуренція за посаду президента. Унаслідок цього президентські вибори 2004 р. значною мірою перетворилися на конкуренцію між великими бізнес-групами Донбасу, які підтримували В.Януковича, і меншими бізнес-групами, які робили ставку на В.Ющенка. У виборах був і третій гравець – Л.Кучма та його найближче оточення.

Розвиток подій влітку-восени 2004 р. засвідчує, що вони могли бути зацікавленими у доведенні передвиборної суспільної істерії до крайньої межі, за якою наступав період «контрольованого хаосу», скасування результатів виборів і продовження повноважень чинного президента на термін, необхідний для безболісного виходу з влади Л.Кучми та його оточення. Саме в цей період суперечності між різними групами інтересу/впливу сягнули найвищої межі, що значно ускладнило їхню мобілізацію та змусило апелювати до виборців. Ця апеляція дала побічний ефект – масові публічні протести проти спотворення результатів виборів і перспектив збереження олігархії. Помаранчева революція стала несподіваною комбінацією підготовлених протестних акцій і спонтанного вибуху невдоволення, політичних технологій та «творчості мас». Уперше після 1989–1991 рр. вплив на реальну політику в Україні був здійснений народом, а групам інтересу/впливу довелося брати до уваги інтереси великої кількості співгромадян.

Післяпомаранчевий період взаємодії груп інтересу/впливу з владою

і суспільством є дуже суперечливим з погляду проміжних результатів. Помаранчева влада задекларувала наміри ліквідувати зв'язки бізнесу і державної влади. Оскільки в структурах влади, передусім в президентському оточенні, опинилися раніше неолігархічні бізнес-групи, деякі їхні представники спочатку намагалися діяти за старою схемою — здобувати економічні преференції через президентський офіс. Це спровокувало конфлікт як у найближчому оточенні президента, так і з урядом Ю.Тимошенко, яка початково справді намагалася дотримуватися революційних декларацій. Намагаючись розв'язати цей конфлікт, В.Ющенко спробував поділити повноваження між урядом і найближчим оточенням, призначивши П.Порошенка головою Ради національної безпеки та оборони і фактично надавши їй повноваження, які зазіхали на компетенції уряду. Президент, який невпинно декларував принципи прозорості влади і відокремлення її від бізнесу, не мав реальних засобів для реалізації цих принципів у життя. Без серйозної дестабілізації економічної системи реалізувати цю ідею було неможливо.

До того ж владі треба було якнайшвидше реалізувати комплекс передвиборних соціальних обіцянок і водночас продемонструвати суспільству свої можливості щодо творення соціально орієнтованої економіки напередодні парламентських виборів, що наближалися (це й було зроблено за рахунок кардинального збільшення соціальних виплат найбільш уразливим верствам населення та підвищенням заробітної платні в бюджетних галузях). Зробити це швидко можна було лише посиленням тиску на крупний капітал, отже, об'єктами підвищеної уваги нової влади стали найбільші бізнес-групи.

Заходи уряду Ю.Тимошенко, спрямовані на боротьбу з корупцією, контрабандою та тіньовими доходами, на припинення махінацій з податками, початково дали певний позитивний ефект — 2005 р. частка тіньових доходів у ВВП зменшилася до 29%, а 2006 р. (вже за урядування Ю.Єханурова) — до 27%⁵¹. Тиск на крупний капітал дав кошти на реалізацію соціальних програм. За збільшення ВВП усього на 2,7% надходження до бюджету за урядування Ю.Тимошенко зросли на 55,8%⁵².

Усі найбільші бізнес-групи та кланові утворення, які нещодавно мали протекцію найвищої влади, опинилися беззахисними. Частина донецького клану (група Р.Ахметова) тимчасово згубила «свій» уряд і прем'єра. В.Пінчук утратив персональну протекцію свого тестя-президента. Київський клан, утративши позиції в Адміністрації Президента, швидко розвалився.

Дії першого помаранчевого уряду щодо олігархів були доволі радикальними. Передусім розгорнулася «реприватизаційна» риторика урядовців, зокрема озвучувалися заяви про три тисячі підприємств, які підлягатимуть реприватизації. Чи не найголовнішим об'єктом цієї риторики став зять экс-президента: йшлося про реприватизацію «Криво-

ріжстали» та Нікопольського заводу феросплавів, про перегляд рішень щодо страхової компанії «Оранта» та «Укрсоцбанку»⁵³. Дісталось й групі Р.Ахметова: SCM (разом із «Інтерпайп») утратила «Криворіжсталь», сам Р.Ахметов став об'єктом жорсткого адміністративного тиску й був змушений на певний час виїхати за кордон. Київський клан став об'єктом зазіхань із боку колишнього партнера, а потім розбитого конкурента, російського бізнесмена К.Григоришина, який розпочав серію судових тяжб щодо повернення контролю над низкою обленерго, а дві енергетичні компанії взагалі здобув шляхом рейдерських захоплень. Було навіть зроблено спробу здобути права власності на клуб «Динамо» (Київ), щоправда, безрезультатні. Доходи всіх трьох груп у 2005 р. зменшилися.

Водночас не можна було не помітити, що великий бізнес, наближений до нової влади, користується непрямими преференціями. Зокрема, було припинено рухи в напрямку реприватизації маріупольського комбінату ім. Ілліча (традиційний домен соціалістів). Без перешкод із боку влади розвивався бізнес корпорації «Індустріальний союз Донбасу» (протекція В.Ющенко) і групи «Приват» (за твердженнями засобів масової інформації, вона нібито мала зв'язки з Ю.Тимошенко). Група «Укрпромінвест» (П.Порошенко) здобула право на реалізацію інвестиційної програми на Луцькому автомобільному заводі (виробництво автобусів «Богдан»). Доходи всіх зазначених груп в 2005 р. збільшилися.

Водночас фактично недоторканою сферою тривалий час залишався сектор енергоносіїв. Попри всі спроби уряду Ю.Тимошенко вивести постачання енергоносіїв на рівень міждержавних угод, преференції залишалися за посередницькою фірмою «Росукренерго»⁵⁴ (вона здобула їх за часів Л.Кучми та уряду В.Януковича). У 2005–2006 рр. «Росукренерго», будучи приватною іноземною компанією, контрольованою російським «Газпромом» та українськими енергетичними рантьє, перетворилася на монопольного постачальника російського і туркменського газу в Україні, залишаючись при цьому недосяжною ні для фіскальних, ні для силових структур української держави і де-факто перетворившись на нову потужну групу інтересу/впливу з центром у сусідній державі.

Роль українських політиків найвищого рангу в цій темній історії з доволі чіткими перспективами втрати навіть умовної економічної незалежності України є не надто зрозумілою. В.Ющенко дуже драгувався запитаннями журналістів і заявами політиків щодо «Росукренерго», вважаючи, що галас довкола компанії може зіпсувати відносини з Росією і що скандальність історії викликана передвиборними інтересами його політичних конкурентів (одним з яких уже була Ю.Тимошенко). Він також демонстрував подиву гідну необізнаність щодо самої «Росукренерго». В інтерв'ю чотирьом провідним українським телеканалам 13 січня 2006 р. він заявив, що «Росукренерго» – це структура, «до якої українська держава, українські державні структури жодного від-

ношення не мають»⁵⁵. Спроби витиснути фірму з газового ринку урядом Ю.Тимошенко спровокували скандали у верхах влади і конфлікт між президентом і людьми Ю.Тимошенко⁵⁶.

Після сенсаційно-скандальної відставки уряду Ю.Тимошенко та низки помаранчевих високопосадовців у вересні 2005 р. ситуація у взаєминах влади й груп інтересу/впливу дещо стабілізувалася. У жовтні 2005 р. відбулася зразково-показова зустріч президента В.Ющенка з представниками великого бізнесу, в якій взяли участь як нові фаворити влади, так і опальні олігархи. Президент запевнив капіталістів, що адміністративний тиск на великий капітал – це справа минулого, і закликав їх до прозорого чесного бізнесу. З цього моменту вища влада фактично усунулася від регулювання стосунків між великими бізнес-групами, що, з одного боку, таки сприяло розвиткові конкуренції між ними, а з іншого, породило сплеск рейдерства в Україні.

Вибори 2006 р., які позначилися крахом коаліції помаранчевих сил і засвідчили різке падіння популярності президента, не лише стали реваншем найпотужніших груп інтересу/впливу з Донбасу, а й дещо несподіваною концентрацією влади в їхніх руках. У результаті виборів у Верховній Раді виникли умови для домінування саме цих груп, оскільки їхні опоненти і конкуренти або не отримали представництва у вищому законодавчому органі, або були не здатні об'єднатися. У результаті закулісних політичних обгородок у парламенті було створено «антикризову коаліцію» з потужним представництвом групи Р.Ахметова та його союзників. Виник ідеологічно і політично пікантний союз крупного капіталу та «лівих» партій – соціалістів⁵⁷ і комуністів.

«Антикризова коаліція» негайно розпочала акції, спрямовані на монополізацію влади. Партія регіонів отримала в уряді посади прем'єр-міністра, всіх віце-прем'єрів, 14 із 19 міністерських посад. Соціалісти здобули посаду спікера Верховної Ради та три міністерських портфелі, комуністи – 1 міністерську посаду. Водночас понад 200 посад у вищих органах виконавчої влади було перебрано представниками коаліції⁵⁸. Одночасно активізувалися дії, спрямовані на перетягування депутатів з інших фракцій до складу «антикризової коаліції» – з метою забезпечити їй конституційну більшість у 300 голосів. Зрештою, спостерігалися спроби уряду мінімізувати обсяг президентських повноважень у найважливіших сферах економіки і політики, навіть зовнішньої.

Паралельно уряд, який згідно з положеннями політичної реформи, що набули чинності з січня 2006 р., став реальним центром економічної політики, повернувся до практики надання спеціальних економічних пільг клієнтельним групам.

Державний бюджет, інвестиційна політика, стягування податку на додану вартість, адресна приватизація – все це стало об'єктами економічного перерозподілу на користь однієї найпотужнішої приватної

бізнес-групи. Варто звернути увагу й на ту обставину, що розпочався зворотний процес «тінізації» економіки – 2007 р. обсяг тіншового обігу становив 39% ВВП⁵⁹.

Усе це призвело до протидії з боку тих груп інтересу/впливу, представництво і вплив яких у всіх гілках влади швидко скорочувалися, і з боку тієї частини вищої державної бюрократії та управлінців, для яких президентська влада пов'язана з життєво важливими позиціями у системі відносин влади і власності. Восени 2006 р. розгорнулося жорстке протистояння президента В.Ющенка, якого підтримали парламентські фракції, що опинилися в опозиції (Наша Україна і БЮТ), з «антикризовою коаліцією». У результаті тривалої кризи влади трапилася безпрецедентна в історії незалежної України подія – розпуск Верховної Ради у квітні 2007 р.

30 вересня 2007 р. відбулися дострокові вибори, які відкрили новий етап кризи влади, пов'язаний з розподілом повноважень між її різними гілками та розподілом сфер впливу між найбільшими бізнес-групами та утворюваннями вищої бюрократії.

Попри всі декларовані та реальні намагання влади після помаранчевої революції змінити структуру влади і формат відносин усередині неї, результат був мінімальний. Найвпливовішими гравцями в системі відносин влади і власності залишилися найпотужніші бізнес-групи та державна бюрократія. Злиття влади і бізнесу набуло навіть потворніших форм, бо якщо раніше воно забезпечувалося передусім президентською патримонією, то після 2006 р. воно трансформувалося у квазіпредставницьку демократію – український парламент фактично перетворився на політичну біржу найпотужніших груп інтересу/впливу. Контроль над урядом залишився передусім питанням безпосереднього доступу цих груп до виконавчої влади і відповідно до державного протекторату і економічних преференцій. Олігархія змінилася за формою, але не за змістом. Конкурентний авторитаризм заступила олігархічна демократія, за якої олігархічні групи змагаються за вплив не лише в коридорах центральної влади, а й на виборах.

За роки незалежності в Україні вибудувалася владна ієрархія, побудована на принципі локалізації владних повноважень у межах невеликих груп, для яких доступ до влади (прямий чи опосередкований) чи вплив на неї був обумовлений вузькими корпоративними інтересами, які лише частково збігалися з інтересами суспільними. Ця владна ієрархія мала виразні ознаки олігархії. Оскільки вона будувалася на принципі взаємного забезпечення економічних інтересів і на злитті бізнесу та влади, вона спричинила соціальні й суспільні зрушення, економічні, політичні, культурні та морально-психологічні наслідки яких відчуваються вже зараз і, очевидно, негативно позначатимуться на розвитку українського суспільства та держави на наступні десятиліття.

До цих наслідків можна віднести:

1. Граничне відчуження влади і суспільства, держави і суспільства⁶⁰. Влада (політична і економічна) сконцентрувалася в руках декількох невеликих груп, які запровадили досить примітивні форми соціальної сегрегації, основані на відчуженні влади та власності від більшості суспільства. Запроваджено кричущі форми соціальної та політичної нерівності.
2. Утворення нових форм соціальної ієрархії, за яких на вершині цієї ієрархії перебуває верхівка великого бізнесу, державних чиновників вищого рангу, значна кількість депутатів Верховної Ради, верхівка силових, фіскальних і судових структур. Ці групи утворили герметичний соціальний простір, який забезпечує їм соціальну та політичну самодостатність і водночас перетворює їх на касту з власними соціальними та культурними нормами, які в кращому разі не збігаються, а в гіршому – суперечать відповідним нормам демократичного соціально орієнтованого суспільства.
3. Формування розвинених форм фасадної демократії, за якої суспільні та владні інститути, формально покликані забезпечувати народовладдя (Верховна Рада, вибори), насправді є його імітацією. Інститути представницької демократії використовуються переважно для лобювання економічних інтересів або ж для з'ясування стосунків (конкурентної боротьби) між найпотужнішими групами інтересу/впливу.
4. Спотворення традиційних форм суспільної і культурної легітимності. Гонитва за науковими ступенями і званнями, за державними нагородами, використання інститутів благодійництва для реалізації вузькокорпоративних інтересів і «відмивання» суспільного іміджу – лише окремі приклади.
5. Формування економіки, побудованої на системі монополій та олігополій, за якої надприбутки здобуваються окремими привілейованими групами, протегованими державною бюрократією, силовими та фіскальними структурами. Конкуренція в цій системі фактично експортується, всередині країни економічна конкуренція між монополіями підмінюється системою неформальних відносин та арбітражних втручань і патронату держави. Така система, мабуть, є ефективною в період акумуляції та перерозподілу суспільного багатства, однак у перспективі створює передумови для масштабного економічного застою.
6. Масштабна деморалізація суспільства. Суспільні практики зазначених груп інтересу/впливу не могли не спричинити масштабного розвитку корупції (як економічної, так і моральної). Наявність стабільно високого рівня тіньового обігу та прибутків засвідчує не лише участь у тіньовій економіці надто високої частки зайнятого населення, а й те, що корупція перетворилася на важливу складо-

ву економічної та політичної системи. Стандарти соціальної поведінки правлячих еліт, відверта демонстрація розкошів, не менш відверта зневага до норм законності й загальнолюдської моралі (остання замінюється специфічними корпоративними етичними нормами) справляють суспільний ефект, негативні наслідки якого важко прогнозувати.

3. Опозиція: проблеми визначення і становлення

Опозиція фактично від самого початку свого існування вирізнялася певною «амбівалентністю» у відносинах з владою. Ця «амбівалентність» викликана її спорідненістю з останньою. Якщо не рахувати кількох організацій крайнього правого спектра (які теж періодично входили до сфери співпраці з владою в питаннях української мови та культури), в Україні ніколи не було потужної чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала з владою радикальні світоглядні розбіжності (бо у влади взагалі було сутужно зі світоглядом) і була б здатна запропонувати свою чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства.

Опозицію можна умовно розділити на «традиційну» та «нову». До «традиційної» варто віднести сформовані наприкінці 1980-х групи, партії та рухи національно-демократичної та націоналістичної орієнтації, а також «ліві» партії – комуністів і соціалістів, які набули опозиційного статусу після здобуття Україною незалежності. До «нової», сформованої наприкінці 1990-х – початку 2000-х років, – ідеологічно та соціально аморфні рухи⁶¹, що виникли як виборчі проекти: Блок Юлії Тимошенко і Наша Україна. Тут не згадуються клоновані владою псевдоопозиційні партії⁶², які використовувалися під час виборчих кампаній для послаблення реальної опозиції.

Наприкінці 1980-х опозиція тодішній комуністичній владі існувала у вигляді нечисленних дисидентських груп і дрібних націоналістичних партій. Це була опозиція, яка базувалася на ідеологічних засадах. До них можна додати Демократичну платформу в КППС як варіант внутрішньої опозиції всередині правлячої партії. Це була «золота ера» опозиції, оскільки в неї був інституційно визначений опонент чи ворог – Комуністична партія.

Націонал-демократи

1989 р. найчисленнішим опозиційним політичним формуванням став Рух, про ступінь тодішньої опозиційності якого говорить його назва («за перебудову»), а також те, що серед його батьків-засновників домінували представники партійно-радянського культурного істеблішменту, які після 1991 р. органічно склали хай і маргінальну, але цілком

ву економічної та політичної системи. Стандарти соціальної поведінки правлячих еліт, відверта демонстрація розкошів, не менш відверта зневага до норм законності й загальнолюдської моралі (остання замінюється специфічними корпоративними етичними нормами) справляють суспільний ефект, негативні наслідки якого важко прогнозувати.

3. Опозиція: проблеми визначення і становлення

Опозиція фактично від самого початку свого існування вирізнялася певною «амбівалентністю» у відносинах з владою. Ця «амбівалентність» викликана її спорідненістю з останньою. Якщо не рахувати кількох організацій крайнього правого спектра (які теж періодично входили до сфери співпраці з владою в питаннях української мови та культури), в Україні ніколи не було потужної чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала з владою радикальні світоглядні розбіжності (бо у влади взагалі було сутужно зі світоглядом) і була б здатна запропонувати свою чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства.

Опозицію можна умовно розділити на «традиційну» та «нову». До «традиційної» варто віднести сформовані наприкінці 1980-х групи, партії та рухи національно-демократичної та націоналістичної орієнтації, а також «ліві» партії – комуністів і соціалістів, які набули опозиційного статусу після здобуття Україною незалежності. До «нової», сформованої наприкінці 1990-х – початку 2000-х років, – ідеологічно та соціально аморфні рухи⁶¹, що виникли як виборчі проекти: Блок Юлії Тимошенко і Наша Україна. Тут не згадуються клоновані владою псевдоопозиційні партії⁶², які використовувалися під час виборчих кампаній для послаблення реальної опозиції.

Наприкінці 1980-х опозиція тодішній комуністичній владі існувала у вигляді нечисленних дисидентських груп і дрібних націоналістичних партій. Це була опозиція, яка базувалася на ідеологічних засадах. До них можна додати Демократичну платформу в КППС як варіант внутрішньої опозиції всередині правлячої партії. Це була «золота ера» опозиції, оскільки в неї був інституційно визначений опонент чи ворог – Комуністична партія.

Націонал-демократи

1989 р. найчисленнішим опозиційним політичним формуванням став Рух, про ступінь тодішньої опозиційності якого говорить його назва («за перебудову»), а також те, що серед його батьків-засновників домінували представники партійно-радянського культурного істеблішменту, які після 1991 р. органічно склали хай і маргінальну, але цілком

ву економічної та політичної системи. Стандарти соціальної поведінки правлячих еліт, відверта демонстрація розкошів, не менш відверта зневага до норм законності й загальнолюдської моралі (остання замінюється специфічними корпоративними етичними нормами) справляють суспільний ефект, негативні наслідки якого важко прогнозувати.

3. Опозиція: проблеми визначення і становлення

Опозиція фактично від самого початку свого існування вирізнялася певною «амбівалентністю» у відносинах з владою. Ця «амбівалентність» викликана її спорідненістю з останньою. Якщо не рахувати кількох організацій крайнього правого спектра (які теж періодично входили до сфери співпраці з владою в питаннях української мови та культури), в Україні ніколи не було потужної чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала з владою радикальні світоглядні розбіжності (бо у влади взагалі було сутужно зі світоглядом) і була б здатна запропонувати свою чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства.

Опозицію можна умовно розділити на «традиційну» та «нову». До «традиційної» варто віднести сформовані наприкінці 1980-х групи, партії та рухи національно-демократичної та націоналістичної орієнтації, а також «ліві» партії – комуністів і соціалістів, які набули опозиційного статусу після здобуття Україною незалежності. До «нової», сформованої наприкінці 1990-х – початку 2000-х років, – ідеологічно та соціально аморфні рухи⁶¹, що виникли як виборчі проекти: Блок Юлії Тимошенко і Наша Україна. Тут не згадуються клоновані владою псевдоопозиційні партії⁶², які використовувалися під час виборчих кампаній для послаблення реальної опозиції.

Наприкінці 1980-х опозиція тодішній комуністичній владі існувала у вигляді нечисленних дисидентських груп і дрібних націоналістичних партій. Це була опозиція, яка базувалася на ідеологічних засадах. До них можна додати Демократичну платформу в КППС як варіант внутрішньої опозиції всередині правлячої партії. Це була «золота ера» опозиції, оскільки в неї був інституційно визначений опонент чи ворог – Комуністична партія.

Націонал-демократи

1989 р. найчисленнішим опозиційним політичним формуванням став Рух, про ступінь тодішньої опозиційності якого говорить його назва («за перебудову»), а також те, що серед його батьків-засновників домінували представники партійно-радянського культурного істеблішменту, які після 1991 р. органічно склали хай і маргінальну, але цілком

облаштовану частину нової державної бюрократії та трансформованої номенклатури. Від самого початку досить виразно політичне обличчя цієї частини націонал-демократичної опозиції проявилось під час студентських виступів жовтня 1990 р., коли політичні вимоги «революції на граніті», що справді могли привести до радикальніших рухів України до незалежності, було знівельовано угодовською позицією номенклатурних рухівців.

На початку 1990-х Рух, що перетворився на політичну партію, ще виконував роль опозиції щодо лівої більшості у Верховній Раді та періодично – щодо президента Л.Кравчука. У березні 1992 р. лідер Руху В.Чорновіл відмовився від пропозиції стати президентською силою в парламенті, мотивуючи це тим, що ототожнення партії з політичними практиками экс-комуніста Л.Кравчука призведе до занепаду й виродження Руху. Це спровокувало серйозні конфлікти в провіді партії, однак, як показали подальші події, слова найхаризматичнішого лідера націонал-демократів виявилися пророчими.

Уся подальша історія Руху з його «вибірковою опозицією» до президента Л.Кучми в середині 1990-х років, сварами в провіді, розколами, інтелектуальною бідністю, а почасти надто безсоромними формами співіснування з владою його уламків та їхнього керівництва (наприклад, висунення Рухом А.Удовенка як наперед відомого слабого суперника на виборах 1999 р., а потім підтримка Л.Кучми в другому турі, на подив тісні контакти того ж таки Г.Удовенка з Л.Кучмою після кампанії 1999 р., участь обох Рухів у «антикомуністичній», а по суті, президентській більшості у парламенті у 2000 р., голосування тих-таки обох Рухів за імплементацію референдуму, організованого Л.Кучмою у липні 2000 р., гідна подиву стриманість керівництва Руху в період розгортання «касетного скандалу») є одним з численних підтверджень тези про «амбівалентність» націонал-демократичного крила опозиції та його ідеологічну слабкість.

Наприкінці 1990-х – початку 2000-х обидва Рухи балансували між опозиційністю та лояльністю до Л.Кучми, вони втрачали ідеологічне обличчя, їхні безбарвні лідери виявляли або організаційну неспроможність, або звички класичної номенклатури, все це вкупі зрештою призвело до політичної деградації колись потужної політичної сили.

У результаті їх або частину їхнього членства поглинули два більші й фінансово могутніші проекти – БЮТ і Наша Україна. Така ж доля спіткала й значну частину інших партій націонал-демократичного спектра. Спорадичні спроби Рухів об'єднатися в самостійну впливову політичну силу, що спостерігалися у 2005–2006 рр., не давали позитивного результату як через фінансову, так і через інтелектуальну бідність цих формувань.

«Ліви»

Єдиною силою в 1990-ті роки, що відіграла роль постійної офіційної опозиції, були «ліви». Проте і тут простежуються досить показові місцеві особливості. Після весни 1993 р. роль офіційно призначеної опозиції відіграла відновлена КПУ. Дебют Комуністичної партії України як опозиційної сили був дуже показовим уже тим, що її відновлення було результатом конфіденційних переговорів з владою в особі тодішнього президента України Л.Кравчука⁶³. Це багато в чому визначило й подальшу «опозиційність» КПУ до влади, передусім до президента Л.Кучми і створеної ним системи влади. У 1990-ті роки лідери комуністів вправлялися у соціальній демагогії в парламенті й з «ідеологічних міркувань» усіляко гальмували ринкові реформи, зокрема приватизацію, сприяючи цим тіньовій приватизації та розквіту економіки рантиє.

Під час виборів 1994 р. КПУ, формально оголосивши про свій нейтралітет у другому раунді президентських виборів, неформально, якщо вірити твердженням Л.Кравчука, домовилася підтримувати Л.Кучму (як і соціалісти)⁶⁴. У червні 1995 р. частина депутатів-комуністів підтримала Конституційну угоду, яка відкривала Л.Кучмі шлях до концентрації влади в своїх руках, а 1996 р. третина фракції комуністів брала участь у голосуванні за Конституцію, офіційно названу Центральним Комітетом КПУ «антирадянським» і «буржуазним» документом. На президентських виборах 1999 р. лідер КПУ П.Симоненко⁶⁵ відмовився від ідеї висунення єдиного кандидата від лівих сил і досить легко погодився з поразкою у другому турі, виконавши функцію нейтралізації найнебезпечнішого конкурента – О.Мороза.

Під час конституційного референдуму 2000 р. КПУ спочатку оголосила збір підписів для проведення контрреферендуму, проте фактично зірвала цей захід. У липні 2000 р. комуністи підтримали план приватизації найбільшої державної компанії «Укртелеком», запропонований депутатами олігархічних фракцій. Щоправда, комуністи запропонували власний варіант приватизації, за яким частину акцій мали право викупити працівники підприємства – за ціною, вдвічі більшою від номінальної. «Укртелеком», перетворений на акціонерне товариство, залишився в державній власності.

Тоді ж фракція комуністів одностайно підтримала законопроект про амністію капіталів, вивезених за кордон. 2001 р. КПУ залишилася осторонь акції «Україна без Кучми», навіть більше, її лідери виступали із засудженням «загрози ультранационалізму». У квітні того ж року депутати-комуністи в союзі з олігархічними фракціями голосували за відставку уряду В.Ющенка, що сплатив борги пенсіонерам, якими КПУ на словах так опікувалася. 2002 р. компартія ввійшла до складу «опозиційної трійки» БЮТ–СПУ–КПУ, взяла достатньо пасивну участь в акціях «Повстань, Україно!» і вже влітку–восени 2003 р. знову відкрито почала грати на боці Л.Кучми.

У листопаді 2003 р. комуністи підтримали президентську більшість у парламенті (А.Мартинюк посів місце віце-спікера). Узимку 2003-го – влітку 2004 р. комуністи стали головним союзником влади в публічній кампанії проти недержавних організацій, що нібито фінансуються Заходом для «втручання у виборчий процес»⁶⁶. Тоді ж вони виступили лобістами того варіанта конституційної реформи, за який так уболівав Л.Кучма⁶⁷. Після найневдаліших для них парламентських виборів 2006 р. КПУ ввійшла до складу так званої «антикризової коаліції», основу якої становила партія крупного капіталу – Партія регіонів, яка фактично прийшла до влади.

Інша велика партія «лівого» спектра, Соціалістична партія України, була переконливішою у ролі опонента «злочинного режиму». Офіційний опозиційний статус вона проголосила в грудні 1993 р., заявивши про це на своєму з'їзді. Об'єктами критики тоді були Л.Кравчук і прем'єр-міністр Л.Кучма⁶⁸. У липні 1994 р. О.Мороз, який до цього завзято відстоював «владу Рад», дещо несподівано підписав спільне з президентом Л.Кучмою та тодішнім прем'єром звернення про необхідність формування цілісної системи виконавчої влади на чолі з президентом. У квітні 1995 р. лідери СПУ знову заявили про опозицію до президента. У травні 1995 р., коли загострилися відносини між парламентом і президентом у зв'язку з обговоренням конституційної угоди, фракція СПУ відмовилася затверджувати договір. Проте його підписав спікер парламенту О.Мороз, що був за сумісництвом головою СПУ. Він же був єдиним депутатом від фракції Соціалістичної партії, який підписав Конституційний договір у липні 1995 р. Однак уже під час підготовки Конституції можливості для компромісів із Л.Кучмою було вичерпано і сама Конституція стала останнім епізодом, коли Л.Кучмі та О.Морозу вдалося дійти згоди.

Після літа 1996 р. СПУ перебувала у відкритій і виснажливій конфронтації з президентом. О.Мороз став організатором «касетного скандалу» і «Кучмагейту» 2000–2001 рр., а СПУ – незмінною найактивнішою учасницею всіх публічних антипрезидентських акцій⁶⁹. Партія та її керівник були об'єктом безперервних провокацій і чорного піару в підконтрольних владі засобах масової інформації. Найгучнішою провокацією став ретельно зрежисований замах на лідерку Прогресивної соціалістичної партії Н.Вітренко: у невеличкому містечку Ігулець після зустрічі Н.Вітренко з виборцями їй під ноги кинули саморобну гранату. Сама Н.Вітренко відбулася легкими травмами та переляком, травм і поранень зазнало ще 40 осіб, троє залишилися інвалідами. Терористами, за дивним збігом, виявилися керівник місцевого передвиборного штабу СПУ, його брат і приятель. Варта уваги та обставина, що вже за півтори години про подію повідомили по Першому загальнонаціональному телеканалу, причому імена «терористів» було названо ще до початку слідства.

Попри найвиразнішу опозиційність соціалістів до «режиму Кучми»,

у 2003–2004 рр. можна було спостерігати ситуативні союзи соціалістів з президентською більшістю у Верховній Раді, пов'язані з просуванням реформи системи влади – створення парламентсько-президентської республіки. Привертає увагу й деяка ідеологічна неперекірливість СПУ, що періодично призводила до союзу з політичними силами, які за визначенням не відповідають «чистоті принципів». У 1996–1997 рр. СПУ підтримувала П.Лазаренка, пояснювалося це нібито тим, що той був союзником у боротьбі проти Л.Кучми. У 2003–2004 рр. налагоджувалися якісь контакти О.Мороза з главою Адміністрації Президента В.Медведчуком, що спричинило закиди Нашої України на адресу лідера соціалістів із приводу «підтанцювання адміністрації».

Під час виборів 2004 р. О.Мороз у першому турі був самостійним кандидатом, проте в другому закликав своїх виборців голосувати за В.Ющенка. Однак саме в найкритичніший період переговорів у верхах щодо виходу з політичної кризи (кінець листопада – початок грудня 2004 р.) саме О.Мороз відіграв доволі сумнівну з погляду наслідків роль у проштовхуванні політичної реформи, яка зрештою спрацювала на ідею створення декількох рівноцінних центрів влади і спричинила затяжну кризу влади 2006–2007 рр.

Утім, найбільш вражаючим політичним кульбітом соціалістів стало їхнє приєднання до так званої «антикризової коаліції» влітку 2006 р. В обмін на посаду голови Верховної Ради та декілька міністерських портфельів соціалісти ввійшли до коаліції зі своїми недавніми політичними конкурентами – Партією регіонів, яка представляла передусім інтереси великого капіталу.

Особливе місце у «лівому» спектрі посідала найвідоміша «партія-спойлер» – Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ) та її лідерка Наталя Вітренко. Партію не можна вважати класичним «клоном», створеним владою, оскільки вона утворилася на основі ідеологічних і міжособових чвар у СПУ. Попри постійну й настирливу демонстрацію опозиційності, ПСПУ об'єктивно (на рівні рядових членів) і суб'єктивно (на рівні її лідерки) відіграла роль замаскованого союзника влади. На виборах 1998-го і 1999 р. вона «розмивала» голоси лівих виборців і активно працювала проти головного опонента Л.Кучми – О.Мороза. Як зазначив англійський дослідник Е.Вілсон, ПСПУ, спонсорована оточенням президента Л.Кучми, виконувала специфічне завдання здрибнити голоси лівих виборців і переконувати МВФ у тому, що існує хтось ще гірший від Л.Кучми⁷⁰. Заслуговує на увагу та обставина, що 1998 р. ПСПУ пройшла до парламенту, ледве здолавши бар'єр у 4% за явної допомоги адміністративного ресурсу – в Конотопі на одній з виборчих дільниць її результат оскаржив місцевий суд (через що ПСПУ отримувала менше 4% у загальному заліку), проте суд вищого рівня в Києві скасував це рішення, внаслідок чого ПСПУ таки опинилася у парламенті⁷¹.

Наталя Вітренко, або, як її прозвали колишні однопартійці з СПУ,

«Жириновський у спідниці», повністю відповідає моделі представника віртуальної опозиції: радикальна публічна риторика з безперервними прокльонами на адресу «американського імперіалізму» та «нового колоніалізму» міжнародних фінансових інститутів комфортно поєднувалася з дивовижною спроможністю опинитися в потрібному місці в потрібний час із діями, які грають на руку владі (у перервах між виборчими кампаніями ПСПУ кудись зникала, проте негайно виникала під час передвиборних баталій — і завжди як *enfant terrible* опозиції). Так було в 1998–1999 рр. Так було і в 2002 р., і в 2004 р. Під час виборчої кампанії 2002 р. Н.Вітренко буквально прописалася на телеканалах, контрольованих дніпропетровським кланом, — СТБ, ICTV, «Ера», і на загальнонаціональному державному каналі УТ-1 — звісно, з усіма можливими стандартними прокльонами на адресу О.Мороза та Ю.Тимошенко. У цьому відношенні передвиборне гасло Н.Вітренко «За нашу і вашу Наташу» виглядав вельми двозначно.

Цікавий і той факт, що у парламентській діяльності фракція ПСПУ фактично повністю була представлена своєю лідеркою, яка розробила близько десятка законопроектів соціально-економічного спрямування. Парламентські рухи фракції запам'яталися провалом голосування про недовіру уряду, організованим лівими фракціями 1998 р., і вельми скандальним епізодом з рукоприкладством у кулуарах парламенту, коли права рука лідерки «прогресивних соціалістів» депутат В.Марченко покаутовав депутата П.Мовчана, а «наша і ваша Наташа» штурхала підбором заваленого опонента, називаючи його «Бандерой».

Як і комуністи, ПСПУ була тією частиною опозиції, яку влада старанно пестила і використовувала у своїх цілях. Щоправда, на відміну від комуністів, котрі отримували дивіденди у вигляді шматка влади і неминуче пов'язаної з нею власності, лідерам ПСПУ доводилося переважно задовольнятися «дрібними подяками», якимись неясними зв'язками з бізнесом на кшталт скандально відомого російського бізнесмена М.Курочкина (вбитого в 2007 р.) чи фіксувати присутність у своїх виборчих списках представників великих підприємств («Мотор-Січ»).

На парламентських виборах 2006 р. ПСПУ в союзі з партією Українсько-руський союз створила «іменний» блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» — формально зафіксувавши свій опозиційний статус щодо помаранчевої влади. Варто зазначити, що з втратою негласної протекції влади чи наближеного до неї бізнесу ПСПУ втратила і статус партій-спойлера. Фактично вона вступила в негласну конкуренцію з іншими «лівими» партіями. Традиційна експлуатація ідеологічних фобій (антизахідна риторика), педалювання ностальгічних емоцій соціально найбільш упосліджених суспільних верств та особиста доволі специфічна харизма лідерки дозволили ПСПУ на цих виборах утриматися серед кандидатів на статус парламентської партії. Проте, не пройшовши до парламенту

2006 р., вже на позачергових виборах 2007 р. ПСПУ остаточно зійшла на маргінес політичного життя.

Опозиція як політичний проект

Два найбільших опозиційних проекти, що сформувалися перед виборами 2002 р., – Блок Юлії Тимошенко та Наша Україна до певної міри можна вважати, похідними від самої влади. По-перше, їхні лідери достатньо довго перебували у владі й опинилися в опозиції саме тому, що їх туди заштовхнула ця ж сама влада. Лідери і основні функціонери обох проектів і партій, що становили їхню основу, або розпочинали свою політичну біографію в структурах «злочинної влади», або на певних етапах своєї біографії працювали в ній (В.Ющенко, Г.Удовенко, Ю.Костенко, В.Пинзеник, О.Турчинов, Є.Червоненко, Р.Безсмертний⁷² – список можна продовжувати).

По-друге, ці проекти в своїй економічній основі були похідними від «субстрату» цієї влади – кланів чи груп інтересу, не обов'язково найбільших. Обидва проекти зароджувалися або в тісному зв'язку з великим капіталом і регіональними кланами⁷³ (Наша Україна), або взагалі як передвиборні кланові проекти⁷⁴ (тут можна пригадати політичну генеалогію лідерів Блоку Юлії Тимошенко).

Генетична спорідненість опозиційних проектів зі «злочинною владою» (а про неформальні стосунки як лідерів, так і їхнього оточення з її верхівкою годі й казати) значно ускладнювала зовнішню репрезентацію цих проектів, хоча на загал споживачі їхніх гасел і програм, тобто виборці, мало переймалися цією обставиною.

Досить важливим у розвитку двох згаданих політичних проектів було те, що вони напередодні виборів 2002 р. надали притулок розпрошеному націонал-демократичному рухові й відкинутим на узбіччя політичного життя правим і правонаціоналістичним партіям. Це не лише забезпечило їм голоси виборців, які ще орієнтувалися на світоглядні цінності націонал-демократії та націоналізму, а й надало їм більшої суспільної легітимності.

Очевидна різниця між ними полягала в позиціонуванні щодо спорідненої з ними влади. Перший проект відразу формувався як опозиційний. Ю.Тимошенко, допомагаючи О.Турчинову відродити у 1996–1997 рр. партію «Громада», опинилася в опозиції не лише до Л.Кучми, а й до свого патрона П.Лазаренка, котрий очолив цей виборчий проект. Свою роль Ю.Тимошенко виконувала «на відмінно» – від спроби організувати тіньвовий уряд до спроби організації референдуму за відставку Л.Кучми восени 1998 р. Коли в жовтні 1998 р. бізнес-імперія П.Лазаренка і з нею компанія Ю.Тимошенко «Єдині енергетичні системи України» опинилися під ударом, вона разом з О.Турчиновим вийшла з керівництва партії, а в січні 1999 р. – із самої «Громади». Симптоматично, що саме в цей період відбувалися особисті зустрічі Ю.Тимошенко з Л.Кучмою

2006 р., вже на позачергових виборах 2007 р. ПСПУ остаточно зійшла на маргінес політичного життя.

Опозиція як політичний проект

Два найбільших опозиційних проекти, що сформувалися перед виборами 2002 р., – Блок Юлії Тимошенко та Наша Україна до певної міри можна вважати, похідними від самої влади. По-перше, їхні лідери достатньо довго перебували у владі й опинилися в опозиції саме тому, що їх туди заштовхнула ця ж сама влада. Лідери і основні функціонери обох проектів і партій, що становили їхню основу, або розпочинали свою політичну біографію в структурах «злочинної влади», або на певних етапах своєї біографії працювали в ній (В.Ющенко, Г.Удовенко, Ю.Костенко, В.Пинзеник, О.Турчинов, Є.Червоненко, Р.Безсмертний⁷² – список можна продовжувати).

По-друге, ці проекти в своїй економічній основі були похідними від «субстрату» цієї влади – кланів чи груп інтересу, не обов'язково найбільших. Обидва проекти зароджувалися або в тісному зв'язку з великим капіталом і регіональними кланами⁷³ (Наша Україна), або взагалі як передвиборні кланові проекти⁷⁴ (тут можна пригадати політичну генеалогію лідерів Блоку Юлії Тимошенко).

Генетична спорідненість опозиційних проектів зі «злочинною владою» (а про неформальні стосунки як лідерів, так і їхнього оточення з її верхівкою годі й казати) значно ускладнювала зовнішню репрезентацію цих проектів, хоча на загал споживачі їхніх гасел і програм, тобто виборці, мало переймалися цією обставиною.

Досить важливим у розвитку двох згаданих політичних проектів було те, що вони напередодні виборів 2002 р. надали притулок розпрошеному націонал-демократичному рухові й відкинутим на узбіччя політичного життя правим і правонаціоналістичним партіям. Це не лише забезпечило їм голоси виборців, які ще орієнтувалися на світоглядні цінності націонал-демократії та націоналізму, а й надало їм більшої суспільної легітимності.

Очевидна різниця між ними полягала в позиціонуванні щодо спорідненої з ними влади. Перший проект відразу формувався як опозиційний. Ю.Тимошенко, допомагаючи О.Турчинову відродити у 1996–1997 рр. партію «Громада», опинилася в опозиції не лише до Л.Кучми, а й до свого патрона П.Лазаренка, котрий очолив цей виборчий проект. Свою роль Ю.Тимошенко виконувала «на відмінно» – від спроби організувати тіньвовий уряд до спроби організації референдуму за відставку Л.Кучми восени 1998 р. Коли в жовтні 1998 р. бізнес-імперія П.Лазаренка і з нею компанія Ю.Тимошенко «Єдині енергетичні системи України» опинилися під ударом, вона разом з О.Турчиновим вийшла з керівництва партії, а в січні 1999 р. – із самої «Громади». Симптоматично, що саме в цей період відбувалися особисті зустрічі Ю.Тимошенко з Л.Кучмою

(якісь «чаювання», за висловом її біографів)⁷⁵. Результатом «чаювань» стали нейтралітет Ю.Тимошенко на виборах 1999 р. і як платня влади за лояльність — розблокування рахунків ЄЕСУ. В липні 1999 р. було створено Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», яке певний час не заважало Л.Кучмі в парламенті.

Остаточний розрив зі «злочинною владою» відбувся у 2000–2001 рр. Ю.Тимошенко, перебуваючи на посаді віце-прем'єр-міністра, розгорнула безпрецедентну за масштабами програму «Чиста енергія» (2000 р.) і запровадила систему розрахунків за енергоносії та електроенергію, яка радикально звужувала сферу бартеру в цій сфері й завдавала колосальних збитків наближеним до президента бізнес-групам і тіншовим політикам (на кшталт І.Бакая).

Оскільки сама Ю.Тимошенко колись здобула чималі статки саме на таких схемах, вона переступила межу кланової солідарності та зачепила економічні інтереси, де тіншові прибутки вимірювалися десятками і сотнями мільйонів доларів. Цього їй подарувати не могли. Доки вона зазіхала на інтереси верхівки київського клану (електроенергетика) чи конфліктувала з тіншовим енергобізнесом у «Нафтогазі», це сприймалося як послаблення позицій певних груп інтересу/впливу. Коли ж вона втрутилася в сферу вугільної промисловості та серйозно зачепила газові схеми найбільших бізнес-груп сходу і півдня країни, стало зрозумілим, що йдеться не так про з'ясування міжкланових стосунків, як про набагато серйознішу загрозу.

У січні 2001 р. Генеральна прокуратура України відкрила кримінальну справу⁷⁶ проти Ю.Тимошенко. Хоча спочатку вона й намагалася не вступати в конфлікт особисто з президентом, заявляючи, що «її звільнив не президент, а кримінально-олігархічні кола»⁷⁷, дуже швидко її риторика змінилася, а в лютому 2001 р. вона стала лідером Фронту національного порятунку, перейшовши тепер уже у вічну конфронтацію зі «злочинним олігархічним режимом». Крайня опозиційність Л.Кучмі була не лише чи не єдиним способом вижити в політиці й убезпечити себе від суто кримінального розгрому за зразком П.Лазаренка, а й до певної міри відповіддю на відвертий радикалізм дій влади стосовно її родини — тут фактично йшла робота на винищення, оскільки з благословення найвищої влади об'єктом переслідувань стали найближчі родичі.

Створений Ю.Тимошенко в грудні 2001 р. блок власного імені також позначився присутністю в ньому людей, котрі активно працювали з владою і в ній⁷⁸, однак, на відміну від майбутнього союзника — Нашої України, сюди йшли люди, в яких уже не було шансів знайти собі місце в системі влади, збудованій Л.Кучмою.

Блок Наша Україна на початку свого існування не створювався як опозиційна сила. З вересня 2001 р. (моменту офіційного створення блоку) і до осені 2002 р. Наша Україна дотримувалася нейтралітету щодо «режиму» Л.Кучми. Причому лідер блоку В.Ющенко не лише публічно

висловлював лояльність до президента, а й відзначився підписом під сумнозвісним «листом трьох» (Л.Кучма, І.Плющ, В.Ющенко) з осудом учасників акції «Україна без Кучми» та неодноразовими публічними відмежуваннями від опозиції, представленої Фронтом національного порятунку, створеним Ю.Тимошенко.

З літа 2002 р. й до весни 2003 р. спостерігався повільний дрейф Нашої України до опозиції. На цей час опозиція становила собою політично досить пікантну суміш з БЮТ, СПУ та КПУ – пікантність цьому союзові надавала саме присутність комуністів поруч із БЮТ, в якому були представлені ідеологічні антагоністи комуністів, зокрема, депутати, що сповідували правоконсервативні та націоналістичні погляди. Втягування до опозиції Нашої України, яка здобула найбільшу кількість голосів у парламенті за пропорційною системою, означало створення потужної парламентської, отже, більш легітимної, ніж «вулична», опозиції.

У вересні 2002 р. лідер Нашої України взяв участь в акції «Повстань, Україно!» і цим засвідчив перспективи приєднання до опозиції. Влада відповіла тиском на фракцію Наша Україна у Верховній Раді (від травня 2002-го до січня 2003 р. фракція втратила 17 депутатів, які розчинилися в президентській більшості) і досить брутальними діями стосовно її харизматичного лідера: достатньо згадати хоча б фальшивий «лист Ющенка» виборцям, розповсюджений у лютому 2003 р. в кількості щонайменше 1 млн примірників у областях, які дали найбільше голосів за Нашу Україну на виборах-2002, чи кампанію блокування публічних акцій Нашої України влітку–восени 2003 р. Усе це вкупі з неофіційним початком президентських перегонів восени 2003 р. підштовхнуло В.Ющенка до опозиції владі.

У березні 2003 р. В.Ющенко та Наша Україна своєю участю в акціях БЮТ–СПУ–КПУ остаточно закріпились у списку опозиції. При цьому, однак, не припинялися неафішовані неформальні стосунки керівництва блоку з представниками «прогнилого режиму» та з його головною чинною особою.

Фактично всі головні фігури опозиції і значна частина її діячів були в різний час і з різних причин пов'язані з владою. Деякі з них вірно слугували їй і опинилися в опозиції через те, що вона або відмовилася від їхніх послуг, або навіть почала становити загрозу для них, їхнього бізнесу та безпеки. У такій ситуації немає нічого аномального ні для пострадянського простору (для нього ця ситуація була якраз нормальною), ні для людської історії загалом. Проте в специфічному українському контексті вона породжувала цілу низку проблем для формування чи то стійкої опозиції парламентського типу (парламент є найприроднішим місцем для цього), чи то у вигляді громадянського руху, форуму опозиційних сил тощо.

По-перше, участь у владі та залучення або до кланових схем, або до сумнівного первинного накопичення значно знижували суспільну і

моральну легітимність лідерів опозиції. Звісно, влада активно користувалася цією обставиною для дискредитації головних опозиціонерів.

По-друге, влада досить майстерно пестила зручну для неї опозицію (КПУ і ПСПУ – найкращі приклади, про дрібні партії-«клони», створені владою цілеспрямовано з утилітарною метою, тут не йдеться).

По-третє, опозиція багато в чому була копією самої влади – в її часом украй незграбних політичних діях, інтелектуальній бідності, нездатності до проектування перспективних довгострокових стратегій і послідовної їхньої реалізації, ідеологічній неперебірливості, схильності до демагогії. До того ж політичні програми та гасла опозиції значною мірою збігалися з політичними програмами та гаслами влади. Остання в особі її найвищого представника так само заявляла про нещадну боротьбу з корупцією, про засилля олігархів, про шлях до Європи і про дружні відносини з Росією, про подолання бідності та соціальну справедливість тощо.

Найрельєфніші суперечності з владою справді системного характеру проглядали хіба що у «лівих», проте їх нівелювали специфічні відносини з президентом Л.Кучмою і з владою як такою. Ця спорідненість украй ускладнювала ідеологічне оформлення опозиції, без якого їй страшенно бракувало виразного політичного обличчя – внаслідок цього лідерам опозиції доводилося задовольнятися персоніфікацією влади: в їхніх інвективах головним об'єктом був президент Л.Кучма та «злочинний режим», який породив їх самих.

По-четверте, опозиція продемонструвала свою неспроможність до створення конструктивної програми, елементи деструкції в її діях і планах завжди були виразніші та ефективніші. Можна припустити, що це було спричинено як деструктивними діями влади відносно опозиції, так і рівнем політичної та інтелектуальної культури її лідерів (цілком адекватних рівню політичної культури суспільства).

Опозиція: помаранчева революція і після неї

Найвиразніше всі «родимі плями» опозиції проявилися під час подій помаранчевої революції і особливо після неї, коли опозиція прийшла до влади. Вибух публічних протестів, що стався у листопаді-грудні 2004 р., як з'ясувалося, був несподіванкою для лідерів опозиції: вони готувалися до вже звичного сценарію на кшталт акції «Україна без Кучми» (заявка на проведення публічного підрахунку голосів на Майдані незалежності подавалася на 30 тис. учасників). Вповні скористатися ситуацією лідерам опозиції не вдалося – не в останню чергу через те, що окремі її лідери (передусім В.Ющенко та ключові фігури з його оточення) не були готові йти до кінця в боротьбі з «режимом Кучми» – а саме цей акцент додав радикалізму в протистояння прибічників основних конкурентів на президентських виборах 2004 р.

Ухвалена поспіхом в грудні 2004 р. політична реформа була переду-

моральну легітимність лідерів опозиції. Звісно, влада активно користувалася цією обставиною для дискредитації головних опозиціонерів.

По-друге, влада досить майстерно пестила зручну для неї опозицію (КПУ і ПСПУ – найкращі приклади, про дрібні партії-«клони», створені владою цілеспрямовано з утилітарною метою, тут не йдеться).

По-третє, опозиція багато в чому була копією самої влади – в її часом украй незграбних політичних діях, інтелектуальній бідності, нездатності до проектування перспективних довгострокових стратегій і послідовної їхньої реалізації, ідеологічній неперемінливості, схильності до демагогії. До того ж політичні програми та гасла опозиції значною мірою збігалися з політичними програмами та гаслами влади. Остання в особі її найвищого представника так само заявляла про нещадну боротьбу з корупцією, про засилля олігархів, про шлях до Європи і про дружні відносини з Росією, про подолання бідності та соціальну справедливість тощо.

Найрельєфніші суперечності з владою справді системного характеру проглядали хіба що у «лівих», проте їх нівелювали специфічні відносини з президентом Л.Кучмою і з владою як такою. Ця спорідненість украй ускладнювала ідеологічне оформлення опозиції, без якого їй страшенно бракувало виразного політичного обличчя – внаслідок цього лідерам опозиції доводилося задовольнятися персоніфікацією влади: в їхніх інвективах головним об'єктом був президент Л.Кучма та «злочинний режим», який породив їх самих.

По-четверте, опозиція продемонструвала свою неспроможність до створення конструктивної програми, елементи деструкції в її діях і планах завжди були виразніші та ефективніші. Можна припустити, що це було спричинено як деструктивними діями влади відносно опозиції, так і рівнем політичної та інтелектуальної культури її лідерів (цілком адекватних рівню політичної культури суспільства).

Опозиція: помаранчева революція і після неї

Найвиразніше всі «родимі плями» опозиції проявилися під час подій помаранчевої революції і особливо після неї, коли опозиція прийшла до влади. Вибух публічних протестів, що стався у листопаді-грудні 2004 р., як з'ясувалося, був несподіванкою для лідерів опозиції: вони готувалися до вже звичного сценарію на кшталт акції «Україна без Кучми» (заявка на проведення публічного підрахунку голосів на Майдані незалежності подавалася на 30 тис. учасників). Вповні скористатися ситуацією лідерам опозиції не вдалося – не в останню чергу через те, що окремі її лідери (передусім В.Ющенко та ключові фігури з його оточення) не були готові йти до кінця в боротьбі з «режимом Кучми» – а саме цей акцент додав радикалізму в протистояння прибічників основних конкурентів на президентських виборах 2004 р.

Ухвалена поспіхом в грудні 2004 р. політична реформа була переду-

сім компромісом зі «злочинною владою», проти якої, власне, і формувалася опозиція, яка на той час з ідеологічного погляду становила досить різнобарвний конгломерат, де на крайньому правому фланзі стояли помірковані націоналісти (Конгрес українських націоналістів у Нашій Україні), а на крайньому лівому – соціалісти. Утім, як уже зазначалося, єдність опозиції диктувалася не ідеологічною спільністю, а наявністю спільного ворога – Л.Кучми та спільної мети – здобуття влади в країні. Саме тому, вже в момент «переходу», коли завдяки масовим протестам, тиску Заходу та перспективам компромісу Л.Кучма пішов на поступки, єдність дій опозиції, і без того ситуативна, почала розвалюватися.

В.Ющенко та його найближче оточення були ладні вдовольнитися безпроблемним виходом із влади Л.Кучми, О.Мороз – ухваленням політичної реформи, яка в перспективі збільшувала роль невеликих парламентських партій, при цьому його політичні інтереси та інтереси новообраного президента з цього моменту вочевидь розбігалися. Ю.Тимошенко та БЮТ, які на цей момент прагнули збереження сильної президентської влади, вдовольнилися здобуттям декількох ключових посад в уряді. Сама політична реформа запрограмувала остаточний розпад опозиції.

Прихід до влади негайно виявив усі політичні, ідеологічні й організаційні вади вчорашніх опозиціонерів. Передусім стало зрозумілим, що вони не мають чіткої стратегії розвитку країни і суспільства. Передвиборні проекти були набором ефектних гасел, для вироблення масштабної стратегії не було ні часу, ні інтелектуальних ресурсів. Вчорашнім опозиціонерам довелося не лише «на ходу» придумувати такі стратегії, а одночасно виконувати передвиборні обіцянки (в яких бажане не завжди збігалося з реальністю) і разом із цим готуватися до нових, тепер уже парламентських, виборів, що підштовхувало їх до популістської риторики.

Сама система і філософія влади не змінилися, до неї хоч і прийшли інші люди, вони, потрапляючи до системи, мали діяти за її законами. Частина з них була готова прийняти систему взаємин, що склалася в ній, власне, через це вони за неї змагалися. Частина щиро мала намір змінити її внутрішні механізми та ієрархію, розвернути її до обслуговування інтересів суспільства, проте не мала для цього або вміння та навичок, або належної волі, наполегливості й компетентності.

Обіцяна вчорашніми опозиціонерами прозорість і доступність влади так і залишилася обіцянкою. Уже розподіл посад у новому уряді та призначення регіональних керівників у січні–лютому 2005 р. стали предметом жорсткого торгу між учасниками помаранчевої коаліції і відбувалися кулуарно. Уряд складався не так за фаховими, як за політичними критеріями, при цьому нерідко головним чинником були не раціональні аргументи, а сила голосу й гострота ліктів. Оприлюднення

списку членів уряду, обставлене наче їхнє подання особисто президентом парламенту в лютому 2005 р., нагадувало до нудоти банальну виставу, у ході якої глядачі з'ясовують, наскільки їхні припущення стосовно характерів головних героїв відповідають авторському задуму. Програма уряду, подана саме як набір яскравих гасел, досі носила ознаки передвборної риторики.

Найбільше, на що спромоглася «нова» влада — це впровадження вкрай ризикованих соціальних проектів (підвищення зарплатні та пенсій, матеріальне заохочення народжуваності) та своєрідний ризик-менеджмент в економіці, пов'язаний з реприватизацію та спробами розв'язати структурні проблеми економіки, ті проблеми, які потребували переходу від ризик-менеджменту до розробки та впровадження середньо- і довготривалих стратегій. До того ж нові можновладці раптом почали демонструвати надто знайомі з попередніх часів звички, інстинкти та способи соціальної, політичної й особистої поведінки.

Серія скандалів у помаранчевій владі⁷⁹, пов'язана з боротьбою колишніх опозиціонерів за перерозподіл владних повноважень і доступ до економічних ресурсів, очевидне прагнення нових можновладців дотримуватися практики «закон — для всіх, право — для нас», викриття пресою неприємних для нової влади деталей особистої поведінки її носіїв — усе це спричинило стрімке падіння авторитету помаранчевих і не менш стрімке відновлення позицій їхніх опонентів у боротьбі за владу.

Після помаранчевої революції в ролі опозиції дещо несподівано опинилася Партія регіонів і цілком очікувано — комуністи. Перші почувалися явно некомфортно на початку діяльності помаранчевої влади, тим більше що остання певний час демонструвала рішучість у намірах покарати «винних у фальсифікаціях». Утім, як швидко з'ясувалося, це була саме демонстрація. До липня 2005 р. по всій Україні було заведено 778 кримінальних справ, пов'язаних з фальсифікацією виборів. Покарання зазнали в основному рядові виконавці, але жоден організатор «на горі». Відомі всій країні організатори фальсифікацій і чиновники, що прикривали їх, обернулися на добропорядних громадян. Голова ЦВК С.Ківалов повернувся на посаду ректора Одеської юридичної академії і 2006 р. став депутатом від Партії регіонів. Міністр внутрішніх справ М.Білокінь, з ім'ям якого пов'язували прикриття фальсифікацій, вийшов на фантастичну за розмірами пенсію. Найодіозніші особи благополучно переховувалися за кордоном, деякі, за дивним «збігом обставин», знайшли собі комфортний притулок у Росії. Слідство проти окремих знакових осіб (Б.Колесніков, Є.Кушнарьов) було організовано в спосіб, який надто нагадував політичні переслідування за кримінальними звинуваченнями і зрештою провалилося.

Партія регіонів і комуністи, так само, як і їхні попередники, опинилися в опозиції ситуативно. Перші — тому що їхній лідер програв вибо-

ри і перший помаранчевий уряд очолювала людина, яка позиціонувала себе як категоричний опонент Партії регіонів. Другі – тому, що їм не знайшлося місця у новій владі, хоча остання розпочала реалізацію соціальних програм, які цілком пасували політичним амбіціям комуністів. Утім, знайшлося й ідеологічне підґрунтя для опозиційності – йшлося про статус російської мови, відносини із Заходом (зокрема, вступ до СОТ і НАТО).

Крім заяв про політичні репресії, кволих вуличних акцій біля урядових будівель і блокування законів, необхідних для вступу в Світову організацію торгівлі, нова опозиція нічим особливим не позначилася. У вересні 2005 р. підписанням меморандуму про порозуміння⁸⁰ опозиційний статус Партії регіонів офіційно зафіксовано і водночас знівельовано, бо партія взяла участь у голосуванні за Ю.Єханурова, який очолив другий помаранчевий уряд (за три місяці вона ж відправила цей уряд у відставку). В подальшому ступінь «опозиційності» Партії регіонів і комуністів (разом з іншими політичними силами, що за визначенням були призначені в опозицію – СДПУ(о), ПСПУ та їхні дрібніші союзники) диктувався потребами передвиборної боротьби та агітації на виборах до Верховної Ради навесні 2006 р. Набір політичних гасел і засобів тут був стандартний: статус російської мови, агітація проти вступу до НАТО та проти «надмірного захоплення» європейською інтеграцією, критика економічних і соціальних програм помаранчевих.

Улітку 2006 р. Партія регіонів і комуністи радо позбавились опозиційного статусу, створивши більшість у Верховній Раді разом із соціалістами, і повернулись у звичні крісла і коридори влади. Помаранчеві та БЮТ опинились у не менш звичній ролі парламентської опозиції з невизначеним статусом.

Легалізація опозиції

У новітній історії України право історичної першості у спробах легітимувати політичну опозицію належить народним депутатам Ю.Тимошенко та О.Єльяшкевичу в лютому 1998 р. Ця спроба була зроблена напередодні виборів до Верховної Ради, в яких брала участь партія «Громада» П.Лазаренка, очевидно, йшлося про створення ґрунту для її подальшої парламентської діяльності.

У лютому 2000 р., відразу ж після поразки «лівої» більшості Верховної Ради у парламентському конфлікті (що отримала назву «оксамитова революція»), три депутати з новоутвореної більшості – В.Коваль з Народного Руху України, О.Карпов із президентської Народно-демократичної партії та В.Медведчук з президентської СДПУ(о) – внесли законопроект «Про політичну опозицію у Верховній Раді України»⁸¹. Це була «заспокійлива пігулка» для депутатів, які не ввійшли до складу президентської більшості. Тоді ж надійшов альтернативний законопроект «Про

ри і перший помаранчевий уряд очолювала людина, яка позиціонувала себе як категоричний опонент Партії регіонів. Другі – тому, що їм не знайшлося місця у новій владі, хоча остання розпочала реалізацію соціальних програм, які цілком пасували політичним амбіціям комуністів. Утім, знайшлося й ідеологічне підґрунтя для опозиційності – йшлося про статус російської мови, відносини із Заходом (зокрема, вступ до СОТ і НАТО).

Крім заяв про політичні репресії, кволих вуличних акцій біля урядових будівель і блокування законів, необхідних для вступу в Світову організацію торгівлі, нова опозиція нічим особливим не позначилася. У вересні 2005 р. підписанням меморандуму про порозуміння⁸⁰ опозиційний статус Партії регіонів офіційно зафіксовано і водночас знівельовано, бо партія взяла участь у голосуванні за Ю.Єханурова, який очолив другий помаранчевий уряд (за три місяці вона ж відправила цей уряд у відставку). В подальшому ступінь «опозиційності» Партії регіонів і комуністів (разом з іншими політичними силами, що за визначенням були призначені в опозицію – СДПУ(о), ПСПУ та їхні дрібніші союзники) диктувався потребами передвиборної боротьби та агітації на виборах до Верховної Ради навесні 2006 р. Набір політичних гасел і засобів тут був стандартний: статус російської мови, агітація проти вступу до НАТО та проти «надмірного захоплення» європейською інтеграцією, критика економічних і соціальних програм помаранчевих.

Улітку 2006 р. Партія регіонів і комуністи радо позбавились опозиційного статусу, створивши більшість у Верховній Раді разом із соціалістами, і повернулись у звичні крісла і коридори влади. Помаранчеві та БЮТ опинились у не менш звичній ролі парламентської опозиції з невизначеним статусом.

Легалізація опозиції

У новітній історії України право історичної першості у спробах легітимувати політичну опозицію належить народним депутатам Ю.Тимошенко та О.Єльяшкевичу в лютому 1998 р. Ця спроба була зроблена напередодні виборів до Верховної Ради, в яких брала участь партія «Громада» П.Лазаренка, очевидно, йшлося про створення ґрунту для її подальшої парламентської діяльності.

У лютому 2000 р., відразу ж після поразки «лівої» більшості Верховної Ради у парламентському конфлікті (що отримала назву «оксамитова революція»), три депутати з новоутвореної більшості – В.Коваль з Народного Руху України, О.Карпов із президентської Народно-демократичної партії та В.Медведчук з президентської СДПУ(о) – внесли законопроект «Про політичну опозицію у Верховній Раді України»⁸¹. Це була «заспокійлива пігулка» для депутатів, які не ввійшли до складу президентської більшості. Тоді ж надійшов альтернативний законопроект «Про

парламентську опозицію» від депутата фракції «Реформи і порядок» В.Філенка⁸². Обидва законопроекти було запропоновано зняти з обговорення як такі, положення яких суперечать Конституції України⁸³.

Наступні місяці депутати не мали можливості повернутися до цього важливого питання, бо на перший план вийшли дискусії щодо більш важливого – імплементації результатів референдуму квітня 2000 р. Фактично йшлося про остаточний перерозподіл владних повноважень на користь президента Л.Кучми. Навіть депутати з президентської більшості не виявляли ентузіазму щодо імплементації (йшлося, крім іншого, про ліквідацію депутатської недоторканості). Набрати для імплементації необхідну конституційну більшість у 300 голосів так і не вдалося. У грудні 2000 р. розпочалася акція «Україна без Кучми», яка тривала до березня 2001 р. і ознаменувалася виходом опозиції на вулиці.

У січні 2001 р., під час «новорічно-різдвяної перерви» в акції «Україна без Кучми», суб'єктом нової ініціативи виступив сам президент. Він вніс проект закону «Про парламентську більшість та парламентську опозицію»⁸⁴. Можливо, це була спроба нейтралізувати вулицю і нормалізувати відносини з опозицією. Хоча законопроект було подано як невідкладний, рішення по ньому ухвалили лише на початку квітня 2001 р. – його було відхилено. До того ж у січні 2001 р. провалилася спроба ухвалити результати референдуму, відповідно законопроект Л.Кучми, який писався під нову конфігурацію сил у парламенті, втратив актуальність.

У липні 2001 р. комуністи внесли новий проект закону, цього разу акценти було змінено – законопроект називався: «Про політичну опозицію»⁸⁵. Це був один із найдокладніших законопроектів, який детально регламентував діяльність і права опозиції. Профільний комітет Верховної Ради запропонував відправити проект на доопрацювання. Утім, наближалася передвиборна парламентська кампанія 2002 р., у Верховній Раді розгорталися бої щодо нового виборчого закону, на порядку денному стояли більш нагальні питання – представництва у владі, щонайменше законодавчій.

Вибори 2002 р., на яких відбувся триумф блоку Наша Україна та Блоку Юлії Тимошенко в прозорішій частині виборного процесу (голосування за списками), знов актуалізували питання про легалізацію опозиції. У результаті залаштункових обговорень із депутатами, обраними в мажоритарних округах, у парламенті вдалося утворити ситуативну президентську більшість. Ті, хто опинявся поза її межами, мали статус опозиційних, однак цей статус не було врегульовано, якщо не брати до уваги Регламенту Верховної Ради.

У липні 2002 р. депутати-комуністи (С.Гуренко та Г.Крючков) внесли законопроект «Про політичну опозицію»⁸⁶. Вони наполягали на необхідності закону саме про опозицію в цілому, а не лише про пар-

ламентську опозицію. Комуністи не стали вдруге «винаходити велосипед» – їхній проект був майже дзеркальною копією попереднього. У вересні того ж року до них долучилися представники Нашої України – депутат Р.Зварич вніс законопроект «Про парламентську більшість та парламентську опозицію»⁸⁷. Цікаво, що цей документ був, за твердженням його авторів, розроблений на основі попереднього президентського законопроекту 2001 р.⁸⁸ Законопроект було відхилено за зауваженнями юридично-експертної служби Верховної Ради, однак у вересні 2004 р., в розпал президентської передвиборної кампанії, був знов поданий на розгляд Верховної Ради, при цьому автори навіть не стали переписувати супровідну записку, підготовлену два роки тому.

У лютому 2003 р. до відповідних комітетів Верховної Ради надійшло відразу ж два законопроекти, покликаних ошчасливити опозицію та більшість і впорядкувати діяльність депутатів, яким припало до смаку перетворювати сесійну залу парламенту на місце фізичних сутичок і хуліганських ескапад. З лютого група депутатів від президентських фракцій внесла законопроект «Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України»⁸⁹. На думку авторів, ухвалення закону мало б, крім іншого, «оптимізувати роботу Верховної Ради»⁹⁰.

За два тижні депутат від пропрезидентської групи «Народовладдя» С.Правденко зареєстрував проект закону «Про парламентську опозицію». Він не відрізнявся якістю, однак досить чітко транслиував політичну спрямованість, зокрема, там ішлося про прагнення автора «допомогти парламентській опозиції з переважно мітингових форм діяльності перейти (не заперечуючи вищезазначених) до конструктивної державотворчої роботи, отримавши конкретні важелі (опозиційний уряд) для предметної критики, для підготовки управлінських кадрів»⁹¹. Проект був відкликаний у червні того ж року, бо на зміну йому в липні 2003 р. депутати пропрезидентських фракцій (С.Гавриш, К.Вашук, О.Карпов) запропонували новий варіант законопроекту «Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України»⁹². Усе це виглядало, як демонстрація «конструктивних» зусиль президентської більшості на тлі «деструктивних» дій опозиції в парламенті. Варто зауважити, що цього разу юридична експертна служба Верховної Ради запропонувала прийняти за основу цей законопроект.

Утім, про обговорення законопроекту у сесійній залі вже не йшлося. У центрі уваги були 9 варіантів нового виборного закону та «політична реформа» Л.Кучми. Дискусії з цих питань не лише довершили розкіл опозиції (від неї відійшли комуністи), а й вкотре перетворили парламент на циркову арену.

11 лютого 2004 р. депутат від блоку Наша Україна В.Філенко запропонував ще один законопроект «Про парламентську опозицію»⁹³. Подібно до колег-комуністів, він не став шукати нових шляхів і фак-

тично вдруге подав проект зразка 2000 р. У цей момент бурхливого політичного життя України на часі була проблема «політичної реформи», яка де-факто мала продовжити повноваження Л.Кучми. У квітні 2004 р. Верховна Рада провалила зміни до Конституції (забрало 6 голосів депутатів президентських фракцій) і це відкрило простір для драматичної президентської кампанії 2004 р.

Лише у 2006 р., після не менш драматичних парламентських виборів, створення провалу спроб помаранчевих, БЮТ і соціалістів утворити парламентську більшість і виникнення «антикризової коаліції» у складі Партії регіонів, комуністів і соціалістів, на поверхні суспільного життя знов з'явилася тема узаконення опозиції. Цього разу політичний контекст будувався на новій конфігурації в системі влади: згідно з положеннями конституційної реформи грудня 2004 р., в Україні утворилося три рівнозначних центри політичної влади: президент, уряд і парламент, причому уряд набув повноважень, які значно урізали обсяг президентської влади, зокрема, щодо контролю над урядом. У цій ситуації нового значення набував статус саме парламентської опозиції, бо уряд формувалася більшістю, і це означало, що формальна фіксація прав опозиції у Верховній Раді стає надзвичайно сенситивним політичним питанням.

4 вересня 2006 р. було внесено проект закону «Про парламентську опозицію»⁹⁴. 4 грудня 2006 р. на заміну було подано той самий законопроект «Про парламентську опозицію» — але цього разу він подавався депутатами фракцій-конкурентів: Нашої України (В.Коваль), Блоку Юлії Тимошенко (Ю.Тимошенко) та Партії регіонів (М.Комар)⁹⁵. Проект було відхилено, однак уже в січні 2007 р. його було зареєстровано вдруге⁹⁶ (цього разу тут було 6 співавторів від усіх згаданих фракцій). Можливо, доля цього законопроекту була б щасливішою від усіх попередніх, однак у квітні 2007 р. криза влади, що розпочалася внаслідок непродуманої і політично кон'юнктурної конституційної реформи грудня 2004 р., сягнула апогею. В.Ющенко, опинившись під загрозою створення у Верховній Раді конституційної більшості під егідою Партії регіонів, розпустив парламент. Розгорнулася війна інститутів влади, яка призвела до паралічу всіх її центральних установ. 30 вересня 2007 р. на позачергових виборах було обрано новий склад Верховної Ради, а впродовж листопада—грудня створено коаліцію помаранчевих і БЮТ, яка перебрала назву «демократичної». В опозиції знов-таки не з політичних чи ідеологічних мотивів, а через результати виборів опинилися Партія регіонів і комуністи (які формально все ж таки можуть візувати суто ідеологічні закиди «новій» владі). Цілком зрозуміло, що ці рокировки у Верховній Раді й системі влади не лише не розв'язали фундаментальної проблеми — відсутності реальної представницької демократії, а й надалі запрограмували ситуацію, коли легальний статус опозиції буде справою політичних демонстрацій і залаштункових обородок.

4. Проблеми консолідації українського суспільства

Запорукою стабільного існування будь-якої держави, основою будь-якої стратегії національного розвитку є соціально-політична єдність та ефективне функціонування механізмів соціокультурної консолідації нації. Ігнорування необхідності забезпечення стабільності цієї основи призводить до реалізації потенційних ліній розколу – культурних, релігійних, етнічних, що існують у країні, аж до остаточної дезінтеграції держави на кілька самостійних суб'єктів.

Перш ніж перейти до детального розгляду чинників, що зумовлюють неоднорідність нашого суспільства, слід зазначити, що наявні в Україні відмінності в цілому ряді аспектів суспільного життя не є чимось унікальним і не можуть стати основою для фаталістичних прогнозів щодо її розколу. Можна навести цілу низку країн, що мають схожі проблеми, які, однак, не стали перешкодою на шляху побудови міцної і стабільної держави. Цілісність соціуму – це не лише продукт історії, а й результат функціонування соціально-політичних механізмів, спрямованих на консолідацію суспільства. Закономірним наслідком відсутності політики інтеграції в економічній, культурній, інформаційній сферах і слабкої загальнонаціональної ідентичності є зміцнення відцентрових тенденцій у розвитку суспільства, що і засвідчив електоральний розкол 2004 р., відлуння якого простежується й у результатах парламентських виборів 2006-го і 2007 р.

Загальнонаціональні соціологічні опитування засвідчують, що українці визнають значну схожість у культурі, традиціях і поглядах своїх співвітчизників незалежно від місця проживання. Проте, як свідчать результати опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова, у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігається певне відчуження: серед жителів Заходу позитивно ставляться до жителів Сходу та Півдня 57%, а серед останніх 50% висловлюють позитивне ставлення до жителів західних регіонів⁹⁷. Водночас ставлення до іноземної держави (Росії) на Сході та Півдні є помітно кращим (73%), ніж до регіонів своєї ж держави – Центральної (62%) і Західної України (50%), Галичини (50%).

Значні відмінності спостерігаються й у ставленні жителів різних регіонів до ідентифікаційних питань (зокрема, режиму використання мов), а також до знакових подій історії та прозахідних чи проросійських зовнішньополітичних орієнтирів. За даними згаданого опитування, за надання російській мові статусу другої державної виступає принципово різна частка громадян: на Заході – 3,2%, у Центрі – 27,1%, на Півдні – 54,8%, на Сході – 57,8%. Натомість за збереження статусу державної мови виключно за українською та за використання російської лише на побутовому рівні на Заході виступають 78,6%, у Центрі – 41%, на Пів-

дні – 12,2% і на Сході – 14,6%. «Компромісний» варіант – збереження української мови як єдиної державної із запровадженням водночас російської мови як «офіційної» на регіональному рівні – обстоюють 15,3% на Заході, 25,1% у Центрі, 14,2% на Півдні та 21,3% на Сході.

Для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики є відносини з країнами Європейського Союзу (58,8%), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня – відносини з Росією (62,1% і 56,6% відповідно). Цікаво, що і для жителів Центру країни російська перспектива видається привабливішою за європейську: за пріоритетність російського вектора зовнішньої політики виступають 32,4% опитаних, за пріоритетність європейського – 26,8%. Аналогічні відмінності зафіксовані й у відповідях на запитання стосовно членства України в різних міжнародних структурах (ЄС, НАТО): вступ до ЄС схвалюють 64,6% опитаних на Заході та 29,6% на Сході, вступ до НАТО – 31,3% і 7,2% відповідно.

Крім того, згадане опитування засвідчує наявність ще глибших розбіжностей в оцінках подій минулого. За цього простежуються такі регіональні особливості, які не вкладаються в схему «Захід+Центр проти Схід+Південь». Так, найбільше з тих, хто хотів би відновлення СРСР, – на Півдні (27,2%; за цього 46,2% бажають такого відновлення навіть попри те, що усвідомлюють неможливість цього). І в Центрі, і на Сході обидві категорії «ностальгуючих» становлять разом близько 51% (щоправда, у Центрі понад 31% респондентів розуміють, що СРСР відновити неможливо; на Сході таких 27%). Водночас на Заході обидві категорії «ностальгуючих» трохи перевищують 15%.

З іншого боку, на Заході лише 36% готові визнати адекватність реаліям боротьби проти фашизму назви «Велика Вітчизняна війна»; в інших регіонах цей радянський термін уважають прийнятним дві третини опитаних. Нейтральна назва «Друга світова війна» сприймається позитивно більш ніж 40% на Заході та менш ніж 30% у решті регіонів.

60% опитаних на Півдні і 54% на Сході вважають історію України невід'ємною від історії Білорусі та Росії. У Центрі таку думку поділяють 41,5%, на Заході – 17,4% опитаних. Натомість єдиними спадкоємцями історії й культури Київської Русі готові визнати себе 46% респондентів на Заході, 26% – у Центрі, 17,6% – на Сході; найменшою популярністю користується така думка на Півдні – 9,6%. Щоправда, оскільки в цьому опитуванні до складу Південного регіону віднесено й АРК, перекіс результатів може пояснюватися якраз урахуванням думки жителів півострова щодо історичної та культурної спадщини.

Отже, загалом можна виділити чотири основних чинники, що час від часу успішно використовуються для розколу українського суспільства:

- 1) етнічний, зумовлений поліетнічністю України;
- 2) мовний;

- 3) релігійний;
- 4) історичний (оцінка історичного минулого).

Етнічний чинник

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживало 48 240 902 особи, які, представляючи 134 етнічні групи, ідентифікували себе як громадян України. Серед них більшість становили етнічні українці (37 541 693 особи). Але водночас у державі налічувалося 8 334 141 росіянин, 275 800 білорусів, 258 600 молдован, 248 200 кримських татар, 204 600 болгар. Разом представники всіх національних меншин становили 22,2% загальної кількості населення України. З цього 80% з-поміж усіх етнічних неукраїнців становлять росіяни.

Водночас Україна дедалі наближається до формування політичної нації (протягом 2000–2005 рр. кількість тих, хто ідентифікує себе з українським громадянством, зросла з 41 до 54,5%), при цьому частка тих, хто асоціює себе з етнічною групою, коливається в межах 3%, а космополітів стало майже удвічі менше – 2,4% (табл. 17.1).

Таблиця 17.1. Динаміка ідентифікації громадян України, за даними Інституту соціології НАН України, %

Ким ви себе в першу чергу вважаєте?	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Не відповіли	0,2	0,3	0,8	0,2	0,2	0,1
Мешканцем села, району чи міста, в якому ви живете	31,3	30,2	31,6	32,3	30,5	24,3
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де ви живете	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4
Громадянином України	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2	54,5
Представником свого етносу, нації	0,0	0,0	3,0	2,5	3,1	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7	8,1
Громадянином Європи	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8
Громадянином світу	5,6	5,7	2,7	3,6	2,4	2,4
Інше	0,0	0,0	1,6	2,0	1,4	1,4
Усього	1810 100,0	1800 100,0	1799 100,0	1800 100,0	1800 100,0	1800 100,0

Джерело: Панина Н. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: Год перелома. – К.: ИС НАН Украины, 2005. – С.60.

- 3) релігійний;
- 4) історичний (оцінка історичного минулого).

Етнічний чинник

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживало 48 240 902 особи, які, представляючи 134 етнічні групи, ідентифікували себе як громадян України. Серед них більшість становили етнічні українці (37 541 693 особи). Але водночас у державі налічувалося 8 334 141 росіянин, 275 800 білорусів, 258 600 молдован, 248 200 кримських татар, 204 600 болгар. Разом представники всіх національних меншин становили 22,2% загальної кількості населення України. З цього 80% з-поміж усіх етнічних неукраїнців становлять росіяни.

Водночас Україна дедалі наближається до формування політичної нації (протягом 2000–2005 рр. кількість тих, хто ідентифікує себе з українським громадянством, зросла з 41 до 54,5%), при цьому частка тих, хто асоціює себе з етнічною групою, коливається в межах 3%, а космополітів стало майже удвічі менше – 2,4% (табл. 17.1).

Таблиця 17.1. Динаміка ідентифікації громадян України, за даними Інституту соціології НАН України, %

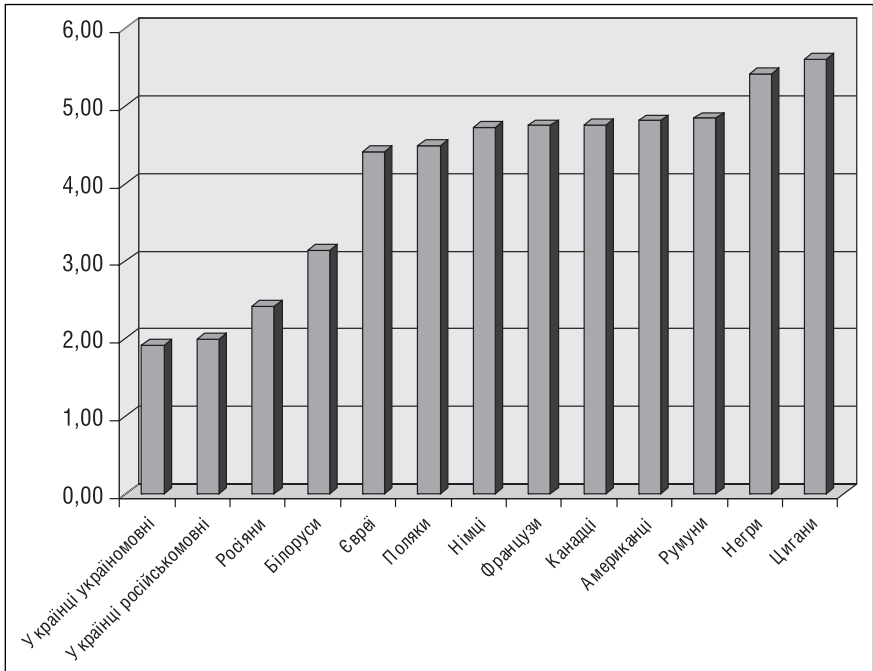
Ким ви себе в першу чергу вважаєте?	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Не відповіли	0,2	0,3	0,8	0,2	0,2	0,1
Мешканцем села, району чи міста, в якому ви живете	31,3	30,2	31,6	32,3	30,5	24,3
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де ви живете	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4
Громадянином України	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2	54,5
Представником свого етносу, нації	0,0	0,0	3,0	2,5	3,1	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7	8,1
Громадянином Європи	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8
Громадянином світу	5,6	5,7	2,7	3,6	2,4	2,4
Інше	0,0	0,0	1,6	2,0	1,4	1,4
Усього	1810 100,0	1800 100,0	1799 100,0	1800 100,0	1800 100,0	1800 100,0

Джерело: Панина Н. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: Год перелома. – К.: ИС НАН Украины, 2005. – С.60.

Водночас актуальним для України залишається досить високий рівень ксенофобії серед громадян. Зокрема, згідно з дослідженнями Київського міжнародного інституту соціології, рівень ксенофобії в Україні зростав з 1994-го до 2001 р. і стабілізувався в 2002–2003 рр.⁹⁸ Тобто цей рівень залежить від політичної ситуації – зростає під час проведенні виборів: у 2004 р., коли проводилися чергові президентські вибори, рівень ксенофобії підвищився, у 2005-му знов повернувся до рівня 2003-го, у 2006-му разом із проведенням чергових парламентських виборів рівень ксенофобії знов зріс до рівня 2004 р.

Найменш упереджено населення України ставиться до україномовних українців, далі йдуть російськомовні українці, потім росіяни та білоруси. Далі з деяким відривом ідуть євреї, потім поляки, німці, французи, канадці, американці, румуни. Найбільш нетерпимо респонденти ставляться до негрів і циган (див. рисунок). Основними чинниками, що впливають на рівень ксенофобії, є економічна ситуація в Україні, війни і конфлікти в різних регіонах світу, які широко висвітлюються в ЗМІ, вибори в Україні (використання під час агітації матеріалів, що спрямовані на роз'єднання, а не на консолідацію представників різних етнолінгвістичних груп).

Рівень ієрархічних упереджень населення України у 2006 р.

Відсутність гострих міжетнічних конфліктів на території країни призвела до ігнорування державними органами необхідності постійної і послідовної роботи. Свідченням цього є фактична незмінність Закону України «Про національні меншини в Україні», прийнятого 1992 р., тобто ще до прийняття Основного Закону України у 2006 р. Досі не ухвалено й Концепцію державної етнополітики України. Залишається ветою Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», що впродовж багатьох років ускладнює здійснення повноцінної державної політики стосовно інтеграції представників раніше депортованих народів в українське суспільство.

Проте, як свідчить досвід постсоціалістичних країн, конфліктний потенціал міжетнічних відносин накопичується повільно, але може реалізуватися в будь-який момент, якщо держава не здійснює кроків для зняття напруженості між представниками різних етнічних груп. Одним із найголовніших напрямів у цій сфері повинна стати реформа законодавчої бази. Якщо проаналізувати процес модернізації вітчизняного законодавства у сфері етнополітики, то можна побачити, що завдяки ініціативам політичних сил, представлених у парламенті, ці ключові закони було ухвалено в основному ще на початку 1990-х років. Після цього модернізації та суттєвих змін відповідна галузь законодавства фактично не зазнавала. Зокрема, впродовж 2005 р. на розгляд Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин було внесено 26 проектів нормативно-правових актів, які стосувались етнополітики та мовних питань. Із них лише 4 законопроекти й дві постанови безпосередньо стосувалися питання вдосконалення законодавства у сфері забезпечення прав національних меншин. Однак жоден із цих проектів станом на кінець 2005 р. не було доведено до розгляду на пленарному засіданні Верховної Ради, і лише на один із шести (третья редакція проекту закону про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні», № 3558 від 04.03.2005 р.) було отримано висновки Головного науково-експертного управління Верховної Ради України. Поза цим переліком проектів продовжував чекати на визначення своєї долі законопроект «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (№ 4526 від 16.07.2004 р.), ветою ще Президентом України Л.Кучмою у 2004 р. Відтоді ситуація навколо цього законопроекту, на жаль, не змінилася.

Після парламентських виборів 2006 р. можна віднайти 4 законопроекти у сфері етнополітики, висновки щодо яких було надано Головним науково-експертним управлінням парламенту. Фактично всі вони наразі перебувають на стадії доопрацювання. Це проекти законів України «Про національно-культурні автономії національних меншин України» (№ 1062 від 15.06.2006 р., ініціатор — В.Г.Хара, член Партії регіонів), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо використання в судочинстві мов національних меншин)» (№ 2211 від

22.09.2006 р., ініціатор – О.О.Козаченко з блоку Наша Україна), «Про внесення змін до Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”» (№ 2344 від 17.10.2006 р., ініціатор – В.В.Колесниченко з Партії регіонів), «Про внесення змін до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”» (щодо регіональних мов та мов меншин) (№ 2347 від 17.10.2006 р., ініціатор – В.В.Колесниченко).

Мовний чинник

Іншим аспектом української поліетнічності є питання про визначення мовної ідентичності. Адже, за даними вищезгаданого перепису, в 2001 р. 5 544 729 етнічних українців вважали рідною російську мову. Отже, сьогодні в країні існують 3 основні національно-мовні групи: україномовні українці, російськомовні українці та російськомовні росіяни, які мають яскраво виражену географічну залежність. Зокрема, на Донеччині російську мову вважають рідною 58,75% українців, що проживають у регіоні (1 612 243 особи з-поміж 2 744 149), на Луганщині – майже половина (49,4%, або 727 403 з 1 472 376), на Харківщині – чверть (25,82%, або 528 914 з 2 048 699). Водночас і серед представників національних меншин зростає кількість тих, хто вважає своєю рідною саме російську мову, а не мову своєї національності. Наприклад, із 91 548 греків російську вважають рідною майже 89% (80 992 осіб).

Унаслідок цього спекуляції на тему статусу російської мови, використання мовних реалій у цілях політичних фактично є чинником, який здатен доконечно поляризувати суспільство, сприяти остаточному зміцненню вододілу між регіонами України.

Законодавчі засади мовної політики визначено в Конституції України та законах України. У ст. 10 Конституції України, яка визначає статус української мови як державної, підкреслюється, що «державна забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

Більшість законів України у сфері мовної політики було ухвалено ще до 1996 р., понад те, Закон України «Про мови в Українській РСР» був ухвалений іще до розпаду СРСР. Питання функціонування української мови як державної регулюється й рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її в навчальному процесі в навчальних закладах України, а також іншими законодавчими актами, зокрема законами України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу», «Про рекламу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.».

22.09.2006 р., ініціатор – О.О.Козаченко з блоку Наша Україна), «Про внесення змін до Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”» (№ 2344 від 17.10.2006 р., ініціатор – В.В.Колесниченко з Партії регіонів), «Про внесення змін до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”» (щодо регіональних мов та мов меншин) (№ 2347 від 17.10.2006 р., ініціатор – В.В.Колесниченко).

Мовний чинник

Іншим аспектом української поліетнічності є питання про визначення мовної ідентичності. Адже, за даними вищезгаданого перепису, в 2001 р. 5 544 729 етнічних українців вважали рідною російську мову. Отже, сьогодні в країні існують 3 основні національно-мовні групи: україномовні українці, російськомовні українці та російськомовні росіяни, які мають яскраво виражену географічну залежність. Зокрема, на Донеччині російську мову вважають рідною 58,75% українців, що проживають у регіоні (1 612 243 особи з-поміж 2 744 149), на Луганщині – майже половина (49,4%, або 727 403 з 1 472 376), на Харківщині – чверть (25,82%, або 528 914 з 2 048 699). Водночас і серед представників національних меншин зростає кількість тих, хто вважає своєю рідною саме російську мову, а не мову своєї національності. Наприклад, із 91 548 греків російську вважають рідною майже 89% (80 992 осіб).

Унаслідок цього спекуляції на тему статусу російської мови, використання мовних реалій у цілях політичних фактично є чинником, який здатен доконечно поляризувати суспільство, сприяти остаточному зміцненню вододілу між регіонами України.

Законодавчі засади мовної політики визначено в Конституції України та законах України. У ст. 10 Конституції України, яка визначає статус української мови як державної, підкреслюється, що «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

Більшість законів України у сфері мовної політики було ухвалено ще до 1996 р., понад те, Закон України «Про мови в Українській РСР» був ухвалений іще до розпаду СРСР. Питання функціонування української мови як державної регулюється й рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її в навчальному процесі в навчальних закладах України, а також іншими законодавчими актами, зокрема законами України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу», «Про рекламу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.».

Передвиборний період 2005–2007 рр. позначився значною активізацією зусиль народних депутатів у площині розробки та внесення законопроектів, спрямованих на актуалізацію мовного питання. Спочатку в квітні, потім у травні, а згодом і в червні 2005 р. у Верховній Раді України намічалось розглянути 13 «мовних законопроектів», більшість із яких мала за мету уможливлення зміни статусу саме російської мови. Однак, як засвідчують документи, законодавчі ініціативи політичних сил у площині мовної політики не узгоджуються з чинним законодавством у цій сфері. Наприклад, Головне науково-експертне управління ВР рекомендувало відхилити проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні (щодо регіональних мов та мов меншин)» (№ 2347 від 17.10.2006 р.), оскільки законопроектом передбачалося віднести до повноважень сільських, селищних, міських, районних і обласних рад питання про визнання регіональної мови чи мови меншин такою, що є поширеною на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Однак згідно з п. 4 ч. І ст. 92 Конституції України порядок застосування мов визначається виключно законами України, а тому прийняття рішень із цього питання не може бути передано на розсуд місцевих рад, тим більше без законодавчого визначення підстав для цього.

У 2006 р. теоретичні дебати щодо статусу російської мови перейшли у практичну площину, коли органи місцевого самоврядування, де більшість становили представники Партії регіонів, стали виносити на сесійні засідання питання про надання російській мові статусу регіональної. Першою на шлях «мовного суверенітету» стала Харківська міська рада, яка ще 6 березня 2006 р. ухвалила рішення про надання російській мові статусу регіональної в окремо взятому місті – Харкові. 25 і 26 квітня аналогічні рішення було ухвалено Луганською обласною радою і Севастопольською міськрадою, пізніше – Донецькою обласною радою. Пізніше частина таких рішень була опротестована прокуратурою. Відповідно було відкрито судові справи. Ухвалені радами рішення були обгрунтовані посиленнями на Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» № 802-IV від 15 травня 2003 р. Однак в офіційному висновку Міністерства юстиції України слушно зазначається, що рішення місцевих рад щодо визначення статусу мов не входять до сфери «виключної компетенції сільських, селищних та міських рад». Відповідно до п. 50 частини першої ст. 26 до їхньої компетенції віднесено лише розв'язання питання про мову (мови), якою користуються у своїй роботі рада, її виконавчий орган та яка використовується в офіційних оголошеннях (причому це вирішується виключно на пленарних засіданнях). Тобто жоден український закон не містить положень стосовно того, що міська чи обласна рада мають повноваження визначати статус мов, які застосовуються в роботі цих

рад чи можуть використовуватися в межах територій відповідних територіальних громад.

Багато питань уже давно викликає й сам закон, яким було ратифіковано Хартію. Урешті-решт, за три роки після ратифікації в офіційному висновку Мін'юсту відзначалося: «Ратифікація Україною цієї Хартії у такому вигляді, як це було вчинено 15 травня 2003 р., об'єктивно спричинила виникнення в Україні низки гострих проблем юридичного, політичного та економічного характеру. Головними причинами цього є як неправильний офіційний переклад тексту документа українською мовою, який був доданий до Закону про ратифікацію Хартії, так і хибне розуміння об'єкта і мети Хартії. ...У цьому акті міжнародного права йдеться достеменно не про “регіональні мови або мови меншин” (як це міститься у назві та у тексті Закону України), а про єдине поняття — “регіональні або міноритарні мови”. Отже, «метою Хартії є захист та підтримка регіональних або міноритарних мов, а не мовних меншин». Об'єктом Хартії, тобто тим предметом, на який її безпосередньо спрямовано, є захист мов, котрим загрожує зникнення. Тож, об'єктом Хартії є мови як етнокультурне явище, а не мовні права національних меншин, які проживають у певних регіонах держави. Крім того, до самого тексту закону, яким було ратифіковано Хартію, внесено неіснуючі мови — наприклад, єврейську (в реальності існують іврит та ідиш), грецьку (насправді існує новогрецька). Отже, існують цілком об'єктивні підстави для здійснення нового офіційного перекладу Хартії та опрацювання закону про його ратифікацію. Законом також визначається порядок застосування мови, але не її статус, та й самої дефініції «регіональна мова» в українському законодавстві немає.

Спекуляціям навколо мовного питання не поклало край і підписання Універсалу національної єдності у 2006 р., в якому в пункті 12 сторони проголосили зобов'язання «всебічного розвитку і функціонування української мови як державної та мови офіційного спілкування у всіх сферах суспільного життя на всій території України — як основи самоідентифікації народу і держави. Гарантування кожного громадянину вільного використання у всіх життєвих потребах російської чи іншої рідної мови відповідно до Конституції України та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Однак у ході виборчої кампанії 2007 р. представники Партії регіонів знову висунули ініціативу проведення референдуму з мовної проблеми та пообіцяли надати російській мові статус офіційної після отримання конституційної більшості у парламенті.

Утім, питання мови, мовної політики, статусу української мови і статусу мови російської завжди були і залишатимуться достатньо значущими для суспільства. Питання мови можна також трактувати як своєрідну потенційну «лінію розколу» та накалювання пристрастей не

так у суспільстві, як у розрізі регіональному. Попри концепції й закони мовне питання в Україні фактично так і не було розв'язано.

З огляду на це в сучасних умовах двомовність не тільки не сприятиме консолідації суспільства, а навіть слугуватиме каталізатором зворотного процесу — побудувати ще міцніший вододіл, який роз'єднає країну новими, мовними кордонами, як це відбувається у переважній більшості офіційно багатомовних країн. В свою чергу це призведе до підвищення конфліктогенності мовнокультурного чинника, до поглиблення і поширення конфліктів культурних ідентичностей, до появи нових підстав для дискримінації представників багатьох інших національностей, а також, можливо, до демаргіналізації «напівмовності», яка не сприяє розвитку культурного потенціалу країни. Слід зазначити, що більшість політиків та державних діячів усвідомлює провокативність даної теми та штучне загострення уваги навколо цього питання, однак досить часто послуговується цим для мобілізації електорату в ході політичних кампаній, парламентських і президентських перегонів.

Релігійний чинник

На тлі загострення суперечностей між окремими складовими українського суспільства особливої актуальності набувають проблеми діяльності соціальних і політичних інститутів громадянського суспільства, у тому числі церкви, яка користується високим рівнем довіри серед громадян.

За продуманої державної політики авторитет церкви може допомогти у розв'язанні багатьох проблем, що заважають демократичному розвитку країни, сприяти консолідації суспільства. Для цього необхідно створювати умови для ефективної співпраці суспільства, церкви і держави, у тому числі подальшої демократизації церковно-державних відносин. Однак слід констатувати, що на сьогодні релігійна належність використовується для реалізації ще одного потенційного розколу українського суспільства: на православних різних парафій, а дискусії щодо створення Єдиної помісної православної церкви поки що не втілилися у реальні здобутки.

Дані соціологічних опитувань свідчать про те, що релігія і церква є складовими політичного процесу в країні (з цим погоджуються 44,5% опитуваних, проти — 35%). Це підтверджує практика використання церков у політичній агітації в період виборів⁹⁹.

У Конституції України закріплений принцип відокремлення церкви від держави та школи, на якому ґрунтується і законодавство про свободу совісті та діяльність релігійних організацій, і законодавство, що регулює інші сфери суспільної діяльності. Проте практика стосунків між державою і церквою свідчить про тенденцію до формування протекціоністської моделі цих стосунків, коли світська влада відкрито надає

так у суспільстві, як у розрізі регіональному. Попри концепції й закони мовне питання в Україні фактично так і не було розв'язано.

З огляду на це в сучасних умовах двомовність не тільки не сприятиме консолідації суспільства, а навіть слугуватиме каталізатором зворотного процесу — побудувати ще міцніший вододіл, який роз'єднає країну новими, мовними кордонами, як це відбувається у переважній більшості офіційно багатомовних країн. В свою чергу це призведе до підвищення конфліктогенності мовнокультурного чинника, до поглиблення і поширення конфліктів культурних ідентичностей, до появи нових підстав для дискримінації представників багатьох інших національностей, а також, можливо, до демаргіналізації «напівмовності», яка не сприяє розвитку культурного потенціалу країни. Слід зазначити, що більшість політиків та державних діячів усвідомлює провокативність даної теми та штучне загострення уваги навколо цього питання, однак досить часто послуговується цим для мобілізації електорату в ході політичних кампаній, парламентських і президентських перегонів.

Релігійний чинник

На тлі загострення суперечностей між окремими складовими українського суспільства особливої актуальності набувають проблеми діяльності соціальних і політичних інститутів громадянського суспільства, у тому числі церкви, яка користується високим рівнем довіри серед громадян.

За продуманої державної політики авторитет церкви може допомогти у розв'язанні багатьох проблем, що заважають демократичному розвитку країни, сприяти консолідації суспільства. Для цього необхідно створювати умови для ефективної співпраці суспільства, церкви і держави, у тому числі подальшої демократизації церковно-державних відносин. Однак слід констатувати, що на сьогодні релігійна належність використовується для реалізації ще одного потенційного розколу українського суспільства: на православних різних парафій, а дискусії щодо створення Єдиної помісної православної церкви поки що не втілилися у реальні здобутки.

Дані соціологічних опитувань свідчать про те, що релігія і церква є складовими політичного процесу в країні (з цим погоджуються 44,5% опитуваних, проти — 35%). Це підтверджує практика використання церков у політичній агітації в період виборів⁹⁹.

У Конституції України закріплений принцип відокремлення церкви від держави та школи, на якому ґрунтується і законодавство про свободу совісті та діяльність релігійних організацій, і законодавство, що регулює інші сфери суспільної діяльності. Проте практика стосунків між державою і церквою свідчить про тенденцію до формування протекціоністської моделі цих стосунків, коли світська влада відкрито надає

підтримку церкви, використовуючи її як «державотворчу» структуру, свій «духовний атрибут».

Найпродуктивнішою для України була б коопераційна модель, за якої держава та церква співпрацюють, остання бере активну участь у соціальних, культурних, освітніх та інших програмах, що фінансуються державою. Саме таку модель варто було б закріпити у Концепції державної політики щодо релігії і церкви в Україні та у відповідних законодавчих актах.

Згідно з даними Державного департаменту релігій Міністерства юстиції України за 2006 р., кількість релігійних організацій зросла на 857 одиниць, а загалом у країні налічується 33 063 організації. Як і в попередні роки, найбільшою складовою релігійного життя України залишається православ'я. На початок січня 2007 р. налічували 16 581 релігійну організацію (50,1% загальної їхньої кількості). Домінуючою в православ'ї України є Українська православна церква (УПЦ). Вона має 36 єпархій, у яких діють 10 972 громади вірян (9327 священників), налічує 167 монастирів (4399 ченців і черниць), 17 духовних навчальних закладів, 105 періодичних видань, 4133 недільні школи та 37 братств.

Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) налічує 31 єпархію, 4007 релігійних організацій (2867 священнослужителів), має 43 монастирі (191 насельник), 16 духовних навчальних закладів (1162 слухачі), 26 місій і 8 братств, 35 періодичних видань і 1274 недільні школи.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) має 1190 релігійних організацій (67% яких знаходиться в Галичині). Церковну службу в УАПЦ здійснює 671 священник. Церква також має 7 місій, 6 монастирів (11 ченців), 301 недільну школу та 7 періодичних видань.

На жаль, маючи суттєву питому вагу в релігійному середовищі України, українське православ'я стало предметом безплідних дискусій між Москвою та Константинополем про об'єднання церков, певною мірою слугує причиною загострення відносин між представниками і вірними цих конфесій в Україні. Проблема побудови Єдиної помісної української православної церкви актуалізувалася з обранням В.Ющенко Президентом України. Однак ідея об'єднання не знаходить розуміння серед частини церковної еліти, що зводить нанівець усі зусилля про зняття напруги між православними українцями.

Окрім названих, на початку 2007 р. діяла ще низка інших православних спільнот. Так, Російська вільна (закордонна) православна церква мала 33 громади, Старообрядницька церква Білокриницької згоди – 62, Руська православна старообрядницька церква Безпопівської згоди – 12, Російська істинно-православна церква – 32, Церква Матері Божої Преображенної – 15. Усі вони не мають в Україні своїх духовних навчальних закладів, періодичних видань, братств, відчувають гострий дефіцит священнослужителів.

Вельми активно відроджується Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Зокрема, за кількістю релігійних організацій (3628) вона посідає третє місце в Україні. Церковну службу УГКЦ здійснює близько 2,2 тис. священників. Церква має 97 монастирів (1235 насельників), 15 місій, 2 братства, 15 навчальних закладів (1587 слухачів), 1224 недільні школи, видає 27 газет і журналів.

Динамічно розвивається і Римо-католицька церква (РКЦ) в Україні. Нині діють 883 громади (527 священнослужителів, серед яких 267 – іноземці), 8 духовних навчальних закладів (671 слухач), 88 монастирів (695 насельників), 551 недільна школа, та видаються 14 періодичних видань.

Потужно розвивається протестантизм. Нині в його середовище входить 7721 релігійна організація, серед них: Євангельські християни баптисти (ЄХБ) – 3264, Християни віри євангельської (ХВЕ) – 2328, свідки Єгови – 1015, Адвентисти сьомого дня (АСД) – 1045, громади Реформатської церкви (діють лише в Закарпатті) – 118, лютеранські церкви – німецька, українська, інші об'єднання – відповідно мають 40, 42, 19 громад, нарешті, пресвітеріани – 68. Усі протестантські церкви, релігійні організації мають необхідні управлінські структури, 83 духовні навчальні заклади (близько 20 тис. слухачів), 3830 недільних шкіл, 193 місії, видають 83 журнали і газети, опанували ефір українського радіо, виходять на телебачення.

Мусульманських громад в Україні на початку січня 2007 р. було вже 1101 (у 2005 – 472), які розподілено між чотирма управліннями. Найбільша кількість громад у Духовного управління мусульман Криму – 945. В Україні діють 7 духовних навчальних закладів мусульман (260 слухачів), видають 7 газет, працює 115 п'ятницьких шкіл. Іудаїзм в Україні представлено 7 течіями, що разом налічують 258 громад. Працюють 7 іудейських навчальних закладів, виходить 28 періодичних видань.

Поступово набувають поширення в Україні новітні релігійні течії та напрямки. Серед них помітними є насамперед громади різних харизматичних напрямків (1583), що функціонують переважно в східних і південних областях України. Діють також Новоапостольська церква (58 громад), Церква Ісуса Христа святих останніх днів – мормонів (47), Церква Христа (110), течії Товариства свідомості Крішні (35) і буддисти (53). Нарешті, працюють 100 різних рідновірівських напрямів, зокрема 48 – Рідної української національної віри (РУНВіри). Серед релігійних спільнот України варто також згадати Вірменську апостольську церкву (ВАЦ), яка має нині 22 громади. Караїмів в Україні представляють 13 громад.

Однією з найважливіших проблем релігійного життя України є реситуція церковного майна, конфіскованого радянською владою, яка є результатом відсутності коштів на придбання нових приміщень для тих чи інших організацій. Так, до цього часу не повернуто римо-католикам

у Києві костелу Святого Миколая. Така ж ситуація з храмами РКЦ у Чернівцях, Дніпропетровську, Львові, Миколаєві, Севастополі, Сімферополі. В Одесі до цього часу не передано у власність римо-католикам приміщення духовної семінарії, яке конфіскували у радянські часи. Представники прогресивного іудаїзму скаржаться на те, що у Харкові та Києві їм не повертають конфіскованої власності. До цього часу залишається нерозв'язаним питання щодо повернення іудейській спільноті єврейського цвинтаря у Володимиро-Волинську. Представники УПЦ (МП) скаржаться на те, що влада Львова продовжує ігнорувати їх багаторазові прохання надати земельну ділянку для побудови кафедрального храму. У Львові УГКЦ досі не повернули усіх приміщень Святоюрського комплексу. Мусульмани нарікають на те, що до цього часу зволікають з поверненням у власність спільноти 118-річної мечеті у Миколаєві, мечеті у Дніпропетровську, 150-річної мечеті у Масандрі, мечеті у Ялті, руїн мечеті XVIII ст. в Алушті.

Зберігає свою гостроту і проблема виділення земельних ділянок релігійним організаціям. Нерозв'язаним до кінця залишається питання про надання релігійним організаціям у безоплатне користування тих земельних ділянок, на яких вже стоять храми.

Крім того, нинішній високий рівень політизації церков шкодить як церквам, так і політиці. Викликає побоювання зміцнення тенденції до десекуляризації: спроби низки релігійних організацій ввести до шкільного курсу релігійні предмети (християнську етику, теологію і т.д.), що суперечить положенням Конституції України.

Історичний чинник

Яскравим прикладом неоднозначного ставлення громадян України до історичного минулого залежно від політичних уподобань, віку, місця проживання є проблема визнання ОУН-УПА воюючою стороною в ході Другої світової війни. Це питання викликає не лише гострі теоретичні дискусії, а й реальні сутички між радянськими ветеранами та вояками УПА під час святкування Дня Перемоги. Невирішеність цієї проблеми спонукає політиків до спекуляцій на цю тему для збільшення політичного капіталу. Крім того, 14 жовтня 2007 р. відзначається 65-та річниця створення Української повстанської армії, що надає цьому питанню особливої гостроти.

Перші спроби визнати воїнів-націоналістів датуються осінню 1992 р., коли ОУН-УПА відзначала півстолітній ювілей. 1 лютого 1993 р. Президія Верховної Ради ухвалила постанову «Про перевірку діяльності ОУН-УПА» й поклала на Міністерство юстиції України завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б реалізацією постанови. На жаль, на цьому справа закінчилася. Загалом протягом 1993 р. відбулося кілька конференцій, на яких прихильники та противники УПА завжди окремо обговорювали це питання.

у Києві костелу Святого Миколая. Така ж ситуація з храмами РКЦ у Чернівцях, Дніпропетровську, Львові, Миколаєві, Севастополі, Сімферополі. В Одесі до цього часу не передано у власність римо-католикам приміщення духовної семінарії, яке конфіскували у радянські часи. Представники прогресивного іудаїзму скаржаться на те, що у Харкові та Києві їм не повертають конфіскованої власності. До цього часу залишається нерозв'язаним питання щодо повернення іудейській спільноті єврейського цвинтаря у Володимиро-Волинську. Представники УПЦ (МП) скаржаться на те, що влада Львова продовжує ігнорувати їх багаторазові прохання надати земельну ділянку для побудови кафедрального храму. У Львові УГКЦ досі не повернули усіх приміщень Святоюрського комплексу. Мусульмани нарікають на те, що до цього часу зволікають з поверненням у власність спільноти 118-річної мечеті у Миколаєві, мечеті у Дніпропетровську, 150-річної мечеті у Масандрі, мечеті у Ялті, руїн мечеті XVIII ст. в Алушті.

Зберігає свою гостроту і проблема виділення земельних ділянок релігійним організаціям. Нерозв'язаним до кінця залишається питання про надання релігійним організаціям у безоплатне користування тих земельних ділянок, на яких вже стоять храми.

Крім того, нинішній високий рівень політизації церков шкодить як церквам, так і політиці. Викликає побоювання зміцнення тенденції до десекуляризації: спроби низки релігійних організацій ввести до шкільного курсу релігійні предмети (християнську етику, теологію і т.д.), що суперечить положенням Конституції України.

Історичний чинник

Яскравим прикладом неоднозначного ставлення громадян України до історичного минулого залежно від політичних уподобань, віку, місця проживання є проблема визнання ОУН-УПА воюючою стороною в ході Другої світової війни. Це питання викликає не лише гострі теоретичні дискусії, а й реальні сутички між радянськими ветеранами та вояками УПА під час святкування Дня Перемоги. Невирішеність цієї проблеми спонукає політиків до спекуляцій на цю тему для збільшення політичного капіталу. Крім того, 14 жовтня 2007 р. відзначається 65-та річниця створення Української повстанської армії, що надає цьому питанню особливої гостроти.

Перші спроби визнати воїнів-націоналістів датуються осінню 1992 р., коли ОУН-УПА відзначала півстолітній ювілей. 1 лютого 1993 р. Президія Верховної Ради ухвалила постанову «Про перевірку діяльності ОУН-УПА» й поклала на Міністерство юстиції України завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б реалізацією постанови. На жаль, на цьому справа закінчилася. Загалом протягом 1993 р. відбулося кілька конференцій, на яких прихильники та противники УПА завжди окремо обговорювали це питання.

14 червня 1994 р. в Міністерстві юстиції України на нараді з представниками Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ України та Головного архівного управління було прийнято рішення створити науково-дослідницьку групу, яка змогла б вивчити архівні документи і відтворити реальну картину діяльності ОУН і УПА. Але через брак фінансування група не змогла завершити роботу. В другій половині 1996 р. на пропозицію Всеукраїнського братства УПА та інших організацій знову поставлено питання про визнання ОУН-УПА. У Верховній Раді України була створена тимчасова комісія на чолі з народним депутатом А.П.Юхимчуком. На паритетних засадах до неї ввійшли народні депутати, які представляли різні погляди на проблему ОУН і УПА. Ця комісія мала опрацювати історичний та юридичний висновок з цього питання та у березні 1997 р. подати їх на розгляд Верховної Ради України, але комісія не змогла дійти згоди щодо прийняття остаточного варіанта документа.

28 травня 1997 р. Президент України Л.Д.Кучма дав доручення Кабінету Міністрів України створити урядову комісію з числа відповідальних працівників міністерств, відомств, державних установ і громадських організацій з метою вивчення діяльності ОУН-УПА та вироблення офіційної позиції щодо діяльності «цієї організації». В результаті 12 вересня 1997 р. Кабінет Міністрів України створив Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА. У червні 2000 р. у Верховній Раді України знову внесено проект Закону «Про визнання Української повстанської армії та Організації українських націоналістів воюючою стороною у Другій світовій війні», який так і не був прийнятий.

На початку 2005 р. відповідна урядова комісія схвалила висновок, в якому визнала, що Повстанська армія боролася за волю України. 19 липня 2006 р. Кабінет Міністрів України підготував до розгляду у Верховній Раді України законопроект «Про соціальний захист учасників національно-визвольного руху 1939–1956 рр. за здобуття Україною своєї незалежності». Це перший за останні 15 років документ, який визначив правовий статус учасників українських національно-визвольних змагань і соціальні пільги, які дадуть змогу ветеранам Української повстанської армії та інших партизанських формувань і підпільних організацій, що боролися за здобуття незалежності України, нарівні з ветеранами Великої Вітчизняної війни мати пільги, так і не був прийнятий.

Черговий раз це питання обговорювалося при створенні помаранчевої коаліції за результатами виборів 2006 р. Пропонувалося внести до тексту угоди про формування коаліції пункт про визнання воїнів УПА воюючою стороною. Однак в Універсалі національної єдності від 3 серпня 2006 р. згадки про цю проблему немає¹⁰⁰. В той же час 27 серпня 2006 р. президент В.Ющенко запевнив, що «воїни ОУН-УПА отримають належний їм статус і державну підтримку». Проте далі розмов про необхідність «національного примирення» справа не просувається.

Отже, на сьогодні в Україні відсутня ціла низка класичних ознак національної ідентичності, що сприяють консолідації суспільства: спільної мови, культури, релігії, історичного міфу про походження народу. Водночас достатньо потужними є такі чинники, як уявлення про спільну територію (що було доведено під час конфлікту навколо Тузли), спільну державність, прагнення до життя у процвітаючій правовій, соціальній державі.

Виходом із даної ситуації стало б формування національної ідеї, яка б консолідувала навколо себе усі фрагменти українського суспільства. Реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегративний характер. Національна ідея у поєднанні із загальнолюдськими цілями й ідеалами стає чинником національної інтеграції суспільства на державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності в процесі досягнення певних цілей, що поділяються більшістю членів спільноти. Сам пошук національної ідеї триває з моменту отримання незалежності, проте й досі не приніс якихось вагомих результатів. На роль такої ідеї свого часу висувалися європейська інтеграція, проект «Успішної України» (розвиток національної економіки, підвищення конкурентноздатності, перетворення України у східноєвропейського «тигра»), популяризація української культури у світі, забезпечення належного рівня життя для всіх українців.

На сучасному етапі національна ідея за певних умов може виконувати функції духовної основи саморуку й поступу українського суспільства¹⁰¹. По-перше, вона має стати головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і фундаментом її стабільності. По-друге, ця ідея мусить легітимізувати докорінні суспільно-економічні перетворення, надати їм «другого дихання». По-третє, ґрунтуючись на політичній концепції нації, вона є прийнятною для всіх етнічних груп країни. По-четверте, національна ідея має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості й національної свідомості в цілому. По-п'яте, на різних рівнях національної свідомості (державно-політичному, теоретичному, буденному) національна ідея повинна бути конституційованою і концептуально розробленою. По-шосте, вона повинна забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами.

5. Політичні комунікації в Україні

Теоретичні моделі, що описують сучасні політичні трансформації, не менш складні і неоднозначні, ніж самі ці трансформації. Вони здатні відображати динаміку інститутів і систем влади як у зв'язку зі специфікою політичної організації, так і «наскрізним» чином, тобто без залежності від конкретних способів організації влади, виходячи з більш глибоких закономірностей і тенденцій розвитку суспільства. Влас-

Отже, на сьогодні в Україні відсутня ціла низка класичних ознак національної ідентичності, що сприяють консолідації суспільства: спільної мови, культури, релігії, історичного міфу про походження народу. Водночас достатньо потужними є такі чинники, як уявлення про спільну територію (що було доведено під час конфлікту навколо Тузли), спільну державність, прагнення до життя у процвітаючій правовій, соціальній державі.

Виходом із даної ситуації стало б формування національної ідеї, яка б консолідувала навколо себе усі фрагменти українського суспільства. Реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегративний характер. Національна ідея у поєднанні із загальнолюдськими цілями й ідеалами стає чинником національної інтеграції суспільства на державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності в процесі досягнення певних цілей, що поділяються більшістю членів спільноти. Сам пошук національної ідеї триває з моменту отримання незалежності, проте й досі не приніс якихось вагомих результатів. На роль такої ідеї свого часу висувалися європейська інтеграція, проект «Успішної України» (розвиток національної економіки, підвищення конкурентноздатності, перетворення України у східноєвропейського «тигра»), популяризація української культури у світі, забезпечення належного рівня життя для всіх українців.

На сучасному етапі національна ідея за певних умов може виконувати функції духовної основи саморуку й поступу українського суспільства¹⁰¹. По-перше, вона має стати головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і фундаментом її стабільності. По-друге, ця ідея мусить легітимізувати докорінні суспільно-економічні перетворення, надати їм «другого дихання». По-третє, ґрунтуючись на політичній концепції нації, вона є прийнятною для всіх етнічних груп країни. По-четверте, національна ідея має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості й національної свідомості в цілому. По-п'яте, на різних рівнях національної свідомості (державно-політичному, теоретичному, буденному) національна ідея повинна бути конституційованою і концептуально розробленою. По-шосте, вона повинна забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами.

5. Політичні комунікації в Україні

Теоретичні моделі, що описують сучасні політичні трансформації, не менш складні і неоднозначні, ніж самі ці трансформації. Вони здатні відображати динаміку інститутів і систем влади як у зв'язку зі специфікою політичної організації, так і «наскрізним» чином, тобто без залежності від конкретних способів організації влади, виходячи з більш глибоких закономірностей і тенденцій розвитку суспільства. Влас-

ні категорії діагностики політичної еволюції світу пропонують і теорія «центр – периферійні зв'язки» З.Пребиша та С.Фурадо, й «світ – системна концепція» І.Валерстайна, і футурологічні моделі Е.Тоффлера, і інші авторитетні конструкти.

І все ж події останніх двох-трьох десятиліть, що виразно виявили потенціал найновіших інформаційних технологій, примушують нас оцінювати сучасні політичні практики передусім у контексті настання «інформаційної епохи». І це зрозуміло не лише учасникам теоретичних диспутів. Адже якщо абстрагуватися від теоретично заданих номінацій політичних порядків, то виявиться, що наймогутнішим інструментом суспільних змін і перетворення структур державної влади, як інституціоналізованих, так і неінституціоналізованих, виступають політичні комунікації. Саме завдяки їм у сфері політики інтенсивно формуються нові механізми і способи політичної участі: медіа-опитування, Інтернет-голосування, механізми кібер- і теледемократії. На зміну традиційним дво- і багатопартійним системам приходять системи мовлення двома і декількома телеканалами.

Розподілення ресурсів влади і державних повноважень дедалі підлягає законам руху масової інформації, а характер управління щораз сильніше залежить від позицій медіавласників. Набувши кроскультурного і транснаціонального характеру, інформаційний простір привносить у звичний для національних держав порядок прийняття рішень нові уявлення про національну мету та інтереси. Домінування медіалогіки, що підкоряє собі поведінку більшості політичних гравців, робить, по суті, нерозрізненними політичні та культурні форми регулювання суспільних зв'язків (так само як і впливу суспільства на владу).

Медіакратія як спосіб організацій влади, за якого інформаційні відносини перетворюються в ключовий механізм форматування політичного простору і забезпечення взаємодії між владою і суспільством, поступово стає самоочевидною реальністю. І хоча на сьогодні ще важко сказати, до яких наслідків приведуть такі зміни, наскільки сильно трансформуються звичні відносини медіа- і політичної систем, держави і суспільства¹⁰², слід усвідомлювати, що власне медіакратія задає вектор і характер функціонування влади в сучасній державі.

Медіакратії, що склалися у світі, аж ніяк не однорідні. Очевидним є, наприклад, що український її варіант суттєво відрізняється від західного. У країнах зрілої демократії джерелами нового позиціонування політичних комунікацій були процеси послідовного розвитку як соціально-економічних відносин, так і форм організації публічної держави. Нинішній стан цих сфер суспільного життя на Заході свідчить про те, що ці завдання, які, власне, і зажадали включення «третього стану» в політику, в основному розв'язані і політичні механізми перестали відігравати визначальну роль у підтримці політичних і громадянських прав населення, в забезпеченні неухильного зростання його добробуту і т.д.

Коротше кажучи, виникнення масового середнього класу, закріплення принципу відповідальності еліт (перед суспільною думкою), утвердження стабільного правового режиму, низка інших аналогічних чинників призвели до того, що значна частина громадян втратила інтерес до публічної політичної взаємодії з державою. Повсюдне поширення «демократичного конформізму» і, як наслідок, поступове «випадання» людей із політичного діалогу з владою спричинили різке падіння попиту на інформаційні продукти останніх. Неузгодження позицій рядових громадян (заклопотаних власними проблемами) і державної влади (яка намагається зберегти інститути вертикального домінування) ставило під сумнів можливість ефективного контакту між владою і суспільством. Як наслідок, почав розпадатися сам механізм політичного регулювання, що базувався на представницькій демократії.

Якщо в модерну епоху основний наголос під час організації політичного контакту між елітою і суспільством робився на наявності групових інтересів (що існують у вигляді цілей, партійних програм, доктрин державного розвитку) і на апологію відповідних їм форм організації політичного простору (демократія, авторитаризм та ін.), то тепер на перший план вийшов індивідуальний інтерес, оформлений в унікальні культурні рамки. Саме він виступає сьогодні джерелом підтримки зв'язку між індивідом і державою, стимулом до пошуку потрібної для цього інформації.

Перераховані історичні переміщення і спонукали західні країни перейти до інших способів організації публічного поля влади і її взаємодії зі суспільством. Урешті-решт публічна політика була «вимушена» інституціалізувати механізми звернення «медіаподань» громадян, які використовують інформацію, що поставають їм ЗМІ, для політичної ідентифікації і здійснення своїх політичних функцій¹⁰³. У цій ситуації «влада і вплив» виявилися зосередженими в руках осіб, які зуміли використати інформаційні механізми для створення «нових культурних кодів» (що забезпечують діалог між елітою і суспільством) і «вироблення» на їхній основі державних «рішень».

Еволюція західної демократії показала, що сьогодні саме комунікація визначає формат політичних відносин. Утративши свій колишній допоміжно-технічний статус, вона перетворилася на системоутворюючий чинник політики, від якого залежить збереження зв'язків між державою і суспільством, яке «віддаляється» від неї. Комунікації в західному світі є досить важливим способом формування і самопрезентації політичної сфери, своєрідним її *епіцентром*, ключовою *умовою* і водночас *джерелом* репродукування даної форми соціального життя.

На рубежі 80–90-х років ХХ ст. відбувалися тектонічні зрушення в системі політичних комунікацій України. До цього моменту сформувалися і масовий споживач, і масові засоби передачі політичної комунікації. В Україні, як і у всьому сучасному світі, масова політична кому-

нікація почала забезпечувати трансляцію інформації між політичною і соціальною системами, а ЗМІ, з допомогою яких вона здійснювалася, стали досить важливим політичним інститутом.

Законодавче забезпечення діяльності ЗМІ

На початку 1990-х років лідери посткомуністичної України були переконані в ефективності транзитологічної схеми переходу країни від авторитаризму до демократії. Саме через це було публічно проголошено два основні постулати цієї схеми: особиста свобода як основа розвитку країни і невідпинне наближення України до західного зразка представницької демократії.

Створення законодавчої бази в інформаційній сфері відбувалося достатньо швидко і ефективно. Розробники законопроектів намагалися закласти в них так звану ідеальну модель взаємин між державою і громадянином, а також між державою і виробниками інформаційного продукту.

Уже 2 жовтня 1992 р. Президент України Л.Кравчук підписав Закон України «Про інформацію». Закон визначив основні принципи інформаційних відносин, назвав суб'єкти і об'єкти інформаційної діяльності, передбачив механізми їх взаємодії. Закон трактував інформацію як товар, що створило юридичні передумови для проникнення ринкових відносин в інформаційну сферу. Були задекларовані відкритість, доступність інформації і свобода її обміну, повнота і точність, законність отримання, використання, поширення і зберігання інформації. Відповідно формувалися і гарантії права на інформацію, зокрема, що право на інформацію є «обов'язком органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування». Законом передбачалося створення спеціальних інформаційних служб у державних органах, які мали забезпечувати доступ до інформації, статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів.

Разом із тим Закон залишав «командні висоти» в руках держави, що згодом дозволило державним лідерам досить вільно трактувати деякі його положення. Йдеться про такі розмиті норми, як «здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про інформацію» і «встановлення відповідальності за порушення законодавства про інформацію». Контрольний і наглядовий механізм з боку держави не був прописаний. Крім того, не були передбачені державні реєстри інформації, що віддавало на відкуп чиновникам право відбору інформації під час її офіційної публікації. Однак на тлі пострадянської ліберальної ейфорії голоси окремих критиків, у тому числі й зарубіжних (ОБСЄ, Ради Європи), не були почуті.

У 1992 р. був ухвалений Закон України «Про друковані засоби масової інформації (друку) в Україні». Він також був внутрішньо суперечливим і поєднував жорсткі державницькі позиції (державна реєстрація

нікація почала забезпечувати трансляцію інформації між політичною і соціальною системами, а ЗМІ, з допомогою яких вона здійснювалася, стали досить важливим політичним інститутом.

Законодавче забезпечення діяльності ЗМІ

На початку 1990-х років лідери посткомуністичної України були переконані в ефективності транзитологічної схеми переходу країни від авторитаризму до демократії. Саме через це було публічно проголошено два основні постулати цієї схеми: особиста свобода як основа розвитку країни і невідпинне наближення України до західного зразка представницької демократії.

Створення законодавчої бази в інформаційній сфері відбувалося достатньо швидко і ефективно. Розробники законопроектів намагалися закласти в них так звану ідеальну модель взаємин між державою і громадянином, а також між державою і виробниками інформаційного продукту.

Уже 2 жовтня 1992 р. Президент України Л.Кравчук підписав Закон України «Про інформацію». Закон визначив основні принципи інформаційних відносин, назвав суб'єкти і об'єкти інформаційної діяльності, передбачив механізми їх взаємодії. Закон трактував інформацію як товар, що створило юридичні передумови для проникнення ринкових відносин в інформаційну сферу. Були задекларовані відкритість, доступність інформації і свобода її обміну, повнота і точність, законність отримання, використання, поширення і зберігання інформації. Відповідно формувалися і гарантії права на інформацію, зокрема, що право на інформацію є «обов'язком органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування». Законом передбачалося створення спеціальних інформаційних служб у державних органах, які мали забезпечувати доступ до інформації, статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів.

Разом із тим Закон залишав «командні висоти» в руках держави, що згодом дозволило державним лідерам досить вільно трактувати деякі його положення. Йдеться про такі розмиті норми, як «здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про інформацію» і «встановлення відповідальності за порушення законодавства про інформацію». Контрольний і наглядовий механізм з боку держави не був прописаний. Крім того, не були передбачені державні реєстри інформації, що віддавало на відкуп чиновникам право відбору інформації під час її офіційної публікації. Однак на тлі пострадянської ліберальної ейфорії голоси окремих критиків, у тому числі й зарубіжних (ОБСЄ, Ради Європи), не були почуті.

У 1992 р. був ухвалений Закон України «Про друковані засоби масової інформації (друку) в Україні». Він також був внутрішньо суперечливим і поєднував жорсткі державницькі позиції (державна реєстрація

ЗМІ, можливість відмовити в реєстрації) з демократичними принципами, такими, як заборона цензури і обмеження на переслідування журналістів за професійну діяльність.

Ключове значення для розвитку комунікаційної сфери мав Закон України «Про телебачення і радіомовлення», прийнятий 21 грудня 1993 р. Погляди політичних лідерів на принципи організації телекомунікаційної сфери були закладені в 12-й статті цього Закону: «...основу національного телебачення і радіомовлення України становлять державні телерадіоорганізації, які утримуються за кошти державного бюджету і забезпечують трансляцію на всю територію чи відповідний регіон України і зарубіжну аудиторію». Отже, державні телерадіокомпанії на законодавчому рівні отримали преференції у вигляді бюджетного фінансування. І хоча Закон проголошував рівність прав державних і недержавних компаній, стартова площадка для розвитку саме державного телебачення була створена. Питання було лише в тому, хто і наскільки ефективно використовує цю перевагу.

В ухваленому документі був урахований світовий досвід у сфері інституціональних відносин. Зокрема, за аналогією з деякими західними демократіями в Законі передбачалося створення лише одного позавідомчого дозвольно-контролюючого органу – Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Закон захищав досить слабкий телевізійний простір України і від масового вторгнення іноземних інвесторів, обмеживши їх обсяг в статутному фонді телерадіокомпаній 30%. Через 14 років після ухвалення цього Закону можна впевнено стверджувати, що ця норма стримала на першому етапі вторгнення іноземного капіталу в таку витончену і делікатну сферу, як телерадіоєфір.

Були передбачені також і антимонопольні обмеження: «телерадіоорганізаціям, що ведуть мовлення загальнонаціональними каналами, не можуть надаватися в користування одночасно більш як половина каналів мовлення на територію всієї країни, області, міста чи іншого регіону».

Установлюючи 50-відсоткову квоту програм національного виробництва, стаття 8 дотримувалася положень ст. 10 Європейської конвенції про транскордонне телебачення 1989 р.

6-та стаття Закону забороняла цензуру, однак ця заборона не була всеохоплюючою, оскільки розуміла «цензуру» лише як «контроль над ідеологічним змістом передач». При цьому дозволялося контролювати зміст «інформації, що охоронялася законом». Це положення не можна не визнати двозначним. Воно могло тлумачитися як заборона на попередню цензуру з одночасним дозволом державним органам здійснювати контроль за інформацією, яка оберігається законом. Водночас ця норма дозволяла в прихованому вигляді здійснювати цензуру з «ідеологічних» мотивів, що й відбувалося надалі досить регулярно. Загострення по-

літичної боротьби в 1993 р., початок інформаційних війн, викид компромату через ЗМІ стимулювали президента Л.Кравчука пролобіювати у Верховній Раді України Закон «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосується захисту честі і гідності та ділової репутації громадян і організацій».

Особливих змін у міжелітні протистояння він не вніс, а ось можливостей для подання в суд на газети і журналістів з матеріальним позовом закон надав. Саме на основі цього Закону з середини 1990-х років відбулося декілька гучних процесів з приводу мільйонних позовів до ЗМІ з боку окремих політиків.

Завершував першу хвилю законотворчості Закон України «Про інформаційні агентства», ухвалений 1995 р. Закон прирівнював правовий режим інформаційного агентства до правового режиму будь-якого іншого засобу масової інформації. Загалом він містить достатньо серйозно пророблені процесуальні норми, зв'язані з реєстрацією інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності. Крім того, у зв'язку з тим, що регулювання діяльності українських інформаційних агентств виключено із законів про телебачення і радіомовлення і про друк, законодавець змушений був дублювати в Законі України про інформаційні агентства низку норм, які встановлювали, наприклад, права журналістів інформаційних агентств, гарантії свободи їхньої діяльності, вимоги до змісту вихідних даних, норми про спростування інформації та інші положення, характерні для законодавства про засоби масової інформації. Одним з найбільших недоліків цього Закону став розширений, порівняно з іншими законами про ЗМІ, перелік обмежень на свободу поширення інформації.

Прийнята в 1996 р. Конституція України закріпила право громадян на свободу думки і слова. Вона гарантувала вільне висловлення своїх поглядів і переконань. Декларувалося право збирати, зберігати, використовувати і розповсюджувати інформацію, крім випадків, передбачених законом.

У Конституції були розподілені повноваження між державними органами, компетентними регулювати відносини у сфері телебачення і радіомовлення. Була виписана процедура призначення голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, а також членів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Здавалося, Україна за п'ять років на законодавчому рівні повною мірою гарантувала права і свободи в сфері ЗМІ, розробила правові механізми для розвитку масової комунікації. Однак реалії політичної боротьби вносили свої корективи і в законотворчий процес. Своєрідні погляди Президента України Л.Кучми на роль ЗМІ зумовили появу Законів, які суперечили логіці уже прийнятого законодавства. Йдеться, в першу чергу, про Закон «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засоба-

ми масової інформації» (1998) і «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» (1998). Фактично, був створений законодавчий механізм бюджетної підтримки ЗМІ, лояльних до чинної влади.

Протистояння між Президентом України Л.Кучмою і Головою Верховної Ради України О.Морозом напередодні виборів 1998 р. спричинило появу ще одного закону «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України». Прийняття Закону мало легітимізувати створення Суспільного телебачення на базі ТРК «Гурт», орієнтованого на О.Мороза. Унаслідок складних політичних маневрів Закон був прийнятий, але суспільного телебачення немає і до сих пір.

Варто зазначити, що Закон був суперечливим і відображав сучасну політичну кон'юнктуру. З одного боку, порядок формування незалежної від влади Суспільної ради відповідав основним рекомендаціям Ради Європи про забезпечення незалежності і доступності суспільного телебачення і радіомовлення. З другого боку, Закон не передбачав особливих завдань суспільного телебачення і радіомовлення, які цілеспрямовано мали забезпечувати аудиторію програмами такого змісту, які не надавалися комерційними мовленнями. Саме на цьому положенні про Суспільне телебачення акцентує увагу 2-й розділ резолюції Ради Європи «Майбутнє суспільного телебачення і радіомовлення». Погано приховане намагання ініціаторів створити звичайний комерційний телеканал за рахунок бюджету призвело до відсутності підтримки цієї ідеї навіть серед журналістів.

Гострі суперечки в професійному середовищі викликав Закон «Про рекламу». Очевидно, це був найменш продуманий документ із усіх нормативних актів, які регламентували діяльність ЗМІ. Саме тому його вплив на регулювання відносин у такій надто важливій сфері, як реклама, досить незначний. Декларативність, відсутність прописаних механізмів, невиразність категоріального апарату дають змогу трактувати цей Закон у будь-якій інтерпретації.

У наступні роки вносилися численні поправки в прийняті закони. Проте вони суттєво не змінили нормативну базу, створену в 1990-ті роки. На сьогодні прямо чи опосередковано інформаційної сфери торкаються 188 законів, підзаконних, нормативних актів і міжнародних договорів, ратифікованих Україною. Відсутність системності та законодавчого структурування робить цей нормативний масив в'ялим, внутрішньо суперечливим і незавершеним.

Ухвалений у січні 2007 р. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» несе на собі всі «родимі плями» української законотворчості. Поряд зі зрозумілими і необхідними нормами, Закон рясніє декларативністю і спільними заявами, що неприпустимо для такого роду документів.

Закон визначив дванадцять (!) стратегічних цілей розвитку інформа-

ційного суспільства в Україні. В документі передбачені створення інформаційного кодексу, гармонізація українського законодавства з нормами міжнародного права. Окремо в Законі розглядається і створення системи мотивацій стосовно впровадження і використання інформаційно-комунікативних технологій. Ці стратегічні завдання припускають суттєву зміну всієї законодавчої бази. Здавалося, законодавець мав би передбачити, що це доволі тривала і клопітка робота. Але в тексті постанови Верховної Ради України Кабінету Міністрів відводиться лише шість місяців для того, щоб привести чинне законодавство у відповідність з цим Законом. Зрозуміло, що нереальність термінів, відсутність етапності і прописаного механізму для розв'язання цього завдання зумовили імітаційний характер роботи з виконання Закону.

Викликає подив також формулювання «розглянути можливість» стосовно створення сприятливих економічних умов розвитку інформаційного суспільства.

Подібне ставлення до формування законодавчого поля діяльності засобів масової комунікації консервують широкі можливості влади і акціонерів засобів масової інформації для позаправового регулювання відносин, приховування інформації і обмеження доступу до інформаційних ресурсів.

Органи державного управління ЗМІ

Політична боротьба в Україні наприкінці 80-х – початку 90-х років рельєфно продемонструвала ступінь впливу ЗМІ. Зруйнування партійного контролю над ЗМІ було одним з найважливіших полів цієї боротьби. Подолання монополізму, знищення партійно-державного контролю в інформаційній сфері вважалося пріоритетним завданням на початковому етапі створення незалежної держави.

Наприкінці 80-х управління ЗМІ здійснювалося через ідеологічний відділ ЦК КПУ. Виконавча влада мала три державні органи: Державний комітет УРСР з телебачення і радіомовлення, Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі (Держкомвидав) і Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліт).

Реорганізація органів державного управління в сфері ЗМІ почалася ще до серпневих подій 1991 р. Під натиском опозиції в травні 1991 р. Постановою Ради Міністрів УРСР було ліквідовано Державний комітет УРСР з телебачення і радіомовлення. Його повноваження передані безпосередньо Державній телерадіокомпанії. Держкомвидав перейменований у Державний комітет УРСР з питань преси, а Головліт відтоді став називатися Головним управлінням з охорони державних таємниць у пресі. Функції цих органів залишалися без суттєвих змін.

Здобуття незалежності в серпні 1991 р. означало і створення повноцінного державного апарату. Для становлення громадянського суспіль-

ційного суспільства в Україні. В документі передбачені створення інформаційного кодексу, гармонізація українського законодавства з нормами міжнародного права. Окремо в Законі розглядається і створення системи мотивацій стосовно впровадження і використання інформаційно-комунікативних технологій. Ці стратегічні завдання припускають суттєву зміну всієї законодавчої бази. Здавалося, законодавець мав би передбачити, що це доволі тривала і клопітка робота. Але в тексті постанови Верховної Ради України Кабінету Міністрів відводиться лише шість місяців для того, щоб привести чинне законодавство у відповідність з цим Законом. Зрозуміло, що нереальність термінів, відсутність етапності і прописаного механізму для розв'язання цього завдання зумовили імітаційний характер роботи з виконання Закону.

Викликає подив також формулювання «розглянути можливість» стосовно створення сприятливих економічних умов розвитку інформаційного суспільства.

Подібне ставлення до формування законодавчого поля діяльності засобів масової комунікації консервують широкі можливості влади і акціонерів засобів масової інформації для позаправового регулювання відносин, приховування інформації і обмеження доступу до інформаційних ресурсів.

Органи державного управління ЗМІ

Політична боротьба в Україні наприкінці 80-х – початку 90-х років рельєфно продемонструвала ступінь впливу ЗМІ. Зруйнування партійного контролю над ЗМІ було одним з найважливіших полів цієї боротьби. Подолання монополізму, знищення партійно-державного контролю в інформаційній сфері вважалося пріоритетним завданням на початковому етапі створення незалежної держави.

Наприкінці 80-х управління ЗМІ здійснювалося через ідеологічний відділ ЦК КПУ. Виконавча влада мала три державні органи: Державний комітет УРСР з телебачення і радіомовлення, Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі (Держкомвидав) і Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліт).

Реорганізація органів державного управління в сфері ЗМІ почалася ще до серпневих подій 1991 р. Під натиском опозиції в травні 1991 р. Постановою Ради Міністрів УРСР було ліквідовано Державний комітет УРСР з телебачення і радіомовлення. Його повноваження передані безпосередньо Державній телерадіокомпанії. Держкомвидав перейменований у Державний комітет УРСР з питань преси, а Головліт відтоді став називатися Головним управлінням з охорони державних таємниць у пресі. Функції цих органів залишалися без суттєвих змін.

Здобуття незалежності в серпні 1991 р. означало і створення повноцінного державного апарату. Для становлення громадянського суспіль-

ства в Україні вкрай важливим було питання про принципи державного управління засобами масової комунікації. Л.М.Кравчук у той період демонстрував явне прагнення дистанціюватися від своїх колишніх соратників по ЦК КПУ, в тому числі і в питанні управління ЗМІ. Під прапором департизації і декомунізації були зроблені перші кроки в цій сфері. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1992 р. «Про зміни в системі органів державної виконавчої влади, підвідомчих Кабінету Міністрів України» Держкомпреси був ліквідований. Функції державного регулювання в книговидавництві і реєстрації засобів масової інформації були покладені на Міністерство культури. У сфері телебачення і радіомовлення координуючим органом залишилася Державна телерадіокомпанія. Регіональна преса перебувала під оперативним управлінням місцевих рад. Це була досить ліберальна модель, якій, до речі, так і не судилося реалізуватися.

Загострення політичної боротьби в 1993 р. підштовхувало владні групи до пошуку механізмів впливу на ЗМІ. В оточенні тодішнього прем'єр-міністра України Л.Кучми чітко розуміли важливість цієї проблеми. Першим кроком стала постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 1993 р. «Про державну підтримку творчих спілок, преси та книговидавничої справи», в якій оголошено про створення фонду «Незалежна преса України» зі статутним капіталом у 500 млн крб. Стимулювання лояльних до влади видань призвело до відновлення практики прямого втручання державної влади в редакційну політику.

У руслі подібної стратегії логічним здавався наступний крок уряду Л.Кучми – відновлення в травні 1993 р. Державного комітету України у справах видавництв, поліграфії та книгорозповсюдження.

Після перемоги Л.Кучми на президентських виборах у 1994 р. вертикаль влади у сфері ЗМІ укріплювалася і далі. Указом Президента України від 18 листопада 1994 р. № 689/94 було створено Міністерство України у справах преси та інформації. Міністерство організаційно і функціонально поглинуло Державний комітет України у справах видавництв, поліграфії та книгорозповсюдження і Державний комітет України по охороні державних таємниць у пресі та інших засобах масової інформації.

У зв'язку з появою перших недержавних телерадіокомпаній і необхідністю регулювання відносин між ними і державою Указом Президента України створювалася Національна рада з питань телебачення і радіомовлення як координуючий і дозвільний орган.

У січні 1995 р. був реанімований Державний комітет телебачення і радіомовлення України і водночас розпочатий процес ліквідації Державної телерадіокомпанії. На її базі створили Національну телекомпанію України (НТКУ), Національну радіокомпанію України (НКРУ), Державну телерадіокомпанію «Крим», Київську і Севастопольську державні регіональні телерадіокомпанії, обласні державні телерадіокомпанії. Як

окремі юридичні суб'єкти вони були перепідпорядковані Держкомте-лерадіо України.

Отже, у 1995 р. оформилася система державного впливу на елек-тронні і друковані ЗМІ. Державна влада в особі президента Л.Кучми здобула домінуючі позиції в комунікаційній сфері. Конституція 1996 р. надала статусу конституційних органів Державному комітету телебачення і радіомовлення та Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення.

У наступні роки державні органи управління ЗМІ реформувалися ще не менше п'яти разів. Проте усі ці зміни були зумовлені боротьбою груп впливу навколо Л.Кучми. «Генеральна лінія» залишилася незмінною — держава мала жорстко контролювати інформаційний простір.

Посилення дій недержавних телерадіокомпаній і пошук механізмів впливу на них зумовили загострення міжелітної боротьби навколо Національної ради з питань телебачення і радіомовлення. Видача ліцензій на мовлення, боротьба за ефірний час перетворили цей орган на арену жорстких зіткнень інтересів різних лобістських груп.

Призначення членів Ради розглядалося через призму лобювання інтересів того чи іншого угруповання, а рішення були покликані оберігати ефірний простір від проникнення нелояльних до влади структур.

Структуризація телерадіопростору в 2002–2006 рр. знизила напругу боротьби навколо Національної ради. На сьогодні можна констатувати згасання інтересу з боку основних акторів медійного ринку до державних інститутів у сфері медіа. Основна боротьба переміщується у стіни парламенту, оскільки на черзі нова редакція закону про ЗМІ, телебачення і радіомовлення. Парламентський лобізм стає основним полем інтересів медіамагнатів.

Влада і мас-медіа

В Україні процес становлення медіакратичних порядків відбувався інакше, ніж на Заході, і був зумовлений зовсім іншими причинами. І хоча розвиток владних відносин у нашій країні також значною мірою залежить нині від комунікації, а позиціонування акторів у політичному просторі та їх владні можливості — від цілісності комунікацій і застосування маркетингових технологій, організації політичного дискурсу, джерела, соціальний зміст і наслідки цих трансформацій в Україні мають чітко виражену специфіку.

Досить важливою передумовою зміцнення політичної ролі медіа у вітчизняних умовах була соціальна в'ялість влади або, інакше кажучи, погано вибудований механізм представництва громадянських інтересів, який після зруйнування партійно-державного апарату комуністів виявився спроможним транслювати соціальні потреби лише правлячого класу.

Політичний ринок, що формувався, почав набувати медіаобрисів. З

окремі юридичні суб'єкти вони були перепідпорядковані Держкомте-лерадіо України.

Отже, у 1995 р. оформилася система державного впливу на елек-тронні і друковані ЗМІ. Державна влада в особі президента Л.Кучми здобула домінуючі позиції в комунікаційній сфері. Конституція 1996 р. надала статусу конституційних органів Державному комітету телебачення і радіомовлення та Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення.

У наступні роки державні органи управління ЗМІ реформувалися ще не менше п'яти разів. Проте усі ці зміни були зумовлені боротьбою груп впливу навколо Л.Кучми. «Генеральна лінія» залишилася незмінною — держава мала жорстко контролювати інформаційний простір.

Посилення дій недержавних телерадіокомпаній і пошук механізмів впливу на них зумовили загострення міжелітної боротьби навколо Національної ради з питань телебачення і радіомовлення. Видача ліцензій на мовлення, боротьба за ефірний час перетворили цей орган на арену жорстких зіткнень інтересів різних лобістських груп.

Призначення членів Ради розглядалося через призму лобювання інтересів того чи іншого угруповання, а рішення були покликані оберігати ефірний простір від проникнення нелояльних до влади структур.

Структуризація телерадіопростору в 2002–2006 рр. знизила напругу боротьби навколо Національної ради. На сьогодні можна констатувати згасання інтересу з боку основних акторів медійного ринку до державних інститутів у сфері медіа. Основна боротьба переміщується у стіни парламенту, оскільки на черзі нова редакція закону про ЗМІ, телебачення і радіомовлення. Парламентський лобізм стає основним полем інтересів медіамагнатів.

Влада і мас-медіа

В Україні процес становлення медіакратичних порядків відбувався інакше, ніж на Заході, і був зумовлений зовсім іншими причинами. І хоча розвиток владних відносин у нашій країні також значною мірою залежить нині від комунікації, а позиціонування акторів у політичному просторі та їх владні можливості — від цілісності комунікацій і застосування маркетингових технологій, організації політичного дискурсу, джерела, соціальний зміст і наслідки цих трансформацій в Україні мають чітко виражену специфіку.

Досить важливою передумовою зміцнення політичної ролі медіа у вітчизняних умовах була соціальна в'ялість влади або, інакше кажучи, погано вибудований механізм представництва громадянських інтересів, який після зруйнування партійно-державного апарату комуністів виявився спроможним транслювати соціальні потреби лише правлячого класу.

Політичний ринок, що формувався, почав набувати медіаобрисів. З

другої третини 1990-х років великий капітал, який поступово перетворювався в основного політичного гравця, узявся послідовно скуповувати ЗМІ з метою посилення свого владного позиціонування. Ключовою фігурою нової організації інформаційного процесу в Україні став власник ЗМІ (а частіше — декількох ЗМІ), що заробив капітал в іншій сфері бізнесу, який особисто керує інформаційним процесом і саме за допомогою ЗМІ конвертує гроші у владу і владу в гроші. Поступово появились слова, які назвали таку особу — «олігарх», або, точніше, «медіамагнат». Концентрація власності в цій сфері призвела до політичного домінування медіахолдингів. Оскільки прибутковість цих холдингів спочатку була відносно невисокою, природними були структурні інвестиції, коли в засоби масової інформації вкладалися капітали, які були зароблені в прибутковіших галузях. Такий капітал зазвичай називають аутсайдерським.

Згодом держава, відновивши механізми впливу на медіамагнатів, стала використовувати налагоджені медіаважелі впливу як головний інструмент легітимації і побудови своїх відносин зі суспільством. Інституціоналізація державного і корпоративного контролю над інформаційним ринком остаточно закріпила зазначений формат політичних взаємодій громадянина і влади.

Інформаційний тиск державної машини на суспільство в період президентських виборів 1999 р., що, по суті, розвалив електоральний ринок, показав, що інформаційна зброя успішно заступила адміністративні ресурси на всьому політичному просторі. Точніше кажучи, не заступила, а перетворила, оскільки медіанапряма став стержневим у діяльності структур виконавчої влади. Здобувши вирішальну перевагу в медіапросторі й узявши під контроль основні інфопотоки, виконавча влада дістала можливість цілеспрямовано регулювати політичні процеси шляхом послідовного насичення політичної сфери потрібними для себе інформаційними продуктами. Як відомо, у ситуації, коли публічна інформація майже в чотири-п'ять разів перевищує міжособистісне спілкування, що надходить по каналах, той, хто встановлює публічний порядок денний, по суті, визначає і особисте сприйняття подій громадянами.

Разом із тим влада освоїла і найновіші засоби впливу на масову свідомість (на щастя, досвід радянської ідеократії не встиг ще охолонути в пам'яті), штучно підграючи традиціоналістським настроєм більшості, «вабкої» на «патріотичну риторику» та ініціативи «сильних» лідерів. На цьому тлі всі горезвісні викидання бюлетенів, команди по адміністративній вертикалі та інші подібні методи перетворилися на точкові способи підтримки внутрішнього балансу в правлячій еліті, поступившись місцем у публічній сфері могутнім технологіям медіапримусового голосування.

Суб'єкти влади повірили в свою здатність визначати результати виборів шляхом сильного інформаційного пресу. Разом з тим є зрозумілим

інше: вибудувати адміністративну вертикаль можна лише за допомогою масованого інформаційного тиску, який витісняє зі суспільної свідомості будь-які настанови, що не влаштовують владу. Отже, є підстави стверджувати, що політичний режим, який усталився в Україні, уже змінив свої владні пріоритети, перейшовши від традиційних технологій до медіаменеджменту, що виявився набагато дієвішим інструментом управління політичними процесами.

Проте успіх і ефективність нового політичного проекту зумовлені не тільки і не стільки зрослими інформаційними можливостями влади, скільки станом самого суспільства! Раптове, за історичними мірками, обвалення політичних порядків і посилення аномії в духовній сфері активізували архаїчні основи української ментальності, в тому числі такі стабільні її складові, як орієнтація на владу, готовність підкорятися, відсутність соціальної солідарності тощо. Подібне соціокультурне підживлення підсилює автономізацію суспільства, підкріпивши тим самим тенденцію до індивідуалізації контактів особистості з медіаполітичними структурами. А агресивність інформаційних потоків у поєднанні з психологічними травмами політичної свідомості українців і слабкістю громадянського суспільства лише посилили залежність населення від центрів масового публічного інформування.

Свою роль у становленні української медіакартії відіграли і глобальні комунікації, формування єдиного для більшої частини світу над- і транснаціонального інформаційного простору. Підтримуючи аналогічні західним форми медіаполітичних відносин і сприяючи поширенню норм жорсткої конкуренції, глобальні інформаційні потоки фактично пропагували стандарти і пріоритети діяльності, які ще більше сегментували українське суспільство.

Урешті-решт «масове» суспільство, що починає створюватись в Україні, обернулося не сукупністю взаємодіючих між собою самодостатніх особистостей, які використовують медіаструктури як прості та надійні інструменти впливу на владу і захисту своїх індивідуальних інтересів, а, навпаки, роз'єднаних, таких, що відчувають кризу ідентичності, громадян, вбудованих у систему домінування еліт і залежних відправлячого класу. У цілковитій відповідальності з укоріненими в суспільстві авторитарними традиціями вітчизняна медіакартія стала сприяти закріпленню вертикального інформаційного тиску на масову свідомість і поведінку громадян. Як наслідок, незважаючи на наявність низки рис, які зближують українську медіакартію з її західними аналогами, пріоритетною і визначальною для політичного образу даної системи влади характеристикою виявилось розширення політичних можливостей правлячої верстви. Слабкість демократичних традицій разом з олігархічними формами організації влади призвели до того, що в українських умовах утвердження подібної системи означало не зростання професіоналізму і відповідальності еліт, не підвищення самостійної ролі громадян у пу-

блійній сфері, але щораз більше дистанціювання влади від громадянина, самоізоляцію правлячої верстви населення. Центральна роль комунікацій у сучасній Україні є наслідком завоювання правлячим класом нових соціальних позицій і зниження статусних можливостей рядових громадян у використанні політики для реалізації своїх цілей.

Слід, правда, зазначити, що інформаційно-комунікативні процеси відіграють і позитивну роль, сприяючи приєднанню українського суспільства до глобального світу. Можливо, таке вбудовування в середовище світової політики, де домінуючі стандарти розвитку задають країни з міцними демократичними традиціями, зможе згодом нівелювати елітистські «перекоси» української медіакратії. Разом із тим потрібно розуміти, що глобальний світ є нині площадкою взаємодії *пост-* і *протодемократичних* медіакратій, які не просто мають різний політичний потенціал, але й пропонують різні вектори майбутньої еволюції.

Звичайно, технічна база цих двох типів медіакратії єдина. Як в одному, так і в іншому випадку перетворення політики в медіапроцес пов'язане з використанням могутніх сучасних технотелемедіумів, що, в свою чергу, стимулює віртуалізацію політичного простору, появу гіперреальності, синтез інформаційних і розважальних повідомлень в інфопотоці, а також низку інших якісних змін у сфері політичної конкуренції за державну владу. Проте політичні наслідки застосування схожих за типом технічних інструментів аж ніяк не однакові.

Це наглядно демонструє Інтернет. В Україні, на відміну від Заходу, він так і не став ще засобом масової інформації. Його роль на сьогодні зводиться переважно до обслуговування професійної комунікації: взаємозв'язків експертів, аналітиків, професійних політиків, державних службовців. При цьому через безконтрольність ринку політичних повідомлень в українській політиці стрімко розширився кіберінфопотік. Поява технічних можливостей для публічного поширення повідомлень, які не пройшли навіть мінімального професійного відбору, створила сприятливі умови для розв'язання інформаційних війн і кампаній. Мережений компромат і інтернет-провокації стали невід'ємною частиною нової української реальності. Одночасно Інтернет допоміг закріпитися в інформаційному просторі публічної політики маргінальним акторам (у тому числі і екстремістського напрямку), які раніше мали проблеми зі своїм політичним позиціонуванням. І оскільки в українських громадян практично повністю відсутній досвід ведення публічних дискусій, політичний резонанс такого роду явищ виявився набагато вищим, ніж у країнах Заходу.

Незважаючи на появу досконаліших технологій, які полегшують процес залучення громадян до політики, ані пряме мережеве представництво інтересів, ані кібердемократія так і не набули в українському суспільстві будь-якого помітного розвитку. Хоча політики і державні дієвці інколи вдаються до інтерактивних форм політичної комунікації,

цей спосіб спілкування громадян з владою поки що малоефективний. Елементи онлайн-демократії та електорального уряду використовуються сьогодні головним чином для створення рекламного образу окремих політичних структур. Це найімовірніше прототип нової системи взаємодії влади і суспільства, маркер, за яким можна перевіряти власний шлях політичної еволюції.

Водночас слід зазначити, що суттєві відмінності у використанні інформаційних інструментів для організації публічної влади не заважають тісній взаємодії двох типів медіакратії.

Сумарний результат такої взаємодії можна визначити як *перетікання* політичних стандартів та інститутів. Загалом трансляція зразків поведінки, стилів політичної участі і форм сприйняття політичної реклами носить обопільний характер. Однак основним інформаційним донором виступає Захід, оскільки щільна інформаційна взаємодія підсилює «демонстраційний ефект» і, відповідно, викликає прагнення зблизитися з передовими країнами.

Потреба України в засвоєнні західного досвіду виявляється передусім в її готовності використовувати свої зовнішньополітичні комунікації і внутрішньополітичний інформаційний обмін задля вдосконалення власного інституціонального дизайну. У цьому разі можна, по суті, говорити про *імпорт політичних інститутів*, які підсилюють універсалістський характер української влади. Такий результат політичних комунікацій свідчить про зміцнення експертного правління, впливу фахівців на прийняття державних рішень. Інакше кажучи, подібні комунікації сприяють підвищенню питомої ваги в політиці її професійної складової. Водночас, хоч і з меншою інтенсивністю, відбувається запозичення зразків масової політичної участі.

Очевидним є те, що розвинуті суспільства не зацікавлені у засвоєнні характерних для України політичних практик. Утім, оскільки легальні інститути західних країн так і не змогли до кінця адаптуватися до взаємодії з тіншовими структурами, що склалися в українському суспільстві, ті доволі активно проникають в їхній інформаційний простір, перетворюючи українську медіакратію в *експортера* досить специфічних моделей організації влади. Нетрадиційні форми криміналу й українська корупція «молодої» хвилі (більш агресивна і креативна, порівняно зі своїми західними аналогами) починають деформувати інформаційні потоки і канали інформаційних обмінів із нашими зарубіжними партнерами.

Досить важливим показником специфіки української медіакратії є *якісні зміни в системі соціального представництва громадянських інтересів*, які відбуваються під впливом комунікацій. У першу чергу йдеться про принципове зміцнення політичної могутності ЗМІ, які поступово стають головними виразниками інтересів громадян, витісняючи з царини публічної політики традиційні організації, у тому числі партії і «партійно-журнальні» організації інтелектуалів, що втратили, незважа-

ючи на зовні активну участь у дискурсі, свою колишню політичну роль. Головною причиною такого стану речей, очевидно, є поступове зміцнення позицій інформаційного лобізму, який поставив під свій контроль основні медіаресурси. Саме під його впливом трансформація представницьких структур врешті-решт призвела до розшарування політичного дискурсу на публічний і корпоративний з постійним зростанням впливу останнього.

Що відбувається з нашою політичною культурою?

Мабуть, найвагомішим щодо своїх політичних наслідків результатом медіакратизації влади в українській державі та суспільстві стали переміщення в *політичній культурі* та механізмах ідентифікації громадян. Це особливо важливо тому, що культурні стереотипи і норми політичного спілкування визначають ті рамки, в яких встановлюються масові інтерактивні зв'язки і смислові контакти широких соціальних аудиторій, відтворюються загальноновизнані оцінки політики і влади і формується ставлення громадян до них.

Точніше, внаслідок трансформації політико-культурної сфери в розвинутих індустріальних країнах уже появилися нові системи орієнтації, переваг, значеннєвих реакцій. Зростає різноманіття політичних зв'язків, що спираються на електоральні комунікації, поступове скорочення публічності в розподіленні влади і зближення громадянських та приватних форм існування людини, медіатизація і олюднення політики, проникнення технологій і етики шоу-бізнесу у владні комунікації, віртуалізація політичного простору і становлення різних типів медіакратії – все це, нехай і в первісному вигляді, знайшло своє відображення в культурному портреті передових суспільств.

Не випадково через це ряд західних авторів ставить питання про появу (і затвердження) нової політичної культури (НПК). На думку Т.Кларка і Р.Інглгарта, така політична культура стала формуватися в західних країнах з середини 1970-х років під впливом «кумулятивного» соціального ефекту расових, етнонаціональних, статевовікових, екологічних, сексуальних та інших політично значимих розколів, які помітно потіснили звичні класові розмежування. Її ключові відмінності від традиційної (для західних демократій) політичної культури полягають в наступному:

1. Трансформація традиційного політичного спектра з його поділом на лівих і правих, що викликала у багатьох лідерів і громадян сумніви щодо своєї здатності орієнтуватися в тому, що відбувається в сфері політики.
2. Чітке відокремлення соціальних питань від фінансово-економічних, які вказують на те, що питання першого типу стають «предметом спеціального дослідження», а відповідні позиції громадян,

ючи на зовні активну участь у дискурсі, свою колишню політичну роль. Головною причиною такого стану речей, очевидно, є поступове зміцнення позицій інформаційного лобізму, який поставив під свій контроль основні медіаресурси. Саме під його впливом трансформація представницьких структур врешті-решт призвела до розшарування політичного дискурсу на публічний і корпоративний з постійним зростанням впливу останнього.

Що відбувається з нашою політичною культурою?

Мабуть, найвагомішим щодо своїх політичних наслідків результатом медіакратизації влади в українській державі та суспільстві стали переміщення в *політичній культурі* та механізмах ідентифікації громадян. Це особливо важливо тому, що культурні стереотипи і норми політичного спілкування визначають ті рамки, в яких встановлюються масові інтерактивні зв'язки і смислові контакти широких соціальних аудиторій, відтворюються загально визнані оцінки політики і влади і формується ставлення громадян до них.

Точніше, внаслідок трансформації політико-культурної сфери в розвинутих індустріальних країнах уже появилися нові системи орієнтації, переваг, значеннєвих реакцій. Зростаюче різноманіття політичних зв'язків, що спираються на електоральні комунікації, поступове скорочення публічності в розподіленні влади і зближення громадянських та приватних форм існування людини, медіатизація і олюднення політики, проникнення технологій і етики шоу-бізнесу у владні комунікації, віртуалізація політичного простору і становлення різних типів медіакратії – все це, нехай і в первісному вигляді, знайшло своє відображення в культурному портреті передових суспільств.

Не випадково через це ряд західних авторів ставить питання про появу (і затвердження) нової політичної культури (НПК). На думку Т.Кларка і Р.Інглгарта, така політична культура стала формуватися в західних країнах з середини 1970-х років під впливом «кумулятивного» соціального ефекту расових, етнонаціональних, статевовікових, екологічних, сексуальних та інших політично значимих розколів, які помітно потіснили звичні класові розмежування. Її ключові відмінності від традиційної (для західних демократій) політичної культури полягають в наступному:

1. Трансформація традиційного політичного спектра з його поділом на лівих і правих, що викликала у багатьох лідерів і громадян сумніви щодо своєї здатності орієнтуватися в тому, що відбувається в сфері політики.
2. Чітке відокремлення соціальних питань від фінансово-економічних, які вказують на те, що питання першого типу стають «предметом спеціального дослідження», а відповідні позиції громадян,

- і лідерів і партій уже не визначаються їх точкою зору щодо фінансових питань.
3. Підвищення значимості соціальних питань, порівняно з фінансово-економічними, зумовлене зростанням добробуту, оскільки «по мірі того, як люди стають заможнішими, вони починають приділяти значно більше уваги стилю життя і рівню комфорту, ніж традиційним економічним проблемам».
  4. Посилення індивідуалізму в ринкових і суспільних відносинах, скептичне сприйняття традиційних програмних принципів лівих партій, таких як націоналізація і зміцнення соціальної держави, при цьому «“ринковий лібералізм”, який раніше асоціювався виключно з правими партіями, з’єднується зі соціальною прогресивністю, яка до цього пов’язувалася з лівими партіями».
  5. Сумніви щодо соціальної держави, які виявляються в настороженому ставленні до великих централізованих бюрократичних структур національної держави і в орієнтації на «децентралізацію влади і ділове співробітництво з приватними компаніями, якщо ті функціонують більш ефективно», на федералізм і регіоналізм, а також місцеве самоврядування, покликані «зробити владні структури більш компактними і сприйнятливими до поглядів громадян», сприяти «партнерству між органами влади».
  6. Розвиток політики, націленої на розв’язання конкретних проблем, розширення участі громадян в управлінні, послаблення ієрархічних політичних організацій, які свідчать про те, що «нова політична культура протистоїть традиційним бюрократичним структурам, партіям і їх лідерам», надаючи перевагу новим суспільним рухам, які підтримують прямі зв’язки з виборцями і чітко реагують на їх потреби. «Нові групи намагаються брати участь у визначенні основних напрямів політики, поряд з політичними партіями і авторами наявних програм, і претендують на участь у наданні послуг, конкуруючи з державними відомствами, лідерами клієнтел і профспілками».
  7. Укорінення передусім у найрозвиненіших суспільствах і серед молодих, освічених і забезпечених людей¹⁰⁴.

Такий детальний опис ознак НПК покликаний показати, що її виникнення зумовлене впливом соціально-економічних і духовних процесів, які розгортаються в рамках цілком певних традицій, а саме – тих, які склалися в західних демократіях. Характерним є при цьому, що культура такого типу однаково підтримує тенденції до демократизації публічної сфери (за рахунок популістських, цезаристських і клієнтелістських практик, підвищення поваги до норм та інститутів влади, розширення мережових і плебісцитарних зв’язків) і до її деполітизації (шляхом посилення настанов і цінностей приватного життя, захоплення дополітичної пасивності та громадянського конформізму).

Важливо враховувати і те, що, незважаючи на свою локалізацію в західному світі, НПК наділена доволі сильним демонстраційним ефектом, тобто здатна стимулювати сторонніх агентів до запозичення низки її елементів і намаганням привити їх у власних суспільствах. Таке міркування, а також сама припустимість подібного запозичення спонукають задуматися про можливість утвердження НПК в українських умовах. Цей варіант дозволив би створити особливі ментальні структури і неформальні мережі, які могли б стати джерелом досить перспективної орієнтації державної політики, джерелом, яке діє ніби поверх створеної економічної системи і полегшує зближення нашої країни з демократичними державами.

Парадоксально, але в нашій країні присутні деякі з тенденцій і передумов, що сприяють зародженню НПК. Так, у зв'язку з ліквідацією жорстких ідеологічних обмежень, властивих раніше українській державній політиці, стрімко зросла здатність суспільства до культурної інтеграції (і водночас — до розширення свого впливу на інші культурні світи). Позитивну роль відіграє також той факт, що вітчизняна політична культура поліцінісна за своїм характером і вміщує багато субкультур, а значить — якоюсь мірою близька до сучасної мультикультурної моделі.

Незаперечно і те, що в Україні діє низка тенденцій, які активізують процеси культурного запозичення. Візьмемо, наприклад, укорінення в українській політиці інституту виборів. І хоч саме по собі таке вкорінення свідчить про «другорядність» країни як виробника «політичного європродукту» (електоральної культури), воно підготовляє ґрунт до освоєння нею демократичних цінностей. До тенденцій, що універсалізують українську політичну культуру і полегшують запозичення культурних цінностей, належить і комерціалізація політичного простору, який досить органічно вписався в структуру мислення вітчизняних акторів. Мало того, в окремих напрямках, зокрема щодо свідомого розвитку в політичному просторі медіавідносин, наше суспільство не лише рухається в руслі загальносвітових процесів, але й випереджає західні (що, до речі, аж ніяк не підвищує якість його політичної культури).

Одне слово, деякі підстави для відтворення в Україні елементів НПК існують. Проте загалом подібна, теоретично цілком припустима трансформація на даний момент навряд чи здійснима передусім через те, що українське суспільство не пододало обмежень тієї класової політики, яка фактично вже «вмерла» на Заході. Як би не старалося українське керівництво позиціонувати країну у світовому товаристві як ринкову і демократичну, очевидно, що в ній збереглися і інституціональні механізми, і неінституціональні джерела масового протесту проти базових для ринкових демократій способів організації економіки та політики. Не випадково, що політичні проекти популістських партій мають чималу привабливість для української аудиторії. Інакше кажучи, в Україні відсутня соціальна база для некласових орієнтацій. По суті, єдиною здатною до

сприйняття НПК групою є ліберально налаштовані інтелектуали. Але їхній більш ніж скромний соціальний і політичний вплив не дає змоги вести мову про владний потенціал політичної культури даного типу.

І все ж головною перешкодою на шляху комунікативного проникнення НПК в політичний простір України – сам стан вітчизняної політичної культури, надзвичайно високий опір культурного матеріалу новим системам політичного мислення і поведінки. Незважаючи на шістнадцятиріччя воістину епохальних перетворень, українська політична культура залишилася практично попередньою, зазнавши лише досить незначних змін. Типові форми поведінкової активності населення все ще визначаються слабоінтегрованою системою ціннісних переваг, які свідчать про глибокі фрагментації суспільства.

Властиві для української політичної культури внутрішні ціннісні демаркації і суттєві розколи між окремими сегментами не стільки сприяють її зближенню з мультикультурною моделлю, скільки утруднюють абсорбцію периферійних субкультур і утворення цілісної, з політичної точки зору, гомогенної культури. Більш того, українська політична культура за всієї своєї початкової різноманітності чинить опір проникненню і західних (ліберальних), і східних цінностей, зберігаючи, врешті-решт, деякий стійкий «перехідний» стан. Подібна ціннісна невизначеність і органічна нерівномірність базових орієнтирів пояснюється взаємним накладанням тих обмежень на засвоєння культурного матеріалу, які виходять як із західного, так і від східного культурного напівсвітів. Ці паралельно наявні взаємні обмеження не дозволяють українському суспільству знайти єдину політичну форму для різноманітних підходів і орієнтації в сфері влади.

Слід зазначити, що домінуюче становище в українській політичній культурі (як в сімейно-побутовій сфері, підприємстві тощо), як і раніше, посідають традиційні цінності. Через те не дивно, що більшість українців досить специфічно трактують ідеї демократії, плюралізму і ринку. Звичайно, в нинішніх позиціях наших співвітчизників можна побачити реакцію на реальний досвід демократизації в 1990-ті роки. Проте, враховуючи тривале панування в країні усних та інших характерних для середньо- і ранньоіндустріального суспільства комунікацій (які й сформували її публічну сферу), правомірно припустити, що переважаючі нині переконання *відтворюють раніше засвоєні* фундаментальні цінності і уявлення. Інакше кажучи, є підстави вважати, що під впливом перебудови, постперебудови і наступних трансформацій традиційні, архаїчні переконання більшості населення просто «захиталися», зберігаючи базові настанови, які поділялися багатьма поколіннями.

У цьому плані досить показовими є дані соціологічних опитувань. Згідно з такими опитуваннями 75% українців вважають демократичні процедури пустою формальністю, а майже 66,4% думають, що від протистих громадян у владі нічого не залежить. Лише 3% респондентів пере-

конані в тому, що під демократією слід розуміти підкорення меншості рішенням більшості, і тільки 6,2% демонструють готовність до участі у суспільних справах. Разом із тим 62,6% опитаних виступають за силове вилучення у «нових українців» несправедливо нажитих багатств.

У ході дослідження, проведеного нами, виявилось, що в різних частинах політичного спектра українського суспільства присутнє бажання мати сильну державну владу, авторитарний спосіб її здійснення. Крім того, вчені дістали чимало даних, які свідчать про те, що українці швидше декларують свою прихильність до важливих демократичних цінностей, і що ці цінності є для них швидше знайомими, ніж засвоєними, не є зразком, правилом їх повсякденного життя. Між тим зрозуміло, що культурна незасвоєність принципів демократії і прав людини, що стали поживним середовищем для НПК, неодмінно веде до маргіналізації і тривіалізації орієнтирів останньої в українському менталітеті.

Унаслідок збереження в більшості українців етатичних і патерналістських переваг сучасні комунікації забезпечують не стільки оновлення культурної бази політики на основі сприйняття громадянами «некласових» і ліберальних моделей політичного мислення і поведінки, скільки *тиражування попередніх політичних цінностей*. Панування традиціоналістської культури посилює і той факт, що чимала частина населення країни не в змозі використовувати інтернет-комунікації.

Домінування в українській політичній культурі традиційних архетипів ставить бар'єр на шляху засвоєння цінностей НПК ще й тому, що такі архетипи в принципі стримують трансформацію ціннісних структур у полі політики, сприяючи закріпленню суперечностей між власне культурними і специфічними політичними засадами ціннісних орієнтацій громадян у сфері влади.

Так, на Заході внаслідок ціннісної єдності базових засад раціоналізованої греко-латинської культури межі між соціальними сферами не настільки суттєві для втілення масових орієнтацій. В Україні ж ситуація інша. Зокрема, такі ніби привабливі риси українського національного характеру, як «душевність», «простота», «потяг до справедливості» і т. п., у своєму політичному переломленні часто набувають зовсім іншого звучання, утворюючи щільну культурну оболонку, непроникну для ідей певних морально-етичних норм. Орієнтована подібним чином особа втрачає здатність до компромісів з людьми, які не поділяють її базових цінностей, тобто її уявлення про «справедливість», «чесність», «порядність» тощо. Виникає ситуація постійного взаємного нерозуміння, і політика із простору *раціонального* регулювання конфліктів (що, власне, і робить її «мистецтвом можливого», реалізуючи чийсь інтереси в умовах конкуренції) перетворюється в поле гострої боротьби, непримиримості позицій і напруженості.

Не є винятком, що саме ці особливості соціального позиціонування особи – причому не лише в політичній сфері – і спричинили знако-

ву для України внутрішню неконсолідованість суспільства, прагнення до подолання якої втілювалося то в «українській національній ідеї», то в пошуках «інтегративної» і «державної» ідеології, то в інших формах утопічного консервативного мислення. У будь-якому разі, дезінтеграція соціальних і політичних зв'язків неодмінно зумовлює появу багатьох ліній напруженості, перевагу нерациональної поведінки і, врешті-решт – стійке неприйняття людьми загальноновизнаних норм і правил політичної гри.

Недостатня раціоналізованість і позанормативність системи політичної орієнтації громадян у публічному просторі наглядно проявляються в численних прикладах свавільства політичних акторів, в їхньому намаганні зайняти деяку унікальну (що знаходиться за межами правил) позицію. Навіть більше, саме ці культурні засади публічної позиції особи, можливо, і призвели до того, що в українській політиці формальна і неформальна нормативні системи діють паралельно одна одній, не маючи взаємних перетинань.

Досвід новітньої політичної історії України показує, що у нашій слабо інституціоналізованій демократії традиціоналістські політико-культурні структури і надалі відіграють роль функціональних механізмів, які забезпечують і «форми комунікації» в політичній системі, і механізм опосередкування інтересів, і реалізації рішень. Поза усім іншим, це свідчить про високу стійкість культурного поля української політики стосовно зовнішніх щодо нього цінностей, а також впливу соціальних і політичних трансформацій, що суттєво утруднює інкорпорацію в нього інокультурних елементів. За подібних умов культурна акомодация і тим більше культурний синтез надзвичайно ускладнені. Через те навіть найсучасніші комунікації, які транслюють цінності НПК в інші політичні простори, виявляються тут значно менш результативними в плані якісного перетворення масових пріоритетів.

У західному суспільстві вже за рахунок відносно органічної відповідності раціональних основ масових політичних цінностей природі політичної сфери демократія не просто програмує ментальні стереотипи, але й спирається на адекватні собі культурні структури. Не дивно, що в такого роду суспільстві політична культура громадян зазвичай співзвучна викликам часу. Але якщо «західна особа» завжди вважає себе як таку, що проживає в межах «сучасного світу», то українець, з властивим йому моралізаторським і при цьому споглядальним ставленням до влади і життя загалом, сприймає себе як «відсталого» від сучасності. І ця культурна, хронополітична травма заважає йому бути на рівні сучасних вимог до організації суспільства, політики, влади.

Пам'ятаючи про рутинізований характер динаміки будь-якого культурного організму, важко скільки-небудь оптимістично оцінити не тільки ближчі, але й довготермінові перспективи політичного розвитку українського суспільства. Зрозуміло, що в умовах глобалізації українська

політична культура неодмінно буде трансформуватися. Сучасні інформаційні потоки і комунікації почнуть поступово розмивати традиціоналізм і неліберальні практики. Однак на це знадобиться десятиліття. Причому не можна не визнати, що найновіші комунікації сприятимуть радше деполітизації (хоча б у зв'язку зі значним поширенням масової культури), ніж лібералізації і демократизації орієнтації громадян.

Отже, освоєння стандартів «світової політичної культури» (тобто тих стандартів, які задані процесами модернізації і демократизації) буде поєднуватися з дедалі більшим відчуженням громадян від політики і влади. І стверджувати, яка тенденція візьме гору, сьогодні в принципі неможливо. Зі значно більшою впевненістю можна прогнозувати посилення фрагментованості культурних основ української політики, хоч неясно, чи збережуться при цьому властиві їй якісні розколи (на лібералів і противників демократії, синьо-білих і помаранчевих, західників і євроазіатів тощо). Разом із тим вважається цілком очевидним, що інформаційні контакти українських громадян з носіями цінностей НПК навряд чи будуть мати будь-який політично значимий ефект. І звичайно ж — внаслідок історично різних завдань, що стоять перед українським і західним суспільствами, — комунікації НПК з українською політичною культурною якщо і дадуть ціннісний синтез, то на соціально обмеженій основі, і тому не зможуть більш-менш суттєво справити політичний вплив на владу.

Водночас на власному історичному ґрунті НПК неодмінно зміцніє та інституціоналізується, що, очевидно, потягне за собою зростання культурної (а отже, і політичної) дистанції України від Заходу. У будь-якому разі (навіть зберігаючи нинішній курс) правомірно говорити про майбутнє збільшення асиметричності в розвитку політичних зв'язків і соціокультурних контактів між цими контрагентами. А таке становище, безумовно, накладе певні обмеження на політичні комунікації між ними. Але чи призведе це до будь-якої форми ізоляції українського суспільства, чи ж під впливом нових політико-культурних реалій зміниться її державно-адміністративна система, поки ще не зрозуміло.

Усталені в суспільстві стандарти спілкування накладають свої обмеження і на технології комунікації. Оскільки культурні стереотипи передбачають застосування певних (у тому числі знако-мовних) способів кодування і передачі інформації, які, зі свого боку, неодмінно обумовлюють структуру механізмів комунікації, темпи їх розвитку, характер їх функціонування в суспільстві, культура не просто детермінує застосування комунікативних технологій у політико-інформаційних обмінах, але й впливає на ефективність комунікацій у політичних контактах акторів зі споживачами інформації, що знаходяться за межами даного культурного поля. Така залежність простежується як у національному, так і історичному плані. Зокрема, історія західних демократій продемонструвала нерозривний зв'язок між еволюцією політичних комунікацій і

динамікою ціннісних засад організації публічної влади в політичній сфері (що виявилось в поступовій трансформації ідейної непримиримості політичних гравців у сучасні норми толерантності і політкоректності). У свою чергу, численні намагання щодо запозичення західних інститутів і їх соціальної і політичної адаптації до іншого національного контексту наштовхувалися саме на культурні перепони.

Тим часом, застосування нових комунікацій (яких підтримують сучасні електронні ЗМІ) – і у цьому один із найважливіших його культурних наслідків – доволі часто спонукає людей до діяльності, яка формується не за правилами відповідної політичної системи, а часом і взагалі знаходиться за рамками національних традицій. Ставши досить важливим механізмом внутрішнього саморозвитку культурного простору конкретних країн, комунікації передбачають постійне використання інокультурного матеріалу, тобто привнесених і не вкорінених у національній культурі стандартів політичного мислення і практичної діяльності. Саме від якості комунікацій залежить, як контактують між собою різні субкультурні утворення, чи здатні вони до зближення і синтезу спільних ціннісних структур, або ж результатом їхньої взаємодії виявляються дистанціювання і розкол.

Якщо розглядати стимульоване електронними комунікаціями міжкультурне спілкування країн і народів у координатах світової політики, то можна з упевненістю говорити про початок процесу формування єдиного геоменталітету, його політично значимих мегацінностей і орієнтацій. Стосовно ж більш загальної, власне культурної форми згаданих інтеграційних процесів, то на сьогодні культура завдяки комунікаційним технологіям перетворюється в геокультуру і починає відігравати дедалі значнішу роль у стратегічній політиці держав. Причому, на думку багатьох учених, такого роду мультиціннісна, «гібридна» (Дж.Томпінсон) мегакультура формується не тільки на стику національних культур, але й захоплює певний духовний простір у середині самих цих культур, відвойовуючи собі місце в системі духовних (у тому числі політичних) орієнтацій громадян¹⁰⁵.

Звичайно, внесок різних медіакратій у цей процес зовсім не однаковий. Особливу роль тут відіграє західна медіакратія, яка активізує створення неформальних плебісцитарних механізмів і вбудовує в утворений політичний дизайн мережеві відносини, сприяючи тим самим розширенню знань, перетворенню їх на необхідний ресурс розвитку політичного і культурного середовища. Характерні для Заходу форми застосування інформаційних технологій продукують в основному усвідомлені та органічні контакти представників різних культур, забезпечуючи конструктивну взаємодію влади і суспільства. При цьому у зв'язку з відсутністю масштабних маніпуляцій та інших методик, що штучно перекручують інформаційні обриси культур і політичну лінію держави, політична діяльність провідних акторів виявляється підлеглою природно

визріваючими людським перевагам, «нащупаним» часом темпам акомодатції (зближення і зрощення) ціннісних уявлень.

Найпоказовішим результатом такого типу спілкування влади і суспільства – масштабне поширення нової політичної культури, яка стала ледве не основним інструментом впливу Заходу на сучасні політичні стандарти. НПК не просто спирається на ліберальні переваги громадян, але й пропонує низку суттєвих перемішень у суспільних настановах, зокрема індивідуалізацію цінностей з посиленням їхньої соціальної складової, чітко виражений скептицизм стосовно лівих ідеологій і бюрократії, висунення на перший план принципів самоорганізації тощо. Коротше кажучи, нова політична культура протистоїть традиційним бюрократичним структурам, партіям та їхнім лідерам, віддаючи перевагу новим суспільним рухам і політиці, яка орієнтована на розв'язання конкретних проблем, підтримує прямий зв'язок із виборцями і спрямована на реалізацію їхніх потреб.

Звичайно, було б помилковим пов'язувати динаміку політико-культурного простору західної медіакратії включно з НПК. Однак поява НПК означає чіткий вектор еволюції цього простору. Масове поширення властивих їй настанов цінностей демонструє зростання статусних позицій індивіда у відносинах з владою і високий рівень розвитку партнерських взаємин між державою і суспільством.

Зовсім інший вигляд має той внесок, який робить у вітчизняну культуру міжнаціонального спілкування українська медіакратія, яка транслює в політичний простір притаманні їй образи і символи. Загалом доводиться констатувати, що сучасні комунікації активізують переважно ментальні структури архаїчного типу, різноманітні міфи і фобії, які відображають патерналістський спосіб політико-громадського позиціонування і підкріплюють авторитарний стиль влади.

Порівняно з ними стереотипи і цінності ліберального толку, що склалися за останні півтора десятиліття, займають явно підвладне становище. Навіть більше, переміщення у свідомості та політичній мотивації значної частини громадян, що сталися за роки незалежності, мають зворотний характер. Вони не встигли ще набути сталих культурних контурів і тому навряд чи здатні протистояти масовим нашаруванням традиціоналізму в формуванні політично значимих комунікацій.

Водночас слід ураховувати, що в умовах медіакратизації влади традиціоналістські цінності – навіть якщо вони визначають домінуючий в суспільстві настрій – швидко залишають поле політики. Транснаціоналізація інфопотоку не дає змоги їм політично вижити і вони витісняються більш активними субкультурами, що формуються на основі інших типів ідентифікації і орієнтації. Звичайно, серед останніх ліберально-демократичні цінності можуть і не займати провідних позицій (поєднуючись з космополітичними чи, що ще гірше, екстремістськими ідеями). Не варто випускати з уваги, що інституціональний формат політичних

відносин здатний надати їм соціального спрямування, яке відповідає конституційним цілям відповідного суспільства. Хоч би там що було, під впливом медіапроцесів, як внутрішніх, так і зовнішніх, українське суспільство вже набуло тієї критичної культурної маси, яка може принципово трансформувати політичні комунікації.

Але поки що цього не сталося, внутрішньополітичні і численні зовнішньополітичні комунікації відчувають перевантаження, які нерідко відкривають і деформують наявні владні структури. У свою чергу, розвиток тінювих відносин і корупції в управлінських структурах країни порушує комунікативні зв'язки і сприяє зведенню «нових культурних стін», що заважає абсорбції українською політичною культурою цінностей інших культур, перешкоджаючи утворенню політично цілісної культури глобального світу.

Одне слово, сучасні комунікації провокують надто сильне внутрішнє *бродіння* української політичної культури, яке з часом здатне перетворити її із найрутиннішого компоненту політичного розвитку на найдієвіший. Проте остаточний перелом такого роду може відбутися лише в разі інтенсифікації контактів нашої держави з демократичними країнами. Тільки на цьому шляху українська політична культура, яка вже нині може й повинна розглядатися як складова частина протокультури майбутнього, набуде реальних історичних перспектив, звільнивши наших нащадків, яким ще доведеться інституціоналізувати стандарти і стереотипи політичного суспільства, що складаються сьогодні, від участі існування в «четвертому світі».

Примітки до розділу 17

1 Конституція України (1996 р. із змінами 2004 р.) / Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — 2-е вид. / Упоряд. І.О.Кресіна. — К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2006. — С.215-271.

2 Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006: Монографія / За ред. О.С.Власика. — К.: НІСД, 2006. — С.76.

3 Аслунд А. Парадокс євразійського росту // Россия в глобальной политике. — 2006. — №6.

4 Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

5 Закон України «Про Кабінет Міністрів України» (2007 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

6 Закон України «Про місцеве самоврядування» // <http://www.rada.gov.ua>.

7 Закон України «Про органи самоорганізації населення» (2001 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

відносин здатний надати їм соціального спрямування, яке відповідає конституційним цілям відповідного суспільства. Хоч би там що було, під впливом медіапроцесів, як внутрішніх, так і зовнішніх, українське суспільство вже набуло тієї критичної культурної маси, яка може принципово трансформувати політичні комунікації.

Але поки що цього не сталося, внутрішньополітичні і численні зовнішньополітичні комунікації відчувають перевантаження, які нерідко відкривають і деформують наявні владні структури. У свою чергу, розвиток тінювих відносин і корупції в управлінських структурах країни порушує комунікативні зв'язки і сприяє зведенню «нових культурних стін», що заважає абсорбції українською політичною культурою цінностей інших культур, перешкоджаючи утворенню політично цілісної культури глобального світу.

Одне слово, сучасні комунікації провокують надто сильне внутрішнє *бродіння* української політичної культури, яке з часом здатне перетворити її із найрутиннішого компоненту політичного розвитку на найдієвіший. Проте остаточний перелом такого роду може відбутися лише в разі інтенсифікації контактів нашої держави з демократичними країнами. Тільки на цьому шляху українська політична культура, яка вже нині може й повинна розглядатися як складова частина протокультури майбутнього, набуде реальних історичних перспектив, звільнивши наших нащадків, яким ще доведеться інституціоналізувати стандарти і стереотипи політичного суспільства, що складаються сьогодні, від участі існування в «четвертому світі».

Примітки до розділу 17

1 Конституція України (1996 р. із змінами 2004 р.) / Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — 2-е вид. / Упоряд. І.О.Кресіна. — К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2006. — С.215-271.

2 Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006: Монографія / За ред. О.С.Власика. — К.: НІСД, 2006. — С.76.

3 Аслунд А. Парадокс євразійського росту // Россия в глобальной политике. — 2006. — №6.

4 Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

5 Закон України «Про Кабінет Міністрів України» (2007 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

6 Закон України «Про місцеве самоврядування» // <http://www.rada.gov.ua>.

7 Закон України «Про органи самоорганізації населення» (2001 р.) // <http://www.rada.gov.ua>.

8 Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія / За ред. О.С.Власика. – К.: НІСД, 2006. – С.76.

9 Табермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Л.: Літопис, 2000. – С.18.

10 Опитування Міжнародної Фундації Виборчих Систем в межах проєкту «Ставлення та очікування: Опитування громадської думки в Україні за 2003р.». – К., 2004.

11 Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С.437.

12 Див.: там само. – С.437.

13 Опитування Центру політичних та економічних досліджень ім.О.Разумова // Дзеркало тижня. – 2005. – №11. – С.2.

14 Там само. – С.338.

15 Там само. – С.339.

16 Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С.436.

17 Див.: Левенець Ю. Політика в Україні: символізація змісту // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип.10. – С.8-9.

18 Ishiyama J.T., Kennedy R. Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan // Europe-Asia Studies – Vol.53, №8. – 2001. – P.1177–1191; Protsyk O. Troubled Semi-Presidentialism. Stability of the Constitutional System and Cabinet in Ukraine // Ibid. – 2003. – Vol.55, №7. – P.1077-1095.

19 Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С.420-424.

20 Виттковски А. Пятилетка без плана. – С.129. Автор посилається на спогади віце-прем'єр-міністра Ю.Іоффе. Див.: Иоффе Ю. Один на один с системой. – Луганск, 1995.

21 Aslund A. Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? – P.264.

22 Там само.

23 Колишній прем'єр-міністр В.Пустовойтенко 2006 р. стверджував, що співвідношення технологічних втрат при транспортуванні газу і крадіжок складає «50 на 50». Див.: Пода В. Сколько газа воруют в Украине // Комментарии. – 2006. – 3 ноября. – С.4.

24 Марков И. Кому нужен скандал «республиканского» масштаба? // Зеркало недели. – 1996. – 20-26 квітня.

25 Цей факт повідомив в інтерв'ю газеті «Факти і коментарі» у червні 2000 р. колишній працівник «Республіки» І.Шаров. Див.: It's a gas. Funny Business in the Turkmen-Ukraine Gas Trade. A Report by Global Witness, April 2006. Washington, DC. P.27.

26 Fujimori S. Ukrainian Gas Traders, Domestic Clans and Russian Factors: A Test Case for Meso-Mega Area Dynamics // Emerging Meso-Areas In the Former Socialist Countries – P.121.

27 Kuzio T., Wilson A. *Ukraine: perestroika to independence*. — Macmillan, 1994. — P.125-126.

28 Yekhanurov Y. I. *The Process of Privatization* // Aslund A. and de Menil G. (eds) *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. — New York, 2000.

29 На кінець 1994 р. це був повний склад Верховної Ради — внаслідок змін у виборному законодавстві вибори відбувалися в два етапи, і Верховна Рада 1994—1998 рр. так ніколи і не досягла повного облікового складу в 450 осіб.

30 Krawchuk R., Chudowski V. *Ukraine's 1994 elections as an economic event* // *Communist and Post-Communist Studies* 38. — 2005. — P.48.

31 Drum B. *Privatization, Enterprise Restructuring and Capital Market Reform* // Cornelius P.K., Lenain P. (eds) *Ukraine: Accelerating The Transition to Market: Proceedings of an IMF/World Bank Seminar*. — Washington, 1997. — P.140.

32 Українська приватизація в спогадах та роздумах. — К., 2001. — С.447 (цитуються підрахунки В.Ланового).

33 Biryukov A. *Bankruptcy and Legislation Reform in Ukraine* // *Review of Central and East European Law*. — 2001. — №4. — P.581. Стандартна схема «банкрутства» передбачала санацію державного підприємства, яке його керівництво доводило до відповідного стану, розгляд справи у суді та продаж «збанкрутілого» підприємства — структурам, створеним його ж керівниками.

34 Найвідомішими прикладами радикального розв'язання подібних конфліктів вважають:

1. Убивство власника фірми «Люкс» і футбольного клубу «Шахтар» (Донецьк) А.Брагіна в жовтні 1995 р. А.Брагіна, якого міліція та журналісти вважали місцевим кримінальним авторитетом, підірвали на трибуні стадіону Донецька під час футбольного матчу разом із начальником охорони та п'ятьма охоронцями.

2. Убивство народного депутата Є.Щербаня. Одного з впливових донецьких бізнесменів і політиків було розстріляно з автоматів у аеропорту Донецька 5 листопада 1996 р. Загинули його дружина, механік і бортінженер літака. У вересні 1997 р. було скоєно невдалий замах на життя сина Є.Щербаня.

3. Убивство народного депутата В.Гетьмана. Голову біржового комітету Української міжбанківської валютної біржі було застрелено в ліфті власного будинку в Києві 22 квітня 1998 р.

Привертає увагу те, що всі вбивства було скоєно нібито одним злочинним угрупованням, що спеціалізувалося на замовних убивствах і розбійних нападах і діяло в Донецькій і Луганській областях у 1994—2001 рр. Ватажок угруповання помер у слідчому ізоляторі, а його учасникам інкримінували, крім згаданого, підготовку замахів на народних депутатів О.Волкова та І.Бакая. 2003 р. прокуратура через пресу повідомляла про звинувачення на адресу П.Лазаренка в замовленні вбивства Є.Щербаня та В.Гетьмана, що він, звісно, заперечував. Див.: Следствие поставило точку в деле об убийстве двух депутатов и крест на экс-депутате // *Зеркало недели*. — 2002. — 9-15 февраля; Не прав по форме // *Там само*. — 2004. — 3-9 апреля.

Досить красномовною є історія з російським бізнесменом Костянтином Григоришиним, колишнім партнером Г.Суркіса та В.Медведчука. Апогеєм «непорозумінь» між колишніми партнерами, що виникли на ґрунті перероз-

поділу бізнесу, стала скандальна історія з арештом К.Григоришина в Києві 12 жовтня 2002 р. Мільйонера було затримано ввечері біля ресторану під приводом, що він «злісно лявся» на інших, серед яких здебільшого чомусь були співробітники управління з боротьби з організованою злочинністю. Під час затримання в нього «виявили» в кишені брюк новий змащений пістолет і пакетики з білим порошком, як з'ясувалося — наркотиком. Ані на пістолеті, ані на пакетиках не було виявлено відбитків пальців К.Григоришина. Згодом бізнесмена звільнили, проте частка його активів опинилася в руках провідної частини київського клану. Див.: Мостовая Ю., Маскалевич И., Дмитричева О. Мы дошли до беспредела, но это еще не предел // Зеркало недели. — 2002. — 19-25 октября.

35 Matsuzato K. All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 // Post-Soviet Geography and Economics. — 2001. — Vol.42., №6. — P.421.

36 Механізми розподілу ренти ще чекають на свого дослідника, впевнено можна сказати лише одне: будь-який великий капітал був відомий Л.Кучмі та його оточенню й у будь-який момент міг стати або об'єктом, або мішенню силових і фіскальних відомств. Про роль і можливі доходи самого Л.Кучми відомо дуже мало (хоча сказано і написано чимало, проте це сказане і написане важко перевірити). Як приклад, можна навести одне з «журналістських розслідувань», досить правдоподібне, але не більше. Див.: Гавриш О. Нефтегазовые схемы президента. — Ч.1: Нефть // <http://pravda.com.ua/news/2005/3/30/2992.htm>; Нефтегазовые схемы президента. — Ч.2: Газ // Українська правда. — 2005. — 19 квітня // <http://pravda.com.ua/news/2005/4/19/3602.htm>.

37 Дані наведено за: Бондаренко К. Хто й чим володіє в Україні // Львів. газета. — 2003. — 17 липня.

38 В.Пінчук є відомим меценатом та організатором форумів політиків і бізнесменів, так званих «міні-Давосів».

39 <http://www.scm.com.ua/index.php?page=11&l=3>. — Сайт відвідано 4 жовтня 2007 р.

40 Повний перелік підприємств, що перебувають у складі або пов'язані з Capital System Management, див.: <http://baza.proua.com/g/7>.

41 Кузин С. Донецкая мафия. — К., 2006.

42 Офіційний сайт ІСД <http://www.isd.com.ua>.

43 Секрети групи «Приват» — місяця старту кар'єри Тигіпка // Укр. правда, 2004, 3 серпня // www.ppravda.com.ua/news/2004/8/3/11017.htm. — Сайт відвідано 9 серпня 2006 р.

44 Перший найповніший «обліковий» перелік складових й активів різних кланів свого часу надав політолог Кость Бондаренко: Хто й чим володіє в Україні // Львів. газета. — 2003. — 17 липня. Цей матеріал було розміщено на сайті «Української правди» www.ppravda.com.ua. Досить докладну і, на загал, достовірну інформацію про деякі клани та олігархів подає сайт www.olygarh.net. Останнім часом відкрилися Інтернет-сторінки провідних бізнес-груп, які тут згадуються (крім «Привату»). Частину даних тут наведено за цими джерелами. Останнім часом всі провідні фінансово-промислові групи та корпорації створили власні Інтернет-сайти. Нещодавно з'явився перший систематизований

огляд розвитку великого капіталу в Україні: Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. — К., 2007.

45 <http://www.korrespondent.net/politics/yaroslavsky/658>. — Сайт відвідано 30 вересня 2007 р.

46 Дані наведено за: Action Ukraine Report (AUR) — 2006. — July 2. — №721.

47 І.Бакай у 1997–2000 рр. був однією з найвпливовіших постатей у схемах розподілу газу і нафти, у 2003–2004 рр. очолював Державне управління справами. Належав до найближчого оточення Л.Кучми. Контрольно-ревізійне управління виявило майже 830 млн грн витрат «не за призначенням» за його урядування. З весни 2005-го по осінь 2007 р. перебував у міжнародному розшуку. С.Львовичкин, науковий консультант, референт, помічник, перший помічник Л.Кучми в 1999–2004 рр., одна з найбільш довірених осіб президента. Входив до складу рад і наглядових рад Національного банку України, Ощадного банку України, голова спостережної ради «Укртелекому». З 2006 р. очолював апарат прем'єр-міністра В.Януковича. О.Волков — одна з найкolorитніших фігур в оточенні Л.Кучми та «тіньовій політиці». Не маючи «власного бізнесу» з 1994 р., О.Волков мав колосальні зв'язки в найрізноманітніших бізнес-структурах (від агропромислових до лікero-горілчаного бізнесу), а з 1994 р. до початку 2000-х — величезний вплив у оточенні Л.Кучми.

48 Puglisi R. The Rise of Ukrainian Oligarchs // *Demokratization*. — 2003. — Autumn. — Vol.10, №3. — P.109.

49 Канадійський дослідник Лукан Вей назвав це «конкурентним авторитаризмом» // Levitsky S. and Way L.A. The Rise of Competitive Authoritarianism // *J. of Democracy*. — 2002. — Vol.13. — P.21-35; Way L. Kuchma's Failed Authoritarianism // *Ibid.* — 2005. — Vol.16, №2. — P.131-145.

50 Фісун О. Помаранчева революція і демократична консолідація // <http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/conf06/papers/Fisun.html>. — Сайт відвідано 3 листопада 2007 р.

51 40% української економіки знаходиться в тени // obozrevatel.com/news/2007/7/30/182287.htm. — Сайт відвідано 30 липня 2007 р.

52 Великий український капітал: взаємини з владою і суспільством. — С.48.

53 Контроль над ними було здобуто шляхом додаткової емісії акцій — до сить поширений спосіб «адресної» приватизації.

54 «Росукренерго» — посередницька компанія. Зареєстрована у Швейцарії. Рішення про надання цій компанії прав на постачання російського газу на територію України було прийнято на зустрічі Л.Кучми і В.Путіна у липні 2004 р. в розпал виборної президентської кампанії. У листопаді 2004 р. прем'єр-міністр В.Янукович підписав постанову уряду, згідно з якою «Росукренерго» перетворювалася на одноосібного посередника для постачань газу в Україну на період до 2028 р. Спочатку засновниками і власниками «Росукренерго» формально значилися дочірня компанія російського «Газпромбанку» Aorgas Holding і компанія Centragas Holding, яка перебувала у власності австрійської фірми Reiffeisen Investment. Цікаво, що до координаційної ради **приватної іноземної** компанії «Росукренерго» увійшли тодішні високопоставлені державні

службовці України – тодішній заступник міністра палива та енергетики Юрій Бойко і тодішній перший заступник голови НАК «Нафтогаз» Ігор Воронін.

Половина акцій «Росукренерго» належала тоді ще не надто відомим українським бізнесменам Дмитрові Фірташу (90% «української частки») та Івану Фурсіну (10%). Російську частку в грудні 2005 р. «викупив» (фактично сам у себе) «Газпром» Росії за символічну суму в 2,36 млн євро. Див.: Еременко А. Шалом газават, славяне! // Зеркало недели. – 2006. – 14-20 январа; Її ж. Капінтер, или Чьи отпечатки остались на газе? // Там само. – 2007. – 16-22 июня; Мостовая Ю. Противогаз – один на всех // Там само. – 2005. – 17-23 декабря; Мостовая Ю. О бутонах, цветочках и ягодах // Там само. – 2006. – 21-27 январа.

55 www.obozrevatel.com.ua/news/2007/6/14/175550.htm. – Сайт відвідано 15 червня 2007 р.

56 It's a Gas. Funny Business in the Turkmen-Ukraine Gas Trade. A Report by Global Witness. April 2006. P.55-57

57 Щоправда, за соціалістами також стояв крупний капітал – бізнес-група, представлена Маріупольським комбінатом ім. Ілліча та спорідненими підприємствами.

58 Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. – С.76-77.

59 www.obozrevatel.com.ua/news/2007/6/14/175550.htm. – Сайт відвідано 15 червня 2007 р.

60 Динаміка рівня довіри до влади серед населення фактично відсутня – впродовж всього періоду незалежності академічні соціологічні обстеження за свідчують стабільно низький рівень до всіх базових державних інститутів влади – Верховної Ради, президента, уряду, силових структур, судів і суддів. Див.: Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006.

61 В обох згадуваних проектах мирно співіснували політики, котрі сповідували націоналізм і соціал-демократію, лібералізм й консерватизм, котрі культивували етатизм та індивідуальні свободи, атеїсти і християнські демократи.

62 У західній політичній науці такі партії називають «партіями-спойлерами» (spoiler parties) – за аналогією зі спортом, коли явний аутсайдер використовується, аби спотворити, дискредитувати, зіпсувати імідж явних лідерів.

63 Про ці переговори пише В.Литвин, котрий підтримував приватні контакти зі С.Гуренком (першим секретарем КПУ до заборони партії у серпні 1991 р.). Див.: Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – С.276.

64 Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – К., 2002. – С.252-253.

65 Дослідники (В.Полохало, Е.Вілсон) указують на те, що КПУ складалася із «зовнішньої» і «внутрішньої» партій. «Зовнішня» партія, представлена тисячами рядових членів й місцевих функціонерів, діяла за логікою та ідеологічними установками. П.Симоненко слугував вітриною «зовнішньої» партії і прикриттям «внутрішньої». Ця остання фактично керувалася двома головними

особами – Станіславом Гуренком, який очолював апарат й контролював фінанси, та Адамом Мартинюком, який підтримував постійні зв'язки з Адміністрацією Президента (варто звернути увагу на той факт, що в 1999–2002 рр. Адміністрацію очолював В.Литвин, з яким, за твердженням українського політолога В.Полохала, в А.Мартинюка склалися дуже добрі стосунки. Коли В.Литвин був обраний спікером, А.Мартинюк перемістився до крісла одного з віце-спікерів.

66 Депутат-комуніст В.Мішура очолив Тимчасову слідчу комісію Верховної Ради України з питань встановлення фактів іноземного втручання у фінансування виборчих кампаній в Україні через недержавні організації, що існують на гранти іноземних держав. Звіт комісії, представлений парламенту в травні 2004 р., разом із цілком виваженою й адекватною інформацією, місцями було не тільки витримано в кращих традиціях «холодної війни», але він також містив і безліч «неточностей» і надто специфічних інтерпретацій, «захищав» кандидата від влади. Звісно, звіт докладно концентрувався на діяльності західних фондів в Україні (у цьому сенсі він відображав реальний стан справ, оскільки «іноземне втручання» з боку Росії здійснювалося зовсім в інших формах). Варто зауважити, що комісію було створено 11 грудня 2003 р. за ініціативи комуністів, двох олігархічних фракцій і... БЮТ. Див.: Попередній звіт про роботу Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань встановлення фактів закордонного втручання у фінансування виборчих кампаній в Україні через недержавні організації, що існують на гранти іноземних держав // http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/zweb_n/webproc4_1?id=.

67 Хронологія подається за: Wilson A. *Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World*. – New Haven and London, 2005. – P.236-245; Рахманін С., Дмитричева О. КПУ. Долгий путь от руководящей силы до предсказуемой оппозиции // *Зеркало недели*. – 2002. – 2-8 марта.

68 Офіційна історія СПУ // <http://www.spu.org.ua/index.php?blk=history2>. – Сайт відвідано 10 серпня 2006 р.

69 «Короткий курс» неофіційної історії СПУ викладено у проєкті тижневика «Зеркало недели» під назвою «Україна партійна», реалізованому напередодні виборів 2002 р. Див.: Рахманін С., Мостовая Ю. Социалистическая партия Украины. Партия непобедившего социалиста // *Зеркало недели*, 2002, 8-15 марта.

70 Wilson A. *Reinventing the Ukrainian Left: Assessing Adaptability and Change 1991–2000* // *Slavic and East-European Review*. – January 1, 2002. – Vol.80, №1. – P.30.

71 Wilson A. *Virtual Politics*. – P.219.

72 **В.Ющенко** очолював Національний банк України за Л.Кучми, за нього ж очолював «уряд реформаторів» і був витиснений в опозицію тимчасово Л.Кучмою; **О.Турчинов** був радником прем'єр-міністра Л.Кучми в 1992–1993 рр. і в період «касетного скандалу» намагався діяти як неформальний посередник між президентом та опозицією; **Ю.Костенко** служив міністром охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки в 1992–1998 рр., членом Ради національної безпеки і оборони в 1993–1998 рр., **Г.Удовенко** – міністром закордонних справ України в 1994–1998 рр. і членом РНБО у той самий пе-

ріод (нагадаємо, що призначення міністра закордонних справ – прерогатива саме президента), **В.Пинзеник** – першим віце-прем'єром і міністром економіки у прем'єра Л.Кучми в 1992–1993 рр., першим віце-прем'єром України в 1994–1996 рр. і віце-прем'єром в 1996–1997 рр. при президентові Л.Кучмі, в якого також числився позаштатним радником у 1994–2000 рр. **Є.Червоненко** в 1998–2000 рр. був радником президента Л.Кучми і отримав від нього дві державні нагороди. **Р.Безсмертний**, який поповнив політичний істеблїшмент Нашої України влітку 2002 р., п'ять років був постійним представником Л.Кучми у Верховній Раді.

73 Блок Наша Україна навіть після адміністративного тиску на його облікових мільйонерів у 2002 р. та відходу частини з них (наприклад, блок полишили представники харківського клану) мав матеріальний ресурс мільйонерів, котрі залишилися в ньому, генетична основа їхніх капіталів мало відрізнялася від їхніх опонентів із більших кланів, що мали доступ до «президентського тіла». Досить пригадати такі відомі фігури, як П.Порошено, Є.Червоненко, Д.Жванія, О.Третяков.

74 Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», очолюване Ю.Тимошенко та О.Турчиновим, відокремилосся від партії «Громада», створеної на гроші П.Лазаренка.

75 Див.: Попов Д., Мильштейн И. Оранжевая принцесса. Загадка Юлии Тимошенко. – М., 2006. – С.186-187.

76 Стандартний набір звинувачень на адресу Ю.Тимошенко – контрабанда, давання хабарів, привласнення коштів в особливо великих розмірах, зловживання службовим становищем, підробка документів, ухиляння від сплати податків. Кримінальну справу проти Ю.Тимошенко відкривали чотири рази: вперше – у середині 1990-х років у зв'язку з незаконним перевезенням валюти (справу «зам'яли»), вдруге – у січні 2001 р., втретє – у серпні 2002 р., вчетверте – у червні 2004 р. У вересні 2004 р. Головною військовою прокуратурою Росії було видано постанову на арешт Ю.Тимошенко за звинуваченнями у даванні хабара високопосадовцям Міністерства оборони Росії. Варто звернути увагу на те, що з початку 2000-х років усі спроби криміналізувати образ «української Жанни Д'Арк» збігалися з піковими моментами її політичної діяльності. У листопаді 2005 р. Верховний Суд України закрав усі кримінальні справи проти Ю.Тимошенко. У грудні цього ж року Головна військова прокуратура Росії також закрила «справу Тимошенко».

77 Цит. за: Мостовая Ю., Рахманин С. Украина партийная. Часть III. Блок Юлии Тимошенко // Зеркало недели. – 2002. – 23 февраля – 1 марта.

78 Найнаочніші приклади – лідер партії «Собор» В.Матвієнко, губернатор Вінницької області в 1996–1998 рр., свого часу чимало попрацював над створенням президентської Народно-демократичної партії й очолив її фракцію в парламенті; колишній генеральний прокурор України В.Шишкін, колишній посол України у Великобританії С.Комісаренко.

79 Ідеться про суперечності всередині найближчого оточення В.Юшенка та між Ю.Тимошенко і цим оточенням. Найвиразнішим прикладом цих суперечностей є конфлікт між прем'єр-міністром України Ю.Тимошенко та

секретарем Ради національної безпеки і оборони П.Порошенко, а також між ним і головою Секретаріату Президента О.Зінченком.

80 Меморандум про порозуміння між владою та опозицією // www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/433293213c5fb.

81 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=7808.

82 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=7779.

83 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=8096.

84 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=9591.

85 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=10705.

86 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=12810.

87 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=13113.

88 Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» // Там само.

89 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=14124.

90 Там само.

91 Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про парламентську опозицію» // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=14296.

92 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=14124.

93 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=17148.

94 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27810.

95 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=28872.

96 http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29240.

97 Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України. «Чутливі» теми в контексті передвибірної кампанії // Результати соціологічного дослідження. – К.: УЦЕПД ім.О.Разумкова, 2006 (лютий).

98 Паніотто В.І. Динаміка ксенофобії в Україні 1994–2006 // www.kiis.com.ua/txt/doc/30112006/press30112006.doc.

99 Церква, держава і суспільство: проблеми взаємодії у сучасному політичному процесі // Національна безпека і оборона. – 2002. – №10. – С.4.

100 Універсал Національної Єдності // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=44333121.

101 Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К., 1998. – С.350.

102 Junter K. Mujhan A. Democracy and the Media J. A Comparative Perspective. – Cambridge, 200. – P.35.

103 Dahlgcen P.The Public Spehe and the Net: Structure, Space and Communication. – Cambridge, 2001. – P.36.

104 Clarc T., Inglehart R. The New Political Culture: Changing Dynamics of Support for the Welfare State and Other Policies in Postindustrial Societies – Oxford, 1998. – P.11-13.

105 Tompson J. Internationalism, Globalization and Imperialism. – Media and Culture regulation. – L., 1997. – P.16.

РОЗДІЛ 18.**Геополітичний вимір розвитку України**

Здобуття незалежності Україною закономірно вважається однією з найбільш значущих подій, які вплинули на геополітичні зміни в Європі. При цьому, однак, дуже важливо визначити, наскільки органічними та глибокими є ці зміни і якою мірою вони торкнулися самої держави та її громадян. Отже, слід звернути увагу на те, які цивілізаційні характеристики були успадковані і які можуть проявитися та набути усталеного характеру після завершення посткомуністичних трансформацій в Україні. Система цінностей і пріоритетів, які поширені серед населення і якими керується політична еліта, є найсуттєвішим і водночас найдинамічнішим чинником, що визначає реальні геополітичні координати країни. Зважаючи на те, що сучасній Україні притаманна бірегіональність, – належність і до Європи, і до євразійського простору, – якісні зміни, що в ній відбуваються, мають відіграти помітну роль у визначенні формату інтеграційних процесів на континенті, характеру міждержавних відносин на і Східній Європі та пострадянському просторі, окреслити її власні геополітичні координати. Водночас цивілізаційне та геополітичне самовизначення населення в останні роки було і залишається і полем, й інструментом внутрішньополітичної боротьби та зовнішніх впливів, тож цей складний процес далекий від того, щоб розвиватися природним шляхом. Становлення української державності відбувається за умов суперечливих процесів на пострадянському просторі і розгортання європейської інтеграції, що безпосередньо позначається на виборі моделі національного поступу.

1. Зовнішні чинники становлення та розвитку української державності

Міжнародні чинники, інтернаціональний взаємовплив на всіх етапах історії відігравали важливу роль у суспільному і політичному розвитку. Сучасний період світового розвитку характеризується якісно новою моделлю взаємодії національних і наднаціональних процесів, коли розповсюдження та утвердження спільних цінностей дедалі більше посилює роль міжнародного права, узгоджених норм і правил, розширенням сфери взаємодії держав, добровільним делегуванням частини суверенітету спільним центрам управління. Це особливо дається взнаки у регіонах інтенсивних інтеграційних процесів та стосовно нових незалежних дер-

жав. Україна повною мірою підпадає під дію обох зазначених обставин. Крім того, слід окремо враховувати складний феномен пострадянського простору — перетворення важливих для розвитку країни чинників з внутрішніх на зовнішні, складного переплетіння дезінтеграційних і реінтеграційних тенденцій.

Українська незалежність формально була швидко визнана міжнародною спільнотою. Але в реальності її місце та роль у міжнародних відносинах довгий час залишалися недостатньо визначеними внаслідок неготовності провідних світових акторів до розпаду СРСР, а надалі — у зв'язку зі суперечливістю внутрішнього і зовнішньополітичного курсу, низькою довірою до влади. Легітимація унезалежнення відбулася шляхом референдуму; принципово важливим було незаперечне міжнародне визнання його правової та політичної коректності. У Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» від 5 грудня 1991 р. фіксується таке визнання: «Демократичність референдуму та відсутність порушень під час його проведення засвідчують спостерігачі від парламентів багатьох країн світу, представники Європарламенту, Бюро по вільних виборах НБСЕ, української та зарубіжної громадськості»¹. Симптоматично, що ставлення міжнародної спільноти до референдуму 2000 р. та реакція на це ставлення з боку української влади були абсолютно іншими. За межами пострадянського простору вимогливість міжнародних партнерів до України була високою, що пов'язано з її претензіями на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Це значно підвищило роль зовнішніх чинників у внутрішньому розвитку держави. Проте гармонічність їхньої взаємодії з внутрішніми процесами могла бути забезпечена тільки здійсненням системних демократичних і ринкових реформ, чого довгий час не відбувалося.

Унезалежнення України відбулося на такому етапі розвитку системи міжнародних відносин, коли інтернаціональні (регіональні та міжрегіональні), а в окремих сегментах і глобальні процеси набули великого впливу. Їхня вагома роль у процесах національних дедалі більше має не тільки системний, а й, що головне, об'єктивно обумовлений характер. Отже, за своєю природою зовнішні чинники доцільно розділяти на загальні, що мають цілком об'єктивний характер, і персоніфіковані, пов'язані з індивідуальними діями окремих держав або груп держав. Перші діють навіть за умов цілковитої незацікавленості міжнародних акторів у співпраці, що передбачає альтернативу: або пристосування, або самоізоляція. Другі є наслідком реалізації партнерами чи суперниками своїх інтересів у конкретній державі. Це зумовлює необхідність чіткої оцінки пропорцій збігу та зіткнення інтересів і власної здатності використовувати потенціал міжнародної співпраці для підвищення національної конкурентоспроможності.

Сама потреба повноцінного входження до міжнародної спільноти змушувала нову незалежну державу до проведення масштабних

політико-правових та економічних реформ. В Україні це було переважно формалізовано через співпрацю з міжнародними організаціями. Вплив міжнародних зобов'язань на внутрішній розвиток держав – явище, яке набуло значних масштабів і нової якості в рамках еволюції і розширення європейської та євроатлантичної спільноти. Найбільш наочно це виявляється у процесі подолання ізольованості посткомуністичних, у тому числі нових незалежних держав, для яких внутрішні трансформації і зміни геополітичних координат відбуваються синхронно і певною мірою обумовлюють одні одних. Такий вплив став одним із ключових чинників розвитку міждержавного співробітництва в регіоні, що об'єднує колишні Захід і Схід і формування відносної надрегіональної суспільно-політичної та економічної гомогенності. Достатньо органічно це відбувається там, де національний розвиток набув демократичного спрямування, а суспільство виявилось спроможним сепарувати негативні та позитивні зовнішні впливи. Ключовим є питання про те, наскільки збігаються логіка внутрішнього розвитку конкретної країни та зовнішні впливи.

Чи є ефективним і органічним процес швидкого розповсюдження європейських стандартів на колишні країни східного табору? Радянський Союз у свій час зміг досить швидко втиснути суспільство країн ЦСЄ в матрицю «реального комунізму». Досвід останніх років засвідчив, що зворотний рух є складнішим процесом. У першому випадку мало місце переривання процесу саморозвитку і пригнічення самої здатності до нього. У другому – відновлення такої здатності й прискорений суспільно-політичний розвиток у координатах, досягнутих тепер розвиненими правовими демократіями. При цьому очевидна різниця у рівні проблем, які доводиться розв'язувати окремим групам постсоціалістичних країн і у засобах, які можуть бути застосовані. Трансформаційна руйнація не завжди супроводжується модернізацією. Демонтаж комуністичного суспільно-політичного устрою не створює автоматично достатніх передумов для розбудови демократії. Природні процеси не піддаються значному прискоренню. Сподівання на «технологічний підхід» навіть за наявності значного досвіду і великих ресурсів, як це мало місце щодо Східної Німеччини, виправдали себе лише частково. У цій саме площині лежить явище формальної демократії, – номінального впровадження демократичних процедур і форм організації влади, за умов збереження авторитарних, у тому числі тіньових механізмів її розподілу і застосування. Можливості імпорту та успішного впровадження, опанування демократичної правової культури є набагато складнішим. Цілком закономірно, що приєднання до спільноти демократичних країн не стало єдиним напрямом перетворень. Таке приєднання стало можливим тоді, коли зміна векторів і характеру зовнішніх впливів доповнювалась відповідним внутрішнім вибором, наявністю достатнього потенціалу демократизації. Становлення різних за специфікою авторитарних режимів

у новоутворених державах так само не можна вважати відхиленням від норми.

Разом із тим для України, що являє собою особливий, хоча й не унікальний варіант перехідного суспільства, що сповідує політику відкритості, зовнішні чинники мають виняткове значення. Вони за всієї багатоманітності є більш визначеними порівняно з внутрішніми і завдяки цьому справляють системний вплив. Урешті-решт, об'єктом їхнього впливу фактично є й чинники внутрішні, які досі перебувають на стадії становлення та суперечливих перетворень. Водночас непослідовність політики відкритості, спроби дозувати її, до яких регулярно вдавалася українська влада у період загострення внутрішньополітичної боротьби, спричиняли гальмування становлення сучасного європейського підходу до зовнішніх чинників. Їхній аналіз потребує додержання кількох умов. Перше – відхід від ідеологічних штампів, нейтралізація впливу кон'юнктури політичної боротьби. Друге – формулювання адекватного сприйняття геополітичних змін, тенденцій світового розвитку, співвіднесення цих процесів із довготерміновими національними інтересами. Важливо не ігнорувати процеси інтернаціоналізації, не намагатися відсторонитися від них, а розуміти їхню логіку і можливості використання. У цьому досвід країн Центральної і Східної Європи для України становить особливу цінність. Нарешті, такий аналіз має бути спрямований на пошук такої моделі взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, яка здатна забезпечити динамічний розвиток суспільства, активне використання багатоманітних можливостей міжнародної співпраці.

Цілком очевидно, що зовнішні чинники відігравали вагому роль у процесі унезалеження і продовжують значною мірою впливати на внутрішню ситуацію в Україні. Проте проблема співвідношення, ваги та ролі внутрішніх і міжнародних чинників у формуванні української зовнішньої політики досі не знайшла в її дослідників остаточного розв'язання. Головним чином це пов'язано з різними інтерпретаціями процесу унезалеження та їхнім ідеологічним забарвленням. Якщо підрійти схематично, то перевага внутрішніх чинників має свідчити, що державна незалежність – результат глибинних національних процесів і переможної стратегії сил національного визволення. Якщо ситуація зворотна, можуть виникати сумніви щодо органічності, об'єктивної обумовленості, закономірності становлення незалежної української держави, її усталеності та самодостатності. Зрозуміло, що за цих обставин значущість внутрішніх і зовнішніх чинників здебільшого вимірюється з урахуванням ідейних орієнтацій і навіть – поточних політичних реалій і потреб. Носії патріотичних поглядів звичайно надають більшої ваги чинникам внутрішнім². Для реінтеграторів вигідно наголошувати на домінуванні зовнішніх. Така ж інтерпретація процесу унезалеження властива й національній державній номенклатурі. Тут так само присутня спроба додати ваги внутрішнім чинникам, але вже іншим. Головна увага зосе-

реджена на контрольованості, цивілізованості, безконфліктності процесу унезалежнення, які були забезпечені «іманентно притаманній українцям розважливості та толерантності і мудрості керівництва». У тактичному плані це виглядає цілком прагматично, адже певною мірою виправдовує спадковість владної номенклатури. Як національно-демократична, так і номенклатурна версія мають виражене політико-ідеологічне забарвлення та іміджеві функції. Проте проблема має самостійне наукове та практичне значення, оскільки стосується фундаментальних, базових характеристик України як суб'єкта міжнародних відносин. У будь-якому разі вона має суттєвий самостійний, незалежний від кон'юнктури внутрішньої політичної боротьби вплив на логіку становлення та розвитку української державності.

Україна від часів перебудови відчувала дедалі більший вплив глобальних економічних, політичних, ідеологічних, інформаційних чинників. Проте цей вплив був переважно опосередкований. Він став результатом як стихійної експансії більш розвиненої цивілізації та цілеспрямованого проникнення з боку західних держав, так і свідомого дозованого ідеологічного роззброєння СРСР за часів Горбачова. Ці процеси і Заходом, і московським керівництвом розглядалися у форматі демократизації радянського суспільства, часткового зближення і відходу від конфронтації. При цьому зацікавленість Заходу в ослабленні СРСР зберігалася, але вже не виявлялась у радикальних стратегіях. У будь-якому разі сценарії дезінтеграції союзної держави у практичному плані не розглядалися, а тенденції до унезалежнення окремих республік не враховувались. Виняток становили Латвія, Литва та Естонія, прагнення до незалежності яких пасивно підтримувалось³.

Українські національно-демократичні сили у тому форматі, в якому вони активізували свою діяльність у середині 1980-х років, не мали широкого міжнародного визнання, так само, як і не мали серйозно опрацьованої програми використання міжнародних механізмів у боротьбі за незалежність. Антимосковські настрої були ключовою ознакою борців за незалежність України, за якою Захід визначав своє ставлення до них. У ситуації, що склалася на межі 80–90-х років ХХ ст., дезінтеграція СРСР розглядалася на Заході як небажане, небезпечне явище, здатне призвести до масштабної міжнародної дестабілізації. Це визначалося низкою чинників, головними з яких були стратегічні озброєння та розрахунки на комплексне розв'язання проблем суперництва. Загальновідомо, що глобальні воєнно-стратегічні відносини, так само як і система договорів з питань обмеження озброєнь і міжнародної безпеки, потребували запобігання розпорошенню відповідальності. У сприйнятті найвпливовіших держав прагнення радянських республік до незалежності передовсім означало перспективу розпаду ядерної наддержави, а вже потім було інструментом розв'язання національного питання, демонтажу недемократичного утворення з ознаками імперії. Стабільність,

контрольованість, передбачуваність були для них пріоритетними. Але, безумовно, існував і продовжує існувати ще один надзвичайно вагомий пріоритет — закріплення і розвиток стратегічного успіху в змаганні з головним конкурентом. Багатостороння криза в СРСР, а згодом і в Росії парадоксальним чином дозволила сумістити зазначені цілі, зробивши ставку на її включення до демократичної спільноти.

Передовсім це змінило підхід до так званого українського питання. Унезалежнення України вже не розглядалося на Заході як раціональний шлях ослаблення суперника. На цьому тлі принципова підтримка прагнення народу до незалежності теж уже не могла бути достатньою основою реального політичного курсу⁴. Крім того, можливості безпосереднього впливу західних країн серйозно обмежувались браком довіри до українських національних сил, які не сприймалися як достатньо дієздатні, з одного боку, і не надто переконливі як носії демократичних цінностей, з іншого. Разом із тим опосередкований західний вплив позначався на внутрішніх процесах у загальносоюзному масштабі і видозмінював відносини між центром і республіками, сприяв посиленню в них автономних тенденцій. Послаблення авторитаризму, як і формування первинних елементів демократії, розкрили перспективи для піднесення національних сил. Зовнішні чинники були перешкодою для жорсткої протидії з боку влади. Але їхній вплив лише створював сприятливе тло для розвитку демократичних процесів, залишаючи можливості й для консолідації авторитарних сил.

Безумовно, унезалежнення України не було безпосереднім результатом ані глобальних процесів, ані поразки заклоту ГКЧП у Москві. Проте розв'язання питання про національну владу на етапі «від незалежності до суверенітету» наочно свідчить, що не мала місця й перемога національно-демократичних сил. Суспільний рух на підтримку створення незалежної держави не дістав логічного завершення і став лише одним із чинників, яким скористалися політичні сили, органічно нездатні адекватно презентувати національні інтереси. Частково оновлена радянська номенклатура, яка спромоглася перехопити владу, переважно формувалася в республіканському форматі, але не була і не могла бути національною за власною природою, системою цінностей, ментальністю. Вона керувалась груповими інтересами, подібними до інтересів інших загонів республіканської номенклатури. Синхронні дії цих сил, їхня взаємопідтримка були головною рушійною силою демонтажу СРСР. Порозуміння між республіканськими елітами позбавило розпад наддержави особливого драматизму і водночас суттєво знизило цінність, якісні характеристики здобутої незалежності.

Доводиться визнати низьку підготовленість політичної еліти до керування суверенною державою, особливо за умов інтенсивної міжнародної конкуренції. Незалежність була проголошена строкатою тимчасовою коаліцією політичних сил, до того ж таких, що не мали перспективних

програмних напрацювань. У кожній з них були власні резони та увявлення про майбутнє України, про те, що для неї корисне і пріоритетне, а що небезпечне. Перешкодою для реалізації можливостей незалежного розвитку, джерелом небезпек певний час уважалися винятково чужорідні сили, а здобуття незалежності сприймалось як запорука розв'язання всіх суспільних суперечностей і кризових явищ. Але в пострадянських країнах (і в Україні зокрема) виявилися потужні ендогенні сили гальмування суспільного поступу і державного розвою. Унезалеженення не розв'язало проблем, що становили зміст кризи СРСР. Сучасна ситуація є значною мірою наслідком тривання і загострення колишніх «хвороб». Порівняльний аналіз об'єктивних стартових передумов реформування (за якими Україна серед європейських посткомуністичних країн мала чи не найкращі перспективи) і його наслідків досить виразно окреслює ключову національну проблему — небезпечно низьку якість державної політики. Фактично більшість кризових явищ, що сприяли розпаду імперії, після набуття незалежності почали працювати проти нової держави. При цьому були втрачені деякі колишні механізми та ресурси і закономірно виникли нові проблеми. Для України, за негативних наслідків здобуття державності у безпосередньому матеріальному вимірі, кінцеві переваги можуть бути пов'язані лише зі зміною самої парадигми суспільного розвитку, ціннісних орієнтирів і спрямованості національної стратегії.

Масштаби та характер зовнішніх впливів на пострадянський простір змінювалися повільно, мірою усвідомлення специфіки внутрішніх процесів у нових незалежних державах. Майже відразу стало зрозуміло, що розраховувати на утвердження ефективної демократії та конкурентної економіки навіть у східноєвропейських пострадянських республіках, відносно наближених за соціокультурними характеристиками до євроатлантичної спільноти, немає підстав. Намагання безпосередньо підтримувати цей процес потребувало б надто великих зусиль і ресурсів. Давалася взнаки й потужна конкуренція за увагу, а головне — ресурси Заходу з боку країн Центрально-Східної Європи. Водночас процеси у ЦСЄ, рішуче зближення колишніх соціалістичних країн із Заходом, як і активізація інтеграційних процесів у Європі, істотно вплинули на ситуацію в СРСР. Урешті-решт, за комплексом обставин, пострадянські країни залишилися на периферії економічної активності найбільш розвинених держав і передовсім — великого бізнесу. Розпад Радянського Союзу, на відміну від демонтажу східного блоку, не став чинником возз'єднання Європи. Особливий випадок країн Балтії тільки підкріплює цей висновок. Випадок України найяскравіше свідчить про неформальну сутність цього процесу.

За умов значної суспільно-політичної динаміки, яка притаманна Україні, особливо важливим видається питання про те, якою мірою демократичні перетворення можуть сприяти зняттю сумнівів щодо її належності до Європи. Історичний етап і конкретні умови, за яких стали

можливими суспільно-політичні перетворення, становлення демократії і формування громадянського суспільства в Україні, обумовлюють значну специфіку цього процесу, його суттєве відхилення від класичного варіанта саморозвитку. Передовсім ця специфіка пов'язана з двома групами обставин. Перша є наслідком штучного стримування і глибокого спотворення розвитку суспільства за радянських часів. На сучасному, перехідному етапі, коли деякі важливі риси минулого ще не подолані, це виявляється у гальмуванні становлення, слабкості інституцій громадянського суспільства порівняно з державними, у суперечливому впливі влади на суспільно-політичні процеси. Становлення демократичного ладу після значного періоду панування пострадянського авторитаризму потребує перебудови сурогатних, непублічних форм суспільної організації. Друга група обставин – наслідки відставання національних суспільних процесів порівняно з інтернаціональними, незавершеності національної самоідентифікації, суспільно-політичної консолідації, формуванні сучасної конкурентоспроможної політичної еліти. Це особливо рельєфно виявляється в європейському регіоні, в якому процеси інтернаціоналізації значно поглиблюються через дію інтеграційних чинників, які безпосередньо впливають на національні моделі розвитку.

Якою входить Україна до міжнародної спільноти, якими є її характеристики з огляду на загальновізанні критерії та стандарти? За результатами політичних трансформацій Україна має на основі критеріїв Фонду Бартельсмана 7,10 бала, рівень розвитку ринкової економіки оцінюється в 6,96 балів з максимально можливих 10. За Індексом демократичних і ринкових трансформацій Україна у 2006 р. посіла 32 місце серед 119 перехідних країн, стан яких аналізувався. Порівняно з 2003 р. її позиція поліпшилася на 12 пунктів. Серед лідерів рейтингу, які мають індекс більший за 8,9, – три країни Балтії, Вишеградська четвірка, Тайвань і Південна Корея. Так само Україна відстає від Румунії та Болгарії, але дещо випереджає Туреччину, Албанію, Молдову, Росію⁵. За складовими цього узагальнюючого рейтингу маємо таке: стан державності – 8,0; політична участь – 7,8; верховенство права – 7,0; стабільність демократичних інститутів – 6,5; політична та соціальна інтеграція – 6,3. У рамках блоку питань, що стосуються економічних трансформацій, рівень соціально-економічного розвитку оцінюється у 6,0 балів; організація ринкового та конкурентного середовища – 6,8; стабільність валюти та цін – 8,5; приватна власність – 6,5; забезпечення рівних шансів на благоденство (Welfare Regime) – 6,5; зростання економіки (Economic Performance) – 8,0; сталість економіки – 5,5⁶.

Ще одним показником, який характеризує рівень успішності перетворень у напрямку демократії та ринкової економіки, є Індекс менеджменту, що характеризує успішність урядування за останні два роки. Тут Україна має 4,69 балів і посідає тільки 65 місце, відстаючи від таких представників пострадянського простору, як Грузія та Вірменія. Рівень

складнощів урядування оцінюється у загалом незначні 3,9 балів. Цей показник визначається з урахуванням умов реалізації політичного лідерства, дієздатності громадянського суспільства, наявності серйозних етнічних, релігійних і соціальних конфліктів, рівня валового внутрішнього продукту на душу населення, рівня освіти, стану державності та впровадження верховенства права⁷.

Україна досягла якісних зрушень у забезпеченні вільних і чесних виборів. Парламентські вибори 26 березня 2006 р. проведені переважно у відповідності до зобов'язань у рамках ОБСЄ, Ради Європи, інших міжнародних стандартів демократичних виборів. У цілому поважалися громадянські та політичні права людини⁸. У робочому документі Європейської Комісії «Звіт про виконання Європейської політики сусідства. Україна» констатується: «Завдяки підготовці і проведенню в цілому чесних і вільних парламентських виборів у березні 2006 р., Україна досягла успіхів у забезпеченні демократичного виборчого процесу, започаткованого Помаранчевою революцією»⁹. Так само позитивні оцінки міжнародних спостерігачів здобули і дострокові парламентські вибори 30 вересня 2007 р.¹⁰

Результати політичних і економічних реформ (і політичної боротьби) в Україні та її місце за рівнем демократії порівняно з близькими за історичними та культурно-цивілізаційними характеристиками країнами та з огляду на оцінку перспектив повноцінного входження до європейської спільноти подано у табл.18.1 і табл.18.2.

Таблиця 18.1. Розвиток демократії в пострадянських, центральньо-східноєвропейських, балканських та південноєвропейських країнах за оцінками «Дому свободи»*

Країна	ПП	ЕП	ПП	ФУ	ГС	СС	ПАО	ВП	ОА	Статус
Португалія	1	12	16	12	1	16	12	15	14	В
Іспанія	1	12	15	12	1	16	12	14	15	В
Естонія	1	12	15	12	1	16	12	14	14	В
Італія	1	12	15	11	1	15	12	12	15	В
Польща	1	12	16	10	1	15	11	13	14	В
Словаччина	1	12	15	10	1	16	12	12	14	В
Литва	1	12	15	9	1	16	11	14	13	В
Латвія	1	12	15	9	1	16	12	12	13	В
Греція	1	12	15	10	2	15	10	14	13	В
Болгарія	1	12	15	9	2	14	11	12	13	В
Хорватія	2	12	14	9	2	14	12	11	13	В
Румунія	2	11	14	7	2	14	11	12	12	В

Країна	ПП	ЕП	ПП	ФУ	ГС	СС	ПАО	ВП	ОА	Статус
Сербія	3	9	13	7	2	14	11	9	13	В
Україна	3	9	13	6	2	13	10	11	11	В
Туреччина	3	9	12	7	3	12	7	8	10	ЧВ
Грузія	3	9	9	7	3	12	8	7	10	ЧВ
Молдова	3	9	8	7	4	10	6	8	9	ЧВ
Вірменія	5	4	5	4	4	8	5	6	9	ЧВ
Росія	6	3	5	3	5	8	4	4	7	НВ
Азербайджан	6	3	4	3	5	7	3	4	8	НВ
Казахстан	6	3	4	3	5	7	4	4	7	НВ
Білорусія	6	0	3	1	7	3	0	2	5	НВ
Узбекистан	7	0	0	0	7	1	0	0	2	НВ

Джерело: «Freedom in the World 2007 Subscores» // <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=372&year=2007>

* Скорочення: ПП – політичні права, у тому числі: ЕП – електоральний процес, ПП – політичний плюралізм і участь, ФУ – функціонування уряду; ГС – громадянські свободи, у тому числі: СС – свобода самовираження та віри, ПАО – права на асоціації та організацію, ВП – верховенство права, ОА – особиста автономія та індивідуальні права; Статус: В – вільна країна, ЧВ – частково вільна, НВ – невільна.

Таблиця 18.2. Індекс економічної свободи. Рейтинг 2008 р., %*

Країна	СВ	ЕС	СБ	СТ	ФС	СУ	МС	СІ	ФНС	СВ	СК	СЗ
Естонія	12	77,8	84,5	86,0	86,0	62,0	82,0	90	80	90	67	50,3
Литва	26	70,8	83,2	86,0	86,3	68,3	78,5	70	80	50	48	57,6
Вірменія	32	70,3	84,5	75,6	93,1	91,6	79,7	60	70	30	29	80,9
Іспанія	31	69,7	77,5	86,0	54,5	56,2	78,1	70	80	70	68	56,7
Грузія	32	69,2	85,0	71,0	90,7	81,3	71,4	70	60	35	28	99,9
Словаччина	35	68,7	69,3	86,0	89,4	53,9	76,9	70	80	50	47	64,9
Латвія	38	68,3	74,3	86,0	83,4	59,2	73,8	70	70	55	47	64,6
Португалія	53	64,3	79,6	86,0	61,3	32,6	79,4	70	50	70	66	48,0
Болгарія	59	62,9	67,5	86,0	82,7	56,0	73,7	60	60	30	40	73,2
Італія	64	62,5	76,8	81,0	54,3	29,4	80,6	70	60	50	49	73,5
Румунія	68	61,5	74,1	86,0	85,6	70,8	72,5	60	60	30	31	55,3
Туреччина	74	60,8	67,9	86,8	77,7	68,3	70,8	50	50	50	38	48,0
Казахстан	76	60,5	56,5	86,2	80,1	84,7	71,9	30	60	30	26	80,0
Греція	80	60,1	69,5	81,0	65,6	57,8	78,5	50	50	50	44	54,3

Країна	СВ	ЕС	СБ	СТ	ФС	СУ	МС	СІ	ФНС	СВ	СК	СЗ
Польща	83	59,5	54,1	86,0	68,6	43,5	82,3	60	60	50	37	53,5
Молдова	89	58,4	68,5	79,2	83,0	56,9	67,6	30	50	50	32	66,6
Азербай- джан	107	55,3	61,6	78,4	80,4	82,9	76,5	30	30	30	24	59,2
Хорватія	113	54,6	58,1	87,6	68,8	28,0	78,8	50	60	30	34	50,5
Узбекистан	130	52,3	67,8	68,4	88,0	68,3	57,5	30	20	30	21	72,1
Україна	133	51,1	44,3	82,2	79,0	43,0	69,9	30	50	30	28	54,3
Росія	134	49,9	52,8	44,2	79,2	69,5	64,4	30	40	30	25	64,2
Білорусь	150	44,7	58,6	52,2	81,0	55,5	66,2	20	10	20	21	62,0

Джерело: Index of Economic Freedom 2008 – Rankings // <http://www.heritage.org/research/features/index/countries.cfm> (Downloads, Microsoft Excel – 2008 PastScores-1)

* Скорочення: СВ – світовий рейтинг; ЕС – загальний показник економічної свободи; СВ – свобода бізнесу; СТ – свобода торгівлі; ФС – фіскальна свобода; СУ – свобода урядування; МС – монетарна свобода; СІ – свобода інвестицій; ФНС – фінансова свобода; СВ – свобода власності; СК – свобода від корупції; СЗ – свобода зайнятості.

Як бачимо, Україна досягла помітних успіхів у політичному реформуванні. Здолання авторитаризму дозволяє їй в останні роки наближатися до європейських стандартів і конкурувати не тільки з кандидатами на вступ до ЄС, а й з наймолодшими членами Європейського Союзу. Слабким місцем залишається формування та функціонування влади. У доповіді моніторингового комітету Парламентської Асамблеї Ради Європи закономірно констатується, що «внаслідок введення нової політичної системи Україна піддалася тривалому конфліктному розподілу влади» і що «статус політичної реформи досі залишився під сумнівом»¹¹. У звіті співдоповідачок моніторингового комітету ПАРЕ по Україні Ханне Северінсен і Ренати Вольвенд від 31.01.2007, підготовленому у зв'язку з розгортанням політичної кризи, зазначається, що влада України нездатна забезпечити верховенство права і прозорість управління на всіх рівнях¹². Генеральний секретар Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) Джанні Букіккіо констатує, що «в Україні існує тенденція зневажати конституційними і правовими нормами, якщо вони сприймаються як перешкода для досягнення політичних цілей»¹³. Вади урядування і неналежна концентрація уваги визначили відставання в здійсненні економічних реформ. Україна протягом багатьох років залишається серед країн з найвищим рівнем корупції та тіньової економіки. Гальмування реформ в економічній сфері є головним обмежувачем поглиблення міжнародної співпраці і реального зближення з Європою.

Соціально-економічні чинники з огляду на європейські орієнтири мають складний і суперечливий характер. Економічні показники за-

звичай сприймають як найбільш фундаментальні, первинні при визначенні інтеграційних перспектив країни. Значне відставання абсолютних розмірів ВВП України, ще більше – цього показника у розрахунку на душу населення, дійсно свідчить про погані стартові умови економічної інтеграції. Проте кількісні показники не є першорядними. Щодо них між Україною та більшістю країн ЦСЄ, Балтії і особливо Балкан на етапі, коли вони починали рух до ЄС, принципової різниці немає¹⁴. Особливо, якщо взяти до уваги резерви детінізації економіки. Більшою мірою позначається не стільки рівень розвитку, скільки реформованість, ефективність дії законів та урядування, тенденції розвитку. Найскладнішим виявилось питання виокремлення суто національних усталених характеристик українського суспільства від власне етапних, пов'язаних з певним періодом і відповідним рівнем розвитку. Крім того, для аналізу перспектив повноцінного повернення до Європи необхідно визначити, які якості суспільства є для цього принципово важливими, структуруючими, а які лише другорядними.

Брак чіткої моделі національного розвитку, ідейна і ціннісна дезорієнтованість визначають непевність політичної самоідентифікації, слабку артикульованість інтересів окремих верств населення, що є ознакою перехідного стану суспільства. Початок реалізації європейської інтеграційної стратегії перетворить невизначеність на практичну проблему. Очевидно, що лише частина цієї проблеми може бути розв'язана за рахунок покращання матеріальної складової життя мільйонів громадян. Так само і вибір на користь Європи не має ґрунтуватися на спрощених меркантильних розрахунках. Тим більше, потрібно позбутися психологічної вторинності, зневіри у власних силах, відійти від пасивного вибору зовнішнього опікуна і донора, від геополітичного утриманства.

2. Цивілізаційне та геополітичне самоусвідомлення українських громадян

Ключовими характеристиками масової свідомості для перехідного суспільства в аспекті ставлення до геополітичних чинників є рівень патріотичності та адекватність уявлень про стратегічні зовнішньополітичні пріоритети. Реакція населення на міжнародні події навколо України змушує констатувати, що існують серйозні проблеми і з першим, і з другим. Країна успадкувала суперечливі та розмиті орієнтири для самоідентифікації, тоді як старий її варіант фактично приховував цивілізаційну належність і виключав геополітичну самодостатність. Дезінтеграційні тенденції, пов'язані з розпадом СРСР, самі по собі не давали рецепту як щодо становлення державності, так і до її неформального міжнародного статусу. За тих умов, за яких Україна здобула незалежність, первинним предметом моніторингу має бути саме ставлення громадян до державності і до процесів, які мають місце на пострадянському просторі.

звичай сприймають як найбільш фундаментальні, первинні при визначенні інтеграційних перспектив країни. Значне відставання абсолютних розмірів ВВП України, ще більше – цього показника у розрахунку на душу населення, дійсно свідчить про погані стартові умови економічної інтеграції. Проте кількісні показники не є першорядними. Щодо них між Україною та більшістю країн ЦСЄ, Балтії і особливо Балкан на етапі, коли вони починали рух до ЄС, принципової різниці немає¹⁴. Особливо, якщо взяти до уваги резерви детінізації економіки. Більшою мірою позначається не стільки рівень розвитку, скільки реформованість, ефективність дії законів та урядування, тенденції розвитку. Найскладнішим виявилось питання виокремлення суто національних усталених характеристик українського суспільства від власне етапних, пов'язаних з певним періодом і відповідним рівнем розвитку. Крім того, для аналізу перспектив повноцінного повернення до Європи необхідно визначити, які якості суспільства є для цього принципово важливими, структуруючими, а які лише другорядними.

Брак чіткої моделі національного розвитку, ідейна і ціннісна дезорієнтованість визначають непевність політичної самоідентифікації, слабку артикульованість інтересів окремих верств населення, що є ознакою перехідного стану суспільства. Початок реалізації європейської інтеграційної стратегії перетворить невизначеність на практичну проблему. Очевидно, що лише частина цієї проблеми може бути розв'язана за рахунок покращання матеріальної складової життя мільйонів громадян. Так само і вибір на користь Європи не має ґрунтуватися на спрощених меркантильних розрахунках. Тим більше, потрібно позбутися психологічної вторинності, зневіри у власних силах, відійти від пасивного вибору зовнішнього опікуна і донора, від геополітичного утриманства.

2. Цивілізаційне та геополітичне самоусвідомлення українських громадян

Ключовими характеристиками масової свідомості для перехідного суспільства в аспекті ставлення до геополітичних чинників є рівень патріотичності та адекватність уявлень про стратегічні зовнішньополітичні пріоритети. Реакція населення на міжнародні події навколо України змушує констатувати, що існують серйозні проблеми і з першим, і з другим. Країна успадкувала суперечливі та розмиті орієнтири для самоідентифікації, тоді як старий її варіант фактично приховував цивілізаційну належність і виключав геополітичну самодостатність. Дезінтеграційні тенденції, пов'язані з розпадом СРСР, самі по собі не давали рецепту як щодо становлення державності, так і до її неформального міжнародного статусу. За тих умов, за яких Україна здобула незалежність, первинним предметом моніторингу має бути саме ставлення громадян до державності і до процесів, які мають місце на пострадянському просторі.

За даними опитування «Українського демократичного кола», серед мешканців країни частка тих, хто ідентифікує себе скоріше з Радянським Союзом, аніж з Україною, залишається високою: у 2002 р. таких було 39%, у 2006 р. ненабагато менше, — 34%; для східних областей цей показник становить 62% і 54%¹⁵. Сімнадцяти років незалежності не вистачило для радикальних змін у ставленні до власної держави. Ще більша інерція характерна для чинників, які обумовлюють близькість України до Росії та значну усталеність цієї обставини, її історична та ментально-культурна укоріненість. Так, Переяславську раду 1654 р. позитивно оцінюють 60% українців, негативно — 17%. Жовтнева революція викликає позитивні емоції у 42% респондентів, протилежні — у 33%. Перебування України у складі СРСР оцінюється позитивно 63%, негативно — 20% опитаних. Розпад Радянського Союзу є негативною подією для 54% українців (у 2002 р. таких було 59%): від 81% у східних областях до 21% у західних. Ця подія є негативним явищем для 62% тих, кому за 50 років, і 41% молодих людей до 30 років¹⁶.

За результатами дослідження Центру Разумкова, проведеного в серпні 2005 р., 49% громадян уважали Україну справді незалежною, тоді як 51% не вірили у повну незалежність. Водночас порівняно з попереднім роком, тобто з періодом до помаранчевої революції, у справжню незалежність України повірили на 11% більше респондентів. За даними опитування, за незалежність України на референдумі готові були б проголосувати 59,5%, проти — 19,6%, вагалися з відповіддю — 20,9%. У серпні 2001 р. за незалежність висловлювалися 51,3%, проти — 29,2%, вагалися — 19,5%¹⁷. Ці цифри не йдуть у порівняння з 90% — кількістю тих, хто висловився за незалежність у грудні 1991 р., і при цьому в останні роки є відносно стабільними. Очевидно, що значна частина населення країни пристосовується до незалежності, але не сприймає її позитивно, тим більше — з ентузіазмом.

Симптоматично, що 20,4% громадян ладні підтримати ідею відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи, а ще 28,3% прагнуть цього, але розуміють, що за сучасних умов це нереально. Лише трохи більше половини висловлюються проти такої гіпотетичної перспективи. Водночас тих, хто вважає припустимим зміцнення економічної незалежності держави ціною зниження рівня життя, у два з половиною рази менше за тих, хто на таке не погоджується. 53,1% готові захищати свою країну у разі війни, 26,7% не готові, 20,2% вагалися з відповіддю¹⁸. За даними Центру ім. Разумкова, тих хто пишаються тим, що вони є громадянами України, — 20,3%, тих, хто скоріше пишається, ніж ні, — 36,0%, не дуже пишаються — 26,5%, зовсім не пишаються — 7,8%. Питома чисельність позитивно налаштованих тут суттєво більша, тоді як тих, хто не міг визначитися, набагато менша — 9,3%. При цьому негативно налаштованих на Сході — 44,4%, на Півдні — 42,4%, у Центрі — 31,2%, на Заході — 16,1%¹⁹.

49,2% громадян вважають, що для щастя в житті їм особисто необхідно пишатися своєю країною; для 41,1% для цього достатньо особистого благополуччя. Близькі до загальноукраїнських показники характерні для Центру та Півдня країни, на Заході перших удвічі більше, ніж других, тоді як на Сході другі помітно переважають перших. Водночас серед чинників, які можуть викликати гордість за свою країну, респонденти на перші місця висуюють соціально-економічні: високий рівень матеріального забезпечення, економічного розвитку, соціального захисту²⁰. Соціологи фіксують (див. табл. 18.3) поширеність міграційних настроїв, особливо на Півдні та Сході країни.

Таблиця 18.3. «Якщо б Ви мали змогу обирати, де б Ви хотіли жити?», %

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
В Україні	70,5	66,5	53,8	59,6	62,8
В ЄС	19,7	18,6	16,4	17,2	18,0
У Росії	3,4	5,8	24,4	18,7	12,4
Важко відповісти	6,4	9,1	5,4	4,5	6,8

Джерело: Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России. Консультативная встреча «Украина и Россия: путь к новому качеству партнерства»: Информ.-аналит. мат. / Укр. центр економ. и полит. исследований им.А.Разумкова. – К., 2006 (май). – С.55.

Серед громадян віком від 18 до 29 років бажаючих жити в Україні тільки 51,2%, тоді як 28,45% готові обрати для проживання країни ЄС, 12,5%, – Росію²¹. Наведені показники, звичайно, мають сприйматися не тільки з огляду на дезінтеграційні та реінтеграційні процеси на пострадянському просторі. Слід взяти до уваги, особливо стосовно молоді, загальна тенденція зростання транскордонних переміщень населення і поступове утвердження в самій Україні попиту на право вільно обирати місце проживання. Крім того, зробимо поправку на те, що, відповідаючи на запитання про бажану країну проживання, значна частина респондентів просто керувалася порівняльним аналізом рівня та загальних стандартів життя. Це далеко не завжди свідчить як про брак патріотизму, так і про реальний намір емігрувати.

В Україні високим залишається рівень підтримки ідеї подвійного громадянства. За неї у 2006 р. висловлювалися 46% опитаних при 37,8% проти. Відповідні показники у 2005 р. становили 47,6% та 35,6%, у 1995 р. – 52, 3% та 30, 9%²². Тільки 40,9% мешканців країни не стали би обирати інше громадянство, якби була можливість отримати його додатково до українського. При цьому найпопулярнішим є громадянство російське – 20,1%, далі американське – 6,6%, німецьке – 6,2%, канадське – 4,1%. Серед тих, хто хотів би отримати інше громадянство, 23,6% ладні відмовитися заради цього від українського, якщо це було

б необхідно, 52,7% не пішли б на такий крок²³. Майже половина громадян підтримують ідею подвійного громадянства. Серед чинників, які об'єднують людей у нашому суспільстві, найчастіше називалися: спільні труднощі життя в країні – 40,4%, невдоволеність владою – 39,6%, тоді як патріотичні почуття громадянина України – 9,4%, національна ідея побудови української держави – 7,8%²⁴. Суттєво нижчою, ніж у більшості європейських країн залишається довіра до співгромадян. Загалом такі ментально-психологічні реалії роблять націю вразливою, а саму державу внутрішньо слабкою.

Показовими є дані соціологічного опитування щодо кордонів України. Так, на запитання, як оцінити факт максимальної прозорості українсько-російського кордону, 59,7% респондентів відповіли, що це є позитивним явищем, свідченням особливих стосунків між Україною та Росією; 22% розцінили цей факт негативно, як свідчення незахищеності України від можливих небезпек, ще 18,3% утруднилися з відповіддю. Ті самі респонденти на запитання, якими мають бути кордони України, дали такі відповіді: однаково захищеним по всьому периметру – 37,7%; східний кордон (з Росією, Білоруссю) має бути відкритішим від західного – 46,7%; західний кордон (з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією) має бути відкритішим від східного – 6,2%; важко відповісти – 9,4%²⁵. Принципова позиція щодо бажаної відкритості всіх кордонів тут не проглядається, натомість маємо ще одне свідчення різних оцінок близькості з різними сусідами або в інших аспектах – незбалансованості відкритості та замкненості, незавершеності переходу від традиційної до модернової цивілізаційної самоідентифікації, наявності значної інерції мислення.

Беззастережними патріотами себе вважають 38,1%, «скоріше патріотами» – 36,8%. У 2000 р. таких було 35,7% та 35%. Особливо відчутно зросла питома вага беззастережних патріотів на Півдні (з чверті до 31,8% опитаних). Водночас кількість тих, хто не вважає себе патріотом, дуже значна²⁶. Слід мати на увазі й не гарантовану відвертість і реалістичність відповідей на таке специфічне запитання, як оцінка власного патріотизму. Існують значні сумніви й щодо реальних якостей тих, хто ідентифікує себе як умовних патріотів. Послаблює і надає суперечливості канонам патріотизму продовження серйозних дискусій щодо змісту національних інтересів. Це, власне, стосується і цілісності поглядів на найбільш загальні та принципові питання сучасного розвитку і самовідчуття власної ролі та особистої відповідальності певних прошарків населення та регіональних спільнот щодо консолідації та державного будівництва. У конкретнішому вимірі проблема полягає у неготовності або небажанні частини населення відійти від радянського минулого, відкинути реінтеграційні ілюзії. Крім того, розв'язання цієї проблеми ускладнюється тим, що частина політичної та бізнесової еліти у разі відсторонення від важелів влади ладна використовувати настрої окре-

мих прошарків громадян і власне російський чинник як інструменти у політичній боротьбі. Думки громадян щодо місця та ролі України в системі міжнародних відносин, як видно з табл. 18.4, є досить різноманітними, але загалом критичними або песимістичними. Вони свідчать не просто про низькі оцінки потенціалу країни як міжнародного актора, а й про обвал статусного рівня геополітичного самовідчуття порівняно з періодом СРСР.

Таблиця 18.4. «Наскільки Ви згодні з такими оцінками теперішнього місця України у світі?», %

Оцінка	Повністю згодний	Скоріше згодний	Скоріше не згодний	Абсолютно не згодний	Важко відповісти
Впливова європейська держава	5,4	11,5	32,8	37,9	12,4
Маловпливова європейська держава, що перебуває у пошуку свого місця у світі	23,6	41,8	14,4	7,7	12,5
Держава «буферної зони» між Європою й Азією	9,6	26,6	19,9	11,7	32,2
Країна, що перебуває під впливом Росії	5,0	19,0	31,1	24,7	20,2
Країна, що перебуває під впливом Заходу	16,6	34,8	19,2	9,7	19,7
Невпливова країна «третього світу» із невизначеною політикою	11,9	21,2	21,8	15,5	29,6
Держава-«міст», що з'єднує Європу й Азію	10,4	26,8	18,1	13,0	31,7

Джерело: Центр Разумкова. Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії – 2006: Відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформ.-аналіт. мат. до круглого столу – К., 2006 (березень). – С.4.

Уявлення громадянами щодо перспектив держави, її ролі на міжнародній арені виглядають дещо оптимістичнішим: 36,8% опитаних бачать Україну в майбутньому високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською державою. Ще 13,7% вважає, що Україна рухатиметься особливим шляхом розвитку. До песимістично налаштованих можна віднести лише кожного п'ятого: 10,3% вважають, що Україна перетвориться на слабозвинений придаток Заходу, 2,5% – Росії, 6,8% уважають, що вона назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою, і тільки 2,9% припускає, що Україна зникне як самостійна держава²⁷. Це певною мірою продовжує тенденцію, що виявилася у по-

передні роки: у 2000 р. тих, хто вважав Україну маловпливовою та такою, що перебуває під впливом Росії, було значно більше, ніж у 2006 р.

В Україні ставлення громадян до статусу держави, її значущості та ролі в системі міжнародних відносин є суперечливим і значною мірою досі невизначеним. Головною проблемою є те, що на зміну старим реаліям не прийшли достатньо конкурентоспроможні нові; втрата колишніх масштабів, світової ролі не були компенсовані ні якістю, ні виразною самобутністю. Почуття до власної держави безпосередньо залежать від рівня її успішності, тож маємо об'єктивні підстави для розчарування і збереження ностальгічних почуттів. Аби забезпечити психологічний комфорт громадянам нова незалежна держава має визначитися з геополітичними координатами, гармонізувати зовнішні зв'язки і сприяти пристосуванню до процесів, які розгортаються в глобальному, континентальному та регіональному форматі. Для країни середніх масштабів та потенціалу важливо утвердити власну суб'єктивність. Україна досі не здобула переконливих результатів на цьому шляху. Табл. 18.5 містить дані щодо одного з ключових аспектів цієї проблеми.

Таблиця 18.5. «До якої культурної традиції Ви себе відносите насамперед?», %

Відповіді \ Регіон	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Української	79,9	71,9	35,0	37,2	56,3
Радянської	4,4	13,3	24,4	22,7	16,4
Російської	1,5	3,0	22,7	20,0	11,3
Загальноєвропейської	9,0	6,2	7,7	5,0	6,6
Іншої	1,4	0,7	3,0	1,6	1,5
Важко відповісти	3,8	4,9	7,2	13,5	7,9

Джерело: Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітичні матеріали до обговорення на Круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності» / Центр ім. Разумкова. – К., 2006 (червень). – С. 7.

Показовими є оцінки громадян щодо того, яка культурна традиція переважатиме в Україні через 20-25 років. Практично зійде з суспільної арени радянська культура, – тільки 1,3% опитаних вважають за вірогідне її відродження у загальнонаціональному масштабі. Домінування російської культури прогнозує тільки 2,1% респондентів. Водночас наявність саме російської мають на увазі ті 21,7% опитаних, які стверджують, що у різних регіонах переважатимуть різні культурні традиції, – на Півдні та Сході таких 31,1% і 29,6%. 16,1% громадян прогнозують зростання

сфери впливу загальноєвропейської культурної традиції. Тільки 35,4% опитаних передбачають провідні позиції української культури, зокрема 44,5% на Заході, 47% – в Центрі. Очевидно, так само, що про неї йдеться, коли прогнозується культурна диверсифікація регіонів. Ще 22,1% опитаних утруднилися з відповіддю. Характерно, що на Сході таких 29,6%. У групі тих, хто зараховує себе до радянської культурної традиції, частіше висловлювалася думка, що у майбутньому переважатиме українська культурна традиція, а в групі нинішніх прихильників російської традиції – думка про переважання в різних регіонах різних культурних традицій. Тільки чверть громадян відчувають себе європейцями, особливо мало таких (18%) на Сході країни²⁸.

Населення водночас готове підтримати й інтеграцію країни до ЄС і вступ до Союзу Росії і Білорусії. Перше протягом останніх років у середньому підтримували від 45 до 56% (проти – від 8 до 15%); друге – від 41 до 62% (проти – від 20 до 37%)²⁹. Отже, багаторічні хитання українського керівництва між євразійським та європейським простором мають певне підґрунтя у масових настроях. При цьому такі настрої мають досить специфічну природу. Радше маємо справу не з реальними, свідомо обраними пріоритетами і очікуваннями певних результатів діяльності держави на міжнародній арені, а з суперечливим двохстороннім впливом зовнішнього середовища на український соціум і реакцією на нього. Тобто переважає пасивний вибір опікуна і донора, що значною мірою детермінується інерцією патерналізму, утриманських настроїв, а у частини населення й своєрідним шоком від суверенітету.

Попри відносно високу популярність планів інтеграції до ЄС, вони навряд чи можуть на даному етапі стати реальною об'єднавчою метою, основою консенсусу щодо геополітичних пріоритетів. Так, у квітні 2005 р. 36% громадян вважали, що європейська інтеграція може об'єднати країну, а 39,2% – з цим не погоджувалися. У грудні 2006 р. співвідношення прихильників таких позицій стало більш песимістичним: 26,5% і 46,5% відповідно³⁰. Особливо багато тих, хто не вірить у об'єднавчу роль євроінтеграції на Сході (56,8%) та Півдні (54,6%). Але при цьому варто зазначити, що тут спрацьовують не тільки геополітичні, а й суто внутрішні чинники. За результатами опитування, проведеного в грудні 2006 р., серед головних перешкод на шляху інтеграції України до ЄС громадяни називають низький рівень економічного розвитку та недостатні темпи проведення реформ – 71,1%, високий рівень корупції – 65%, невідповідний європейському рівень демократії в Україні – 37,2%. Такий чинник, як відмінність культурного розвитку України від загальноєвропейського та мовні бар'єри, вказали 15,3% опитаних і тільки 13,3% перешкодою назвали геополітичну (історичну, культурну) близькість до Росії³¹.

Для значної частини громадян європейський вибір є додатковим

чи запасним варіантом розв'язання актуальних соціально-економічних проблем. При цьому якісні відмінності європейського й євразійського шляху практично не враховуються чи навіть ігноруються. Це становить передумови для зниження суперництва між ними. Проте розмежування між свідомими прибічниками двох варіантів геополітичного вибору є фактом. Двовекторність є скоріше не вибором України, а реальністю, отриманою разом із незалежністю, однієї з успадкованих проблем. Більшість тих, хто віддає перевагу зв'язкам із пострадянськими державами, сподівається у такий спосіб уникнути радикальних змін, нових іспитів. У цьому аспекті євразійські інтеграційні проекти певною мірою зберігають значення саме як інструменти недраматичного розлучення, компенсації розпаду СРСР. Навіть більше, стосовно європейської частини пострадянського простору зберігається уявлення як про несправжнє, «близьке» зарубіжжя, що підживлюється й відмінностями в режимі кордонів, розвиненістю особистих, у тому числі родинних зв'язків, мовними і культурними чинниками. Закономірно, що східний вектор викликає помітно більш визначене ставлення, тоді як західний сприймається саме як новий, недостатньо знайомий.

Геополітичні уявлення значної частини населення детермінуються ідеологемами, що коріняться у радянському вихованні. Передовсім йдеться про антизахідні погляди і настрої, поширені серед людей похилого віку і найменш освіченої частини громадян. Дається в знаки й певна інформаційна ізольованість від Заходу. Залишаються досить стійкими міфи про особливу слов'янську духовність і соціальність, що містять ті або ті елементи ізоляціонізму та антизахідництва. Насправді пострадянський простір все ще міцно об'єднаний саме недореформованою радянською спадщиною, у тому числі генетичною близькістю, взаємозалежністю правлячих еліт і, що дуже важливо, їхньою ізольованістю від решти світу, від міжнародної демократичної спільноти. Дані табл. 18.6 демонструють, що зміна поколінь, хоча й працює на європейський вибір країни, не розв'язує автоматично проблему цивілізаційної та геополітичної самоідентифікації.

Досить відчутними є відмінності геополітичних пріоритетів громадян різного рівня освіти. Зокрема, серед опитаних з початковою освітою прихильників євразійського вектора найбільше, тоді як західного – найменше. При цьому кількість останніх серед тих, хто має вищу чи незавершену вищу освіту, зростає у 2,5 раза³². Крім цього, досить широко відомого факту, додамо, що дедалі більше має позначитися на геополітичних уподобаннях громадян і зміст освіти, який у її гуманітарному та суспільствознавчому аспекті зазнав суттєвого оновлення. За результатами чисельних фокус-груп, опитувань, анкетувань, можна констатувати деякі якісні відмінності між прихильниками «східного» і «західного» вибору: за останніми відносно більший соціальний потен-

ціал, конкурентоспроможність, динамізм, виразніші перспективи участі в модернізаційних процесах. Має місце кореляція між геополітичними уподобаннями і розумінням необхідності реформ, готовності до змін взагалі, а також загалом більшу самостійність мислення та відповідальність за власну долю. Можливості та проблеми досягнення національного консенсусу щодо геостратегії країни ілюструють також дані табл. 18.7 і 18.8, які варті як окремого детального розгляду, так і зіставлення.

Таблиця 18.6. «Який напрям зовнішньої політики є пріоритетним для України?», %

Напрями	Вік респондентів (роки)					
	18-29	30-39	40-49	50-59	60 +	Разом
Відносини з країнами ЄС	41,3	37,1	32,7	24,7	19,1	31,2
Відносини з Росією	23,0	27,7	26,9	30,7	39,3	29,6
Відносини з країнами СНД	18,4	21,4	26,9	31,1	26,5	24,3
Відносини з США	8,4	3,0	4,2	2,8	4,5	4,9
Відносини з іншими країнами	1,3	1,9	1,7	2,5	1,4	1,7
Важко відповісти	7,3	8,9	7,6	8,2	9,2	8,3

Джерело: Національна безпека і оборона. – 2003. – № 1. – С.45.

Таблиця 18.7. «Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?» (регіональний вимір), %

Пріоритет	Регіони				
	Захід	Схід	Південь	Центр	Україна
У першу чергу розвивати відносини з Росією, в рамках східнослов'янського блоку, СНД	23,4	59,2	60,8	42,2	47,3
Встановлювати зв'язки в першу чергу з розвиненими країнами Заходу	26,8	13,7	10,4	15,4	16,4
Спірватися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	30,0	15,1	12,2	22,2	19,7
Різні регіони України мають вибрати свій шлях	5,8	3,0	5,9	3,2	4,1
Важко відповісти	10,8	6,5	9,6	13,3	9,7

Таблиця 18.8. «Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?» (етнонаціональний вимір), %

Пріоритет \ Національність	Українці	Росіяни	Інші	Разом
У першу чергу розвивати відносини з Росією, у рамках східнослов'янського блоку, СНД	40,8	64,9	57,1	47,3
Встановлювати зв'язки в першу чергу з розвиненими країнами Заходу	18,5	10,9	11,9	16,4
Спіратися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	22,7	10,9	19,1	19,7
Різні регіони України мають вибирати свій шлях	4,5	2,8	4,8	4,1
Важко відповісти	11,0	6,5	7,1	9,7

Джерело: табл. 18.7 і 18.8 складені за результатами опитування, проведеного в червні 1999 р. Інститутом соціології НАН України за Моніторинговим проектом «Україна на порозі XXI століття». Наведені дані щодо основних варіантів відповідей. Відповіді за варіантами: «у першу чергу розширювати зв'язки в рамках СНД», «розвивати відносини переважно з Росією», «зміцнювати передовсім східнослов'янський блок» – ураховані сумарно.

Регіональні відмінності суттєво виразніші, ніж це притаманне етнонаціональним групам. Отже, різниця між регіонами не може бути пояснена тільки складом їхнього населення. Показовим є низький рівень підтримки варіанта, коли різні регіони мають обирати свій шлях. Водночас зауважимо, що росіяни помітно менше залучені до здійснення проекту європейської України та реалізації нею стратегії опертя на власні ресурси. Серед росіян наявне поширення панслов'янських настроїв, проте порівняно з даними за попередні роки спостерігається тенденція до її поступового зниження³³.

У найзагальнішому плані щодо геополітичних уподобань спостерігається розмежування на пострадянську і нову, з демократичними європейськими потенціями, Україну. Схематично це виглядає так: у нішах, в яких домінує радянська спадщина, в яких дається взнаки брак реформ, в яких вони ще не впливають належним чином на життя людей, концентруються проросійські сили. Вони, власне, не стільки виникають, скільки зберігаються, вступаючи у суспільно-політичну систему, яка поступово набуває нових форм і тим самим впливає на ці форми. У такому разі йдеться радше не про вибір, а про слідування традиційній і колись безальтернативній орієнтації. Прихильники європейського вибору – переважно нові політичні та громадські сили, що раніше не мали самостійної ролі.

На даному етапі остаточного структурування суспільства за геополітичними інтересами не відбулося. Поза вільним вибором залишається

прошарок підприємців, які мали б скласти ядро руху до Європи, але досі більше пристосовуються до політичних реалій, ніж впливають на них. Залишається недостатньо чисельним і маловпливовим прошарок середнього класу, який об'єктивно мав би пов'язувати свої інтереси з впровадженням європейських стандартів організації суспільства та влади. Дуже великою залишається кількість тих, хто байдужий чи не визначився, а серед решти – тих, хто керується надто абстрактними міркуваннями, відірваними від реальностей сподіваннями на краще життя. Але насправді виникає дедалі більше підстав, аби не обмежуватися такою схематичністю. Поступово ширшає прошарок тих, хто позбавлений чи позбавляється різнорідних комплексів і готовий зважено оцінювати довготермінові інтереси країни та значення її міжнародних партнерів.

Слід зауважити, що європейська інтеграція настільки обтяжена завданнями реформування, що прихильність до неї може лише обмежено слугувати засобом визначення геополітичних пріоритетів. Умови вибору між східним та західним вектором є специфічними і можуть бути інтерпретовані як вибір між мінімізацією змін геополітичного статусу та положення країни і глибокими якісними змінами. Наочніше ці пріоритети визначаються через ставлення до НАТО, адже інтеграція до цієї євроатлантичної структури потребує відносно простіших перетворень і виглядає відносно реалістичною та близькою перспективою. Не менш важлива та обставина, що Північноатлантичний Альянс сприймається як дійсна альтернатива пострадянським міждержавним проектам і навіть загроза для них. Серед еліти домінує, а серед населення поширена думка про те, що вступ до НАТО є тим рубіконом, який детермінує розрив із пострадянським простором, радикальну перебудову відносин з Росією та входження України до євроатлантичної спільноти. Так само розцінюється як чинник зняття невизначеності моделі внутрішнього розвитку, остаточного переходу до реформування політичної та економічної системи за європейськими зразками і радикальну зміну умов урядування. З табл. 18.9 видно, наскільки суттєво впливає на уподобання громадян перебіг внутрішньополітичної боротьби.

Таблиця 18.9. «Якби наступної неділі відбувся референдум стосовно вступу України до НАТО, як би Ви проголосували?», % за місяцями та роками

Варіанти відповідей	XI.2002	XI.2004	VI.2005	X.2006	IV.2007	II.2008
За вступ	31,5	15,1	21,1	17,2	15,7	20,9
Проти вступу	32,0	55,5	55,0	54,1	60,1	53,1
Не голосував би	14,3	8,6	5,0	12,4	9,2	9,4
Важко відповісти	22,2	20,9	18,9	16,3	15,0	16,6

Джерело: Національна безпека і оборона. – 2008. – № 1. – С. 55.

Характерно, що десять років тому чисельність прихильників і противників Альянсу була приблизно рівною: 57% опитаних уважали, що він захистив би Україну в разі агресії або загрози агресії з боку іноземної держави³⁴. За останні роки внаслідок активної контрагітації противники євроатлантичної інтеграції домінують, так само, як і ідеологізоване сприйняття цієї організації та її діяльності. За даними соціологічного опитування Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень, проведеного у листопаді 2002 р. (респондент міг обрати не більше трьох варіантів відповіді), 29% громадян вважають, що НАТО – це найпотужніша і найвпливовіша військово-політична структура сучасності; 22%, що це – агресивний військово-політичний блок; 22%, що це – «світовий жандарм, що стоїть на сторожі інтересів найбагатших країн Заходу»; 18%, що це – оборонний союз; 17% українців вважають, що НАТО – це миротворча організація³⁵.

У масовій свідомості фактично ігнорується той очевидний факт, що ЄС і НАТО базуються на спільній системі цінностей і об'єднують подібні за суспільним ладом, а значною мірою ті самі держави, що їхнє розширення на Схід має одну й ту саму природу. Різні завдання, концентрація уваги і засоби дій двох організацій не приводять до різного ставлення до них у країнах Центрально-Східної Європи. Але в Україні маємо іншу картину. Очевидно, що має місце не тільки гірша інформованість і залишкова ідеологізованість поглядів широкого прошарку громадян на Захід і західних партнерів. Критична налаштованість у даному разі є формою захисту значущості власних цінностей і досягнень, урешті-решт – власної індивідуальності та самоцінності. Вона особливо дається взнаки, коли відсутня противага у вигляді наочних соціально-економічних аргументів, які має ЄС. Водночас слід підкреслити, що пацифістський підхід до геополітичного виміру є універсальним, – популярність ідеї приєднання до оборонного союзу країн СНД (Ташкентського договору) є також стабільно не надто високою, в усякому разі, вона значно нижча від проектів економічного та політичного союзу. Найпоширенішою альтернативою вступу до НАТО є позаблоковий статус України, але зазначимо, що для багатьох його прихильників такий варіант є формою збереження невизначеності, відкладання відповідального рішення на пізніший термін.

3. Європейська спільнота – орієнтир моделювання державності та геополітичного самовизначення

Європа має виразні відмінності від решти регіонів світу. Передовсім це пов'язано з її складною багатоманітністю і водночас високою цивілізаційною консолідованістю. Притаманні європейській цивілізації місце і роль особистості, сприйняття світу, спосіб його пізнання, принципи організації суспільства склалися віками як результат соціальної

Характерно, що десять років тому чисельність прихильників і противників Альянсу була приблизно рівною: 57% опитаних уважали, що він захистив би Україну в разі агресії або загрози агресії з боку іноземної держави³⁴. За останні роки внаслідок активної контрагітації противники євроатлантичної інтеграції домінують, так само, як і ідеологізоване сприйняття цієї організації та її діяльності. За даними соціологічного опитування Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень, проведеного у листопаді 2002 р. (респондент міг обрати не більше трьох варіантів відповіді), 29% громадян вважають, що НАТО – це найпотужніша і найвпливовіша військово-політична структура сучасності; 22%, що це – агресивний військово-політичний блок; 22%, що це – «світовий жандарм, що стоїть на сторожі інтересів найбагатших країн Заходу»; 18%, що це – оборонний союз; 17% українців вважають, що НАТО – це миротворча організація³⁵.

У масовій свідомості фактично ігнорується той очевидний факт, що ЄС і НАТО базуються на спільній системі цінностей і об'єднують подібні за суспільним ладом, а значною мірою ті самі держави, що їхнє розширення на Схід має одну й ту саму природу. Різні завдання, концентрація уваги і засоби дій двох організацій не приводять до різного ставлення до них у країнах Центрально-Східної Європи. Але в Україні маємо іншу картину. Очевидно, що має місце не тільки гірша інформованість і залишкова ідеологізованість поглядів широкого прошарку громадян на Захід і західних партнерів. Критична налаштованість у даному разі є формою захисту значущості власних цінностей і досягнень, урешті-решт – власної індивідуальності та самоцінності. Вона особливо дається взнаки, коли відсутня противага у вигляді наочних соціально-економічних аргументів, які має ЄС. Водночас слід підкреслити, що пацифістський підхід до геополітичного виміру є універсальним, – популярність ідеї приєднання до оборонного союзу країн СНД (Ташкентського договору) є також стабільно не надто високою, в усякому разі, вона значно нижча від проектів економічного та політичного союзу. Найпоширенішою альтернативою вступу до НАТО є позаблоковий статус України, але зазначимо, що для багатьох його прихильників такий варіант є формою збереження невизначеності, відкладання відповідального рішення на пізніший термін.

3. Європейська спільнота – орієнтир моделювання державності та геополітичного самовизначення

Європа має виразні відмінності від решти регіонів світу. Передовсім це пов'язано з її складною багатоманітністю і водночас високою цивілізаційною консолідованістю. Притаманні європейській цивілізації місце і роль особистості, сприйняття світу, спосіб його пізнання, принципи організації суспільства склалися віками як результат соціальної

практики багатьох народів, що розвивалися в умовах інтенсивного обміну і взаємовпливу. Ціннісні засади цивілізації створювалися десятками великих мислителів різних країн, які у своїх творчих пошуках не обмежувалися національними кордонами і чий інтелектуальні здобутки та духовні настанови, як правило, ставали загальноєвропейським надбанням. Сучасна Європа – це не умоглядна конструкція, що здатна тішити шанувальників взірців духовної та культурної спадщини, а складна, часом суперечлива реальність, яка передбачає високу самоорганізацію, узгоджені дії, тисячі практичних рішень. На наших очах відбувається стрімке осучаснення проекту «Європа». Колективний досвід останніх десятиліть вже став не менш значущим, ніж фундамент спільності, що створювався у попередні віки. 2004 р., ознаменований масштабним розширенням формату інтеграції та узгодженням континентальної конституції, розпочав новий етап накопичення цього досвіду.

Європейська цивілізація, яка завжди мала високий престиж та привабливість, переживає чергове піднесення передовсім внаслідок масштабних геополітичних перетворень та поглиблення інтеграційних процесів. І в економічному, і в політичному, і в гуманітарному аспекті вона сягає нового рівня свого розвитку. Водночас складність внутрішньої геополітичної конструкції сучасної Європи передбачає її особливу зацікавленість у стабільності, керованості, узгодженості дій. Це у свою чергу потребує конкретизації формату європейської спільноти, оптимізації співвідношення «кількості» та «якості», гармонізації її власного розвитку та зовнішніх стосунків. Потяг до Європи є виразним. Це позначається і на міграційних процесах і на прагненні до зближення з боку держав-сусідів. Розпад східного блоку не тільки відкрив перспективи об'єднання континенту, а й привів до певної корекції європейської ідентичності. Водночас досі залишається відкритим питання – якою мірою той самий ефект можна пов'язувати з розпадом СРСР. Фактично питання про рубежі Європи стало предметом політико-дипломатичної боротьби, інструментом політики деяких держав. Це позначається на планах розширення ЄС, на пошуках стратегії відносно Європейського Союзу з сусідами. Ще більше це дається взнаки в європейській політиці держав, безпосередньо зацікавлених у визнанні тої чи іншої, хай навіть умовної, лінії рубежу. За цих умов питання загальноновизнаних об'єктивних критеріїв і вагомості суб'єктивних аргументів набувають особливого практичного значення.

Європейська ідентичність в її суттєвих рисах формалізована у базових міждержавних документах, напрацьованих у повоєнний період. В офіційному посланні Ради Європи «Демократична совість Європи» з нагоди 50-літнього ювілею континент трактується як простір, на якому торжествує свобода і справедливість. Серед цінностей і принципів, якими керується європейська спільнота і які найчастіше згадуються в її документах, системоутворюючими видаються такі: верховенство пра-

ва; правдива (genuine) демократія; духовні та моральні цінності, які є спільною спадщиною. При тому, що ці формулювання ухвалювалися від імені держав, характерною є увага саме до таких понять, як «людське суспільство», «цивілізація», і таких об'єднувачих чинників, як «тісніша єдність», «соціальна згуртованість, злагода», «подібність мислення». Об'єктом особливої уваги в Європі є права людини. Стаття 3 Статуту Ради Європи визначає, що кожна держава – член Ради Європи повинна дотримуватись принципу верховенства права і забезпечити всім, хто перебуває під їх юрисдикцією права людини і фундаментальні свободи³⁶. У «Конвенції про захист прав людини і основних свобод», ухваленій Радою Європи у листопаді 1950 р., декларується віра в основні свободи, які становлять підвалини справедливості й усезагального миру і які найкраще здійснюються завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого – завдяки загальному розумінню і дотриманню прав людини³⁷. Пріоритети, на які спрямовані зусилля європейської спільноти, зафіксовані у Статуті Ради Європи, – це мир, базований на справедливості та міжнародній співпраці, економічний і соціальний прогрес.

Умови існування Європи об'єктивно передбачали інституціоналізацію і системне унормування міждержавних відносин. Поглиблення взаємозалежності за умов постійної інтенсифікації конкуренції зрештою й сприяло становленню найскладнішого міжнародного формування – Європейського Союзу та самого явища інтеграції. Членство в Європейському Союзі, набуття статусу кандидата чи отримання відмови позначили болочу диференціацію значної частини країн, передовсім постсоціалістичної. Виявилось, що для них вступ до ЄС є практично єдиною можливістю стати повноцінною європейською країною. Навіть більше, перебувати в Європі, але не в ЄС, значить, одержати офіційну оцінку як недемократичної держави, недостатньо цивілізованого партнера. В усякому разі європейські норми і стандарти виявились цілком формалізованими в документах Союзом, а рівень відповідності їм безпосередньо визначає можливість розвитку співпраці та інтеграційні перспективи.

У спадщину від радянських часів Україна дістала значні відмінності від Європи з точки зору якісних показників не тільки економічного, а й соціального та політико-правового розвитку. Тобто зазначені вище чинники не мали і досі не мають адекватного втілення у ціннісних орієнтаціях та соціальних навичках населення та політичної еліти. Це визначає, по-перше, недостатню підтримку ідеї європейського шляху, по-друге, брак готовності взяти на себе обов'язки та суспільні функції, які є органічними і необхідними для функціонування демократичної політичної системи. І Росія, і Захід у масовій свідомості переважно сприймаються не як класичні міжнародні партнери держави Україна, а як символи і джерела певних благ. Передовсім ідеться про рівень життя та пов'язані з цим економічний розвиток і соціальні гарантії. У найзагальнішому аспекті можна говорити про те, що існує поширене уявлення

про Європу як про світле майбутнє і союз з Росією як сурогат світлого минулого.

Усі роки незалежності головним аргументом для населення на користь реформ «за європейськими зразками», остаточної відмови від радянського минулого була привабливість західного рівня життя. У практичному плані готовність сприйняти відповідний суспільний досвід великою мірою залежала від подолання підозр щодо ворожості, агресивності чи бездуховної прагматичності західних країн. Ліві політичні сили змушені були на цьому напрямку боротьби за вплив на масову свідомість тримати важку оборону. Їхніми головними контраргументами були несумісність «західного способу життя» з народними традиціями, українською ментальністю, необхідність слідування «власним шляхом». Багатоманітність і певна суперечливість ставлення громадян до об'єднаної Європи є реальністю. Зокрема, це виявляється в інтерпретації громадянами зацікавленості ЄС у співпраці з Україною. На перших місцях перебувають суто прагматичні економічні інтереси: використання природних ресурсів України – 48%; український ринок для товарів ЄС – 46,4%; використання інтелектуального, наукового потенціалу, робочої сили – 44%; транзит енергоносіїв з Росії – 37,2%. Наявність такого інтересу, як виведення України з-під впливу Росії зазначають тільки 27,2% респондентів, ще 23,1% вбачають інтерес Брюсселя в спільній боротьбі з нелегальною міграцією, міжнародною злочинністю, тероризмом, 19,8% – у зміцненні безпеки і стабільності на континенті. Замикають рейтинг інтересів розвиток демократії і ринкових реформ в Україні – 18,1% та імпорт української продукції – 13,6%³⁸.

Цивілізаційна самоідентифікація громадян України, як і цивілізаційний вибір країни, не належать до чітко артикульованих суспільно визнаних завдань. Це свідчить про те, що суспільно-політичні процеси, пов'язані з державотворенням і входження держави у самостійне геополітичне буття не набули повноцінного наповнення. Для нової незалежної держави, яка довгий час була позбавлена можливостей природного розвитку, воно є не тільки актуальним, а й первинним, базовим для визначення моделі розвитку і геополітичних координат. Найвиразнішою характеристикою відповідних процесів виступає інерційність, на яку накладаються зовнішні впливи та спроби політичних лідерів структурувати уподобання громадян під власні політичні проекти. Набір реформ, що були реалізовані зі старту незалежності, не мав цілеспрямованого впливу на формування в суспільстві чіткіших цивілізаційних ознак.

Загалом, за умов виходу з ізоляції та демонтажу конструкцій радянського ладу, більш виразно виявилися східнослов'янський та православний цивілізаційні чинники. Очевидно, що для такої самоідентифікації недостатньо відійти від радянських ідейно-політичних і соціокультурних реалій, – адже це не породжує автоматично власної самобутності, так само, як і не забезпечує приєднання до європейської цивілізаційної

спільноти. Концентрація на популярному союзі з Росією, Білоруссю не може зняти питання про формат участі в більш масштабних і потужних процесах і проєктах. Але передовсім слід урахувати, що стандарти реформування та характер відносин між країнами у такому євразійському угрупованні обмежують перспективи розкриття потенціалу українського суспільства і самої української державності.

Поки залишилися без відповіді кілька принципово важливих питань. Передовсім йдеться про загальну конкурентоспроможність, потенціал модернізації такої східнослов'янської цивілізації, її позиціонування стосовно Європи, здатність дати відповідь на виклики інтернаціоналізації та глобалізації. Існує гостра проблема браку конструктивних засад консолідованості у постімперський період. Прагнення Росії торувати особливий власний шлях, відігравати роль самостійного центру тяжіння жорстко пов'язано зі збереженням і підкреслюванням своєї окремішності від Європи. Це ж породжує серйозні обмеження для України як щодо ціннісних орієнтацій загалом, так і щодо моделювання національного розвитку. Характер відносин у трикутнику Росія – Україна – Білорусь цілком це підтверджує. Нарешті, потрібне системне осмислення суто громадянських, власне суспільних і духовних досягнень східних слов'ян, які могли б існувати поза державницько-бюрократичним каркасом, який досі був не тільки формою, а й умовою існування розвитку цієї специфічної нецивільної цивілізації. Абсолютна більшість українських прихильників східнослов'янського вибору сьогодні не здатна усвідомити наявні суперечності та ризики і поки що «пливуть за течією». Ця обставина окреслює перспективу збереження їхньої безініціативності, згоди на другорядну роль, відмови від співучасті в розвитку найпривабливішої міжнародної спільноти, від повноцінної власної суб'єктності.

Фактично про консенсус навіть щодо державної незалежності, як це притаманне європейським націям, в Україні можна говорити із застереженнями. Орієнтованість на формування повноцінної суверенної держави не є загальнонаціональною. Українському суспільству бракує цілісної державницької концепції, сконцентрованості на національних справах як на абсолютно пріоритетних. Орієнтованість на Росію, реінтеграційні сподівання значної частини громадян розмивають засади українського патріотизму, не дозволяють країні посісти органічне місце в системі міжнародних відносин, проводити сильну послідовну зовнішню політику.

За кілька останніх років особливу роль у формуванні поглядів населення на зовнішньополітичні проблеми відіграє антизахідництво. Це явище має широке, але фрагментарне підґрунтя. Ці фрагменти, на нашу думку, виглядають так. У частини громадян існує комплекс представників відносно бідної країни стосовно заможної спільноти. Тут частково продовжують діяти й старі ідеологічні штампи, що інтерпретують антагонізм між експлуататорами та пригнобленими. Додатковими нюансами

є комплекси відсталості, провінційності, острах складностей сучасного життя. Слід взяти до уваги, що рівень обізнаності з західним способом життя в Україні є набагато меншим, ніж, скажімо, у Польщі та країнах Балтії, з яких у повоєнний період значний прошарок населення шукав щастя в більш розвинених країнах і набував якісно нового соціального досвіду і в яких збереглися тісніші зв'язки з діаспорою. Україні і на рівні еліти і на рівні економічно та суспільно активних верств населення бракує особистих зв'язків з Європою та Заходом у цілому. Брак довіри до них породжений малою обізнаністю, відчуженістю.

Як уже було проілюстровано, посилення антизахідницьких настроїв безпосередньо пов'язано із загостренням політичної боротьби. Унаслідок цілеспрямованої діяльності групи потужних політичних гравців склалася ситуація, коли не надто популярні й зовсім не актуальні геополітичні питання були штучно перетворені чи не на основні в структуруванні електоральних уподобань. За умов аморфності ціннісних орієнтацій сталася підміна ключових питань суспільно-політичного розвитку. Об'єктивно найважливіша альтернатива: авторитаризм або демократія, яка цілком виразно ілюструється на домашньому українському матеріалі, була для масового вжитку відредагована і втиснута у геополітичний формат. Спроби утвердити логіку порівняння – демократичний успішний Захід дає найкращі орієнтири для національного розвитку, тоді як Росія стає оплотом авторитаризму, – мали обмежений успіх. Натомість спрацювала інша інтерпретація ролі ключових міжнародних партнерів та позиціонування провідних політичних сил усередині країни. У відповідності до неї Росія є передусім близькою, знайомою, «своєю», тоді як Захід – далеким, малознайомим, «чужим». Найтісніші стосунки з Росією не обумовлюються жодними реформами, тоді як зближення з Заходом передбачає складні перетворення і залучення до конкурентної боротьби. Тиск з боку Росії, нерівноправні відносини з нею багатьма сприймається як звична ситуація, як норма, яка не потребує протидії.

Недостатня зорієнтованість основної маси населення в міжнародних справах є явищем повсюдним, у тому числі й у розвинених країнах. Досить поширені й приклади нав'язування владою громадянам значущих зовнішньополітичних рішень. Але це є до певної міри нормальним, адже йдеться про процеси в межах визначених національних інтересів. У випадку України маємо дезорієнтованість значної частини населення щодо засад незалежного державного розвитку і значні ризики зовнішніх впливів. Суспільна думка не сприяє вільному раціональному геополітичному вибору держави, виникненню цілісної довготермінової зовнішньополітичної стратегії. Як наслідок, маємо додаткові складнощі на шляху оптимізації стратегії в міжнародній сфері – особлива вразливість щодо російського чинника, викривлення засад стосунків із західними партнерами, збереження зародків ізоляціонізму, неадекватного ставлення до процесів інтернаціоналізації та глобалізації. Тривалі

дискусії щодо інтеграції, аналіз динаміки рівня підтримки її варіантів фактично приховують низьку реальну готовність населення до інтеграції. На цьому етапі не викликатиме заперечень тільки розвиток геополітично збалансованого співробітництва. Україна зміцниться внутрішнє та оптимізує своє міжнародне становище, якщо громадяни, орієнтовані на східнослов'янський проект усвідомлять, що він може бути дійсно успішним, якщо він буде вписаний у європейський вибір і передбачатиме європеїзацію цього регіону.

Протягом чотирнадцяти років проголошений українською владою європейський вибір залишався формальністю, незважаючи на зростання як національної, так і спільної з ЄС документальної бази. Україна лишалася неготовою до повноцінного приєднання до європейських процесів і розглядалася тільки як партнер Європи, що інтегрується. Для української влади часів Кучми «європейський вибір», безумовно, був свідомим. І так само свідомо він залишався декларацією. Цей вибір не впливав на характер розвитку, проте створив привабливу декорацію, став одним з інструментів утвердження самої влади, її багатофункціональним стабілізатором. Україна за окремими параметрами повільно і непослідовно наближалася до критеріїв членства, за окремими – віддалялася. Перше стосується переважно формального ухвалення певних законів, друге – політичної практики. Громадянам давали зрозуміти, що в державі є інші пріоритети, а «власний національний шлях» не замінити стосунками з надто прагматичними партнерами. Очевидно, що керівництво держави було готове у будь-яку мить дистанціюватися від Європи, так само як і відмовитися перейти на рейки псевдопатріотизму євразійського гатунку. Це фактично відбулося у 2004 р., коли авторитарний політичний режим намагався будь-що продовжити своє існування. Європейський вибір був принесений у жертву старою владою під час президентської виборчої кампанії. На це слід зважати, коли вже на новому етапі її провідні представники знов декларують свою підтримку реформ європейського зразка.

Багаторічна профанація європейського вибору мала своїм результатом не тільки втрату дорогоцінного часу, а й серйозне погіршення стартових умов повернення до Європи. По-перше, сталася часткова дискредитація європейської ідеї та демократичних цінностей, накопився європесимізм, розчарування результатами співпраці з західними партнерами. По-друге, був утрачений шанс зі старту незалежності гідно презентувати свій партнерський потенціал, посісти оптимальне місце у геополітичних трансформаціях. Ситуація почала змінюватися після президентських виборів 2004 р. Перемога демократії, зміна влади дали поштовх практичному здійсненню європейського вибору. Помаранчева революція продемонструвала не тільки прагнення українців до європейських цінностей, а й найвищу здатність обстоювати їх. Масштаби, організованість, цивілізованість масового руху спротиву фальсифікаціям

волевиявлення громадян, протиправним діям авторитарної влади мають мало прецедентів в історії континенту. Навіть більше, домінування позитивних емоцій і висока естетика цього руху на деякий час вивела українських громадян у лідери у розповсюдженні європейських цінностей. Революція спричинила поглиблення наслідків виборів і сприяла безумовному відновленню європейської ідентичності України.

На старті свого президентства Віктор Ющенко, перебуваючи в Брюсселі, заявив: «Мета моєї країни, головне завдання нового уряду й моє особисто – вступ України до Євросоюзу. Ми готові підтвердити серйозність проголошених намірів щоденною кропіткою роботою. Я хочу зробити так, щоб будь-яке рішення на внутрішньому рівні чи то в економіці, чи в іншій галузі було пронизано євроінтеграційним духом»³⁹. Проте революція не заміняє реформ, так само як і не спрощує тих завдань, які пов'язані з економічним і суспільно-політичним розвитком. Навіть більше, на країну чекає продовження гострої політичної боротьби і демократичним силам ще доведеться розв'язувати такі важливі базові питання, як консолідація демократії і досягнення широкого консенсусу щодо пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики. За умов, коли зняті штучні перешкоди, слід реалістично оцінити об'єктивні труднощі на шляху інтеграції. Довести переваги європейської моделі розвитку тим, хто сповідує старі радянські цінності, відірваний від національного коріння, певною мірою маргіналізований, досить важко. Елементи старих ідеологічних конструкцій штучно підживлюються силами, не здатними відкрито конкурувати на міжнародній арені і зацікавленими у збереженні феномену «близького зарубіжжя». Це ж надає певної стійкості антизахідницьким настроям значної частини населення. Україні притаманна й проблема суперечливості канонів патріотизму, адже продовжуються серйозні дискусії щодо змісту національних інтересів.

У будь-якому разі йдеться про наявність проблем, складніших, ніж досягнення копенгагенських критеріїв членства в ЄС. Їхнє розв'язання потребує якісної суспільної еволюції. Очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сфері не може бути забезпечена тільки зусиллями влади. Вхідження до європейської спільноти не тільки не може бути результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників, як масового суспільно значущого явища. Можна і навіть потрібно дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення специфічних інтересів окремих прошарків населення, але щодо цінностей європейської цивілізації має існувати широкий усталений загальнонаціональний консенсус. Без такого консенсусу залишається сумнівною сама цивілізаційна належність.

Запорукою успішності євроінтеграційних зусиль має стати розважливість і чітке врахування динаміки власних інтересів. Зрозуміло, що романтизм Києва не складе гарного дуету з прагматизмом Брюсселю. Але й

вироблення власних прагматичних підходів не є простим завданням. На стартовому етапі, який тільки розпочинається для України, найбільшу вагу має потреба геополітичної визначеності і стабілізації міжнародного становища країни. Але це не має відсувати на другий план питання конкурентоспроможності. Економічний вимір співпраці з західними партнерами потребує гнучкості та вибірковості. Інтенсивне залучення іноземних інвестицій не має супроводжуватися зобов'язаннями, які б погіршували умови функціонування вітчизняної промисловості. Країни різного рівня розвитку, різної спеціалізації та структури виробництва та набору соціальних проблем не однаково сприймають *acquis communautaire*. Певна індивідуалізація умов вступу і змісту перехідних положень не забезпечують достатньої гнучкості.

Україна не має розглядати вступ до ЄС як самоціль. Завданням має бути забезпечення цілком конкретних переваг як політичних, так і економічних. І якщо в політичному (і геополітичному) вимірі позитивний результат прораховується з очевидністю, то розклад економічної інтеграції має враховувати її можливий гальмівний ефект. Так само згода Брюсселю на приєднання не має здобуватися за рахунок відмови від повномасштабного використання механізмів Європейського Союзу, які сприяли навздогінному розвитку, наприклад, Ірландії та Іспанії.

Ще важливішими є суспільно-політичні та гуманітарні аспекти європейської інтеграції країни. Уже в процесі підготовки до вступу необхідно всіляко розширювати українську присутність в Європі і зробити це складовою національної політики в культурній та гуманітарній сфері. Сучасна певна відчуженість від європейського життя в ідеалі має долатися за рахунок пропорційної європеїзації України та вбирання Європою української складової. Для нас важливо стати європейцями і залишитися українцями. Для органічного розвитку і остаточного об'єднання Європи важливо повною мірою розширити свій простір на українські терени і цим доповнити свої цивілізаційні характеристики.

Примітки до розділу 18

1 Україна на міжнародній арені: 36. документів і матеріалів. 1991–1995 рр. – К., 1998. – Кн.1. – С.14.

2 Див.: Стратегія для України: уроки десятиріччя незалежності. – К.: Заповіт, 2001. – С.52-53.

3 The Fall of the Soviet Empire. Ed. by Anne de Tinguy // East European Monographs, boulder distributed by Columbia University Press. – New York, 1997. – P.348-362.

4 Див. детальніше: Alexander J.Motył. Dilemmas of Independence. Ukraine After Totalitarianism. Council on Foreign Relations Press. – New-York, 1993. – P.175-197.

вироблення власних прагматичних підходів не є простим завданням. На стартовому етапі, який тільки розпочинається для України, найбільшу вагу має потреба геополітичної визначеності і стабілізації міжнародного становища країни. Але це не має відсувати на другий план питання конкурентоспроможності. Економічний вимір співпраці з західними партнерами потребує гнучкості та вибірковості. Інтенсивне залучення іноземних інвестицій не має супроводжуватися зобов'язаннями, які б погіршували умови функціонування вітчизняної промисловості. Країни різного рівня розвитку, різної спеціалізації та структури виробництва та набору соціальних проблем не однаково сприймають *acquis communautaire*. Певна індивідуалізація умов вступу і змісту перехідних положень не забезпечують достатньої гнучкості.

Україна не має розглядати вступ до ЄС як самоціль. Завданням має бути забезпечення цілком конкретних переваг як політичних, так і економічних. І якщо в політичному (і геополітичному) вимірі позитивний результат прораховується з очевидністю, то розклад економічної інтеграції має враховувати її можливий гальмівний ефект. Так само згода Брюсселю на приєднання не має здобуватися за рахунок відмови від повномасштабного використання механізмів Європейського Союзу, які сприяли навздогінному розвитку, наприклад, Ірландії та Іспанії.

Ще важливішими є суспільно-політичні та гуманітарні аспекти європейської інтеграції країни. Уже в процесі підготовки до вступу необхідно всіляко розширювати українську присутність в Європі і зробити це складовою національної політики в культурній та гуманітарній сфері. Сучасна певна відчуженість від європейського життя в ідеалі має долатися за рахунок пропорційної європеїзації України та вбирання Європою української складової. Для нас важливо стати європейцями і залишитися українцями. Для органічного розвитку і остаточного об'єднання Європи важливо повною мірою розширити свій простір на українські терени і цим доповнити свої цивілізаційні характеристики.

Примітки до розділу 18

1 Україна на міжнародній арені: 36. документів і матеріалів. 1991–1995 рр. – К., 1998. – Кн.1. – С.14.

2 Див.: Стратегія для України: уроки десятиріччя незалежності. – К.: Заповіт, 2001. – С.52-53.

3 The Fall of the Soviet Empire. Ed. by Anne de Tinguy // East European Monographs, boulder distributed by Columbia University Press. – New York, 1997. – P.348-362.

4 Див. детальніше: Alexander J.Motył. Dilemmas of Independence. Ukraine After Totalitarianism. Council on Foreign Relations Press. – New-York, 1993. – P.175-197.

- 5 Bartelsmann Transformation Index. ВТІ 2006 // http://www.bartelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/VTI_2006_Detailed_Ranking.pdf.
- 6 Bartelsmann Transformation Index 2006. Political Management in International Comparison // www.bartelsmann-transformation-index.de.
- 7 Там само.
- 8 Звіт Місії ОБСЄ/БДІПЛ зі спостереження за виборами від 23 червня 2006 р. // http://www.osce.org/documents/odihr/2006/06/19631_uk.pdf.
- 9 Брюссель, 4 грудня 2006 р. Робочий документ Європейської Комісії. Додаток до Повідомлення Європейської Комісії для Ради ЄС та Європейського Парламенту «Про посилення Європейської політики сусідства». Звіт про виконання Європейської політики сусідства. Україна // Україна – ЄС: від Плану дій до Посиленої угоди / Ukraine – EU: from the Action Plan to an Enhanced Agreement; Укр. центр економ. і політ. досліджень ім.О.Разумкова, Ін-т Європи Університету Цюріха. – К., 2007. – С.108.
- 10 http://www.osce.org/document/odihr/2007/10/27178_uk.pdf.
- 11 Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 19.04.2007 // <http://assembly.coe.int/>.
- 12 <http://conventions.coe.int>.
- 13 Дзеркало тижня. – 2007. – № 23(652). – 16 червня.
- 14 Шнирков О. ЄС та соціально-економічне зближення в Європі // Євро. Економічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Вип.2: Delegation of the European Commission to Ukraine. – С.10-18.
- 15 Матеріали до прес-конференції «Герої, цінності та міфи сучасної України», 10 січня 2007 р.
- 16 Там само.
- 17 <http://www.ucerps.org>.
- 18 Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії – 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання: Інформ.-аналіт. мат. до круглого столу / Центр ім. Разумкова. – К., 2006 (березень). – С.6, 7, 12.
- 19 Національна безпека і оборона. – 2006 – №1. – С.4.
- 20 Там само. – С.4, 5.
- 21 Там само.
- 22 Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / Ін-т соціології НАН України. – К., 2006. – С.16.
- 23 Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення: Аналітичні матеріали до обговорення на Круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності» (Київ, червень 2006) / Центр ім. Разумкова. – К., 2006. – С.21.
- 24 Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С.93.
- 25 Сушко О., Пархоменко Н. Кордони України: незавершена ланка державотворення: Аналіт. доповідь // www.ieac.org.ua.
- 26 Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітичні матеріали до обговорення на Круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності» (Київ, червень 2006) / Центр ім. Разумкова. – К., 2006. – С.12.

- 27 Там само. – С.46.
- 28 Там само. – С.8, 7.
- 29 Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / Ін-т соціології НАН України. – К., 2006. – С.16-17.
- 30 Національна безпека і оборона. – 2007. – №2. – С.33.
- 31 Там само. – С.40-41.
- 32 Підраховано за результатами опитування проведеного у червні 1999 р. Інститутом соціології НАН України за Моніторинговим проектом «Україна на порозі XXI століття».
- 33 Див.: Сегеда С. Український народ чи народ України? // Україна між Сходом і Заходом: погляд з України: Аналіт. доповідь (Київ, грудень 1994) / Укр. Центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій. – К., 1994. – № 4. – С.22-26; Потехін О., Стегній О. Проблеми міжнародного становища України та громадська думка. Зовнішня політика України і суспільна думка. // Україна і НАТО. Політичний портрет України: Бюл. Фонду «Демократичні ініціативи». – 1997. – №18. – С.53-59.
- 34 Див.: Україна і НАТО. Політичний портрет України: Бюл. Фонду «Демократичні ініціативи». – 1997. – №18. – С.51, 53, 54.
- 35 www.pravda.com.ua, 22.01.2003.
- 36 The Statute of the Council of Europe // <http://conventions.coe.int>.
- 37 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocol No.11 // <http://conventions.coe.int>.
- 38 Національна безпека і оборона. – 2007. – №.2. – С.39.
- 39 www.pravda.com.ua.